

ISSN: (E) 2181-1784
SJIF 2023 = 6.131
ASI-Factor = 1.7

TOGETHER WE REACH THE GOAL

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 3

No 11

2023

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 3 / ISSUE 11
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 6.131
ASI Factor = 1.7**

**November
2023**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of “Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and National idea” of Tashkent State Technical University

PhD. LAZIZ A. TURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Head of the Department for the organization of research activities of students of TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State University of Oriental Studies. Professor at the Antique World International Academy of Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences, Senior lecturer of the Department of Social Humanities of Tashkent State University of Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIPOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast Asian Languages of Tashkent State University of Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

PhD. AZIZA A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences Associate professor of the department of Pedagogy and Psychology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and Faculty Member, Faculty of Teacher Training and Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

TA'LIM MUASSASALARIDA YOSHLARNI MUSTAQIL ISHLASH FAOLLIGINI BOSHQARISHDA PROFESSOR-PEDAGOG MAHORATI

Mirzayev Ikrom Boboqulovich

Toshkent davlat transport universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida yoshlarni mustaqil ishlash faolligini boshqarishda professor-pedagog mahorati, pedagog faoliyatiga kreativ yondoshuv metodi ochib berilgan. Innovatsion jarayon: pedagog va uning faoliyati tahlil etilgan. Pedagogning kompetensiyaviy piramidasi hamda o'qituvchi pedagogik faoliyatida kasbiy refleksiyaning o'rni kabi dolzarb masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *pedagogik faoliyat, Dars-munozara, pedagog mahorati, Innovatsion jarayon, ta'lim muassasalari, ta'lim-tarbiya jarayoni.*

ABSTRACT

This article reveals the skills of a professor-pedagogue in managing the activity of independent work of young people in educational institutions, and the method of a creative approach to the work of a pedagogue. Innovative process: the pedagogue and his activities are analyzed. Current issues such as the teacher's competency pyramid and the role of professional reflection in the teacher's pedagogical activity are highlighted.

Key words: *pedagogical activity, lesson-discussion, pedagogic skill, innovative process, educational institutions, educational process.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim muassasalari talabalarini yangicha tafakkurga ega, ijodiy fikrlovchi, yuksak ma'naviyatli qilib tarbiyalash o'quv muassasalarimiz oldida turgan eng dolzarb muammolar sirasiga kiradi. Bunday muammolarni hal etish ko'p jihatdan ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llaniladigan samarali usullar, vositalar va ularni shakllantirish yo'llariga ham bog'liq. Demak, ta'lim muassasalarida yoshlarni mustaqil ishlash faolligini boshqarishda professor-pedagog tomonidan ta'lim-tarbiya jarayonini uzluksiz ravishda barcha bosqichlarda amalga oshirishlariga bog'liq, deyish mumkin. Buning uchun ta'lim dargohlarida mustaqil ishlashga o'rganish tarbiyasini shakllantirishni dolzarb vazifa qilib qo'yimoq lozim. Pedagogik ta'lim-tarbiya tizimida har bir fan talaba-yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda ma'lum maqsadlar uchun o'z ta'sirini o'tkazadi. Talabalarni axloq qoidalari, fanlar bo'yicha bilimlarni baholash mezonlari, ichki tartib-qoidalari va nizomlari bilan belgilanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pedagogikaga oid adabiyotlarda pedagogik o‘yin degan tushuncha mavjud. Pedagogik jarayonni tashkil etishning bir qator metodlari va usullari hamda turli shakldagi pedagogik o‘yinlar —O‘yinli pedagogik texnologiyalarni tashkil etadi. Pedagogik o‘yinda ta’limning pedagogik maqsadlari aniq qilib qo‘yiladi. Pedagogik o‘yinlar asosida talabalarning o‘quv faoliyatiga yo‘llovchi o‘yinli usullar va vaziyatlarni vujudga keltirish yotadi. G.K.Selevko tomonidan pedagogik o‘yinlar tasnifi va uni amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari ishlab chiqilganini e‘tirof etmay bo‘lmaydi. Olimning fikriga ko‘ra, pedagogik o‘yinlar quyidagi asosiy yo‘nalishlarda bo‘ladi: - didaktik maqsad o‘yinli vazifa shaklida qo‘yiladi; - o‘quv faoliyati o‘yin qoidalariga bo‘ysunadi; - o‘quv materialidan o‘yin vositasi sifatida foydalaniladi; - o‘quv jarayoniga didaktik vazifa o‘yinga aylantirilganda musobaqalashish unsurlari kiritiladi; - didaktik vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishi o‘yin natijalari bilan bo‘linadi. Pedagogik o‘yinlar faoliyat turlari, pedagogik jarayon xarakteri, o‘yin metodikasi, soha xususiyati, o‘yin muhiti bo‘yicha tasnif qilingan. Oliy Oliy ta’lim amaliyotida tadbirkorlik o‘yinlariga alohida ahamiyat beriladi. Tadbirkorlik o‘yinlari nazariyasi umuman boshqa o‘yin faoliyati nazariyasi bilan bevosita bog‘langan. Tadbirkorlik o‘yinlarini mashhur psixologlar L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, N.Y.Galperin va boshqalarning ishlarida nazariy jihardan asoslangan. Ta’lim jarayonida bilim, ko‘nikma va malakalarning shakllanganlik darajasini nazorat qilish ham alohida ahamiyatga ega. Shu xususda, o‘yin orqali og‘zaki savol-javob usuli an’anaviy usullardan biri hisoblanadi. Og‘zaki savol-javob orqali tashkil qilingan o‘yin texnologiyasi talabalarni hozir javoblikka tayyorlaydi. Og‘zaki savol-javob orqali tashkil qilingan o‘yin yakka va yopasiga so‘rash tariqasida amalga oshiriladi. Yakka talabadan so‘ralganda pedagog talabaga savol beradi, uning javoblaridan talaba materialini qanchalik o‘zlashtirganligi ma’lum bo‘ladi. Butun guruh yopasiga so‘ralganda, pedagog o‘zaro mantiqiy bog‘langan savollarni tanlaydi va ularni butun guruh talabalariga tashlaydi. Bunday holatda talabalarning javob berishga faolligi aniqlanadi. Og‘zaki savol-javob talabalarni so‘zamollikka, aniq so‘zlar ishlatib, mantiqiy javob axtarishga, shakllangan bilimni so‘zlarda ifodalashga o‘rgatadi hamda og‘zaki nutq madaniyatini o‘stiradi. Pedagogning vazifasi, talabalar nutqidagi ba’zi nuqsonlarni ustalik bilan talabaning izzat-nafsiga daxl qilmasdan, kamsitishlarsiz to‘g‘rilashdan iborat. Bu o‘yin turi talabalarda nutq o‘stirish mezonini tarbiyalash turiga kiradi.

Metodik ko‘rsatmalarda metodologiya masalalari va pedagogik o‘yinlar nazariyasiga katta e‘tibor berilgan. Pedagogik o‘yinli, munozarali, muammoli masalalarni yechish amaliy mashg‘ulotlarda har bir mavzu bo‘yicha o‘yin

texnologiyalar asosida adabiyotlarda manbalar taklif etiladi. Biz talabalarga o‘yin mashg‘ulotlarini bajarishdan oldin quyidagi amallarni bajarishni tavsiya etamiz: • mavzu yuzasidan zaruriy adabiyotlarni to‘plash va ularni o‘rganish; • fikrlab, o‘ylab, o‘yinning rejasini tuzish; • asosiy manbalarning to‘g‘riligiga ishonch hosil qilish; • adabiyotlarda ko‘rib chiqilgan asoslarni taqqoslab ulardan umumiy va xususiylarini ajratish; • o‘yinga tegishli ko‘rgazmali qurollarni tayyorlash, shaxsiy kuzatishlar, tajriba va hayotiy mohirlikdan foydalanish. Ta‘lim jarayonida o‘tkaziladigan o‘yinlar talabalarning nafaqat fanga nisbatan qiziqishini uyg‘otadi, balki ularning milliy qadriyatlar va madaniy-meroslarimizdan foydalanishning asoslarini mukammal bilib olishga asos bo‘ladi. Bu nazariya pedagogik texnologiyalar yordamida amalga oshiriladi. Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik texnologiya shakllar, metodlar, yo‘llar, usullar, tarbiyaviy vositalarni, tanlab olish va joylashtirishni, aniqlovchi psixologik-pedagogik, ko‘rsatmalarning majmuidan iborat .

Texnologik tuzilmalarning yordamida o‘quv-tarbiya ishining bironta yoki bir nechta jabhalarda talabalarning bilim, malaka va ko‘nikmalarini o‘zlashtirishda samarali natijalarga erishish ta‘minlanadi. Shunday qilib, o‘yin texnologiyasini tashkil qilishda professor-pedagoglar va talabalarning o‘zaro bir-biriga bog‘liq ishi dasturlashtiriladi. O‘yin texnologiyalarining bir necha modifikatsiyalari mavjud: 1) Imitatsion o‘yinlar. Bunday o‘yinlardan maqsad qaysidir tashkilot, muassasa va uning qismlari faoliyati andaza qilinadi. Voqealar kishilarning biron faoliyati yoki holati namuna qilib olinishi mumkin. Ssenariyda bunday o‘ynash yozib chiqiladi va imitatsiya qilinadigan obyektlar va jarayonlar belgilanadi. 2) Operatsion o‘yinlar. Bunday o‘yinlarda aniq o‘ziga xos voqea-hodisaning bajarilishi mashq qilinadi. Operatsion o‘yinlar ish jarayoniga mos modellashtiriladi.

3) Rol ijro etish o‘yinlari. Unda aniq shaxsning xulqi xatti-harakati, o‘z vazifalari va majburiyatlarini bajarilish taktikasi mashq qilinadi. 4) Tadbirkorlik teatri. Bunda qandaydir vaziyat va undagi kishining xulqi o‘ynaladi. Bu o‘yinning asosiy vazifasi turli holatlarda mo‘ljalni to‘g‘ri baholay olishni o‘rgatish, o‘zining xulqiga to‘g‘ri baho berish, boshqa kishilarning imkoniyatlarini baholay olish, ular bilan muloqot o‘rnata olishga o‘rgatishdir. 5) O‘yinga kirishish. Bu bosqichda o‘yin rejasi aniqlanadi, mashg‘ulotning bosh rejasini belgilanib olinadi, mashg‘ulotning bosh maqsadi shakllantiriladi, muammoni qo‘yish va vaziyatni tanlash kerak bo‘ladi. 6) O‘tkazish bosqichi. Bu o‘yin jarayonidir. O‘yin boshlangach, hech kim unga aralashmaydi va uning borishini o‘zgatira olmaydi. O‘yinni faqat uni boshqaruvchi tuzatib borishi mumkin. 7) Tahlil bosqichi. O‘yin natijalari muhokama qilinadi va baholanadi. Bu bosqichda ekspertlarning fikrlari eshitiladi, o‘zaro fikr almashinadi, talabalar o‘z xatti-harakatlari va xulosalarini himoya qiladilar. Tahlil va natijalar.

O‘yin texnologiyalaridan foydalanishning asosini talabalarni faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyat tashkil etadi. O‘yin olimlar tadqiqotlariga ko‘ra, mehnat va o‘qish bilan birgalikda faoliyatning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Psixologlarning ta’kidlashlaricha, o‘yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o‘zini namoyon qilish, hayotda o‘z o‘rnini barqaror egallash, o‘zini-o‘zi boshqarish va shuningdek, o‘z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi. O‘yin ijtimoiy tajribalarni o‘zlashtirish va qayta yaratishga yo‘nalgan vaziyatlarda faoliyat turi sifatida belgilanadi va unda shaxsning o‘z xulqini boshqarishi shakllanadi va takomillashadi. O‘yin hissiy ko‘tarinkilikka xosdir. U o‘zaro kurash, musobaqalashish, raqobat shaklida namoyon bo‘ladi. O‘yinning o‘yin mazmunini aks ettiruvchi, uni rivojlantirishning mantiqiy va vaqtincha izchilligini ko‘zda tutgan bevosita tegishli va unga aloqador qoidalar bo‘lishini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar nazariy aspektda o‘yinga faoliyat, jarayon va o‘qitish metodi sifatida qaraydilar. O‘yin faoliyat sifatida maqsadning belgilab olish, rejalashtirish va amalga oshirish, natijalarni tahlil qilishni qamrab oladi. Va bunda shaxs subyekt sifatida o‘z imkoniyatlarini to‘la amalga oshiradi. O‘yin faoliyatini motivatsiyalash o‘yin xarakterining musobaqalashish shartlari, shaxsning o‘zini namoyon qila olishi, o‘z imkoniyatlarini amalga oshirish ehtiyojlarni qondirishdan kelib chiqadi. O‘yinlar turli maqsadlarga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ular didaktik, tarbiyaviy, faoliyatni rivojlantiruvchi va ijtimoiylashuv maqsadlarida qo‘llaniladi. O‘yinning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatda bilim, malaka va ko‘nikmalarni qo‘llash, umumta’lim malaka va ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo‘ladi. O‘yinning tarbiyaviy maqsadi esa mustaqillik, irodani tarbiyalash, muayyan yondashuvlar, nuqtainazarlar, ma’naviy-estetik dunyoqarashni shakllantirishdagi hamkorlikni, kollektivizmni, jamoaga kirib keta olishni, kommunikativlikni tarbiyalashga qaratilgan bo‘ladi. Faoliyatni rivojlantiruvchi o‘yinlar, diqqat, xotira, nutq, tafakkur, qiyoslash malakasi, chog‘ishtirish, o‘xshashni topish, faraz, xayol, ijodiy qobiliyat, empatiya, refleksiya, optimal yechimni topa olish, o‘quv faoliyatini motivatsiyalashni rivojlantirishga qaratilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Keyingi vaqtlarda pedagogikada tadqiqotning yangi yo‘nalishini o‘qitishning o‘yin shakli qaror topa boshladi. Hozirgi zamon ta’lim amaliyoti uchun o‘yin asosida qurilgan darslar, avvalo, o‘quv jarayonini faollashtirish uchun muhimdir. O‘yinli vaziyatlar talabalarni shartli, qiziqarli, ovunchoqlik faoliyatiga jalb etadi. U mazmunida o‘zlashtirayotgan bilimlar, malakalar va ko‘nikmalarni mujassamlashtirilgan o‘yinlar talabani ruhiyatiga kuchli ta’sir etadi. O‘yinlar bilim egallashda, emotsional ko‘tarinki holatni yuzaga keltiradi. Ta’lim orqali o‘qitish

texnologiyasida pedagogning vazifalari quyidagilar: - aniq materialda illyustratsiya vaziyatlar yoki muammoli vaziyatlarni tanlab olish; - didaktik materiallar tanlash, har bir talaba uchun kartochka, topshiriqlar tuzish; - talabalarning kichik guruhini tanlash (3-4 kishilik guruh); - masala (muammo) qo'yish toki bunda guruhlar o'z nuqtai nazarini aytsin. - kutiladigan javoblar va e'tirozlarni o'ylash; - pedagogning doimo talabalarga o'z qiziqishini namoyon etishi; - talabalar bir necha guruhlariga bo'linib, guruhning har bir a'zosi o'z vazifalarini aniq bilishi kerak. o'yinning vaqti cheklangan bo'lishi, u yakunlangach esa o'yin natijalarini albatta ko'rishimiz mumkin. Ta'lim jarayonida talabalarning axborot texnologiyalaridan foydalanishga qiziqishlarini oshirish quyidagi muhim natijalarga olib keladi: O'quv-tarbiya jarayoni faollashgan, ta'lim samaradorligi oshadi; Axborotni turli shaklda (ovoz, matn, video, grafika, animatsiya, o'yin yordamida) berilishi talabalarning diqqatini tortadi, yuqori darajadagi ko'rgazmalilik talabalarda katta qiziqish uyg'otadi, mavzuning uzoq vaqt xotirada salanishini ta'minlaydi; Tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan ta'limni amalga oshirishga imkon beradi. O'quvchilarning intellekti bilan bog'liqlikda individuallashtirilgan tarzdagi o'quv materiallarini, o'quv topshiriqlarini taklif etish imkoniyati yuzaga keladi; Talaba dars davomida sust tinglovchidan faol ishtirokchiga muloqotga kirisha oladigan, hamkorga aylanadi; Mustaqil ta'lim olish imkoniyati, sohalari kengayadi, mustaqil ta'lim madaniyati rivojlanadi; Professor-pedagog tomonidan bajarilgan ko'pgina tashkiliy vazifalarni kompyuter yordamida amalga oshiriladi. Natijada vaqt tanqisligi muammosi sezilarli kamayadi. Pedagog darsda interfaol metodlarni qo'llab, individual, guruhiy va jamoaviy o'quv ishlarini olib boradi; Dars davomida bajarilishi lozim bo'lgan topshiriqlar soni keskin ortadi. Mashqlarni tanlash oddiydan murakkablik tamoyiliga asoslanadi; O'yinli texnologiyalar, rolli texnologiyalardan foydalanish imkoniyati ortadi. O'yin ishtirokchilarining o'yin davomida o'zi o'ynagan rollariga baho berish, o'z-o'zini nazorat qilish imkoniyati tug'iladi. Shunday qilib, o'yinlarni, materiallarni, yangi bilimlarni egallashi, o'tilganlarni mustahkamlash, ijobiy qobiliyatlarni rivojlantirish kabi bir qator vazifalar o'z yechimini topadi.

REFERENCES

1. Hoshimov K va boshqalar. Pedagogika tarixi //Pedagogika oliy o.,uv yurtlari va dorilfununlar talabalari uchun O.,quv qo'llanma. - Toshkent, O.,qtuvchi, 1996, - 301-bet.
2. Mahkamov U, Tillaboeva N, Tillaboeva SH. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. T.: 2003 y

3. Ikrom Boboqulovich Mirzaev (2021). **MILLIY MADANIYAT FALSAFASI**. Academic research in educational sciences, 2 (12), 965-969.
4. 2. Mirzaev Ikrom Boboqulovich O'zbekiston yosh avlodi tarbiyasida milliy qadriyatlarning o'rni // Fan va ta'lim bugungi kun. 2019 yil, 4-son (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-natsionalnyh-tsennostey-v-vospitanii-molodogo-pokoleniya-uzbekistana> (kirish sanasi: 18.01.2023).
5. Mirzaev Ikrom Boboqulovich Zamonaviy madaniyat jarayonlarida milliy va umuminsoniy uyg'unlik // Ilmiy jurnal. 2020 yil. 3-son (48). URL: World scientific research journal www.wsrjournal.com Volume-12_Issue-1_February-2023 146 <https://cyberleninka.ru/article/n/garmoniya-natsionalnogo-iobschechelovecheskogo-v-protsessah-sovremennoy-kultury> (kirish sanasi: 18.01.2023).
6. Ikrom Boboqulovich Mirzaev, D. A. Abduhoshimov **ZAMONAVIY KADROLAR TAYYORLASH TIZIMI VA MAQSADLARI** // Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar. 2022. #TSTU konferensiyasi 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zamnaviy-kadrlar-tayyorlashning-tizimli-va-masadli-zhi-atlari> (kirish sanasi: 18.01.2023).
7. Ikrom Boboqulovich Mirzaev **GLOBALLASHUV DAVRIDAGI "SOXTA DINIY DUNYOQARASH"** // Pedagogik fanlarda akademik tadqiqotlar. 2022. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globallashuv-davridagi-sohta-diniy-dunyo-arash> (Kirish sanasi: 18.01.2023).
8. O'.Erniyozov, I.Merzayev, & M.Hasanov. (2022). **SHAXSNI SHAKILLANTIRISHDA "OILA" VA "JAMIYATNING" AXAMIYATI**. World Scientific Research Journal, 4(2), 96–101. Retrieved from <http://www.wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/1445>
9. Раматов, Ж. С., Эрнийёзов, У. К., Султанов, С. Х., & Хасанов, М. Н. (2022). **САНЪАТНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АХАМИЯТИ**. World scientific research journal, 9(2), 65-70.
10. 8.Ramatov, J., Baratov, R., Jurabayev, N., Umarova, R., & Mamajanova, G. (2022, June). Evolution of railway construction development in Uzbekistan: Past and prospects. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p. 030011). AIP Publishing LLC.
11. Jumaniyoz Ramatov, Rozigul Umarova, Rashid Baratov, Mirshod Khasanov, Siroj Sultonov, & Fayzulla Kushakov (2022). **PROBLEMS OF INFLUENCE OF ISLAM ON CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION**. Academic research in educational sciences, 3 (10), 591-597.
12. Раматов, Ж. С., Баратов, Р. У., Султанов, С. Х., Муратова, Д. А., Хасанов, М. Н., & Эрнийёзов, У. К. (2022). **ЁШЛАР ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЙ**

КИЁФАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ КАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ
МАЗМУН-МОҲДИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and
social sciences*, 2(10), 376-386.

13. Рамаатов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Ҳ., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф.,
& Хасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОИЙ АДОЛАТ ВА ҚАДРИЯТЛАР
ПЛЮРАЛИЗМИ. *World scientific research journal*, 8(1), 102-108.

14. Рамаатов, Ж. С., Баратов, Р. Ў., Султанов, С. Ҳ., Муратова, Д. А., Хасанов,
М. Н., & Эрнийёзов, У. К. (2022). ЁШЛАР ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЙ
ҚИЁФАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ
МАЗМУН-МОҲДИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and
social sciences*, 2(10), 376-386.

15. Джуманиёз Рамаатов, Розигуль Умарова, Рашид Баратов, Миршод Хасанов,
Сиродж Султонов, Файзулла Кушаков ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ ИСЛАМА НА
ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЗНАНИЯ // Академические исследования в области
педагогических наук. 2022. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-of-influence-of-islam-on-coding-transformation> (дата обращения: 31.01.2023).

16. Hasanov, M., & Tuhtaboev, E. (2021). THE PERFORMANCE OF THE
PERFECT MAN IN THE EASTERN RENESSANCE (ON THE EXAMPLE OF
FARABI'S VIEWS). *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(05),
1-6.

17. Ҳасанов, М. Н., Ҳафизов, Д. А., Тоиров, Р. Х., & Болтабоев, Х. Қ. (2022).
АБУ НАСР ФОРОБИЙ ЯШАГАН ДАВРДАГИ ИЛМ-ФАН ВА ТАЪЛИМ-
ТАРБИЯ. *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4 (3), 137–140.

UDK:42 (076). X-68

TRANSLATION STRATEGIES OF ISLAMIC TERMS

Khodjakulova Feruza Rustamovna.

Senior lecturer of the department "Foreign languages" of the International Islamic Academy of Uzbekistan.

Phone: 911642157

gmail: feruzahodjakulova77@gmail.com

ABSTRACT

This article explores and discusses strategies or message distortions used in translating Islamic terms from Uzbek to English. Translation strategies refer to the ways in which meaning is conveyed from the source language (LL) to the target language (LL). These studies were qualitatively analyzed using the concepts of translation strategies, which are Islamic terms. The study showed that translators mainly use the strategies of preservation, addition, globalization and localization. The retention strategy is used by extracting terms from the source language (SL) because it was difficult to find the same terms in English as the LT (target language); and is an additional strategy using English terms with brief descriptive notes in the text.

Key words: *Islamic terms; translation strategies; source language; target language.*

ISLOMGA OID ATAMALARNING TARJIMA STRATEGIYALARI

Xodjakulova Feruza Rustamovna

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

“Chet tillar” kafedrası katta o'qituvchisi.

Tel: 911642157

gmail: feruzahodjakulova77@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada islomga oid atamalarini o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilishda qo'llanilgan strategiyalar yoki xabarlarini buzib ko'rsatilishi o'rganiladi va muhokama qilinadi. Tarjima strategiyalari ma'noni manba tildan (SL) maqsadli tilga (TL) o'tkazish usullarini nazarda tutadi. Tadqiqot ma'lumotlari islomga oid atamalar bo'lib, tarjima strategiyalari tushunchalaridan foydalangan holda sifat jihatidan tahlil qilindi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tarjimonlar asosan saqlash, qo'shish, globallashtirish va mahalliyashtirish strategiyasidan foydalanib keladilar. Saqlash strategiyasi manba tilidagi (SL) atamalarni olish orqali qo'llaniladi, chunki ingliz

tilida TL(target language) bilan bir xil atamalarni topish qiyin edi; va matnda qisqacha tavsiflovchi eslatmalar bilan inglizcha atamalardan foydalangan holda qo'shimcha strategiya hisoblanadi.

***Kalit so'zlar:** Islomga oid atamalar; tarjima strategiyalari; manba tili; maqsadli til*

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ИСЛАМСКИХ ТЕРМИНОВ

Ходжакулова Феруза Рустамовна

Старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»

Международной исламской академии Узбекистана.

Телефон: 911642157

gmail: feruzahodjakulova77@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуются и обсуждаются стратегии или искажения сообщений, используемые при переводе исламских терминов с узбекского на английский. Стратегии перевода относятся к способам передачи значения с исходного языка (ЯЯ) на целевой язык (ЯЯ). Данные исследования были качественно проанализированы с использованием концепций переводческих стратегий, которые являются исламскими терминами. Исследование показало, что переводчики в основном используют стратегии сохранения, добавления, глобализации и локализации. Стратегия удержания используется путем извлечения терминов из исходного языка (ЯЯ), потому что было трудно найти те же термины на английском языке, что и ПЛ (целевой язык); и является дополнительной стратегией с использованием английских терминов с краткими описательными примечаниями в тексте.

***Ключевые слова:** исламские термины; стратегии перевода; исходный язык; язык перевода.*

INTRODUCTION

Nowadays, writing scientific articles is widespread among teachers and students in higher education institutions, and is one of the main requirements for obtaining a higher degree or promotion to a new job.

Every discipline has its own words, terms or jargon, such as Islamic terms, which are usually a little difficult to find an exact equivalent in English. They originated from "Islam" as a religion and from local cultures. Therefore, in the process of translation, they should correctly choose English words that are equivalent to Islamic terms, that is, the students will be able to understand the same linguistic nuances. Because of this, they sometimes face difficulties in finding the appropriate

words by translating words from the Qur'an, Arabic or Uzbek into English. Such difficulties depend on different concepts, so the cultural background from which they come must be taken into account.

DISCUSSION AND RESULTS

To find the appropriate English words, translators must use specific translation strategies to ensure that the English words they use are equivalent and close to the original. Translation strategies include adopting or adapting SL(source language) words, creating new words (neologisms), or identifying TL(target language) words with similar meaning by using target language words means that the methods mentioned above should be used. Of course, in order to find equivalence, translators must also consider the linguistic and cultural components that help shape the intended meaning. Linguistic components to consider, such as whether the translated words need any phonological or orthographic correction to facilitate pronunciation or writing for target language (TL) learners; or morphological changes in meaning should be taken into account.

However, not all translators can effectively use translation strategies because there are still problems or difficulties in understanding the intended meaning of the words used in the target language (TL).

This arouses the interest of researchers to conduct more research on the translation strategies used in transferring the meaning or message of Islamic terms from Uzbek or Arabic as a source language to English as a target language (TL). It is still interesting to study whether translation strategies are effectively used to transfer meaning from the source language to the target language without any changes or distortions. There is research on translation strategies, but not enough research on the translation of Islamic terms. A study of strategies for translating cultural terms from English to Uzbek shows that translators do not focus on using one strategy, but are close to natural translation that combines two or more strategies. Translators should not rely on a single strategy, but should mix more strategies according to the lexical and syntactic elements of the text.

In his article, El-Zaini shows that, contrary to previous studies, lexical gaps have caused problems in translating Islamic terms into English; recommends the use of lexicographic approaches to bridge such gaps by comparing three dictionaries to find equivalents of Islamic terms in English. However, it does not focus on Islamic terms that are often found in scholarly articles. This shows that it is necessary to carry out research on the translation of Islamic terms from Uzbek as a source language (SL) to English as a target language (TL).

Translation strategies can be defined as potentially conscious procedures for solving the problem that an individual faces when translating a segment of text from one language to another. They can be conscious and unconscious processes; and are overt tactics and mental processes that involve identifying and creating multiple relationships at the semantic and phonological levels in both cultural context and language. These strategies are used to translate the meaning of Islamic terms from Uzbek to English not because of their linguistic content, but because of the cultural content or elements of the source language. In order to better understand why translators use such techniques, such strategies are developed sequentially: retention, inclusion, globalization, and localization.

Retention: becomes the most commonly used strategy for translating Islamic terms from Uzbek to English.

This is mainly done by preserving the original form of the (SL)source language, and it is concerned with preserving meaning in two different language cultures. The use of retention indicates that the translated terms do not apply to concepts of Islamic teachings and other cultural contexts.

They mainly refer to references in the world, such as places named after people, days, and the title of a book. Al-Ghazali, Ahmad Dahlan, Tafsir Ibnu Katsir, Makkai Mukarrama and Al-Madina Al-Munawwara are available in English abstracts. The following words do not retain their cultural element, but target language learners (TL) have the same experience as source language learners (SL). However, there are some Islamic terms that refer to the concept of worship that are not translated, such as fiqh, tawheed, and taqwa. Fiqh means all the principles or rules of worship; tauhid refers to the concept of believing in one God; and piety is surrendering to Allah and accepting His destiny.

The second is an abstract and popular strategy used by translators, although it reached only 7% of the total terms found. Supplement (SL) refers to any additional information attached to the translated terms so that the readers understand the intended message. Additional information in a translation can take many forms: (1) in-text, (2) footnotes, (3) end-of-chapter notes, and (4) end-of-book notes or a glossary.

In conclusion, translators can decide to keep the original text, so they can fill the text with any information they deem necessary. Unlike retention, addition can be used to translate all cultural objects, including Islamic terms, with any description or information that is considered important to include. Some terms like sunnat rasul, tawheed, shariah ibada and haji were deemed appropriate and translated into English using this strategy. The term sunnat rasul was changed to the tradition of prophet; A

final strategy that abstract writers also use is to localize SL terms by adapting phonemes or graphic symbols to help TL readers identify with them more easily. There are several terms that have been translated using this strategy, such as Abasiah, caliph, Kufah, Umayya, and Syariah. When translating these terms, translators make phonological adaptations that match the TL system.

REFERENCES

1. Grinev S.V. Terminology and scientific cognition. Moscow.(1991).p.15-27
2. Zhukov, O.R. (2017). Sistemnye aspekty definirovaniia v terminologii vyrazitelnykh sredstv yazyka [Systemic aspects of definition in terminology of expressive means of language]. Candidate's thesis. Saratov [in Russian].
3. Mihina, I.I. (1988). Semanticheskaiia variativnost termina i sredstva ee leksikograficheskoho otrazheniia (na primere terminologii literaturnykh zhanrov v anhliiskom i russkom yazykakh) [Semantic variability of the term and means of its lexicographic reflection (on the example of terminology of literary genres in English and Russian languages)]. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
4. Xodjakulova F.R.(2020). Analysis of terminology of literary criticism in English. Namangan davlat universiteti.Ilmij axborotnomasi.11son.2020 yil.

O'ZBEKISTONDA SOYADAGI TA'LIMNING RIVOJLANISHI

Zaylobidinova Munira Gulomovna

Farg'ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada asosan O'zbekistonda soyadagi ta'limning rivojlanish omillari muhokama qilinadi. Ayniqsa, unga bo'lgan talabning o'sishi va o'quvchi-yoshlarni "repetitor" kurslaridan foydalanishga majbur qiladigan sabablar o'rganilgan. Shuningdek, maqolada repetitorlarning ta'lim berish sifati haqida ham so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *soyadagi ta'lim, talab, neoliberalizm, iste'molchilik, xususiylashtirish, davlat tomonidan tartibga solish, tarqatish, kasb-hunar kollejlari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье в основном рассматриваются аспекты распространения теневого образования в Узбекистане. В частности, триггеры спроса и то, что заставляет студентов нанимать частных репетиторов. В нем также описывается качество репетиторских центров и государственная политика в отношении частных репетиторских центров.

Ключевые слова: *образование, спрос, неолиберализм, потребление, приватизация, государственное регулирование, распространение, профессионально-технические колледжи.*

KIRISH

Ayni paytda mulkni xususiylashtirish- neoliberalizm ko'p davlatlarda jadal suratlarda rivojlanib bormoqda va jamiyatning barcha sohalariga kirib bordi. Mulkni xususiylashtirish va davlat tasarufidan chiqarish bu neoliberal yondashuv bo'lib, bunda davlat aktivlari xususiy mulk tarkibiga kiradi. Ta'lim sohasiga neoliberal yondashuv kirib keldi va ayni paytda o'quv dargohlarni xususiylashtirish odatiy holatga aylanib bo'lgan. Ta'limni xususiylashtirish ham global hodisaga aylanib turlicha ko'rinishlarga ega. Masalan buning bir turi xususiy universitet, maktab, bog'chalarni paydo bo'lishi bo'lsa, yana bir turi "repetitorlik" markazlarining jaddal tarzda rivojlanishidir. Bu jarayon butun dunyoda "shadow education-soyadagi ta'lim" deb nom olgan.

Verger (2016) ta'limni xususiylashtirish ilgari kuzatilgan jarayon emasligini ta'kidlaydi. O'quv dargohlari oilalar tomonidan moliyalashtiriladi. Bunda albatta moliyaviy ta'minlangan oilalar farzandlarini bilim oladi, kam ta'minlangan oilalar farzandlari esa chetda qoladi yoki davlat yaratgan bepul maktablarda o'qiydilar.

Shunda: “Butun dunyo bolalar huquqi konvensuyasi” nima uchun kerak?- degan savol tug’iladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Repetitorlik-neoliberal element qadriyatlarini o’z ichiga oladi va yashirin xususiylashtirish jarayoniga kiradi. Repetitorlik kurslari asosan maktabdagi asosiy darslardan keyin amalga oshadi. Repetitorlar-o’quvchilarning maktabdagi fan o’qituvchisi yoki universitet talabasi bo’lishi mumkin.

Baker (1992) “shadow education-soyadagi ta’lim” iborasini 1992 yili muomalaga olib kirdi va bu metafora 1999 yildan buyon ta’limda keng qo’llana boshlandi. Keyinchalik bu ibora ko’plab olimlarning ilmiy asarlarida uchray boshladi. Nima uchun soyadagi ta’lim iborasi olindi degan savolga Bray (1999): “...chunki repetitorlarning dasturi asosan maktabdagi o’quv dasturidan olinadi. Shunday qilib soyadagi ta’lim bu-bolalar bilan maktab dasturi ustida intensiv shug’ullanish jarayonidir” deb ta’kidlagan.

Bray (1999), shuningdek, soyadagi ta’limni quyosh-soatiga taqqoslagan, chunki quyosh osmon bo’ylab harakatlanar ekan, uning soyasi quyosh-soatining turli soat chizig’iga to’g’ri keladi. Huddi shunday, soyadagi ta’lim asosiy maktab ta’lim dasturidan olinadi va maktab dasturiga chambarchas bog’liqdir.

Hozirda “repetitor”, “repetitorlik kursi” atamaları o’zbek tilida ko’p qo’llanadigan atamalarga aylangan. Aslida bu so’z rus tilidan olingan bo’lib o’zbek tilida aniq talqini yo’q. “Repetitor” o’zbek tiliga xususiy murabbiy deb tarjima qilinadi ammo muloqotda murabbiy so’zi kamdan kam “repetitor” mano’sida ishlatiladi. Shuning uchun ruscha “repetitor” so’zi repetitor, repetitorlik hodisani tasvirlash uchun olingan.

O’zbekistonda soyadagi ta’lim fenomeni

O’zbekistonda soyadagi ta’lim jarayonini o’rganishdan oldin, mamlakatning geografik joylashuvi va tarixiy kelib chiqishiga to’xtalib o’tish maqsadga muvofiqdir. O’zbekiston Markaziy Osiyodagi ikkita davlat tomonlama dengizga chiqa olmaydigan yagona davlat bo’lib, shimoldan Qozog’iston, shimoli-sharqdan Qirg’iziston, janubi-sharqdan Tojikiston, janubi-g’arbdan Afg’oniston va Turkmaniston bilan chegaradoshdir. O’zbekiston Sotsialistik Respublikasi 1924-yilda sobiq Ittifoq tomonidan tuzilgan. 1991 yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi O’zbekistonga, boshqa O’rta Osiyodagi mamlakatlar singari, mustaqillik olib keldi. O’zbekiston mineral resurslarga boy, asosiy iqtisodiyoti paxta yetishtirish, dehqonchilik, chorvachilikdan iborat. O’zbekiston jahonda paxta yetishtiruvchi yetakchi davlatlardan biri sanaladi. Mamlakat aholisi 33 milliondan ortiq kishidan

iborat bo'lib, o'zbeklar, ruslar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar va ozroq qismini koreyslar tashkil etadi.

Mustaqillikdan so'ng O'zbekiston ta'lim tizimi deyarli Sovet Ittifoqi tizimiga o'xshab ketardi. Postsovet davrida O'zbekiston ta'lim tizimi maktabgacha ta'lim (2-7 yosh), boshlang'ich ta'lim (1-4-sinf) va o'rta maktab (5-11-sinf) ta'limidan iborat bo'lgan. O'rta maktabni tugatgandan o'quvchilarda ikkita tanlov bor edi ya'ni 5 yillik yoki 7 yillik ta'limni tanlash kerak edi. 5 yillik ta'limni tamomlagan talabalar "Профессиональное-техническое училище" (PTU) nomi bilan mashhur bo'lgan o'rta ta'lim muassasalariga o'qishga kirardilar. O'quvchilar o'rta maktabni (11 yillik ta'limni) tugatgan so'ng oliy o'quv yurtlarida o'qishni davom ettirishi mumkin bo'lgan.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (2007-2008) ta'kidlanganidek, 1997-2001 yillar O'zbekistonda milliy ta'lim siyosatini shakllantirish davri bo'lgan. 1997 yilda ta'lim vazirligi tomonidan milliy dastur qabul qilindi va u milliy qonunchilik darajasigacha shakllantirildi. O'zbek milliy dasturi Sovet Ittifoqidan keyingi dastlabki vaqtinchalik islohotlarni to'xtatdi va ta'lim islohotlarini amalga oshirish uchun izchil harakat boshladi. 1998-yilda O'zbekistonning Birinchi Prezidenti tashabbusi bilan sohada jiddiy islohot amalga oshirildi. Ushbu islohot tufayli barcha o'rta maktablar bitiruvchilari majburiy ta'lim sifatida professional va kasb-hunar ta'lim muassasalari belgilandi. Bunday islohot o'rta maktabda o'qish muddatini 11 yildan 9 yilga qisqartirdi. Bundan tashqari, islohotda umumta'lim maktablarini bitiruvchilar uchun qo'shimcha 3 yillik majburiy ta'lim belgilandi. Professional va kasb-hunar kollejlarning joriy etishning maqsadi o'qitish sifatini oshirish, yoshlarning kasbiy mahoratini oshirish va mehnat bozoriga kirish uchun ko'proq imkoniyatlar yaratish edi (UNDP, 2007). Kollejlardan farqli o'laroq, litseylar o'quvchilarni davlat dasturi orqali oliy o'quv yurtlariga tayyorlashga yo'naltirilgan (Zaylobidinova, 2021).

O'zbekistonda 1998-yildan boshlab kollejlarda tahsil olish majburiy ta'lim sifatida joriy etilgan, biroq majburiy ta'lim o'z maqsadlarini oqlay olmadi. O'quvchilarning kollejlarda davomati pastligi va litseylarda repetitorstvaga bo'lgan talabning yuqoriligi hukumat vakillarini tizimga o'zgartirish kerakligi haqida o'ylantirdi. Qolaversa, aksariyat ota-onalar kollejlarda ta'lim sifati qoniqarli emasligidan shikoyat qilar edilar. Shuning uchun aholining fikrini aniqlash maqsadida, umumta'lim maktablarida majburiy ta'lim islohotini saqlab qolish yoki o'zgartirish haqida so'rovnoma o'tkazildi va ta'lim sohasida o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Shu munosabat bilan litseylar ikki yillik o'quv dargohiga aylandi. O'quvchi litseyni tugatgandan so'ng o'rta maktabni tamomlaganlik to'g'risidagi guvoohnoma oladi. Kollejlarda esa to'lov-kontrakt asosida o'qitish joriy etildi va 11 yillik

majburiy o'rta ta'limni tugatgan talabalarni qabul qilishni boshladi. Kollejlarda o'qish muddati talabalar tanlagan fakultet va mutaxassislikka bog'liq (odatda 1,5-2 yil). Hozirgi kunda O'zbekistonda aksariyat yoshlar majburiy ta'limni tugatgandan so'ng, oliy o'quv dargohida o'qishga kirishga harakat qilishadi. Odatda oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonidan muvaffaqiyatli o'ta olmagan yoshlar kollejlarga boradi.

Mustaqillikka erishgandan so'ng, O'zbekiston iqtisodiy tanazzulga yuz tutdi, bu esa ta'limga sarflanadigan mablag' va xarajatlarni sezilarli darajada qisqartirdi. O'zbekistonga ierarxik markaziy rejalashtirish va resurslarni samarasiz taqsimlash Sovet Ittifoqi siyosatidan meros bo'lib qoldi, bu nafaqat ta'lim, balki boshqa sohalarni moliyalashtirishda ham ko'plab muammolarni keltirib chiqardi. Birlashgan Millatlar Ta'lim, Fan va madaniyat Tashkilotining (2001) (UNESCO) ma'lumotlariga ko'ra, davlatning ta'limga sarflangan xarajatlari 6,8% gacha qisqartirilgan, ammo ota-onalarning ixtiyoriy hissasi 55% gacha oshgan. O'zbekiston hukumati ta'lim sohasiga katta sarmoya kiritdi va moliyaviy yukni mahalliy hokimiyat o'rganlar, maktablar va ota-onalar zimmasiga yuklab, ta'limni markazlashtirishga harakat qildi (Ochiq Jamiyat Instituti, 2002). Maktablar bolalarni tekin kitoblar bilan, o'quv xonalarni esa jihoz va texnologiya bilan ta'minlay olmadi. O'qituvchilarning maoshi 3-4 oyga kechiktirildi va shu sababli ko'plab malakali o'qituvchilarning ish tashlash jarayoni kuzatildi. Odamlar maktablardagi sifatli ta'limga bo'lgan ishonchini yo'qotib, o'zlari farzandlari uchun xususiy repetitorlar yollashni boshlashdi. Shunday omillar va ayniqsa, ish haqining kechikishi, o'qituvchilar oilasini boqish uchun boshqa daromad manbaini izlashga majbur qildi (Zaylobidinova, 2021). Bunga o'xshash omillar Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin gruziyalik o'qituvchilarni ham ish tashlab repetitorlik bilan shug'ullanish jarayoni jaddalashdi. (Kobaxidze, 2018).

O'zbekistonda soyadagi ta'limning rivojlanishining yana bir sababi, markazlashtirilgan test tizimining joriy etilishidir. Abiturientlar o'rtasida raqobatni kuchayishi, xususiy repetitorlikni rivojlanishiga asos bo'ldi. 2013 yil manba'siga asosan O'zbekistonda 100 o'rin uchun 633 nafar abituriyent kurash olib bordi. Imtihan topshiruvchilar eng yuqori ball olishga va grant asosida o'qishga harakat qiladilar, chunki pul to'lab o'qishga ko'p odamlarning moliyaviy ahvoli to'g'ri kelmasdi. Shuning uchun ota-onalar farzandlarini pullik repetitor bilan shug'ullanishlari uchun sharoit yaratib berishga kirishdilar.

O'zbekistonda o'quv markazlari nafaqat maktab fanlarini, balki bolalar bog'chasi, pazandachilik va hunarmandchilikni o'rgatish ham o'z ichiga oladi. O'quv markaz egalari odatda xususiy tadbirkorlardir. Ularning maqsadi qo'shimcha daromad topish shuning uchun binoni ijaraga oladilar, repetitorlik qiluvchi

o'qituvchilarni yollaydilar va davlatga daromad solig'ini to'laydilar. Bunday markazlarni ochish uchun markazlashgan yagona darcha-elektron tizimidan litsenziya oladilar. O'zbekistonda kengayib borayotgan o'quv markazlardan yana biri bu IELTS (inglis tilini bilish darajasi) repetitorlik markazlaridir. IELTS markazlarini har bir xohshi bor xususiy tadbirkor yoki xususiy repetitor ochishi mumkin. Odatda repetitorlik kurslarini o'tkazish uchun bo'sh bino ijaraga olinadi va hukumat ro'yxatidan o'tkaziladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunga kelib Farg'ona viloyatida 220 repetitorlik markazlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Yana bir qiziq hodisa shundaki, repetitorlik Farg'onaning ayrim tumanlarida oilaviy biznesga aylangan, ya'ni oila a'zolari bilan repetitorlik qilishadi. Hindistonlik Puballi Ghoshning (2019) takidlashicha Hindistonnig ayrim shaharlarida oilaviy repetitorlik faoliyati kuzatish mumkin. Biroq, soyadagi ta'limning ushbu shakli chuqur o'rganilmaganligi tufayli bu haqda ma'lumotlar kam uchraydi. Farg'ona shahrida oilaviy repetitorlik rivojlanganlik jarayonini esa quyida tasvirlashga harakat qildim.

O'zbekistonda abituriyentlarning bilimi oliy ta'lim muassasasining muayyan fakultetiga kirish imtihonida 1994-2021 yillar oralig'ida uchta majburiy fanlardan iborat bo'lgan. Asosiy fanlar "blok" nomini olgan. "Blok" so'zi ruschadan olingan bo'lib "bo'lim" ma'nosiga egadir. Barcha fanlar bo'yicha 36 ta test savollar tuzilib faqatgina uchta yo'nalish bo'yicha davlat test imtihonlarida abituriyentlarga tarqatilar edi. Ana shunday fanlar triangulyatsiyasi mavjudligi sababli, ayrim xususiy repetitorlar oila a'zolari, qarindoshlari yoki do'stlarini repetitorlik qilish jarayoniga jalb qilar edilar va shu tufayli oilaviy biznes yaratadilar. Masalan, tarix fanidan ota, ona-tilidan o'g'il va ingliz tilidan qiz farzand repetitorlik bilan shug'ullanar edi. Bunday sharoitda abituriyentlar nafaqat o'qishardi, balki repetitorning uyida ham yashashardi. Taxminan 40 nafar abituriyent xonadonning bitta katta xonasiga joylanar edi va mana shu xona ularning bir yil davomida uxlash va ovqatlanish xonasiga aylanardi. Biroq, agar qizlar va o'g'il bollar birga o'qisa, xonalar ajratilar edi. Oilaviy repetitorlarning hozirda ham mavjud bo'lib intensiv kurslari odatda sentyabr oyida boshlanadi va iyun oyining oxirida tugaydi. Bunday sharoitda abituriyentlarga smartfonlardan foydalanish, televizor ko'rish taqiqlanadi, abituriyentlar faqatgina o'qish bilan ovvora bo'ladilar. Talabalar har ikki haftada repetitorlik to'lovi va yashash uchun yetarli oziq-ovqat olib kelish uchun uylariga borishadi. Oilaviy repetitorlar abituriyentlarni kirish imtihonlarida 90% muvaffaqiyat va'da qilishar, kirolmagan abituriyentni esa aybi o'zida ekanligini ta'kidlashadi. Ularning uyqu soatlari, repetitorlik mashg'ulotlari, ovqatlanish va mustaqil o'rganish vaqti rejalashtirilgan va bu qoidalarga barcha ta'lim olayotgan yoshlar rioya qiladilar.

Bilimlarni o'zlashtira olmagan yoki qoidalarga rioya qilmagan o'quvchi repetitorlik kurslaridan chetlanadi. Bunday oilaviy repetitorlik Farg'onaning Vodil, Qo'qon va Rishton viloyatlarida keng tarqalgan.

Hozirda repetitorlik qilish faolligi O'zbekistonda ancha pasaygan. Bunga sabab oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlari talablari o'zgarganligi, xususi universitetlar, maktablar va bog'chalar paydo bo'lganligidandir.

Oliy o'quv yurtiga kirish imtihonlarining talabini o'zgarganligi, masalan, uchta asosiy fanlar qisqartirilib ikkita bo'lib qolgan ammo uchta majburiy fanlar qoshilgan. Boshqa tomondan qaraganda imtixonlarda fanlar soni ko'payib abituriyentlarni yanada ko'proq repetitor kurslariga qatnashga majbur qilib qo'ydi. Chunki O'zbekistonda aksariyat xususi repetitorlarning asosiy maqsadi talabalarni har yili bo'ladigan oliy o'quv yurtiga kirish imtihoniga tayyorlashdir. Ammo yildan yilga imtihon shartlari o'zgarib boryapti. Chet tiliga bo'lgan e'tibor kuchaygani tufayli magistratura va doktorantura bosqichida o'qimoqchi bo'lgan talabgorlarga til bilish xalqaro sertifikatini hal qiluvchi vazifani bajaryapti. Shuning uchun hozirgi kunda chet tilidan repetitorlik kurslari yanada rivojlanib eng qimmat pul to'lab o'qiladigan kursga aylangan.

Repetitorlik markazlarida talabalarining soni odatda 30-40 abituriyentni tashkil qiladi. Repetitor kurslariga oylik to'lov repetitorning maqomi va fanga ko'ra bir oz farq qiladi. Agar repetitor, "mashxur" bo'lsa, uning xizmati boshqalarga qaraganda qimmatroqdir. Ingliz tili hozirda elita va talabgorlar soni yuqori fan hisoblanadi, shuning uchun ingliz tilidan repetitorlik narxi qimmatroqdir.

Xususan, IELTS repetitorlari eng qimmat hisoblanadi. Uzoq vaqt davomida IELTS dan saboq berib, shu yillar davomida shuhrat qozonayotgan usta-repetitorlar biznesi ancha rivojlangandir. Aksariyat hollarda IELTS xalqaro imtixonidan yuqori bal olgan o'quvchilar o'zlari taxsil olgan repetitorlik markazlarida ishlagani qoladilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda ingliz tili bo'yicha xususi repetitorlik ancha kengaygan. Bunga asosiy sabab hozirgi kunda yoshlarning chet elda o'qish tendensiyasi kundan kunga o'sib bormoqda va bu fenomen ota-onalar tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Vestminster (Buyuk Britaniya), Inha (Koreya), Turin politexnika universiteti, Singapur menejmentni rivojlantirish instituti kabi jahon universitetlarining Toshkentdagi filiallari IELTS bali bilan talabalarni o'qishga qabul qilinadi. Shu sababli, odamlarning talabini qondirish uchun IELTS o'qitish markazlari soni ortib bormoqda. Boshqa fanlardan masalan: tarix, o'zbek, biologiya, kimyo fanlari ham yetakchi o'rinda turadi, chunki O'zbekistondagi nufuzli universitetlarga (masalan: Toshkent jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent davlat yuridik universiteti, Toshkent tibbiyot akademiyasi) kirish uchun

talabgorlar tarix, ingliz va o'zbek tili fanlaridan imtixon topshirishlari kerak. Ammo, xususiyy repetitorlik davlat tomonidan tartibga solinishi kerak, chunki ayrim markazlarda repetitorlarning bilimi va dasr berish metodikasi davlat ta'lim standartlariga to'g'ri kelmaydi.

FOYDALINILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Bray, M. (2009). *Confronting the shadow education system: What government policies for what private tutoring? (Soyadagi ta'lim bilan kurashish: Repetitorlikka qarshi kurashishga davlat siyosati qanday?)*, Paris: UNESCOning xalqaro ta'limni rivojlantirish instituti.
2. Baker, D. P., Akiba, M., Le Tendre, G. K., & Wiseman, A. W. (2001). *Worldwide Shadow Education: Outside-School Learning, Institutional Quality of Schooling, and Cross-National Mathematics Achievement (Jahon soyali ta'lim: maktabdan tashqari ta'lim, maktab ta'limining institutsional sifati va milliy matematika yutuqlari)* Educational Evaluation and Policy Analysis
3. Kobakhidze, M. N. (2016). *Teachers as tutors: shadow education market dynamics in Georgia* (Doctoral dissertation, University of Hong Kong Libraries).
4. Munira, Z. (2022). THE BACKWASH OF SHADOW EDUCATION. *Conferencea*, 110-111.
5. Munira, Z. (2022). GLOBALIZATION EDUCATION IN UZBEKISTAN: REFORMING THE EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN WITH THE PARTNERSHIP OF INTERNATIONAL ORGANIZATION. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 10, 310-319.
6. Gulomovna, Z. M. (2022). Commodification of education in the form of shadow education. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(1), 200-206.
7. Silova, I., & Bray, M. (2006a). *Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring Overview and Country Reports*. Budapest: Education Support Program (ESP) of the Open Society Institute.
8. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.
9. Mamanovich, R. H. (2022). The mass media as a subject of political and legal propaganda. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(10), 122-128.
10. Mamanovich, R. K. (2021). Components of political culture in political processes. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, 11(2), 953-959.

11. Rasulov, H. M. (2021). ELECTION PHENOMENON I THE PROBLEM OF IMPROVING THE ELECTRIC CULTURE OF THE POPULATION. *ВОСТОЧНО ЕВРОПЕЙСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ*, 75(part 6), 28.
12. Zaylobidinova, M. G. (2022). ASSESSMENT SYSTEM IN HIGHER EDUCATION IN UZBEKISTAN. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIIY JURNALI*, 2(11), 330-334.

THE IMPORTANCE OF MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE IN THE DEVELOPMENT OF NEW UZBEKISTAN

Ochilova Nigora Ruzimuratovna

Associate Professor of the Department of Social Sciences (Uzbekistan

University of Information Technology and Management

Associate Professor of the Department of Pedagogy

Karshi Institute of Engineering Economics

ABSTRACT

The values that ensure the existence of man and society are gradually passed from ancestors to generations due to national education. The term national education is used in broad and narrow senses.

Key words: *pre-school education, integration, teacher, children, education, spiritual and moral education, methods of education, children and youth organizations.*

АННОТАЦИЯ

Ценности, обеспечивающие существование человека и общества, постепенно передаются от предков к поколениям благодаря национальному воспитанию. Термин «национальное образование» используется в широком и узком смысле.

Ключевые слова: *дошкольное образование, интеграция, педагог, дети, образование, духовно-нравственное воспитание, методы воспитания, детские и молодежные организации.*

INTRODUCTION

It is known that the general social task of education is to form knowledge, skills, social experience and moral standards in the young generation. Accordingly, education of the young generation implies goal-oriented educational influence, creation of necessary conditions regarding the norms of interaction in social life and the requirements to comply with it.

It is known from history that the Uzbek people have rich spiritual and cultural values. Through these values, traditions, customs and methods of education, our grandfathers and grandmothers brought up their children with good manners.

Children brought up in the spirit of national values gained a reputation for intelligence, kindness, patriotism, courage and bravery.

Our people experienced the European way of life in the following years. Western culture has replaced several thousand-year-old traditions, customs, traditions

and methods of national education. They were sometimes instilled through oppression. As a result, our nation has become equal to the rich cultural and spiritual heritage and family upbringing methods formed historically.

DISCUSSION AND RESULTS

In our opinion, such a situation has a negative effect on the effectiveness of education in Uzbek families today, reducing the role of influence of family education. As a result, the relationship between parents and children became strained. In families, kindness, respect for children, and respect for elders decreased. This eventually began to affect the environment and society. That's probably why the behavior of young people in public places today sometimes makes people angry.

In recent times, significant works are being carried out in the socio-economic, political, spiritual-educational, cultural spheres in Uzbekistan. All of this is based on comprehensive protection of human rights, citizens of our country and youth.

In our country, 1997 is called "Year of Human Interests", 1998 is "Year of Family", 2001 is "Year of Healthy Generation", 2008 is "Year of Youth", 2010 is "Year of Healthy Generation" and the adoption and implementation of State programs on this. is also a proof of our opinion above.

President Shavkat Mirziyoev said, "It is known that education of the young generation has always been important and relevant. But in the 21st century we live in, this issue is really becoming a matter of life and death. "The more perfect the education, the happier the people," say the sages. In order for the education to be perfect, it is absolutely impossible to allow a gap to appear in this matter" is a proof that special attention is paid to the education of young people in our country.

The values that ensure the existence of man and society are gradually passed from ancestors to generations due to national education. The term national education is used in broad and narrow senses. In a broad sense, it means the totality of all spiritual influences, activities, actions, and aspirations aimed at forming a human personality, ensuring his active participation in production and social, cultural, and educational life. National education in this understanding. it includes not only the educational work carried out in the family, school, children and youth organizations, but also the entire social system, its leading ideas, literature, art, cinema, radio, TV, mass media, etc.

Also, national education in a broad sense includes education and information in this field. In a narrow sense, national education means a pedagogical activity aimed at cultivating the spiritual development, worldview, moral image, and aesthetic taste of a particular person. This is done by family and educational institutions and public organizations.

As we know, any upbringing exists only in close connection with education. Because, in the process of education and information acquisition, not only the knowledge of a person increases, but also the determination of spiritual and moral qualities is accelerated. It is for this reason that our forefathers considered knowledge, education and training to be the most important condition and guarantee of human perfection and nation's development.

At the same time, this is a national issue that requires the participation and support of the general public, the whole nation... When I think about it, I remember Abdulla Awlani's words "Education is a matter of life or death, salvation or destruction, happiness or disaster for us. I remember his deep meaning words. These words of our great enlightened grandfather were as important and relevant for our nation at the beginning of our century, they are as important and relevant for us now.

PF-60 dated January 28, 2022 of the President of the Republic of Uzbekistan "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", PF-60 dated March 7, 2022 Ensuring the implementation of Decree No. 87 and Decision No. PQ-322 dated July 14, 2022 "On additional measures for the further development of public-private partnership in the field of preschool education",

Also, in accordance with the decision of the Cabinet of Ministers No. 129 dated February 24, 2022 "On the organization of the activities of the State Financial Control Inspectorate under the Ministry of Finance and measures to improve financial control in budget organizations" in order to further improve the processes of public-private partnership in the field of preschool education, the decisions of the Cabinet of Ministers we is being programmed for.

As can be seen from the above points, national education is of crucial importance in the life of any society and country. Because, for its growth and development, the production of material and spiritual wealth must increase continuously. For this, the young generation needs to rise to a higher level than their ancestors in creating these assets. It is especially necessary to implement the recommendations of modern medicine, pedagogy, and psychology in every family to properly educate young people both physically and spiritually.

It is extremely important for every family, parents, first of all, to see a person in the form of a child, and to always feel that they are responsible for providing all the rights and freedoms that belong to the person.

Each of the emblems and symbols that serve the national idea and national pride in national education is a great textbook and a powerful educational tool. In addition, celebrating the birth dates of great ancestors also has spiritual and historical significance.

In addition, celebrating the birth dates of great ancestors also has spiritual and historical significance. By conducting such ceremonies, young people are brought up on the basis of new values, they are instilled in their hearts to understand and value history, to approach the past with respect, to preserve it, and to be proud of belonging to this nation.

In general, the ethnic image of the youth is formed through the dialectical interaction of the nation's current national upbringing, mentality, and culture. A person who has received a good spiritual education lives consciously with his own mind, his own thinking, his own work, his own responsibilities, as a free and free-thinking person.

REFERENCES

1. Decision No. 426 of the Cabinet of Ministers, Tashkent, August 2, 2022.
2. S. Yusupova. Pedagogy of preschool education. Study guide — T.: "Teacher". 1993
3. N. Ochilova. THE MAIN FEATURES OF WESTERN EUROPE MEDIEVAL, MODERN PHILOSOPHY AND PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE 9TH-12TH CENTURIES IN CENTRAL ASIA. *Journal of Critical Reviews* . ISSN- 2394-5125. Vol 7, Issue 14, 2020. 193-199. DOI: <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.34>
4. N. Ochilova . East And West: Integration And Cooperation In The Process Of Globalization. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2020.2(11),543-546.
5. N. Ochilova. The role of aesthetics in shaping the younger generation. *Multidisciplinary Research SJIF Impact Factor :5.614 ISI I.F. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal* March 2020. 123-125
6. N. Ochilova. The importance of understanding national identity in Education of the young neighboring. «SCIENTIFIC PROGRESS» *Scientific Journal* ISSN: 2181-1601////Volume:1,ISSUE:6 APRIL 2021. 209-214. www.scientificprogress.uz
7. N. Ochilova. Problems of science № 3 (62), 2021 Russian impact factor: 0.17 *Scientific methodical magazine*. ISSN 2413-2101 (Print) ISSN 2542-078X Online) Moscow 2021. 37-41
8. Ochilova, N. The Role of Aesthetics in Shaping the Younger Generation. *International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR) ISSN*, 102-103.
9. Ochilova, N. THE IMPORTANCE OF SPIRITUAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE WITH INTELLECTUAL POTENTIAL «SCIENTIFIC PROGRESS» *Scientific Journal* ISSN: 2181-1601. *Volume, 1*, 251-254.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ НА ЛИЧНОСТЬ ПОДРОСТКА

Авазов Комил Холлиевич

Доктор философских наук (PhD), заведующей кафедрой «Методики гуманитарных и экономических наук».

Сурхандарьинский областной педагогический центр по обучению педагогов новым методам.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена влиянию интернета на личность подростка и формирования иммунитета против интернета зависимости. Рассмотрены основные подтипы интернет-зависимости, а также личностные особенности подростков, имеющих данную проблему.

Ключевые слова: интернет, психология, сознания, подросток, влияния, аддикция, зависимость.

ABSTRACT

The article is devoted to the influence of the Internet on the personality of a teenager and the formation of immunity against Internet addiction. The main subtypes of Internet addiction are considered, as well as the personal characteristics of adolescents who have this problem.

Keywords: Internet, psychology, consciousness, teenager, influences, addiction, dependence.

ВВЕДЕНИЕ

Глобализация ускорила переход обществ к информационному обществу. Информационный рынок предоставил потребителям все необходимые продукты и услуги, которые производит информационная индустрия. Узбекистан старается быть не только участником и потребителем на мировом информационном рынке, но и ведущим государством в производстве информации.

В частности, в условиях «информационной войны», появляются новые угрозы, связанные с вопросами информационной безопасности, а это имеет актуальное значение для безопасности нашего государства, нашего народа. Первый Президент Республики Узбекистан И. Каримов в своей книге «Высокая духовность – непобедимая сила» отмечает, что, говоря о духовной угрозе, нужно, прежде всего, иметь в виду идеологическую, идейную и информационную агрессию, направленную против свободы каждого человека,

независимо от его языка, религии, веры с целью полного разрушения духовного мира.

Следует отметить, что, Интернет-зависимость способствует формированию целого ряда психологических проблем: конфликтное поведение, хронические депрессии, предпочтение виртуального пространства реальной жизни, трудности адаптации в социуме, потеря способности контролировать время пребывания за компьютером, возникновение чувства дискомфорта при отсутствии возможности пользования интернетом.

Используя Интернет, подросток вместо стремления "думать" и "учить" предпочитает "искать". Многие дети открыто признают, что очень часто посещают запрещенные родителями сайты. При этом у них возникает иллюзия вседозволенности и безнаказанности. Это побуждает нарушать права человека, а иллюзия безнаказанности может оказаться ловушкой и иметь серьезные последствия в реальной жизни - происходит девальвация нравственности.

Интернет-аддикция почти единогласно признается негативным направлением трансформации личности, преобразования деятельности (ее мотивационных, целеобразующих и операциональных составляющих), опосредствованной взаимодействием с Интернетом.

Рассмотрим конкретные разновидности опосредствованной Интернетом деятельности, которые потенциально способны вести к глобальным личностным преобразованиям. Можно выделить три основных вида:

1. Познавательная - увлеченность познанием в сфере программирования и телекоммуникаций или, как крайний вариант, хакерство;
2. Игровая - увлеченность компьютерными играми и, в частности, играми посредством Интернета или, как крайний вариант, т. н. игровая наркомания;
3. Коммуникативная - увлечение сетевой коммуникацией или, как крайний вариант Интернет-аддикция, в том числе зависимость киберсексуальная.

Перечисленные последствия применения информационных технологий в виде глобальных преобразований личности лишь в незначительном объеме стали предметом фундаментальных исследований, в силу чего нижеследующий анализ носит характер постановки проблемы.

Хакерство Увлечение поиском информации и применением таких знаний характеризует личностную трансформацию, известную как хакерство. Чаще всего хакерами становятся в подростковом возрасте, возможно, компенсируя этим недостаточную развитость социальных навыков. О неразвитости у них личностной и морально-правовой сферы говорят их запретные и прямо криминальные действия.

Посвященных данному феномену психологических исследований практически нет. Масс-медиа предлагают считать наиболее бросающимися в глаза психологическими особенностями хакеров - асоциальность, ограниченность интересов, фанатизм. Можно сказать, что хакерство можно рассматривать как негативное направление личностного развития подростка.

Деятельность хакеров подчиняется как познавательной мотивации, так и целому ряду других мотивов, среди которых корысть, стремление добиться признания своих способностей, выразить себя, получить от общества то, что оно задолжало и т.д. Исходя из этого, можно сделать вывод, что в своих крайних проявлениях хакерство является негативной личностной аномалией.

По мнению Дж. Маркофа и К. Хефнер (1996), хакеры - это, как правило, люди с какими-либо недостатками: упоминаются излишняя полнота, детство в неполной семье, знакомство с наркотиками, отсутствие полноценного общения со сверстниками и со взрослыми и т.д. Если это так, то может быть высказано предположение, согласно которому увлечение информационными технологиями и хакинг служат компенсацией своих недостатков.

Расхожим местом стало убеждение о полной асоциальности хакеров: они одиноки и не понимают других, лишены эмпатийности в общении, не сопереживают своим собеседникам, не умеют завязывать контакты, а при реализации хакерских замыслов не отдают себе отчета в последствиях. Если это действительно так, то речь может идти о недостаточной выраженности потребности в общении; о несформированности коммуникативных навыков; об инфантилизме как неготовности понимать последствия своих поступков; о несформированности моральной сферы личности; об индивидуальной системе ценностей, расходящейся с общепринятой и т. п.

Таким образом, данная деятельность способствует формированию именно таких склонностей у подростков, так как в этом возрасте они наиболее чувствительны к подобного рода влияниям.

Игровая деятельность повсеместно признается крайне важным моментом развития как отдельного человека, так и человеческих сообществ. Тем не менее в увлечении компьютерными играми чаще всего склонны усматривать угрозу для развития личности, особенно если речь идет о подростках, у которых наблюдается зависимость от игр, когда заядлые игроки уходят от проблем реального мира с его сложностью и трудноразрешимыми проблемами.

Существуют методики, с помощью которых можно определить, является ли увлечение Интернет-играми невинными или это уже зависимость. Одной из наименее ясных проблем является принципиальная возможность переноса

виртуального опыта в реальную жизнь. Например, когда игроки постепенно принимают на себя роль своего игрового персонажа.

Опираясь на имеющиеся материалы, можно утверждать, что очевидные проявления переноса у игроков могут носить негативный (уход в иллюзорную виртуальность взамен активного преобразования реальности или адаптации к ней) характер.

Например, попытка игроков идентифицировать себя с агрессивным персонажем может переноситься в реальный мир, в реальные отношения. Особый интерес представляет собой такое явление, как "игры с идентичностью" или экспериментирование с самопрезентированием, опирающееся на фундаментальное свойство Интернета, задающее ситуацию безопасности - анонимность.

Живя жизнью своего героя, игроки могут настолько включаться в виртуальную жизнь, что забывают о реальной. Это может вызвать зависимость или сказаться на здоровье и психическом состоянии: появляются бессонница, раздражительность, невнимательность, повышенная утомляемость.

Общаясь от лица своего персонажа с другими, игроки начинают хуже распознавать реальные человеческие эмоции.

В наиболее расширительном понимании к проявлениям зависимости от Интернета относят не только зависимость от социальных применений Сети, но и привязанность к азартным играм в Интернете, электронным покупкам; страсть к навигации по WWW; пристрастие к сексуальным применениям Интернета.

Драматизм последнего вида зависимости заключается в том, что он настигает подростков в переходном возрасте, либо это момент полового созревания, и тогда у подростка формируется асоциальное представление о сексе, что может отложить отпечаток на всю жизнь. Полученные результаты свидетельствуют о том, что основные проблемы "жителя Интернета" концентрируются в области самопринятия.

Как известно подростки испытывают сложности в близком общении и самораскрытии, а также в принятии своего физического "Я" и своих телесных потребностей.

Возможной непосредственной причиной этого являются неразвитые, инфантильные механизмы самооценки, порождающие идеалистические требования и препятствующие формированию дифференцированных и адекватных представлений о себе.

Отметим еще, что для части подростков чрезмерная вовлеченность в Интернет сопряжена с готовностью контролировать каждый этап работы компьютерных программ; эту склонность контролировать они могут перенести и в сферу человеческих отношений, а так как попытки манипулирования другими людьми часто заканчиваются неудачей, это может толкать детей к замкнутости и социальной изоляции.

Таким образом, Интернет является привлекательным в качестве средства ухода от реальности за счет возможности анонимных социальных интеракций. Особое значение здесь имеет чувство безопасности и сознание своей анонимности при осуществлении интеракций. Во-вторых, это возможность для реализации каких-то представлений, фантазий с обратной связью. И последний пункт - это неограниченный доступ к информации - информационный вампиризм.

Как правило, те, кто становятся Интернет-зависимыми, меняют свою личность. Это уже не та гармоничная личность, а личность уже аддиктивная. Во-первых, для аддиктов характерна смена аддиктивной реализации.

Сегодня он - Интернет-зависимый, завтра - любовный аддикт, после завтра - патологический игрок, а немного спустя - он ушел в наркотики или алкоголизм. Во-вторых, опасность заключается в том, что очень часто, рано или поздно, аддиктивные личности становятся социально дезадаптированными.

Существует мнение, что интернет-зависимость — это не официальный диагноз, что она скорее является симптомом других серьезных проблем в жизни личности (например, депрессия, трудности в общении и т.д.). А если учесть, что подростковый возраст наиболее подвержен разного рода отклонения в поведении, то можно сделать вывод, что формирование зависимости от Интернета наиболее вероятно у подростков, а также можно констатировать, что она будет оказывать разрушающее воздействие на личность ребенка.

Таким образом, психологические механизмы воздействия информационных технологий на человека должны стать предметом тщательного анализа. Несмотря на то, что данное расстройство не включено в официальную классификацию заболеваний DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders - Справочник по диагностике и статистике психических расстройств).

Всемирная организация здравоохранения причислила Интернет-зависимость к категории патологических пристрастий. По мнению многих

специалистов, "интернетомания" приводит почти к разрушению личности, и особенно это касается наших детей.

Сегодня специалистам образовательной среды, а также родителям необходимо вовремя их рассмотреть у подростков, тем самым попытаться предупредить развитие психологической зависимости и предложить способы по ее устранению.

Существует множество тестов и опросников с помощью которых можно диагностировать.

Проблема Интернет-зависимости среди подростков является актуальной в настоящее время. Подростки во взаимодействии с интернетом находится в большой опасности, так как представляют собой наиболее незащищенную аудиторию, поскольку в меньшей степени, чем взрослые, в состоянии фильтровать тот вал информации, который обрушивается на них из Интернета. Воспитание компьютерной культуры, самовоспитание пользователей - вот противоядие Интернет - зависимости.

Учитывая все вышесказанное, становится понятно, что лечить интернетаддикта надо не запретом на посещение интернета, а совсем другими способами. «...Нельзя действовать запретительно. Потому что в случае насильственного отстранения он будет искать обходные пути. Скорее всего, в его жизни появились проблемы, которые он не может решить и о которых не может говорить».

Таким образом, в целях профилактики интернет-зависимости следует проводить систематические тренинги общения, личностного роста. «Группу риска», то есть людей, подверженных зависимости к интернету, можно выявить по поведению. Они погружены в себя, много фантазируют, держатся в стороне от одноклассников, иногда не успевают по предметам.

Такой сложный по своей структуре феномен как формирование интернет-зависимого поведения, неоднозначный в области интерпретации причин его возникновения и проявлений, а также его влияния на формирование личности и развития подростков объясняет неугасающую актуальность данной темы для научно-исследовательского интереса. Подробное рассмотрение влияния акцентуации характера на формирование интернет-зависимости представляет значимость с практической точки зрения, открывая возможность применения полученных в результате исследования данных для разработки профилактических и коррекционных мероприятий, направленных на профилактику интернет-зависимости у учащихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Avazov, K. H. (2020). FACTORS OF THE EFFECTIVENESS OF POLITICAL POWER AS THE BASIS OF THE SUSTAINABILITY OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (2), 586-589.
2. Komil, A. (2022). The Role of State Authority in Ensuring Political Stability. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*, 15, 9-16.
3. O. Musaev Some questions of the developing of interethnic relations// *Theoretical & Applied Science*. -2016. №06(38). -Pp.82-84
4. Pakhrutdinov Shukritdin Ilyasovich. (2022). Strengthening regional and international cooperation in order to ensure security and stability in the central asian region. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(12), 18–24. <https://doi.org/10.55640/eijmrms-02-12-05>
5. Авазов, К. Х. (2017). Место и роль Ислама Каримова как политического лидера в устойчивом развитии Узбекистана. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (9-2), 17-28.
6. Авазов, К. Х. (2018). Угрозоустойчивость общества в системе политического исследования. In *Общественные науки в современном мире: политология, социология, философия, история* (pp. 46-50).
7. Авазов, К. Х. (2023). Социально-политический анализ формирования угрозоустойчивого общества. *Вопросы политологии*, 2(90), 590-593.
8. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскуновский А.Е. Мотивация пользователей Интернета. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского (Москва: МожайскТерра, 2000, 431 с.)
9. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия // *Вестник МГУ*. Сер.14.1996. Вып.4.
10. Бабаева Ю. Д., Войскунский А.Е. Психологические последствия информатизации // *Психологический журн.* 1998.Т. 19 №1. С.89-100.
11. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского (Москва: МожайскТерра, 2000, 431 с.)
12. Кадыров У.Д. Значение формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества// *Modern philosophic paradigm interrelation of traditions and innovative approaches. Materials of the international scientific conference on September 17–18, 2014, Prague*, page 124-130.

13. Кадыров У.Д. Некоторые научно-практические и методические вопросы оказания психологической помощи семье.// “Замонавий таълим” журнали, 2013 йил 6-сон, 18-22-бетлар.
14. Кадыров У.Д., Авазов К.Х. Социально-психологические аспекты информационных угроз//Мир образования - образование в мире. 2021. № 4 (84). С. 122-128.
15. Кадыров У.Д.Защита молодежи от деструктивных идей как социально-психологическая проблема//Школа будущего. 2016. № 3. С. 37-42.
16. Кадыров, У. Д. (2016). Защита молодежи от деструктивных идей как социально-психологическая проблема. *Школа будущего*, (3), 37-42.
17. Кадыров, У. Д., & Авазов, К. Х. (2021). Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. *Интернаука*, (3-1), 53-54.
18. Каримов И. Высокая духовность – непобедимая сила. – Т.: Маънавият, 2008.
19. Пахрутдинов Ш. И. Узбекистан: ответственность за устойчивое развитие и интенсивность ускоренных изменений //Траектории политического развития России: институты, проекты, акторы. – 2019. – С. 301-302.
20. Пахрутдинов Ш.И. Барқарор тараққиёт ва раҳбар масъулияти. -Т.:” Академия”, 2011. 268 б.
21. Рогова Евгения Евгеньевна, Суворова Екатерина Валерьевна Интернет-зависимость - проблема современной молодежи // Science Time. 2015. №12 (24).
22. У.Д.Кадыров, И.И.Хожибоев Некоторые вопросы психологической компетентности преподавателя//Мир образования - образование в мире. - 2021. - № 1. - С. 46-49.
23. Чудова И.В. Особенности образа "Я" "Жителя Интернета" // Психологический журнал. 2002. Т.22. № 1. С.113-117.

ИҚТИСОДИЁТДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА ТИЗИМЛАР ЗАМОНАВИЙ ЎҚУВ МАШҒУЛОТИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Эрназаров Алишер Эргашевич

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
“Ахборот технологиялари” кафедраси мудири,
Самарқанд давлат университети мустақил тадқиқотчиси (PhD),
alexchigatay1213@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ўқув машғулотининг тузилиши, ўқув машғулотининг элементлари, ўқув машғулотининг тури, ўқув машғулотининг типини, дарс методикаси, ўқув машғулотининг мавзуй режаси ҳақида айтиб ўтилган.

***Калит сўзлар:** таълим жараёни, дарс машғулотининг тузилиши, машғулот элементлари, машғулот тури, машғулот турлари, мавзуй режаси.*

ABSTRACT

The structure of the training session, the elements of the training session, the type of training session, the type of the training session, the teaching method, the thematic planning of the training session were mentioned.

***Key words:** educational process, lesson training, structure of educational training, training elements, training type, training types, thematic planning.*

КИРИШ

Ахборот технологиялари, педагогик технологияларни узлуксиз таълим тизимида ривожланишини яқини натижаларини таъминлашда асосий ўринлардан бирини эгаллаб бормокда, буни таълим-тарбиянинг барча жабҳаларида кўриш мумкин. Шунинг учун ёш авлодга таълим-тарбия беришда қўлланиладиган педагогик технологияларда ахборот технологияларнинг маълумот ва материалларидан иложи борича кўпроқ фойдаланиш шу куннинг долзарб масалаларига айланиб бораётганлигини жамият тараққиёти унинг ривожини ҳар жабҳада кўрсатиб турибди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Машғулот тузилиши унинг мантиғига, ўқитиш жараёни қонуниятлари ва машғулотнинг дидактик мақсадига мос ҳолда бир қисмдан бошқасига ўтганда жуда аниқ бўлиши лозим.

1-жадвал

Ўқув машғулоти тузилиши

1.	Янги билимларни ўзлаштириш жараёни структураси	Мотивация – таянч билимларни долзарблаштириш – қабул қилиш – англаш ва дастлабки эслаш – ўзлаштиришни текшириш – мустаҳкамлаш – таҳлил қилиш.
2.	Билимларни мустаҳкамлаш жараёни мантиқи	Мотивация – ҳаракатнинг усуллари ва асосий билимларини долзарблаштириш – билимларни қўллаш намунасини идрок этиш – билимларни ўхшаш ва янги вазиятларда мустақил қўллаш – ўз-ўзини назорат – назорат – коррекция – таҳлил.
3.	Билим ва ҳаракат усулларини комплекс қўллаш жараёни мантиқи	Мотивация – комплекс билимларни долзарблаштириш - билимларни комплекс қўллаш намунаси - ўхшаш ва янги вазиятларда билимларни мустақил қўллаш - ўз-ўзини назорат – назорат – коррекция – таҳлил.
4.	Билимларни тизимлаштириш ва умумлаштириш жараёни мантиқи	Мотивация – ўқув материали мазмунини таҳлил қилиш - асосий алоқаларни ажратиш - тизимлаштириш ва умумлаштириш – фанлараро ва курслараро алоқаларни ўрнатиш – дунёқараш ғоялари - ўз-ўзини назорат – назорат – коррекция – таҳлил.
5.	Ҳаракат усуллари, билимларни баҳолаш ва корреция қилиш, текшириш жараёни мантиқи.	Мотивация – назорат топшириқларини мустақил бажариш – ўз-ўзини назорат – назорат – баҳолаш – таҳлил - коррекция – рефлексия.
6.	Машғулот сифатининг асосий мезони	У ёки бу иш турларини қўллаш эмас, балки таълим олувчиларнинг ўқитилганлиги, машғулот мақсадига эришилганлигидир.

Ўқув машғулот тузилиши бу, машғулот яхлитлигини таъминловчи, турли вариантларда асосий фаоллик кўрсатишни сақлаш каби унинг жамики элементлари. Машғулотнинг таркибий қисмлари ўзаро чамбарчас боғланган ва аниқ бир кетма-кетликда амалга оширилади. Ўқув машғулоти тузилиши: қўйилган мақсад, ўрганиладиган материал мазмуни, ўқитишнинг метод ва усуллари, таълим олувчиларнинг тайёргарлик даражаси ва ривожланиши, ўқув жараёнида машғулотнинг ўрнига боғлиқ. Машғулотларнинг ҳар бир типи ўзининг аниқ элементлари билан ўзига хос структурага эга. Мисол сифатида энг умумий элементлари қўйидагича.

2-жадвал

Машғулотнинг структурали элементлари

Босқичлар	Дидактик вазифалар	Вазифаларни ечиш натижаларининг реал кўрсаткичлари.
Машғулот	Машғулотда ишлашга таълим	Хона ва жиҳознинг тўлиқ

бошланишини ташкил этиш	олувчиларни тайёрлаш.	тайёргарлиги, иш ритмига таълим олувчиларни тез жалб этиш.
Уй вазифасини бажарганлигини текшириш	Барча таълим олувчилар томонидан уй вазифасини бажарганликни тўғрилиги ва англашганлигини ўрнатиш.	Вазифаларни бажариш тўғрилигини ҳамда камчиликларни тузатишни ўрнатиш учун назорат ва ўзаро назорат оптималлигини қўшиш.
Машғулотнинг асосий босқичига тайёрланиш	Таълим олувчилар томонидан қабул қилинган ўқув-билув фаолияти ва мотивацияни таъминлаш, таянч билим ва кўникмаларни актуаллаштириш.	Таянч билимлар асосида фаол ўқув-билув фаолиятига таълим олувчиларнинг тайёргарлиги.
Янги билимлар ва ҳаракат усулларини ўзлаштириш	Билимларни дастлабки эслаш ва ҳаракат усулларини, қабул қилиш ва англашни, ўрганиш объектидаги муносабат ва алоқани таъминлаш.	Таълим олувчиларнинг ўрганиладиган объект билан фаол ҳаракати, билимларга эришишда ва ҳаракат усулларини эгаллашда мустақилликдан максимал фойдаланиш.
Билимларни тушунишни дастлабки текшириш	Янги ўқув материални тўғри ва англашган ҳолда ўзлаштирилганлигини ўрнатиш, камчиликларни аниқлаш, тузатиш киритиш.	Репродуктив (эсда қолган нарсани тасвирлаш) даражадаги ўзлаштириладиган билимлар ва ҳаракат усулларининг моҳиятини ўзлаштириш.
Билим ва ҳаракат усулларини мутаҳкамлаш	Ўзгарадиган вазиятларда янги билимлар ва ҳаракат усулларини қўллаш даражасида ўзлаштиришни таъминлаш.	Таниш ва ўзгарувчан вазиятларда билимларни қўллашни талаб этувчи топшириқларни мустақил бажариш.
Билимларни тизимлаштириш ва умумлаштириш	Мавзу, курс бўйича асосий билимлар тизими яхлитлигини шакллантириш, дунёқараш ғояларини ажратиш.	Предметлараро ва курслар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш, классификацияга кириш бўйича таълим олувчиларнинг фаол ва продуктив фаолияти.
Билимларни назорат қилиш ва текшириш	Билимларни ва ҳаракат усулларини эгаллаш, уларни тузатишни таъминлаш сифат даражасини аниқлаш.	Режалаштирилган ўқитиш натижаларига барча таълим олувчилар томонидан эришилганлик ҳақида тўғри ахборотни олиш.
Машғулотга яқун яшаш	Мақсадга муваффақиятли эришилганликни таҳлил қилиш ва баҳолаш, келажакдаги ишларни белгилаш.	Таълим олувчининг ўз-ўзини баҳолаши, педагог баҳоси ўхшашлиги. Таълимнинг аниқ натижаси ҳақида ахборотларни таълим олувчиларнинг олиши.
Рефлексия.	Ўз хулқига рефлексия учун таълим олувчиларни сафарбар қилиш (мотивация, фаолият усуллари, умумлаштириш). Ҳамкорлик ва ўз-	Таълим олувчиларнинг ўз ҳаракатларини англаши ва баҳолашидаги холислик. Ҳамкорлик ва ўз-ўзини регуляция

	Ўзини регуляция қилиш принципларини ўзлаштириш.	қилиш усулларини прогноз этиш.
Уй вазифаси ҳақида ахборот, уни бажариш бўйича инструктаж.	Мақсадни, мазмунни, уй вазифасини бажаришни тушунишни таъминлаш. Мос ёзувларни текшириш.	Барча таълим олувчиларнинг фаол ривожланишига мос уй вазифасини муваффақиятли бажариши учун керакли ва етарли шароитларни амалга ошириш.

Машғулотнинг намунавий структураси.

1. Машғулот бошланишини ташкил этиш: таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифаларни қўйиш, машғулот мавзуси ва режасини маълум қилиш.

2. Муҳим билимлар (такрорлаш): янги мавзуни ўрганишга тайёрланиш учун таълим олувчилардаги бор билим ва кўникмаларни текшириш.

3. Янги материални тушунтириш: янги билим ва кўникмалар билан таништириш, уларнинг эталон намуналарини кўрсатиш.

4. Мустаҳкамлаш: намуна бўйича билим ва кўникмаларни ўзлаштириш ҳамда мустаҳкамлаш бўйича машқлар.

5. Машғулотга яқун ясаш: хулосаларни шакллантириш.

Машғулотнинг типи ва турлари қўйидаги жадвалда ажратиб кўрсатилган.

3-жадвал

Машғулот типи ва турлари

<i>Машғулот типлари</i>	<i>Машғулот турлари</i>
Машғулотга кириш (янги ўқув материални ўрганиш ва ўзлаштириш).	Маъруза, тушунтириш, суҳбат, намойиш қилиш, тадқиқотчилик типдаги машғулот.
Умумлаштирувчи машғулот (билимларни тизимлаштириш ва умумлаштириш машғулот, ўзлаштирилганларни қўллаш бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш). Билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш.	Такрорлаш, умумлаштириш, репродуктив типдаги машғулот, амалий машғулот, экскурсия машғулот, семинар, конференция, якуний машғулот, умумлаштирувчи мустақил ишлар.
Назорат (билим ва кўникмани ҳисобга олиш ва баҳолаш).	Сўраш, баҳолаш, конкурс, кўргазма, мусобақа.
Комбинациялашган.	Бунга барча 4 типдаги асосий машғулот турлари киради.

Яхлит ўқитиш жараёни қонуниятлари ва таълимнинг замонавий мазмуни таркиби, жумладан ўзлаштириш, ҳисобга олиниши муҳим бўлган машғулотга қўйиладиган бир қатор ўзгармас талабларни аниқлайди.

Машғулот ўзлаштирилган билимларни амалиётда қўллашни назарда тутувчи материалларни фақат баён этишни кўзламасдан, балки топшириқларни ҳам назарда тутуди, Бу билимларнинг бир қисми, таълим олувчилар томонидан мустақил изланиш жараёнида топшириқларни ечиш йўллари топиш билан олинади, машғулотда материалларни баён этиш вариатив бўлиши лозим. Бу тайёр ахборот, муаммоли вазифани ечиш, ечимини исботлаб бериш бўлиши мумкин.

Машғулот, ўқув жараёнини ташкил этишнинг мураккаб шаклидир, бу педагогдан машғулотни ўтказиш жараёнида катта маъсулият, уни режалаштиришда ижодий ёндашувни талаб этади: вақтни тўғри тақсимлаш, таълим олувчиларнинг ишлашида ҳар бир машғулот қисмини, шахсий таълим бериш фаолиятини назорат қилиш.

Ҳар бир ўқув йили учун фанларни ўрганиш календар-мавзуй режаси ва ўқув дастури бўлиши керак. Мавзуй режалаштириш чизмаси қўйидаги иловада берилган (машғулотнинг режа-конспекти).

4-жадвал

Мавзуй режалаштириш чизмаси

Машғулот тури номи.	
Таълим олувчи муассасаси номи.	
Машғулот муддати, вақти, ўтказилиш жойи.	
Таълим олувчилар ёши ва ўқиш йили.	
Педагогнинг ф.и.ш., тоифаси ва педстажи.	
Мавзу номланиши	Календар-мавзуй режага асосан
Машғулот мақсади.	Таълимий мақсад: таълим олувчиларнинг қандай билим, кўникма ва малакаларини ўстиришни назарда тутуди. Ривожлантирувчи мақсад: машғулот қандай ривожлантирувчи натижа бериши мумкин. Тарбиявий мақсад: шахснинг қандай сифатлари шаклланади.
Ўқитиш методлари.	Кўрсатиш, суҳбат, тренинг, этюдлар, импровизация.
Ўқитиш шакллари.	Гуруҳли, звеноли, индивидуал.
Машғулот типи.	Масалан: комбинациялашган, кириш машғулоти (янги материални ўрганиш) ёки якуний машғулот (умумлаштирувчи).
Жиҳоз ва асосий ахборот манбалари.	Асосий маҳсус адабиётлар, ўқитишнинг техник воситалари.
Машғулотнинг бориши. Бунда унинг асосий босқичлари, кетма-кетлиги аниқланади, ҳар бир босқич учун керакли вақт тақсимланади, босқичлар мазмуни, педагог ва таълим олувчининг иш шакллари, ўқитишнинг восита ва методларидан фойдаланиш аниқланади.	
Долзарблштириш (ўрганилган материални такрорлаш)	Бу ерда олдин ўрганилган қандай тушунча ва ҳаракатларни фаоллаштириш кераклиги, ишни назорат қилиш шакллари кўрсатилади.

<p>Янги материални ўрганиш, янги кўникма ва малакаларни шакллантириш.</p>	<p>Берилган мавзу бўйича киритиладиган янги тушунча ва ҳаракатлар кўрсатилади. Таълим олувчиларнинг кўзда тутиладиган билим, кўникма ва малакаларидаги ўсиш кўрсатилади. Таълим олувчилар нимани билиш ва ўзлаштириш кераклиги, қандай ҳаракатларни бажариши ва қандай усуллар билан бажарилиши аниқ кўрсатилади. Назоратни ташкил этиш. Янги материални ўрганиш жараёнида янги билимларни ўзлаштириш юзасидан назоратни ташкил этиш лозим, у ўз ичига қуйидагиларни олади: мантикий саволларни қўйиш, тескари алоқани амалга ошириш, мустақил ишни.</p>
<p>Ўрганилган материални мустаҳкамлаш.</p>	<p>Кўникма ва малакалар машғулотда мустаҳкамланиши лозим, айниқса асосан мустақил қўллаш жараёнида. Таълим олувчилар мустақил ишининг типи ва турлари аниқланади. Мустақил ишларни ташкил этиш методикаси. Бу оддийдан-мураккабга принципи асосида 4 та босқичда ташкил этилади.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Намуна бўйича. 2. Кўп мустақилли (масалан, педагог билан синхрон). 3. Абсолют мустақил. 4. Ижодкорлик.
<p>Машғулот якуни.</p>	<p>Уйга вазифа бериш.</p>

Шундай қилиб, юқорида қайд этилган машғулот структураси методик структура ёрдамида педагогнинг амалий фаолиятида амалга оширилади. Методик структура педагог томонидан аниқланади, у восита, усул ва йўлларни танлайди. Бунда у машғулотнинг барча структурасини инобатга олади ва уларни методик структура ёрдамида амалга оширишга ҳаракат қилади. Юқорида келтирилган структуранинг барча элементлари машғулотга тайёрланиш ва ўтказиш вақтида педагог ечиши лозим бўлган худди амалий вазифалар каби яққол кўринади.

Умумий ҳолда машғулот структурасини ташкил этувчи босқичлар йиғиндиси қуйидагилар: ташкилий босқич, уй вазифасини текшириш. таълим олувчининг субъект тажрибасини долзарблаштириш, фаолиятнинг янги билимлари ва усуллари ўрганиш, ўрганганларни тушунишни дастлабки текшириш, мустаҳкамлаш, қўллаш, тизимлаштириш ва умумлаштириш, назорат ва ўз-ўзини назорат, коррекция, уй вазифаси ҳақида ахборот, ўқув машғулотини яқунлаш, рефлексия. Ушбу босқичлар йиғиндисидан педагог машғулотда ечилиши керак бўлган вазифаларга мос турли комбинацияларни яратади.

Асосий босқич ўқув машғулоти типини аниқлайди. Мавзунини ўрганиш чегарасида қуйидаги кетма-кетликдан фойдаланилади: янги билимларни ўзлаштириш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш, билим ва кўникмаларни қўллаш, умумлаштириш ва тизимлаштириш, билимларни назорат қилиш ва баҳолаш ҳамда билимларни коррекция (тузатиш) қилиш машғулотлари.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон; 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон).
2. Аноркулова Г.М. Олий таълим муассасасида таълим жараёнини ташкил этилишига таъсир этувчи омиллар // “Олий таълими тизими учун педагог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш сифатини таъминлашнинг илмий-услубий асослари” республика илмий-амалий конференция материаллари. - Т., -2006. - Б. 14-16.
3. Ахмедова М.Т.нинг "Олий таълим муассасаларида ўқув машғулотини ташкил этиш технологияси (Тикувчилик ишлаб чиқариш тайёрлов йўналиши мисолида)". Дисс... пед.фан. номзоди. -Т.: -2011, - 128 б.
4. Байкова Л. А., Гребенкина Л.К. Педагогическое мастерство и педагогические технологии. М., -2000.
5. Башмаков М.И., Поздняков С.Н., Резник Н.А. Планирование учителем своей деятельности // Школьные технологии. -2001. № 1. С. 133-140.
6. Бершадский М.Е., Гузеев В.В. Дидактические и психологические основания образовательной технологии. –М.: Центр «Технологический поиск», -2003. – 256 с.
7. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси амалиёти: Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент. - 2007. –38 б.
8. Эрназаров А.Э. Oliy ta’lim muassasalarida pedagoglarning o‘quv mashg‘ulotiga tayyorgarligi bosqichlari, shakllari, komponentlari va mezonlari // Sohibqiron yulduzi. Ijtimoiy-tatixiy, ilmiy va ommabop jurnal. – Қарши, 2022. №1. 188–193 б. (13.00.01; № 36).
9. Эрназаров А.Э. Ўқув машғулотларини ташкил этишнинг замонавий технологиялари // Педагогика ва психологияда инновациялар. – Тошкент, 2021. №5. 204–206 б. (13.00.01; № 15).
10. Эрназаров А.Э. Муаммоли ўқитиш технологиялари асосида ўқув машғулотлари самарадорлигини ошириш // Та’лим, fan va innovatsiya. – Тошкент, 2016. №1. 86–89 б. (13.00.01; № 18).

11. Эрнazarов А.Э. Узлуксиз таълим тизимида инновацион технологиялар ва уларнинг амалда қўлланилиши. Урганч давлат университети. Илм сарчашмалари журнали. – Урганч, 2021. №8. 89–91 б. (13.00.01; №31).
- ERGASHEVICH, E. A. (2020). Methods of Modern Organization and Implementation of Training. *JournalNX*, 6(05), 311-315.
12. Ernazarov A.E. Specific features of training. International Journal on Integrated Education. DOI: <https://doi.org/10.31149/ijie.v3i5.375>. Volume 3, Issue V, May 2020. pp.30-34.
13. Ernazarov A.E. Clarification of the purpose and design of the training sessions. World Scientific News, Scientific Publishing House „DARWIN». WSN 80 (2017) 101-115.
14. Ernazarov A.E. Features of defining goals and objectives in training. Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations. <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>. 15 April 2021. 444-448.
15. Ergashevich, E. A. (2017). Clarification of the purpose and design of the training sessions. *World Scientific News*, (80), 101-115.
16. Ergashevich, E. A., & Bahronovna, C. G. (2023). INNOVATIVE TRAINING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS MANAGEMENT FUNCTIONS. *International Journal of Engineering Mathematics (Online)*, 5(2).
17. Ergashevich, E. A. (2023). ТА’ЛИМ OЛИШ JAPAYONIDA TA’ЛИM OЛУVCHILARNING VAZIFALARI. *ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ*, 6(3).
18. Ergashevich, E. A. (2023). PRACTICAL APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM. *Journal of Advanced Scientific Research (ISSN: 0976-9595)*, 3(2).
19. Ergashevich, E. A. (2017). Implementation of Modern Pedagogical Technologies in the Process of Training Sessions. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 6(5), 37-47.
20. ERGASHEVICH, E. A. (2020). Methods of Modern Organization and Implementation of Training. *JournalNX*, 6(05), 311-315.

YARIMO‘TKAZGICHLI MATERIALLARDAN FOYDALANISHDAGI ISTIQBOLLI REJALAR

A.Z. Abdurasulov

O‘zFA Fizika-texnika instituti stajor tadqiqotchisi

E-mail: akmaljon12.09rasulov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada fan-texnika rivojlangan jamiyatda zamonaviy elektronika sohasining ahamiyati haqida fikrlar bildirilgan. Yarimo‘tkazgichlar va yarimo‘tkazgichli materiallardan foydalanish ularning zamonaviy elektronika sohalaridagi o‘rni xususida qayd etilgan. Bundan tashqari, yarim o‘tkazgichlar qo‘llanadigan sohalar, radioelektronika, optoelektronika sanoatlarining rivojlanishi istiqbollari o‘rganilgan. Yarim o‘tkazgich materiallar va ular tayyorlanadigan asboblarning qo‘llanilishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: yarimo‘tkazgich, zamonaviy texnika, mexanika, elektronika, material, musbat, manfiy, zaryad.

ABSTRACT

This article discusses the importance of modern electronics in a technologically advanced society. The use of semiconductors and semiconductor materials is noted in connection with their role in modern electronics. In addition, the prospects for the development of the fields of semiconductors, radioelectronics, and optoelectronics industries were studied. The use of semiconductor materials and devices for their preparation is analyzed.

Key words: semiconductor, modern technology, mechanics, electronics, material, positive, negative, charge.

KIRISH

Zamonaviy elektronika sohasida jahon fani va texnikasida salmoqli o‘rinni egallaydi. Ular asosda ishlab chiqarilayotgan asboblarning va qurilmalarning miqdori tez ko‘payib, ularning turli sohalariga tatbiqi kengayib bormoqda. Hozir zamonaviy elektronika elementlari qo‘llanilmayotgan insoniyat faoliyati sohalarini alohida ko‘rsatish qiyin ular avtomatikada, telemexanikada, radioelektronikada, elektron hisoblash texnikasida va boshqa qator sohalarda keng ishlatilmoqda. Quyosh energiyasini elektr energiyasiga aylantirishdek muhim dunyoviy muammoni yechishda ham elektronika elementlarining ahamiyati juda kattadir. Hozirda unumli foydalanilayotgan fotoelementlar, jumladan, quyosh batareyalari va kichik energetikaga mansub boshqa elementlarni takomillashtirishdan tashqari,

yarimo'tkazgichlarga asoslangan katta energetika ancha qudratli quyosh elektrostansiyalarini yaratish loyihalari ham o'rtaga tashlanmoqda, zero quyosh energiyasidan foydalanish inson va tabiatga ziyon keltirmaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oxirgi yillarda O'zbekistonda elektronika sanoati rivojlanib borishi bilan birgalikda bu sohadagi ilmiy tadqiqot ishlar ham avj olib bormoqda. Shu tufayli yarimo'tkazgichlar fizikasi va yarimo'tkazgichlar asosida tayyorlanadigan asboblari, qurilmalar va mikrosxemalar hamda mikroelektronika elementlari bo'yicha yuqori ixtisosli mutaxassislarni yetishtirishga ehtiyoj katta. Ana shunday kasbni egallashga intilayotgan yoshlar safi tobora kengayib bormoqda. Bu talabni qondirish maqsadida O'zbekistonning deyarli barcha oliy o'quv yurtlarida mazkur soha bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda.

Zamonaviy elektronika elementlarini beshinchi avlod elektronikasi sanoatining asosiy xomashyosi hisoblanadi. Bu avlod elektronikasining asosiy elektronika elementlarini o'zining ma'lum bir xossasiga ega bo'lgan yarim o'tkazgichlar tashkil etadi. Yarimo'tkazgichli asboblarni ishlab chiqarish texnologiyasi juda tez rivojlanib bormoqda. Turli yarimo'tkazgichli asboblarning ajoyib fizik xossalari tushunish va ularning loyihalash prinsiplarini egallash uchun texnologik tayyorlash yo'llarini va yarimo'tkazgich tuzilmalarini olish usullarini bilish zarur. Diodlar radioelektron qurilmalarda ishlatilishi va bajaradigan vazifasiga muvofiq tasniflanadilar. Yarimo'tkazgichli diodlar elektrovakuum va gaz bilan to'ldirilgan diodlar o'rnini egalladi va hozirda elektron qurilmalarda keng qo'llaniladi. Ular o'zgaruvchan tokni to'g'rilash, elektron qurilmalarni tarmoq kuchlanishining oshishidan himoya qilish uchun qurilmalar uchun quvvat manbalarining asosiy elementi sifatida ishlatiladi. Barcha yarimo'tkazgich diodlarni ikki guruhga ajratish mumkin: to'g'rilovchi va maxsus vazifalarni bajaruvchi. To'g'rilovchi diodlar o'zgaruvchan tokni o'zgarmas tokka o'zgartirish uchun qo'llanadi. To'g'rilanuvchi tok shakli va chastotasiga bog'liq holda ular past chastotali, yuqori chastotali va impuls diodlarga ajratiladi. Ko'pchilik yarimo'tkazgichli asboblari tuzilmasining asosiy elementi elektr o'tishi bo'lib, ularga turli solishtirma qarshilikka, turli o'tkazuvchanlik sohasiga ega bo'lgan yarim o'tkazgichning ikkita sohasida vujudga kelgan o'tish qatlami va metall-yarimo'tkazgich kontakti natijasida ham vujudga kelgan o'tishlar kiradi. Agar yarimo'tkazgich ikki sohasining biri n-tur, ikkinchisi p-tur bo'lsa, bunday o'tishni elektron-kovak o'tish yoki p-n o'tish deyiladi. Ko'pchilik keng tarqalgan asboblarning xossalari p-n o'tishlarda yuz beradigan jarayonlar bilan aniqlanadi. Masalan, n-tur soha va p-tur sohalarda kirishmalar konsentratsiyasi ancha yuqori bo'lsa, unda p – n o'tish volt-ampere tavsifnomasining ko'rinishi oddiy p – n o'tish tavsifnomasidan

keskin faqr qilib, tavsifnoma n ko‘rinishida bo‘ladi. Bunday p –n o‘tishlardan tayyorlangan diodlarni tunnel diodlari deyiladi.

Yarimo‘tkazgichli stabilitron kuchlanishni barqarorlash uchun xizmat qiladigan diod bo‘lib, unda teskari yo‘nalishda elektrik teshilish sohasida kuchlanish tokka juda sust bog‘langan, ya‘ni tok o‘zgaradi-yu, ammo kuchlanish deyarli o‘zgarmay qoladi. Elektrik teshilish ko‘chkisimon yoki tunnellanish teshilish bo‘ladi. Stabilitronning eng asosiy parametri stabillash (barqarorlash) kuchlanishi bo‘lib, u p – n o‘tishning kengligi yoki diod bazasining solishtirma qarshiligiga bog‘liq. Shuning uchun ularni tayyorlashda p–n o‘tishlarni qotishtirish va diffuzion usullar qo‘llaniladi. Bunda bir vaqtda kirishmani kremniy kristallining ikki tarafidan kiritilsa, bu taraflar orasiga kuchlanish berilganda bir-biriga qarshi ulangan ikkita p – n o‘tish hosil bo‘ladi. Bunday stabilitronlarni ikki anodli stabilitronlar deyiladi. Ular turli qutbli kuchlanishlarni stabillash uchun qo‘llaniladi.

O‘tkazgichlarda ko‘plab miqdordagi erkin elektronlar bo‘lib, ularning yo‘naltirilgan harakati tufayli tok o‘tkazuvchanligi yuzaga keladi. Yarimo‘tkazgichlarda esa erkin elektronlarning soni kam. Yarimo‘tkazgichlarda valentli elektronlarning oz atomlari bilan bog‘lanib turishi, ya‘ni ularning erkin bo‘lmasligi bilan bu holat tushuntiriladi. Yarimo‘tkazgichlarning yana bir o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularga tashqi tomondan ta‘sir ko‘rsatish, ya‘ni qizdirish, nurlantirish va aralashmalar qo‘shish hisobiga tok hosil qilish va ularni keng chegaralarda o‘zgartirish mumkin. Bu yarimo‘tkazgichlardagi valentli elektronlarning energiyasini oshishiga sabab bo‘ladi. Ushbu energiya hisobiga valentli elektronlar o‘z atomlaridan ajralib chiqadi va berilgan kuchlanish ta‘sirida yo‘naltirilgan harakatga kelishadi, ya‘ni tok tashuvchilar yuzaga keladi.

Qanchalik yarimo‘tkazgichning harorati yuqori yoki intensiv ravishda nurlantirish amalga oshirilsa, shunchalik unda erkin elektronlar soni ko‘p, natijada yarimo‘tkazgichda tokning miqdori ham yuqori bo‘ladi. Buning natijasida yarimo‘tkazgichda elektron elektr o‘tkazuvchanlik yoki p-tipidagi o‘tkazuvchanlik yuzaga keladi. Erkin elektronlar yarimo‘tkazgichning o‘z atomiga tegishli bo‘lganligi bois, bunday elektr o‘tkazuvchanlik xususiy o‘tkazuvchanlik deb ataladi. Elektronlarini yo‘qotgan yarimo‘tkazgich atomlari musbat zaryadlangan ionlarga aylanishadi. Ushbu atomlar o‘z joylarida mustahkam turgan holda harakatlanisha olishmaydi. Atomning tashqi orbitasida elektron ketgan joy teshik deb ataladi. Bu joyni qo‘shni atomni tashlab ketgan boshqa bir elektron egallashi mumkin. Shu tarzda elektronlarning saqlashi hisobiga atomda ham teshik paydo bo‘ladi, yani u musbat zaryadlangan zarracha ionga aylanadi. Agar yarimo‘tkazgichga elektr kuchlanish berilsa, elektronlar bir atomdan boshqasiga bir xil yo‘nalishda harakatga

keladi. Teshiklar esa qarama- qarshi yo‘nalishda paydo boladi. Zaryadi elektron zaryadiga teng bo‘lgan musbat zaryadlangan zarracha teshik deb ataladi.

Elektronika sohasida qo‘llaniladigan yarim o‘tkazgichli materiallarga mexanik va kimyoviy ishlov berish texnologiyasi quyidagicha amalga oshirildi. Yarim o‘tkazgichli materiallar asosan yombi ko‘rinishda ostiriladi (slitok). Yombining diametri, vazni, uzunligi har xil bolishi mumkin. Kimyoviy ishlov berish. Bu texnologik jarayon davomida asosan yarimo‘tkazgichli materiallar yuzasiga ta’sir qilinadi va ular qatoriga kimyoviy va mexanik sayqal berish (polirovka), kimyoviy tozalash (ochistka) va kimyoviy yemirish (travlenie) jarayonlari kiradi. Yarimo‘tkazgichli materiallar sirtida mexanik ishlov natijasida hosil bo‘lgan deformatsiya bo‘lgan qatlamlarni sof yuza chegarasigacha olib tashlash uchun ishlatildi

Xulosa qilib aytganda yarimo‘tkazgichli qurilmalar tokni boshqa elementlarga qaraganda osonroq uzatish, o‘zgaruvchan qarshilik va yorug‘lik yoki issiqlikka sezgirlikni ko‘rsatish kabi bir qator foydali xususiyatlarni namoyish etgani hamda yarim o‘tkazgich materialining elektr xossalari doping yordamida yoki elektr maydonlarini yoki yorug‘likni qo‘llash orqali o‘zgartirilishi mumkinligi sababli, yarimo‘tkazgichlardan tayyorlangan qurilmalarni kuchaytirish, almashtirish va energiya konversiyasi kabi vazifalar oson bajariladi. Demak yarimo‘tkazgichlar asosida yaratilgan asboblarda radioelektronika, elektronika, lazer sanoati, axborot texnologiyalar istiqbolini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Hozirda zamonaviy elektronika elementlarini beshinchi avlod elektronikasi sanoatining asosiy xom ashyosi hisoblanadi. Bu avlod elektronikasining asosiy elektronika elementlarini o‘zining ma’lum xossasiga ega bo‘lgan yarimo‘tkazgichlar tashkil etadi. Ularning xossalarini o‘rganish ustida samarali ishlar olib borilmoqda. Jumladan, o‘zining yorug‘lik sezgirligining ota yuqoriligi, elektro va pezoelektrik xususiyatining alohidaligi, magnitik va pezooptik sezuvchanligining samaradorligi bilan selinitli pezoelektrik yarim o‘tkazgichlar muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. S. Zaynobiddinov, Teshaboyev A. T. ‘Yarimo‘tkazgichlar fizikasi’ T. «O‘qituvchi» 2001 yil.
2. Mamatkarimov O.O, Vlasov S.I, Nazirov D.I. Yarimo‘tkazgich materiallar va asboblarda fizikasi praktikumi. Toshkent. 2006 y. Str. 165-173
3. A.Azimov “Yarimo‘tkazgichlar fizikasi”. Toshkent. O‘qituvchi
4. Mamatkarimov O.O, Vlasov S.I, Nazirov D.I. Yarimo‘tkazgich materiallar va asboblarda fizikasi praktikumi. Toshkent. 2006 y. Str. 165-173
5. A.Azimov “Yarimo‘tkazgichlar fizikasi”. Toshkent. O‘qituvchi

6. “Yarimo‘tkazgichli asboblar fizikasi” o‘quv qo‘llanma O.O.Mamatkarimov, V.X.Qo‘chqorov Namangan 2019y
7. С. Зайнобиддинов, А.ТешабоевЯримўтказгичлар физикаси қўлланма. Toshkent “O‘qituvchi “ 1999 yil.
8. Яримўтказгичасbobлар физикаси А.Тешабоев ва бошкалар. Қўлланма хаёт нашриёти.Андижон 2002 йил
9. А.Тешабоев, С. Зайнобиддинов ва б. Яримўтказгичлар ва яримўтказгичли asbobлар технологияси. Т. Ўзбекистон, 2005.
10. Ю.М.Тоиров, В.Ф.Цветков Технология полупроводникових и диэлектрические материалов, М. 1990

ISSUES OF LEGAL REGULATION OF MARITAL RELATIONS COMPLICATED BY A FOREIGN ELEMENT

Akramov Akmaljon Anvarjon ugli

Senior Lecturer of the Private International Law Department

Tashkent State University of Law

a.akramov@tsul.uz

Lawyerjon191919@gmail.com

Ergasheva Iroda Rustam kizi

Student of Tashkent State University of Law

irorustamovna0309@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses the family relations in international private law, legal regulation of family relations complicated by a foreign element, conflict issues in the field of family law, as well as the legal grounds of marriage conclusion and annulment in international private law, marriage concluded outside the territory of the Republic of Uzbekistan cases of confession, "lame" marriage issues. After the researching legislation of foreign countries, normative legal documents, practical judicial cases, are given proposals for further development of national legislation.

Key words: *marital relations complicated by a foreign element, marital relations marriage, annulment of marriage, "lame" marriage.*

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ, ОСЛОЖНЕННЫХ ИНОСТРАННЫМ ЭЛЕМЕНТОМ

Акромов Акмалжон Анваржон угли

Старший преподаватель кафедры

Международного частного права

Ташкентского государственного юридического университета

a.akramov@tsul.uz

Lawyerjon191919@gmail.com

Эргашева Ирода Рустам кизи

студентка Ташкентского государственного юридического университета

irorustamovna0309@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются семейные отношения в международном частном праве, правовое регулирование семейных отношений,

осложненных иностранным элементом, коллизионные вопросы в сфере семейного права, а также правовые основания заключения и расторжения брака в международном частном праве, заключенный брак за пределами территории Республики Узбекистан случаи исповеди, вопросы «хромого» брака. После изучения законодательства зарубежных стран, нормативных правовых документов, практических судебных дел даются предложения по дальнейшему развитию национального законодательства.

Ключевые слова: брачные отношения осложненные иностранным элементом, брачные отношения брака, расторжение брака, «хромой» брак.

外国の要素が複雑に絡む夫婦関係の法的規制の問題

アクマルジョン・アクラムウタシケント 国立法科大学国際法学科主任講師
国際私法部主任講師

a.akramov@tsul.uz

イロダ・エルガシエウア

タシケント国立法科大学の3年の学生

irorustamovna0309@gmail.com

要旨: 本論文は、国際私法における家族関係、外国の要素によって複雑化した家族関係の法的規制、家族法の分野における法の抵触の問題、さらに国際私法における婚姻の成立と解消の法的根拠、ウズベキスタン共和国領域外での告白の事例、「跛行」婚の問題を扱う。諸外国の法律、規範的な法律文書、実践的な裁判例を研究した上で、国内法のさらなる発展のための提案を行う。

キーワード: 外的要素によって複雑化した夫婦関係、結婚の夫婦関係、結婚の解消、「いい加減な」結婚。

INTRODUCTION

When we talk about the legal basis of marriage in international private law and its annulment, we can know that the conflict issues that regulate these relations are at the center of our topic. Foreign citizens and stateless persons of Uzbekistan they have the same rights and obligations as citizens of the Republic. Racial, religious restrictions or inequality between men and women or other restrictions established by the personal law of foreign citizens or stateless persons do not have any legal

significance in the Republic of Uzbekistan. This is in Article 234 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan the situation is reflected as follows, i.e. "Foreign citizens and stateless persons permanently residing in the Republic of Uzbekistan enjoy equal rights and have equal obligations with Uzbek citizens in family relations in its territory."¹ Marital relations are among the relations of private international law that are regulated by means of the conflict-law method. In the Republic of Uzbekistan, marriages involving foreign citizens or stateless persons are regulated on the basis of the material and legal norms of the Family Law of the Republic of Uzbekistan as a result of the impact of the territorial conflict norm. In this type of regulation, the rules established in the personal law of a foreign citizen or a stateless person are not taken into account. Both material and legal conditions and formal conditions of marriage are implemented based on the rules established in the Republic of Uzbekistan. Although not directly, the legislator indicates that the law of the place of marriage must be applied, not the personal law.

DISCUSSION AND RESULTS

Personal law of an individual (*lex personalis*) The personal law of an individual, depending on the state's affiliation with a particular legal system, is understood in two versions:

1. **Law of citizenship** (*lex patriae*) - the legal status of a person is determined by the legislation of the state whose citizenship this person has. This conflict of law principle has an extraterritorial nature - the state seeks to subordinate all its citizens to its jurisdiction, regardless of their location. The understanding of personal law as the law of citizenship is characteristic of most continental law countries (France, Belgium, Spain, Germany, Japan). "The legal capacity of an individual is determined by the law of the state of which he is a citizen" (Article 5 of the Civil Code of Greece).
2. **Law of domicile** (*lex domicilii - law of place of residence*) - the legal status of a person is determined by the legislation of the state in whose territory the person resides. This conflict of law principle has a territorial nature - the state subjects to its jurisdiction all persons located on its territory, regardless of their citizenship. The understanding of personal law as the law of domicile is characteristic mainly of common law states (USA, UK, Iceland). "The status and capacity of an individual are governed by the law of his domicile" (Article 3083 of the Civil Code of Quebec). This conflict of laws link is also enshrined in the law of many continental countries (Switzerland, Norway, Denmark). "The status and legal capacity of individuals are determined by the law of their place of residence" (Article 13 of the Civil Code of Mexico)².

In the countries belonging to the Romano-German legal system, the personal law of an individual is considered the law of citizenship (*lex patriae*), while in the countries belonging to the Anglo-Saxon legal system it is the law of the place of residence (*lex domicilii*). Even in countries with the same legal system, these criteria are formulated differently. In countries belonging to Anglo-American law (Australia, Great Britain, New Zealand, Peru, Venezuela, Brazil, etc.), the personal law of a person is the law of the place of residence. In addition to common features, there are certain differences between the English and American systems. English domicile does not refer to a connection with a place, but rather a connection of a specific right with a sphere of action. The American doctrine of private international law arose before the English doctrine and arose from the practice of the US courts to resolve conflicts between the laws of different states. Furthermore, the participants in this problematic legal relationship are considered to be persons who, in many cases, have not yet received American citizenship, but have lost any legal ties to their country of citizenship. Subjecting the legal status of all these persons to the local law, i.e. the laws of the state where the immigrant resides, US courts have long tried to promote the "law of the country of jurisdiction" (*lex fori*) movement. Arising due to conflicting norms of a territorial nature inconveniences are mainly related to material and legal conditions. For example, in Japan, the marriage age for women was set at 16. 0 The Family Code of the Republic of Uzbekistan states that the marriage age for women is 18 years. Therefore, a citizen of the Republic of Uzbekistan who has reached the age of 16 and is getting married in Japan has the right to get married. But this marriage is not recognized according to the legislation of the Republic of Uzbekistan (except in cases of emancipation). However, I would like to mention that starting from April 1, 2022, the age of marriage for women in Japan has been set at 18 years.³

At this point, I thought it necessary to touch on the issue of "lame" marriage. I would like to explain this on the basis of a case.

For example, if a citizen of Russia and a citizen of Bulgaria are getting married, the conditions specified in Articles 12-15 of the Family Code of the Russian Federation apply to the Russian citizen, and the conditions and obstacles specified in the Family Code of Bulgaria apply to the Bulgarian citizen, if this obstacle if the circumstances do not conflict with the Family Law of the Russian Federation. As noted in the brief comments to the Family Code of the Russian Federation, "...non-application of foreign law, non-recognition or non-implementation of relevant documents of Russian institutions in foreign jurisdictions where civil law is

important, "lame" marriage, i.e. one was leading to a marriage that was recognized in one country and not recognized in another country".⁴

If we briefly touch on the issue of consular marriages, the Republic of Uzbekistan guarantees legal protection and patronage of its citizens both inside and outside its territory.⁵ Such tasks are performed by the consular institutions of Uzbekistan in foreign countries.⁶ Consular institution (from Latin *Consulo*, which means "discuss", "take action", "help") - a consular institution that is part of the system of foreign relations bodies of the country, is located is an organization that implements the rights and interests of the country, its citizens and legal entities represented by it in the territory of the country determined by agreement and in the country where the institution is located.⁷ The main activity of the embassies is aimed at ensuring interstate diplomatic relations of a representative, political nature, and in the case of interstate relations, consular institutions are directly directed at ensuring the protection of the rights and interests of the citizens of one country in the territory of another country. In particular, consular institutions carry out jurisdictional actions without problems (notarial actions and registration of civil status documents) and protect the interests of their citizens in cases of death, minors and citizens with full legal capacity.⁸

Consular institutions of the Republic of Uzbekistan in their activities follow the (1963) Vienna Convention on Consular Relations, bilateral agreements and contracts, the (1996) Consular Charter of the Republic of Uzbekistan and the regulations and guidelines of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan.

Foreign marriages of citizens of the Republic of Uzbekistan can be concluded in the competent bodies of this country, in addition to consular institutions or embassies. Citizens of the Republic of Uzbekistan can register their marriage in a foreign country in addition to the consular institution of the Republic of Uzbekistan located in that country, as well as in the competent authorities of this country. The form and material conditions of such a marriage are recognized as valid based on the legislation of the place of marriage. Marriages with the participation of citizens of the Republic of Uzbekistan registered in a foreign country in accordance with the family legislation of this country in another form established in this country are recognized in the Republic of Uzbekistan. Citizens of the Republic of Uzbekistan who want to register their marriage at the consular institution of the Republic of Uzbekistan located in a foreign country, if they have not reached the age of marriage established by the family legislation of the Republic of Uzbekistan, have reached the age of marriage according to the legislation of the country where the consular institution is located. are considered, and if this country (Argentina, Brazil) refers the

conditions of marriage to the law of the place of marriage, the parties have the right to register their marriage in the competent authorities of this country, and this marriage should be recognized as valid according to Article 235 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan . However, marriages concluded by the parties without observing the conditions of monogamy, the degrees of consanguinity specified in the law and the marriage between mentally healthy citizens established in Article 16 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan have no legal significance in the territory of the Republic of Uzbekistan.

In conclusion, I can say that due to the fact that the issues of marriage in the family law of many countries are different, it is natural that problems of conflicts arise in cases complicated by a foreign element. To eliminate them, especially to reduce the number of "lame" marriages, I believe that it is necessary to develop a family code in international private law. Only then, I think, the occurrence of problems in interstate relations will decrease.

REFERENCES

1. Международное частное право. Учебник Ирина Гетьман-Павлова 2015
2. Civil Code of Japan.
3. Международное частное право: Учебник для вузов / Под ред. д.ю.н. Н.И.Марышевой. - М.: ИНФРА-М, 2000. -С . 388-389.
4. Constitution of the Republic of Uzbekistan. 2023
5. Consular Charter of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent: Jahan, 1997. - P. 4.
6. Sandrovsky K.K. Pravo vneshnikh snosheni. - Kiev: Vishcha School, 1986. - S. 281
7. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: Учебник. - М.: БЕК, 1998. - С. 4660.

CONFLICTING ISSUES OF PROPERTY RIGHTS IN COMPLEX RELATIONS WITH FOREIGN ELEMENTS

Akramov Akmaljon Anvarjon ugli

Senior Lecturer of the Private

International Law Department, Tashkent State University of Law,

a.akramov@tsul.uz

Lawyerjon191919@gmail.com

Kahhorova Durдона Ulugbek kizi

Student of Tashkent State University of Law

durdonakahhorova0135@gmail.com

ABSTRACT

This research paper discusses the concept of property rights, what are property rights contracts and their types, as well as the legal systems used in the property sector and their importance. Also, this article discusses conflicts of law arising in property right relations, problems related to the choice of jurisdiction, and problems related to the protection of material rights. Issues related to the right to property are compared in different legal systems. After studying the legal documents, normative legal documents, and practical court cases of foreign countries, proposals are made for the further development of national legislation.

Key words: *Property rights, conflict of law, national legislation, hierarchy, internationalization of economic turnover, lawsuit hinges, lex fori, private international law.*

КОНФЛИКТНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ В СЛОЖНЫХ ОТНОШЕНИЯХ С ИНОСТРАННЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ

Акромов Акмалжон Анваржон угли

Старший преподаватель кафедры Международного частного права

Ташкентского государственного юридического университета

a.akramov@tsul.uz

Lawyerjon191919@gmail.com

Каххарова Дурдона Улугбек кизи

студентка Ташкентского государственного

юридического университета

durdonakahhorova0135@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье рассматривается понятие права собственности, что такое договоры о праве собственности и их виды, а также правовые системы, используемые в сфере собственности, и их значение. Также в статье рассматриваются коллизии права, возникающие в отношениях по поводу права собственности, проблемы, связанные с выбором юрисдикции, и проблемы, связанные с защитой материальных прав. Сравняются вопросы, связанные с правом собственности, в различных правовых системах. После изучения правовых документов, нормативных правовых актов и практических судебных дел зарубежных стран даются предложения по дальнейшему развитию отечественного законодательства.

Ключевые слова: *Право собственности, коллизионное право, национальное законодательство, иерархия, интернационализация экономического оборота, судебные петли, lex fori, международное частное право.*

外国の要素との複雑な関係における、相反する財産権の問題。

アクマルジョン・アクラモウ

タシケント国立法科大学

国際法学科主任講

国際私法部主任講師

Lawyerjon191919@gmail.com

ドゥルドナ・カッハロウア

タシケント国立法科大学の3年の学生

urdonakahhorova0135@gmail.com

概要: この研究論文では、財産権の概念、財産権契約とは何かとその種類、財産権分野で用いられる法制度とその意義について論じている。また、財産権関係で生じる法の抵触、裁判管轄の選択に関する問題、実体的権利の擁護に関する問題についても論じている。異なる法制度における財産権に関する問題を比較する。諸外国の法律文書、規制法、実践的な裁判例を研究した上で、国内法のさらなる発展のための提案を行う。

キーワード: 所有権、法の抵触、国内法、ヒエラルキー、経済回転の国際化、司法のループ、lex fori、国際私法

INTRODUCTION

The entry of the world community into the 21st century is characterized by complex and profound changes in relations between states. Recent studies have shown that changes in the world will follow the path of formation of a multipolar world. The movement of property in conditions of increasing interdependence of states requires the streamlining of international economic and legal relations and cooperation between states in the field of regulation and protection of foreign property.

In recent decades, with the transition of a number of Eastern European countries to the principles of openness in the organization of society and the natural consequence of this expansion of the geographical sphere of mutual influence, within the framework of which the integration of persons, capital, property and rights to it takes place, the institution of property rights in international relations has become immeasurably more widespread than earlier. The institution of property rights has gone beyond national borders and has been enshrined in international legal acts. Through the development of uniform international standards in the field of property rights, at this stage there is a convergence of national legal systems and the unification of the property rights regime. This not only has a beneficial effect on the development of economic relations between subjects of different countries and the internationalization of economic turnover, but also contributes to the fulfillment of the task of a common humanitarian space with common legal values and means for their protection.¹ In this context, the right of property also acts as a “natural” human right, occupies one of the leading places in the hierarchy of subjective rights and becomes a basic humanitarian value. For the first time in history, the right to private property is enshrined in international legal documents: the Universal Declaration of Human Rights of 1948,² the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, etc.

DISCUSSION AND RESULTS

Property rights: The modern institution of property rights is undergoing significant changes. The range of issues that move from the internal competence of states to the field of international regulation is expanding; property rights are no longer characterized by the sign of absoluteness to the extent that it was recognized in the classical liberal model. There are also significant changes in the structure of

¹ <https://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-investitsionnykh-otnoshenii-teoriya-i-praktika>

² <https://www.dissercat.com/content/nyu-iorskaya-konventsia-1958-goda-o-priznanii-i-privedenii-v-ispolnenie-inostrannykh-arbit>

property rights, in the powers of the owner, the process of convergence of the proprietary and obligatory concepts of property rights is developing, new types of property appear that have the characteristics of a product (information, know-how, etc.), etc. In general, there is an evolution of the institution of property law towards a broader understanding of it, which is reflected in international acts, in the practice of international judicial bodies, in particular in the practice of the European Court of Human Rights and in international legal doctrine.³

Property law, which is the central link of the property law system, does not cease to attract the attention of researchers both in our country and abroad. However, in general, the nature and genesis of property rights, in particular, property relations complicated by the foreign element, conflict issues in them, and many aspects of legal protection of foreign property remain insufficiently studied in the science of international law. Before talking about conflicting issues with property law, it is appropriate to talk about the concept of conflicting law.

Conflict of law. Conflict of law is the term mainly used in the US, Canada and, more and more frequently, the UK. In circumstances when there is a foreign element, private international law can be informally characterized as a branch of national law that is administered by the court of the particular nation or land. For cases when the facts of the dispute include a foreign element, international private law provides rules of jurisdiction, choice of law and regulation, and execution of foreign judgments. The goal of choice of law must be to find the most appropriate governing law based on the parties' needs for fairness and convenience.⁴ The choice of law rules of the *lex fori* (the law of the court in which a proceeding is brought) will be applied once the jurisdiction of a cross-border dispute has been identified.⁵ International private law standards are based on linking criteria that are used to establish whether parties are physically present or if their activities are materially related to certain jurisdictions and laws. When a case contains a foreign element and Private International Law is used to resolve the dispute, two basic concerns occur. The first issue is to decide on the procedural law, and the second is to decide on the substantive law. The laws that control the court's procedure in civil, criminal, and administrative cases are known as procedural laws. The Procedural Law ensures that the legal process is followed correctly.⁶ Substantive law is the body of law that

³ <https://www.dissercat.com/content/nyu-iorkskaya-konventsia-1958-goda-o-priznanii-i-privedenii-v-ispolnenie-inostrannykh-arbit>

⁴ Clarkson, C. M., Clarkson, C. M., & Hill, J. (2011). *The conflict of laws*. Oxford University Press, USA.

⁵ Currie, B., & Schreter, H. H. (1959). *Unconstitutional Discrimination in the Conflict of Laws: Privileges and Immunities*. *Yale LJ*, 69, 1323.

⁶ Davies, D. J. (1937). *The Influence of Huber's De Conflictu Legum on English Private International Law*. *Brit. YB Int'l L.*, 18, 49.

governs the legal relationships between citizens of a state, or between citizens of a state and the state itself. As a result, it is possible to say that substantive laws describe people's rights and responsibilities, whereas procedural law establishes the procedures for enforcing such rights and responsibilities (or liabilities and obligations). The outcome of the lawsuit hinges on how these statutes are applied. In terms of procedural law, domestic law is applied. As a result, the debate is limited to the topic of substantive law, and the selection of substantive law is critical to achieving the goals of justice. The eminent American Judge Justice Cardozo has stated that this clash of laws is one of the most perplexing problems in legal science.⁷ Many judges become perplexed when faced with the application of Private International Law.

Subjects of property relations when complicated with a foreign element include individuals, legal entities, and in some cases states. For example, when building a building for an embassy in a foreign country, renting a plot of land and a residential building, the state itself participates as a subject of property relations. In this case, the agreements are concluded on behalf of this or that country by its embassy. It should be noted that there are specific features in the application of the law of each country regarding the creation and cancellation of property rights in property relations established between different countries. Therefore, ownership of property can be established according to the contract of sale. Termination of ownership of property is a unilateral decision by the owner to decide the fate of the property, purchase of property from him, confiscation of property based on a court decision, nationalization (nationalization) or requisition of property based on the principles.

According to the contract of sale, the right of ownership of the property, which is its object (object), is acquired from the seller to the buyer, unless the parties have determined another time, from the moment of its handover. From this moment, the seller's ownership rights to the property will be void. If the property is seized based on a court decision, the ownership rights of the owner of the property will be canceled from the moment of the decision. Therefore, in whichever country the property was located at the time of seizure based on the purchase agreement or the court decision, the creation or cancellation of ownership rights to it is also determined by the law of that country. As we know, international private law has its own characteristics in the regulation of international trade agreements and other international civil legal relations, which is mainly manifested in the use of collision

⁷ Brilmayer, R. L., Goldsmith, J. L., O'Connor, E. O. H., & Vázquez, C. (2019). *Conflict of Laws: Cases and Materials*. Aspen Publishers.

(conflicting) and substantive legal regulation methods.⁸ The conflict norm defined in the Civil Code has a dispositive nature, and it is assumed that the right of priority in the application of the law can be expressed in the contract first of all according to the wishes of the parties. As a general rule, property rights are indefinite. The owner of the property has the right to use his property forever, to dispose of his property right at any time. No one has the right to set a period for the owner to occupy, use and dispose of his property.⁹ At this point, it should be noted that Article 1189 of the Civil Code defines the rights given to the parties to choose the law of one or another country in the regulation of relations arising during the conclusion and execution of the contract. In Article 1190 of this Code, in the event that the parties cannot agree on the choice of law, the rules on the application of the law of which country to the contract for certain types of obligations are strengthened. For example, if the parties have not mutually agreed on the application of the law of which country in the contract of sale, such contract shall be governed by the law of the country where the seller of the property is located. Such an agreement is a gift, lease (lease of property), free use of property, contract, passenger, baggage, freight, transport expedition, loan or other credit, assignment, brokerage, deposit, insurance, surety and pledge contracts. In case of absence, to apply the law of the country of donor, lessor, lender, contractor, carrier, expeditor, creditor, trustee, intermediary, custodian, insurer, guarantor, mortgagor in relation to these contracts will be the basis. It follows from this that if there is no agreement between the parties, the law of which country governs the transaction, the creation or cancellation of the right of ownership in relation to the property will also be determined by the law of that country.

According to Article 187 of the Civil Code, a person who is not an owner, but has honestly, openly and continuously owned real estate for fifteen years or other property for five years as his own, this property acquires ownership rights to the property (a term that gives rise to the right of ownership). Property rights to immovable and other property, subject to state registration, arise from the moment of such registration in the person who has acquired the right to own this property due to the term that gives rise to it.¹⁰ The person who owns the property as his own before receiving the right of ownership due to the term that gives rise to the right of ownership, has the right to own the property by non-owners of the property, as well as on other grounds provided by law or contract. Based on the above, it should be noted that at the time of expiration of the term that creates the right of ownership, in

⁸ Hoshimov V. Xalqaro xususiy huquq bo'yicha oldi-sotdi shartnomasiga nisbatan qo'llaniladigan huquq //Xo'jalik va huquq. 2001-yil, X sll, 43-46-bet

⁹ N Ralimonqulov H. Xususiy mulk va uning daxlsizligi. -T.: «Adolat», 2000-yil, 32-bet;

¹⁰ Fawcett, J., Harris, J., & Bridge, M. (2005). International sale of goods in the conflict of laws. OUP Catalogue.

which country the property is located, the creation of the right of ownership is determined by the law of that country. The fact that the right of ownership to property is established based on the law of the country in which it is located may not cause the right of ownership to become void upon the transfer of this property to another country. Because it is envisaged that the same rule can be applied to the property transferred to him in another country. In this case, it should be recognized that if foreign citizens and legal entities who have material rights to property based on the laws of their countries and brought this property to the Republic of Uzbekistan, according to the Laws of Uzbekistan shall not be deprived of the right of ownership in respect of this property.

International property rights of participants in civil transactions providing private legal protection is important. Protection of property rights is understood in a broad sense, and first of all, it is manifested in the use of special civil legal methods, means and forms. The task of protecting the right to property is to ensure the use of property according to its intended purpose in civil transactions.

In addition, material legal protection helps to restore violated rights and compensate for property damage caused by third parties. Protection of property rights in legal instruments of obligations is carried out when the property interests of the owner, as a party to the transaction, or damage to his property, other than contracts, are caused. Legal means of protection of property are explained by the fact that they are aimed at the protection of the practical whole or separate powers of the owner against various violations of property rights¹¹

In the countries of the Romano-Germanic legal system, special property legal claims are used for this purpose, and in the common law countries, special claims arising from violation of rights (forts) and a number of special physical legal claims are used. In the countries of the Romano-Germanic legal system, there are mainly two substantive legal claims for the protection of property rights - the claim that the claimant owner claims his property from the illegal possession of another person (*actio rei vindicatio*) and the negator claim, possessive claim for the elimination of any violation of rights, even if this violation is not related to deprivation of possession (*actio nedaforia*). Submission of a claim based on the requirements of such

¹¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А.Васильев. - М.: Международные отношения. 1993. - С. 220. Иванова Н.Р. Защита права собственности в арбитражном суде. Комментарий арбитражной практики. - М., 1999. - С. 116. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. — М.: - 1976. - С. 55. Яковлев В.Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В .Н Л итовкии, В.А.Рахмилович. Городец, - М., 2000. - С. 222.

two different claims, in turn, is aimed at restoring the previous state of the property (status quo).¹²

In the protection of property rights, the law of the country where the property belongs to him is located, indicates that the law of that country applies. The protection of property rights and material rights to immovable property, unlike the protection of movable property, implies the application of the law of the state where the immovable property is located, as well as the law of the Republic of Uzbekistan. An application aimed at protecting the right to real estate is also considered by the court of this country. It can be said that vehicles and other property registered in the state register of the Republic of Uzbekistan, regardless of the territory of the country in which they are located or are located, in relation to such property, Uzbekistan The law of the Republic is applied.

REFERENCES

1. <https://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-investitsionnykh-otnoshenii-teoriya-i-praktika>
2. <https://www.dissercat.com/content/nyu-iorkskaya-konventsia-1958-goda-o-priznanii-i-privedenii-v-ispolnenie-inostrannykh-arbit>
3. <https://www.dissercat.com/content/kontsessionnye-i-inye-dogovory-s-inostrannymi-investorami-v-oblasti-dobychi-poleznykh-iskopa>
4. Allen, W. H., & O'Hara, E. A. (1998). Second Generation Law and Economics of Conflict of Laws: Baxter's Comparative Impairment and Beyond. *Stan. L. Rev.*, 51, 1011.
5. Berman, P. S. (2005). Conflict of Laws, Globalization, and Cosmopolitan
6. Суханов Е.А. Лекции о правособственности. — М.: Юрид. Лит.; — С. 211—227. Сепчищев В.И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные проблемы гражданского права/ Под. ред. М.И.Брагинского. -М.: - 1998. - С. 131-132. Рахмиловнч В.А. О праве собственности на вещь отчужденную неуправомоченным лицом добросовестному потребителю (к вопросу о приобретении права от неуправомоченного лица). Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н.Литовский, В.А.Рахмилович. Городец. - М.. 2000. - С. 210-222.

¹² Суханов Е.А. Лекции о правособственности. — М.: Юрид. Лит.; — С. 211—227. Сепчищев В.И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные проблемы гражданского права/ Под. ред. М.И.Брагинского. -М.: - 1998. - С. 131-132. Рахмиловнч В.А. О праве собственности на вещь отчужденную неуправомоченным лицом добросовестному потребителю (к вопросу о приобретении права от неуправомоченного лица). Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н.Литовский, В.А.Рахмилович. Городец. - М.. 2000. - С. 210-222.

7. Brilmayer, R. L., Goldsmith, J. L., O'Connor, E. O. H., & Vázquez, C. (2019). *Conflict of Laws: Cases and Materials*. Aspen Publishers.
8. Currie, B., & Schreter, H. H. (1959). Unconstitutional Discrimination in the Conflict of Laws: Privileges and Immunities. *Yale LJ*, 69, 1323.
9. Clarkson, C. M., Clarkson, C. M., & Hill, J. (2011). *The conflict of laws*. Oxford University Press, USA.
10. Currie, B. (1959). Notes on Methods and Objectives in the Conflict of Laws. *Duke Law*
11. Hoshimov V. The law applicable to the contract of sale under private international law //Economy and law. 2001, X sll
12. N Ralimonkulov. H. Private property and its inviolability. - Т.: "Adolat", 2000,
13. Azizov X. Property rights of enterprises //Economy and law, 1998
14. Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А.Васильев. - М.: Международные отношения. 1993. - С. 220. Иванова Н.Р. Защита права собственности в арбитражном суде. Комментарий арбитражной практики.
15. Davies, D. J. (1937). The Influence of Huber's *De Conflictu Legum* on English Private International Law. *Brit. YB Int'l L.*, 18, 49.
16. Fawcett, J., Harris, J., & Bridge, M. (2005). *International sale of goods in the conflict of laws*. OUP Catalogue.
17. Hartley, T. C. (2009). *International Commercial Litigation: text, cases and materials on private international law*. Cambridge University Press.

INSON HUQUQLARI KELAJAGI -FANTASTIK TO‘QIMALARDAN HOLI INSON HUQUQLARI TIZIMINING IKKINCHI BOSQICHGA KO‘TARILISHI

Tursunova Gulchiroy Azimovna

E-mail: academicaget6767@gmail.com

“PUBLISH”MCHJ rahbari, Mustaqil ilmiy tadqiqotchi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Inson va fuqaroning huquq va erkinliklari ko‘p qirrali xarakterdagi dolzarb muammolar o‘rganilib. Zamonaviy taraqqiyot, tibbiyotdagi ilmiy yutuqlari, tirik organizmni klonlashning birinchi tajribasi inson, davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning ko‘p jihatlarini o‘zgartirishi kelajakda insoniyat hayot tarzidagi o‘zgarishlar tahlil etilgan holda inson huquqlari tizimidagi yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolar ularning sabablari tahlil etildi. Shu bilan birga inson huquqlarining barcha zamonlar uchun bir bo‘lgan ustuvor vazifalarini saqlab qolish masalasi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar : inson huquqlari, axborot texnologiyalari, klonlash, huquqshunoslik, kelajak huquqi, sun‘iy intellekt.

АННОТАЦИЯ

В данной статье права и свободы человека, права и свободы гражданина являются актуальными проблемами многогранного характера. Современный прогресс, научные достижения в медицине, первый опыт клонирования живого организма изменили многие стороны взаимоотношений человека, государства и общества. В дальнейшем были проанализированы изменения в образе жизни человечества, а также возможные анализировались проблемы в системе прав человека, одновременно анализировались причины возникновения прав человека, изучался вопрос сохранения одних и тех же приоритетных задач во все времена.

Ключевые слова: права человека, информационные технологии, клонирование, юриспруденция, право будущего, искусственный интеллект.

ABSTRACT

In this article, the rights and freedoms of a person and the citizen's rights and freedoms are the current problems of a multifaceted nature. Modern progress, scientific achievements in medicine, the first experience of cloning a living organism changed many aspects of the relationship between a person, the state and society. In the future, the changes in the way of life of mankind were analyzed, and the possible

problems in the human rights system were analyzed. At the same time, the causes of human rights were analyzed. The question of maintaining the same priority tasks for all times has been studied.

Key words: human rights, information technology, cloning, jurisprudence, future law, artificial intelligence.

KIRISH

*Mavzu dolzarbligi:*Inson va fuqaroning huquq va erkinliklari ko'p qirrali xarakterdagi dolzarb muammolardan biridir. Zamonaviy taraqqiyot, tibbiyotdagi ilmfan yutuqlari, tirik organizmni klonlashning birinchi tajribasi inson, davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning ko'p jihatlarini o'zgartirmoqda. O'tgan asrning 90-yillaridagi islohotlar davrida inson va fuqaroning asosiy huquq va erkinliklarini xalqaro standartlarga muvofiq tan olish va konstitutsiyaviy mustahkamlash mamlakatimiz huquq fani oldiga qator aniq vazifalarni qo'ydi. Insonning asosiy fuqarolik huquqlarini himoya qilish mazmuni va mexanizmini asoslash, har bir aniq huquqning amalga oshirilishini ta'minlashning konstitutsiyaviy-huquqiy me'yorini belgilash shular jumlasidandir. Shu kabi dolzarb masalalarni tahlil qiluvchi ilmiy tadqiqotlarning aksariyati yaqin kelajakda inson huquqlari tizimidagi muammolarni hal etishga qaratilgan, jadallik bilan o'zgarib borayotgan insoniyat hayoti uzoq kelajakdagi inson huquqlari tizimidagi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni o'rganishni masalasini o'rtaga qo'yadi. Huquqshunoslikning vazifasi shunday universal mexanizmlarni yaratishdan iboratki, ular, umuminsoniy qadriyatlarini aks ettiradi. Kelajak qonuni inson huquqlarini himoya qilishning o'ziga xos asosiy mexanizmiga aylanib borayotgan davlatga inson huquq va erkinliklarini himoya qilishda ortib borayotgan rolni bera boshlaydi.

Kelajakda inson huquqlari tizimida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarning yangi ustuvor vazifalarni keltirib chiqarishi

XXI-asrda insoniyatning yangi avlodi – axborot avlodi tug'ilayotganiga guvoh bo'layabmiz.

Ammo huquq tizimida nima yangilik bor, aytaylik, elektron ma'lumotni qidirish va olish huquqi yoki elektron shaxsning daxlsizligi huquqi, ya'ni biz o'zimiz ixtiyoriy yoki bilmagan holda yangi ommaviy axborot vositalaridagi faoliyatimiz orqali yaratadigan imijimiz, va jismoniy mavjudlik to'xtatilgandan keyin biz undan qutulishni yoki aksincha, uni saqlab qolish istagi kabi huquqlarmi?

Yo'q ushbu huquqlar so'z erkinligining keng ma'noda konstitutsiyaviy darajada tan olingan yangi jihati bo'lib, Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasidan boshlab

va birinchi o'n yil davomida konstitutsiyaviy darajada tan olingan. Bu huquqlar o'z mohiyatiga ko'ra deyarli o'zgarmagan.

•Bugun hayotimizda nima keskin o'zgardi?

Aloqa usuli, vositachi o'zgardi. Bu yangi, chinakam inqilobiy hodisa jamiyatda tenglik va adolatga asoslangan erkinlikning me'yoriy shakli sifatida huquqning mohiyatini o'zgartirmaydi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, ommaviy axborot vositalari ma'lum ma'noda medianing o'ziga aylanadi. Huquq tizimida yangilik huquqning mohiyatini, uning tabiatini o'zgartirishdan iborat emas, balki axborotni uzatish vositalarining tub yangiligi bilan bog'liq bo'lgan uning mazmunini boyitishdir.

Shunday qilib, yaqinlashib kelayotgan raqamli kelajak sharoitida zamonaviy huquq sivilizatsiyasi uchun **birinchi xavf** – *bu aloqa usullarining o'zgarishi va jamiyatning postmodern atomizatsiyasi natijasida yuzaga kelgan inson va jamiyatning chalkashligi.*

Aloqa usullari o'zgarib, ilgari tasavvur ham qilinmagan hajmdagi ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash imkonini berganligi sababli, jamiyat dastlab hech qanday huquqiy aralashuvni taklif qilmagan texnik muammolarga duch keldi, ammo vaqt o'tishi bilan bu yolg'onga aylandi.

•Sun'iy intellektning huquq tizimiga ta'siri

Biz sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar hodisalari haqida gapirmoqdamiz ammo huquq tizimi uchun bu ochiq-oydin afzalliklar bilan bir qatorda yangi axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan yangi qiyinchiliklar ham yuzaga keltiradi. Ayrim huquqiy hodisalarda o'zgarishlar mavjud. Masalan, huquqbuzarliklar tarkibi o'zgarimoqda. Shu munosabat bilan, futurologlarning fikricha, odil sudlovni amalga oshirish jarayoni tubdan o'zgaradi. Sud qarorlarining ko'p qismlari sun'iy intellekt tomonidan yoziladi. 2017-2022 yillarda Yevropa Inson huquqlari sudining qarorlarini tayyorlash bilan bog'liq sun'iy intellekt imkoniyatlari bo'yicha tadqiqotlar paydo bo'ldi. Bundan tashqari, "axborotlashtirilgan" foydalanuvchilar odil sudlovni amalga oshirish jarayonida, masalan, axborot texnologiyalaridan foydalangan holda, shikoyat qilish usullarini tanlashlari mumkin.

Hozirgi vaqtda rivojlanish yanada shiddatli bo'lib Sun'iy intellekt yordamida huquqiy matnlarni tahlil qilish texnologiyalarining rivojlanishi bilan o'xshash vaziyatlarga asoslangan minglab o'xshash matnlar asosida sud ishlarining natijalarini bashorat qilish yoki hatto yangi qarorlar tayyorlash mumkin.

An'anaviy bilish usullaridan foydalangan holda zarur qarorlar majmuasi bilan hech bo'lmaganda qisqacha tanishish. Bunday ishlarni osonlashtirish uchun turli xil raqamli texnologiyalar va usullar qo'llaniladi.

Endilikda biz , sun'iy intellektga, aytaylik, shikoyatlarni ko'rib chiqish funksiyasini o'tkaza olamizmi, EKIH terminologiyasidan foydalanish, bu mavjud sudyalarga faraziy ravishda yangi va haqiqatan ham muhim sud ishlarini ko'rib chiqishga e'tibor qaratish imkonini beradi? Groningen universiteti olimlari ushbu maqsadlar uchun mashinani o'rganish texnologiyalaridan yoki aniqrog'i "nazorat ostidagi mashinani o'rganish " dan foydalanishni taklif qilmoqdalar . Ushbu texnologiya kompyuterga ma'lum miqdordagi matnli ma'lumotlarning sud qarorlari fayllari ko'rinishida berilishini nazarda tutadi. Axborotni tahlil qilish orqali kompyuter qabul qilingan sud qarorlarining har bir turida sud qarorlari uchun motivatsiya shakllarini aniqlay oladi. Qayta ishlashning yakuniy bosqichida sun'iy intellekt ma'lum bir vaziyat uchun eng ko'p sud qarorini taklif qilishi mumkin.

Yana bir *xavf yirik ma'lumotlar bazasi bo'lib kelajakda katta ma'lumotlardan foydalanish, paradoksal ravishda, birinchi qarashda, qonun ustuvorligi qadriyatlarini inkor etishga olib keladi. Huquq o'z tabiatiga ko'ra kelishuv mahsuli bo'lib, u qadriyatlarga asoslanadi va uning Rim davridan beri e'lon qilingan asosiy qiymati mavhumlikdir, bu qoidalarni ko'p holatlarda qo'llash imkonini beradi . Katta ma'lumotlar, qonundan farqli o'laroq, empirik, algoritmik va deterministik hodisadir . Ma'lumotlar bazasiga tayanib , qonun chiqaruvchilar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'z faoliyatini hisoblab bo'lmaydigan ma'lumotlarni hisobga olmaydigan mexanik qarorlar qabul qilishgacha kamaytirishi mumkin.*

Boshqa tomondan, katta ma'lumotlar fenomeni katta imkoniyatlarga ega. Shaxsiylashtirilgan (iqtisodchilar aytganidek –mijozga yo'naltirilgan) qonun, agar har bir aniq shaxsning bo'lmasa, hech bo'lmaganda tor guruhlarining ehtiyojlarini aks ettiradi. Albatta', shaxsning shaxsiy diniy mansubligi va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan huquqiy tizimlarning ko'pligi haqida gapirmayapmiz. Masalan, maxsus algoritmlar ko'p miqdordagi sud amaliyotini tahlil qilish orqali muayyan ishda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini baholash, sudda o'z pozitsiyasini himoya qilish uchun eng mos strategiyani tanlash imkonini beradi . Yirik ma'lumotlar bazasini tahlil qilish fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan an'anaviy modellardan tashqariga chiqadigan aniq kontragentlarning o'ziga xos shartlariga ko'proq individuallashtirilgan va ko'proq mos keladigan shartnomalar tuzishga imkon beradi.

Meritokratik boshqaruv va demokratik tartib-qoidalardan chetga chiqish masalasiga qaytsak, men bir misol keltiraman. Portugaliya diktatori Salazarning "Yangi davlati"ni zamonaviy davrning birinchi texnokratik rejimlaridan biri deb atash mumkin – mamlakatni asosiy vazifasi barqaror iqtisodiy va siyosiy tizimni saqlash bo'lgan bir guruh ekspertlar boshqargan. Salazarning o'zi ham iqtisod

o'qituvchisi, doktorlik darajasiga ega bo'lgan, hukumat a'zolarining ko'pchiligi ham ilmiy darajaga ega bo'lgan, siyosatdan yiroq ekanliklarini ta'kidlagan va o'zlarining asosiy vazifasini mamlakatning iqtisodiy barqarorligida ko'rishgan. Shu bilan birga, Salazar rejimi o'zining sof ko'rinishida fuqarolarning erkinliklarini bo'g'uvchi avtoritar rejim edi. Bu tuzum mustamlaka mulkini tark etgan oxirgilardan biri bo'lib, o'z asoschisi va mafkurachisidan bor-yo'g'i 6 yil umr ko'rishga muvaffaq bo'ldi. Portugaliya misoli shuni ko'rsatadiki, "eng yaxshi" tomonidan texnokratik boshqaruv haqiqiy meritokratiyani anglatmaydi va har qanday holatda ham muvaffaqiyatli davlat uchun yetarli emas.

•Shunday qilib, yirik ma'lumotlar bazasi va sun'iy intellekt yuridik hamjamiyat uchun imkoniyatlar oynasini ochadi shuningdek bizni huquqning ruhini va uning insonparvarlik mohiyatini yo'qotish xavfini qo'yadi.

Dolzarb muammolarni ko'rib chiqqandan so'ng, keling, ushbu xavf-xatarlar nimadan iboratligi va huquqiy sivilizatsiyamiz qanday tahdidlarga duch kelishi haqida batafsilroq to'xtalib o'tamiz.

Ko'pchilik raqamlashtirish davrida ro'y berayotgan o'zgarishlarni kuzatib bormaydi va sodir bo'layotgan o'zgarishlarni, jumladan, qonunchilikni ham sezmaydi. Bu, o'z navbatida, rad etish va qarshilikni keltirib chiqaradi. Bunday rad etish, ksenofobiyaning kuchayishiga, chegaralarni yopishga, javoblarni "ulug'li o'tmish" dan topish istagiga olib keladi, bu tabiiyki, haqiqiy tarixiy voqealar bilan deyarli umumiylikga ega emas, lekin o'ziga xos konstruktsiya yoki "simulyatsiya" hisoblanadi.

O'tgan asrning oxiriga kelib, kommunizm mafkurasi o'zini obro'sizlantirdi va tugallandi; korporativ davlat o'zining to'lovga layoqatsizligini ham ertaroq ko'rsatib, Ikkinchi jahon urushi qurbonlarining o'n millionlab qurbonlarini o'zi bilan qabrga olib ketdi. Butun mafkuralarning katta to'plamidan faqat so'zsiz g'alaba qozongan liberalizm qolgandek tuyuladi nazarimda.

Ma'noning yo'qolishi yangi ommaviy kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi bilan murakkablashadi, ular o'z-o'zidan aloqaga aylanadi va bizning madaniyatimizni "aylanish" madaniyatiga olib boradi, ya'ni bir joyda to'xtab qolmasdan doimiy ravishda yangiliklar lentasini aylanib chiqadi.

Olingan ma'lumotni aks ettirish va tanqidiy munosabatning yo'qligi soxta yangiliklar va siyosiy populizmning o'sishi uchun ideal gumusdir. Birinchi hodisa, ayniqsa, ommaviy isteriya paytida, masalan, COVID-19 koronavirus infeksiyasi bilan bog'liq vahima paytida yaqqol namoyon bo'ldi.

O'zgaruvchan dunyoda o'zini topa olmaydigan odamlarning his-tuyg'ulari, masalan, "begonalar"(muhojirlar, turli millatlar, turli dinlar)tushunchasidan

foydalanishga harakat qilayotgan vijdotsiz siyosatchilarni qo‘llab-quvvatlaydi saylovda ular natijaga erishishi mumkin.

•*Vaqti kelib bunday siyosatchilarning ritorikasi nafaqat ma’nosiz yoki zararli qonun loyihalari yoki hech bo‘lmaganda ommaviy ravishda e’lon qilingan qonunchilik tashabbuslariga olib kelishi mumkin, balki aslida bunday “begona” guruhlariga nisbatan zo‘ravonlikni qonuniylashtirishga xizmat qiladi.*

Shunga ko‘ra, yana **bir xavf chegaralarning yo‘qolishi**, nisbiylik va umumiy nisbiylik bo‘lib, u qadriyatlarning nisbiyligi, ijtimoiy ideallarning yo‘qligi va odamlar o‘rtasidagi ishonchning yo‘qolishida namoyon bo‘ladi.

•Davlatlar o‘z tarixidan saboq olmaguncha, xuddi shu tarixiy rakunga qadam qo‘yishga mahkum.

Sovet Ittifoqi o‘z tarixini buzishga harakat qilgan Rossiya imperiyasi ko‘p jihatdan jabhalar imperiyasi edi .U jamoat hayotining barcha jabhalarini nazorat qildi va modernizatsiya qilish uchun cheksiz imkoniyatlarga ega edi. Biroq amalda hammasi butunlay boshqacha bo‘lib chiqdi: avtoritar hukumat mamlakatni texnologik taraqqiyot va modernizatsiya voqeligiga moslashtirish vazifasini bajara olmadi. Avtoritar hokimiyat – va bu uning doimiy muammosi – islohotlar zarurati bilan duch kelganda zaif va samarasiz bo‘lib chiqadi. Buyruqbozlik choralari bilan davlat farovonligiga erishish qiyin.Shu bilan birga, milliy ofatlarning oldini olish uchun mutlaq yo‘l qo‘ymaslik kerak, deb aytish qiyin. Ammo buning aksi ekstremal – butun makonni egallagan, jamiyat va shaxs uchun hech qanday erkinlik qoldirmaydigan davlat faqat rad etishga olib kelishi mumkin xolos.

Shu nuqtai nazardan, zamonaviy insoniyatda qiziqish uyg‘otadi, bu katta ma’lumotlar asosida tarixiy voqealarni tahlil qilish va bunday xulosalarni zamonaviy vaziyatlarga – masalan, kliodinamika nazariyasi 10 bilan bog‘lash bilan muayyan naqshlarni aniqlash imkonini beradi .

Bashoratli modellar quyidagi algoritm yordamida ishlab chiqiladi.

*Birinchi*dan, o‘tmishdagi inqirozlar yoki tarixiy voqealarni statistik tahlil qilish orqali, haqiqiy natijalar kirish omillariga (iqtisodiy, siyosiy va madaniy) bog‘liqligi aniqlanadi.

Ikkinchi qadam – bu analitik ma’lumotlarni salbiy ta’sirlar, tiklanish va jamiyat barqarorligining ehtimoliy, empirik asoslangan matematik va hisoblash modellari to‘plamiga kodlash.

*Uchinchi*dan, matematik modellarni qurish mexanizmi mumkin bo‘lgan traektoriyalarni (traektoriyalar to‘plamini) va modelni yaratishda foydalanilmagan o‘tmishdagi tarixiy voqealar natijalarini bashorat qilish uchun ishlatiladi.

Ushbu nazariya nuqtai nazaridan inqirozga uchragan jamiyat va davlat ichki tuzilmalariga o'ziga xos entropiya qo'shadigan tashqi omillarga ayniqsa sezgir bo'lib qoladi: masalan, "Shon-sharafli inqilob" davrida Angliya juda tez va keyinchalik tiklana oldi. Sanoat inqilobi davriga qadam qo'ydi, chunki ichki kuchlanishni ko'paytiradigan qo'shimcha muammolarga duch kelmadi.

Shunga ko'ra, tarixning bunday "matematik" qarashi huquq fani uchun ma'lum xulosalar chiqarish imkonini beradi, siyosiy hayot sub'ektlarining xatti-harakatlarini bashorat qilish imkonini beradi va pirovardida huquqiy tizimni yangi yoki o'zgaruvchan voqelikka moslashtirish imkonini beradi.

Kelajak huquqi va kelajak huquqining mazmuni haqida

•*Kelajakda huquq tizimini nima kutmoqda – umumiy raqamlashtirish, algoritmlashtirish, katta ma'lumotlar va boshqalarmi?*

Shubhasiz, kelajak qonuni robotlar sud qarorlarini yozishi yoki sun'iy intellekt advokatlik kasbini almashtirishi haqida emas. Xuddi shunday, kelajak qonuni haqidagi suhbatni Internet yoki odamlar o'rtasidagi muloqot uchun boshqa vositachilar muammolariga aylantirmaslik kerak.

Kelajak qonuni – bu Ulpian ikkinchi asrda aytgan va dunyoning barcha mamlakatlaridagi huquqshunoslar bugungi kungacha bahslashayotgan bir xil abadiy erkinlik va adolat qadriyatlaridir. Qonun sof shaklda bashorat bilan shug'ullanmaydi, biz qonunda kelajak qanday bo'lishiga javob topa olmaymiz. Ammo qonun bizga ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning eng maqbul yechimlarini topishga va shu bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy nizolarning eng maqbul va adolatli natijalarini bashorat qilishga yordam beradi. Konstitutsiyaviy nazorat organlarining amaliyoti yangi texnologiyalar bilan bog'liq munozarali vaziyatlarni tahlil qilishda inson qadr-qimmatini va adolatining bir xil toifalariga murojaat qilib, shu nuqtai nazarni tasdiqlaydi.

Kelajak qonuni haqida fikr yuritish har doim ham ongli ravishda ideal huquqiy tartibga solishni topish istagi bilan birga kelmaydi. Biroq, ideal qonun o'zini inkor etib, muzlatilgan moddaga aylanadi, chunki u endi jamiyatdagi doimiy o'zgarishlarga javob bera olmaydi va shu bilan rivojlanishni to'xtatuvchi vositaga aylanadi. Har qanday tartibga solishning ideal ko'rinishi, bitta modelning ma'lum bir universalligini nazarda tutadi

Agar biz ushbu muammoni milliy va xalqaro huquqiy tartiblarning o'zaro ta'siri prizmasi orqali ko'rib chiqsak, u holda biz ideal huquqni izlash muammosini yagona asosli ma'lum bir universal yondashuv va milliy o'ziga xosliklar o'rtasidagi ziddiyat nuqtai nazaridan o'rganishimiz mumkin. Har bir alohida mamlakatning individual tarixiy va sotsiologik tajribalarini o'zlashtirgan. Shu bilan birga, har qanday

hamjamiyatning o'ziga xosligini (xoh u xalq, xoh mamlakat bo'lsin) qandaydir muzlatilgan deb hisoblash mumkin emas: o'ziga xoslik, chunki jamiyat tajribasi mobil va o'zgaruvchan, faqat o'zgarishlar yoki ushbu tajribani egallash. Rossiya va, aytaylik, Yangi Zelandiya uchun turli xil tarixiy vaqtlarni talab qiladi. Shunga ko'ra, bu yondashuv boshqa huquq tizimlarida shakllangan huquqiy institutlarni qabul qilishni mutlaqo istisno etmaydi, faqat bunday "qarz olish" ni o'rnatmaslik kerak deb taxmin qiladi.

Nima uchun Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi butun tarixi davomida xalqaro huquqning asosiy muvaffaqiyatlaridan biri hisoblanadi? Chunki ushbu hujjatni ishlab chiqishda nafaqat yahudiy-xristian sivilizatsiyasi an'analari, balki Yaqin Sharq jamiyatlari qadriyatlarini, Osiyo an'analari va boshqalar ham hisobga olingan. Ya'ni, ushbu hujjatni ishlab chiquvchilar inson huquqlarini himoya qilish uchun minimal asosni yoki barcha davlatlar tomonidan baham ko'riladigan minimal qadriyatlar

Boshqa tomondan, inson huquqlarini alohida davlatlar yoki ta'sir guruhlari o'z manfaatlari yo'lida foydalanishi mumkin bo'lgan o'ziga xos pragmatik siyosat vositasi sifatida ko'rish mumkin – bu ekstremal va salbiy tomonlardan biridir. Inson huquqlarini himoya qilishning xalqaro tizimi. Shunday qilib, Afrikaning ko'plab davlatlari "Afrika uchun sud" deb ataydigan Xalqaro jinoiy sud bir necha bor tanqid qilingan, chunki u tomonidan ko'rib chiqilgan vaziyatlarning aksariyati aynan dunyoning ushbu mintaqasidan kelib chiqqan. Bundan tashqari, Yevropa davlatlari yoki Qo'shma Shtatlar ishtirok etadigan vaziyatlarni ko'rib chiqishga urinishlar muqarrar ravishda qarshilikka duch keladi, masalan, AQSh va uning terrorizmga qarshi operatsiyasi paytida Afg'onistondagi vaziyatni ko'rib chiqishga urinishlar mavjudligi kabi .

Ko'rinib turibdiki, davlat inson huquqlarini himoya qilishning asosiy subyekti bo'lganligi sababli, bu sohada cheksiz imkoniyatlarga ega emas. Davlatning roli erkin tanlash agenti bo'lgan erkin shaxs faoliyati uchun minimal zarur asoslarni ta'minlashdan iborat ya'ni aslida insonning ijtimoiy qadr-qimmatini himoya qilish .

Kelajak qonuniga shaxsning huquq va erkinliklarini davlat tomonidan himoya qilishda tobora ko'proq rol beriladi, bu inson huquqlarining asosiy mexanizmiga aylanib bormoqda.

Albatta, inson huquqlarini himoya qilishning har qanday universal rejimi, shuningdek, inson huquqlarini himoya qilishning har qanday konstitutsiyaviy rejimi ma'naviy plyuralizm tamoyilini tan olishi va har qanday nuqtai nazarni o'rnatishni taqiqlashi kerak. Adolat va tenglik, inson qadr-qimmatini hurmat qilish tamoyillari

kelajakdagi har qanday qonunning asosi bo'lishi kerak. Qolaversa, shaxsning kelajakka bo'lgan huquqini inson qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida tan olmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi, bu holda shaxsning sub'ektivligini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ushbu mulohazani davom ettirar ekanmiz, raqamli metamodernizm davrida inson huquqlar bilan qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi, degan savolni o'zimizga so'rashimiz kerak. Inson huquqlari o'z mohiyatiga ko'ra o'zgarmasligini, zarur ijtimoiy ta'minot va rivojlanishga bo'lgan jamoaviy huquqni, ya'ni tor ma'noda kelajakka bo'lgan huquqni ta'minlash zarurati yo'qolmasligini yuqorida ta'kidladim. Shunga ko'ra, kelajak qonuni nafaqat shaxsiy qadr-qimmatni himoya qiladi, balki jamiyat va uning har bir a'zosidan empatiya va boshqa odamlar huquqlarining qadr-qimmatini tushunishni talab qiladi.

Kollektiv ishonch huquqiy tizim va davlat institutlari faoliyatini ta'minlovchi asosiy asos bo'lib, u jamoaviy qadriyatlarning tan olinishini ham ta'minlaydi. Huquq tizimining ishlashi uchun fuqarolar sud tizimiga va boshqa davlat institutlariga ishonishlari kerak va bunday ishonch davlat boshqaruvi tizimining faoliyat ko'rsatish tamoyillari – boshqaruv qarorlarini qabul qilishning ochiqligi va shaffofligi (o'tkazuvchanligi) bilan chambarchas bog'liqdir.

XULOSA

Qisqacha qilib aytganda inson huquqlari kelajakda qanday o'zgarishi mumkin degan savolga:

Inson huquqlarining kelajagi shaxslar va muassasalar ong va tanani o'zgartiruvchi va kengaytiruvchi texnologiyalardagi yutuqlar bilan qanday shug'ullanishiga qarab shakllanadi. Superintellekt, ijtimoiy robotlar va kengaytirilgan insoniyat sohasidagi innovatsiyalarga alohida e'tibor qaratiladi va bu inson huquqlari tizimini o'zgartiradi. Ushbu tahlilning bir ma'nosi shundaki, ong va tanadagi o'zgarishlar huquqlar mavzusini o'zgartirishi va yanada murakkab huquqlar ekologiyasini ishlab chiqishni talab qilishi mumkin.

1-rasm: Mindy: 3000 yildagi odam qiyofasi

Ideal huquqiy modellar deyarli mavjud emas. Har bir tarixiy bosqich, har bir davlat va har bir jamiyat uchun ularning mavjud bo'lishining turli davrlarida bunday tartibga solishning maxsus modellari, huquqiy tartibga solish mexanizmlarini nozik sozlash

zarur. Shu nuqtai nazardan qaraganda, “kelajak huquqi” erishib bo‘lmaydigan ideal tushuncha bo‘lib, unga yaqinlashganda, yana o‘zgaradi va uzoqlashadi.

Shu bilan birga, huquq sivilizatsiyasi o‘zgartirmagan barcha tarixiy davrlar uchun umumiy bo‘lgan fundamental asoslarga ega: tenglik va erkinlik, ezgulik va adolat qadriyatlari. Erkinlikka intilish – qo‘pol isyonkor anarxistik ma’noda emas, balki shaxsni anglashning eng yuqori shakli va shaxs qadr-qimmatini bunday sivilizatsiyaning eng yuqori qadriyati sifatida tan olish yo‘li sifatida erkinlikka intilish ham doimiy istakdir. Bundan tashqari, erkinlik nafaqat hukumatning barcha xatti-harakatlar printsiplarga asoslanadigan tizim, balki u barcha alohida qonun hujjatlarini boshqaradigan hukmron tamoyil sifatida qabul qilinmas ekan, uni saqlab bo‘lmaydigan idealdir.

Ishonchim komilki, yirik ma’lumotlar bazasi g‘alaba qozongan vaziyatda ham qonun statistik yoki matematik usullardan foydalangan holda harakat qilmaydi: qonun o‘zining huquqiy tartibga solish usullariga, o‘zining kontseptual apparatiga va o‘zining huquqiy tuzilmalariga ega. Shu bilan birga, huquq boshqa ijtimoiy hodisalardan, jumladan, iqtisodiy va madaniy hodisalardan alohida shaklda emas. Shu bois, huquqni tushunishdagi paradigmaning eskirgan postmodern idrokdan fundamental qadriyatlarni tan oladigan, ham shaxs erkinligi, ham kuchli davlat qiymatini jiddiy qabul qiladigan yangi metamodern qonunga o‘zgarishi haqida gapirish mumkin.

REFERENCES

1. Inson huquqlari haqida hisobot 2020 – O‘zbekiston. Uz.usembassy .gov
2. Д. СТИЛЛМАН, И. СТИЛЛМАН. Поколение Z на работе. Как его понять и найти. М.: Манн, Иванов и Фербер. 2018.
3. Medvedeva, M., Vols, M. & Wieling, M. Using machine learning to predict decisions of the European Court of Human Rights. *Artif. Intell. Law* (2019).
4. Devins, Caryn; Felin, Teppo; Kauffman, Stuart; and Koppl, Roger (2017) "The Law and Big Data," *Cornell Journal of Law and Public Policy*: Vol. 27 : Iss. 2 , Article 3.
5. <https://ombudsman.uz/oz/tag/humanrights>

JAMOAT TASHKILOTLARI VA ULARNING DAVLAT BOSHQARUVIGA TA'SIRI

Xushvaqto'v Hasan Zohidjon o'g'li

Shahrisabz tumani 36-sonli maktab o'quvchisi

Xushvaqto'v Zohidjon Roziqovich

O'zDJTSU o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada jamoat tashkilotlariga ta'rif berilgan va ularning vazifalari ochiqlantirilgan. Jamiyatdagi jamoat tashkilotlarining davlat boshqaruvida tutgan o'rni, ahamiyati, ta'siri maqsadlari bayon etilgan, funksiyalari ko'rsatilgan. Jamiyat rivojiga qo'shgan hissasi yoritilgan hamda xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *agregatsiya, artikulyatsiya, bedodlik, bosim o'tkazish, volontyorlik, diversifikatsiya, yechim topish, ziddiyat, ijtimoiy sheriklik, integratsiya, konsensus, konsepsiya, liberallashtirish, manfaatlar, ma'muriy buyruqbozlik, modernizatsiya, muvofiqlashtirish, muzokara, muqobil, muxolif, nizo, noaniqlik, ruyobga chiqarish, sektor, siyosiy birdamlik, taranglik, to'qnashuv, uyg'unlashtirish, xavotir, hayriya.*

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье дается определение общественным организациям и разъясняются их задачи. Роль, значение, влияние общественных организаций в обществе в государственном управлении изложены цели, указаны функции. Освещается вклад в развитие общества, разрабатываются выводы и предложения.

Ключевые слова: *агрегация, артикуляция, недержание мочи, давление, волонтерство, диверсификация, поиск решения, конфликт, социальное партнерство, интеграция, консенсус, концепция, либерализация, интересы, административное командование, модернизация, координация, переговоры, альтернатива, оппозиция, конфликт, неопределенность, раскрытие, сектор, политический солидарность, напряженность, конфликт, гармонизация, беспокойство, благотворительность.*

COMMUNITY ORGANIZATIONS AND THEIR IMPACT ON PUBLIC ADMINISTRATION

ABSTRACT

This article describes public organizations and exposes their functions. The role, importance, goals of influence of public organizations in society in public administration are stated, their functions are indicated. His contribution to the development of society was covered and conclusions and proposals were developed.

Keywords: *aggregation, articulation, Bedouin, pressure, volatility, diversification, finding a solution, conflict, social partnership, integration, consensus, concept, liberalization, interests, administrative command, modernization, coordination, negotiation, alternative, opposition, conflict, uncertainty, derogation, sector, political solidarity, tension, conflict, harmonization, anxiety, charity.*

KIRISH

Demokratik qadriyatlarni kengayishi muhim ijtimoiy va siyosiy muammolarni hal etishga harakat qiluvchi jamoat tashkilotlari paydo bo'lishi bilan bog'liq. Jamoat tashkilotlari jamiyatning siyosiy munosabatlarida tutgan o'rinlari bilan davlat hokimiyati tashkilotlari va siyosiy partiyalardan farq qiladigan, jamiyat siyosiy tuzulishining o'ziga xos alohida tashkilotlari hisoblanadi.

Jamoat tashkilotlari siyosiy hokimyatni amalga oshirishda faol qatnashsada, ammo, davlat hokimiyati vakolatiga ega emas va barcha fuqarolar uchun majburiy hisoblangan qarorlarni qabul qila olmaydilar. Ayni vaqtda, jamoat tashkilotlari davlat va siyosiy partiyalardan farq qilib, ular mamlakatdagi barcha aholining manfaatlarini emas, balki aholining alohida bir ijtimoiy guruhi manfaatlarini himoya qiladilar va ularni o'z tashkilotlariga birlashtirishga harakat qiladilar.

Jamoat tashkilotlari – o'z a'zolarining ijtimoiy, siyosiy, ijodiy, iqtisodiy mehnat kabi muammolarini hal etishni ko'zlab umumiy manfaatlarini amalga oshirish uchun demokratik asosda birlashgan jamiyat a'zolarining uyushmasi bo'lib, mavjud siyosiy hokimyatga ta'sir o'tkazish guruhi deb ta'rif bersak mubolag'a bo'lmaydi.

Zamonaviy jamoat tashkilotlari barqaror shakllangan ichki tuzilmalarga ega bo'lib, davlat hokimiyati organlaridan farqli ravishda ma'muriy buyruqbozlikdan holi va qonunchilikdan tashqari ko'rsatmalarga bo'y sunmaydi.

Jamoat tashkilotlari allaqachon umumiy manfaatlarni ro'yobga chiqarish yoki umumiy maqsadga jamoaviy harakat orqali erishishga intiluvchi rasmiy belgilangan institut sifatida tan olindi. So'ngi yillarda jamoat tashkilotlari jamiyatdagi manfaatlar o'rtasidagi nizo oqibatida vujudga kelgan tuzulmaviy tarangliklar yoki ziddiyatlarni,

noaniqlik, havotir, maqsadlardagi ikkixillik yoki bevosita to'qnashuvlarni o'zaro "muzokaralar" jarayoni orqali "konsensus" ga olib chiqishi qimmatlidir.

Bugungi kunda jamoat tashkilotlarining har bir harakatini o'z manfaat va maqsadlari bor, bular uchun kurash olib boradi, shuningdek uni inkor qiladigan qarashlar va g'oyalar ham mavjud. Ular o'z muholiflarining qarashlari va harakatlaridagi norozilikni tiniqlashtiradigan va uni hal qilish uchun muayyan harakat tarzini taklif qiladigan mafkuraviy ta'sir etuvchi kuchga aylanib ulgurishdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi kunda jamoat tashkilotlari davlat boshqaruvi organlariga kuchli ta'sir etib, muammoni hal qilishning qarshilik uyg'otmaydigan yechimini topishga erishmoqda. Shuningdek, barcha munosabat ishtirokchilarining manfaatlarini uyg'unlashtirishda ijobiy muvaffaqiyat qozonmoqda. Hozirgi kunda jamoat tashkilotlari manfaatlarini maksimal hisobga olish, muvofiqlashtirish, to'laroq ro'yobga chiqarish, ijobiy yechim topish, turli guruhlar o'rtasidagi tarangliklarni yumshatish, siyosiy birdamlikni shakllantirish kabi muammolarga yechim topishni o'z maqsad va vazifasiga aylantirishdi.

Shuningdek, insonning oliy maqsadi bo'lgan soxta inqilobiy sakrashlarsiz, fojiali oqibatlarsiz, demokratiya niqobisiz va kuchli ijtimoiy larzalarsiz, teng asoslarga ko'ra o'zaro manfaatli kelishuv yo'li bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish vazifasi ham jamoat tashkilotlarining maqsadiga aylanmoqda.

Rivojlangan davlatlarning tarixiy tajribalari ko'rsatishicha, jamiyat qurilishida fuqarolarning faolligini ta'minlash va ma'naviy, ruhiy, ijtimoiy-siyosiy, ilmiy, g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan tayyorlashda jamoat tashkilotlari asosiy rol o'ynamoqda.

Jamoat tashkilotlari odamlarning baxt-saodatga erishishi uchun ularning istak va muloxazalarini, xohish va g'oyalarini zavq va shavq bilan maqsadga aylantirishda hamda kuch va quvvatini jamiyat ravnaqiga safarbar qilishda beqiyos hissa qo'shmoqda.

Jamiyat boshqaruvining rivojlangan mamlakatlar tajribasida qo'llanib ulgirilgan, har bir fuqarosiga iqtisodiy va siyosiy turmushini o'z ixtiyori asosida qurishga to'la erkinlikni kafolatlovchi, davlat faoliyati yuzasidan fuqarolarning to'la nazorati o'tkaziladigan, davlatning ko'pgina vazifalari mahalliy joylarda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlari tomonidan bajariladigan shakli jahon mamlakatlarining ijobiy e'tirofiga sazovor bo'lmoqda. Bu jamoat tashkilotlari tajribalarini yangi rivojlanayotgan mamlakatlar hayotiga modernizatsiya va diversifikatsiya qilinishiga olib kelmoqda.

Jamiyat-davlat-shaxs munosabatlarini bir-biriga nisbatan muvozanatli bo'lishi ta'sir ko'rsatishida ham jamoat tashkilotlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. "Davlat tizimlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratining amalga oshirilishida nohukumat tashkilotlarining rolini kuchaytirish davlatning jamiyat bilan samarali o'zaro aloqada bo'lishi mexanizmlarini mustahkamlaydi" [1]. Bunday nohukumat tashkilotlarining paydo bo'lishi oqibatida jamiyatda davlat tashkilotlaridan ko'ra jamoat tashkilotlarining faolligi balandroq turadi, bunday jamiyat o'z-o'zini yuksak darajada tashkil etishi bilan ajralib turadi va davlatning kuchli ta'siriga ehtiyoj sezmaydi. Aksincha, davlat – jamiyatning "yollanma xizmatkori" va jamiyatning nazoratida bo'ladi. Zero u jamiyat a'zolarining soliqlari hisobiga mavjud bo'ladi.

Jamoat tashkilotlarida davlat organlarining boshqa bo'g'inlariga nisbatan byurakatizm ta'siri kamroq bo'ladi.

Jamoat tashkilotlari bir tomondan, mahalliy hududlarga davlat boshqaruvining ba'zi vakolatlarini amalga oshirsa, ikkinchi tomondan, fuqarolik jamiyati instituti sifatida aholi manfaatlarini ifodalaydi va himoya qiladi.

Jamoat tashkilotlari bir qator:

- manfaatlarni kuchli agregatsiya (munozaralar va muhokamalar yordamida turli manfaatlarni uyg'unlashtirish) qilish;
- guruhlar va qatlamlarning manfaatlarini artikulyatsiya (bir-biriga o'xshash manfaatlarni guruh miqyosida birlashtirish) qilish;
- manfaatlarni integratsiya qilish (bir-butunlikka birlashtirish) kabi funksiyalarni ham bajaradi.

O'zbekistonda eng ko'p tarqalgan jamoat tashkilotlari sirasiga "mahalla fuqarolar yig'inini ko'rsatish mumkin. "Mamlakatda 9349 ta fuqarolar yig'inlari mavjud" [2], ular o'z-o'zini boshqarish organlari sifatida faoliyat yuritmoqda.

Jamiyatda oshkorlik va ochiqlikni ta'minlash masalasi jamoat tashkilotlarini qay darajada rivojlanganligi bilan bog'liq jamoat tashkilotlari jamoatchilik fikrini, davlat va jamiyatning holatini o'zida aniq aks ettiradigan bamisoli bir ko'zgu.

Jamoat tashkilotlari muhim ijtimoiy muammolarni hal etishda bir xil manfaatlar atrofida birlashishadi. "Bundan tashqari, G'arbiy Evropada "sektorni anglash", ya'ni juda ko'p notijorat va nohukumat tashkilotlarni yagona sektor sifatida (masalan, jamoatchilik yoki uchinchi sektor kabi) tasavvur etish – yangi hodisa bo'lib, ko'pgina mamlakatlarda hali qaror topmagan" [3]. Ijtimoiy va siyosiy maqsadlar atrofida birlashadigan bunday jamoat tashkilotlari rivojlangan mamlakatlarda "uchinchi sektor" deb nomlanadi. Ular asosan hayriya maqsadlarida tashabbus ko'rsatayotgan nodavlat notijorat tashkiloti (NNT) sifatida keng faoliyat yuritib kelmoqda.

“Rossiyada ijtimoiy-iqtisodiy hayotni yaxshilash, ijtimoiy innovatsiyalarni amalga oshirish, ijtimoiy muammolarni hal etish, sog'liqni saqlash va ta'lim tizimidagi muammolarni bartaraf qilish, sog'lom avlodni shakllantirish, aholini ish bilan ta'minlash hamda demokratiyani rivojlantirishda NNTlarning o'rniga muhim ahamiyat berilmoqda” [4].

O'zbekistondagi jamoat tashkilotlar ijtimoiy tashkilotlar, NNT, Mahalla Fuqarolar yig'ini, jamg'armalar, uyushmalar kabi nomlar bilan atalmoqda. “O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida "jamoat birlashmasi" tushunchasi ishlatilgan bo'lsa-da, 90-yillarning o'rtalariga kelib, ko'proq "nodavlat tashkilot" yoki "uchinchi sektor" tushunchasi ham (ya'ni, birinchi sektor davlat tashkilotlari, ikkinchi sektor tijorat tashkilotlari) qo'llanila boshladi” [5].

Rivojlangan mamlakatlarda ishchilar, dehqonlar, fermerlar, ishbilarmonlar, turli kasbga doir uyushmalar, xotin-qizlar, yoshlar, faxriylar, diniy birlashmalar kabi yuz minglab jamoat tashkilotlari bo'lib ular o'z a'zolari manfaatlarini uchun kurashadilar.

“Hozirgi davrda AQShda tadbirkorlar doirasi manfaatlarini ifoda etuvchi manfaat guruhlari birlashmalar sifatida ko'plab uyushmalar mustaqil biznes Milliy federatsiyasiga birlashganlar. GFRda esa nemis kasaba uyushmasi federal birlashmasi, nemis ish beruvchilari uyushmasi federal birlashmasi, Germaniya sanoatchilari federal birlashmasi, soliq to'lovchilar uyushmasi, demokratik olimlar uyushmasi, nemis sport uyushmasi kabi bir qancha manfaatlar guruhlari faoliyat ko'rsatadi” [6]. O'zbekistonda jamoat tashkilotlariga davlatning bedodligi va aralashuviga yo'l qo'ymaydigan, ijtimoiy guruhlar va davlat hamkorlik asosida ishlashini ta'minlovchi, shuningdek boshqaruvni to'g'ri va istiqbolli tashkil etishga qaratilgan huquqiy asoslar yaratildi. Ularga quyidagilarni misol qilib ko'rsatish mumkin:

- 1) “Ijtimoiy sheriklik to'g'risida”gi qonun (2014 y.);
- 2) “Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida”gi qonun (1999 y. aprel);
- 3) “NNT to'g'risida”gi qonun (1999 y. aprel);
- 4) “Jamoat birlashmalari to'g'risida”gi qonun (1997 y.);
- 5) “O'zbekiston Respublikasi “Kasaba uyushmalari, ularning huquq va faoliyatining kafolotlari to'g'risida”gi qonun (1992 y.);
- 6) O'zbekiston Respublikasi “Siyosiy partiyalar to'g'risida”gi qonun (1996 y.);
- 7) O'zbekiston Respublikasi “Vijdon erkinligi va siyosiy partiyalar to'g'risida”gi qonun (1998 y.) va boshqalar.

Demak, quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

1) jamoat tashkilotlari - jamiyatning siyosiy hayotiga faol ta'sir o'tkazuvchi tizim;

2) davlat bilan jamiyatni bir-biridan begonalashmasligini ta'minlovchi ko'prik;

3) birlashishga, harakat qilishga undovchi kuch bu - ularning manfaatlari;

4) davlat organlarini ishonirish, maslahat berish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, siyosiy arboblarga ijtimoiy guruhlarining ehtiyojlarini yetkazish, o'z manfaatlarini qondirish uchun tashkiliy tadbirlar o'tkazish qudratiga ega tuzilma;

5) murakkab funksional vazifalarni bajaruvchi va maqbul konsensusni ta'minlovchi kuch;

6) har qanday tanglik, taranglik, nizo, ziddiyat, to'qnashuv, noaniqlik, xavotir, bedodlik kabilarga to'g'ri yo'l ko'rsatish, yechim topish, muzokaraga keltirishda asosiy bo'g'in;

7) davlat boshqaruviga kuchli va samarali ta'sir ko'rsataoladigan tuzilma.

Yuqoridagi xulosalarga asoslanib quyidagi takliflarni berish o'rinli:

1. Jamoat tashkilotlarini davlat boshqaruviga ta'sirini yanada liberallashtirish va faollashtirish.

2. Jamoat tashkilotlarini huquqiy asoslarini mustahkamlash va takomillashtirib borish.

3. Jamoat tashkilotlariga ko'proq siyosiy, iqtisodiy imkoniyatlar berish va ma'naviy qo'llab-quvvatlash, ularni rag'batlantirib borish kerak.

4. Jamoat tashkilotlari erishgan muvaffaqiyatlarni ochiqlantirish va ommalashtirish zarur.

5. Rivojlangan davlatlarning jamoat tashkilotlari erishgan yutuqlarini toboro ko'proq modernizatsiya va diversifikatsiya qilishga erishish.

6. Rivojlangan davlatlarning jamoat tashkilotlari bilan ikki tomonlama manfaatli hamkorlik o'rnatish, o'zaro bir-birini qo'llab-quvvatlash va bir-biriga yordam berish tizimini yaratish.

7. Jamiyat boshqaruvining rivojlangan mamlakatlar tajribasida qo'llanilayotgan davlat faoliyati yuzasidan fuqarolarning to'la nazorati o'tkaziladigan shakliga o'tish.

8. Jamiyatda davlat tashkilotlaridan ko'ra jamoat tashkilotlarining faolligi balandroq turishini ta'minlovchi konsepsiyalarni ishlab chiqish.

9. Davlat organlarining kuchli ta'siridan holi, o'zini-o'zi yuksak darajada tashkil etadigan jamoat tashkilotlarini yangi tiplarini yaratish davr talabiga aylanmoqda.

REFERENCES

1. Курбатов В.И. Современная западная социология: Аналитический обзор концепций: Учеб.пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 416с.
2. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/05/17/mahallas/>
3. Фуқаролик жамияти. 2016. -168 б.
<https://staff.tiiame.uz/storage/users/416/books/IJQ9fgMneHKJNAC2di7qu6bKHa2ljZeddw50wezD.pdf>
4. <http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/research/document4693.shtml> ; яна қаранг:
<http://agentstvo.gokr.k.ru/activity/podderjka/>
5. Фуқаролик жамияти асослари: ўқув қўлланма/ А. Жалилов, У. Муҳаммадиев, Қ. Жўраев ва бошқ. — Тошкент, 2015, 171 б.
6. Фуқаролик жамияти асослари: ўқув қўлланма/ А. Жалилов, У. Муҳаммадиев, Қ. Жўраев ва бошқ. — Тошкент, 2015, 101 б.

TERMINOLOGICAL MODELS IN SCIENTIFIC TEXT

Mahkamova Durдона Nematovna,

Senior Lecturer at Tashkent State University

of Uzbek Language and Literature,

durdonamahkamova7@gmail.com

ABSTRACT

This article describes some models in the terminological systems of the Uzbek language. Examples from linguistic and mathematical terminological systems are given. Some models of terms in a scientific article are also provided and analyzed. Problems with communication by terminological models are shown.

Keywords: *terminology, Uzbek terminology, scientific article, scientific style, terminological system, models of terms.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны некоторые модели в терминологической системе узбекского языка. Приводятся примеры из лингвистических и математических терминологических систем. Также приводятся и анализируются некоторые модели терминов в научной статье. Показаны проблемы с общением по терминологическим моделям.

Ключевые слова: *терминология, узбекская терминология, научная статья, научный стиль, терминологическая система, модели терминов.*

INTRODUCTION

The scope of the term is within the scientific method, and a number of its features are shown in textbooks, scientific works, dictionaries and other such literature. The use of terms in textbooks is characterized by its strict standardization [9] and has characteristics related to the age and education of students. However, there are a number of general requirements related to the use of terms in scientific literature, which also express the goals of this type of publications. [5,116]

Acceptance of any new scientific information is related to the acquisition of scientific terms.[1,20] New terms should be included in the textbook in such a way that the student not only remembers them, but also remembers their specific meanings, understands the aspects related to other terms, and can determine their place in the system. When including the terms in the textbook, it is permissible to take into account the knowledge of the students. [2][3] This is because they may be familiar with the same term through other subjects or subfields related to the subject being studied. However, it is not allowed to introduce a new term into the textbook without explanation.

DISCUSSION

Naturally, it is logically and methodologically wrong to have long explanations in textbooks on exact sciences [10]. For this reason, the authors try to make the term as short as possible in the beginning with the commentators and in the following places:

Natural sonlar (butun musbat sonlar)dan sanashda foydalaniladi. Natural sonlarning N to'plamida eng kichik son 1, ammo eng katta son yo'q. Natural sonlar, ularga qarama-qarshi sonlar va nol butun sonlar to'plami Z ni tashkil etadi. Butun sonlar to'plamida eng kichik son ham, eng katta son ham yo'q.

Har qanday natural son butun sonidir. Shuning uchun natural sonlar to'plami butun sonlar to'plamining qism to'plamidir: $N \subset Z$

If we look at the terms and their reductions in this text taken from the 7th grade textbook "Algebra", the following reduction scheme is formed: *Natural sonlar(butun musbat sonlar) –natural sonlar – natural sonlar to'plami –qism to'plam – N ; qism to'plam- \subset ; Butun sonlar to'plami – Z*

As can be seen, the authors provided a parenthetical explanation of the term in its original form. At the next stage, the compound is used as a term, and a letter symbol is given instead of the term in the completion of the text. There are a number of reasons for such austerity in the field of science.[4][6] A number of reasons, such as speeding up the process of teaching and studying the subject, adapting the term to reflect it in the formula, as well as equalizing the calculation function of the mind and the comprehension function of the language, are based on the specific and terminological principles of the field.

Use of the term without interpreters requires that it should be understandable to the general public (in particular, representatives of the field). Seeing a new term in abbreviated form several times in one text, mastering it requires special mental and linguistic training. [7,1250] Since such personal mastery indicators are individual in character, it will not be possible to make accurate predictions about the mastery of the term. This requires additional efforts from the teacher. That is, the teacher must pronounce and write the term in a short form exactly as in the textbook. Abbreviated terms, which cause some difficulties at the initial stage of the educational process, gradually demonstrate their ease of use in the scientific method and lead to the acceleration of the mastering process.

When we look at some scientific texts, we can see that there are many repeated cases of conventional abbreviations, abbreviations, giving some terms through drawings, and generally referring to abbreviations in order to make the text as concise as possible [8]. Naturally, the author tries to save time, physiological strength, and the

size of the place where the text is written during the process of creating a text (written). However, in this case, the most important rule of thrift - the requirement of public recognition is neglected. As a result, the text of the required level of form, although the expression of the term by means of literal or conventional symbols is formed, the semantic side of the text is damaged and the level of intelligibility decreases [12]. We prove our opinion with models taken from scientific texts devoted to some philological issues [11].

In many places, the author of a scientific text uses a multicomponent term at the beginning of the text, and then gives the term in parentheses to indicate that the term is given in the form of an abbreviation. This is the first and most common model of striving for economy, which can be found in many scientific texts: *O'tgan asrning oxirlariga kelib lug'aviy ma'noviy guruh (LMG), lug'aviy tematik guruh (LTG), lug'aviy maydon (LM) zamonaviy tilshunoslikning eng asosiy tushunchalari mavqeini egalladi.*

Observing the abbreviations used in this example, we can witness the methodological alertness of the author. The first abbreviation term is a *lug'aviy ma'noviy guruh*, shortened to LMG in the form of an abbreviation. The second term is a *lug'aviy tematik guruh*, which is abbreviated as LTG. It is known that the term *tematik guruh* is often used in the Uzbek language as a meaningful group. However, the author does not give this usage and uses the term in the form of a *tematik guruh*. The reason is that the abbreviated form of the *leksik mazmuniy guruh* term also becomes LMG, and as a result, the first and second abbreviated terms become exactly similar in form (*lug'aviy ma'noviy guruh – LMG, leksik mazmuniy guruh – LMG*). It follows that the authors take into account the absence of formal equivalents in the process of assigning abbreviations and do not simply use any abbreviation. However, in some places the opposite is observed, such cases cause a number of confusions, the principle of economy in terminology becomes not a clear and concise expression of the idea, but a small and incomprehensible form of the term.[8] For example, in some scientific texts, authors began to use abbreviations directly, instead of explaining them, by placing them in parentheses as above. In this case, the author uses the term in its entirety at the beginning of the text, and begins to use it abbreviated in the following places. That is, we do not observe their use side by side in any place. This is a very serious mistake. If the abbreviation is not universally recognized, but is used due to the author's textual need, it may be given in the following order: The full form of the term - – *to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap –(terminning qisqartma shakli) –(tegQG).*

CONCLUSION

Only then the abbreviation given in the next places of the text will be freely accepted and the level of understanding of the text will be accelerated. Regarding terminological models, we should emphasize that there are a number of problems in general terminology.[6] One aspect of these problems is related to the lack of strict models in the terminological system. The solution to the problem lies in the study of purely linguistic phenomena occurring in terminology.

REFERENCES

1. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2009
2. Dadaboyev H., Hamidov Z., Holmonova Z. The history of the lexicology of the Uzbek Literary. – Tashkent.
3. Dadaboyev H. O‘zbek harbiy terminologiyasi. – Toshkent, 2021.
4. Dadaboyev H. Formation of diplomatic relations between timurid dynasty and chinese empire. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11 (6), – pp. 644-649.
5. Dadaboyev H. XI-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânu Lugâti’t-Türk’teki İfadesi. // *Bilig*, 2022, P 97-118
6. Dadaboyev H. Лексико-генетическая характеристика узбекской терминологии. // *Til, ta’lim, tarjima xalqaro turkalogiya*, 2020
7. Mahkamova, D., & Kalanova, D. (2023). THE ROLE OF DJADIDS’IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK TERMINOLOGY. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 3(6), 1249-1252.
8. Mahkamova D. Terminologik tizimda leksik modernizatsiyalashuvning voqelanishi. // *O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika*. 2022.
9. Abjalova M. The linguistic norms of the grapheme editing module // *International Journal of Science and Research (IJSR)*, India. ISSN: 2319-7064. Volume 8 Issue 2, 2019. – P. 1005-1007. (№ 40; Research Gate: 0.28) www.ijsr.net.
10. Abjalova M., Erkinov F. Elektron lug‘at va kiberleksikografiya. // *O‘zbekiston milliy universiteti (O‘zMU) xabarlari*, 2021, 1/4. – B. 240-243. ISSN 2181-7324.
11. Abjalova M. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. *Matn]: monografiya / M.A.Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim*, 2020. – 176 b.
12. Abjalova M. O‘zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. *[Matn]: monografiya / M.A.Abjalova. – Toshkent: BookPrint*, 2022. – 212 b.

HAMIDULLA DADABOYEV - PROMINENT LINGUIST

Bakhtiyor Abdushukurov

Doctor of Philology,

Professor of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

Tashkent, Uzbekistan.

Manzura Abjalova

Doctor of Philology (DSc),

Associate Professor of Tashkent State University of Uzbek Language and

Literature. Tashkent, Uzbekistan.

E-pochta: abjalova.manzura@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1927-2669

ABSTRACT

Hamidulla Dadaboyev is a leading scientist of Uzbek linguistics, the founder of military linguistics, the main researcher of the history of the Uzbek language, a scientist who developed the field of Uzbek lexicology. In this article, the life and scientific activity of Hamidulla Dadaboyev, who has an important place in the development of Uzbek linguistics, his main scientific works and his scientific discoveries and development of new approaches in Uzbek linguistics; the contribution to the development of new directions in Uzbek linguistics such as computer linguistics, corpus linguistics, lexicography and terminology is discussed.

Keywords: *Hamidulla Dadaboyev, leading scientist, Uzbek linguistics, linguistic discovery, military linguistics, history linguistics.*

INTRODUCTION

As the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev noted: "Doing science, making new discoveries and inventions is like digging a well with a needle. Therefore, the work of our scientists who work selflessly in this difficult field is worthy of praise and encouragement." That's the truth. Many of our linguist teachers and their students are also mentioned in this insightful observation. After all, the lives of people with high spirituality, knowledge, and humanity are a good example for young scientists. One of such dear teachers, Hamidulla Dadaboyev is a well-known linguist and skilled pedagogue who has a unique status in the development of Uzbek linguistics and Turkology, was born on September 5, 1947, in the village of Chimgan, one of the remotest corners of Bostonliq district, Tashkent region, in a worker family. After graduating from the Lomonosov secondary school in Qibrai district (now No. 54 in Mirzo Ulugbek district), he worked as a locksmith at

the Tashkent tractor factory. In 1966-1971, he studied at the Romano-German faculty of Tashkent State University (now NUU). During 1971-1974, he taught German language to students at this faculty.

In 1974-1976, he was a student of Higher Pedagogical Courses at the Tashkent State Institute of Foreign Languages (now UzSWLU). From 1977-1980, he studied at the graduate school of the Institute of Language and Literature of the UzRAS. Then he was a laboratory assistant at the Historical Lexicology and Lexicography Department of the Institute of Language and Literature of the UzRAS (1980-1981), a laboratory assistant at the Turkology Department of the Abu Rayhan Beruniy Institute of Oriental Studies of the UzRAS (1981-1982), a junior researcher (1982-1984), worked as a senior researcher (1984-1987). From 1987 to August 1998, along with managing the Turkology department of the Institute of Manuscripts named after Hamid Sulaimanov of the UzRAS, he was a senior lecturer in the departments of "General Linguistics" and "Old Uzbek Language and Writing" of the Tashkent State Pedagogical Institute named after Nizomiy (now NSPI) worked effectively as a teacher and professor.

In 1981, the scientist defended his candidate's thesis on the topic "Military lexicon in the old Uzbek language" under the supervision of Professor A.N. Baskakov. In this research carried out in semantic-functional, historical-etymological, and structural-grammatical aspects, the military terms recorded in sources written in the ancient Turkic language, the old Turkic language, and the old Uzbek literary language are closely connected with the colorful history of the Uzbek people. analyzed. This research was recognized as an important step in the study of historical-military terminology not only in Uzbek linguistics but also in Turkic studies.

In 1992, Hamidulla Dadaboyev successfully defended his doctoral dissertation on the topic of "Socio-political and socio-economic terminology in 11th-14th century Turkish written sources" at the Specialized Council of Tashkent State University Oriental Studies on 10.02.06 - Turkish language specialization and this contributed the foundation for the formation of historical terminology in Turkology. Therefore, the monograph published in Russian by "Yozuvchi" publishing house based on this research is still attracting the attention of Turkologists from the Commonwealth of Independent States (CIS) countries and abroad.

The scientist prefers to conduct his versatile work in a way that does not separate it from pedagogical activity. In 1998-2000, he worked as the head of the "Uzbek and Russian Languages" department of the Tashkent Institute of Highways. From August 2000 to July 2016, he worked as the head of the Department of

"General Linguistics", "General Linguistics and Computer Linguistics", "Language Theory and Practice" at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Since September 2016, he has been working at the Department of Uzbek Linguistics, and now he is working as a professor at the Department of Theoretical and Applied Linguistics of Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature. The master's deep knowledge and theoretical views on Uzbek lexicography and terminology serve as a great school for many scientific researchers. H. Dadaboyev also developed modern areas of linguistics. He made a significant contribution to the development of these fields by training students in such areas as computer linguistics, sociolinguistics, pragmalinguistics, and linguacultural studies. He included subjects such as "Historical grammar of the Uzbek language", "Computer linguistics", "Linguaculturalology", "Fundamentals of scientific research", and "Fundamentals of theoretical linguistics" to the curriculum, as a result of which education in these directions was launched.

Linguistic discovery in Uzbek linguistics

Hamidulla Dadaboyev is one of the active representatives of Uzbek linguistics and Turkic studies. The main aspects of the scholar's scientific activity are the linguistic features of the ancient Turkic language, the old Turkic language, and the old Uzbek literary language monuments, the lexical richness of the various fields mentioned in them, the history of the system of terms, etymology, linguistic and extralinguistic intricacies of the lexemes. A series of monographic researches conducted by him on the terminology of fields such as military, political, economic, social, customs and taxation, diplomacy, science, and astrology, used in historical, literary-artistic, scientific sources of the VIII-XIX centuries, from four hundred his scientific articles opened a special page in Turkic studies as well as the history of the Uzbek language. The scientist's monographic researches of linguistic features on these topics: "Military lexicon in the old Uzbek language" (Военная лексика в староузбекском языке.1990), "Socio-political and socio-economic terminology in Turkish written sources of the 11th-14th centuries" (Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.1991), "History of the lexicon of the Uzbek literary language (second half of the XIV century - the beginning of the XX century)" (co-author, 2007), "Devonu lug'otit Turk" (2017) are the new fundamental studies in this field of historical lexicology and terminology of the Uzbek and Turkic languages.

Basic scientific works

The articles published by him in republican and foreign scientific journals and collections are aimed at familiarizing scientists with the history, semantics, and

etymology of various lexical units and terms used in ancient monuments. Such articles are two parts "Mongolian adaptations recorded in the old Uzbek language", "Court terminology in written sources of the XI-XIV centuries", "Diplomatic terminology of the old Turkic language of the XI-XIV centuries", "Boburonoma" comments on some terms in "Qisasi Rabguzi", about the lexical features of "Qisasi Rabguzi", "Current problems of creating the history of the lexicon of the Uzbek literary language", "The paradigm of class terms used in "Kutadgu Bilig", "Social-political terminology in Ogahi's historical-chronological works", "Lexical-genetic features of Uzbek terminology", "Semantic-functional study of some terms in the language of Alisher Navoi's works" can be included.

Issues such as the Turkish khanate, Khorezmshahs, Karakhanids, Timurids, political and social situation, diplomatic relations, military work, and military art have a special significance in the scientist's effective activity as a researcher of scientific and historical sources. In particular, articles such as "Military Construction of the Ko'k Turkish Khanate", "How Jalaluddin Khorezmshah Ruled the Kingdom", "Military work of the Ottoman Era", "Amir Temur Temur's military skills" (1996) published in 10,000 copies by order of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the occasion of the 660th anniversary of the birth of Amir Temur and "The military skills of our ancestors" (2016), his widow's treatises and monographs on historiography, such as "Amir Temur is a great statesman and mature commander" (2012) were referred to scholars and readers. At the same time, it is appropriate to emphasize that the works written by the teacher dedicated to the military skills of Amir Temur serve as a guide for students of military educational institutions and listeners of the Military Academy of Uzbekistan.

It is well known to many people, especially scientists, that Hamidulla Dadaboyev has done significant work in the field of preparing rare manuscript sources for publication. In 1990-1991, the scientist helped to publish 400,000 copies of the unique masterpiece of Uzbek prose of the 14th century, "Qisasi Rabguzi" written by Nasiruddin Rabguzi, based on the oldest copy, in the Cyrillic alphabet, in 2010-2011, Yusuf Khos in publishing the scientific-critical text of the philosophical-didactic work of Khojib "Qutadgu bilig" in five volumes, the work of Mahmud Koshgari "Devonu lug'otit turk" published by S. Mutallibov in 1960-1963 was supplemented and reformed. The publication of the second edition in 2016-2017 by the publishing house "Mumtaz Soz" showed enthusiasm and demonstrated once again that the ancient sources perfectly mastered the features of the language.

In 1983-1985, the scientist who took an active part in compiling the four-volume "Annotated Dictionary of the Language of Alisher Navoi's Works" presented to our

nation and accumulated vast experience in lexicology, in 2003 wrote the history of the Uzbek literary language. "Dictionary of Historical Military Terms" consisting of 16 printed sheets, a large fundamental source necessary for the history of language and terminology, is published. In 2008, on the occasion of the 90th anniversary of the National University of Uzbekistan, the second edition of this dictionary was published. This dictionary provides an explanation of more than three thousand military terms used in Turkish monuments of the 8th and 19th centuries.

Participation in 10 volumes of the "National Encyclopedia of Uzbekistan" with 182 articles shows that Hamidulla Dadaboyev is not only an accomplished linguist but also a knowledgeable historian. The respect and reverence of the scientist who participated in the creation of the "Encyclopedia of Zahiriddin Muhammad Babur" to the phenomenon of Amir Temur is visible in the "Wonderful Encyclopedia of Amir Temur's Contemporaries", which is expected to be published. In this work, objective lines are given based on the physical materials recorded in historical sources to the portraits and behavior of more than a thousand people who lived in the era of Sahibkiran and communicated with him.

His organizational skill was reflected in several works. For example, on the direct initiative of that person, since 2002, every two years, the Republican scientific-theoretical conference on the topic "Current issues of linguistics" has been held. It is worth noting that the research scope of this conference is expanding year by year, and the materials of the conference are constantly being published. Also, the collection of scientific articles "Linguist", which has been published every year since 2010 under the leadership of this person, has already attracted the attention of linguists of the republic.

Hamidulla Dadaboyev's effort to familiarize foreign colleagues with the achievements and plans of Uzbek linguistics is also worthy of praise. His lectures at major international conferences, symposiums, and congresses held in countries such as Turkey, Germany, Russia, Kazakhstan, Tajikistan, and Azerbaijan, and articles published in Russian, German, Turkish, and English are the current state of Uzbek linguistics. is gaining importance in closely informing foreign experts. The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi and Turkish Language Institute, Turko-Kazakh University named after Ahmad Yassavi, Pedagogical University of South Kazakhstan, Kazakh National University named after Farabi the scientist has a certain contribution in establishing relations between them.

He has been an example to many in the training of highly qualified philologist-linguist specialists. To date, he has supervised more than 60 graduate theses and more

than 30 master's theses. Eleven doctors of science and seventeen candidates of science were trained under the scientific guidance and supervision of the teacher. He has been an official opponent of about twenty doctor's and about thirty candidate's dissertations and has been actively participating in the examination and external review of dozens of dissertations prepared in educational institutions and research institutes of our country and abroad.

For many years, H. Dadaboyev worked as a member and scientific secretary of the Expert Council on Philological Sciences of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. He took an objective and principled approach to the issue of providing philological science with mature personnel in the republic and served many young researchers in the effective completion of their scientific work.

Today, Hamidulla Dadaboyev from the Uzbek Linguistic School, Honorary Youth Coach of Uzbekistan, "Amir Temur", "Veteran of Labor", Doctor of Philology, Professor Hamidulla Aripovich Dadaboyev turned 76 years old.

Directions of his School of Science

Hamidulla Aripovich asks us to be patient with the finer points of science as we find the right path in life, and conduct effective research in history of language [Abdushukurov, Xo'janiyazova], terminology [Mahkamova], military linguistics [9, 10, 12], theory of linguistics, lexicography, pragmatic linguistics, sociolinguistics, computational linguistics [Abjalova], natural language processing (NLP) [Abjalova], semantic systems and corpus linguistics [Abjalova], applied linguistics [Tukhtasinova]. He has a special place in us to be reflective from various testing moments, and to form humility in learning.

CONCLUSION

Hamidulla Dadaboyev is a leading scientist of Uzbek linguistics, the founder of military linguistics, the main researcher of the history of the Uzbek language, a scientist who developed the field of Uzbek lexicology. Together with our teacher, we plan to realize big projects in the future. We wish the teacher good health, energy, long life, and huge scientific and creative victories on this path, and children and students will see happiness and maturity.

REFERENCES

1. Дадабоев Х. Сословная терминология в старотюркских письменных памятниках XIV-XV вв. // *Adabiy meros*, 1990. №51. –В. 60-67.
2. Дадабоев Х. Судебная терминология в письменных памятниках XI-XIV вв. // *Адабий мерос*, 1990. №51. –Б. 60-67.

3. Дадабоев Х. Наименование единиц административно-территориального деления в старотюркских письменных памятниках XI-XIV вв. // Адабий мерос, 1990. №51. –Б. 36-43.
4. Дадабоев Х. Термины обозначающие пошлины и повинности в письменных памятниках XI-XIV вв. // Адабий мерос, 1991. –Б. 36-42.
5. Дадабоев Х. Древние заимствования в системе О.П. терминологии старотюркского языка XI-XIV вв. Адабий мерос, 1991. –Б. 46-52.
6. Дадабоев Х. Отношения общественно-политических терминов, зафиксированных в старотюркских письменных памятниках//Адабий мерос, 1991. –Б. 76-82.
7. Dadaboyev H. Alisher Navoiy asarlari tilidagi ba'zi terminlarning semantik-funksional tadqiqi. // Adabiy meros, 1992. №59. – В. 5-10.
8. Дадабоев Х. Исконный пласт в системе общественно-политической и социально-экономической терминологии тюркских памятников XI-XIV вв. // Adabiy meros, 1992. №63. – В. 61-66.
9. Dadaboyev H. O'zbekcha-uyg'urcha-ruscha lug'at haqida // Adabiy meros, 1993. №63. –В. 55-62.
10. Dadaboyev H. Amir Temurning sarkardalik iste'dodi //O'zbekistondagi ijtimoiy fanlar, 1996. №3. –В. 0,5 b.t.
11. Dadaboyev H. Qadimgi turkiy yodgorliklardagi atamalar haqida// Adabiy meros, 1998. №1-2. –В. 13-18.
12. Dadaboyev H. Eski o'zbek obidalaridagi mo'g'ulcha so'zlar. // Adabiyot ko'zgusi, 1998. №4. –В. 126-135.
13. Dadaboyev H. Ko'k turk hoqonligining harbiy qurilishi // Jamiyat va boshqaruv, 2000. №2. –В. 29-34.
14. Dadaboyev H. Turkiy leksik birliklar: O'tmishi, bugungi holati, ertangi kuni// O'zMU xabarlari, 2001. №3. –В. 12-13.
15. Дадабоев Х. Древнегермано-тюркские лексические параллели// Вестник НУУ. 2004. -№2. –С. 52-55.
16. Dadaboyev H. XIV asr ikkinchi yarmi – XV asr birinchi yarmida eski o'zbek tili leksikasidagi jarayonlar// Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim. – Samarqand. 2005. 3 (16). – В. 17-19.
17. Dadaboyev H. “Qisasi Rabg'uziy” tilidagi turkiy leksemalar semantikasi. //Filolgiya masalalari, 2005/4, 2006 1(10). – В. 73-77.
18. Dadaboyev H. “Devonu lug'otit turk” hayvon jinsining ifodalanishi//Ilmiy xabarnoma. ADU, 2009. -№3. – В. 81-85.

19. Dadaboyev H. Tilshunoslik fanida yangi darslik. // Til va adabiyot ta'limi, 2011. -№1. –B. 84-87 (hamkorlikda).
20. Dadaboyev H. Ogahiy tarixiy asarlarida qo'llangan terminlarga bir nazar. // Xorazm Ma'mun akademiyasining axborotnomasi, 2009. -№3/4. –B. 17-21.
21. Dadaboyev H. “Tarixi muluku Ajam” leksikasidagi qo'llangan paremiologik birliklar va ularning uslubiy xususiyatlari// Jizzax, 2013. . -№1. –B. 39-41.
22. Дадабоев Х. Лексические особенности перевода на староузбекский язык «Зафар-наме» Шарафад-дина Али Йезди. // Turkologiya, – Baku, 2015. 1. –С. 35-42.
23. Dadaboyev H. Sohibqironning atoqli lasharboshisi. Sohibqiron yulduzi. 2017. - №1. (27) –B.25-33.
24. Dadaboyev H. “Devonu lug‘otit turk” leksikasiga oid xususiyatlar. // Ilmiy xabarnoma Nauchnyy vestnik. ADU, 2017. -№2. –B.68-75.
25. Dadaboyev H. «Zafarnoma» asarining o‘zbekcha tarjimasida qo'llangan tarkibiy qo‘shma fe‘l leksemalar semantikasi xususida // Ilm sarchashmalari.-Toshkent, 2019. 4-son. -B. 61- 65.
26. Дадабоев Х. Лексико-генетическая характеристика узбекской терминологии. // Til, ta'lim, tarjima. Xalqaro turkolgiya jurnali. – Samarqand. №2, 2020. – B.15.
27. Дадабоев Х. Немориванные термины узбекского языка. // Tafakkur ziyosi. Jizzax pedagogika instituti. №3. 2020. – B. 96-101.
28. Dadaboyev H. O‘zbek tili leksikogrammatikasi hamda o‘quv lug‘atchiligini rivojlantirishda elektron korpusning roli (hamkorlikda) // Til va adabiyot ta'limi. 2020, 11-son.-B3-7.
29. Dadaboyev H. “La formación lingüística de los términos de defensa y de ingeniería en la lengua uzbeka”. Ecuador, Quito. Vol. 6. No. 30, 2021. E210871. – pp.1-8.
30. Dadaboyev H. Journal “Formation of diplomatic reations between Timurid dynasty and Chinese empire”. // ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research, India. Vol. 11, Issue 6, June 2021. – pp. 644-649.
37. “Boburnoma” matnida nomlari zikr qilingan Amir Temur sarkardalarining tarjimaiy holiga bir nazar”// Filologik tadqiqotlar. № 1. 2021. – Toshkent. – B. 31-37.
38. Dadaboyev H. “Tortmoq leksemasining Alisher Navoiy davri eski o‘zbek adabiy tilidagi ma’naviy qurilishi”//Alisher Navoiy Xalqaro jurnali. -Toshkent. 2021.B. 9-16.

39. Dadaboyev H. Terms denoting class-estate terminology in Turkic-language written monuments of the XI-XIV centuries. // – Toshkent: O‘zbekiston. Til va madaniyat. Lingvistika. 2022. Vol. 3(1). – B. 4-11.
40. Abjalova M. The importance of language corpus in the construction of lexicographic sources. Current Research Journal Of Philological Sciences (2767-3758), 2021. 2(12), – pp. 161–166. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-12-31>. <https://masterjournals.com/index.php/crjps>
41. Abjalova M., Gulomova N. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD. // Procedia of Theoretical and Applied Sciences. Vol. 4 (2023). 28.02.2023. – pp. 111-115. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD | Procedia of Theoretical and Applied Sciences
42. Abjalova M., Gulomova N. Author’s Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. **DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546**
43. Abjalova M.A. Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo‘llanma / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110 b.
44. Abjalova M.A. O‘zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 215 b. ISBN 978-9943-7804-5-3.
45. Abjalova M.A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b. ISBN 978-9943-6939-0-6
46. Abjalova M.A., Iskandarov O. Methods of Tagging Part of Speech of Uzbek Language. // IEEE – UBMK – 2021: 6th International Conference on Computer Science and Engineering. 15-16-17 September 2021. Ankara – Turkey. **DOI: 10.1109/UBMK52708.2021.9558900**. – pp. 82-85. Impakt Factor 5.5
47. Mahkamova D. Terminologik tizimda leksik modernizatsiyalashuvning voqelanishi. // O'zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika. 2022
48. Mahkamova D. THE ROLE OF DJADIDS' IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK TERMINOLOGY. BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY, 3(6), 1249–1252. 3 (6), 1249–1252.
49. Xo‘janiyazova Sh.S. Alisher Navoiyning manoqib asarlarida qo‘llanilgan ijtimoiy-siyosiy istilohlar xususida // Ilm sarchashmasi. – Urganch, 2020. – № 11. – B. 133-135.

EUPHEMISMS USED IN “MANOQIBS” BY ALISHER NAVOI

Khujaniyazova Shahnoza Satimboyevna

Associate Professor of University of Tashkent for Applied Sciences).

E-mail: shahnozaxon8686@mail.ru

ABSTRACT

In this article, the terms related to the death of Jami in Alisher Navoi's manoqib are covered through euphemistic units. For example, a) terms related to the death of a person; b) the process of placing the corpse in the grave; c) a ceremony held after burying the corpse. The article was studied diachronically from the historical-etymological, linguistic point of view.

Social-political lexis is a changeable part of a vocabulary content which reflexes an event of social-political character by the aspect of usage, stylistic feature and origin. Due to the comments given by Navoi, there was a sign of a disease under the influence of autumn weather in the body of Hazrati Nuran (one of the nicknames of Jomiy) and in a day the patient had to stay in bed. Getting to know about this, Navoi got information about his health from time to time.

Keywords: Euphemism, Phoneme, Mavt, Maftan, Marhum, Corpus.

АННОТАЦИЯ

В данной статье термины, связанные со смертью Джамии в манкибе Алишера Навои, освещаются через эвфемистические единицы. Например, а) сроки, связанные со смертью человека; б) процесс помещения трупа в могилу; в) церемония, проводимая после захоронения трупа. Статья исследована диахронически с историко-этимологической, лингвистической точки зрения.

Социально-политическая лексика – это изменчивая часть словарного содержания, отражающая событие общественно-политического характера по способу употребления, стилистическому признаку и происхождению. Согласно комментариям Навои, в организме Хазрати Нурана (одно из прозвищ Джомия) под влиянием осенней погоды появились признаки заболевания и через сутки больной был вынужден оставаться в постели. Узнав об этом, Навои время от времени получал информацию о своем здоровье.

Ключевые слова: эвфемизм, фонема, мавт, мафтан, мархум, корпус.

INTRODUCTION

Language and society are connected tightly, a language changes under the influence of verbal and nonverbal means and this process influences on the lexical layer of the language directly.

Particularly, social-political atmosphere, time and changes in a society reflex in social-political lexis which expresses the above mentioned process. Social-political lexis is a changeable part of a vocabulary content which reflexes an event of social-political character by the aspect of usage, stylistic feature and origin. We should regard that, the lexis investigation of Alisher Navoi's memoirs play a great importance in analysis of lexical features of Uzbek literary language of the beginning of XV century, semantic opportunities of lexical units; identifying the scientific-practical value of the works.

As we know, the most reliable and valid information about the life and work of Alisher Navoi is, of course, in his works given. Although Navoi did not specifically write down his biography, almost all of the poet's works contain certain ideas about his personality, creative and social activities [Dadaboyev, 2022:51]. It is not for nothing that Navoi's work is likened to an endless ocean no, because the unique legacy left by the poet is so wide and deep that mankind will enjoy this treasure until the end of the world there is no doubt [Dadaboyev, 2021:149]. Analysis of literature referring to the theme [Dadaboyev, 2007:25] A number of works dealing with euphemism have been carried out by scientist. For instance: such scientific works as "Gender characteristics of euphemisms of Uzbek language" by Sh.Gulyamova, "Lingua cultural investigation of household euphemisms in Chinese and Uzbek languages" by Sh.Shamsiyeva, "Euphemics of professional speech" by A.Omonturdiev dealing with euphemism have been accomplished.

DISCUSSION AND RESULTS

When there is inconvenience when naming something by its own name and you name it with something close to it and which gives favorable, pleasant sense or replacing it with a word or lexical unit which eliminates unfavorable feeling when hearing the exact name is called euphemism [Mirtojiev, 2000:17]. As S.P.Korneychuk regards, euphemisms are such linguistic phenomena which helps to analyze the nature of different nations that this exact lexical layer has an important role in the society in "mitigating the situation" by noticing pleasant and unpleasant things. [Gulyamova, 2020: 25].

Investigation methodology. The terms dealing with euphemisms in Navoi's "Hamsat ul-mutahayyirin" were explained by historical-etymological point of view. The terms referring to mourning were analyzed on the basis of the methodology from generality to particularity. The article also discusses the ceremony concerning burying a dead body.

Alisher Navoi wrote about the life and creativity of his master and close friend Abdurakhman Jomiy in "Hamsat ul-mutahayyirin" ("Five wonders") and in the

“Hotima” (Final) part he truly wrote about the events concerning his death. In this work Navoi expressed the terms dealing with death by euphemistic units. Jomiy hazratlari vafoti bayoni ul zotning kasalga chalinishi bilan boshlanadi. Due to the comments given by Navoi, there was a sign of a disease under the influence of autumn weather in the body of Hazrati Nuran (one of the nicknames of Jomiy) and in a day the patient had to stay in bed. Getting to know about this, Navoi got information about his health from time to time. Not sleeping until midnight by thinking about his teacher’s health, Navoi gets ready to go at midnight on Friday and goes to the Teacher’s house in order to know about his health [Dadaboyev, 2020: 302].

Appearance of euphemisms is initially connected with taboo. The word “taboo” is derived from the words tapu<ta – “to mark”, “to separate” and pu – “wholly” in Tonga [Shamsieva, 2020:11]. A number of Alisher Navoi's works, including "Khamsat ul mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" and "Holoti Pahlavon Muhammad" with the customs, customs, lifestyle, birth or death of the ancestors who took care during the Timurid era. the events of the related ritual events are depicted very realistically and vividly [Dadaboyev, Hamidov, Xolmonova: 2007, 68].

However, its dialectal synonyms as taru, karu, tambu used in Polynesia and Melanesia dialects mean “harmful; things that can harm or damage) along with meaning “to forbid, to prohibit” [Omonturdiev, 2006:11].

Navoi skillfully applied euphemistic units dealing with the death of Jomiy in “Hotima” (Final) part of “Hamsat ul-mutahayyirin”. For example, mayyit- “dead body, dead man”; mavt – “death, ending”; mazor- “burial ground, cemetery”; madfan – “cemetery, mausoleum”; marqad – “tomb”; motam- “mourning, grief”; motamzada- “mournful, sorrowful”; motamzodalig’//motamzodaliq-“mourn for, grieve”; ta’ziyatshior -“mournful, sorrowful”; go’r – “tomb, funereal”; badan-“body, scorp”; jism-“body, figure, frame;”, azo-“mourning, sorrowing”; “wailing, weeping”; navha- “keening, wailing, weeping”; na’sh- “coffin”; “dead body” naz’ – “the time when the soul leaves the body”.

Alisher Navoi fully figured out the character of Abdurakhman Jomiy in his book. At the end of “Hamsat ul-mutahayyirin” he wrote a 140 line-poem- “marsiya” in Persian language devoted to the memory of Jomiy. This poem was read by Husayn Voiz Koshifiy on the podium by the order of Husayn Boyqaro on Jomiy’s death anniversary. If we take into consideration that “Hamsat ul-mutahayyirin” was written in two years after Jomiy’s death, we will know that this poem was attached to the book [Olimov, 2018:15].

“Marsiya” is one of the literary genres of poetics of Far and Near East. It is a funeral genre of folk poetics and musical creativity expressing sorrow and sadness in the honor of the death of some well-known person or an old member of the family. Marsiya is told or sang as a song with sorrow or weeping by men in the ceremony of burial by remembering the man’s good qualities, working activities and relations in a crying tone [Uzbek national encyclopedia, 251]. After the funeral, the mourning ceremony continued in the house of the deceased [Dadaboyev, Hamidov, Xolmonova: 207, 32, Mahkamova].

According to religious beliefs, the Arabic ravza, which means "a place where everything is provided for a person, a pleasant, pleasant place" has entered into a synonymic relationship with the Persian-Tajik theonym firdavs in the following example: *Čun* (3a1) *pákiza ruhlarini qudsiy ášyán táiri* (3a2) *badan qafasidin ravza-i firdavs gulšani sarī* (XM, 3a3) *parváz tūzdi*. In this sentence, the author used the lexeme *táir* (*táqir*) in the metaphorical meaning of "soul, soul" and contrasted the words "qafas and *gulšan* and once again demonstrated his skill in using words.

According to Navoi, the noise level of the deceased present at the funeral can be compared to several hundreds of thousands of people acting as one body and soul [Dadaboyev: 2020, 303, Abjalova].

The term Marsiya has an Arabic form maršiyat (un) [ARS, 286]; in Uzbek it was derived by changing se consonant into s consonant, and t at the end of the word was omitted: maršiyat→marsiya (marsiya) was formed from the verb raša which means “to cry honoring someone” (ARS, 286) [UAYA, 238] and expresses “a poem written in honor of someone” [O‘TIL, I, 449] [Rakhmatullaev. II, 2003: 238].

Ol (72b21) *jumladin huruf ráqimī bu marsiya bilā ta’rixni aytib, yil aši tartarda Sultán-i Sáhibqirán áliy majlislarida* (XM, 72b22) *ótkārdi*. The term mozor was given in form of mazor in Persian Russian Dictionary (486) and Tajik Russian Dictionary (211), a vowel was taken as o vowel in Uzbek language; it means “a place where dead are buried” [O‘TIL, I, 469], [Rakhmatullaev Sh. III, 2009: 140].

Xiyábán bašida hazrat-i pir (11b5) *maxdum Mavláná sa’dul millat-i vad-din Sa’duddin Kášyariy mazári* (XM, 11b6) *bašida iqámat rasmin záhir qildilar*;

The term go‘r is originally a Persian word, it means “a large vault for a corpse to bury, an underground place where a dead is buried; grave or tomb” [Explanatory dictionary of Uzbek language, I, 532].

Bir (49b6) *kün xayálya keldikim, umrya e’timod yoqtur, bolmayaykim, (49b7) bu árzuni go’rga eltgáysen, avlá uldurkim, (49b8) alaryá arz qilyaysen*.

There is a special ceremony dealing with burial i.e. placing a dead body into the ground. For example, a corpse is washed thoroughly; his jaw is tied tightly and is the whole body is wrapped into a light cotton cloth. Then he is placed in a coffin and taken to a cemetery for burial.

The term *motam* is derived from Arabic and means “sorrowful state appeared due to the loss of a close or dear person; the state of mourning and customs and traditions concerning this situation” [Explanatory Dictionary of Uzbek language, II, 617].

Barča sūgvárlík libásida, balki mátam va (XM, 72a8) azá balásida ta olki hazrat-i Sultán tašrif keltürdi;

In the memoir “Hamsat ul-mutahayyirin” the following words which are close by meaning were expressed as the following:

1) *mazor*- “cemetery”, “graveyard”, “burial ground”, “mausoleum”, *madfan*- “tomb”, “grave”, *marqad* -“tomb”, “crypt”, “grave”, *go‘r* -“tomb”, “vault”, “crypt”. *Podshohzodalar yasovulluq qilib, elni qo‘rub, yo‘l ochib, na‘sh madfang‘a yetti va hazrati qutb ul avliyo Mavlono Sa‘duddin Koshg‘ariy yonidaki zohiran tariqat odobida alarning piridur dafn qildilar (791).*

Yil bo‘lg‘ondin so‘ngra Hazrati Sultoni Sohibqiron alarning yil oshin base e‘zoz va ehtirom bila podshohona berib, muxlislaridin ba‘zi ul hazratning mutahhar marqadi boshida oliy imorat solib, huffozu imom va muqri-yu xuddom tayin qildi (792).

Bir kun xayolg‘a keldikim, umrg‘a e‘timod yoqtur, bo‘lmag‘aykim, bu orzuni go‘rga eltgaysen, avlo uldurkim, alarg‘a arz qilg‘aysen (767).

2) *motam*- “mourning, crape, sorrow”, *motamzada*- “mournful, sorrowful, funereal”, *motamzodalig‘//motamzodaliq*-“mourning, grief”.

Chun bu motamda majruh ko,,ngul ozori va mahzun xotir iztirobu iztirori haddin oshti (736).

Kökkä *mátamzadalar navhasi gār yavuštī (XM, 72a13)*

Va hazarát-i áliyát (72b6) mahd-i ulyá Bikäbegimki, sayir abnáy-i jinsdin fazlu kamál va aqlu hamida xisál (72b7) bilä mumtázdurlar.

In the dictionary “Farhangi zaboni to‘qikā” the term *azo* was expressed by “*ranj*(offence), *aziyat*(damage), *ozor*(harm), *maloli xotir*(loss of memory)”, “*zarar*(harm), *ziyon*(damage), *musibat*(sorrow), *motam*(mourning)”. In the “vocabulary” of Alisher Navoi’s works this lexeme expressed such meanings as “mourning, sorrow, crying, weeping, wailing, pain, sobbing”.

In the memoir some lexemes were applied as mutual poly semantic words: For example: the term *azo* was used to mean “mourning, sorrow”, “sobbing, weeping”,

“grief, sadness, distress”. In the first sentence it expressed “sorrow” and in the second sentence it was explained as “mourning”.

Sulton Badiuzzamon Mirzo kim Mozandaron mulkidi kishi yibarib alar azosi uchun ba'ziga liboslar iltifot kilib erdilar (792). Mavlono Ziyovuddin Yusufni shafqat yuzidin quchub, muddate boshin qo,,ynida asrab yig'lab, soyir ashobg'a ko'ngul berib, bu faqirni sohib azo tutub (791)...

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Navoi figured out the events referring to the death of Abdurakhman Jomiy in his work “Hamsat ul-mutahayyirin”. The death of his teacher was expressed by the help of favorable words and expressions i.e. euphemistic units. In this work the author used euphemistic units skillfully to describe the terms referring to mourning.

REFERENCES

1. Абдувалиева Д. 2016. *Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси*. Тошкент: Фан.
2. Dadaboyev H. Alisher Navoiy asarlari tilidagi ba'zi terminlarning semantik-funksional tadqiqi. // *Adabiy meros*, 1992. №59. – B. 5-10.
3. Dadaboyev H. 2021. *Alisher Navoiyning kinoya she'riy san'atini qo'llash mahorati*. Alisher Navoiy va XXI asr. Toshkent.
4. Dadaboyev H. Alisher Navoiy asarlari tilidagi bir ma'nodoshlik qatori xususida // *O'zbek filolgiyasi masalalari*. – Toshkent, 2002. – B.48-53.
5. Дадабоев Х (Dadaboyev H.). *Военная лексика в строузбекском языке*. 1981. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент.
6. Дадабоев Х (Dadaboyev H.). 2008. *Тарихий ҳарбий терминлар лугати*. – Тошкент: Университет.
7. Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmonova Z. The history of the lexicology of the Uzbek Literary. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 2007. – B. 149-155.
8. Дадабоев Х (Dadaboyev H.). Эски ўзбек тили обидаларидаги мўғулча сўзлар // *Ўзбек тили ва адабиёти*. – Тошкент: Фан, 1986. № 6. – Б. 32-35
9. Dadaboyev H. Alisher Navoiyning kinoya she'riy san'atini qo'llash mahorati // *Alisher Navoiy va XXI asr xalqaro-ilmiy-nazariy anjuman materiallari*. – Toshkent, 2021.
10. Дадабоев Х. (Dadaboyev H.). “Тортмоқ” лексемасининг Алишер Навоий даври эски ўзбек адабий тилидаги маъновий қурилиши // *Алишер Навоий*. – Тошкент, 2021. № 1. – Б. 9-17.
11. Дадабоев Х. (Dadaboyev H.). Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски туркий обидалар лексикасига муносабати. Алишер

Навоий таваллудининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 67-73.

12. Олимов Ф. “Алишер Навоийнинг маноқиб-ҳолатлари. – Тошкент. 2020.

13. Миртожиев М. *Ўзбек тили семасиологияси*. 2010. –Тошкент: Mumtoz so‘z.

14. Mahkamova D. Terminologik tizimda leksik modernizatsiyalashuvning voqelanishi. // O'zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika. 2022.

12. Abjalova M. The linguistic norms of the grapheme editing module //International Journal of Science and Research (IJSR), India. ISSN: 2319-7064. Volume 8 Issue 2, 2019. – P. 1005-1007. (№ 40; Research Gate: 0.28) www.ijsr.net.

13. Abdurashetona, A. M., & Sa'dullaevna, G. N. (2022, September). Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 176-181). IEEE.

14. Abdurashetona, A. M., & Ismailovich, I. O. (2021, September). Methods of Tagging Part of Speech of Uzbek Language. In *2021 6th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 82-85). IEEE.

“OMMAVIY MADANIYAT” TUSHUNCHASI VA UNING YOSHLAR TARBIYASIGA TAHDIDI

Solijon Ibragimov

QarshMII “Ijtimoiy fanlar” kafedrası katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada G‘arb olamida yuzaga kelgan “ommaviy madaniyat”ning falsafiy, siyosiy va madaniy ildizlari borasida, uning mamlakatimizga kirib kelishi va yoshlar tarbiyasiga xatarli taxdidi xamda yoshlarimizda mafkuraviy immunitetni shakllantirish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *“Ommaviy madaniyat”, axborot xuruji, mafkuraviy immunitet.*

ПОНЯТИЕ « МАССОВАЯ КУЛЬТУРА» И ЕГО УГРОЗА ДЛЯ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются философские, политические, культурные корни «массовая культура» западного мира, причины, последствия её появления в нашей стране, а также вопросы формирования идейного иммунитета у нашей молодежи против этого явления.

Ключевые слова: *“Массовая культура”, информатсионная атака, идеологический иммунитет.*

THE CONCEPT OF "MASS CULTURE" AND ITS THREAT TO YOUTH EDUCATION

ABSTRACT

The philosophic, political, cultural roots of West countries' "pop-culture", mass culture causes, consequences of their appearance in our country, also the problems ideological immunity of our youth against this occurrence are described in the article.

Key words: *Mass culture. information attack, ideological immunity.*

KIRISH

“Ommaviy madaniyat” hodisasi G‘arb olamida XX asr boshlarida paydo bo‘ldi. Jamiyatning demokratlashuvi va ta‘limning ommaviylashuvi madaniyat sohasida zodagonlar monopoliyasining zaiflashishiga uyg‘ongan “quyi tabaqalar”ning madaniy iste‘moli oshishiga imkon yaratdi. Zamonaviy texnologiyalar yengil mo‘siqa va yuzaki mazmunli davriy nashrlar, bema‘ni teledasturlar va soddalashtirilgan syujetli filmlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. 20-asrlarda nashriyot va

teleeshittirishning rivojlanishi, “ommaviy madaniyat”ning keng tarqalishiga yordam berdi.

"Ommaviy madaniyat" tushunchasi, xususan: moda, hayot, sog'liqni saqlash mahsulotlari, arxitektura, professional sport, ommaviy badiiy madaniyat, estrada musiqasi, adabiyot (engil o'qish), audiovizual mahsulotlar (teleseriallar va tok-shoular, ko'ngilochar radio radioeshittirishlar), tasviriy san'at (shu jumladan biennale), siyosiy harakatlar (jumladan, mafkura targ'iboti), ilm-fan ("engil" variantda), reklama, imidj yaratish, siyosiy texnologiyalar, folklor, komp'yuter o'yinlari kabi voqelikni o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, “ommaviy madaniyat” asosini ma'naviy va axloqiy tubanlik illatlari tashkil qiladi. „Ommaviy madaniyat” Shaxs madaniy ongini noto'g'ri shakllantiradi, milliy madaniyatni buzadi, umuminsoniy madaniy qadriyatlarni shubha ostida qoldiradi. Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma'naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bog'liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda..

Amerikalik faylasuf va yozuvchi Duayt Makdonald o'zining “Ommaviy madaniyat nazariyasi” maqolasida bu haqda shunday yozadi: “...Ommaviy kommunikatsiya tizimi orqali ommaviy madaniyat jamiyat a'zolarining mutlaq ko'pchiligiga amal qiladi, inson dunyosining barcha ko'rinishlarida: ma'lum turmush tarzi va kiyim uslubidan tortib, turning ma'lum cheklovlarigacha; mafkuraviy tamoyillarga rioya qilishdan yaqinlar o'rtasidagi maxsus munosabatlargacha o'z qoidalarini o'rnatadi. Ommaviy madaniyat inqilobiy xususiyat va dinamiklikka ega bo'lib, sinflar, an'analar va didlar o'rtasida har qanday to'siqlarni buzadi; u barcha madaniyatlararo xususiyatlarni eritib yuboradi, o'z yo'lidagi hamma narsani aralashtirib yuboradi. Shu bilan birga, barcha qadriyatlarni yo'q qilishi ham mavjud. Madaniyatda gomogenizatsiya (S.I.-madaniy bir xillik, qo'shib ketish) va undan keyingi madaniy "kolonizatsiya" shunday sodir bo'ladi[1].

Hozirgi vaqtda butun jahonda globallashuv jarayonlarining kuchayib borishi bilan Yer yuzida tinchlik-barqarorlikni saqlash, aholi farovonligi, uning munosib turmush darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash, umumbashariy muammolar bilan birgalikda, milliy madaniyat, san'at va urf-odatlarini saqlab qolishdek masalalar ham kun tartibiga chiqmoqda. Globallashuv jarayoni bilan bog'liq ziddiyatlar, avvalo, ma'naviyat va madaniyat sohasida yaqqol namoyon bo'lmoqda. “Shu jihatdan globallashuvga butun dunyoni qamrab olgan madaniy inqilob deb ta'rif berish ham mumkin” [2].

O‘zbekiston mustaqillikka erishib, jahon xamjamiyatida o‘z o‘rniga, nufuziga ega bo‘lib borayotgan bugungi kunda, globallashuv jarayoni ta’siridan chetda turishi mumkin emas. Mamlakatimiz tinchligiga raxna solayotgan muammolardan biri esa “ommaviy madaniyat” tahdididir.

Xalqimizning ma’naviy olamini bunday tahdidlardan asrash, o‘ta murakkab bir zamonda xalqaro maydonda sodir bo‘layotgan jarayonlarning tub mohiyatiga yetib borish, ular haqida xolis va mustaqil fikrga ega bo‘lish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir.

«Ommaviy madaniyat» tub mohiyatiga ko‘ra milliy madaniyatlarning kushandasi bo‘lib, u madaniy xilma-xillikni xushlamaydi, uning asl maqsadi – bu olamni yakrang ko‘rish. Cobiq sho‘ro davlatida ham xuddi shunga o‘xshash amaliyot o‘tkazilgan edi. Ommaviy «sovet xalqi»ni «yasash» niyatida «sovet grajdani», «sovet grajdanining ahloq kodeksi» singari mag‘zi puch tushunchalar zo‘r berib targ‘ib qilindi, millatlar bora-bora yagona sovet xalqiga qo‘shilib ketishi kerak edi. Hatto millat, qadriyat, mentalitet degan tushunchalar lug‘atlardan o‘chirib tashlanishiga bir bahya qoldi.

«Ommaviy madaniyat»ning yovuzligi shundaki, u odamzodning fikrlashiga tish-tirnog‘i bilan qarshi. To‘g‘ri, bir qarashda «ommaviy madaniyat» hurfikrlilik, inson erki tarafdoridek ko‘rinadi, lekin barcha «ilmu amali»ning negiziga e’tibor berilsa, insonning fikrlashiga, tafakkur qilishiga zid ekani ayon bo‘ladi.

Xo‘sh bundan ko‘zlangan maqsad nima?

Fikrsizlik oqibatida tobe bo‘lish-kuch bilan bo‘ysundirilgandan ko‘ra ming chandon fojiali. Tarix ko‘p bor guvoh bo‘lgan: qurol-aslaha vositasida bo‘ysundirilgan xalqlar ko‘p yillar, hatto asrlar o‘tsada, baribir ozodlikka erishishgan. Chunki qurol-aslaxa milliy tafakkurini, qalbini zabt eta olmagan odamlar ongida ozodlikka erishishdek ulug‘ orzu yashayvergan! Ammo xalqning ongi mahv etilsa-chi? Bunday xalq milliy ozodlik xaqida o‘ylashga qodir bo‘lmasligi, bunga qurbi yetmasligi kunday ravshan. Millat uchun, halq uchun bundan og‘irroq fojia bormi? Milliy ozodlikni unutish millatning izsiz yo‘qolishi emasmi?

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev masalaning shu jihatiga alohida to‘xtalib, “Biz bir narsani hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz zarur. Agar “ommaviy madaniyat” tahdidi faqat chetdan – G‘arbdan kirib keladi, desak, qattiq adashamiz. Bu balo, afsuski, o‘zimizdan, o‘z oramizdan ham chiqishi mumkin. Men bu gaplarni osmondan olib aytayotganim yo‘q. Yurtimizda nashr etilayotgan ayrim gazeta-jurnallar, kitoblarni, suratga olinayotgan ba’zi klip va kinolarni, efigra berilayotgan qo‘shiq va raqslarni kuzatib, sog‘lom fikrlaydigan har qanday odam shunday xulosaga kelishi tabiiy .

Mana, Toshkentdagi to‘ylarda “kelinnavkar” degan yana bir balo chiqibdi. Nima emish, endi kelinning ota-onasi qiziga qo‘shib uning o‘nlab dugonalarini ham bir xil kiyintirishi, yasantirishi kerak ekan. Bunday bemaza qiliqlar qaerdan chiqyapti? Yoshlarimiz kimdan o‘rganyapti buni?”[3].

«Ommaviy madaniyat» jamiyatning ma’naviy, axloqiy qadriyatlarini, bir so‘z bilan aytganda milliy maishiy hayotni zimdan ta’qib qilib boradi. Hatto milliy, diniy tarbiyadan, urf-odatlardan begonalashish, ularni mensimaslikka da’vat qilish hollari ham kuzatilayotgani tashvishlanarli, albatta. Ommaviy madaniyat” asta-sekin insonga xos bo‘lmagan xususiyatlarini kuchaytirib boradi: Axloqiy buzuvchilik. Jamoat joylarida o‘pishish, shahvoniy filmlar ko‘rish kabi illatlar paydo bo‘lmoqda. Zo‘ravonlik. Zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi filmlar, kompyuter o‘yinlariga odatlanib qolish. Individualizm. “O‘zim bo‘lsam bo‘ldi, o‘zga bilan nima ishim bor” degan “prinsip”ning tarkib topishi. Egotsentrizm. Barcha narsaga shaxsiy manfaat nuqtai nazardan yondoshish va h.k.

“Ommaviy madaniyat” yoshlarning madaniy ongining to‘g‘ri shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu ma’noda “ayrim yosh ijrochi va ijodiy guruhlarining jamoatchilik e’tiboriga taqdim etayotgan „asar”lari san’atning hech qanday talab va mezonlariga javob bermaydi. Nafaqat mavzu, musiqa va ijro usullari, balki sahna harakatlarida ham ochiqdan-ochiq ajnabiy „ommaviy madaniyat” ko‘rinishlariga taqlid qilish, „yulduzlik” kasaliga chalinish holatlari tez-tez uchrab turayotgan chinakam san’at muxlislarini ranjitmasdan qolmaydi” [4].

Bunday salbiy holatlar yoshlar madaniy ongining noto‘g‘ri shakllanishiga olib keladi. O‘tgan asrning 60 - 70 yillari G‘arbiy Yevropa va AQShda mafkurasizlashuvga, ya’ni ijtimoiy xayotni mafkuradan xoli etishga urindilar. Lekin bu yo‘l o‘zini oqlamadi. Chunki tarbiyadagi mafkuraviy bo‘shliq o‘z asoratlarini ko‘rsata boshladi. Bunday holat haqida nufuzli nemis nashrlarida: “...hozirgi yoshlarimiz o‘rtasida loqaydlik, ruxsizlik, befarqlik, anglanmagan norozilik, beqarorlik kayfiyatlari tarzida nomayon bo‘layotgan “yoshlar madaniyati” deb ataluvchi xatti-harakatlar kuchaymoqda. Bu – yoshlarning o‘z ajdodlari ijtimoiy va madaniy qadriyatlaridan begonalashayotganliklarining belgilaridir”[5], - degan tashvishli fikrlar bildirila boshlandi. Patrik Jozef Byukenen ham o‘zining mashxur «G‘arbning halokati» asarida madaniy inqilobning tasiri xaqida shunday yozadi: «Abortlar, ajralishlar, tug‘ilishning pasayishi, o‘spirinlar o‘rtasida o‘z-o‘ziga suiqasd xollarining ko‘payishi maktablarning kriminallasuvi, giyoxvandlikning ommaviy tus olganini qayd etgan statistik ma’lumotlar madaniy inqilob keltirib chiqaradigan inqiroz qanchalik chuqur ildiz otganidan dalolat beradi. Bir so‘z bilan aytganda, jinsiy inqilob bolalarimiz o‘rtasida ajal urug‘ini sepmokda...»[6].

Natijada, “Mafkuraviy yangilanish”, “qayta mafkuraviylashuv”ga kuchli zarurat tug‘ildi va mafkurasizlik xatosini tuzatishga kirishildi. Shu tariqada, G‘arbiy Yevropa va AQShning pozitivistik pedagogikasi e‘tiborni ijtimoiy qadriyatlarga, mafkuraviy tarbiyani o‘z ichiga oluvchi “maktabda o‘quvchilarni siyosiy indoktrinatsiyalashni amalga oshirish” konsepsiyasini ishlab chiqib, amalga oshira boshladi.

G‘arbning o‘zida vazifasini bajarib bo‘lgan, umumiy tanqidga uchragan “Madaniy inqilob”, “Jinsiy inqilob”, “Yoshlar madaniyati” kabi “Ommaviy madaniyat” g‘oyasi, xamon bazi siyosiy kuchlar tomonidan yangi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy makonlarga suqilib kirish quroli, vositasi sifatida qo‘llanilib kelinmokda.

G‘arbona individualizm, inson xuquqlari va shaxs erkinligi shiori ostida “Mavjudlik”, “Erkinlik”, kabi falsafiy ta‘limotlar ta‘sirida yuzaga kelgan adabiyot va san‘atdagi yo‘nalishlar, xamda oqimlar butun boshli avlodlarni voyaga yetishishi, axloqiy normalarni orqaga chekinishi, nikox va oilaga eskilik sarqiti deb, erkinlikni bug‘ish deb qarashni shakllantirdi.

“Ommaviy madaniyat” ta‘sirida ayollarning oiladagi an‘anaviy vazifalaridan ozod etilishi esa ularning oila va nikoxga munosabatini tubdan o‘zgartirib yubordi. Bugungi kunda millionlab Amerikalik xotin-qizlar feminist ayollarning qarashini qabul qilib, turmush qurish va bola tug‘ishdan voz kechmoqda. Shu sababli P. Byuukenen Amerika xalqiga qarata deydi: “1950 – yillarda boshlangan „ommaviy madaniyat” harakati 1990 – yillarga kelib millatimizni naslsizlik balosiga duchor qildi” [7].

“Ommaviy madaniyat” muayyan siyosiy kuchlar tomonidan ilgari suriladimi, yoki yangi marksistlar, sotsialistlar tomonidan targ‘ibot qilinadimi, baribir natijasi milliy madaniyatga zarba berishdir. «Ommaviy madaniyat»ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin bo‘lgan olomoni shakllantirish bo‘lgani bois, u ma‘naviy oziq beradigan, badiiy yuksak, o‘quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamining kengayishiga xizmat qiladigan asarlarning yaqiniga yo‘latmaydi.

60 yillardan rivojlangan Rok xarakati XX asrning ikkinchi yarmidagi badiiy xayotning yorqin timsoliga aylandi. U Angliya va AKShdan oyoq olib butun dunyoni egallab oldi. “Ommaviy madaniyat”ning tub ildizlaridan quvvat olgan bu rok-xarakatning ijodkorlari Elvis Presli, “Betliz” va boshqa guruxlar o‘z chiqishlari bilan mashxur bo‘ldilar.

Aslida, Musiqaning tarbiyaviylik xususiyati uni tinglash, his etish, munosabat bildirish kabi estetik madaniyat tizimi orqali izohlanadi. Lekin ba‘zi bir hollarda ayrim estrada musiqa namunalari yoshlarning ahloqiy olamiga zo‘rlilik bilan ta‘sir ko‘rsatishga urinmoqda. Ular asosan G‘arb musiqasi namunalari yoki ularga taqliddir. Hozirgi davr ultra musiqasining ayrim turlari (“bit”, “rok”, “rep”, “pop”)

yoshlarni ma'naviy qashshoqlikka, tubanlikka boshlamoqda. Bunday bema'ni va behayo musiqalarning ba'zi «namunalari» bizga ham yetib kelgan. G'arb musiqasining shiddat bilan yoshlarimiz hayotiga va ongiga kirib kelishini garchand yangilik sifatida qabul qilsak ham, ularning fe'l-atvorida jiddiy burilish yasalayotganligi bor gapdir. G'arb musiqiy janrlarining yoshlar tarbiyasi, yashash tarziga mos kelayotganini inkor eta olmaymiz. Ularning ta'bi, didi shuni talab qilayapti. Lekin jazavaga tortuvchi, bir xil so'zlarni ko'p takrorlayveradigan, bir xil ritmga asoslangan musiqani ko'p tinglaydigan yoshlar, shubhasiz milliylikdan yiroqlashadi. Ularning ongu shuuriga shovqin-suronli musiqa shu darajada o'rnashadi-ki, natijada yurishturishi ham o'zgara boshlaydi. Shu boisdan yoshlarda to'g'ri estetik didni, insonning ma'naviy dunyosini boyituvchi haqiqiy go'zal musiqaga muhabbatni tarbiyalash, yangi inson – mustaqil davlat quruvchisini kamol toptirish uchun kurash jamiyatimizning muhim vazifasidir [8].

Madaniy inqilob bir necha avlod xayoti mobaynida g'alabaga erishgan bo'lsa, uni yengish uchun kamida yana shuncha vaqt talab qiladi. Dunyo mafkuraviy poligonga aylangan va g'oyaviy kurash manfaatlar kurashida asosiy vosita bo'lar ekan, undan keyin janglar siyosiy maydonda emas, axlok, tafakkur va ma'naviyat soxasida kechadi. Zero raqiblar shunchaki bir siyosiy partiya bo'lmasdan, u o'zga e'tiqod, g'oya va mafkuralarga va aniq maqsadga ega bo'lgan kuchlardan iborat bo'ladi. Bunda maktab ta'limi, ommaviy axborot vositalari xamda milliy g'oya munosabati va nuqtai nazari hal qiluvchi kuchga aylanadi. Bu o'rinda so'z g'oyat muxim masala- yoshlarning ongi va qalbi xususiyatida borayotir[9].

Yevropaparastlik va amerikacha madaniyat ta'siri, shu ta'sirga jiddiy moyillik – «ommaviy madaniyat»ga ergashish, odatda dunyoqarashi, ongi to'liq shakllanmagan, milliy g'oya va qadriyatlar mohiyatini anglab yetmagan yoshlar orasida ko'prok kuzatilmoqda. Milliy asoslari, mazmun-mohiyatidan begona ruhiyatda voyaga yetayotgan yoshlar tabiiy ravishda sanab o'tilgan madaniyatlarga taqlid kiladi va bundan manfaat izlovchi turli yot kuchlar qurboniga aylanib boradi.

Yoshlarimiz yot mafkuralar targ'ibotining “mehribonligi”, “xolisligi” va “betarafligi”, “yoqimliligi”, “do'stonaligi”ning ortida nima yotganini doimo bilishlari lozim. Ya'ni ularning zaminida O'zbekistonning rivojlanib ketishiga qarab muntazam taktikasini o'zgartirib turuvchi jonsarak aqidaparastlik targ'iboti natijasi va amaliyoti yotganini, ularning an'anaviy fundamentalistik nazariyasi va g'oyalarni zamonaviy usullarda “jonlantirayotganligini” tushunish zarur[10].

Xozirgi davrda inson ongi va qalbini egallash uchun kurash borayotgani xech kimga sir emas. Shuning uchun yot g'oyaviy ta'sirlarga qarshi kurashda uzilishlarga

yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Bunday sharoitda begona g‘oyalarning qo‘poruvchi tasiriga qarshi doimiy va uzliksiz aksil targ‘ibotni tashkil etish muhim sanaladi.

Aytish kerakki, madaniyatning ommaviylashuvi va “Ommaviy madaniyat” tushunchalari bir xil ma‘noni bermaydi. Birinchisi, madaniyatlar almashinuvi, milliy madaniyatlarning rivojlanishi va uning elementlarini ommaviylashuvini bildirsa, ikkinchisi, g‘oyaviy ta‘sir vositasi, milliy madaniyatning kushandasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Davlatimiz rahbarining 2021 yil 26 martdagi «Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori negizida ilgari surilgan «Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari» g‘oyasi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarda olib borilayotgan yangilanishlar, ma‘naviy-ma‘rifiy yo‘nalishda olib borilayotgan faoliyatning, yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishga xizmat qiluvchi ta‘lim va tarbiya usullarini asosi bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yuqorida sanab o‘tilgan muammolarni bartaraf etishda, birinchidan, targ‘ibot-tashviqot tizimini shakllantirish, ikkinchidan, tashqi va ichki siyosiy holatni milliy mafkura bilan bog‘lagan holda milliy manfaatlar negizida ko‘rib chiqish va baho berish, uchinchidan, milliy mafkura negizlarini aniqlash va aniq siyosiy maqsadlarni ishlab chiqish hamda ularni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish kerak bo‘ladi.

«Ommaviy madaniyat» tahdidi, bugungi zamon voqelikka ochiq ko‘z bilan, real va hushyor qarashni, jahonda va yon-atrofimizda mavjud bo‘lgan, tobora kuchayib borayotgan ma‘naviy tahdid va xatarlarni to‘g‘ri baholab, ulardan tegishli xulosa va saboqlar chiqarib yashashni talab etadi. Shu bois yurtdoshlarimiz, ayniqsa, yosh avlod ongida murakkab va tahlikali hayot haqida, uning shafqatsiz o‘yinlari to‘g‘risida biryoqlama va soxta tasavvur bo‘lmasligi lozim. Unutmasligimiz kerakki, ogoxlik va xushyorlik, mafkuraviy yetuklik va manaviyatlilik davrimizning talabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Dwight MacDonald “A Theory of Mass Culture”, in Diogenes, No. 3, Summer 1953, pp. 3-4.
2. Saidov U. “Olomon adabiyoti”, “Tafakkur” jurnali, 2008, №2, 5-bet.
3. Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma‘ruzasi. «Xalq so‘zi», 04.08.2017.
4. I.Karimov. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. T., “Ma‘naviyat”, 2008, 142-bet.
5. Milliy istiqloq g‘oyasi. Darslik.T.,”Akademiya” nashriyoti, T, 2005, 114-bet.

6. В'yukenen P. G'arbning halokati. "Jahon adabiyoti" jurnali, 2007, 1-son, 35-bet.
7. Allanbaev R. "Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda mo'siqa san'atining o'rni". O'zDSMI xabarlarlari — 2018, №1(5),38-bet.
8. Ibragimov S.E. Yoshlar tarbiyasida "Ommaviy madaniyat" tahdidi. "Sohibqiron yulduzi" jurnali 2022 yil № 1, b-140.
9. Ibragimov S.E. Globallashuv jarayonida "Ommaviy madaniyat"ning yoshlar tarbiyasiga tahdidi. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. No. 11, 2022, 397-402.
10. Ibragimov S. E. JADIDCHILIK HARAKATI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 3. – С. 119-129.
11. Ибрагимов, С. (2022). ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА "ОММАВИЙ МАДАНИЯТ" НИНГ ЁШЛАР ТАРБИЯСИГА ТАҲДИДИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 397-403.
12. Ibragimov, S. E., & Ibragimov, J. S. O. G. L. (2022). MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAGRIKENGLIK OZBEK XALQINING YUKSAK QADRIYATIDIR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 811-818.
13. Ибрагимов, С. (2021). БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ГЎЗАЛЛИК ТУШУНЧАСИНИНГ АХАМИЯТИ. *Научно-просветительский журнал "Наставник"*, (2).
14. Тураева, С. Х., Ибрагимов, С. Э., & Буриев, И. И. (2019). ЭСТЕТИКА КАК ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ИСКУССТВО. In *Colloquium-journal* (N
15. Ochilova, N. R., & Ibragimov, S. E. (2019). THE ETHICS OF NONVIOLENCE AND ITS ROLE IN STRENGTHENING THE FAMILY. *Theoretical & Applied Science*, (10), 608-610.

BUGUNGI KUN YOSHLARDA KREATIV FIKRLASH VA KREATIVLIK JIHATLARINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO'LLARI (CHET TILINI O'QITISH MISOLIDA)

Xalikova Latofat Uktamovna

Toshkent davlat transport universiteti

“Chet tillari” kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda yoshlarda kreativ fikrlash va kreativlik jihatlarini rivojlantirishning samarali yo'llari tahlil qilingan. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimiga e'tibor berilib, o'quvchi yoshlarimizning jahon andozalariga mos ravishda zamonaviy bilim va kasb-hunarli bo'lishi talab etilmoqda. Jismonan va ma'nan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishi, ularning qobiliyat va iste'dodini yuzaga chiqarish ularning qalbida vatanparvarlik, insoniylik, kasbiga fidoiylik tuyg'ularini rivojlantirish kabi fazilatlarni shakllantirishning zamonaviy usullari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** Yoshlar, kreativ fikrlash, o'quvchi yoshlarimiz, yangi bosqich, ta'lim, tarbiya, pedagog mahorat, xalqaro ta'lim standartlari, ilg'or pedagogik texnologiyalar.*

ABSTRACT

Today, effective ways of developing creative thinking and creativity in young people have been analyzed. In our country, attention is paid to the education system, and it is demanded that our students have modern knowledge and professional skills in accordance with world standards. Information is provided on modern methods of developing qualities such as developing the feelings of patriotism, humanity, devotion to the profession in their hearts, to grow into physically and mentally mature people, to reveal their abilities and talents.

***Key words:** Youth, creative thinking, our young students, a new stage, education, training, pedagogical skills, international educational standards, advanced pedagogical technologies.*

KIRISH

O'zbekiston rivojlanishning yangi bosqichiga o'tgandan keyin Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan yoshlarga alohida e'tibor bera boshlandi. Jumladan, O'zbekiston yoshlarining «Kamolot» ijtimoiy harakati» «O'zbekiston yoshlar ittifoqi» deb o'zgarishi yoshlar masalasidagi islohotlarning boshlang'ich nuqtasi sifatida qaraladi. O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning sifat darajasini oshirish,

xalqaro standartlar asosida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, har bir oliy ta'lim muassasasini jahonning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatishi, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarini keng joriy qilish, talabalar, ilmiy-pedagog kadrlarni zamonaviy kasbiy bilimlari va kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish, yoshlar auditoriyasi bilan ish olib borishda interfaol usullardan samarali foydalanish masalalari harakatlar strategiyasining ustuvor yo'nalishlariga muvofiq oliy ta'lim darajasini sifat jihatidan oshirish va tubdan takomillashtirishning asosiy vazifalari sifatida belgilandi¹³. Bugungi kunda jahonda ta'limga kompetentli yondashuv asosida bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshirish, yosh pedagog kadrlarning kreativ kompetentligini rivojlantirish orqali ijodiy ta'lim jarayonini loyhalashtirishning zamonaviy metodik ta'minotini yaratish, talabalarda kasbiy faoliyat sohalariga yo'naltirilgan kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek oliy ta'limning ta'lim sifatini ta'minlash jarayonidagi ijtimoiy rolini oshirish masalalari dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida tadqiq etilmoqda. Ana shu nuqtai-nazardan ilg'or xorijiy tajribalar asosida zamonaviy kasbiy ta'lim mazmunini internatsionalizatsiyalash va modernizatsiyalash, kompetensiyalarga asoslangan innovatsion ta'lim muhitini shakllantirish, interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalarini amaliyotga keng tatbiq etish asosida talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini yanada takomillashtirish muhim o'rin tutadi.

Birinchi navbatda kreativlik tushunchasiga to'xtalib o'tmoqchimiz Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zehni o'tkirlikni tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi. Amerikalik psixolog P.Torrensning fikricha, kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish, farazni tekshirish va o'zgartirish, qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash, muammo echimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama- qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi.

Pedagog o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va

¹³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. – Б.39.

u asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi. Har qanday mutaxassisda bo‘lgani kabi bo‘lajak pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo‘lishlari uchun talabalik yillarida poydevor qo‘yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlantirib boriladi. Bunda pedagogning o‘zini-o‘zi ijodiy faoliyatga yo‘naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega. Pedagog ijodiy faoliyatni tashkil etishda muammoli masalalarni echish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, pedagogik xarakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e‘tibor qaratishi zarur.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XXI asr zamonaviy texnologiyalar jadal rivojlanayotgan va har bir sohada o‘z aksini topayotgan davrdir. Ushbu globallashgan jamiyatda xorijiy tillarni o‘rganishga bo‘lgan talab kun sayin oshib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 19-may 2021-yildagi “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida ham “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili” davlat dasturiga muvofiq, xorijiy tillarni o‘rgatishni ta‘lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida rivojlantirish, ushbu yo‘nalishda ta‘lim sifatini tubdan oshirish, sohaga malakali pedagoglarni jalb etish hamda aholining xorijiy tillarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga alohida ahamiyat qaratilgan. Yurtimizda chet tillarni o‘qitilishida yangicha bosqich, yangicha davr boshlandi. Chet tili darslarining o‘qitilishi jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalar, interfaol, innovatsion usullardan, kommunikativ-axborot vositalaridan foydalanish talab qilinmoqda. Respublikamizda chet tilining o‘qitilishi, chet tili o‘qituvchilarining bilim va ko‘nikmalarini baholashning umumevropa ramkalari tavsiyanomalari (CEFR) ga mos ravishda yangi usul va talablari ishlab chiqilmoqdi. Xususan, umumta‘lim maktablari va kasb- hunar maktablari o‘quvchilari uchun darsliklar yaratildi. Ushbu talablarga mos ravishda o‘quv xonalari, yangi axborot kommunikativ texnikalar bilan jihozlandi. Chet tili fani to‘rt aspektga (o‘qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish) bo‘linib, ularning har biri boyicha alohida tushuncha va ko‘nikmalar berilmoqda.

Xorijiy tillarni o‘qitishda ilg‘or zamonaviy texnologiyalarning ahamiyati beqiyos. Zero ta‘lim jarayonida texnologik vositalardan foydalanish chet tillarini o‘rganishning har bir bo‘limida bilimlarni o‘zlashtirish va mustahkamlashda beqiyos rol oynaydi. Masalan, tinglab tushunish ko‘nikmasini shakllantirishni kompyuter, player, CD disklarsiz amalga oshirish imkonsiz. Tinglab tushunish til o‘rganishning eng muhim qismlaridan biridir. Bunda o‘quvchi bir paytning o‘zida so‘zlovchining talaffuzi, grammatik qoidalarga rioya qilganligi, so‘z boyligi va uning ma‘nolariga

e'tibor berishi talab qilinadi. Bugungi globallashtirish jarayonida internet hayotimizning har bir jabhasini qamrab olgan. Yosh avlod orasida ijtimoiy tarmoqlardan, turli saytlardan chet tillarini o'rganishda oqilona foydalanishni yo'lga qoyish dolzarb masalaga aylanib ulgurdi. Ayniqsa internet orqali chet tilida so'zlashuvshilar bilan muloqot qilish imkoniyatidan foydalanib, gapirish ko'nikmasini rivojlantirish, e-mail orqali xat yozish bilan yozish mashqini takomillashtirish kabi jihatlari o'rganildi.

Dars jarayonlarida multimedia vositalaridan foydalanishning ahamiyati beqiyosdir. Jumladan, slaydlar orqali darsni tashkil qilish, o'quvchilarni xorijiy til darsi boshlanishiga o'ziga jalb qiluvchi usullar (warm-up activities)dan foydalanish, turli xil rangdagi ko'rgazmalardan foydalanish orqali darsni mazmunli tashkil qilishga hamda o'quvchilarning mavzuni to'liq o'zlashtirishiga erishish mumkin. Shuningdek, maktablarda dars jarayonlarini interfaol oyinlar orqali tashkil qilish ham juda katta ijobiy natijalar berishi isbotlangan. Ma'lumki, darsning turli xil oyinlar asosida o'tilishi o'quvchilarning kreativ va tanqidiy fikrlash imkoniyatlarini kashf etibgina qolmay, balki ularning diqqatni jamlash, muammoli vaziyatlardan chiqish yo'llarini izlash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Chunki, oyinlardan foydalanishning asosini o'quvchini faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyat tashkil etadi. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, oyinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda barqaror o'rnini topish, o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi. Har qanday oyin zahirida umumiy qabul qilingan ta'lim prinsiplari, taktikasi yotishi kerak. O'quv oyinlariga o'quv predmetlari asos qilib olinishi kerak. Oyinlar jarayonida o'quvchi oddiy darsga qaraganda bu mashg'ulotga qiziqibrog' yondashadi va o'zini erkinroq tutadi. Bu ayniqsa tabiatan uyatchang va jamoaga tez qo'shila olmaydigan o'quvchilar bilan ishlashni osonlashtiradi. Ularning kirishimlilik qobiliyatlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash lozimki, oyin eng avvalo, o'qitishning bir usulidir. O'quvchilar oyinli darslarga qiziqib qatnashadilar, g'alaba qozonishga intiladilar, pirovardida bilim va ko'nikmalarini ham boyitib boradilar. Masalan o'quvchi ingliz tilidagi oyinda qatnashish jarayonida o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, men bu tilda gapira olarkanman, tinglab tushuna olarkanman, yoza olarkanman, deb motivatsiya oladi.. Biz bilamizki, hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchi sub'ekt bo'lishi lozim. Bunda ko'proq interfaol metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi. Chet tili darslariga qoyilgan eng muhim talablardan biri o'quvchilarni mustaqil, kreativ fikrlashga o'rgatishdir. Bugungi kunda respublikamizdagi xorijiy til o'qituvchilari Amerika Qo'shma Shtatlari, Angliya pedagoglari tajribasiga tayangan holda quyidagi innovatsion metodlardan foydalanib kelishmoqda:

– “Muammoli vaziyat yechimi” (Creative Problem Solving) bu usulni qo'llashda hikoyaning boshlanish qismi o'qib beriladi, yakuni qanday bo'lishi esa o'quvchilar, hukmiga havola qilinadi. Bu o'z navbatida o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

– “Quvnoq topishmoqlar” (Merry Riddles) o'quvchilarga topishmoqlarni o'rgatishning xorijiy tilni o'qitishda o'rni beqiyos. Topishmoq yodlash orqali o'quvchilarning so'z boyligi oshib boradi, undan tashqari xotirani mustahkamlashda ham topishmoqlarning ahamiyati juda katta.

– “Tezkor javob” (Quick answers) o'tilgan dars mavzusini mustahkamlashga yordam beradi;

– “Chigil yozdi” (“Warm-up exercises”) o'quvchilarni darsga qiziqtirish uchun sinfda har xil oyinlardan foydalanish, dars boshlanishidan oldin o'quvchilarni o'tiladigan mavzuga moslashtirishga xizmat qiladi [3];

– “Pantomima” (pantomime) bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak bo'lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, talabalar charchagan paytda foydalanilsa bo'ladi;

– “Hikoya zanjiri” (a chain story) usuli o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishda yordam beradi;

– “Rolli oyinlar” (Acting characters) bu usul darsning barcha tiplarida qo'llanilishi mumkin. Hunarga o'rgatish uchun “Interpreter”, “Translator”, “Writer”, “Poet” kabi kasbdagi kishilar darsda ishtirok etishib o'quvchilar bilan suhbatlashishlari mumkin;

– “Allomalar yig'ini” (Thinkers meeting) U. Shekspir, A. Navoiy, R. Burns kabi shoirlar va yozuvchilarni “taklif qilish” mumkin. Bunday paytda ular aytib ketgan hikmatli so'zlardan darsda foydalanish yoshlarni komil inson bo'lib tarbiyalanishiga yordam beradi;

– “Rasmlar so'zlaganda” (When pictures speak) usuli ancha qulay bo'lib, ingliz tilini o'rgatishda, talaba, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda yordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish lozim;

– Kviz kartochkalari (quiz cards) o'quvchilarning soniga qarab kartochkalar tarqatiladi va hamma talabalar bir vaqtda darsda ishtirok etish imkonini beradi, barcha o'quvchilarga e'tibor berilishi ta'minlaydi va vaqtni tejaydi .

XULOSA

Xulosa qilib shu aytishimiz mumkinki, zamonaviy o'qitish usullari talabalarning o'zaro ta'siri va ularni o'quv jarayoniga jalb qilish, materialni passiv idrok etishga yo'naltirish uchun foydalidir usullardan biridir. O'rganishning chekka shakllarining afzalliklaridan samarali foydalanishga imkon beradigan zamonaviy o'quv

infratuzilmasi, o'quv, texnologik, tashkiliy komponentlarni o'z ichiga oladi. har bir innovatsion texnologiya o'ziga xos afzallik jihatlari egadir. Bunday usullarning barchasida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol harakati ko'zda tutiladi. Xorijiy til darslarida innovatsion texnologiyalar va usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy va kreativ fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi. Darslarning noan'anaviy usullarda, turli metodlarni qo'llagan holda tashkil qilinishi orqali zerikarli mashg'ulotlarning oldi olinadi. Bu esa yosh avlod o'rtasida xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishning, bilim olishga bo'lgan ishtiyoqning ortishiga, darslarning esa samarali tashkil etilishiga zamin yaratadi. Natijada o'quvchilarning darsga puxta tayyorgarlik ko'rib kelishiga, o'zlashtirish samaradorligining jadal o'sishiga erishiladi.

REFERENCES

1. Muminova, F. M. Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish / F. M. Muminova. — Tekst: neposredstvenniy // Molodoyucheniy. — 2020. — № 18 (308). — S. 590-592.
2. N. Q. Xatamova, M.N. Mirzayeva. "INGLIZ TILI DARSLARIDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL USULLAR" (uslubiy qo'llanma), Navoiy, 2006, 40 bet.
3. M. Xoldorova, N. Fayziyeva, F. Rixsittilayeva. "CHET TILINI O'QITISHDA YORDAMCHI VOSITALARDAN FOYDALANISH". Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005
4. O'.Hoshimov, I. Yoqubov. "INGLIZ TILI O'QITISH METODIKASI" (o'quv qo'llanma) Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2003
5. Otaboyeva, M. R. Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi / M. R. Otaboyeva. — Tekst: neposredstvenniy, elektronniy // Molodoyucheniy. — 2017.— № 4.2 (138.2). — B. 36–37. — URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/>
6. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014
7. Turdiyeva M. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida pedagogik tafakkurni shakllantirish. - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2008.

ЯНГИЛАНГАН КОНСТИТУЦИЯ – ИСЛОҲОТ ВА ИМКОНияТЛАР АСОСИ

Очилова Гўзал Араловна

Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти доценти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин йиллардаги ислоҳотлар жараёнида фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг объектив зарурати, фалсафий, ҳуқуқий асослари ва маъсулияти, унинг моҳиятини ижтимоий-сиёсий тизим, трансформацион қонуниятлар призмасида илмий таҳлил қилинган. Унда муаллиф: давлат ва ижтимоий; давлат ва ижтимоий-иқтисодий; давлат ва маънавий; давлат ва ижтимоий-ҳуқуқий, шунингдек давлат ва жамият ҳаёти; давлат ва шахс каби умумфалсафий ва ҳуқуқий категорияларнинг ривожланган фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнларида нечоғлик катта аҳамиятга молик эканлиги мухтасар баён қилинган.

Калит сўзлар: *Фуқаролик жамияти, ижтимоий ислоҳотлар, зарурият, ҳуқуқ, маъсулият, ижтимоий-сиёсий тизим, трансформация, давлат ҳокимияти, давлат институтлари, конституция, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий, ижтимоий-ҳуқуқий, давлат ва жамият, давлат ва шахс.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен научный анализ объективной необходимости, философско – правовых основ и сути социально-политической системы, трансформационных закономерностей развития гражданского общества в процессе реформ, проводимых республикой Узбекистан в течение почти 30 лет после обретения независимости. В ней автор анализирует государственную и общественную; государственную и социально-экономическую; государственную и духовную; государственную и социально-правовую жизни и жизнь государства и общества. В статье изложено значение таких общеправовых и правовых категорий, как государство и личность, для построения развитого гражданского общества.

Ключевые слова: *Гражданское общество, социальные реформы, необходимость, право, ответственность, общественно-политический строй, трансформация, государственная власть, институты государства, конституция, социально-политические, социально-экономические, духовно-*

культурные, социально-правовые, государство и общество, государство и личность.

ABSTRACT

This article provides a scientific analysis of the objective necessity, philosophical and legal foundations and essence of the socio-political system, transformational patterns of civil society development in the process of reforms carried out by the Republic of Uzbekistan for almost 30 years after independence. In this article the author analyzes the state and public; state and socio-economic; state and spiritual; state and socio-legal lives and the life of the state and society. The article outlines the importance of such general philosophical and legal categories as the state and the individual for building a developed civil society.

Keywords: *Civil society, social reforms, necessity, law, responsibility, socio-political system, transformation, state power, state institutions, constitution, socio-political, socio-economic, spiritual and cultural, socio-legal, state and society, state and personality.*

КИРИШ

Маълумки, 2023 йил (1.05.) Ўзбекистоннинг янги тахрирдаги Конституцияси референдум орқали халқимизнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб қабул қилинди, унга кўра моддалар 128 тадан 155 тага, нормалар сони 275 тадан 434 тага ошди. Яъни, Асосий қонунимиз матни қарийб 65 фоизга ортди. Конституцияда Ўзбекистон – суверен, демократик, ҳуқуқий ва **Ижтимоий давлат** экани қатъий белгилаб қўйилди. Тарихимизда илк бора Ўзбекистон – ижтимоий давлат, деб белгиланди. Яъни, инсонга эътибор ҳамда ғамхўрлик – давлат ва жамиятнинг энг асосий сифатида мустаҳкамланиб бормоқда. Бу борадаги нормалар Конституцияда 3 баробар кўпайтирилди. 2023 йил “Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили” деб, эълон қилинишининг замирида ҳам бугунги ва эртанги порлоқ ҳаётни кўзлаб қилинаётган саъй-ҳаракатлардан бири бўлиб, жамият олдида янада фаоллик, ташаббускорлик каби талабларни қўймоқда. Шу мақсадда 2021-2030 йилги ривожланишнинг янги ҳаракат стратегияси ва дастурий вазифалари белгиланиб, фуқаролик жамиятини шаклланиши ва ривожланиши жараёнларини янада тезлаштирмоқда. Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этиш, уларни қўллаб-қувватлаш ҳар қачонгидан ҳам ҳозирги кунда янада фаоллашганлиги кузатилмоқда. Шунингдек, ҳозирги пайтда ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари давлатнинг асосий эътиборида бўлиб, уларнинг таълим олиши, илмий, техникавий ва бадиий ижод эркинликларининг белгиланиши, умумий ўрта таълим узлуксизлигини таъминлаш, имконияти чекланган ёшларнинг инклюзив

таълим асосидаги ўқиши, жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида иштирокини таъминлайди. Таълим олиш ҳуқуқи ва имконияти кенгайтирилди, энг қувонарлиси, ўқитувчилар ҳуқуқи конституциявий мақомга эга бўлди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон Конституциясида ёшларга оида 5 та энг муҳим янгиликлар киритилганлиги ҳам таъкидлаш ўринлидир. Жумладан, 1. Давлат ёшларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, экологик ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини таъминлайди.

2. Давлат ёшларнинг жамият ва давлат ҳаётида фаол иштирок этишини рағбатлантиради.

3. Давлат ёшларнинг интеллектуал, ижодий, жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан шаклланиши ҳамда ривожланиши учун шарт-шароитлар яратади.

4. Давлат ёшларнинг таълим олишга, соғлиғини сақлашга, уй-жойга, ишга жойлашишга, бандлик ва дам олишга бўлган ҳуқуқларини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратади.

5. Давлат ва жамият ёшларда миллий ва умуминсоний кадриятларга содиқликни, мамлакатидан ҳамда халқнинг бой маданий меросидан фахрланишни, ватанпарварлик ва Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат туйғуларини шакллантириш тўғрисида ғамхўрлик қилади.

Бу билан янги таҳрирдаги Конституция янада ўзининг афзаллик томонларини намоён этади ва ҳуқуқий қафолатлайди Инобатга олинаётган энг асосий мақсад ҳам аҳолини фаровонлигини таъминлаш, ҳуқуқ ва манфаатларини, эркинликларини руёбини амалда кучайтириш билан ҳамоҳангдир. Юқоридаги 4 бандда таъкидлаганимиздек, ёшларни иш билан таъминлаш, бандлик масаласини бугун ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Айниқса, ҳозирги таҳликали даврда, ишсизлар ва ортиқча ишчи кучларини, биринчи навбатда, техникум, лицей, коллеж ва олийгоҳларни тамомлаб, бўш юрган талабаларнинг ҳаёти ва тарбияси энг долзарб масалалардан бири сифатида барчанинг диққат эътиборида бўлмоғи лозим. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Аҳолини иш билан таъминлаш, биз учун нафақат иқтисодий, айти пайтда катта ижтимоий аҳамиятга эгадир. Ҳокимликлар, вазирлик ва идоралар, иш берувчи ташкилотлар билан бир қаторда банк мусасалари ҳам бу ишга янада фаол жалб этилиши керак”. [1] 4-б. Яъни, кўпгина янги иш ўринлари яратиш, уларга ўз қобилиятларини намоён қилишлари учун рақобат муҳитини вужудга келтириш ҳам ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, ҳамда меҳнат унумдорлиги сифатини ошишига ва аҳолининг бандлигига ҳисса бўлади. Шу нуқтаи-назардан, “бугуннинг ўзида ҳар бир битирувчини аниқ бир

ташкilotга бириктиришни таъминлаш билан бирга, унинг бўлажак иш жойи, иш ҳақи ва ижтимоий шароитларини аниқ белгилаш зарур”. [2] 5-б.

Жамиятнинг ижтимоий ёки ижтимоий-сиёсий тизими ўзига хос ташкилий, институционал хусусиятларга ва бошқа тизимлар билан алоқаларга эга. Шунинг учун у кенг ижтимоий ҳаёт ва муносабатлар мажмуида мавжуддир. Жамиятдаги мафкура, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар, миллий ва умуминсоний қадриятлар, тарихий-маданий тажриба ижтимоий-сиёсий тизимга устқурма сифатида таъсир этади. Бироқ, жамиятнинг бу ижтимоий унсурлари тизими билан ижтимоий-сиёсий тизимлар ўртасида мудом фарқ сақланиб қолади. Демак, ижтимоий-сиёсий тизим устқурма таъсирида бўлса-да, айнан унинг ўзи эмас, балки ўзининг институционал, функционал, регулятив ва аксиологик жиҳатлари билан бошқа ижтимоий тизимлардан фарқ қилади. Ушбу фарқ ижтимоий-сиёсий тизимнинг ички тартиби, ташкилий жиҳати, ҳеч бўлмаганда, минимал даражадаги сиёсийлигида намоён бўлади.

Ижтимоий-сиёсий тизим аввало ташкilot ёки институционаллаштирилган бирликдир. Ушбу ташкilotга муайян бир тартибда ташкил этилганлик ва фаолият кўрсатиш, расмий-юридик ташкил қилинганига далил бўлувчи Низом ва бошқа таъсис ҳужжатларига, ўзига хос мақсад ва вазифаларига эга бўлиш, ижтимоий ҳаётда қабул қилинган маълум тамойилларга мувофиқ фаолият кўрсатиш, ички ва ташқи фаолиятни бошқариш органларининг тузилгани, мавжудлиги ҳосдир. Аммо ижтимоий-сиёсий тизимнинг барча қисмлари ҳам бир хил мавқе, ҳуқуқ ва функцияларга эга эмас. Ижтимоий-сиёсий тизимнинг қисмлари — тузилмавий бўғинлари сиёсий, ижтимоий ва кам даражада сиёсийлашган институтларга бўлинади. Сиёсий институтларга — давлат, сиёсий партиялар ва сиёсий ҳаракатлар; ижтимоий институтларга — касаба уюшмалари, ёшлар иттифоқи, тадбиркор хотин-қизлар ассоциацияси, жамғармалар, ижодий уюшмалар; кам сиёсийлашган ижтимоий-сиёсий институтларга — фуқароларнинг у ёки бу маданий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ихтиёрий уюшмалари, тўғараклари, бирлашмалари киради.

Социология асосларидан ижтимоий-сиёсий тизимга институционал ёндашувнинг хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни биламиз. Институционал ёндашув жамият сиёсий тизимининг моҳияти ва мазмунини ифода этиб, унинг асосий фаолият йўналишига, ижтимоий мазмуни ва вазифаларига катта таъсир кўрсатади. Жамиятнинг умумий сиёсий тизимига асосий ҳал этувчи қуйи тизим сифатида кириб боради. Бу унинг жамият сиёсий ҳаётида юзага келадиган энг муҳим алоқалар негизини ташкил этгани билан боғлиқдир. У ана шундай алоқаларни йўлга қўйишнинг механизм ва меъёрларини белгилаб беради.

Айнан шунинг учун сиёсий тизим борасидаги сиёсий ғоялар, қарашлар, нуқтаи назар ва тасаввурлар, ўзининг хусусий тизимларини яратган ҳолда, институционал тизимга хизмат қилади.

Хуллас, ижтимоий-сиёсий тизимга институционал ёндашув, биринчидан, ушбу тизимнинг ички ташкилий ва функционал хусусиятларини тўлароқ очиб бериш, иккинчидан, унинг ташқи муҳит, жамият ва бошқа тизимлар билан барча турдаги алоқаларини кенг қамраб олиш имконини беради. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, ижтимоий-сиёсий тизим ўзининг ташқи ва ички хусусиятларига эга ижтимоий институтдир. Уни маълум маънода мақсадга йўналтирилган ижтимоий фаолият ва ижтимоий муносабатларни ташкил этиш механизми дейиш мумкин. Шу боис, ижтимоий институтда ўрнатилган ҳуққ-атвор, тартиб-қоида ва меъёрларни қўллаб-қувватлаш, индивидларнинг ҳатти-ҳаракатларини уларга мувофиқ бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир.

Юқорида баён этилган ёндашув ва фикрлардан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистонда давлат институтининг ижтимоий- сиёсий ислоҳотлардаги ўрни, аҳамияти, зарурияти ва унинг ҳуқуқи, маъсулияти масалаларини тадқиқ этамиз.

Америка социологи Т.Парсонснинг "Замонавий жамиятлар тизими" асарида таъкидланганидек, жамият ўз характери ва тузилишига кўра "ўз-ўзини юксак даражада таъминлай оладиган ижтимоий тизим"дир. Ўз-ўзини таъминлаш ён-атрофдаги табиий, иқтисодий, сиёсий тизимлар билан алоқаларни, интеграцияни инкор қилмайди. Аммо жамият ўзининг бутунлигини сақлаш учун зарур алоқаларни қўллаб-қувватлайди, зарарли алоқаларнинг олдини олиш ёки уларни ижтимоий манфаатлар томон буриш чора-тадбирларини кўради. Ушбу вазифани жамиятнинг махсус институтлари, энг аввало, давлат бажаради. Унинг фикрига кўра, давлат икки функцияни бажаради: Жамиятни глобал таҳдиддан химоя қилади ва ижтимоий манфаатлар нуқтаи назаридан жамоа ҳатти-ҳаракатларини бошқаради [3: 264-287].

Биз кўраётган мавзуга давлатнинг иккинчи функцияси бевосита тааллуқлидир. Чунки, давлатнинг ислоҳотчилиги аслида жамият ҳаётини, ижтимоий-сиёсий институтлар (қуйи тизимлар) фаолиятини такомиллаштиришга қаратилгандир. Такомиллаштириш вазифаси эса, давлатнинг ички сиёсий ва ҳуқуқий механизмлари билан боғлиқ. Ислоҳотлар — тарихий зарурат, ҳуқуқ — ислоҳотларнинг самарадорлигини ошириш механизми, маъсулият эса, давлатнинг жамият олдидаги ўз бурчини идрок этиши, вазифаларини бажаришидир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, жамиятни янгилашни, кенг маънодаги ислохотлар ўтказишни тарихий зарурат деб билди. Зарурат ижтимоий тараққиёт кун тартибига қўядиган муаммоларни тўғри идрок этиш ва ушбу заруратга одамларни ишонтириш каби икки йўналишни ўз ичига олади. Давлатнинг заруратни идрок этиши қанчалик муҳим бўлса, унга одамларни ишонтириш ҳам шунчалик муҳимдир. Зарурат идрок этилган тақдирдагина белгиланган мақсадларга эришишнинг энг маъқул йўл ва механизмларини топиш имкони бўлади, одамлар онг-тафаккурида ислохотлар муваффақиятига ишонч уйғонади.

Истиқлолнинг илк йилларида жамиятни эски тасаввурлардан, марксча-ленинча догмадан ва тоталитар бошқарув усулларида халос этиш зарурат эди. 90-йилларнинг ўрталарида авж олган инқирозлар, юқоридан (марказ) қабул қилинган дастурлар, қарорларнинг ҳақиқий ҳаётга мос келмагани сабабли бажарилмаслиги "социалистик цивилизация"нинг ўз умрини яшаб бўлганидан далолат берарди. Марказ билан миллий республикалар, сиёсий тизим билан иқтисодий ҳаёт, ғайриҳаётий "қайта куриш" билан мавжуд муайян манфаатлар каби зиддиятлар кучайди, "юқоридагиларнинг бошқара олмаслиги" ва "қуйидагиларнинг уларга итоат этишни истамаслиги" каби муаммолар янада кескинлашди, жамиятдаги барқарорликка хавф уйғотувчи қалтис муносабатлар етакчи ўринга чиқа бошлади.

Ушбу ҳолатдан чиқиш йўллари жамиятнинг келгуси ҳаётини белгилаб бериши зарур эди. Илмий адабиётларда бу "трансформация босқичи" номини олган. Унга кўра трансформация узвийлик касб этган инқирозлар кўламини аниқлаш ва моҳиятини баҳолаш, инқирозларни келтириб чиқарган сабабларни аниқлаш ва шу асосда ижтимоий диагностика қилиш, ижтимоий тараққиёт даражасига мос келмайдиган тизимларни, институтларни бартараф этиш, жамиятнинг янги ҳолатини белгилаб олиш ва ривожланиш йўлларини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Демак, 90-йилларнинг ўрталарида жамиятни янгилаш, унинг барча тизимларини трансформация қилиш ижтимоий-тарихий зарурат эди. Ушбу зарурат трансформация қонунларига мувофиқ:

— сиёсий тузум ва давлат тизимини ўзгартириш, демократик тамойилларни ҳаёт тарзига айлантириб, бошқарув усулларида сингдирадиган, яққаҳоқим мафкурадан воз кечиб, инсон ҳуқуқларини таъминлашни устувор деб билган ва шу тамойилга амал қиладиган давлат барпо этиш;

— ижтимоий-иқтисодий ҳаётни қайта куриш, яъни марказлаштирилган бошқарувдан ўз-ўзини иқтисодий бошқаришга ўтиш, бозор иқтисодиёти қонунларини жорий этиш, хусусий мулкни, кўп укладли иқтисодиётни

шакллантириш;

— либерал-демократик кадриятларни тан олган ҳолда боқимандаликдан, "давлат боқиши керак" деган тушунча ва кўникмалардан воз кечиш;

— жаҳон тажрибаси талабларига мос келадиган ички бозорни яратиш, ташқи иқтисодий сиёсатда трансмиллий алоқаларга ва халқаро иқтисодий интеграцияга интилиш;

— ижтимоий тараққиётга мос келувчи янги маънавий-маданий маслак ва матлабни, мақсад ва вазифаларни белгилаб олишни тақозо этди.

Ўзбекистонда сиёсий тузум ва давлат тизимини ўзгартиришга қаратилган ислохотларнинг зарурлигини Президент Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномаси (2020 йил 24 январь)да чуқур асослаб, ушбу заруратнинг сиёсий-фалсафий моҳиятини очиб берди: “Биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз. Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур. Шунинг учун ҳам боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини ислоҳ қилишни бошладик. Нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият керак. Илм йўқ жойда қоқоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади”[4:10].

Ш. Мирзиёев ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг асосий тамойилларини ўз ичига олган “Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари”номли асарида мамлакатни тараққий эттириш дастурини яратар экан, унда ҳар бир фуқаро, ҳар бир ватандошимизнинг бугунги ва келгусидаги манфаатлари ўз ифодасини топиши лозимлигини таъкидлади. Амалий натижа билан мустахкамланган, ўз меваси, ҳосилини бераётган ислохот одамларнинг қалбига, юрагига тез кириб боради. Ва бундай ислохотни, бундай шиддатли жараённи ҳеч ким, ҳеч қандай куч, тўхтата олмайди. Энг муҳими, ислохотларимиз самарасини юртимизда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир оила бугун ўз ҳаётида ҳис этиши керак. Бунинг учун барча бўғиндаги раҳбарлар фоизлар, рақамлар, қоғознинг ортидан қувмасдан, ҳар бир фуқаро учун, унинг ҳаётий манфаатларини таъминлаш учун ишлаши шарт. Шунда нуруний кексаларимиз, мухтарам отахон ва онахонларимиз, хурматли аёлларимиз, азиз фарзандларимиз, жажжи набираларимиз, кўп миллатли бутун халқимиз биздан рози бўлади”[4:48].

Фуқаролик жамиятининг сиёсий-фалсафий ва ижтимоий-ҳуқуқий хусусиятлари қуйидагиларда акс этади:

- 1) жамият ҳаёти ва тараккиётининг хусусий мулкчилик, тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти билан уйғунлиги;
- 2) барча мулк шакллари раванк топишининг давлат, қонун томонидан кафолатланиши;
- 3) фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги, қонун устуворлиги, суд тизимининг фуқаролар ҳуқуқини ҳимояловчи посбонга айланиши;
- 4) фуқароларнинг хусусий ҳаётига давлат томонидан ноқонуний аралашувнинг чекланиши;
- 5) давлат ҳокимияти олдида шахснинг мулкӣ ва иқтисодий мустақиллиги;
- 6) давлат, давлат институтлари ва фуқаролар ҳуқуқнинг тенг субъектлари эканлигидан келиб чиққан ҳолда фуқаролар ҳуқуқларини кафолатлаш ва қонун устуворлигини таъминлаш механизмларининг яратилгани;
- 7) фуқароларнинг ижтимоий ва ихтиёрӣ институтлари шакллангани, уларнинг тўлақонли фаолият юритиши;
- 8) жамиятда юксак маънавий-маданий муҳит шакллангани, шахс қадри, шаъни, ҳурмати асосӣ қадриятларга айлангани.

Ушбу хусусиятлар мутлақ идеал ёки ижтимоий-утопик қарашлар маҳсули эмас, балки мустақиллигимизнинг бугунги кунида давлатимиз белгилаб олган стратегик мақсад, тамойиллар уларни реал воқеликка айлантириш кафолатлари бўлиб хизмат қилмоқда. Ҳозирнинг ўзидаёқ амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий ислоҳотларнинг ҳуқуқий давлат барпо этиш ва ҳуқуқий давлат асосида очик, эркин ва албатта, адолатли жамиятни шакллантиришга қаратилгани фуқаролик жамиятини реал воқеликка айлантирмоқда. Демак, фуқаролик жамияти ижтимоий-утопик модел бўлгани учун эмас, балки тенг ҳуқуқли, эркин ва фаровон ҳаёт, ҳар бир шахсга ўз иқтисодий қобилятини, ижодий кучларини тўла намоён қилиш учун зарур ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий-маданий муҳит яратиш бериши туфайли мафтункордир. Ушбу жамиятни барпо этишнинг шартӣ эса демократик ҳуқуқий давлат кўришдир. Ўзининг сиёсий уюшқоқлиги, институтларининг барқарорлиги, ислоҳотларни амалга ошириш имкониятларига эга эканлиги, халқ ҳокимияти сифатида умумхалқ манфаатларига хизмат қилиши билан давлат фуқаролик жамияти барпо этиш вазифасини ўз зиммасига олади.

Мустақил давлатимизнинг ўтган ўттиз йил ичида амалга оширган ислохотларни зарурат, ҳуқуқ ва масъулият уйғунлиги нуқтаи назаридан қуйидаги йўналишларда қараш мумкин.

Биринчи йўналиш - давлат ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт.

Бу йўналишга давлатимиз ўз мустақиллигини эълон қилиши ва Конституция қабул қилинишидан янги давлат ҳокимияти органлари тизими, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари шакллантирилиши, икки палатали парламент тизимига ўтилишигача бўлган саъй-ҳаракатлар киради.

Маълумки, шўро даврида ҳам "назарий жиҳатдан" миллий республикалар мустақил, суверен эди. Баъзи назариётчилар бу республикалар "ўз суверенитетидан ихтиёрий равишда воз кечган" деган қарашни асослашга ҳам интилганлар. Бу билан, гўё улар тоталитар давлатни ихтиёрий тарзда ташкил этиб, уни қўллаб-қувватлайдилар, демокчи бўлганлар. Ўзбекистон Республикасининг 1990 йил 20 июнда қабул қилган Мустақиллик тўғрисидаги декларацияси ҳақиқий суверенитетга йўл очиб берди. Бу ҳужжат мамлакатимизнинг янги Конституциясини ишлаб чиқишга асос бўлди ва Конституциявий комиссия тузилди.

Конституцияни яратиш ишига бутун ақлий салоҳият жалб этилди, чет мамлакатларнинг конституциялари синчиклаб ўрганилди, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва бошқа халқаро ҳужжатлардаги қоидалар инобатга олинди. Кейин Конституция лойиҳаси умумхалқ муҳокамасига қўйилди ва бу муҳокама давомида 6 мингдан зиёд таклиф, фикр-мулоҳаза билдирилди. Шу тариқа халқимизнинг орзу-умидлари ва хоҳиш-иродасини ифода этган, келажагимизни белгилаб берган ҳужжат — Конституция юзага келди. Шавкат Миромонович айтганидек, “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезони” бўлиб хизмат қилади.

Конституцияда мамлакатимизни ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтказишнинг, очиқ фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг асосий тамойиллари белгилаб берилган.

Конституция мамлакатимизда кенг ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга йўл очиб берди. Эски ижтимоий-сиёсий тизим ўрнига миллий демократик мақсадларга мос келадиган янги тизимларни, институтларни яратишга киришилди. Бу жараёнлар институционал ёндашувдангина иборат эмас. Давлат учун зарур институтларни ташкил қилиш билан бирга, аслида энг муҳими ҳам шу, уларнинг самарали ишлаш механизмлари ҳам яратилди. Ушбу нуқтада давлатнинг ташкилотчилик функциялари ҳуқуқ, ижтимоий тарбия, маданият,

маънавият соҳалари билан уйғунлашади, муаммолар ва уларнинг ечимларига, ислохотларга кенг қамровлилик бахш этади.

Мустакиллик йилларда мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида эришилган энг катта ютуқлардан бири, шубҳасиз, икки палатали парламент тизимининг шакллантирилганидир. Бу ҳақда куйида кенгроқ тўхталамиз.

Иккинчи йўналиш - давлат ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Бу йўналишга хусусий мулкчиликни қўллаб-қувватлаш, кўп укладли иқтисодиётни қарор топтириш, бозор иқтисодиётига ўтишни таъминлаш, фермерликни жорий қилиш, янги солиқ тизимини яратиш кабилар киради. Янги қабул қилинган конституцияда ҳам Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликлари ва ҳуқуқларини, ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк микёсларини кенгайтириш, ернинг хусусий мулк сифатида белгиланиши, шахснинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш, тадбиркорликка, унинг ривожланишига ҳар томонлама кўмак бериш билан бирга бозор инфратузилмасини кенг ривожлантириш мақсадида давлат бошқаруви ролини чегаралашга асосий эътибор қаратилаяпти.

Иқтисодий ҳаётни жаҳонда тан олинган цивилизацияли муносабатлар асосига қуриш, эркин рақобат ва ижодий мусобақани ишбилармонлик, тадбиркорлик тамойилларига айлантириш зарурат эди. Афсуски, қишлоқ хўжалигидаги самарадорлик давр ва сарфланаётган харажатлар даражасида эмас. Номаъқул ҳолатларга бутунлай барҳам бериш учун бошқарув соҳасида, авваламбор, самарали ишлайдиган изчил сиёсий тизимни шакллантириш керак. Бу тизим шундай ишлаши керакки, бордию бирор-бир мансабдор шахс давлат сиёсатидан чекиниб, қонунга хилоф ишлар билан шуғулланадиган, ўз манфаатини давлат, халқ манфаатидан устун қўядиган бўлса, у кимлиги, кимнинг қариндоши, қайси раҳбарнинг оғайниси эканидан қатъи назар, муқаррар равишда жазосини олиши шарт. Яъни, бундай жазонинг муқаррарлигини шу одамдан юқори лавозимда ўтирганлар эмас, балки тизимнинг ўзи талаб этиши зарур.

Жамиятда ана шундай қараш, ана шундай тушунча шаклланган тақдирдагина қонунга итоат қилиб яшаш ҳаётий меъёрга айланади, қонун устуворлиги сўзда эмас, амалда таъминланади.

Президентимиз ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг тақдири, ҳаётда нечоғли ўз ифодасини топиши раҳбар ходимларга, уларнинг масъулияти ва ўз ишига қанчалик пухта бўлишига боғлиқ деб кўрсатади. У шундай деб таъкидлайди: ҳар бир раҳбарнинг фаолиятига мана шу икки талабга қай даражада жавоб беришига қараб баҳо берамиз ва хулоса чиқарамиз. Мен бу

икки талабдан биринчисига, яъни масъулият масаласига кўпроқ эътибор бераман. Майли, раҳбарнинг билими етишмасин, уни ўрганса бўлади. Лекин у масъулият ва жавобгарликни унутса, ишда ҳеч қандай силжиш ва ўзгариш бўлмайди.

Хусусий мулкчиликни қўллаб-қувватлашнинг яна бир муҳим воситаси солиқ тизимини яхшилашдир. Ўзбекистонда бу йўналишда кўп хайрли ишлар амалга оширилди. Солиқ турлари камайтирилди, чет эллик сармоядорлар билан ҳамкорликда ташкил этилган ишлаб чиқариш корхоналарига катта солиқ имтиёзлари берилди. Муҳим жиҳати шундаки, мулкдорда мулкка эгаллик ҳиссини уйғотиш ва унинг ҳуқуқларини такомиллаштириш баробарида, давлат ва жамият олдидаги бурчларини теран ҳис қилиши борасида ҳам талай чоратadbирлар кўрилмоқда.

Учинчи йўналиш - давлат ва маънавий-маданий ҳаёт.

Маънавий-маданий ҳаёт ижтимоий тараққиётнинг нафақат пировард натижаси, балки аввало, ислохотлар самарадорлигининг барометри, кўрсаткичи ҳамдир. Давлат амалга ошираётган ислохотларнинг ижтимоий тараққиёт қонунларига нечоғли мослиги, ислохотлар фуқароларнинг, халқнинг маънавий-маданий ҳаётида қанчалик намоён бўлишида ақс этади. Демак, давлат ислохотларнинг нафақат пировард натижаси, худди шунингдек, ислохотлар фуқароларнинг, халқнинг кундалик маънавий-маданий ҳаётида ўзининг аниқ ифодасини топиши учун ҳам масъулдир.

Маънавий-маданий ҳаёт таълим-тарбия, маданий мерос, тарихий тажриба, диний, ахлоқий, маърифий қарашлар, турмуш тарзи, ранг-баранг муносабатлар, илм-фан, халқ байрамлари, сайллари, томошалари ва удумлари, санъат, адабиёт каби соҳаларни ўз ичига қамраб олади. Халқнинг, миллатнинг ўзига хос этник хусусиятлари, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси ҳам аслида ана шу маънавий-маданий қадриятлар билан ўлчанади.

Мустақиллик йилларида маънавий-маданий масалаларга, айниқса миллий мерос, аجدодларимизнинг тарихий-маданий ва ахлоқий тажрибасини ўрганишга эътибор, қизиқиш кучайди. Президентимиз ва ҳукуматимиз томонидан илгари сурилган инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган концепциялар, баркамол авлодни вояга етказишга қаратилган таълим-тарбия тизимидаги ислохотлар, маънавият ва маърифат марказларининг тузилиши жамиятимиздаги янги маънавий-маданий муҳитни шакллантирди. 2019 йилнинг "Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили", 2020 йилнинг "Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили", 2021 йилнинг эса "Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили"

2022 йил “Инсон кадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили” деб эълон қилиниши давлатимизнинг инсонпарварлик ғояларига таянаётганидан далолат беради.

Мустақиллик йилларида инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган миллий меросга бўлган муносабатни ўзгартириш, уни ўрганиш, тарғиб этиш ва келгуси авлодга етказиш ишлари давлат аҳамиятига молик вазифа даражасига кўтарилишининг ўзи муҳим воқеадир. Инсонпарварлик ғоялари маънавиятнинг бошқа соҳалари сингари авлоддан авлодга ўтиш — ворисийлик асосида тараққий этган. Бундай ворисийлик, давомийлик, узлуксизлик тарихий тараққиётнинг ҳамма даврларига хос бўлиб, ҳозирги мустақиллик шароитида инсонпарварлик ғоялари ривож учун муҳим ва бой манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Тўртинчи йўналиш — давлат ва ижтимоий-ҳуқуқий ҳаёт.

Профессор З.Исломов ўзининг "Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси" асарида таъкидлаганидек, "ҳуқуқ моҳиятига кўра кишиларни, бутун инсоният ҳамжамиятини нормал, тартибли ҳаёт билан таъминлашга даъват этувчи" ҳодисадир. “Ҳар қандай жамиятда унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш ўша жамият мавжудлигининг шартидир”, деб таъкидлайди [5]. Демак, ҳуқуқ – ижтимоий тараққиётнинг, кишилик жамияти мавжудлигининг шарти, зарурати, асосидир.

Ижтимоий-ҳуқуқий ҳаёт нафақат юридик институтларни, шу билан бирга, шахс, жамият, давлат ҳаётининг ҳуқуқ билан бевосита боғлиқ барча соҳа ва жиҳатларини ўз ичига олади. Меъёрий ҳуқуқ давлат томонидан ўрнатилган тартиб-қоидалар доирасида амал қилади, унга расмийлик хос. Одатий ҳуқуқ, бошқача айтганда, ахлоқ меъёрлари улардан ташқарида бўлади, лекин меъёрий ҳуқуқ билан бирга ижтимоий-ҳуқуқий маконни ташкил этади.

Давлат меъёрий ҳуқуқни яратиш билан чекланиб қололмайди, акс ҳолда, у бошлаган ислоҳотлар кўзланган натижаларга олиб келиши мушкул. Шунинг учун давлат ахлоққа, халқ маданияти ва турмуш тарзига сингиб кетган урф-одатларга ("одатий ҳуқуқ"), яъни ижтимоий меъёрларга ҳам таянади, улар орқали фуқароларни ижтимоий ўзгаришларга жалб этади. Одатий ҳуқуқ энг содда ва оддий, энг оммалашган муносабатларни тартибга солиб боради. Шунинг учун мамлакатимизда адолатли демократик жамиятни шакллантириш жараёнлари барча ижтимоий меъёрлар, айниқса, ҳуқуқий, маънавий (ахлоқий), сиёсий меъёрларга изчил риоя этилишини талаб қилади.

Ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётда қарор топган ушбу "энг содда ва оддий, энг оммалашган муносабатлар"ни ҳисобга олмаслик, уларни нигилистларча инкор этиш тузумни таназзулга олиб келади. Шўро давлати миллатларнинг ана

шундай тарихий-маданий ва ҳуқуқий анъаларини, тажрибасини ҳисобга олмади, тўғрироғи, уларга менсимасдан қаради ва охир-оқибат пароканда бўлди. Шу сабабли ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётда қарор топган анъаналарни ҳисобга олиш нафақат зарурат, балки жамиятда тадрижий ривожланишни, ислоҳотлар самарадорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан келгуси авлодлар олдидаги масъулият ҳамдир.

Фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатда зарурат инсон манфаатлари орқали англанади, ҳуқуқ меъёрлари орқали таъминланади, масъулият орқали эса амалда ўз ифодасини топади. Демак, инсон манфаатларини англатувчи зарурат — субстанция, ҳуқуқ — механизм, масъулият — тўла тадқиқот шартидир. Давлат эса ушбу учликнинг уйғун ҳаракатланишини, уларнинг йўналишига умумхалқ ва умуммиллий тус беришни таъминловчи ижтимоий-сиёсий тизимдаги бош институтдир.

Бу ўринда Президент Ш.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида: “Мустақиллигимизнинг илк даврида қабул қилинган Конституциямиз шахс, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда уларнинг кафолатларини аниқ-равшан белгилаб берди. Бош қомусимиз, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, юртимиз фуқаролари тенглигининг кафолатланишини эътироф этди ва замонавий демократик тараққиёт учун замин яратди” дейди [4:2]. Ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётнинг савияси жамият аъзоларининг ҳуқуқий маданияти ва шахснинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик даражаси орқали намоён бўлади. Шахснинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиги эса турли ҳуқуқбузарликлар унинг бевосита манфаатларига зарар етказишидан ёки етказмаслигидан қатъи назар уларга қарши курашишга тайёрлик даражаси билан ўлчанади. Демак, давлатнинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётдаги фаолияти, ҳуқуқ соҳасида амалга ошираётган ислоҳотлари инсонни ҳуқуқбузарликка йўл қўйишдан асраш, жамиятда қонун устуворлигини таъминлашга қаратилгандир.

Бешинчи йўналиш - давлат ва жамият ҳаёти. Юқоридаги йўналишлар моҳиятан жамият ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. Уларда жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий ёки маънавий-маданий соҳалари назарда тутилади. Лекин жамият ҳаётининг давлат фаолияти, у амалга ошираётган ислоҳотлар билан боғлиқ бошқа жиҳатлари ҳам мавжуд. Масалан, ижтимоий демография, этник-ижтимоий муносабатлар, ҳарбий тизим, давлатлараро алоқалар, халқаро терроризмга қарши кураш кабилар шулар жумласидандир. Буларнинг ҳар бири

жамият ҳаётига тааллуқли бўлиб, фақат давлатгина уларни зарур кўлам ва даражада йўлга қўя олади.

Ижтимоий демографияни олайлик. Махсус тадқиқотлар кўрсатадики, ривожланган давлатларда икки-уч киши ишлаб, кундалик ҳаёт кечирса, ўзбек хонадонида бир киши баъзан 6-7 жонни боқади. Мамлакатимизда ишловчидан кўра истеъмолчи кўп. Аҳоли ҳар йили 350-400 минг кишига кўпаймоқда. Бундай демографик ўсиш аҳоли турмуш тарзи ва саломатлигига, оиланинг моддий таъминланганлик даражасига таъсир кўрсатмай қолмайди. Шунинг учун иқтисодий тараққиёт билан демографик ҳолат мутаносиблигини таъминлаб бориш талаб этилади. Давлатимиз аёлларнинг саломатлигини (шу жумладан, репродуктив саломатлигини) яхшилаш, фарзандларнинг ўқиб, таълим-тарбия олиши, соғлом бўлиб вояга етиши учун зарур шарт-шароитни яратиш мақсадида демографик ўсишни маданийлаштириш йўлидан бормоқда.

Давлатнинг жамият ҳаётига аралашувини ёки ўзи маъқул кўрган ислохотларни унга зўрлаб жорий қилишини давлатнинг волюнтаризми, тоталитар бошқарувга мойиллиги, зўравонлиги сифатида тушунмаслик зарур. Давлат жамият ҳаёти учун муҳим бўлган ўзгаришни ижтимоий зарурат сифатида қабул қилади, ушбу заруратни илғайди, унинг ҳаётда ўз ифодасини топиш механизмларини ишлаб чиқади ва бу борадаги бутун масъулиятни ўз зиммасига олади. Алоҳида олинган бирор ташкилот ёки тизим ўзгаришлар зарурлигини сезмаслиги, ҳатто билмаслиги ҳам мумкин. Давлат "ўз назари" уларникидан кенгроқ эканлиги, кўп нарсани билиши, хуллас, ижтимоий заруратни вақтида тўғри пайқаш билан фарқ қилади. Айни шу фазилатлар давлатни ислохотларнинг ташаббускори, бошловчиси сифатида ҳаракат қилишга ундайди.

Олтинчи йўналиш - давлат ва шахс. Ушбу йўналишда инсон манфаатларининг устуворлиги тамойилига таянилади. Мустақиллик йилларида ишлаб чиқилган ва реал воқеликка айланган ички сиёсат том маънода инсон манфаатларига, шахснинг ижодий қобилиятларини ўстиришга, уни ижтимоий борлиқнинг ҳақиқий ижодкорига айлантиришга қаратилгани билан эътиборлидир. Давлатимиз ички сиёсатининг негизи инсон манфаатларига қаратилган, меҳнатни рағбатлантиришнинг кучли механизмига эга бўлган ва аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини давлат йўли билан ҳимоя қиладиган бозор иқтисодиётини қуришдан иборатдир. Бозор иқтисодиёти шахснинг ижодий меҳнатини ва интилишларини қўллаб-қувватлайди, чунки унинг ўзи инсон эркин меҳнатининг маҳсулидир. Давлат эса, шахснинг эркин меҳнат қилиши учун зарур ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий шароитни яратади,

жамиятда, ишлаб чиқарувчилар ўртасида ижодий рақобатни қўллаб-қувватлайди.

Шахснинг эркин меҳнат қилиши жамият учун ҳам, шахснинг ўзи учун ҳам бирламчи эҳтиёж, заруратдир. Бироқ бу эҳтиёж, бу зарурат ҳар доим ҳам тўғри англонавермайди, гоҳо улар шахснинг ўз манфаатларини, ўзининг эҳтиёжларини қондириш мақсадида келиб чиқиши мумкин. Ҳаётимизда учраб турадиган порахўрлик, юлғичлик, коррупция каби ғайриижтимоий салбий ҳолатлар шахснинг ўз манфаатларини жамият манфаатларидан устун қўйиши, ўзининг ҳузурини, айш-ишратини ўйлаши, осон обрў ва бойлик орттиришга интилишининг натижаси бўлиб чиқади. Бу эса, ўз навбатида, ҳуқуқий меъёрлар ва қонунларни менсимасликка, жамият, келажак, давлатимиз шунча катта куч ва саъй-ҳаракатлар билан мустаҳкамлашга интилаётган мустақиллик олдидаги масъулиятни унутишга олиб келади. Шунинг учун ҳам Президент Ш.Мирзиёев мамлакатимизда фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш заруратини нафақат ҳуқуқ, қонун устуворлигини таъминлаш, худди шунингдек, келажак, мустақиллик олдидаги масъулият билан боғлайди. У масъулиятни ислохотларни муваффақиятли амалга ошириш учун давлат ва раҳбар ходимлар олдида қўйиладиган биринчи талаб деб атайди: “Биз бугун ўз олдимизга катта-катта мақсадлар қўйиб, маррани баланд олдик.

Ўзбекистонда демократик ислохотлар муқаррар тус олди ва ҳеч ким, ҳеч қандай куч бизни ўз танлаган йўлимиздан қайтара олмайди. Бу – бугунги ҳаёт, бугунги замон талаби. Бу – кўп миллатли, бағрикенг, меҳнаткаш ва олижаноб халқимизнинг хоҳиш-истаги. Ва биз халқимизнинг туб манфаатлари, унинг эзгу орзу-интилишларини ифода этадиган ана шундай сиёсатни жадал давом эттирамиз. Нафақат давом эттирамиз, балки уни янги, янада юксак босқичга кўтарамиз. Эл-юртимиз, жаҳон ҳамжамияти бизга катта ишонч билан қарамокда. Ана шу юксак ишончга ҳар томонлама муносиб бўлиб, қатъият билан олға интилиб, кўзлаган улуғ мақсадларимизга биргаликда албатта етамиз”[4].

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Ш.М.Мирзиёев. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Қашқадарё” газетаси. 2016 йил 10 декабрь. 8 б.
2. Ш.М.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. (Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган

- мажлисидаги маърузаси). “Оила даврасида” ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий газета. 8 б.
3. Политология. Зеркало. 1999. Б. 264-287.
 4. Мирзиёев Ш.М. “Миллий тикланишдан-миллий юксариш сари” – 4-том. Тошкент. “Ўзбекистон” – 2020 й. Б.10.
 5. Исломов З. "Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси" Тошкент. 2004.
 6. Мирзиёев Ш.М. Конституция ва қонун устуворлиги -ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир. "Халқ сўзи", 2019 йил 8 декабрь.
 7. Парсонс Т. Система современных обществ. М.: Аспект-Пресс, 1998.
 8. Ochilova G.A., Ochilov B.A., Aralov M.B. Global environmental policy: problems and solutions. 2020. <https://cyberleninka.ru/article/n/global-environmental-policy-problems-and-solutions/viewer>
 9. Очилова, Г. А. (2022). ЁШЛАР ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪНАВИЙ ЭЛИТАСИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 1288-1294.
 10. Ochilova, G. A. (2020). Philosophical analysis of the development of social consciousness. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*” *PJAE*, 17(7), 2020.
 11. Nurillaevich, O. B., Aralovna, O. G., Shavkatovich, N. K., Khurramovich, M. Y., & Aralovich, O. B. (2022). Factors Of The Formation Of Ecological Culture In The Education And Training System. *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, 984-989.
 12. Очилова Г.А., Жумаева Ш.С., Очилов Б.А. Жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожда миллий давлатчилик тафаккурини шакллантириш зарурияти: усул ва воситалари. Халқаро ислом академияси. Илмий таҳлил журнали. Тошкент. 2019 й. 44-бет.

ETNOSPORT – MILLIY SPORT TURLARI VA XALQ O‘YINLARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM OMILI

Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich

t.f.b. falsafa doktori (PhD), dotsent

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Email: new_rich80@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola milliy sport turlari va xalq o‘yinlarini rivojlantirish va ommalashtirishga qaratilgan etnosport mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda etnosport turlarini rivojlantirishning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati, mazkur sport turlarini muvofiqlashtirib turadigan xalqaro va milliy tashkilotlar, mamlakatimizda etnosport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlil qilingan.

***Kalit so‘zlar:** etnosport, milliy qadriyatlar, xalq o‘yinlari, milliy sport, Ethnosport Challenge, Uzbekistan Ethno Games, “Bahodirlar o‘yini”, ko‘chmanchilar o‘yinlari.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена теме этноспорта, направленной на развитие и популяризацию национальных видов спорта и народных игр, проведен анализ роли и значения развития этноспорта в обществе, международных и национальных организациях, координирующих эти виды спорта, а также проводимой работы по популяризации и развитию этноспорта в нашей стране.

***Ключевые слова:** этносport, национальные ценности, народные игры, национальные виды спорта, Ethnosport Challenge, Uzbekistan Ethno Games, «Игры богатырей», игры кочевников.*

KIRISH

O‘zbek xalq milliy o‘yinlari o‘zining uzoq o‘tmishi, boy tarixiga ega bo‘lgan, ajdodlardan avlodlarga meros sifatida o‘tib kelayotgan, ma’naviy boyligimiz, qadriyatlarimizdan sanaladi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan boshlab, milliy qadriyatlarimiz, an’ana-yu udumlarimiz, shu jumladan, xalq o‘yinlarini qayta tiklashga katta e’tibor qaratildi. Endilikda milliy sport turlari va xalq o‘yinlarini ommalashtirish va rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Sportning an’anaviy turlari bilan birgalikda milliy sport turlari hamda xalq o‘yinlari ham tobora rivojlanib bormoqda. Xalqlarning boy merosini asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazishda sportning an’anaviy turlari muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek xalqi ko‘p asrlar davomida Kurash, Belbog‘li kurash, Uloq-ko‘pkari, Turon, Boyqo‘rg‘on kabi O‘zbekiston milliy sportining asoschilariga aylangan kurashchi-polvonlari hamda afsonaviy chavandozlari bilan mashhur bo‘lgan. Mazkur sport turlari milliy ruh bilan sug‘orilgan bo‘lib, yoshlarda abjirlik, epchillik kabi xususiyatlarni shakllantirishda, ularning o‘tkir zehni va ko‘rkam qaddi-qomatli bo‘lib ulg‘ayishlarida muhim o‘rin tutadi. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar tufayli haqli ravishda O‘zbekistonning madaniy merosi bo‘lgan milliy sportimizni dunyoga namoyish etish imkoniyati paydo bo‘ldi. Milliy sport turlaridan kurash, belbog‘li kurash, o‘zbek jang san‘ati, Turon yakkakurashi, qarabtep va uloq-ko‘pkari kabilari xalqaro sport turlari qatoridan joy olib bo‘ldi. Bugungi kunda mazkur milliy sport turlari etnosport turlariga kiritilgan bo‘lib, ushbu sport turlari bo‘yicha butun dunyo bellashmoqda. Mamlakatimizda milliy sport va xalq o‘yinlarini 6 ta yo‘nalishga bo‘lish mumkin: harakatli, intellektual, harbiy, taxta, cho‘pon va ov o‘yinlari. Ulardan etnosport turlari 9 tani (milliy kurash turlari, Amir Temur shaxmati, kamondan otish, ot sporti, yirtqich qushlar bilan ov qilish, bahodirlik (kuchlilar) va dorboz (arqonda yurish) san‘ati), shu kungacha xalq orasidan topilgan milliy sport turlari soni esa 198 tani tashkil etmoqda [8].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dunyoda “An’anaviy o‘yinlar” tushunchasi keng qo‘llaniladi va jismoniy faoliyatning turli xil an’anaviy turlarini o‘z ichiga oladi. YUNESKO tomonidan an’anaviy o‘yinlar insoniyat madaniy merosining ajralmas qismi sifatida e‘lon qilingan bo‘lib, ular etnik-madaniy o‘ziga xoslik va madaniy xilma-xillikni qayta tiklashga xizmat qiladi. Etnosport – bu jismoniy faoliyatning an’anaviy turlari, jumladan, milliy sport turlari va mahalliy xalqlarning an’anaviy o‘yinlarini o‘zida mujassam etgan yangi institutsional shakl bo‘lib, ular milliy qadriyatlar sifatida hamma joyda qayta tiklanmoqda [4, 43].

Etnosport – an’anaviy o‘yinlar va musobaqalarni saqlab qolish uchun xizmat qiladigan zamonaviy xalq sport turidir. Madaniyatshunos Aleksey Kylasov tomonidan berilgan ta’rifga ko‘ra, etnosport deganda (qadimgi yunoncha "ethnos" (xalq) va "sport" so‘zlaridan) etnosport nazariyasida tasvirlangan jismoniy faoliyatning an’anaviy turlari, ularni saqlash va rivojlantirish usullari to‘plami tushuniladi [1, 161]. “Etnosport” tushunchasi 2010-yilda an’anaviy o‘yinlar va musobaqalar turnirlarining zamonaviy (folklor) shaklini tavsiflash uchun ilmiy muomalaga kiritildi. “Etnosport” leksigrammasida “sport” komponentining qo‘llanilishi zamonaviy o‘yin madaniyatida sportning chuqur o‘rin olganligi bilan bog‘liq [2, 10].

Etnosport turlariga an'anaviy sport turlari, xalq o'yinlari kiradi va bu jismoniy faoliyat turlari insoniyatning madaniy merosini saqlashda katta rol o'ynaydi. Dunyodagi har bir etnik guruh ko'p asrlik o'yin madaniyati asosida o'ziga xos bo'lgan etnosport turlarini yaratadi. Bunday sport turlarini rivojlantirish YUNESKONing madaniy xilma-xillikni targ'ib qilish, madaniyatlar o'rtasidagi muloqot va jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun nomoddiy madaniy merosni asrab-avaylash bo'yicha faoliyati va dasturlariga hamohangdir.

Dunyoda etnosport turlarini rivojlantirish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2012-yilda Monrealda (Kanada) ikki tashkilot – Kanada Etnosport jamiyati va 2011-yilda tuzilgan dunyodagi birinchi etnosport tashkiloti – Rossiya an'anaviy o'yinlar va etnosport federatsiyasi tomonidan Butunjahon etnosport jamiyati tashkil etildi. 2018-yilda Butunjahon etnosporti (World Ethnosport) shtab-kvartirasi Riga (Latviya) shahriga ko'chirildi [10].

Butunjahon etnosporti YUNESKONing an'anaviy o'yinlar va sport turlari bo'yicha turli loyihalari – An'anaviy o'yinlar va sport bo'yicha maslahatchilar qo'mitasi, Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha hukumatlararo qo'mitasining (CIGEPS) Doimiy maslahat kengashi bilan hamkorlik qiladi. Mazkur tashkilot YUNESKONing II toifadagi institutlari – YUNESKONing Ko'chmanchi sivilizatsiyalarni o'rganish xalqaro instituti (Mo'g'uliston) va YUNESKO/Tencent ochiq raqamli an'anaviy o'yinlar kutubxonasi (Xitoy) bilan qo'shma dasturlarni ham amalga oshiradi [3, 3].

Butunjahon etnosportining asosiy tadbir loyihasi – Butunjahon Etnosport Challenge turnirlari – etnik nomoddiy madaniy merosni saqlash va rivojlantirish maqsadida mahalliy an'anaviy o'yinlar qoidalari va jihozlariga muvofiq taniqli sportchilar ishtirokida muntazam ravishda o'tkaziladigan xalqaro musobaqalardir. “Ethnosport Challenge” turnirlari, birinchi navbatda, xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar an'analari tarixan shakllangan Ipak yo'li bo'ylab madaniy aloqalarni saqlab qolishga qaratilgan. Loyiha 2018-yilda boshlangan va allaqachon to'rtta turnirga mezbonlik qilgan – Rossiya, Malayziya, Braziliya va Litvada. Butunjahon etnosporti barcha qit'alardagi 48 mamlakat olimlari, an'anaviy o'yinlar va etnosport tadbirlari tashkilotchilarini birlashtiradi [3, 5].

2015-yil 7-sentabrda Qirg'iziston va Turkiya tashabbusi bilan Yevroosiyo davlatlarining etnik, an'anaviy va milliy sport turlari federatsiyalarini (“Kavkaz o'yinlari”, “Erdin o'yinlari”, “Maanchari o'yinlari”, “Salburun” va boshqalar) o'z ichiga olgan Butunjahon etnosport konfederatsiyasi tashkil etildi. Ayni paytda Jahon etnosport konfederatsiyasiga Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkiya, Ozarbayjon, Mo'g'uliston, Vengriya, Gruziya, Rossiya, Argentina, Yaponiya, Meksika, Polsha, Qatar, Ruminiya, Tunis, Litva kabi 16 davlat a'zo [10].

Butunjahon ko'chmanchilar o'yinlari Qirg'iziston hukumati tashabbusi bilan 2012-yilda ko'chmanchi sivilizatsiya madaniyatini tiklash va saqlash maqsadida tashkil etilgan yirik xalqaro loyiha hisoblanadi. Butunjahon ko'chmanchilar o'yinlari – etnik sport turlari bo'yicha xalqaro sport musobaqalari bo'lib. Mazkur musobaqalar Markaziy Osiyoning tarixan ko'chmanchi xalqlarining o'yinlari asosida tashkil etilgan. Butunjahon ko'chmanchilar o'yinlarining hammuallifi Butunjahon etnik o'yinlar konfederatsiyasi hisoblanadi [2, 7].

Birinchi Jahon ko'chmanchilar o'yinlari 2014-yilning 9-14-sentabr kunlari Qirg'izistonning Issiqko'l viloyati Cho'lpon-Ota shahrida bo'lib o'tdi. Ularda 19 davlatdan 583 nafar sportchi ishtirok etdi. Musobaqalar etnik sportning 10 turi bo'yicha o'tkazildi. Madaniy dasturda 1200 kishi ishtirok etdi. Televizion eshittirish 230 million kishilik auditoriyaga ega 40 mamlakatni qamrab oldi. Ikkinchi va uchinchi Ko'chmanchilar o'yinlari ham Cho'lpon-Otada bo'lib o'tdi: 2016-yilda 60 ta davlat, 2018-yilda esa 66 ta davlat ishtirokida. To'rtinchi o'yinlar 2022-yilda Turkiyaning Iznik shahrida bo'lib o'tdi, unda 100 dan ortiq davlat ishtirok etdi.

Qadimiy qadriyatlarimiz – xalq o'yinlari va milliy sport turlariga hukumat darajasida e'tibor qaratilayotganini ham e'tirof etish lozim. 2019-yilning noyabr oyida O'zbekiston poytaxtida Butunjahon etnosport kengashi va Butunjahon Strongmen federatsiyasi (WSF) kengashining qo'shma yig'ilishi bo'lib o'tdi va unda tuzilgan ittifoq doirasidagi hamkorlik rejaları tasdiqlandi. 2019-yil dekabr oyida Bogota shahrida (Kolumbiya) bo'lib o'tgan YUNESKOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha Hukumatlararo qo'mitasining 14-sessiyasi yig'ilishida Konvensiyani amalga oshirish bo'yicha maslahat hamkori sifatida Jahon etnosportini akkreditatsiya qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. Olingan maqom doirasida O'zbekiston Butunjahon etnosport faoliyati markaziga aylandi. O'zbekiston va YUNESKO o'rtasidagi hamkorlik dasturiga kiritilgan hamkorlik shartnomalari tuzildi [6, 577].

2020-yilda Xiva “Turk dunyosi madaniyati poytaxti” deb e'lon qilindi. Mazkur qadimiy shaharda har yili Butunjahon bahodirlar o'yinlari federatsiyasi (WSF) ko'magida Pahlavon Mahmud nomini abadiylashtirish maqsadida “Bahodirlar o'yinlari” xalqaro turniri o'tkaziladi. Turnir o'zbek xalqining buyuk farzandi, o'z davrida Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon, Afg'oniston va Hindistonda mashhur kurashchi, ustoz, faylasuf va so'fiy bo'lgan Pahlavon Mahmud xotirasiga bag'ishlab tashkil etiladi [7].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-iyundagi “Kamondan otish sportini yanada rivojlantirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni O'zbekistonda etnosportni rivojlantirish yo'lidagi navbatdagi muhim qadam

bo'ldi. Hujjatda Toshkent shahrida "Alpomish va Barchinoy" xalqaro turniri, Samarqandda xotin-qizlar o'rtasida "To'maris kubogi", Buxoro, Qo'qon, Samarqand va Xiva shaharlarida Turizm va viloyat markazlarida kamonchilar uchun kamondan otish haftaligini o'tkazish, sport bazasini tashkil etish ko'zda tutilgan [9].

2021-yil 8-oktyabrda Toshkent shahrida "O'zbekistonda etnosportning rivojlanish istiqbollari" mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. O'zbekistonda milliy sport turlarini rivojlantirish va ommalashtirish mamlakatimiz rahbariyati tomonidan ilgari surilgan muhim tashabbuslardan biri va nomoddiy madaniy merosni asrash, shuningdek, aholi orasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish va ommalashtirish sohasidagi asosiy masalalardan biridir. Shu maqsadda tashkil etilgan xalqaro konferensiya "O'zbekistonni etnosport va milliy qadriyatlar orqali kashf eting!" shiori ostida o'tkazildi. Makur xalqaro konferensiyada O'zbekiston Etnosport assotsiatsiyasi tashkil etilganligi barchaga ma'lum qilindi [10].

O'zbekiston etnosport assotsiatsiyasi 2021-yil 6-oktyabrda Adliya vazirligidan ro'yxatdan o'tkazildi. Milliy va an'anaviy sport turlarini, xalq o'yinlarini tiklash, rivojlantirish, ularning yagona tartib-qoidalarini ishlab chiqish hamda tatbiq etish, shuningdek aholi orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish ham Etnosport assotsiatsiyasining asosiy maqsadlaridan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-sonli Farmoniga muvofiq, bir nechta ixtisoslashtirilgan muassasalar vakillari, shu jumladan Jangchi-polvonlar milliy markazi, O'zbekiston uloq-ko'pkari federatsiyasi, O'zbekiston kamar va uchkurash uyushmasi, Kamondan otish milliy federatsiyasi va Belbog'li kurash sport federatsiyasi o'rtasida mamlakatimizda Milliy etnosport uyushmasini tashkil etish to'g'risida kelishuvga erishildi [7].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi "Sog'lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6099-son Farmoniga muvofiq, respublika hududlarida ekspeditsiya tashkil qilgan holda milliy sport turlari hamda xalq o'yinlari tarixini o'rganish asosida "O'zbekiston Respublikasi milliy sport turlari va xalq o'yinlari ensiklopediyasi"ni tayyorlash va chop etish maqsadida qator tashkilotlar hamkorligida qo'shma qaror qabul qilingan edi. Milliy sport turlari va xalq o'yinlari ensiklopediyasini yaratishdan ko'zlangan asosiy maqsad, qadimdan bizgacha yetib kelgan milliy sport turlari va xalq o'yinlarini keng jamoatchilik, xususan xorijlik sayyohlarga namoyish etish va bu orqali milliy o'yinlarimiz va sport turlarini xalqaro miqyosiga olib chiqishdan iborat [9].

2022-yilda O'zbekiston xalq o'yinlari va milliy sport turlarining tarixi, qonun-qoidalarini o'zida aks ettirgan "O'zbekiston Respublikasi milliy sport turlari va xalq o'yinlari entsiklopediyasi" chop etildi. Mazkur ensiklopediya 2 qismdan iborat bo'lib, unga jami 82 ta milliy xalq o'yinlarining kelib chiqish tarixi va rivojlanish bosqichlari haqidagi ma'lumotlar o'zbek, rus va ingliz tillarida kiritilgan. Kitobning 1-qismida milliy sport turlari va ularning rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan sulolaviy sportchilar haqida so'z yuritilgan bo'lsa, 2-qismda milliy sport turlari va xalq o'yinlarining kelib chiqish tarixi, rivojlanish bosqichlari to'g'risida hikoya qilinadi [10].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-apreldagi "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-201-son qarori bilan 2023-yil 1-martdan boshlab milliy sport turlari bo'yicha uch bosqichli umumrespublika sport musobaqalarini o'tkazish tizimi joriy qilinadi [5, 145].

2022-yil 25-mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Etnosport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Mamlakatimizda milliy sport turlari va xalq o'yinlarini (etnosport) targ'ib qilish va ommalashtirish, bolalar va o'smirlarni ularga keng jalb qilish maqsadida, mazkur qaror asosida Etnosport turlarini 2025-yilgacha ommalashtirish va rivojlantirish dasturi hamda mazkur dasturni 2022-2023 yillarda amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi" tasdiqlandi [9].

Mazkur qarorda barcha ta'lim muassasalarida milliy sport turlari va xalq o'yinlarining mohiyati va ularning jismoniy, intellektual, ma'naviy-axloqiy jihatdan o'rni haqida tushunchalar berib borilishi ham ko'rsatib o'tildi. O'zbekiston etnosport assotsiatsiyasiga aholining barcha qatlamlarini etnosport bilan shug'ullanishga jalb qilish, mahallalarda etnosport turlari bo'yicha xalq o'yinlari va musobaqalarni o'tkazish hamda Butunjahon etnosport konfederatsiyasi bilan hamkorlikni kuchaytirish vazifalari topshirildi [8].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Xalq salomatligi milliy kengashiga quyidagilarni amalga oshirish topshirildi:

- ommaviy sport musobaqalari tashkil qilinadigan etnosport turlari ro'yxatini tasdiqlash;

- 2023-yilgi sport va ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlarining kalendar rejasida etnosport turlari bo'yicha musobaqalarni o'tkazish uchun zarur mablag'lar ko'paytirilishi hamda ajratilishini ta'minlash;

- 2023-yilgi sport va ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlarining kalendar rejasiga muvofiq etnosport turlari bo'yicha musobaqalar o'tkazilishini ta'minlash;

- alohida etnosport turini rivojlantirish maqsadida sport federatsiya (assotsiatsiya)larini tashkil qilish choralarini ko'rish.

Mazkur qarorga ko'ra, 2023-yil 1-martdan boshlab etnosport turlari bo'yicha musobaqalar har yili an'anaviy tarzda o'tkaziladi. Xususan, Toshkent shahrida har yili etnosport turlari bo'yicha "Uzbekistan Ethno Games" respublika festivali, Xiva shahrida har ikki yilda bir marotaba Xalqaro etnosport festivali tashkil qilinadi. Bunda "Ichan qal'a" majmuasida festivalning ochilish va yopilish marosimlari o'tkaziladi. Har bir hududda ot sporti turlariga tegishli anjomlar do'koni ochiladi.

2023-yil 8-10-sentabr kunlari qadimiy Xiva shahrida ilk marotaba Xalqaro etnosport festivali bo'lib o'tdi. Milliy qadriyatlar va an'analarni o'zida jamlagan ushbu tadbirda 63 ta mamlakatdan qariyb 930 nafar etnosport namoyandalari, ommaviy axborot vositalari xodimlari ishtirok etganligi festivalga dunyo miqyosida qiziqish va e'tibor naqadar katta ekanini yaqqol ko'rsatib turibdi.

"Ichan qal'a" majmuasi hamda uning atrofidagi maydonlarda belbog'li kurash bo'yicha xalqaro turnir, o'zbek jang san'ati, mass resling, bahodirlar o'yini va tosh ko'tarish bo'yicha jahon chempionatlari, kamondan otish bo'yicha xalqaro ochiq turniri, milliy kurash, bel olish va uch kurash, Turon yakkakurashi, qushlar ovi va ot sporti turlari bo'yicha ko'rgazmalar, mohir oshpazlar ishtirokida osh chempionati, milliy ovqatlar va qovun sayli kabi tadbirlar o'tkazildi. Shuningdek, Butunjahon etnosport konfederatsiyasining "Meros bilan bog'langan, etnosport bilan birlashgan" shiori ostida etnosport sammiti, Butunjahon etnosport konfederatsiyasi Ijroiya qo'mitasi a'zolarining uchrashuvi va Xalqaro etnosport festivali paradi ham tashkil etildi. Tadbir doirasida etnosport turlarini rivojlantirish va yanada ommalashtirish bo'yicha forum, osh pishirish musobaqasi, qovun sayli, hunarmandchilik mahsulotlari hamda san'at asarlaridan ko'rgazma, "Bahodirlar o'yini" musobaqasi, 6 ta sport turi bo'yicha ko'rgazmali chiqishlar, 12 ta milliy xalq o'yinlari bo'yicha ko'rgazmali o'yinlar tashkil etildi.

Darhaqiqat, milliy sport turlari va xalq o'yinlari o'ziga xos qadriyat sifatida avlodlardan avlodlarga o'tib boradi. Ularni ardoqlagan yoshlar qalbida Vatanga muhabbat tuyg'usi qaror topadi, milliy ruh shakllanib, xalqimizning an'ana va urf-odatlarini e'zozlash hissi yanada kuchayadi. Xullas, milliy o'yinlar yoshlarni o'zbekona tarbiyalashning eng ta'sirchan vositalaridan biridir. Bu o'yinlar qanchalik keng yoyilsa, vatanparvar yoshlar safi shunchalik kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Кыласов А.В., Гавров С.Н. Этнокультурное многообразие – новая парадигма в развитии спорта // V Международный конгресс «Человек, спорт,

здоровье» 21-23 апреля 2011 г., Санкт-Петербург, Россия: Материалы конгресса // под ред. В. А. Таймазова. – СПб: Олимп-СПб, 2011. – С. 161-163.

2. Кыласов А.В. Роль этноспорта в современной игровой культуре. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора культурологии. – М., 2021.

3. Кыласов А.В. Традиционные игры и состязания вдоль Шелкового пути // Этноспорт и традиционные игры. – 2019. – № 1. – С. 1–11.

4. Кыласов А.В. Методология и терминология этноспорта // Массовая физическая культура и оздоровление населения. Журнал. 2011. – С. 41-43.

5. Turdimuratov Y.A., Berdimurodov Z.I. O‘zbekistonda bolalar sportini rivojlantirishga oid davlat siyosati // ERUS. Multidisciplinary Scientific Journal. February, 2023. 144-152.

6. Turdimuratov Y.A. Yangi O‘zbekistonda jismoniy tarbiya va sportga oid davlat siyosati // Barqarorolik va yetakchi tadqiqotlar. Journal of Advanced Research and Stability. 05/2023. 575-581.

7. www.minsport.uz – O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar siyosati va sport vazirligi rasmiy veb-sayti.

8. www.olympic.uz – O‘zbekiston Milliy olimpiya qo‘mitasi rasmiy veb-sayti.

9. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

10. www.olamsport.com – intertnet portali.

ZAMONAVIY O'ZBEK TILI ERGONOMIK TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISHIDA CHET TILI O'ZLASHMALARINING O'RNI

Begimov Odil To'xtamishovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori

begimovodil6161@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, savdo va umumiy ovqatlanish munosabatlari sohasida faoliyat yurituvchi yangi ergonomik terminlarni yaratishning eng samarali lingvistik vositalaridan biri bu xorijiy tillardan olingan birliklardan foydalanish hisoblanadi. Maqolada zamonaviy o'zbek tili ergonomiyasida faol qo'llanayotgan ayrim xorijiy tillardan o'zlashgan terminlarning qo'llanish xususiyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *ergonim, ergonimiya, tijorat nominatsiyasi, tijorat obyekti, shahar tili, shahar obyekti.*

АННОТАЦИЯ

Исследования показали, что одним из наиболее эффективных языковых средств создания новых эргономических терминов, действующих в сфере торговых и общепитовых отношений, является использование единиц иностранных языков. В статье рассматриваются особенности употребления терминов, заимствованных из некоторых иностранных языков, которые активно используются в эргономике современного узбекского языка.

Ключевые слова: *эргоним, эргонимия, коммерческая номинация, коммерческий объект, городской язык, городской объект.*

ABSTRACT

Research has shown that one of the most effective linguistic means of creating new ergonomic terms operating in the field of trade and catering relations is the use of units of foreign languages. The article discusses the features of the use of terms borrowed from some foreign languages, which are actively used in the ergonomics of the modern Uzbek language.

Key words: *ergonym, ergonymy, commercial nomination, commercial object, urban language, urban object.*

KIRISH

Ma'lumki, so'ngi davrlardagi mamlakatimizda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'zgarishlar muqarrar ravishda tilning holatiga o'z ta'sirini ko'rsatdi va

uning mavjudligining barcha sathlarida, xususan, shahar tili hisoblangan ergonomika sohasida ham o'z aksini topdi. "Odamlar birlashmasi, shu jumladan, kasaba uyushmasi, tashkilot, muassasa, korporatsiya, korxonalar, jamiyat, muassasa, tugaraklarning atoqli oti"[7] sifatida ta'riflangan ergonomiklar shahar makoni obyektlarining nomi sifatida o'tgan asrning so'ngi o'n yilliklaridan buyon "onimik portlash"[10] holatini boshdan kechirmoqda.

Ta'kidlash lozimki, mamlakatda sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va o'zgarishlar natijasida shaharlar infrastrukturasi kengayishi nafaqat shahar makoni obyektlari nomlari (onimlar), balki ushbu obyektlar turlarining nomlari (apellyativlar)ning ham o'sishiga olib keldi. Chunki tijorat obyekti nominatsiyasini strukturaviy modeli ikkita komponentdan, ya'ni nomenklatura birligi va obyektning atoqli otidan iborat birlikni ifodalaydi. Masalan, "Marjon" supermarketi, "Mo'jiza" restorani va boshqalar.

Mavzuning dolzarbligi zamonaviy o'zbek ergonomiyasi zamonaviy tilshunoslikda yetarlicha batafsil o'rganilmaganligi, ergonomiya sohasida qo'llanuvchi terminologik bazaning aniqlanmaganligi (xususan, firma nomlari tarkibida terminlarning umume'tirof etilgan ifodalanishi belgilanmagan) bilan bog'liq. Shuningdek, yangi ergonomik terminologiyani shakllanishiga xorijiy tillardan olingan terminlarning ta'sirini tahlil qilish bilan bog'liq jihatlar ham ahamiyatlidir. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu maqolaning maqsadi ergonomiya sohasidagi ayrim xorijiy til birliklarining kirib kelish sabablarini aniqlash, shuningdek, yangi ergonomik terminologiyani shakllanishiga ularning ta'sirini tahlil qilishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ergonomiklarning bir komponenti sifatida tijorat obyekti turining nomi ergonomiya sohasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda turlicha ifodalanishini ko'rish mumkin: "termin" (T.V. Shmeleva), "номенклатурный термин" (nomenklatura atamasi) (V.V. Starodubtseva), «родовой термин» "umumiy atama" (V.I. Kryukova), «термин-классификатор» (klassifikator atamasi) (E.V. Voroshilova), «эргонимический термин» (ergonomik atama) (T.P. Romanova). Tijorat obyekti to'liq nomining bir qismi sifatida ajralib turadigan atama "eng muhim kategorik ma'lumotni (korxonalar turi, faoliyat profili va boshqalar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi) tashuvchisi bo'lib, atoqli ot mavjud bo'lishi uchun muhim hisoblangan turkumga kiritish funksiyasini bajargan holda tasniflovchi rol o'ynaydi" [8]. Aniqlanishicha, hozirgi vaqtda ergonomiya sohasida nomenklatura atamalari soni 300 birlikdan oshadi [1]. Kuzatilishicha, savdo va umumiy ovqatlanish munosabatlari sohasida faoliyat

yurituvchi yangi ergonomik atamalarni yaratishning eng samarali lingvistik vositalaridan biri bu xorijiy tillardan olingan birliklardan foydalanish hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda kuzatilgan tarixiy tendentsiyaga asoslanadi, ya'ni ma'lum bir tarixiy jarayondagi barcha hodisalar tarixiy shartlar va hodisalardan ajratmasdan talqin qilishga asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy bazasini zamonaviy tilshunoslikning onomosologiya sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi.

Shuningdek, ergonomiyaning lingvistik tadqiqida umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi. Asosiy tadqiqot usuli sifatida qiyosiy-tipologik, tasniflash, tavsiflash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Ta'kidlash joizki, o'tgan asrning 90-yillaridan boshlab bu sohada chet tili birliklarini o'zlashtirish jarayoni noodatiy darajada kuchayganligi kuzatildi. Chet tili lug'aviy birliklaridan foydalanish istagi, bir tomondan, yangi hayotda sodir bo'lgan voqelik, yo'riqnomalarning o'zgarishi (siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy, ijtimoiy), ikkinchi tomondan, o'zbek jamiyatining G'arb modellariga ergashish istagi bilan bog'liq. Chet tilidagi terminlarni qabul qilish chetdan kelgan yangi tushuncha yoki hodisani ifodalash uchun zarur edi. Shuningdek, ular tushunchalarni chegaralash yoki ixtisoslashtirish maqsadida olingan yoki mavjud atama bilan parallel ravishda yoki mustaqil tarzda tijorat nominatsiyasida reklama maqsadida paydo bo'lgan. Ta'kidlash joizki, ergonomiya nominatsiyasida chet tili birlikdan foydalanishning bitta sababini ajratib ko'rsatish ko'pincha qiyin, chunki sanab o'tilgan sabablar bir-biri bilan chambarchas bog'liq.

Chet tilidan so'z olishning ijtimoiy-psixologik sabablari orasida L.P. Krisin, o'zlashtirilgan so'zning "darajali ko'tarilish" hodisasi: manba tilda oddiy ob'ektni nomlaydigan so'z, o'zlashtiruvchi tilda u yoki bu ma'noda muhimroq, obro'liroq bo'lgan obyektни anglatadi. Misol tariqasida frantsuzcha boutique (do'kon, kichik do'kon) so'zi keltirilgan bo'lib, u rus tilida "modali kiyim do'koni" ma'nosini oldi: "Yudashkin kiyimlari Moskva va Sankt-Peterburgdagi butiklarda sotiladi" [4]. Darhaqiqat, butik o'zlashmasi ona tilida so'zlashuvchining ongida nufuzli, qimmatbaho buyumlar sotiladigan do'kon tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u ko'pincha nominatorlar tomonidan reklama maqsadlarida qo'llaniladi. Qarshi shahar ergonomiyasida bu termin "boutique" va "butik" shakllarida qo'llanilishini ko'rish mumkin. Masalan: "Etor Boutique" kiyimlar do'koni, "sim-sim boutique" ayollar kiyimi, Butik "Bagozza", Butik "Sezar" va b.

Ta'kidlash o'rinliki, vaqt o'tishi bilan butik ergonomik atamasining ma'nosi va qo'llanish doirasi kengaydi. Endi bu nafaqat moda do'konlari, balki turli xil qimmatbaho brendli tovarlarga ega bo'lgan do'konlar uchun ham qo'llanila boshladi.

L.P. Krisinning keltirishicha, inglizcha *shop* so'zi har qanday do'konga emas, balki faqat G'arbda ishlab chiqarilgan nufuzli tovarlarni sotadigan do'konga tegishli [4]. Ammo, A.I. Dyakovning fikricha, bu mulohaza munozarali, chunki 90-yillarning oxirida bu inglizcha so'z bilan oddiy do'konlar deb atala boshlangan. Bundan tashqari, rus tilida oddiy tovarlarni sotish bilan shug'ullanadigan inglizcha kompozitsiyalar mavjud: mini-shop, kofe-shop, sex-shop, print-shop (chop etish salonlari) [2]. Qarshi ergonomiyasida tarkibida shop so'zi qo'llanilgan nomlar uchraydi: . "Watch MaxShop" soatlar do'koni, "Bosso boutique shop" erkaklar kiyimlari do'koni, "Rafaello Flower Shop" gular do'koni va b.

Misollardan ko'rinadiki, *shop* so'zi "savdo korxonasi", "do'kon" nomenklatura birligi sifatida qo'llanilmaydi. Bu so'z faqat ergonomiklar tarkibida uchraydi, lekin onlayn nomlarda juda faol qo'llaniladi. Bu, asosan, Internet tarmog'idagi ko'plab saytlarning nomlari lotin grafikasida yozilganligi bilan bog'liq, masalan: Prometei-shop, Shop Body, Telefon-shop, Cosmeticsshop va boshqalar. Fikrimizcha, hozirgi vaqtda shop o'zlashmasi o'zbek tili ergonomiyasida foydalanishning dastlabki bosqichlarida bo'lgan nufuzi va ahamiyatini yo'qotgan.

Ma'lumki, ko'pgina zamonaviy ergonomik atamalar xalqaro morfemalar ta'sirida shakllangan. L.P. Krisin so'z yasovchi morfemalarning xalqaro fondini, xususan, biznes, giper-, internet, mini-, multi-, super- va boshqalar kabi prepozitiv elementlarni shakllantirishga e'tibor qaratadi, ularning aksariyati lotin va qadimgi yunon manbalariga borib taqaladi. L.P. Krisin xalqaro morfemalarning haddan tashqari so'z yasash faolligini qayd etib, misol tariqasida zamonaviy rus tilida giper-, super- va mega- elementlari bilan mashhur bo'lgan, ko'pincha reklama xarakteriga ega bo'lgan shakllanishlarni keltirdi: gipermarket (supermarketga nisbatan kattaroq, kuchliroq narsa sifatida taqdim etilgan do'kon), super narxlar, megaloyiha, megashou va boshqalar [5].

Agar tijorat korxonalari nomlarining yangi turlariga nazar tashlasak, ularning shakllanishida xalqaro prepozitiv elementlar ishtirok etishini ko'rishimiz mumkin. Mini- va super- elementlari o'zlashgan market (inglizcha market - bozor, rinok, savdo; amerikacha - oziq-ovqat do'koni) va stor (inglizcha stor – zapas, ombor; amerikacha - do'kon, lavka) bilan birgalikda savdo korxonalarining rasmiy tasnifida parallel ravishda mavjud bo'lgan o'zbek savdo korxonalarining analoglari bo'lgan minimarket, supermarket, superstore nomenklatura birliklarini tashkil qiladi. Savdo korxonalarining rasmiy tasnifiga ko'ra universam yoki supermarket (super-stor) -

savdo maydoni 400 m² va undan ortiq bo'lgan, birinchi navbatda, o'z-o'ziga xizmati ko'rsatish shaklida oziq-ovqat mahsulotlarini sotadigan chakana savdo korxonasi; "Oziq-ovqat" do'koni yoki minimarket - bu tor assortimentdagi oziq-ovqat mahsulotlarini sotadigan, peshtaxtada individual xizmat ko'rsatadigan, savdo maydoni 18 m² va undan ortiq bo'lgan chakana savdo korxonasi [3]. Xuddi shuningdek, supermarket (superstore) va minimarket ergonomik atamalari o'zbek tilida mavjud bo'lgan chakana savdo obyektlari nomlarini takrorlaydi va reklama maqsadlarida qo'llaniladi. Bu holda so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-psixologik sabablari, tilda mavjud bo'lgan xorijiy so'zlarning katta obro'sini nazarda tutishimiz lozim bo'ladi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, giper- (yunoncha hiper - ortiqcha, super-) prepozitiv elementi yordamida shakllangan *gipermarket* nomenklatura atamasining qo'llanishi bilan vaziyat murakkabroq. Ba'zi tilshunoslar giper- prefiksining reklama xususiyatini ta'kidlab, uni super-, ultra-, super-, mega- kabi belgini ortirma darajasini ifodalaydigan prefikslar bilan tenglashtiradilar [6]. Yuqoridagi misolda gipermarket bu supermarketga qaraganda kattaroq va kuchliroq bo'lgan do'konni ifodalashi ko'rsatilgan [5]. Darhaqiqat, ko'p hollarda giper prefiksi reklama funktsiyasini bajaradi. Ammo gipermarket ergonomik atamasida nafaqat reklama effekti mavjud, balki u hozirgi kunda O'zbekiston korxonalari tasnifi uchun yangi turdagi chakana savdo obyektini ifodalash uchun qo'llanilmoqda. Shunday qilib, chakana savdo korxonalari tasnifida gipermarket, asosan, savdo maydoni 5000 m² bo'lgan, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish shaklida, universal assortimentdagi oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarini sotadigan chakana savdo korxonasi hisoblanadi [3]. Yangi gipermarket atamasi O'zbekistonda xorijiy gipermarketlar tarmog'ining paydo bo'lishi bilan kirib kelgan. O'zbekistonda birinchi g'arbiy uslubdagi gipermarket Toshkent shahrida paydo bo'ldi.

Prepozitiv element hisoblangan mega- (yunoncha *meGas* - katta) zamonaviy o'zbek tilida yangi o'zlashmalar tarkibida, shuningdek so'z yaratishda qo'llanilmoqda. Xususan, tijorat nominatsiyasi sohasida *mega-* prefiksi yordamida megamarket va megastore kabi chakana savdo korxonalari nomlari shakllantiriladi. Megamarket va megastore nomlari savdo korxonalarining rasmiy tasnifida ko'rsatilmagan va, albatta, yirik ixtisoslashtirilgan do'konlarning reklama nomlari, masalan: "Mega Stroy" qurilish mollari (Qarshi), "Mega Planet Marko" (Toshkent), "MegaMarket.uz" Internet-giprmarket va b.

Qayd etish lozimki, ergonomiklar tarkibida atoqli otga aylangan "Mega"ni megamarketlar tarmog'i deb hisoblaydigan ko'plab iste'molchilarni chalg'itadi. Aslida, bu holda, mega- prepozitiv elementi *megamall* so'zining bir qismidir (qarang.

Korxonaning rasmiy veb-sayti - megamall.ru). Savdo markazi (inglizcha *mall* - yurish uchun joy) - bu mintaqaviy yoki o'ta mintaqaviy miqyosdagi savdo markazi bo'lib, u bir yoki ikki tomonda joylashgan do'konlar va restoranlardan iborat yopiq, yoritilgan va sovitish tizimi bilan ta'milangan qator yo'laklar bo'lib, savdo markazining avtoturargohlaridan kirish joylariga ham ega[9]. Moll - G'arbda mashhur savdo markazining bir turi bo'lib, unda mijozlar nafaqat xaridlarni amalga oshiradilar, balki butun oila bilan bo'sh vaqtlarini birga o'tkazadilar, chunki unda do'konlardan tashqari kafe va restoranlar, kinoteatr, go'zallik saloni, sport zali, ko'ngilochar zali, ko'pincha muz konkida uchish maydonchasi mavjud bo'ladi. Shuningdek, tashrif buyuruvchilar uchun muntazam ko'ngilochar dasturlarlari amalga oshiriladi. Moll savdo va ko'ngilochar markazdan, birinchi navbatda, o'z hududining kattaligi va gipermarket kabi yirik savdo obyektlarining mavjudligi bilan farq qiladi. Shunday qilib, chakana savdo obyektlari turlarining xalqaro terminologiyasidan olingan inglizcha moll ilgari mavjud bo'lmagan yangi turdagi savdo markazini anglatadi.

Savdo obyektining yangi turini ifodalash uchun faol foydalaniladigan yana bir so'z - bu ispan tilidan ingliz tili orqali rus va o'zbek tillariga kirgan *plaza* nomi. Plaza (ing. plaza) – maydon (bozor maydoni). Dastlab ingliz tiliga ispan tilidan o'zlashtirilgan plaza so'zi XX asr boshlarida AQShda “Country Club Plaza” savdo markazining ochilishi munosabati bilan "savdo markazi", "savdo majmuasi" ma'nosini oldi. Vaqt o'tishi bilan, nomenklatura birligi hisoblangan *plaza* Amerikada *moll* ergonomik termini bilan parallel ravishda qo'llanila boshladi. Faqat ular o'rtasidagi farqi shundaki, moll termini "ko'p alohida binolarga ega bo'lgan savdo majmuasi" va plaza yirik mehmonxonalar yoki ofis markazlarining "birinchi qavatlarida joylashgan savdo markazi" degan ma'noni anglatadi. Ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda plaza o'zlashmasi yaqinda paydo bo'lgan va ko'pincha yangi turdagi obyektini ifodalash uchun emas, balki tijorat nomlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Garchi so'zning semantikasi ko'p hollarda o'zbek va rus tilida so'zlashuvchilar uchun notanish bo'lsa-da, lekin reklama maqsadida o'zining shartli ramziy ma'noda - korxonalarini "obruli", "jarangdor" nomlaydi, masalan: “Oqshom Plaza” mehmonxonasi, “Saroy Palace” mehmonxonasi (Qarshi), “Le Grande Plaza Hotel” (Toshkent), “Qushbegi Plaza” mehmonxonasi (Toshkent) va b.

XULOSA

Zamonaviy o'zbek ergonomik terminlarini o'rganish ularning ko'pchiligi xorijiy tillardan olingan morfemalar ta'sirida yoki xalqaro derivativ morfemalar ishtirokida shakllangan degan xulosaga kelishga imkon beradi.

Yangi tushunchalar yoki xizmatlarni belgilash, tushunchalarni farqlash yoki ixtisoslashtirish zarurati bilan bog'liq holda, biznes tushunchalarini xalqaro atama tizimlariga muvofiq birlashtirish uchun, shuningdek, reklama maqsadlarida boshqa tillardan leksik birliklarning o'zlashtirilishi tufayli so'nggi yillarda tijorat ob'ektlarining nomlari sohasida yangi nomenklatura birliklari soni sezilarli darajada oshdi.

REFERENCES

1. Ворошилова Е.В. Ономастикон города Канска как отражение истории и культуры народа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тюмень, 2007. – 19 с.
2. Дьяков А.И. Причины интенсивного заимства англицизмов в современном русском языке // Язык и культура. – Новосибирск, 2003. – С. 35 – 43. [Электронный ресурс].
3. ГОСТ Р 51773-2001 Розничная торговля. Классификация предприятий. Госстандарт России от 05.07.2001 № 259-ст. [Электронный ресурс].
4. Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М., 1996. – С. 142-161.
5. Крысин Л. П. Об интернационализации фонда словообразовательных морфем // Современное русское языкознание и лингводидактика. Вып.2. Сб. научных трудов, посвященные 85-летию со дня рождения академика РАО Н.М. Шанского. – М., 2007. – С. 69 – 72 [Электронный ресурс].
6. Лейчик В.М. Люди и слова: Как рождаются и живут слова в русском языке. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 216 с.
7. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 170 с.
8. Романова Т.П. Эволюционные процессы в области современной российской эргонимической терминологии. // Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2006. –№3. – С. 76 – 83.
9. Словарь профессиональных терминов торговой недвижимости. М., 2008. [Электронный ресурс].
10. Шмелёва Т. В. Письменность городской среды // Фонетика – Орфоэпия – Письмо в теории и практике: Меджвуз. сб. научн. трудов. Вып.1. –Красноярск, 1997. – С. 114 – 123.

БУГУНГИ КУНДА ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҚАРАШЛАР ВА ҒОЯЛАР ТАХЛИЛИ

Темирова Светлана Владимировна

«Халқаро оммавий ҳуқуқ» кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада бугунги кунда глобаллашуви жараёнининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қарашлар ва ғоялар тахлили ва аждодларимиз маданий меросини чуқур ўрганишида муҳим ўринни эгаллайди. Ҳозирги шароитда глобаллашув билан боғлиқ баъзи жараёнлар, айниқса, “оммавий маданият” салбий ҳодиса, миллий қадриятлар ва ананалар билан боғлиқ маданиятга қарши сифатида намоён бўлаётгани, аслида эса бундай жараёнларга “оломон маданияти” деб атасак тўғри бўлади.

Калим сўзлар: Глобаллашув жараёни, фан, маданият тараққиёти, эзгулик, Оммавий маданият, инсонпарварлик, қадрият.

ABSTRACT

The article takes an important place in the analysis of views and ideas about the specific features of the globalization process and in-depth study of the cultural heritage of our ancestors. In the current conditions, some processes related to globalization, especially "mass culture" appear as a negative phenomenon, against the culture associated with national values and traditions, and in fact, it is correct to call such processes "crowd culture".

Key words: Globalization process, science, cultural development, goodness, Popular culture, humanity, value.

КИРИШ

XIX-XX асрлар давомида фан ва маданият тараққиёти жиҳатидан Европа минтақаси бошқалардан узил-кесил илгарилаб кетди ва натижада “жаҳон фани”, “умуминсоний қадриятлар” деганда биринчи навбатда Европа маданияти унсурлари тасаввур этила бошланди. Янги даврдаги бу минтақанинг ютуқлари кўп жиҳатдан маданий интеграция жараёнлари билан боғлиқ. Бу даврда Европа халқлари (инглизлар, немислар, французлар ва ҳ.к.) минтақа миқёсидаги ўзаро маданий ахборот алмашинув доирасидан чиқиб, ўзга минтақаларда яралган бойликларни ўзлаштира бошладилар. Шарқшунослик кенг ривож олди. Турли фан соҳалари шарқшуносларнинг ютуқларидан ижодий фойдалана бошладилар. Европаликларнинг Осиё ва Африка мамлакатлари ва халқлари ҳаётини ўрганиши, бир томондан, уларнинг олам ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириб,

турли минтақа халқларининг бир-бирларини тушуниш, ўзаро эркин мулоқот қилиш имкониятларини оширган бўлса, иккинчи томондан, муайян ғаразли кучлар учун ўзларига қараганда иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан заифроқ бўлган юртларни босиб олиш, қарамлик асоратига солишга бўлган интилишлари йўлида хизмат қилди.

XX аср охири – XXI аср бошларига келиб интеграция жараёнлари янада авж олди, замонавий ахборот технологияларининг бемисл ривож ва ягона жаҳон ахборот майдонининг шаклланиши бу жараённинг янги босқичга кўтарилишига, “цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши”га олиб келди. Сиёсатга доир илмий адабиётларида бундай жараён “глобаллашув феномени” деб номланмоқда.

Башарият тараққиётидаги бундай ўзгаришларни узил-кесил “яхши” ёки “ёмон” деб, салбий ёки ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. “Ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин.” Глобаллашув ва интеграция жараёнларининг талай ижобий имкониятлари мавжуд. Уларни умумлаштириб айтиладиган бўлса, биринчи навбатда турли соҳаларда (жумладан, иқтисод, сиёсат, маданият соҳаларида) “давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши”га хизмат қилиши мумкин, ва дарҳақиқат, бундай ҳамкорлик муносабатлари кундан-кунга кенгайиб ва рангбаранглашиб бормоқда.

Шу билан бирга дунёда барча одамлар ҳам эзгу ниятлар билан иш олиб боради, дейиш қийин. Баъзилар учун бу ҳаётда вужудга келган ҳар бир янгилик уларнинг ўз ғаразли мақсадларига қулай бир восита хизматини бажариши керак. Жумладан, жаҳонда ягона ахборот майдонининг вужудга келиши ҳам бундай бузғунчи кучлар учун “айни муддао” бўлди. Улар зудлик билан бу қудратли воситани ҳам ўз қабих ниятлари йўлида ишга солиш ҳаракатига тушдилар. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, бундай ёвуз ниятли кучларнинг Ватани ҳам, миллати ҳам, дину имони ҳам йўқ. Улар гоҳ “исломий” қиёфада, гоҳ “эркинлик ва демократияни олға силжитиш”ниқоби остида ҳаракат қилишлари мумкин¹⁴.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бугунги кунда турли мамлакатларда намоёиш этилаётган кино, видеофильм ва шоу-бизнес намоёишларининг тўртдан уч қисми Америка маҳсулотига тўғри келади. АҚШнинг глобаллашув жараёнида тутган ўрни ҳақида тўхталиб, Валладао бундай деб ёзади: “Америка жамияти кўп жиҳатдан

¹⁴ Алломуротов Ш.А. Глобаллашув асослари. Термиз, 2014. -Б. 120.

глобаллашиб улгургани сабабли ўзаро муштарак ва глобал дунёнинг тезроқ шаклланишидан мафаатдор экани шубҳасиздир”. Аммо, бу жараёнлар жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётига салбий таъсир ўтказмоқда. Ғарб давлатлари томонидан ижтимоий ҳаётда маданият, санъат, таълим ва фан хизматлари бозорини монополиялаштиришга интилишини глобаллашув жараёнларини келтириб чиқараётган жиддий таҳдидлар қаторига қўшиш мумкин. Бу масалада айниқса Америкаликлар фаол ҳаракат қилмоқдаки, бу масааларга нафақат, Шарқ мамалакатлари, балки дунёқараши, яшаш тарзи, кадриятлари яқин бўлган Европа давлатлари ҳам ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини “америкалаштириш”га қаршилиқ кўрсатаётгани буни тасдиқлайди. Қолаверса бугунги кунда глобаллашув жараёни билан боғлиқ тобора кенг ёйилиб бораётган “Оммавий маданият” деб ном олган маданиятнинг ёшларга таъсири унинг, унинг ижобий томонлари билан биргаликда унинг салбий томонларига ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. “Оммавий маданият”деб ном олган халқимиз тасаввурларига, тарихий-маданий анъаналарига, шарқона одоб, ахлоқ нормаларига зид қарашлар, порнографик асарлар, сийқа санъат ва ғайрияхлоқий асарлар бугун миллий маданиятларга, миллий ўзликни англашга катта хавф солмоқда.

Мутахассислар “оммавий маданият”нинг кишини ижтимоий муаммоларидан, жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлардан узоқлаштириш, чалғитишга қаратилганлигини қайд этишади... “Оммавий маданият”да ўта содда, сийқа қарашлар янгилик, бадий-эстетик кашфиёт сифатида тақдим этилади¹. Рус олими П.И.Глушкoning ёзишича телевидениедаги оммавий маданиятнинг 70-80% эрмак, вақт ўтказишни назарда тутати. Унда бемаъни сийқа сюжетларга қурилган сериаллар, шоу ўйинлар, томошалар ва концертлар намоиш этилади. Концертлар клиплардан иборат бўлиб, муайян “санъаткор”нинг иқтидорини эмас, балки ташқи кўриниши, кийиниши, уй-ҳовлиси кўз-кўз қилинади. Ҳақиқатдан ҳам ҳозирги кунда “оммавий маданият” телевидениедан кенг ўрин олишга интилмоқда. Телевидение эса ҳаммамизга маълумки бугун нафақат оммавий ахборотни тарқатиш воситаси, балки у инсонларга ижтимоий онгини ва эстетик дидни шакиллантиради. Бундан ташқари ўзича кишиларда дуч келаётган ижтимоий муаммоларни “ечишга” ёрдам беради, у кишиларни ҳаёт ташвишларидан, аниқроғи, ижтимоий муаммолардан чалғитади, уларнинг уйи, ҳаёлини енгил-елпи, сийқа, гоҳо сексуал сюжетларга қурилган дастурлари, кўрсатувлари билан банд қилиб қўяди. Масалан, киши қанчалик қашшоқ, камбағал бўлса, телевидениега

шунчалик кўп боғланади, ҳаётий муаммоларини телевидение орқали ҳал этишга (Эскейпизим-“ессаре”) мойил бўлади.

“Оммавий маданият”да ғайри ҳаётийлик, зўравонлик тарғиб этилади, қаҳрамонлар ғайри ҳайотий шароитга тушиб қолади, бир қаҳрамон юзлаб, ҳатто минглаб қарши кучларни маҳв этади. Инсоний хусусиятлардан маҳрум персонажлар бир-бирининг ичак-чавоқларини титиб йўқотган нарсасини излайди. Уларга ҳеч қандай тўсиқ йўқ: истаса бир хатлаб тўрқават бино устидан сакраб ўтиши, истаса бутун бир шаҳарни яксон қилиши мумкин. Бундай “асарлар” кишиларда, айниқса, ёшларда ёвузлик, зўравонлик туйғуларни уйғотмай қўймайди². “Оммавий маданият” яратишга ижод қилишга, кишидаги интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга эмас, балки ундаги истеъмолчилик кайфиятини кучайтиради. Махсус тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, истеъмолчилик кайфиятига берилмайдиган, ундан мутлоқ озод киши йўқ. “Оммавий маданият” кишида ўз маҳсулотларига нисбатан эҳтиёж, зарурият уйғотишни, шу тариқа чиқараётган маҳсулот ва товарларни кўпроқ ва тезроқ сотишни назарда туттади.

Энди “оммавий маданият” масаласига чуқурроқ назар соладиган бўлсак, у ҳозирги кунда маданий глобаллашувнинг, маданий экспанциянинг, қолаверса, мафкуравий тазйиқнинг энг хавфли қуролига айланиб бормоқда.

Шуни эътиборга олиш лозимки “оммавий маданият”да миллий қадрият, миллий хусусият ва миллий тарихга асос йўқ. У миллий маданият, миллий анъана, миллий характер ёки миллий минталитет ҳамда миллий манфаат нима эканлигини билмайди. “Оммавий маданият” нинг моҳияти ва унинг хавфли жиҳатлари ҳақида фикр юритишдан аввал бир тушунчага муайян аниқлик киритиш зарурдир. Чунки “Оммавий маданият”нинг турли олим ва мутахассислар томонидан турлича талқин этилмоқда. Бу борада олим У.Саидов ўзининг “Глобаллашув ва маданиятлараро мулоқот”деб номланган асарида уларни умулаштирган ҳолда қуйдагича ифодалайди: -“Оммавий маданият” – халқ маданияти урф-одатлари, маросимлари, санъати ва ш.к ифодаловчи тушунча. -“ Оммавий маданият” ОАВнинг ривожига билан боғлиқ ҳодиса.

“Оммавий маданият “ ишлаб чиқариш, “кўнгил очиш индустрияси” томонидан яратилган, омма истеъмолига мўлжалланган маданиятнинг сайқаллаштирилган намуналари кўринишидаги салбий ҳодисалардир.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг қуйдаги фикрлари эътиборимизни тортади: “Табийки, “Оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик ортириш бошқа халқларнинг

неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзини маънавий негизларига беписандлик, уларнинг қўпоришга қаратилган хатарли тахдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди”

Ҳозирги шароитда глобаллашув билан боғлиқ баъзи жараёнлар, айниқса, “оммавий маданият” салбий ҳодиса, миллий қадриятлар ва ананалар билан боғлиқ маданиятга қарши сифатида намоён бўлаётгани, аслида эса бундай жараёнларга “оломон маданияти” деб атасак тўғри бўлади. Шу жиҳатдан олим У.Саидов ўзининг асарида америкалик олим П.Бьюкененнинг қуйидаги фикрларни келтиради: “Америкача мафқуралашган давлатда ўз янги ақидаларини армия ва полиция орқали эмас, оммавий маданият инквизиторлари ёрдамида жаҳонга сингдирилаётган “юмшоқ тирания” га айланган”. “Бугунги кунда оммавий ахборот воситалари (ОАВ), телевидение маданиятни “оломонлаштиришнинг асосий воситаси ва манбаи булиб хизмат қилмоқда. Бу аввало, одамларнинг ҳақиқатда вақти бўлган, қайғу ва хурсандчиликларини ифодалаган, уларни қизиқтирган ҳар қандай муаммони товарга, бир қолипга солган кўнгилхушликка айлантирилишида намоён бўлади”. Ҳозирги глобаллашув шароитига келиб “оммавий маданият” орқали миллий қадрият ва анъаналар тизимини, тубдан ўзгартиришга ҳаракат қилинмоқда. Бу борада эса ғарб мамлакатлари томонидан маданият “қолиплари” ни ишлаб чиқарилаётганлигидан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, бу ўзгариш аввало, ғарбона индивидуализм томон ҳаракат қилинаётганлигидан дарак бермоқда. Бу билан глобаллашув шароитидаги “оммавий маданият” нинг таъсири натижасида миллий маданиятларини ўзига хослигининг йуқолиб бориши, кам сонли халқларнинг ўз тили ва урф-одатларини унитиши, ҳаттоки, унинг йуқолиб кетиши ҳолатларини келтириб чиқаради. Жаҳонда ғарбона кийиниш кенг тарқалаётган бир пайтда ўзига модага айланиб бораётган либосини кийган, аслида манқуртлик касаллиги кўринишларидан бири - “оммавий маданият” кўринишининг умумжаҳон маданиятга айланаётганидан далолат бермоқда.

Дунёнинг ҳозирги кундаги халқаро алоқаларида, адабиётлар ва жаҳондаги ўзаро мулоқотларда “маданият иқтисодиёти”, “маданият индустрияси” каби тушунчалар кўп қўлланилмоқда. Жаҳон миқёсида трасмиллий корпорацияларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг фаолияти кенг ёйилиши натижасида миллий ишлаб чиқаришнинг кенг тарқалиши ва миллий маҳсулотларнинг жаҳон бозорига чиқиши, масалан, Туркияда ишлаб чиқарилган “Мерседес”, Хитойда ишлаб чиқарилган япон техникаси, бутун жаҳонни эгаллаган “Макдональд”, “Кока-кола” каби ҳодисалар мазкур тушунчалар доирасида бўлиб, “оммавий маданият” ни нусхалаб кўпайтириш ва

у орқали дунёда ҳукумронлик қилиш вазифаларини ўтамоқда. Бу ҳам эса маданият рамзлари ва маданий ахборотни оммавий ишлаб чиқариш бўйича "глобал маданият" нинг шаклланишига олиб келади. Биз "оммавий маданият" нинг қай даражада ривожланаётганлиги унинг инсонлар, айниқса ёшлар онгига таъсири масалаларини кўриб чиқдик, уни баъзи кўринишлари ҳақида тўхталдик. Энди "оммавий маданият" нинг ўзи яна қандай кўринишлари мавжуд деган савол туғилади. Буларга қуйидагиларни кетириш мумкин, жумладан: кино ва видеофильмлар, театр, адабиёт ва санъат (рассомчилик, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, мусиқа ва бошқалар.), матбуот ва телевидение (оммавий ахборот воситалари), кийиниш маданияти (модалар кўриклари), овқатланиш маданияти (овқатланиш тарзининг бир хиллашуви), Интернет ва ҳоказоларни келтириш мумкин. Бу кўринишдаги "оммавий маданият" ларни ривожланиб бораётганлиги, авваламбор, дунёда "хукмронлик қилиш мақсадида ҳаракат қилаётган давлатларнинг шахсий манфаатларини қондириш учун мафкуравий мақсадларни амалга ошириш билан боғлиқдир. Ўз-ўзидан аёнки, кучли давлатлар ўз ҳаётини, аввало, маданий рамзларини ҳимоя қилиш учун барча воситаларни ишга солади, ўз "яшаш тарзлари" ва маданиятларини бошқа ҳудудларга ёйиш каби, бошқача айтганда, маданий рамзлар интервенцияси орқали дунёни ўз таъсири остига олишга ҳаракат қилади. Ўз навбатида, маданий унификациялаш, маданий ранг-барангликни инкор этишга бўлган ҳаракатлар маданий идентификациялаш, яъни маданий ўзига хосликни сақлаб қолишга интилишни юзага келтирмоқда. Бунинг хавфли томонларини таникли инглиз социологи З.Бауман қуйидагича ифодалайди: "Индивидуаллашган жамият уч ҳарактерли хусусиятга хос: инсон томонидан ижтимоий жараёнлар устидан назоратнинг йуқолиши, кишининг жамиятдаги ўзгаришлар қаршисидаги, уларни назорат қилиш имконияти йўқлиги туфайли, ҳимоясизлиги ва ўзи яшаши керак бўлган мавҳум, ноаниқ воқелик қаршисидаги ҳимоясизлиги; буларнинг оқибати ўлароқ инсоннинг узоқ муддатли мақсадларини, ҳаётини стратегияларини режалаштириб рўёбга чиқара олмагани туфайли, уларни унчалик салмоққа эга булмаса-да, дарҳол қўлга киритиладиган натижалар билан алмаштиришидир. З.Бауман салбий жиҳатларни ўзида мужассам этган индивиднинг пайдо бўлганлигини қайд этган, чунки у ижтимоий муҳитдан, жамоадан ажралиб қолган, ўзгалар ҳақида ўйлаш қобилиятдан, жавобгарлик ва яқдиллик туйғусидан маҳрум бўлган ҳамда фақат қисқа муддатли вазифаларни олдиға қўйиб, бугунги кун билан яшайдиган кишига айланган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, "оммавий маданият"

кишига инсонийлик, шахс мартабасини берадиган миллий маданиятидан, маънавиятидан, тарихий хотирадан маҳрум этади.

Хулоса қилиб айтганда, аввало, глобаллашув – бу ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий жараёнлар. Шунингдек, халқларнинг маданиятига кучли таъсир этувчи ҳодиса сифатида ўрганилади. У дунёда иқтисодий интеграциянинг ижобий омили ва миллий иқтисодиётнинг натижалари ўзгаришга кўмакчи сифатида қабул қилинган. Аммо, дунёда ахборот алмашинувининг ўсиши билан у маданият, илм-фан соҳасига ҳам кириб келди. Натижада миллат маданиятига таъсир этувчи маънавий таҳдидлар инсоният олдида янги муаммоларни келтириб чиқаради.

REFERENCES

1. Алломуротов Ш.А. Глобаллашув асослари. Термиз, 2014. -Б. 120.
2. Kaipbergenova, D. (2016). СНЕТ ТИЛИ О'QITUVCHILARINING KASBIY VAZIFALARI VA PEDAGOGIC MAHORATI HAQIDA. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 33(4), 48-50.
3. Каипбергенова, Д. О. (2020). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. In *Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования* (pp. 211-213).
4. Каипбергенова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. *Молодой ученый*, (12-4), 83-85.
5. Orakbaevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA СНЕТ TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. *Научный Фокус*, 1(1), 1472-1478.
6. Orakbaevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. *Научный Фокус*, 1(1), 1466-1471.
7. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. *World scientific research journal*, 15(2), 3-7.
8. Каипбергенова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 652-668.

9. Nosirov R. A. EDUCATIONAL PROBLEMS IN THE HISTORY OF CENTRAL ASIA //Innovative Technologica: Methodical Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 04. – С. 82-85.
10. Adilovich, N. R., Sharifovna, Y. N., Upashevna, A. L., Vladimirovna, T. S., & Juraevna, N. N. (2020). The phenomenon of friendship in the social views of eastern thinkers. *Journal of Critical Reviews*, 7(13), 4695-4698.
11. Носиров, Р. А., & Темирова, С. В. (2021). Педагогическое наследие мыслителей Средней Азии. *Достижения науки и образования*, (2 (74)), 4-5.
12. Носиров, Р. А., & Темирова, С. В. (2021). ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОГО СООБЩЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ. *Научный журнал*, (1 (56)), 17-19.
13. Adilovich, N. R., Sharifovna, Y. N., Upashevna, A. L., Vladimirovna, T. S., & Juraevna, N. N. (2020). The phenomenon of friendship in the social views of eastern thinkers. *Journal of Critical Reviews*, 7(13), 4695-4698.
14. Nosirov, R. O., & Temirova, S. V. (2022). XALQIMIZ SALOMATLIGINI MUSTAHKAMLASH DAVLATIMIZ SIYOSATINING USTUVOR YO ‘NALISHI. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 242-248.
15. Adilovich, N. R., & Temirova, S. V. (2023). ECONOMIC REFORMS, FORMATION OF PRIVATE OWNERSHIP HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MARKET RELATIONS IN UZBEKISTAN. *American Journal of Business Management, Economics and Banking*, 11, 107-109.
16. Adilovich, N. R., & Temirova, S. V. (2023). ECONOMIC REFORMS, FORMATION OF PRIVATE OWNERSHIP HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MARKET RELATIONS IN UZBEKISTAN. *American Journal of Business Management, Economics and Banking*, 11, 107-109.
17. Nosirov, R. A., & Temirova, S. V. (2022). MUSTAQIL O ‘ZBEKISTON KONSTITUTSIYASINING QABUL QILINISHINING TARIXI. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 177-182.

ХУДУДЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИНИ ИННОВАЦИОН-ИНВЕСТИЦИОН БОШҚАРИШ: СТРАТЕГИЯСИ ВА МЕХАНИЗМИ

Алмардонов Мухамади Ибрагимович
ORIENTAL университети профессори и.ф.д.

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада миллий иқтисодиётимизда ҳудуларнинг иқтисодий салоҳиятини инвестицион бошқариш: стратегияси ва механизмларини ривожлантиришнинг назарий асосларининг ўзига хос хусусиятлари бўйича ўрганишлар асосидаги муҳокама ва хулосалар ишлаб чиқиш кўзда тутилган.

Калит сўзлар: инвестиция, инновация, инвестор, инвестиция фаолияти, молиялаштириш, инвестиция лойиҳалари, стратегия ва механизм, фонд бозорлари, реал инвестициялар, молиявий инвестициялар.

ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИМ ПОТЕНЦИАЛОМ РЕГИОНОВ: СТРАТЕГИЯ И МЕХАНИЗМ

Алмардонов Мухамади Ибрагимович
Профессор университета ORIENTAL

АННОТАЦИЯ

*Данная статья предусматривает развитие дискуссий и выводов, основанных на исследованиях специфики теоретических основ разработки стратегий и механизмов управления инвестициями экономического потенциала *hudud* в нашей национальной экономике*

Ключевые слова: инвестиции, инновации, инвестор, инвестиционная деятельность, финансирование, инвестиционные проекты, стратегия и механизм, фондовые рынки, реальные инвестиции, финансовые вложения

INNOVATION AND INVESTMENT MANAGEMENT OF THE ECONOMIC POTENTIAL OF THE REGIONS: STRATEGY AND MECHANISM

Almardonov Muhamadi Ibragimovich
Professor of ORIENTAL University

ABSTRACT

This article provides for the development of discussions and conclusions based on studies of the specifics of the theoretical foundations of the development of

strategies and investment management mechanisms of the economic potential of hudus in our national economy

Keywords: *investment, innovation, investor, investment activity, financing, investment projects, strategy and mechanism, stock markets, real investments, financial investments*

КИРИШ

Жаҳон иқтисодиётида умумқабул қилинган нуқтаи назарга кўра, ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти ва унинг имкониятлари у ерда мавжуд бўлган барча мажмуавий ресурслардан самарали фойдаланиш орқали ҳаётий зарур бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан изоҳланади. Шундай экан ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти у ерда мавжуд бўлган тизимий элементлар, яъни ишлаб чиқариш фондлари, меҳнат ресурслари назарда тутилади ва иқтисодий салоҳият эса маъмурий-иқтисодий ҳудуднинг иқтисодий имкониятини юзага келтиради. Бу ерда ҳудуд неоклассик назарияга кўра стационар мувозанатни таъминлашга хизмат қиладиган бўғун сифатида бўлиб, иқтисодий салоҳиятнинг ривожланишини эса ишлаб чиқариш омиллари (ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик қобилияти) таъминлайди.

Ҳудуд салоҳияти тушунчаси шунинг билан бирга, ҳудуднинг таркибий элементларини юзага келтирувчи салоҳиятлар тизимидан иборат. У ялпи иқтисодий салоҳият дея эътироф этиладиган: табиий-ашёвий, моддий, инвестицион-инвестицион, илмий – техникавий, институционал ва инсоний салоҳиятларнинг йиғиндисидан ташкил топади.

Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида минтақаларни комплекс ривожлантириш бўйича инвестициялардан самарали фойдаланиш ва инвестиция дастурларини пухта ишлаб чиқиш юзасидан таркибий ислохотлар амалга оширилмоқда. Ўз навбатида минтақалар ўртасидаги ижтимоий-тафовутни юмшатиш, улар иқтисодиётига маҳаллий тадбиркорлар маблағлари, аҳоли жамғармалари ва чет эл инвестицияларини фаол жалб қилиш иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида белгиланган [1]. Шу сабабли минтақаларда мавжуд салоҳиятлардан самарали фойдаланиш асосида минтақа иқтисодиёти барқарор ўсишини таъминлаш, ҳудудлар иқтисодий салоҳиятини ҳамда ишлаб чиқариш, муҳандис-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма тармоқларини янада ривожлантириш ва модернизация қилишда инвестицион-инвестицион лойиҳалардан самарали фойдаланиш ҳамда бошқариш стратегияси ва механизmlарини аниқлаш муҳимдир. Мамлакатимизда хорижий инвестициялардан самарали фойдаланиш, ҳудудлар иқтисодий салоҳиятини

инновацион-инвестицион бошқариш стратегия ва механизмлари самарадорлигига таъсир этувчи омилларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиш ҳамда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Хўжалик тизимининг фаолият юритиши натижасида олинадиган ялпи ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муҳим натижалар (уларнинг аҳамиятлилик даражасини ва ўзаро боғлиқ бўлган муносабатларни аниқлашда риск юзага чиқади).

Комплекс ёки интеграл баҳолаш, алоҳида олинган тармоқларнинг ўсишини эластик баҳолаш, ҳудуднинг ялпи ресурс салоҳияти, жон бошига тўғри келадиган ялпи маҳсулот, ҳудуднинг инвестицион жозибадорлиги ва бошқа ўзаро боғлиқ бўлган макроиктисодий кўрсаткичлар [2].

Охирги ўн йилда олимлар томонидан ҳудуднинг ривожланишини жой ёки маконнинг шарт-шароитидан келиб чиқиб, “ҳудуднинг мекансал (фазовий) салоҳияти” деб тадқиқотлар олиб борилмоқда. В.П.Ефимовнинг таъкидлашича, “..агарда ҳудуднинг ривожланиши шу ерда мавжуд бўлган ресурсларни мекансал-ҳудудий ва тармоқлараро интеграция асосида тақсимланадиган бўлса, у ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатдан самара беради” [3].

Бунинг учун тадқиқотчи олим ҳудуднинг ривожланишини таъминлашнинг замонавий йўллари тақлиф этади: кластер усули, иқтисодиётни диверсификациялаш орқали рағбатлантириш; ҳудудлараро ички алоқаларни кучайтириш ва ички бозорни йўл-транспорт инфратузилмаларини ишга тушириш орқали ривожлантириш, ички имкониятлардан ва маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда, ижтимоий меҳнат тақсмотини тўғри йўлга қўйиш; инвестицион дастакдан унумли фойдаланган ҳолда, инвестицион лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш усуллари.

Шунингдек, олим асосий урғуни ҳудуднинг инфраструктурасини комплекс ривожлантиришга, тизим ҳосил қиладиган тармоқларни қўллаб-қувватлашга ва ҳудуднинг ички ресурсларини (салоҳиятини) шу соҳага йўналтириш орқали у ерда истиқомат қиладиган аҳолининг иш билан бандлиги, даромад манбаи ошишини ва табақаланишнинг олдини олиниши мумкинлигига қаратади.

Яна бир қатор олимлардан А.А.Зиновева эса ҳудудларни қутбли ривожланишини таъкидлагани ҳолда, субъектив ва объектив омилларни келтириб ўтади. Биринчи омилга қўйидагиларни киритади: ҳудудларнинг табиий географик фарқланиши, иқтисодий ресурслар билан таъминланганлик, ҳудуднинг технологик жиҳати ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, ҳудуднинг иқтисодий жиҳатдан фарқланиши. Иккинчи омилга —

институционал, инфратузилмавий ва ташкилий-функционал детерминантлар; ҳудуднинг анъана ва урф-одатлари; мавжуд бўлган йирик корпоратив тузилмаларни киритган.

Ҳудудда мавжуд бўлган масканлар (туман, шаҳар, шаҳар типигаги посёлкалар, овуллар. Исоҳ Ш.М) “марказ-марказдан узоқ бўлган маскан” ўртасидаги фарқланиш, яъни қутбланиш дея таҳлил қилишни ва кейинчалик эса улар ўртасидаги тофовутларнинг йўқолиши оқибатида бир бутун иқтисодий макон сифатида қараш лозим эканлигини таъкидлайди [4].

Ушбу соҳада олиб борилган тадқиқотлар ичида олим О.А. Бияков конструктив ёндошгани ҳолда, илмий-назарий ва илмий-услубий жиҳатдан масаланинг моҳиятини очиқ беришга ҳаракат қилган. Унинг тадқиқотида асосий эътибор жамиятда ривожланишнинг постиндустриал босқичида ишлаб чиқариш омиллари ўзининг маконли аҳамиятини йўқотиб боради ва ҳудудий жиҳатдан бир-бири билан унчалик ҳам боғлиқ бўлмайди.

Бу эса Й. Шумпетер томонидан айтиб ўтилган ишлаб чиқариш омилининг тўртинчи элементидан кейинги ишлаб чиқаришнинг бешинчи мустақил элементини намоён эта бошлайди [5].

О.А. Бияковнинг «маконий салоҳият» тушунчасини ривожлантирган олимлар О.Л. Тарана, Е.Н. Акерман, А.А. Михалчук ва А.Ю. Трифонова ўзларининг назарий тадқиқотларини кенг кўламда олиб бордилар. Улар томонидан маконий салоҳиятнинг иқтисодий маъноси иқтисодиёт фанининг анъанавий усулда, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий алгоритмларга таянган ҳолда минтақани – квазидавлат ва/ёки квазифирма тарзида таҳлил этиш таклифини илгари сурди.

Бунда салоҳият минтақа ҳўжалигининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришини таъминлайдиган шароит ҳамда минтақа рақобатбардошлигини халқаро меҳнат тақсимоотида юқорига кўтарувчи геоиқтисодий субъект сифатида таҳлил этилади.

Макроиқтисодий жиҳатдан ҳудуднингсалоҳиятига баҳо берилганда кўпинча миллий иқтисодиёт билан бир хил бўлган параметрлар: ЯҲМ (ялпи ҳудудий маҳсулот) динамикаси, товар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг тармоқлар бўйича тақсимооти, нарх, бандлик даражаси, инвестициялар ва ҳ.к. Булар ҳудудий иқтисодий тизимнинг макроиқтисодий, яъни юқорида қайд этилган статистик кўрсаткичларнинг агрегатлашганлиги ва миллий иқтисодиётда ҳудуднинг тутган ўрнини қиёсий таҳлил қилиш имконини беради.

Худуд инвестицион салоҳиятини самарали бошқариш йўналишларининг илмий асосларини тадқиқ этиш шуни кўрсатдики, худуд ҳамда худудлараро миқёсда инвестицион салоҳиятдан самарали фойдаланиш назарияси мавзуси маҳаллий ва хорижий тадқиқотчилар томонидан яқин даврдан бошлаб чуқур ўрганила бошланди. Неоклассик ва замонавий Европа мактаби вакиллари бўлган классикларнинг назарий қарашларида иқтисодий жараёнлардаги инвестицион салоҳият муносабатлари анъанавий тарзда, яъни ҳудудий омиллар ва минтақалараро муносабатларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этилган. Мавжуд назарий қарашларга мувофиқ уларни қуйидаги йўналишлар бўйича таснифлаш мумкин:

а) макроиқтисодиёт концепцияси нуқтаи- назаридан худуд инвестицион салоҳиятини ўрганиш;

б) ташқи таъсир омиллари нуқтаи-назаридан худуд инвестицион салоҳиятини бошқариш муносабатларини ўрганиш;

в) инвестицион салоҳият ва уни бошқаришнинг (бизнес даражасидаги) микроиқтисодий омиллари.

Юқорида келтирилган барча йўналишларда инвестицион салоҳиятнинг ҳудудий хусусиятига иккинчи даражали масала сифатида қаралган. Шуни ҳисобга олган ҳолда, муаллиф томонидан худуд инвестицион салоҳиятини самарали бошқариш йўналишлари бўйича мавжуд тадқиқот тамойиллари ҳамда усулларини қайта кўриб чиқиш зарурлиги асосланган. Бундан асосий мақсад эса худудда мавжуд маҳаллий салоҳият, ресурслар ва иқтисодий ўсиш захираларидан тўлиқ фойдаланишни бошқаришга прагматик ёндашувларни ишлаб чиқишдир.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ушбу мақолада Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар иқтисодчи олимларининг миллий иқтисодиётимизда ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини инвестицион бошқариш: стратегияси ва механизмларининг назарий жиҳатларига бағишланган илмий асарлари ўрганилган. Тадқиқот методологияси сифатида адабиётларнинг қиёсий таҳлили ва фаразни асослаш усулларидан фойдаланилган.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Инвестиция фаолиятининг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг инвестиция ресурсларини мақсадли шакллантириш билан белгиланади. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш манбалари ва усулларини шакллантиришнинг асосий мақсади инвестиция фаолиятининг самарали натижаларини таъминлаш

нуқтаи назаридан зарур инвестиция активларини сотиб олиш эҳтиёжларини қондириш ва уларнинг тузилишини оптималлаштиришдир. Шунингдек, иқтисодий тизим салоҳиятини бешта турли хил қарашлар орқали ўрганиш мумкин:

1. Иқтисодий тизимнинг ишлаб чиқариш имконияти. Бунда ишлаб чиқаришда иштирок этадиган иқтисодий ресурслар, яъни меҳнат ва моддий ресурсларнинг турли хилдаги нисбатларини назарда тутувчи Кобба-Дуглас функциясига эътибор қаратилади. Ушбу қараш орқали ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятига мавжуд ресурслардан максимал фойдаланган ҳолда, ишлаб чиқариш ва яратиш мумкин бўлган товар ва бойликларнинг ялпи қийматига баҳо берилади. Иқтисодий салоҳиятнинг натижасига келадиган бўлсак, сарф қилинган барча моддий, меҳнат ресурсларининг умумий қиймати ва ҳосил бўлган бойлик ўртасидаги самарадорлик кўрсаткичига қараб баҳо берилади.

2. Маълум бир аниқ мақсадли товар ва хизматларга (бойликка) эришиш учун сарфланган ресурслар ёки ишлаб чиқариш функцияси. Бу ҳам миқдорий кўрсаткич бўлиб, бунда аниқ бир қийматга эга бўлган моддий бойликни ишлаб чиқариш ва уни яратиш учун сарфланиши кутилаётган ишлаб чиқариш ресурсларини турли комбинацияларда фойдаланган ҳолда, ресурсларнинг миқдори ва сарфини минималлаштиришга қаратилади. Яъни, ишлаб чиқариш ресурсларидан шундай нисбатда фойдаланиш лозимки, натижада яратилиши кутилаётган товар хизматларнинг ҳажми максимал қийматни ташкил этиши назарда тутилади.

3. Хўжалик фаолиятида ижтимоий нафлик пулнинг эквиваленти сифатида баҳоланиши (иқтисодий фаолиятни объектив баҳолашда риск юзага чиқади).

4. Хўжалик тизимининг фаолият юритиши натижасида олинадиган ялпи ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муҳим натижалар (уларнинг аҳамиятлилик даражасини ва ўзаро боғлиқ бўлган муносабатларни аниқлашда риск юзага чиқади).

5. Комплекс ёки интеграл баҳолаш, алоҳида олинган тармоқларнинг ўсишини эластик баҳолаш, ҳудуднинг ялпи ресурс салоҳияти, жон бошига тўғри келадиган ялпи маҳсулот, ҳудуднинг инвестицион жозибadorлиги ва бошқа ўзаро боғлиқ бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар. Ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини интеграл баҳоланиши бир қанча усуллардан фойдаланиб аниқлаш мумкин.

1-жадвал

Ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини интеграл баҳолаш усуллари [6]

Баҳолаш усуллари	Усулнинг устун жиҳати	Усулнинг заиф жиҳати
1	2	3
Ресурслар нимқдорий баҳолаш	тузулманинг ва салоҳият динамикасини баҳолаш имконияти; алоҳида ва ялпи кўринишда олинган объектларни таҳлил қилиш имкониятининг мавжудлиги	ресурслардан фойдаланиш коэффициентларини ўтказишда субъектив танловнинг мавжудлиги
Индексли таҳлил	Оддий ва яқори ҳажмдаги ҳисоб-китобларнинг мавжуд эмаслиги	натижавий кўрсаткичларни шаклланишида ҳарбир омилнинг бир хил вазнга эга бўлиши; салоҳиятнинг таркиби ва динамикасини таҳлил қилишнинг мураккаблиги
Оптимизацион модель	оптимизацион тадбирларнинг юзагачиқиш имконияти	зарурий ахборот базасининг мавжуд эмаслиги; ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг мураккаблиги
Корреляцион-регрессион модель	ҳар бир ресурснинг таъсир этиш даражасининг ҳисобга олиниши	салоҳият динамикасини баҳолашнинг мураккаблиги; катта миқдордаги кузатувларни қўллашнинг имконсизлиги

Шуни қайд этиш жоизки, ҳудудларнинг маъмурий-иқтисодий бошқаруви сиёсатини юритишда иқтисодий салоҳият оқибат сифатида қаралади ва ундан самарали фойдаланиш билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи аниқланади. Шунинг учун ҳам ҳудудларни бошқаришда иқтисодий салоҳиятни тўғри баҳолаш ва ундан дастак сифатида иқтисодий сиёсатни тўғри олиб бориш муҳимдир.

Ушбу ички имкониятларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб, давлат томонидан ҳудудларни комплекс ривожлантириш ва у ерда истиқомат қилаётган аҳолининг фаровонлигини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий дастурлар амалга оширилиб келинади. Фикримизча, айнан, эндоген омиллар ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини таъминлашда муҳим ҳисобланади, аммо шу билан бирга, ҳудуднинг геоиқтисодий жойлашувини ҳам эсдан чиқармаслик ва уни инобатга олиш лозим ҳисобланади. **Барна** ҳудудларида ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини йиғма баҳолаш иккита таркибий қисмдан: бевосита ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти ва уни амалга ошириш натижасида эришилган даражадан иборат.

Айтиб ўтилган мулоҳазалар ва келтирилган жадвал маълумотларини ривожлантириш асносида ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг кўшимча параметрларини қуйидагича таклиф этиш мумкин.

3.4-жадвал

Ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг кўшимча параметрлари [6.1]

№	Параметрлар	Ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг қисқача изоҳи
1	2	3
1	Жойлаштириш сиғими	Ҳудудда янги иқтисодий объектларни ташкил этиш имконияти ва ёки мавжудларининг кенгайтирилиши. Кўрсаткич ресурсларнинг чегараганлигини инобатга олган ҳолда белгиланади
2	Ресурслар чекланганлигининг самарадорлиги	Келажакда ҳудуднинг иқтисодий фаолиятини кенгайтиришда қайсидир ресурс тескари таъсир кўрсатадиган бўлса, шу ресурсларга баъдан юқори даражада чекловнинг ўрнатилиши
3	Ташкилий-иқтисодий инновацияларга мойиллик	Ҳудудларда мавжуд инфраструктура ва хўжалик юретиш тизимининг тартиб-таъмири ва тавсифи
4	Инновацияларни қабул қилишга мойиллик	Ҳудуднинг иқтисодий ривожланишни таъминлаш ва уни доимий равишда кузатиб бориш қобилиятининг мавжудлиги ва турли хилдаги инновацияларни қабул қилиш тамойили
5	Динамик сифатлари	Ҳудудий тизимнинг ўзгармасдан туриши, ҳаракатсизлиги ва унинг структура ҳосил қилиш имконияти

Макроиқтисодий жиҳатдан ҳудуднинг салоҳиятига баҳо берилганда кўпинча миллий иқтисодиёт билан бир хил бўлган параметрлар: ҳудуднинг маҳсулот динамикаси, товар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг тармоқлар бўйича тақсимоти, нарх, бандлик даражаси, инвестициялар ва ҳ.к. Булар ҳудудий иқтисодий тизимнинг макроиқтисодий, яъни юқорида қайд этилган статистик кўрсаткичларнинг агрегатлашганлиги ва миллий иқтисодиётда ҳудуднинг туганган ўрнини қиёсий таҳлил қилиш имконини беради.

Микроиқтисодий даражада эса, одатда алоҳида олинган хўжалик юритувчи субъект (фирма), корхоналар ва уй хўжаликларининг иқтисодий фаолияти таҳлил этилади. Бу ерда ҳудуд квазикорхона сифатида кўрилиб, унинг ривожланиш салоҳияти шу ҳудудда фаолият олиб бораётган корхоналарнинг йиғиндиси билан белгиланади. Ушбу қарашларни давом эттириб, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бозор инфратузилмаси билан ўзаро боғлаган ҳолда тасвирлаш мумкин.

Ҳудуд инвестицион салоҳиятини бошқаришда инновацион ривожланиш манбасини тадқиқ қилиш ҳудуднинг шаклланган инновацион салоҳиятини таҳлил ва синтез қилишни талаб қилувчи комплекс муаммо ҳисобланади, бу эса, ўз навбатида, ушбу ривожланиш имкониятларини акс эттиради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш керакки, ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини инновацион-инвестицион бошқариш: стратегияси ва механизмини такомиллаштиришда иқтисодий ресурслар, интеллектуал салоҳият ва ушбу салоҳиятдан амалда нечоғлиқ фойдаланилаётганлиги, унинг ресурс салоҳиятидан техник ва технологик жиҳатдан фойдаланиш имкониятлари ва уларнинг кўлаmidан келиб чиқиб, бошқа омилларнинг инобатга олиниши ва турли ҳудудий дастурлар ишлаб чиқилиши зарур шартлардан ҳисобланади. Зеро, умумэътироф этилган ва амалиётда ўз тасдиғини топган ишланмаларни ўрганиш ва татбиқ этиш, уларнинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб етган ҳолда амалга ошириш ҳудудларнинг комплекс равишда ривожлантирилиши учун ишлаб чиқилаётган ҳудудий дастурлар ва концепцияларнинг самарали натижа беришини таъминлайди.

Ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини инновацион-инвестицион бошқариш: стратегияси ва механизми ўзига хос мураккаб жараён бўлиб, у мавжуд гуруҳлар (хўжалик юритувчи субъектлар, нодавлат нотижорат ташкилотлари, ўз-ўзини бошқариш органлари, турли институтлар)ни ягона мақсад сари бирлаштириш билан бир қаторда, уларнинг манфаатларини ҳам инобатга олиши талаб этилади. Хусусан:

индустириал даражаси суёт ривожланган ҳудудларда, асосан бирламчи ва иккиламчи қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш;

ҳудудларда юқори технологияларга асосланган ва инновацион лойиҳаларнинг амалга оширилишини жадаллаштириш;

саноатнинг юқори технологияларга асосланган тармоқларини ривожлантиришда ишчи кучи сифати ва инженер-техник ходимларга бўлган талабни кучайтириш;

юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш борасида чуқур изланишлар ва амалий ишларни фаоллаштириш;

ишлаб чиқаришга янги ғоя ва технологияларни жорий этиш ва уни кенг тарқатишда молиялаштиришнинг турли усулларидан фойдаланиш;

тадбиркорлик соҳасида янги иш ўринлари яратиш, ишсизликни камайтириш ва меҳнат бозори самарадорлигини таъминлаш;

аҳоли ва бизнес учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг барқарорлиги ҳамда ишончлилигини таъминлаш;

худудларнинг рақобатбардошлик даражасини ошириш, уларнинг иқтисодиётини янада диверсификация қилиш;

ишбилармонлик муҳити сифатини яхшилаш, тадбиркорликни доимий қўллаб-қувватлаш ва жадал ривожлантириш;

маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиқлигини таъминлаш.

Республикада инновацион кластерларни давлат-ҳусусий шерикчилик асосида шакллантириш миллий инновацион салоҳиятни ошириш ва ундан самарали фойдаланиш имконини беради. Инновацияларни харид қилиш бўйича конкурс асосида давлат буюртмаларини жорий қилиш орқали инновацион корхоналар маҳсулоти учун янги бозорларни шакллантириш йўналишлари бўйича чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш лозим.

Юқорида кўриб ўтилган вазифаларни имкон қадар тезроқ ва самарали ўз ечимини топиши, нафақат, инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш манбалари қийматини баҳолашда, балки давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳолатини ва аҳолининг фаровон ҳаёт тарзини янада яхшилашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги ПФ-60 сонли фармони.
2. Бияков О.А. Теория экономического пространства: методологический и региональные аспекты. – Томск. Изд-во Том. Гос. Ун-та, 2004. – 152 с.

3. Ефимов В.П. Пространственный потенциал – основа развития региона в качестве целостного социально-экономического комплекса: Автореф. Дис. канд. экон. Наук. М., 2006. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-177000.htm>
4. Зиновьева А.А. Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов // Проблемы современной экономики. 2011. № 4.
5. Й.А.Шумпетер. История экономического анализа. СПб.: Экономическая школа, 2004. 1666 с.
6. Захарова Е.Н., Авраменко Е.П. Основные методологические подходы к оценке экономического потенциала региона. 2012. URL: http://www.rusnauka.com /27_NPM_2012/Economics/13_116629.doc.htm
7. Рўзиев, А., & Хуррамов, А. (2022). ИҚТИСОДИЁТА РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ МАСАЛАЛАРИ. *Академические исследования в современной науке*, 1(13), 213-219.
8. Рўзиев, А., & Хуррамов, А. (2022). РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШДАГИ МУНОСАБАТЛАР. *Development and innovations in science*, 1(13), 29-35.
9. Хуррамов, А. Х. (2019). Умумтаълим мактабларида касб-хунарга йўналтиришда профили синфларнинг ўрни.
10. Хуррамов, А. Х. (2022). ИНФОРМАТИКА DARSLARIDA O'YIN TECHNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING SAMARALARI. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(11), 175-178.
11. Хуррамов, А. Х. (2022). ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СИСТЕМ. *Uzbek Scholar Journal*, 10, 248-253.
12. Гулбаев, Н. А., & Хуррамов, А. Х. (2022). ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СИСТЕМ. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(13), 100-105.

RAQOBAT, MONOPOLIYAGA QARSHI BOSHQARUV VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Karimov Shamsiddin Akram o'g'li

Raqobatni rivojlantirish va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish qo'mitasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiy muhitida raqobat, monopoliyaga qarshi boshqaruv va raqobatni rivojlantirishning mohiyati tahlil qilingan. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti rivojlanishi uchun raqobat shakllanishi kerak bo'lgan sohalardagi korxonalarini saqlanib qolinishi, korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqarish muhim o'rin egallaydi. Bu mexanizm davlat korxonalarini iqtisodiy jihatdan erkin bo'lishini, ularning faoliyati tijoratlashgan bo'lishini nazarda tutadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida raqobatning asosiy usuli narx bo'lganligi sababli, narxlarni erkin qo'yib yuborish raqobatli muhitni vujudga keltirishning asosiy talabi va tahlili ko'rib chiqiladi.

***Kalit so'zlar:** Bozor munosabatlari, iqtisodiyotning sohalari, raqobat, monopoliya, qarshi boshqaruv, raqobatni rivojlantirish, tadbirkorlik.*

ABSTRACT

This article analyzes the nature of competition, anti-monopoly management and development of competition in the economic environment of our country today. For the development of the modern market economy, it is important to maintain the enterprises in the fields where competition should be formed, and for the enterprises to adapt to the market conditions. This mechanism assumes that state enterprises will be economically free, and their activities will be commercialized. Since the main method of competition in the period of transition to a market economy is price, the free release of prices is considered as the main requirement and analysis of creating a competitive environment.

***Key words:** Market relations, sectors of the economy, competition, monopoly, counter-management, development of competition, entrepreneurship.*

KIRISH

Bugungi kunda jahonda bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotning sohalari rivojlanishini ta'minlash va uning istiqbolini ilmiy asosda oldindan bilish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda jahonda inson kapitali rivojlanishi jamiyat rivojlanishi ijtimoiy taraqqiyotning muhim muammolarini hal etishda asosiy o'rin egallaydi. Taraqqiyot darajasini uning muayyan mezonlari, indikatori yordamida

baholashni talab etuvchi ko'p qirrali jarayonga aylandi. asta-sekin, lekin tubdan o'zgarib boshladi. Jamiyatda inson taraqqiyotining muhim mezonini, uning umr ko'rish davomiyligi, savodxonligi va resurslardan foydalanish imkonini ifodalaydigan - Insonni taraqqiyoti indeksidir. Har qanday mamlakatning farovonlik darajasi faqatgina daromadlar miqdoriga emas, balki ushbu daromadlardan qay darajada foydalanishga ham bog'liq. Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida iqtisodiyotning real sektori jadal surhatlarda rivojlanib bormoqda. Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiyoti tarkibi – bu milliy iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar ko'rsatuvchi turli tarmoq va sohalar yig'indisidan iborat bo'lib, ular o'zaro aloqada va bog'liqlikda iqtisodiy faoliyatda bo'ladilar. Iqtisodiyotning tadbirkorlik sektorlari mutanosibligini ta'minlashda davlat monetar siyosatining amal qilishi va uning samaradorligini oshirishning nazariy jihatlarini yoritish hamda O'zbekistonda iqtisodiyotning tadbirkorlik sektorlari davlat ko'magini berish siyosatining ahamiyatini yanada oshirish borasida ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqilgan.

Mamlakatimiz va xalqaro moliyaviy institutlar bilan birgalikda davlatlarning iqtisodiyoti masalalari, muammolari bilan bog'liq ko'plab chet el olimlari tomonidan berilgan V.R. Bank, O.I. Volkov, Ye.I. Shoxina va boshqalar. SHuningdek o'zbek olimlari asarlaridan monopoliyaga qarshi boshqaruv, raqobatbardoshlikni shakllantirish va XMI faoliyatiga tegishli F.M.Mullajonov, O.Yu.Rashidov, SH.Z.Abdullaeva, T.S.Rasulov, R.R.Tojiev, N.X.Xaydarov I.I.Alimov, I.Butikov, I.R.Toymuhamedov, U.SH.Do'sqobilov U.Burxonov, T.Rasulov, N.Jumaev, SH.Rajabbaev, J.Ataniyazov, Ye.Alimardonov, A.Bedrintsev, A.Bekmuradov, A.Rasulev, S.Berjanov, S.Kasimov, M.Mirasaatov, N.Siradjiddinov, R.SHadiev, T.Rasulov, R.Yuldasheva, A.V.Vaxabov, D.G.G'ozibekov, N.Karimovlar va S.G'ulomov, A.Abdug'aniev, A.O'lmasov, M.SHarifxo'jaev, A.Vahobov, SH.SHodmonov, U.G'afurov, SH.Yo'ldoshev, X.Barakaev, A.Usmonov, A.O'rinov, O.Hamroev, A.Mamatov va E.SHodmonovlar yurtimizdagi iqtisodiy holatni tahlil qilishar ekan, o'zlarining ilmiy tavsiyalarini ishlab chiqishgan. Shu nuqtai nazardan, bugungi kundagi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda hisobga olinishi zarur bo'lgan xorijiy tamoyil va tavsiyalarni ko'rib chiqamiz. Zero, mamlakatning taraqqiy etishi nafaqat biz yosh avlodga, balki kelajak avlod uchun ham juda muhimdir. Iqtisodiy islohotlarning aniq bir maqsadlarga ega bo'lishi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Iqtisodiy islohotlarning aniq siyosiy maqsadini aniqlash to'g'ri tartibga solishni yaratishda muhim birinchi qadam hisoblanadi. Qoidalar shunchaki qog'ozda qolib ketmasligi, amalga oshirilishi va ijro etilishi kerak. Muxtasar qilib aytganda, tartibga solish ko'plab manfaatdor tomonlarni o'z ichiga oladi. Aniq belgilangan iqtisodiy-

siyosiy maqsadlarini ifodalash loyihachilar va ijrochilar uchun birlashtiruvchi omil hisoblanadi. U barcha ishtirokchilar uchun umumiy maqsadni ko'rsata olishi va amaldagi tartibga solish samaradorligini o'lchash uchun foydali mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin. Iqtisodiy maqsadlarining aniqligi, shuningdek, jamoatchilik va boshqa manfaatdor tomonlar uchun zaruriy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerak, har bir ishlab chiqilayotgan iqtisodiy dasturlar oldingi dasturlarning xatosini qaytarmasligi muhim sanaladi. Buning uchun esa, albatta, uni yaxshilab tahlil qilish lozim.

Bundan tashqari, har qanday islohotlar mustahkam huquqiy va empirik asosga ega bo'lishi kerak. Normativ harakatlar qonun ustuvorligiga mustahkam asoslanishi kerak. Albatta, har qanday regulyator tegishli vakolatga ega bo'lishi shart. Bundan tashqari, oldingi qoidalar mavjud huquqiy majburiyatlarga aniqlik va mutanosiblik kabi keng tarqalgan qonunchilik tamoyillariga mos kelishi kerak. Qoidalar ham empirik tahlil va isbotga asoslangan bo'lishi kerak. Bu, ayniqsa, bozor tuzilishi haqidagi an'anaviy tushunchalar qo'llanilmasligi mumkin bo'lgan, zarar va foyda o'rtasidagi chegara ko'proq rivojlangan tarmoqlardagi kabi hisobga olinmagan yangi va rivojlanayotgan texnologiya sohalarida juda muhimdir. Empirik dalil har doim ma'lumotni iloji boricha obyektiv ravishda taroziga solib, har bir holatga xos faktlarga asoslanishi kerak. Yangi tartibga solish islohotlari uchun empirik asosni to'g'ri qo'ymaslik uning qonuniyligini va va'da qilingan imtiyozlarni berish qobiliyatini buzadi. Har bir islohot foydali bo'lishi lozim. Mutasaddilar har bir monopoliyani tartibga solish bo'yicha takliflarning umumiy kutilayotgan xarajatlari va foydalarini diqqat bilan ko'rib chiqishlari kerak. Iloji bo'lsa, bu taklif qilinayotgan tartibga solishning mumkin bo'lgan ta'sirini va miqdorini aniqlash uchun manfaatdor tomonlar va jamoatchilik vakillari bilan maslahatlashishni o'z ichiga olishi kerak. Bu tartibga solish sifatini va muvofiqlikni yaxshilashi mumkin, shu bilan birga yakuniy ijro xarajatlarini kamaytiradi.

Bu esa o'z navbatida, tartibga soluvchi organlarni shu sohadagi boshqa qoidalar va metodologiyalarni o'rganishga undaydi. Bunday holda, tartibga soluvchilar ulgurji yangi tartibga solishdan ko'ra, mavjud qoidalar yoki biroz o'zgartirishlar ham xuddi shunday siyosat maqsadiga arzonroq xarajat bilan erisha oladimi yoki yo'qligini o'ylab ko'rishlari uchun zamin yaratadi. Bu raqobat kontekstida, albatta, mos keladi. Shu kabi islohotlar iste'molchilar uchun sof foyda yaratish va bu tartibga solish raqobatchilarga emas, balki iqtisodiy raqobatga xizmat qiladi. Islohotlar xarajatlarni va bozor qonun-qoidalarini buzilishini minimallashtirishi kerak. Mutasaddi tashkilotlar iqtisodiyotga tushadigan xarajatlar va yukni minimallashtirish masalasini ko'rib chiqish kerak. Bu o'tgan tekshiruvdan olingan empirik ma'lumotlardan

foydalangan holda xarajatlarni ham, foydalarni ham zarur darajadagi qat'iylik bilan baholash zarurligini anglatadi. Bundan kelib chiqadiki, iqtisodiy maqsadlarda xarajatlarni tartibga solish hamda uning mukammal sxemasi bo'lishi kerak. Monopoliya va uni oldini olishga mas'ul tashkilotlar iqtisodni tartibga solishda maqsadli tarmoqlarni imkon qadar kamroq buzishga harakat qilishlari kerak. Shuningdek, innovatsiyalar har qanday sohada taraqqiyotning asosiy omili bo'lib, hukumatlar uning iqtisodiy o'sish dvigateli sifatidagi ahamiyatini tobora ko'proq e'tirof etmoqda. Masalan, raqobatni ta'minlash bo'yicha ko'plab harakatlar narxlar yoki ishlab chiqarish kabi an'anaviy ta'sirlarni hisobga olgan bir xil tahlillarda innovatsiyalarga potensial ta'sirni ko'rib chiqadi. Iste'molchilar o'z mahsulotlari, xizmatlari va umumiy tajribasini yaxshilash uchun innovatsiyalarga tayanadilar. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiyotga innovatsiyalarni olib kirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lishi lozim.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash keraki, Hozirgi davrda O'zbekistonda, agar korxonalar ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar tovarlar bozoridagi shunday mahsulotning 35% dan ortiq bo'lsa, bu korxonalar monopolist korxonalar sifatida Davlat reyestriga kiritiladi (oziqovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% qilib belgilangan). Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxonalar (tarmoq)larning bozordagi mavqeini tartibga solishda bir qator usullardan: a) monopol mavqedagi mahsulotlarga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellik chegarasini belgilab qo'yish; b) o'z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolik birlashmalarni bulib tashlash yoki maydalashtirish usullaridan foydalaniladi. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquklarini himoya qilish tug'risida" (1996-yil 26-aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan, bozorlarga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarning kirishiga yo'l qo'ymaydigan mexanizmlarni yaratishga ham alohida e'tibor berilgan. O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistlar faoliyatini cheklash va raqobat to'g'risida" qonuni (1996-yil 27 dekabr) monopolistlar tomonidan hukmronlik mavqeini suiiste'mol qilishning oldini olish va monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobatmuhitini yaratish maqsadlarini ko'zlaydi. Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida raqobat muhitini shakllantirish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Bu tarmoqdagi korxonalar, odatda, "tabiiy monopoliyalar" deb ataladi. O'zbekiston Respublikasining "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi qonunida (1997-yil 25 apr; yangi tahrirda 1999-yil 19 avgust) respublikada tabiiy monopoliyalarga nisbatan davlat siyosatining huquqiy asoslari belgilab berildi. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning tub mohiyatidan kelib chiqqan holda monopoliyalarga qarshi va tabiiy monopoliyalar to'g'risidagi

qonunchilik takomillashtirilib, ularning Yevropa Ittifoqi va boshqa rivojlangan qonunchilik andozalariga mos kelishi ta'minlab borilmoqda har qanday qonun yoki islohot "raqobatchilarni emas, raqobat muhitini qo'llab-quvvatlashi lozim. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirayotganda, yuqoridagi faktorlarni hisobga olish lozim. Shuningdek, xorijiy davlatlarda raqobat muhitini rivojlantirishda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni kuzatib borish, tahlil qilish va uni iqtisodiyotimizga moslashtirish orqali ham yurtimizdagi iqtisodiy muhitni yanada yaxshilash mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joiz, bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar negizida yurtimizning yuksak taraqqiyoti va xalqimizning farovon hayoti kabi ustuvor vazifalar o'rin olgan.

REFERENCES

1. APEC & OECD, Integrated Checklist on Regulatory Reform: A Policy Instrument for Regulatory Quality, Competition Policy, and Market Openness 29 (2005), <https://www.oecd.org/regreform/34989455.pdf>.
2. Бўрихаджаева, М. С. (2023). МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЁТИДА АВТОМОБИЛ ТРАНСПОРТИ КОРИДОРЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1-2), 338-345.
3. М.С.Бо'рихаджаева. (2023). YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIM MUASSASALARIDA BERILAYOTGAN E'TIBOR VA TALABALARNI IMLIY FAOLYATGA YO'NALTIRISH . PEDAGOGS Jurnal, 28(1), 68–75. Retrieved from <http://pedagoglar.uz/index.php/ped/article/view/3107>
4. М.С.Бо'рихаджаева. (2023). PEDAGOGIKNING KASBIY MAHORATINI SHAKLANTIRISH INTERFAOL USULLARI . World Scientific Research Journal, 12(2), 128–133. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2541>
5. Бо'рихаджаева, М. С. (2023). YANGI O'ZBEKISTONDA IQTISODIY TAFAKKURNI SHAKLLANISHINING USULLARI. World scientific research journal, 12(2), 134-138.
6. Бо'рихаджаева, М. С. (2023). BUGUNGI KUN YOSHLARNI HAYOTIY BARDOSHLILIGI–MUAMMOLARNI YENGISH MANBAI SIFATIDA. World scientific research journal, 12(2), 139-143.
7. Б.М. Собитовна ДИВЕРСИФИКАЦИЯГА АСОСЛАНГАН РИСКЛАРНИ БОШҚАРИШ «Саноат иқтисодиёти ва менежменти: муаммо ва ечимлар» мавзусидаги III -халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: 2023. - б. 3 (3), 690-692

8. СА Юлдашева, МС Буриходжаева, ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS 2 (2) (82-86бет) февраль 2023
9. Бурихаджаева, М. С. (2023). МАРКЕТИНГОВЫЙ ПОДХОД В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 653-661.
10. BURIKHODJAEVA MALOKHAT, YAKHSHIEV SHAKHZOD, THE ORETICAL PRINCIPLES OF FINANCIAL SECURITY FOR THE USE OF MANAGEMENT OF THE ECONOMIC SYSTEM OF UZBEKISTAN.. RESEARCH IN DEVELOPMENT: SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCES PART-1 2023 1/3 (42-45)

BUYRAK USTI BEZI YETISHMOVCHILIGI; FIZIOLOGIYASI, KLINIK KO'RINISHI VA DIAGNOSTIKA MUAMMOLARI

Ilmiy raxbar: Tog'ayeva Gulnora Siddiqovna

SamDTU Endokrinologiya kafedrası Assitenti

Istamov Yusuf Mansur o'g'li

SamDTU 1-sonli davolash ishi fakulteti talabasi

Adashev Shoxrux Hasan o'g'li

SamDTU 1-sonli davolash ishi fakulteti talabasi

Eshonqulov Muzaffar Baxtiyor o'g'li

SamDTU 1-sonli davolash ishi fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Buyrak usti bezi yetishmovchiligi jiddiy holat bo'lib, buyrak usti bezining o'ziga ta'sir qiluvchi patologiya (birlamchi buyrak usti etishmovchiligi), gipotalamus yoki gipofiz patologiyasi (ikkilamchi buyrak usti etishmovchiligi) yoki gipotalamus–pituitaryadrenal o'qini ekzogen glyukokortikoid terapiyasi bilan bostirish natijasida paydo bo'lishi mumkin (uchlamchi buyrak usti etishmovchiligi). Buyrak usti bezi yetishmovchiligi bilan kasallanish va o'limning ko'payishi va hayot sifatining pasayishi bilan bog'liq. Bundan tashqari, Buyrak usti bezi yetishmovchiligi ning eng keng tarqalgan sababi, autoimmun adrenalit, boshqa turli xil autoimmun kasalliklar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Davolanmagan Adrenal yetishmovchilik surunkali charchoq, vazn yo'qotish va infeksiyaga qarshi zaiflik bilan namoyon bo'lishi mumkin. O'tkir kasallik yoki infeksiyani yengish mumkin emasligi hayot uchun xavfli buyrak yetishmovchiligini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun surunkali kasalliklarni bartaraf etish, o'tkir yetishmovchiliklarning oldini olish va hayot sifatini tiklashga qaratilgan tegishli boshqaruvni o'rnatish uchun o'z vaqtida tashxis qo'yish juda muhimdir.

Kalit so'zlar: *Buyrak usti bezi yetishmovchiligi; kortizol; Giponatriimiya; Birlamchi adrenal yetishmovchilik; Ikkilamchi adrenal yetishmovchilik; Uchinchi darajali adrenal yetishmovchilik, Adrenokortikotrop gormon.*

ABSTRACT

Adrenal insufficiency is a serious condition characterized by pathology affecting the adrenal gland itself (primary adrenal insufficiency), pathology of the hypothalamus or pituitary gland (secondary adrenal insufficiency), or suppression of the hypothalamic-pituitary-adrenal axis by exogenous glucocorticoid therapy. Adrenal insufficiency is associated with increased morbidity and mortality and decreased quality of life. Additionally, the most common cause of adrenal insufficiency, autoimmune adrenalitis, can be associated with a variety of

other autoimmune diseases. Untreated adrenal insufficiency can result in chronic fatigue, weight loss, and vulnerability to infections. Failure to overcome acute illness or infection can lead to life-threatening kidney failure. Therefore, it is very important to make a timely diagnosis in order to exclude chronic diseases, prevent acute deficits and establish appropriate tactics aimed at restoring quality of life.

Key words: *Adrenal insufficiency; cortisol; Hyponatremia; Primary adrenal insufficiency; Secondary adrenal insufficiency; Adrenal insufficiency of the third degree, Adrenocorticotrophic hormone.*

KIRISH

Buyrak usti bezi yetishmovchiligi buyrak usti bezlari po'stlog'ida kortizol sintezi va undan sekretiya buzilishi natijasida yuzaga keladigan klinik holat. Adrenal yetishmovchilik buyrak usti bezining patologiyasi (birlamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi), gipotalamus yoki gipofiz patologiyasi (ikkilamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi) yoki gipotalamus-gipofizaradrenal o'qini ekzogen glyukoza bilan bostirish natijasida paydo bo'lishi mumkin (uchinchi darajali adrenal yetishmovchilik). Shuningdek, mineralokortikoid yetishmovchiligi bilan tavsiflanadi. Biroq, aldosteron sekretiysi asosan renin-angiotensin tizimi tomonidan tartibga solinishi sababli, ikkilamchi buyrak usti yetishmovchiligi va uchinchi darajali adrenal yetishmovchilikda aldosteron sekretiysi saqlanadi. Bu birlamchi buyrak usti bezin yetishmovchiligining biokimyoviy va klinik ko'rinishida sezilarli farqlarga olib keladi, biz ushbu sharhda muhokama qilamiz.

Birlamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi va ikkilamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi nisbatan kam uchraydi va odatda ixtisoslashgan endokrin xizmatlar dispanserida ko'rib chiqiladi. Aksincha, so'nggi ma'lumotlar ekzogen glyukokortikoidlar natijasida uchinchi darajali adrenal yetishmovchilik nisbatan keng tarqalganligini ko'rsatdi. Astma uchun steroidlar bilan davolangan bemorlarning katta qismi uchinchi darajali adrenal yetishmovchilikka ega; uchinchi darajali adrenal yetishmovchilikka ko'pincha tashxis qo'yilmaydi va bemorlar odatda endokrin klinikalardan tashqariga boshqariladi. Natijada, uchinchi darajali adrenal yetishmovchilik bilan og'rigan bemorlar ko'pincha o'zlarining tashxisini bilishmaydi va shuning uchun yashirin kasallik paytida o'tkir adrenal inqirozga moyil.

Adrenal yetishmovchilik charchoq va hayot sifatining pasayishidan hayotga tahdid soladigan buyrak usti bezlari yetishmovchiligigacha bo'lgan klinik belgilar spektri sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun tashxis qo'yilmagan adrenal yetishmovchilik sezilarli kasallanishga olib keladi. Bundan tashqari, adrenal yetishmovchilikning barcha shakllari bilan bog'liq bo'lgan o'limning ortib

borayotganini ta'kidlaydigan nashr etilgan ma'lumotlar ushbu xavfli holatni aniq tashxislash va tegishli davolash zarurligini tasdiqlovchi dalillarni taqdim etadi.

Ushbu sharhda biz Gipofiz fiziologiyasini va adrenal yetishmovchilik bilan kasallangan bemorlarga etiologiyasi, taqdimoti va diagnostika yondashuvini umumlashtiramiz.

Gipotalamus-gipofiz buyrak usti va buyrak usti bezining fiziologiyasi. Gipofiz kortizolning fiziologik sekretsiyasini tartibga soluvchi anatomik va fiziologik birlikdir. Gipotalamus va ikkita ichki sekretiya bezlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir, shu jumladan kortizolning gipotalamus va gipofizga ta'sir qiladigan salbiy qayta aloqa mexanizmi plazma kortizol gomeostazini saqlaydi. Bu qon bosimi va metabolizmni normal glyukokortikoidlar bilan tartibga solish imkonini beradi.

Adrenal yetishmovchilik etiologiyasi. Adrenal yetishmovchilik ni, asosan, buyrak usti bezlari korteksiga ta'sir qiladigan kasalliklar tufayli birlamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi, gipotalamus-gipofiz kasalliklari bilan bog'liq Adrenokortikotrop gormon sekretsiyasi yetishmovchiligi tufayli ikkilamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi va Adrenokortikotrop gormon sekretsiyasini bostiradigan ortiqcha ekzogen glyukokortikoid ta'siri tufayli uchinchi darajali adrenal yetishmovchilikga tasniflanishi mumkin.

Og'ir kasallikdagi Adrenal yetishmovchilik. Og'ir tibbiy yordamdagi oldindan adrenal yetishmovchilik bo'lgan bemorlarda yoki o'tkir kasallikning bevosita natijasi sifatida paydo bo'lishi mumkin. Masalan, ikki tomonlama adrenal qon ketish, travmatik miya shikastlanishi yoki subaraxnoid qon ketish Bundan tashqari, steroidogenezga salbiy ta'sir ko'rsatadigan dorilar, masalan, ketokonazol yoki etomidat vaqti-vaqti bilan kasal bemorlarda qo'llaniladi. Nihoyat, jiddiy kasallikdan kelib chiqadigan kortikosteroid yetishmovchiligi, bu atama Gipofizning stress reaksiyasining buzilishini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Laboratoriya anomaliyalari. Klinik biokimyoviy tadqiqotlarda klinisyenga birlamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligini ikkilamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi / Uchinchi darajali adrenal yetishmovchilikdan ajratishda yordam beradigan farqlar mavjud. Bu farqlar asosan Adrenokortikotrop gormon va aldosteronning mavjudligi yoki yo'qligi bilan izohlanadi. Birlamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligida aldosteron yetishmovchiligi gipovolemik giponatriemiya, giperkalemiya, gipoglikemiya, giperkalsemiya va qonda karbamid va qon zardobida kreatinning ko'payishi bilan, ayniqsa o'tkir buyrak usti bezi yetishmovchiligi sharoitida namoyon bo'lishi mumkin.

Adrenal yetishmovchilik diagnostikasi. Adrenal yetishmovchilik diagnostikasi past tasodifiy plazmada kortizol konsentratsiyasi tufayli shubhalanishi mumkin,

ammo klinik jihatdan to'g'ri bo'lganda tashxis qo'yish uchun dinamik stimulyator testini o'tkazish kerak. Ammo, agar bemor o'tkir adrenal yetishmovchilikka shubha qilsa, tashxis hech qachon davolanishni kechiktirmasligi kerak va darhol parenteral gidrokortizonni boshlash kerak.

XULOSA

Birlamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi, Ikkilamchi buyrak usti bezi yetishmovchiligi va Uchinchi darajali adrenal yetishmovchilikning patofiziologiyasi va turli etiologiyalarini tushunish adrenal yetishmovchilik bilan og'rigan bemorlar uchun terapiyani optimallashtirish uchun kalit hisoblanadi. Adrenal yetishmovchilik ko'pincha o'ziga xos bo'lmagan alomatlar bilan namoyon bo'lganligi sababli, klinisyenlar tashxis uchun yuqori shubha indeksiga ega bo'lishi va kerak bo'lganda tasdiqlovchi testlarni o'tkazishi kerak. Diagnostik testlarni kutayotganda adrenal yetishmovchilikni davolashni kechiktirmaslik kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Sobirjonovna, K. N. (2022). Factors determining the clinical significance of depeptidyl peptidase 4 inhibitors in the treatment of patients with type 2 diabetes mellitus. *World Bulletin of Public Health*, 8, 67-72.
2. Hollstein T., Schulte D.M., Schulz J. et al. Autoantibody-negative insulin-dependent diabetes mellitus after SARS-CoV-2 infection: a case report. *Nat Metab.* 2020 Oct;2(10):1021–1024. DOI: 10.1038/s42255-020-00281-8.
3. Hayden MR An Immediate and Long-Term Complication of COVID-19 May Be Type 2 Diabetes Mellitus: The Central Role of β -Cell Dysfunction, Apoptosis and Exploration of Possible Mechanisms. *Cells.* 2020 Nov 13;9(11):2475. DOI: 10.3390/cells9112475.
4. Karimova N.A., Kurbanova N.S. Disorders of physical development in adolescents and its complications // *Journal of Cardiorespiratory Research.* - 2021. - Vol. 2. - No. 2.
5. Karimova N.A., Kurbanova N.S. Disorders of physical development in adolescents and its complications // *Journal of Cardiorespiratory Research.* - 2021. - Vol. 2. - No. 2.
6. Sobirjonovna K. N. Factors determining the clinical significance of depeptidyl peptidase 4 inhibitors in the treatment of patients with type 2 diabetes mellitus // *World Bulletin of Public Health.* 2022. T. 8. – С. 67-72.
7. Курбонова Н.С. Негматова Г.Ш. “Ортикча вазнли кизларда хайз даврининг бузулиши”// *Тиббиётда янги кун.* 9(47) 287-291 бет. 2022

8. Курбонова Н.С. Негматова Г.Ш. "Эриктильная дисфункция у больных сахарным диабетом и ее клинический анализ">//Биомедицина ва амалиёт 5.1 сон. 160-165 бет. 2022 йил.
9. Курбонова Н.С. "Clinical manifestations and classification of lesions of the macular area in diabetes." Eurasian scientific herald. Vol13/2022/ 97-101стр.
10. Курбанова Нозима Сабиржановна "FACTORS DETERMINING THE CLINICAL SIGNIFICANCE OF DEPIPTIDYL PEPTIDASE 4 INHIBITORS IN THE TREATMENT OF PATIENTS WITH TYPE 2 DIABETES MELLITUS" World Bulletin of Public Health (WBPH)Volume-8, March 2022 67-72
11. Nazira K., Siddikovna T.G., Davranovna D.A., Takhirovich D.A., Tulkinovich O.S. (2021). Cardiovascular complications in patients with covid and diabetes mellitus 2. Central Asian Medical and Natural Science Journal, 2(3), 37-41.
12. GROWTH HORMONE FOR THE TREATMENT OF HEREDITARY DISEASES IN CHILDREN Ortikov Shahzod Tulkinovich. Karimova Nazira Alimovna, Kurbanova Nozima Sobirjanovna, Daminov Abdurasul Takhirovich / International Journal of Innovative Engineering and Management Research. 2021 281-284.
13. Features of the course of type 2 diabetes mellitus with arterial hypertension and ways of their correction Negmatova Gulzoda Shukhratovna, Salimova Dildora Erkinovna Eurasian Medical Research Journal 17, 39-41, 2023.
14. FEATURES OF THE TECHNIQUE OF TYPE 2 DIABETES MELLITUS IN COMBINATION WITH ARTERIAL HYPERTENSION AND WAYS OF CORRECTION IX G.Sh. Negmatova, D.E. Salimova LLC "Research and publications", Enlightener, 2023.
15. Features of the coexistence of type 2 diabetes mellitus with arterial hypertension and their treatment Gulzoda Shukhratovna Negmatova, Dildora Erkinovna Salimova LLC "Ochik fan", Science and education, 2023.
16. Khalimova Z.Yu. and G.Sh. Negmatova. Autoimmune polyglandular syndromes. Literature review". Central Asian Journal of Medical and Natural S
17. Даминов А., Хайдаров О., Хасанова М. и Абдукахорова Р. (2023). ОСЛОЖНЕНИЯ ГЛЮКОКОРТИКОИДНОЙ ТЕРАПИИ У ПАЦИЕНТОВ С ДИАБЕТОМ, ПЕРЕЖИВШИХ КОВИД-19. Евразийский журнал медицинских и медицинских наук , 3 (4), 197-200.ciences 2.4 (2021): 166-175.
18. Khamidova M.N., Ismatova I.F., Zh.Sh. Berdirov, G.Sh. Negmatova and A.T. Daminov. "DIABETES AND COVID-19". Eurasian Journal of Medicine and Natural Sciences 2, no. 13 (2022): 190-204.

19. Takhirovich D.A., Burchaklar S.J.A., Shukhratovna N.G., Shukhratovna S.G., Zainuddinovna M.G. (2022). COURSE OF COVID-19 IN PATIENTS WITH DIABETES. Web of Scientist: International Journal of Scientific Research, 3(02), 73–76.
20. Takhirovich D.A., Korners S.J.A., Shukhratovna N.G., Shukhratovna S.G., Zainuddinovna M.G. (2022). COURSE OF COVID-19 IN PATIENTS WITH DIABETES. Web of Scientist: International Journal of Scientific Research, 3(02), 73–76.
21. Abduvali, X., Otabek, S., Asilbek, E., & Daminov, A. T. (2023). TYPE 2 DIABETES: TIME TO CHANGE THE CONCEPT. Science and innovation, 2(D4), 165-167.
22. Togaeva G.S. «Ўз-узини назорат қилиш мактабида ўқиган қандли диабет 2 тип билан касалланган беморларнинг клиник ва биохимиявий курсаткичлари». Journal of Biomedicine and Practice 2 Special Issue. Tashkent in 2020. Pages 132-135.
23. Togaeva Gulnora Siddikovna., Oripov Firdavs Suratovich., Davranova Aziza Davranovna.: "Structural features of cells of the islets of Langerhans in offspring with alloxonic diabetes" (Review article). Annals of the Romanian Society for Cell Biology 2021; P.158-162
24. Negmatova G.Sh, Togayeva G.S., Davranova A.D., Azimbegova S.N. "Assessment of the effectiveness of cardioprotective drugs in treatment of children with diabetic cardiomyopathy"/ The American journal of medical sciences and pharmaceutical research//4.01. 79-83.
25. Negmatova G.Sh., Togayeva G.S., Davranova A.D., Azimbegova S.N. Uzbek medical journal. // Criteria for physical and sexual development in with thyroid diseases. 4. 32.
26. Negmatova G.Sh, Togayeva G.S., Davranova A.D., Azimbegova S.N. "Assessment of the effectiveness of cardioprotective drugs in treatment of children with diabetic cardiomyopathy"/ The American journal of medical sciences and pharmaceutical research//4.01. 79-83.
27. Dzhuraeva Z.A. Negmatova G.Sh. The state of the cardiovascular system in patients with hypothyroidism. Use of highly innovative technologies in preventive medicine. Republican scientific-practical conference. Andijon 2020.
28. Z.Y Xalimova G.Sh. Negmatova - "Аутоиммунные Полигландулярные Синдромы. Обзор Литературы". Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 2021

29. Lu R., Zhao X., Li J. et al. Genomic characterization and epidemiology of 2019 novel coronavirus: Implications for virus origins and receptor binding. *Lancet*. 2020;395(10224):565–574.
30. Fignani D., Licata G., Brusco N. et al. SARS-CoV-2 Receptor Angiotensin I-Converting Enzyme Type 2 (ACE2) Is Expressed in Human Pancreatic β -Cells and in the Human Pancreas Microvasculature. *Front Endocrinol (Lausanne)*. 2020 Nov 13;11:596898. DOI: 10.3389/fendo.2020.596898.

YANGI ASSORTIMENTDAGI XOM IPAKNING UZILISH KO'RSATKICHLARINI MATEMATIK STATISTIK TAHLILI

PhD dotsent., **Haydarov San'at Sunnatovich**
Professor. **Islambekova Nigora Murtozayevna**
Doktorant. **Muxiddinov Nuriddin Muxiddin o'g'li**
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yangi assortimentdagi xom ipakning uzilish ko'rsatkichlarini matematik statistik qayta ishlash tahlili qilingan bo'lib, Xom ipakning chiziqli zichligi 2,56 teksli bo'lgan yangi assortimentdagi xom ipakni uzilish kuchi, xom ipakning bikrligi, buramlar soni parallel tajribalarni o'tkazish orqali, Koxren kreteriyasi, Fisher kriteriyasi va Student mezonilari orqali olingan natijalar tahlil qilingan hamda quydagi natijalarga erishilgan Iplarning bikrligi 14.03 ($X_3=1$) bo'lganda ipak uzilish kuchi y_0 ning turli qiymatlarida birinchi omil iplarning chiziqli zichligi (X_1) va ikkinchi omil xom ipakni uzilish kuchi orasidagi bog'lanish natija, grafiklari olingan.

Kalit so'zlar. Xom ipak, bikrlilik, uzilish kuchi, matematik, sitatik qayta ishlash.

ABSTRACT

In this paper, the analysis of the breaking performance of the raw silk of the new range of raw silk by mathematical statistical processing is carried out. , the results obtained through the Cochran criterion, Fisher's criterion and Student's criteria were analyzed and the following results were obtained. The first factor is the linear density of the threads (X_1) and the second factor is the raw silk at different values of the silk breaking strength y_0 when the singleness of the threads is 14.03 ($X_3=1$). As a result, graphs of the relationship between the tensile strength are obtained.

Keywords. Raw silk, singleness, breaking strength, mathematical, statistical processing.

KIRISH

Pilla chuvish jarayonining maqsadi berilgan chiziqli zichlikdagi xom ipakni olish hisoblanadi. Bunda albatta ipning yo'g'onligini rostlash va nazorat qilishga etibor qaratish kerak bo'ladi. Iplarning chiziqli zichligini bir necha usullar bilan rostlash mumkin.

Iplarning qalinligini moslashtirishni to'g'ridan-to'g'ri va oldindan belgilash usullari farqlanadi. Birinchi guruhga to'g'ridan-to'g'ri ipning qalinligini ko'ndalang

o'Icham va hajimni o'lchovchi va nazoratlovchi barcha usullar kiradi. Ikkinchi usulga bilvosita belgilari bo'yicha xom-ipak iplari qalinligini rostlash shunday qilish yoki aks holda dastadagi pillalar soni bo'yicha-iplarning nomeri mexanik tavsiflari, dastani ta'minlash davrlari bilan bog'liq va xokazo kiradi.

Yuqori tezlikda xarakatlanayotgan, xom ipak ipini qalinligini gemetrik parametrlarini nazoratlashni to'g'ridan-to'g'ri usullarini qo'llash pilla ipini alohida tuzilish strukturasi hisobiga haligacha ishlab chiqilmagan.

Taranglik kuchi va tangensial ishqalanish kuchi bilan nazorat qilish esa avtomat pilla chuvish dastgohlarida qo'llaniladi [1-3].

Hozirgi kunda uzunligi bo'yicha olingan ma'lumot bo'yicha M_b, G_b, C_b, R_a va boshqa yig'ma xarakteristikalarini hisoblab topish mumkin. Lekin ular tadqiqot o'tkazilayotgan obyekt bo'yicha ma'lumot beradi. Mahsulotning qaysi qismida notekislik ketgani va o'zgarish bo'lganini rasshifrovka qila olmaydi.

Notekislik xom ipakning uzunligi bo'yicha yo'g'on va ingichka joylarining takrorlanishidir. Notekislik nazariy jihatdan mahsulot xossalarini o'rtacha qiymatida qancha miqdorga farqlanishini ifodalaydi.

Notekislikni 2 ta asosiy guruhlariga bo'lish mumkin: 1) Tasodifiy 2) Tasodifiy bo'lmagan notekislik. Tasodifiy notekislikka davriy notekislik, nodavriy tasodifiy notekislik, funksional notekislik, mahalliy hududiy notekislik, aralash va murakkab notekislik kiradi. Mahsulot ko'rsatkichining kattaliklari o'rtacha qiymatidan chetga chiqishi davriy ravishda takrorlanishi davriy notekislik bo'lib, bu asosan dastgohning nosozligi tufayli yuzaga kelishi mumkin. Nodavriy tasodifiy notekislik, funksional notekislik, maxalliy xududiy notekislik, aralash va murakkab notekisliklarni paydo bo'lishiga ham asosan dastgohning nosozligi sabab bo'ladi [4-5].

Tasodifiy bo'lmagan strukturaviy notekislik xom ipakning yetishmayotgan qismi tufayli yuzaga keladi.

Notekislikni kelib chiqishiga tolalarning asosiy xossalarini bir xil emasligi, dastadagi tolalarni yetishmasligi, mashinaning holatini yomonligi tufayli, texnologik jarayonlar barqarorligining buzilishi, ishchilar malakasining yetishmasligi, mehnatni noto'g'ri tashkil etilishi, pilla chuvishdagi temperaturaviy parametrlarining noto'g'ri tanlangani sabab bo'ladi.

Ipak mahsulotining sifatli bo'lishi ko'p jihatdan xom ipakning qanchalik ravon shakillanishiga bog'liq.

Agar ipning notekisligi yuqori bo'lsa uning nisbiy uzilish kuchi kamayadi, demak mahsulotning pishiqligi kamayadi.

Biz tadqiqot ishimizda avtomat pilla chuvish dastgohlarida olingan 2,56 teksli xom ipak va 2,56x4 tasini eshish orqali olingan iplarni matematik va sitatik qayta ishlashni maqsad qildik.

Iplarni eshish ma'lum foydali xususiyat beradigan mustaqil jarayon bo'lib, zarur tashqi ko'rinishni hosil qilish, xom ipak iplarning qaytadan ishlash xususiyatini takomillashtirish, pishiqligini oshrish iste'molbop xususiyatlarini yaratishga erishishga harakat qilinadi.

Buning natijasida o'ziga xos samaradorlik qo'lga kiritiladi, tayyor bo'lgan, iplarning zichligi, pishiqligi oshib, chiziqli zichligi bo'yicha bir tekisligi ta'minlanadi. Ilashuvchanlik, takroriy egiluvchanlikka va ishqalanishga chidamliligi oshadi.

Shu bilan birga iplarni taranglash paytida pishiqliligini, cho'zilishga chidamliligini oshrish zarur. Aksari hollarda iplarning xossalarini o'zgarishi maqsadida ularning keskin holatdan oshib ketadigan buram beriladi [6-7].

Tahlil. Ma'lumki, javob funksiyasining analitik ifodasi noma'lum bo'lganda, odatda javob funksiyasining ko'phad bilan regressiya tenglamasi ko'rinishida ifodalash mumkin.

$$y = b_0 + \sum_{i=1}^k b_i x_i + \sum_{i=1}^k b_{ii} x_i^2 + \sum_{i<j}^k b_{ij} x_i x_j + \sum_{i<j<l}^k b_{ijl} x_i x_j x_l \quad (1)$$

Bu yerda: y – optimallashtirish parametrini hisoblangan qiymati, x_i - mustaqil kiruvchi parametrlar, qaysiki ular tajribani o'tkazishda o'zgarib turadi, b_0 , b_i , b_{ij} , b_{ijk} - tajriba natijalaridan aniqlanadigan regressiya koeffitsiyentlari. (1) tenglama ko'rinishidagi matematik modelni qurish uchun “**u**” optimallashtirish mezoni tanlanadi; mustaqil o'zgaruvchan x_i - faktori tanlanadi; b_0 , b_i , b_{ij} , b_{ijk} regressiya koeffitsiyentlari hisoblanadi, javob va reja funksiyasining ko'rinishi aniqlanadi.

Tajriba rejasini yozish va tajriba natijalarini qayta ishlash uchun kichik X_1 , X_2 harflarda belgilanadigan faktorlarning kodlashgan qiymatlaridan foydalaniladi X_i kodlashgan (o'lchamsiz kattalik) va X_i fizik (tabiiy) o'zgaruvchan quyidagi nisbatda o'zaro bog'langan.

$$X_i = \frac{x_i - x_{i0}}{\Delta i} \quad (2)$$

Bu yerda Δi – natural qiymatni variatsiya intervali; X_{i0} – nol darajasining tabiiy qiymati, $X_{i0} = \frac{x_n - x_e}{2}$, x_n , x_e – faktorni pastki va yuqori sathini natural qiymati.

Omillarni kodlash, koordinata boshini faktorlarning asosiy omillar darajasiga nuqtasiga (tajribaning markaziy O nuqtasi) o‘tkazish va o‘lchovni o‘zgartirishga tengdir.

Hamma kodlashgan omillar – o‘lchamsiz va normallashtirilgan kattaliklardir. Tajriba jarayonida ular $-1, 0, +1$ qiymatlarini qabul qiladi.

Bu qiymatlar omillarning sathi deb ataladi. (1) tahminiy ko‘phadni mustaqil o‘zgaruvchilardagi koeffitsiyentlar omillarning ta’sir darajasini ko‘rsatadi. Agar koeffitsiyentni ijobiy bo‘lsa, faktorni oshishi bilan chiquvchi omil ham ortadi, salbiy koeffitsiyentni omilni ortishida u kattaligini kamayishi ko‘zga tashlanadi.

To‘liq omilli deb shunday tajribaga aytiladiki, unda mumkin bo‘lgan kombinatsiyali (to‘plamli) omillarning sathlari amalga oshadi. Agar “k” omillar ikkita sathda o‘zgarib tursa, hamma mumkin bo‘lgan to‘plamlar $N_2=2^k$. Agar “k” omillar uchta sathga o‘zgarib tursa bunda $N_3=3^k$.

Fraksiyalar uchun regressiya tenglamasini tuzamiz. Dastlab ikkita sathli ($k = 2$), uch omilli tajriba rejasini tuzamiz, bunda birinchi omil X_1 xom ipakning chiziqli zichligi, ikkinchisi X_2 -kodli eshilgan ipakni chiziqli zichligi, uchinchisi bikrlilik vaqti X_3 kodli bo‘lib, uzilish kuchi aniqlaydigan ikkita parallel tajribalardir

Tadqiqot ishida gilam uchun yuqori chiziqiy zichlikdagi xom ipakdan $2,56 \times 4$ tekisli olingan eshilgan iplarni bikrliligiga bog‘liqligi, uzilish ko‘rsatkichlari statik qayta ishlandi (1.1-jadval).

Jadval-1 Birinchi tajribadagi ($p = 1$), ($p = 2$) xom ipakni bikrligini ipning uzilish kuchiga ta’siri

Omillar	x_{\max}		x_{\min}		Δ		x_0	
	1-tajriba	2-tajriba	1-tajriba	2-tajriba	1- tajriba	2-tajriba	1-tajriba	2-tajriba
Xom ipakning chiziqli zichligi, (teks)	2,33	2,56	2,34	2,50	2,33	2,53	0,01	0,06
Buramlar soni, br/m	36	30	32	30	34	30	2	0
Iplarni bikrligi	14,7	14,03	13,95	13,56	14,32	13,99	0,75	0,47

Kirish omillari sifatida birinchi omil (xom ipakning chiziqli zichligi, teks) X_1 , ikkinchi omil (buramlar soni, br/m) X_2 va uchinchi omil (iplarni bikrligi) X_3 olinib, chiqish parametri etib ipakning uzilish kuchi tanlanadi

2 Jadval. Tajribani rejalashtirish matritsasi

Omillar oralig'i				Uzilish kuchi y_{ij}					
				Og'ish					
No	X_1	X_2	X_3	y_{i1}	y_{i2}	y_u	S_u^2	y_{1U}	$ R_u (\%)$
1	-	-	-	34	36	35	2	34.87	2,55
2	+	-	-	36	34	35	2	35.62	1,05
3	-	+	-	33	36	34.5	4.5	35.87	8,69
4	+	+	-	36	36	36	0	36.62	1,72
5	-	-	+	35	37	36	2	36.12	2,37
6	+	-	+	37	36	36.5	0.5	36.87	0,35
7	-	+	+	35	37	36	2	36.12	2,85
8	+	+	+	37	37	37	0	36.87	0,35

Olingan har bir javob uchun tajriba natijalarini statistik qayta ishlashni quyidagi tartibda o'tkazamiz:

1) Parallel tajribalarni, ularning bir xil m sonida ularning natijalarini tarqalishini xarakterlovchi S_u^2 dispersiyani bir toifaligida qayta ishlab chiqarishni tekshiramiz.

$$S_u^2 = \frac{\sum_{p=1}^m (\bar{y}_{up} - \bar{y}_u)^2}{m-1} \quad (3)$$

Bunda u - variantni tartib raqami ($u = 1.2..N$), $p = 1.2.3..m$ - parallel tajribalarni tartib nomeri, m - har parallel tajribalar soni, $\bar{y}_u = \frac{1}{m} \sum_{p=1}^m \bar{y}_{up}$ - parallel tajribalarni o'rtachasi. Natijalar S_u^2 qiymatlarini jadvalga kiritamiz va ikkila hol uchun ushbu statitikani hisoblaymiz

$$G = \frac{S_{u(\max)}^2}{\sum_{u=1}^N S_u^2} \quad (4)$$

Bu erda $S_{u(\max)}^2$ - paralel tajribalardagi dispersiyaning maksimal qiymati

(3) formula bo'yicha qiymatini hisoblaymiz

$$S_u^2 = (\bar{y}_{u1} - \bar{y}_u)^2 + (\bar{y}_{u2} - \bar{y}_u)^2, (u = 1,2,3,4,5,6,7,8),$$

Qabul qilamiz $S_{u(max)}^2 = S_3^2 = 4.5$, $\sum_{u=1}^8 S_u^2 = 13$. Statistika hisoblasak

$$G = \frac{S_{u(max)}^2}{\sum_{u=1}^N S_u^2} = 0.346$$

2) Koxren kriteriyasiga tekshiramiz, G_{α, k_1, k_2} - qiymatlar jadval ma'lumotlaridan olinadi, α - ahamiyatli sathi ($0 < \alpha < 1$), $k_1 = N$, $k_2 = m - 1$ - erkinlik darajasi soni, Biz qaraydigan holda $\alpha = 0.05$, $m = 2$, $N = 8$, $G_{\alpha, k_1, k_2} = G_{0.05, 8, 2} = 0.52$, $G = 0.346$

Agar quyidagi tengsizlik kuzatilsa

$$G < G_{\alpha, k_1, k_2} \quad (5)$$

Koxren kriteriyasi o'rinli bo'ladi. Ikkala holda ham bu shart bajarilyapti. Dispersiyaning bir jinsligi hamma m parallel tajribaning barcha variantlarda bajarilganligi sababli ushbu tengliklardan foydalanish mumkin.

$$S_y^2 = \frac{1}{N} \sum_{u=1}^N S_u^2 = 1.625 \quad (6)$$

Ya'ni bu dispersiya modelning adekvatligini baholash uchun foydalaniladi.

Natija. Agar (5) tengsizlikga itoat qilinmasa, variantlar bo'yicha dispersiya bir toifali bo'lsaydi va ularni o'rtacha hisoblanmaydi va keyingi tadbirlar qabul qilinishi kerak: a) variantdagi o'lchav ma'lumotlarini maksimal dispersiyasini aniqlash; b) har bir variantdagi m tajribalar sonini oshirish; v) chiquvchi parametrlarni aniqroq o'lchashni amalga oshirish.

3) Regressiya koeffitsiyentlarini quyidagi formula bilan hisoblaymiz.

$$b_0 = \frac{1}{N} \sum_{u=1}^N \bar{y}_u, \quad b_i = \frac{1}{N} \sum_{u=1}^N X_{iu} \bar{y}_u, \quad b_{ij} = \frac{1}{N} \sum_{u=1}^N X_{iu} X_{ju} \bar{y}_u, \quad b_{ijk} = \frac{1}{N} \sum_{u=1}^N X_{iu} X_{ju} X_{ku} \bar{y}_u \quad (7)$$

Koeffitsiyentlar aniqlangandan so'ng kodlashgan o'zgaruvchan regressiya tenglamasini yozamiz.

$$\hat{y} = b_0 + \sum_{i=1}^k b_i x_i + \sum_{i<j}^k b_{ij} X_i X_j + \sum_{i<j<l}^k b_{ijl} X_i X_j X_l$$

Regressiya tenglamasi koeffitsiyentlari

$$b_0 := 35.75000000 \quad b_1 := .375000000 \quad b_2 := .125000000 \quad b_3 := .625000000$$

$$b_{12} := .250000000 \quad b_{13} := 0. \quad b_{23} := 0. \quad b_{123} := -.125000000$$

Ipak uzilish kuchi regressiya tenglamasi

$$y := 35.75000000 + .375000000 X_1 + .125000000 X_2 + .625000000 X_3$$

$$+ .250000000 X_1 X_2 - .125000000 X_1 X_2 X_3 \quad (8)$$

4) Student kriteriyasidan regressiya koefitsiyentlarini ahamiyatligi tekshiramiz, Dastlab bir xil ishonch diapazonida Δb hamma regressiya koefitsiyentlari quyidagi formula

$$\Delta b = t_{\alpha,k} \frac{S_y}{\sqrt{N}}$$

$t_{\alpha,k}$ - Styudent mezoni, α - axamiyatlik satxi, $k = N(m-1)$ - erkinlik darajasi soni.

Agar regressiya koefitsiyenti ishonch diapazonidan yuqori bo'lsa, u holda koefitsiyentlar axamiyatli.

$$|b_0| \geq \Delta b, |b_i| \geq \Delta b, |b_{ij}| \geq \Delta b, |b_{ijk}| \geq \Delta b \quad (9)$$

Quyidagi holda qaraymiz $t_{0.05,16} = 2.16$, $\Delta b = t_{\alpha,k} \frac{S_y}{\sqrt{N}} = 0.973$. Regressiya tenglamasi koefitsiyentlarini (9) tengsizlik bilan taqqoslaganda faqat b_0 ahamiyatli hisoblanadi. Bu holda ipak uzilish kuchi regressiya tenglamasi qo'yidagi sodda ko'rinishda bo'ladi

$$\hat{y} = b_0 := 35.75000000 \quad (10)$$

Modelni adekvatligini baholaymiz, regressiya tenglamasida axamiyatsiz koefitsiyentlar ishtirok etmaganda.

Agar regressiya tenglamasini (8) ko'rinishida qabul qilinsa, bunda tajribalar dispersiyasi nolga teng ayniyat bo'ladi. Bu holda hamma $N=2^k$ regryassiy koefitsentlari N bo'yicha y qiymatlari bilan hisoblangan bo'ladi, bu holda modelni adekvatligini tekshirish uchun erkinlik darajasi yo'q. Bunda adekvatlik sharti to'liq boshqariladi va tajriba rejasini to'liq deyiladi. Agar (8) regressiya tenglamasida qandaydir muhim bo'lmagan koefitsentlarni inobatga olinmasa erkinlik darajasi hosil bo'ladi va bunda modelning adekvatligini tekshirish kerak. Adekvatlikni tekshirish y chiquvchi parametrni tajribaviy qiymatlarini, \hat{y} kiruvchi parametrlarni turli satxlarini hisoblagan qiymatlari bilan solishtirish va ularning farqini formula bo'yicha protsentda aniqlashdan iborat.

$$R_0 = 100 \left| \frac{\hat{y}-y}{y} \right| \quad (10)$$

Hisoblashlar natijasi maksimal nisbiy xatolik R_0 3.63%dan oshmasligini va adekvatlik 96.37% bilan ta'minlanishini ko'rsatadi. Shuning uchun regressiya tenglamasini (10) ko'rinishda olish mumkin. Aniqliq drajsin oshirish maqsadida Fisher mezoni asosida chiziqiy modeldan

$$\hat{Y} = 35.75 + 0.375X_1 + 0.125X_2 + 0.625X_3 \quad (11)$$

foydalanib, uning adekvatligini tekshirish uchun qoldiq dispersiyasini topamiz

$$S_{oc}^2 = \frac{\sum_{u=1}^8 (\hat{y}_u - \bar{y}_u)^2}{N-k-1} = 1.25$$

bu yerda: \hat{y}_u - i chi variantdagi ko'rsatkichni xisoblangan qiymat, \bar{y}_u - ko'rsatkichning amaldagi qiymati, N - variantlar soni, k-faktorlar soni.

Ushbu statistikani ko'ramiz

$$F = \frac{S_{oc}^2}{S_y^2} = \frac{0,148}{0,4081} = 0,769$$

Fisher kriteriyasi bo'yicha tekshirsak F_{α, k_1, k_2} jadval qiymati bo'yicha, bu yerda

α - axamiyatli satxi, qarab $k_1 = N - k - 1 = 4$, $k_2 = N(m - 1) = 16$, jadvaldan topamiz,

Ushbu tengsizlik $F < F_{\alpha, k_1, k_2}$ bajarilsa adekvatlik gipotezasi bajariladi. $F_{\alpha, k_1, k_2} = 3.01$ bo'lganligi sababli Fisher kriteriyasi o'rinli bo'ladi, chiziqiy regressiya tenglamasi (11) dan foydalanamiz

Bu holda regressiya tenglamasining adekvatligi 99% bilan ta'minlanadi

7) Omilli tajriba natijalarini geometrik tahlili yuza sifatida illyutiratsiya qilish mumkin. Koordinata o'qlari bo'yicha omillar qiymatlari X_1 , X_2 va X_3 ni qo'yish mumkin. Navbat bilan kirish qiymatlarini $\bar{y} = const$ beriladi. Har qaysi holda uch o'lchovli fazo X_1, X_2, X_3 da chiqish parametrlar qiymatlari uchun $\bar{y} = const$ yuzalar sinfi aniqlanib, $X_3 = const$ va $\bar{y} = const$ tekisliklarining kesishgan chiziqlar sinfini olish mumkin

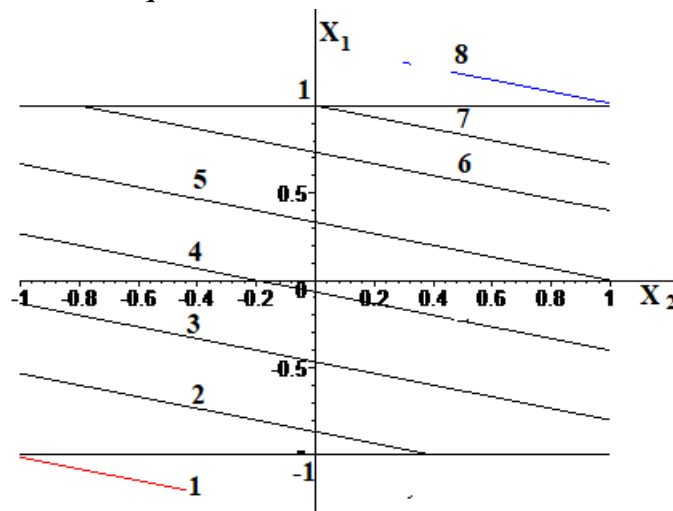
8) Quyidagi taqdim etilgan regressiya tenglamasi nomlangan omillar qiymatini belgilab, x_i ($i = 1.2.3..k$), formula kodlangan qiymatlar orqali ifodalanadi (2).

$$X_i = \frac{x_i - x_0}{\Delta x_i},$$

Ko'rsatilgan ketma ketlikda ipak uzilish kuchi variatsiya koeffitsiyenti uchun tajriba natijalarini statistik qayta ishlash amalga oshiramiz. Ipak uzilish kuchi uchun olingan (11) regressiya tenglamasida uchinchi omil (iplarning bikrligi) X_3 ni fiksirlab chiqish parametri uzilish kuchining turli qiymatlarida o'zgaruvchilar (xom ipaki zichligi) X_1 va (buramlar soni) X_2 lar orasidagi bog'lanishlarni grafik usulida keltiramiz

1 - rasmda $X_3 = -1$ (ipning bikrligi bo'lganda 14.03) chiqish parametri y_0 (uzilish kuchi sN/teks) ning turli qiymatlarida kiruvchi omillar X_2 (buramlar soni) va X_1 (xom ipak ipnng chiziqiy zichligi) orasidagi bog'lanish grafiklari keltirilgan. Bu grafiklardan foydalanib, buramlar soni berilgan bo'lsa, grafikdan iplarning chiziqiy zichligini aniqlash mumkin. Ya'ni ipning uzilish kuchi (sN/teks) $1 - y_0 = 34.62$, $2 - y_0 = 34.8$, $3 - y_0 = 34.95$, $4 - y_0 = 35.1$, $5 - y_0 = 35.25$, $6 - y_0 = 35.4$, $7 - y_0 = 35.5$, $8 - y_0 = 35.63$

qiymatlarni qabul qilishida, agar buralishlar soni berilgan bo'lsa, unga mos xom ipak chiziqiy zichliklari aniqlanadi.

1-Rasm. Iplarning bikrligi 14.03 ($X_3=-1$) bo'lganda ipak uzilish kuchi y_0 ning turli qiymatlarida birinchi omil iplarning chiziqiy zichligi (X_1) va ikkinchi omil buramlar soni orasidagi bog'lanish grafiklari 1 – $y_0 = 34.62$, 2 – $y_0 = 34.8$, 3 – $y_0 = 34.95$, 4 – $y_0 = 35.1$, 5 – $y_0 = 35.25$, 6 – $y_0 = 35.4$, 7 – $y_0 = 35.5$, 8 – $y_0 = 35.63$

Bu grafiklar, bundan tashqari ipning bikrligi berilganda, ipning uzilish kuchi ikkala omillar (iplarning chiziqiy zichligi va buramlar soni) ning qanday qiymatlarida sodir bo'lish chegaralarini ham aniqlab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Islambekova Nigora Murtozaevna, Muxiddinov Nuriddin Muxiddin O'g'li Ochildiyev Bobur Botirovich, Khaydarov Sanat Sunnatovich, Shernayeva Shodiyona Dilmurod qizi. "The dependence of Chinese hybrid cocoons on local silk output is high" Problems in the textile and light industry in the context of integration of science and industry and ways to solve them: (ptlicisiws-2022) 5–6 May 2022. Namangan, Uzbekistan. *AIP Conf. Proc.* 2789, 040009 (2023) <https://doi.org/10.1063/5.0145507>
2. В.П.Щербаков. Прикладная и структурная механика волкнистых материалов. «ТИСО ПРИНТ» Москва-2013. 306 с.
3. П.Шоҳайдарова, Ш.Шозиётов, Ж.Зоиров. Назарий механика. Тошкент "Ўқитувчи нашриёти" 2-нашри, 1991 й. 408 б.
4. Т.М Mavlanov., G.В Abdieva., М Abduvaxidov. Ip va to'qimalar mexanikasi. "O'quv qo'llanma" Toshkent-2011. 150 b.
5. Н.М.Мухиддинов, Н.М.Исламбекова, У.Н.Азаматов, С.С.Ҳайдаров "Маҳаллий дурагай пиллаларнинг геометрик ўлчамларини хом ипак чиқишга таъсири тадқиқоти" "Global science and innovations 2020: central Asia"

international-scientific practical Conference Kazakhstan Astana-2020 февраль 184-188 б.

6. Khaydarov Sanat Sunnatovich, Islambekova Nigora Murtozaevna, Rasulova Nargiza Fayzullayevna, Muxiddinov Nuriddin Muxiddin ugli, Ochildiyev Bobur Botirovich. “Dependence Of Cocoon Shell On The Properties Of Sericin” Problems in the textile and light industry in the context of integration of science and industry and ways to solve them: (ptlicisiws-2022) 5–6 May 2022. Namangan, Uzbekistan. *AIP Conf. Proc.* 2789, 040009 (2023) *AIP Conf. Proc.* 2789, 040006 (2023) <https://doi.org/10.1063/5.0145505>

7. Н.М.Исламбекова, С.С.Ҳайдаров, Г.А.Юсупходжаева, У.Н.Азаматов, Н.Ф.Расулова, Н.М.Мухиддинов. “Пилла ипи хусусиятларини аниқлаш дастури” Гувоҳнома №DGU 08529 2020 йил 9 июл.

THE MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE STRUCTURE OF THE BRAIN OF NEWBORN, BORN AND DEAD AT DIFFERENT PERIODS OF PREGNANCY IN THE ATELECTATIC FORM OF PNEUMOPATHY

Jumanov Ziyadulla,
Amonova Gulafzal,
Ortikov Bobomurod

Samarkand State Medical University

ABSTRACT

In the morphological and morphometric study of the brain structures of newborns who died from the atelectatic form of pneumopathy, it was found that the ratio of vascular and perivascular spaces at 22-25 weeks was $4.28 \pm 0.18 \mu\text{m}$, at 26-28 weeks - $4.61 \pm 0.18 \mu\text{m}$, $4.68 \pm 0.19 \mu\text{m}$ in the period of 29-31 weeks, $5.0 \pm 0.23 \mu\text{m}$ in the period of 32-36 weeks. Children born with this disease, who lived and died at different times, had cerebral vessels and the mutual ratio of the perivascular space was 3.82 ± 0.12 microns in terms of 1-5 days, 3.8 ± 0.2 microns in terms of 6-10 days, $3.79 \pm 0.2 \mu\text{m}$ in terms of 11-15 days, 16 - 20 days. In daily children, it was $3.86 \pm 0.2 \mu\text{m}$, and in the period of 21-25 days - $3.92 \pm 0.19 \mu\text{m}$, and in children who lived for 25 days or more, this figure was $3.94 \pm 0.15 \mu\text{m}$.

Keywords. Atelectasis, pneumopathy, cranial, morphological changes.

ПНЕВМОПАТИЯНИНГ АТЕЛЕКТАТИК ШАКЛИ БИЛАН ЭРТА ТУҒИЛГАН ЧАҚАЛОҚЛАР БОШ МИЯ ТУЗИЛМАЛАРИДАГИ МОРФОЛОГИК ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ТУҒИЛГАН МУДДАТЛАРИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Жуманов Зиядулла,
Амонова Гулафзал,
Ортиқов Бобомурод

Самарқанд давлат тиббиёт университети

АННОТАЦИЯ

Пневмопатиянинг ателектатик шаклидан вафот этган янги туғилган чақалоқлар бош миЯ тузилмалари морфологик ва морфометрик текширилганда 22-25 ҳафталик муддатларда қон томир ва периваскуляр бўшлиқнинг ўзаро нисбати $4,28 \pm 0,18$ мкм ни, 26-28 ҳафталик муддатларда эса $4,61 \pm 0,18$ мкм ни, 29-31 ҳафталик даврида $4,68 \pm 0,19$ мкм ни, 32-36 ҳафталик даврида $5,0 \pm 0,23$ мкм эканлиги аниқланган бўлса, ушбу касаллик билан туғилиб турли муддатларда яшаб вафот этган чақалоқлар бош миЯсидаги қон томир ва

периваскуляр бўшлиқнинг ўзаро нисбати 1-5 кунлик муддатда $3,82 \pm 0,12$ мкм ни, 6-10 кунлик даврда $3,8 \pm 0,2$ мкм ни, 11-15 кунлик даврда $3,79 \pm 0,2$ мкм ни, 16-20 кунлик чақалоқларда $3,86 \pm 0,2$ мкм ни, 21-25 кунлик даврида эса $3,92 \pm 0,19$ мкм ни ташкил этган бўлса, 25 кун ва ундан ортиқ яшаган чақалоқларда бу кўрсаткич $3,94 \pm 0,15$ мкм га тенг эканлиги аниқланди.

***Kalit so'zlar.** Atelektaziya, pnevmopatiya, kranial, morfologik o'zgarishlar.*

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ ГОЛОВНОГО МОЗГА НОВОРОЖДЕННЫХ, РОДИВШИХСЯ И УМЕРШИХ НА РАЗНЫХ СРОКАХ БЕРЕМЕННОСТИ ПРИ АТЕЛЕКТАТИЧЕСКОЙ ФОРМЕ ПНЕВМОПАТИИ

Жуманов Зиядулла,

Амонова Гулафзал,

Ортиков Бобомурод

Самаркандский государственный медицинский университет

АННОТАЦИЯ

При морфологическом и морфометрическом исследовании структур головного мозга новорожденных, умерших от ателектатической формы пневмопатии, установлено, что соотношение сосудистого и периваскулярного пространств в 22-25 недель составило $4,28 \pm 0,18$ мкм, в 26-28 недель - $4,61 \pm 0,18$ мкм, $4,68 \pm 0,19$ мкм в сроке 29-31 нед., $5,0 \pm 0,23$ мкм в сроке 32-36 нед. У детей, родившихся с этим заболеванием, живших и умерших в разные сроки, были сосуды головного мозга и взаимное отношение периваскулярного пространства составило $3,82 \pm 0,12$ мкм в сроки 1-5 суток, $3,8 \pm 0,2$ мкм в сроки 6-10 суток, $3,79 \pm 0,2$ мкм в сроки 11-15 суток, 16 - в 20-сутки. У суточных детей он составил $3,86 \pm 0,2$ мкм, а в период 21-25 дней - $3,92 \pm 0,19$ мкм, а у детей, проживших 25 дней и более, этот показатель составил $3,94 \pm 0,15$ мкм.

***Ключевые слова.** Ателектаз, пневмопатия, краниальные, морфологические изменения.*

Currently, the proportion of this disease in the total amount of newborns is 6-12%. In 25-80% of babies born without maturation in the early neonatal period, it is noted that respiratory disorders lead to an aggravation of their general condition and negative consequences [2, 3].

Among the morphological manifestations of pneumopathy in the territory of the CIS states, the presence of hyaline membranes has been found to be aspiration of amniotic fluid into the respiratory tract, diffuse atelectasis and massive blood

transfusions into lung tissue. In the literature, the respiratory disorder syndrome is classified into two types, with the first type including hyaline membranes. This type accounts for 50-70% of neonatal deaths in the United States due to unattainable births. The second type includes aspiration syndrome, diffuse atelectasis, and massive blood transfusions into lung tissue. Pneumopathy has been classified into nosological forms such as primary pulmonary atelectasis, hyaline membranes, massive blood transfusion into the lungs, and aspiration syndrome. These forms are defined as noninfective pathological processes in the lungs [1, 4].

The purpose of the study. the atelectatic form of pneumopathy consists in detecting morphological and morphometric changes in cranial structures in infant mortality.

Research material and methods. In the Department of pathological anatomy of the multidisciplinary clinic of Samarkand State Medical University, a study was carried out using macroscopic, microscopic, morphometric, microphotography and statistical research methods of the cranial structures of 281 infants (1st group of 138 newborns, 2nd group of 143 living and deceased infants) who underwent pathologoanatomic examination.

Discussion of the results obtained. The results of the study show that neonatal cranial structures that have died from the atelectatic form of pneumopathy have been shown by morphological and morphometric examinations to have a vascular - perivascular space interventional ratio of $4.28 \pm 0.18 \mu\text{m}$ at 22-25 weeks, $4.61 \pm 0.18 \mu\text{m}$ at 26-28 weeks, $4.68 \pm 0.19 \mu\text{m}$ at 29-31 weeks, $5.0 \pm 0.23 \mu\text{m}$ at 32-36 weeks we can see that he did [5,7] (listed in Table 1).

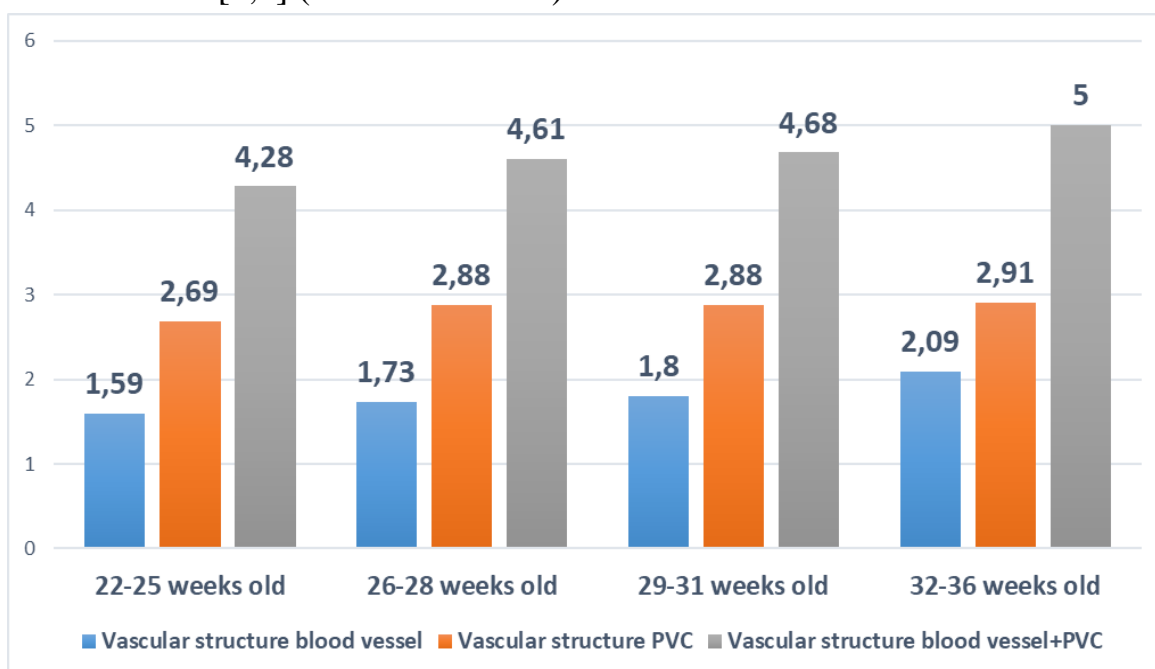

Table 1. The ratio of areas occupied by cranial blood vessels and PVC(%)

Analysis of changes in cranial structures in infants born and died at various times with the atelectatic form of pneumopathy shows that the ratio of vascular to perivascular space is $3.82 \pm 0.12 \mu\text{m}$ in 1-5 days, $3.8 \pm 0.2 \mu\text{m}$ in 6-10 days, $3.79 \pm 0.2 \mu\text{m}$ in 11-15 days, $3.86 \pm 0.2 \mu\text{m}$ in 16-20 days bats, and $3.92 \mu\text{m}$ in 21-25 days while $\pm 0.19 \mu\text{m}$ was found in infants who lived 25 days or more, the rate was found to be $3.94 \pm 0.15 \mu\text{m}$ [5.6.8] (shown in Table 2).

Table 2

The ratio of vascular and PVC occupied areas in the vascular structure of the brain (%)

Lived duration	Vascular structure		
	Blood vessel	PVC	Blood vessel + PVC
1-5 days	2,39±0,1	1,43±0,11	3,82±0,12
6-10 days	2,42±0,1	1,38±0,1	3,8±0,2
11-15 days	2,46±0,1	1,33±0,1	3,79±0,2
16-20 days	2,59±0,1	1,27±0,1	3,86±0,2
21-25 days	2,78±0,11	1,14±0,08	3,92±0,19
From 25 days	2,88±0,09	1,06±0,06	3,94±0,15

CONCLUSION.

At different periods of pregnancy, the morphometric indicators of cranial cortex neurons of babies born and died with the atelectatic form of pneumopathy varied, morphologically, changes in the ischemic type and the glial reaction manifested more strongly in the late periods of childbirth. Ischemic changes were more common in neurons compared to blood vessels.

The atelectatic form of pneumopathy can use the perineuronal and perivascular cavity expansion ratio in the cranial hemisphere cortex and longitudinal brain as a criterion for assessing the birth rate of tanatogenesis at different times, as their dimensions increase in parallel. The dynamics of destructive disorders in the head and longitudinal brain neurons and blood vessels are additional criteria for assessing the length.

REFERENCES

1. Загоруйко А.К., Новиков Н.Ю. Антиоксидантная и заместительная сурфактантная терапия // 9-й Национальный конгресс по болезням органов дыхания: диссертация докл.- М.,1999.- С.340.

2. Kulakova V. I. Perinatalny audit PRI predevremennix rodax. M.: Edinburg, 2005. c. 224.
3. Orinbasarov S.O., Nadeev A.P. Structure perinatalnoy letalnosti I patomorphologicheskaya characteristic zabolevani legkix U novorojdennix V Regione Priaralya // Medisina I obrazovanie V Sibiri: setevoe nauchnoe izdanie NGMU. -30.12.2014. URL: http://www.ngmu.ru/cozo/mos/article/text_full.phpid=1599.
4. Pavlović S.V. Antenatalnaya prophylactic respiratornogo distress-syndroma novorojdennix // Obstetrics. igin. 2011. № 3. S. 81–85.
5. Jumanov Z.E., Amonova G.U. Methods of examining the morphology of cranial structures in babies born and died of various periods of life with an atelectatic form of pneumopathy // methodological recommendation. - Tashkent, 2023. - 39 PP.
6. Jumanov Z.E., Amonova G.U. Aspects of morphological changes in the cranial structures of newborns who died from the atelectatic form of pneumopathy // Journal Vestnik vracha. - Samarkand, 2022. - STR. 137-140.
7. Amonova G.U. Republican scientific and practical conference on the topic of pathomorphology of the nervous structure of the cranial brain of infants who died from the atelectatic form of pneumopathy // application of highly innovative technologies in Preventive Medicine. Andijan State Medical institute, 10-11 June 2022. - C. 1072-1073.
8. Amonova G.U. Morphological aspects of the cranial structures of newborns who died from the atelectatic form of pneumopathy, by their length of life // 4-s'ezd pathologoanatomov Uzbekistana s Mezhdunarodnim uchastiem, posvyatshenny 90-letiyu Akademika M.S. Abdullakhodjaeva, 28-29 November 2022 G. - S. 176-177.

ДАВЛАТ ХИЗМАТИ ВА БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ТАРИХИЙ ДАВРЛАШТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ

Маликов Бехзоджон Қуролович

Тошкент давлат транспорт университети

“Халқаро оммавий ҳуқуқ” кафедраси катта ўқитувчиси

bexzod.malikov.1983@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада миллий давлатчилигимиз тарихида давлат хизмати ва бошқарув тизимининг шаклланиши ва ривожланиши, давлат хизматида кадрлар танлашга оид миллий анъаналар ва қадриятларнинг шаклланиши ва ривожланишининг асосий эволюцион босқичлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: давлат хизмати, давлат хизматчиси, давр, таълимот, модел, тарих, тактик, президент, қонун, хокимият

АННОТАЦИЯ

В данной статье научно анализируются основные эволюционные этапы становления и развития государственной службы и системы управления, становления и развития национальных традиций и ценностей, связанных с подбором кадров на государственную службу в истории нашей национальной государственности.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, период, доктрина, модель, история, тактика, президент, закон, власть

ABSTRACT

This article scientifically analyzes the main evolutionary stages of the formation and development of the civil service and management system, the formation and development of national traditions and values associated with the selection of personnel for the civil service in the history of our national statehood.

Keywords: civil service, civil servant, period, doctrine, model, history, tactics, president, law, power

КИРИШ

Давлат хизмати ва бошқаруви тизими асосларининг шаклланишини тарихий нуқтаи назаридан таҳлил этганимизда, Ватанимиз бу соҳага доир назарий қарашлар ва халқчил амалий тажрибалар дастлабки шаклланган ва ривожланган заминлардан бири эканлигига амин бўламиз. Шуни айтиш керакки, давлат хизмати ва бошқаруви тўғрисидаги тизимли илмий-назарий қарашлар умуминсоний тамаддун ривожининг анча кейинги даврига тегишлидир. Лекин

бошқарув тизими ва уни муваффақиятли ташкил этиш, бошқаришни маҳорат билан амалга ошириш билан боғлиқ амалий тажрибалар инсоният жамиятининг амалий сиёсий жараёнлари билан боғлиқ бўлиб, жуда қадимий даврларга бориб тақалади ва мазкур қадимий тарихни кузатар эканмиз бошқарув тўғрисидаги қарашлар дастлаб назарий манбалардан кўра амалий сиёсий жараёнларда ойдинроқ кўзга ташланишига гувоҳ бўламиз.

ижтимоий-сиёсий жараёнлар тарихини давлат ва жамият бошқаруви, давлат хизмати анъаналари, мансабларга танлаш ва тайинлаш кабилар нуқтаи назаридан даврлаштириш мураккаб масала ҳисобланади. Шунга қарамай давримиз олимлари томонидан бунга уринишлар бор. Жумладан, сиёсатшунос олим Ф.Равшанов мавзуга алоқадор равишда давлат хизматига кадрлар танлашга оид миллий анъаналар ва кадриятларнинг шаклланиш ва ривожланишининг асосий эволюцион босқичларини шартли равишда қуйидагича даврлаштирган: [1]

- **биринчи давр** – қадим замонлардан VIII асрга қадар бўлган давр – давлат бошқаруви, бошқарув маҳорати ва бошқарув тизимига раҳбарлар ва мансабдорларни танлашнинг амалий жиҳатдан шаклланиши даври;

- **иккинчи давр** – IX - XVI асрлар - давлат бошқаруви, бошқарув тизими, раҳбарлик маҳорати ва раҳбарликка танлаш миллий тизимининг ривожланиши, юксалиши ва бу соҳага доир илмий назариялар ҳамда таълимотларнинг юзага келиши даври;

- **учинчи давр** – XVII асрдан XX асрнинг биринчи чорагигача – давлат бошқаруви, бошқарув маҳорати ва раҳбарликка доир миллий тизим амалий ва илмий анъаналарининг турғунлик ва таназзулга юз тутиши даври;

- **тўртинчи давр** – XX аср – 1925-1990 йиллар - давлат бошқаруви миллий анъаналарининг барҳам топиши ҳамда бошқарув ва раҳбарликнинг коммунистик тоталитар усулларига ўтилиши воситасида миллий тизимнинг бутунлай инкор этилиши даври;

- **бешинчи давр** – XX аср охири XXI аср – миллий мустақиллик шароитида ҳамда давлатчиликнинг “Ўзбек модели” асосида бошқарув тизимининг қайта шакллантирилиши, миллий илдизларининг тикланиши ва жаҳон тажрибалари билан бойитилиши даври.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бошқарув қайси даврда пайдо бўлган бўлмасин, албатта бир мақсадга кўра – юзага келган ижтимоий муаммоларни бартараф этиш, бартараф этиш йўллари ишлаб чиқиш, уни амалга ошириш воситасида ҳам муаммони тугатиш, ҳам муваффақиятга эришишни кўзда тутгани учун жамият томонидан

хайрихоҳлик билан қабул қилинди. Ҳаёт қўяётган муаммоларга жавоб бериш бир бутун тактик, стратегик ва тизимлашган бошқарувга оид бир қатор тамойиллар, услублар, яхлит анъанавий қарашлар, муносабатларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Миллий давлатчилигимиз тарихида давлат хизмати ва бошқарув тизимининг шаклланиши ва ривожланиши, шунга доир кўплаб асарлар мавжудлигига қарамасдан улар ҳозирги давр нуқтаи назаридан чуқур таҳлил этилган йўқ. Шунингдек, бу соҳадаги миллий меросни ҳозирги ҳуқуқий давлат қуриш ислохотларида кенг фойдаланиш учун ҳам махсус объект сифатида ўрганишга зарурият пайдо бўлади.

Ватан мустақиллиги ва фаровонлиги учун олиб борилган курашлар айти вақтда амалий-ҳаётий талаблар ва мажбуриятлар бошқарув тизими ва бошқарув маҳоратида диққат қилиниши лозим бўлган муҳим хусусиятларнинг ўзига хос тизимини шакллантириб борди. Шундай узоқ, давомий ривожланишлар натижасида давлат хизмати ва бошқарувга оид илмий-назарий, илмий-амалий, амалий йўналишлар вужудга келди.

Бу уч йўналиш ҳам ўз доирасида етарли манбаларга эга. Айти вақтда айтиш керакки, бу йўналишлар ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Давлат хизмати ва бошқаруви тараққиётининг илмий-назарий йўналишига мамлакатимиз ва минтақамизда яшаб ижод қилган шоирлар, олимлар, диний уламолар ва бошқа мутафаккирлар асос солганлар. Илмий-назарий йўналиш бошқа йўналишлардан фарқли ўлароқ, бошқарув характери, жамият ва раҳбар табиати орасидаги муносабатларни, раҳбарнинг жамиятда тутган ўрни, шунингдек, жамият, раҳбар ва давлат хизматида қўйиладиган ижтимоий принципларни кўпроқ даражада тадқиқ этади. Бу йўналишда жамиятнинг табиати, эҳтиёжлари, назоратни талаб этадиган жиҳатлари, раҳбарнинг бошқарув қобиляти, етакчилик хусусияти, хусусан, маънавий-фалсафий камолотининг, билимининг қай даражадалиги ёки қай даражада бўлиши кераклигини тадқиқ қилиш устун туради. Бу тамойилда масала жамият қандай бўлиши, қандай одам раҳбар бўлиши керак тарзида эмас, жамият қандай бошқарилиши, раҳбар қандай хусусиятларга эга бўлиши керак тарзида қўйилади. Муаммонинг бу тарзда қўйилиши унга нисбатан билдирилган муносабатларнинг хилма-хил бўлишига олиб келган. Ушбу йўналиш таҳлил ёки тадқиқотлар тарзида ривожланиб бориб, охир-оқибатда юртимиз тарихида раҳбаршунослик [2] билан боғлиқ бир қатор манбаларнинг юзага келишига замин ҳозирлади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бошқарув тўғрисидаги таълимотларнинг илмий-амалий йўналиши тарихимизда раҳбарлар, ижодкорлар ҳамда диндорларнинг яқин муносабатлари, яъни давлат бошқаруви ишларида ижодкорлар ва дин пешволари иштирокининг одатий ҳолга айланиши билан юзага келган йўналишдир. [3] Маълумки, XX аср бошларига қадар мамлакатимиз тарихида бошқарув монархияга асосланган эди. Шунга кўра давлат бошқарув аппаратидаги лавозимлар бош раҳбар ва вазирлар буйруқларига кўра тақсимланган, мансабдор шахсларни тайинлаш ҳам улар ихтиёрида бўлган. Гарчи раҳбарлик лавозими шахсга ана шу ихтиёрли шахслар томонидан тақдим этилган бўлсада, шахснинг тайёргарлигига ҳам эътибор қаратилар эди.[4] Юқори лавозимдаги раҳбар шахслар ўз фарзандларини донишманд, ижодкор ва ўткир билимли кишилар қўлига топшириб, тарбия қилганлар. Бўлғуси раҳбар саройда бошқарувнинг амалий жараёнларини кўриб бориш билан бирга ўзига беркитилган оталиқ ёки устоздан илмий-назарий тарбия ҳам олиб борган. Тарихимизда шундай қайдлар мавжудки, баъзан бу тарбиячилар раҳбар номидан давлатни бошқарган ёки раҳбарга тенг мавқега эга бўлганлар. Шунга кўра ушбу йўналиш илм аҳлининг бошқарув ишларида бевосита иштироки билан ҳам изоҳланади.[5]

Бошқарув тўғрисидаги таълимотларнинг амалий йўналиши бутун жаҳон халқлари тарихий давлатчилигида энг кенг тарқалган тамойил бўлиб, жумладан, халқимиз тарихида ҳам у кўп асрлар давомида қўлланилган. Амалий йўналишга бошқарув ва раҳбаршуносликнинг тартибсиз йўналиши сифатида қарамаслик керак. Тарихда яшаган ҳар бир давлатнинг (кўп ҳолларда ёзма тарзда қайд этилмаган бўлсада) шахсларнинг амалий фаолиятини белгилаб берувчи ўзига хос амалий раҳбаршунослиги мавжуд бўлган. [7] Амалий фаолиятини баҳолаган ҳолда раҳбар танлаш баъзи тарихий давлатларда қонунлаштирилган ёки қатъий низом сифатида белгилаб қўйилган ва бу қоидалар анъана сифатида барчага бирдай маълум бўлган.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Хулоса ўрнида миллий давлатчилигимиз тарихида давлат хизмати ва бошқарув маҳоратига доир бир қатор асарлар яратилган бўлиб, биз бугунги кунда уларни масалага бевосита даҳлдор асарлар, айтилишида илмий-назарий манбалар сифатида қайд этишимиз мумкин. Бу асарларда мавзуга оид масалалар турли тарзда ёритилади.[8] Уларнинг баъзиларида давлат ва жамият бошқаруви давлат ва жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тараққиёти жараёнлари билан боғлиқ равишда таҳлил этилган бўлса, бошқаларида давлат хизматига доир тамойилларнинг ўзи ривожлантирилиб, бу соҳада ўзига хос

дастурий қарашлар ифода этилади. Шунинг учун ҳам давлат хизмати ва бошқарув асосларини ўрганишда бу соҳадаги миллий меросга доир манбаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси бевосита манбалар бўлиб, унда давлат хизмати ва бошқарув масалалари имкон қадар яхлитроқ тарзда ифодаланган. Иккинчиси билвосита манбалардир. Улар турли шахслар ва турли асарлар томонидан қайд этилган давлат хизмати ва бошқарувга доир фикр-мулоҳазаларни ўз ичига олиб, ўз моҳиятига кўра бу соҳага оид назарий қарашларни ифодаласада, кўпроқ раҳбар шахс характерининг айрим фазилатлари ва хусусиятлари тўғрисида маълумотлар беради. Бу каби манбалар сирасига кўпроқ бадий асарлар, тарих солномаларини киритиш мумкин. Лекин уларнинг баъзиларини бадий услубда ёзилганлигига қарамай, давлат ва жамият бошқаруви, мансабдорлар танлаш ва тайинлашнинг назарий масалаларига бевосита дахлдор тарихий манбалар қаторига қўшиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Равшанов Ф.Р. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари. Докторлик диссертацияси. –Тошкент, 2009. -358 б.
2. Бехзоджон Куролович Маликов ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХИЗМАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДАГИ МУАММОЛАР // *Academic research in educational sciences*. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-davlat-hizmatini-tartibga-solishdagi-muammolar> (дата обращения: 20.12.2022).
3. Маликов, Б. Қ. (2021). ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИГА ДОИР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ. *Scientific progress*, 1(4), 207-212.
4. Маликов, Б. Қ., & Икромов, Д. Р. Ў. (2022). ШАРҚ ТАЪЛИМОТИДА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ҒОЯЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 483-487.
5. Маликов, Б. Қ. (2021). ЁШЛАРНИ САЛБИЙ МАФКУРАВЙИ ТАХДИДЛАРДАН ХДМОЯ КИЛИШ-ДАЁТИЙ ЗАРУРИЯТ YANGI O'ZBEKISTONDA ILM-FAN VA TA'LIM ILMIY-METODIK JURNALI. *ISSUE*, 1(1), 202-206.
6. Маликов, Б. Қ., & Абдураимов, О. Қ. Ў. (2022). ХУҚУҚИЙ БАРКАМОЛЛИК ВА МАЪНАВИЯТ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 449-453.
7. Маликов, Б. Қ., & Дехқонбоев, Ш. Б. Ў. (2022). ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ХУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ БАРПО ЭТИШНИНГ МУҲИМ

ОМИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 462-466.

8. Маликов, Б. Қ., & Эшқурбонов, А. И. Ў. (2022). АДЛАТЛИ ЖАМИЯТДА ОДИЛ СУД СИФАТИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 467-472.

9. Маликов, Б. Қ., & Хамроқулов, Б. К. Ў. (2022). ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИДА ИНСОН ВА ТАБИАТ ҚАДРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 473-478.

10. Маликов, Б. Қ., & Хамроқулов, С. К. Ў. (2022). ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИДА КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ҒОЯЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 479-482.

11. Маликов, Б. Қ., & Болиева, Н. Қ. Қ. (2022). ХУҚУҚИЙ НИГИЛИЗМНИНГ ИЖТИМОИЙ ХАВФИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 458-461.

12. Маликов, Б. Қ., & Бўриев, З. Б. Ў. (2022). ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ХУҚУҚИЙ ОНГНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 454-457.

13. Qurolovich, M. B. (2023). ALISHER NAVOIYNING VATAN VA DAVLAT XIZMATCHISI SIFATIDAGI SIYOSIY QARASHLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 27(1), 78-81.

14. Qurolovich, M. B. (2023). YOSHLARNING SIYOSIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 27(1), 73-77.

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХИЗМАТИ СОҲАСИ КАДРЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШНИНГ СИЁСИЙ АСОСЛАРИ

Маликов Бехзоджон Қуролович

Тошкент давлат транспорт университети

“Халқаро оммавий ҳуқуқ” кафедраси катта ўқитувчиси

bexzod.malikov.1983@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада бугунги кунда давлат хизмати кадрлари сиёсати Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий-демократик давлат сифатида тараққий этиши, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришининг муҳим таркибий қисмларидан бири кадрлар билан боғлиқ жараёнларни ижтимоий-ҳуқуқий нуқтаи назардан тўғри бошқаришни таъкил этиши, кадрлар сиёсати унинг мақсадлари ва таъкилий масалалари, муносабатлари тақсимланиши илмий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: давлат хизмати, давлат хизматчиси, давр, таълимот, модел, кадр, сиёсат, тактик, президент, қонун, хокимият

АННОТАЦИЯ

В данной статье сегодняшняя кадровая политика государственной службы представляет собой развитие Республики Узбекистан как правового демократического государства, одной из важных составляющих построения правового государства и гражданского общества является организация правильного управления процессами, связанными с кадрами с С социально-правовой точки зрения научно анализируются кадровая политика, ее цели и организационные вопросы, распределение взаимоотношений.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, период, доктрина, модель, штат, политика, тактика, президент, закон, власть

ABSTRACT

In this article, today's personnel policy of the civil service represents the development of the Republic of Uzbekistan as a legal democratic state, one of the important components of building a rule of law state and civil society is the organization of proper management of processes related to personnel from a socio-legal point of view, personnel policy is scientifically analyzed, its goals and organizational issues, distribution of relationships.

Keywords: civil service, civil servant, period, doctrine, model, staff, policy, tactics, president, law, power

КИРИШ

Ҳар бир давлат ўз худудида амалга оширадиган сиёсатига мувофиқ равишда давлат хизмати кадрлари сиёсатини олиб боради. Шу нуқтаи назардан, кадрлар билан боғлиқ барча жараён ва муносабатлар давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда уни амалда шакллантиришга хизмат қилади. Демак, давлатнинг кадрлар сиёсати амалда давлат ва жамиятни тараққиёт ёки таназзулга олиб келади.

“Жумҳуриятнинг юқори малакали миллий мутахассисларини тайёрлаш учун Иттифоқдаги ва чет эллардаги энг яхши марказларга ёшларни юбориш системаси аниқ ишлай бошлаши кераклиги ҳақида неча марталаб гапирилди”. [1]

Мамлакатимиз давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейин эса бу борада ҳар қандай давлат, ҳаттоки дунёнинг энг ривожланган давлатлари ҳам ҳавас қиладиган даражадаги ишлар амалга оширилди. Хусусан, мустақилликка қадар Ўзбекистоннинг давлат ва жамият бошқарувида амалда бўлиб келган мустабид, тоталитар, якка мафкура ҳукмронлигига асосланган партия номенклатураси билан боғлиқ раҳбар кадрлар тайёрлаш тизими “...кишилар тафаккурини ўзгартириш, эски қолиплар, энг аввало, боқимандалик кайфиятларидан қутулиш зарур. Жамиятга янгича фикрлай олишга қодир кишилар керак. Биринчи навбатда, ўз иродамизга таяниб, қобилиятимиз ва ишбилармонлигимизга суяниб, ўз куч ва имкониятларимизни тўғри тақсимлаб янги ҳаёт қуришимиз, ҳақиқий келажак учун курашишимиз лозим” лигидан келиб чиқиб тубдан ўзгартирилди. [2]

Чунки, “Бугун Ўзбекистон - фақат жуда бой табиий хом ашё захиралари, чексиз бозор ва сармоя сарфланадиган соҳагина эмас. Айни чоғда мамлакатимиз ғоят улкан ақл-заковат, маънавий ва маданий имкониятларга эга. Буларнинг барчаси дунёда янги сиёсий ва иқтисодий тартиб фаол шаклланиб бораётган бир шароитда, юртимизнинг ноёб жўғрофий ўрни билан қўшилган ҳолда жуда катта жўғрофий-сиёсий ва жўғрофий-стратегик қизиқиш уйғотади”. [3]

Давлат хизмати кадрлари сиёсати нуқтаи назаридан талқин қилинганда бу давлат ва жамиятнинг тараққиёт йўли билан бошқарув кадрлари ўртасидаги ўзаро уйғунликни таъминлаш хавф остида қолиши мумкинлигини англатади. [4]

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ҳозирда Ўзбекистон Республикасида давлат хизмати кадрлари сиёсати хусусан, давлат кадрлар сиёсатининг назарияси ва амалиёти, мақсад ва вазифалари, кадрлар сиёсати тарихи, миллий ва хорижий тажриба, давлат

кадрлар сиёсатининг ижтимоий-ҳуқуқий асослари, объект ва субъектлари, асосий тамойиллари, таркибий қисмлари классификацияси, ва амалга ошириш механизмлари, кадрларни баҳолаш технологияси, кадрлар захирасини шакллантириш ва тайёрлаш, хизмат карьерасини бошқариш, қўшимча профессионал таълим ва ривожлантириш, раҳбар кадрлар танлаш тизими асосларининг шакллантирилиши каби барча йўналишларга мувофиқ равишда, яъни илмий ва амалий асосда амалга оширилмоқда.

Чунки, илмий талқинда “Кадрлар сиёсати давлат сиёсатининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, сиёсатни тўғри бошқариш, мамлакат кадрлар потенциалини шакллантириш ва ундан тўғри фойдаланиш, давлат сиёсатининг таркибий қисмларини амалга оширувчи ижрочи ташкилотлар фаолиятини ўзаро уйғунлаштириш ва узлуксиз фаолиятини йўлга қўйиш воситасида мамлакатнинг барқарор тараққиёти давомийлигини таъминлашга қаратилганлиги билан характерланади. Шунга кўра у давлат кадрлар сиёсати мақомига эга бўлади.” [5]

Кўриниб турибдики, давлат хизмати кадрлари сиёсати ҳеч қачон тасодиф ёки тартибсизликка асосланиши мутлақо мумкин эмас. Бу сиёсат асосида давлат ва жамият олдидаги жуда аниқ қилиб қўйилган мақсад ҳамда вазифаларнинг даражаси, кўлаמידан келиб чиқадиган муайян кадрларга бўлган талаб ва таклифни, яъни инсон ресурсларини бошқариш масаласи ётади. Бу эса давлат ва жамиятнинг стратегик вазифалари қаторида туради.

Ушбу масалани фақат Ўзбекистон Республикаси давлат хизмати кадрлари сиёсатининг етакчи йўналишларидан бири ҳисобланадиган давлат хизмати кадрлари захирасини шакллантириш ва тайёрлаш сиёсатини биринчидан илмий, иккинчидан амалда ўзини оқлаган тажрибалар асосида тизимли равишда олиб бориш орқали муваффақиятли ҳал этиш мумкин.

Бу борада кадрлар захирасини шакллантириш ва тайёрлаш жараёнининг бошқарув фанлари билан боғлиқ қонуниятларини, шунингдек раҳбар кадрлар захирасининг давлат ва жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни ва ролига қўйиладиган, жумладан, қуйидаги талаблар билан узвий боғлиқликда ўрганиш лозим бўлади:

-биринчидан, раҳбар кадрлар тарбиясида “Мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўлидаги энг катта масала, кишиларимиз дунёқарашида, жамиятимизда Ватанга меҳр ғояси биринчи ўринда туриши керак. Ҳар қандай иш асосига миллий орият, миллий ғурур, миллатчилик ёки шовинизмга алоқаси бўлмаган, мана шу мамлакат, мана шу халққа мансублиги учун куч-қувват бағишлайдиган ғурур қўйилиши лозим”;

-иккинчидан, мамлакатда амалга оширилаётган демократик ислохотлар, шунингдек дунё миқёсидаги ўзгаришлар талабларига жавоб берадиган раҳбар кадрларни шакллантириш ва тайёрлаш билан боғлиқ чора-тадбирларни амалга ошириш;

-учинчидан, давлат хизмати кадрлари сиёсати билан мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш жараёнларининг уйғунлигини таъминлаш;

-тўртинчидан, мустақиллик йилларида давлат хизмати кадрлари сиёсатида содир бўлган ўзгаришлар, ютуқ ва муаммоларни илмий нуқтаи назаридан ўрганишга бўлган эҳтиёж билан.

Ўзбекистонда давлат ва жамият бошқаруви учун кадрлар тайёрлаш тизимини мунтазам таҳлил этиб бориш, ундаги муаммоларни ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий фанларда ўрганиш орқали мазкур тизимни янада такомиллаштириш ва модернизациялашга қаратилган тегишли хулоса, амалий таклифлар ишлаб чиқиш муҳим ўрин тутди.[6]

Бу борада Ўзбекистонда барча жабҳаларда бўлгани каби давлат хизмати кадрлари сиёсатида ҳам замонавий, демократик тамойилларга асосланган туб ўзгаришлар амалга ошириб келинмоқда.

Давлатнинг кадрлар сиёсатида яна бир энг муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган вазифанинг амалга оширилганлиги, яъни 1997 йилда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури "Таълим тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган” бўлиб “мазкур дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир”.[7]

Ўзбекистонда давлат ва жамият тараққиётининг ҳозирги ва келгуси босқичларида ушбу дастурнинг аҳамияти беқиёслигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ислохотларнинг давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ўзаро

уйғунликда, яхлит тизим ва давр нуктаи назаридан амалга оширилиши натижасида инсонлар тафаккурида ҳам янгиланиш ва юксалиш жараёни эски тузум асоратлари устидан ғолиб келди. Тарих ва тажрибадан маълумки, ҳар қандай ислохотларда фуқароларнинг онгли иштироки етарли бўлмас экан у ерда муваффақиятга эришиш жуда қийин. Ўзбекистонда эса аҳолининг ислохотларни амалга ошириш жараёнидаги иштироки тобора кенгайиб ва амалий аҳамият касб этиб бормоқда.[8]

Ўзбекистонда собиқ иттифоқ даврида социалистик жамиятга хос бўлган маъмурий-буйруқбозлик бошқарув тизими амал қилиб, бу даврда раҳбар кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва танлаш бутунлай коммунистик партия марказий ва маҳаллий органлари қўлида эди. Мамлакатда бу соҳадаги асосий туб ўзгаришлар, яъни замонавий, демократик тамойилларга асосланган давлат ва жамият бошқаруви, унга хос бўлган кадрлар сиёсати мустақиллик даврига келибгина шаклланди. Мустақилликнинг илк даврлариданоқ бу соҳани ўрганиш, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқиш билан боғлиқ жараён узок йиллар мобайнида бу соҳада талай муаммолар йиғилиб қолганини кўрсатди”.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб бошқарув тизимида, шунингдек, давлат хизмати кадрлари сиёсатининг ҳам назарий, ҳам амалий асосларини янгилаш масаласига катта эътибор қаратилди.

Мустақиллик йилларида давлат бошқарувини босқичма-босқич такомиллаштиришга доир ислохотлар амалга оширилди. Айниқса, давлат бошқарувининг замонавий ривожланган мамлакатларга хос бўлган тажрибалардан фойдаланиб, миллий ҳуқуқий асосларини шакллантиришга алоҳида эътибор берилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мустақилликнинг дастлабки йилларида кучли ижроия ҳокимиятини шакллантиришга муҳим аҳамият берилиб, бу билан мамлакатда эски тузумдан мерос бўлиб қолган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни қисқа давр ичида ҳал қилишга эришилди. Бу даврда давлат қурилиши соҳасидаги муҳим эътибор “Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин”, деган қоидага амал қилинди.

Мамлакатда миллий бошқарув тизимининг шаклланишида маҳаллий давлат ҳокимияти тизимида ҳокимлик институтини жорий этилиши муҳим аҳамият касб этди. Мазкур қонуннинг ижросини таъминлаш жараёнида мамлакат Олий Кенгаши қарорлари асосида ижроия ҳокимиятини мустаҳкамлаш муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг вилоятлари, туманлари ва шаҳарларида вакиллик ҳокимиятига ҳамда ижроия-бошқарув ҳокимиятига бошчилик қиладиган ҳокимлик лавозимлари таъсис

этилди. [8]

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Мамлакатда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришнинг пойдевори ва асослари шакллантирилган даврдан, яъни XXI асрнинг бошидан янги бир ривожланиш босқичи бошланиб, бу даврда ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилига устуворлик берилди бошланди. Табиийки, мамлакатда давлат хизмати кадрлари сиёсатида янги талаблар ҳам шаклланди. Бу даврга келиб кадрларнинг тадбиркор ва ташаббускорлиги сифати билан бирга уларнинг интеллектуал салоҳиятининг нечоғлик ривожланганлигига ҳам эътибор қаратилди. Шу билан бирга, кадрларнинг фидойилиги, ватанпарварлиги, халқ ва давлат манфаатларини ўз манфаатларидан устун қўя олиши, уларнинг маънавий етуклиги каби сифатларига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга асосий урғу берилди бошланди. Шунингдек, миллий манфаатлардан келиб чиқиб, уларнинг онгида миллий мустақиллик мафқураси ғоялари нечоғлик шакллانганлиги мезонларини яратиш ва уларни доимий эътиборда тутиш ҳам бошқарув тизимининг диққат марказидаги ишлардан бирига айланди. Бу даврга келиб кадрларнинг маънавий сифатларини белгилаб берадиган мезонлар пайдо бўлди. [9]

Мамлакатда кадрларни баҳолаш уларнинг иш фаолияти билан муштарак уйғунликда бўлишига, кадрлар сиёсати фаолиятининг самарадорлигига муҳим эътибор қаратилди. Албатта, бу каби мезонлар нафақат миллий мерос қадриятларимизга, балки умуминсоний қадриятлар талабларига ҳам мос кела бошлади. Шунингдек, давлат бошқарувини эркинлаштирилиши, давлат ҳокимияти органларини номарказлаштиришга доир ислохотларни тобора чуқурлашиб бориши кадрларга нисбатан қатор янги талабларни пайдо бўлишига олиб келди. Айниқса, фуқаролик жамияти шароитларида кадрларни дунёқараш нуқтаи назаридан замонавийлаштириш, уларни амалий ва илмий жиҳатлардан етук бўлиши, “тегишли билим ва тажриба, юқори малакага эга бўлиши” ни таъминлаш муҳим масалага айланди.

Мамлакатда кадрлар тайёрлашнинг асоси ва пойдевори ҳисобланган таълимни ривожлантириш ҳам давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланди. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш бўйича қабул қилинган Миллий дастурнинг асосий вазифаларидан бири ҳам истиқболда кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштиришга қаратилган.[10] Шунингдек, мамлакатнинг бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиши, давлат бошқарувининг демократик тамойиллар асосидаги усулларининг шаклланиши жараёнларида кадрлардан замонавий сиёсат талабларига тўла жавоб бериш, менежмент ва маркетинг асосларини пухта билиш, тадбиркорлик ва бизнес фаолиятини баҳолаш, хорижий тажрибалардан фойдалана олиш, илғор технологиялар ютуқларини ўз соҳасига жорий этишни замон ва келажакка

муносиб даражада ўрганишни, амалиётга қўллай олиш қобилиятига эга бўлишни талаб қилмоқда.

Мамлакатимизда қайси бўғиндаги кадрлар захирасини шакллантириш ва тайёрлаш бўлмасин, захирани сохибқирон Амир Темур бобомиз айтганидек, “ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор ва хушёр бир киши...” лар орасидан шакллантиришни мақсад қилиб олиш керак. Ана шунда кадрлар захирасини шакллантириш ва тайёрлаш давлат сиёсати кутилган натижани беради.

Чунки, “Биз олдимизга қандай вазифани қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурияти туғилмасин, гап охир оқибат, бари-бир кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалаверади. Муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимизнинг келажаги, ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тарбиялашмизга боғлиқ”. [11]

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

15. Равшанов Ф.Р. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари. Докторлик диссертацияси. –Тошкент, 2009. -358 б.
16. Бехзоджон Куролович Маликов ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХИЗМАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДАГИ МУАММОЛАР // *Academic research in educational sciences*. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-davlat-hizmatini-tartibga-solishdagi-muammolar> (дата обращения: 20.12.2022).
17. Маликов, Б. Қ. (2021). ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИГА ДОИР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ. *Scientific progress*, 1(4), 207-212.
18. Маликов, Б. Қ., & Икромов, Д. Р. Ў. (2022). ШАРҚ ТАЪЛИМОТИДА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ҒОЯЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 483-487.
19. Маликов, Б. Қ. (2021). ЁШЛАРНИ САЛБИЙ МАФКУРАВИЙ ТАХДИДЛАРДАН ХДМОЯ КИЛИШ-ДАЁТИЙ ЗАРУРИЯТ YANGI O'ZBEKISTONDA ILM-FAN VA TA'LIM ILMIY-METODIK JURNALI. *ISSUE*, 1(1), 202-206.
20. Маликов, Б. Қ., & Абдураимов, О. К. Ў. (2022). ХУҚУҚИЙ БАРКАМОЛЛИК ВА МАЪНАВИЯТ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 449-453.
21. Маликов, Б. Қ., & Дехқонбоев, Ш. Б. Ў. (2022). ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ХУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ БАРПО ЭТИШНИНГ МУҲИМ

ОМИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 462-466.

22. Маликов, Б. Қ., & Эшқурбонов, А. И. Ў. (2022). АДОЛАТЛИ ЖАМИЯТДА ОДИЛ СУД СИФАТИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 467-472.

23. Маликов, Б. Қ., & Хамроқулов, Б. К. Ў. (2022). ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИДА ИНСОН ВА ТАБИАТ ҚАДРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 473-478.

24. Маликов, Б. Қ., & Хамроқулов, С. К. Ў. (2022). ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИДА КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ҲОЯЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 479-482.

25. Маликов, Б. Қ., & Болиева, Н. Қ. Қ. (2022). ХУҚУҚИЙ НИГИЛИЗМНИНГ ИЖТИМОЙ ХАВФИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 458-461.

26. Маликов, Б. Қ., & Бўриев, З. Б. Ў. (2022). ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ХУҚУҚИЙ ОНГНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 454-457.

27. Qurolovich, M. B. (2023). ALISHER NAVOIYNING VATAN VA DAVLAT XIZMATCHISI SIFATIDAGI SIYOSIY QARASHLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 27(1), 78-81.

28. Qurolovich, M. B. (2023). YOSHLARNING SIYOSIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 27(1), 73-77.

OLDI-SOTDI SHARTNOMASINING IQTISODIYOTDAGI ROLI

Rasulov Shadmanbek Bazarovich,

Andijon viloyati yuridik texnikumi fuqarolik huquqi fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oldi-sotdi shartnomalarining huquqiy, iqtisodiy jihatlari, uning ko'rinishlari hamda amalga oshirish mexanizmlari muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: *oldi-sotdi shartnomasi, huquq, qonun, iqtisodiyot, foyda.*

ABSTRACT

This article discusses the legal and economic aspects of sales contracts, their forms and implementation mechanisms.

Key words: *sales contract, right, law, economy, profit.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются правовые и экономические аспекты договоров купли-продажи, их формы и механизмы реализации.

Ключевые слова: *договор купли-продажи, право, закон, экономика, прибыль.*

KIRISH

Bozor munosabatlari sharoitida oldi-sotdi shartnomasi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi iqtisodiy muomalani ta'minlashning eng asosiy vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur shartnoma orqali xom-ashyolar, ishlab chiqarish vositalari va uskunlari, keng iste'mol mollari tegishli shaxslar mulkiga aylanadi va mamlakatda ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatishsohalari rivojlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Oldi-sotdi shartnomasining tushunchasi FKning 386-moddasi birinchi qismida belgilangan. Unga ko'ra, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va uning uchun belgilangan pul summasi (bahosi)ni to'lash majburiyatini oladi. Bu shartnomani tuzish yo'li bilan sotuvchi tovarni va unga nisbatan mulk huquqini o'zidan begonalashtiradi va ayni paytda tovar hamda unga nisbatan mulk huquqi boshqa shaxsda vujudga keladi.

Oldi-sotdi shartnomasining huquqiy tabiatini anglashda mazkur shartnomaning shartnomalarini turkumlashdagi o'rnini belgilash muhimdir. Shu bois oldi-sotdi shartnomasining shartnomalar tizimida tutgan o'rnini tahlil qilish lozim. H.R.Rahmonqulovning fikricha, shartnomalar umumiy tasniflash belgilari bo'yicha quyidagi asosiy guruhlarga taqsimlanadi [1]:

a) mulk huquqini (yoki boshqa ashyoviy huquqni) topshirish bo'yicha munosabatlarda vositalik qiluvchi shartnomalar (oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, davlat kontrakti, hadya, renta va shu kabilar);

b) mol-mulkni foydalanishga topshirish bo'yicha munosabatlarda vositalik qiluvchi shartnomalar (mol-mulkni ijaraga olish, uy-joy ijarasi, prokat, lizing va shu kabilar);

c) ishlar bajarish bo'yicha munosabatlarda vositalik qiluvchi shartnomalar (maishiy xizmat pudrati, qurilish pudrati, loyiha va tadqiqot ishlari pudrati va shu kabilar);

I.B.Zokirovning fikriga ko'ra, shartnomalarni: birinchidan, mulkni topshirishga qaratilgan; ikkinchidan, ishlarni bajarishga qaratilgan; uchinchidan: xizmatlar bajarishga qaratilgan; to'rtinchidan, turli xil tuzilmalarni ta'sis etishga yo'naltirilgan to'rt guruhga bo'lish mumkin [2].

Mazkur fikrlardan kelib chiqib, oldi-sotdi shartnomasini mol-mulk va unga nisbatan huquqni boshqa shaxsga o'tkazishga qaratilgan shartnomalar guruhiga mansub, deb hisoblash mumkin. Ayni vaqtda ushbu shartnomani boshqa o'xshash shartnomalardan ajratib turuvchi huquqiy belgilari mavjud bo'lib, unga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, oldi-sotdi shartnomasi haq baravariga tuziladigan (pulli) shartnoma hisoblanadi. Bunda har doim sotuvchi topshiradigan mol-mulk (tovar) evaziga sotib oluvchi muayyan miqdorda pul (so'm, valyuta) bilan belgilangan haq to'laydi.

Ikkinchidan, oldi-sotdi shartnomasi konsensual shartnomalar guruhiga mansub. Boshqacha aytganda, bu shartnoma bo'yicha taraflar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar shartnomaning barcha muhim shartlari to'g'risida o'zaro kelishilgan va shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilgan vaqtdan boshlab vujudga keladi.

Huquqshunos olim I.B.Zokirov ham oldi-sotdi shartnomasi konsensualligini ta'kidlaydi [2]. O.Oqyulov ham oldi-sotdi shartnomasida taraflar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar shartnoma yuzasidan o'zaro kelishuvga erishilib, shartnoma tegishli ravishda rasmiylashtirilgandan so'ng vujudga kelishini e'tirof etadi [5].

Fikrimizcha, mazkur holatlar ifodalangan konsensuallik qoidasida turli xildagi yondashuv mavjud. Agar M.Krotov o'z fikrida bitimning konsensualligini uning tuzilish payti bilan belgilanishi e'tirof etsa, O.Oqyulovning e'tirof etishicha, konsensuallik bitim yuzasidan taraflarda huquq va majburiyatlarning boshlanish paytini belgilaydi. Biroq ikkala holatda ham yuridik fakt sodir etilishi lozimligi ko'rinib turibdi. Ya'ni bu vaziyatda taraflarning o'zaro kelishuvi fuqarolik huquq va burchlarni vujudga keltirishi lozim.

Lekin oldi-sotdi shartnomasi har doim ham bu holat kuzatilmasligi mumkin. Masalan, fuqaro o'ziga tegishli biror buyumni sotish uchun bozorga chiqib biror-bir xaridor bilan kelishdi. Taraflar o'zaro kelishuvga erishgach, xaridorning yonida kelishgan pul yo'qligi ma'lum bo'lib qoldi. Xaridor pul topib kelgunicha sotuvchi uni boshqa xaridorga sotib yubordi, -deylik, bunda xaridor sotuvchiga nisbatan hech qanday talablarni qo'ya olmaydi. Ya'ni, ular o'rtasida kelishuv – shartnoma mavjudligi, shartnoma bo'yicha sotuvchi o'ziga tovar topshirishi lozimligini, tovar boshqa shaxsga sotib yuborilganligi sababli o'ziga yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli emas. Agar oldi-sotdi shartnomasi konsensual bo'lganda edi, kelishuvga erishilgan paytdan boshlab shartnoma tuzilgan deb hisoblanar va taraflar shu paytdan boshlab bir-birlariga nisbatan huquq va majburiyatlar olgan bo'lar edilar hamda o'z majburiyatiga amal qilmagan tomon javobgar bo'lishi lozim edi. Bizning misolimizda esa, garchi kelishuvga erishilgan bo'lsa-da, o'z majburiyatiga amal qilmagan tomoni javobgar bo'lmay qoldi.

Bundan tashqari, chakana oldi-sotdi shartnomasini tuzish bo'yicha odatdagi og'zaki kelishuv hech qachon yuridik fakt bo'la olmasligini, taraflardan biri xaridor pul to'lanmagunicha istalgan vaqtda, sababini aytmadan shartnomadan voz kechishi mumkinligi [3] qonunda o'z ifodasini topgan. Shartnomanning tuzilganligi esa har doim yuridik fakt hisoblanadigan harakat sifatida e'tirof etiladi. Chakana oldi-sotdi shartnomasidagi taraflarning kelishuvi esa harakat sifatida huquqiy oqibat tug'dirmasligi ham mumkin. Shu sababli uni yuridik fakt sifatida baholash, shartnoma taraflari o'rtasidagi kelishuvni shartnoma tuzilganligining asosi sifatida e'tirof etish mumkin emas [4].

XULOSA VA MUNOZARA

Oldi-sotdi shartnomasi, agar qonunda boshqacha hol belgilangan bo'lmasa yoki u tovarning xususiyatidan kelib chiqmasa, shartnomani tuzish paytida sotuvchida mavjud bo'lgan tovarni, shuningdek, kelajakda sotuvchi yaratadigan yoki oladigan tovarni olish-sotish haqida ham tuzilishi mumkin.

Shartnomaning tovar haqidagi sharti uning asosiy va muhim sharti hisoblanadi, busiz shartnoma mavjud bo'la olmaydi. Agar shartnoma tovarning nomi va miqdorini aniqlash imkonini bersa, tovar to'g'risidagi oldi-sotdi shartnomasining sharti kelishilgan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Rahmonqulov H.R. Majburiyat huquqi. Darslik. – Toshkent: TDYuI, 2015. – 244 b.

2. Zakirovich, G. B. (2023). THE MAIN FEATURES OF KINESTHETIC STYLE IN LEARNING PROCESS. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(5), 61-69.
3. Gafurov, B. Z. (2023). ADVERTISEMENT TEXT AS A WAY OF INFLUENCE ON THE AUDIENCE. *Academia Science Repository*, 4(5), 443-448.
4. Gafurov, B. Z. (2023). REFLECTION OF STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN ADVERTISEMENT TEXTS. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(5), 425-428.
5. Zakirovich, G. B. (2023). ACCURACY AND FLUENCY IN LANGUAGE TEACHING. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429*, 12(05), 19-25.
6. Zakirovich, G. B. (2023). SPECIFICATION OF ERROR CORRECTION IN LANGUAGE LEARNING PROSESS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429*, 12(05), 8-13.
7. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. 1-qism. – Toshkent: TDYuI, 2019. – 587 b.
8. Fuqarolik huquqi: Darslik: T.1.-6-nashr jildida, qayta ishlangan. va qo'shimcha / N.D.Egorov, I.V.Eleseev va boshqalar; Mas'ul muharrir A.P. Sergeev. Yu.K.Tolstoy.-M.: Prospekt, 2013.-284 b.
9. Sadikov, E. (2023). TEACHING PRAGMATIC SPEECH ACTS OF COMPLIMENTS AND REFUSALS IN ACCORDANCE WITH CONTEMPORARY METHODS. *Interpretation and researches*, 1(15).
10. Tursunovich, S. E. (2023, May). ILTIFOTNI IFODALOVCHI NUTQ AKTLARINI O'QITISH USULLARI. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 349-351).
11. Tursunovich, S. E. (2023, May). ILTIFOTNI IFODALOVCHI NUTQ AKTLARINI O'QITISH USULLARI. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 349-351).
12. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi: Darslik 1-qism.-Toshkent: TDYuI, 2016.-366 b.
13. Fuqarolik huquqi. II-qism. – Toshkent: Ilm-Ziyo, 2018. – 6 b.
14. Zakirovich, G. B. (2023). THE MAIN FEATURES OF KINESTHETIC STYLE IN LEARNING PROCESS. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(5), 61-69.

15. Gafurov, B. Z. (2023). ADVERTISEMENT TEXT AS A WAY OF INFLUENCE ON THE AUDIENCE. *Academia Science Repository*, 4(5), 443-448.
16. Gafurov, B. Z. (2023). REFLECTION OF STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN ADVERTISEMENT TEXTS. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(5), 425-428.
17. Zakirovich, G. B. (2023). ACCURACY AND FLUENCY IN LANGUAGE TEACHING. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429*, 12(05), 19-25.
18. Zakirovich, G. B. (2023). SPECIFICATION OF ERROR CORRECTION IN LANGUAGE LEARNING PROSESS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429*, 12(05), 8-13.
19. Behzod, X., & Umidjon, T. (2023). XORIJIY TILDAGI FRAZEOLOGIZMLARNI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MASALALARI. *Gospodarka i Innowacje.*, 34, 170-172.
20. Xudoyqulov, B. (2023). Translation of Italian Phraseologisms into Uzbek Language. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 4(3), 99-101.
21. Xudoyqulov, B. (2023). A REVIEW ON THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS IN ITALIAN LANGUAGE. *Gospodarka i Innowacje.*, 33, 212-214.
22. Nurdinova, G. S., & Egamnazarova, D. S. (2022). IRONY AS A MULTIPURPOSE STYLISTIC DEVICE. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 3(05), 77-81.
23. Qizi, T. O. Ğ., & Shuhratillaevna, E. D. (2022). ANALYSIS OF DEFINITIONS OF LITOTES SUGGESTED BY SCHOLAR. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 2(5), 50-53.

KO‘CHMAS MULK OBYEKTлари JOYLASHGAN YER UCHASTKALARINI XUSUSIYLASHTIRISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Mamadaliyev Boburjon Bahodirjon o‘g‘li

TDYU, Atrof-muhit huquqi va barqaror rivojlanish yo‘nalishi magistranti
boburmamadaliyev100@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ko‘chmas mulk obyektlari joylashgan yer uchastkalarini xususiylashtirish asoslari, tartibi, davlat mulkini xususiylashtirishning o‘ziga xos jihatlari hamda bu borada ilmiy ishlar olib borgan olimlarning fikrlari bayon qilingan.

***Kalit so‘zlar:** Yer uchastkasi, ko‘chmas mulk, fuqarolik muomalasi obyekt, xususiylashtirish, xususiy mulk, kadastr, o‘simlik dunyosi, tuproq qatlami, hadya, garov.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены основы, порядок приватизации земельных участков, на которых расположены объекты недвижимости, особенности приватизации государственной собственности, а также мнения ученых, проводящих научную работу по этому вопросу.

***Ключевые слова:** земельный участок, недвижимость, объект гражданского оборота, приватизация, частная собственность, кадастр, растительный мир, почвенный слой, дарение, залог.*

KIRISH

Yer uchastkalarini xususiylashtirish barcha davlatlar uchun strategik ahamiyatga ega masala hisoblanadi. Mazkur jarayon kishilarda mulkdorlik hisini oshirish bilan birga mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi ayni paytda xususiylashtirish davlat budjeti uchun tushumlarni ko‘paytirish, yirik iqtisodiy loyixalarni amalga oshirish uchun qulay huquqiy mexanizm sanaladi. Masalan, tegishli infratuzilmani yaratish, xizmat ko‘rsatish sohalarini kengaytirishda hamda davlat xususiy sherikchilikni yo‘lga qo‘yishda xususiylashtirish katta turtki berishi mumkin.

Davlat mulkini xususiylashtirish obyektlari orasida yer uchastkalari alohida talablar va shartlar belgilashni taqazo etadi. Shu bois mazkur xususiylashtirish obyektlari alohida qonun hujjati bilan belgilangan. Muayyan mol-mulkning ko‘chmas mulk sifatidagi asosiy belgisi yer bilan uzviy bog‘liqligi hisoblanadi. Ushbu belgini

ko'chmas mulkning alohida va mustaqil turi sifatida qonunchilikda belgilangan yer uchastkalariga nisbatan qanchalik aloqadorligiga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlagan holda, amaldagi qonunchilikda qo'llanilgan "yer" va "yer uchastkalari" atamalarining nisbatini aniqlab olish muhimligini qayd etish o'rinli. FKda "yer" atamasi mulk huquqining obyektlari qatorida FKning 169-, 170-moddalarida, xazinaning maqomiga oid FKning 192-moddasida, Respublika mulk obyekti sifatida FKning 214-moddasida nazarda tutilgan, xolos. "Yer uchastkasi" atamasi esa ko'chmas mulkning va fuqarolik muomalasining obyekti sifatida FKning 83-, 85-, 111-, 165-, 173-, 188-, 196-, 206-, 210-, 212-, 272- va ko'plab boshqa moddalarda qo'llanilgan. Bundan ko'rinadiki, "yer" atamasi faqatgina davlat mulk huquqi obyektlarini ifodalashda foydalanilgan va shu maqsad uchun ham FKda qo'llanilgan. Bundan farqli ravishda "yer uchastkasi" atamasi ko'chmas mulkning alohida va mustaqil obyekti hamda fuqarolik muomalasining obyekti sifatida keng qo'llanilgan. Bunday yondashuv yerga nisbatan xususiy mulkchilikning mavjud emasligi va yer to'laligicha davlat mulki ekanligidan kelib chiqadi. Zero Yer kodeksi (keyingi o'rinlarda – YK)ning 16-moddasiga ko'ra, yer davlat mulki – umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi hamda oldi -sotdi qilinmaydi, ayirboshlanmaydi, hadya etilmaydi, garovga qo'yilmaydi, O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilangan hollar bundan mustasno.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, yer inson, hayvonot va o'simlik dunyosi yashashi uchun asos hisoblanadi. Shu sababdan, yer boyliklariga oqilona munosabatda bo'lish, undan tabiat va jamiyat qonuniyatlari talablariga rioya qilgan holda foydalanish, uni muhofaza qilish har qanday jamiyatda asosiy masalalardan biri bo'lib kelgan.

E'tirof etish lozimki, yerdan foydalanish bugungi kunda turli huquqiy konstruksiyalar asosida amalga oshirilmoqda. Amaldagi qonunchilik qat'iy ravishda yerning davlat mulki ekanligi (O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 16-moddasi)ni e'tirof etish bilan birga, unga nisbatan qanday huquqiy konstruksiyalarni qo'llash mumkin emasligini o'rnatib, yerning fuqarolik muomalasini ham cheklaydi. Shu sababli moddiy ne'mat sifatida yerga nisbatan huquqiy munosabatning bitta shakli – undan foydalanish mumkin bo'ladi va bu huquqiy munosabat turli fuqarolik-huquqiy shartnomalar orqali amalga oshirilishi mumkin¹⁵.

¹⁵ Кучкинов К.А. Ердан фойдаланишга оид шартномаларни ҳуқуқий тартибга солиш: юрид фан номз. дис. ... автореф. – Тошкент: 2012. – Б.3.

Ta'kidlash lozimki, "yer" atamasining mulk huquqi obyekt sifatidagi ma'nosidan tashqari, uning asosiy ma'nosi tabiat obyekt ekanligi hamda inson hayoti va mamlakatdagi iqtisodiy-xo'jalik faoliyati uchun eng muhim manbai ekanligi hisoblanadi. Binobarin YKning 1-moddasi 1-qismiga ko'ra "yer umummilliy boylikdir, O'zbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi".

Albatta, qonunchilikda "yer" atamasining ta'rifini berish yoki unga nisbatan muayyan tushunchani ifodalashga muayyan zarurat va ehtiyoj yo'q. Bu eng avvalo, yer inson hayotining eng asosiy va muhim manbasi ekanligi bilan hamda tiriklikning eng dastlabki vositachiligi bilan belgilanadi. Bundan farqli ravishda "yer uchastkasi" atamasining tushunchasi qonun hujjatlarida aniq belgilab qo'yilgan. YKning 10-moddasi 1-qismiga muvofiq, yer uchastkasi – yer fondining qayd etilgan chegaraga, maydonga, joylashish manziliga, huquqiy rejimga hamda davlat yer kadastrida aks ettiriladigan boshqa xususiyatlariga ega bo'lgan qismidir.

Yuridik adabiyotlarda yer uchastkasining fuqarolik huquqi obyekt sifatida ta'rifini va uning o'ziga xos xususiyatlarini shakllantirishga bir qator urinishlar amalga oshirilganligini kuzatish mumkin. Jumladan, O.V. Shixalevaning fikricha, yer uchastkasi – chegarasi davlat hokimiyatining vakolatlari organi tomonidan belgilangan tartibida tavsiflanadigan va tasdiqlanadigan tuproq qatlamining geometrik qismi (xosildorlik ko'chmas mulki) yoki yerning ustki qatlami (hududiy ko'chmas mulk) shuningdek, agar qonunda boshqa holat nazarda tutilmagan bo'lsa yer uchastkasi ustki qatlamining yuqori va pastki qismida joylashgan narsalardir¹⁶.

N.N. Bocharovning ta'kidlashiga ko'ra, yer uchastkalari mol-mulk bo'lib, ularga nisbatan maxsus huquqiy rejim o'rnatilgan va ko'chmas mulkning alohida turi bo'lganligi bois yer uchastkasiga nisbatan mulk huquqi, shuningdek ular bilan bog'liq bitimlar (qonunda nazarda tutilgan hollarda) davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim¹⁷.

O.P. Skrebkovaning fikriga ko'ra, yer uchastkasi – bu yerning ustki qatlamidagi makonga joylashgan, aniq chegara, joylashuv o'rni va sifatga ega bo'lgan yer qobig'ining ajralmas qismi, shuningdek ayrim u bilan bog'langan obyektlardir¹⁸.

Y.A. Goreyavcheva yozishicha, fuqarolik huquqi obyekt sifatida yer uchastkasi chegaralari o'rnatilgan tartibda davlat organi tomonidan tavsiflangan va tasdiqlangan yerning ustki qismi (tuproq qatlami va o'ziga xos alohidalikka ega bo'lgan ko'chmas mol-mulk obyektlari, shu jumladan agar yer osti boyliklari to'g'risidagi, havo

¹⁶ Шихалева О.В. Земельный участок как объект гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: ООО "Издательство УМЦ УГЦ" 2006. – С.7.

¹⁷ Бочаров Н.Н. Правовой режим земельного участка как объекта права собственности граждан: дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2014. – С.17.

¹⁸ Скребкова О.П. Договор аренды земельных участков: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Самара: 2003. –С. 11

bo‘shlig‘idan foydalanish va boshqa qonunlarda o‘zga holatlar belgilanmagan bo‘lsa, tabiat obyektlari), tabiiy resurslari qonunchiligiga ko‘ra yer uchastkasi – chegaralari belgilangan tartibda tavsiflangan va tasdiqlangan yer ustki qatlamining (shu jumladan, yer ustki qatlamining pastki va yuqorisidagi narsalar ham) qismidir¹⁹.

Mazkur fikrlarni umumlashtirib, yer uchastkasi “yer” atamasi bilan nomlanuvchi tabiat obyektining muayyan bir chegaradagi ustki qatlamining o‘z o‘lchamlariga ega qismi, bo‘lib, bu qism vakolatli organlar tomonidan alohida ko‘chmas mulk obyekti sifatida boshqa qismlardan ajratib qo‘yilgan va tegishli tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilib, kadastr raqami berilgan va muayyan subyektga mulkiy huquqlar birlashtirilganligi bilan tavsiflanadi. Albatta, “yer uchastkasi” kategoriyasi bir vaqtning o‘zida kompleks huquqiy kategoriya bo‘lib, bir qator huquq sohalarining o‘rganish predmeti hisoblanadi. Shu bois “yer uchastkasi” kategoriyasining ko‘chmas mulk obyekti sifatidagi maqomi va uning fuqarolik-huquqiy munosabatlar obyekti sifatidagi rejimini tahlilda mazkur jihatga alohida e‘tibor qaratilishi lozim. “Yer uchastkasi” tushunchasiga nisbatan yuqorida kelitirib o‘tilgan ta’riflarda uning tabiiy ne‘mat ekanligi, inson mehnatining mahsuli emasligi, umumiy “yer” – deb nomlanadigan inson yashashining eng asosiy unsuri bo‘lgan obyektning alohida qismlarga ajratilgan ko‘rinishi ekanligi ta’kilangan.

Mazkur holatlarga qo‘shimcha sifatida yer uchastkasi “yer”ning nafaqat bir qismi balki muayyan o‘lchamlar bilan belgilanadigan, ustki va ostki qismlariga nisbatan muayyan chegara doirasida amal qiladigan mulk obyekti bo‘lishi mumkinligini kiritish mumkin. Chunki, yerning quyi qismi jug‘rofiy nuqtai nazardan juda katta o‘lchamni tashkil etadi va uning hammasi emas “yer uchastkasi” kategoriyasi doirasiga kirmaydi. Bunda umummilliy boylik hisoblangan obyektlarga nisbatan “yer uchastkasi” huquqiy kategoriyasining qanchalik aloqadorligi masalasini ham o‘rganish lozim bo‘ladi. Gap shundaki, yer uchastkasi faqatgina yerning xo‘jalik va sanoat maqsadlarida foydalanish uchun ajratilgan qismi bo‘lib, u fuqarolik muomalasiga kiritilgan obyekt hisoblanadi va bu uchastkaga nisbatan mulkdorning har qanday vakolatlari cheklanganlik xususiyatiga ega bo‘ladi

Yuridik adabiyotlar yer uchastkasining o‘ziga xos belgilarini ajratish va shu orqali ko‘chmas mulkning mazkur obyekti huquqiy rejimini aniqlashga harakat qilish borasida ko‘plab urinishlar amalga oshirilgan. Xususan, A.A. Minayeva yer uchastkasi tushunchasini aniqlashtiruvchi quyidagi belgilar tizimini taklif qiladi:

a) individuallashtiruvchi belgilar: yer uchastkasining joylashgan o‘rni, maydoni va chegaralari;

¹⁹ Гореевцева Е.А. Возмездное отчуждение земельных участков (гражданско-правовой) аспект. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: 2007. – С. 16–17

b) qo‘shimcha belgilar: kadastr raqami, tayinlanish maqsadi, yer uchastkasiga nisbatan o‘rnatilgan huquqlardan ruxsat etilgan tartibda foydalanish, ushbu huquqlarning cheklanishi, yer uchastkasi saqlab turish, iqtisodiy tavsif, sifat tavsifi, yer uchastkasi bilan bog‘liq ko‘chmas mulk obyektlarining mavjudligi²⁰.

Fikrimizcha, yer uchastkasining ko‘chmas mulk obyekti sifatidagi belgilari va o‘ziga xosligiga uning tabiiy xususiyatlari bilan birga, fuqarolik muomalasi obyekti sifatida cheklanganligidir. Zero, hali xususiylashtirilgan va jismoniy yoki yuridik shaxsning mulkiga aylanmagan ko‘chmas mulk obyekti sifatida yer uchastkalari erkin fuqarolik muomalasi obyekti bo‘lishi mumkin emas va ko‘p hollarda bu jarayon cheklanganligi bilan tavsiflanadi. Avvalo, yer uchastkalari muayyan maqsadlar uchun muomalaga kiritiladi va bunday muomalaning asosiy maqsadiga yerga nisbatan mulkdorlik emas balki, undan ikkilamchi foydalanish hisoblanadi. Chunki, yer uchastkasi muomalaga kiritilayotganda unga uy-joy yoki boshqa turdagi maishiy obyektlarni qurish va joylashtirish sharti qo‘yiladi va bu shartni bajarmaslik yer uchastkasini muomalaga kiritish bitimni haqiqiy emasligiga olib kelishi mumkin.

Yuridik adabiyotlarda “yer” kategoriyasi emas, “yer uchastkasi” kategoriyasi fuqarolik va ayni paytda fuqarolik muomalasining obyekti bo‘lishi mumkinligi, yer esa ko‘proq agrar va ekologik huquq kategoriyasi bo‘lishi, davlat muhofazasidagi va bevosita uning nazorati ostidagi ob‘eki ekanligi ta’kidlanadi. Mazkur ikki tushuncha farqlash hamda ularni qonun hujjatlarida to‘g‘ri qo‘llash orqali huquqiy tartibga solishdagi izchillikka erishish mumkinligi ta’kidlanadi.

Mulk huquqi turar-joyga nisbatan FK ga binoan turar-joy qurilgan yer uchastkasiga egalik bilan uzviy bog‘liq. Shuning uchun xo‘jalik maqsadlarida qurilgan obyektlar (yozgi oshxona, ombor va h.k.lar) turar-joy qurish uchun berilgan yerlarda qurilishi mumkin emas. Kelib chiqqan nizolardan shuni xulosa qilish mumkinki xo‘jalik maqsadlarda qurilgan obyektlar uy bilan bir butunlikni tashkil etadi. Shuning uchun qonunchilikda va huquqiy adabiyotlarda turar-joyga nisbatan mulk huquqi deganda butun turar-joy va moslashtirilgan bita yer uchastkasida joylashgan va maxsus raqamga ega bo‘lgan kompleksni tushunish kerak.

Fuqarolik qonunchiligida biz turar-joy va uy-joyga egalik degan terminlarga duch kelamiz. Turar-joy tushunchasida butun bir yer-uchastkasida joylashgan doimiy yashash uchun mo‘ljallangan inshootlarni tushunish lozim. Uy-joyga eglik qilish deganda bir yoki bir nechta turar-joyga va boshqa qurilish inshootlari va yordamchi binolar (Saroy, garaj va boshqalar)ga ega aynan bir uchastkada joylashgan majmuani tushunish lozim. Biz “turar-joy” tushunchasi yordamida barcha tushunchalarni

²⁰ Минаева А.А. Земельный участок как объект земельных отношений. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2007. – С. 6

tushunamiz va u o'z ichiga uy-joyga egalik tushunchasini ham kiritadi. Lekin ularni ajratish uchun amaliyotda ikki tushuncha ajratiladi. Uy deganda biz uni yer uchastkasida joylashgan shaxsga tegishli bo'lib ko'rilgan bitta obyektini va unga yordamchi obyektlar majmuasini tushunishimiz kerak.

Uy-joy deganda bir necha uylardan tashkil topgan aynan bir yer-uchastkasida qurilgan uy-joylar va ularga yordamchi obyektlarni tushunishimiz kerak. U maxsus taqsimlangan va belgilangan ko'chada joylashgan bo'ladi. Ayrim olimlar to'g'ri nuqtai-nazardan fikr bildirishadi va ular buni qonunchilikda aks etishini xohlashadi. Ba'zi yanglishishdan fuqarolarni asrab ularga ko'maklashadi.

Yer kodeksining 17-moddasiga ko'ra: Yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlari yuridik shaxslar ushbu kodeks va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq doimiy egalik qilish doimiy foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish va mulk huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lishlari mumkin.

Jismoniy shaxslar ushbu kodeks va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, doimiy foydalanish, ijaraga olish va mulk huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lishlari mumkin. Yer kodeksining 18-moddasida keltirilishicha: Yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqining vujudga kelishi, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi, savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiylashtirilganda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vujudga keladi.

FKga binoan fuqarolar turar-joyga qonunchilikda belgilangan asoslarda ega bo'lishlari mumkin. Er-xotinlar va ular bilan birga yashovchi bolalar bitta uyga ega bo'lishlari va bu uy ulardan biriga yohud ommaga tegishli bo'lishi mumkin. Bir turar-joyga ega bo'lgan shaxslarning har birini qonun yana turar-joyga ega bo'lish huquqidan mahrum etmaydi. Voyaga yetgan farzandlar alohida uy-joy olishlari mumkin. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yer uchastkalarini xususiylashtirishning navbatdagi obyekti bo'sh turgan yer uchastkalari hisoblanadi.

Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 14-fevraldagi 71-son qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik va shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish uchun yer uchastkalarini mulk huquqi va ijara huquqi asosida elektron onlayn-auksion orqali realizatsiya qilish tartibi to'g'risida"gi nizomga ko'ra yer uchastkalari tadbirkorlik va shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish uchun mulk huquqi va ijara huquqi beriladi. Ushbu nizomning 25-bandiga ko'ra:

auksionga chiqarishda yer uchastkasi to'g'risida ko'rsatilishi shart bo'lgan ma'lumotning minimal hajmi quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim: yer uchastkasining o'ziga xos raqami va joylashgan joyi;

yer uchastkasining o'ziga xos raqami va joylashgan joyi;

yer uchastkasiga bo'lgan huquq turi;

yer uchastkasi kiradigan yerlar toifasi;

yer uchastkasidan ruxsat etilgan foydalanish turi;

yer uchastkasi maydoni (gektarda);

yer uchastkasini kamida ikki tomondan o'rab turgan obyektlarning raqamli fotosurati;

yer uchastkasiga tutash hududlarning (obyektlarning) belgilangan maqsadi va turlari;

qurilish obyektini tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga ulash mumkin bo'lgan quvvatlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarigacha bo'lgan masofa;

mazkur yer uchastkasida qurilishga ruxsat berilgan yoki taqiqlangan obyektlar turlari ro'yxati;

yer uchastkalarining boshlang'ich narxi;

yer uchastkasi bo'yicha yoki undan foydalanish huquqiga nisbatan mavjud cheklovlar;

yer uchastkasidan foydalanish shartlari va tartibiga taalluqli boshqa axborot.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yer uchastkalarini xususiylashtirishning navbatdagi obyekti O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi huzuridagi Urbanizatsiyani rivojlantirish jamg'armasiga berilgan yer uchastkalaridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi "Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PF-5623-son farmoni bilan bo'sh turgan yer uchastkalari, yashash uchun yaroqsiz bo'lgan turar joylar hududlarini, shuningdek foydalanilmayotgan yoki samarasiz foydalanilayotgan bino va inshootlarni, keyinchalik ularni infratuzilmaviy rivojlantirish va sotish uchun jamg'armaga berishni nazarda tutgan holda, xatlovdan o'tkazish amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligiga muljallanmagan yer uchastkalarini xususiylashtirish obyektlari ro'yxati qonunchilikda aniq belgilanmagan. Mazkur jarayonda turli xil suistimolliklarni keltirib chiqaradi xususiylashtirish obyektlari ruyxatining qat'iy belgilanganligi mazkur sohadagi davlat hokimiyati organlarining uzbohimchaliklariga chek quyadi hamda fuqarolar va yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqini mustahkamlaydi.

“Ko‘chmas mulk obyektlari joylashgan yer uchastkalarini xususiylashtirishning o‘ziga xos jihatlari” mavzusidagi tadqiqotda quyidagi ilmiy-nazariy xulosalarga kelindi:

I. Ilmiy-nazariy xulosalar:

1. Yerni xususiylashtirish deganda yer uchastkalarini davlat (davlat va munitsipal) mulkidan qonun normalari bilan tartibga solinadigan xususiy mulkka (jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiga) o‘tkazish tushuniladi. Shu bilan birga, bepul yoki pullik va yer islohotining bir qismi uchun amalga oshiriladigan yerlarni kafolatlangan xususiylashtirish va bozor iqtisodiyotiga yega jamiyatda bozor munosabatlarining bir qismi bo‘lgan va faqat amalga oshiriladigan yerlarni kafolatlanmagan xususiylashtirishni ajratish maqsadga muvofiqdir haq evaziga va fuqarolik bitimlari asosida. Yerni kafolatlanmagan xususiylashtirish yer islohoti davrida ham, islohotdan keyingi davrda ham sodir bo‘lishi mumkin.

2. davlat mulkini xususiylashtirishning huquqiy asoslari quyidagi qonuniyatlar bilan tavsiflanadi:

- birinchidan, davlat mulkini xususiylashtirishni huquqiy tartibga solish instituti qonunlar va Hukumat qarorlaridan kelib chiqib, mulkchilik shakllarini o‘zgartirish, davlat mulkini xususiy mulkka o‘tishi bo‘yicha tegishli ijtimoiy munosabat guruhini tartibga soluvchi bir hil va bir vaqtning o‘zida o‘zaro bog‘liq huquqiy normalarni institutsionalizatsiya qilish orqali alohida huquqiy institutga aylandi;

- ikkinchidan, davlat mulkini xususiylashtirishni huquqiy tartibga solish - bu mulk shaklini o‘zgartirish uchun fuqarolik qonunchiligi normalarida belgilangan tartib va uning natijada asosiy shaxs (ommaviy huquq davlat mulki organlari) xususiylashtirish obyektiga mulk huquqini xususiylashtirish huquqiy munosabatlarining vujudga kelishi, o‘zgartirilishi va bekor bo‘lishi to‘g‘risidagi yuridik faktlar natijasida ikkilamchi subyektning (xususiy huquqning jismoniy va yuridik shaxslari) foydasiga voz kechadi. Aslida, ushbu huquqiy institut mulk obyektlarini davlat subyektlaridan xususiy huquq subyektlariga o‘tkazishni tartibga soladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Кучкинов К.А. Ердан фойдаланишга оид шартномаларни ҳуқуқий тартибга солиш: юрид фан номз. дис. ... автореф. – Тошкент: 2012. – Б.3.
2. Шихалева О.В. Земельный участок как объект гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: ООО "Издательство УМЦ УГЦ" 2006. – С.7.

3. Бочаров Н.Н. Правовой режим земельного участка как объекта права собственности граждан: дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2014. – С.17.
4. Скребкова О.П. Договор аренды земельных участков: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Самара: 2003. –С. 11
5. Гореевцева Е.А. Возмездное отчуждение земельных участков (гражданско-правовой) аспект. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: 2007. – С . 16–17
6. Минаева А.А. Земельный участок как объект земельных отношений. Автореф. дисс. .. канд. юрид. наук. М., 2007. – С. 6
7. Imomniyozov, D. (2023). THE SYSTEM OF CONTRACTS: ASSESSING THE VALIDITY OF PRIVATIZATION OF STATE PROPERTY. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(7), 13-17.
8. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (onunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son).
9. O‘zbekiston Respublikasi Yer kodeksi (Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi “Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5623-son farmoni (Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 27.03.2020-y., 06/20/5975/0377-son).
11. Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 14-fevraldagi 71-son qarori bilan tasdiqlangan “Tadbirkorlik va shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish uchun yer uchastkalarini mulk huquqi va ijara huquqi asosida elektron onlayn-auksion orqali realizatsiya qilish tartibi to‘g‘risida”gi nizom (Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 14.02.2022-y., 09/22/71/0129-son)

CHUSTIYNING RADIF QO‘LLASH MAHORATI

Otaxanova Mahmuda Mamadaliyevna

Namangan davlat universiteti, o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

E-mail:otaxanovamahmuda30@gmail.com

Tel:+998936768400

ANNOTATSIYA

Ma'lumki, ijodkor salohiyati va mahoratini belgilovchi unsurlardan biri bu radifdir. Ushbu maqolada aruznavis shoir Chustiy lirikasida qo'llangan radif va uning o'ziga xos xususiyatlari tadqiq etilgan. Shuningdek, shoirning radif qo'llash bilan bog'liq yuksak badiiy mahorati o'rganilgan. Ijodkorning "Hayotnoma", "Sadoqat gullari" devonlaridagi radifli va radifsiz, shu bilan birga, sodda va murakkab tarkibli radifga ega g'azallar ilk marta miqdoriy ko'rsatkichlarda berilgan va fikrlar aniq misollar bilan dalillangan. Chustiy lirikada radif qo'llash borasida ham buyuk salaf'lari an'analari izidan ergashdi. Ayniqsa, so'z sehrgari Alisher Navoiy ijodi shoir uchun ilhom manbai bo'ldi. Shu kabi bir qator o'ziga xosliklar maqolada yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: radif, qofiya, aruz, devon, sodda radif, tarkibli radif, juft so'zli radif, an'ana, sarlavha, taxallus, badiiy mahorat.

CHUSTY'S RADIF APPLICATION SKILL

Otaxanova Mahmuda Mamadaliyevna

Teacher of the department of Uzbek literature

Namangan State University

E-mail:otaxanovamahmuda30@gmail.com

Phone:+998936768400

ABSTRACT

It is known that one of the elements that determine the potential and skill of a creator is radif. In this article, the radif used in the lyrics of the poet Chustiy and its specific features are studied. Also, the poet's high artistic skill in using radif was studied. Ghazals with radif and without radif, and at the same time with simple and complex radif in the works of the artist "Hayatnoma", "Sadoqat gullari" are given for the first time in quantitative indicators and the ideas are proven with concrete examples. followed the traditions of his predecessors. In particular, Alisher Navoi's work, a magician of words, became a source of inspiration for the poet. A number of such peculiarities are highlighted in the article.

Key words: radif, rhyme, aruz, divan, simple radif, content radif, double-word radif, tradition, title, nickname, artistic skill.

МАСТЕРСТВО ЧУСТИЯ В ПРИМЕНЕНИИ РЕДИФА

Махмуда Мамадалиевна Отаханова

преподаватель кафедры узбекской литературы

Наманганский государственный университет

E-mail: otaxanovamahmuda30@gmail.com

Тел:+998936768400

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются редиф и его специфические особенности в лирике восточного поэта Чустия, а также изучено высокое художественное мастерство поэта в использовании редифа.

Ключевые слова: редиф, рифма, аруз, диван, простой редиф, содержательный редиф, двусложный редиф, традиция, заглавие, псевдоним, художественное мастерство.

KIRISH

“Mavlono Chustiy she’riyat qilichidek o’tkir qalamli shoir edi. U zo’r-zo’raki shoir emas, tabiatan tug’ma shoir edi. Shoirlik uning zuvalasida, qonida edi. Sho’xlik, muhabbat, quvnoqlik unga o’tmish shoirlaridan meros edi. She’r unga o’zi quyilib kelar, uning to’yonasi ham she’r, tuhfası ham, qo’shig’i ham, yig’isi ham she’r edi”[7, 40-bet], deya shoir Chustiy (Nabixon Xo’jayev) ga haqli baho bergan edi adabiyotshunos Abduqodir Hayitmetov. Aruz mumtoz adabiyotimizning eng go’zal va jozibador she’riy vazni sifatida e’tirof etib kelingani barchaga ma’lum. Chustiy adabiy va ma’naviy evrilishlar yillarida ana shunday ko’xna aruzda ijod qilishdan tolmadi, ko’p ta’kidlashsa-da, bir marta bo’lsin, boshqacha uslublarga murojaat qilmay, o’z qalbi ohanglariga quloq tutib, go’zal g’azallar, muxammaslar yozib qoldirdi. U o’tmish an’analarga sodiq ravishda ishq-muhabbatni baland pardalarda kuyladi, an’naviy obrazlarni bugungi kun uchun ham vobasta qila oldi. Shu boisdan ham shoir she’rlari kitoblarda qolib ketmadi, hali siyohi qurimay, kuyga solinib, yurtimiz bo’ylab qo’shiq sifatida yuksak parvoz etdi. Salaflarning boy tajribasidan bahra olgan Chustiy she’rshunoslikning badiiy unsurlaridan samarali foydalanib, ustozlarga munosib izdosh ekanligini isbot etdi.

Biz quyida Chustiyning g’azallarda **radif** qo’llash mahorati haqida so’z yuritmoqchimiz. Ma’lumki, she’riy ohangdorlikni va shoir badiiy niyatini ifoda etishda radifning o’rni muhim hisoblanadi. She’riyatimizdagi qofiya ko’pincha radif

bilan birgalikda qo‘llanadi. “Radif «izma-iz keluvchi» ma’nosini ifodalovchi so‘z bo‘lib, adabiyotshunoslikda qofiyadan so‘ng kelib aynan takrorlanuvchi so‘z yoki so‘zlar birikmasini anglatadi” [3, 236-bet] . Radif so‘z takrorining xususiy ko‘rinishi bo‘lib, faqat uning takrorlanish o‘rni qat’iy belgilab qo‘yilgan, lekin bu she‘riyatda radif qo‘llash shart degani emas, albatta.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Chustiy o‘z lirikasida radifning o‘rniga alohida ahamiyat bergan, uning turli xil ko‘rinishlarini mohirona qo‘llay olgan, shuningdek, o‘zi ifoda etgan etakchi fikrni radif orqali ham ta’kidlab, o‘quvchining asosiy e’tiborini ana shu radifda ifodalagan so‘z etakchilik qilgan g‘oyaga qaratgan. Radif yordamida ijodkor g‘oyaviy niyatini etkazish maqsadiga erishgan. Jumladan,

El ko‘rdi bu kun g‘amzani jonona ko‘zingdan,

Nur oldi jahon xalqi shabistona ko‘zingdan (9, 223)

deb boshlanuvchi g‘azalidagi «ko‘zingdan» radifi matla’ va har qaysi bayt oxirida takrorlanar ekan, o‘quvchining e’tibori yorning ko‘ziga qaratiladi.

Adabiyotshunos Sharif Yusupov kirish so‘zi bilan nashr etilgan Chustiyning “Hayotnoma” nomli devoni janr jihatdan xilma-xil. Unga shoirning g‘azal, mustazod, muashshar, musaddas, muxammas, murabba’, tarje’band, ruboiy, tuyuq, masnaviy, qit’a va chiston janridagi ijod namunalari jamlangan. Devonda 282 ta g‘azal mavjud bo‘lib, ularning 199 tasi radifli, 83 tasi esa radifsiz. Bu miqdoriy ko‘rsatkichdan anglashiladiki, shoir o‘z g‘azaliyotida radifga alohida o‘rin bergan. Endi shu jihatdan Chustiyning “Sadoqat gullari” nomi ostida chop etilgan devonini ham ko‘zdan kechirsak, devondagi 211 g‘azaldan 161 tasida radif qo‘llangan va qolgan 50 ta g‘azal radifsiz holatda yozilganligining guvohi bo‘lamiz. Demak, ijodkor o‘z lirikasida ilgari surayotgan g‘oya va maqsadga kitobxon diqqatini qayta-qayta jalb etish, shuningdek, baytlar jozibasini orttirish, ohangdorlikni ta’minlash uchun ham radifga ko‘p murojaat qilgan.

Chustiy lirikada radifning o‘rni muhimligini chuqur his qilgan holda, radifning turli xil shakllaridan foydalandi. Bir so‘zli, ikki so‘zli, uch so‘zli, to‘rt so‘zli, besh so‘zli va hatto olti so‘zli radiflarni ham lirik maydonga olib kira oldi. “Hayotnoma” nomli devondagi 199 ta radifli g‘azalning 132 tasi bir so‘zli, 54 tasi ikki so‘zli, 7 tasi uch so‘zli, 3 tasi to‘rt so‘zli, 2 tasi besh so‘zli va 1 tasi olti so‘zli g‘azallardir. Tahlillardan anglashiladiki, shoir ijodida bir va ikki so‘zli radiflar miqdoran ko‘pchilikni tashkil etadi. Devondagi g‘azallarda radif qo‘llanishining har bir turiga misollar keltirishni lozim topdik.

Bir so‘zli:

Kelmas oshiq kulbasiga fayz, jonon kelmasa,

Bu quruq tandan na hosil jisमारo jon kelmasa” [9, 58]

Ikki so‘zli:

Bo‘lmasin suhbat aro bema’ni gap,
Aylagay baxti qaro bema’ni gap[9, 259]

Uch so‘zli:

Meni, ey sho‘xi beparvo, unutsang ham unutmashman,
Solib boshimga yuz savdo, unutsang ham unutmashman[9, 227]

To‘rt so‘zli:

Barchamiz bu yo‘lda, ammo kim keyin, kim ilgari,
Bilmagan hech qaysi dono, kim keyin, kim ilgari[H, 142]

Besh so‘zli:

Seni yayratar diyorum, sadag‘ang bo‘lay, nigorim,
Qarashing mening madorim, bu tomonga bir qarab qo‘y.
Menga yo‘q gunohni ilma, beri kel, uzoqqa jilma,
Go‘zalim, bahona qilma, bu tomonga bir qarab qo‘y. [9, 161]

Olti so‘zli:

Dedi: yorim fido bo‘lg‘il, dedim: xo‘b bo‘pti, xo‘b bo‘pti,
Na etsam men, rizo bo‘lg‘il, dedim: xo‘b bo‘pti, xo‘b bo‘pti[9, 124]

Juft so‘zlardan tanlangan radiflar ham ijodkor she‘rlariga ayri-ayri latofat va joziba bag‘ishlaydi. Shoirning

Ko‘chaga chiqsa to‘xtamay ko‘zi xumor o‘tar-ketar,
Yursa yo‘lini yashnatib misli bahor o‘tar-ketar (9, 289)

deb boshlanuvchi g‘azalidagi «o‘tar-ketar» radifi shu xil xususiyatga egadir.

Chustiyning “Sadoqat gullari” nomli devonidagi g‘azallarni ham radif jihatidan tahlil etar ekanmiz, bir so‘zli radif qo‘llash bu devonda ham ustunlik qilganiga amin bo‘ldik. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, 161 ta radifli g‘azalning 126 tasi bir so‘zli, 30 tasi ikki so‘zli, 3 tasi uch so‘zli va 2 tasi to‘rt so‘zli radiflar hisoblanadi. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, ikki devonda ham bir so‘zli radiflardan iborat g‘azallar miqdoran ko‘p. Bu esa bir tomondan ijodkor badiiy niyatining bir so‘z orqali alohida ta’kidlanishi ustun ekanligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan Chustiyning radif qo‘llash borasida ham salaflar an‘analariga sodiq ekanligini namoyon etadi. So‘z mulkining sultoni “Alisher Navoiyning 2600 ta o‘zbek tilidagi g‘azallarining 1300 dan ortig‘ida radiflar qo‘llangan” [5, 22] bo‘lib, ular tarkibida bir so‘zdan iborat radiflarga keng o‘rin berilgan:

Husni ortar yuzda zulfin anbar afshon aylagach,
Sham’ ravshanroq bo‘lur torin parishon aylagach [1,126]

Aruznavis Chustiy ham Navoiy an'analariga ergashib, devonlarida bir so'zdan tarkiblangan radifli g'azallarni ko'proq istifoda etdi:

Yozdi Navoiy maqtab qancha asar tilingdan,

Halvochi qildi halvo balkim shakar tilingdan[10, 143]

Yuqoridagi baytda "asar", "shakar" so'zlari g'azalning qofiyasi hisoblanib, ulardan keyin kelgan "tilingdan" so'zi esa radifdir.

Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonini varaqlar ekanmiz, ijodkorning bir radifda bir necha g'azallar bitganligining shohidi bo'ldik. Shoirning "Ango", "Aro", "Ko'rub", "Chekib", "Erur", "Hargiz", "Emas", "Mening" kabi radifli g'azallari shular jumlasidandir. Mazkur an'ana shoir Chustiyda ham munosib davom ettirilganligini ko'rishimiz mumkin:

Ishq toridan to'qilgan atlasim yor ustida,

Ming guli ra'no ochilmish xuddi gulnor ustida[9, 22]

Ushbu matla'li g'azal shoirning "Hayotnoma" nomli devoniga kiritilgan bo'lib, 7 baytdan tashkil topgan. G'azal an'anaviy ishq mavzusida yozilgan, ma'shuqa ta'rif-tavsifiga bag'ishlangan. Aruzning ramali musammani mahzuf vazni (taqte'si: - V--/V--/V--/V--; foilotun/foilotun/foilotun/foilon.) da bitilgan. "Yor", "gulnor" so'zlari qofiya bo'lsa, "ustida" so'zi esa radif sanaladi. Devonda xuddi mana shu vazn va radif bilan yozilgan yana bir g'azal mavjud:

Aylanur davlat qushi oltin tarog'ing ustida,

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Ne tarog'kim, qush qanoti erdi bog'ing ustida [9, 59]

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Chustiy devonlarini o'rganganimizda, bir radif bilan bir nechta g'azallar yozilganligini aniqladik va ularga "Bo'lsangiz" (3 ta), "Dema" (2 ta), "Bo'lmasa" (4 ta), "Bo'ling" (2 ta), "Ustiga" (2 ta), "Menga" kabi radifli g'azallarni misol qilib keltira olamiz.

Ijodkorning "Hayotnoma", "Sadoqat gullari", "Ko'ngil tilagi", "Muhabbatnoma" nomli devonlari tarkibidagi barcha g'azallar o'z sarlavhasiga ega. "Mumtoz she'riyat an'anasida g'azalni nomlash, unga sarlavha qo'yish odat qilinmagan" [Quronov D. Adabiyotshunoslik lug'ati.-Toshkent: Akademiya nashri, 2013. 394] bo'lsa-da, she'rshunoslikda g'azalning ilk so'zlari yoki ilk misrasi, ba'zan g'azaldagi eng diqqatga sazovor qism va ba'zan esa radif sarlavha vazifasini o'taydi. "Hayotnoma" devonidan o'rin olgan 199 ta radifli g'azalning 87 tasida, shuningdek, "Sadoqat gullari" devoni tarkibidagi 161 ta radifli g'azalning 55 tasida radif g'azalning nomi sifatida xizmat qilgan. Chunonchi, "Farg'ona", "Farhod tog'ida", "Qaro ko'zingga", "O'xshatma", "Bahor ayyomida", "O'ynaganda", "Qomatingga",

“Yor ilgida”, “Esizgina”, “Ona”, “Bo‘lmasa”, “Umrin boricha” kabi g‘azallar fikrimizni tasdiqlaydi.

Yana bir muhim jihat haqida to‘xtalishni o‘rinli deb o‘ylaymiz. Bilamizki, mumtoz adabiyotimizda taxallusni radif sifatida keltirish an‘anasi ham mavjud. Buning yorqin dalilini Turdi Farog‘iy, Boborahim Mashrab, Jahonotin Uvaysiy kabi qalam sohiblari ijodida uchratamiz. Turdi Farog‘iyning “Turdiman” radifli g‘azali 3 baytdan iborat bo‘lib, avtobiografik mazmun kasb etishi bilan alohida xarakterga ega:

Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,

Kelturan amvojg‘a bahri talotum Turdiman [11]

Bu g‘azalda “qulzum”, “talotum” so‘zlari qofiyani yuzaga keltirsa, “Turdiman” so‘zi ikki misrada ham radifni hosil qilgan.

Boborahim Mashrab ijodida taxallusi bilan bog‘liq 3 ta g‘azal mavjud. Diqqatga sazovor tomoni shuki, 3 g‘azal ham deyarli bir xil ohangdosh qofiyalar asosiga qurilganligi, bir xil radifga egaligi hamda bir xil vaznda (hazaji musammani solim) yozilganligi bilan alohidalik kasb etadi.

1-g‘azal matla’si:

Qarorim yo‘q ko‘ngilda lahzaye, sarsona Mashrabman,

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Quyundek sham‘i husnung aylanib parvona Mashrabman[2, 118]

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

2-g‘azal quyidagicha boshlanadi:

Na holatdur, ayo do‘stlar, ajab hayrona Mashrabman,

Ko‘rolmay gul‘uzorimni base giryona Mashrabman [2, 119]

3-g‘azal esa quyidagicha boshlanmaga ega:

Sanamning shavqida tinmay yurub ovvora Mashrabman,

Ko‘zi yoshlig‘, qadi xamlig‘, dili sadpora Mashrabman[2, 120]

Iste‘dodli shoira Uvaysiyning “Uvaysiyman” radifli g‘azali xalqimiz orasida juda mashhur:

Mehnat-u alamlarga muhtalo Uvaysiyman,

Qayda dard eli bo‘lsa, oshno Uvaysiyman[4, 52]

Mazkur an‘ana Chustiy ijodida ham munosib davom ettirildi:

Davrada Farhodlik bazmin qizitgan Chustiy men,

Eskilik Xisravlarin erda chiritgan Chustiy men[9,236]

Ijodkor “Chustiy men” jumlasini radif sifatida istifoda etar ekan, baxtdan shodlikka to‘ladi, qalbdagi ishqidan hayotsevarlik ruhi jarang sochadi:

Toj erur boshimda baxtim, boshqa toj darkor emas,

Chunki hurmat-la boshim osmonga etgan Chustiy men.

She'riyatning qalbiga qo'ygali so'z oltinin,
Ishq o'ti-la dil qozonida eritgan Chustiy men[9,236]

Chustiy g'azallari radifi ustida ishlar ekanmiz, yana bir an'anaviy jihatga e'tibor qaratdik. Shoir she'riyatida ba'zan faqat qofiya va radifdangina iborat bo'lgan g'azallar ham uchraydi. Masalan,

Himminatingdan o'rgilay, sendan rizo bo'ldim, bolam,
Hurminatingdan o'rgilay, sendan rizo bo'ldim, bolam (9, 215)

g'azalining matla'si va qofiyalanuvchi misralari faqat qofiya bilan radifdan tashkil topgan, ya'ni matladagi «himmat», «hurmat» so'zlari qofiya bo'lib, ulardan keyin kelgan «o'rgilay, sendan rizo bo'ldim, bolam» so'zlari radif sanaladi. G'azal 9 baytli bo'lib, qolgan juft misralarda “xizminatingdan, “g'ayratingdan”, “mehnatingdan”, “jannatingdan”, “odatingdan”, “xislatingdan”, “qomatingdan” so'zlari qofiyani hosil qilgan.

Aslida bu taomil so'z mulkingning sultoni Alisher Navoiy, shuningdek, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lgan edi. Navoiy:

Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,
Sondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,
Har neniki sevmak andin ortuq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz[1,489].

Bobur:

Tuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Sarrishtayi ayshdin ko'ngulni zinhor,
Uz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur[8,112].

Yuqorida keltirilgan va tahlilga tortilgan misollar shoir lirikasida radifning barcha turlari keng qo'llanilganligini tasdiq etadi. Umuman, Chustiy she'rlarining radifi asarda ifodalangan ijtimoiy-axloqiy g'oyalar, teran falsafiy mushohadalarni badiiy so'z vositasida jozibali va ta'sirchan aks ettirishning muhim vositalaridan biri bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Биринчи том. Фаройиб ус-сиғар. Тошкент: Фан, 1963.
2. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999.

4. Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
5. Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърини жанри . – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
6. Қуроноф Д. Адабиётшунослик луғати.-Тошкент: Академнашр, 2013.
7. Ёд этингиз камтарин Чустийни ҳам. Шоир Чустий ижодига чизгилар; хотиралар, эсселар, бағишловлар.-Тошкент: Машхур-пресс, 2020.
8. Zahiriddin Muhammad Bobur. Har kimki vafo qilsa.-Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
9. Чустий. Ҳаётнома. Девон. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
10. Чустий. Садоқат гуллари. Девон. –Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992.
11. <https://ilmlar.uz/turdi-farog'iy-g'azallari-to'plami-turdi-farog'iy-tarjimai-holi/>

STUDENT'S CREATIVITY AS A UNIVERSAL COGNITIVE CREATIVITY

Djabbarova Dilfuza Gayratovna

Karshi Institute of Engineering and Economics Teacher of English
at the chair of “Foreign Languages”

ABSTRACT

The features of the organization of cognitive activity based on a creative approach in a cultural university are noted. Modern pedagogical technologies, techniques, forms, methods and means are of particular importance in creative teaching and upbringing. It is noted that modern society needs a creatively active person who is able to offer creative ideas, extraordinary projects and programs. The work presents an analysis of the basic concepts of the designated topic: “creativity” and “creativity”. A review of published works on creativity, which are used in the learning process, was carried out. It is shown that the creative potential of an individual is manifested in the ability to independently see a problem or contradiction and find an adequate solution for them; allows you to enable critical and analytical thinking; introduce methods of learning activities into a new situation; makes it possible to combine and synthesize previously learned methods of activity into new ones. Interactive technologies and teaching methods are characterized (interactive lecture, work in pairs, work in micro groups, brainstorming, test question method, training sessions, creative tasks, project method, case method, Open Space technology), which are used as a form of classes that promote implementation of creativity in the educational process. Defined by creativity indicators: fluency, flexibility, originality, receptivity, metaphor, satisfaction. It is emphasized that the effectiveness of technologies used in the process of teaching and upbringing in the formation of students' creativity depends on the innovative nature of the activities of teachers and students; active inclusion of students in creativity; the possibility of using social and pedagogical conditions in the formation of the creative potential of the individual; organizing interaction between teachers and students in creative activities through interactive learning technologies.

Key words: *creativity, creativity, abilities, modern pedagogical technologies, techniques, forms, methods, teaching aids, potential, interaction.*

АННОТАЦИЯ

Отмечаются особенности организации познавательной деятельности на основе творческого подхода в вузе культуры. Современные педагогические

технологии, приемы, формы, методы и средства имеют особое значение в творческом обучении и воспитании. Отмечается, что современному обществу необходим творчески активный человек, способный предложить творческие идеи, неординарные проекты и программы. В работе представлен анализ основных понятий обозначенной темы: «творчество» и «творчество». Проведен обзор опубликованных работ по творчеству, которые используются в процессе обучения. Показано, что творческий потенциал личности проявляется в способности самостоятельно увидеть проблему или противоречие и найти для них адекватное решение; позволяет включить критическое и аналитическое мышление; внедрить методы учебной деятельности в новую ситуацию; дает возможность комбинировать и синтезировать ранее изученные способы деятельности в новые. Охарактеризованы интерактивные технологии и методы обучения (интерактивная лекция, работа в парах, работа в микрогруппах, мозговой штурм, метод тестовых вопросов, обучающие занятия, творческие задания, метод проектов, кейс-метод, технология «Открытое пространство»), которые используются как форма занятия, способствующие внедрению творчества в учебный процесс. Определяется показателями креативности: беглость, гибкость, оригинальность, восприимчивость, метафоричность, удовлетворенность. Подчеркивается, что эффективность технологий, используемых в процессе обучения и воспитания при формировании творческих способностей учащихся, зависит от инновационного характера деятельности преподавателей и учащихся; активное включение студентов в творчество; возможность использования социально-педагогических условий в формировании творческого потенциала личности; организация взаимодействия преподавателей и учащихся в творческой деятельности посредством интерактивных технологий обучения.

Ключевые слова: творчество, креативность, способности, современные педагогические технологии, приемы, формы, методы, средства обучения, потенциал, взаимодействие.

INTRODUCTION

The issue of forming students' creativity is especially relevant for the higher school system when considering educational problems such as organizing and managing the process of creative teaching and upbringing and especially obtaining results - training a graduate with a new type of thinking - creative, during which the creative potential of the individual and creativity in general develops. That is why today it is so necessary to explore the possibility of developing creativity as a

personal category of a student in the process of training and education. The formation of a person with creative potential presupposes mastering.

Educational activities at a cultural university are specific, since when preparing students, special attention is paid to the formation of creative abilities, resourcefulness, and originality in solving problems, i.e., a creative approach to learning and the organization of cognitive activity is implemented. The relevance of using creative activity in training is also determined by the fact that employers currently pay attention to it when hiring our graduates; it is important for career advancement; without it, creative self-realization of an individual is not possible. In this regard, modern higher school solves an important task - to prepare its graduates for life and professional activity, which is characterized by competitiveness, professionalism, and high demands on the quality of work.

Creative activity and creativity are highly organized types of value-creating activities that make it possible to create a culture as a whole. Modern society needs a creative specialist who is able to independently navigate the rapid flow of scientific information, who can think critically, develop and defend his point of view [1]. It is precisely such a specialist - a developer of innovative technologies - that is necessary for the sociocultural sphere. Increased requirements for the development of creative activity and creativity of a cultural university graduate are a socially and economically significant need of society, which can only be satisfied with the help of appropriate teaching methods and technologies, implemented within the framework of modern teaching models that take into account the requirements of the latest generation of Federal State Educational Standards for Higher Education. In scientific research, a tendency has emerged to differentiate the concepts of “creativity” and “creativity,” where creativity takes the place of one of the main components of both the category “creativity” itself (this concept is broader, since it is not limited to abilities) and its derivatives.

The creative process is based on the inspiration of the author, his abilities, and the traditions he follows. If we talk about the creative process, then its main component is the understanding of why, for whom and how something needs to be created. Creativity is always primary and fundamental. A creative product is the creation of something new, something that will be placed in a pre-selected prepared environment, something that will delight pre-selected visitors. Creativity without creativity is impossible. Creativity is only a technology for organizing the creative process, which is fruitless in itself, no matter what tasks are set before it.

LITERATURE REVIEW

A comparative analysis of foreign and domestic publications shows the multidimensionality of the study of the phenomenon of creativity, its study from the philosophical (G.S. Batishchev, N.A. Berdyaev, E.V. Ilyenkov, I. Kant, etc.), psychological (T.A. Barysheva, D.B. Bogoyavlenskaya, M. Wallach, J. Guilford, V.D. Druzhinin, N. Kogan, S. Mednik, Ya.A. Ponomarev, R. Sternberg, E.P. Torrens, etc.) and pedagogical points of view (L.D. Lebedeva, A.V. Morozov, S.D. Polyakov, etc.). Therefore, it is impossible to provide a single generalizing definition that can satisfy all researchers. An analysis of works on this issue shows that definitions of creativity are very diverse and clearly contradictory. Thus, the philosophical dictionary provides the following definition of creativity: “the ability to create, the ability to perform creative acts that lead to a new and unusual vision of a problem or situation. Creative abilities can manifest themselves in the thinking of individuals, in their work activities, in the works of art they create and other products of material and spiritual culture” [2]. Creativity in a broad sense is actually identified with creativity, but differs from the ordinary understanding of the creative process in a purely artistic sense, that is, literary, visual, cinematic and other creativity. In some works devoted to the study of the phenomenon of creativity, the authors use the term “creativity” to denote the creative process, thus differentiating it from “creativity,” which, as noted, is understood as the ability to create. The term “creative competence” is also becoming increasingly widespread, the meaning of which in the analyzed publications completely coincides with the meaning of creativity.

As a Latin term, creativity is “creation,” or “creation out of nothing.” Creativity is considered as the ability to create, the ability to generate, invent extraordinary, original things, to see your creative product in a special way. In the West, creativity refers to the technological element of creativity. Creativity (from the English word “creativity”) is the level of creative talent, the ability to create, which constitutes a relatively stable personality characteristic. In the educational space, creativity is considered as the ability to generate new knowledge through technologically controlled expansion and transformation of the vision of reality as the future, capable of systematically organizing the present, i.e. creativity is creative design in the mode of self-organization of the thinking process. In this sense, creativity differs from creativity, as the generation of new knowledge through the use of already existing (“weak” and actual properties, L. Szekely) [3] properties, connections, relationships, albeit hidden. Creativity involves (to create) the “creation” (design) of such properties from already existing elements (properties, relationships). Creativity is characterized by uncontrolled spontaneity, creativity - by controlled productive

imagination (I. Kant) [4]. A creative attitude to life and behavioral creativity were revealed in his works by A.G. Maslow [5], K.R. Rogers [6]. A.G. Maslow defined creativity as a natural property of a self-actualizing personality, where self-actualization meant the full use of talents, abilities, and capabilities of the individual as a process of self-realization of human potential. Creativity is potentially present in every person, but most people lose this quality as a result of “cultivation” in an authoritarian environment. Author divides creativity into primary (initially inherent in every person) - the stage of inspired creativity - and secondary (the process of detailing a creative product and giving it a specific form). In the theory of creativity A.G. Maslow's central concept is "motivation". It is determined based on the needs of the individual: the higher a person can rise in the hierarchy of needs, the greater individuality and creative capabilities he will demonstrate [5]. In the works of R. Sternberg, creativity is defined as a general ability for creativity, which characterizes the personality as a whole, manifests itself in various spheres of activity and is considered as a relatively independent factor of giftedness. In order for creativity to develop into creativity, it must be combined with high levels of intelligence, or, as the author calls it, successful intelligence [7].

DISCUSSION

K.R. Rogers, unlike A.G. Maslow believed that personality and behavior are mainly a function of a person's unique perception of the world around him (“life, the perception of the world, is a creative act”); the tendency of self-actualization is the process of a person realizing his potential throughout his life with the goal of becoming a fully functioning person (a person who uses his abilities and talents realizes his full potential) [6].

J.P. Guilford understands creativity as the ability to generate many original ideas in non-standard conditions of action, as the ability of creative thinking to generate something new in experience, to generate original ideas in the context of posing new problems, to overcome the inertia of one’s own thinking [8]. According to psychologists, the operations of divergent (creative) thinking are directly related to creativity, and the operations of convergent thinking are directly related to intelligence. It was found that creative abilities do not imply a high level of “general intelligence”, but are much more closely correlated with “innate talents”, with specific types of intelligence - linguistic, musical, logical-mathematical, spatial, bodily-kinesthetic, intrapersonal and interpersonal (according to G. Gardner) [9]. According to E. Torrance, creativity is a general ability that is based on a constellation of general intelligence, personal characteristics and the ability to think productively. Creativity manifests itself when there is a lack of knowledge, in the

process of incorporating information into new structures and connections, identifying missing information, searching for new solutions and testing them, and communicating results [10]. In Russian linguistic culture, creativity is perceived much more widely. The Dictionary of Education and Pedagogy defines creativity as a relatively independent factor of giftedness and creative capabilities of a person, which can manifest themselves in certain types of activity (thinking, communication) and characterize the personality as a whole or its individual aspects. High indicators of creativity in people of different age categories increase the possibility of creative achievements with sufficiently high motivation and mastery of the necessary knowledge, skills and abilities in the relevant types of activities [11].

According to M.A. Cold, creativity is the ability to take reasonable risks, the ability to overcome obstacles, internal motivation, tolerance for uncertainty, and the willingness to resist the opinions of others [12].

Revealing the similarities and differences between the concepts of “creative abilities” and “creativity” (the ability to create), it should be said that:

- they can be considered “as synonyms if we are talking only about general creative ability”;
- “creative abilities” are broader, as they include both general and special abilities;
- when considering various types of abilities, creativity is defined as a characteristic of any ability to perform. Creativity is seen in them as a meaningful component.

Thus, we can say that creativity is considered by psychologists as the ability to create, but not as creativity itself.

An analytical review of the literature showed that the creative potential of an individual can manifest itself in such skills as independent vision of a problem, contradictions, critical thinking; ability to formulate and analyze any problems, analytical thinking; the ability to find solutions for them; the ability to transfer knowledge, skills, and methods of learning activities to a new situation; the ability to see a new side in a familiar object; the ability to combine, synthesize previously learned methods of activity into new ones, etc. The listed abilities are not always innate, they can and should be purposefully formed on the basis of creative pedagogy with the help of special educational technologies that contribute to the activation and intensification of students’ activities, allowing them to develop the creative potential of the individual in educational and professional activities. Creative pedagogy as a pedagogy that strives to educate a creator (creative person) capable of coping with the ever-increasing complexity of life and the accelerated development of society.

The most effective for developing students' creativity in the learning process are interactive technologies that allow students to interact with each other. The introduction of interactive technologies and teaching methods is one of the mandatory requirements of the Federal State Educational Standard for Higher Professional Education. Interactive technologies and methods of conducting training sessions involve learning in which all participants in the educational process (teacher and students) interact with each other, exchange information in dialogue, jointly solve problems and tasks, simulate situations, etc.

Interactive technologies and teaching methods include: interactive lecture, work in pairs, work in micro groups, brainstorming, test question method, training sessions, creative tasks, project method, case method, Open Space technology, etc. Let us characterize some of the listed technologies (methods).

An interactive lecture is a special state of immersion in the lecture process. It is a training event using the following active forms of learning (facilitation, guided (controlled) discussion or conversation, moderation, demonstration of slides or educational films, brainstorming, motivational speech). An interactive lecture combines aspects of a traditional lecture and a training game. If time resources and other information sources are limited, then it makes sense to use this particular lecture format. In this case, both the teacher and students can be the carrier of unique information. The following types of interactive lectures are distinguished: problem lecture, lecture-consultation, and lecture “press conference”, lecture together, lecture-conversation, lecture with planned errors (lecture-provocation), lecture-research, and lecture-visualization.

The essence of brainstorming is to separate the process of generating ideas (the first stage) from their analysis and selection (the second stage).

The method of control questions is an orderly search of various transformations of an object in search of the most powerful solution to a creative problem.

Work in micro groups is group work to design the implementation of something in the learning process from the point of view of various subjects. Thus, group discussions contribute to better assimilation of the material being studied. A type of group work is a round table, which is held with the goal of sharing problems, one's own vision of the issue, and getting to know experience and achievements. A “round table” is one of the ways to organize a discussion of an issue; it is a type of group discussion.

The goal of the project-based learning method is to create conditions under which students independently and willingly obtain missing knowledge from different sources; learn to use acquired knowledge to solve cognitive and practical problems;

acquire communication skills by working in various groups; develop research skills (ability to identify problems, collect information, observe, conduct experiments, analyze, build hypotheses, generalize); develop systems thinking. The project method is not limited only to classroom classes (several classes can be used during the semester) and involves a fairly large amount of extracurricular joint independent work of students.

Training is a form of interactive training, the purpose of which is to develop competence in interpersonal and professional behavior in communication. The advantage of the training is that it ensures the active involvement of all participants in the learning process.

Open Space technology is a conferencing and meeting technique that allows individual students or groups to effectively interact and make collective decisions. It is simple, but also wise, as it is based on the natural laws of interaction between people. This technology has the potential to unlock knowledge, expertise and innovation within an organization that is difficult to discover in less open processes. The inventor of the technology is Harrison Owen [13].

Organizing and conducting classes using interactive forms of learning can combine both direct communication between students and the teacher and among themselves, and the use of network resources (webinars, online broadcasts, etc.).

It should be noted that the considered interactive technologies and teaching methods make it possible to effectively form the creative potential of students at a cultural university. Indicators of creativity will be: fluency, flexibility, originality, receptivity, metaphor, satisfaction. All this is necessary for graduates in their future professional activities. As a criterion of creativity, fluency is manifested in generating a large number of ideas when solving a problem situation.

Flexibility is considered as a factor determined by measuring the productivity of divergent thinking (creativity). Flexibility is manifested in the ability or tendency to switch from one type of reaction or solution in a problem situation to another.

Originality is a dimension of creativity manifested in the generation of novel (unexpected or statistically rare) reactions and solutions to a problem situation.

Receptiveness means sensitivity to unusual details, contradictions and uncertainty.

Metaphoricalness is revealed in the student's readiness to work in a completely unusual context, a penchant for symbolic, associative thinking, and the ability to see the complex in the simple, and the simple in the complex.

The final characteristic of creativity is satisfaction. With a negative result, the meaning and further development of a sense of satisfaction are lost.

Currently, in foreign and domestic pedagogy and psychology there is an intensification of research in the field of psychology of creativity. In modern psychological science, a separate direction has emerged that studies the problems of creativity and creative activity - the psychology of creativity. This section of psychology examines the creative abilities of the individual in a rather comprehensive manner. The discipline "Psychology of Creativity" is studied in cultural universities in a number of areas of training directly related to creative activity. The main task of creativity psychology is to reveal the mental patterns and mechanisms of the creative process and creativity. The practical activities of university teachers confirm the results of scientific research indicating that creative achievements are of a social and personal nature. It is quite obvious that it necessitates taking into account personal and social factors in the educational process in accordance with the didactic principles of differentiation and individualization, which thus imply not only taking into account the student's level of training, but also his creative abilities (for example, the degree of giftedness), i.e. e. level of development of creative thinking, dominant cognitive style (style of information processing), cognitive styles of creativity (Kumar, Kemmler and Holman, 1997), etc. [14].

CONCLUSION

By cognitive style of creativity, the authors understand such variable personality characteristics as the degree of value of ideas for the individual, persistence, attitude to stereotypes, the number of different techniques and strategies in the creative process, the degree of divergent thinking, etc. [14]. There are different classifications of creative styles. A well-known classification is the four-dimensional classification of creative styles, which distinguishes: innovative (inquisitive), imaginative (insightful), intuitive (resourceful) and inspiring (dreamy) styles. So, in order for the technologies used in the process of teaching and upbringing to contribute to the formation of creativity in students and to have a positive direction in the creative development of the individual, it is necessary: the innovative nature of the activities of teachers and students; active involvement of students in creative activities; full use of social and pedagogical opportunities of creative activity; organizing interaction in creative activities through interactive learning technologies; joint creativity of teachers and students.

REFERENCES

1. Ilyin E.P. Psychology of creativity, creativity, giftedness. - St. Petersburg: Peter, 2009. -448 p.

2. Philosophical Dictionary [Electronic resource]. - Access mode: [bjp://eie-dic.com/philosophy/Kreativnost-1154.html](http://eie-dic.com/philosophy/Kreativnost-1154.html)
3. Szekely L. Knowledge and thinking // Psychology of thinking. - M., 1965. - P. 343-365.
4. Kant I. Works. In 6 volumes // Philosophical heritage. - M.: Mysl, 1965. - T. 4. Part I - 544 p.
5. Maslow A.G. Far limits of the human psyche / Trans. cPangl. A.M. Tatlybaeva. -SPb.: Eurasia, 1999. - 432 p.
6. Rogers K. A look at psychotherapy. The Becoming of Man. - M.: Progress, 1994. - 233 p.
7. Sternberg R. Practical intelligence = Practical Intelligence in Everyday Life. - St. Petersburg: Peter, 2002. - 272 p.
8. Guilford Y.P. The one-may relation between creative potential and IQ / Y.P. Guilford, P.R. Christensen // Journal of creative behavior. - Buffalo, 1973. - R. 312-335.
9. Gardner G. Structure of the mind: the theory of multiple intelligences = Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligence. - M.: Williams, 2007. - 512 p.
10. Torrance E.P. Guiding creative talent - Englewood Cliffs / E.P. Torrance. - NY: Prentice-Hall, 1964. - 512 rub.
11. Polonsky V. Dictionary of education and pedagogy. - M.: Higher School, 2004. - 512 p.
12. Kholodnaya M.A. On the nature of creative abilities // Psychological Journal / Ed. A.V. Brushlinsky. - 2002. - T. 23. - No. 5, September-October. 2002. - pp. 126-128.
13. OwenH. Open Space Technology: User's Guide. - Novosibirsk: Art Avenue, 2008. - 222 p.
14. Kumar V.K., Kemmler D., Holman E.R. The creativity styles questionnaire - Revised. Creativity Research Journal, 10(1). - P. 51-58.

TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA ZOOMORF VA FITOMORFLAR BILAN INSON OBRAZINING IFODALANISHIDAGI O‘ZIGA XOSLIKLAR

Salimova Zebo Rustam qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Turk filologiyasi” kafedrasida katta o‘qituvchisi

Tel: +998 90 936-83-63

E-pochta: zebosalimova1990@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola turk tilida inson obrazini ifodalashda zoonim va zookomponentli iboralardan foydalanish masalalariga bag‘ishlanadi. Fitonimik va zoonimik lug‘at orqali shaxsni obrazli nominatsiya qilish muammosi tilshunoslikda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Uning lingvistik qiymatining sababi insonni o‘zini o‘rab turgan tirik tabiat sharoitida o‘zini anglashning uzluksiz jarayonida yotadi. Ushbu jarayon zoosfera va fitosferani antropotsentrik talqin qilishning yangi shakllari bilan doimiy ravishda ta‘minlanib, keng va chuqurlikda tarqalmoqda. Bir tomondan, u so‘z boyligining barcha yangi qatlamlarini qamrab oladi, boshqa tomondan, turli darajadagi til darajalariga kirib boradi. Bu darajalarning eng qudratlisi - matn darajasi ham chetda qolmaydi.

Turk tilida qo‘llaniladigan zoofrazeologik birliklar ma‘no jihatdan tahlil qilinadi. Zoonim orqali inson qiyofasini ifodalashda til imkoniyatlarining kengligi ko‘rib chiqiladi. Turk tilida inson qiyofasini aks ettirish, ularning xarakterlarini ochib berishda tilning so‘z boyligiga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *Til, inson qiyofasi, xarakter, zoonim, zoofrazeologizm, obraz, portret, ijobiy, salbiy, tashqi ko‘rinish, o‘xshatish, obraz, muqobil, ekvivalent, ma‘no ko‘chishi.*

АННОТАЦИЯ

Данная научная статья посвящена вопросам использования зоонимов и выражений с зоокомпонентами для выражения образа человека в турецком языке. Проблема образной номинации лица через фитонимическую и зоонимическую лексику не утратила своего значения в языкознании. Причина его лингвистической ценности кроется в непрерывном процессе самосознания человека в окружающей его живой природе. Этот процесс постоянно обеспечивается новыми формами антропоцентрической интерпретации зоосферы и фитосферы, распространяясь вширь и вглубь. С одной стороны, он охватывает все новые слои лексики, а с другой стороны, проникает на разные уровни языка, самым мощным из которых является уровень текста.

Зоофразеологические единицы, употребляемые в турецком языке, анализируются с точки зрения значения. Зооним исследует широту языковых возможностей в выражении человеческого образа. В турецком языке внимание уделяется лексике языка при отражении образа людей и раскрытии их характеров.

***Ключевые слова:** Язык, человеческий образ, характер, эвфемизм, зооним, образ, портрет, положительный, отрицательный, внешний вид, аналогия, образ, альтернатива, эквивалент, передача значения*

ABSTRACT

This scientific article is devoted to the issues of using zoonyms and expressions with zoocomponents to express the human image in the Turkish language. The problem of figurative nomination of a person through phytonymic and zoonymic vocabulary has not lost its importance in linguistics. The reason for its linguistic value lies in the continuous process of self-awareness of a person in the living nature that surrounds him. This process is constantly being provided with new forms of anthropocentric interpretation of the zoosphere and phytosphere, spreading wide and deep. On the one hand, it covers all new layers of vocabulary, and on the other hand, it penetrates to different levels of language. The most powerful of these levels is the text level.

Zoophraseological units used in the Turkish language are analyzed in terms of meaning. Zoonim explores the breadth of language possibilities in expressing the human image. In the Turkish language, attention is paid to the vocabulary of the language when reflecting the image of people and revealing their characters.

***Keywords:** Language, human image, character, euphemism, zoonym, image, portrait, positive, negative, appearance, analogy, image, alternative, equivalent, transfer of meaning.*

KIRISH

Til inson va borliq o'rtasidagi ko'prik, olamni idrok etishidagi eng muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi²¹. Har bir shaxsning o'zligini anglashi, milliy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularining yuzaga keltirishida til o'zgacha ahamiyatga ega. Har qanday xalq o'zining olam manzarasiga ega bo'ladi. Til egasi esa bo'lgan lisoniy shaxs esa ayni shu manzaraga mos ravishda ifodalarni tuzadi va tinglovchiga yetkazadi. Bu jarayonda tilda o'z aksini topgan insonda olamni o'ziga xos idrok qilish tarzi namoyon bo'ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarning shakllanishi va mavjud bo'lishidagi eng muhim omil sanaladi. Insonning o'zligini anglashi, unda milliy

²¹Сепир Э. Язык. Введению в изучение речи.-М.:ЛЕМАНД,2016. –С.5

g'urur, iftixor kabi oliy tuyg'ularning qaror topishida tilning o'rni nihoyatda beqiyos. Zero, tilshunoslik sohasi mutaxassislarini tayyorlashda sohaga oid turk va o'zbek tillarida sifat leksemalarning qiyosiy-chog'ishtirma tizimini ilmiy asosda chuqur tadqiq qilingani, o'zbek va xorijiy tillarda umumiy, xususiy jihatlarini aniqlash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish ko'lami hamda samaradorlik ko'rsatkichini yanada oshishiga imkoniyatlar yaratadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, insonlarning o'xshatish va qiyoslashga asoslangan obrazli fikrlash jarayonining vujudga kelishi badiiy tafakkurning o'sishi, izchil rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday mushohadalar avlodlar va ajdodlarning tabiat va koinotni bilishga, bunda mavjud sirlarni yechishga intilishlari, biroq izohlashdagi o'zgarishlar tufayli ularni sirli va ilohiy kuch sifatida baholashi, shuningdek, mifik obraz sifatida tasavvur etish hollari natijasida vujudga kelgan. Xususan, ibtidoiy dunyoqarash va diniy e'tiqodga bog'liq holda hayvonot, nabotot va koinotdagi mavjud narsalar jonzotlarga totemistik munosabatlar natijasida sher, arslon, yo'lbars, qoplon, burgut, lochin, qirg'iylarni mard, jasur, botir, dovyurak kishilarga; qarg'a, quzg'unlarni qonxo'r, toshyurak kishilarga; tovus, bulbullarni go'zal, chiroyli xulqli kishilarga; gul, g'uncha va oy, yulduz, quyosh singarilarini go'zal va suluv qizlarga; yantoq, saksovul kabilarni xunuk kishilarga nisbatan tashbeh etilgan va bu holat og'zaki va badiiy ijodda keng tarqalgan eng qadimgi tasavvurlar mahsulidir. Bularning barchasi insoniyat o'zini tabiatning sehri olami bilan yoki aksincha, tabiatdagi mavjud narsa va hodisalarni insoniyatning xulq-atvori, ichki dunyosi bilan bog'lashi, ya'ni, qiyoslashi, o'xshatishi, sifatlashi kabilar bilan bog'liq, ular tilimizdagi ko'plab badiiy ifoda vositalarning vujudga kelishida asos bo'lgan.

Olam lisoniy manzarasini tashkil etuvchi metaforalar hayvonot va nabotot dunyosi bilan chambarchas bog'langan bo'ladi va bunda hayvonlar, hasharotlar, qushlar va o'simliklar nomi aks etadi. Ularning turli xususiyatlari va insonga xos belgilari, harakatlari o'rtasida o'xshashlik kuzatiladi. O'xshatishlarda insonning deyarli barcha xususiyatlarini aks ettirish mumkin bo'ladi. Xususan, arslondek yigit, ayiqday kuchli, tulkidek ayyor, ilondek avramoq, o'rgimchakdek to'riga ilintirmoq, eshakdek ishlamoq, chumoliday mehnatkash, itday ishlamoq, burgutdek kuchli, quyondek epchil, chinordek yigit, gulday nozik, olmaday singari metaforalar o'zbek lisoniy manzarasida mavjud. Bundan tashqari, insonning g'ayriodatiy harakatlarini ifodalashda echki, maymun kabilardan etalon sifatida foydalaniladi.

Turk va o'zbek tillarida inson tashqi qiyofasini ifodalashda uy hayvonlari bilan bog'liq qator zoonimlar qo'llanilishini ko'rish mumkin. Xususan, kuchli, navqiron,

yelkador erkaklar uchun “tay gibi (toydek)” birikmasi qo‘llansa, durkun ayollarni ta’riflashda esa “at gibi” (otdek) birligidan foydalaniladi.

Shu o‘rinda har ikki tildagi “eshak” zoonimi bilan bog‘liq birliklarga e’tibor qaratsak. “Eşek gibi” ifodasi turk tilida “aqlsiz”, “qo‘pol”, “o‘ylamay ish qiladigan” kabi ma’nolarda keladi. Tuyg‘usiz, hissiz odamga nisbatan esa “eşek derisi gibi” birikmasi qo‘llanadi. Bundan tashqari, insonlarni tashqi ko‘rinishiga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Xususan, chiroyli, katta-katta ko‘zlarga nisbatan “eşek gözlü” ifodasi ham ishlatiladi. O‘zbek tilida buning o‘rniga “jayron ko‘z”, “ohu ko‘z” birligi ishlatiladi.

Qaysar odamning ta’rifini berishda har ikkala tilda ham biroz o‘xshashlik mavjud. O‘zbek tilida “qaysar eshshak” iborasi qo‘llansa, turk tilida undan ham qaysarroq bo‘lgan xachir hayvoniga o‘xshatiladi. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, qoraxoniylar saltanati davrida eshak bilan ot o‘rtasidagi hayvon qatir deb yuritilgan: Qazida qalın yund aqurda qatır — dashtda ko‘plab otlar og‘ilxonada esa xachir. XIV asr arab tilida bitilgan filologik risolalarda o‘zining asl ma’nosini davom ettirgan.²²

Qaysar odam turk tilida ham “Katır gibi” birikmasi yordamida ifodalanadi. Turk xalqida qaysar ma’nolarida “inatçı keçi”, “eşek gibi” o‘xshatmalari ham qo‘llanadi. “Eşek kafalı” birikmasi esa “anqov”, “hech nimani tushunmaydigan” kabi ma’nolarda keladi. Ayni shunga o‘xshash “eshak miya” birligi o‘zbek tilida ham mavjud. Shuningdek, tilimizda “o‘z bilganidan umuman qolmaydigan, birovni fikri bilan hisoblashmaydigan kishi”ga nisbatan o‘zbek nutqida “eshak ekansan” tarzidagi haqorat birligi ham ishlatiladi.

O‘zbek va turk tillarida it zoonimi bilan birga kuchuk, ko‘ppak (köpek) singari zoonim birga ham qo‘llanadi. Ushbu zoonimlar ifodalaydigan sifatlardan biri “sodiq” tushunchasi bilan bog‘liq. Odatda, har ikki tilda uzoq yillar bir odam qo‘lida ishlagan va sadoqat ko‘rsatgan kishilarga “itdek vafodor” birligi ishlatiladi. Hattoki, o‘zbek olam lisoniy manzarasida maqol shaklida aks etgan: “It vafo - xotin jafo”.

It zoonimi “qadr-qimmatı yo‘q, tarbiyasiz odam” ma’nosida ham turk lingvomadaniyatida mavjud. “Yüzünü köpek yalamış”, “köpek gibi” kabi birliklar orqali “surbet”, “yuzsiz”, “orsiz” kishilar obrazi gavdalantiriladi. Shu bilan birga, it zoonimi juda ham sodiq, bog‘lanib qolgan insonga nisbatan ham yoki “jon-jahdi bilan yalinmoq”, “itdek yalinmoq” ma’nolarini berish uchun ishlatiladi: “Hatani anlayıp, bir gün köpek gibi yalvaracaksın.” “İnkâr ediyorsun, ama köpek gibi

²²Abdushukurov B. XI – XIV asr turkiy yozma manbalarda qo‘llanilgan zoonimlar// Oltin bitiglar- Golden scripts, 2019.

sevdiğin her halinden belli”. Mazkur jumlada köpek gibi birikmasi turk xalqi mentalitetiga chuqur singiganini ko‘rish mumkin.

Turk va o‘zbek tillaridagi inson xarakteri va tashqi ko‘rinishini gavalantirishga xizmat qiluvchi faol zoonimlardan biri “bo‘ri”, “bo‘ridek”, “kurt gibi”, “kurt” birligidir. Ushbu zoonim turkiy xalqlar dunyoqarashida alohida ahamiyatga ega. Qadimdan ota-bobolarimiz bo‘riga boshqacha munosabatda bo‘lishgan. Bo‘ri turkiy xalqlar tasavvurida totem darajasiga ko‘tarilgan hayvon hisoblanadi. Shuning uchun u bilan bog‘liq tushunchalarning aksari ijobiy ma‘noda ifodalanadi. Ayniqsa, bu holatni turk tilida yaqqol ko‘rish mumkin. U turkchada ijobiy ma‘nodagi stereotip sifatida “o‘z ishining ustasi”, “kirishuvchan” kishilarga nisbatan “kurt gibi” birikmasi qo‘llaniladi. Bundan tashqari “ish ko‘zini biladigan, uddaburon” shaxslarga yoki “mehribon va ishonchli do‘st” ma‘nosida ham “kurt gibi” tarzida qo‘llanadi.

Har ikki tilda inson tashqi ko‘rinishidagi “novchalik” bilan bog‘liq sifatni anglatishda “jirafa” zoonimlaridan foydalaniladi. “Bir mahal mundoq qaragam, bo‘ynim uch qarichcha cho‘zilib ketibdi, boshimni ko‘targan edim – Afrika o‘rmonlarida yashaydigan jirafaning xuddi o‘zginasi bo‘lib qolibman”.²³

Salbiy stereotiplarni ifodalash uchun manda gibi (to‘ng‘izday), tilki gibi (ayyor, laganbardor) kabi zoonimli birikuvdan foydalaniladi.

Ayyor, laganbardor kishilarga nisbatan har ikkala tilda “tulki”, “tilki gibi” tarzida beriladi. Tabiatan *tulki* ayyor hayvon, u o‘z o‘ljasiga erishish uchun har qanday ayyorlikni qiladi. O‘zbek tilida esa inson xarakterining *ayyorlik* jihati “*ilonni yog‘ini yalagan*” frazeologik birligi orqali ham ifodalanadi.

Ayyor, yolg‘onchi, yomonli xulqli kishilar yoki sotqin kishilarni “çakal”, ya‘ni shoqol, chiyabo‘riga qiyos qilinadi. Turk tilida sotqin va yoqimsiz kishilarga “yılan gibi” metaforasini qo‘llash ham uchraydi. Gözlerinde ancak annemin bildiği bir yılan ışıltısıyla gülüyor²⁴. (Ko‘zlarida faqat onam bilgandek ilon makri bilan kuladi).

Har ikki til egalari tafakkurida “sher”, “arslon” zoonimlari “qo‘rqmas, jasur” ma‘nosini anglatadi. Ayniqsa, turklarda o‘g‘il bolani erkalashda “aslan og‘lum” birikmasi juda ko‘p qo‘llanadi. O‘zbeklarda ham o‘g‘il farzand tug‘ilganda “sherdek baquvvat bola bo‘lsin” singari niyat aytiladi. Bundan tashqari turk va o‘zbek tillaridagi aslan gibi / arslondek o‘xshatishi kuchli, mard, azamat kishilarga nisbatan qo‘llanadi. Biroq turk tilida “aslan gibi” birligining o‘zbek tilidan farqli o‘laroq, “sog‘lom” ma‘nosi ham mavjud. Quyidagi parchada aynan shu ma‘noda voqealangan: Ben, gözlerimde bir türlü durmayan yaşlar, tıkanan kuşyavruları gibi açık ağzımda

²³To‘xtaboyev X. Sariq devni minib. –T., 2001.-B.66

²⁴Ortaç Y.Z.Türkçe sözlük. Ankara, 1999.

boğuk hıçkırıklarla titrerken ihtiyar arkadaşım, pencereye döndü, karanlıkta ta uzaklara yumruğunu saklayarak: - Allah belanı versin, aslan gibi çocuğu berbat ettin, - dedi

O‘zbek tilida aqrab deb ham yuritiladigan chayon turk tilida akrep deyiladi, lekin insonlarga nisbatan “çıyan gibi” ifodasi ishlatiladi va “tili zahar”, xoin, sotqin kishiga nisbatan qo‘llanadi.

Insonning xarakteri, xatti-harakati bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshatishlarda turk va o‘zbek tillarida so‘zlashuvchi til egalarining etalon sifatida itday sadoqatli (köpek gibi sadık), molday befahm (mal gibi), musichaday beozor (kuş gibi), eshakday qaysar (eşek gibi), itday ishlamoq (köpek gibi ısırmaq), echkiday sakramoq (keçi gibi zıplamak), toshbaqaday sudralmoq (kaplumbağa gibi sürüklenmek), ilonday avramoq (yılan gibi mahfetmek), bulbulday sayramoq (bülbül gibi ötmek) singari turli hayvon va jonivor turlarini bildiruvchi so‘zlardan ko‘proq foydalanganligi ma‘lum bo‘ldi.

Nutqda inson obrazining yaratilishida fitonimlar muhim rol o‘ynaydi. Zero, inson hayoti flora bilan uzviy bog‘liqdir. Tilshunos olimlarning o‘simlik dunyosiga alohida e‘tibor qaratishning birinchi sababi shu bo‘lsa, boshqa sababi o‘simliklar bilan bog‘liq til birliklari xalqning olam lisoniy manzarasida asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. Fitonimlar xalq tafakkurida mifologik, diniy va adabiy an‘analar bilan chambarchas bog‘langan bo‘ladi. Fitomorfizmlar fikrlashning dastlabki shakli bilan ham aloqador bo‘lib, fikrlashning bu shaklidan kelib chiqqan tushunchalar tilga ham ko‘chgan.

Turk lingvomadaniyatida armut//nok (murut) so‘zi inson tabiatini aks ettirishda eng keng qo‘llanadi. Xususan, “armut gibi” o‘xshatishli birikmasi yordamida “gap tushunmaydigan, anqov kishi”ga nisbatan ishlatiladi. *Armut* gibi ne demek? Çok *anlayışsız*, bön²⁵. Armut mevasi yordamida ko‘pincha salbiy xarakterli kishilar obrazi yaratiladi. Dangasa, biror ish qilmasdan foyda kutadigan, rizqni osmondan tushadi deb o‘tiradigan odamlarga nisbatan turk olam lisoniy manzarasida “armut piş, ağzıma düş” iborasi ham ishlatiladi. Bu o‘zbek lingvomadaniyatidagi “olma pish og‘zimga tush” iborasining aynan o‘zidir. Bu esa turklar tafakkurida armut//nok (murut) bilan bir xil ma‘no kasb etuvchi hech bir mehnat sarflamasdan bir nima kutadigan odamlarga nisbatan ishlatiluvchi tekinxo‘r obrazini ifodalashini ta‘kidlash joizdir.

O‘zbek va turk tillarida meva nomlarining o‘shatish etaloni sifatida qo‘llanishi ham ko‘p uchraydi. Bunday o‘xshatish etalonlariga “gilos”, “olma”, “yong‘oq” kabi meva nomlarini misol sifatida keltirish mumkin.

²⁵<https://www.nedirnedemek.com/armut-gibi-ne-demek>

Turk tilida “ayva göbekli” metaforasi orqali qorni pastga osilgan kishining tasviri ifodalanadi. Ayva- bu behi, behi fitonimining shakli turk tilida qorni osilgan odam obrazi uchun qo‘llanadi. O‘zbek tilida esa behi orqali inson tasvirlanmaydi, “qorni qopday” yoki “tarvuz yutib olganday” o‘xshatishli birikmalaridan foydalaniladi. Bunga qardosh tillar orasidagi farq sifatida qarash mumkin.

Turk xalqi lingvomadaniyatida zaytun fitonimi katta o‘rin tutadi. Zaytun qora bo‘lishi bilan birga, ham foydali ham mazali bo‘lgani uchun “zeytin gibi” o‘xshatishli birikmasi qorachadan kelgan, istarali qizlarni ta‘riflashda ishlatiladi.

Shuningdek, quruq meva nomlari har ikki xalq lingvomadaniyatida keng foydalaniladigan inson obrazini ifodalovchi fitomorf birliklar hisoblanadi. Fıstık yong‘og‘i kishilar orasida sevgilisini yoxud yosh bolani erkalar chaqirishda “fıstıgım” shaklida qo‘llanadi, shirinligiga qiyoslanadi. Xalq orasida “çekirdekten yetişme” iborasi ham keng tarqalgan bo‘lib, tug‘ma iste‘dodli insonga ko‘ra nisbatlanadi. Bu fitonim çekirdek-pista bo‘lib, turk xalqi yashash tarzining ajralmas qismidir.

Umuman olganda, meva nomlari orqali shaxsning u yoki bu xususiyatini tasvirlash yaratish til imkoniyatlarining qanchalik kengligini ko‘rsatib beradi, ta‘sirchanlikni oshiradi hamda tinglovchiga shaxs haqida aniq taassurot qoldiradi va idrok qilinishini osonlashtiradi.

Menekşe turk tilida binafsha gulini anglatib “Menekşe gibi”-çok güzel, juda chiroyli ma‘nosida keladi. Turk tafakkurida “menekşe gibi” birligi mavjud bo‘lib, juda chiroyli ma‘nosida keladi: “menekşe gibi çok güzel” tarzida faol qo‘llanadi.

Turk tilida vaqtinchalik kayf-safoga mukkasidan ketgan, o‘tkinchi go‘zallik shaydolariga nisbatan “bahar çiçeği gibi geçici güzellik” birligi ham qo‘llanadi. O‘zbek tilida barvaqt turmushga chiqishga harakat qilgan qiz bodom guliga qiyos qilinadi, chunki bodom kunlar salgina isib quyosh ko‘rinishi bilan gullaydi, hatto bir yilda uch martagacha gullaydigan bodom navlari bor. Shunga ko‘ra yengiltabiat qizlar, bodom fitonimiga qiyoslanadi. Turk tilida “tez qo‘ldan ketguvchi narsalarga mast bo‘lgan kishi” “bahar çiçeği” birligi bilan ifodalanadi.

Ikki til lisoniy manzarasida ham “yuziga dog‘ tushib ketish kasalligiga” nisbatan xalq tilida çiçek bozuğu//chechak chiqibdi birligi bilan ataladi.

Bundan tashqari turk tilida biror bir daraxt guli vositasida ham inson tashqi qiyofasini ifodalash mumkin. Masalan, “juda chiroyli inson”larni ta‘riflash uchun esa “nar çiçeği” birikmasi qo‘llanadi.

Har ikki til olam lisoniy manzarasida “rayhon” fitonimi yordamida “xushbo‘yli, yoqimli so‘zli kishilar” ta‘rif etiladi. Turkchada reyhan kokulu (rayhon hidli) birlik odatda xushbo‘y odamlarga nisbatan qo‘llanadi.

O‘zbek va turk tillarining fitonomik manbalarining qiyosiy tahlil qilish natijasida o‘simliklar dunyosi bilan bog‘liq birliklarni inson obrazini gavdalantirishda umumiy va o‘ziga xos xususiyatlar mavjudligini ko‘rsatdi. Har ikki til tafakkurida inson ijobiy xususiyatlarini aks ettirishda asosan meva va mevali daraxtlarga tayanilsa, kishining salbiy qiyofasini ifodalashda esa ko‘proq daraxtning kesilgan tanasi, o‘tin yoki to‘nka bilan bog‘liq birliklarga asoslanishini ko‘rsatdi.

Turk va o‘zbek olam lisoniy manzaralarida gul, o‘t-o‘lan, sabzavot, poliz mahsulotlari nomlari inson tasvirini aks ettirishda eng faol birliklar sifatida keng qo‘llanadi. Kishining ijobiy xususiyatlarini aks ettirishda ko‘proq gullar bilan bog‘liq fitonimlardan foydalanilsa, kishining salbiy qiyofasini ifodalashda esa asosan, o‘t-o‘lan va poliz ekinlari nomi bilan bog‘liq fitonimlardan foydalaniladi.

Buyuk olim nemis tilshunosi Yakob Grimm “Xalq haqidagi saqlanib qoladigan eng jonli guvoh–bu uning suyagi, foydalangan ish qurollari yoki qabri emas, balki uning tilidir” degan o‘rinli mulohazani aytgan²⁶. Shu jihatdan qaralsa, inson tilidan uning tarixi, madaniyati, barcha qadriyatlarini topish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Исмоилов Ф. Зоокомпонентли фразеологик birliklarнинг этномаданий хусусиятлари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. №7. –Тошкент: 2013.
2. Шабанов Ж., Ҳамидов Х. Уй ҳайвонлари номига асосланган мақол ва ибораларнинг таржимада берилиши // Таржима масалалари. № 2. –Тошкент: ТошДШИ, 2014.
3. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.
4. Jumanazarova G.U. «Shirin bilan Shakar» dostonining lug‘aviy va lingvopoetik xususiyatlari (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li varinti asosida):Filol. fan. nomz. ...dis. avtoref. – T., 2008. -26 b.
5. Zohidov T.Z. Zoologiya ensiklopediyasi. Qushlar. – Toshkent, 1957.
6. Ibrat. «Ergash Jumanbulbul o‘g‘li ijodining ma’naviy qadriyatlarni yuksaltirishdagi o‘rni va ahamiyati» ilmiy-amaliy anjumanining materiallari. – Samarqand: SamDU nashri, 2006. – 84 b.

Internet saytlari

1. <http://www.ziyonet.com>
2. <http://tdk.gov.tr>
3. <http://kitob.uz>
4. <http://www.biblus.ru>

²⁶Гримм. Я. История немецкого языка. – Журнал А. А. Хованского «Филологические записки» 1864.

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШ – ИСЛОҲОТЛАРНИНГ БОШ МАҚСАДИ

Закирова Ширин Иргашевна

И. Каримов номидаги Тошкент Давлат Техника Университети

Амалий инглиз тили кафедраси катта уқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Олий таълимда таълим сифатини ошириш – ислоҳотларнинг бош мақсади шунингдек ушбу ислоҳотларнинг бугунги кундаги аҳамияти ҳамда унинг жамиятдаги ўрни ва роли таҳлил қилинган. Олий таълим тизимида қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: *Олий таълим, модел, қонуният, талаба ёшлар, ислоҳотлар, замонавий технологиялар, инновацион таълим, таълим сифати.*

ABSTRACT

This article analyzes the main goal of improving the quality of education in higher education, as well as the importance of these reforms today, as well as its place and role in society. The normative legal documents adopted in the higher education system were analyzed.

Key words: *Higher education, model, legitimacy, student youth, reforms, modern technology, innovative education, quality of education.*

КИРИШ

Мамлакатимизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган олий таълим тизими борасидаги ислоҳотлар олий таълим сифатини оширишга йўналтирилганлиги билан аҳамиятлидир. Бу эса, ўз навбатида, замонавий технологиялар, инновацион таълим ва тарбия жараёнларини тадқиқ этишни тақозо этмоқда.

Таълимнинг муайян тури ёки модели таълим тизимини қамраб оладиган жамият элементлари ўртасида ўрнатилган қонуниятлар ва қоидалар таъсири остида шаклланади. Ижтимоий тизимнинг муайян турини тавсифловчи ижтимоий-маданий моделлар (умумий даражадаги қонунийлик) педагогик қонуниятларнинг табиатини белгилаш орқали таълим жараёнида ҳам яққол намоён бўлади. Агарда, жамият элементлари орасидаги боғлиқлик беқарор бўлиб қолса, ёки, тез ўзгариб бораётган бўлса, бунда жамиятнинг табиий қонуниятларини аниқлаш нисбатан қийин кечади.

Натижада, ўқув жараёнининг элементлари ўртасидаги боғлиқлик ҳам беқарор тусга киради, муайян бир таълим турининг парчаланишига олиб келади. Шунингдек, янгича ижтимоий тузилмага монанд педагогик қонуниятларни аниқлаш ва ажратиб олиш жараёни қийин кечади. Оқибатда, мос келувчи таълим жараёнини лойиҳалаштиришнинг тамойил ва қоидаларини аниқлаш имконсиз бўлади. Бу ҳолатда, таълим жараёнининг асосий тамойилларини белгилаш ва таълим жараёнини ташкил этишда педагогика фақатгина билимга таянади. Амалий фаолиятда шахс ўз меҳнатини самарали ташкил этишни хоҳлайди. Бу эса, албатта, инсонни мантиқий фикрлашга мажбур этади. Мантиқий фикрлаш бошқарувнинг олий даражаси ва қуролидир. Тараққиётнинг барча босқичларида, жамиятни, жамоани қобилиятли, билимли кишилар бошқаришига эҳтиёж бўлган. Бошқарув назариясининг такомиллашиб бориши натижасида барча соҳани бошқариш усули ва меҳнат методологияси юзага келади. Бошқарув назариясида бошқарув тизими, босқичи, муддати ва жавобгар шахслар кўрсатилади. Бошқарувда назариянинг самараси кўп жиҳатдан ушбу жараённинг асосланганлигига боғлиқдир. Ўзбекистонда бошқарув тизими хусусан, таълимнинг муассасаларининг менежменти асосий эътибор қаратилаётган муаммолардан биридир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Биз кўплаб дастурларни қабул қилмоқдамиз, лекин уларни амалга оширадиган, ташаббускор ва ватанпарвар, юқори малакали кадрлар етарлими? Олий ўқув юртларида тайёрланаётган мутахассислар олдимизга қўйилган бундай улкан вазифаларни бажаришга қодирми? Уларга таълим бераётган ўқитувчи ва профессорларнинг билим ва малакаси давр талабига жавоб берадилми? Минг афсуски, бу саволларга жавоб бериш осон эмас²⁷. Бу фикр таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилари фаолиятини танқидий баҳолашлари албатта ўринлидир. Мамлакатимизда таҳлил қилиш, тезкор ва тўғри қарор қабул қилиш кўникмаларига эга кадрларга бўлган талабнинг юқорилиги ҳеч кимга сир эмас. Мавжуд вазиятда ҳар бир профессор-ўқитувчи ривожланган мамлакатлар илғор тажрибасини чуқур ўрганган ҳолда таълим-тарбия жараёнига ушбу соҳадаги энг сўнгги ютуқларни татбиқ этиши долзарбдир. Ўзбекистонда олий таълим жараёнида ҳам тизимли равишда шаклланиш ва инновацион таълим жорий этилмоқда. Хусусан, олий таълим

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Тadbirkorлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг VIII съездидаги “Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир” мавзусидаги маърузаси. Т.: 20.10.2016 йил.

тизимда бошқарув тизими замонавий коммуникация технологиялари асосида такомиллашмоқда.

Маълумки, «таълим сифати» тушунчаси 1998 йилда Париж шаҳрида олий таълим ва унинг сифатини янада такомиллаштириш тўғрисида ўтказилган бутун дунё конференциясида ўзининг халқаро номини олган. Ушбу конференцияда 29 та давлат иштирокида таълимнинг сифатини таъминлаш таълим муассасаларининг узоқ вақтга мўлжалланган стратегик вазифаси эканлиги таъкидланганди²⁸.

Илмий фалсафий адабиётларда таълимга оид сифатнинг моҳиятини очиб берувчи ягона ёндашув йўқ. Олий таълим учун хос бўлган хусусиятлардан келиб чиқиб, файласуфлар ҳам, педагоглар ҳам бошқа фан вакиллари томонидан ягона таърифни келтириш жуда қийин масала ҳисобланади. Чунки унга таъсир этувчи бир қатор объектив ва субъектив омиллар борки, бу ягона таърифни келтиришга халақит беради. Шунингдек, дунёда идеал ҳисобланган таълим тизими мавжуд эмаслигини инобатга олсак, янгича талабларни қўйиши Таълим сифатини доимий равишда янгилашни талаб этади. Янги кашфиёт ва ихтиролар пайдо бўлиши ҳам таълимда ижтимоий ўзгаришларни амалга ошириш эҳтиёжини юзага келтиради.

Таълим сифатини таъминлашнинг омиллари сирасига мутахассислар қуйидагиларни киритишади: а) таълим муассасалари; б) профессор-ўқитувчилар; в) талабалар, битирувчилар; г) ота - оналар; д) истеъмолчилар, кадрлар буюртмачилари. 1998 йилда ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган олий таълим муаммоларига бағишланган бутун дунё конференциясида «XXI аср учун олий таълимнинг бутун дунё декларацияси» қабул қилинди²⁹. Декларацияда таълимнинг сифатига алоҳида эътибор қаратилди.

Олимлар фикрларига мурожаат қиладиган бўлсак, Джим Коллинз шундай таъкидлайди: «Буюк компанияларнинг раҳбарлари қайта ташкил этиш жараёнини ўз жамоасига керакли инсонларни олиш ва кераксиз инсонлардан қутилишдан бошлаган. Шундан сўнг улар қайси томонга сузишни танлаганлар. Асосий ғоя барча нарсаларни кадрлар ҳал қилади, нима деган сўздан ким деган сўз муҳимроқ. Чунки кадрлар – стратегия, бу ташкилий тузилма, бу тактика. Компаниялар бугунги кунда янги сифат босқичига ўтиш учун ўз асосларини яратиши зарур. Менинг фикримча, бу саволнинг фундаментал жавоби кадрлар масаласи ҳисобланади»³⁰. Бир сўз билан айтадиган бўлсак, «Джим Коллинзнинг

²⁸ Самаров Р., Топилдиев В. ва б... Тизимли таҳлил: назария ва амалиёт масалалари (педагогик фаолият мисолида). Монография. – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2017. – Б. 159-160.

²⁹ «XXI аср учун олий таълимнинг Бутундунё декларацияси» – Франция, Париж, 1998.

³⁰ Джим Коллинз. От хорошего к Великому. - Москва, 2011.- С.78.

ушбу фикрлари бугунги кунда кадрлар тайёрлаш сифати таълим сифатига мувофиқ бўлиши лозим, деган сўз билан мос келади. Бунинг учун таълим муассасаларида инновацион фаолиятни олиб боришга қодир бўлган юқори малакали кадрларни тайёрлаш лозим. Бир сўз билан айтганда, кадрларни пухтароқ тайёрламасдан туриб, уларни қадрига етмасдан туриб бирор-бир соҳада муваффақиятга эришиб бўлмайди»³¹.

Олий таълим муассасалари фаолиятида таълим дастурларини баҳолаш таомилларини такомиллаштириш каби вазифалар ечимини топишни юклатмоқда. Чунки олий таълим, ўз навбатида, элитар таълим ва мутахассис тайёрлашнинг асосий бўғини бўлиб, жамиятга кириб бориш, ўз ўрнини топиш учун пойдевор вазифасини бажаради.

Шиддатли технологик ва ижтимоий тараққиёт жараёни жамият ўзгаришининг замонавий талабларига тезда мослашиш ҳамда ҳар қандай вазиятларда профессионал ва ижтимоий мақсадларга ечим топа олиш, мустақил билим ва кўникмаларни эгаллаш қобилиятини талаб этмоқда. Бугунги кунда, фақат фикрлаш қобилиятининг ўзи қамлик қилади. Таълим тизимини давр талабларига мослаштириш оламшумул муаммога, буни тушуниш эса таълим тизимида давлат, жамият ва фуқаролар муносабатининг асосий белгисига айланди. Ўзбекистонда олий таълимни халқаро тажрибалар асосида ривожланмоқда ва таълим тизимидаги муаммоларни ҳал қилишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўз навбатида Осиёда нуфузи жиҳатдан юқори бўлган Жанубий Корея таълим тизимининг асосий хусусиятларидан бири корес ва инглиз тилида тенг таълим олиш имкони бўлса, иккинчиси хорижий талабалар учун осиклиги ҳамда махсус стипендиялар тизими мавжудлигидир. Шунингдек, Сингапурда ҳам ўз она тили ва инглиз тилида тенг таълим олиш имконияти Жанубий Кореяга ўхшаш бўлса, лекин мутахассис фанларнинг моҳиятидан келиб чиқиб фақат соҳага алоқадор фанларни чуқур ўрганиш белгиланганлиги Сингапур таълим тизимининг ўзига хослигидир. Хорижлар талабаларнинг ишлашларига имкон берилмаслиги фақат таълимда банд бўлиши кераклиги қатъий талаблардан бири сифатида сингапурда қабул қилинган. Тайванда ҳам олий таълим тизимининг ўзига хос механизмларидан бири давлат ва хусусий университетларнинг тизими йўлга қўйилганлигининг истиқболларидир. Олий таълим тизими юқори технологиялар шароитида ишлай оладиган мутахассисларни тайёрлашга йўналганлиги асосий хусусиятидир. Гонконг олий

³¹ Jumanioyozova N.S. Reforms in improving the qualite of higher Education and its filosofical and legal basis // International journal of Psychosocial Rehabilitation, Volume 24, Issue 08, 2020. – P. 6499-6503 .

таълим тизими Британия тизими асосида ташкил этилади, лекин шарқона бағрикенглик, меҳнатсеварликка асосланади.

Олий таълим тизимида ахбороттехникаси: талабаларга таълим беришни янада самарали фаолиятга айлантириши мумкин. У консултатив функцияларнинг катта қисмини бажаришга қодир. Бу талабаларга ўқув режалари ва дастурлари, бўлажак мутахассислар, ўрганилувчи фанлар, уй вазифалари ҳақидаги сўровларга зудлик билан жавоб олиш имконини беради. Мамлакатимизда олий таълим тизимини сифат босқичига кўтариш борасида сўнгги уч йил ичида бир қанча ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилиниб, амалиётга фаол жорий этиб келинмоқда. Ана шундай муҳим стратегик ҳужжатлардан бирида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябридаги «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»³² ги Фармонида белгиланган устувор вазифаларнинг моҳияти ва мазмунига эътибор берсак, унинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда муайян вазифаларни изчиллик билан амалга ошириб бориш назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида кўрсатилганидек, олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситалари билан таъминлаш, талабалар, ўқитувчи ва ёш тадқиқотчиларнинг жаҳондаги илғор таълим ресурслари, илмий адабиётлар ва маълумотлар базаси бўйича электрон каталогларга кириш имкониятини кенгайтириш бугунги куннинг долзарб масаласига айланиб улгурган³³. Ҳақиқатдан, таълим тизимларида менежмент соҳасидаги янгиланишлар, таълимнинг мазмунини, уни ташкил этиш шакллари ва усулларини ўзгартириш, таълим жараёнининг бутунлай янгича технологик таъминотини яратиш йўли билангина давр талабларига жавоб беришлари ва ривожланишнинг ҳақиқий ресурсига айланишлари мумкин.

Ўз сифати билан айрим мамлакатларнинг ва бутун инсониятнинг ривожланиш даражаси ва сифатини таъминлашга қодир бўлган таълим модели, таълим бошқаруви – узлуксизлик ва тизимлилик, инсонпарварлик ва индивидуаллик талабларини қаноатлантириши лозим. Бу эса ўз ўзидан таълим менежментини фаол ривожлантириш механизмларига эга бўлиш, яъни муҳим хусусият – тизимли ёндашув билан тавсифланиши даркор. Ижтимоий

³² www.lex.uz.

³³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, Тошкент ш., 2017 йил 20 апрель, ПҚ-2909 сон.

тараққиётнинг ҳозирги босқичида таълим ривожланишнинг асосий ресурсларидан бирига айланса, инновацион омил ривожланишнинг муқаррар элементи ҳисобланади.

Айтиш мумкинки, «...фармонда белгиланган вазифаларни истиқболда амалиётга фаол тадбиқ этиш орқали олий таълим тизими сифатини ошириш билан бир қаторда, дунёда мамлакатимиз нуфузи ва обрўсининг ошишига ҳамда дунёнинг етакчи мамлакатлари тараққиёти даражасига эришиш учун хизмат қилиши шубҳасиздир» Шунингдек, Фармонда назарда тутилган мамлакатимиз аҳолисининг олий таълимнинг қамров даражасини ошириш орқали фалсафанинг асосий қонунларидан бири «миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгариши»га³⁴ ўтиш орқали сифатли кадрлар тайёрлаш йўлга қўйиш ва кадрлар ўртасида соғлом рақобат муҳитини ривожлантириш, пировард натижада сифатли кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш учун маълум маънода хизмат қилади.

Бунинг учун таълим жараёнига ўқитишнинг замонавий педагогик технологияларини жорий этиш орқали ўқув жараёни самарадорлигини ошириш ҳамда таълим сифатини янада яхшилашга эришиш лозим. Бу хусусда Президент Ш.М.Мирзиёев шундай кўрсатма берган: «Мамлакатимизда илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш учун, аввало, ёш, иқтидорли кадрлар зарур. Шунинг назарда тутган ҳолда, биз сизларнинг бой билим ва тажрибангизга таянамиз. Шу мақсадда сизларни, илмий йўналишларингиздан келиб чиқиб, республикамиздаги олий ўқув юртлири, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларига ҳамда ишлаб чиқариш корхоналарига, вазирлик ва идораларга, йирик банкларга бириктиришни лозим топдик

Олий таълимни комплекс ривожлантириш лозимлиги кўрсатилиб, бу борада аниқ чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш бўйича вазифалар юклатилди.

Психолог Т.В.Володинанинг таъкидлашича, «Педагог касбий фаолиятини такомиллаштириши учун педагогик жараённи тизим сифатида идрок этиши лозим бўлади». Демак, олий таълим тизимида тайёрланаётган кадрлар сифати олий таълим тизимида фаолият олиб бораётган профессор-ўқитувчиларнинг касбий фидоийлигига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Олий таълим тизимида эътибор қаратилишини доимий жараён сифатида баҳолаш ва замонавий механизмларни жорий этиш заруриятга айланмоқда. Олий таълим тизимида хос бўлган хусусиятлардан бири таълим олувчиларга

³⁴ Фалсафа асослари / Тузувчи Қ.Назаров. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. 2005. – Б. 151.

касб маҳорати, дунёқарашни шакллантириш орқали амалга оширишни назарда тутди.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг VIII съездидаги “Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир” мавсусидаги маърузаси. Т.: 20.10.2016 йил.
2. XXI аср учун олий таълимнинг Бутундунё декларацияси» – Франция, Париж, 1998.
3. Джим Коллинз. От хорошего к Великому. - Москва, 2011.- С.78.
4. Фалсафа асослари / Тузувчи Қ.Назаров. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. 2005. – Б. 151.
5. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.
6. Mamanovich, R. H. (2022). The mass media as a subject of political and legal propaganda. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(10), 122-128.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ -ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТНИНГ АСОСИЙ ТАЯНЧИ ВА ПОЙДЕВОРИ

Усманова Гузаль Тулкуновна

И. Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети

Амалий инглиз тили кафедраси катта уқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада олий таълим -жамият тараққиётнинг асосий таянчи ва пойдевори эканлиги таҳлилга тортилган. Бундан ташқари таълим тизимини ва сифатини такомиллаштириши юзасидан кенг хорижий таъриба ўрганган. Ушбу таҳлиллар натижасида Ўзбекистон Республикаси таълим тизими такомиллаштириши юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: *Олий таълим, таълим, таълим-тарбия, педагог, ёшлар, ислохотлар, молиявий мустақиллик, таълим сифати.*

ABSTRACT

This article analyzes the fact that higher education is the main support and foundation of society. In addition, a wide range of foreign experience in improving the education system and quality has been studied. As a result of these analyses, suggestions and recommendations for improving the education system of the Republic of Uzbekistan were developed.

Key words: *Higher education, education, education, pedagogue, youth, reforms, financial independence, quality of education.*

КИРИШ

Олий таълим жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олгани ҳолда ривожланиш учун асос вазифасини бажаради. Инсон фаолияти натижасида жамиятда янгилашни ва ижтимоий тараққиётга хизмат қилади. «Олий» атамаси французча «enseignement superieur» — «олий» ёки «юқори» тушунчасининг қадимий номларидан бўлиши мумкин. Шу тарзда у давр ўтиб нуфузли масканда илм олган инсонларга нисбатан қўлланилган десак, хато қилмаган бўламиз. Яъни «олий маълумот»³⁵ кўп илм, билим ва муайян бир йўналишдаги малакали мутахассисга нисбатан ишлатила бошланган. Кейинчалик тараққиёт натижасида, янги кўринишдаги салобатли, ҳудудий кенг майдонни эгаллаган университет, институт ва шу каби масканлар пайдо бўлиши юқори маълумотга эга бўлган инсонлар сони кўпайишига олиб келди.

³⁵ «высшее» — также и сравнительная степень: ru_etymology.

Олий таълим, ўз навбатида, ўрта таълимга асосланган бўлиб, ўқув фаолиятини таъминлайдиган ихтисослаштирилган майдон. Буни юқори даражадаги қийинчиликларга ўрганишга қаратилган ихтисослашув, дейишимиз ҳам мумкин. Олий ўқув юртига одатда академик таълим деб тушуниладиган мезонлар киради, аммо унга касб-ҳунар таълими ҳам киради. Яъни, у ISCED 5 даражани қамраб олади (қисқа муддатли олий маълумот), 6 даража (бакалавр даражаси ёки унга тенглаштирилган), 7 даража (магистратура ёки) унинг эквиваленти) ва 8 даража (докторантура ёки унга тенглаштирилган). Олий таълим дастурларининг мазмуни куйи ISCED даражаларига қараганда анча мураккаб ва чуқурроқ³⁶.

Милоддан аввалги V-III асрларда ёшлар таълимига катта эътибор берган Қадимги Юнонистонда юқори даражадаги таълим таъминланган. Милоддан аввалги IV-III асрларда таълимнинг энг юқори даражасини таъкидлайдиган мафкурачилардан бири Афлотун (Платон) эди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Янги давр остонасида «Ўрта асрларда, яъни XIV-XVI асрларда илм-фан ва таълимни аста-секин схоластизм»дан³⁷ озод қилиш юз берди. Схоластик мактаб инглиз файласуфи Ф. Бэкон томонидан кескин танқид қилинди. Шу даврдаги гуманист ёзувчи ва ўқитувчилар —В.Да.Фелтре, Э.Роттердамский, Л.Вивес, Ф.Рабле, М.Монтань католик черковининг таълим соҳасини монополлаштиришига қарши чиқдилар.

Европада эса биринчи университет сифатида тан олинган олий таълим муассасаси Италиянинг Болонья университети ҳисобланади, адабиётларда у 1088 йилда ташкил топгани айтилади. Унинг асосчиси ўз даврининг машҳур ўқитувчиси Ирнерий бўлиб, у Рим ҳуқуқи бўйича дарс берган. 1158 йилга келиб Герман императори Фридрих I Барбаросса университети профессорларига кенг ваколат ва имкониятлар бериши³⁸ натижасида бу таълим даргоҳи яна бир бор машҳур бўлди. Университетда маъруза, асосан, савдо-сотик олиб бориш тартиб-қоидалари ва қонунлари хусусида бўлган. Шунинг учун унинг асосий тингловчилари савдогарлар бўлишган. Университетда ҳали ўқитиш тизими ва у билан боғлиқ масалалар тўлиқ йўлга қўйилмаган бўлиб, таълим маълум тоифа манфаатларига йўналтирилган. Болонья университети савдо-сотик билан боғлиқ

³⁶ UIS. 2012. Xalqaro ta'limning standart tasnifi: ISCED 2011. www.uis.unesco.org/Education/ Documents / isced-2011-yil.pdf).

³⁷ Схоластика —1. Черковнинг диний ақидаларини назарий асослашга қаратилган қуруқ сафсатадан иборат ўрта асрлар фалсафасига нисбатан ишлатилган; 2. Қуруқ сафсата, пуч илм, тажрибага асосланмаган сохта билим.

³⁸ Ғойибов Б., Ғадоев Ҳ. Ўлкамизда олий таълим: тарихий омил ва илмий асослар. <https://uza.uz/uz/posts/lkamizda-oliy-talim-tarixiy-omil-va-ilmiy-asoslar-16-06-2020>.

жамоа манфаатлари йўлида шаклланган эди. Европанинг яна бир йирик олий таълим даргоҳи Париж (Франция) университети ҳисобланиб, унинг ташкил топишида, бошқа олий таълим муассасаларидан фарқли равишда, талабалар эмас, ўқитувчилар жамоага бирлашган. Янги университет 1150 йилда ташкил этилиб, дастлаб жуда тез ривожланган ва бир неча факультетларни бирлаштирган. Францияда руҳонийлар ва черков ўртасидаги низолар университет фаолиятига салбий таъсир кўрсатган. 1209, 1212, 1231 йилларда университетнинг автоном ҳуқуқи папа буллеси³⁹ билан чекланганини мисол қилиш мумкин. Черковнинг университет фаолиятини чеклаши ва унга ёрлик бериши бевосита таълим муассасасининг черков таъсирида бўлганидан далолат берарди.

Жаҳонда университетлар турлича омилар асосида шаклланган. Нуфузи юқори университетлар дворян оиласига мансуб шахс ва ҳомийлар раҳнамолигида, баъзилари эса Ғарбдаги ижтимоий-сиёсий вазият ва эҳтиёжлар таъсирида вужудга келган. Университетларнинг ташкил топиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг турлича эканини кўрамиз. Илмий адабиётларда дунёдаги илк университет 855 йилда Константинополда, олдиндан мавжуд бўлган ўрта аср мактаблари базасида, Византия давлат арбоби Варда ва Лев Математик (файласуф олим) томонидан асос солинган Магнавр (Константинополдаги сарой номи) университети экани келтирилади⁴⁰.

Диний ҳокимиятнинг таълим тизимига таъсири Шарқда ҳам сезиларли бўлган. Масалан, 970 йилда дастлаб жоме масжиди қошидаги мадраса сифатида фотимийлар (909-1171)дан бўлган халифа ал-Муиз (953-975) даврида фаолият кўрсата бошлаган Ал-Азҳар университетида ҳам шиа мазҳаби асослари ўргатилган. Ал-Азҳар университети Қоҳира шаҳри билан баробар қурилган. Фақатгина XI асрдан бошлаб унинг таркибидаги мадраса (996) Қуръони карим, ҳадис, фикҳ, тил ҳамда балоғат фанлари ўқитиладиган университетга айланган. XIV-XV асрларда университет яна бир неча янги қурилган мадрасалар қўшилиши ҳисобига кенгайган ва унда турли фанлар ўқитила бошланган. Дастлабки дарслар масжид ҳовлисида олиб борилган. Талабалар сони кўпайгач, махсус бинолар қурилиб, фаол талабаларга стипендиялар тайинланган. Мисрда Фотимийлар ҳукмронлигидан сўнг (1171), шиа ва суннийлар ўртасидаги ўзаро ички курашлар натижасида Ал-Азҳарнинг мавқеи пасайиб, ҳатто, у талон-тарож қилинган⁴¹ (университет кутубхона фондидаги қимматли китоблар сотиб юборилган ва йўқ қилинган). 1517 йилда Мисрнинг

³⁹ Булла - Рим папасининг ёрлиғи, фармони, фатвоси.

⁴⁰ Ғойибов Б., Гадоев Ҳ. Ўлкамизда олий таълим: тарихий омил ва илмий асослар. <https://uza.uz/uz/posts/lkamizda-oliy-talim-tarixiy-omil-va-ilmiy-asoslar-16-06-2020>.

⁴¹ Ўша манба..

Усманийлар давлати таркибига қўшиб олиниши натижасида Ал-Азҳар талабаларининг этник таркиби хилма-хиллашган.

Бу даврда давлат томонидан Ал-Азҳар учун маблағ ажратилмаган бўлсада, олий даргоҳ мусулмон таълими ва ҳуқуқини тарғиб қилиш маркази бўлиб қолаверган. Бугунги кунда Ал-Азҳар университети Миср давлатининг брендига айланган. Фотимий шиалардан кейин эса дунёвий фанларни ўқитиш натижасида Ал-Азҳар ҳақиқий университет мақомига эга бўлди.

Ҳозирда жаҳоннинг йирик олий таълим муассасаси ҳисобланган Оксфорд (Англия) университетининг ташкил топган санаси манбаларда турлича келтирилади. Университетга Париж университетидан норози бўлган инглиз талабалари 1096 йили (баъзи адабиётларда 1118 йил деб келтирилади) асос солишган. Шу даврдан бошлаб, Оксфордда университет фаолият кўрсатмаган 1214 йилдан ўқитувчиларнинг бир қисми шаҳарга қайтгандан кейин яна талабалар қабул қилина бошлаган. Кўриниб турибдики, мазкур университетга талабалар томонидан асос солинган, ўқитиш тизими ҳам жуда содда бўлган. Шунингдек, Кембриж (Англия) университетига ҳам 1209 йилда асос солинган улар Оксфордда шаҳарликлар ва черков ходимлари билан келиша олмасдан ўзлари янги университет ташкил этишганини айтиш лозим. Ғарбий Европада ислохотлар даврида (XVI аср) Кембриж ва Оксфорд университетлари инглиз черкови томонидан назоратга олиниб, қирол Генрих VIII 1536 йилда университетда схоластика факультети⁴² фаолиятини тақиқлаб қўяди, натижада университет фаолияти тўхтади. Бу ўз навбатида, диний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимият устидан назорат қилишини назарий асослашга қаратилгани билан аҳамиятли эди. Қарийб ўн йиллик низолар натижасида 1546 йилга келиб, Кембриж университетига Тринити коллежи ташкил этилиб, у ерда қадимги юнон тили, физика ва фуқаро ҳуқуқи ўқитила бошлаган. Маълум бўладики, Кембриж университети, асосан, диний билимлар ва черков фалсафасини тарғиб қилувчи муассаса сифатида вужудга келган бўлиб, кейинчалик дунёвий ҳокимият қаршилигига учраган. Ўрта асрлар университетлари диний ва дунёвий ҳокимият ўртасидаги курашларда азият чеккан. Баъзи университетлар дунёвий ҳокимият томонидан таъсис этилган бўлсада, диний ҳокимиятнинг розилигисиз қонуний фаолият олиб бора олмаган, айримлари университетлар шахсий маблағ эвазига шакллантирилган.

Олий ва ўқув юртларини ислоҳ қилишнинг долзарблиги аввало, кадрларга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Ҳозирги давр ҳар томонлама ривожланган, илмий,

⁴² Ўша манба.

техникавий ва бошқа соҳаларда тубдан фарқ қиладиган глобаллашган давр ҳисобланади. Буни эса олимларимиз ноосфера (Ақл соҳаси) босқичи деб номлашди.

Умуман олганда, олий таълимнинг моҳияти қуйидагиларни тақозо этади:

- ёшлар маънавиятига ёт ички таҳдидлар ва уларга қарши курашиш чоратадбирларини белгилашда олий ҳамда ўрта махсус таълим ўрнини баҳолаш;
- баркамол авлодни тарбиялашда таълим-тарбия, мафкура ва ғоянинг ўрнини кўрсатиб бериш.

Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Ижтимоий ривожланиш, биринчи навбатда, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва уларни жиҳозлаш масалалари, ҳеч шубҳасиз, жорий йилда ҳам диққатимиз марказида бўлади»⁴³. Глобаллашув шароитида таълим соҳаси мамлакатнинг ақлий салоҳияти ва инсон тафаккурини такомиллаштириш омилига айлангани инсон капитали жамғарилиши натижасидир. Хусусан, фалсафий таълим инсон омилини юқори босқичга кўтаришда муҳим роль ўйнайди. Бозор иқтисодиёти шароитида дунёқараши кенг, жамият ҳаёти учун дахлдорлик ҳиссига эга кадрлар тайёрлаш бугуннинг талабига айланмоқда.

Зеро, давр руҳини ифодаловчи таълим тизими ташкил этилмаса, дунё ҳамжамияти билан беллаша оладиган роқобатбардош кадрлар тайёрланмаса Ўзбекистон дунёда ўзининг муносиб ўрнига эга бўла олмайди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини «тўлиқ рўёбга чиқариш меҳнат бозорининг ривожланиши, реал ижтимоий-иқтисодий шароитларни инобатга олган ҳолда унга аниқликлар киритиш»⁴⁴ни талаб этди. Ўзбекистон иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар таълим хизматлари бозоридаги таълим хизматларига бўлган талабга таъсир этади.

Ҳозирги кунда фалсафа олдидаги муҳим вазифалардан бири қандай касбда ишлашидан қатъий назар ҳар бир инсонн фалсафий тафаккур қилиши, дунёқарашини кенгайтириши муҳим ҳисобланади⁴⁵.

Ўз навбатида, таълим хизматлари бозори ушбу талабни миқдорий, тузилма ва сифат жиҳатидан қондира олиш қобилиятига эга бўлиши лозим. Ушбу жараённинг барқарорлиги ва самарали бориши айнан таълим хизматлари бозоридаги иқтисодий муносабатларни рўй бераётган ўзгариш ва тенденцияларга қанчалик мослаштириб борилишига боғлиқ.

⁴³ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 36.

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Олий таълим меъёрий ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 41.

⁴⁵ Абдурахмонов Ф.Р. Фалсафа фанига янгича ёндашиш – давр талаби// Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт // V Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: Ношир, 2016 йил 1-2 июнь. – Б. 32-35.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, таълим тизимини ривожлантириш ва унинг аҳамиятини баҳолаш ҳар қандай шароитда зарурий ҳодиса сифатида жуда кўп ислохотларни талаб қилди, хусусан, инновациялар татбиқ этилганлиги билан ҳам ўлчанади. Демак, таълим тизими самарадорлигини ошириш, педагогларни замонавий билим ҳамда амалий кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, чет эл илғор тажрибаларини ўрганиш ва таълим амалиётига татбиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифасидар. Замонавий таълимга инновация олиб кириш асосида илғор хорижий тажрибаларни татбиқ этиш айнан мана шу йўналишдаги масалаларни ҳал этишга қаратилган.

REFERENCES

1. UIS. 2012. Xalqaro ta'limning standart tasnifi: ISCED 2011. www.uis.unesco.org/Education/Documents/isced-2011-yil.pdf.
2. Схоластика —1. Черковнинг диний ақидаларини назарий асослашга қаратилган қуруқ сафсатадан иборат ўрта асрлар фалсафасига нисбатан ишлатилган; 2. Қуруқ сафсата, пуч илм, тажрибага асосланмаган сохта билим.
3. Ғойибов Б., Гадоев Ҳ. Ўлкамизда олий таълим: тарихий омил ва илмий асослар. <https://uza.uz/uz/posts/lkamizda-oliy-talim-tarikhii-omil-va-ilmiy-asoslar-16-06-2020>.
4. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 36.
5. Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Олий таълим меъёрий ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 41.
6. Абдурахмонов Ф.Р. Фалсафа фанига янгича ёндашиш – давр талаби// Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт // V Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: Ношир, 2016 йил 1-2 июнь. – Б. 32-35.

INGLIZ VA O‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA “STEPMOTHER/O‘GAY ONA” KONSEPTINING FARQLI JIHATLARI

Kaipbergenova Dilbar Orakbaevna

I. Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Amaliy ingliz tili kafedrasida katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Bugungi kunda ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida “stepmother/o‘gay ona” konseptining farqli jihatlari rivojlantirish kabi fazilatlarini shakllantirishning zamonaviy usullari haqida to‘xtalib o‘tganmiz. Ingliz va o‘zbek ertaklarini chog‘ishtirma tahlil qilish olamning lingvistik manzarasida turli xil etnik guruhlarning ertaklarni idrok etish va verballashtirish bilan bog‘liq til birliklari inson ongida qanday shakllanishini aniqlashga imkon beradi. “O‘gay ona” konseptining mazmuni o‘ziga xos xususiyatli inson fenomeni bo‘lganligi tufayli uning mazmunini chog‘ishtirma tarzda lingvomadaniyatshunoslik doirasida ertaklar yordamida konseptual tahlil qilish madaniyatlararo nafaqat o‘xshashliklarni, balki farqli jihatlarni ham aniqlashda samarali hisoblanadi.

Kalit so‘zlar. *Ingliz va o‘zbek ertaklari, chog‘ishtirma tahlil qilish, lingvomadaniyatshunoslik, ta‘lim, tarbiya, inson fenomeni.*

ABSTRACT

In this article, we have discussed the different aspects of the concept of "stepmother" in English and Uzbek folk tales today, as well as modern methods of developing such qualities. The cross-analysis of English and Uzbek fairy tales allows to determine how language units related to the perception and verbalization of fairy tales of different ethnic groups are formed in the human mind in the linguistic landscape of the world. Due to the fact that the content of the concept of "stepmother" is a human phenomenon with its own characteristics, the conceptual analysis of its content in the framework of linguistic and cultural studies using fairy tales is effective in identifying not only similarities, but also differences between cultures.

Key words. *English and Uzbek fairy tales, cross-sectional analysis, linguistic and cultural studies, education, upbringing, human phenomenon.*

KIRISH

Ingliz va o‘zbek ertaklarini chog‘ishtirma tahlil qilish olamning lingvistik manzarasida turli xil etnik guruhlarning ertaklarni idrok etish va verballashtirish bilan bog‘liq til birliklari inson ongida qanday shakllanishini aniqlashga imkon beradi.

“O‘gay ona” konseptining mazmuni o‘ziga xos xususiyatli inson fenomeni bo‘lganligi tufayli uning mazmunini chog‘ishtirma tarzda lingvomadaniyatshunoslik doirasida ertaklar yordamida konseptual tahlil qilish madaniyatlararo nafaqat o‘xshashliklarni, balki farqli jihatlarini ham aniqlashda samarali hisoblanadi.

O‘zbek xalq ertaklari matnlari bilan ishlash jarayonida olingan ma’lumotlarni tahlil qilish ijobiy va salbiy belgilar tavsiflarida farqlar mavjudligini ko‘rsatdi, masalan, ijobiy va salbiy qahramonlar orasidagi farqlar tashqi yoki ichki belgilarning aniq ustunligida namoyon bo‘ladi. Shaxsiy fazilatlar mehnatsevarlik, rostgo‘ylik, vatanparvarlik, mardlik kabi belgilar uchun ahamiyatli bo‘lib, bu holat har ikkala millat ertaklariga xos xususiyat sanaladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ingliz xalq ertaklari matnlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, umuman olganda, *qirol, keksa odam, kampir* va *o‘gay qizning* xarakterlari ijobiydir; salbiy obrazlarga *dev, o‘gay ona, o‘gay onaning o‘z qizi* kiradi. Xarakteristikalarining farqi *malika, jodugar* kabi qahramonlarni tasvirlashda namoyon bo‘ladi. Tashqi ko‘rinishini tavsiflashda malikaning go‘zalligi, o‘gay qizning mehnatsevarligi, ajdahoning yovuzligi kabi belgilar dominantlik qiladi. Eksperimental tadqiqotlarga ko‘ra, o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar belgilarni ijobiy va salbiy deb aniqroq tasniflaydilar, qahramonlarni ijobiy va salbiy, yoki “yaxshi” va “yomon” ga ajratadilar.

O‘zbek va ingliz ertaklaridagi farqlar asosan tashqi belgilar emas, balki shaxsiy fazilatlar qatorida kuzatiladi. Agar ingliz tilida tashqi va ichki xususiyatlar orasida o‘xshashliklar teng ravishda mavjudligi kuzatilgan bo‘lsa (masalan, *old man* va *stepdaughter* belgilari taqqoslanganda tashqi va ichki belgilarning soni bir xil; *witch* va *widow* personajlari orasida hech qanday o‘xshash belgilar uchramadi), o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar ongida o‘zbek xalq ertaklarining ijobiy obrazlari, birinchi navbatda, yoshlik, go‘zallik va aql bilan, salbiy – keksalik va tashqi jozibasizlik bilan tenglashtiriladi. Biroq, bu so‘z ingliz xalq ertaklari belgilariga nisbatan qo‘llanilganda, qismangina to‘g‘ri keladi: salbiy belgilar jirkanch ko‘rinish bilan o‘zaro bog‘liq; shaxsiy fazilatlarini jihatidan tashqi ko‘rinishi jozibali deb ta’riflangan belgilar noaniq xarakterlanadi, bu esa, shunga ko‘ra, yadro ichki xususiyatlarini ajratib ko‘rsatishga imkon bermaydi, bu holat ushbu fikrni dalillaydi: ijobiy belgi jismoniy jozibadorlik (malika) bilan, salbiy belgi (o‘gay ona) – jirkanch tashqi ko‘rinish bilan; shu bilan birga, salbiy xarakter (o‘gay ona) tashqi tomondan *chiroyli* sifatida ham tavsiflanishi mumkin. Shu o‘rinda “Snow–white” – “Oppog‘oy” ingliz xalq ertagidagi o‘gay onaning dunyodagi eng go‘zal sifatida tasvirlanganligini misol qilib keltirish mumkin.

Ikkala til madaniyatida mavjud o‘gay ona belgilarining ichki va tashqi

xususiyatlarini taqqoslashda turli lingvistik madaniyat vakillari tomonidan xalq ertaklari personajlarini qabul qilishda ham farqlar mavjud. Xarakterni tavsiflashda ikki til madaniyati uchun umumiy bo‘lgan o‘gay ona – bu qahramonning tashqi ko‘rinishini belgilovchi xususiyat; o‘zbek va ingliz tillarida ushbu xususiyat konseptning yadrosiga tegishli. Xarakterni tavsiflashda o‘gay ona ikki tilda ham qahramonga xos bo‘lgan universal shaxsni tavsiflovchi – *wicked and evil* – yovuzlik belgisiga to‘g‘ri keladi, har ikkala til vakillari ertakdagi o‘gay ona xarakterini salbiy deb qabul qilishadi, ammo bu yovuzlikning aks etishi turlicha ko‘rinishga ega. O‘gay ona haqidagi ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida o‘gay qizdan qutulish usullari ham turlicha beriladi. Agar Zumradning o‘gay onasi cholga qizini o‘rmonga tashlab kelishni buyursa, Zolushkaning o‘gay onasi – qirolicha sehr orqali o‘ldirishga urinadi. O‘zbek xalq ertaklarida o‘gay onalar qari kampir, tashqi ko‘rinishi nihoyatda qo‘rqinchli, “*qovog‘idan qor yog‘ar edi*”, janjalkash, ochko‘z, rahmsiz sifatida tasvirlansa, ingliz xalq ertagidagi o‘gay ona esa “*go‘zallikda yagona*” bo‘lishga da‘vogarlik qiladi: “*o‘ta mag‘rur va o‘ziga ishongan, kimningdir undanda go‘zalroq bo‘lishi mumkinligi haqidagi xayolni ham miyasiga keltira olmaydigan*”, “*hasad va g‘urur uning yuragida begona o‘t kabi shunchalik tez va balandroq o‘sa boshladiki, na kechasi va na kunduzi halovat topa olmas edi*”⁴⁶. Yovuz o‘gay onalar haqidagi ertaklarda o‘gay ona va o‘gay qiz orasidagi ziddiyat shunchalik chuqurlashadiki, ertaklarning deyarli barchasida o‘gay qizning o‘limi rejalashtiriladi.

Ingliz tilidagi “O‘gay ona” turkumli ertaklarning o‘zbek tilidagi ertaklardan yana farqli jihatlari shundaki, ularning deyarli barchasi to‘y marosimi bilan yakunlanadi: *Their wedding was planned with great splendor and majesty* (Snow white); *Then, dressed in splendor, she was taken to the prince. He thought she was more beautiful than ever and married her a few days later* (Cinderella), undan tashqari oshkora sevgi bayonini ko‘rishimiz mumkin: *The prince said joyfully, “You are with me.” “I love you more than anything else in the world. Come with me to my father’s castle. You shall become my wife.”* (Snow white). Bunday xususiyatlar o‘zbek tilidagi “O‘gay ona” turkumli ertaklarda uchramadi.

O‘gay qizni tahqirlash ham ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida turli xil tasvirlanadi. “Cinderella”da bu hol o‘gay qizni og‘ir ish bilan band qilib qo‘yish bilan boshlansa: “*They took her pretty clothes away from her, put an old grey bedgown on her, and gave her wooden shoes. There she had to do hard work from morning till night, get up before daybreak, carry water, light fires, cook and wash*”⁴⁷. “Zumrad va Qimmat”da esa uzoq manzillarga adashtirib kelish yoki haydab yuborish vositalari

⁴⁶ <http://nota.triwe.net/> English Fairy tales.

⁴⁷ Andrew Lang. The blue fairy book. 5th ed. – London: Longmans, 1991. – P. 25-35.

bilan aks ettiriladi: “*Bir kuni kampir Zumradni yomonlab, cholga do‘q uribdi: – Qizing beodob, ishyoqmas, uni haydab yubor, o‘rmonga oborib adashtirib kel! Bo‘lmasa sen bilan bir nafas ham birga turmayman*”⁴⁸. O‘gay onaning qiyofasi o‘gay qizning tasviri bilan chambarchas bog‘liq, ikki tilda ham biri ikkinchisining antagonistini vazifasini bajaradi. Binobarin, bu xususiyat o‘rganilayotgan etnik guruhlar uchun ham keng tarqalgan. Bundan tashqari, ikki lingvomadaniyatda ham o‘gay onaning o‘gay qizidan qutulish istagi qayd etilgan, o‘gay qizidan qutulishni istash ta‘rifini o‘gay ona xarakterining universal xarakteristikasi deb atash mumkin. Ammo o‘gay ona qanday qilib yovuz bo‘lib qolgani haqida ertaklarda hikoya qilinmaydi. Ocharchilik dunyoning ko‘p mamlakatlarini egallab olgan XV asrda qish chillasida yovvoyi hayvonlarga yem bo‘lishi natijasida yosh bolalarning o‘limi ommaviy tus olgan. Shu haqiqat zamirida yana bir obraz dunyoga keldi, o‘rmondagi vahshiy hayvon roli yalmog‘iz kampirga o‘tdi, aynan u ertak qahramonlarini o‘rmonning daraxtlar zich o‘sgan eng qalin joyida kutib oladi, bunga esa o‘gay ona *faol* yordam beradi. O‘gay bolalardan qutulish uchun ularni qattiq sovuq kuni yupun va och holatda uydan chiqarib yuborish – ularni o‘limga yuborish ekanligini biladi, chunki qishda o‘rmonda och bo‘rilar, vahshiy hayvonlar izg‘iydi, ulardanda vahshiyroq o‘gay ona ular uchun o‘gay bolasini yemish sifatida chiqarib yuboradi.

Yomonlik belgisi ingliz va o‘zbek tillarida ushbu tushunchaning asosiy ma‘nosiga ishora qiladi; o‘gay onaning xarakteri ikki til madaniyatida ham salbiy deb ta‘riflanadi. O‘zbek va ingliz xalq ertaklarini chog‘ishtirma kuzatish asosida xulosa qilish mumkinki, o‘zbek lisoniy madaniyatida tasvirning salbiy ko‘rinishi kamroq, ingliz ertaklarida o‘gay onaning xarakteri ko‘proq ko‘rinadi, ammo u doimo o‘gay qiziga nisbatan shafqatsiz. Shunga qaramay, yovuzlik alomatini o‘gay ona xarakterining universal shaxsiy xususiyati sifatida ajratish mumkin. Bundan tashqari, ikki lingvomadaniyatning yana bir farqli xususiyati – bu belgining yoshi: o‘zbek xalq ertaklarida o‘gay onaning yoshi o‘tganligini ko‘rsatish eski xususiyat, ammo ingliz ertaklarida u yosh bo‘lishi ham mumkin; ammo ikkala holatda ham u konseptning yadrosiga tegishli. O‘gay ona haqidagi ertaklar syujetining ibtidoiy matn ko‘rinishidan oqsuyak zodagonlarning nazokatli matnlariga ko‘chishi bu ertaklarda sehrarlik, jodugarlik kabi qora kuchlarning zohirlanishiga olib keldi, shuning uchun *jodugarlik* o‘gay ona xarakterining universal xususiyati bo‘lib hisoblanadi. Sehr–jodu ostida doimo o‘gay qizning yoshligi va go‘zalligiga hasad qilish motivi yotadi. Navbatdagi motiv esa o‘z qizining shaxsiy manfaatlarini himoya qilish instinktidir. O‘gay qizining o‘limini “buyurtma” qilish ko‘proq o‘rta asrlar Yevropa o‘gay onalariga xos, buni “Zolushka” ertagining aka–uka Grimmlar variantida uchratish

⁴⁸ Ўзбек халқ эртақлари. – Тошкент, 2007. – Б. 38.

mumkin. Zodagon o'gay onalar real hayotda o'gay qizlarining o'limini emas, balki tahqirlanishini buyurtma qilishgan, nomusiga tajovuz qilingan o'gay qiz ortiq oila mulkiga xavf solmagan, ularni, odatda, uzoqroq bo'lgan monastirlarga rohibalikka yuborishgan. Mana shu mulkka daxl qilish doimo o'gay onalarni tashvishga solgan va o'gay qiziga nisbatan turli yovuzliklarni amalga oshirishlarida asosiy motivatsiya bo'lib hisoblangan.

Shunga qaramay, ingliz va o'zbek xalq ertaklarining salbiy qahramoni – o'gay onalarni bir–biridan ajratib turadigan ko'pgina farqlar ham mavjud. O'gay ona personajini ertaklar matnlarida chog'ishtirma tahlil qilish turli etnik guruhlar o'rtasida an'anaviy ravishda shakllanib kelgan xususiyatlarning farqlarini aniqlashda yordam beradi. Demak, "Stepmother/o'gay ona" konseptining ingliz va o'zbek ertaklarida qo'llanilishidagi farqli jihatlar quyidagilarda namoyon bo'lishini aniqladik:

1) ingliz ertaklarida o'gay onalarning qizidan qutulishi uchun motiv hasad va rashk bo'lsa, o'zbek tilidagi ertaklarda esa bu ochko'zlik bilan izohlanadi: – *This time, though, it was not for love; this time it was to a man who still mourned his own dead wife, and who preferred his daughter's company to hers. Desperation gave way to jealousy; then, when Cinderella's father died, hope gave way to hatred. "Why are you so cruel?" a baffled Cinderella, after years of abuse, asks her stepmother. "Because you are young, and innocent, and good";* – *Mol shuncha ko'p, shu qadar ajoyib emishki, Zumradning butun umriga yetib ortar emish. Bu narsa o'gay onani og'ir tashvishga solibdi.*

U cholga qizi Qimmatni ham tezda o'rmonga olib borib adashtirib kelishni buyuribdi. Mening aqlli qizim qimmatli mollar keltiradi, – debdi u. Qizining kelganini ko'rib kampir o'zida yo'q sevinibdi. Qo'ni–qo'shnilar yig'ilibdi, sandiqni ochmoqchi bo'lishibdi. Shunda kampir bilan qizi ikkisi: "Yo'q, ochmanglar!" deb o'zlarini sandiq ustiga tashlabdilar. Keyin ikki qulog'idan ko'tarib uyga olib kiribdilar.

2) ingliz ertaklarida o'gay onaning xarakterida ayyorlik va mag'rurlik kuzatilsa, o'zbek tilida esa janjalkashlik, yolg'onchilik dominantlik qiladi: – *but she was proud and arrogant, and she could not stand it if anyone might surpass her in beauty;* – *Bir kun kampir Zumradni yomonlab, cholga do'q uribdi: – Qizing beodob, ishyoqmas, uni haydab yubor! Bo'lmasa sen bilan bir nafas ham birga turmayman!*

3) ingliz ertaklarida o'gay onaning tashqi qiyofasi "*She was a beautiful woman*", o'zbek ertaklarida esa "*qo'rqinchli, qovog'idan qor yog'ar edi*" kabi tasvirlanadi. Yovuzlik va go'zallik yonma–yon tasvirlangan ingliz ertagidan farqli o'laroq, o'zbek xalq ertaklaridagi *yovuz, johil, berahm* o'gay ona hech qachon *go'zal* tarzida tasvirlanmaydi. Xarakterni tasvirlashda o'gay ona faqat ingliz tilida *go'zal* ayol

sifatida gavdalanadi, bu esa qahramonning jismoniy jozibadorligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ingliz va o'zbek xalq ertaklari matnlarida personajning tashqi jozibadorligi tavsifi qo'shimcha tafsilotlarni o'z ichiga olmaydi, aksincha mavhum bo'lib, umumlashtiriladi. Biroq, ushbu ta'rif ikki til madaniyati uchun odatiy bo'lishiga qaramay, ingliz va o'zbek xalq ertaklarida uni universal deb hisoblash mumkin emas;

4) ingliz ertaklarida o'gay onaning sehr-jodudan foydalanishi aytilsa, o'zbek xalq ertaklarida bu yumush o'gay ona tomonidan bajarilmaydi, balki boshqa personajlarga murojaat etish orqali amalga oshiriladi: *"It's only a poor old woman," came a squeaky voice, "selling apples." Yet it was the evil Queen, disguised as an old woman. "It's raining out here, my dear," said her voice through the door. "Please let me in." "Poor thing," thought Snow White, "having to go door to door selling apples in the rain." And so she opened the door. "Take a look at this big red apple," said the old woman, who as you know by now was really the Queen in disguise. She held the red apple close to Snow White's face. "Lovely, my dear, isn't it?"; Chol nima qilarini bilmay qolibdi. Axiri kampir: – Qizingni o'rmonga oborib adashtirib kel! U bilan birga turmayman! – debdi.*

5) ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi o'gay onalarning o'gay qizdan qutulish usullarida ham farqlar kuzatiladi: *"Kill her, and as proof that she is dead bring her lungs and her liver back to me"; "Qizingni o'rmonga oborib adashtirib kel!"*. Ingliz ertaklarida shavqatsizlik xususiyati dominantlik qiladi.

6) ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi o'gay onalarning jamiyatda tutgan o'rini belgilash ham har ikkala xalqning milliy mentalitetidan kelib chiqadi. Ingliz xalq ertaklarida salbiy hisoblangan o'gay ona qirolicha tarzida ifodalanishi mumkin, ammo o'zbek xalq ertaklarida omi, savodsiz, hech qanday martabaga ega emas shaxs sifatida ushbu obrazning salbiy qahramon ekanligi ochib beriladi, ularning turmush tarzlari ham bir-biridan farq qiladi. Ingliz ertagidagi o'gay ona qirolicha bo'lib, katta, hashamatli saroyda yashasa, o'zbek xalq ertagida o'gay ona kamtarona turmush tarzini kechiradi: – *Once upon a time, a princess named Snow White lived in a castle with her father, the King, and her stepmother, the Queen; – Bir zamonda katta bir soy bo'yida kichkina bir uy bo'lar ekan. Bu uyda chol, uning Zumrad degan qizi, o'gay ona va uning Qimmat degan arzanda qizi turar ekanlar.*

Nafaqat ingliz va o'zbek, balki boshqa xalqlar ertaklarining ham salbiy qahramoni – o'gay ona konseptining barchasi madaniy ahamiyatga ega, ma'lum pragmatik yukni ko'taradi va har bir xalq ertaklari matnlarida muntazam ravishda takrorlanadi. Binobarin, ushbu konseptni o'rganish olamning xalq folklori lisoniy manzarasi va unda aks etgan etnik guruh mentaliteti to'g'risida to'liq tushuncha olishga imkon beradi. Xalq mentaliteti, milliy xususiyatlari g'oyasi asosida

etnomadaniy tahlil qilish, lisoniy belgilarni madaniy talqin qilish usullaridan foydalanib, “ko‘rib chiqilayotgan lingvistik birliklarning pragmatik, konnotativ va madaniy salohiyatini aniqlash mumkin”.

Xulosa qilib Konseptlarni qiyoslab o‘rganish ham xuddi tilshunoslikning o‘zi kabi ong, tafakkur va til o‘rtasidagi aloqa fiksatsiyasidir va shu bilan bir qatorda tilga alohida yondashuvni ifodalaydi, “Stepmother/o‘gay ona” konseptini qiyoslab o‘rganish – bu lingvomadaniy tahlil bo‘lib, tarkibiy qismlarini chuqur o‘rganish va olam lisoniy manzarasining shakllanish mexanizmini tasvirlash orqali amalga oshirildi.

Ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida “stepmother/o‘gay ona” konseptining chog‘ishtirma talqini – bir–biridan madaniy, mintaqaviy va hududiy uzoq bo‘lgan ikki xalq ertaklaridagi o‘xshashlikni ochib berish orqali millatlar orasida bu kabi o‘xshashliklar uchrashi kuzatildi. Ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida sehrlilik predmetlarga keng murojaat qilinadi, keng tarqalgan o‘xshash obraz – bu sehrlilik ko‘zgu, dev obrazlaridir, shuningdek, bu ikki xalq ertaklarida bir xil syujetga ega o‘xshash mavzular ko‘plab uchrashi isbotlandi.

“Stepmother/o‘gay ona” konseptini ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida chog‘ishtirma tahlil qilish, belgilarining ichki va tashqi xususiyatlarini taqqoslash orqali turli etnik guruhlar o‘rtasida an’anaviy ravishda shakllanib kelgan bir qator xususiyatlarning farqlari aniqlandi.

REFERENCES

1. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1993. – С. 37.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – С. 247.
3. Кубрякова Е. С. Язык и Знание: На пути получения знаний в языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – С. 9; Попова З. Д., Стернин И. А.
4. Andrew Lang. The blue fairy book. 5th ed. – London: Longmans, 1991. – P. 25-35.
5. Ўзбек халк эртаклари. – Тошкент, 2007. – Б. 38.

ILMIY MATNLARNI TARJIMA QILISH JARAYONIDAGI ASOSIY QIYINCHILIKLARI TAHLILI

Rasulova Sanobar Jalalovna

I. Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Amaliy ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola bugungi kunda dolzarb bo'lgan ilmiy texnik atamalarni tarjima qilishda uchraydigan ba'zi muammolar va ularning sabablari haqida yoritilgan. Shu bilan birga tarjima tadqiqotida uchrovchi tarjima modellari ya'ni qiyosiy, jarayon va o'zgaruvchan modellar yoritiladi. Shuningdek jahon tarjimashunosligida to'rtta standart (izohlovchi, tasvirlovchi, tushuntiruvchi va tahmin qiluvchi) gipotezalar qayta tarjima qilish hodisasiga asoslanib bayon qilinadi va tasvirlanadi.

Kalit so'zlar: *prima facie, gipoteza, erkin tarjima, so'zma-so'z tarjima, texnik atamalar, tarjima muammolari, ilmiy-texnik matn, adabiyot, qiyinchilik, soha, o'rganish, ibora, chet tili, lug'at, tarjima modeli.*

ABSTRACT

This article describes some of the problems encountered in the translation of today's scientific and technical terms and their causes. At the same time, in translation research, encountering translation models, i.e. comparative, process and variable models are highlighted. Also, in world translation studies, four standard (explanatory, descriptive, explanatory and predictive) hypotheses are stated and described based on the phenomenon of retranslation.

Keywords: *prima facie, hypothesis, free translation, literal translation, technical terms, translation problems, scientific and technical text, literature, difficulty, field, study, phrase, foreign language, vocabulary at, translation model.*

KIRISH

Tarjima tipologiyasi bo'yicha an'anaviy fikrlarning aksariyati ikkita bir-biriga qarama-qarshiyo'nalishdan iborat bo'lib, «erkin va so'zma-so'z» bo'lgan tarjimalardir. Ushbu farqning zamonaviy talqini Nyumark (1981) tomonidan semantik va kommunikativ tarjima asosida taklif qilingan. [6] Semantik tarjima literal tarjimaga yaqinroq bo'lib, u asl nusxaning ma'nosi va shakliga eng maqbul ustuvor ahamiyat beradi va diniy matnlar, huquqiy matnlar, adabiyotlar, rasmiy nutqlar kabi yuqori mavqega ega bo'lgan matnlarining tarjimalariga mos keladi. Kommunikativ tarjima erkinroq bo'lib, yuborilgan xabarning samaradorligiga ustuvor ahamiyat beradi. U o'qish va tabiiylik kabi omillarga e'tiborni qaratadi va asl nusxaning ma'nosi bilan unchalik bog'liq bo'lmagan «pragmatik» matnlar tarjimalariga mos

keladi. Bularga reklama, sayyohlik risolalari, mahsulot tavsifi va ko'rsatmalari, qo'llanmalar kabi matnlar kiradi. Ushbu turdagi farqlanishning asosiy muammosi — so'zma-so'zlik, yaqinlik yoki masofa, va erkinlik darajalaridadir. Uning bitta maqsadli yechimi matndan matngacha bo'lgan turli xil o'zgarishlarni (siljishlar, strategiyalar) tahlil qilish va hisoblashdir. Ilmiy-texnik adabiyotlarning xarakterli xususiyati bir tomondan fikrni ifodalashning aniqligi va qisqaligi, ikkinchi tomondan esa qat'iy mantiqiy ketma-ketlik va taqdimotning to'liqligidir. Ilmiy-texnik adabiyotlar ko'p sonli atamalardan, shuningdek, ma'lum so'z va iboralardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunda gaplar kengayish bilan tavsiflanadi, ya'ni gapning bosh bo'laklari atrofida ko'p sonli kichik bo'laklarni guruhlash, katta aniqlovchi guruhlar va taqsimlangan bir hil bo'laklarning mavjudligi, kirish konstruktsiyalarining keng qo'llanilishi, shuningdek, murakkab birikma va jumalarning qo'llanilishi kabi. Tarjima malakasini egallash tarjima bilan shug'ullanuvchi shaxsning tayyorgarlik darajasi va xususiyatiga qarab turlicha amalga oshiriladi. Yaxshi texnik tayyorgarlikka ega, ammo chet tilini yetarli darajada bilmaydigan shaxslar uchun birinchi navbatda, lingvistik hodisalardagi muammolar, ya'ni ma'noni tushunishdagi asosiy qiyinchiliklar kelib chiqadi. Bunda jumladagi alohida so'zlar o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatish, tilni tushunish, tuzilmalar, ularning tarjimasini to'g'ri variantini tanlash, lug'atdan so'zni topish qobiliyati va boshqalar. Ilmiy va texnik adabiyotlarni deyarli lug'atdan foydalanmasdan o'qiy olish uchun qancha so'zni bilish kerak? Tarjimani o'qitish bo'yicha maxsus tadqiqotlar va tajriba shuni ko'rsatadiki, buning uchun 2500-3000 ta so'z lug'ati etarli. Minimal lug'atga birinchi navbatda qanday so'zlar kiritilishi kerak? Odatda, ilmiy-texnik matnning asosiy xususiyati undagi maxsus atamalarning ko'pligidir. Ehtimol, birinchi navbatda, bu atamalarni o'rganish kerakdir? Ko'pchilik shunday deb o'ylaydi. Bu savolga javob berish uchun atamalar nimani anglatishini aniqlab olishimiz kerak. Mutaxassis nuqtai nazaridan atama - bu maxsus tushunchani belgilash uchun xizmat qiluvchi so'z.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fan va texnikaning har bir sohasi uchun atamalar soni juda katta va o'n minglar bilan o'lchanadi. Bundan tashqari, fan va texnika taraqqiyoti bilan bog'liq holda yangi maxsus tushunchalar va ularga mos atamalar doimiy ravishda paydo bo'lmoqda. Lekin shu bilan birga, umumiy so'zlar ko'pincha atamalar sifatida ishlatiladi. Ko'rinib turibdiki, chet tilini o'rganishda, eng avvalo, asosiy, eng muhim tushunchalarni anglatuvchi shunday atamalarni o'zlashtirish zarur. Bundan tashqari, har bir mutaxassis tegishli fan va texnika sohasidagi bir qator eng muhim yuqori ixtisoslashtirilgan atamalarni ham o'rganishi kerak. Notanish so'zning ma'nosini

aniqlay olish uchun siz kontekstdan qanday foydalanishni, soʻz tuzuvchi elementlarning maʼnosini va soʻzning tarjimasiga taʼsir qiluvchi boshqa omillarni oʻrganishingiz kerak. Umumiy kontekst va torroq kontekst mavjud. Umumiy kontekst maʼlum bir gapning mazmunini va butun matnni anglatadi.

Umumiy kontekst har bir soʻzning maʼnosini ochish yoki aniqlashtirish uchun fon boʻlib xizmat qiladi. Tor kontekst deganda gapda berilgan soʻz bilan bogʻlangan va uning maʼnosini belgilovchi soʻzlarning leksik maʼnosi tushuniladi. Gapda maʼno jihatdan bogʻlangan soʻzlarni ajratish mumkin. Shuning uchun ulardan birini tarjima qilish uchun undan uzoq boʻlgan soʻzni ishlatish kerak. Matndagi notanish soʻzni tarjima qilish va soʻzlarni eslab qolish uchun soʻz yasash tahlili katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham soʻz yasash yoʻllari va asosiy soʻz yasash elementlarini bilish, shuningdek, murakkab soʻzlarni tarkibiy qismlariga koʻra tarjima qila olish zarur. Bu odamni koʻp sonli hosila soʻzlarni yodlash uchun qoʻshimcha kuch sarflash zaruratidan xalos qiladi, ularning maʼnosi asosiy soʻzning maʼnosidan osongina chiqariladi. Shuni yodda tutish kerakki, eng koʻp hosila soʻzlar feʼllardan hosil boʻladi. Shuning uchun feʼllarning oʻzlashtirilishiga alohida eʼtibor qaratish lozim. Ilmiy-texnik adabiyotlarni tarjima qilishda matndagi turli grammatik shakl va konstruksiyalarni tanib olish, tarjima qilish bilan bogʻliq koʻplab qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bu, birinchi navbatda, umumiy taʼrifning asosiy belgisi boʻlgan izohli soʻzlar bilan artiklning "bogʻlanishi" ni tan olmaganida, umumiy taʼrifga ega boʻlgan otlar guruhi kabi konstruksiyalarga taalluqlidir.

Muayyan qiyinchilik polisemantik grammatik shakllar va polisemantik yordamchi soʻzlarni tarjima qilish bilan bogʻliq. Bunda soʻzning grammatik vazifasini aniqlab, oʻzbek tiliga tarjima qilishga yordam beradigan bir qancha omillarni hisobga olish zarur. Tarjima jarayonida asosiy eʼtibor pirovard maqsad – matn mazmunini eng toʻliq va toʻgʻri anglash va bu mazmunni oʻzbek tili vositasida toʻgʻri va toʻgʻri ifodalashga qaratilishi uchun barcha tarjimalar matn mazmunini toʻgʻri va toʻgʻri ifodalashga qaratiladi, harakatlari erkin, minimal kuch va vaqt bilan amalga oshirilishi mumkin, goʻyo oʻz-oʻzidan, boshqacha qilib aytganda, maksimal darajada avtomatlashtirilgan.

REFERENCES

1. “Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат” Омонов Х.Т., Хўжаев Н.Х. Тошкент 2012й.
2. Абдурахмонова, З. Ю. (2021). ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШНИНГ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИДА САМАРАЛИ ЁНДОШУВ. *Academic research in educational sciences*, 2(CSPI conference 1), 1189-1193.

3. Aripov, N., Kamaletdinov, S., Tokhirov, N., Khudayberganov, S., Bashirova, A., & Djalalovna, M. (2023, March). Simulation modeling of train traffic based on GIS technologies. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2612, No. 1). AIP Publishing.
4. Nord C. Text analysis in translation: theory, methodology, and didactic application of a model for translation-oriented text analysis. Amsterdam: Rodopi, 1991. Juliane House-Translation as Communication across Languages and Cultures-Routledge (2015) (1) <https://www.academia.edu/38151758/>.pdf Reisiql, M. Rhetoric of Political Speeches. In R.Wodak and V. Koller (Eds), *Handbook of Communication in Public Sphere* (pp. 243–269). Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2008. Collombat, Isabelle. «Skopos Theory as an Extension of Rhetoric». *Poroi* 13, Iss. 1 (2017): Article 3. <https://doi.org/10.13008/2151-2957.1236>
5. Azatova, N. A. (2021). Tarjimashunoslikda matn va tarjima turlari masalalari. *Молодой ученый*, (12), 311-313.

ИЗУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ УЗБЕКИСТАНА – РУССКИЙ ЯЗЫК

Авлиякулов Зокир Авазович

Преподаватель Термезского Государственного педагогического института
факультета Филологии

кафедры Русского языка и литературы

Тел: +998990681467

Электронная почта: zokiravliyoqulov@gmail.com

Абдуллаева Дилшода Бахромовна

студентка 2-курса 205-группы Факультет “Филологии” по направлению
русский язык и литература в иноязычных группах Термезского
Государственного педагогического института.

Джураев Атхамжон Шухратжонович

студент 2-курса 201-группы Факультет “Филологии” по направлению
русский язык и литература в иноязычных группах Термезского
Государственного педагогического института.

АННОТАЦИЯ

Мониторинг интереса к изучению русского языка является одним из основных направлений деятельности по поддержке и продвижению русского языка. Актуальность статьи обусловлена недостаточным количеством современных исследований, посвященных положению русского языка в академическом образовательном пространстве. Цель исследования - проследить динамику изучения русского языка как иностранного (РКИ) в узбекских университетах за последние пять лет и выявить приоритетные факторы, послужившие причиной выбора русского языка для изучения.

***Ключевые слова:** русский язык как иностранный, Узбекистан, университеты, динамика интереса к изучению русского как иностранного, причины выбора русского как иностранного.*

ABSTRACT

Monitoring interest in learning the Russian language is one of the main activities to support and promote the Russian language. The relevance of the article is due to the insufficient number of modern studies devoted to the position of the Russian language in the academic educational space. The purpose of the study is to trace the dynamics of studying Russian as a foreign language (RFL) at Uzbek universities over the past five years and identify priority factors that led to the choice of Russian for study.

Key words: *Russian as a foreign language, Uzbekistan, universities, dynamics of interest in studying Russian as a foreign language, reasons for choosing Russian as a foreign language.*

ВВЕДЕНИЕ

Изучение иностранного языка, в том числе русского как иностранного (РКИ), — длительный и трудоемкий процесс, цел которого — приобретение коммуникативных навыков. При этом общая лингвистическая компетенция неразрывно связана с формированием социокультурной компетенции, основанной на знании учащимися национально-культурных особенностей социального и речевого поведения носителей языка, включающих обычаи, этикет, социальные стереотипы, историю и культуру, а также выработкой умения пользоваться полученными знаниями в процессе общения. Особенности формирования такой компетенции «заключаются в специфической направленности занятий по языку, которые проводятся в контексте диалога культур с учетом различий в социокультурном восприятии мира и способствуют, таким образом, достижению межкультурного понимания между людьми и формированию "вторичной языковой личности"»[3. С. 304].

Русский язык является одним из общепризнанных мировых языков, будущее официальным или рабочим языком крупнейших международных организаций: ООН, ЮНЕСКО, ВОЗ, ОДКБ, ОБСЕ и др. Принадлежность русского языка и культуры к общечеловеческим ценностям мирового значения не подлежит сомнению.

Традиционно распространение русского языка в Узбекистане рассматривается исследователями в контексте исторических событий и взаимоотношений между странами. Столкновение геополитических интересов и близость русско-узбекских границ привели к увеличению роли русского языка в военной сфере.

В этой связи основная задача преподавателей РКИ состоит в повышении интегральной мотивации для обеспечения устойчивого интереса к русскому языку и культуре. Особое внимание следует уделять формированию межкультурной компетенции, подбирая учебный материал в контексте диалога культур.

Материалы и Методы.

Занимая значительное место в академическом образовательном пространстве Узбекистана в настоящее время, русский язык обладает широкими перспективами для развития. С целью поддержания и стимулирования интереса

к его изучению необходимо расширят российско- узбекское сотрудничество в научно образовательной и культурной сферах по следующим направлениям: активизация программ по обмену студентами и профессорско-преподавательскими кадрами, организация международных конференций и симпозиумов, проведение совместных научно- исследовательских проектов, курсов повышения квалификации преподавателей и др. Кроме того, актуальным представляется создание профессионального объединения преподавателей русского языка как иностранного в Узбекистане для обмена опытом и информацией о современных подходах в методике преподавания РКИ.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Своевременное определение мотивов учащихся к изучению русского языка имеет ключевое значение при разработке учебных программ и формировании методических концепций [1. С. 332]. В этой связи необходимо расширят исследования в области динамики изучения русского языка в Узбекистане, тенденций его развития, оценки мотивации студентов.

Для реализации цели исследования применялся комплекс теоретических и практических методов. Теоретические: анализ научных статей, опубликованных в рецензируемых журналах за последние 15 лет, и справочной информации, представленной на интернет-сайтах российских официальных ведомств. Практические: онлайн-анкетирование, метод статистического анализа данных.

Русский язык активно используется респондентами при использовании опосредованных источников речи: интернет-контента и платформ соцмедиа. Однако наблюдается относительно низкая активность в таких видах речевой деятельности, как говорение и чтение [2. С. 49].

Суммируя сказанное, можно отметить положительную динамику интереса к изучению русского языка в Узбекистане как на государственном уровне, так и на индивидуальном.

Взаимосвязь между изучением русского языка и перспективами карьерного роста обусловлена требованиями рынка труда, влияние на который оказывают русско-узбекские экономические отношения. Активно развиваясь с конца 1990-х годов, сотрудничество в области торговли привело к внушительным результатам.

В диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук В.А. Степаненко «Лингвометодическая модель обучения коммуникации с учетом сертификации уровней владения русским языком как иностранным» [2. С. 46] рассматривается один из важных аспектов теории и методики преподавания

РКИ. Обучение коммуникации иностранных учащихся элементарного, базового и первого уровня владения РКИ с учетом семантико-синтаксических особенностей сложного предложения как необходимого компонента, определяющего восприятие и построение речевых произведений. Автором разработана модель обучения коммуникации на базе синтаксиса сложного предложения с учетом современного состояния русского языка применительно к трем первым уровням владения РКИ.

В работе в виде целостной системы изучены и представлены значимые для обучения на данных уровнях владения РКИ типы и разновидности сложного предложения, произведена классификация ошибок, связанных с восприятием и продуцированием конструкций сложного предложения и предложены пути и способы их преодоления. В диссертации выявлены и описаны характерные черты синтаксиса современного русского языка, которые должны найти отражение в текстах учебных пособий, исследован лингводидактический потенциал новостных программ с точки зрения представленности в них единиц обучения на уровне сложного предложения, введено понятие дискурса применительно к лингводидактическим описаниям, ориентированным на первые три уровня владения РКИ, разработана и апробирована методика преодоления разрыва между естественной и учебной коммуникацией на первом уровне владения РКИ.

Социокультурный компонент содержания обучения как средство повышения мотивации овладения русским языком иностранными студентами подробно изучен в кандидатском исследовании О.Г. Бутырской [1. С. 85]. В работе дополнены и систематизированы составляющие социокультурного компонента содержания обучения РКИ, описана развернутая структура социокультурной компетенции иностранных учащихся, владеющих русским языком в объеме ИИ и ИИИ сертификационных уровней. Обоснованы критерии отбора учебного материала социокультурной тематики в обучении РКИ, установлены преобладающие виды внутренней мотивации овладения русским языком иностранными учащимися и роль социокультурной информации в формировании мотивов учебной деятельности. Одним из приоритетных направлений научной работы нашей кафедры является лингво- культурология. Впервые изучены и описаны невербальные средства коммуникации в трех аспектах: лингво-страноведческом, структурно- семантическом, функциональном; обоснована необходимость учета невербального компонента в процессе обучения иностранному языку.

В настоящее время продвижение русского языка за рубежом является одним из приоритетных направлений внешней политики России, что зафиксировано в ряде государственных документов, в частности в Концепции государственной поддержки и продвижения русского языка за рубежом 2015 года и Концепции внешней политики Российской Федерации 2016 года. Распространение русского языка рассматривается как способ формирования положительного отношения к России и установления равноправных международных отношений. Принимая во внимание широкий диапазон российско-узбекского сотрудничества в наши дни, вопрос изучения русского языка в Узбекистане приобретает особую значимость.

Своевременное определение мотивов учащихся к изучению русского языка имеет ключевое значение при разработке учебных программ и формировании методических концепций. В этой связи необходимо расширять исследования в области динамики изучения русского языка в Узбекистане, тенденций его развития, оценки мотивации студентов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Каждому языку присущи свои специфические особенности, отличающие его от остальных языков. Вместе с тем в главных чертах все языки мира имеют между собой много общего, что дает основание ученым говорить о человеческом языке вообще. Люди давно заинтересовались языком и со временем создали науку о нем, которая называется языкознанием или лингвистикой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж, 2001.
2. Зиновева Э.И. Понятие «концепт» в отечественном языкознании: основные подходы и направления исследования // Вестник СПбГУ. Сер. 2, 1993. Вып. 2.
3. Игнатева О.П. Роль коммуникативной компетенции в переосмыслении теории ошибки // Лингво-культурологические и лингво-страноведческие аспекты теории и методики преподавания русского языка : матер. междунар. науч.-практ. конф. Тула, 2009.
4. Берарди Симона. Дистанционное обучение в практике преподавания русского языка в иностранной аудитории (на примере авторских мультимедийных курсов «Краски-А1» и «Краски-А2»): Дисс канд. пед. наук. М., 2011.

5. Буглакова Л.М. Государственное тестирование по русскому языку как иностранному в системе европейского языкового образовательного стандарта: Дисс. ... канд. пед. наук. М., 2011.
6. Avliyoqulov, Z. A. (2022). FEATURES THAT SHOULD BE PAID ATTENTION TO WHEN TEACHING RUSSIAN AT A PEDAGOGICAL INSTITUTE. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(6), 676-678.
7. Кадыров, У. (2023). FACTORS AND IMPORTANCE OF FORMING PERSONAL CONSCIOUSNESS IN THE INFORMATION SOCIETY. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 18, 74-79.
8. Қодиров, У. (2023). Психологик хизмат–замонавий таълим тизимининг ажралмас таркибий қисми. *Современные тенденции психологической службы в системе образования: теория и практика*, 1(1), 21-24.
9. Умарали Қодиров (2022). ДЕСТРУКТИВ ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ ШАХСГА ПСИХОЛОГИК ТАЪСИРИ. *Academic research in educational sciences, Religion Conference*, 290-294.
10. Avazov, K. H. (2020). FACTORS OF THE EFFECTIVENESS OF POLITICAL POWER AS THE BASIS OF THE SUSTAINABILITY OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (2), 586-589.
11. Komil, A. (2022). The Role of State Authority in Ensuring Political Stability. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*, 15, 9-16.
12. Авазов, К. Х. (2018). Угрозоустойчивость общества в системе политического исследования. In *Общественные науки в современном мире: политология, социология, философия, история* (pp. 46-50).
13. Авазов, К. Х. (2023). Социально-политический анализ формирования угрозоустойчивого общества. *Вопросы политологии*, 2(90), 590-593.
14. Mamanovich, R. H. (2022). The mass media as a subject of political and legal propaganda. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(10), 122-128.
15. Расулов, Ҳ. М. (2022). МАЪНАВИЙ ТАРҒИБОТДА ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 818-826.
16. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.

MAKTABGACHA TARBIYA MUASSASALARIDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Ochilova Xilola Sheraliyevna

Nizomiy nomidagi TDPU Maktabgacha ta'lim texnologiyasi
kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bolalarning nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni haqida ma'lumot berilgan. Bu jarayon bolalarni atrof-muhit bilan tanishtirish, ularning nutqini yaxshilash va so'z boyligini kengaytirish omilidir. Bolalarning ma'naviy va estetik tarbiyasining barcha jabhalarida til va nutq ko'nikmalarining ahamiyati ko'rsatilgan. Ushbu maqolada maktabgacha ta'limning dastlabki yillarida og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot qobiliyatlariga asoslangan til ko'nikmalarini o'rganish va rivojlantirish uchun asos yaratilganligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *nutq, nutq o'stirish, metod va usullar, so'z boyligini oshirish, maktabgacha ta'lim muassasasi.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье представлена информация о процессе развития речевых навыков детей. Этот процесс является фактором приобщения детей к окружающей среде, улучшения их речи и расширения словарного запаса. Показано значение языковых и речевых навыков во всех аспектах духовно-эстетического воспитания детей. В этой статье подчеркивается, что в начальные годы дошкольного образования была заложена основа для изучения и развития языковых навыков, основанных на разговорных и невербальных коммуникативных навыках.

Ключевые слова: *речь, развитие речи, приемы и методички, увеличивающие словарный запас, дошкольное образовательное учреждение.*

ABSTRACT

This article provides information about the process of developing children's speech skills. This process is a factor in introducing children to the environment, improving their speech and expanding their vocabulary. The importance of language and speech skills in all aspects of spiritual and aesthetic education of children is shown. This article emphasizes that in the early years of preschool education, the foundation was laid for the study and development of language skills based on conversational and non-verbal communication skills.

Keywords: *speech, speech cultivation, methods and methods, increasing vocabulary, preschool educational institution.*

KIRISH

Bolalar bog'chasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga ta'lim va tarbiya berishda eng asosiy vazifalardan biri bolalarga ona tilini o'rgatish, nutqini rivojlantirish, nutqiy munosabatga muomalaga o'rgatishdir. Nutq o'stirish uslubiyoti pedagogik fan bo'lib, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutqni shakllantirishga qaratilgan pedagogik qonuniyatlarni o'rganadi. Nutq o'stirish uslubiyoti fanining asosiy vazifasi— nutq o'stirish uslubi va uslubiyotlarini, ularning eng samarali vositalarini ilmiy-pedagogik asoslarda ishlab chiqish va bolalar bog'chalari tarbiyachilarini ular bilan ta'minlashdan iboratdir. Tarbiyachilar esa o'zlashtirilgan uslub va uslubiyot yordamida bolalarda zaruriy nutqiy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirishga harakat qiladilar. Nutq o'stirish uslubiyotining maqsadi bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirishdan, atrofdagilar bilan nutqiy muloqotda bo'lish malakasini shakllantirishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nutq o'stirish uslubiyoti boshqa xususiy uslubiyolar kabi quyidagi savollarga javob beradi:⁴⁹

- 1) nimaga o'rgatish kerak (bolalarda qaysi nutqiy malakalarni tarbiyalash kerak);
- 2) qanday o'rgatish kerak (bolalar nutqini shakllantirishda qanday sharoit qaysi usul va uslubiyotlardan foydalanish kerak);
- 3) nima uchun xuddi shunday o'rgatish kerak (nutqni rivojlantirish uchun taklif etilayotgan usul nazariy va amaliy jihatdan qanday asoslangan).

Nutq o'stirish uslubiyoti vazifasi o'z ichiga bir qancha maxsus xususiy vazifalarni ham qamrab olgan. Jumladan, bolalar bog'chasida bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha quyidagi maxsus, xususiy vazifalar amalga oshiriladi:

1. Bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutqini o'stirish, boyitish.
2. Nutqning grammatik tomonini shakllantirish.
3. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.
4. So'zlashuv nutqini (dialog) shakllantirish.
5. Hikoya qilishga o'rgatish (monologik nutqni shakllantirish).
6. Bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish.
7. Bolalarni boshlang'ich savodga tayyorlash.

Ushbu vazifalar bar bir guruhdagi bolalarning yoshi va individual xususiyatlariga ko'ra quyidagicha taqsimlangan:

Birinchi va ikkinchi kichik guruhda.

1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutq o'stirish, lug'atini

⁴⁹ Shodiyeva, N. (2008). NUTQ O'STIRISH USLUBIYOTI. Toshkent: O'QITUVCHI NASHRIVOT-MATBAA.

boyitish.

2. Nutqning grammatik tomonini shakllantirish.
3. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.
4. So'zlashuv nutqini (dialog) shakllantirish.
5. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish.

Ushbu guruhda hikoya qilishga (monolog nutqqa) o'rgatish bo'yicha boshlang'ich ma'lumot berish belgilangan.

Kichik guruh bolalari tarbiyachining hikoyasini eshitib, uning savollariga javob bera olishi, mavzulardagi rasm yuzasidan suhbatlarda ishtirok etishi bilan birga, avval eshitgan ertak va hikoyani xotirasida tiklab, uning mazmunini buzmasdan aytib bera olishlari lozim.

O'rta va katta guruhlarda tarbiyachi bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha quyidagi vazifalarni amalga oshirishi kerak:

1. Bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutqini o'stirish, lug'atini boyitish.
2. Nutqning grammatik tomonini shakllantirish.
3. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.
4. So'zlashuv nutqini (dialog) shakllantirish.
5. Hikoya qilishga (monolog nutq) o'rgatish.
6. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish.

Maktabga tayyorlov guruhida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

1. Bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutqini o'stirish, lug'atini boyitish.
2. Nutqning grammatik tomonini shakllantirish.
3. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.
4. So'zlashuv nutqini (dialog) shakllantirish.
5. Hikoya qilishga o'rgatish (monolog nutqni shakllantirish).
6. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish.
7. Bolalarni savod o'rgatishga tayyorlash.

I. Bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutqini o'stirish, lug'atini boyitish.

Lug'at ustida ishlash bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish orqali amalga oshiriladi. Bolalarni tevarak-atrofdagi buyumlar, hodisalar, o'simliklar, hayvonot dunyosi, kattalar mehnati va h. k.lar bilan tanishtirish jarayonida ularning nomlarini, sifatlarini, xususiyatlarini, xarakterlarini so'zlar bilan aytamiz. Masalan, buyumlarning nomini anglatadigan: k o'zgu, taroq, sovun, tish va kiyim cho'tkalari, palos, gilam, javon, karavot, xontaxta; sabzavotlarning nomini anglatadigan: sabzi, karam, sholg'om, bodring, baqlajon; o'simliklar: daraxt, gul, o't va boshqalar; mevalar: olma, nok, olcha, gilos, olxo'ri va hokazolar; uy hayvonlari: xo'roz, tovuq, ot, sigir, it, mushuk, qo'y, eshak; ularning bolalarining nomini bildiruvchi: joja, toychoq, buzoq, qo'zichoq,

uloqcha, xo'tik; harakatlarni ifodalovchi: yuvinmoq, artmoq, pishirmoq, tayyorlamoq, kir yuvmoq, dazmollamoq, ekmoq va boshqalar; sifatlarni bildiruvchi: katta, kichik, qizil, sariq, ko'k, zangori, oq, qora, issiq, sovuq, shirin, achchiq va hokazo so'zlar bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar lug'atiga kiritiladi, buning natijasida ularning lug'ati boyitiladi, nutqi rivojlanadi.

Bolalar bog'chasida lug'at bilan ishlash dasturi mavjud bo'lib, tarbiyachi bolalarga atrofdagilar bilan tez nutqiy muloqotga kirishib keta olishiga yordam beradigan so'zlarni tanlab, maxsus usul va uslubiyot yordamida ular nutqiga kiritib boradi. Bolalarni so'zlarning ma'nosini tushunishga o'rgatibgina qolmay, balki bu so'zlarni o'z nutqlarida faol ishlatishga ham odatlantirib boradi. Shuningdek, tarbiyachi bola lug'atining qopol so'zlardan xoli bo'lishiga shevaga oid (mahalliy) so'zlarni adabiy tildagi so'zlar bilan almashtirishga e'tibor berishi kerak.

Agarda tarbiyachi bola nutqidagi, tovush talaffuzidagi nuqsonlar, ohang va tempga, diksiyasiga (aniq, burro gapirish), nutqining mazmundorligi va ifodaliligiga e'tibor bermasa, bunday nuqsonlar bilan maktabga borgan bola bilimni o'zlashtira olmaydi va bu uning kelajakdagi mustaqil hayotida ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni nutqida nuqsoni bo'lgan bolaning nutqi boshqalarga tushunarsiz bo'ladi, o'z fikrini ifodalashda qiynaladi, uyaladi, natijada gapirmaslikka harakat qilib, indamas, jizzaki bo'lib qoladi. Bularning hammasi uning ruhiy rivojlanishiga ham ta'sir etadi. So'z tovush nutqini (dialog) shakllantirish. Bolalarga bilim va tarbiya berishda so'zlashuv nutqiga (dialog) o'rgatish kata ahamiyatga egadir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan so'zlashish bolalarning kundalik faoliyatlari va turli voqea hodisalarni kuzatish natijasida hosil boigan tushunchalarni aniqlash va uni bir tizimga solishda eng zaruriy ish vazifasi hisoblanadi. Bolada so'zlashuv nutqini shakllantirish bu boshqalarning nutqini tinglash va tushunish, so'zlashishni quvvatlash, savollarga javob berish va so'rashdir (savollar berish). Bola so'zlashuv nutqining rivojlanganlik darajasi uning lug'at boyligiga, tilning grammatik tomonini egallaganligiga bog'liqdir.

Bolani so'zlashuv nutqiga o'rgatish uning madaniy nutqni egallaganlik darajasiga ham bog'liqdir. Masalan, suhbatdosh bilan so'zlashayotgan vaqtda o'zining va suhbatdoshining nutqiga doimo e'tiborli bo'lish, suhbatdoshining nutqini aslo bo'lmaslik, savollarga odob bilan qo'l ko'tarib, ruxsat berilgach, javob berish, "ha" yoki "yo'q" deb qisqa javob bermay, balki shoshmay, o'ylab, so'ng to'liq, to'g'ri javob qaytarishga odatlantirish lozim.

So'zlashganda o'rtacha ovozda fikrni tushunarli qilib bayon etish, nutqning yoqimli bo'lishiga e'tibor berish, shuningdek, gapirayotgan vaqtda yerga, tevarak-

atrofqa qaramay, balki o'rtoqlariga qarab, ikki qo'lini yonga tushirib, erkin, samimiy so'zlashishga o'rgatishi va buni har mashg'ulotda bolalardan talab qilib boorish zarur.

Hikoya qilishga (monolog nutqqa) o'rgatish. Bolalarni maktabga tayyorlashda monolog nutqni rivojlantirish juda muhimdir. Monolog nutq boladan o'z fikrini tushunarli va izchil bayon qilishni talab etadi, bunday nutq turini esa bola 5 - 6 yoshda egallay boshlaydi. Chunki bu yoshda mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi, bolada katta so'z boyligi to'planadi, tilning grammatik qurilishini egallab oladi. Nutqning monolog shakli bolalarga ko'rgan narsalari haqida batafsil va izchil so'zlab berishga, o'z fikrlarini to'g'ri tuzilgan jumlar orqali bayon qilishga imkon beradi. Bolalarni hikoya qilishga o'rgatish ularning aqliy rivojlanishiga yordam beradi, fikr yuritish doirasi kengayadi, diqqat, tafakkur kabi psixologik jarayonlar rivojlanadi, nutqi ifodali bo'lib boradi, bolada o'zini tutish va jamoa oldida so'zlay olish malakasi hosil bo'ladi.

Badiiy adabiyot bilan tanishtirish. Bolalar badiiy adabiyoti keng tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirishga va bola shaxsini xar jihatdan kamol toptirishga yordam beradi. U bolaning kishilar hayoti haqidagi bilimlarini kengaytiradi, emotsional taassurotlarini boyitadi. Tarbiyachi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirar ekan, u bolalarda quyidagi malakalarni shakllantiradi:

1. Badiiy asarlarni tinglash va tushunish.
2. Asar qahranionlarining xatti harakatlarini baholash.
3. Insonlardagi axloqiy sifatlar va nuqsonlarni ta'riflab berisli.
4. Adabiy asarning mazmuniga doir savoilarga javob qaytarish, kichik hajmdagi she'rlarni intonatsiyalarga rioya qilib yodlab olish va ta'sirchan qilib aytib berish va h. k.

Bola hikoya, she'r, ertak tinglayotganida quvonadi, huzurlanadi. Bu emotsional ta'sirlanish bolada badiiy adabiyotni estetik idrok etish, ya'ni uni san'at asari sifatida his etish qobiliyatining paydo bolishiga, unda axloqiy sifatlarning shakllanishiga yordam beradi. Tarbiyachi bolalarni badiiy asar bilan tanishtirar ekan, har bir bolada kitobga nisbatan qiziqish va muhabbatni tarbiyalashi kerak.

Shunday qilib, bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha har bir ish jarayoni bolalarning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga oigan holda anialga oshiriladi. Bu borada yuqorida bayon etilgan vazifalarning har biri o'zining ta'limiy va tarbiyaviy jihatiga ega. Nutqni rivojlantirish jarayonida shaxsning axloqiy sifatlari shakllantiriladi, aqliy va estetik tarbiyaning muhim vazifalari hal etiladi. Nutq va tilning ahamiyati. Bola hayotining barcha ko'rinishlarida til rivojlanishining ahamiyatini oshirish mushkul. Hayotiy qobiliyat kaliti sifatida aloqa va tilning asosiy roli haqida ishonchli dalillar keltirish mumkin. Rasmiy ta'lim va maktab hayotining

dastlabki yillarida ta'sirli verbal va noverbal aloqaga asoslangan til mahorati o'rganish va rivojlanishga zamin bo'lgan. Til va boshqa muhim qobiliyatlarining o'sishi o'qishga tayyorgarlik, savodxonlik va hisobkitobni o'z ichiga olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Q. Shodiyeva NUTQ O'STIRISH USLUBIYOTI. Pedagogik yo'nalishdagi kasb-hunar kolledjlarining maktabgacha ta'lim ixtisosligi talabalari uchun darslik O'QITUVCHI NASHRIVOT-MATBAA IJODIY UYI TOSHKENT – 2008
2. D.R.Babayeva NUTQ O'STIRISH NAZARIYASI VA METODIKASI darslik TOSHKENT–2018
3. Abzalxanovna, S. M. (2023). DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL TRAINING IN PROFESSIONAL EDUCATION OF FUTURE TEACHERS. *World Bulletin of Social Sciences*, 19, 101-103.
4. Sultansaidova, M. (2023). DEVELOPMENT STAGES OF PRESCHOOL EDUCATION PEDAGOGY. *Confrencea*, 4(04), 386-393.
5. Sultansaidova, M. (2023). SOME ASPECTS OF PREPARING CHILDREN FOR SCHOOL. *International Journal of Pedagogics*, 3(02), 51-55.
6. Sultansaidova, M. (2023). BO'LAJAK TARBIYACHILARNI KASBGA YO'NALTIRIB O'QITISHDA METODIK TAYYORGARLIKNI TAKOMILLASHTIRISH. *Академические исследования в современной науке*, 2(5), 107-109.
7. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
8. Tirkashevna, R. Z. (2023). LANDSHAFT DIZAYNI BO'YICHA TA'LIM: MUAMMOLAR VA TAKLIFLAR. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 158-164.
9. Намазбаева, Л. З., & Латипова, Л. С. (2023). ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ РАКУРСЕ ВОСПРИЯТИЯ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 84-91.
10. Намазбаева, Л. З. (2023). РОЛЬ ДЕТСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ И ИХ ПОНИМАНИЯ ОКРУЖАЮЩЕГО МИРА. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 23-28.
11. Намазбаева, Л. (2022). BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH USULLARI VA TEXNOLOGIYALAR: Namazbayeva Lola, TN Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti tayanch

doktoranti. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (5), 132-140.

12. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.

13. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.

14. Садикова Д. К., Мансурова А. М. (2023). Изучение зарубежного опыта применения технологий Steam в дошкольном образовании. *Европейский журнал педагогических инициатив и образовательных практик*, 1(2), 162-167.

15. Artikbayeva, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL COOPERATION DURING THE QUALIFICATION PRACTICE. *Академические исследования в современной науке*, 2(4), 68-70.

16. Artikbayeva, A. A. (2023). IJTIMOIY NAMKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPENTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 187-190.

17. Artikbayeva, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL COOPERATION DURING THE QUALIFICATION PRACTICE. *Академические исследования в современной науке*, 2(4), 68-70.

18. Садикова Д. К. (2023). ОРГАНИЗАЦИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ. *Европейский международный журнал педагогики*, 3(02), 31-35.

19. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.

20. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.

21. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.

TERMINOLOGY IN ARABIC LINGUISTICS

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10205882>

Abdunabiev Sunnat Botirovich

«Oriental» University,

Teacher of the Department of Oriental languages

Tashkent, Republic of Uzbekistan

abdunabiev@yahoo.com

ABSTRACT

This article provides the necessary information about the history of the formation and development of terminology in the Arabic language, about the division of the lexical structure of the Arabic literary language into stages, about the translation of words that came from foreign languages into the native language in Arabic terminology, and the use of methods and tools unique to Arabic literary language.

Keywords: *Terminology, stages of development, “scientific terminology”, “morphological method” “الإشتقاق”*

INTRODUCTION

Terminology is the most relevant, extremely complex, theoretically and practically important branch of linguistics, that is, terminology. Terminology can be said to be closely related to all linguistic and non-linguistic fields.

The formation of terms is as old as the history of the people. In inscriptions such as Tonyukuk, Kultegin, Bilga Khakan, we find terms related to the crafts that our people are engaged in. They were also present in the folk legends and heroic songs. Mahmud Kashgari's work "Divanu Lugati-t-Turk", which embodied them, performed a great historical task in bringing them down to us.

The construction of bilingual and multilingual and explanatory dictionaries includes long periods. Dictionaries of Turkic languages began to be compiled in ancient times. M. Kashgari's "Divanu lugatit turk" (XI century), M. Zamakhshari's "Muqaddimatul adab" (XII century) and a number of other works are among them.

MAIN PARTS

It is known from history that the stages of development of the Arabic literary language, which unites all the Arab states and the Palestinian Authority in modern times, have not been the same and not uniform. It is accepted to divide the

development and formation of the vocabulary of the Arabic literary language into three. [1,17]

The first stage was associated with the emergence of Islam in the Arabian Peninsula from the 8th to the 12th century and the development of the Arabic-speaking Islamic civilization. During this period, Arabic literary language became the language of Muslim science, replacing Aramaic, Greek and Latin languages. In the traditional Muslim sciences (jurisprudence, history and linguistics), the basis of special nomenclature was formed by national terminology, while in the natural and exact sciences (chemistry, mathematics, geometry, astronomy) many Greek and Latin units were introduced through translation. A wide "network of special lexicon and terminology" was formed on the basis of the layer acquired from this foreign language. [1, 19]

The second stage (XIII-XVIII centuries) coincided with the complete disintegration of the Arab Caliphate and the period of foreign colonization. In this period, the development of the Arabic literary language was somewhat reduced, and some layers of the lexicon of the dialects entered the literary language. However, it was at this time that the Arabic language managed to bring many scientific achievements and cultural values to other languages of the world.

The third stage is associated with a new stage in the development of the Arabic literary language and, in particular, terminology, and coincided with the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. This period was directly related to the development of new Arabic literature, manifested in various genres, the growth of national self-awareness, the desire of Arab scientists to fully use the resources of the Arabic language, which is a means of spreading modern culture, science, technology and mass information. The comprehensive modernization of the Arabic language was caused by the political independence of the Arab countries and the implementation of deep political, economic and social reforms. Thus, Arabic literary language began to serve the real needs of modern Arab society in culture, politics, ideology, economy and other fields.

The classical and post-classical lexicon embodied in the literary experience of many centuries served as the foundation of modern Arabic literary language. According to F.M. Berezin, the author of the annotated dictionary of the Arabic language called "كتاب العين" ("Book of Ain"), which founded the scientific lexicography of the Arabs, is considered to be one of the founders of Arabic linguistics, Khalil ibn Akhmad. [2,16]

The most famous works on Arabic linguistics were created at the end of the 10th century and the beginning of the 11th century. Among them, Ibn Jinni's work

“الخصائص” (“Features”) is recognized as the most perfect work in Arabic linguistics. In it, the author considered the problems of the composition of words, variants, meanings of words, their use and other issues. Sa'alibi's work “فقه اللغة و انصار العربية” (“Linguistics and supporters of the Arabic language”) served as a special dictionary containing words borrowed from foreign languages, mainly from Persian.

The work of Ibn Faris, better known by the name “الصاحبي” (“friend /sakhaba(companion/)”), was devoted to the issues of classification of the original and adopted lexicon, homonymy, synonymy, monosemy, polysemy, as well as the formation of verbs and nouns. Al-Javaliky's “الموعرب من الكلم الاعجمي” (“Arabicized words from common/foreign/ speech”) and al-Khafaji's “شفاء الغليل فيما ورد في كلام العرب” (“Cure for quenching the thirst for the use of appropriations in Arab speech”) works of assimilated words. were as lists containing the causes and conditions of appropriation.

It is possible to cite the book “المظهر في علوم اللغة و أنواعها” (“Phenomena in Linguistics and Their Types”) by Jalaluddin as-Suyuti, dedicated to the problems of general Arabic linguistics in the Middle Ages. Akhmad Faris al-Shidyaq, Rifa' al-Takhtawi, Ibrahim al-Yaziji, Butrus al-Bustani, Sa'id al-Shartuni, Adib Ishaq contributed significantly to the development of the Arabic literary language of the new era and the arrangement of the original lexicon. [2,6]

Among the contemporary authors dedicated to the formation and development of Arabic terminology are Mustafa al-Shihabi's “المصطلحات العلمية في اللغة العربية في القديم” (“Scientific Terminology of the Arabic Language in the Past and Present”), Kamal Yusuf al-Khaja's “فلسفة اللغة” (“Language philosophy”), Husayn Mukhammad al-Khidra's “دراسة في اللغة و تأريخها” (“The Study of the Arabic Language and its History”), Jurji Zeidan's “تأريخ اللغة العربية” (“History of the Arabic Language”), Majid al-Mashat's “الدراسة المقارنة في تعليم اللغة العربية” (“About the role of comparative studies in the study of the Arabic language”) and the works of Muhammad Abdul Hamid Sa'ad and Ibrakhim Bukhayri “الدراسات اللغوية” (“Linguistic studies”) have a special place. Some issues of terminology are discussed by Sati al-Khusari “آراء و أحاديث في اللغة و الأدب” (“Thoughts and conversations about language and literature”) and Mahmud Taimur “معجم تيمور. الكبير في الألفاظ العامية” (“Dictionary of Taimur. The importance of dialect expressions”).

Generally speaking, Arab linguists first encountered the problem of standardization (harmonization) of scientific and technical terms in European languages during the emergence and gradual development of scientific terminology with the achievement of independence of the Arab countries. At the same time, Arabic linguists tried to use the internal (original) vocabulary of the Arabic language

as much as possible, to create their own term units through various linguistic methods instead of direct foreign language acquisitions.

When talking about the history of the development of terminology in the tradition of Arabic linguistics, it should be noted that there are seven Academies of the Arabic language working on issues of formation, standardization and unification of scientific terminology in Arab countries. For example, the Academy of Sciences, founded in 1919 in Damascus, Syria, has been publishing periodicals on terminological issues since 1921. In 1934, the Egyptian Arabic Academy was established, and in 1947, the Iraqi Academy of Sciences was established. Later, in 1976 - the Jordanian Academy of Sciences, in 1973 - the Tunisian Academy of Sciences, Arts and Letters, in 1993 - the Sudanese Academy of Sciences, and in 1994 the Arabic-language Palestinian Academy. Specialists in this field from Arab countries strive to unify Arabic terminology not only as a separate discipline, but also on an interdisciplinary, universal, and interlinguistic scale. In April 1961, an Arab interstate conference was held in Rabat, the capital of Morocco, dedicated to the solution of the issues of standardization and uniform systematization of scientific terminology that meets the requirements of the time.

The leading role of the Egyptian Academy of Arabic Language in bringing scientific terminology to a unified system and standardization is of particular note. This Academy was one of the first to apply the systematization of foreign language terminology using the kalka method.

For example, in the naming of measuring equipment, he proposed the model "مقياس الأَبْصار" - "optimeter", "مقياس القُوَّة" - "dynamometer", "كلمة مقياس + موضوع القياس" etc. The Academy uses the Arabic "-graph", "-scope", "-form", "mono-", "multi-", "poly-" and other such suffixes in the European languages. Equivalents of "رَاسِم", "تَعَدَّد/مَتَعَدَّد", "عَدِيد", "وَحِيد", "شَكْل", "مَجْسَم" were put into circulation.

"رَاسِمُ النَّدْبُوبِ" - "oscillograph", "وَرَقِي الشَّكْلِ" - sheet-like, "وَحِيدُ الْخَلِيَّةِ" - "one-celled", "وَحِيدُ البِنْرَةِ" - "one-seeded", "عَدِيدُ الأَنْزَعِ" - "polyarchy", "تَعَدَّدُ الأشْكَالِ" - Examples include "polymorphism" and many other terms.

However, despite the efforts of the Arabic language Academies to bring the terms of scientific, technical and other fields into a single system based on the internal resources of the language through the kalka method, there are also terms of direct appropriation in some professional areas.

For example, "ميكانيكا" - "mechanics", "استاتيكا" - "statics", "ديناميكا" - "dynamics", "ميكروسكوب" - "microscope", "ميكرومتر" - "micrometer", "كرونومتر" - "chronometer", "كومبيوتر" - "computer", etc. Such acquisitions were explained, first of all, by the difficulty in translating scientific and technical terms. In addition, the foreign

language option correctly and clearly expresses the intended meaning. On the other hand, the use of foreign language terms facilitates mutual understanding among specialists. But even in this case, linguists are trying to turn the acquired foreign language variants into "Arabized" half-faces. In the examples given below, half of the term consists of a foreign word, and the other half is an Arabic equivalent corresponding to this term: "عِلْمُ الدِّينَامِيكَا الهَوَائِيَّةُ" - "aerodynamics", "الدِّينَامِيكَا الحَرَارِيَّةُ" - "thermodynamics", "الإِسْتَاتِيكَا المَائِيَّةُ" - "hydrostatics" and others.

Despite the above-mentioned diversity and in some cases differences in terminology in Arabic terminology, the methods and tools that are unique to the Arabic literary language are usually used in the formation of new term units. The following methods of word formation are distinguished.

1. The morphological method of "الإِسْتِفْقَاقُ", that is, by adding suffixes, prefixes and infixes in accordance with the rules of word formation used in the Arabic literary language, and the morphological-syntactic method of "النَّحْثُ", that is, the formation of new term units using the addition of two or more independent bases ("رَأْسُمَالٌ" - "capital", "نِفْتَرُوغَازٌ" - "neftegaz", etc.);

2. Re-examining the meaning of the original lexicon, the expansion of the meaning - ("أَصُولٌ" - assets /main meaning - foundations, beginning), narrowing - ("سَدٌّ" - promissory note; bond /main meaning - support, pillar/) and the functional shift of the meaning passing /shifting/ - ("كَسَادٌ" - kasod, kasod in trade and commerce, not walking / the main meaning - standing, stopping (about water)) is the formation of terms;

3. "النَّرْجَمَةُ" - formation of terms through literal translation of terms and combinations of terms in a foreign language ("عِلْمُ الإِجْتِمَاعِ" - literally "science of society", i.e., "sociology", "عِلْمُ الرُّمُوزِ" - literally "symbols science about", i.e. "semiology" and others);

4. "التَّعْرِيْبُ" process (i.e., "Arabization" - assimilation of words mastered using the types and models of word formation in the Arabic language) parallel to "الإِقْتِرَاضُ" - formation of terms by assimilation of foreign language elements ("بَنْكٌ" - "bank", "دِيْبِلُوْمَاسِيٌّ" - "diplomat" etc.).

By means of the first and second methods listed above, Arabic terminologists make wide use of the derivational possibilities of the language and create national terms instead of monosyllabic terms in a foreign language. V. M. Belkin said that creating new words based on existing models in the language is the most productive way to update the vocabulary of the language.

It should be mentioned that in some cases it is difficult to find suitable Arabic equivalents for terms that have entered circulation and become stagnant. This

situation is directly caused by the phenomenon of synonymy in the Arabic language and the regional differentiation of Arabic terminology: terminologists face the problem of choosing a single scientific term and introducing it into scientific and professional use.

The process of coining foreign language terms and bringing the resulting terms into a single system is one of the most urgent issues facing linguists. Currently, two-element (composite) term combinations are widely used, for example: “عِلْمُ الحَفْرِيَّتِ” - "science of fossils", i.e. "archeology", “عِلْمُ الجَرَاثِيمِ” - "science of bacteria", i.e. "bacteriology", “عِلْمُ الوَظَائِفِ” - "science of functions", i.e. "physiology”, “عِلْمُ الزَّلَازِلِ” - "science of earthquakes", i.e. "seismology”, “عِلْمُ الوَرَاثَةِ” - "science of descent", i.e. "genetics”, “عِلْمُ السُّكَّانِ” - "science about the population", i.e. "demography" and so on.

CONCLUSION

Arab linguists have tried to use the wide possibilities of word formation and internal vocabulary resources of the Arabic language as much as possible in order to form the national fund of the system of scientific terms. This approach made it possible to limit the acquisitions coming directly from the foreign language and to preserve the purity of the native language. When necessary, and in the process of transitioning to a unified system of terms, creating new terms through the kalka method also helps to save the Arabic language from the direct influence of foreign languages.

REFERENCES:

1. Belkin V.M. Arabic lexicology. - M., 1975.
2. Berezin F.M. History of linguistic teachings. 2nd ed. – M., 1984.
3. Koshgari M. Devonu Dictionary-t-Turkish. Dictionary of Turkish words. Translator and publisher - S.M.Mutallibov. 3 volumes. - T.: Science, 1960-1963.
4. Botirovich, A. S. (2022). "TARJIMASHUNOSLIKDA USLUB MUAMMOSINING O'RGANILGANLIGI." *Ta'lim fidoyilari* **18**(5): 359-362.

IBN AL-ARABIY VA MAVLONO JOMIYNING TASAVVUFIIY-FALSAFIY QARASHLARIDA HAQ MA'RIFATI MASALASI

Xolmo'minov Ja'far Muhammadiyevich,

falsafa fanlari doktori (DSc), Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
"Manbashunoslik va tasavvuf germenevtikasi" kafedrasida professori v.b.

jafarmuhammad@mail.ru

Aqilxonov Saidolimxon,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Tasavvuf germenevtikasi"
magistratura mutaxassisligi, 2-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Insonning o'zini va olamning mohiyatini anglashi orqali borliqning Yaratguvchisi – Alloh taoloni ma'rifat etishi (anglashi) masalasi Irfon falsafasining asosiy bahs mavzusi hisoblanadi. Ya'ni, Inson – Olam – Xudo o'rtasidagi aloqadorlikni o'rganish tasavvuf ta'limotining gnoseologik asosini tashkil etadi. Bu masala IX-XVII asrlar davomida Musulmon sharqining turli mintaqalarida turli tariqatlar va irfoniy maktablarning yirik namoyandalari – tasavvuf olimlari tomonidan tahlil va tadqiq etilgan.

Ushbu maqolada Irfon falsafasidagi Haq ma'rifati – Xudoni anglash masalasi tasavvuf ta'limotining buyuk nazariyotchisi – Shayx ul-akbar Muhyiddin ibn al-Arabiy (1165–1240) va Naqshbandiya tariqatining yirik vakillaridan biri, buyuk shoir va mutafakkir Mavlono Abdurahmon Jomiy (1414 – 1492) ning tasavvufiy-falsafiy qarashlari asosida tahlil va tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: *Tasavvuf, Irfon falsafasi, Ibn al-Arabiy, Mavlono Jomiy, Vahdat ul-vujud, Haq ma'rifati (Allohni tanish), Haq zoti, Zot ma'rifati, olam, borliq, aql, qalb.*

THE PROBLEM OF KNOWING GOD IN THE SUFI-PHILOSOPHICAL VIEWS OF IBN AL-ARABI AND MAVLANA JAMI

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

Tashkent State University of Oriental Studies,

professor of chair "Source studies and Hermeneutics of Sufism"

jafarmuhammad@mail.ru

Akilkhanov Saidolimkhan,

Tashkent State University of Oriental Studies, master's degree in «Sufism Hermeneutics», 2nd year student

ABSTRACT

The question of man's knowledge of God, the Creator of existence, through knowledge of himself and the essence of the world is the main topic of discussion in Irfan's philosophy. That is, the study of the relationship between Man - the Universe - God constitutes the epistemological basis of Sufism. Throughout the 9th-17th centuries, this issue was analyzed and studied by Sufi scholars, major representatives of various Sufi orders and schools in different regions of the Muslim East.

In this article, the question of knowledge of the truth of God in the philosophy of Irfan is analyzed and explored on the basis of the views of the great theorist of Sufism - Sheikh ul-Akbar Muhyiddin ibn al-Arabi (1165-1240) and the great representative of the Naqshbandi order, poet and thinker Maulana Abdurahman Jami (1414 - 1492).

Key words: *Sufism, philosophy Irfan, Ibn al-Arabi, Mawlana Jami, Wahdat ul-Wujud, Haq marifati (Know Allah), Haq breed, Zat marifati, world, existence, mind, heart.*

ПРОБЛЕМА ПОЗНАНИЯ БОГА В СУФИЙСКО-ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ИБН АЛЬ-АРАБИ И МАВЛЯНА ДЖАМИ

Холмунинов Джафар Мухаммадиевич,

доктор философских наук (DSc),

и.о. профессора кафедры «Источникововедения и герменевтики суфизма»

Ташкентского государственного университета востоковедения,

jafarmuhammad@mail.ru

Акилханов Саидолимхан,

Ташкентский государственный университет востоковедения, студент 2 го
курса магистратуры по специальности «Суфийской герменевтики»

АННОТАЦИЯ

Вопрос познания человеком Бога – Творца существования, через познание себя и сущности мира является основной темой дискуссии в философии Ирфана. То есть изучение взаимоотношений Человека – Вселенной – Бога составляет гносеологическую основу суфизма. На протяжении IX-XVII веков этот вопрос анализировали и исследовали учёные-суфии, крупные представители различных суфийских орденов и школ в разных регионах мусульманского Востока.

В данной статье вопрос познание истины Бога в философии Ирфана анализируется и исследуется на основе воззрений великого теоретика

суфизма – Шейха уль-акбара Мухйиддина ибн аль-Араби (1165-1240) и великого представителя ордена Накибандия, поэта и мыслителя Маулана Абдурахмана Джами (1414 – 1492).

Ключевые слова: Суфизм, философия Ирфан, Ибн аль-Араби, Мауляна Джами, Вахдат уль-Вуджуд, Хак марифати (Познай Аллаха), порода Хак, Зат марифати, мир, существование, разум, сердце.

Asosiy bahs:

Borliq, uning Mutlaq Vujudning haqiqati (asl mohiyati) ekanligi, butun borliqda yagona, bitta vujud mavjudligi va u Alloh taolo ekanligi, boshqa vujudlar esa uning mavjudligi tufayli bor bo'lgani haqidagi g'oyalar Vahdat ul-vujud falsafasining borliqshunosligi – ontologiyasini tashkil etadi.

Vahdat ul-vujud nazariyasining asoschisi Shayx ul-akbar Muhyiddin ibn al-Arabiy(1165–1240)ning ilmiy-falsafiy g'oyalari asosan quyidagi masalalarga bag'ishlangan:

- barcha narsalarning asl mohiyati Allohdir;
- Allohdan tashqari hech qanday mavjudot yo'q;
- Barcha narsalarning javhari (substansiyasi) yagonadir, shuning uchun, olamning har qanday qismi, hatto zarrasi ham shu yaxlit olam kabidir. Faqat shu ilohiy substansiyaning olamiy birligigina haqiqiy voqelikni namoyon qiladi, tashqi empirik borliq esa abstraktdir. U insonlar tafakkurida, ularning dunyoviy hayotidagina haqiqiydek namoyon bo'ladi, aslida bu sarobdan o'zga narsa emas. Insoniyat tashqi ko'rinishda ko'pchilik bo'lsa-da, mohiyatan yagona, yaxlit mavjudlikdir. Olamdagi barcha narsalar, insonning ruhi ham ilohiy ilk manbaning in'ikosidir.

Faylasuflar nazdida “Sababi avval” deb ataladigan mohiyat Ilohiy tajalliy ilohiy qudrat orqali butun borliq uzra yoyilgan. Mutafakkirning borliqning birligi – Vahdat al-vujud konsepsiyasiga ko'ra barcha narsalar, avvalambor, g'oya ko'rinishida Alloh taolo ilmida mavjud bo'ladi, undan kelib chiqadi va yana unga qaytib boradi. Olam, borliq faqat o'sha yagonaning tashqi, zohiriy tomoni, Alloh esa ichki, botiniy tomonidir. Alloh har qanday sifatlardan mutlaq ozod, erkin, U – faqat butun borliqning yagona asosidir. [6,1]

XX asrning mashhur naqshbandiy shayxi Ma'mud As'ad Jo'shon to'g'ri ta'kidlaganidek, darhaqiqat, “Tasavvufning eng muhim maqsadi Allohni tanimoqdir. Tasavvufning bir qancha g'oya-maqsadlari bor. Bosh g'oyalari, bosh maqsadlari quyidagilar: Ma'rifatullohga erishmoq, ya'ni, Allohni tanimoq. Ammo Allohni tanimoq ilm emas, ilm deyilmaydi bu, ma'rifat deyiladi. Ya'ni, irfondir...” [7,5]

Irfonning bosh mavzusi bo‘lmish Vahdat ul-vujud asosan ontologik ta’limot bo‘lishiga qaramasdan, unda bilish (ma’rifat) nazariyasi – gnoseologiya masalalari ham ko‘rib chiqiladi. “Zot ma’rifati” masalasi Vahdat ul-vujud gnoseologiyasining markazida turadi. Zot ma’rifati masalasi asosan kalom (theologie) va falsafa ilmlarining bahs mavzui bo‘lib, irfon falsafasiga Ibn al-Arabiyning vahdat ul-vujudiy ta’limoti orqali kirib kelgan. Irfon, falsafa va kalom ilmlarining qorishmasidan vujudga kelgan bu ta’limotda Zot ma’rifati masalasi alohida o‘rin tutadi. Zot ma’rifati deganda Alloh Zotini ma’rifat etish (bilish, idrok etish) tushuniladi. Alloh Zotini bilish masalasi Ibn al-Arabiyan Jomiygacha asosan bitta savol atrofida aylanadi: Alloh Zoti xususida fikr yuritish mumkinmi yo mumkinmasmi? Alloh Zotini idrok etib bo‘ladimi yo bo‘lmaydimi?

Ibn al-Arabiylar faylasuflarning Alloh ta’olo Zoti haqidagi qarashlarini “hech qanday asosga ega bo‘lmagan dalillar”, deb baholab, “kimki bunday dalillar orqali biror narsani anglamoqchi bo‘lsa, xusron – ziyon va baxtsizlikdan o‘zga hech narsaga erisholmaydi”, - deydi. [2,307]

Yana bir joyda Ibn al-Arabiylar “nazar ahli”, ya’ni, faylasuflarning bu boradagi urinishlarini qattiq tanqid ostiga oladi: “Nazar ahli Xudo Zoti to‘g‘risidagi bahs eshigini ochibdilar, ammo so‘zlari safsatadan boshqa narsa emas. Ularning har biri o‘z bilimi va aqidasiiga yarasha bu haqda nimadir aytibdi, boshqasi esa aynan shuni inkor etibdi. Xudoni ma’rifat etish borasida ularning yagona nuqtai nazarlari yo‘qdir... Va zalla sa’yuham fil-hayotid-dunyo va hum yahsabuna annahum yuhsinuna sun’an (Ular qilgan sa’y-harakatlari dunyo hayotidayoq yo‘q bo‘lib ketgan, ammo o‘zlarini ishni chiroyli qilayotgan hisoblaydilar. (Kahf surasi, 104-oyat). Ularning bir guruhi Tangri Borliqning sababidir, deydi. Boshqa bir guruhi sabab ekanligini rad etadi. Boshqa bir toifasi aytadiki, Tangri javhar (substansiya), araz (atribut) yoki jism (materiya) bo‘lolmaydi, balki uning o‘zi o‘z mohiyati hisoblanadi... Shu tariqa so‘zni rosa cho‘zib, mashhur zarbulmasalning tasdig‘iga aylanmishlar: Tegirmonning ovozi eshitaman, ammo undan darak yo‘q”. [2,307]

Ibn al-Arabiylar olamni bilishda aqlning o‘rnini alohida ta’kidlaydi. Uningcha, insonga ma’lum bo‘lmagan narsalarni ma’lum qildirgan Parvardigor unga odam va olam sir-asrorini anglash uchun aql-idrok va tafakkur ato etdi. Aql va tafakkur qudrati insonni borliqning kashshofiga aylantirdi. Ammo insonga undan-da kuchliroq bo‘lgan yana boshqa bir ne’mat – qalb va mukoshafa yo‘li bilan olamni idrok etish qobiliyatini ham bergan edi. Bu noyob iste’dod insonga botin olami bilan bog‘lanish imkonini berdi. Iymon zavqi, kuchli hissiy-botiniy tuyg‘ular bilan limmo-lim bo‘lgan ushbu qobiliyat imkoniyatlarining chek-chegarasi yo‘q edi. Ammmo bu ilohiy ne’mat barchaga ham emas, faqatgina o‘z nafs xohish-istaklarini yengib, Rabbini tanigan,

nafsini tarbiyalab, qalbini musaffo ko'zguga aylantira olgan, butun borlig'ini muhabbat va ma'rifat egallab olgan zotlargagina nasib etgan. Hadisi qudsiyda [4,539] aytilgandek, "Man 'arafa nafsahu faqad 'arafa Rabbahu".

Ba'zilar "Hadisi qudsiy", ba'zilar "Hadis", ba'zilar esa "Hazrati ali hikmati", deb hisoblagan, Ibn Arabiy esa "Hadis" deb atagan ushbu hikmat bo'yicha "Kimki o'z nafsini tanigan bo'lsa, muhaqqaq, u o'z Rabbini tanigay". Parvardigor bunday noyob qobiliyatni o'zi bilan do'st tutingan bandalari – avliyoullohga in'om etdi. Ibn al-Arabiyning fikricha, Insonga Alloh tomonidan berilgan aql Alloh Zoti va sifatlarini idrok etish uchun emas, balki uning borligi, birligi va ma'budligini ma'rifat etish uchun inoyat etilgan. Aql o'zini ana shunday ma'rifatga ega bo'lish uchun tayyorlab borishi kerak. Zero aql hatto ilm, dalil va isbot yordamida ham Alloh Zotini idrok etolmaydi. Faqat uning borligi, birligi va ma'budligini ma'rifat etishi mumkin. [1,94-95]

Amerikalik yirik tasavvufshunos olim William Chittik Ibn al-Arabiyning teologik dunyoqarashini tahlil qilar ekan, Tasavvufdagi "kashf" – banda va Rabb o'rtasidagi hijob (parda, to'siq)ni ko'tarish masalasi va Ibn Arabiyning ushbu masalaga munosabatini ko'zdan kechirib o'tadi: "Tasavvuf" deb atalgan bu ikkinchi yondashuv butun dunyo hikmatlari bo'yicha kashf (ochish) deb ataladigan oliy irratsional bilim usullariga, ya'ni, inson qalbini Xudodan ajratib turadigan pardani ko'tarish masalasiga urg'u berdi. Ayrim so'fiylardan farqli o'laroq, Ibn al-Arabiyning aqlning hokimiyatini tan olishga qarshi emas edi. Biroq, uning ta'kidlashicha, pardalarni ochish bilimning yuqori shaklidir, chunki u Ilohiy haqiqatni vositasiz idrok etishdan kelib chiqadi. Ibn al-Arabiyning narsalarga qarash tarzida aql darajasi tug'ma ravishda bo'linish va ajratishga moyilgi kuzatiladi. Bu Xudo va koinot o'rtasidagi bog'liqlik va Xudoning uzoq va transsendent holatda turishi haqidagi fikrni yo'qqa chiqaradi. Aksincha, pardani ochish bir xillik va mavjudlikni ko'rish orqali hosil bo'ladi.

Xudoni va umuman haqiqatni bilish aql va pardaning muvaffaqiyatli muvozanatiga bog'liq. Faqat shu muvozanat orqali Xudoni tegishli rejimlarda ham yo'q, ham mavjud, yaqin va uzoq, transsendent va immanent, qahhor (qahrli) va rahmon (mehribon) zot sifatida qabul qilish mumkin. Ibn al-Arabiyning asarlari asosan ushbu mos uslublarning keng doirasini tushuntirishga bag'ishlangan". [10,1086-1087]

Ibn al-Arabiyning "Futuhot ul-Makkiya"ning yettinchi bobida aqlning Allohni ma'rifat etish (bilish; anglash) qobiliyati haqida shunday deydi: "Parvardigor aqlga O'zini ma'rifat etishni yukladi va O'zidan boshqa biron narsaga chalg'ib ketmasligi uchun unga buyurdi: "Avalam yatafakkaru" (Ular o'ylamaydilar?). Ammo aql Haq

ta'oloning tafakkur qilish haqidagi amrini noto'g'ri tushundi va tafakkur orqali Xudoni ma'rifat etishga yo'l topish lozim, deb o'yladi. Shuning uchun ham dalil izlashga tushdi va topgan dalillarini o'ziga asos qilib oldi. Ammo anbiyo, avliyo va tariqat ahli aqlan Haqning maqsadini to'g'ri tushunib oldilar va Haq ta'olo Zoti haqida fikrlash mumkin emasligi, bu narsa man etilganligi, Alloh Zotini ma'rifat etishning yagona yo'li ilohiy ta'rif (borligi, birligi va ma'budligi – J.X.) ekanligi va faqat Uning O'ziga yuz tutish lozimligini anglab yetdilar. Natijada Parvardigor ularga O'zini ma'rifat etish (bilish, anglash) qobiliyatini berdi va ular fikr orqali topishi mumkin bo'lgan narsa ilohiy nisbat orqali qiyin emasligini tushunib oldilar. Demak, ilohiy ta'rif orqali Zotni ma'rifat etish joiz ekan. [1,162]

Ko'rinib turganidek, Ibn al-Arabiyning Vahdat ul-vujud falsafasi borliq mohiyati va haqiqatini bilish masalasida agnostitsizmga yaqinroq ko'rinadi, ammo gnostitsizmga ham moyillik bildiradi. Ibn al-Arabiyning olamni anglash xususidagi nazariyasini yaxlit holda tasavvur etgan holda, uning dunyoqarashini agnostitsizm va gnostitsizm oralig'ida, deb baholash to'g'riroq bo'ladi. Bu hol yana bir karra ziddiyatlar va keskin xulosalar Ibn al-Arabi qarashlariga xos ekanligini ko'rsatadi.

Islom falsafiy tafakkuriga falsafa va kalom ilmlari tomonidan o'rtaga tashlangan va ko'pgina fiqhiy-aqidaviy mazhablar nuqtai nazaridan nojoiz deb topilgan bahslardan biri – yakka-yagona Alloh taolo Zotini bilib, anglab (idrok etib) bo'ladimi, degan masaladir. Tavhid g'oyasi bilan aloqador holda mafkuraviy maydonga kirib kelgan va irfon falsafasi namoyandalari, xususan, Ibn al-Arabiyni ham befarq qoldirmagan Zot ma'rifati (Mutlaq Vujudning asl mohiyatini bilish – J.X.) masalasi xususida aslida ancha-muncha diniy ulamolar sukut saqlaganlar. Lekin Jomiy Zot ma'rifati masalasi atrofida maxsus to'xtalib o'tadi va uni Ibn al-Arabi qarashlari asosida sharhlab beradi. Ibn al-Arabi faylasuflarning Alloh ta'olo Zoti haqidagi qarashlarini “hech qanday asosga ega bo'lmagan dalillar”, deb baholab, “kimki bunday dalillar orqali biror narsani anglamoqchi bo'lsa, xusron – ziyon va baxtsizlikdan o'zga hech narsaga erisholmaydi”, deydi. [2,30]

Mavlono Jomiy Zot xususida shunday deydi:

Har besaru poro narasad dast ba tu,
Xush onki zi xud buridu payvast ba tu.
Hasti tu ba hastie ki juz Zoti tu nest,
Fonist ba zoti xud, vale hast ba tu. [9,V.597a]

Mazmuni: *Qo'ldan oyoqni farqlay olmaydigan kishining qo'li Senga yetmaydi. O'zidan kechib, Sen bilan bog'langan (Sen bilan bir bo'lgan) kishi naqadar baxtlidir.*

Sening Borlig'ing Sening Zotingdan o'zga Borliqdan emas. Sening Borlig'ing Sening Zotingda foniydir, ammo Senda bordir (bor bo'lgandir).

Mavlono Abdurahmon Jomiyning sharhlashicha, Vojib ta'olo vujudi uning azaliy haqiqati bilan birdir. Tavhid tarafdori bo'lgan faylasuflar va so'fiylar nazdida mavjudot aqliy taqsimot nuqtai nazaridan uchga bo'linadi:

1. Borlig'i o'z zotidan emas, balki o'zga narsa borlig'idan olingan va bor bo'lgan mavjud. Masalan, Mumkini vujud.
2. Haqiqati o'zga vujudan bor bo'lgan, deb tasavvur etib bo'lmaydigan mavjud. Mutakallimlar nazdida bu mavjud Vojib ul-vujuddir.
3. Borlig'i aynan uning Zotidan bo'lgan mavjud. Ya'ni, o'zgan emas, balki O'z Zotidan bor bo'lgan mavjud nazarda tutilmoqda. Shubhasiz, bunday mavjud Vojib sanaladi. Zero bu mavjud borlig'ining tashqaridan vujudga kelganini mutlaqo tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, vujud martabalarining eng mukammali ham uchinchi martabadir. [9,V.597a]

Jomiy "Allohning borlig'i O'zining Zotidanmi yo o'zganmi?" - degan savolga "Allohning borlig'i aynan O'zining Zotidandir" - deb javob beradi.

Bu Zot masalasiga oid birinchi savol bo'lib, Mavlono Jomiyning boshqa falsafiy-irfoniy asarlari, jumladan, "Durrat ul-foxira", "Lavoeh", "Lavome", "Naqd un-nusus fi sharhi Naqsh al-fusus"da ham o'rtaga qo'yiladi va barchasida "O'z Zotidandir" - degan javob bilan yakun yasaladi. [8,140-141]

Ibn al-Arabiy Ilohiy Zot masalasini soddaroq tarzda tushuntirish maqsadida qadimgi pifagorchilarning sonlar haqidagi nazariyasi va uning asosida islom falsafaida shakllangan Hurufiya ta'limotining misollariga murojaat qilar ekan, arab alifbosining birinchi harfi – "alif" barcha harflarni vujudga keltiradigan manba hisoblanadi, deydi (ushbu g'oya asosida "Hurufiya" degan ta'limot ham vujudga kelgan).

"Alif" (ل), agarchi u omma nazdida harf sanalsa-da, aslida harf emas. Chunki "alif"dan maqsad Haq ta'oloning Zotidir. Haq ta'oloning Zoti esa har qanday ismu sifat, tavsif va tashbehdan munazzah deb tushuniladi. Haqning vujudi Zotdan ajralib, olamda zuhur etadi, ammo uning zuhuridan olamdagi ashyolar Haq Zotiga aylana olmaydi. [2,65]

Mavlono Abdurahmon Jomiy ("Sharhi ruboiyot"da) aynan shu misolni quyidagicha ifodalagan:

A'yon chu huruf dar suvar muxtalifand,
Lekin hama dar zoti alif mu'talifand.

Az ro'yi ta'ayyun hama bo g'ayri hamand
V-az ro'yi haqiqat hama ayni alifand. [9,V.613b]

Mazmuni: *A'yon ham harflarga o'xshab xilma-xil shakllarga ega. Lekin ularning barchasi "alif" zotidan kelib chiqqan. Sirtidan qaralsa, ular bir-biridan farq qiladigandek tuyuladi. Ammo aslida ularning barchasi bir narsadan – alifdan olingan.*

Haqiqatdan ham, alifning burilishu cho'zilishlari, kesilishu qo'shilishlaridan yangi shakllar, ya'ni turli ko'rinishga ega bo'lgan unsurlar – harflar vujudga keladi. Turli-tuman shakllarga ega bo'lgan harflar turlicha nomlar bilan ataladi. Bunday qarasa, ularning o'rtasida hech qanda uzviy robita yo'qdek ko'rinadi. Ammo aslida bunday emas. Barcha harflarning ibtidosi, manbai bir – alif. Alif bo'lmaganda turli-tuman shakllarga ega bo'lgan harflar ham vujudga kelolmasdi. Demak, barcha harflarni yagona haqiqat birlashtiradi. Bu – alif zotining haqiqatidir. Jomiy bu misol orqali Haq ta'olo vujudining o'z zohiri bilan birligini, zohir olamining undan ayri emasligini ta'kidlamochi bo'ladi.

Ibn al-Arabiy va uning izdoshlari nuqtai nazaridan, Haq ta'oloning ismlari va sifatleri bir jihatdan Zotdan ayri narsa, ammo boshqa jihatdan Zotning ayni o'zidir. Ya'ni, ilohiy ism va sifatlarining ma'nolaridagi xilma-xillik (olim - Zot, ilm - sifat; qodir - Zot, qudrat - sifat...) ularni Zotdan o'zga narsalardek ko'rsatadi. Ammo Ilohiy Zotning vohid – yakka-yagonaligi va asmoyu sifatning Undan ayri emasligi nazarda tutilsa, ismlar va sifatlarining Zot (Jomiy ta'biri bilan "alif") bilan aynan bir narsa ekanligi ma'lum bo'ladi.

Ash'ariya ta'limotining asoschisi Abulhasan Ash'ariy aqidasi ga ko'ra, "Sifot Uning o'zi ham emas, Undan boshqa ham emas. [5,95]

Ko'rinib turganidek, bu masala yuzasidan Ibn al-Arabiy va Ash'ariya kalom maktablari o'rtasida ancha ixtiloflar mavjud. Ammo Jomiy, ahli Sunna val-jamoa olimi bo'lsa-da mazkur masalada Ibn al-Arabiy nuqtai nazarini qo'llab-quvvatlab, "asmo va sifot tushunchalardagi tafovutlar jihatidan Zotdan ayri, ammo haqiqat va mohiyat jihatidan (Haq ta'olo vujudi vohiddir, asmo va sifot esa unga tegishli) Zotning ayni o'zidir", deydi. U "Lavoeh"da ham xuddi shu fikrni keltiradi. [3,69]

Jomiy Ibn al-Arabiyga ergashib, Alloh vujudini vojib deb hisoblaydi va vojib ta'olo vujudini O'z Zotidan, Zotini esa O'zidan deb biladi. Bundan u yog'ini bilish va idrok etishga ilm, aql va zavq (mukoshafa) ning qo'li yetmaydi. Allohning Zoti masalasidagi ikkinchi bahs "Zotni ma'rifat etish, ya'ni, uni bilish, idrok etish va haqiqati (mohiyati)ni anglash mumkinmi yo mumkin emasmi?" - degan savolga javob topishdir.

Jomiy “Lavoeh”da Ilohiy Zotni “Haqiqat ul-haqoyiq” (haqiqatlarning haqiqati; mohiyatlarning mohiyati), ya’ni, olamdagi barcha ashyolarning haqiqati deb ataydi. [3,87] Koinotdagi barcha mavjudotlar va ashyolar, xullas, har bir zarra, ana shu Zoti ilohiyning nurlari, tajalliysidir. Inson aql va his, ilmiy dalil va intuitsiya orqali koinotdagi barcha narsalarga taralayotgan nurni Ilohiy Zot tajalliysidan sarchashma olayotganligini his va idrok etishi mumkin. Ammo Inson aql va his yordami bilan haqiqatlarning haqiqati – Ilohiy Zot mohiyatiga yetolmaydi, uni kashf ham etolmaydi.

Jomiy “Sharhi ruboiyot”da Alloh ta’olo Zoti haqida fikr yuritish mumkin emas, deydi:

Ezad, ki hazor dar ba rux bikshudat,
Rohe ba kamoli kunhi xud nanmudat.
To zahmati behuda ba xud rah nadihi,
Dar zoti xud az fikr hazar farmudat. [9,V.601a]

Ya’ni: *Parvardigor minglab eshiklarni senga ochib berdi, ammo O‘z kamolining nihoyasini mushohada etishga yo‘l bermadi. O‘zingni bekorga qiynamasliging uchun o‘z Zoti haqida fikr yuritishingni man` etdi. [8,142]*

“Demak, Haq subhona O‘zining rahmati komila va raf’ati shomilasi ila bandalarining rohatini xohlab, qo‘lga kiritishi mumkin bo‘lmagan narsa talabida yurishdan qaytishni buyurgan”. [9,601b]

Muxtasar qilib aytganda, Mavlono Abdurahmon Jomiy o‘zining tasavvufiy-irfoniy asarlari, xususan, vahdat ul-vujud ta’limotiga oid falsafiy-irfoniy sharhnomalari bilan tasavvuf va irfon falsafasining 700 yillik tajribalariga go‘zal xotima yasab bergan buyuk tafakkur sohibi sifatida ham islom mintaqa ma’naviyati tarixida muhim o‘rin tutadi. Ya’ni, u irfon falsafasi tarixi davomida katta bahs-munozaralar va g‘oyaviy ixtiloflarga sabab bo‘lgan vahdat ul-vujud, tajalliy, a’yoni sobita, hazaroti xams, Haq va xalq, Zot ma’rifati, Zot va sifot, vahdat va kasrat, tavhid, qazo va qadar... kabi masalalarni kufr va ilhod deb hisoblanadigan yo‘llar orqali emas, balki barcha mazhablar, fiqrolar va guruhlar tomonidan ayni tavhid deb e’tirof etiladigan yo‘llar orqali talqin etib, islom falsafasiga qayta irfoniy ruh bag‘ishladi, tobora siyosiy lashib borayotgan, o‘zining jamiyatdagi ma’naviy-ma’rifiy mavqeini yo‘qota boshlagan naqshbandiya tariqatini yana Inson va Borliq atrofidagi falsafiy mushohadalar, mulohaza-yu muhokamalar yuritishga hidoyat etdi. Sxolastik mazhabiy oqimga aylanayotgan Naqshbandiya tariqati Jomiyning falsafiy-irfoniy qarashlari yordamida qayta isloh etildi, ilmiy-nazariy jihatdan mustahkam asoslandi.

Mavlono Jomiy ilmiy-falsafiy asarlarida irfon falsafasiga bog‘liq bo‘lgan masalalar (vujud, Vahdat ul-vujud, tajalliy, Haq va xalq, vahdat va kasrat...) bilan bir qatorda kalom falsafasiga xos bo‘lgan masalalar (Alloh ta’oloning Zoti, sifatleri va ismlari, Vojib ul-vujud, mumkin ul-vujud, Zot ma’rifati (Alloh ta’olo Zotini bilish nazariyasi), Zot va sifot tajalliysi, tavhid, qazo va qadar...)ni o‘rtaga tashlab, ularni Ibn al-Arabiy maktabi va Hanafiya mazhabi aqidiga tayangan holda tahlil va tadqiq etar ekan, o‘zini yetuk ilohiyotshunos olim sifatida ham namoyon etadi.

Ilohshunoslik ilmi bo‘lgan irfon yoki ma’rifat tariqatning hosilasi va bevosita uning ilmiy shakldagi davomidir. Boshqacha aytganda, tariqatdan maqsad ma’rifatdir. Xo‘sh, ma’rifatning nishonasi nima, qanday kishi ma’rifatga noil bo‘la oladi? Bu savollarga yuqorida qisman javob berilganday bo‘ldi. Ammo shunga qaramay, buni kengroq sharhlashga majburlamiz, chunki tasavvufda ma’rifat tushunchasi maxsus o‘rin egallaydi va uning o‘z ta’rifi, haqiqatlari bor. So‘fiylar nazarida ma’rifat fikrdan oldin ketadigan va shubhaga zarracha asos qoldirmaydigan ilmdir. Ma’rifat ilmi botiniy ilm deb ham yuritilgan. Chunki tasavvuf ahdi dunyoviy va diniy ilmlarni birga qo‘shib, «zohiriy ilmlar» deb ataganlar. Ularning uqtirishicha, zohiriy ilmlar bilan Xudoni bilish qiyin. Biroq boshqa bir nuqtai nazar ham bor: garchi zohiriy bilimlar Haq taolo asrorini anglashga yaroqsiz bo‘lsa-da, lekin dunyoni bilish Allohni bilishning birinchi bosqichi, ya’ni Allohni bilish dunyoni bilishdan boshlanishi kerak, chunki dunyo – kasrat olami, Allohning ijodi. Uning sifatleri, qudratini namoyon etib turadigan ko‘zgu. Tasavvuf nazariyotchilaridan biri Abdurazzoq Koshoniy Ibn al-Arabiy qarashlariga suyanib, ma’rifatga bunday ta’rif bergan: «Ma’rifat muxtasar ilmlarni tafsilotlar suratida tanimoqdir, ilohiy ma’rifat ilohiy zot va sifatleri ahvol va hodisalar tafsili va nuzul bo‘lgan amrlar suratila tanish demak». Buning ma’nosi shuki. Muxtasar mavjudlik va mutlaq foil (ish egasi) tafsilning o‘zi bo‘lib, uning ilmi kasrat olamida tafsilik topadi, muayyanlashadi. Bundan yana quyidagi fikr kelib chiqadi: moddiy dunyodagi jamiki ilm, hali ochilmagan barcha siru asrorlar Allohga tegishli, Alloh – hikmatlarning jamuljami, bizning bilimlar esa — uning tafsiri, sharhi. Demak, biz Robbimizni bilish uchun tafsirlan buyuk aslga qarab borishimiz kerak.[3,117]

Ilohiy ma’rifatni egallash martabalari esa quyidagicha:

1. Solik har bir narsani ko‘rganda, uni mutlaq foilning asari deb bilsin, ya’ni dunyo va boshqa olamlar o‘z-o‘zidan mavjud emas, balki ular azaliy va abadiy, Qodiru Xoliq, Ahadu Samad parvardigorning sun‘ilan yaralgan va parvardigor tufayli mavjud ekaniga bir bor ishonsin, imon keltirsin.

2. Mutlaq foildan bo‘lgan har bir asarni ko‘rganida tasavvur va taxayyul bilan uni mutlaq foil sifatlaridan qaysi sifati zuhuri ekanligini anglab yetsin. Chunki

parvardigorning behisob sifatleri bo'lib, olam o'zgarishlari, voqea-hodisalar, narsalar xususiyatining har biri uning muayyan sifatining natijasidir.

3 Haq murodi maqsadini har bir sifat tajallisida (porlashida) anglab yetsin (tanisin).

4. Solik ilohiy ilm suratini o'zining ma'rifati suratida tanisin va o'zini ilmu ma'rifat, balki vujudan ham soqit etsin. Keyingi, to'rtinchi martaba tavhid va fanoga ishoradirkim, bu haqda alohida to'xtalib o'tamiz.

Demak, bundan ma'lum bo'ladiki, garchi Allohni ko'rish mumkin bo'lmasa-da (hatto hazrat Payg'ambar sallallohu alayhi vasallam ham me'roj kechasi Parvardigor huzuriga yetishganlarida, uni bevosita ko'rganlari yo'q, balki parda orqasidan suhbatlashib, jamolidan bahramand bo'lganlar), ilohiyot olami «g'ayb olami» deyilsa-da, shunga qaramay, Uni tanish, sifatleri orqali zotini anglash, idrok etish mumkin. Hujjat ul-islom Muhammad G'azzoliy deydi, ruhni ko'rib bo'lmayli, lekin ruh bor, u – «hastii nestnamoy», ya'ni yo'qday bo'lib tuyuladigan borliqdir. Masalan, to'zon qo'zg'olganda, tuproq o'z-o'zidan havoga ko'tarildi deb aytoilmaymiz. Tuproqni shamol ko'tarib, to'zonga aylantiradi, lekin shamol va havo ko'zga ko'rinmaydi. Shu kabi ruh ham ko'zga ko'rinmaydi, ammo jism harakatlari ruhdandir, biz buni jismning xususiyati, harakati orqali bilib olamiz.

XULOSA

Tasavvuf mutafakkirlari Haq ma'rifati va borliqni bilish masalasida tasavvur, his, aql, mantiqiy tafakkur kabi ratsionalizmga xos tushunchalarni ham eslab o'tadilar va ulardan foydalanadilar. Biroq, ularning fikricha, aqliy-hissiy bilish usuli zohiriy, ya'ni, dunyoviy bilimga kifoya qiladi, xolos. Ilohiyotni anglash uchun esa aql ojizdir. Ilohiyot ilmi aqlga sig'maydigan, aql o'lchovlaridan baland turadigan ilmdir. Ibn al-Arabiy aytadiki, Xudo haqida ham aql tili bilan gapirish mumkin, lekin aql kuchi bilan uni bilish mumkin emas. Aql isbotni talab qiladi, dalil va tajriba bilan ish ko'radi. Vaholanki, Xudoning borligi, zotu sifatlarini dalil orqali isbotlash mushkul. «Ma'rifat haq tomonidan yuboriladi. Bu mening fikrim emas, balki ilohiy ilhomdir», deb yozadi Ibn al-Arabiy. Alloh bilan xilvatda qolgan mard insonda shunday holat yuz beradiki, unda ilmlardan ilhom paydo bo'lib, uning rahmati bilan yuksaladi. Darveshdagi bu holat oddiy odamlar va isbot-dalil ahsh uchun qorong'udir. Bu – avliyolarga yuboriladigan ilohiy bilim. Abu Yazid Bistomiy kalom ahliga qarab degan ekan: «Siz o'z ilmlaringizni jonsiz narsalardan olasiz, biz esa abadiy tirik Zotdan olamiz». Abu Yazid jonsiz narsalar deb moddalar, ashyolarni nazarda tutadi. Laduniy – rabboniy bilim Xoja Xizrning bilimiga qiyos etgulik. Xoja Xizr hayot suvi – abadiy tiriklik suvini ichgan, u hamma voqeadan, hamma ahvoldan, hamma

kechinmalardan xabardor; narsalar xosiyati va qonuniyatini oldindan biladi, xudo unga o'z bilimni tuhfa etgan. [3,119]

Irfon falsafasi olamni bilishni, konkret kundalik hayotni, insonning olam va borliq, zamon va makon, lahza va abadiyat, hodisa va mohiyat haqidagi tushunchalari bilan bog'liq qarashlarni o'zida aks ettiradi. Ammo bularning barini Haq taolo qudrati va xalhoqiyatining natijasi, Alloh ilmu hikmatining zuhur etishi (namoyon bo'lishi) sifatida izohlaydi. Shu nuqtai nazardan, Irfon falsafasi teologik (ilohiyotshunoslikka oid) ta'limot hisoblanadi. Boshqacha aytganda, Tasavvuf ta'limoti tarkibidagi falsafa (ya'ni, Irfon) Islom diniy-falsafiy tafakkuri doirasidagi o'ziga xos ilohiyotshunoslik maktabidir. "Tasavvuf ilohiyotshunosligi" deb atash mumkin bo'lgan ushbu ilohiyotshunoslik maktabi Kalom ilmi yoxud falsafasidan farq qiladi. Negaki, Kalom falsafasi diniy masalalarni tadqiq etishda faqat ratsional usullardan foydalansa, Irfon falsafasi asosan irrotsionalistik usullardan foydalanadi.

So'fiylar islom ma'rifati, Qur'on ilmini chuqur egallagan va buni el orasiga yoyishga jiddiy ahd qilib kelgan kishilar edilar. Faqat so'zlari, suhbatlari, da'vatlari bilangina emas, balki xulq-atvori, faoliyati bilan ham atrofdagilarga ta'sir etar, namuna, ibrat ko'rsatardilar. Ulug' shayxlar dunyoviy bilimlar, avvalo, shariat ilmini puxta egallaganlari bilan ajralib turardilar. Chunki tasavvufda dunyo ilmini bilmay turib, iloh ilmu ma'rifatini bilish mumkin emas, degan qarash mavjud. Ayniqsa, orif so'fiylar donishmandlik, fazilat va botiniy ilmlar sohibi sifatida shuhrat qozonganlar. Orif aslida ilohiy ilmlar sohibi demak. Oddiy so'fiydan u donish axliga yaqinligi bilan farqlanib turadi. Orifning ko'ngli ilohiy nur – ilmu hikmat xazinasini, deganlar. Bu ilm parvardigor sifatlarini tanish, anglash bilan to'lishib boradi, chunki sifatlarini tanimay, zotni tanish mumkin emas. Sifatlar esa tafriqa (farq, xilma-xillik, ziddiyat) ni anglatadi.

Tafriqa moddiy dunyoga xos xususiyat. Demak, dunyoning siru asrori, ilmu hikmati, xislat va xususiyati, qonuniyatlari – Alloh sifatlarining in'ikosi. Ushbu sifatning har birini tanib, bilib olgan odam jam' martabasida Alloh zotini tanishi mumkin. Sifatlardagi alohida-alohida xususiyat (juz') jamlanib, kull (umumiy, universal) xususiyatga ko'tariladi va Tavhid (Yagonalik) yuz beradi. Orif ana shuni butun vujudi, hissi, aqli, shuuri va idroki bilan mujassam etadi – ruhida mujassamlantiradi. Shunday qilib, orif odam dunyoviy bilimlarni egallash barobarida botiniy quvvat bilan G'ayb ilmini ham egallay olgan Komil insondir. Ilohiy ma'rifat uning qalbida buloqday qaynab turadi. Demak, Haqqa yetishish ham ilmdir.

Haqiqat – Haqning o'zi, uning zoti va sifatlaridir. Uni ilmsiz tanish va bilish mumkin emas.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. ابن العربي، محي الدين. الفتوحاة المكية. ج. ١. - مصر، ١٣٩٢.
2. ابن العربي، محي الدين. الفتوحاة المكية. ج. ٤. - بيروت، ١٣٩٢.
3. جامی، نورالدين عبدالرحمن. لوايح. تصحيح مقدمه و توضيحات يان ريشان، تهران: اساطير، 1373.
4. شرح فصوص الحكم لي مشايخ العارفين كمال الدين عبدالرزاق الكاشاني. / به كوشش مجيد حادي زاده. با اشراف جلال الدين آشتياني. - تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگي، دانشگاه تهران، ١٣٨٣
5. شهرستاني ابو الفتح محمد. الملل و النحل. ج. 1. قاهره، 1387
6. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. – М.: С.П.: «Диля», 2004.
7. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва гўзаллик. – Т.: “Адолат”, 2004.
8. Холмўминов, Ж. (2008). Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти [Джами и учение ваҳдат ал-вуджуд]/Масъул муҳаррир: Н.Комилов. *Тошкент: «Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, 232.*
9. ЎзР ФА ШИ Қўлғезмалар хазинаси, PN 1331 рақамли қўлғезма.
10. Chittik, William. Ibn al-Arabi. / Encyclopaedia of the History and Science. Technology and Medicine in Non-Western Cultures. Dordrecht, NLD: Springer, 2008.

SPIRITUAL IMAGE OF YOUNG PEOPLE WITH A MODERN WORLDVIEW

Akhmedova Dilrabo Sadullayevna

University of Economics and Pedagogy Non-state educational institution,
Teacher of the Department of History and Social Sciences

ABSTRACT

In an era dominated by technological advancements, the landscape of language learning has undergone a profound transformation. This article delves into the multifaceted impact of technology on language acquisition, exploring the ways in which digital tools, applications, and virtual environments have revolutionized the traditional methods of language learning.

Keywords: *Spirituality, Modern worldview, young people, Mindfulness, Environmental consciousness, Inclusivity, Social activism, Tradition, Progress, Authenticity.*

АННОТАЦИЯ

В эпоху, когда доминируют технологические достижения, ландшафт изучения языков претерпел глубокие изменения. В этой статье рассматривается многогранное влияние технологий на овладение языком, исследуется то, как цифровые инструменты, приложения и виртуальные среды произвели революцию в традиционных методах изучения языка.

Ключевые слова: *Духовность, Современное мировоззрение, молодежь, Осознанность, Экологическое сознание, Инклюзивность, Социальный активизм, Традиция, Прогресс, Аутентичность.*

INTRODUCTION

In a world marked by rapid technological advancements and shifting cultural landscapes, the spiritual identity of young people has undergone a transformation. The intertwining of spirituality and a modern worldview among the youth has given rise to a dynamic and nuanced spiritual image. This article explores how contemporary young individuals navigate the realms of spirituality, blending ancient wisdom with the realities of the modern era.

The advent of the digital age has not only reshaped communication and information-sharing but has also influenced how young people approach spirituality. Social media platforms, podcasts, and online communities serve as conduits for diverse spiritual perspectives. The modern spiritual image incorporates a tech-savvy exploration of ancient philosophies, fostering a sense of connectedness and a global understanding of spirituality.

With the demands of a fast-paced lifestyle, young individuals are increasingly turning to mindfulness practices to cultivate a sense of well-being. Meditation apps, wellness retreats, and yoga studios have become staples in the lives of many young people seeking balance and inner peace. The modern spiritual image is intertwined with practices that prioritize mental health, offering a refuge from the stresses of the contemporary world.

The spiritual image of young people today often includes a deepened connection with the environment. Concerns about climate change and ecological sustainability have led many to incorporate environmental consciousness into their spiritual practices. This blend of spirituality and environmentalism reflects a commitment to responsible stewardship of the planet, fostering a sense of interconnectedness with nature.

One of the defining features of the spiritual image among contemporary youth is the embrace of pluralism and inclusivity. Young individuals are navigating diverse spiritual landscapes, drawing inspiration from various religious and philosophical traditions. This inclusive approach promotes understanding and tolerance, creating a spiritual identity that transcends traditional boundaries and fosters unity in diversity.

Spirituality for modern youth extends beyond personal growth; it is intricately linked with social activism and ethical living. Many young people today find purpose in contributing to social justice causes, advocating for equality, and engaging in community service. The modern spiritual image is characterized by a sense of responsibility toward creating positive change in the world, aligning spiritual principles with ethical actions.

Navigating the tension between tradition and progress, contemporary young individuals are redefining what it means to be spiritual. The modern spiritual image embraces the wisdom of ancient traditions while simultaneously challenging outdated norms. This dynamic balance allows young people to forge a spiritual path that aligns with their values, resonating with both the timeless and the contemporary.

DISCUSSION AND RESULTS

In a world saturated with information and choices, young people are on a quest for meaning and authenticity. The modern spiritual image is characterized by a genuine search for purpose, often transcending organized religions to explore personal and eclectic spiritual paths. This search for authenticity reflects a desire to live in alignment with one's beliefs and values, even as societal expectations evolve.

Spiritual education is a concept that expresses the process of practical education, aimed at the formation of such qualities as physical perfection, spiritual, moral, spiritual maturity in a particular person, community, a particular group, Society,

nation. The upbringing of spiritual properties necessary for a person to live in society is an ancient and eternal value that ensures his essence as the most basic value. As noted by the head of the country, when vigilance and sensitivity, determination and responsibility are lost in the issue of spiritual education, this extremely important work can be abandoned in its own way, self-sufficiency, lose the spirituality and historical memory of a nation with thousands of years of national-ethnic foundations, which have been absorbed and nourished by sacred values, and ultimately deviate from the path

The development program of Uzbekistan, the issue of raising the material and spiritual world of the people in setting long and lasting goals, deep study, understanding, appreciation of the immortal heritage left by the ancestors of the younger generation, universal values, upbringing in the spirit of acquiring the heights of modern science were made a priority. Because young people who will replace adults tomorrow will become perfect people only if they have reached adulthood on just such a Fed ground, becoming a real support and support, an invincible spiritual force, and will be able to stand ready for any contests and trials on World squares. The values that ensure the existence of Man and society are gradually passed from ancestors to descendants due to spiritual upbringing.

In the correct upbringing of young people, both physically and spiritually, it is especially necessary to introduce the recommendations of the subjects of modern medicine, pedagogy, psychology into each family. It is extremely important that every family, parent, first of all, always feel that he is responsible for the child in the person's image, ensuring for him all the rights and freedoms that belong to the person. The unique office-neighborhood, which existed in a rare country in the years of independence, is also becoming important in preserving national and spiritual values, strengthening peace and tranquility of el yurt, spiritual education of young people and education of them as a perfect person. It is instructive that the elders of the neighborhood who saw the low elevation of the world, the caivoni onachon, with their life experience, are preserving the continuity of folk traditions, giving spiritual education and lessons to young people. In this, the influence of the neighborhood-specific lifestyle and life culture, the relationship between the neighbor and the neighborhood is great.

By spiritual and moral education, we understand the process of purposefully helping to form the spiritual and moral sphere of the child, which is the basis of the main culture of the individual. The spiritual component of education in this case is to help the child master the system of values and ideals, as well as form a certain personal worldview position. The moral component is aimed at helping to develop

feelings, relationships and behavior that reflect the ideological (meaningful) position of the child in his social activities: in relations with other people and with the world of God.

The worldview, behavior and formation of youth as a perfect person, from important social psychological factors that affect the social environment and this is an increase in the demand and need for information communication technologies in society. In the information age, which is rapidly developing day by day, there is no way to avoid or resort to the use of modern techniques. Because in the formation of the worldview, in the further expansion of the spiritual world, especially computer technology plays the role of the main tool.

Psychologists report that one of the important motivations for behavior is belief. Some sources give him such a definition: faith is a system of important motives that encourage an individual to come to a decision in a way that is consistent with his views, principles, worldview. In other words, the content of needs, manifested in the form of beliefs, means nature, knowledge about the surrounding world of tevarak and their understanding in a certain way. When this knowledge is regulated from a philosophical, aesthetic, natural-scientific point of view and an internally organized system is established, it is desirable for fate to be interpreted as a worldview of the individual.

A worldview is a set of knowledge, visions and ideas that are transformed into an organized, holistic conscious system that encourages an individual to occupy a worthy place in society in a certain mold, in a way that has its own personal image. The role of socialization spaces in the spiritual formation of young people is great. Among these, the role of family and neighborhood in our conditions is unique. The elements of initial social experience and social behavior in a person are embodied precisely in the family, the system of family relations. That is why in our people there is a proverb "seen in a bird's nest". That is, the initial molds of personality qualities are obtained in the family, and this mold becomes polished and refined under the influence of other groups in society.

In our Uzbek context, in addition to the family, the neighborhood plays an important nurturing-socializing role. The maturation of young men and women at a young age is influenced by three important psychological mechanisms, namely the environment, the work community, the family microenvironment, and informal Ulfat. For example, the psychological climate in the labor community, the world of spirituality, instability, social consciousness, social values, certain traditions and habits can create a positive or negative change in the character of a new member.

CONCLUSION

The spiritual image of young people with a modern worldview reflects a rich tapestry of diverse influences, blending ancient wisdom with contemporary realities. As young individuals navigate the complexities of the digital age, mindfulness, environmental consciousness, pluralism, social activism, and the quest for authenticity shape their spiritual identities. Embracing a dynamic balance between tradition and progress, the youth of today redefine spirituality as a holistic journey that encompasses personal well-being, social responsibility, and a profound connection with the world. In this evolution, the spiritual image of modern youth becomes a testament to the resilience, adaptability, and authenticity of a generation seeking deeper meaning in an ever-changing world.

REFERENCES

1. Palmer, P. J. (2010). "Healing the Heart of Democracy: The Courage to Create a Politics Worthy of the Human Spirit." San Francisco: Jossey-Bass.
2. Kabat-Zinn, J. (2005). "Coming to Our Senses: Healing Ourselves and the World Through Mindfulness." New York: Hyperion.
3. Юсупова, Э. (2023, November). ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ МОЛОДЁЖИ УЗБЕКИСТАНА. In *Международная конференция академических наук* (Vol. 2, No. 11, pp. 25-28).
4. Юсупова, Э. Ф. (2022). ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕНТАЛИТЕТА И ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ МОЛОДЁЖИ УЗБЕКИСТАНА. *Экономика и социум*, (11-1 (102)), 1108-1114.
5. Юсупова, Э. Ф. (2021). ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ НА ИЗМЕНЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ МОЛОДЁЖИ УЗБЕКИСТАНА. *Актуальные вопросы науки*, (74), 36-41.
6. Юсупова, Э. Ф., & Хамиджанов, А. (2020). Роль политического лидера в жизни общества. *Актуальные вопросы науки*, (62-63), 70-71.
7. Gafurov, B. Z. (2022). Neologisms and their functions in the field of medicine. *Journal of intellectual property and human rights*, 1(08), 41-44.
8. Zakirovich, G. B. (2022). Discourse about the peculiarities of the theme of male gender in advertising texts in Russian and Uzbek (on the material of medical vocabulary). *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 2(2), 4-8.
9. Gafurov, B. Z. (2022). Analysis of medical version in texts of advertising of hygiene products in the fight against COVID-19 (on the material of Russian and Uzbek languages). *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*.

10. Gafurov, B. Z. (2021). Study of advertising texts in Russian on the topic of medical terminology. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT)*.–Indonesia, 26(1), 586-590.
11. Гафуров, Б. З. (2021). АНАЛИЗ ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ АКЦЕНТНЫХ ФОНОВАРИАНТОВ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ РУССКОГО ЯЗЫКА. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 4(1-1).
12. Gafurov, B. Z. (2020). Analysis of the relationship of medical terminology with segment phonostylistics of the noun in Russian, Uzbek and English languages. *Theoretical & Applied Science*,(1), 464-466.

МАМЛАКАТИМИЗДА ЧЕТ ТИЛЛАРИГА БЕРИЛАЁТГАН ЭЪТИБОР ВА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Хамидова Хилола Шамансуровна

И. Каримов номидаги тошкент давлат техника университети

Амалий инглиз тили кафедраси Катта уқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Бугунги кунда мамлакатимизда чет тилларига берилятган эътибор ва олиб борилаётган ислохотлар ҳамда чет тилини бугунги кундаги зарурати тахлил қилинган. Ҳамда инглиз тили ўрганишида бошқа фанларнинг аҳамияти фанлараро алоқалар доирасида педагоглар томонидан инглиз тилини ўзлаштиришида энг яхши натижаларга эришишининг энг қулай усуллари излаш зарурлиги асослаб берилганлиги.

Калит сўзлар: *Мотивация, фанлараро алоқадорлик, маданиятлар диалоги, фанлар тизими, дидактик мақсад, информацион жараён.*

ABSTRACT

This article provides information about the attention paid to foreign languages in our country today. The ongoing reforms and the need for a foreign language today. At the same time, the importance of other subjects in learning English is justified by the need for pedagogues to search for the most convenient ways to achieve the best results in learning English within the framework of interdisciplinary relations.

Key words: *Motivation, interdisciplinarity, dialogue of cultures, system of disciplines, didactic purpose, informational process.*

КИРИШ

Президентимизнинг Олий Мажлисга мурожаатномасида таълим соҳасида бошлаган ислохотларимизни давом эттиришимиз, таълим даргоҳларига бориб, ўқитувчи ва мураббийлар билан кўпроқ мулоқот қилиб, ўқув-тарбия ишлари сифатини ошириш бўйича улар қўйган масалаларни биргаликда ҳал этишимиз кераклиги алоҳида таъкидланди.

Таълим сифатини ошириш, хорижий тилларни ўқитишни ривожлантириш, ўқувчи ёшларнинг хорижий тилларни ўрганиш бўйича кўникма ва малакаларини ошириш давлат сиёсатининг таълим соҳасидаги устувор вазифалардан бирига айланди. Болаларимиз мактабдан она тили ва чет тилларини пухта ўзлаштириб, компьютерда ишлашни ўрганиб чиқиши зарур. Ўқитиш назарияси ва амалиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида касб мактаби ўқувчиларининг таълим фаолияти учун мотивларни яратиш масаласи ҳақли равишда марказий масалалардан бири ҳисобланади. Ўқитишнинг сифати кўп жihatдан унинг

Ўқувчилар кўз ўнгида қанчалик рағбатлантирилишига боғлиқ. Мотивация муаммоси, айниқса, мулоқотга табиий эҳтиёж ёъқлигида муҳимдир. Шу сабабли, чет тили ўқитувчиси учун касб мактаби ўқувчиларининг қизиқиши нафақат уларнинг иш натижаларига, балки ушбу натижага эришиш жараёнида ҳам муҳимдир. Касб мактаби ўқувчиларининг ўқув фаолияти мотивациясини оширишнинг захираларидан бири бу мавзуларо алоқалардан оқилона фойдаланишдир.

Фанларо алоқадорлик - фанлар тизими ва дидактик мақсадлар туфайли ўқув режаларининг ўзаро изчиллигидир. Билимларнинг илмий табиати ва тизимлигининг дидактик тамойиллари ўқув режасида алоҳида фанларни шундай тартибга солишни тақозо этадики, бир фанни ўрганиш бошқа фанларда берилган билимларга таяниши мумкин бўлади. Фанларо алоқалар ўқувчи тарбиясига комплекс ёндашувнинг тегишли воситасидир. Ўқув дастурларида фанларо алоқаларнинг мавжудлиги ўрта касб мактаби ўқувчиларига тушунчалар тизими ва универсал қонунлар, юқори синф ўқувчилари ўртасида эса умумий назариялар ва мураккаб муаммолар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради [1, 17].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Фанларо алоқадорлик фанни ўқитиш даражасини ва ўқувчининг илмий дунёқарашини шакллантиришдаги ролини оширади. Фанларо алоқаларнинг ҳар хил турлари мавжуд:

- 1) маълумотик боғланишлар – ўқув фанлари орасидаги маълумотлар даражасидаги боғланишлар;
- 2) турдош субъектлар учун умумий тушунчаларни шакллантиришга қаратилган концептуал боғланишлар;
- 3) назарий боғланишлар – маълум бир фан соҳасидаги илмий билимлар тизимлари;
- 4) материалистик диалектика категорияларини акс эттирувчи фалсафий алоқалар.

“Ҳар қандай фанни ўқитишда фанларо алоқадорлик муҳим ўрин тутаети. Улар, биринчи навбатда, янги билимларни тўлиқ идрок этиш ва тушуниш, кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантириш учун қўллаб-қувватлаш, асос бўлиб хизмат қилади; иккинчидан, улар мавжуд лингвистик ва нутқ тажрибасини умумлаштириш ва тизимлаштиришга имкон беради ва билимларнинг тўлиқлигини таъминлайди ” (В. А. Онишук).

Ушбу масала бўйича ўрганилган материаллар инглиз тилини ўқитишда фанлараро алоқаларни амалга ошириш ёлларини таклиф қилди, аммо ҳеч бир жойда инглиз тилидаги материал муддатидан бир ёки икки йил олдин ёки ундан ҳам кўпроқ берилади, деб айтилмаган ва шунинг учун нафақат ўқитувчи қийинчиликларга дуч келади (яъни, чунки. у биринчи навбатда она тилида материални тўғри тушунтира олиши керак ва бу вақт талаб этади, бундан ташқари, бу мамнуният билан қабул қилинмайди ва эҳтимол фақат баъзи ҳолларда), балки болаларда ҳам қийинчиликларни язага келтиради. Ҳар бир ўқувчи ўз она тилини билиш асосида чет тилини ўрганиши керак.

Шуни таъкидлаш керакки, касб мактаби сиклининг фанлари мавжуд бўлиб, инглиз тилини ўргатишда уларга таяниш зарур. Она тилидан синонимлар, антонимлар, диалог, монолог, тавсиф, ривоят, мулоҳаза юритиш, нутқнинг композицион тузилиши ва бошқалар каби тушунчалар; адабиётдан - матн, фикр, асосий фикр, шеърлар, мақоллар, маталлар ва бошқаларни келтириш. тасвирий санъатдан – портрет расм, ландшафт, мавзу композицияси ўқитувчи учун асос ҳисобланади. Инглиз тилини ўқитишда фанлараро алоқалардан фойдаланиш истиқболларини яратиш лозим.

Чет тилининг бошқа ўқув фанлари билан алоқаси хилма-хил ва кўп функциялидир. Хорижий тиллар бўйича ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг энг самарали йўлларини фанлараро алоқадорликдан фойдаланиш шарти билан ўқув фанининг мазмун режасини ҳам, унинг касбий томонини ҳам такомиллаштириб тузиш талаб этилади. Шу муносабат билан чет тилининг бошқа фанлар билан фанлараро алоқаларини амалга оширишда икки йўналиш ажратилади.

Биринчи ёъналиш инглиз тилидаги мавзунини мазмунли ўқиш режасини турли фан соҳаларидан лингвистик (ва ихтисослаштирилган синфларда - тилдан ташқари) маълумотлар билан бойитиш ҳисобига кенгайтириш билан боғлиқ. Ушбу ўқув фанининг касбий томонини тавсифловчи иккинчи ёъналиш умумий таълим кўникмаларини такомиллаштиришни ўз ичига олади, бу эса чет тилида ўқишни ўргатиш самарадорлигини оширади, ўқувчиларнинг ўқув жараёнида олган билимларини янгилаш ва тизимлаштиришга қаратилган бўлади. Шунингдек уларни кейинчалик чет тили ва бошқа фанлар бўйича аудиторияда қўллашга эришилади .

Келинг, аввало ушбу муаммони ўқув фанимизнинг мазмуни билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқайлик. Ўқувчилар нутқини (кўшимча) лингвистик маълумотлар билан бойитиш нуқтаи назаридан чет тилининг бошқа фанлар билан алоқасига келсак, чет тилини ўқитишда ундан фойдаланишнинг иккита истиқболи муҳим:

Умумжаҳон маълумотларнинг умумий улушини ошириш ва чет тилини ўқитишнинг минтақавий жиҳатини ошириш, касб мактабида чет тилини ўқитишнинг маълумотик жиҳатини ошириш талаб этилади. Гуманитар фанлар бўйича қуйидаги фикрларни ҳисобга олган ҳолда уларнинг зарурияти кўринади. :

- биринчидан, минтақашунослик материаллари, асосан, чет тилидаги мулоқот воситаси сифатида чет тилининг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради;

- иккинчидан, инглиз тилида ўрганилаётган тил мамлакати ҳақидаги материални ўқиётганда, ўқувчилар ўрганилаётган тил мамлакати ҳақиқати билан танишиш имкониятини сезиларли даражада оширадilar, улар бошқа фанларни ўрганишда улар билан деярли танишиш имконига эга эмаслар.

Кенг халқаро ҳамкорлик ва маданиятлар мулоқотининг замонавий даври кўрсатилаётган тил мамлакатига муносабатни қайта кўриб чиқишга, хусусан, мафкуравий ёрликлардан қочишга, унда, биринчи навбатда, дўст қиёфасини кўришга, умуминсоний қадриятларга содиқликни шакллантиришга аҳамият берилиши лозим. Турли ўқув фанларидан олинган билимларни бирлаштириш ғояси, қоида тариқасида, тарих ва адабиёт фанларидан маълумотларини (ёки ҳодисалар, уларнинг баҳолари) ўз ичига олган матнларда энг самарали амалга оширилади.

Анъанага кўра, адабиёт ва тарих инглиз тилига энг яқин фанлар қаторига киради. Бу икки субъект ўзларида умуминсоний ва аниқ тарихийликни икки билим соҳаси сифатида синтез қилиб, сўз ижодкорлари доимо ўз олдида қўйган бир қанча ахлоқий, умуминсоний муаммоларни илгари суради. Ушбу фанлар гуруҳига мусиқа, рассомлик кабилалр киради, улар ўзларининг бадий воситалари билан умумий инсоний муаммоларни ҳал қиладilar.

Яна шуни таъкидлаш керакки, субъектлараро алоқалар ва мулоқот қобилиятлари ўртасида маълум бир ўзаро боғлиқлик мавжуд. Фанлараро алоқалар ҳам коммуникатив малакаларни шакллантиришнинг асоси ва коммуникатив фаолиятни амалга ошириш натижасидир. Фанлараро алоқаларларнинг асосий аҳамияти шундан иборатки, улар турли дарсларда олинган барча билимларни ягона тизимга “боғлаш” ҳамда шу боғланишлар натижасида янги билимларни эгаллаш имконини беради.

Ўқувчиларга инглиз тили дарсларида бошқа фанлардан олинган маълумотларни ажратиб олиш ва қўллаш қобилиятини ўргатиш керак. Бу ўқитувчи ва психологларнинг "ўқув фаолияти доирасида ўқувчиларнинг

нафақат билимнинг ўзи, балки билим олиш усулига юналтирилганлигини шакллантириш керак" (А. К. Маркова) деган талабига жавоб беради.

Умумий таълим кўникмаларига келсак, улардан матндан маълумот олишга қаратилган ва ўқишни ахборотли жараён сифатида тавсифловчиларга биринчи навбатда аҳамият бериш лозим. Матнни семантик қисмларга бўлиш ва улардан асосий маълумотларни ажратиб кўрсатиш, асосий ва батафсил маълумотни фарқлаш қобилиятини шакллантиришга эришиш назарда тутилади. Бу ва бошқа кўникмалар инглиз тилига хос бўлган миллий ва маданий тушунчаларнинг ўзига хос хусусиятларига кириб, фанлараро ўзига хос кўникмаларни шакллантириш асосида минтақавий географик шарҳни тушуниш қобилиятини ривожлантиради. Инглиз тилидаги матнларни ўқишда тарих, география, адабиёт маълумотлари ўртасида сабабий боғланишни ўрнатиш қобилияти, синфда олинган билимларни бошқа фанларда қўллаш қобилиятини шакллантиради.

Умумтаълим ва махсус фанлараро кўникмаларни ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда, уларни шакллантириш усуллари аниқлаш мақсадга мувофиқ бўлиб, улар ўз ичига фаоллаштириш, таққослаш ва тизимлаштиришни қамраб олади. Бу методларни ўзлаштириш ўқувчиларга инглиз тилининг бошқа фанлар билан алоқасини ўрнатиш ва амалда қўллаш имконини беради [6, 45]. Инглиз тилини ўзлаштириш жараёнида бошқа фанларга таяниш муҳимлиги ва мажбуриятини исботлаш учун кўрсатилган қоидаларни жуда ишончли деб ҳисоблаш мумкин.

Чет тилидаги нутқ фаолиятини фанлараро алоқаларга асосланган ҳолда ўзлаштириш (бу эрда касб мактаби ўқув фанлари ўртасидаги алоқа нуқталари аниқ белгиланган ва мотивацияни яратиш усуллари таклиф этилади) ўқувчиларнинг турли манфаатларига жавоб беради, уларнинг индивидуал хусусиятлари ва мойилликларини ҳисобга олишга имкон бериши табиий ҳол бўлиб, тилдан мулоқот воситаси сифатида амалий фойдаланиш учун энг қулай имкониятларни яратади. Дарсдаги амалий машғулотларни кузатиш натижасида, ўқитувчилар билан суҳбатлар фанлараро алоқалардан фойдаланиш тасодифий, эпизодик иш лаҳзалари, кам сонли ўқитувчиларнинг ноёб услубий топилмалари эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Бу ҳолатни қониқарли деб бўлмайди, чунки мавжуд адабиётларда фанлараро маълумотларни ҳисобга олиш муҳимлиги таъкидланган, фанлараро алоқаларнинг таълим - тарбиявий функциялари белгилаб берилган ва энг муҳими, улардан фойдаланишнинг бир қатор ўқитиш усуллари таклиф этилган: фанлараро мазмун масалалари, фанлараро муаммоли саволлар, мураккаб

топшириқлар, фанлараро вазифалар, мураккаб кўрғазмали қуроллар, мавзулараро матнлар, мавзулараро кроссвордлар, фанлараро тестлар, фанлараро уйга вазифа ва бошқалар.

Фанлараро алоқалар самарадорлигининг психологик асослари. Фанлараро алоқаларнинг психологик асослари академик И.П.Павловнинг динамик стереотип ва иккинчи сигнал тизими ҳақидаги таълимоти билан яратилган. И.П.Павлов бош мия пўстлоғида мураккаб тизимларнинг ҳосил бўлишини билимларни ўзлаштиришнинг физиологик механизми деб ҳисоблаган. "Барча ўрганиш вақтинчалик алоқаларни шакллантиришдан иборат - бу фикр, фикрлаш, билимдир." Қоида тариқасида, ҳар хил ҳолатлар занжири билан ўзаро боғланган воқелик объектлари ва ҳодисалари инсон хотирасида ўзаро боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. Ушбу объектлар ёки ҳодисалардан бири билан учрашган киши, бирлашма бўйича у билан боғлиқ бўлган бошқа объектни эслай олади. Ҳар бир инсон ҳаётида шундай ҳолат бўладики, у бевосита иштирок этган воқеа бутунлай унутилади.

Аммо унга эслатиш ёки битта қаҳрамоннинг ўзини эслаш кифоя, бутун воқеа унинг хотирасида қандай аниқ акс эттирилган. Ўқитишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқувчиларнинг қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам берадиган, илгари олинган билимларни хотирада тез ва аниқ такрорлашга ёрдам берадиган ўзаро боғлиқ бўлган зарур маълумотлар, ҳодисалар сонига боғлиқ бўлади. Бу қобилиятнинг шаклланишида фанлараро алоқалар муҳим рол ўйнайди. Ҳар қандай ўрганиш янги алоқалар, уюшмалар шаклланишига тўғри келади.

Янги билимлар онгда мавжуд бўлган, ўқитиш ва тажриба натижасида олинган маълумотлар билан турли хил алоқаларга (ассоциацияларга) киради. Ўз вақтида Л.С. Вйготский ўзининг "Болалик давридаги илмий тушунчаларнинг ривожланишини ўрганиш" асарида "Умумлаштиришни ривожлантиришнинг ҳар бир янги босқичи олдинги босқичларни умумлаштиришга асосланади" деб ёзган эди. Умумлаштиришнинг янги даражаси фақат олдингиси асосида юзага келади".

Ана шу хусусиятлардан келиб чиқиб, ўқитиш шундай тузилиши керакки, янги материални яхшироқ эслаб қолиш учун ўқувчиларда илгари олинган билимларни такрорлаш қобилияти шакллантирилиши керак. Табиатда ўзаро боғланган нарса ёки ҳодисалар ҳам инсон хотирасида боғланган ҳолда бўлади. Хотиранинг илгари маълум бўлганлар асосида янги нарсаларни ёдлаш қобилияти фақат субъектлар ичидаги алоқалар билан чекланмаслиги керак, субъектлараро алоқалар объектга турли бурчаклардан қараш ва тизимлараро

асосда мустаҳкамроқ эслаб қолиш имконини беради. воқеликнинг бутун субъекти ёки ҳодисасини бирлаштириб боради. Тўлдиришнинг энг муҳим хусусиятлари ўқув материални семантик гуруҳлаш усуллари ва семантик мос ёзувлар нуқталарини тақсимлаш, аллақачон маълум бўлган нарса билан боғлиқ ҳолда ўрганилганларнинг семантик нисбати ҳисобга олиниши кераклиги билан тафсифланади.

Ривожлантирувчи таълим тизимида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил этишнинг йўлларида бири сифатида фанлараро боғланишларни кўриш мумкин. Демак, анъанавий ўқитишда назорат фақат ўқувчиларнинг ташқи фаолияти билан амалга ошириладиган ва ривожлантирувчи таълим шароитида доимо боғлиқ бўлган фикрлаш жараёнларини бошқариш мумкин бўлган фанлараро алоқалар ўртасидаги фарқни кўриш осон. расмий билимлардан ташқарига чиқиш . Шу муносабат билан фанлараро алоқалар дидактик тамойил сифатида таълимни ривожлантириш технологияси ва методологиясига кириши, ушбу педагогик тизимнинг назорат таъсирини кучайтириши керак.

Демак, фанлараро бир қатор фанлар бо‘йича о‘қув материални танлаш ва тузилишига та‘сир этувчи, о‘қувчилар билимининг изчиллигини ошириш, о‘қитиш усуллари фаоллаштириш, та‘лимни ташкил этишнинг мураккаб шаклларида фойдаланишга ё‘налтириш, бирликни та‘минлашга қаратилган замонавий о‘қитиш тамойилига асосланган таълимни тақозо этади У ёки бу тарзда, тизимда фанлараро алоқаларни амалга ошириш касб мактаби ўқувчиларида маълум бир ҳодисаларни тушунтиришда ўзларини бир мавзу доирасида чекламаслик зарурлигини шакллантиришга ёрдам беради.

Жамиятимизда кейинги йиллардаги ёшларнинг анъанавий ватанпарварлик тарбияси аста-секин йўқолиб бораётганини тасдиқловчи воқеаларни ҳисобга олиб, тарбия жараёнининг асосий тамойилларидан бири бўлган маънавий-ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор қаратмоқчимиз.

Инглиз тили, тарих, ижтимоий фанлар ва маҳаллий тарих фанларининг алоқаси. Шахснинг маънавий қадриятларини шакллантиришнинг муҳим омили касб мактаби таълими мазмунини инсонпарварлаштиришдир. Бу масалада муҳим жиҳат миллий маданиятга ё‘налтирилганликдир. Ватан маданияти, тарихи, ўлкашунослигини ўрганиш чет тили ва маданиятини ўқитишнинг ажралмас қисмидир, чунки бу чет эл маданиятини тушунишнинг калитидир.

“Ватан” тушунчаси жойнинг тарихини билишдан бошланади: инсон яшайдиган қишлоқ ёки шаҳар. У ўз она юртининг анъаналарини билиши ва ҳурмат қилиши керак. Кўпинча инглиз тили дарсларида ушбу мавзуларни муҳокама қилар эканмиз, биз болалар Англия ёки Америка ҳақида кўпроқ

маълумотга эга бўлишлари ва уларни, масалан, ўз шаҳарлари ҳақида эмас, балки чет тилида етказишга қодир эканлигига дуч келасиз.

Ҳатто ўз она юртининг тарихи ва маданияти ҳақида ўлкашунослик дарсларида ёки умуман мамлакат тарихи ва маданияти тўғрисида тарих, ижтимоий фанлар дарсларида олинган маълум билимларга эга бўлса ҳам, ўқувчилар бу ҳақда гапира олмайдилар. у чет тилида, эҳтимол, биринчи навбатда, кичик луғат, шунингдек, бу билимга талаб ёқлиги сабаблидир. Узоқ вақт давомида инглиз тилидаги ушбу маданий материалга эҳтиёж қолмади. Айни пайтда хорижлик сайёҳлар, ишбилармонлар, ҳамкасбларга мамлакатимиз ҳақида очик гапириб бериш имконияти мавжуд. Қолаверса, ҳозир кўп одамлар хорижга хизмат сафари, ўқиш ва дам олиш учун кетмоқда. Ва савол: "Бизга шаҳрингиз, мамлакатингиз ҳақида гапириб беринг?" – дея мурожаат қилишади, касб мактаби ўқувчилар луғатида фақат "Тошкент - Ватанимиз пойтахти" мавзусида маълумотлар мавжуд.

Ўқувчилар деярли ҳар қандай мавзуда бошқа фанлардан олинган билимларга мурожаат қилишлари кераклигига кўникса, бу қизиқарли ва таниш бўлиб қабул қилинади. Кейин ёшларнинг ўзлари муаммони ҳал қилиш, саволларга жавоб бериш, у ёки бу ҳодисани тушунтириш учун ўз билимларидан фойдаланишни ўргана бошлайдилар. Демак, фанлараро боғланишлар ўқув жараёнини мақсадли тизим сифатида ташкил этишнинг зарурий шарти ҳисобланади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиш мумкинки, бир фан бўйича билимларни ўзлаштириб, бошқасини ўзлаштириш усулини ўзлаштириш жараёнида ўқувчиларнинг аналитик-синтетик фаолиятига маълум масалаларни ечишда кўпроқ мақсадлилиқни киритади, мустақил иш усулларининг фаоллигини оширади, яхши билим олишини таъминлайди. Ақлий фаолиятни ташкил этиш ва ниҳоят, умумий ва хусусий муаммоларни ҳал қилишда мантиқий кетмакетликни ишлаб чиқишга ёрдам бўлади. Улар ўқитишга комплекс ёндашув ва унинг таълим билан бирлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида намоён бўлади. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятида фанлараро алоқаларни амалга оширишни фаоллаштириш, билимларни тизимлаштириш, мустақил фикрлаш ва когнитив қизиқишни шакллантиришнинг дидактик шарти бўлиб хизмат қилади.

REFERENCES

1. Бердичевский, А. Л. Содержание обучения иностранному языку на основе базовой культуры личности // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 2.

2. Волкова, Н. В. Детский праздник (Ин тхеворлд оф Энглиш сонгс анд поэмс) // Иностранные языки в школе. – 1997. –№ 4.
3. Расулов, Х. М. (2020). ТЕХНОЛОГИИ ОБЪЯСНИТЕЛЬНО-РЕПРОДУКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (3), 45-49.
4. Расулов, Х. М. (2020). Jamoatchilik nazorati va rahbar kadrlar faoliyati siyosiy-huquqiy madaniyat ifodasi sifatida. *Журнал Социальных Исследований*, 3(4).
5. Hakim, R. (2021). Political and Legal Culture-the Factors of Stability of the Political and Legal System. *Бюллетень науки и практики*, 7(3), 281-286.
6. Расулов, Х. М. (2022). МАЪНАВИЙ ТАРҒИБОТДА ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 818-826.
7. Расулов, Х. М. (2020). Шарқ ва ғарб: сиёсий ва ҳуқуқий маданият компонентлари уйғунлиги. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, (SI-1№ 3).
8. Расулов, Х. (2022). Сиёсат–маданият, ходиса ва фан сифатида. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 691-702.
9. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.
10. Mamanovich, R. H. (2022). The mass media as a subject of political and legal propaganda. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(10), 122-128.

ZAMONAVIY SHAXRISABZ KASHTACHILIGIDA DILOROM JO'RAYEVA IJODINING O'RNI

Bokiyeva Guzal Ilhom qizi

Kamoliddin Behzod nomidagi

Milliy rassomlik va dizayn instituti

San'atshunoslik va muzeyshunoslik fakulteti

San'atshunoslik: tasviriy va amaliy san'at

ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Prezidentimiz tashabbusi bilan tashkil etilgan "Hunarmand" uyushmasi faoliyatiga hamda Shahrisabz hududi kashtachilik san'ati tarixiga xususan kashtado'z Dilorom Jo'rayeva faoliyatiga alohida to'xtalib o'tilgan. Maqolada amaliy san'at turlari haqida ham qisqacha ma'lumotlar uchraydi.

Kalit so'zlar: *san'at, hunarmandchilik, amaliy san'at, kashtachilik, estetik did, chit, satin, shoyi, baxmal movut, so'zana, "oba" chiziq yo'llari, Hunarmandlar uyushmasi, kompozitsiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается деятельность ассоциации «Хунарманд», созданной по инициативе Президента, в том числе история вышивального искусства Шахрисабзского региона. В статье также содержатся краткие сведения о прикладном искусстве.

Ключевые слова: *искусство, ремесло, прикладное искусство, вышивка, эстетический вкус, шит, атлас, шелк, бархатный момут, созана, строчки «оба», Союз мастеров, композиция.*

ABSTRACT

This article focuses on the activities of the "Hunarmand" association, which was established at the initiative of the President, including the history of the embroidery art of the Shahrisabz region. The article also contains brief information about applied arts.

Key words: *art, craft, applied art, embroidery, aesthetic taste, chit, satin, silk, velvet movut, sozana, "oba" lines, Craftsmen's Union, composition.*

KIRISH

So'nggi yillarda O'zbek xalq amaliy san'atidagi jarayonlar ijobiy jihatdan an'analarga rioya qilgan holatda keskin rivojlanib bormoqda. Albatta bu borada usta – hunarmandlarning ilmiy salohiyati hamda O'zbekiston Hunarmand uyushmasining

o'rnini alohida e'tirof etishimiz lozim. Prezidentimizning 2017-yil 17-noyabrda "Hunarmand" uyushmasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori xalq hunarmandchiligi va amaliy san'atning an'anaviy turlarini saqlash va qayta tiklash, hunarmandchilik mahsulotlarining raqobatdoshligi va sifatini oshirish, aholini ushbu sohaga keng jalb etish orqali bandlikni ta'minlash, sayyohlar uchun jozibador bo'lgan hunarmandchilik obyektlarini tashkil etish, mahsulotlarni eksport qilishni rag'batlantirish, yoshlarni mehnatsevarlik, insonparvarlik va milliy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash maqsadida hunarmandlarning "Usta-shogird" maktablarini takomillashtirish yo'lida keng imkoniyatlarni taqdim etdi⁵⁰.

Shu ma'noda qayd etib o'tishimiz kerakki, aynan Hunarmand uyushmasining boshqa viloyatlar amaliy san'atini keng targ'ib etishi qatori Shahrisabz kashtachiligiga ham salmoqli e'tibor qaratishi quvonarli xolatdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbek xalqining amaliy san'at namunalari o'ziga xos an'analarga ega. Bu san'at turi qadimdan rivojlanib o'zining uslublari bezaklari bilan bizgacha madaniy me'ros sifatida yetib keldi. Amaliy san'at asarlari va buyumlari insonning moddiy muhitini go'zallashtirishga, estetik boyitishga xizmat qiladi. Amaliy san'atning kashtachilik turi qadimgi turlardan biri hisoblanadi. Kashta - amaliy bezak san'atining keng tarqalgan turi; igna bilan tikib tushirilgan gul tasvirli naqsh hisoblanadi. Kashta qo'lda igna, begiz igna, ilmoqli igna yordamida yoki mashinada, asosan, bo'z mato, chit, satin, shoyi, baxmal movut va charm etik, mahsi, pichoq qini, kamar, ot jabduqlari va boshqa buyumlarga tikiladi. Kashtado'zlikning deyarli barcha xalqlarda qadimiyligini, iqlim, tabiiy sharoit, muhit bilan bog'liq holda har bir xalqning madaniyati, san'ati, kasb-hunar turlari bilan birga ularning ta'sirida rivoj topganini ko'rsatadi. Kashtado'zlikning paydo bo'lishi teridan qilingan kiyimlarda bog'lam va choklarning yuzaga kelishi bilan bog'liq. Davrlar davomida toshdan suyak bigizlarga, undan metall bigizlarga o'tish birga to'qish, mato to'qish, bo'yash va boshqa ishlar bilan amalga oshiriladi. Kashtado'zlik taraqqiyotini Osiyo, Yevropa, Amerika madaniy yodgorliklari, adabiy manbalardagi kashtalar tasvirida, shuningdek saqlanib qolgan kashtado'zlik namunalarida ham kuzatishimiz mumkin. Kashtado'zlik mahsulotlarining eng qadimiy nusxalari saqlanib qolmagan. Kashtachilik rivojlangan xalqlarda tasviriy san'atning ta'siri katta bo'lgan⁵¹. Kashta choklari, kashta tikish va uslublari iplarning ranglari ham turli tumanligi o'zbek

⁵⁰ <https://lex.uz/docs/-3416129#-3416801>

⁵¹ Gulnoza USMONOVA. "Shaxrisabz kashtachiligi".

kashtado'zlarining mahoratidan dalolat beradi. Nurota, Buxoro, Samarqand kashtachiligida ko'proq yo'rma chok bilan, Shahrisabzda yo'rma, kandaxayol, iroqi, Toshkentda esa ko'proq bosma chok bilan tikilgan. Ijtimoiy hayotda ro'y bergan o'zgarishlar Kashtado'zlik an'alariga, mahsulotning turlariga ta'sir ko'rsatgan. Masalan, hozir bo'g'joma, dorpech, oynaxalta kabi ashyolar o'z ahamiyatini yo'qotdi, lekin paranji, kaltacha kabi kiyimlarni faqat muzeylardagina uchratish mumkin. Do'ppi, sumka, nimcha, kavush, kirpech, so'zana kabi badiiy buyum va ashyolar zamonaviy did bilan bezatilmoqda, shakl va badiiy bezaklarida katta o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbek kashtado'zlari buyum bezaklarida amaliy bezak san'atining boshqa turlaridagi naqshlardan andoza olganlar, kashtalarda o'simliksimon tasvirlar, shox, gulband va guldastali tasvirlarni ko'p uchratishimiz mumkin.. Albatta, amaliy san'atning bu turi shahar va viloyatlarimizda o'zining tikilish uslubi, ranglarining serjiloligi bilan ajralish turadi. Ana shunday kashtachilik san'ati rivojlangan shaharlardan biri bu-Shahrisabz kashtachiligi hisoblanadi.

Shahrisabz kashtachilik san'ati XIX asrga kelib, o'ziga xosligi, an'anaviyligi bilan O'rta Osiyoda shuhrat qozondi. Uning qadimgi nusxa kompozitsiyalari ko'p jihatdan gilam ko'rinishini eslatadi. Shahrisabz kashtachiligi asosan iroqi uslubida tikilsada, unda yo'rma va kandaxayol choklaridan keng foydalanilgan. Kashtaning hoshiyalari va mazkaziy maydonini ajratib turuvchi "oba" chiziq yo'llari ham ana shunday uslubda bajarilgan. O'sha vaqtlarda beklar va amirlar saroylari kashtachilik namunalari buyurtma beruvchi asosiy iste'molchilardan hisoblanar edi. Shu bois bu milliy mahsulot ko'pincha shahar muhiti va tarovatining estetik didini o'zida aks ettirgan. Ma'lumki, ulug' sarkarda Amir Temur ham o'sha vaqtlarda boshqa yurtlardan eng yaxshi naqqosh va hunarmandlarni olib kelganligi bois shaharda hunarmandchilik yaxshi rivojlangan. Natijada Shahrisabz kashtachiligida ham naqqoshlik, o'ymakorlik bilan bog'liqlik, gul shakllarining tushurilishi, barg naqshlari bilan boyitilgan o'simlik shakllarini ifodalovchi bezak uslublari yaxshi rivojlangan va haqiqiy bezak kompozitsiyalarini, xalqona shakllarni o'zida mujassamlashtirgan tasvirlar paydo bo'lgan. Kashtalar tayyorlashda qo'lda tikilgan paxta yoki shoyi matodan, shuningdek, ipak va jundan foydalanilgan. Shu tariqa kashtachilikning rivojlanishi tufayli Sahrisabzda hunarmandchilikning bu turi o'z rang-barangligi va sifatligi bilan dovrug qozongan. O'zbekiston milliy kashtachiligining ikkinchi guruhini respublika viloyatlaridagi an'anaviy kashtachilik markazlari tashkil etadi, ularda mahsulotlarning avvalgi maishiy maqsadi saqlanib qolgan. Bular Surxondaryo viloyatining deyarli barcha tumanlari, Shahrisabz hamda Kitob tumanlaridan tashqari, Qashqadaryo viloyatining aksariyat tumanlari hamda

Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining ayrim hududlaridir ⁵². Tadqiqotchilarning aytishicha, Shahrisabz kashtasi gulbezaklarining ko'pligiga ko'ra, Buxoro va Nurota kashtachilik namunalariga yaqindir. Nurota kashtachiligida gul tasvirlariga nazokat va nafislik baxsh etuvchi erkin tagligi katta o'rin tutsa, Shahrisabz kashtachiligida taglikni to'laligicha naqsh bilan bezash yoki bezakning bir tekisda taqsimlanishi yanada yorqin aks etadi. Shahrisabz bezakchiligida keng tarqalgan yo'nalishlardan biri, ko'plab mayda gullar bilan bezatilgan novdalarning ko'rinishidir. Toshkent maktablarida doira shakli ishlatilgan, asosan quyoshli o'lka bo'lgani uchun qizil yorqin ranglardan foydalanishgan, Nurota maktabida sochma gullar, islmiy gullar ko'proq tabiatdan olingan chiroyli gullar ishlatilgan. Shahrisabz maktabini oladigan bo'lsak, asosan qalampir munchoq, to'rtburchak, uchburchak, tumor shakllar ishlatilgan, bu ko'z nazar nafasdan saqlash uchun ya'ni oilani qo'rg'oni bo'lsin degan ma'noda ham shunaqa shakllar ko'p ishlatilgan.

Bu uslub xalq kashtachilik san'ati hamda saroy san'atida ham keng tarqalgan. Ular Shahrisabz yodgorliklari va me'moriy bezaklarida ham o'z aksini topgan. Hunarmand ayollarimizdan biri Dilorom Jurayeva Shahrisabz kashtachiligi bilan bir necha yillardan buyon shug'ullanib kelayotgan mehnatsevar hunarmandlarimizdan biri hisoblanadi. Kashtachilik Dilorom Jurayega momomeros hunar. Mohir kashtado'z Shahrisabz kashtachiligi an'alarini davom ettirayotgan uchinchi avlod hisoblanib, qariyb o'ttiz yildan buyon kashtachilik bilan shug'ullanib keladi, va farzandlari ham shu hunar davomchilari hisoblanadi.

2011-yilda "Hunarmandlar uyushmasi" ga a'zo bo'lganlar va shogirdlar chiqara boshlaganlar. Hozirgi kunga kelib yuzdan ziyod shogirdlari bor va bugungi kunda shogirdlarini iqtidoriga qarab ish bilan ta'minlab kelmoqdalar. Ko'pgina shogirdlari "Malakali kashtachi usta" nomini olishgan. Shogirdlari ham ko'pgina tanlovlarda ishtirok etib bir qancha diplom va nufuzli sovrinlar bilan taqdirlanib kelishmoqda. Pandemiya vaqtida ham hunarmandimiz ayollarga online to'garak ochib, kashtachilik sir-asrorlarini o'rgatib, ayollarimizni vaqtlarini mazmunli o'tkazishga hissalarini qo'shganlar Ko'plab ko'rgazmalarda ishtirok etganlar va shu jumladan "Yil ayoli" ko'rik tanlovida ishtirok etib faxrli o'rinni qo'lga kiritganlar. Turli turizm tadbirlarida, Respublika miqyosida o'tkazilgan festival va forumlarda, maqom festivalida, ham shaxsiy kolleksiyalari bilan qatnashganlar. 2018- 2020-yillarda "Xalqaro Milliy Liboslar" festivalida ishtirok etib – "Eng yaxshi innovatsion loyiha", tanlovida kuchli yuztalik ichidan g'olib bo'lib diplom hamda qimmatbaho sovrin bilan taqdirlanganlar.

⁵² X.Xayitboboyeva. Mustaqillik davri amaliy san'atida an'ana va innovatsiya. Toshkent.2022.

Hunarmand Dilorom Jurayeva iroqi kashtachiligi, to‘n tikish, beshik anjomlari va shunga o‘xshash amaliy san‘at mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanib kelganlar. Shahrisabz kashtachiligi ranglari va turli nusxalari bilan boshqa hudud kashtachiligidan tubdan farq qiladi. Masalan, anor nusxa, bodiring nusxa, to‘pchin va bir qancha turdagi so‘zana va iroqi kashta, bosma, yo‘rma kashta tikish yo‘nalishlari bilan farqlanadi va har bir kashtachilik namunasi o‘z davrining kayfiyatini ifodalaydi, - deydi hurarmandimiz Dilorom Jurayeva.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, O‘zbek xalq amaliy san‘ati necha asrlardan buyon o‘z ahamiyatini va mavqeini saqlab va rivojlantirib kelayotgan muhim soha hisoblanadi. An‘anaviy jarayonlarni bugungi kunda yosh hunarmandlar tomonidan qayta tiklanilayotgani yuqoridagi fikrimizni yana bir bor isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. X.Xayitboboyeva. Mustaqillik davri amaliy san‘atida an‘ana va innovatsiya. Toshkent. 2022.
2. <https://lex.uz/docs/-3416129#-3416801>
3. Gulnoza USMONOVA. “Shaxrisabz kashtachiligi”.

TEXNIKA VA TEXNOSFERA TUSHUNCHALARINING FALSAFIY MOHIYATI

Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Toshkent davlat transport universiteti professori v.b.

Erkinov Shaxboz Tulqin o'g'li,

Maxammatova Maftuna Xusinbay qizi.

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ma'lumki, texnikaning qat'iy va bir ma'noli falsafiy ta'rifi hali ham mavjud emas. Intuitiv ravishda har birimiz texnika nima ekanligini tushunamiz. Har bir aqli raso odam kundalik hayotda, uyda yoki ishda o'zini o'rab turgan texnik qurilmalar va vositalarga yo'naltiradi. O'z-o'zini tashkil etishning yangi shakllari texnik mutaxassislarni ilmiy-texnik taraqqiyotga aqliy va ma'naviy moslashtirish muammosini dolzarblashtiradi.

Kalit so'zlar: ratsional-texnik kontseptsiya, texnogen jamiyat, sinergetika, tasodifiylik, texnosfera.

ABSTRACT

It is known that there is still no strict and unequivocal philosophical definition of technology. Intuitively, each of us understands what technique is. Every sane person is oriented to the technical devices and tools that surround him in everyday life, at home or at work. New forms of self-organization make the problem of mental and spiritual adaptation of technical specialists to scientific and technical progress urgent.

Key words: rational-technical concept, technogenic society, synergetics, randomness, technosphere.

KIRISH

Texnikaga oid turli falsafiy tushunchalar mavjud bo'lib, shulardan biri, ratsional-texnik konsepsiya hisoblanib, u yangi davr madaniyatiga xosdir. Uning asosiy tamoyillari F.Bekon, T.Gobbs, R.Dekart, B.Paskal asarlarida bayon etilgan. Mazkur kontsepsiyada ularni quyidagi qoidalarini keltirish mumkin:

- Hunardan muhandislik kasbiy madaniyatiga aylanib borayotgan texnika tabiiy fanlar yutuqlariga asoslanadi.

- Texnika ratsionaldir va uning mohiyati qat'iy mantiqiy va matematik hisob-kitoblarda asoslanadi.

- Texnika ilmiy amaliyotning bir turi bo'lib, ilmiy tadqiqot tuzilmasi tarkibiga kirishi kerak.

- Texniklar texnogen jamiyatning texnik asoslarini ta'minlash uchun mo'ljallangan maxsus intellektual elita sifatida ilmiy usullarga muvofiq tayyorlanishi kerak.

- Texnika muhandislik mehnati uchun erkin bozorni talab qiladi. Ushbu g'oyalar ta'siri ostida Angliyada sanoat inqilobi boshlandi, u keyinchalik kontinental Evropani qamrab oldi. Oliy politexnik ta'limning paydo bo'lishi va muhandis-texnik mutaxassislarning ijtimoiy mavqeyining o'sishi muhim yutuq bo'ldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sinergetika tushunchasi. Uning kelib chiqishida Shtutgar universiteti professori G.Haken turgan. Ushbu kontseptsiya texnik tizimlarning dinamikligi va o'zini o'zi tashkil etish g'oyasini amalga oshiradi. Mazkur tizimda quyidagi yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Texnika har qanday tizim kabi, dinamikdir, uning ishlashi tasodifiylik, tartibsizlik va o'z-o'zini tashkil etishning alohida roli bilan bog'liq.

- Texnik tizimda tebranishlar muqarrar ravishda to'planadi, bu omillarning ma'lum kombinatsiyasi ostida bifurkatsiyaga aylanadi va tartibsizlikni keltirib chiqaradi, bunda texnikaning ilgari noma'lum xossalari va xususiyatlarining paydo bo'lish ehtimoli bo'ladi.

Bunday o'z-o'zini tashkil etish natijasida murakkab texnik tizimlar inson nazoratidan chiqib ketishi, texnogen ofatlarga, uslubiy ziddiyatlarga va hatto dunyoqarashning qarshilgiga olib kelishi mumkin. Texnika rivojlanishining ushbu mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarining yig'indisi kelajakka zarba bo'lishi mumkin. Chunki, inson texnikaning barcha xususiyatlarini bilmaydi.

Texnik qurilmaning ongli ravishda ishlab chiqilgan tabiatiga qaramay, texnika har doim inson tomonidan yaratilgan ideallashtirilgan sxemadan ko'proq narsa bo'lib chiqadi. O'z-o'zini tashkil etishning yangi shakllari texnik mutaxassislarni ilmiy-texnik taraqqiyotga aqliy va ma'naviy moslashtirish muammosini dolzarblashtiradi.

Evolyutsion kontseptsiya texnika falsafasi va texnofan tarixi chegarasida ishlab chiqilmoqda. U Darvinning evolyutsion nazariyasidan va insonning mehnat qurollari faoliyati nazariyasidan (F. Engels) kelib chiqadi, unga ko'ra, insonning turlari va populyatsiyasining evolyutsiyasida asosiy rolni mehnat (texnika) o'ynagan.

Texno-aksiologik kontseptsiya texnikaning ijtimoiy-madaniy belgilanishiga alohida e'tibor beradi, xususan, texnikani ijtimoiy-madaniy dasturning elementi sifatida ko'rib chiqadi.

Ma'lumki, texnianing qat'iy va bir ma'noli falsafiy ta'rifi hali ham mavjud emas. Intuitiv ravishda har birimiz texnika nima ekanligini tushunamiz. Har bir aqli raso odam kundalik hayotda, uyda yoki ishda o'zini o'rab turgan texnik qurilmalar va

vositalarga yo'naltiradi. Mutaxassislar o'rganiladigan yoki o'zlari yaratadigan texnika turlari va qurilmalarning qanday nomlanishini aniq bilishadi. Ammo bularning barchasi faqat insonning texnik faoliyati ob'ektlari, uning texnik harakatlari va mulohazalarining moddiy natijalaridan kelib chiqadi. Aniq ta'rif berishga har qanday urinish aql bovar qilmaydigan darajada qiyin bo'ladi. Masalan, "texnika" deganda sun'iy ravishda yaratilgan buyumlar nazarda tutilgan bo'lsa, unda shahar binolari, rasm va haykallar, sanoat chiqindilari haqida nima deyish mumkin? Uy hayvonlari va madaniy o'simliklar haqida nima deyish mumkin, ular ham sun'iy ravishda yaratilganku? Bundan tashqari, biz ko'pincha "uchuvchi texnikasi" (uchuvchilar uchun), "o'yin texnikasi" (musiqachilar uchun), "o'qish va yozish texnikasi" (maktab o'quvchilari uchun), "ruhiy texnika" (psixologlar uchun) haqida gapiramiz. Agar bu fikrni davom ettirsak, muhokama qilish yana davom etadi. O'rganish, xotira va hatto "sevgi texnikasi" haqida, shuningdek, odamlar va davlatni boshqarish texnikasi, rasm chizish texnikasi, pianino chalish va hokazolar haqida gapirish mumkin. Demak, bular texnikaning hatto ruhiy, ma'naviy va ijtimoiy sohalarga ham o'zgarishlar kiritish uchun kirib borishidan dalolat beradi. Shunday ekan, ushbu atamadan foydalanishda barcha holatlar hisobga olinishi kerak!

Texnosfera - bu yerda va kosmosda mavjud barcha ishlaydigan va ishlaymaydigan texnik ob'ektlar va ular faoliyatining yig'indisidir. Texnosfera faoliyat tarkibiga suv, tuproq va atmosferaning kimyoviy tarkibidagi o'zgarishlar kiradi. Yer qobig'ining yer osti ishlari ko'rinishidagi o'zgarishlar, ya'ni yer ostidan tabiiy boyliklarni tinimsiz qazib olinishi, o'rmonlarni kesish, yerlarni haydash, botqoqlarni quritish, suv omborlarini yaratish va boshqalar natijasida yuzaga keladigan biogeotsenotik o'zgarishlar ham shular jumlasidandir.

Texnosfera insonning farovon yashashini ta'minlash va uning turmush sharoitini yaxshilash uchun yaratilgan va rivojlangan.

Texnosfera - bu ijtimoiy tashkil etilgan texnikaning fazoviy-vaqt tizimi. Materiya shakllari esa - texnika va u tomonidan boshqariladi. Materiya - harakatining texnologik shaklidir. Insonning mehnat va intellektual salohiyatini shakllantirish va mustahkamlash uchun mo'ljallangan texnik elementlardan vujudga kelgan texnosfera asta-sekin nafaqat sun'iy yashash muhitini shakllantiradi, balki jamiyatning tashqi dunyo bilan moddiy va energiya almashinuvini amalga oshiradigan "fiziologik" tizimiga aylanadi.

Texnosfera geosferaning chuqurligiga ham, uning chegarasidan tashqariga ham, kosmosda ham rivojlanishi uchun nazariy jihatdan cheksiz imkoniyatlarga ega. Har qanday nisbatan mustaqil tizim kabi texnosfera ham ichki qonunlari va strukturasi

ega. Shuningdek, faoliyat va rivojlanish, ya'ni, o'z-o'zini rivojlantirishga qodir bo'lgan qonuniyatlarga bo'ysunadi,

Texnosferaning jamiyat tomonidan ongsiz ravishda o'z-o'zidan rivojlanishi bir qator keng ko'lamli salbiy oqibatlarga olib keldi. Boshqacha qilib aytganda, insoniyat tarixi davomida texnosfera faqat biosfera resurslari bilan chegaralanib, o'z-o'zidan rivojlangan. 20-asrdan boshlab yangi texnik tizimlarning yaratilishi yaxshilik va yomonlik keltira boshladi (ekologik ofatlar va inson faoliyati bilan bog'liq ekologik buzilishlar). Texnosferaning keyingi o'z-o'zidan rivojlanishi insonning farovon mavjudligiga tahdid soldi. Shu sababli, kelajakda noosferaning ajralmas qismi sifatida texnosferaning biosfera va insonning normal mavjudligining talablarini hisobga olgan holda ilmiy asoslangan rivojlanishini ta'minlash zarur. Zotan, barkamol texnosferaning shakllanishi texnik ijod ob'ektlari sonining sezilarli darajada ko'payishiga va kompleksli takomillashtirish hamda o'zgartirish bo'yicha tubdan yangi vazifalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

XULOSA

So'ngi paytlarda texnik haqiqat atamasi tobora ko'proq foydalanilmoqda. Ushbu konseptsianing turli talqinlari mavjud. Ushbu atama haqida munozaralarga bormasdan turib, texnik haqiqat haqida bilimga ega bo'lish mushkul. Texnik haqiqat – texnik voqelikni sun'iy tizimlarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko'rib chiqish demakdir. Bunda tabiat va jamiyatni tarkibiy qismlari sifatida tabiiy va sun'iy tizimlar mutanosibliklari hisobga olinadi.

Texnik voqelik - bu ishlaydigan asbob-uskunalar, qo'llaniladigan texnologiya, ishlatiladigan materiallar, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, shuningdek paydo bo'ladigan chiqindilar, rad etishlar, radiatsiya va boshqalarni o'z ichiga olgan yaxlitlikdir.

Texnik voqelik inson psixikasi va tafakkuriga teskari ta'sirni aks ettiradi va mavjud bo'lmagan tasvirlarining paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Texnik ijodda texnik voqelik - bu shaxs tomonidan bevosita yoki texnik mahsulotlardan foydalangan holda yaratilgan barcha moddiy ob'ektlar (va ularning ma'lumotlarini ko'rsatish) hisoblanadi.

REFERENCES

1. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Бирдамлик ва ҳамжихатлик – ижтимоий муносабатларнинг келажакдир. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(3), March, 2023.
2. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва барқарорлигини белгиловчи муҳим тамойиллар. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(3), March, 2023.

3. Salimov, B., Madalimov, T. (2023). Transport falsafasi. *Globe Edit*.
4. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. The Importance of Sea Transport in the Communication System. *WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal*. Volume 2 Issue 1, Year 2023 ISSN: 2835-3013.
5. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. The Influence of the Transport and Communication System on Social Relations. *Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education*. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
6. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. Reforms in the Fields of Communication and Transport and their Social Impact. *Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education*. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
7. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) Ўзбекистон тараққиётида коммуникация ва транспорт тизимини ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.
8. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022). Жамиятнинг шаклланиши ва такомиллашувида бошқарув ва тарбия санъатининг ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3 (11), 359-365.
9. Salimov Baxridin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
10. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. *Фалсафа фанлари доктори диссертацияси*. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
11. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич. Йўлдошов Сардор Зокир ўғли. (2023). 61. Инсоният ҳаётидаги туб бурилишлар. *Innovative Technologies in Construction Scientific Journal*, 1(2992-8893).
12. Салимов, Б. Л. (2023). 51. ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИККИ ЁҚЛАМА ТАЪСИРИ. *Inntechcon. uz*, 1(0000).
13. Salimov, B. L. (2023, May). NEGATIVE CONSEQUENCES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY DEVELOPMENT. In *International Conference" Law, Economics and Tourism sciences in the modern world"*. (Vol. 1, No. 2, pp. 5-10).
14. Salimov, B. L., Tursunov, S. R., & Haydarov, M. N. U. (2023). SYNERGETIC APPROACH IN THE ANALYSIS OF SOCIAL RELATIONS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 1001-1007.

INGLIZ TILIDAGI RAVISHLARNI TARJIMA QILISH

Maxmudova Zulfiya Muxiddinovna

I. Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Amaliy ingliz tili kafedrası katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda ingliz tilidagi ravishlarni tarjima qilish va har bir tilning o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi aslyatda foydalanilgan grammatik shakllarni tarjima tiliga ko'r-ko'rona emas, balki ular vositasida ifoda etilgan muqobil shakllar yordamida vazifaviy qayta tiklashni taqazo etadi. Jumladan, bugungi kunda sifat va ravishlarning ko'p ma'noliligi o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida bir qator nomutanosibliklarni keltirib chiqaradi. Sifat va ravishlarni matndagi leksik va grammatik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularni o'quvchiga yetkazish jarayonida uchraydigan qiyinchiliklarni hisobga oladigan bo'lsak bu mavzuni qanchalik muhimligi ko'zga tashlanadi. Ko'p ma'nolilik kategoriyasini tahlil qilish murakkab tadqiqot bo'lib, bu borada tarjimonning yutuq va kamchiliklarini, o'quvchilarga muqobil variantlar asosida yetkazishdagi tarjimaning turl xil yo'llari va tarjimada vujudga keladigan muammolarni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: *Sifat so'z turkumi, ravish so'z turkumi, shakl tushunchasi, mazmun tushunchasi, kontekstual ma'no, polisemantik so'zlar, Shakl va ma'no.*

ABSTRACT

In this article, the translation of idioms in the English language today and the fact that each language has its own characteristics requires the functional reconstruction of the grammatical forms used in the original, not blindly to the translation language, but with the help of alternative forms expressed through them. For example, today, the multiple meaning of adjectives and adverbs causes a number of inconsistencies in the process of translation into Uzbek. Taking into account the lexical and grammatical characteristics of adjectives and idioms in the text, and taking into account the difficulties encountered in the process of conveying them to the reader, it becomes clear how important this topic is. Analyzing the category of ambiguity is a complex study, which covers the achievements and shortcomings of the translator, the different ways of translation and the problems that arise in translation.

Key words: *Adjective vocabulary, adverbial vocabulary, concept of form, concept of content, contextual meaning, polysemantic words, Form and meaning*

KIRISH

Hozirgi kunda ingliz tilini o'rganishning ahamiyati O'zbekistonda avvalgiga qaraganda ancha yuqori bo'lib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1875-son qarori chet tilini o'quv fan sifatida boshlang'ich ta'lim tarkibidan to'liq o'rin egallashi, chet tillarni o'rganishga qiziqishni kuchaytirish va xalqning o'rtacha ma'lumot darajasini o'stirish, umumiy madaniyatga talabning oshishi, xalqaro va madaniyatlarda hamkorlikka tayyorgarlikni shakllantirish kabi istiqboldagi vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Bir qancha ingliz tili mutaxassislari ingliz tilini o'rganishni yangi metod va yo'llarini hayotga tadbir qilishmoqda. Bu albatta chet tillarni o'qitish samaradorligini yanada oshiradi. Ingliz tilida sifat ravishlardagi ma'noni asosiy shakllari va muammolarini tahlili. Til insonlar o'rtasida aloqa o'rnatuvchi vosita hisoblanadi. Shakl va ma'no xususiyatdagi nazariy muammolar Aristotel, Platon kabi faylasuflar yashagan davrlardan to hozirgi kunga qadar tilshunoslar, faylasuflar va fan arboblari diqqat markazida bo'lib kelgan. Ingliz tili ko'p ma'noli so'zlarga boy til hisoblanadi. Matnda ko'p ma'noli so'zlarni ishlatilishi ularni qo'llanilishini nazarda tutib qolmasdan, matnni ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sifat – predmetning rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, psixik holati, o'rin yoki vaqtga munosabati kabi belgilarni anglatadi. Masalan qizil, katta, shirin, baland, yomon, sho'x, ertalabki kabilardir. Sifatlar anglatgan ma'nosidan kelib chiqqan holda asliy va nisbiy sifatlarga ajratiladi. Sifatlar ko'p ma'noligiga ko'ra bir qancha qiziqarli muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi va bunda asosan matndan kelib chiqadigan kontekstual ma'noga e'tibor qaratiladi. Millerning qayd etishicha "Sifatlar boshqa so'z turkumlaridan farqli o'laroq o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular sinonim va antonimlar bilan aloqaga kirishganda tilning lug'at boyligini boyitishga xizmat qiladi". So'zlarda antonym va sinonimlar o'rtasidagi aloqa bir vaqtni o'zida vujudga keladi. Masalan "strong" sinonimlarning butun guruhini tashkil qiladi (sturdy, powerful, tough, etc) va u antonimik aloqasiga ko'ra "weak" bilan o'zaro aloqaga kirishib guruhlarga ajratiladi (puny or frail). Sifatlar ko'plab ma'nolarda qo'llanilib, kontekstga bog'langan va moslashuvchanlik xususiyatiga ega. Misol tariqasida "light" sifatida faqatgina ikkita ma'no bog'lami mavjud. 1. yengil 2. yorug'. Ammo bu sifat bilan bogliq turlicha ma'nolarni ifodalovchi guruhlarga ajratamiz: "a light rain" "her light voice" "a light blue shirt" "a light lunch" "the light breeze" "a light white Wine" "a light sleep" "light injures" "light housework" "her light graceful step"

Antonim haqida fikr yuritishda, uni qanday vaziyatda ishlatilishiga qarab fikr yuritiladi. Masalan “light” sifati antonimi “dark” bo‘lib kelganda, uni “light”ning boshqa bir antonimi “heavy” dan ajratish kerak. Sifatlarni qanda tuzilganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi ya’ni ularni otlar ishtiroki bilan tuzilishi asosiy tahlil vositasi hisoblanadi. Ushbu metodlar ko‘p ma’noli sifatlarga oid ma’nolarni turlarga ajratishni taqozo etgan “Cobuild Dictionary”ni yaratilishiga sabab bo‘lgan. Yana bir sifatlarni o‘rtasidagi ma’noni farqlash uni qanday gap bo‘lagi vazifasida kelishini bilishdir. Masalan: My old girlfriend (attributive) My girlfriend is old (predicative).

Sifatlarda o‘xshash ma’noni ajratish ham o‘ziga xos jarayon hisoblanadi. Bunda dastlab o‘sha ma’noni tushunishga harakat qilinadi, shuni qayd etish joizki ba’zi sifatlarni ko‘p ma’noli emasdek ko‘rinadi. Masalan “lax” yoki “leaden” ko‘p ma’nolidek ko‘rinmasada, ammo ularning beshdan ortiq ma’nolari bor. Misol uchun: 1)“lax” sifati quyidagi ma’nolarga ega:

1. kuchsiz, zaif
2. nomukammal, talabga javob bermaydigan
3. bo‘shashgan 4. bo‘sh (idishga nisbatan)
5. qa’iyatsiz

2) “leaden” sifati esa quyidagi ma’nolarga ega:

1. qo‘rg‘oshingaga oid
2. og‘ir, qattiq
3. ko‘kintir, bo‘z
4. bo‘shashgan, lohas
5. sekin, qiyinchilik bilan bajarilgan.

Shuningdek, yana shunday ko‘p ma’noli sifatlarni borki, ularning , ma’nolari oltitadan ortiq bo‘lib, ba’zi ma’nolari sifatga yaqin taxminiy ma’nolar sifatida qayd etiladi va munozaraga sabab bo‘ladi. Shunday so‘zlar sirasiga apart, canonical, deyep, foating, idle, marginal, particular, remote, stable, unbalanced kabilardir. Masalan “deyep” sifati juda murakkab tahlil vositasi hisoblanib, uni 20 dan ortiq bir-biridan farqlanuvchi ma’no shakllarini lug‘atda kuzatamiz. Shu bilan birga u bir qancha so‘z birikmalari bilan birga o‘ziga xos ma’no kasb etadi. Masalan “deyep space” – tubsiz koinot, “deyep design” – jalb qilingan loyiha “deyep freezer”- uzoq saqlaydigan muzlatkich, “deyep green”- tabiatga bog‘liq muammolarni hal etuvchi inson, “deyep mourning” qattiq aza tutish, “deyep structure” –murakkab tuzilish, “deyep bodied”- baliqsimon tana, “deyep discount” – og‘ir chegirma, “deyep fred”- yaxshi qovurilgan. Bundan ko‘rinadiki, sifatlarni ma’noga ajratish murakkab jarayon hisoblanadi.

Ravishlar holatni turli shakllari va vazifalarini o‘z ichiga olgan so‘z turkumi sifatida tez-tez muhokamaga sabab bo‘ladi. Ravishlarda grammatik hamda ma’no

jihatdan sifatlar bilan bog‘liqlik mavjud bo‘lib, bu ikkalasini birgalikda qiyoslab o‘rganilishini taqozo etadi. Agar ravishlar gapda turli vazifada kelsa, ular ifodalaydigan ma’no ham turlicha bo‘lishi mumkin:

1.Cow gives birth to a calf naturally. 2.Naturally, cow gives birth to a calf

Bu ikkita gapni birinchisida “naturally” ravishi “tabiiy ravishda” ikkinchi gapda esa “albatta” ma’nosida ishlatilayapti. “quite” ravishini ma’nosi ham albatta kontekst bilan uzviy bog‘liq. Ammo Amerika va Angliyada ishlatilishiga ko‘ra bu ravish ma’no jihatdan farq qiladi. Amerikaliklar uni “juda” degan ma’noni ifodalash uchun qo‘llasa, Angliyaliklar “ozgina” degan ma’noda ishlatadi. Qo‘shimcha qilib aytganda, “quite few” (juda oz miqdorda) degan ma’noni bildirsa, “quite a few” (juda katta miqdorda) degan ma’noni bildiradi. Tarjimada mana shunday holatlarni ham e’tiborga olish lozim. Shu bilan birga “still”, “hard”, “last”, “then”, “rarely” kabi ravishlarni ham bir nechta ma’nolari mavjud.

XULOSA

Ingliz tilidagi ravishlarni tarjima qilishda uchraydigan muammolar va yechim sifatida va ravishlarni ko‘p ma’noliligini talqin qilishda grammatik birliklardagi ma’no xususiyati bilan birga, jumla tarkibidagi so‘zlarni o‘zaro munosabatga kirishish va moslashish holatlarini puxta bilish zarur, aks holda tilning grammatik hamda mantiqiy meyorlari yo‘l qo‘ya olmaydigan ifodalar vujudga kelib qolishi mumkin. Chunki tarjimada asliyatda mujassamlasgan fikr tarjima tili vositalari yordamida qayta yaratiladi. Xulosamiz so‘nggida shuni qayd etish joizki, tillardagi ko‘p ma’nolilik tilni jozibasini sayqallash bilan birga, bir necha asrlardan beri qiziqarli tadqiqot mavzularidan biri hisoblanadi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrda «Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-1875-son qarori. // «Xalq so‘zi» gazetasi, 11.12.2012 y., 240 (5660)-son.
2. Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – T.: «Fan», 1977.
3. Jalolov J. Chet tili o‘qitish metodikasi. – T.: «O‘qituvchi», 1996. -139-b.
4. Коган В.М. К вопросу о формализации отрасли права. // «Вопросы кибернетики и право». – М.: «Наука», 1967.
5. Насрулло Жуманхўжа. Қонун тили мезонлари. – Т.: «Мухаррир», 2010.
6. Реформатский А.А. Мысли о терминологии. // «Современные проблемы русской терминологии». – М., 1986.
7. Циткина Ф.А. Терминология и перевод: К основам сопоставительного терминоведения. – Львов, 1988.

TEXNIKA TARAQQIYOTI BORASIDAGI FALSAFIY KONSEPSIYALAR

Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Toshkent davlat transport universiteti professori v.b.

Shirinbaev Miraziz Shavkat o'g'li

Xo'jamov Ozodbek Baxodir o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti talabasi.

ANNOTATSIYA

Texnika, hunarmandchilik amaliyoti sifatida tushunilib, faqat tabiiy shakllarni nusxalaydi. Texnika kam ma'lumotli ijtimoiy guruhlar faoliyati bilan bog'liq, chunki u intellektual bilimlardan va jamiyatni boshqarishning ijtimoiy texnologiyalaridan uzoqda bo'ladi. Shunday qilib, qadimgi faylasuflarning fikricha, texnika madaniyatga nisbatan neytraldir. Texnikaning evolyutsiyasi borasida E.Kapp konsepsiyasi ma'lum va mashhurdir.

Kalit so'zlar: *Mimetik, evolyusiyasi, kontseptsiya, Idrok, texnokratiya.*

ABSTRACT

Technique, understood as a craft practice, only copies natural forms. Technology is associated with the activities of low-educated social groups, because it is far from intellectual knowledge and social technologies of managing society. Thus, according to ancient philosophers, technology is neutral with respect to culture. The concept of E. Kapp regarding the evolution of technology is known and famous.

Key words: *Mimetic, evolution, concept, Perception, technocracy.*

KIRISH

Texnika haqida ilk tushunchalardan biri mimetik tushuncha hisoblanadi. Mimetik tushuncha antik madaniyatga xosdir. Mimetik iborasi yunoncha taqlid degan ma'noni anglatadi. Mazkur tushunchaga ko'ra qadimgi madaniyatning asosini insonning yaratish va ijodkorlik qobiliyatiga egaligi unga samoviy tarzda berilishi g'oyasi ilgari suriladi. Unga ko'ra inson o'zining eng mukammal ijodida ham faqat tabiat yaratgan eng mukammal shakllarni takrorlashga harakat qiladi.

Aristotelning ta'kidlashicha, koinotning tuzilishida, insondan tashqari, uch xil mavjudotlarni ajralib turadi: tabiat, bilim, texnika. Tabiat komillik manbaidir, faqat u shakllarni yaratishga va ularni yangilashga qodir, lekin tabiiy-kosmik ijodkorlikning kamchiligi tabiiy shakllarning o'zgaruvchanligidir. Bilim, birinchi navbatda, matematik va falsafiy hisoblanadi. Bilim kamchilikni bartaraf qiladi, o'zgaruvchanlikdagi doimiy va muntazamlilikni ta'minlaydi. Texnika, hunarmandchilik amaliyoti sifatida tushunilib, faqat tabiiy shakllarni nusxalaydi.

Texnika kam ma'lumotli ijtimoiy guruhlar faoliyati bilan bog'liq, chunki u intellektual bilimlardan va jamiyatni boshqarishning ijtimoiy texnologiyalaridan uzoqda bo'ladi. Shunday qilib, qadimgi faylasuflarning fikricha, texnika madaniyatga nisbatan neytraldir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Texnikaning evolyutsiyasi borasida E.Kapp konsepsiyasi ma'lum va mashhurdir. Mazkur kontsepsiyas E.Kappning "Texnika falsafasining asosiy yo'nalishlari" (1877) asarida bayon etilgan va u quyidagi asosiy tamoyillarni o'z ichiga oladi:

- inson faol mavjudotdir, lekin u o'zining faoliyatida o'z organlarining biologik va fiziologik imkoniyatlaridan qoniqmaydi;

- inson faoliyati jarayonida biologik organlarining imkoniyatlari turli texnik qurilmalar bilan avval ongsiz, keyin esa ongli ravishda qo'shilishi sodir bo'ladi;

- E. Kapp birinchi marta organik proyeksiyaning yaxlit kontsepsiyasini ishlab chiqadi, unda u organoproyeksiyani insonning texnik faoliyati va umuman uning butun madaniy ijodining asosiy tamoyili sifatida chuqur asoslab beradi va shakllantiradi;

- insonning sun'iy quroli sifatida barcha texnik vositalar uning tabiiy qurollarining davomidir.

Inson a'zolari orasida uning qo'li alohida o'ringa egadir. Birinchidan, bu tabiiy vosita bo'lib, ikkinchidan mexanik vositalar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi va uchinchidan, bu moddiy taqlidlarni ishlab chiqarishda katta rol o'ynaydi.

Qo'l kabi insonning boshqa organlari ham turli xil sun'iy vositalarda o'z proektsiyalari va ifodalarini topadi. E.Kapp ko'rishni va qo'lning beqiyos ahamiyatini hayotiy misollar orqali aniq ko'rsatib beradi.

Inson tomonidan yaratilgan sun'iy dunyo organoproyeksiya mahsulidir, ya'ni, har qanday texnik vositalar tabiiy organlarning imkoniyatlarini oshiradi va davom ettiradi.

Idrok o'z mohiyatiga ko'ra antropologikdir, chunki texnik dunyoda sodir bo'ladigan barcha jarayonlar insonning tabiiy funktsiyalariga mos keladi.

Yigirmanchi asrda tibbiyot inson tanasida tabiiy va sun'iy organlarni konstruktiv ravishda to'ldirish imkoniyatini isbotladi, texnik qurilma yurak, buyraklar va boshqalar funktsiyalarini bajarishga qodirligini ko'rsatdi. Zamonaviy madaniyatda ergonomika tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ergonomika - turli xil texnik mexanizmlarni loyihalashda, shuningdek, maqbul mehnat sharoitlarini yaratish uchun mehnat jarayonlarini o'rganishda insonning biologik va fiziologik parametrlarini iloji boricha hisobga oladigan fan.

Texnikani inson ijtimoiy mavjudligining bir jihati sifatida talqin qilish va uning mohiyatini insoniyat jamiyatining mavjudligi (faoliyati) va rivojlanishining eng muhim shartlaridan biri sifatida ochib berish muhim o‘rin tutadi. Bu yo‘nalish vakillari E.Yur, I.Bekman va marksistik falsafa vakillari ish olib borishgan. K.Marks texnik faoliyat muammolarini falsafiy qayta ko‘rib chiqishga intilgan. Bundan tashqari, u texnikani haqiqatda falsafiy tahlil ob‘ektiga aylantirgan birinchi professional faylasuf edi. Marksistik, ya‘ni dialektik-materialistik kontseptsiya (K. Marks, F. Engels, A. Bogdanov) tamoyillari quyidagi fikrlarga asoslanadi:

- Inson faol, ijtimoiy jihatdan qat‘iy mavjudotdir. Ijtimoiy hayot dunyosi tarixiy zamon kontekstidan tashkil topgan bo‘lib, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning izchil o‘zgarishini ifodalaydi. Inson faoliyatida ishlab chiqaruvchi kuchlar muhim rol o‘ynaydi, ular orasidagi munosabatning aniqlovchi elementi – texnikadir.

- Kapitalistik ishlab chiqarish usuli sharoitida ishchi kuchi va mashinalar o‘rtasida keskin ijtimoiy qarama-qarshiliklar vujudga keladi.

- Texnika uzoq davom etgan ijodkorlik va ilmiy bilimlar natijasidir. Uning rivojlanishining asosiy shakllari ilmiy-texnikaviy inqilob va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdir. Ilmiy-texnik inqilob texnologiyalarni rivojlantirishda qisqa muddatli, sifatli sakrashni aks ettiradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti insonning ilmiy-texnik faoliyati shakllarining murakkablashuvining umumiy tendentsiyasini aks ettiradi.

- Klassik marksizm texnikaning texnogen sivilizatsiyaga ta‘sirining ijtimoiy imkoniyatlarini yetarli baholamagan.

Texnokratik tushuncha. 1930-yillarda “texnokratik kontseptsiya” inson taraqqiyotining imkoniyatlari va yo‘llari, yangi qadriyat yo‘nalishlari, jiddiy institutsional o‘zgarishlar, shu jumladan texnokratik jamiyatdagi hokimiyatni yangicha tushunish haqida yangi tasavvurni taklif etuvchi keng e‘tirofga sazovor bo‘lgan ta‘limot sifatida vujudga keldi.

1920-yillarning oxiriga kelib birinchi jahon urushida qarama-qarshi bo‘lgan mamlakatlar o‘zlarining ishlab chiqarish va texnik imkoniyatlaridan keng foydalanishlari natijasida texnika qiyofasi ortirilgan ayrim salbiy xususiyatlardan asta-sekin xalos bo‘ladi. Texnika ijtimoiy jihatdan neytral (hatto ijobiy) nuqtai nazardan taqdim etila boshlandi, bu uni ijobiy tomonlarini ijtimoiy taraqqiyotning boshqa harakatlantiruvchi kuchlaridan, masalan, inqiloblar, dunyoni qayta bo‘lish uchun kurash va boshqalardan ajratib turdi. Dastlab, muhandislarning kuchi sifatida “texnokratiya” g‘oyasi texnik mutaxassislarning vakili bo‘lgan Torshteyn Bund Veblen (1857-1929)ning “Muhandislar va narxlar tizimi” nomli ijtimoiy utopiyasida 1921 yilda ishlab chiqilgan. Ushbu g‘oyaga ko‘ra, sanoat – ijtimoiy taraqqiyotning xizmatkorlari sifatida ijtimoiy boshqaruv sohasida umumiy manfaatlar uchun boylar

va moliyachilarni almashtirishga qodir. Veblen kontseptsiyasiga ko'ra, texnik xodimlar birlashishi va jamiyatni oqilona boshqarishni amalga oshirib, sanoatda asosiy o'rinni egallashlari kerak.

O'z davrida "Texnokratiya" tushunchasi ishtiyoq bilan kutib olindi. Veblen g'oyalari A.Bird, A.Frish va boshqalar tomonidan rivojlantirilgan.

XULOSA

Texnokratik konsepsiya quyidagi fikrlash mantig'iga asoslanadi:

- Sanoat inqilobi sanoatlashtirishning boshlanishi bo'ldi va texnika jamiyat taraqqiyotining asosiga aylandi.

- Sanoat tizimi doimiy texnik va texnologik yangiliklarni o'z ichiga oladi.

- Ilmiy-texnika taraqqiyotiga sharoit yaratiladi.

- Fan-texnika taraqqiyoti sharoitida boshqaruvning adekvat shakli sifatida texnokratiya – ziyolilarning ilmiy jihatdan eng malakali va mafkuraviy universal qismiga aylanadi.

- Jamiyatning siyosiy tizimi texnokratiya g'oyalariga mos ravishda o'zgartirilishi kerak.

1941 yilda amerikalik sotsiolog Jeyms Bernxaym o'zining "Menejerlar inqilobi" kitobida "mutaxassislar kuchi" g'oyasini ishlab chiqib, menejerlar shaxsida texnokratiyani ustuvor g'oyaga aylanganiga e'tibor qaratdi. Dunyoning bir qator mamlakatlaridagi siyosiy voqelik va "texnologik inqilob" ta'siri ostida kapitalizm sotsializm bilan emas, balki "menejerlar jamiyati" bilan almashtiriladi.

Mulkka egalik qilish nazoratni anglatadi. Agar nazorat bo'lmasa, mulk ham bo'lmaydi. Korporatsiyalar va davlatda mulk va nazorat alohida bo'lganligi sababli, bunday holda mulk – nazoratni amalga oshiradiganlar, ya'ni menejerlar qo'liga o'tishi kerak.

Uzoq vaqt davomida jamiyat rivojlanishining texnokratik prognozlari juda real bo'lib turdi. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda texnologik taraqqiyot jadal rivojlanib, unumdorlik va turmush darajasini asta-sekin oshirib borilishiga xizmat qildi.

REFERENCES

1. Салимов, Б. Л., Аъзамжонов, А. Б. Ў., & Қодиров, Ш. Қ. Ў. (2023). БИРДАМЛИК ВА ҲАМЖИҲАТЛИК–ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ КЕЛАЖАГИДИР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 83-88.

2. Салимов, Б. Л. (2023). ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА БАРҚАРОРЛИГИНИ БЕЛГИЛОВЧИ МУҲИМ ТАМОЙИЛЛАР. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3).

3. Lutfullaevich, S. B. (2023). The Importance of Sea Transport in the Communication System. *WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(1), 272-275.
4. Lutfullaevich, S. B., Muradkabilovich, E. Z., & Abdurahimovich, S. A. (2023). The Influence of the Transport and Communication System on Social Relations. *Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*, 2(2), 209-212.
5. Lutfullaevich, S. B., Sheralievich, A. A., & Zafarovich, Z. D. (2023). Reforms in the Fields of Communication and Transport and their Social Impact. *Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*, 2(2), 227-230.
6. Салимов, Б. Л. (2022). Ўзбекистон тараққиётида коммуникация ва транспорт тизимининг ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 1), 403-407.
7. Салимов, Б. Л. (2022). ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИДА БОШҚАРУВ ВА ТАРБИЯ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3(11), 359-365.
8. Salimov, V. L. (2021). The philosophical role of dialectical categories in human life. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 406-410.
9. Салимов, Б. Л. (2022). Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. *Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент*, 224.
10. Салимов, Б. Л. (2023). 61. ИНСОНИЯТ ҲАЁТИДАГИ ТУБ БУРИЛИШЛАР. *Inntechcon. uz*, 1(0000).
11. Салимов, Б. Л. (2023). 51. ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИККИ ЁҚЛАМА ТАЪСИРИ. *Inntechcon. uz*, 1(0000).
12. Salimov, V. L. (2023, May). NEGATIVE CONSEQUENCES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY DEVELOPMENT. In *International Conference" Law, Economics and Tourism sciences in the modern world"*. (Vol. 1, No. 2, pp. 5-10).
13. Salimov, V. L., Tursunov, S. R., & Haydarov, M. N. U. (2023). SYNERGETIC APPROACH IN THE ANALYSIS OF SOCIAL RELATIONS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 1001-1007.

MADANIYATLAR GLOBALLASHUVI JARAYONIDA MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASHDAGI O‘ZGARISHLAR

Mirzayev Ikrom Boboqulovich

Toshkent davlat transport universiteti o‘qituvchisi

Muratbaeva Iroda Sagatdinovna

Qurilish muhandisligi fakulteti YMTQ-6 guruh talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada madaniyatlar globallashuvi jarayonida milliy o‘zlikni anglashdagi o‘zgarishlar orni kabi dolzarb masalalari yoritib berilgan. Globallashuv davrida milliy madaniyatga nimalar bo‘lyapti, degan savolga javob berishga harakat qilishdan avval milliy madaniyat tushunchasining o‘zi mazmunini aniqlab olish maqsadga muvofiqdir. Milliy madaniyat "modernlik davrida madaniyatning milliylashuvi" natijasida o‘rnatilgan intellektual odatga ko‘ra, madaniyat eng yaxshi milliy madaniyat sifatida tushuniladi.

Kalit so‘zlar: madaniyat, globallashuv jarayoni, milliy o‘zlikni anglash, milliy madaniyat, tarix, madaniy makon.

ABSTRACT

In this article, current issues such as the role of changes in the understanding of national identity in the process of globalization of cultures are highlighted. Before trying to answer the question of what is happening to national culture in the era of globalization, it is appropriate to clarify the meaning of the concept of national culture itself. National culture According to the intellectual habit established as a result of the "nationalization of culture in the age of modernity", culture is best understood as national culture.

Key words: culture, globalization process, national identity awareness, national culture, history, cultural space.

KIRISH

Globallashuv davrida milliy madaniyatga nimalar bo‘lyapti, degan savolga javob berishga harakat qilishdan avval milliy madaniyat tushunchasining o‘zi mazmunini aniqlab olish maqsadga muvofiqdir. Milliy madaniyat "modernlik davrida madaniyatning milliylashuvi" natijasida o‘rnatilgan intellektual odatga ko‘ra, madaniyat eng yaxshi milliy madaniyat sifatida tushuniladi. Madaniyatni ma‘lum bir milliy jamoaga nisbat berish hozirgi kunlarda odatiy hol sifatida qabul qilinganga o‘xshaydi («Fransuz madaniyati», «Nemis madaniyati, ispan madaniyati» va boshqalar). Madaniyat haqida umumiy insoniy mulk sifatida gapirganda ham, biz bu mulkni faqat uning alohida qismlarining qonuniy egalari sifatida xalqlar o‘rtasida

taqsimlaymiz. Uning boshqa qismlari millatning mulkida, ta'bir joiz bo'lsa, mulkda emas, foydalanishda ekanligidir!

Shu bilan birga, bu intellektual odatning ildizlari qiyosiy tarixiy nuqtai nazardan unchalik chuqur emas. Ular Iogann Gotfrid Xerderning tarix falsafasiga kiradilar, u aslida madaniyatning u yoki bu etnik birlik ("xalq") bilan bog'lanishi boshlanadi⁵³. Herder intuitsiyasini romantiklar (Shleyermaxer, Novalis, aka-uka Shlegellar) va Xegel o'zlashtirgan va rivojlantirgan. Keyinchalik madaniyatni kontsepsiyalashning bu usuli - uni ruhning ifodasi sifatida tushunishga nisbatan yaqinda nafaqat konsepsiya, balki "milliy madaniyatlar ma'lum bir hududning barcha aholisi tomonidan umumiy bo'lgan belgi-ramziy tizim sifatida" fenomeni ham paydo bo'ldi. Yevropaning madaniy makonini zamonaviylik davrida boshdan kechirgan milliyashtirish natijasi bo'ldi. Zamonaviy davlat o'zini milliy davlat deb hisoblaydi, ya'ni. o'z suverenitetining manbasiga ega bo'lgan siyosiy birlik sifatida «millat. Ikkinchisi bir yurisdiksiya ostidagi shaxslarning oddiy to'plami sifatida emas, balki madaniy birlik sifatida tasavvur qilinadi. Boshqa so'z bilan aytganda. milliy davlat siyosiy va madaniy chegaralarning mos kelishini nazarda tutadi. Bu tasodifda - aniqrog'i, bunday tasodifga intilishda - zamonaviy davlat bilan modernizatsiyadan oldingi davr holati o'rtasidagi tub farq. Primodern davlatlarda aholi shu qadar qattiq ierarxiyalangan (sinf tabaqalanishi) uning quyi va yuqori qatlamlari turli madaniyatlarga tegishli. Bir tomondan, aristokratik va olijanob madaniyat, ikkinchi tomondan, dehqonlar ommasi madaniyati bir-biri bilan kundalik amaliyotlar darajasida aloqa qilmaydi va faqat ramziy darajada tasodifiy uchrashadi. Shu bilan birga, zodagonlar madaniyati asosan davlat chegaralaridan tashqarida mavjud bo'lsa, dehqonlar madaniyati ko'pincha ma'lum bir viloyat doirasida mahalliyashtirilgan bo'lib chiqadi.

Bu imperativ 19-asrning barcha suveren siyosiy birliklariga, jumladan, imperiyalarga ham taalluqlidir. Romanov Rossiyasi, Gabsburg Avstriyasi va Usmonli Turkiya kabi, 19-asr davomida g'arbiy qo'shnilaridan farqli siyosiy tizimni saqlab qoldi⁵⁴.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Madaniy ramzlarni ishlab chiqarish, tarqatish va iste'mol qilish bo'yicha odamlarning o'zaro ta'siri hokimiyat munosabatlari bilan o'tadi, garchi bu sohada bu munosabatlarning mavjudligi siyosat va iqtisod sohasiga qaraganda kamroq aniq.

⁵³ Hechter M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in the British Development*. L.:Rotledge&Kegan Paul, 1975

⁵⁴ Арисланбаева З.Е. Глобализация в развитии национальной культуры. "Экономика и социум" №11 (102)-1 2022 www.iupr.ru

Darhaqiqat, bugungi kunda ommaviy madaniy ishlab chiqarish agentlari milliy emas, balki geografik joylashuvi va kapitalining kelib chiqishini aniqlash har doim ham mumkin bo'lmagan transmilliy korporatsiyalar (TMK) hisoblanadi. Garchi madaniyat sohasida faoliyat yuritayotgan TMKlarning aksariyati Amerikada ro'yxatdan o'tgan bo'lsa-da. Amerika korporatsiyalari G'arbiy Evropa va Osiyo madaniy ishlab chiqarish markazlari tomonidan jiddiy va kuchayib borayotgan raqobatga duch kelishlari kerak. Amerika bugungi kunda nafaqat eng yirik yetkazib beruvchi, balki undan tashqarida ishlab chiqarilgan madaniy mahsulotlarning eng yirik iste'molchisi hamdir.

U yoki bu mahalliy madaniy kontekstga kirib, import qilinadigan madaniy mahsulotlar qayta talqin qilinadi. ularni shu kontekstga moslashtirishga imkon beradigan tartib-qoidalar. Shu tarzda ular sezilarli darajada o'zgaradi. Bu hodisani Kant ta'biri bilan aytganda "milliy tasavvurning ishlab chiqarish qobiliyati" deb atash mumkin.

Madaniy globallashuvning G'arblashuv sifatidagi munozaralarning boshlang'ich nuqtasi, go'yoki, asosiy madaniy oqimlarning "G'arb"dan "Sharqqa" - yoki, aniqrog'i, shartli shimoldan shartli janubga oqib o'tishidir. ular ham teskari yo'nalishda oqadi. Bu jarayon, ayniqsa, so'nggi o'n-o'n besh yil ichida yaqqol ko'zga tashlandi⁵⁵.

"Janub"ning "Shimolda" mavjudligi nafaqat ramziy darajada, balki kundalik hayot darajasida ham seziladi. Bu, asosan, immigratsiya ta'sirida sodir bo'layotgan demografik o'zgarishlar bilan bog'liq. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda doimiy yashash joyiga ko'chib kelgan uchinchi dunyoning millionlab odamlari ushbu mamlakatlarning madaniy landshaftini o'zgartirishga katta hissa qo'shdilar.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu talab va taklif nafaqat immigrantlarning mavjudligi bilan, balki mahalliy aholining yangi madaniy ehtiyojlari bilan ham belgilanadi. Bizning fikrimizcha, global madaniy sohaning shakllanishini qarama-qarshilik(hatto raqobat) nuqtai nazaridan emas, balki o'zaro o'zgarishlar nuqtai nazaridan o'ylash kerak.

Global madaniy sohaning shakllanish jarayoni ham iste'molchilikning madaniy va mafkuraviy gegemonligiga tushirilmasligi kerak. To'g'ri, bunday yondashuv tarafdorlari odatda bu gegemonlikka so'nggi o'n yilliklarda qarshi kurash olib borilganini ta'kidlaydi. "Bu islom fundamentalizmi deb ataladigan tushunchadan kelib chiqadi. Bundan ular shunday xulosaga kelishadi: madaniy globallashuv jarayoni, bir tomondan, birlashishga olib keldi, ikkinchi tomondan, uning

⁵⁵ Abercrombie N, Hill S and Turner B.S. The Dominant Ideology Thesis. London: George Allen & Unwin, 1980.

parchalanishiga - G'arb gedonistik-iste'molga yo'naltirilgan madaniyat bilan bir qatorda g'arbg qarshi madaniyatning paydo bo'lishi kabi⁵⁶[3].

“Milliy madaniyat” tushunchasi ham, u nazarda tutilgan voqelik ham zamonaviylik (modernlik) davrida madaniyat sohasi boshdan kechirgan “milliylashtirish” bilan uzviy bog‘liqdir. Zamonaviy (zamonaviy) davlat ma'lum bir ijtimoiy aloqa makonini milliy makon sifatida ishlab chiqarish va ko'paytirish imkoniyatining sharti sifatida ishlaydi. Zamonaviy davlat institutlari o'zi tomonidan boshqariladigan chegaralar doirasida belgi-ramziy bir xillikni ta'minlaydi (ular ichidagi farqlarni yo'q qiladi). Shu bilan birga, ushbu muassasalar bir davlat tomonidan boshqariladigan aloqa maydonini aloqadan ajratib turadigan chegaralarni saqlab turadilar.

Zamonaviy davrning tugashi bilan davlatning siyosiy va madaniy chegaralarning o'ziga xosligini saqlab qolish qobiliyati zaiflashmoqda. Yangi axborot texnologiyalarining tarqalishi, bir tomondan, madaniy sohada faoliyat yuritayotgan transmilliy korporatsiyalar faoliyati, ikkinchi tomondan, madaniy suverenitetning torayishiga olib keladi.

Bugun biz tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan, insoniyat hozirga qadar boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladigan o'ta shiddatli va murakkab bir zamonda yashamoqdamiz. Davlat va siyosat arboblari, faylasuflar va jamiyatshunos olimlar, sharhlovchi va jurnalistlar bu davrni turlicha ta'riflab, har xil nomlar bilan atamoqda. Kimdir uni yuksak texnologiyalar zamoni desa, kimdir tafakkur asri, yana birov yalpi axborotlashuv davri sifatida izohlamqda. Albatta, bu fikrlarning barchasida ham ma'lum ma'noda haqiqat, ratsional mag'iz bor. Chunki ularning har biri o'zida bugungi serqirra va rang-barang hayotning qaysidir belgi-alomatini aks ettirishi tabiiy. Ammo ko'pchilikning ongida bu davr globallashuv davri tariqasida taassurot uyg'otmoqda. Bunday ta'rif, menimcha, ko'p tomondan masalaning mohiyatini to'g'ri ifodalaydi. Nega deganda, hozirgi paytda yer yuzining qaysi chekkasida qanday bir voqea yuz bermasin, odamzot bu haqda dunyoning boshqa chekkasida zudlik bilan xabar topishi hech kimga sir emas.

Shunday globallashuv fenomeni haqida ga-pirganda, bu atama bugungi kunda ilmiy-falsafiy, hayotiy tushuncha sifatida juda keng ma'noni anglatishini ta'kidlash lozim. Umumiy nuqtai nazardan qaraganda, bu jarayon mutlaqo yangicha ma'no-mazmundagi xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishini va shu bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosi-dagi muammolarga aylanib borishini ifoda etmoqda.

⁵⁶ Группа существует с 2000 г., ее музыка сочетает в себе традиции пекинской оперы, шансона, панка и рок-н-рола.

Globalashuv jarayoni hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda shuni obyektiv tan olil kerak - bugungi kunda har qaysi davlat-ning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qushnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaqa va hududlar bilan shunday chambarchas bog‘la-nib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayon-dan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kel-masligini tushunish, anglash qiyin emas.

XULOSA

Bu ma’noda, globalashuv - bu avvalo hayot suratlarining beqiyos darajada tezlashuvi demakdir.

Har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomoni bo‘lgani singari, globalashuv jarayoni ham bundan mustasno emas. Hozirgi payt-da uning g‘oyat o‘tkir va keng qamrovli ta’sirini deyarli barcha sohalarda ko‘rish, his etish mumkik. Ayniqsa, davlatlar va xalqlar o‘rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi, xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin harakati uchun qulayliklar vujudga kelishi, ko‘plab yangi ish o‘rinlarining yaratilishi, zamonaviy kommuni-katsiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuklarining tezlik bilan tarqalishi, turli qadriyatlarning umuminsoniy negizda uyg‘unlashuvi, sivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi, ekologik ofatlar paytida o‘zaro yordam ko‘rsatish imkoniyatlarining ortishi - tabiiyki, bularning barchasiga globalla-shuv tufayli erishilmoqda.

REFERENCES

1. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in the British Development. L.:Rotledge&Kegan Paul, 1975
2. Группа существует с 2000 г., ее музыка сочетает в себе традиции пекинской оперы, шансона, панка и рок-н-рола.
3. Ikrom Boboqulovich Mirzaev (2021). **MILLIY MADANIYAT FALSAFASI**. Academic research in educational sciences, 2 (12), 965-969.
4. 2. Mirzaev Ikrom Boboqulovich O'zbekiston yosh avlodi tarbiyasida milliy qadriyatlarning o'rni // Fan va ta'lim bugungi kun. 2019 yil, 4-son (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-natsionalnyh-tsennostey-v-vospitanii-molodogo-pokoleniya-uzbekistana> (kirish sanasi: 18.01.2023).
5. Mirzaev Ikrom Boboqulovich Zamonaviy madaniyat jarayonlarida milliy va umuminsoniy uyg'unlik // Ilmiy jurnal. 2020 yil. 3-son (48). URL: World scientific research journal www.wsrjournal.com Volume-12_Issue-1_February-2023 146

<https://cyberleninka.ru/article/n/garmoniya-natsionalnogojobschechelovecheskogo-v-protsessah-sovremennoy-kultury> (kirish sanasi: 18.01.2023).

6. Ikrom Boboqulovich Mirzaev, D. A. Abduhoshimov ZAMONAVIY KADROLAR TAYYORLASH TIZIMI VA MAQSADLARI // Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar. 2022. #TSTU konferensiyasi 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zamnaviy-kadrlar-tayyorlashning-tizimli-va-masadli-zhi-atlari> (kirish sanasi: 18.01.2023).

7. Ikrom Boboqulovich Mirzaev GLOBALLASHUV DAVRIDAGI “SOXTA DINIY DUNYOQARASH” // Pedagogik fanlarda akademik tadqiqotlar. 2022. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globallashuv-davridagi-sohta-diniy-dunyo-arash> (Kirish sanasi: 18.01.2023).

8. O'Erniyozov, I.Merzayev, & M.Hasanov. (2022). SHAXSNI SHAKILLANTIRISHDA “OILA” VA “JAMIYATNING” AXAMIYATI . World Scientific Research Journal, 4(2), 96–101. Retrieved from <http://www.wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/1445>

9. Tojiboeva, D. O. (2021). “MASS CULTURE” AS THE MOST DANGEROUS WEAPON OF IDEOLOGICAL PRESSURE. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 1106-1111.

10. ТАДЖИБАЕВА, Д. (2017). Ensuring national security in the information sphere. *Юридик фанлар ахборотномаси*, (1), 56-61.

11. Таджикибаева, Д. (2017). Обеспечение национальной безопасности в информационной сфере. *Review of law sciences*, 1(1), 56-61.

12. Раматов, Ж. С., Эрнийёзов, У. К., Султанов, С. Ҳ., & Хасанов, М. Н. (2022). САНЪАТНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АХАМИЯТИ. *World scientific research journal*, 9(2), 65-70.

FEATURES OF TEACHING WRITING AND WRITTEN SPEECH IN ENGLISH CLASSES AT UNIVERSITIES

Yusup Xaytbayevich Kushakov

Tashkent State Transport University, senior teacher

kushakov62@internet

ABSTRACT

The article deals with the issues of continuity in teaching writing in English at Uzbekistan colleges and universities, identifies the challenges of modernity in respect to the level of acquisition of written English, presents recommendations on strengthening the practice-orientated teaching writing. According to the author to reveal the features of teaching writing, as a type of speech activity, is very important factor in teaching foreign languages at universities. The author emphasizes the key elements in this process.

Keywords: activity, academic writing, advantage, character, communicative, communication, conversation, development, disadvantage, English, feature, method.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы преемственности обучения письму на английском языке в колледжах и университетах Узбекистана, определяются проблемы современности в отношении уровня владения письменным английским языком, представлены рекомендации по усилению практикоориентированного обучения письму. По мнению автора, раскрытие особенностей обучения письму, как виду речевой деятельности, является очень важным фактором преподавания иностранных языков в вузах. Автор выделяет ключевые элементы этого процесса.

Ключевые слова: деятельность, академическое письмо, преимущество, характер, коммуникативный, общение, беседа, развитие, недостаток, английский язык, особенность, метод.

INTRODUCTION

To date, no other language has achieved such popularity as English. Interest in language learning is growing day by day. This is evidenced by statistics on percentage calculations over several years. There are many reasons why people learn English. One of them is the need to communicate in writing and orally with people who speak English, which is why almost everyone dreams of learning it at least at an elementary level. It is worth noting the fact that today children begin to learn this language in preschool age. The methodology for conducting direct educational activities should be built taking into account the age and individual characteristics of

the structure of children's linguistic abilities and be aimed at their development. Learning a foreign language must be motivated and focused. It is necessary to create a positive and, in addition, psychological attitude towards a foreign language in the child. It is important to note that writing plays a special role in teaching English. "Mainly, written speech ensures the strength and reliability of memorizing material, improves oral speech and reading, develops logical thinking, and improves creative material in practice"[1]. Teaching writing in English is not given due attention in primary school, which is why research in this area is relevant. The relevance of the study is to identify and focus on the individual characteristics of schoolchildren when teaching writing at the initial stage of learning English. "The object of the study is teaching writing at the initial stage. The subject of the study is the use of effective methods in teaching writing at the initial stage"[2]. The purpose of this article is to reveal the features of teaching writing as a type of speech activity. To achieve this goal, it is necessary to solve a number of the following tasks as to study material on this topic, to consider the difference between writing and other types of speech activity, to draw conclusions and generalize the knowledge gained in practice, to implement the assigned tasks, it is necessary to use the following methods: analysis of methodological literature and synthesis of material on this problem; comparison and synthesis of studied materials; collection and accumulation of material. In my article, I tried to show the theoretical and practical aspects of writing, to identify what effective methods can be used in English lessons at the initial stage.

METHODS AND LITERATURE ANALYSES

In order to find out the main character of writing I have applied to many works written by scientists in this sphere. Theoretical analysis of literary sources on the research topic, analysis of legal and organizational and administrative documents regulating the professional activities of teaching staff, diagnostic methods (observation, conversation, questioning, testing). In general, writing features, despite their diversity, is characterized by the following features: Learning objectives are aimed at the components of communicative competence (linguistic, sociocultural, compensatory), and are not limited to grammatical or even linguistic. During the research process, the following hypothesis was put forward: it is assumed that if the systematic use of a set of exercises and tasks for teaching writing and writing in foreign language lessons is organized, this will increase the effectiveness of teaching and will contribute to the formation of foreign language communicative competence of students. The letter appeared on the basis of spoken speech, as a repository of human knowledge and accumulated experience, as a mirror of the culture and traditions of each country. [3]. It plays an important role in teaching a foreign

language. The problem of teaching foreign language written speech has been studied by a number of domestic and foreign researchers such as: Vygotsky L.S., Gez N.I., Lyakhovitsky M.V., Mirolyubov A.A., Zimnyaya I.A., Luria A.R., Bogoyavlensky D.N., Galskova N.D., Solovova E.N., Elkonin D.B., Fridman L.M., en Piaget. The above scientists give different definitions of writing, but everyone emphasizes that writing is an extremely multifaceted and complex phenomenon. Let's look at a number of definitions of writing and writing from different authors. So, according to E.I. Passov, “writing is one of the main independent types of speech activity, which can be carried out at two levels: reproductive and productive” [14]. According to G.V. Rogova, “writing is a complex speech skill that allows people to communicate using a system of graphic signs” [15]. According to Solovova E.N., “writing is a complex speech skill, an additional means of communication to audible speech, which is carried out using a system of graphic signs” [16]. Galskova N.D. defines writing as “a productive analytical and synthetic activity associated with the continuation and recording of a written text”. [5]. Parrot M. emphasizes that “writing is writing a message that evokes a response from the reader, and this response must correspond to the author’s intention” [13].

RESULTS

During the research of the main features of writing I came to the following understanding. The purpose of teaching foreign written speech is to develop in students communicative competence, which includes knowledge of written characters, spelling of words, vocabulary and grammar, composition of written texts, the ability to create various types of written messages, mastery of the content and form of a written work of speech, ways to express thoughts in writing. Writing as a learning goal is included in the programs of various types of schools at all stages of education. The end result of teaching writing is the completion of the written part in the Educational standards of Uzbekistan. The purpose of the examination test in the “Writing” section is to check the level of development of skills to use written language to solve communicative-oriented problems. Communicatively-oriented tasks are settings focused on performing exercises or other tasks that set up and motivate students to solve the problem posed in this task in a communicative way. “The main means of teaching foreign language writing and writing are exercises and assignments. The exercise is aimed at improving the way of performing an action; there is always a goal in the exercise. Assignment is a task formulated for students and prescribed for completion during the learning process” [7]. The task should be given “from simple to complex” and vice versa. Teaching the written expression of thoughts at the middle stage of basic school is carried out with the help of preparatory

(training) and speech exercises and assignments. A set of exercises and tasks for teaching writing and written speech consists of three stages: incentive - motivational; filler; analytical - synthetic. In this complex, preparatory and speech exercises and tasks at the second stage contribute to the formation of such components of written speech competence as knowledge of written characters and spelling of words, knowledge of vocabulary and grammar, knowledge of the composition of written texts. be able to, ability to create various types of written messages. At the third stage, exercises and tasks are aimed at mastery of the content and form of a written work of speech,, mastery of a written work of speech in written form, mastering ways to express thoughts. The goals of our study correspond to the definitions of M. Parrot, G.I. Rogova. and Leontyev A.N.: “Writing is a complex speech skill that allows people to communicate using a system of graphic signs. Writing is the ability to combine words in writing to express one’s thoughts in accordance with the needs of communication.[8,13,15]. Productive writing is divided into two levels: educational writing and communicative writing. The goal of teaching foreign written speech is to develop in students communicative competence, which includes knowledge of written characters, spelling of words, vocabulary and grammar, composition of written texts, the ability to create various types of written messages, mastery of the content and form of a written work of speech, ways to express thoughts in in writing. “Teaching writing is provided in the programs of schools of various types at all stages of education. Teaching writing helps improve writing skills, the end result of which is completing the written part of the State Standards”[10]. Teaching the written expression of thoughts at the middle stage of basic school is carried out with the help of preparatory (training) and speech exercises and assignments.

DISCUSSION

To summarize the main part of the article , it was noted what writing is and its structure was carefully examined, and its differences between other types of speech activity were identified. Consequently, writing is a process of constructing words from letters, in which mastering graphics and spelling is important, and writing is a way of constructing a written statement from words and phrases. Further, I revealed all the stages of development of methods of teaching English. Here, writing allows, with the help of a system of graphic signs, to ensure communication between people and to record speech for transmitting it at a distance, as well as for preserving its works over time. Based on the research of scientists, the process of developing written speech skills and its place in teaching a foreign language was studied. At the same time, the work examined the psychological characteristics of university student, and also identified difficulties in teaching students to write in English lessons. After

all, a student's enrollment in university makes major changes in his life. The student joins a new team in which he will live, study, and develop. And a team presupposes the ability to take into account its interests, the ability to subordinate personal desires to common aspirations, mutual demands, mutual assistance, a high level of organization and discipline. "The assimilation of knowledge in university requires a relatively high level of development of observation, voluntary memorization, and the ability to analyze, generalize and reason from an university student"[11]. According to this, writing is used to improve students' learning of the English language. Teaching writing includes: familiarization and training in writing letters; mastering the spelling of words that students have learned orally or read, writing sentences containing learned linguistic phenomena in order to better master them. It was found that learning to express thoughts in writing is carried out with the help of exercises and tasks to develop writing skills. "Various methods of working on the development of writing techniques were studied, as well as writing as a form of control over the technology of teaching writing" [12]. At the same time, it is worth concluding that writing, from a methodological point of view, has the most effective ways and means of developing writing techniques. The work selected a series of exercises to develop written speech skills. The main types of exercises for teaching writing include: copying, writing by ear, exercises in writing itself, exercises - games (crosswords, riddles, chain words, etc.). To summarize, it can be noted that learning to write in English at the initial stage plays an important role in the educational process. "It can be added that the role of teaching writing in the learning process is very large, since this type of speech activity makes it possible to most accurately determine the quality and quantity of the student's knowledge. It is worth noting the fact that writing ensures the strength and reliability of memorizing material, improves oral speech and reading, and also develops logical thinking and improves creativity in practice"[13]. This allows us to conclude that writing is one of the methods of control and a means of teaching reading, since the automation of sound-letter correspondences contributes to the successful development of the ability to extract and record information from printed text. Ultimately, systematic training in the development of writing skills stimulates the activity and attention of students in the lesson and increases their responsibility when completing educational tasks. Thanks to the study of methodological literature and generalization of the materials studied and the results obtained, we can conclude that the features of teaching writing as a type of speech activity have been revealed. Thus, the goal and all the goals and objectives we set were realized. This technique has proven its effectiveness in practice when teaching university students to write at the initial stage of university.

CONCLUSION

Due to global changes in society, both in Uzbekistan and throughout the world, the role of a foreign language in the education system has changed, and from an ordinary academic subject it has turned into a basic element of the modern education system, into a means of achieving professional realization of the individual. “This is reflected in the current Uzbekistan Law “On Education”, which requires “ensuring a general and professional culture of society that is adequate to the world level and the integration of the individual into national and world culture.”[1]. Under the conditions of the introduction of the Uzbekistan State Educational Standard, the main goal of teaching a foreign language is the formation of foreign language communicative competence in students, i.e. ability to adequately interact with a native speaker in situations of intercultural communication. An integral part of intercultural communication is mastery of written language. In this regard, the “Writing” section has become a mandatory part of the Unified State Examination. “Despite society's needs for professionals who can write in a foreign language, the majority of school graduates are not ready for written intercultural communication” [14]. Despite the fact that the “Writing” section was introduced into the qualification, the methodology for teaching writing has not been developed at such a level as to develop foreign language communicative competence in students. The above contradiction led to the formulation of a problem, the essence of which is how and in what way the teaching of foreign language writing to students should be organized. This article examined the features of teaching writing and written speech in English classes in middle and high school. All mental processes play an important role in learning to write and written speech and have their own characteristics: perception, thinking, memory, attention. The processes of oral and written speech are inseparable and interconnected. In its appearance and path of formation, as well as psychological content, the process of writing differs sharply from the process of oral speech. Written speech, unlike oral speech, is distant, planned in advance, monologue, designed for visual perception and repeated reading of what is written; it is a slower process. “The goal of teaching foreign written speech is to develop in students communicative competence, which includes knowledge of written characters, spelling of words, vocabulary and grammar, composition of written texts, the ability to create various types of written messages, mastery of the content and form of a written work of speech, ways to express thoughts in writing” [15]. The purpose of the examination test in the “Writing” section is to check the level of development of skills to use written language to solve communicative-oriented problems. The main

didactic methods of teaching foreign language writing and writing are exercises and assignments.

REFERENCES

1. Azimov E.G., Shchukin A.N. New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of language teaching). M.: Ikar, 2009. - 448 p.
2. . Böttcher I. Kreatives Schreiben. Cornelsen Verlag Scriptor GmbH and Co. KG Berlin, 1999, p.48
3. Byrne D. Teaching Writing Skills. – Longman Group UK, 1988, p.98
4. Galskova N.D., Gez N.I. The theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology: textbook. manual for language students. un - tov i fak. foreign language. higher ped. textbook establishments. – M: Publishing Center “Academy”, 2009. – 336 p.
5. Galskova N.D., Nikitenko Z.N. Theory and practice of teaching foreign languages. Primary school: Methodological manual. - M.: Iris-press, 2004.- 240 p.
6. Zimnyaya I.A. Pedagogical psychology. Textbook for universities. Ed. second, additional, correct. and processed - M.: Logos Publishing Corporation, 2004.
 - a. 384 p.
7. Koryakovtseva N.F. Theory of teaching foreign languages: productive educational technologies: textbook / N.F. Koryakovtseva. – M.: Academy, 2010. – 201 p.
8. Leontyev, A.A. General methods of teaching foreign languages: a reader / A.A. Leontyev. – M.: Russian language, 1991. – 338 p.
9. Luria A.R. Essays on the psychophysiology of writing. - M: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. - 1950. - 250s.
10. Mirolubov A.A., Rakhmanova I.V., Tsetlin V.S. General methods of teaching foreign languages. – M.: Education, 1967.- 504 p.
11. Nemov R.S. Psychology: Textbook. For students higher ped. textbook establishments: In 3 books. - 3rd ed. -. M.: Humanite. ed. VLADOS center, 1999. - Book 1. General fundamentals of psychology. - 688s.
12. Ozhegov S.I. Explanatory dictionary of the Russian language. - M.: Peace and Education, Onyx, 2011. - 736 p.
13. Parrot M., Tasks for foreign language teachers; CUP, 1993
14. Passov E.I. Fundamentals of communicative methods of teaching foreign language communication. – M: Russian language, 1989.- 276 p.
15. Rogova G.V. Methods of teaching foreign languages in secondary school. M: Notification, 1991.- 287 p.

16. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures: A manual for students of pedagogical universities and teachers. – M: Education, 2002.- 239 p.
17. Shatilov S.F. Methods of teaching German in secondary school. Textbook for students of pedagogical institutes. — 2nd ed., revised. - M.: Education, 1986. - 223 p.
18. Shcherba L.V. Teaching foreign languages at school. General questions of theory: Textbook for students of philological faculties. 3rd ed., revised. and dollars - M.: Higher School, 1974. - 112 p.
19. Shchukin A.N. Methods of teaching verbal communication in a foreign language. A textbook for teachers and students of language universities. – M: Ikar Publishing House, 2011.- 454 p.
20. Elkonin D.B. Psychology of teaching younger schoolchildren // Pedagogy and psychology. – M., 1989 Electronic resources
21. Weiner E.N. Valeology: Textbook for universities [Electronic resource]. – Access mode: <http://medbookaide.ru/books/fold9001/book2008/content/php>. - Title from the screen.
22. Speech culture. - Educational material of the Russian collection of abstracts. - 1996 [Electronic resource]. - Access mode: <http://referats.net/pages/referats/rkr/page/phpid=28499>. - Heading from the title.
23. Mental processes - Attention [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.azps.ru/articles/proc/indexvn.html>. - Title from the screen.

PROBLEMS OF STUDY OF CONDITIONALS FROM STYLISTIC PERSPECTIVE

Islom Urol ugli Minnikulov,

Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD),

Head of Department of English Language Applied Subjects, First English Faculty,

Uzbekistan State University of World Languages,

Uchtepa District, Tashkent, Uzbekistan

Email: mr.islom19@gmail.com

ABSTRACT

This research is devoted to the analysis of stylistic principles of analyzing conditionals in world linguistics. Particularly, we deal with analysis of the principles of analysis of stylistics of conditionals used in the literary works. The results of the research have shown that stylistic analysis of conditionals is based on the following principles: the use of conditional relations in literary texts for artistic function; the use of conditional relations in literary texts to reveal the correspondence between thought and expression; the use of conditional relations in literary texts to find the artistic principles underlying a writer's choice; the principle of studying the ways in which meaning is created through the use of conditionals in the literary texts; the principle of considering lexical categories, grammatical categories, cohesion and context, figures of speech in the use and analysis of conditional relations in the literary texts.

Key words: stylistic devices, style, language variation, conditionals, conditional conjunctions, stylistic effect, stylistic coloring.

INTRODUCTION.

The problem of studying conditionals is common among world linguists. As it is a complex phenomenon as a language phenomenon. It has been studied from several aspects: structural, semantic, functional, cognitive, pragmatic and etc. This study reveals some basic principles of analysis of conditionals by reviewing related literature. The problem is that conditionals can express more just than a mere conditional meaning. Therefore, it requires a complex analysis of conditionals from different perspectives. In order to analyze a problem from a certain viewpoint, first, its principles of analysis should be designed. This study works out some principles of stylistic analysis of conditionals which might be the gap in this field of research.

RESEARCH METHODOLOGY.

This research is qualitative by its nature. The research methodology is based on qualitative research design. The research is theoretical as it develops some theoretical

research principles as generalizations, comparison, contrast, analysis, synthesis, critical review and so on. In this study, the following linguistic analysis methods are used: linguistic description, interpretation, stylistic analysis and etc.

DISCUSSION AND RESULTS.

Stylistics is the study of the ways in which a meaning is constructed through a language in various types of texts including literature. A qualitative or quantitative analysis of the phonological, lexical, grammatical, semantic, pragmatic or discursive features of texts enables to reveal a stylistic aspect of a language unit, in particular conditional relations in a language. There are some stylistic approaches to language analysis such as analysis of the style of a particular author, all types of discourse and texts and the reader himself/herself and the role readers play in meaning construction. Stylistics is used to investigate literary works: objects which are investigated are prose and poetry. It investigates the various styles used in language. The language user has his/her style of language to express. In language, style is also a way to write or use words beautifully. Stylistics is the study that investigates language and style. It is also used to reveal the correspondence between thought and expression; it frequently denotes an individual manner of making use of language; it sometimes refers to more general, abstract notions thus inevitably becoming vague and obscure. Scope of stylistics is not only a literary text, but many forms of discourse (advertising, journalism, popular music, even casual conversation). The study of stylistics aims to give an explanation of the language use and artistic function. Purposes of stylistic analysis: to find the artistic principles underlying a writer's choice; to explore language and creativity in language use; to study the ways in which meaning is created through language in literature as well as in other types of texts. Stylistic analysis, mainly, plays an essential role in comprehending and understanding a literary work. It, usually, studies the styles and techniques that an author uses in composing his literary work.

Components of stylistic analysis in terms of content of a language means: stylistic categories: lexical categories (lexical items contained in the text); grammatical categories (focus on the structure of the sentence. To produce a sentence, the writer or the speaker certainly considers many things such as the use of tenses, complexity level of sentence, active-passive of a sentence, word choice in sentence, and so on); cohesion and context; figures of speech (the forms of speech which are different from common speech in use; by the use of figures of speech, language becomes figurative). The choice of linguistic elements is determined by the paradigmatic axis or the syntagmatic axis, for instance, the writer can choose between 'dead' and 'pass away'.

New developments in stylistics emphasize that the production of meaning is perceived as a double exercise encompassing as much text-informed inferences as the mental processes that allow text comprehension. This new approach triggers cognitive stylistics, also known as cognitive poetics. As defined by Stockwell: ‘Cognitive poetics is all about reading literature’ (Stockwell, 2002, p. 1). Cognitive stylistics/poetics highlights the aspects of reading that literature consumers operate when they process literary texts. Cognitive stylistics, essentially, has emanated from the application to literature of models originated from disciplines such as cognitive linguistics, cognitive psychology and artificial intelligence. This branch deals with issues such as ‘*what do people do when they read*’ and ‘*what happens to people when they read*’ (Burke, 2006, p. 218).

By prioritizing the textual components of literature, literary stylistics embodies the most traditional ways of stylistic analysis based on the interface between form, function, effect and interpretation whereas cognitive stylisticians argue that the mental component of the meaning creation process should be included. Influences from disciplines such as psychology, cognitive psychology and cognitive linguistics are responsible for shifting the emphasis to take into consideration the mental aspects of reading too.

This aims to represent the state of the art in cognitive stylistics – a rapidly expanding field at the interface between linguistics, literary studies and cognitive science. Cognitive stylistics combines the kind of explicit, rigorous and detailed linguistic analysis of literary texts that is typical of the stylistics tradition with a systematic and theoretically informed consideration of the cognitive structures and processes that underlie the production and reception of language (Semino and Culpeper, 2002, p. 9).

Corpus stylistics has only recently entered the landscape of stylistics, but it has all the more forcefully begun to exploit the potential of combining corpus linguistics and stylistics. Defining corpus stylistics as the cooperation between corpus linguistics and stylistics or as the application of the methods of modern corpus linguistics to (literary) texts and fusing these with the tenets of stylistics involves some challenges.

Critical stylistics is a term used to refer to stylistic work investigating the ways in which social meanings are manifested through language. This stylistic tendency is largely inspired and informed by critical linguistics and critical discourse analysis. Critical linguistics and critical discourse analysis (CDA) are closely related, with the latter often employed as an umbrella term for both.

In stylistics, Fowler was one of the first and most prominent proponents of a critical stylistics. In *Linguistic Criticism* (1986), he explores phenomena such as the

representation of experience through language, meaning and world view, the role of the reader as well as the relations between text and context. By developing a particular style, a producer of a spoken or written text privileges certain readings, certain ways of seeing things, while suppressing or downplaying others. The purpose, in other words, is to probe under the surface of language, to decode the stylistic choices which shape a text's meaning (Simpson, 1993, p. 8).

For example, Simpson explores linguistic phenomena such as, for instance, the manifestation of attitude through language (modality; see entry), the linguistic construction of experience (transitivity; see entry) as well as pragmatic aspects of meaning-making. Finally, Jeffries in *Critical Stylistics* (2010) fuses critical discourse analysis and stylistics with a strong emphasis given to – and tools provided for the analysis of – the actual linguistic manifestation of social meanings.

Besides, stylistically-informed analyses have succeeded in looking into the emotional components of literary discourse as a whole, whether these affect the production level (author-induced emotion), the textual level (linguistic means) or the reception level (reader response).

Feminist stylistics aims at utilizing stylistic tools for the investigation of those concerns and preoccupations traditionally identified in feminist approaches to the study of language. As Mills puts it: 'Feminist stylistics is concerned with the analysis of the way that questions of gender impact on the production and interpretation of texts' (Mills, 2006, p. 221).

CONCLUSION

So, we can formulate the following principles of stylistic analysis of conditional relations:

- ✓ The use of conditional relations in literary texts for artistic function;
- ✓ The use of conditional relations in literary texts to reveal the correspondence between thought and expression;
- ✓ The use of conditional relations in literary texts to find the artistic principles underlying a writer's choice;
- ✓ The principle of studying the ways in which meaning is created through the use of conditionals in the literary texts;
- ✓ The principle of considering lexical categories, grammatical categories, cohesion and context, figures of speech in the use and analysis of conditional relations in the literary texts.

It should be also noted that the study of conditionals from a stylistic viewpoint can be done within the following trends of stylistics: cognitive stylistics, cognitive poetics, corpus stylistics, critical stylistics, feminist stylistics.

REFERENCES

1. Burke, M. (2006), 'Cognitive stylistics', in K. Brown (ed.), *Encyclopaedia of Language and Linguistics*. Amsterdam: Elsevier Science, pp. 218-221.
2. Mills, S. (2006), 'Feminist stylistics', in K. Brown (ed.), *Encyclopaedia of Language and Linguistics*. Amsterdam: Elsevier Science, pp. 221–223.
3. Semino, E. and Culpeper, J. (eds.) (2002), *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
4. Simpson, P. *Language, Ideology and Point of View*. New York: Routledge, 1993.
5. Stockwell, P. (2003), 'Schema poetics and speculative cosmology'. *Language and Literature*, 12, (3), 252–71.

**NAMANGAN O‘ZBEK SHEVALARIDAGI UDA, JIYAN
TERMINLARINING ETIMOLOGIYASI VA LEKSIK –SEMANTIK
XUSUSIYATLARI**

Saidova Muhabbatxon Shukrullayevna,

Nam DU, O‘zbek tilshunosligi kafedراسи dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

saidovamuhabbat@gmail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Namangan shevalarida qayd etilgan uda va jiyan terminlarining etimologiyasi va leksik-semantik xususiyatlariga bag‘ishlangan.

Qarindoshlik terminlari juda qadim tarixga ega bo‘lib, o‘z tarkibida yaratilish davriga ko‘ra xatto yozma yodgorliklarda ham qayd qilinmagan shakllarini saqlab kelayotganligi tarixiy leksika, dialektologiya xamda terminlar orqali butun bir jamiyatni shakllanish tarixini, oila, nikoh va qarindoshlik terminlari orqali ifodalab kelishi bilan qimmatbaho manba vazifasini o‘tay olish imkoniyatiga ega.

Uda qarindoshlik termini qadimiy turkiy tillar uchun umumiy hodisa bo‘lgan va ba‘zi shevalarida saqlanib qolgan, boshqalarida unut bo‘lib, uning ayrim shevalarida esa qoldiq sifatida saqlanib qolgan. Jiyan termini qarindoshlik termini sifatida turkiy tillarning barchasida, fonetik farqlari bilan mavjud. O‘zbek tili va uning shevalarida jiyan terminining ma‘nosi torayib, konkretlashib, faqat opa-singillar va o‘rni bilan aka-ukalarning farzandlari ma‘nosinigina anglatadi. Bu fikrlar turkiyshunos olimlar ilmiy asarlariga asoslangan holda dalillangan va atroflicha izohlangan.

Kalit so‘zlar: turkiy tillar, o‘zbek shevalari, qarindoshlik terminlari, etimologiya, uda, jiyan terminlari, fonetik farqlar, ma‘no torayishi

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена этимологии и лексико-семантическим особенностям терминов уда и жиян, использующиеся в намаганских диалектах.

Термины родства имеют очень древнюю историю и, сохраняя в своем составе формы, не зафиксированные даже в письменных памятниках по времени создания, могут служить ценными источниками, отражающими историю формирования целого общества через историческую лексику, диалектологию и термины семья, брак и родство.

Термины родства являются общим явлением для древнетюркских языков и сохранились в одних диалектах, а в некоторых его диалектах как прошлое-пережитое. Термин племянник как термин родства, с их фонетическими

различиями, используется во всех тюркских языках. В узбекском языке и в диалектах узбекского говора значение термина племянник сузилось и конкретизировалось, имея в виду только детей братьев и их сестёр. Эти мысли были доказаны и подробно истолкованы на основе научных трудов тюркских учёных.

Ключевые слова: тюркские языки, узбекские диалекты, термины родства, этимология, уда, термины племянника, фонетические различия, сужение значения.

ABSTRACT

This article is devoted to the etymology and lexico-semantic features of the terms Uda and Zhiyan, used in Namangan dialects, as well as recognized kinship terms.

Kinship terms have a very ancient history and, while retaining forms that are not recorded even in written monuments at the time of creation, they can serve as valuable sources reflecting the history of the formation of an entire society through historical vocabulary, dialectology and the terms family, marriage and kinship.

Kinship terms are a common phenomenon for ancient Turkic languages and have been preserved in some dialects, and in some of its dialects as past-experienced. The term nephew as a kinship term, with their phonetic differences, is used in all Turkic languages. In the Uzbek language and in the dialects of the Uzbek dialect, the meaning of the term nephew has been narrowed and concretized, meaning only the children of brothers and their sisters. These thoughts were proved and interpreted in detail on the basis of scientific works of Turkic scientists.

Keywords: *Turkic languages, Uzbek dialects, kinship terms, etymology, uda, nephew terms, phonetic differences, narrowing of meaning*

KIRISH

Qarindoshlik terminlarining leksik qatlami o‘zbek tili lug‘at fondining ajralmas qismidir. Insoniyat tarixi qanchalik qadimiy bo‘lsa, o‘zi yaratgan va hayotda aralashuv vazifasini bajarib kelayotgaya til birligi ham shunchalik qadimiydir.

Shunday ekan, u yoki bu xalqning hayoti, turmush tarzi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi terminlar ham qadim davrlarga borib taqaladi. Chunki qarindoshlik terminlari formatsiyalarning bosqima-bosqich o‘zgarishi fan va madaniyatning uzluksiz taraqqiyoti samarasi sifatida yuzaga kelgan, hozir o‘nlab tarmoqlarni qamrab oluvchi terminlardek insoniyat tarixiy bosqichining so‘nggi davrlarda yuzaga kelgan va kelayotgan terminlar bo‘lmay, balki insoniyat o‘zini tanib, hayotiy zaruriyat asosida yaratgan va asrlar osha asrab-avaylab kelayotgan terminlar deb qaraladi.

Etnografik adabiyotlarning guvohlik berishlaricha, qarindoshlik biologik nuqtai nazardan emas, ijtimoiy nuqtai nazardan qaralganda tarixiy, aniqrog'i tarixiy-etnik xodisa bo'lib, har bir xalq hayotida qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi va belgilovchi terminlar yig'indisini yaratishi bilan ajralib turadi. Bir butun tizimni tashkil etuvchi ana shu xodisalar yig'indisi qarindoshlik sistemasini tashkil etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mamlakatimizning mustaqil davlat deb e'lon qilinishi munosabati bilan milliy qadriyatlarimiz unut bo'lgan udumlar asta-sekin tiklandi. Shu munosabat bilan to'y-xasham marosimlari bilan bog'liq bo'lgan terminlar o'zi yaratgan xalq tilining oltin fondidan o'rin olmoqda. Ana shunday unutilgan, sirdan qaralganda na ilm, na qarindoshlik terminlari sirasida ahamiyati yo'qdek tuyuladigan uda termini haqida maqolamizda fikr yuritmoqchimiz.

Namangan shevalarida oilada ketma-ket, yiliga etib-etmay tug'ilgan bolalarni uda deb ataydilar. Masalan, *Agar belalari yilga yetiv-yetmay tu ulavvessa ula:ni u:da balarken deyishedi.*

O'zbek adabiy tili va uning shevalarida shu ma'noda u:da termini qayd qilinmagan. Mazkur termin qadimgi turkiy tilga xos xususiyatmi yoki o'zlashtirilgan hodisami, degan tabiiy savol tug'iladi. Albatta, bunday hodisa qadimgi yozma manbalar, qardosh turkiy tillar materiallariga murojaat qilish va ularda saqlangan materiallar bilan tahlil qilish, hamda tarixiy-fonetik qonuniyatlar asosida fonemalarning tadrijiy takomiliga, shakllanish tarixiga nazar tashlamoq kerak bo'ladi.

S.E.Malovning qayd qilishicha, qadimgi turkiy tillarda ud-следовать, затем, потом; udug'-следование, подчинение; ug'u-потомство; uk/k/g'-ug'u- потомство, ya'ni orqasidan ergashmoq, orqasidan yurmoq, sulola, bo'g'in, avlod ma'nolarini anglatgan [S.E.Malov 1951: 405-437].

A.M Sherbakning ta'kidlashicha, uz-следовать-ergashmoq, ketma ket yurmoq [A.M Sherbak 1970: 83]. A.K.Borovkov O'rta Osiyo tafsirining leksemasiga bag'ishlangan ishida ug'u- следуя/ за кем, чем-либо/; uy-o'z-ud/-следовать-ergashmoq, bironing orqasidan yurmoq; uya-брат-ака; ma'nolarida ishlatilganini ta'kidlaydi [A.K.Borovkov 1963:114]. Uyg'ur tilida uda к ряду, подряд-surunkasiga-qatorasiga; muttasil, beto'xtov, ketma-ket, birin-ketin. Qirg'iz tilida u:daa- один за другими, подряд; udaalash, birin-ketin; udalaash bola –дети погодки-yilma-yil tug'ilgan bola. Yoqut tilida -ud'uor-потомок,-потомство-avlod, nasl, urug'.

Mahmud Koshg'ariy "Devoni"da ud-vaqt; xorazm o'g'uz shevasida – uya - ergashmoq, orqasidan yurmoq, bo'ysunmoq, iqtido qilmoq ma'nosida ishlatiladi. Masalan, Imam qalыр, adamla apan-diya uyad'la – Imom qolib odamlar afandiga

ergashib ketadilar. O‘sh, o‘zbek shevalarida uda – ketma-ket, birin-ketin, yilma-yil tug‘ilgan bolalarga nisbatan ishlatiladi. [Mahmud Koshg‘ariy 1984: 550]

Yuqoridagi fikrlardan ma‘lum bo‘ladiki, ud/uz/uy/uq/-ug‘ o‘zaklari asosida yasalgan so‘zlar bir tomondan, birin-ketin, ketma-ket, muttasil, surunkasiga, qatorasiga, vaqt kabi ma‘nolarni anglatga, ikkinchi tomondan urug‘ -avlod, ajdod, aka-uka qarindosh ma‘nosini ham bildirgan.

Fonetik qonuniyat asosida ud/uz/uy/uq/-ug‘ bo‘lib, konkret bola, farzand, bo‘g‘in, nasl ma‘nosini anglatgan. Qayd qilingan fonetik qonuniyat va saqlanib qolgan etimonning anglatgan ma‘nolarini qardosh turkiy tillar materiallari ham to‘la tasdiqlaydi. Jumladan, turkman tilida: 1. Uya-ini-младший брат, uya-singil, ozungdan kichiy giz, dog‘an- младшая сестра ma‘nolarini anglatadi. Agar turkman tilini qadimgi turkiy tillarga xos xususiyatlarini eng ko‘p saqlagan tillardan biri ekanligini e‘tiborga olsak, yozma yodgorliklarda ud/uz/uy/uq/-ug‘ yo‘nalishi bo‘ylab fonetik o‘zgarishi ayrim tillarda ud, uda, udaa, ikkinchilarida, uz/ug /ug‘; uchinchilarida – uy/uv/uq/ug‘ shaklida rudiment sifatida saqlanib, bola, farzand, bo‘g‘in, nasl, ketma-ket tug‘ilganda; ini-uka, singil ma‘nolarini anglatadi [S.Drazkuliev 1977:178]

O‘zbek adabiy tili va uning shevalarida ud/uz/uy/uq/-ug‘ o‘zaklari mustaqil holatda ma‘no anglatuvchi so‘z sifatida saqlanib qolmagan. Lekin katta fonetik o‘zgarishlar yuz bergan holda, mazkur o‘zaklar asosida juft so‘zlar yasilib, qarindoshlik terminlari ma‘nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi, jumladan, odatda nikoh to‘ylarida yoshlarga fотиha berilganda, "..uvali-juvali bo‘lib yurishsin" deyiladi. Mazkur juft termin yuqorida qayd qilingan ud/uv/ o‘zagining fonetik varianti bo‘lib, bola-chaqali bo‘lsin, bolalari ko‘p bo‘lsin degan ma‘noda ishlatiladi. Uning ikkinchi juvali qismidagi /j/ fonemasi takror so‘zlarda orttirilgan tovush deb qaralmog‘i kerak.

Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, o‘zbek shevalarida, xususan, Namangan shevalarida saqlangan uda ma‘nosini anglatish uchun turli xil so‘z birikmalari qo‘llanadi.

Masalan, Qashqadaryo shevalarida sut ustiga bo‘lgan bola; sutda bo‘lgan bola deyilsa, chimkent o‘zbek shevalarida uyalma-suyalma birikmasi ishlatiladi. Uyalma-suyalma deganda birin-ketin tug‘ilgan ma‘nosini anglashilganda ham har ikkala ma‘no farqlovchi leksemalarning o‘zagi ud/uy etimoni orqali yasalgan.

Demak, uda qarindoshlik termini qadimiy turkiy tillar uchun umumiy hodisa bo‘lgan va ba‘zi shevalarida saqlanib qolgan, boshqalarida unut bo‘lib, uning ayrim shevalarida esa qoldiq sifatida saqlanib qolgan.

Jiyan. Jiyan termini o‘zbek tili va uning shevalarida bo‘lganidek, Namangan shevalarida ham opa-singillarning farzandlarini ajratib ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Masalan: *Nomongondayam jiyanni huquqi katta, tog'asinikka bossa xohlagan nassasini aliv ketishi mumkin. Jiyalla tog'alarini aldida ja: erka volushedi, so'zlarini o'tkuzshadi.*

Jiyan termini qarindoshlik termini sifatida turkiy tillarning barchasida, fonetik farqlari bilan mavjud. Shuni ta'kidlash lozimki, o'zbek tili va uning shevalarida jiyan terminining ma'nosi torayib, konkretlashib, faqat opa-singillar va o'rni bilan aka-ukalarning farzandlari ma'nosinigina anglatishi ma'lum. Ammo boshqa turkiy tillarda jiyan o'z ma'nosidan tashqari nabira, evara va hatto yoqut tilida amnavachcha va xolavachcha farzandlari ma'nosini ham anglatishi ham mumkin [M.Mirzaev 1965:51-53]. Shuning bilan birga ikki termini asosida jinsiy bo'linish, ularni farqlash bo'lmagan. Shuning uchun ham hozirgi turkiy tillarda jiyanlarni jinsiy farqlash kerak bo'lganda, adbatta aniqlovchi so'z: o'g'il; jiyan, qiz jiyan qo'shib ishlatiladi [M.Ismoilov 1975:52-53]. Nima uchun tog'a-jiyan huquqlari faqat turkiy tillarda emas, buryat-mo'g'ul, tungus-manjur va hattoki janubiy Nigeriya, Togo, Dogomeya va Braziliya kabi mamlakatlarda ham oilada ustun turadi. Onaning oilasi oldida tog'aning obro'yi, roli ustun va tog'aning oldida jiyanning huquqi chegaralanmagan bo'lgan. Tarixiy manbalarning xabar berishicha, shuningdek etnograf olimlarning ilmiy izlanish natijalariga ko'ra, boshqa qabilaga turmushga berilgan qizning bir farzandi uning akasi yoki ukasiga qaytarib berilgan. U qiz bo'lsa, tog'asining o'g'liga kelin qilib olingan. Ona va uning eri vafot etganda oilaning hamma ko'chma mol-dunyosi moli, uy-anjomlari, ishlab chiqarish qurollari, jamg'armalarini tog'asi va uning jiyani meros qilib olish huquqiga ega bo'lgan. O'zining farzandlariga faqat ko'chmas mol-mulk va ekin maydonlari qolgan xolos. So'ng formatsiyalarning o'zgarishi xususiy mulkchilikning asosiy rol' o'ynashi, otaning oila va ijtimoiy hayotdagi nufuzi oshib borishi bilan mazkur udum ham asta-sekin susayib borgan va o'z kuchini yo'qotgan. Lekin hozir ham ma'lum shaklda turli xalqlar orasida o'z izini qoldirgan.

Qarindoshlik terminlarining tahliliga bag'ishlangan ilmiy maqola, monografiyalar va etimologik lug'atlarda jiyan terminining juda qadimiy tarixga egaligi haqida batafsil fikr-mulohazalar mavjud. Xattoki ba'zi tadqiqotchilar uning turkiy tillardagi variantlari asosida anlaut tovushi d-j//dj//d'/ch/s/y/ yo'nalishi bo'ylab sirg'alish hosil bo'lganligini ta'kidlaydilar [V.I.Cevortyan 1966:51].

Turkiy tillardagi mazkur fonetik hodisa mo'g'ul tillarda eye, eey /byryat/, eze /qolmiq/ shaklida ishlatiladi [H.B Bikbulatov 1973:82]. Tungus-manjur tillarida esa je/-ze) shaklida talaffuz etiladi [[B.Osmanalieva 1976: 99].

Qayd qilingan adabiyotlarda jiyan terminining anglatgan ma'nosi bayon qilingan holda, uning etimologiyasi haqida deyarli mulohaza bildirilmaydi.

Faqat B.Osmanalieva o'zining maxsus maqolasida jiyan termini qo'shma so'z bo'lib, tungus-manjur tilida jiyan opa-singillarning o'g'li ma'nosini anglatuvchi je/ze/ va shu tillarda sinonim so'z sifatida jiyan ma'nosini anglatuvchi ina so'zi bilan birikib je-ina-jivan ma'nosini ifodalaydi, deydi. U turkiy tillardagi jiyan /o/ shaklida /o/ unlisining tushirilib talaffuz etilishi esa, mo'g'ul tilidan o'zlashgan so'zlar umumiy hodisadir, yegan shakli esa /je-ina) e va i unllarini birlashtirish uchun /g/ undoshi orttirilishi asosida yuzaga kelgan. So'z boshidagi j/-z/-y bo'lgan, degan xulosaga keladi [B.Osmanalieva 1976: 99].

Shunday ekan, jiyan terminining etimologiyasi va genezisi turkiy, mo'g'ul va tungus-manjur tillari uchun umumiy so'z hisoblangan va u qadimiy turkiy tillarda qayd qilingan ida-idi- ibi –хозяин, владелец, обладатель' ma'nolarini ifodalovchi so'zlar asosida shakllangan. Boshqa turkiy tillarda uning turli variantlari mavjud: Sagay tilida achi, qozoq tilida ija, gospadin, хозяин, tuva tilida хозяин, владелец, mo'g'ul tillarida mazkur leksemaning asosi *edin-ezin-ezen* shakllariga ega bo'lib, o'sha ma'noni anglatadi. Qadimgi yozma yodgorliklarda: *ezen*, mo'g'ul tilida *ezen*, qalmiq tilida en- хозяин, владелец, обладатель, владыка, повелитель, buryat tilida хозяин *ejen-xozuain*, владелец ma'nolarini anglatgan.

Tungus-manjur tillari oilasiga kiruvchi evenk, even tillarida хозяин, solor tilida-yoza-xозяин, sar'; negidil tilida *ezen*, правитель ma'nolarini anglatgan [B.Osmanalieva 1976: 80].

Shunday ekan, tog'asining uyida yurgan bola qonuniy ravishda mol-mulk egasi, xo'jayini, vorisi, boshqaruvchisi bo'lganligi tufayli u bola-jiyanni o'z farzandlaridan ajratib ko'rsatish, farqlash uchun uni maxso's nom bilan, ega deb atagan. Qadimgi davrlarga xos bo'lgan edi ida- iba /boshqa tillarda/ -eding- ezin_ ezen-zen shaklida murakkab fonetik jarayonni kechirib, so'z boshidagi e-e-j yo'nalishi bo'ylab jellashgan va ikkinchi undosh d-z-o shaklida tushib qolib, *ezen-* shakli yuzaga kelgan. Ikkinchidan so'z boshidagi *ezen* /e/ tushirilib, d-z-j/shaklida j/z/en e-jivan sirg'alish hosil bo'lib, ezen-/e/ zen-jeen, jiyan shakli yaratilgan yo'ki ye-lashgan tillarda esa eden-ezen-egen:yegan shakli yaratilgan bo'lishi ham mumkin.

Turkiy va turkiy bo'lmagan tillarda mavjud bo'lgan fonetik variantlar qanchalik rang-barang bo'lmasin, hammasida ega, egasi, vorisi, boshqaruvchi kabi ma'noni anglatgan mazkur termin yillar osha ma'nosi konkretlashib, mol egasi ma'nosini anglatuvchi terminga aylanib qolgan. B. Osmonalieva ta'kidlaganidek, tungus-manjur tilida je/,ze/ shaklida jiyan ma'nosini anglatadi, degan fikri mulohazamizni to'g'riligini isbotlaydi [B. Osmonalieva 1976: 44-51].

Faktlarning ko'rsatishicha, sheva materiallarini sinchiklab o'rganish, qiyosan tahlil qilish, adabiy tilni yangi, ekvivalenti yo'q so'zlar – leksemalar bilan boyitibgina

qolmay, balki adabiy tilda yo‘q, uning shevalarida ma‘nosi torayib yoki xiralashib borayotgan terminlarni tiklashda qabul qilingan davrni aniqlashga katta yordam beradi. Insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlariga mansub bo‘lgan, ularning hayotida oila va qarindosh-urug‘chilik shakllana borayotgan davrga xos bo‘lgan, qavm-qarindoshlik terminlari uni yaratgan va asrab kelayotgan xalqning asrlar osha tarixi, etnografiyasi, urf-odati, o‘zaro muomala me‘yorini aniqlashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

REFERENGES

1. Aliev A.D. Namangan dialekti leksikasidan kuzatishlar//O‘zbek shevalari leksikasi. Toshkent, 1966. -B.378—381.
2. Боровков Х.А. Узбекские говоры Наманганской области//Труды Ташкентского Государственного университета Языкознание. -Ташкент; 1963. Бун.2 ИИ.
3. Бикбулатов Х.Б. Башкирская система родства. - Москва; Наука,1981.-120 с.
4. Drazkuliev S. Turkmen dilining gisgacha dialektologik sezlugi. -Ashgabad, Pim, 1977. 178 b.
5. Ismoilov I. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. -Toshkent; Fan, 1966. - 146 b
6. Ismoilov I. Turkiy tillarda farzand ma‘nosini ifodalovchi so‘z va terminlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1976.5-son.-B.72-76.
7. Osmanalieva B. Qirziz tilidagi tuuganchilikka boshlanushtu qez bir so‘zdardun etimologiyasi jonundo, Bishkek : 1976. 1206.
8. Олдерогге Д.А. Малайская система родства. Родовое общество, Материалы исследования. - Москва, 1951. -С.30—46.
9. Покровская А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. -Москва, 1961.-С.Т1-81.
10. Mirzaev M. O‘zbek tilining Buxoro shevalari. Toshkent; Fan, 1965.214 b.
11. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. Indeks. Toshkent;Fan, 1984, 550 b.
12. Малов С.Р. Памятники древнетюркской письменности, Москва-Ленинград; Наука, 1951. 421 с.
13. Миржанова С.Ф. Терминология родства в диалектах башкирского языка. - М., Наука. 1979. -27с.
14. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков.-Ленинград; Наука, 1970. 194 с
15. Цинциус В.И. К этимологии Алтайских терминов родства. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. - Ленинград,1972.-С.210-261.

TIME ALLOCATION FOR VOCABULARY TRAINING IN ESP CLASSROOMS

Uktamjon Ortikov

Kokand branch of Tashkent state technical university

u.ortikov@tdtukokand.uz

ABSTRACT

This article examines the importance of time allocation for vocabulary training in English for Specific Purposes (ESP) classrooms. Effective vocabulary instruction is essential for learners to acquire the domain-specific terminology and vocabulary required in their professional fields. The article highlights the significance of systematic vocabulary instruction, integration of vocabulary training into authentic contexts, utilization of vocabulary learning strategies, revision and recycling of vocabulary, and adaptive time allocation to meet learners' diverse needs. By considering these factors and allocating dedicated time for vocabulary training, educators can enhance learners' vocabulary breadth and depth, enabling them to communicate effectively in their professional domains.

Keywords: *English for Specific Purposes, ESP, vocabulary training, systematic instruction, authentic contexts, vocabulary learning strategies, revision, recycling, adaptive time allocation.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается важность распределения времени для тренировки словарного запаса в классах английского языка для специальных целей (ESP). Эффективное обучение словарному запасу необходимо для того, чтобы учащиеся освоили специфическую терминологию и словарный запас, необходимые в их профессиональных областях. В статье подчеркивается важность систематического обучения словарному запасу, интеграции тренировки словарного запаса в аутентичные контексты, использования стратегий изучения словарного запаса, пересмотра и повторного использования словарного запаса, а также адаптивного распределения времени для удовлетворения разнообразных потребностей учащихся. Принимая во внимание эти факторы и выделяя время для тренировки словарного запаса, преподаватели могут расширить словарный запас учащихся, что позволит им эффективно общаться в своих профессиональных областях.

Ключевые слова: *английский для специальных целей, ESP, тренировка словарного запаса, систематическое обучение, аутентичный контекст, стратегии изучения словарного запаса, повторение, повторение, адаптивное распределение времени.*

INTRODUCTION

Vocabulary knowledge is a crucial component of language proficiency, particularly in English for Specific Purposes (ESP) classrooms where learners require domain-specific terminology and vocabulary to succeed in their professional fields. Effective time allocation for vocabulary training is essential to ensure learners develop the necessary vocabulary breadth and depth. This article explores considerations and best practices for time allocation in ESP classrooms, focusing on the importance of systematic vocabulary instruction, integrating vocabulary training into authentic contexts, and utilizing various vocabulary learning strategies. Systematic vocabulary instruction involves deliberate planning and allocation of time for explicit vocabulary teaching and learning. ESP classrooms need to allocate dedicated time slots for vocabulary training to address the specific lexical needs of learners. This includes identifying key domain-specific terms and concepts that are essential for effective communication within their professional contexts (Nation, 2008). Educators can design vocabulary curricula or incorporate vocabulary units that introduce and reinforce target vocabulary systematically over a period of time (Schmitt, 2000). Allocating consistent and regular time for vocabulary instruction ensures learners receive structured exposure to new vocabulary items, fostering retention and deeper understanding.

LITERATURE REVIEW

To enhance vocabulary acquisition and retention, ESP classrooms should integrate vocabulary training into authentic contexts. This approach allows learners to encounter and practice vocabulary within meaningful and relevant situations. By using authentic texts, documents, and materials from the specific professional field, learners can connect vocabulary learning with their real-world needs (Bousselham, 2015). For example, educators can incorporate authentic reading materials, case studies, and workplace simulations that expose learners to vocabulary in authentic contexts. Allocating time for vocabulary practice within the specific professional domain helps learners grasp vocabulary nuances, collocations, and appropriate usage (Hyland, 2006). Integration of vocabulary training into authentic contexts ensures learners develop vocabulary skills that are directly applicable to their professional communication needs. Effective vocabulary training requires learners to employ a range of vocabulary learning strategies. Time allocation should include explicit instruction and practice of these strategies to enable learners to become autonomous vocabulary learners (Schmitt, 2010). Strategies such as using context clues, word parts analysis, creating vocabulary notebooks, and engaging in vocabulary games and

activities can enhance vocabulary acquisition and retention (Nation, 2008). Allocating time for explicit instruction on these strategies and providing opportunities for learners to practice them fosters metacognitive awareness and self-directed vocabulary learning. Moreover, educators can allocate time for collaborative vocabulary tasks, encouraging learners to share and discuss vocabulary usage, expanding their understanding and application of vocabulary within their professional fields.

In ESP classrooms, time allocation for vocabulary training should include revision and recycling of previously taught vocabulary. Research suggests that vocabulary items need to be encountered and reviewed multiple times to be retained in long-term memory (Nation, 2001). Allocating regular time for vocabulary revision and recycling ensures learners have repeated exposure to previously learned words, reinforcing their understanding and retention. Educators can employ various revision techniques such as vocabulary quizzes, flashcards, and vocabulary games to make the revision process engaging and effective. By dedicating specific time slots for revision and recycling, learners can solidify their vocabulary knowledge and expand their vocabulary repertoire. The allocation of time for vocabulary training should be adaptive to meet the diverse needs of learners. Different learners may have varying levels of vocabulary knowledge, learning styles, and language backgrounds. Educators should allocate additional time for learners who require extra support in vocabulary development. This can be done through differentiated instruction, where learners receive personalized vocabulary instruction based on their individual needs (Ellis, 2008). Allocating time for one-on-one or small-group vocabulary support sessions enables educators to address specific vocabulary challenges faced by learners, ensuring equitable vocabulary development for all

Methodology

Needs Analysis

Needs analysis is a crucial first step in designing effective vocabulary training programs for English for Specific Purposes (ESP) classrooms. It involves a systematic investigation to identify the language needs and requirements of learners within their specific professional or academic context. Here are key considerations for needs analysis in the context of vocabulary training:

- 1. Identification of Specific Contexts:**

- Determine the specific fields or industries in which learners operate. This could include fields like medicine, engineering, business, or technology.
- Recognize the unique language demands within each context and the vocabulary essential for effective communication.

2. Target Audience Profiling:

- Analyze the demographics and language proficiency levels of the learners. Consider their roles, responsibilities, and the communication skills required in their professional or academic settings.

- Tailor the vocabulary training to address the diverse linguistic needs of the audience.

3. Frequency and Importance of Vocabulary:

- Investigate the frequency and importance of various vocabulary items within the target contexts.

- Prioritize high-frequency and high-impact vocabulary that will significantly enhance learners' ability to communicate effectively.

4. Communication Skills:

- Examine the four language skills (reading, writing, listening, speaking) and identify which skills are most critical for the learners in their specific contexts.

- Design vocabulary activities that integrate seamlessly with these skills for practical application.

5. Task Analysis:

- Break down typical tasks and activities that learners perform in their professional or academic environments.

- Identify the language elements, including vocabulary, required for successful task completion.

6. Consultation with Stakeholders:

- Collaborate with industry professionals, employers, or other stakeholders to gain insights into the language demands of the field.

- Incorporate input from these stakeholders to ensure the relevance and authenticity of the vocabulary being taught.

7. Diagnostic Assessment:

- Administer diagnostic assessments to evaluate learners' current vocabulary knowledge and gaps.

- Use the results to customize vocabulary training, focusing on areas where learners need the most improvement.

8. Awareness of Cultural Nuances:

- Consider cultural aspects that influence language use in the learners' professional settings.

- Integrate culturally relevant vocabulary to enhance learners' cross-cultural communication skills.

9. Learning Styles and Preferences:

- Identify the preferred learning styles of the learners (e.g., visual, auditory, kinesthetic) and incorporate varied instructional methods to accommodate these preferences.

- Recognize that individual learners may have unique vocabulary learning needs.

10. **Long-Term Goals:**

- Understand the long-term language goals of the learners within their professional or academic trajectories.

- Align vocabulary training with these goals to ensure that learners acquire language skills that are applicable and beneficial in the long run.

By conducting a comprehensive needs analysis, educators can tailor vocabulary training programs to meet the specific linguistic demands of ESP learners, enhancing their ability to communicate effectively in their chosen fields.

Frequency and Repetition

Frequency and repetition play a vital role in the effectiveness of vocabulary training in English for Specific Purposes (ESP) classrooms. By strategically incorporating repeated exposure to key vocabulary, educators can enhance retention and ensure that learners can recall and use the targeted terms in their professional or academic contexts. Here are considerations for integrating frequency and repetition into vocabulary training:

1. **Identification of High-Frequency Terms:**

- Analyze the language needs analysis to identify high-frequency vocabulary items within the specific professional or academic context.

- Prioritize terms that are commonly used and essential for effective communication in the learners' field.

2. **Regular Review Sessions:**

- Schedule regular review sessions dedicated to revisiting previously learned vocabulary.

- Use various review activities, such as flashcards, quizzes, or games, to reinforce the retention of key terms.

3. **Spaced Repetition Techniques:**

- Implement spaced repetition techniques to optimize memory retention. This involves exposing learners to vocabulary at increasing intervals over time.

- Leverage technology tools or applications that incorporate spaced repetition algorithms for personalized and efficient vocabulary review.

4. **Integration Across Lessons:**

- Integrate previously learned vocabulary into new lessons and activities.
- Reinforce the use of familiar terms in different contexts to deepen learners' understanding and application of the vocabulary.
- 5. **Consistent Exposure in Authentic Materials:**
 - Embed targeted vocabulary in authentic materials, such as articles, reports, or case studies relevant to the learners' field.
 - Ensure that learners encounter and engage with these terms consistently throughout their ESP coursework.
- 6. **Varying Modes of Repetition:**
 - Employ a variety of repetition modes to cater to different learning styles. This may include written exercises, oral practice, group discussions, and interactive activities.
 - Provide opportunities for learners to practice and reinforce vocabulary in multiple ways.
- 7. **Integration with Skills Development:**
 - Integrate vocabulary repetition with the development of other language skills, such as reading, writing, listening, and speaking.
 - Create activities that require the use of targeted vocabulary in meaningful and contextually relevant language tasks.
- 8. **Personalized Learning Plans:**
 - Recognize that learners may have different rates of vocabulary acquisition and retention.
 - Develop personalized learning plans that take into account individual learners' needs and provide additional repetition for those who require it.
- 9. **Feedback on Vocabulary Use:**
 - Offer constructive feedback on learners' use of vocabulary in both formative and summative assessments.
 - Use feedback as a tool for reinforcement, guiding learners on correct usage and addressing common errors.
- 10. **Real-world Application:**
 - Encourage learners to apply vocabulary in real-world scenarios, such as through internships, projects, or simulations.
 - Provide opportunities for practical application to solidify the retention and transfer of vocabulary to authentic situations.

By incorporating frequency and repetition into vocabulary training, educators can enhance the depth of learners' vocabulary knowledge and increase their ability to use specialized language effectively in their professional or academic settings.

CONCLUSION

Effective time allocation for vocabulary training in ESP classrooms is crucial for developing learners' vocabulary breadth and depth. The allocation of dedicated time for systematic vocabulary instruction, integration of vocabulary training into authentic contexts, utilization of vocabulary learning strategies, revision and recycling of vocabulary, and adaptive time allocation are key considerations. By incorporating these practices, educators can ensure that learners acquire and retain domain-specific vocabulary essential for successful communication within their professional fields.

REFERENCES

1. Bousselham, A. (2015). English for Specific Purposes (ESP) in the Arab World: Challenges and Opportunities. In A. Bousselham, & H. F. Rashwan (Eds.), *English for Specific Purposes in the Arab World* (pp. 1-11). Cambridge Scholars Publishing.
2. Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford University Press.
3. Hyland, K. (2006). *English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book*. Routledge.
4. Komilov, J. K., Dehkonov, B. A., & Ortikov, U. K. (2023). THE FUNCTION OF METALANGUAGE IN THE GRAPHIC COMMUNICATION. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4), 622-626.
5. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
6. Nation, I. S. P. (2008). *Teaching Vocabulary: Strategies and Techniques*. Heinle Cengage Learning.
7. Ortikov, U. (2023). PRACTICAL USES OF CORPUS ANALYSIS IN DESIGNING LANGUAGE TEACHING MATERIALS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(7), 304-309.
8. Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge University Press.
9. Schmitt, N. (2010). *Researching Vocabulary: A Vocabulary Research Manual*. Palgrave Macmillan.

BUGUNGI KUNDA TARJIMA MADANIYATIDAGI MUAMMO VA YECHIMLAR

Juraeva Gulnoza Nasirullaevna

I. Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Amaliy ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda tarjima madaniyatidagi muammo va yechim haqida so'z yuritiladi. O'zbeklar tobora xalqaro siyosiy, iqtisodiy tashkilotlar, xalqaro tadbirlarda ishtirok etmoqdalar, ko'p millatli kompaniyalar faoliyati, ayrim talabalar chet elda ta'lim olmoqdalar hamda o'zbek sayyohlari butun dunyo bo'ylab sayohat qilishmoqda. Turli mamlakatlar vakillari bilan muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun nafaqat tegishli tilni, balki chet el madaniyati qoidalarini ham bilish kerak. Boshqa tilga tarjima amalga oshirilganda nafaqat tarjima, balki boshqa jihatlar ham alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar. *Madaniyat, chet tili, tarjima madaniyati, muloqot, tarjimon, chet elda ta'lim, aloqa konsepsiyasi, chet el madaniyati qoidalari.*

ABSTRACT

This article discusses the problem and solution in today's translation culture. Uzbeks are increasingly participating in international political and economic organizations, international events, the activities of multinational companies, some students are studying abroad, and Uzbek tourists are traveling around the world. , but also need to know the rules of foreign culture. When translating into another language, not only the translation, but also other aspects were emphasized.

Keywords. *Culture, foreign language, culture of translation, communication, translator, education abroad, concept of communication, rules of foreign culture.*

KIRISH

Bugungi kunda madaniyat nazariyasi va tarixiga doir ilmiy tadqiqotlarda eng avvalo madaniyatning predmeti, obyektning maqsad va vazifalariga mantiqiylik va tarixiylik asosida yangicha munosabat bilan yondoshilmoqda. 21 asr insoniyat rivojlanishining yangi bosqichining boshlanishi bilan belgilanmoqda shu boisdan inson jamiyatining rivojlanishidagi eng muhim yo'nalishlarni belgilab beruvchi, globallashuvning barqaror jarayoni bo'lib qoldi. Ushbu jarayondan kelib chiqqan holda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar zamonaviy dunyo qiyofasini sezilarli darajada o'zgartirib, yer yuzidagi deyarli barcha odamlarning hayotiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatdi. Globallashuvdan kelib chiqqan turli aloqalarni kengaytirish, turizmning o'sishi, chet elda ta'lim olish imkoniyati, turli talabalarning

fikr almashinuvi, xorijiy amaliyotlar va boshqa ko‘plab hodisalar va faktlar madaniyatlararo muloqot va o‘zaro hamkorlik muammolarini dolzarblashtirdi. Bu jarayon bizning mamlakatimizni ham chetlab o‘tmadi. O‘zbeklar tobora xalqaro siyosiy, iqtisodiy tashkilotlar, xalqaro tadbirlarda ishtirok etmoqdalar, ko‘p millatli kompaniyalar faoliyati, ayrim talabalar chet elda ta’lim olmoqdalar hamda o‘zbek sayyohlari butun dunyo bo‘ylab sayohat qilishmoqda. Turli mamlakatlar vakillari bilan muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun nafaqat tegishli tilni, balki chet el madaniyati qoidalarini ham bilish kerak: xulq-atvor, psixologiya, madaniyat, boshqa mamlakatlar tarixi va eng muhimi, boshqa madaniyat vakillarini noto‘g‘ri tushunishdan qochish uchun aloqa mexanizmini tushunish kerak. Bizning ishimiz mavzusining dolzarbligi bugungi kunda dunyoda dolzarbligi keskin oshayotgan aloqa kontseptsiyaga e’tibor qaratiladi. Madaniyatlararo muloqot- turli madaniyat vakillari o‘rtasida amalga oshiriladigan muloqot hisoblanadi. Madaniyatlararo muloqotning samarasi va muvaffaqiyati faqatgina turli madaniyatlar va tillarni biluvchisi bo‘lgan kommunikatorlarning har biri “turlicha” ekanliklari va har biri muqobil ravishda “begona” suhbatdoshlarini anglab yetganda sodir bo‘ladi. Boshqa xalqlar madaniyati bilan tanishish tarjima va tarjimonning professional muloqot sohasidagi eng muhim ijtimoiy vazifalaridan biridir. Til - ijtimoiy hodisa bo‘lib, usiz ijtimoiy faoliyat yo‘q. Tarjima jarayonida xorijiy madaniyat bilan yuzlashamiz. Shu sababdan ham, tarjimada muvaffaqiyatimiz xorijiy madaniyatni qanchalik tushunishimizga bog‘liq, zero tarjima madaniyatlararo hodisadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Madaniy tarjima, shubhasiz, madaniy tarjima atamasini to‘g‘ri tushunish uchun aniqlanishi kerak bo‘lgan madaniyat tushunchasini anglatadi. Madaniyat ikki xil ma’noga ega: birinchisi madaniyatni rivojlangan davlatdagi sivilizatsiyalashgan jamiyat deb ta’riflasa, ikkinchisi madaniyatni odamlarning xulq-atvori va turmush tarzi yig‘indisi deb qaraydi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, madaniyat tarjimada muhim rol va ahamiyatga ega. Katanning fikriga ko‘ra, madaniyat — bu dunyoning umumiy modeli, odamlarning harakatlari va munosabatlariga rahbarlik qila oladigan e’tiqodlar, qadriyatlar va strategiyalarning ierarxik modeli. Madaniyatni turli yo‘llar bilan, masalan, ta’lim orqali olish mumkin. Sivilizatsiya atamasi odamlar tufayli o‘z madaniyatini yaratishga muvaffaq bo‘lgan rivojlangan insoniyat jamiyati sifatida ta’riflanadi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, tarjimon madaniy rivojlanish masalasini hal qilgan holda matni tarjima qilishi mumkin. Bu holda Nyumark tarjimaning madaniy qadriyatga ega ekanligiga, ya’ni tarjima butun dunyo madaniyatlari rivojiga hissa qo‘shishiga ishonch hosil qiladi. Sivilizatsiya alifbo, lug‘atlar kabi ochiq muloqot usullarini yaratishga, tillar va adabiyotlarning ulkan rivojlanishiga olib kelsa-da, bu

jarayon madaniy tarjima sohasida yangi savollarni tug'diradi. Madaniyat mafkuraviy jihatdan mamlakat jamiyati va siyosatiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Even-Zohar, Susan Bassnett va Trivedi kabi ba'zi tarjimon olimlariga ko'ra, madaniyat ham hokimiyatga bo'lgan ishtiyoq va odamlarning bu kuchga qanday da'vo qilishlari bilan bog'liq. Shu ma'noda tarjima mafkuraviy tizimlarni kitobxonlar uchun moslashtirish bilan shug'ullanadi. Shunday qilib, tarjimada madaniy o'ziga xoslikning o'tkazilishi axloq bilan bog'liq bo'lib, yangi fikrlash tarzini tushuntiradi. Bunday tarjima tarjima qilingan matnlar orqali kontekst va shaxsiy fikrlash tarzini ko'rsatishi kerak. Har bir aloqa yoki asl xabarning amaliy qimmatini mavjud. Tarjimon xabarning dalillar bayonoti, taklif, buyruq yoki hazil ekanini bilishi lozim. Misol uchun "Men bilmayman" ("I don't know") (hold) faqatgina bayonot kabi tarjima qilinmaydi, balki ikkilanish ("Ko'ramiz") degan ma'nosini ham berishi mumkin. "What gives"-Amerika shevasida "Ishlar qalay" degan savol mazmunini beradi. Bu tarjima xabami lingvistik va madaniy to'siqlar orqali o'tkazish jarayonidir. Madaniyat- turmush tarzi va uning ko'rinishi o'zini ifodalash uchun o'ziga xos tildan foydalanuvchi omma uchun g'ayrioddiydir. Biz "madaniy" terminini umumiy va shaxsiy tildan ajratishimiz kerak. "O'lmoq", "yashamoq", "yulduz", "stol", "oyna" kabi tushunchalar umumiy bo'lib, ularni tarjima qilishda muammo yo'q. Ammo "steppe", "dacha", "challar" kabi tushunchalar ma'lum madaniyatga oid va tarjimada muammolarni vujudga keltiradi. Biz tilning maqsadi va manbai o'rtasidagi o'xshashlikka e'tibor berishimiz lozim. Til grammatikada turli madaniy natijalardan (jonsiz narsalarning rodlari), murojaat shakllari (sir, janob, xonim) dan iborat. Til qanchalik maxsus fenomenga aylanib borsa (flora va fauna), madaniy xususiyatlarga ega bo'lib borsa, tarjima uchun muammolar keltirib chiqaraveradi. Ko'pgina madaniy odatlar oddiy tilda tasvirlanadi. Edvard Sepir tilni ijtimoiy haqiqatgayo'l boshlovchi deb ataydi. Insonlarning tajribasi jamiyatning til odimlari bilan keng miqyosda belgilangan va har bir tizim alohida haqiqatni tasvirlaydi. Aynan bir jamiyat haqiqatlarini aks ettiruvchi ikki til bir-biriga o'xshamaydi. Turli jamiyatlardagi foydalaniladigan so'zlar ham turlichadir. Shu sababdan, til madaniyat yuragidir. Madaniyat tilda o'z aksini topadi. Masalan, yaponlar odatda "yo'q" so'zini ishlatishmaydi. Ular "yo'q" deyishdan qochish uchun boshqa so'zlar yoki gaplar ishlatishadi. Agar yaponlar sizning taklifingizga: "Men bu masalani xotinim bilan maslahatlashib ko'rishim kerak" deb javob qaytarsa, bu uning rad javobi bo'ladi. Agar yaponga qo'ng'iroq qilib soat 6 da ko'rishishni aytsangiz va u: "Ha, soat oltida deng?" deb javob qaytarsa, tushuningki, sizning taklifingizga rozi emas.

Milliy odatlar narsa- hodisalar faqat o'ziga xos bo'lsa, ular tarjima qilinmaydi, masalan, sari, kimono, mahsi, kavish kabilar. Bular xuddi madaniy terminlardek

o'quvchilar uchun tushuntirib beriladi. Agar maxsus so'z ahamiyatga arzimaydigan bo'lsa, u oddiygina boshqa so'z bilan almashtiriladi.

Ijtimoiy madaniyat haqida so'z borganda, tarjimaning ma'no bildiruvchi va ajralmas ma'no muammolarini hisobga olish lozim. Mamlakatning siyosiy va ijtimoiy hayoti unda aks etadi. Masalan, davlat boshlig'i (president, prime minister) yoki parlament nomlari (milliy assambleya, senat) juda oson, ya'ni ular xalqaro yoki oson tarjima qilinadigan so'zlardan tashkil topgan. Milliy parlamentlar nomlari tarjima qilinmaydi: Masalan, Bundestag (Germaniya), Storting (Norvegiya), Riksdag (Shvetsiya), Eduskunta (Finlandiya), Knesset (Isroil), Duma (Rossiya), Oliy Majlis (O'zbekiston). Bu nomlar administrativ hujjatlar uchun asl holicha yoziladi. Vazirliklar nomlari to'g'ri tavsiflanishiga ko'ra adabiy tarjima qilinadi. Shu sababdan "Treasury"- moliya vazirligi; "Home office"- ichki ishlar vazirligi; Adolat qo'riqchisi yoki Himoya vazirligi, Milliy havfsizlik vazirligi, va h.o.

XULOSA

Tarjima qilishdagi eng qiyin muammolardan biri buyumlar yoki voqea-hodisalarning leksik ekvivalentini topishdir. Tarjimon faqatgina ikki tilni emas, balki ikki madaniyatni taqqoslaydi. Madaniyatlarning farqi tufayli tarjima qilinadigan tildagi tushunchalarda tarjima qilinayotgan tilda leksik ekvivalent bo'lmasligi mumkin. Bu geografiya, urf-odatlar, e'tiqodlar, dunyoqarashlar va boshqalarning turlichaligi tufayli bolishi mumkin. Tarjimon tushunchalarni ifodalash uchun tariima tilida yangi yo'l va usullarni topishi zarur.

REFERENCES

1. Kaipbergenova, D. (2017). THE IMPORTANCE OF MATERIAL DESIGNING IN LANGUAGE TEACHING. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 34(3), 62-63.
2. Kaipbergenova, D. (2016). СНЕТ ТИЛИ О'QITUVCHILARINING KASBIY VAZIFALARI VA PEDAGOGIC MAHORATI HAQIDA. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 33(4), 48-50.
3. Каипбергенова, Д. О. (2020). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. In *Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования* (pp. 211-213).
4. Каипбергенова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. *Молодой ученый*, (12-4), 83-85.

5. Orakbaevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA CHET TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. *Научный Фокус*, 1(1), 1472-1478.
6. Orakbaevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. *Научный Фокус*, 1(1), 1466-1471.
7. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. *World scientific research journal*, 15(2), 3-7.
8. Каипбергенова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 652-668.
9. Orakbayevna, K. D., Normuminovich, M., & Muxiddinova, M. Z. (2021). English language teaching methodology for non-native speakers. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1721-1725.
10. Orakbayevna, K. D. (2022, February). SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF COMPARISON IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES. In *Conference Zone* (pp. 145-147).
11. KHUSENALIYEVNA, K. D., CHORIYEVNA, A. Z., & ORAKBAYEVNA, K. D. (2021). Lexico-semantic features of technical teams of English and Uzbek languages. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4083-4088.
12. Orakbayevna, K. D. (2022). THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE. *Confrencea*, 7(7), 69-72.
13. Orakbayevna, K. D. (2022). Using effective language learning strategies in teaching English. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 2, 1-3.
14. Orakbaevna, K. D. (2022). USING THE PRINCIPLE OF UNITY IN EDUCATION. *PEDAGOG*, 1(4), 1467-1473.

УДК:336.63

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI FAOLIYATIDA MIKROKREDITLASH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Boymatova Kamola Shamshiddin qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Tadbirkorlik subyektlarini mikrokreditlash mexanizmlarining samaradorligi va unumdorligini oshirish maqsadida bir qancha takomillashtirishlarni amalga oshirish mumkin. Birinchidan, kredit talabgorlari uchun keng qamrovli va shaffof baholash tizimini yaratish haqiqiy ehtiyoj va qobiliyatga ega bo'lgan jismoniy shaxslar va korxonalariga moliyaviy yordam ko'rsatilishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, mikrokredit tashkilotlari va biznesni qo'llab-quvvatlovchi tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish arizachilarga nafaqat moliyaviy resurslarni, balki o'z biznes faoliyatini optimallashtirish uchun qimmatli yo'l-yo'riq va maslahat olish imkonini beradi. Bundan tashqari, kredit berish va to'lash uchun texnologiyaga asoslangan platformalarni joriy etish jarayonni soddalashtiradi, ma'muriy xarajatlarni minimallashtiradi va o'z vaqtida va qulay moliyaviy operatsiyalarni ta'minlaydi. Ushbu yaxshilanishlarni birlashtirish orqali mikrokredit tizimi tadbirkorlik sub'ektlarini samarali qo'llab-quvvatlashi, tadbirkorlikni rag'batlantirishi va iqtisodiy o'sishga hissa qo'shishi mumkin

***Kalit so'zlar:** mikrokredit, kichik biznes, tadbirkorlik, moliyaviy menejment, hisob, soliq, daromad.*

ABSTRACT

A number of improvements can be made in order to increase the efficiency and productivity of microcrediting mechanisms for business entities. First, the creation of a comprehensive and transparent evaluation system for loan applicants ensures that financial assistance is provided to individuals and businesses with real needs and abilities. Second, the development of cooperation between microcredit organizations and business support organizations allows applicants to receive not only financial resources, but also valuable guidance and advice to optimize their business activities. In addition, the introduction of technology-based platforms for lending and payment will simplify the process, minimize administrative costs and ensure timely and convenient financial transactions. By combining these improvements, the microcredit system can effectively support entrepreneurs, stimulate entrepreneurship and contribute to economic growth.

Key words: *microcredit, small business, entrepreneurship, financial management, account, tax, income.*

KIRISH

Mikrokreditlar, ayniqsa, an'anaviy moliyaviy xizmatlardan foydalana olmaydigan jismoniy shaxslar va kichik korxonalar uchun biznes imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda kuchli vosita sifatida tan olingan. Shu bilan birga, uning samaradorligi va uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minlash uchun tadbirkorlik sub'ektlari uchun mikrokreditlash faoliyati mexanizmlarini doimiy ravishda takomillashtirish zarur. Ushbu maqola mikrokredit tizimini takomillashtiradigan, barqaror o'sish va intiluvchan tadbirkorlar uchun imkoniyatlarni kengaytirish uchun qulay muhitni yaratadigan turli strategiyalarni ko'rib chiqadi.

Dastur Jarayonlarini Soddalashtirish: Mikrokreditlash jarayonini tezlashtirish uchun tadbirkorlik sub'ektlari ariza berish tartib-qoidalarini soddalashtirishga e'tibor qaratishlari kerak. Soddalashtirilgan hujjatlar talablari va qisqartirilgan hujjatlar nafaqat kreditni tasdiqlashni tezlashtiradi, balki talabnoma beruvchilarning keng doirasini jalb qiladi. Bundan tashqari, kredit olish uchun onlayn platformalar yoki mobil ilovalarni yaratish qulayliklarni oshirishi va chekka hududlardagi tadbirkorlik sub'ektlariga yordam berishni yaxshilashi mumkin.

Kredit Mahsulotlarini Tikish: Tadbirkorlik sub'ektlarining turli ehtiyojlarini hisobga olgan holda, moliya institutlari mikrokredit kredit mahsulotlarini sohaga xos talablarga muvofiq tikishlari kerak. Qishloq xo'jaligi, chakana savdo yoki texnologiya kabi turli sohalar duch keladigan noyob muammolarni tushunib, moslashtirilgan kreditlar yaxshiroq qo'llab-quvvatlashi va kreditdan samarali foydalanishni ta'minlashi mumkin. Soha mutaxassislari bilan hamkorlik qilish va bozor tadqiqotlarini o'tkazish turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyalashtirishning o'ziga xos ehtiyojlarini aniqlashga yordam beradi.

Salohiyatni Oshirish Tashabbuslari: Faqat mablag ' bilan ta'minlash muvaffaqiyatni kafolatlamaydi. Tadbirkorlik sub'ektlariga o'z mablag'larini samarali boshqarishda yordam berish uchun o'quv dasturlari va salohiyatni oshirish tashabbuslarini taklif qilish juda muhimdir. Moliyaviy savodxonlik, buxgalteriya hisobi, marketing va biznesni rejalashtirish bo'yicha seminarlar yoki onlayn kurslarni taklif qilish qarz oluvchilarni barqaror o'sish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan jihozlashi mumkin. Bunday ta'lim tashabbuslari tadbirkorlarning xabardor qarorlar qabul qilish uchun bilim va vositalarga ega bo'lishini ta'minlaydi, defolt xavfini kamaytiradi va mikrokredit dasturlarining umumiy muvaffaqiyat darajasini oshiradi.

Hamkorlik va tarmoqni rag'batlantirish: Mikrokredit tashkilotlari qarz oluvchilar o'rtasida hamkorlik va tarmoq imkoniyatlarini faol ravishda

rivojlantirishlari kerak. Muntazam uchrashuvlar, biznes-forumlar va tarmoq tadbirlari fikr almashish, ilg'or tajribalarni almashish va potentsial sheriklar yoki etkazib beruvchilar bilan aloqalarni o'rnatish uchun platforma bo'lib xizmat qiladi. Qarz oluvchilar o'rtasida interaktiv sessiyalarni osonlashtirish qimmatli hamkorlik, qo'shma korxonalar yoki murabbiylik imkoniyatlariga olib kelishi mumkin, natijada biznes ekotizimini mustahkamlaydi va o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantiradi.

Kompleks Monitoring va baholash: Mikrocredit mexanizmlarining samaradorligini ta'minlash uchun kuchli monitoring va baholash tizimlarini joriy etish kerak. Muntazam kuzatuvlar va davriy baholash moliya institutlariga qarz oluvchilarning rivojlanishini kuzatish, muammolarni aniqlash va kerak bo'lganda moslashtirilgan yordamni taklif qilish imkonini beradi. Shaffoflik va hisobdorlikni ta'kidlash manfaatdor tomonlarning ishonchini saqlab qolish va doimiy takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash uchun juda muhimdir.

Kichik biznesni rivojlantirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgani holda uning taraqqiyotini ta'minlash, milliy iqtisodiyotdagi salmog'ini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Ularni taraqqiy toptirishda mazkur sub'ektlarning bugungi kun talabi darajasidagi zamonaviy texnika va texnologiyalardan samarali foydalanish darajasiga tayanilishiga erishish lozim. "Buning uchun ularni rivojlantirishning yangi manbalari, ham chet el investitsiyalarini keng jalb qilish hisobiga, ham ichki manbalar, bank kreditlari hisobiga doimo kashf etib borilishi darkor". Bu siyosatning asosiy maqsadi, nafaqat, kichik biznes sub'ektlarining miqdor jihatdan o'sishini ta'minlash, balki ularning faoliyat samaradorligini oshirishdan iboratdir. Mazkur jarayonlarda ularni imtiyozli asoslarda kreditlash eng asosiy bo'g'in bo'lib maydonga chiqadi. Bunda kichik biznes sub'ektlarini kreditlash markazida tijorat banklarining ular bilan o'zaro manfaatli hamkorlikka asoslangan munosabatlario'rin egallaydi. Mazkur munosabatlarning uzoq muddatli jarayonlar negizigaasoslanishi kichik biznes investitsiya loyihalarini kreditlash tizimi shakllanishigaimkon beradi. Bugungi kunda davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash tizimi tarkibida kichik biznes vakillari o'z faoliyatlarini tashkil etish, rivojlantirish va kengaytirish uchun imtiyozli kreditlardan foydalanishda quyidagi imkoniyatlarga egalar. Aholi bandligini ta'minlashning xududiy va maqsadlidasturlariga xizmat ko'rsatuvchi banklar bilan kelishilgan holda kiritilgan yuridikshaxslarga Ish bilan ta'minlashga ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan yangi ish o'rinlarini yaratishga maqsadli kreditlar 50000 AQSh dollarining so'mdagi ekvivalentigacha bo'lgan miqdorda beriladi. Byudjetdan tashqari jamg'armalar mablag'lari hisobidan ishlab chiqarishni kengaytirish va

faoliyatini rivojlantirish maqsadlari uchun kichik biznes sub'ektlarini mikrokreditlash bank marjasi qo'shib hisoblanadigan imtiyozli foiz stavkasi asosida amalga oshiriladi. Ushbu mikrokreditlarga doir imtiyozli foiz stavkasi Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasiga nisbatan qat'iy foizlarda belgilanadi.

Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik milliy iqtisodiyotning 13 foizini tashkil etadi, mamlakatimizda ish o'rinlarining 14 foizi, yalpi ichki mahsulotning 58 foizi ushbu tarmoqda yaratilmoqda. Taqqoslash uchun, Rossiya Federatsiyasida bu ko'rsatkich mos ravishda 13% va 14%, Evropa Ittifoqida esa 18% va 20% ni tashkil qiladi. O'zbekistonda kichik korxonalar ulushi umumiy korxonalar sonining 7-9 foizini, iqtisodiy ko'rsatkichlari esa o'rtacha 26 foizni tashkil etadi. Bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar sonida kichik o'rta biznesning ulushi 14 foizni, yuridik shaxs maqomiga ega kichik korxonalar 50 foizni tashkil etadi. Ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatining asosiy ulushini kichik biznes tashkil etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, kichik biznesning (mikro, kichik, o'rta) Evropa Ittifoqi yalpi ichki mahsulotidagi ulushi o'rtacha 60% ga proporsionaldir. Kichik biznes rivojlanishining xorijiy davlatlar darajasida sezilarli darajada sekinlashuvining asosiy sabablaridan biri moliyaviy resurslarning, ayniqsa, o'z mablag'larining yetishmasligi, bank kreditlari bo'yicha foiz stavkalarining yuqoriligi va tartiblarning murakkabligi, tashqi bozorda mahsulotlarga talabning yetarli emasligi va barqaror iqtisodiy vaziyatdir. sharoitlar. Bu omillarning aksariyati tashqi muhitga bog'liq bo'lib, jahon bozori talablariga mos ravishda shakllanayotganini hisobga oladigan bo'lsak, ichki moliyaviy resurslarning taqchilligini kamaytirish, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish bevosita biznes jarayonlari va moliyaviy boshqaruv usullarini reinjiniring qilish samarasizligidan dalolat beradi. Bu holat kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishda menejmentning moliyaviy jihatlariga alohida e'tibor berishni talab qiladi. Samarali, yaxshi tashkil etilgan va sifatli moliyaviy boshqaruv tizimi moliyaviy barqarorlik va kichik biznesning rivojlanishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, mamlakatimizda kichik biznes subyektlari faoliyatida, xususan, moliyaviy boshqaruvni tashkil etishda ilg'or boshqaruv usullaridan foydalanish takomillashtirilmoqda. Bu muammolar kichik korxonalarining ichki bozorni mahalliy mahsulotlar bilan to'ldirish imkoniyati yetarli emasligi, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyalari samaradorligining pastligi, shuningdek, mahsulotlarni bozorga chiqarishdagi qiyinchiliklar va natijada bu sohaga yo'naltirilgan investitsiyalarning qaytarilishida namoyon bo'lmoqda. Yuqoridagi holatlar kichik korxonalarining samarali ishlashiga imkon bermaydi. Ularni bartaraf etish va samaradorligini oshirish bo'yicha vazifalarni amalga oshirish ko'p jihatdan moliyaviy boshqaruv usullari va

jarayonlarini yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Yuqoridagi masalalar qatoriga kichik biznesda moliyaviy menejment usullarini qo'llash, ularni takomillashtirish, jumladan, iqtisodiy faoliyatning tanlangan sohasida moliyaviy boshqaruv usullarining joriy holati, samaradorligi, samaradorligini baholash, moliyaviy boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish kiradi. Barqarorligi va mualliflik takliflarini rivojlantirish Asosan, kichik biznesning milliy iqtisodiyotdagi ulushini yanada oshirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga davlatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7- fevraldagi "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PQ 4947-sonli Prezident qarorining "Taraqqiyot va liberallashtirish" muhim ustuvor yo'nalishining 3.4-bandi. iqtisodiyot", xususiy mulk, huquqlarni himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada mustahkamlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish". Unga ko'ra, istiqbolli loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish masalalari. tadbirkorlik va innovatsiyalar sohasida malakali boshqaruvchi va ekspertkadrlar tayyorlash ko'zda tutilgan. Shuni ta'kidlash joizki, kichik biznes sub'ektlari tomonidan xorijiy tajribadan foydalanish kelgusi 10 yilda mamlakatimiz aholisini sezilarli darajada oshirish, turmush darajasi va farovonligini oshirish imkonini beradi., kichik biznesning rentabelligini oshirish va iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga moslashish inflyatsiya va o'tish davri. erkin bozor kursiga, moliyaviy boshqaruv usullarini yanada takomillashtirishni talab qiluvchi global pandemiya oqibatlari bilan bog'liq yangi iqtisodiy sharoitlarga tasniflash.

Xususiy tadbirkorlarning xomashyo resurslaridan foydalanish imkoniyati, birinchi navbatda, bunday mahsulotlarni birja va yarmarka savdolarida sotish hajmini ko'paytirish hisobidan sezilarli ravishda kengaytirildi. Masalan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan 3,3 trillion so'mlik xomashyo va materiallar sotib olindi, o'sish 6,5 foizni tashkil etdi. Bitimlarning 95 foizi birja savdolariga to'g'ri keldi Shu bilan birga, tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni birja orqali sotish hajmi 18 foizga o'sib, 1,4 trillion so'mga etdi. Birjada tuzilgan bitimlarning umumiy hajmida tadbirkorlar va kichik biznes sub'ektlarining hissasi o'tgan yilda 66 foizni tashkil etgan bo'lsa, joriy yilda bu ko'rsatkich 8 foizga ko'tarilgani kuzatildi. 19 Jahonda davom etayotgan iqtisodiy inqirozga qaramay, O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari ta'minlanayotganligi qayd etildi. Mamlakatimiz bugungi kunda iqtisodiyoti jadal rivojlanayotgan davlatlar orasida jahonda beshinchi o'rinni egallab

turganligi va bu xalqaro hamjamiyat va xalqaro moliya institutlari tomonidan munosib ravishda yuqori baholanmoqda. Joriy yilning 9 oyi yakunlari bo'yicha mamlakatning yalpi ichki mahsuloti 8,0 foizga o'sdi. Davlat byudjeti profitsit bilan ijro etildi. Inflatsiya darajasi prognoz parametrlardan oshmadi. Ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni rag'batlantirish va ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga doir kompleks choratadbirlarning amalga oshirilishi natijasida O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi yil sayin oshib, 53,3 foizdan ko'proqni tashkil etmoqda. So'nggi yillarda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi oshib bormoqda.

XULOSA

Tadbirkorlik subyektlari uchun mikrokredit faoliyati mexanizmini takomillashtirish moliya institutlari, siyosatchilar va tadbirkorlarning o'zlarini jalb qiladigan kompleks yondashuvni talab qiladi. Mikrokredit ekotizimi ariza berish jarayonlarini soddalashtirish, moslashtirilgan kredit mahsulotlarini yaratish, salohiyatni oshirish tashabbuslarini taklif qilish, hamkorlikni rivojlantirish va mustahkam monitoring tizimlarini joriy etish orqali barqaror o'sish va iqtisodiy rivojlanishni keng miqyosda boshqaradigan intiluvchan tadbirkorlarga imkoniyat yaratishi mumkin. Birgalikda sa'y-harakatlar va umumiy qarashlar bilan biz yanada inklyuziv va farovon biznes manzarasiga yo'l ochishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Abdullaev Y.A., Qoraliev T.M., va boshqalar "Bank ishi". O'quv qo'llanma - B.M.: T.: "Iqtisod-Moliya", 2009. - 576 b.
2. Bobakulov T.I. Milliy valyutaning barqarorligi. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.–184 b.
3. Boltaboev M.R., Qosimova M.S. va boshqalar. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. –T.: TDIU, 2010y. 240 b.
4. Vaxobov A.V, Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya", 2010. - 174 b.
5. Jumaev N.X. O'zbekistonda valyuta munosabatlarini tartibga solish metodologiyasini takomillashtirish.T. "Fan va texnologiya",2007y.286b

AFORIZMLARNING ILMIY TADQIQI INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA

Sultonova Gulchehra Husanovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, magistranti

TerDu Ingliz tili va adabiyoti kafedrası Filologiya fanlari bo'yicha falsafa

doktori (PhD) N.Mamataliyeva taqrizi asosida

ANNOTATSIYA

Aforizmlarning asosiy xususiyati hikmatli, tipik fikrning qisqacha badiiy ifodasi bo'lib, unda tasvir emas, ifoda ma'no yetakchisi hisoblanadi. Maqolada bir tomondan nutqdagi aforizmlarning sintaktik o'ziga xosliklarini o'rganishga qiziqish bildirilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ingliz va o'zbek tillari nutqidagi semantik xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi - umumiy fikrlarni ifodalashning og'zaki vositasi sifatida aforizmning pragmatik kvalifikatsiyasining tomonlari va differensial xususiyatlarini ibora (frazali matn) shaklida voqelikni universal umumlashtirishni aniqlash va tavsiflash.

Kalit so'zlar: *Aforizm, Ingliz aforizmlari, O'zbek aforizmlari, madaniyat, maxsus omillar, vaqt tushunchalari*

SCIENTIFIC RESEARCH OF APHORISMS ON THE EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ABSTRACT

The main feature of aphorisms is a brief artistic expression of a wise, typical thought, in which expression, not image, is the leader of meaning. On the one hand, the article is interested in studying the syntactic features of aphorisms in speech, and on the other hand, the semantic features in the speech of English and Uzbek languages are analyzed in detail. The purpose of the research is to identify and describe the universal generalization of reality in the form of a phrase (phrase text) and the aspects and differential features of the pragmatic qualification of aphorism as a verbal means of expressing general thoughts.

Key words: *Aphorism, English aphorisms, Uzbek aphorisms, culture, special factors, notions of time*

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АФОРИЗМОВ НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

АННОТАЦИЯ

Основная особенность афоризмов — краткое художественное выражение мудрой, типичной мысли, в которой ведущим смыслом является

выражение, а не образ. С одной стороны, статья заинтересована в изучении синтаксических особенностей афоризмов в речи, а с другой стороны, подробно анализируются семантические особенности в речи английского и узбекского языков. Цель исследования - выявить и описать универсальное обобщение действительности в форме словосочетания (фразового текста), а также аспекты и дифференциальные особенности прагматической квалификации афоризма как вербального средства выражения общих мыслей.

***Ключевые слова:** Афоризм, английские афоризмы, узбекские афоризмы, культура, особые факторы, представления о времени*

KIRISH

Aforizmlar - bu hayot, inson xatti-harakati yoki dunyo haqida umumiy haqiqat yoki tushunchani aks ettiruvchi ixcham va ko'pincha aqlli bayonotlar hisoblanadi. Ular odatda qisqa, esda qolarli va donolikka to'la bo'ladi. Aforizmlar ko'pincha yo'l-yo'riq berish, boshqa nuqtai nazarni taklif qilish yoki qisqa va esda qolarli fikrni uyg'otish uchun ishlatiladi. Ular asrlar davomida adabiyotda, falsafada va kundalik suhbatda mashhur ifoda shakli bo'lib kelgan. Ma'lumki, ingliz va o'zbek tillarida aforizmlarni tavsiflash va tasniflash ham muhim ahamiyatga ega. "Aforizm" atamasi yunoncha "(aforismos - "umumiy haqiqatni o'z ichiga olgan qisqa ibora") dan olingan. Aforistik gaplar kundalik nutqimizda bo'lgani kabi yozuvlarda ham keltiriladi. Ularda haqiqat borligi ularni umuminsoniy qabul qiladi. Maqollardan farqli o'laroq, hikmatli so'zlarning kelib chiqishi aniq shaxsga (yozuvchi, shoir, publitsist, faylasuf, olim, davlat arbobi va boshqalar) tegishli bo'lib, o'ziga xosligini saqlab qoladi.

Ingliz va o'zbek tillarida inson hayotidagi yutuq va yo'qotishlarni ifodalovchi ko'plab aforizmlar mavjudligini tushunish juda qiziq. Binobarin, ular tilshunos tadqiqotchilar e'tibordan chetda qoldira olmaydigan lingvistik hodisaga aylandi.

Tahlil va natijalar. Ingliz va o'zbek tillaridagi aforizmlar bo'yicha ko'plab tadqiqotchilar tadqiqot olib borishgan. Ingliz aforizmlari uchun Teylor, Ridout va Uayting, Norrik, Kollis, Galperin va boshqalar kabi ko'plab olimlar bu sohaga katta hissa qo'shdilar. Biroq, turli yondashuv va maqsadlardan kelib chiqqan holda, ularning nashrlarida aforizmlarning u yoki bu tomoniga e'tibor qaratiladi. Umuman olganda, ushbu tilshunoslar bizga tilni qo'llashda qanday o'rganish haqida nazariy asoslar haqida umumiy ma'lumot beradi. O'zbek aforizmshunosligi nuqtai nazaridan, aforizm bilan bog'liq bo'lgan ba'zi puxta asarlar ushbu sohani bilishga hissa qo'shgan va bu borada iboralar va aforizmlar o'rtasidagi farq ikki mezon: mazmun va grammatik tuzilmalar, mualliflar tomonidan to'plangan va to'plangan aforizmlar asosida tilga olinadi. Ingliz tilidagi umumiy aforizmlar va o'zbekcha muqobillarini

tuzdim va bu materiallar menga ushbu tadqiqotda katta yordam berdi. Bundan tashqari, hozirgi kunga qadar ko'plab o'zbeklar tomonidan ingliz tilida aforizmlar bo'yicha magistrlik dissertatsiyalari mavjud. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarni o'rganib chiqsak, ingliz tiliga nisbatan o'zbek tiliga nisbatan foyda va zararga oid aforizmlarning lingvistik xususiyatlari bo'yicha hozirgacha deyarli tadqiqot olib borilgani yo'qligini ko'rish mumkin.

Bu yerda biz birinchi navbatda tadqiqot usullari, namunalari olish, ma'lumotlarni to'plash, ma'lumotlarni tahlil qilish, asboblari bilan bog'liq. Tadqiqotni o'tkazish tartibi ham bir vaqtning o'zida taqdim etiladi. To'g'riligi va ishonchligi ushbu tadqiqotda bayon qilinadi va asoslanadi. Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillarida o'rganilayotgan aforizmlar sodda, qo'shma, murakkab va qiyosiy jumalarda tuziladi.

Murakkab jumalarga kelsak, ingliz va o'zbek aforizmlari foiz nisbatida ikkinchi o'rinda turadi. Qiyosiy jumalar nuqtai nazaridan ingliz va o'zbek aforizmlari eng past foizga ega ekanligi aniqlandi. Ingliz va o'zbek tillaridagi qiyosiy gaplar ma'lumotlariga taalluqli bo'lsak, tenglama solishtirishga qaraganda farqlovchi qiyoslash ko'proq qo'llaniladi.

Qo'shma gaplarga kelsak, ingliz tilidagi qo'shma Aforizmlar soni o'zbek tilidagi qo'shma Aforizmga qaraganda ancha kam. Qolaversa, ingliz tilida sintetik koordinatsiya shaklidagi qo'shma Aforizm sintetik koordinatsiya shakliga qaraganda ko'proq aforizmlar bo'lib, faqat koordinatorsiz qo'shma gaplar o'zbek namunalari 98 ta aforizmli 100 % ni tashkil etadi va koordinatorli qo'shma gaplarda o'zbekcha aforizm hosil bo'lmaydi.

Ingliz va o'zbek madaniyatida aforizmlar madaniy donolik, axloqiy saboqlar va jamiyat qadriyatlarini ombori bo'lib xizmat qiladi. Ular ushbu madaniyatlarning o'ziga xos tarixiy, adabiy va ijtimoiy kontekstlarini aks ettirib, tegishli jamiyatlarning madaniy tuzilishi, hazil-mutoyiba, donolik va jamoaviy bilimlar haqida tushuncha beradi. Quyida turli tematik toifadagi aforizmlarga misollar keltirilgan:

Donolik va bilim:

"The only true wisdom is in knowing you know nothing." (English)

"Ilmning asli qalbdadir." (The essence of knowledge is in the heart.) (Uzbek)

Axloq va fazilatlar:

"Actions speak louder than words." (English)

"Iyman ikki qorong'uchodir." (Faith is like a double-edged sword.) (Uzbek)

Vaqt va imkoniyat:

"Strike while the iron is hot." (English)

"Vaqtida kelgan bo'lsin, vaqti ketgan bo'lsin." (May you come on time, may your time pass.) (Uzbek)

Sevgi va munosabatlar:

"Love is blind." (English)

"Muhabbat xalqda va dil daryosida yoqdir." (Love is found among people and in the river of the heart.) (Uzbek)

Qiyinchilik va chidamlilik:

"When life gives you lemons, make lemonade." (English)

"Hurmaga to‘qinmagan chag‘alar chumoqqa ergashadi." (Teapots that have not been exposed to fire become rusty.) (Uzbek)

Tabiat va atrof-muhit:

"A rolling stone gathers no moss." (English)

" Tabiat shamolni ushlab turmaydi; yuragida bir juft ho‘kiz saqlamaydi.." (Nature doesn’t hold onto the wind; it doesn’t keep a pair of oxen in its heart.) (Uzbek)

Bu misollar ingliz va o‘zbek tillaridagi katta aforizmlar to‘plamining faqat bir qismini tashkil etadi. Har bir aforizm hayotning turli jabhalari, inson tabiati va madaniy qadriyatlarga oid qisqa va esda qolarli tushunchalarni taqdim etuvchi muayyan mavzu yoki xabarni qamrab oladi.

Adabiyotda ingliz va o‘zbek aforizmlari ko‘p uchraydi. Adabiyotda qo‘llaniladigan ko‘plab aforizmlar adabiy qo‘llanishini yo‘qotib, ular paydo bo‘lgan asardan tashqari o‘z ma‘nosida ham dolzarb bo‘lib qoladi. Shekspir o‘z asarlarida aforizmlardan foydalangan. Ko‘p aforizmlardan foydalanish uning o‘tkir idroki va mulohazasidan dalolat beradi. Quyida ba‘zi misollar keltirilgan:

Having nothing, nothing can he lose. (Henry VI)

Life is a tale told by an idiot-full of sound and fury, signifying nothing. (Macbeth) Lord, what fools these mortals be! (A Midsummer Night’s Dream)

Hikmatli so‘zlarni mustaqil ilmiy janrlarda ham, ilmiy, falsafiy, tarixiy, badiiy asarlarda ham uchratish mumkin. Ba‘zan asar boshidan oxirigacha Hikmatli so‘zlardan iborat bo‘lishi mumkin (Forobiy). Alisher Navoiyning ayrim asarlari hikmatli so‘zlarga boy ("Nazm ul-javohir", "Arbain", "Mahbub ul-qulub" va boshqalar). Sharq xalqlari adabiyotida, jumladan, o‘zbek adabiyotida hikmatli so‘zlarning aksariyati nasihat va tanbeh tarzida uchraydi.

Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim,

Orlanib so‘ramagan-o‘ziga zolim (Alisher Navoiy)

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur,

Qatra-qatra yig‘lib daryo bo‘lur. (Alisher Navoiy)

O'zbek tilida : Xaqiqatni ochinglar, to'g'ri yo'ldan yuringlar. (Abu Ali ibn Sino)
Tirik tilga yaqin hikmatli so'zlar, xalq maqollari ham keng tarqalgan.

O'zbek tilida: "O'qsiz soldat — qilichsiz qin" (Oybek)

"Tishi chiqqan bolaga chaynab bergan osh bo'lmas" (A.Qahhor)

O'zbek adiblaridan Hamza, A.Qodiriy, G.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor, Shayxzoda o'z asarlarida hikmatli so'zlarning zamonaviy namunalarini yaratib, o'zbek adabiy tili rivojiga zamonaviy hissa qo'shgan. Ko'pchilik o'zlarining jozibali va jodugar so'z tanlovi tufayli kundalik suhbatda ishlatiladi. Aforizmlar umumiy iboralarda, shuningdek, taniqli adabiyotlarda mavjud.

XULOSA

Yuqoridagi aforizmlarni o'rganish yoshlarga maslahat, yo'l-yo'riq yoki maslahat, hayotiy xulosalar olish imkonini beradi. Umuman olganda, har bir hikmatli so'z xalq donishmandligi ifodasi, ko'p yillik hayotiy tajribaning umumlashmasidir. Hikmatli so'zlarning tilda ko'rinishi ularni yaratgan xalqning tarixi bilan belgilanadi. Ko'pgina aforizmlar qadim zamonlarda yaratilgan va hozirgacha ularni yaratuvchisi bo'lgan odamlar bilan yashaydi. Aforizmlar mashhur bo'lib, avloddan-avlodga o'tib, asrlar davomida yashaydi.

Ilmiy izlanishlar jarayonida ko'pchilik aforizmlar bir vaqtning o'zida ikkita ma'noni: to'g'ridan-to'g'ri va ko'chma ma'noni o'z ichiga olishini ham aniqladik, shuning uchun biz ba'zan bir qarashdayoq aforizmlarni tushunishga qiynalib qolamiz. Asosan, aforizmlarning majoziy ma'nosi yoki ko'zda tutilgan ma'nosi odatda metafora, metonimiya, giperbola, o'xshatish yoki metafora kabi qimmat vositalar orqali yetkaziladi. Aforizm kelajak avlod uchun ajralmasdir. Kim bu aforizmlarni o'qib tushunsa, har tomonlama mukammal bo'ladi.

REFERENCES

1. Azamatov. M. Hikmatlar xazinası. Toshkent. 1977
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomlik. 2-tom. Moskva, << Russkiy yazik>> nashriyoti. 1981.O'zbek xalq ertaklari. Sehrli so'z. Navro'z. Toshkent. 2017.
3. I.I.Akramov. –2022. —The aphorism and the aphoristic style of communication. Центр научных публикаций
4. Jumaniyozova M.M. Literary Aphorisms As An Element Of Linguistic Art (On The Example Of Erkin Azam's Work) Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2020: 804 European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 7, Issue 06, 2020

5. Samadova O. I. Comparative linguistic analysis of Uzbek and English aphorisms Academic research in educational sciences volume 1 |issue 3 | 2020. ISSN: 2181-1385.
6. A. Navoiy. Mahbub ul- qulub. Sano standart. Toshkent. 2018.

DIALOGIK DISKURSDA SHAXS RUHIYATINING IFODALANISHI

Qazaqova Nozima Abdulboqiyevna,

Namangan davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedراسи dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

e-mail:nozimakozakova2@gmail.com

ANNOTATSIYA

Diskurs tushunchasi bugungi zamonaviy tilshunoslikda markaziy tushunchalardan sanaladi. Diskurs ijtimoiy, madaniy, etnik, psixologik, emotsional-ekspressiv qimmatga ega bo'lgan va lisoniy hamda nolisoniy birliklar uyg'unligi vositasida tarkib topadigan, so'zlovchi va tinglovchi munosabati, nutqiy vaziyat, so'zlovchining kommunikativ strategiyasini aks ettiruvchi muloqot jarayoni, kommunikativ-pragmatik-lingvistik hodisa sanaladi. Mazkur xususiyatlar badiiy matn nuqtayi nazaridan qaraganda dialogik diskurslarda to'liq reallashadi.

Mazkur maqolada dialogik diskursning pragmatolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Dialogik diskursning shaxs ruhiyatini ifodalashdagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada antroposentrik tilshunoslik metodologiyasiga asoslaniladi. Diskurs va unda shaxs ruhiyatining ifodalanishi masalasida pragmatik omillarga alohida ahamiyat beriladi.

Kalit so'zlar: *diskurs, dialogik diskurs, matn, nutq birligi, emotsional-baholovchi leksika, nutqiy faoliyat, muloqot.*

ABSTRACT

The concept of discourse is one of the central concepts in today's modern linguistics. Discourse is a communication process that has social, cultural, ethnic, psychological, emotional-expressive value and is composed by the combination of linguistic and non-linguistic units, the relationship between the speaker and the listener, the speech situation, the communicative strategy of the speaker, communicative - is considered a pragmatic-linguistic phenomenon. These features are fully realized in dialogic discourses from the point of view of literary text.

This article analyzes the pragmatolinguistic features of dialogic discourse. The importance of dialogic discourse in expressing the individual's psyche is revealed. The article is based on the methodology of anthropocentric linguistics. Pragmatic factors are given special importance in the issue of discourse and the expression of the individual's psyche in it.

Key words: *discourse, dialogical discourse, text, speech unit, emotional-evaluative lexicon, speech activity, communication.*

KIRISH

Inson hayotining barcha jabhalarida, kundalik turmushda, ish faoliyatida, jamiyatning barcha tarmoq va sohalarida muloqot eng muhim kategoriya sanaladi. Muloqot jarayoni o'zining lisoniy va nolisoniy omillar, vositalar uyg'unligida to'liq bo'la olishi bilan ham xarakterlidir. Til, albatta, avvalo muloqot vositasi sanaladi. Shu bilan birga, tilning inson ruhiyatini aks ettirishi, muloqot jarayonida so'zlovchi va tinglovchi orasida nafaqat fikrlar almashinuvi, balki his-tuyg'ular almashinuvi ham yuz berishi tilshunoslikda qator tadqiqotlarda e'tirof etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Diskurs termini bugungi tilshunoslikda faol qo'llanayotgan tushunchalardan sanaladi. Prof. A.Nurmonov diskursni insonning subyektiv ruhiyatini aks ettiruvchi hodisa sifatida baholab, pragmatikaning o'rganish doirasiga kiritsa [6], prof. SH.Safarov nutq sathining maksimal birligi, bajarayotgan kommunikativ vazifasi jihatdan tizimlashgan va muloqot vaziyatiga moslashgan nutqiy qurilma, inson ongli faoliyatining ma'lum bir turi, turkumi, matni esa uning bir ko'rinishi sifatida ta'riflaydi. Matn va diskurs hodisalarini qiyoslab, ikki hodisani "giperonim" – "giponim" munosabatida o'rganishni taklif qiladi. Nutqni jarayon sifatida o'rganish faqat muloqot – so'zlovchi va tinglovchi orasidagi o'zaro diskurs (fikir almashtirish), savolga javob berish hollaridagina tadqiq etilishi mumkin, deb hisoblaydi.[8,9] Aslida matn ham, diskurs ham nutq birligi sanaladi. Jahon tilshunosligida diskurs borasida I.V.Karasik [5], M.O. Jeltuxina [3], V.G. Borotko [1], O.V. Guseva [2] kabilar, o'zbek tilshunosligida A.Nurmonov [6], Sh.Safarov [8,9], L.Raupova [7] kabilar tomonidan fikrlar bayon qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada antroposentrik tilshunoslik metodologiyasiga asoslaniladi. Diskurs va unda shaxs ruhiyatining ifodalanishi masalasida pragmatic omillarga alohida ahamiyat beriladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Diskursni "jonli", lisoniy va nolisoniy vositalar uyg'unlashgan matn sifatida izohlashimiz mumkin. Dialogik diskursning sotsiopragmatik xususiyatlarini tahlil qilgan professor L.Raupova ham diskursga "nolisoniy hodisalar qurshovidagi matn" sifatida qaraydi [7]. Demak, diskurs ijtimoiy, madaniy, etnik, psixologik, emotsional-ekspressiv qimmatga ega bo'lgan va lisoniy hamda nolisoniy birliklar uyg'unligi vositasida tarkib topadigan, so'zlovchi va tinglovchi munosabati, nutqiy vaziyat, so'zlovchining kommunikativ strategiyasini aks ettiruvchi muloqot jarayoni,

kommunikativ-pragmatik-lingvistik hodisadir. Mazkur xususiyatlar badiiy matn nuqtai nazaridan qaraganda dialogik diskurslarda to'liq reallashadi. Chunki dialog shunchaki suhbat, qahramonlarning fikr almashinuv jarayoni emas, badiiy asar syujeti va kompozitsiyasida muhim tarkibiy ahamiyatga ega bo'lgan hodisa, qahramonlar pozitsiyasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi hamda ularga nisbatan kitobxonda ijobiy yoki salbiy baholashni yuzaga keltiruvchi matn qismidir. Dialog o'zining mustaqil qurilish tizimiga va qat'iy tartib-qoidalariga ega bo'ladi. U syujetni rivojlantirish, xarakterlarni takomillashtirish, qahramonlar o'rtasidagi ziddiyatlarni keskinlashtirish, ularning ichki dunyosini chuqurroq ochishga xizmat qiladi. Dialogik diskurs badiiy ijodkor uchun ijod texnikasining eng qiyin bo'laklaridan biri sifatida qaralsa, tilshunos uchun uning sintaktik o'ziga xosliklari, pragmatik va diskursiv mazmuni hamda tuzilishi muhim ahamiyat kasb etadi [7]. Mohir so'z san'atkorlari bayonchilikka yo'l qo'ymay, aynan dialogik diskursda qahramonlarni hayotiy, jonli odam sifatida tasvirlab, ularning insoniy xususiyatlarini qahramonlarning o'z nutqi orqali ochib beradilar. Pragmatika nuqtai nazaridan kommunikatsiya jarayonining ikkinchi qatnashchisi, ushbu nutq namunasi mo'ljallangan tinglovchi yoki o'quvchini hisobga olish katta ahamiyatga ega. Ma'lum bir nutq namunasi kontekstini tushunish, uning umumiy hikoyadagi kommunikativ rolini anglash uchun so'zlayotgan va eshitayotgan, yozayotgan va o'qiyotgan shaxslar nafaqat umumiy til bilimiga, balki tarixiy, madaniy, ijtimoiy mazmundagi ma'lumotlarga ega bo'lishi talab etiladi. O'quvchining saviyasi badiiy matnni qabul qilishda katta ahamiyatga ega. Badiiy matnni anglashda esa bu hal qiluvchi omildir. Qahramonlar ruhiyati, o'zaro munosabati, tasvirlanayotgan voqealarga munosabati shu jarayonda ochiladi, turli nutqiy vaziyatlar namoyon bo'ladi. Qahramonlarning dialogik nutqini emotsional-baholovchi leksika (murojaat, zoometaforalar, kuchaytirma sifatlar, iboralar; prosodik elementlar (punktuatsiya matn mazmunini o'quvchiga tez va to'g'ri anglashga yordam beradi); nutqning uslubiy o'ziga xosligi, tavsifi (qahramon nutqining o'ziga xosliklari); informativlik; ijtimoiy-madaniy omillarning ta'siri (jamiyatdagi tabaqalanish, ijtimoiy kelib chiqish, jins va yosh, muloqot tipi va boshqalar); dialogning psixologik asosi kabi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin.[4]

Masalan: Hoji shartta o'zini yerga otdi. Emaklab u tomon kela boshladi.

- Meni kechiring. Kechiring. Gunohlarimni oqlayman. O'sha o'ttiz ming so'mni to'layman. Ellik ming qilib to'layman.

- Pulni-ku to'laysan. Senga pul cho't emas. Qurbonlar umrini nima bilan to'laysan? Azob-uqubatda yo'qolgan navqiron umrimni nima bilan to'laysan? Sarson-sargardon bo'lib, o'lib ketgan xotinimning umrini nima bilan to'laysan? Yo'q bo'lib

to'zib, patarat topib ketgan oilamga qancha haq to'laysan? Kiyimlarni yoq. Bo'lmasa tepkini bosaman. (Said Ahmad "Jimjitlik")

Dialogik diskurs nutq ishtirokchilarining munosabatlari, ruhiy quvonchlari, iztiroblari, xarakterli jihatlarini ochishda alohida ahamiyatga ega ekanligi yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdi. Badiiy asarlardagi eng kulminatsion, qizg'in nuqtalar aynan dialoglarda ham o'z ifodasini topishi mumkin. Yuqoridagi dialogic diskursda ritorik so'roq gaplarning takror qo'llanishi muloqotga keskinlik, qahramon ruhiyatidagi to'xtatib bo'lmas alam, iztirobni yaqqol ochib berishga xizmat qilgan. Qahramon xarakteridagi keskinlik, alamzadalik, shu nutqiy vaziyatda hokim pozitsiyada ekani qat'iy buyruq gaplar orqali o'z ifodasini topgan.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, dialogik diskursda muloqot ishtirokchilari nutqida informativlikka qo'shimcha tarzda ijtimoiy munosabatlar, ruhiy ta'sirlanishlar doirasida o'zaro fikr va tuyg'ular almashinuvi yuz beradi. Bu jarayonda tilning barcha sath birliklari birday ahamiyatli bo'lib, so'zlovchi samarali muloqot uchun til birliklarini eng ta'sirli shaklda qo'llashga intiladi. Badiiy matnda esa yozuvchi dialogik diskurs orqali asar hayotiyiligini, qahramonlarning hayotiyiligini ta'minlash uchun foydalanadi. Asar qahramonlarining eng xarakterli jihatlarini, dunyoqarashi va mafkurasi, pozitsiyasi dialog orqali ochib beriladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Борботько В.Г. Общая теория дискурса (принципы формирования и смыслопорождения): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Краснодар, 1998. – 48 с.
2. Гусева О.В. Лингвопрагматический анализ дискурсивно-идиоматических параметров открытого письма в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Иркутск, 2000. – 17 с.
3. Желтухина М.Р. Комическое в политическом дискурсе конца XX века. Русские и немецкие политики: Монография / Ин-т языкозн. РАН. М.– Волгоград: Изд-во ВФ МУПК, 2000. – 264 с.
4. Ибрагимова Э.Ўзбек тили лексикасининг аксиологик тадқиқи. – Фарғона, 2018. – 115 б.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва, 2002. – 331 с.
6. Нурмонов А. Танланган асарлар. –Тошкент: Академнашр, 2012. 3-жилд. – Б.197.

7. Раупова Л. Диалогик дискурсадаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – Б. 13.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – Б. 221-253.
9. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, 2007. – Б. 15.
10. Соболева Е. Проблемы прагматики англоязычного художественного текста // Известия ПГПУ. 2008.
11. Қамбаров Ғ. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида): филол.фанлари номз... дис. – Тошкент, 2008. – 125 б.
12. Nozima Kozakova. Main Concepts in Pragma Linguistic Analysis of Literary Text (In the Examples of Gafur Gulyam's Works) International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN: 2319-7064 ResearchGate Impact Factor (2018): 0.28 SJIF (2018): 426 <https://www.ijsr.net/archive/v8i5/ART20197904.pdf>

ГАФУР ҒУЛОМ ШЕЪРИЯТИДА ВАҚТ ИФОДАЛАШ УСУЛЛАРИ

Х.Шарафиддинов,

Фарғона давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ

Мақолада Вақт тушунчасининг фалсафий англаниши, унинг тилда ифодаланиши, Гафур Ғулом шеъриятида унинг турли сўз ва сўз бирикмалари орқали ифодаланиши ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: фалсафий, эра, тарихий, физиологик-психологик, мифологик, мучал.

ABSTRACT

The article talks about the philosophical understanding of the concept of time, its expression in language, and its expression through various words and phrases in Gafur Ghulam's poetry.

Key words: philosophical, era, historical, physiological-psychological, mythological, muchal.

КИРИШ

Фалсафий маънода вақт моддий оламдаги ҳар бир нарса-предметнинг, ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг мавжудлиги ва яшаш муддати, бу муддатнинг давомийлиги, ўлчамлари каби қатор тушунчаларни ўзида жамлайди. Бу тушунчалар сўзлар воситасида юзага чиқади. Обьектив оламдаги барча нарсалар ва уларнинг ҳаракатлари маълум маконда намоён бўлганидек, муайян замон билан ҳам боғланади. Шу жиҳатдан қаралганда, вақт объектив мавжудликнинг яшаш шакли; материянинг зарурий, муҳим ва ажралмас хусусияти – ҳаракат [1,94]. Бу хусусият ифодаси маълум майдонга мансуб сўзларни талаб этади. Масалан, “кун қиёмдан оққанда етиб бордик” [5,184] жумласида нарса-предмет, бу ўринда биринчи шахсда бўлиб, расман ифодаланмаган “биз”нинг ҳаракати “етиб бордик” ҳукмида реаллашган; кун қиёмдан оққанда фаолият юзага чиқадиган вақт-фаолият реализацияси вақти.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Вақт тушунчасини ифодаловчи сўзларнинг катта оралиқларни кўрсатувчилари мавҳумлик белгисини ҳеч қачон йўқотмайди. Чексизлик, узлуксизлик, доимийлик, номаълумлик, вақт тушунчаси билан боғланганда, “давр” сўзида акс этади. “Эра” сўзида ҳам вақт тушунчаси англашилади, шунингдек, бу сўз даврларни ажратиш ҳам туради. Маълум бир давр, эранинг

муайян бир бутунликни конкретлаштирувчи оралик даври “аср” сўзида ифодаланган тушунчада реаллашади: эрадан олдинги X-IX асрлар, эрадан кейинги IX-X асрлар тарзида. Аср равшанлик касб этиш йиллар билан ўлчанганда маълум бўлади: XX асрнинг 20-йиллари. Бу кетма-кетлик аниқ ва қатъий система сифатида барқарорлашган.

Миқдор тушунчасини англатиб, арифметик ёзув белгисига эга бўлган бир – 1, ўн – 10, юз – 100 каби сўзлар вақт тушунчасини билдирувчи сўзлар билан атрибутив алоқадорликда вақт тушунчаси конкрет ифодага эга бўлади.

Йигирма учинчи йилнинг тонгида

Шеърим билан эгиз бўлиб туғилдинг. [5,35]

Биринчи мисрадаги 23 рақами йилнинг атрибути бўлиб келган – йил шу рақам орқали аниқлик касб этган. “Тонг” сўзи орқали эса шу йилнинг бошланиши аниқланган. Бу ифодада кўчим бор – тонг йилнинг эмас, сутка кундузининг бошланиши. 23-йилнинг тонги шу йилнинг бошланғич ойи, яъни январ тушунчасини беради.

Ғафур Ғулом ўз асарларида вақт тушунчасини ифодалаш учун турли усулларга мурожаат қилади.

Булар қуйидагилар:

1. Машҳур шахслар ҳаётининг маълум бир дамлари вақт ифодалаш учун хизмат қилади.

Мен ҳам роппа-расо Пушкин ёшида,

Фақат бу курашдир, эмасдир дуэл.

Дуэлда ўлурлар, курашда – ҳаёт,

Тарих талаб қилган улуғ қиран йил. [5,37]

Машҳур кишилар (келтирилган парчада Пушкин) ёши орқали ифодаланган улуғ қирон йил шеър ёзилган вақтни ҳам, шоир ёшини ҳам акс эттиради. Шунингдек, уруш ва маълум бир ҳаёт йўлларининг тугашига – ҳалок бўлишига ҳам ишорат этилади.

2. Тарихий воқеа-ҳодисалар рўй берган йиллар вақт тушунчасини образли ифодаланишининг омиллари сифатида хизмат қилади.

Ленада ишчилар отилган куни

Абжад ўқиш учун мактабга бордим. [5, 35]

Келтирилган иккиликнинг биринчи мисрасида 1912 йил апрель ойининг тўртинчи санаси кўзда тутилади. Шу куни подшо ҳукумати томонидан икки юз эллик киши отиб ташланади. Булар яшаш имкониятларининг чегараси ўз ҳаддига келганлиги учун иш ташлаган намоёнчилар бўлган. Бу воқеа орқали шеърнинг кичик бир бандига кўшимча маълумотлар киритилган, образли ифода

орқали шеър мазмуни бойитилган. Шеърни ўқиган ҳар бир киши таъсирли бир маълумотга эга бўлади ёки шу маълумотларни олиш учун бошқа манбаларга муурожаат қилади. Хуллас, шу бир мисра асар мазмун доирасининг янада кенгайишига хизмат қилган.

3. Ғафур Ғулом шеъриятида вақт ифодалаш физиологик-психологик омиллар билан ҳам боғланади. “Алифбе ўқишга кириш” вақт ифодаси бўйича бевосита шу омилга асосланади.

Шеър ўсди, сен ўсдинг соатма-соат,
Мана, энди, улғайиб ҳарбий ёшинг бор.

Дўстлар билан сафда ўқишга, албат,
Мен ёзган эгизак марш – йўлдошинг бор. [5,36]

Мисралардаги “саф”, “марш” сўзлари ҳарбий ҳаётнинг фаол сўзлари саналади. Бу ҳаётга кириб келишнинг физиологик-психологик чегаралари белгиланган. Албатта, бу ҳарбий кадрлар хизмат даври билан эмас, оммавий ҳарбий сафарбарлик – муддатли ҳарбий хизмат учун мўлжалланган вақт бирлигидир.

4. Мифологик ривоятлар асосида белгиланган вақт тушунчаси ҳам образли ифода учун қўлланади. Шоирнинг “Хотин” шеърисида шундай мисралар бор:

Улғайдим, “ёр, сенга мубтало бўлдим...”
Кучини кўрсатди шунда ғазаллар.
Ҳазил-ҳазил билан мучаллар ўтди,
Кулмасин баркамол ёшли гўзаллар. [4,50]

Тўртликнинг охирги мисраси дастлабки вариантларда “Кулмасин комсомол ёшли гўзаллар” тарзида бериб келинган. “Комсомол ёшли” бирикмаси вақт ифодаси бўйича, “баркамол ёш” бирикмаси билан яқин бўлганлиги туфайли кейинги вариант осон алмаштирилган – вақт англашилиши ҳам ўзаро мос тушади. Бу ижтимоий-физиологик омил асосидаги вақт ифодалаш саналади. “Мучаллар ўтди” бирикмаси эса мифологик ривоятлар асосига кўра вақт ифодалайди. Мучал – вақт ҳисоби. Бу ҳисобга кўра, ҳар ўн икки йил бир мучал ҳисобланади, ҳар бир мучал даври эса ички бўлинишга эга бўлиб, унинг ҳар бир йили бир ҳайвон номи билан юритилади. Мисрадаги “Мучаллар ўтди” бирикмаси улғайишга ишорат этади, банднинг биринчи мисраси ҳам “улғаймоқ” феълидан бошланади.

5. Ғафур Ғулом шеъриятида астрономик тушунчалар ифодаловчи сўзлар воситаси билан ҳам вақт тасвири берилади. “Қуёшнинг йиллик ҳаракат йўли

бўйлаб жойлашган ўн икки юлдузлар туркумининг” (2,150) номларига асосланувчи “шамсия йил ҳисоби” (3,84) бўйича вақт ифодаланади.

Сунбула сувидай тиниқ манглай тер,

Марварид доналар бўлди оқибат.

Чалишмак мезонин ботмонларидан

Юлдуз сон қанорлар тўлди оқибат. [5,56]

Сумбула // сунбула астрономик вақт ҳисоби бўйича, йигирма иккинчи августдан йигирма иккинчи сентябргача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу вақт куз фаслининг бошланиши. Совуган сув эса тинади. Мисраларда сумбула сувини айни шундай, тиниқ деб кўрсатилади.

6. Даврнинг ижтимоий тузуми томонидан белгиланган удумларга мувофиқ равишда вақт ифодалаш шеър мавзуси ва ғояси билан зич боғланган ҳолда баён этилади. Шоирнинг “Сен етим эмассан” номли шеърда шундай ҳолат кузатилади.

Кўзимга уйқунинг

Мудроқ овчиси

Тўрин солмасдан –

(Биринчи гудокка

Икки соат бор) –

Оталик ҳиссининг

Бебаҳо, лазиз

Тўлқинлари ичра

Ғарқ бўлиб кетиб,

Азиз бошинг устида

Термулмакдаман...

“Биринчи гудокка” ҳали “икки соат бор”, лекин шоир ухлагани йўқ, у жонсарақ ота сифатида ўз бурчини ўташда давом этади. Биринчи гудок вақти эса давр кишиларига маълум. У даврда шаҳарлар завод гудоклари билан уйғонган, қишлоқлар раис машинасининг сигналлари билан кўз очган даврлар фақат шу замон кишиларига маълум бўлган.

7. Вақт оқимининг табиатда намоён бўлишини ифодаловчи сўзлар воситасида ифодалаш ҳам Ғафур Ғулом ижодига хос хусусиятлардан биридир. Шоирнинг “соғиниш” номли шеърда табиий вақт оқимини билдирувчи “Саҳар”, “тонг отар” каби сўзлар орқали нарса-ҳодисаларнинг белгилари ифодаланади.

Суйганинг лабида реза тер каби

Унда титраб турар сабуҳий шабнам.

Кўчатлар қоматин эслатганидек,

Нафасин уфурар тонг отар ели.

Келтирилган парчаларда вақт ифодаловчи сўзлар вақт билан боғлиқ бўлган атрибутив вазифада қўлланган. Қуйидаги мисраларда тонг отар яна бир вақт ифодаловчи “чоғ” сўз билан бир бирикма таркибида келиб сутканинг аниқ даврини англатиб келган.

Тонг отар чоғида жуда соғиниб,

Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.

8. Ғафур Ғулом шеъриятида она сайёранинг маълум бир ҳудудига хос табиий шароитларга хос бўлган тушунчалар орқали ҳам вақт ифодаланади. Масалан, бизнинг ўлкада етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг етиштирилиши, тайёр бўлиши даврий вақт тушунчасини ифодалаш учун асос бўлади.

Ҳоки анжир тугаб, қовун ғарқ пишган,

Бахтли тонг отар чоғ уни кузатдим. [5,47]

9. Фазовий жисмлар ҳаракати асосида вақт ифодалаш Ғафур Ғулом прозасида ҳам кузатилади. “Кун қиёмдан оққанда кўлида яримта ноннинг юзига сузма суртиб хўжайин чиқиб қолди”. [4,219] “... эй, менинг тарбиям учун кўз юммасдан ҳулқар кўзларингга чўккан она...” [5,119]. “Кун қиёмдан оққанда” бирикмаси таркибида келган қиём сўзи орқали қуёш ҳаракати кўрсатилади: “Қуёш тикка кўтарилган пайт; пешин” [2,569] вақти; ҳулқар юлдузлар туркуми унинг кўриниб туриш давомийлиги, тун. Тонгдан бошлаб кўринишни йўқотади, у она кўзларига чўкиб кўринмайди, бу усул она меҳнати улуғлигини таъкидлаш учун келтирилади.

“Шум бола” қиссасида шундай жумлалар бор: “... мана бу – Хулқар, кеча шу юлдуз тикка келганда, эшак сўйилган эди. Мана бу Сомончининг йўли, кеча шу кунботарга яқинлашиб қолганда, домла биқинимга тепган эди” (4,176). “Сомон йўли” ҳаво очиқ тунда оддий кўзга ёруғ йўл бўлиб кўринадиган юлдузлар туркуми” [2,68].

10. Ғафур Ғулом прозасида йил фасллари билан боғлиқ ҳолда ўзгариб турадиган, сутканинг тонгга яқин даврини халқона ифодалаш ҳам кузатиладики, бунда вақт тушунчаси нисбатан мавҳумроқ англашилади – ҳамма учун бир хил бўлган аниқ бир вақтнинг конкрет ифодаси билинмайди. “Икки хўроз қичқирганча суҳбат давом қилди”. [4,260]

Ғафур Ғуломнинг “Вақт” номли шеърида вақт тушунчасини ўз номинал маъноси билан ифодаловчи сўзлар кўплаб ишлатилади.

Яшаш саодатининг олтин капгири
 Ҳар бориб келиши бир олам замон.
 Голиб асримизга қуёшдан машъал,
 Замон қўрасининг сўнмас чўғимиз.
 “Лаҳза” сўзи бир банднинг ўзида уч марта такрорланади.
 Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
 Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
 Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
 Қудратли қўл билан қўйлик ҳайкал.
 “Дам” сўзи ҳам бирдан ортиқ мисраларда такрор қўлланади:
 Коинот шу дамда ўз куррасидан...
 Кўз очиб юмгунча ўтган дам-қиммат...
 Бебаҳо дамларнинг тирик жони биз...
 Дамлар ғаниматдир, умрзоқ соқий.
 Шеърда фурсат, аср, соат, он сўзлари уч мартадан қўлланган.
 Ғунча очилгунча ўтган фурсатни...
 Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам...
 Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла...

“Вақт” шеърида номинал маънода вақт тушунчасини ифодаловчи ўн олти сўз бўлиб, ўттиз икки сўз қўллаш кузатилади. Шунингдек, нутқий кўчимлар билан ҳам вақт ифодаланади. “Ялт этмоқ”, “Бир нафас”, “ҳар нафас”, “Кўз очиб юммоқ” бутунликларига вақт тушунчасининг ўта қисқа маънолари юкланган ва улар муддат, дам, умр сўзлари билан боғланиб, бу сўзлардан англашиладиган вақт тушунчасини конкретлаштириш билан бирга, вақт давомийлиги тушунчаларига зидликда қўлланган.

Баъзида бир нафас олгулик муддат
 Минг юлдуз сўниш учун етгулик.

Ялт этган умри-ла барқарор қилди,
 Башарнинг муқаддам, олий ҳуқуқин.

Шоир ўзининг “Кузатиш” шеърида “Бешинчи йилларнинг тўлқинлари”, “Ленада ишчилар отилган куни”, “Наполен Москвада этик йўқотиб... Парижга қочган чоғида” каби кўчим ва образли ифодаларни қўллар экан,

- Жўра, шу чистонни дўстларингга айт:

“Бобоси туғилган кун набираси

Алифбе ўқишга кирибди”, - фақат

Айтмагил, юз йилдир бунинг ораси, -

дея таъкидлайди. Чистон ўзбек поэзисида шеърий топишмоқ. Нарсалар номлари айтилмайди, бироқ умумий алоқадорлик ёки ўхшашлик омили бўйича белгилари тавсифланади. Мана шу тавсифий белги орқали предмет топилади. Ғафур Ғулом эслатган чистонда эса вақт яширилган, шу вақтда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларнинг умумий белгилари тавсифланган.

Чистон деб кўрсатилган бу сатрларда вақт билан боғлиқ яна бир муқояса бор: “бобоси туғилган кун” ва набиранинг “алифбе ўқишга кирган” кунлар. Буларнинг ораси юз йил фарқ билан туғилмоқ ва ўқишга бормоқ кунлари тенг келади.

ХУЛОСА

Юқоридагилардан маълум бўладики, Ғафур Ғулом шеъриятида вақт тушунчасининг ифодаланиш ўзига хос рангба-ранг услубийликка эга. Машҳур шахслар ёшларига муқояса (мен ҳам... Пушкин ёшида) шаклида, тарихий воқеалар рўй берган саналар (Ленада ишчилар отилган куни) воситасида, ижтимоий-физиологик омиллар билан белгиланган (алифбе ўқишга бориш, ҳарбий ёш) вақтлар, мифологик ривоятлар асосида белиланган (... мучаллар ўтди) вақт, астрономик тушунчаларни ифодаловчи (сунбула) сўзлар, ижтимоий тузум ва мафкуралар томонидан урфга киритилган (биринчи гудок) вақт ўлчовлари ҳамда вақт оқимининг фазовий жисмлар ҳаракати билан боғлиқ ҳолда ўлчаниб (сабуҳи субҳ) номланган сўзлар орқали вақт тушунчаси ифодаланиши билан турли қайтариқлардан ҳоли бўлишга, шеър мазмунига қўшимча маълумотлар киритилиши ва мазмуннинг янада бойитилишига, мукаммал образлилик яратилишига эришилган.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Философский энциклопедический словарь. –М.: “Советская энциклопедия”, 1983.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. –М.: “Рус тили”, 1981.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II-том. –М.: “Рус тили”, 1981.
4. Ғафур Ғулом. Асарлар. Ўн томлик. 5-том. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
5. Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2018.
6. Шарафиддинов Хурсанд. Мавзу белгилашда давр ижтимоий мазмунининг ўрни. THEORITICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES 9 (9), 105-107. 2023.

7. Шарафиддинов Хурсанд. Уруш даври она ва бола фожиасининг бадийи тасвири. Analytical Journal of Education and Development 3 (3), 10-109, 2023.
8. Sharafutdinova N. Undalma teonimlar tavsif sifatida. Analytical Journal of Education and Development 3 (3), 111-116, 2023.
9. Nilufar Sharafutdinova. THE WORDS GOD AND BLUE (KO,,K) ARE THEONYMS, Vol-7-Issue Q2- 2022.
10. Sharafutdinova N. Mythology - ancient man's fiction. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 7 | Issue: 5 May 2021.
11. Sabirdinov, A. (2019). Sketches to the novel “Night and day” by Chulpan. Scientific journal of the Fergana State University, 1(6), 119-120.
12. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of Characters in Utkir Hoshimov’s Story “Yanga”. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 8(6), 196-200.
13. Sabirdinov, A. (2020, December). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. In Конференции.
14. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of the banned period in the stories of Naim Karimov. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(11), 4-91.
15. Сабирдинов, А. Г. (1993). Слово и образ в поэзии Айбека.
16. Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. Scientific Journal of Polonia University, 32(1), 116-120.
17. Oripova Gulnoza Murodilovna. (2019). THE PECULIARITIES OF VAZN METER IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD. International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 8 /Issue:2/. – Macedonia, 2019. –P.33-39.
18. Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Lirycs. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 656-664.
19. Oripova G. M., Tolibova M. T. Q. Composition Of Modern Uzbek Stories //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 03. – С. 245-249.
20. Oripova, G. (2020, December). RHYTHM AND MYTHING IN LYRICAL GENRE. In Конференции.
21. Oripova, G. (2019) "Traditions of folk ballads and distinctiveness of uzbek poetry of independence period," Scientific journal of the Fergana State University: Vol. 2 , Article 12.

22. Oripova, G. M. (2021). Genesis And Essence Of Genre Concept. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(12), 90-94.
23. Oripova, Gulnoza, & Ibrohimova, Gulchiroy (2022). SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA MUMTOZ MUSHTARAKLIKLAR. *International scientific journal of Biruni*, 1 (2), 251-255.
24. Oripova, Gulnoza Murodilovna, Akhmadjonova, Okila Abdumalikovna, Kholmatov, Oybek Umarjon Ugli, & Muminova, Tabassum Siddigovna (2022). INTERPRETATION OF MOTHER IMAGE IN LITERATURE. *International scientific journal of Biruni*, 1 (2), 304-309.
25. Oripova, Gulnoza, & Alijanova, Maftuna Azimjon Qizi (2022). ASQAD MUXTORNING “CHINOR” ROMANIDA AYOL PORTRETINING BADIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI. *International scientific journal of Biruni*, 1 (2), 221-226.
26. Oripova, Gulnoza Murodilovna, & Abdurasulova, Nafisa Abdumannob Qizi (2022). O’ZBEK NASRIDA URUSH MAVZUSI VA “YO’QOTILGAN AVLOD” MUAMMOSI. *International scientific journal of Biruni*, 1 (2), 213-220.

ODAM ANATOMIYASI VA FIZIOLOGIYASI FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Xamidova Dilbar G'iyosovna

Navoiy davlat pedagogika instituti, Biologiya kafedrası o'qituvchisi.

E-mail: dilbarxamidova2503@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada masofaviy ta'lim jarayonida pedagogika oliygohlarida odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda talabalarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi, hamda ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini takomillashtirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanishning o'rni va ahamiyati haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: interaktiv, kichik guruhlarda ishlash, atamalar zan jiri, atamalar varag'i, Keys, insert, masofaviy ta'lim, venn diagrammasi, aqliy hujum, tezkor o'yinlar va o'yin mashqlari, pedagogik texnologiya, biologiya kursi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены сведения о роли и значении использования педагогических технологий при преподавании анатомии и физиологии человека в педагогических вузах в процессе дистанционного образования, что повышает учебную и творческую активность студентов, повышает эффективность учебно-воспитательной деятельности процесс.

Ключевые слова: интерактив, работа в малых группах, словарный запас, терминологический лист, кейс, вкладыш, дистанционное обучение, диаграмма Венна, мозговой штурм, быстрые игры и игровые упражнения, педагогическая технология, курс биологии.

ABSTRACT

This article provides information about the role and significance of the use of pedagogical technologies in teaching human anatomy and physiology in pedagogical universities in the process of distance education, which increases the educational and creative activity of students, increases the efficiency of the educational process.

Key words: interactive, work in small groups, vocabulary, terminology sheet, case, insert, distance learning, Venn diagram, brainstorming, quick games and game exercises, educational technology, biology course.

KIRISH

Pedagogika oliygohlarida masofaviy ta'lim jarayonida odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'rganishda talabalarning bilim samaradorligini oshirish va ijodiy,

kreativ fikrlashi interaktiv texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda interfaol texnologiyalardan «Keys», «Insert», «Waster», «Venn diagrammasi», «Aqliy hujum», «Kichik guruhlarda ishlash», «Atamalar zanjiri», «Atamalar varag'i», tezkor o'yinlar va o'yin mashqlarning turli shakllaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini mazmunidagi muammoli masalalarni o'qitishda «Keys» dan foydalanish yuqori samara beradi. «Keys» — case studies ingliz tilidan olingan bo'lib, jarayon yoki vaziyat degan ma'noni beradi. Dastlab bu texnologiyadan biznesmen va tadbirkorlarni o'qitishda foydalanilgan bo'lib, hozirgi paytda o'qitiladigan fanning mazmunidan kelib chiqqan holda, tirik organizmlarda boradigan jarayonlarning tashqi va ichki, obyektiv va subyektiv omillari yuzasidan muammoli vaziyatlar yaratilib ularni hal etish uchun o'quv munozaralari tashkil etiladi. Odam anatomiyasi va fiziologiyasini o'qitishda dastur mazmunidagi “tayanch harakatlanish sistemasi”, “nerv sistemasi”, “ovqat hazm qilish sistemasi”, “nafas olish sistemasi”, “ayirish sistemasi”, “ichki sekretiya bezlari” kabi mavzularni o'qitishda foydalanish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim-tarbiya jarayonida keysdan foydalanish uchun o'qituvchi:

- dastur mazmunidagi muammoli mavzularni aniqlashi, shu mavzularni o'qitish uchun muammoli savol-topshiriqlar tuzishi;
- dars davomida muammoli savol - topshiriqlarning qiyinchilik darajasiga ko'ra yakka tartibda yoki talabalarning kichik guruhlarida mustaqil ishlarni tashkil etilishini aniqlashi;
- talabalarning bilish faoliyatini mazkur muammolarni hal etish, o'quv munozaralari orqali bahsda qatnashtirish yo'llarini rejalashtirishi;
- muammoli savol-topshiriqlar asosida tashkil etilgan o'quv munozaralarida yakuniy fikrni vujudga keltirishi lozim.

Dastur mazmunidagi faqat faktik materiallarni o'rganish nazarda tutilgan mavzularda Insertdan foydalanish tavsiya etiladi.

Waster cluster ingliz tilida shajara degan ma'noni anglatadi. Ushbu lokal texnologiya talabalar tomonidan o'zlashtirilgan va o'zlashtiradigan g'oya, nazariya, qonuniyat hamda tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishini anglash, bir-biriga uzviyligini tushunishga imkon yaratib tahliliy-tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga zamin tayyorlaydi.

Klasterni tuzish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- Odam anatomiyasi va fiziologiyasi kursi mazmunidagi muayyan g'oya doska yoki qog'oz o'rtasiga yoziladi;

• ushbu g'oya bilan bog'liq qonuniyatlar, tushunchalar bir-biriga bog'liq holati ko'rsatkich bilan belgilanadi, so'ngra mazkur qonuniyat va tushunchalarning faktik ma'lumotlari grafik tarzda yoziladi va tarmoq hosil qilinadi;

• avval o'rganilgan mavzu va o'rganiladigan mavzu o'rtasidagi bog'lanishlar haqida xulosa chiqariladi. Klasterdan foydalaniladigan darslarda talabalar teng sonli kichik guruhlarga ajratilib, ularga o'quv topshirig'ining didaktik maqsadi va bajarilish tartibi tushuntirilgandan so'ng, ular belgilangan vaqt ichida fikrlarini jamlab, o'zlari tuzgan Klasterni himoya qilib, fikrlarini dalillashga imkon yaratilib, eng yaxshi va asosli tuzilgan Waster aniqlanadi, g'oliblar rag'batlantiriladi. Klasterni bitta mavzu yoki bob bo'yicha yaxlit holda tuzish talabalarning tizimli fikr yuritishiga zamin yaratadi. Klasterning asosidan asosiy g'oya yoki tushuncha o'rin oladi, masalan, ovqat hazm qilish sistemasi bo'yicha quyidagicha tuziladi: tarmoq shaklida, ovqat hazm qilish sistemasining har bir organi masalan, lab , og'iz , tish, halqum, qizilo'ngach, oshqozon, oshqozon osti bezi , jigar, ichaklar tartib bilan ketma-ket kiritilib, keyingi qatorda ularning funksiyalari yoziladi va shu tariqa tushunchalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik jadval tarzida tasvirlanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida lokal darajada qo'llaniladigan texnologiyalardan biri — Venn diagrammasi bo'lib, uni ishlab chiqqan ingliz olimi Jon Venn nomi bilan yuritiladi. Venn diagrammasi o'rganilayotgan mavzudan o'rin olgan fakt, shun cha va jarayonlarni tahlil qilish, sintezlash va taqqoslashni talab etadi. Ushbu diagrammadan endokrin sistema va uning kasalliklari, ovqat hazm qilish sistemasi kasalliklarini tahlil qilish, sintezlash va taqqoslashda foydalanish mumkin.

Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar tomonidan tushuncha va atamalarni mustahkam o'zlashtirishga zamin tayyorlash muhim o'rin tutadi, shu sababli o'qituvchi har bir bob va mavzular mazmunidagi tushuncha va atamalarni «Atamalar zanjiri»ga keltirishi kerak.

«Atamalar zanjiri» bu atamalar va ularning ta'riflari bo'lib, ulardan o'qituvchi o'tgan mavzuni yakunlash, yangi o'rganilgan mavzu yuzasidan talabalarning bilimlarini mustahkamlash maqsadida darsning bir qismida foyda langanligi sababli, ularni lokal texnologiyalar guruhiga kiritish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda masofaviy ta'limda interaktiv metod va texnologiyalardan foydalanish talabalarning mustaqil ishlashiga , ijodiy fikrlashiga va ta'lim samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. J.O.Tolipova “Biologiyani o`qitishda innovatsion texnolo giyalar” Pedagogika oliy o`quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - “Cho`lpon” – 2011 y.
2. М.Н.Ибодова Биологияни ўқитишнинг интерфаол ва муаммоли изланиш методлари . Педагог журнали 11.07.2022 й
3. М.Н.Ибодова Биология дарсларини ташкил этиш технологияси. Услужий қўлланма. (Академик лицей 3920001 табиий фанлар тайёрлов йўналиши ўқувчилари учун мўлжалланган). 11.08.2022 й
4. М. N. Ibodova . Effectiveness of independent work in tne educational process. *Academicia An International Multidisciplinary Research Journal*. 10.10.2021г.
5. М. N. Ibodova Akademik litseylarda biologiya fanini o`qitishninh interfaol va muammoli izlanish metodlaridan foydalanish texnologiyasi *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(4/2), April, 2023
6. М. N. Ibodova Conceptual framework for tne use of integrative technologies for teaching biological sciences in academic lyceums. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 11 No. 4, 2023 ISSN 2056-5852
7. М. N. Ibodova . Effectiveness of independent work in tne educational process. *Academicia An International Multidisciplinary Research Journal*. 10.10.2021г.
8. М. N. Ibodova .Conceptual framework for the use of integrative technologies for teaching biological sciences in academic lyceum . *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 11 (4), (2023). <https://www.idpublications.org/ejrres-vol-11-no-4-2023/>
9. Боймуродов, Х., Эгамкулов, А., Суяров, С., Жумабаев, Б., Хасанов, Н., Жалилов, Ф., ... & Туйназарова, И. (2020). ВСТРЕЧАЕМОСТЬ ИНДИКАТОРНЫХ МОЛЛЮСКОВ ВОДОЕМОВ И ВОДОТОКОВ УЗБЕКИСТАНА. *ББК 1 E91*, 28.
10. Nematovna, A. M., & Ваходировна, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS'CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.
11. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
12. Malikova, A. R. (2023). UMUMTALIM MAKTABLARIDA BOTANIKANI O`QITISHDA DIDAKTIK O`YINLI DARSLARDAN FOYDALANISH YO

‘LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 83-89.

13. Nematovna, Atakulova Manzura, and Murtozayeva Fazlatxon Baxodirovna. "THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES." *International Journal of Advance Scientific Research* 3.09 (2023): 170-174.

14. Muhabbat, R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.

15. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of " Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(3), 144-149.

16. Tukhtaev, F., Karimova, D., Malikova, A., & Kamalova, D. (2020). Research of kinetic sorption of Cu²⁺ ions in CuSO₄ solution by composite polymeric sorbents under various conditions. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(S6), 505-511.

SINERGETIK YONDASHUV ASOSIDA BIOLOGIYANI O'QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Sharipova Dildora Rajabovna

Navoiy davlat pedagogika instituti, Biologiya kafedrasida o'qituvchisi
dildorasharipova@icloud.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada biologiyani o'qitishda sinergetik yondashuv asosida o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi, hamda ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini takomillashtirishda axborot texnologiyalardan foydalanishning o'rni va ahamiyati haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: sinergetik yondashuv, hamkorlikda o'qitish texnologiyasi, kichik guruhlarda ishlash, virtual ekskursiya, didaktik o'yinlar, pedagogik texnologiya, modulli ta'lim texnologiyasi, biologiya kursi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе синергетического подхода к преподаванию биологии представлена информация о роли и значении использования информационных технологий, повышающих учебную и творческую активность учащихся, повышающих эффективность учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: синергетический подход, кооперативная технология обучения, работа в малых группах, виртуальная экскурсия, дидактические игры, педагогическая технология, модульная образовательная технология, курс биологии.

ANNOTATION

This article, based on a synergetic approach to teaching biology, provides information about the role and significance of the use of information technologies that increase the educational and creative activity of students, increasing the efficiency of the educational process.

Keywords: synergetic approach, cooperative learning technology, work in small groups, virtual excursion, didactic games, educational technology, modular educational technology, biology course.

KIRISH

Uzluksiz ta'lim tizimida tashkil etiladigan o'qitish jarayonining samaradorligini orttirish yuzasidan qabul qilingan m'e'yoriy hujjatlarda pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim vazifa sifatida belgilangan. Darhaqiqat, axborotlar globallashtirilgan davrda ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitish samaradorligini orttirish dolzarb

muammo sanaladi. Tabiiy fanlar, shu jumladan, biologiyani o'qitishda axborot texnologiyalardan foydalanish uchun biologiya ta'limi mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur. Biologiyani o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning o'quv motivlarini rivojlantirish, tabaqalashtirilgan ta'limni tashkil etish, o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini nazorat qilish va baholash, tahsil oluvchilarning mustaqil va ijodiy izlanishlarini tashkil etish mumkin. Biologiyani o'qitishda foydalaniladigan axborot texnologiyalari quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Ta'limiy vazifasi — o'quvchilarga o'rganiladigan mavzu bo'yicha asosiy va qo'shimcha materiallar, asosiy tushuncha va ularning izohlari, turli jadvallar, diagramma, murakkab ilmiy va ishlab chiqarish xarakteridagi tajribalar to'g'risida keng qamrovli bilim berish imkoniyati vujudga keladi.

2. O'quvchilarning o'quv faoliyatini yo'naltirish vazifasi - o'quvchilar axborot texnologiyalari mahsullari bo'lgan ta'lim beruvchi, modellashtirilgan va nazorat dasturlari, shuningdek, animasiyalar vositasida ishlash barobarida, mazkur dasturlar o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarishni ham o'zida mujassamlashtiradi, ya'ni o'quvchilarni chuqur va mustahkam bilim olishga yo'naltiradi.

3. Ko'rgazmalilik vazifasi — boshqa o'qitish vositalaridan farq qilib, axborot texnologiyalan mahsullari bo'lgan animasiyalar o'quvchilar tomonidan biologiyaviy jarayonlarni harakat va dinamik tasvirlash imkoniyati mavjudligi sababli, o'qitish jarayonida o'rni beqiyos.

4. Nazorat vazifasi — biologiya ta'limining barcha shakllari: dars, darsdan tashqari ishlar, sinfdan tashqari darslarda, shuningdek, biologiya darsining barcha bosqichlarida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish va baholash, nazoratning haqqoniyligi, muntazamliligi, keng qamrovliligi, takrorlanuvchanligini amalga oshiradi.

4. Rivojlantiruvchi vazifasi — o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish dasturlaridagi o'quv topshiriqlarning qiyinlik darajasiga ko'ra: reproduktiv, produktiv, qisman-izlanishli va ijodiy xarakterda bo'lishi o'quvchilarning topshiriqlarini bilishi, ehtiyoji va qiziqishiga mos holda keyingi bosqich topshiriqlarini bajarishga bo'lgan intilishini orttiradi, fan asoslarini mustahkam o'zlashtirishiga zamin yaratib shaxs sifatida rivojlanish imkoniyatini vujudga keltiradi.

5. Tarbiyaviy vazifasi — o'quvchilar axborot dasturlari bilan ishlashi natijasida o'quv va aqliy mehnat ko'nikmalarini rivojlantiriladi.

6. Ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish vazifasi — tabiat va undagi obyektlarni o'rganish 2 olam: makro va mikroolamga ajratilib, biologiya fani o'zining mazmuniga ko'ra, aksar hollarda mikroolam: hujayra, to'qimalarda boradigan jarayon, kimyoviy elementlarning molekula, atomning tuzilishi, masalan, modda va energiya almashinuvi, fotosintez, oqsillar biosintezi, biotexnologiya va gen injeneriyasi ga doir o'quv materiallarni animasiyalar orqali o'rganib, abstrakt tafakkuri va ilmiy dunyoqarash rivojlanadi va pirovard natijada

Biologiyani o'qitishda axborot texnologiyalarining yuqorida qayd etilgan vazifalarini e'tiborga olgan holda ta'lim - tarbiya jarayonida foydalanish yo'llarini belgilash va amaliyotga joriyetish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri sanaladi. Biologiya o'quv fanini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish quyidagi didaktik maqsadlarni amalga oshirishga zamin tayyorlaydi:

1. Axborot texnologiyalari biologiyani o'qitishda ko'zda tutiladigan ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarni amalga oshirish imkonini beradigan o'quv materialini yig'ish, saralash, unga didaktik ishlov berish, tarqatish va ta'lim jarayonida foydalanishga zamin yaratadi.

2. Har bir o'quvchida mavjud iqtidor, ehtiyoj, qiziqish va o'quv motivlariga mos holda tahsil olish trayektoriyasi, tem pini belgilash, zarur hollarda axborot dasturlaridan takroran foydalanish imkonini beradi.

3. Biologiya darslarining strukturasi tubdan o'zgartiradi, darsning borishi, xarakteri, o'quvchilarning bilish faoliyatini obyekt-subyekt munosabatidan, subyekt-subyekt munosabatiga, ya'ni o'quvchilar o'quv maqsadlariga erishish uchun pedagogik jarayonning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

4. O'quvchilarda mustaqil, ijodiy, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga zamin tayyorlaydi.

5. O'quv yurtida amalga oshirish imkoni bo'lmagan hollar (kerakli jihozlar bo'lmagan, o'tkaziladigan tajribalar o'quvchilar sog'ligi uchun zararli, uzoq davom etadigan, ishlab chiqarish korxonalarining texnologiyalarini o'rganish)da tajribalarni virtual namoyish qilish imkonini beradi.

6. O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini o'stirish, o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatini faollashtirish va o'quv motivlarini orttirishga zamin tayyorlaydi.

7. Ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini aniqlash maqsadida teskari aloqa, ya'ni qisqa muddat ichida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash va baholash imkoniyati vujudga keladi.

Uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchi larning oldidagi muhim vazifalardan biri o'quvchilarning fan asoslarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini

rivojlantirish asnosida ularning barkamolligini ta'minlash sanaladi. Ushbu muammolarni hal etishda axborot texnologiyalarining mahsullari muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Axborot texnologiyalari mahsullaridan foydalanilgan darslar axborotlarga boy, ko'rgazmali, interfaol bo'lib, vaqtdan unumli foydalanish, har bir o'quvchining o'z tempi bo'yicha bilim olish, o'qituvchi esa, o'quvchilar bilan tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan ta'limni amalga oshirish imkoniyati vujudga keladi, shu bilan bir qatorda o'qitishda natijalarini nazorat qilish va baholash uchun zamin yaratadi. Biologiya fani mazmunidagi hujayra, to'qima, kimyoviy elementlarning molekula, atomning tuzilishi, modda va energiya almashinuvi, fotosintez, oqsillar biosintezi, biotexnologiya va gen injeneriyasiga doir jarayonlarni o'quvchilar bevosita kuzatish imkoniyati boimaydi, mazkur jarayonlarni vizual holatga aylantirish ko'zlangan natijani beradi. Jumladan:

- o'quvchilarning hujayra, to'qima, kimyoviy elementlarning molekula, atomning tuzilishi, modda va energiya almashinuvi, fotosintez, oqsillar biosintezi jarayoni haqida tasavvur hosil qilish, abstraksiyalash va xotirada saqlash imkonini beradi;

- o'quvchilarning motivlari va o'zlashtirish darajasi e'tiborga olgan holda zarur hollarda takroran o'rganish va o'quvchilarning bilimidagi bo'shliqlarni to'ldirish irrikonini beradi;

- biologik jarayonlarni animasiyalar tarzida virtuellashtirish o'quvchilar ko'rgazmali-obrazli fikr yuritish va o'quv materialini to'liq o'z lashtirishga zamin tayyorlaydi;

- biologiya darsida animasiyalardan foydalanish darsning barcha bosqichlarida o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishga olib keladi.

Biologiyani o'qitishda axborot texnologiyalarning quyidagi mahsullaridan foydalanish mumkin:

1. Har bir mavzu mazmuniga asosan ko'rgazmalilikni amalga oshirish, ya'ni taqdimot materiallari.

2. Biologik jarayonlarning animasiyasi.

3. Virtual laboratoriya va amaliy ishlar.

4. Ishlab chiqarish korxonalariga virtual ekskursiya.

5. Biologik jarayonlarning modellashtirilgan dasturi.

6. Biologik jarayonlarning ta'lim iy dasturlari.

7. O'quvchilarning mavzular bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini nazorat qilish va baholash uchun nazorat dasturlari.

8. O'quvchilarning mustaqil tahsili va ishi uchun o'quv-axborot saytlari.

9. Didaktik o'yinga asoslangan animasiyalar.

10. Qiyinchilik darajasi turlicha bo'lgan ijodiy topshiriqlar dasturi. Biologiyani o'qitishda axborot texnologiya laridan foydalanish imkoniyatlari juda katta. Barcha tabiiy fanlar kabi biologiyani o'qitishda tabiiy vositalar muhim o'rin tutadi, lekin tasviriy vositlarni kompyuter xotirasiga joylab, ulardan mavzuni o'rganish jarayonida foydalanish mumkin.

Axborot texnologiyalaridan quyidagi maqsadlarda foydalanish tavsiya etiladi:

I. Ko'rgazma vositalari multimedialarni namoyish etish — ko'rgazmalilik.

II. Modul dasturlari orqali o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish boshqarish.

III. Qo'shimcha materiallar to'plash va ular ustida mustaqil ishlash — rivojlantirish.

IV. Nazorat dasturlari, test topshiriqlari orqali o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash — nazorat.

V. Didaktik o'yinlar, boshqotirmalarni echish — bilim ini orttirishga bo'lgan ehtiyojini qondirish va qiziqishini rivojlantirish vazifalari. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, biologiyani o'qitishda nafaqat pedagogik, balki axborot texnologiyalaridan uyg'un ravishda foydalanish yuqori samara beradi, o'quvchilarning fan asoslarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlari va ehtiyojlarini rivojlantirish imkonini beradi. O'qituvchi o'rganiladigan mavzu mazmunidan kelib chiqqan holda axborot texnologiyalarining mahsullari bo'lgan elektron darslik, versiya va multimedialarni o'rganishi va ularni tahlil etish natijasida mavzuning didaktik maqsadlarini amalga oshirish imkoniyatlari, ta'limiy, modellashti rilgan va nazorat dasturlar, multimedialardan foydalanish yo'llarini belgilashi zarur. Buning uchun mazkur axborot texnologiyalari mahsullaridan biologiya darslarida foydalanish yo'llarini aniqlash, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish yo'llarini ishlab chiqishi lozim.

O'qituvchlarning bu boradagi amalga oshiradigan ishlari quyidagi algoritmlardan iborat bo'ladi:

Birinchi bosqich.

- Axborot texnologiyalarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash.
- Tavsiya etilgan axborot texnologiyalarining mahsuli bo'lgan elektron darsliklar va multimedialarni ko'rib chiqish.

- Ularda o'quv mavzularning didaktik maqsadlarni amalga oshirish imkoniyatlari va afzalliklarini aniqlash.

Ikkinchi bosqich.

- Ta'limiy dasturlarni tahlil qilish va ulardan biologiya darslarida foydalanish yo'llarini belgilash.
- Nazorat dasturlarini tahlil qilish va o'quvchilarning mustaqil tahsilini tashkil etishda foydalanish yo'llarini belgilash.
- Modellashtirilgan dasturlarini tahlil qilish va ulardan biologiya darslarida foydalanish yo'llarini belgilash.
- Multimediyalarni tahlil qilish, ulardan biologiya darslari va o'quvchilarning mustaqil tahsilini tashkil etishda foydalanish yo'llarini belgilash.
- Tanlangan multimediyadan biologiya darslarida foydalanish yo'llarini aniqlash.
- O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish yo'llarini belgilash. dars davomida o'quvchilarning bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar va nazorat testlarini tuzishi zarur.

Biologiya o'qituvchisi ushbu ishlarni bosqichm a-bosqich bajarganidan so'ng, pedagogik va axborot texnologiyalarni uyg'unlashtirish muammolarini hal etishi lozim. Uzlüksiz ta'lim tizim ida tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalar axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish dolzarb muammo sanaladi. Shu sababli axborot texnologiyalaridan foydalanish uchun uning didaktik funksiyalarini aniqlash zarurati vujudga keldi.

Ma'lumki, axborot texnologiyalari ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilgan holda qo'llanilganda ko'zlangan samarani beradi. Mazkur jarayonda zam onaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini uyg'unlashtirish da axborot texnologiyalarining axborot, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalari asos qilib olindi. Biologiyani o'qitishda xususiy metodik darajada foydalaniladigan didaktik o'yin, modulli, muammoli ta'lim , hamkorlikda o'qitish texnologiyalarining imkoniyatlari va ahamiyatini anglagan holda, axborot texnologiyalarining axborot, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini darslarda uyg'unlashtirish im koniyatlarini beradi.

Sinergetik yondashuv asosidagi didaktik o'yin texnologiyasiga asoslangan konferensiya darslarida o'quvchilarning bilish faoliyati o'yin syujeti va qoidasiga binoan tashkil etilishi va boshqarilishi sababli mazkur funksiyani amalga oshirish imkoni yo'q, lekin axborot texnologiyalarining axborot, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarni amalga oshirish mumkin.

Didaktik o'yin texnologiyasiga mansub taqdimot dars larida o'quvchilar muayyan bob yoki fanning dolzarb muammolari yuzasidan fikr yuritganligi sababli axborot texnologiyalarining axborot manbai, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish kabi funksiyalarini amalga oshirish mumkin bo'lmaydi.

Didaktik o'yin texnologiyasiga mansub ijodiy o'yin darslarida o'quvchilar ijodiy muammolarni hal etganligi sababli, axborot texnologiyalarining barcha funksiyalarini amalga oshirish mumkin. Didaktik o'yin texnologiyasiga mansub o'yin mashqqa asoslangan darslarda o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalari nazorat qilish va baholash nazarda tutilganligi sababli, axborot texnologiyalarining axborot manbai funksiyasini amalga oshirish imkoniyati bo'lmaydi.

Sinergetik yondashuv asosidagi modulli ta'lim texnologiyasining barcha dasturlaridan foydalanilgan darslarda axborot manbai, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini to'liq amalga oshirish imkoniyati mavjud. Mazkur darslarda biologiya o'qituvchisi mavzu mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan modul dasturi va modullarni kompyuter xotirasiga joylashi, dars davomida modul dasturining savollari va unga mos holda modullarning mazmuni ketma-ket namoyish etilishini dasturlashi lozim.

Sinergetik yondashuv asosidagi hamkorlikda o'qitish texnologiyasining kichik guruhlarda o'qitish metodidan foydalanilgan darslarda biologiya o'qituvchisi o'quvchilar tom onidan o'zlashtirilishi qiyin bo'lgan mavzularni tushuntirishi, faktik va qo'shimcha o'quv materiallari o'quvchilar tom onidan mustaqil o'zlashtirishini nazarda tutgan holda, mavzuning muayyan qismi uchun axborot manbai, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini amalga oshirishi mumkin.

Sinergetik yondashuv asosidagi hamkorlikda o'qitish texnologiyasining komandada o'qitish metodi foydalanilgan darslarda o'quvchilar komandaga ajratilgan holda ta'lim - tarbiya jarayonini tashkil etilishi nazarda tutilganligi sababli, axborot texnologiyalarining axborot manbai, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini amalga oshirishni rejalashtirishi lozim. Buning uchun biologiya o'qituvchisi dars davomida o'quvchilar tom onidan bajariladigan o'quv topshiriqlari

va mavzu mazmunini kompyuter xotirasiga joylashi, dars davomida o'quv topshiriqlari va unga mos holda mazmunning ketma-ket namoyish etilishini dasturlashi lozim.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining «arra» yoki «zig - zag» metodi foydalanilgan darslarda o'quvchilar ikki marta guruhlariga ajratilishi, ya'ni avval mavzuning muayyan qismi uchun «mutaxassislar» tayyorlanishi, so'ngra «mutaxassislar uchrashuvi» guruhi tashkil etilganligi bois, axborot texnologiyalarining o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish funksiyasi amalga oshirish imkoni yo'q, lekin axborot manbai, ko'rgazm alilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarni amalga oshirish mumkin.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining kichik guruhlarda ijodiy izlanishlarni tashkil etish metodiga asoslangan darslarda axborot texnologiyalarining axborot manbai, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalari bilan bir qatorda o'quvchilarning ijodiy izlanishi uchun zarur bo'lgan aqliy faoliyat operatsiyalarini egallash imkoniyati vujudga keladi.

Sinergetik yondashuv asosidagi hamkorlikda o'qitish texnologiyasining «Birgalikda o'qiymiz» metodidan foydalanilgan darslarda mavzu mazmuni qismlarga bo'linishi, o'quvchilar guruhlariga ajratilishi, guruhning har bir a'zosi mavzuning muayyan qismini o'rganishi va dars davomida guruh a'zolari hamjihatlikda mavzu mazmunini yaxlit holda ishlab chiqilishi nazarda tutilganligi sababli, axborot texnologiyalarining o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish funksiyasi amalga oshirish imkoni yo'q, lekin axborot manbai, ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini amalga oshirish mumkin.

Darslarni tashkil etishda o'qituvchi didaktikada ishlab chiqilgan ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari va vositalarining uzviyligi prinsipiga amal qilishi, fanlar bo'yicha tuziladigan o'quv-metodik majmuada va mavzuli rejada pedagogik texnologiyalarning qaysi turidan foydalanishini o'quv yili boshidan belgilashi maqsadga muvofiq.

XULOSA.

Biologiya fanini o'qitishda sinergetik yonda- shuv asosida axborot texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil ishlashiga , ijodiy fikrlashiga va ta'lim samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. J.O.Tolipova “Biologiyani o’qitishda innovatsion texnologiyalar” Pedagogika oliy o’quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - “Cho’lpon” – 2011 y.
2. М.Н.Ибодова Биологияни ўқитишнинг интерфаол ва муаммоли изланиш методлари . Педагог журнали 11. 07. 2022 й
3. М.Н.Ибодова Pedagogical Condi- tions of Developing Self-Studu Working Skills with Textbo- ok book for School children.Eastern European Scientific Journa.Ger many, 2018г. № 2.(13.00.00, №1).P. 295-297.
4. М. N. Ibodova . Effectiveness of independent work in tne educational process. *Academicia An International Multidisciplinary Research Journal*. 10.10.2021г.
5. М. N. Ibodova Akademik litseylarda biologiya fanini o’qitishninh interfaol va muammoli izlanish metodlaridan foydalanish texnologiyasi *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(4/2), April, 2023
6. М. N. Ibodova Conceptual framework for tne use of integrative technologies for teaching biological sciences in academic lyceums. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 11 No. 4, 2023 ISSN 2056-5852
7. М. N. Ibodova . Effectiveness of independent work in tne educational process. *Academicia An International Multidisciplinary Research Journal*. 10.10.2021г.
8. М. N. Ibodova .Conceptual framework for the use of integrative technologies for teaching biological sciences in academic lyceum . *Suropean Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 11 (4), (2023). <https://www.idpublications.org/ejrres-vol-11-no-4-2023/>
9. Nematovna, A. M., & Baxodirovna, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS'CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.
10. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
11. Shamsidinova, G. D. (2023). BIOLOGICAL MARKETING TOSHKIL ETISH TAMOYILLARI VA BOSH KOIDASI. *Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar* , 3 (4-2), 90-97.

12. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of " Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(3), 144-149.
13. Nematovna, Atakulova Manzura, and Murtozayeva Fazlatxon Baxodirovna. "THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES." *International Journal of Advance Scientific Research* 3.09 (2023): 170-174.
14. Mukhabbat, R., & Normurod, S. (2023). THE VALUE OF USING GAME EXERCISES WHEN TEACHING THE CHAPTER " ORGANS AND ORGAN SYSTEMS" IN THE 7TH GRADE OF BIOLOGY". *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(5), 2365-2369.
15. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.

BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA INTEGRATIV-BINAR MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI

Ibodova Mahfuza Namozovna

Navoiy davlat pedagogika instituti, Biologiya kafedrası dotsenti.

E-mail: ibodovamahfuza75@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada biologiya fanini o'qitishda integrativ - binar, didaktik o'yin texnologiyalaridan foydalanish haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *didaktik o'yin, ta'lim, ijodiy muhit, konferensiya, taqdimot, ta'lim - tarbiya, reproduktiv, produktiv, o'quv fani.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены сведения об использовании интегративно-бинарных, дидактических игровых технологий в преподавании биологии.

Ключевые слова: *Ключевые слова: дидактическая игра, образование, творческая среда, конференция, презентация, образование – обучение, репродуктивное, продуктивное, педагогическая наука.*

ABSTRACT

This article provides information about the use of integrative-binary, didactic game technologies in teaching biology.

Key words: *didactic game, education, creative environment, conference, presentation, education-learning, reproductive, productive, pedagogical science.*

KIRISH

Uzluksiz ta'lim tizimida biologiyani o'qitishda o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish uchun darsning o'quvchilarning o'tgan mavzu yuzasidan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash, ularni tizimlashtirish, yangi mavzu yuzasidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish va baholash, shuningdek, yangi mavzuni o'rganish jarayonida xususiy metodik va lokal texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Biologiyani o'qitishda xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalardan didaktik o'yin texnologiyalari, modulli ta'lim texnologiyalari, hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Ta'lim jarayonida didaktik o'yinli texnologiyalar didaktik o'yinli dars shaklida qo'llaniladi. Ushbu darslarda o'quvchilarning bilim olish jarayonini o'yin faoliyati bilan uyg'unlashtiriladi. Shu sababli, o'quvchilarning bilim olish faoliyati, o'yin faoliyati bilan uyg'unlashgan darslar didaktik o'yinli darslar deb ataladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘yin faoliyati o‘zining quyidagi xususiyatlari bilan tavsiflanadi:

1.O‘yin ishtirokchilari rollarni, vazifalarni tanlashi natijasida erkin rivojlantiruvchi faoliyat, ya’ni o‘quvchilarning o‘z faoliyatini tahlil va nazorat qilishi, maqsadga muvofiq natijaga erishgan hollarda o‘z faoliyatidan ko‘ngli to‘lishi, o‘z bilimi va kuchiga ishonch vujudga keladi.

2.Ijodiy muhit tarkib topadi. O‘yin ishtirokchilari muammolarni hal etishda tegishli ijodiy va mustaqil faoliyatga ega bo‘ladilar.

3. O‘yin davomida musobaqa, raqobat, hamkorlik, o‘zaro yordam vujudga keladi. Shu asnoda his-hayajonli vaziyat paydo bo‘ladi. His-hayajonga yo‘g‘rilgan bilim, ko‘nikmalar inson xotirasida bir umr muhrlanib qoladi.

4.O‘yin davomida belgilangan qonun-qoidalarga amal qilinadi. O‘yin ishtirokchilarida ijtimoiy normalarga mos ongli intizom vujudga kelishiga zamin tayyorlaydi.

5.O‘yin mazmuni, borishi, mantiqiy ketma-ketligi, vaqt balansi va o‘quvchilar ning muammoli vaziyatlarni zudlik bilan hal etish, mo‘ljalni to‘g‘ri olishga o‘rgatadi.

Didaktik o‘yinli darslarni o‘quvchilarning bilim olish va o‘yin faoliyatining uyg‘unligiga ko‘ra:

- syujetli-rolli o‘yin;
- ijodiy o‘yinlar;
- ishbilarmonlar o‘yini;
- konferensiya;
- taqdimot;
- o‘yin-mashqlarga ajratiladi.

Boshqa o‘quv va mehnat faoliyati kabi o‘yin faoliyati tarkibiga quyidagilar: a) o‘yinning syujeti;

- b) o‘yin ishtirokchilari bajaradigan muayyan rollar, vazifalar;
- v) ushbu rollarni amalga oshirish uchun bajariladigan amallar (usullar);
- g) real yoki shartli ravishdagi o‘yin vositalaridan foydalanish;
- d) o‘yin ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabat, muloqot kiradi.

O‘quvchilarning bilish faoliyatini o‘yin faoliyati bilan uyg‘un holda tashkil etish quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ladi:

- Didaktik o‘yindan ko‘zda tutilgan maqsadni aniqlash,
- Didaktik o‘yin syujeti va ishtirokchilar faoliyatini loyihalash;
- O‘yindan ko‘zda tutilgan maqsadni amalga oshirish yo‘llarini belgilash;

• Didaktik o'yinni maqsadga muvofiq tashkil etish, uning mazmuni, borishi, mantiqiy ketma-ketligi, vaqt balansi va o'quvchilarning muammoli vaziyatlarni zudlik bilan hal etishiga e'tiborni qaratish;

- O'yin ishtirokchilarini rag'batlantirish;
- Olingan natijalarni tahlil qilish;
- Olingan natijalarga muvofiq holda o'yin strukturasi va borishiga
- tegishli o'zgartirishlar kiritish;

Didaktik o'yinli darslar orqali quyidagi funksiyalar amalga oshiriladi:

1. Ta'lim-tarbiya berish;
2. Shaxsni rivojlantirish;
3. O'quvchilarni ijodiy faoliyatga yo'naltirish;
4. Bilimlarni nazorat va tahlil qilish;
5. Kasblar bilan tanishtirish va kasbga yo'naltirish;
6. O'quvchilarning muloqot va nutq madaniyatini rivojlantirish;

Ta'lim-tarbiya jarayonida bu funksiyalar majmua holda amalga oshiriladi, lekin quyida o'rganiladigan didaktik o'yin turlarida qaysidir funksiya ustunlik qiladi. Masalan, konferensiya darslarida shaxsni rivojlantirish ustunlik qiladi, qolgan funksiyalar unga ilova bo'ladi, o'yin mashqlarda bilimlarni nazorat va tahlil qilish ustunlik qiladi, qolgan funksiyalar uni to'ldiradi va h.k.

O'qituvchi didaktik o'yinli darslarni o'tkazishga qizg'in tayyorgarlik ko'rishi va uni o'tkazishda quyidagi didaktik talablarga amal qilishi lozim:

- Didaktik o'yinli darslar dasturda qayd etilgan mavzularning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsad va vazifalarni hal qilishga qaratilgan bo'lishi;
- Amaliyotdagi va jamiyatdagi muhim muammolarga bag'ishlangib, ular o'yin davomida hal qilinishi;
- Barkamol shaxsni tarbiyalash tamoyillariga, sharqona odob-axloq normalariga mos kelishi;
- O'yin strukturasi mantiqiy ketma-ketlikda bo'lishi;
- Mazkur darslarda didaktik prinsiplarga amal qilinishi va eng kam vaqt sarflanishiga erishish kerak.

Didaktik o'yinli darslarning muvaffaqiyati, avvalo o'quvchilarning mazkur o'yinlarga puxta va qizg'in tayyorgarlik ko'rishlariga, o'qituvchining mazkur faoliyatni tashkil etish va mohirlik bilan boshqarishiga bog'liq.

O'quvchilarning didaktik o'yinga tayyorgarlik ko'rish faoliyati quyidagilarni o'z ichiga olishi:

- Didaktik o'yin maqsadi, vazifasi, olib borilish tartibi, qoidalari bilan tanishish;

- Didaktik o‘yin maqsadi va vazifasidan kelib chiqadigan muammoli vaziyatni anglash;
- Muammoli vaziyatdan chiqishning eng samarali yo‘llarini topish;
- Har bir o‘quvchi o‘zi bajarishi lozim bo‘lgan vazifalarni anglashi, o‘qituvchidan kerakli yo‘riqnoma va ko‘rsatmalar olish;
- Turli bilim manbalaridan foydalangan holda muammoli vaziyatni hal etishning optimal variantini tanlash;
- Didaktik o‘yin ishtirokchilari o‘rtasida o‘zaro hamkorlik, o‘zaro yordam va o‘zaro nazorat vujudga kelishi lozim.

XULOSA

Biologiya darslarida integrativ-binar texnologiyasini amaliyotda qo‘llash talabalarning mustaqil bilish faoliyatini va ijodiy ko‘nikma, malakalarini takomillashtirishda, kreativlik va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini darslarda uyg'unlashtirish imkoniyatlarini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. J.O.Tolipova “Biologiyani o‘qitishda innovatsion texnologiyalar” Pedagogika oliy o‘quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - “Cho‘lpon” – 2011 y.
2. Умарова, Ж. К., & Рахмонова, Р. Б. (2023). НАСЛЕДОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 118-124.
3. Ibodova Mahfuza Namozovna "IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE SUBJECT "ZOOLOGY" IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS." *Open Access Repository* 4.3 (2023): 21-25.
4. Ibodova, Mahfuza Namozovna. "AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 3.4-2 (2023): 125-131.
5. Ibodova Mahfuza Namozovna "BIOLOGIYANI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARI." *PEDAGOGS* jurnali 11.2 (2022): 12-21.

6. Ibodova Mahfuza Namozovna "Effectiveness of independent work in the educational process." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.10 (2021): 322-326.
7. Ibodova Mahfuza Namozovna "A FORMING THE BASIC COMPETENCIES OF PUPILS BY USING OF SELF-STUDY ASSIGNMENTS." *ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ* (2018):
8. Muhabbat Ravshanova Ndpi , R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.
9. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.
10. Mukhabbat, R. (2022). THE IMPORTANCE OF ORGANIZING STUDENTS'INDEPENDENT WORK IN BOTANY. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(5), 281-284.
11. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(3), 144-149.
12. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
13. Сохибназаров, Р. А., & Сайфуллаев, А. Ф. Ў. (2023). МЕТОДЫ УЧЕТОВ ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 132-138.
14. Shamsidinova, G. D. (2023). BIOLOGICAL MARKETING TOSHKIL ETISH TAMOYILLARI VA BOSH KOIDASI. *Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar* , 3 (4-2), 90-97.
15. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.

YOSH AVLODGA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTISH VA UNING ISTIQBOLLARI

Shamsidinova Gulchehra Do'smurodovna

Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrası professori

E-mail: Gulchikhra.shamsiddinova@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ekologik tarbiya – shaxsda ekologik ong va madaniyatni shakllantirishga qaratilgan amaliy ta'lim, jismoniy, ruhiy, ahloqiy, ma'naviy-ma'rifiy pedagogik jarayon. Bu jarayonda yuqorida ta'kidlanganidek, xalqimizning amaliy urf-odatları va qolaversa, oila muhiti muhim o'rin tutadi.

Ekologik madaniyat orqali sog'lom turmush muhitini yaratish, rivojlanish va odamlar taraqqiyot ehtiyojlarini qondirish uchun qiziqishlariga va tabiiy o'zgartirish, xulq munosabati ifodalangan madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni hisobga olish zarur. Ekologik madaniy qadriyatlar - bu tabiat ekotizimida yashash, ishlash va rivojlanish jarayonida odamlar tomonidan yaratilgan barcha qadriyatlardir. Ushbu maqolada, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish va uning istiqbollari haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: *ekologik ta'lim, madaniyat, ekologik xavfsizlik, ijtimoiy qadriyatlar, sog'lom muhit yaratish, yoshlar tarbiyasi, tabiatni asrash, biosfera, ekotizim, tabiiy resurslar, antropogen omillar.*

АННОТАЦИЯ

Экологическое воспитание - практическое воспитание, физический, умственный, нравственный, духовно-воспитательный педагогический процесс, направленный на формирование у человека экологического сознания и культуры. В этом процессе, как было сказано выше, большую роль играют практические традиции нашего народа и, тем более, семейная среда.

Чтобы создать здоровую среду обитания посредством экологической культуры, удовлетворить потребности развития и развития людей, необходимо учитывать культурные и социальные ценности, выражающиеся в интересах и природных изменениях и отношениях. Экологические культурные ценности – это все ценности, созданные людьми в процессе жизни, работы и развития в природной экосистеме. В данной статье изложены мысли и мнения о формировании экологической культуры среди молодежи и ее перспективах.

Ключевые слова: *экологическое образование, культура, экологическая безопасность, социальные ценности, создание здоровой окружающей среды,*

образование молодежи, охрана природы, биосфера, экосистема, природные ресурсы, антропогенные факторы.

ABSTRACT

Ecological education is a continuous psychological, moral and educational pedagogical tendency aimed at the formation of the environmental culture of the individual. At the same time, folk customs and traditions, as well as the environment for human upbringing, play an important role.

In order to create a healthy living environment through ecological culture, to meet the development and development needs of people, it is necessary to take into account cultural and social values expressed in interests and natural changes and relationships. Ecological cultural values are all values created by people in the process of living, working and developing in the natural ecosystem. This article outlines thoughts and opinions on the formation of an environmental culture among young people and its prospects.

Key words: *ecological education, culture, ecological safety, social values, creation of a healthy environment, youth education, nature protection, biosphere, ecosystem, natural resources, anthropogenic factors.*

KIRISH

Bugungi kunda atrof-muhitni sog'lomlashtirish, aholini ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, biologik xilma-xillikni asrash, iqlim o'zgarishlarining oldini olish dolzarb muammolar hisoblanadi va ularni ijobiy hal qilish insoniyatning kelgusi taraqqiyotini belgilaydi. Yoshlarda yer sayyorasi haqidagi tasavvurlar, o'z yashash muhiti to'g'risidagi bilimlar, tabiat va insonlarni o'zaro uzviy bog'liqligi haqidagi ilmiy-nazariy dunyoqarashlar, ekologik tizimlar, ularning paydo bo'lishi, evolyutsion rivojlanishi, antropogen o'zgarishi, milliy, mintaqaviy va global miqyosdagi tabiat va jamiyat munosabatlari, amaliy ekologik ko'nikma va malakalar, atrof-muhitni muhofaza qilish, uning boyliklaridan oqilona foydalanish ularni tanlagan kasblariga qarab ekologik ta'lim va tarbiya shakllantiriladi va rivojlantiriladi.

Ekologiya va atrof-muhit muhofazasiga doir kadrlar tayyorlash tizimini qayta ko'rib chiqish ekologik qonunchilik bazasini har tomonlama tahlil qilish va uni amaliyot bilan bog'lash mexanizmini yaratish, milliy ekologik ta'limning majburiylik prinsipini amalda qo'llash, ekologik ta'limni barqaror rivojlanish qoidalariga mos ravishda qayta ko'rib chiqish kabi masalalarni hal etishga undaydi. Hozirgi vaqtda ekologiyaning asosiy vazifasi tiriklikning yashashiga yordam berishdir, chunki antropogen omillarning tabiatga salbiy ta'sir qilishi kuchayib bormoqda, natijada jamiyat va tabiat orasidagi muvozanat buzilib, atrof-muhitga salbiy ta'sir

kuchaymoqda. Havo, suv, tuproq turli chiqindilar bilan ifloslanmoqda, ekotizimlar buzilishi natijasida ekologik inqirozlar kelib chiqmoqda. Hozirgi ekologik ta'lim orqali vujudga kelayotgan ekologik madaniyat – turmushning barcha yo'nalishlarida, ma'naviyatga va ekologik siyosatga amal qilishdir. Ekologik madaniyat doim o'zgarib va rivojlanib turuvchi insoniyatning tabiatga odamiylik bilan javob berishidir. Yuksak ekologik madaniyatli inson biosferada tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza qilish orqali munosabatda bo'lishdir. Ekologik madaniyat – bu insoniyat tomonidan tabiat va jamiyat birligini va taqdirini tushunishdir. Tabiat boyliklaridan oqilona foydalanishning yo'llaridan biri yuqori samara beradigan tabiiy resurslar bilan bir qatorda, kam, samaralilaridan ham foydalanishdir. Yer osti boyliklaridan asosiy elementlar bilan birga uchraydigan boshqa ma'danlarni ham ajratib olib, ma'dansiz chiqindilarni xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida ishlatish, ya'ni chiqindisiz texnologiyaga erishish, dehqonchilikda unumsiz, notekis, botqoq, sho'rxok va toshloq yerlarni xo'jalik ehtiyojlari uchun yaroqli holga keltirish bunga misol bo'la oladi. Jamiyatning ekologik madaniyati uning tabiatga nisbatan aqlli munosabati ko'rsatkichi yoki indikatoridir.

METOD VA METODOLOGIYA

Ekologik madaniyat bu tabiatga imkoni boricha zarar keltirmaslik, tabiat va jamiyat taqdiri birligini tushunishdir. Yoshlarda tabiatdan uning boyliklariga zarar yetkazmagan holatda foydalanish kerakligini o'rgatish ekologik ta'lim tarbiyaning asosi hisoblanadi. Bunday maqsadlarga erishda Oliy o'quv yurtlarida turli kasb egalari uchun alohida dasturlar, metodik qo'llanmalar yaratilgan bo'lib, ularda har bir mutaxassislik bo'yicha tabiatga salbiy ta'siri, atrof – muhit muhofazasi muammolari o'z aksini topgan bo'lishi zarur. Yoshlarda ekologik ta'lim tarbiya masalariga chuqur yondoshishda maxsus ekologik ta'lim tarbiya dasturi va metodik qo'llanmalar asosida amalga oshiriladi.

Ekologik ta'lim va tarbiya olgan mutaxassislarda atrof-muhitning tuzilishi, unda bo'lib o'tayotgan voqealar, ekologik o'zgarishlar hamda xalq xo'jaligining turli tarmoqlaridan chiqayotgan chiqindilarni yig'ish, qayta ishlash bilan zararli moddalar miqdorini kamaytirish, tabiatni saqlash borasidagi ilg'or tajribalarni umumlashtirish va keng joriy qilish, tabiiy boyliklardan foydalanishda isrofgarchilikka yo'l quymaslik, natijada atrofmuhit muhofazasini yuqori darajada olib borishda turli yoshdagi, kasbdagi aholini jalb qila bilish bilimi va mahorati bo'lishi kerak.

Ekologik ta'lim va tarbiyani amalga oshirishda turli aholi guruhlarini atrofmuhit muammolarini hal qilish uchun o'qitish va qayta o'qitish kurslarida, fakultetlar da “Ekologik ta'lim asoslari”, “Atrof-muhit”, “Atrof-muxitning dolzarb muammolari”, “Atrof-muhitning tozaligi va inson salomatligi”, “Tabiat va tabiiy boyliklardan

tejamkorlik bilan foydalanish”, “Ekologiya va yoshlar tarbiyasi”, “Qishloq xo’jaligi ekologiyasi”, “Ijtimoiy ekologiya”, “Avtotransport va atrof-muhit”, “Biologik xilma-xillik” kabi qisqa kurslar ma’lum o’quv dasturlari asosida o’tiladi. Shu bilan bir qatorda, turli xo’jaliklar, korxonalariga ekskursiyalar va tajribali dehqonlar, ishchi-texnik-muhandislar bilan uchrashuvlar tashkil qilib, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog’lash vositasida turli guruhlarga atrof-muhitni o’rganishga, undagi ekologik salbiy holatlarni tuzatishga qiziqish uyg’otish mumkin.

TADQIQOT NATIJASI VA MUHOKAMA

Ekologik ta’lim va tarbiyani olib borishda ommaviy axborotning roli juda katta. Birgina televideniya orqali ekologik mazmundagi ko’rsatuvlarning doimiy ravishda berib borilishi aholi, ayniqsa, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarga ekologik ta’lim-tarbiya berish orqali ularda yuksak ekologik ong, tabiat resurslaridan oqilona foydalanish, atrof-muhit muhofazasi, biologik xilma-xillikni muhofaza qilishdek yuksak vazifalarni bajarishga hissa qo’shish zarur. Xalqimizni milliy hamda diniy qadriyatlari shaxsiy gigena, tozalik va ozodalikdan tortib o’zi yashab turgan joyini turli xil chiqindilar bilan ifloslantirmaslik, tabiat ne’matlarini isrof qilmaslik, atrofni ko’kalamzorlashtirishni keng targ’ib etadi. Ushbu tushunchalar insonlarning yoshligidanoq o’z oilasidagi keksa avlod vakillari tomonidan ular ongiga singdirib boriladi. Demak insonda dastlabki tushunchalar o’z oilasi paydo bo’ladi. Keyinchalik tushunchalar bog’cha, maktab, litsey, oliy o’quv yurtlarida kengaytiriladi va rivojlantiriladi.

Ekologik tarbiyaning keyingi rivojlanishi va samarasi eng avvalo oilada qo’yilgan poydevorga bog’liq ekanligini bugun hayotning o’zi yaqqol ko’rsatib turibdi. Global miqyosda ekologik muammolar yanada kuchayib, uning ta’siri O’zbekistonda ham yaqqol sezilayotgan, insoniyatning atrof – muhitga bo’lgan salbiy ta’siri yanada ortib borayotgan, tabiat ne’matlaridan ayovsiz foydalanilayotgan bugungi sharoitda bu yanada dolzarflik kasb etadi.

Ekologik tarbiya – shaxsda ekologik ong va madaniyatni shakllantirishga qaratilgan amaliy ta’lim, jismoniy, ruhiy, ahloqiy, ma’naviy-ma’rifiy pedagogik jarayon. Bu jarayonda yuqorida ta’kidlanganidek, xalqimizning amaliy urf-odatlar va qolaversa, oila muhiti muhim o’rin tutadi. Har bir oilada yoshi kattalar ommaviy axborot vosilari, gazeta va jurnallarda ekologik madaniyatni shakllantirish, hayvonot va qushlar dunyosi, o’lkashunoslik, ekoturizm kabi mavzularidagi film va ko’rsatuvlarni o’z farzandlari bilan birga ko’rib, muhokama qilishlari hamda ona tabiat qo’ynida amaliy ishlarni bajarish, yani bog’lar yaratish, turli daraxt va gul ko’chatlari o’tkazish, uy hayvonlarini parvarishlash, tomorqada turli – xil ekinlarni yetishtirish orqali yosh avlodda ekologik ta’lim tarbiya asosli ravishda

shakllantirilishi mumkin. Tomchilardan yig'ilib, dengiz bo'ladi degan naqlga muvofiq ekologik sohasida qilinayotgan kichik – kichik ishlar yig'ilib, pirovord natijada o'lkamiz tabiati musaffoligini saqlab qolishda va kelgusi avlodlarga yetkazishda muhim omil bo'ladi. Keksa avlodning oilada yurish-turishi, hatti-harakati, pand-nasihati, hayotiy, tajribasi shu oilada o'sayotgan yosh avlodga o'rnak va ibrat bo'ladi.

XULOSA

Ekologik madaniyat yoshlar va tabiat o'rtasidagi munosabatlarda haqiqat - xayrixohlik – tabiatni avaylash qadriyatlarini namoyish etadi. Hozirgi davrda fan va texnikaning rivojlanishi yoshlar farovonligida sezilarli yaxshilanishlarni amalga oshirdi va yashash joylari ko'p yo'nalishlarda kengaytirildi, ammo ekologik muhit yomon ta'sir ko'rsatmoqda. Zero “Qush uyasida ko'rganini qiladi” degan maqol bejizga aytilmagan. Yoshlarda ta'lim tarbiya, ekologik madaniyatning yanada oshishida kekxa avlodlarning o'rni beqiyos, ularning bilim va tushunchalari yoshlarning ekologik ongi va ekologik madaniyatini yanada yuksalishida o'rnak va ibratdir.

Shubhasiz, bugungi kunda yoshlar tabiiy dunyoning bizga bo'lgan munosabatiga olib kelishi kerak bo'lgan oqibatlari axloqiy masaladir. Rivojlanish strategiyasida ekologik madaniyat ta'limi faoliyatini takomillashtirish va ekologik madaniyatni shakllantirish barqaror rivojlanish uchun ijtimoiy ishlab chiqarish va ekologik muhit o'rtasidagi munosabatlarni ongli ravishda boshqarish uchun asosdir.

REFERENCES

1. Кодиров, Ж., Тешабоев, Н., Тешабоева, М., Абдуллаева, Г., & Мухторов, Ш. (2021, August). PRODUCTION POSSIBILITIES OF AUTUMN WHEAT VARIETIES: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1405>. In RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES (No. 18.06).
2. Turdaliev, A. T., Darmonov, D. Y., Teshaboyev, N. I., Saminov, A. A., & Abdurakhmonova, M. A. (2022, July). Influence of irrigation with salty water on the composition of absorbed bases of hydromorphic structure of soil. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1068, No. 1, p. 012047). IOP Publishing.
3. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
4. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 8(1), 21-25.

5. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of " Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(3), 144-149.
6. Sayfullayev, A.F.O. (2023). SHAHARLARNI KO'KALAMZORLASH-TIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 77-82.
7. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R. va Baratov, U. D. (2021). O'zbekiston deklaratsiyasi asosida "Barqaror ekologik rivojlanish uchun ta'lim"ni rivojlantirish istiqbollari. *Osiyo ko'p o'lchovli tadqiqotlar jurnali (AJMR)*, 10 (3), 144-149.
8. Shamsidinova, G.D., Tilakova, S. va Ahatova, M. I. (2023). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA 2030-YIL BARQAROR RIVOJLANISH DASTURI MAQSADLARINI AMALGA OLISHDA EKOLOGIK MUAMMONI TAHLILI. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 9 (4), 95-97.
9. Shamsidinova, G. D., Umaraliev, G. K., Giyosova, N. (2022). O'ZBEKISTON OLIY TA'LIM TIZIMINDA ASOSIDA RIVOJLANISH JARAYONLARINI "BARQAROR RIVOJLANISH-2030" DASTURI YANGI MAQSADLARI. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 8 (7), 115-117.
10. Shamsidinova, G. D., Tilakova, S. va Ahatova, M. I. (2023). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha UNEP DASTURI MAQSADLARI. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 8 (4), 100-104
11. Shamsidinova, G. D., Giyosova, N., Hosilova, U., & Sayimova, M. (2022). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BO'LGAN ISLOLOOTLAR "BARQAROR RIVOJLANISH-2030" DASTURI ASOSIDA TAHLILI. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 7 (6), 296-298.
12. Shamsidinova, G.D. va Babaqulova, F.Z. (2021). O'zbekiston Respublikasida Mingyillik rivojlanish maqsadlarini amalga oshirish. *Ruminiya Hujayra Biologiyasi Jamiyatining yilnomalari*, 3379-3382.

BIOLOGIYNI OQITISH JARAYONIDA TALABALARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH MAZMUNI

Malikova Ayzada Raxmatovna

Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasida dotsenti

E-mail: ayzadaraxmatovna@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada pedagogika oliy o`quv yurtlarida ta`lim olayotgan talabalarning ekologik madaniyatini ya`ni atrof-muhitni toza saqlash, tabiat va uning boyliklarini asrash, ulardan oqilona foydalanishni dars jarayonida shakllantirish usullari haqida ma`lumot berilgan. Shu bilan bir qatorda o`quv – dala amaliyoti faqatgina talabalar bilimini oshirishda emas, balki ularni ekologik jihatdan tarbiyalashga ya`ni ularda ekologik madaniyatni shakllantirishda asosiy omillardan biri ekanligi ko`rsatib berilgan.

Kalit so`zi: *ekologiya, atrof-muhit, madaniyat, tabiat, tabiiy resurslar, ta`lim-tarbiya, model, texnologiya, amaliyot*

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о путях формирования экологической культуры студентов, обучающихся в педагогических вузах, то есть сохранения чистоты окружающей среды, охраны природы и ее ресурсов, разумного использования их в ходе урока.

Кроме того, показано, что полевая практика является одним из основных факторов не только повышения знаний студентов, но и их экологического воспитания, то есть формирования у них экологической культуры.

Ключевые слова: *экология, окружающая среда, культура, природа, природные ресурсы, образование, модель, технология, практика*

ABSTRACT

The article provides information on ways to form an ecological culture among students studying at pedagogical universities, that is, preserving the cleanliness of the environment, protecting nature and its resources, and using them wisely during the lesson.

In addition, it is shown that field practice is one of the main factors not only in increasing students' knowledge, but also in their environmental education, that is, in developing their environmental culture.

Keywords: *ecology, environment, culture, nature, natural resources, education, model, technology, practice*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov ekologiya masalasiga alohida to'xtalib, «Ekologiya har bir fuqaroning va oilaning maxsus e'tibor zonasiga aylanishi zarur» deya ta'kidlagan edi [1].

Chunki atrof-muhit tozaligi, tabiat sofliigi, go'zalligi, boyligi insonning go'dakligidanoq sog'lom, jismonan baquvvat o'sishida muhim o'rin tutadi. Barkamol avlodni voyaga yetkazish ma'lum bir ma'noda ekologik tizimning xatosiz ishlashiga bog'liqdir.

Oliy ta'lim muassasalari talabalariga ta'lim-tarbiya berish bilan chegaralanmay, balki ularning ekologik ongi va bilimni yuksaltirish, tabiat boyliklarini asrash va tabiatni muhofaza qilishga bo'lgan ma'naviy ehtiyojlarini rivojlantirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, yosh avlod qalbida tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish talabalarining ekologiya haqidagi bilimlariga bog'liq. Shu sababli oliy ta'lim muassasalari talabalarida ekologik madaniyatni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Talabalarga tabiatning rang-barangligi, foydali va zararli tomonlarini tanishtirib borish, asrab-avaylash, rivojlantirish, boyitish va bunday mas'uliyat bilan mehnat qilish munosabatida bo'lishi ularda ekologik madaniyatning qay darajada shakllanganligiga bog'liqdir.

Ekologik madaniyat ijtimoiy va ma'naviy hayotda qo'lga kiritilgan jamiki yutuqlarni, o'qimishlilik, ta'lim – tarbiya ko'rganlik, ziyolilik kabi xususiyatlarni bildiradi. Ekologik madaniyat odamlarda tayyor holda vujudga kelmaydi. Unga muttasil o'qish, o'rganish, bilim va ko'nikmaga ega bo'lish, hamda tarbiya orttirish orqaligina erishiladi. Ekologik madaniyat qanchalik boyib borsa jamiyat va millat shunchalik ravnaq topadi. Ekologik madaniyatli odam inson va tabiat ekologiyasi nimaligini aniq biladi, umrini mazmunli tabiat qo'ynida o'tkazish yo'lini izlab topadi, pirovardida tabiat bilan muamola qilish madaniyatini egallaydi. Shu bilan birga tabiat ekologiyasiga insof va adolat nuqtai nazardan yondoshaoladi. Ya'ni, atrof-muhitni toza saqlash, tabiat va uning boyliklarini asrash, ulardan oqilona foydalanish uning faoliyatidan chuqur o'rin egallaydi. Albatta, bu muammolarni hal etishda talaba-yoshlarning bu borada olgan bilimlari va ularning ekologik madaniyati darajasi shakllanganligiga bog'liqdir. Chunki, kundan-kun shaharlarning kengayib borishi, o'simliklar va hayvonot olamining qisqarib borishi, transport vositalarining ortishi natijasida atmosfera tarkibidagi zaharli moddalar miqdorining ortib borishi, suv, havo va tuproq tarkibi ifloslanishi sababli inson salomatligiga, o'simliklar dunyosi va hayvonot olamiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Ularni oldini olishda talaba-yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish orqali, ona-tabiatimizning tabiiy

holatini avvalgidek saqlab qolish, uni asrash va tabiiy boyliklardan unumli foydalanish kabi vazifalarni amalga oshirish mumkin.

Shu maqsadda bo`lajak o`qituvchilar ya`ni oliy ta`lim muassasalari talabalarini biologiya darslarida ekologik madaniyatini shakllantirish uchun bir qator imkoniyatlar mavjud.

Pedagogika institutlarida o`qitiladigan “Biologiya o`qitish metodikasi” fani o`quv predmetiga 50 soat ma`ruza, 50 soat amaliyot, 50 soat laboratoriya mashg`ulotlari uchun ajratilgan. Mazkur o`quv kursi “Tabiiy fanlar” fakultetining Biologiya yo`nalishi III-kurs talabalariga o`qitiladi. Bu kurs bo`lajak biologiya o`qituvchisiga kasbiy tayyorgarlik, kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida yuksak kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka ega pedagogik kadrlarning yangi avlodini shakllantirishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ygan.

Biologiya o`qitish metodikasi fani o`z oldiga quyidagi vazifalarni qo`yadi:

- biologiya fanlarining jamiyatimizda amalga oshirib kelinayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik davlat qurilishi jarayonlariga moslashish.
- talabalarni ma`naviy-madaniy tarbiyalashning samarali shakl va uslublarini ishlab chiqish hamda amaliyotga tadbiiq etish.

Fanning o`z oldiga qo`ygan asosiy vazifalaridan yana biri, ta`lim muassasalarida ta`lim-tarbiya jarayonini amalga oshirish, fanning so`ngi yutuqlarini amaliyotga joriy etish, bu orqali ijtimoiy faol, ma`naviy boy, milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalangan, ekologik madaniyati shakllangan, mustaqil fikr yurita oladigan yoshlarni tarbiyalashdir.

METOD VA METODOLOGIYA

Oliy ta`lim muassasalari talabalarini hayotga mustaqil qadam qo`yganlarida tabiatning «bo`ysindiruvchi»siga emas, balki uning yaratuvchisiga, himoyachisiga aylanishi kerak. Bu ishda, shubhasiz, ularga ustozlari yordam berishlari maqsadga muvofiqdir. Buning uchun biologiya fanlari mashg`ulotlarida o`qituvchining bilimi, pedagogik mahorati, talabalar bilan muloqotda bo`lishi muhim ahamiyatga ega. Biz talabalarga dars berish jarayonida ularda ekologik madaniyatni shakllantirish maqsadida zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida dars mashg`ulotlarini amalga oshirdik. Quyida “Biologiya” kursida o`tkazilgan dars ishlanmasini keltiramiz.

Yangi mavzu: Ekologiya fani, uning vazifalari va metodlari.

Darsning ta`limiy maqsadi: Talabalarni ekologiya fani, uning vazifalari va metodlari, asosiy bo`limlari va asosiy ekologik tushunchalar bilan tanishtirish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi: Talabalarni tashqi olam hodisalari, ularni bir-biri bilan bog`liqligi bilan tanishtirish orqali ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, ekologik tarbiya berish.

Darsni rivojlantiruvchi maqsadi: talabalarni ekologik muhit haqidagi tushunchalari, hozirgi ekologik ahvol, tabiatda sodir bo'layotgan jarayonlarni kuzatish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Darsni jihozlash: ekologiya bo'limlari, o'qitish metodlari tasvirlangan jadval va rasmlar.

Darsda foydalanadigan texnologiya: didaktik o'yin texnologiyasi (taqdimot darsi).

Asosiy tushunchalar va tayanch bilimlar: ekologiya fanining vazifalari va bo'limlari, asosiy ekologik tushunchalar.

Darsning borishi:

- I. Tashkiliy qism.
- II. Talabalarning o'zlashtirgan bilimlarini faollashtirish.
- III. Talabalarni dars mavzusi, maqsadi va borishi bilan tanishtirish.
- IV. Yangi mavzuni o'rganish.

Reja:

1. Ekologiya fani, uning maqsad va vazifalari.
2. Ekologiya fanining bo'limlari.
3. Ekologiya fanini o'rganish metodlari.
4. Asosiy ekologik muammolar.

O'qituvchi yangi mavzuni boshlashdan avval, talabalar guruhi bilan tayyorgarlik ishlarini olib boradi. Talabalarga ekologiya sohasida ishlayotgan «ekologlar» nomini berib, ularga yangi mavzu ya'ni ekologiya fani predmeti, uning maqsad va vazifalari, ekologiyaning ilmiy-tadqiqot metodlari, ekologiyaning hozirgi muammolari asosida ma'lumot to'plash va ma'lumotlar bilan o'quvchilarni tanishtirish vazifasi yuklatiladi.

Tashkiliy qismdan so'ng o'qituvchi talabalarni avval olgan bilimlarini faollashtiradi, so'ngra yangi mavzu, maqsadi va darsning borishi bilan tanishtiradi. Shundan so'ng fanning taqdimoti boshlanadi.

«Ekologlar» nomini olgan talabalar navbat bilan ekologiya fani, uning maqsad va vazifasi, metodlari va muammolari bilan tanishtiradi. O'qituvchi taqdimot tugagandan so'ng, darslikdagi topshiriqlar asosida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etadi. Talabalar o'zlashtirgan bilimlarni baholash uchun quyidagi jadvallarni to'ldirish tavsiya etiladi.

1 – jadval

№	Ekologiyaning metodlari	Mazkur metodlar yordamida hal qilinadigan muammolar
1.	Dala metodi	
2.	Ekologik tajriba metodi	

3.	Matematik modellashtirish	
----	---------------------------	--

2- jadval

№	Ekologik muammo turlari	Muammolar tarkibiga kiruvchi elementlar
1.	Umumbashariy muammolar	
2.	Mintaqaviy muammolar	
3.	Mahalliy muammolar	

Darsda tavsiya etiladigan texnologik bosqichlar.

I – bosqich. Tashkiliy qism.

II – bosqich. Talabalarni bilish faoliyatini tashkil etish.

III – bosqich. Yangi mavzuni o`rganish.

IV – bosqich. Erishilgan natijani tahlil qilish va yakun yasash.

Dars davomida o`qituvchining faoliyati quyidagilardan iborat bo`ladi. Talabalarni dars mavzusi, maqsadi, borishi bilan tanishtirdi. Talabalardan «Ekologlar» guruhlarini va ularning mustaqil ishlarini tashkil etadi. O`quv materialini topshiriqlar yordamida mustaqil o`zlashtirishni ta`minlaydi. Har bir guruh o`quv materialini yuzasidan tayyorlangan ma`ruzani tinglaydi. Har bir ma`ruza oxirida talabalar bilan savol-javob, bahs-munozara o`tkazadi.

Dars so`ngida talabalar faoliyatini tahlil qiladi, talabalarga mustaqil va ijodiy ish topshiriqlarini beradi. Dars davomida talabalar faoliyati quyidagilardan iborat bo`ladi. Dars mavzusi, maqsadi va borishini anglab yetadi. Taqdimot topshiriqlarining didaktik maqsadi, bajariladigan o`quv topshiriqlari yuzasidan ko`rsatmalarni anglaydi. O`z o`quv faoliyatini tashkil etadi. «Ekologlar» guruhi topshirig`ini bajaradi.

1 – guruh. Ekologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari.

2 – guruh. Ekologiya fanining bo`limlari.

3- guruh. Ekologiya fanining metodlari.

4 – guruh. Hozirgi ekologik muammolarning kelib chiqish sabablari.

Yangi mavzuni qayta ishlash.

Uyga vazifa berish.

Ushbu bo`limning didaktik maqsadi talabalarni ekologiya fani, uning maqsad va vazifalari, fanni o`rganish metodlari, muhit omillari va ularga ta`sir ko`rsatuvchi faktorlar, tabiiy muhitni, undagi turlarni muhofaza qilish, ozuqa zanjiri va inson ekologiyasi bilan tanishtirish hisoblanadi.

Talabalarning faoliyati muammoli vaziyatlarni idrok etish, hal qilish usullarini izlash, muammoni tahlil qilib, taxminlarni ilgari surish, taxminlarni ilmiy-mantiqiy nuqtai nazardan asoslash, taxminlarni tekshirish va xulosa chiqarishdan iborat bo`ladi.

Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda o`qituvchilar o`z mashg`ulotlarida quyidagi ishlarni amalga oshirishlari maqsadga muvofiqdir.

1. Ekologik tarbiyaning maqsad va vazifalarini, bosqichlarini, bilim va ko`nikmalar darajasini aniqlash;

2. Ekologik tarbiyaning aniq mazmunini belgilash, inson va tabiat ekologiyasi tajribalarini umumlashtirish va ulardan foydalanish;

3. Kompleks dastur tuzish, ekologik tarbiya tamoyillari, shakl va usullari hamda ularni takomillashtirish shart-sharoitlari;

4. Samarali tadbirlarni, ko`nikmalar, odatlar, e`tiqod va tushunchalarni ishlab chiqish;

5. Ekologik tarbiyaning samaradorligini va tarbiyalanganlik darajasini, ekologik xulq-atvor darajasini, ekologik madaniyatini, ekologik yo`naltirilgan shaxsni tarkib toptirish uchun faoliyat turlarini aniqlashdan iborat. [2]

XULOSA

Xulosa qilib aytganda o`qituvchilar mashg`ulotlar jarayonida ekologik bilim va tarbiyaning vazifalarini amalga oshirish jamiyat va insoniyat uchun zarur bo`lgan tabiatning ko`p qirrali qadriyatlarini tushunish, talabalarda toza-ozodalikka rioya etish ko`nikma va malakalarini tarkib toptirish, atrof-muhit bilan munosabatda bo`lish qoidalarini o`rgatish, tabiatga muhabbat qo`yish ehtiyojlarini rivojlantirish kabi vazifalarni amalga oshirish jarayonida talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirish, tabiatga madaniy munosabatda bo`lishligini tarbiyalash yotadi

Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda biologiyadan o`tkaziladigan o`quv – dala amaliyoti yuqori malakali mutaxassis o`qituvchi tayyorlash ishining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. O`quv dala amaliyotining asosiy maqsadi talabalarining biologiya fani bo`yicha ma`ruza va laboratoriya mashg`ulotlarida olgan nazariy bilimlarini mustahkamlashdan iborat. Amaliyot davomida talabalar o`simlik va hayvonot olamining xilma-xil turlarini tabiiy sharoitda o`rganishadi va ular ustida kuzatuvlar olib borishadi. Amaliyotchilar o`qituvchi rahbarligida hayvon va o`simliklarni yig`ish, ularni saqlash qoidalari, turlarini aniqlash, kolleksiyalar tayyorlash bo`yicha ko`nikmalarga ega bo`ladilar.

O`quv – dala amaliyoti nafaqat talabalar bilimini oshirishda balki ularni ekologik jihatdan tarbiyalashga ya`ni ularda ekologik madaniyatni shakllantirishning asosiy omillardan biri hisoblanadi. Chunki, dala amaliyoti natijasida talabalarda barqaror rivojlanish, atrof-muhitga oid bilimdonlik, umumbashariy va mahalliy ekologik muammolarni bilish, tabiatdagi ob`ekt va hodisalarni qiyoslay olish, atrof-muhitdagi o`zgarishlarga bo`lgan munosabatda ziyoratlik, atrof-muhtga nisbatan teran

fikrlay olish, vatanparvarlik, Ona tabiatga mehr-muhabbat, shaxsiy ma'suliyat, tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, ekologik qadriyatlarga oid bilimlar, ekologik qadriyatlarni asrashga intiluvchanlik, atrof-muhit himoyasidagi tashabbuskorlik, mehnatsevarlik, atrof-muhitni asrab avaylash, o'z-o'zini himoya qilish, tabiatni muhofaza qilishda qa'tiyatlik, tabiiy boyliklardan foydalanishda tejamkorlik, ozodalik va pokizalik kabi ekologik madaniyatni belgilovchi onglilik, ma'suliyatlilik, irodalilik fazilatlarini kamol topadi.

Shakllangan ekologik madaniyat dunyo ma'rifat taraqqiyoti, jamiyatning yuksalishidagi eng muhim omilidir.

O'ylaymizki, o'sib kelayotgan yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirishda oliy ta'lim, o'qituvchining pedagogik mahorati, tarbiyaviy ishlar kabi muammolarni ilmiy tadqiq qilish va shu asosda bugungi kunda milliy pedagogika fani nazariyasini takomillashtirishdek ulkan vazifani hal etishga pedagog, psixolog, filosof, sosiolog va boshqa fanlar olimlari muhim hissa qo'shadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
2. Karimov Yu. Oliy o'quv yurtlari talabalariga ekologik ta'lim berishning nazariy asoslari.-T.: "O'qituvchi", 1995.-116 b.
3. Mahkamov U.I. O'quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirish muammolari. –T.: "Fan". 1995. 197 b.
4. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
5. Kushakov, A. (2022). NUROTA TOGVA TOGOLDI TEKSILIKLARI TUPROQLARINING QIYOSIY TAVSIFI. *Ozbekiston zamini*.
6. Sayfullayev, A. F. O. (2023). SHAHARLARNI KO'KALAMZORLASHTIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 77-82.
7. Malikova, A. R. (2023). UMUMTALIM MAKTABLARIDA BOTANIKANI O'QITISHDA DIDAKTIK O'YINLI DARSLARDAN FOYDALANISH YO'LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 83-89.
8. Ibodova, M. N. (2023). AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 125-131.

9. Сохибназаров, Р. А., & Сайфуллаев, А. Ф. Ў. (2023). МЕТОДЫ УЧЕТОВ ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 132-138.
10. Умарова, Ж. К., & Рахмонова, Р. Б. (2023). НАСЛЕДОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 118-124.
11. Muhabbat, R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.
12. Боймуродов, Х., Эгамкулов, А., Суяров, С., Жумабаев, Б., Хасанов, Н., Жалилов, Ф., ... & Туйназарова, И. (2020). ВСТРЕЧАЕМОСТЬ ИНДИКАТОРНЫХ МОЛЛЮСКОВ ВОДОЕМОВ И ВОДОТОКОВ УЗБЕКИСТАНА. *ББК 1 Е91*, 28.
13. Nematovna, A. M., & Baxodirovna, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.

**«РЕЗУЛЬТАТЫ ОЦЕНКИ РАССТРОЙСТВ ПИЩЕВОГО
ПОВЕДЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ ГОЛЛАНДСКОГО ОПРОСНИКА
ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ (DEBQ) И ШКАЛЫ ТРЕВОГИ ЗАНГА У
ПАЦИЕНТОВ С ОЖИРЕНИЕМ»**

Хайдарова Ф.А.

Главный врач РСНПМЦЭ МЗ РУз
им. Ё.Х. Туракулова,
Доктор медицинских наук, профессор
alimovna@mail.ru

Латипова М.А.

Врач-ординатор отделения клинической эндокринологии
РСНПМЦЭ МЗ РУз им. Ё.Х. Туракулова
maful92@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В исследование были включены 200 пациентов с ожирением 1-3 степени. Из них были отобраны 60 пациентов (22 женщины, 38 мужчин, средний возраст $26,8 \pm 1,7$ лет) согласно протокола исследования. Группу контроля составили 20 здоровых лиц.

Пациенты были распределены на 3 группы в зависимости от ИМТ: I группа, $n=20$, ИМТ ≥ 30 И < 35 кг/м², II группа, $n=20$, ИМТ ≥ 35 И < 40 кг/м², III группа, $n=20$, ИМТ > 40 кг/м².

Были проведены анализы крови для оценки биохимических показателей крови (АЛТ, АСТ, билирубин, липидный спектр и др.)

В исследовании были применены также инструментальные методы обследования-УЗИ внутренних органов, показатели уровня качества жизни больных (Голландский опросник пищевого поведения, Шкала Занга для самооценки тревоги и разработанная нами анкета-опросник), а также статистические методики.

Ключевые слова: *ожирение, расстройства пищевого поведения, опросники*

ABSTRACT

The study included 200 patients with grade 1-3 obesity. Of these, 60 patients were selected (22 women, 38 men, mean age 26.8 ± 1.7 years) according to the study protocol. The control group consisted of 20 healthy individuals.

Patients were divided into 3 groups depending on BMI: group I, $n=20$, $BMI \geq 30$ and < 35 kg/m², group II, $n=20$, $BMI \geq 35$ and < 40 kg/m², group III, $n=20$, $BMI > 40$ kg/m².

Blood tests were performed to assess blood biochemical parameters (ALT, AST, bilirubin, lipid spectrum, etc.)

The study also used instrumental examination methods - ultrasound of internal organs, indicators of the quality of life of patients (Dutch Eating Behavior Questionnaire, Zang Scale for self-assessment of anxiety and a questionnaire developed by us), as well as statistical methods.

Key words: *obesity, eating disorders, Eating Behavior Questionnaire*

ВЫВОДЫ.

Голландский опросник пищевого поведения (DEBQ) является наиболее чувствительным и информативным для определения качества жизни и наличия тревожных расстройств у пациентов с ожирением. 2. Оценка показателей качества жизни, нарушений пищевого поведения и тревожных расстройств с использованием шкалы тревоги Занга, Голландского опросника пищевого поведения (DEBQ), а также оценка качества жизни по разработанной нами анкете могут выступать как критерии клинико-функциональной тяжести состояния и эффективности проводимой терапии у пациентов с ожирением.

Актуальность темы. Расстройства пищевого поведения — это тяжелые психические заболевания, которые трудно поддаются лечению и которые часто имеют хроническое течение. Они связаны с огромными нарушениями на психологическом, физическом, межличностном и социальном уровне, а также со значительными прямыми и косвенными издержками. Поэтому профилактика и раннее вмешательство имеют первостепенное значение.

В «Диагностическом и статистическом руководстве по психическим расстройствам», 5-е издание, расстройства питания и пищевого поведения (РПП) определены как стойкие нарушения приема пищи или связанного с едой поведения, которые приводят к изменению потребления или всасывания пищи и существенно влияют на физическое или психосоциальное функционирование.

Расстройства пищевого поведения (РПП), такие как нервная анорексия, нервная булимия и компульсивное переедание, являются тяжелыми психическими заболеваниями, связанными со значительным бременем

болезней и значительными затратами на здравоохранение [1 , 2]. Смертность увеличивается во всех отделениях неотложной помощи и является самой высокой среди всех психических расстройств при нервной анорексии. РПП в основном развиваются в подростковом и молодом возрасте [3 , 4] и поражают как мужчин, так и женщин. Распространенность полной и подпороговой РПП оценивается в 15% у молодых женщин и 3% у молодых мужчин [5]. Кроме того, многие молодые люди сообщают об отношении и поведении, связанных с РПП, не отвечая полным диагностическим критериям. РПП связаны с тяжелыми психологическими и физическими нарушениями, а также могут влиять на многие другие сферы жизни молодых людей, например, приводя к социальной изоляции, снижению академической и профессиональной успеваемости и общей потере качества жизни [2] .

Симптомы РПП в значительной степени коморбидны со многими другими проблемами психического здоровья, такими как депрессия, посттравматическое стрессовое расстройство и тревога. Ранее исследования показали рост распространенности РПП независимо от возраста, пола и культуры . Было обнаружено, что с РПП связаны социально-демографические факторы. Наиболее устойчивыми факторами, связанными с более высокой распространенностью и заболеваемостью РПП, были следующие: женский пол, более молодой возраст, сексуальное и физическое насилие, участие в эстетических видах спорта или видах спорта, ориентированных на вес, а также наследственность. Коэффициент смертности является самым высоким у людей с РПП по сравнению с другими психическими расстройствами , при этом он выше среди пациентов с нервной анорексией. Суицидальные попытки и суицидальные мысли также высоки у пациентов с РПП.

Несмотря на значительный прогресс в исследованиях по профилактике и лечению за последние десятилетия, современное здравоохранение не может существенно облегчить бремя, связанное с РПП, на популяционном уровне из-за ограниченной эффективности, доступности и охвата научно обоснованных вмешательств [6 , 7] . Несмотря на то, что существуют эффективные методы лечения различных форм РПП, только меньшинство пациентов действительно получают пользу и выздоравливают. Основная проблема в лечении РПП заключается в том, что менее 25% людей, страдающих РПП, действительно обращаются и получают профессиональную помощь. Во многих случаях существует значительная задержка между появлением симптомов и обращением за медицинской помощью, что приводит к повышенному риску хронизации [8]. Недавний систематический обзор показал, что обращению за

помощью при РПП препятствуют такие барьеры, как стигма и стыд, отрицание и неспособность осознать тяжесть заболевания, негативное отношение к обращению за помощью, отсутствие поощрения со стороны других к обращению за помощью и ограниченность знаний о лечебных ресурсах [9]. Существует консенсус в отношении того, что очень важно разрабатывать и распространять основанные на фактических данных, экономически эффективные и широко доступные инструменты профилактики и раннего вмешательства для пациентов с неотложной помощью, особенно учитывая их высокое бремя болезней, сложное лечение и связанные с ними затраты как на индивидуальном и общественном уровнях.

Стигма веса – это пренебрежительная ассоциация большего веса с отрицательными личностными характеристиками. «Весовая стигма» в этом руководстве используется для обозначения возникновения дискриминации или стереотипов в отношении человека на основе его веса, размера или телосложения [9]. Другими используемыми терминами являются «размеризм», «угнетение веса/размера», «весовой подход», «предвзятость веса/размера», «дискриминация по весу» и «толстофобия».

Важным аспектом решения проблемы стигмы, связанной с весом, является использование языка, позволяющего избежать стигматизирующих терминов для тех, кто испытывает стигматизацию, связанную с весом. По этой причине в данном руководстве используются фразы «люди с большим весом» и «живущие в большем теле». Несмотря на такой подход, важно подчеркнуть, что не существует одного универсально предпочтительного термина для людей, живущих в более крупных группах, и медицинские работники должны обсуждать предпочтительный язык с каждым человеком.

Проблемы, с которыми сталкиваются люди с расстройствами пищевого поведения и имеющие более высокий вес, сложны и важны. Эти проблемы включают запоздалую идентификацию, неправильный диагноз при оценке, последующее несоответствующее и неадекватное лечение, широко распространенную стигму и появление новых расстройств (например, нервную анорексию без низкого веса).

Расстройства пищевого поведения широко распространены, и их распространенность увеличивается. По оценкам, распространенность в течение жизни составляет 8,4% для женщин и 2,2% для мужчин [10]. В Австралии 3-месячная точечная распространенность составляет около 0,5% для нервной анорексии с низким весом, 1% для нервной булимии и 1,5% для лечения компульсивного переедания (ЛКП, широко определяемой с помощью

критериев МКБ) и 3,2% для СРППП [включая нервную анорексию (без низкого веса).) распространенность 2,5%. Кроме того, около 10% людей страдают от повторного переедания.

Люди с более высоким весом подвергаются повышенному риску расстройств пищевого поведения по сравнению с людьми с более низким весом, но по многим причинам, включая плохую медицинскую осведомленность и стигму, связанную с весом, у людей с более высоким весом. Раннее вмешательство обеспечивает наилучшие шансы на выздоровление, когда человек страдает расстройством пищевого поведения. Несмотря на это, отмечается, что подходы к скринингу имеют ограниченную доказательную базу, особенно у детей и подростков, и необходимы дополнительные исследования для установления рисков и преимуществ. Поэтому крайне важно выявлять симптомы расстройства пищевого поведения и предлагать вмешательство как можно скорее [11] всем людям, испытывающим симптомы расстройства пищевого поведения, независимо от веса.

Примечательно, что люди с более высоким весом испытывают когнитивные факторы, связанные с расстройством пищевого поведения, включая переоценку и озабоченность весом, формой, едой и контролем над ними, а также дистресс, связанный с этими когнитивными нарушениями.

Все службы, рекомендуемые или предоставляющие советы или программы по снижению веса (включая бариатрическую хирургию), должны проверять на наличие расстройств пищевого поведения, рискованного поведения, такого как использование нерегулируемых таблеток/добавок для похудения или слабительных средств, а также проблем с образом тела. Все положительные результаты скрининга следует обсуждать с пациентом и проводить более обширную оценку расстройств пищевого поведения. Медицинские работники в любых условиях должны контролировать любые попытки похудеть или нарастить мышечную массу. Инструменты краткого скрининга, такие как скрининг расстройств пищевого поведения для первичной медицинской помощи также могут быть полезны для этой цели. Эту роль могут играть международные опросники для оценки нарушений пищевого поведения. [11].

В 2022 г австралийскими учеными в рамках многоцентрового исследования было опубликовано руководство по клинической практике у лиц с нарушениями пищевого поведения при повышенном весе. [11].

Расстройства пищевого поведения имеют сложные биологические, социальные и психологические детерминанты [12]. К ним относятся сильная

наследственность и ряд факторов риска, которые являются общими для предрасположенности к большему размеру тела и перекрываются с ним, например, перенесенные травмы в анамнезе в годы становления жизни

К РПП относятся нервная анорексия, нервная булимия, ЛКП, избегающее расстройство ограничительного питания (ИРОП), СРППП и неуточненное расстройство питания или пищевого поведения (НРППП). Только один из них, нервная анорексия, определяется по весу (т.е. критерию недостаточного веса).

Из-за широко распространенной стигмы, связанной с весом, люди, живущие в больших группах, часто подвергаются стигматизации и дискриминации из-за своего веса. Недовольство своим телом может быть естественным следствием постоянной негативной оценки, а не иррационального страха или искажения. Люди с более высоким весом также часто сталкивались с травмами, связанными с весом, такими как издевательства в старшей школе или эмоциональное насилие, связанное с весом. Опыт стигмы и дискриминации может привести к тому, что люди неохотно говорят о своем весе или питании из-за страха подвергнуться еще большему стыду и/или недоверию, и к этим вопросам следует подходить уважительно, принимая во внимание предыдущий негативный опыт.

Нарушение пищевого поведения может выступать в качестве механизма преодоления перед лицом травмы, связанной с стойкой стигмой, связанной с весом. Жесткие ограничения в питании и нездоровое компенсаторное поведение могут быть положительно вознаграждены и подкреплены социальной сетью человека или медицинскими работниками. Поэтому человек может неохотно раскрывать компенсаторное поведение, переедание или вносить изменения в какие-либо стратегии снижения веса, даже если они стратегии могут быть вредными.

Некоторым людям с расстройствами пищевого поведения лечение для снижения веса может быть противопоказано или может усугубить расстройство пищевого поведения. По возможности, попытки снижения веса или планы бариатрической хирургии должны проводиться в условиях, позволяющих контролировать расстройство пищевого поведения. Поэтому крайне важно сообщать другим соответствующим лечащим специалистам о диагнозе, медицинских и психиатрических рисках, особенно если есть рецепты на лечение для снижения веса и/или планы бариатрической хирургии. Также рекомендуется обратиться в организации поддержки близких, семьи и родителей.

В связи с этим нами была сформулирована следующая цель исследовательской работы.

Цель исследования – - изучить значение международных опросников в оценке нарушений пищевого поведения у молодых лиц с ожирением.

Материал и методы исследования. В исследование были включены 200 пациентов с ожирением 1-3 степени. Из них были отобраны 60 пациентов (22 женщины, 38 мужчин, средний возраст $26,8 \pm 1,7$ лет) согласно протокола исследования. Группу контроля составили 20 здоровых лиц.

Пациенты были распределены на 3 группы в зависимости от ИМТ: I группа, $n=20$, ИМТ ≥ 30 И < 35 кг/м², II группа, $n=20$, ИМТ ≥ 35 И < 40 кг/м², III группа, $n=20$, ИМТ > 40 кг/м².

Критерии включения: ожирение 1-3 степени, мужчины и женщины, возраст от 18 до 44 лет.

Критерии исключения: сахарный диабет 1 и 2 типа, острые и хронические заболевания почек, печени и сердца, заболевания соединительной ткани, васкулиты, онкологические заболевания, дети, подростки, лица старше 44 лет.

Как при исходном уровне, так и при последующей оценке вес (кг), рост и окружность талии (см), окружность бедер (см), окружность шеи (см) измерялись в тот же день и непосредственно перед психологической оценкой.

Были проведены анализы крови для оценки уровня общего холестерина (а также липопротеинов высокой плотности (ЛПВП) и липопротеинов низкой плотности), триглицеридов, аланинаминотрансферазы, глюкозы и гликированного гемоглобина. Кроме того, были исследованы уровни инсулина, С-пептида, ТТГ, свободного тироксина в крови. Забор крови проводился утром (8–9 часов утра), и все участники голодали в течение 8 часов перед тестом. Также оценивались жизненно важные показатели, такие как диастолическое артериальное давление и систолическое артериальное давление.

В исследовании были применены также инструментальные методы обследования-УЗИ внутренних органов, показатели уровня качества жизни больных (опросники: Голландский опросник пищевого поведения, Шкала Занга для самооценки тревоги и разработанная нами анкета-опросник), а также статистические методики.

Мы сравнили частоту РПП (нервная анорексия, нервная булимия, компульсивное переедание и другие специфические расстройства питания и пищевого поведения) и их симптомы у 60 пациентов с ожирением 1-3 степени.

Диагнозы РПП и депрессия/тревожность на протяжении всей жизни, а также клинически значимые нарушения пищевого поведения на протяжении

всей жизни (например, переедание, чрезмерные физические нагрузки) оценивались с использованием вышеуказанных опросников.

Лица были отнесены к категории больных депрессивное расстройство (ДР) или тревожным расстройством в течение всей жизни, если у них когда-либо наблюдался «определенный» (т. е. все критерии, удовлетворяющие полностью) или «вероятный» (например, все критерии, удовлетворяющие полностью за исключением одного, который присутствовал на подпороговом уровне) диагноз DSM-IV: ДР, ГТР, паническое расстройство, агорафобия, социальная фобия, специфическая фобия, ОКР или ПТСР. Аналогичным образом, участники были отнесены к категории пациентов с РПП, возникавших в течение всей жизни, если они когда-либо соответствовали критериям «определенного» или «вероятного» диагноза DSM-5: АН, БН, КП, расстройство очищения или СРППИ, характеризующееся клинически значимым завышением веса и формы. и регулярное компенсаторное поведение (например, чрезмерные физические нагрузки, голодание или строгая диета).

Мы также оценивали пять форм поведения при РПП: объективное переедание (ОП – т. е. употребление объективно большого количества пищи в течение короткого периода времени, сопровождающееся отсутствием контроля над приемом пищи), субъективное переедание (СП – т. е. употребление в пищу количество еды, которое не является объективно большим, но которое, по мнению участника, было слишком большим, что сопровождалось отсутствием контроля), потеря контроля над другими эпизодами приема пищи (ПКП – т. е. ощущение, что человек не может контролировать, что/сколько он ест) за пределами ОП/СП), очищающее поведение (т. е. рвота или использование слабительных или других препаратов для контроля веса) и неочищающее компенсаторное поведение (т. е. чрезмерные физические нагрузки, голодание или строгая диета).

Статистические расчеты проведены в программной среде Microsoft Windows с использованием пакетов программ Microsoft Excel-2007 и Statistica version 6.0, 2003. Полученные данные отражены в диссертации в виде $M \pm m$, где M — среднее значение вариационного ряда, m — стандартная ошибка среднего значения. Достоверность различий между независимыми выборками определялась по методу Манна-Уитни.

Результаты собственных исследований и их обсуждение. В таблице 1 дано распределение осмотренных пациентов по полу и возрасту.

Таблица 1. Распределение больных по полу и возрасту (ВОЗ, 2021 г)

Возраст , лет	Число мужчин	Число женщин
18-44 (молодой возраст)	38(63,3%)	22(36,7%)
45-59 (средний возраст)	-	-
60-74 (пожилой возраст)	-	-
75 и старше (старческий возраст)	-	-
Всего: n = 60	38(63,3%)	22(36,7%)

В таблице 2 дана клинико-anamnestическая характеристика больных, включенных в исследование. Пациенты были распределены на 3 группы в зависимости от ИМТ.

Таблица 2. Клинико-anamnestическая характеристика больных, включенных в исследование

Признак/показатель	I группа n=20, M±SD 1 grade obesity	II группа n=20, M±SD 2 grade obesity	III группа n=20, M±SD 3 grade obesity	P
woman/man	9/11	8/12	5/15	>0,05 >0,05 >0,05
Основное заболевание: Ожирение	9/11	8/12	5/15	>0,05 >0,05 >0,05
Co-morbidity — АГ, n	1/1	2/3	4/8	<0,05 <0,05 <0,05
, n	-/-	1/3	3/7	<0,05 <0,05 <0,05
Курение, n	- /6	-/7	-/7	>0,05 >0,05 >0,05
Давность ожирения, лет	8,2±1,7	12,8±2,4	16,5±3,5	<0,05 <0,05 <0,05
САД, мм рт ст	117,5±8,7	133,8±7,9	139,5±8,3	<0,05 <0,05 <0,05
ДАД, мм рт ст	72,1±3,8	83,4±6,7	90,4±4,9	<0,05

				<0,05
				<0,05
ЧСС, уд/мин	70,6±1,3	73,6±4,6	74,3±3,5	>0,05
				>0,05
				>0,05
ИМТ, кг/м ²	29,7 ±4,7	31,9 ±3,8	36,4 ±3,5	<0,05
				<0,05
				<0,05

Примечание: АГ — артериальная гипертония, ДАД — диастолическое артериальное давление, САД – систолическое артериальное давление, – p – критерий достоверности между группами пациентов.

Как видно из таблицы 2, установлена достоверность различий по сравнению с контролем относительно САД, ДАД, ИМТ у исследованных пациентов ($p < 0,05$). При этом, в 3 группе чаще встречались наследственная отягощенность по ожирению, АГ, вредные привычки (курение), превалировала давность ожирения в сравнении с другими группами.

Далее нами была изучена биохимическая характеристика пациентов (таблица 3).

Таблица 3. Средние биохимические показатели крови пациентов в исследуемых группах

Показатель	I группа n=20, M±SD Ожирение 1 степени	II группа n=20, M±SD Ожирение 2 степени	III группа n=20, M±SD Ожирение 3 степени	контроль n=20	p
Глюкоза натощак, ммоль/л	4,4±0,6	4,2±0,7	4,3±0,5	4,2±0,7	>0,05 >0,05 >0,05
Билирубин общий, мкмоль/л	18.5±1.4	19.7±1,3	17.6±1,2	18.4±1.6	>0,05 >0,05 >0,05
Мочевина, мкмоль/л	4,8±1,3	3,6±3,1	5,2±1,3	4,4±1,2	>0,05 >0,05 >0,05
Креатинин, мкмоль/л	77±6,9	80,6±9,6	75,6±8,2	75±6,2	>0,05 >0,05 >0,05
Общий	4,6±1,3	4,3±1,1	6,7±1,5	4,4±1,2	>0,05

холестерин, ммоль/л					>0,05 <0,05
ЛПНП, ммоль/л	3,8±0,9	3,7±0,2	5,9±0,2	3,6±0,9	>0,05 >0,05 <0,05
ЛПВП, ммоль/л	1,2±0,6	1,6±0,4	1,9±0,3	1,5±0,1	>0,05 >0,05 <0,05
ТГ, ммоль/л	1,4±0,8	1,5±0,4	3,3±0,6	1,1±0,8	>0,05 >0,05 <0,05

Примечание: ЛПНП — липопротеины низкой плотности, ТГ — триглицериды, , р – критерий достоверности при сравнении с данными контроля

Как видно из таблицы 3, показатели гликемии натощак, общий билирубин, мочевина, креатинин во всех группах были в норме, в то время как показатели липидного спектра (общий холестерин, ЛПНП, ЛПВП, были достоверно выше в 3 группе пациентов в сравнении с контролем.

Далее нами был выполнен анализ расстройств пищевого поведения у исследуемых пациентов (таблица 4)

Таблица 4. Анализ расстройств пищевого поведения у исследуемых пациентов

РПП	I группа n=20, M±SD Ожирение 1 степени	II группа n=20, M±SD Ожирение 2 степени	III группа n=20, M±SD Ожирение 3 степени	Всего
Нервная анорексия	-	-	-	-
Булимия	1 (5%)	3 (15%)	6 (30%)	10 (16.7%)
Компульсивное переедание	2 (10%)	7 (35%)	10 (50%)	19 (31.7%)
Очистительное расстройство	5 (25%)	8 (40%)	4 (20%)	17 (28.3%)
СРПП без очистки	12 (60%)	2 (10%)	-	14 (23.3%)

Как видно из таблицы 4, АН в нашем наблюдении не встречалось. БН преобладала у пациентов 3 группы (30% случаев в группе) как и КП (50%).

Очистительное расстройство чаще встречалось во 2 группе (40%), а СРППП в 1 группе (60%).

Люди без нарушений пищевого поведения могут также испытывать когнитивные и поведенческие симптомы РПП (например, неудовлетворенность своим телом, озабоченность едой/весом), связанные с психологическим дистрессом и повышенным риском развития в дальнейшем патологии пищевого поведения. Чтобы определить, усиливаются ли эти симптомы у людей с БДР/АНХ, мы изучили результаты оценки РПП по данным 2 опросников у наших пациентов (таблицы 5-6).

Таблица 5. Результаты исследования Голландского опросника пищевого поведения (DEBQ)(M ± m)

Группы	ОГРАНИЧИТЕЛЬНО Е ПИЩЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ (в норме 2,4 балла)	ЭМОЦИОНАЛЬНО Е ПИЩЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ (в норме 1,8 балла)	ЭКСТЕРНАЛЬНО Е ПИЩЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ (в норме 2,7 балла)
I группа n=20, M±SD Ожирение 1 степени	3,6±0,8 * (12 пациентов, 60%)	1,7±0,6 (5 пациентов, 25%)	2,6±0,8 (3 пациента, 15%)
II группа n=20, M±SD Ожирение 2 степени	1,8±0,5 (4 пациента, 20%)	2,6±0,8* (4 пациента, 20%)	1,6±0,4 (12 пациента, 60%)
III группа n=20, M±SD Ожирение 3 степени	0,6±0,03* (8 пациентов, 40%)	3,2±0,5* (4 пациента, 20%)	1,6±0,4 (4 пациента, 20%)
Всего	24 (40%)	13 (21.7%)	19 (31.7%)

Примечание: * - это p – критерий достоверности при сравнении со значениями нормы

Из таблицы 5 следует, что у пациентов 1 группы в 60% случаев баллы опросника DEBQ (приложение 1) по ограничительному пищевому поведению были достоверно выше значений нормы ($p < 0.05$). Эти пациенты боятся есть,

чтобы не набрать вес или руководствуются соображениями “полезности”. Во 2 группе эти значения были ниже нормы, что указывает на то, что эти пациенты едят бесконтрольно, без ограничений, плохо осознавая, что и как они едят (20% наблюдений). И наиболее низкими были эти баллы в 3 группе пациентов, что означает нарушение пищевого поведения (40%). Всего из 60 больных РПП выявлено у 56 (93.3%).

Пищевой стиль - “эмоциональный едок”: на это указывает повышение баллов по характеристике вопросов эмоционального пищевого поведения, что наблюдалось в 20% пациентов 2-3 групп и в 25% больных 1 группы. В 1 группе эти значения были в норме.

Если показатели по экстернальному пищевому поведению выше нормы – пациент, скорее всего, “безотказный” едок, которому сложно остановиться, начав есть, сложно удержаться при виде вкусной или просто лежащей на виду еды. Такой характер РПП преобладал во 2 группе -60%.

Следующим шагом наших исследований явилась оценка результатов Шкалы Занга для самооценки в исследуемых группах (таблица 6).

Таблица 6. Результаты Шкала Занга для самооценки тревоги (M ± m)

Группы	45-59 points Mild or moderate anxiety disorder	60-74 баллов Выраженное тревожное расстройство или тревожное расстройство тяжелой степени	75-80 баллов Тревожное расстройство крайне тяжелой степени тяжести
I группа n=20, M±SD Ожирение 1 степени	48,3±3,8 (10 пациентов, 50%)	63,4±7,6 (2 пациентов, 10%)	-
II группа n=20, M±SD Ожирение 2 степени	52,8±7,8 (5 пациентов, 15%)	69,4±6,9 (8 пациентов, 40%)	79,8±9,2 (7 пациентов, 35%)
III группа n=20, M±SD Ожирение 3 степени	57,3±8,3 (7 пациентов, 35%)	73,8±7,4 (5 пациента, 25%)	78,8±8,7 (8 пациентов, 40%)
Всего	22 (36.7%)	15 (25%)	15 (25%)

Примечание: * - это p – критерий достоверности при сравнении со значениями нормы

Исследование показало, что в целом было выявлено легкое тревожное расстройство у 22 (36.7%) выраженное тревожное расстройство у 15 (25%) и тревожное расстройство крайне тяжелой степени тяжести у 15 (25%). При этом, наиболее выраженные изменения этой сферы были обнаружены у пациентов 3 группы, где встречалось тревожное расстройство крайне тяжелой степени тяжести в 40% случаев. В целом тревожное расстройство той или иной степени было выявлено у 52 (86,6%) больных из 60.

И, наконец, нами был выполнен корреляционный анализ выполненных исследований (таблица 7).

**Таблица 7 . Корреляционная связь (R) показателей опросника
пищевого поведения DEBQ и шкалы тревоги Занга.**

Нарушения	ЭПП (1)	ОПП	ЭПП (2)
ЛТР	0,25	0,28	0,27
ВТР	0,37	0,42*	0,48*
ТТР	0,62*	0,65*	0,68*

Примечание: ОПП -ограничительное пищевое поведение, ЭПП (1) – эмоциональное пищевое поведение, ЭПП (2) – экстернальное пищевое поведение, ЛРТ – легкое тревожное расстройство, ВТР – выраженное тревожное расстройство, ТТР – тяжелое тревожное расстройство, * - это р – критерий достоверности , $p < 0,05$

Как видно из таблицы 7, выявлены значимые корреляционные связи между примененными опросниками, а именно между тяжелым тревожным расстройством и различными видами нарушений пищевого поведения. То есть, при тяжелом тревожном расстройстве встречались все виды нарушений пищевого поведения. Кроме того, имелась достоверная положительная корреляция между выраженным тревожным расстройством и нарушением пищевого поведения по типу ОПП и ЭПП (2).

Таким образом, выполненные исследования подтвердили данные литературы о том, что у пациентов с нарушениями пищевого поведения при обследовании выявляется тревожное расстройство скрытого характера, что значительно ухудшает качество жизни пациентов с ожирением.

ВЫВОДЫ

Голландский опросник пищевого поведения (DEBQ) является наиболее чувствительным и информативным для определения качества жизни и наличия тревожных расстройств у пациентов с ожирением. 2. Оценка показателей качества жизни, нарушений пищевого поведения и тревожных расстройств с использованием шкалы тревоги Занга, Голландского опросника пищевого поведения (DEBQ), а также оценка качества жизни по разработанной нами анкете могут выступать как критерии клинико-функциональной тяжести состояния и эффективности проводимой терапии у пациентов с ожирением.

БИБЛИОГРАФИЯ.

1. Crow S. The economics of eating disorder treatment. *Curr Psychiatry Rep.* 2014;454. <https://doi.org/10.1007/s11920-014-0454-z>.
2. Klump KL, Bulik CM, Kaye WH, Treasure J, Tyson E. Academy for eating disorders position paper: eating disorders are serious mental illnesses. *Int J Eat Disord.* 2009;42:97–103. <https://doi.org/10.1002/eat.20589>.
3. Nagl M, Jacobi C, Paul M, Beesdo-Baum K, Hofler M, Lieb R, Wittchen HU. Prevalence, incidence, and natural course of anorexia and bulimia nervosa among adolescents and young adults. *Eur Child Adolesc Psychiatry.* 2016;25:903–18. <https://doi.org/10.1007/s00787-015-0808-z>.
4. Stice E, Marti CN, Shaw H, Jaconis M. An 8-year longitudinal study of the natural history of threshold, subthreshold, and partial eating disorders from a community sample of adolescents. *J Abnorm Psychol.* 2009;118:587–97. <https://doi.org/10.1037/a0016481>.
5. Allen KL, Byrne SM, Oddy WH, Crosby RD. DSM-IV-TR and DSM-5 eating disorders in adolescents: prevalence, stability, and psychosocial correlates in a population-based sample of male and female adolescents. *J Abnorm Psychol.* 2013;122:720–32. <https://doi.org/10.1037/a0034004>.
6. Cooper Z, Bailey-Straebl S. Disseminating evidence-based psychological treatments for eating disorders. *Curr Psychiatry Rep.* 2015;17:551. <https://doi.org/10.1007/s11920-015-0551-7>.
7. Moessner M, Bauer S. Maximizing the public health impact of eating disorder services: a simulation study. *Int J Eat Disord.* 2017;50:1378–84.
8. Hart LM, Granillo MT, Jorm AF, Paxton SJ. Unmet need for treatment in the eating disorders: a systematic review of eating disorder specific treatment seeking

among community cases. *Clin Psychol Rev.* 2011;31:727–35. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.03.004>.

9. Ali K, Farrer L, Fassnacht DB, Gulliver A, Bauer S, Griffiths KM. Perceived barriers and facilitators towards help-seeking for eating disorders: a systematic review. *Int J Eat Disord.* 2016;50:9–21. <https://doi.org/10.1002/eat.22598>.

10. Galmiche M, Déchelotte P, Lambert G, Tavolacci MP. Prevalence of eating disorders over the 2000–2018 period: a systematic literature review. *Am J Clin Nutr.* 2019;109(5):1402–1413. doi: 10.1093/ajcn/nqy342

11. Hoek HW. Review of the worldwide epidemiology of eating disorders. *Curr Opin Psychiatry.* 2016;29(6):336–339. doi: 10.1097/YCO.0000000000000282

12. Ralph AF, Brennan L, Byrne S, Caldwell B, Farmer J, Hart LM, Heruc GA, Maguire S, Piya MK, Quin J, Trobe SK, Wallis A, Williams-Tchen AJ, Hay P. Management of eating

ОРОЛ ФОЖИАСИНИНГ ИЖТИМОЙ ОҚИБАТЛАРИ.

Кушаков Файзулла Абдуллаевич.

ТДТрУ «Ижтимоий фанлар» кафедраси катта ўқитувчи.

Электрон адрес: kushakovfayzullo@gmail.com

Телефон: +99897 777 25 83, +99890-002-25-83.

Наурзалиева Шайдахан Махсетовна

ТДТрУ Электротехника ва компьютер муҳандислиги факультети АБ-9р гуруҳ
талабаси

Электрон адрес: naurzalievashayдахан@gmail.com

Телефон: +99893-813-18-03

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Орол денгизининг қуриш тарихи ва сабаблари ижтимоий таҳлил қилинди. Ҳозирги кунда Оролни денгизини қутқаришига қаратилган чора-тадбирлар турлари ўрганиб чиқилди. Халқаро ташкилотларнинг Орол муаммосини ўрганиши ва уни бартараф этишига қаратилган чора-тадбирларнинг аҳамият хусусида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: *Орол денгизи, экологик муаммолар, денгиз туби, “Орол денгизидаги бог’им”, агро ва экотуризм, саксовул.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы история и причины образования Аральского моря. В настоящее время прорабатываются виды мер, направленных на спасение Аральского моря. Обсуждалась значимость изучения международными организациями островной проблемы и мер, направленных на ее устранение.

Ключевые слова: *Аральское море, экологические проблемы, морское дно, «Мой сад в Аральском море», агро и экотуризм, саксаул.*

ABSTRACT

This article analyzes the history and reasons for the formation of the Aral Sea. Currently, types of measures aimed at saving the Aral Sea are being developed. The importance of studying the island problem and measures aimed at eliminating it by international organizations was discussed.

Key words: *Aral Sea, environmental problems, seabed, “My garden in the Aral Sea”, agro and ecotourism, saxaul.*

КИРИШ.

Бугунги кунда дунёда инсоният бир неча турдаги глобал муаммоларга дуч келяптики, бу муаммоларни ечими топиш ва бартараф этиш бир давлат ёки бир миллатни қўлидан келадиган иш эмаслиги кундай равшан. Табиатга етказилган зарарни натижасида вужудга келётган экологик муаммолар бир неча авлод вакиллари соғ-саломатлиги, яшаш тарзи ва рухиятига салбий таъсир қилиб келмоқда.

Бундай муаммолар афсуски Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмаган. Тарихан худуди нуқтаи назардан дунёда 4-ўринда турган Орол денгизининг қуриши мамлакатимизни экологик муаммоларга дуч келишига олиб келди. Қорақалпоқистон худудидаги Орол бўйи аҳолисининг экологик муаммоларга дуч келганига 40-50 йилга яқинлашди.

АСОСИЙ ҚИСМ.

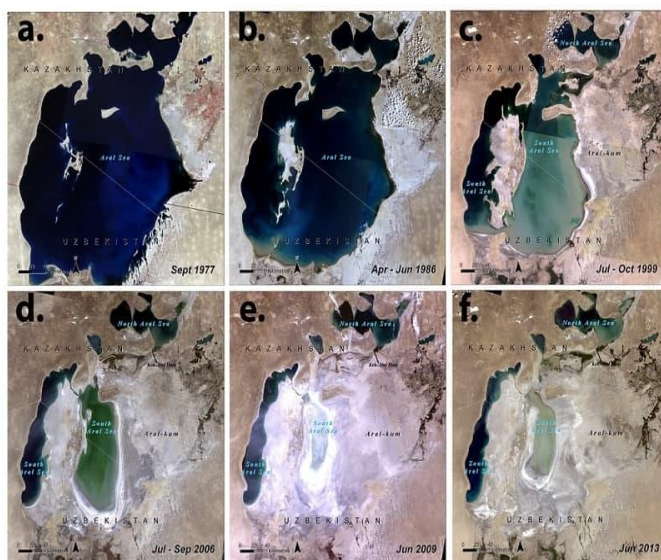
Бир пайтлар Орол денгизи сувининг ҳажми 1064 куб километрни ташкил қилган. Сирдарё ва Амударё суви қуйиладиган денгиз сатҳи кейинги 35 йилда 20 метрга пасайди. 1960 йилдан 1996 йилга қадар денгиз 748 куб километр сувини йўқотди.⁵⁷

Ҳозирда Орол муаммоси глобал тус олган. Оролнинг қуриган майдонида пайдо бўлган жуда катта

сахродан йилига 100 миллион тонна тузли чанг кўтарилади. Бу чанг зарралари Европа давлатлари, Норвегия ўрмонларигача етиб бормоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб бутун дунёни Орол муаммосини ҳамжиҳатликда ҳал қилишга чақириб келмоқда. Зеро, Орол бу нафақат Марказий Осиё балки, бутун Евроосиё қитъасини муаммоси ҳисобланади. Оролни қутқариш мақсадида мамлакатимизда қабул қилаётган қарорлар ўз самарасини бериб келмоқда.

Президентимизнинг 2017 йил 18 январдаги қарорига мувофиқ 2017-2021 йилларда Оролбўйи минтақасини ривожлантириш Давлат дастури қабул қилинди. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида Оролбўйи минтақасини ривожлантириш жамғармаси тузилди ва унга 200 миллиард сўмдан ортиқ маблағ йўналтирилди.

⁵⁷ Г.Бобоева, ЎзА. <https://pm.gov.uz/ru/lists/view/447>

Орол денгизининг Мўйноқ тумани ҳудудида жойлашган қисмида бундан 50-60 йил олдин чуқурлиги 56 метрлик сув бўлган. Президентимиз ташаббуси билан мазкур ҳудудга саксовул экилиб, ўзига хос ўрмонга айлантириш чоралари кўрилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ташаббуси билан БМТ Бош Ассамблеясининг 2021 йил 18 майдаги 75-сессиясида «Оролбўйи минтақасини экологик инновациялар ва технологиялар ҳудуди деб эълон қилиш тўғрисида»ги махсус резолюцияси қабул қилиниши, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Оролбўйи халқаро инновация

марказининг фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори қабул қилиши, қарорга мувофиқ, Орол денгизи қуриши оқибатларини бартараф этиш ҳамда сайёҳлар сонини кўпайтиришга қаратилган “My garden in the Aral Sea” (“Оролдаги боғим”) агро ва экотуризм лойиҳаси амалга оширилиши, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ўрмон хўжалиги тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида» 2020 йил 6 октябрдаги ПҚ-4850-сон қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида ўрмон хўжалиги тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини 2020 — 2022 йилларда амалга ошириш бўйича «йўл харитаси»да ҳар йили Орол денгизининг қуриган тубида ўрмонзорлар барпо этиш чора-тадбирларини амалга ошириш каби муҳим қарорлар қабул қилиниб, амалда ижроси таъминланмоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 18 январдаги 31-сон қарорига

2022 — 2026 йилларда Орол денгизининг суви қуриган туби ва Оролбўйи ҳудудларида «яшил қопламалар» — ҳимоя ўрмонзорларини барпо этиш

хусусидаги чора тадбирларни ижроси нуқтаи назаридан қуйидаги вазифалар устувор йўналиш сифатида қабул қилинган эди.⁵⁸

Шу кунгача Орол тубининг 338 минг 178 гектардан ортиқ майдони саксоваул экиш учун тайёрланди. 109 минг 851 гектар майдонда 443.3 тоннадан ортиқ саксовул уруғлари экилди. Шундан техникалар боролмайдиган 60 минг гектар майдонга авиация ёрдамида уруғ келади.

Марказий штабдан 100 километр узоқликда ҳозирги кунда ўрмон уруғ сепиш, ариқ тортиш ишлари олиб борилмоқда. Бундан ташқари, кўчатдан ўрмон экиш ишлари учун ариқлар тортилиб ерлар тайёрланиб қўйилди.

Тайёрланган ерлар учун ўрмон кўмитаси тизимидаги Қорақалпоғистон Республикаси ўрмон хўжалигининг хўжаликларида 200 гектар ер майдонида кўчатзорлар барпо қилиш учун саксовул уруғлари экилди.

Биринчи босқичдада айнан, Орол денгизининг қуриган тубида, Орол денгизидан келадиган, кўтариладиган кум, чанг, туззорларни олдини олиш мақсадида шамол йўлини тузадиган 500 минг гектарлик ер майдони танлаб олинган. Бунинг натижасида экилаётган саксовулзорлар иккинчи йилдан бошлаб 20%га, бешинчи йилдан бошлаб 70% га, 7-8- йилдан бошлаб 10-йилдан кейин 100% Орол денгизини қуриган тубидан кўтарилаётган чанг, туз боронларни тўхташи учун асос бўлади. Мўйноқ чўлларида ўсиб турган саксовул уруғларини териш, йиғиш ишлари ҳам пухта режа ва аниқ режа, тизим асосида йўлга қўйилгани мазкур жараёнда кўшимча 600 дан зиёд мавсумий иш ўрни яратилишига олиб келди ҳар бир килограмм уруғ учун 10-15 минг сўмдан уруғ йиғиш мумкин. Бу, 1 кунда 150 минг сўм, 1 ойда 4 500 000 сўм даромад топиш мумкин дегани. Тиркамаларга саксовул уруғлари юкланиб, улар Орол ичида ташкил қилинган аэродромларга юборилади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 18 январдаги 31-сон қарорига

2022 — 2026 йилларда Орол денгизининг суви қуриган туби ва Оролбўйи ҳудудларида «яшил қопламалар» — ҳимоя ўрмонзорларини барпо этиши

ҲАЖМЛАРИ

минг гектар

Т/р	Худудлар номи	Жами 2022 — 2026 йиллар да	Шу жумладан, йиллар бўйича:					Чўл ўсимликлари турлари	Шундан экиш усуллари бўйича:	
			2022 йилда	2023 йилда	2024 йилда	2025 йилда	2026 йилда		уруғда	кўчатда
			а	а	а	а	а	н	н	

⁵⁸ <https://lex.uz/docs/4662194>

1.	Қорақалпоғистон Республикаси	500	100	100	100	100	100	саксовул, қорабурок, қандим	475	25
2.	Бухоро вилояти	200	40	40	40	40	40	саксовул, черкез	180	20
3.	Навоий вилояти	250	50	50	50	50	50	саксовул, қандим, черкез	235	15
4.	Хоразм вилояти	50	10	10	10	10	10	саксовул	49	1
Жами		1000	200	200	200	200	200	х	939	61

Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 18 январдаги 31-сон 2022 — 2026 йиллар давомида Орол денгизининг суви қуриган туби ва Оролбўйи ҳудудларида «яшил қопламалар» барпо этиши учун чўл ўсимликлари уруғларини тайёрлаш

тонна

Т/р	Ҳудудлар номи	Чўл ўсимликлари турлари	Жами 2022 — 2026 йилларда	Шу жумладан, йиллар бўйича:				
				2022 йилда	2023 йилда	2024 йилда	2025 йилда	2026 йилда
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	саксовул, қорабурок, қандим	1900	380	380	380	380	380
2.	Бухоро вилояти	саксовул, черкез	800	160	160	160	160	160
3.	Навоий вилояти	саксовул, қандим, черкез	1000	200	200	200	200	200
4.	Хоразм вилояти	саксовул	200	40	40	40	40	40
Жами			3900	780	780	780	780	780

2023 йилнинг 24 март куни Саида Мирзиёева БМТ бош қароргоҳида тузилманинг Сув масалалари бўйича конференциясида иштирок этиб, Ўзбекистон номидан чиқиш қилди. У ўз чиқишида дунё ҳамжамиятининг эътиборини яна бир бор Орол фожиасига **қаратди**.

“Сувга мўл денгиз фақат Нукус музейида осилган рассомларнинг ярқираб, жилваланиб, ҳаёт ва эркинлик баҳи этувчи расмларида қолган. У қуриб битгандагина одамлар унинг қадрига етди. Орол денгизининг инқироzi инсониятнинг атроф-муҳитга эътиборсизлиги оқибатлари ҳақида даҳшатли эслатмадир. Бироқ гамхўр одамларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли у яна умид ва янгилашиш рамзига айланмоқда. Мамлакатимиз Орол денгизи қуришининг

салбий оқибатларини бартараф этиш борасида изчил саъй-ҳаракатларни амалга оширмақда”, — деди Саида Мирзиёева.⁵⁹

Орол денгизини куриши собиқ иттифоқи томонидан олиб борилган сиёсат оқибатида вужудга келди. Ҳозирги кунда Орол муаммосини бартараф қилиш эса асосан Ўзбекистоннинг зиммасига тушмоқда. Орол муаммосини батараф қилиш бўйича қабул қилинган чора тадбирларни амалга оширишдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ушбу ташаббусини бутун халқимиз қўллаб-қуватламоқда. Ўзбекистоннинг барча вилоятларидан ишчи гуруҳлар тузилиб, бир мақсадда фаолият олиб боришмоқда.

ХУЛОСА.

Орол бўйи мамлакатлари бирлашган ҳолда ушбу муаммони ҳал қилишмас экан, Марказий Осиё давлатларини мисли кўрилмаган қурғоқчилик кутмоқда. Тахминан 70-75млнга яқин инсонлар ҳаёти хавф остида қолади. Шунинг учун Оролни кутқариш Марказий Осиёдаги инсонларни кутқариш деган маънони англатади. Бунинг учун эса барча давлатлар бир тану-бир жон бўлиб Оролга ҳаётни қайтаришлари талаб этилади.

REFERENCES

1. Г.Бобоева, ЎзА. <https://pm.gov.uz/ru/lists/view/447>.
2. <https://kun.uz/07184999>
3. <https://lex.uz/docs/4662194>
4. Aripov, N. M., & Sa'dullayev, N. S. M. (2023). TONAL RELS ZANJIRI VA TESKARI TORTISH RELS TARMOQLARINI BIRGALIKDA ISHLASHINING XUSUSIYATLARI. Молодой специалист, 2(17), 7-11.

⁵⁹ <https://kun.uz/07184999>

POLIMER ISHLAB CHIQRISH KORXONALARI ISHCHILARINI OVQATLANISHIGA GIGIYENIK BAHO BERISH

Kamilova Aida Sheraliyevna

TTA Bolalar, o'smirlar va ovqatlanish gigiyenasi kafedrası mustaqil
izlanuvchisi, Toshkent, O'zbekiston
aida.kamilova1988@gmail.com

Turdialiyev Shavqatillo Xoshimjon o'g'li

TTA Bolalar, o'smirlar va ovqatlanish gigiyenasi kafedrası magistratura talabasi,
Toshkent, O'zbekiston
shavqatilloturdialiev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda ilm fan va texnologiyalar rivojlanib borayotgan bir vaqtda polimer ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan talab ham ortib bormoqda. Shu talabni inobatga olib, shu polimer mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar (ishchilar) turmush tarzi, ovqatlanishi (ish vaqtida), ish smenasi (kunduzgi, kechki) va boshqa fiziologik ehtiyojlari qay darajada maqsadga muvofiqligini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ish vaqtida ovqatlanishiga bo'lgan talablarni o'rganish ish samaradorligini oshirishda va ishchilar salomatligini saqlashda yetakchi omillardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: polimer materiallar, ovqatlanish, korxonalar ishchilari, kunlik ratsioni, kasbiy kasallanish, gigiyena, nutritsiolog.

ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПИТАНИЯ РАБОТНИКОВ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ПРОИЗВОДСТВУ ПОЛИМЕРОВ

АННОТАЦИЯ

Сегодня, одновременно с развитием науки и техники, увеличивается и спрос на полимерную продукцию. Учитывая это требование, важно изучить соответствие образа жизни, питания (в рабочее время), режима работы (дневное, вечернее) и других физиологических потребностей производителей (работников) этих полимерных изделий. Изучение требований к питанию, особенно в рабочее время, считается одним из ведущих факторов повышения эффективности труда и охраны здоровья работающих.

Ключевые слова: полимерные материалы, питание, работники предприятий, суточный рацион, профессиональное заболевание, гигиена, врач-диетолог.

HYGIENIC ASSESSMENT OF FOOD OF WORKERS OF POLYMER PRODUCTION ENTERPRISES

ABSTRACT

Today, at the same time that science and technology are developing, the demand for polymer products is also increasing. Taking into account this requirement, it is important to study the suitability of the lifestyle, food (during working hours), work shift (daytime, evening) and other physiological needs of the producers (workers) of these polymer products. Studying the requirements for food especially during working hours is considered one of the leading factors in improving work efficiency and protecting the health of workers.

Keywords: *polymer materials, nutrition, enterprise workers, daily ration, occupational disease, hygiene, nutritionist.*

KIRISH

Hozirgi kunda dunyoning rivojlanish mamlakatlarida polimer mahsulotlaridan keng foydalanish surati kun sayin ortib bormoqda. Polimerlarning yengilligi, ishlov berish qulayligi, tashqi ko‘rinishining chiroyligi, ularning sanoatning barcha sohalariga kirib borganligini ko‘rsatadi. O‘zbekistonda har yili umumiy o‘lim holatlarining 78% yuqumli bo‘lmagan kasalliklar tufayli yuzaga keladi. Bu albatta ovqatlanish tartibi bilan ham bog‘liq hisoblanadi. Ayniqsa 30 - 69 yoshdagi erta o‘lim sabablari strukturasi birinchi o‘rinni qon aylanish tizimi kasalliklari, shu jumladan yurak qon tomir kasalliklari, arterial gipertoniya va uning asoratlari (miokard infarkt, insult va boshqalar) egallaydi [3].

Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma‘lumotiga ko‘ra, 2012 - yildagi 56 million o‘limning 38 millioni (68%) yuqumli bo‘lmagan kasalliklar oqibatida kelib chiqqan [3]. Polimer ishlab chiqarish korxonalarida ishchilar salomatligiga katta e‘tibor berish kerak bo‘ladi. Ularni ovqatlanishini har doim nazorat ostida ushlab turish juda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ovqatlanishiga e‘tibor bermaslik tufayli ishchilar orasida turli xil zaharlanish bilan bog‘liq bo‘lgan, yuqumli bo‘lgan va boshqa kasalliklarni kelib chiqishiga sababchi bo‘ladi [5].

Asosiy yuqumli bo‘lmagan kasalliklarga yurak - qon tomir kasalliklari, qandli diabet, saraton va surunkali nafas olish kasalliklari kiradi. Mazkur kasalliklarning asosiy xavf omillari bu nosog‘lom ovqatlanish tartibi va me‘yorlariga rioya etmaslik, past darajadagi jismoniy faollik, tamaki va alkogol mahsulotlarini iste‘mol qilish hisoblanadi [8].

Ishning maqsadi. Polimer ishlab chiqarish korxonalarida ishchilarini kasallanish holatlari va ovqatlanishiga gigiyenik baho berish.

Tekshirish usullari. Korxonada xodimlarini ovqatlanish tartibini so'rovnoma asosida tahlil qilish hamda maxsus chora – tadbirlar ishlab chiqish.

Natijalar. Korxonada xodimlarini ovqatlanish tartibini so'rovnoma asosida tahlil o'tkazilganda, erkaklarning kunlik mahsulotlarining iste'mol nisbati ayollarga nisbatan keskin farq qilganligini ko'rsatmoqda. Erkaklarning kunlik ratsioni qovurilgan, tuzli, achchiq va qovurilgan ovqatlarining iste'moli bilan birgalikda yetarli darajada ortiqcha shirinliklardan tashkil topgan. Bu esa aks holda kasallikning rivojlanishining eng asosiy xavf omillaridan biri hisoblanadi.

Mahsulotlarning iste'molini baholashda kun davomidagi ovqatlanish tartibi va uning gigiyenik talablarga mos kelish va kelmasligi baholandi.

Nazorat ostiga olingan xodimlarning ovqatlanish tartibining yilning yoz masumida ovqatlanish holatining tahlili shuni ko'rsatadiki, don mahsulotlaridan unning miqdori erkaklarda 125%ga, ayollarda esa 75% gacha, erkaklarda 1,25 martaga, ayollarda 0,75 martaga ko'pligi aniqlangan.

Nonning kunlik iste'mol darajasi esa erkaklarda 167,6%, ayollarda 163,1%ga ortiqchaligi aholining ikkala jinsida ham moddalar alashinuvi jarayonini izdan chiqishga olib kelishiga sharoit yaratilganligi ko'rsatib turibdi. Bu bir oddiy non iste'molidagi misol edi. Boshqa mahsulotlarchi?

Ishchilarning kasallanishi ko'pgina omillarga bog'liq bo'lgani munosabati bilan uni pasaytirish bo'yicha choralar ishlab chiqarish kompleks muammo hisoblanadi. Uni hal etishda turli ilm va mutaxassisliklarning vakillari ishtirok etadilar: texnologlar, ximiklar, konstruktorlar, fiziklar, tibbiyot xodimlari (dietolog, nutritsiologlar) va boshqalar.

Xavf omillarini keltirib chiqaruvchi asosiy salbiy omillar past jismoniy faollik negizida kundalik ovqatlanishda hayvon yog'lari va gidrogenlashgan nosog'lom yog'lar (transyog'lar)ning iste'moli, meva va sabzavotlar o'rniga yuqori energetik quvvatga ega tarkibida yog', tuz, qand miqdori ko'p bo'lgan oziq-ovqat moddalari bilan almashtirilishi hisoblanadi.

Polimer ishlab chiqarish korxonalarida ishchilar ovqatlanish tartibini fasllar davomida tahlili kasallikning rivojlanishidagi eng asosiy xavf omillarini alohida ajratish va bir-biri bilan korrelyatsion bog'liqliligini gigiyenik va ijtimoiy jihatdan tahlil qilish hamda manzilli chora-tadbirlar bilan birgalikda ratsion ishlab chiqishga asos bo'ladi.

XULOSA.

Ishchilarning kasbiy kasallanishining oldini olish va mehnatini himoya qilishda tibbiyot ilmiga va birinchi darajada - mehnat gigiyenasiga katta rol tegishli bo'lib, uning zimmasiga korxonalarda ogohlantiruvchi va joriy sanitar nazorati o'tkazish,

gigiyenik normativlar ishlab chiqish (yo‘l qo‘yiladigan va optimal), mehnatni tarangligi va og‘irligini baholash, kasbiy kasalliklarni yo‘qotish bo‘yicha kompleks sog‘lomlashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish yuklatilgan [4]. Ular quyidagilardan iboratdir :

1. Texnik va texnologik choralar - bu eng ratsional choralar bo‘lib, mehnat jarayonlarini optimallashtirish, gigiyenik jihatdan xavfsiz ishlab chiqarish texnika va texnologiyalarni takomillashtirish va tadbiiq etish, kam xavfli kimyoviy modalardan foydalanishga qaratilgandir. Korxonalarining texnik qayta ta‘minlanishi iqtisodiyot, gigiyena, mehnat fiziologiyasi tadbiiq va talablariga mos ravishda mashinalar va uskunalar bilan jixozlanishi, kompleks avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirishni, shuningdek ratsional sanitar-gigiyenik uskunalaridan (ventilyatsiya, yoritilganlik va boshqalar) foydalanish tufayli ko‘pgina korxonalarda zararli va xavfli omillarning yuqotilishi yoki xavfsiz darajagacha pasaytirilishi mumkin.

2. Mehnatni tarangligini va og‘irligini pasaytirish chorasiga texnik, texnologik va tashkiliy choralar zamin bo‘ladi.

3. Faqat zararli va xavfli omillar ta‘sirigina emas, balki bajarilayotgan ishning xususiyatlarini va uning tashkil etilganligini (smenaligi, vaxta uslubi va bosh.) hisobga olgan holda ratsional mehnat va dam olish rejimlarini ishlab chiqish.

4. Optimal mehnat sharoitlarini yaratish va u yoki bu omilning (yoki kompleksning) miqdoriy tarkibi ustidan nazorat qilish.

5. O‘zbekiston Respublikasi SSVning 300 - raqamli buyrug‘iga mos ravishda dastlabki va davriy tibbiy ko‘riklarni albatta o‘tkazish. Tibbiy ko‘riklarni sifatli o‘tkazishga va barcha bosqichlarda to‘liq bajarishga manfaatdor bo‘lgan xizmatlar javobgarligini oshirish [2].

6. Ishchilarga tibbiy - sanitar xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish. Bunda eng maqbul va samarador bo‘lgan tibbiy sanitariya qismlari (TSK) bo‘lib, ularning tarkibiga poliklinika, statsionar, ob‘yektning o‘zida esa – sog‘lomlashtirish punktlari (vrachlik va feldsherlik) kiradi. SEO va JSQ ning mehnat gigiyenasi shifokorlari bilan yaqin aloqada ishlashlari kerak, bunda ular umumiy vazifa - umumiy kasallanishni kamaytirish va kasbiy kasallanishni oldini olishni olib borishlari kerak [1].

7. Zararli omillar yani polimer materiallar bilan ishlovchilarni balanslashgan va profilaktik ovqatlar bilan ta‘minlash. Bu eng asosiy urg‘u berib aytiladigan qism bo‘lib, ishchilar uchun eng maqbul ovqat ratsionini tuzish nazarda tutiladi. Chunki polimer ishlab chiqarish korxonalarida ishchilar orasida zaharlanish holatlari ham uchrab turadi, yani xavodan, oziq - ovqat mahsulotlaridan va

boshqalar. Biz bu zararlarni balanslashgan va profilaktik ovqatlanishni to'g'ri yo'lga qo'yish orqali ijobiy tarafga hal etishimiz mumkin bo'ladi.

Tadqiqodlar shuni ko'rsatadiki, polimer ishlab chiqarish korxonalarida ishchilar ovqatlanishini qat'iy nazorat ostiga olish, ular uchun to'g'ri ovqatlanish ratsionini tuzib berish juda ham muhim ahamiyat kasb etadi va bu bizni oldimizda turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O'z R Q – 393 «Aholining sanitariya - epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida» gi Qonuni. Toshkent, 2015.
2. 2022 - yil 28 - yanvardagi PF 60 - son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. Toshkent, 2022.
3. Алматаев Т.О., Алматаев Н.Т., Шарипов К.А. Исследование технологических свойств местных полимерных материалов машиностроительного назначения. 2020 №11-1 (80).
4. Iskandarov A.B. Ipakchilikda va ipakka ishlov berish sanoatida mehnat gigiyenasi, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan kasalliklar rivojlanish xatarining prognozi va profilaktikasi. Toshkent, 2023 61-bet.
5. Ermatov N.J., Alimuxamedov D.Sh., Rustamov A.A., Kutliev J.A. Polimer mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalarida ishchilarining kasallanishining gigiyenik taxlili. Urgench, 2022 y. 476-477 betlar.
6. Kamilova A.Sh., Ermatov N.J., Kamilov D.Y. BOLALARDA UCHRAYDIGAN GELMINTOZ KASALLIGIDA OVQATLANISH RATSIONINING O'RNI – 2023. – T. 3. – №. 4-2. – С. 1339-1343.
7. O.B. Dilmurodova and A.SH. Kamilova "ASKARIDOZ PROFILAKTIKASIDA OVQATLANISHNING AHAMIYATI" 1.2 (2023): 164-168.
8. Shayxova, G. I., Azimov, L. A., Zokirxonova, Sh. A., Shayxova, M. A. Surunkali o'pka kasalligi bilan og'rigan bolalar oilasining tibbiy-ijtimoiy tavsifi. (2022).

ФЕНОЛЬНЫЕ АНТИОКСИДАНТЫ В ЛЕКАРСТВЕННЫХ ТРАВАХ

Собирова Гулрух Хасан кизи

Ферганский Государственный университет, Преподаватель биологии

muratovagulrux@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Антиоксиданты фенольного класса в значительном количестве содержатся в лекарственных травах, обуславливая, их антиоксидантное, противовоспалительное, антимикробное, спазмолитическое и нейропротекторное действия. Содержание флавоноидов в растительном сырье является важнейшим показателем его биологической ценности. Наличие сопряженных структур в молекулах флавоноидов позволяет им выступать в качестве улавливателей свободных электронов – гасителей ценных реакций свободно-радикального окисления.

ABSTRACT

Antioxidants of the phenolic class are contained in significant quantities in medicinal herbs, causing their antioxidant, anti-inflammatory, antimicrobial, antispasmodic properties. The content of flavonoids in plant raw materials is the most important indicator of its biological value. The presence of conjugated structures in flavonoid molecules allows them to act as scavengers of free electrons - quenchers of chain reactions of free radical oxidation.

ВВЕДЕНИЕ

Хорошо известны растения с высокой антиоксидантной активностью, такие как розмарин лекарственный (*Rosmarinus officinalis*), шалфей лекарственный (*Salvia officinalis*), тимьян обыкновенный (*Thymus vulgaris*), душица обыкновенная (*Origanum vulgare*), базилик благородный (*Ocimum basilicum*) – все они из семейства Lamiaceae и относятся к растениям южных широтных групп [1]. Кроме практического интереса эти исследования могли бы дать ответ на вопрос о связи между условиями среды обитания растений и антиоксидантной активностью, обусловленной варьирующим в растениях содержанием полифенолов [2].

Антиоксиданты фенольного класса обладают способностью прямо нейтрализовать свободные радикалы и хелатировать ионы металлов, включая железо [3]. В то же время известно, что в определенных условиях полифенолы могут участвовать в генерации АФК и действовать как прооксиданты [4].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Особый интерес в качестве источников соединений указанных классов представляют растения семейства Fabaceae (бобовые), в частности - представители родов *Trifolium L.* и *Vicia L.*, богатые флавоноидами и изофлавоноидами. Перспективным объектом исследования является иван-чай узколистый (*Chamaenerion angustifolium (L.) Scop.*, сем. *Onagraceae* – Кипрейные), который применяется в традиционной и народной медицине как антиоксидантное, общеукрепляющее, противовоспалительное, ранозаживляющее, поливитаминное, противолихорадочное средство, а также применяется при бессоннице, головных болях, неврозах, анемии, нарушениях обмена веществ [5].

Анализ данных по изученности биологической активности у таннидоносных видов показал, что они характеризуются антибактериальной, антивирусной, противоопухолевой, антимикотической (виды рода *Polygonum L.*, *Rumex L.*), тромбопластической, антиоксидантной, антипротозойной (виды рода *Geranium L.*, *Salix L.*), иммуномодулирующей, противоопухолевой, цитотоксической (виды рода *Thalictrum L.*), ростиингибирующей (виды рода *Tamarix L.*), противотуберкулезной, эстрогенной (виды рода *Rhodiola L.*) активностями [6,].

В последнее время растет интерес к исследованию дикорастущих лекарственных растений, в том числе представителей рода Кипрейных *Epilobium sp.* (семейство *Onagraceae*), насчитывающего почти 200 видов по всему миру. Чай или спиртовые экстракты из свежих надземных частей растений этого рода используются в народной медицине для лечения расстройств предстательной железы, лихорадки, ревматических и головной боли [PDR]. Механизм действия растительных препаратов, полученных из кипрея до конца не изучен, но сообщалось, что они имеют антиандрогенную и антиэстрогенную активности, ингибируют пролиферацию клеток [6], оказывают противовоспалительное, антимикробное и антиоксидантное действие [7].

На основе фитохимического анализа экстрактов листьев, масла из семян представителей *Epilobium sp.* установлено наличие флавоноидов, дубильных веществ, стероидов, жирных кислот. Флавоноиды оказывают капилляроукрепляющее действие, что лежит в основе спазмолитического, противоопухолевого эффектов. Кумарины придают кипрею болеутоляющее, жаропонижающее, сосудорасширяющее, антимикробное действие [8]. Из соцветий кипрея узколистного был получен препарат «Ханерол», обладающий

противоопухолевой активностью [9]. Вследствие высокого содержания витамина С кипрей узколистный входит в состав биологически активной добавки «Нейростабил» [10].

Знания о наличии биологически активных соединений в *Epilobium sp.* и их активности может быть особенно необходимо при проектировании новых безопасных и эффективных составов нутрицевтических и фитотерапевтических препаратов, содержащих лекарственные части этих растений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Matkowski A., Piotrowska M. Antioxidant and free radical scavenging activities of some medicinal plants from the Lamiaceae // *Fitoterapia*.- 2006, №77.-P.346–353.
2. Bettaieb I., Hamrouni-Sellami I., Bourgou S. Et al.Drought effects on polyphenol composition and antioxidant activities in aerial parts of *Salvia officinalis* L. // *Acta Physiol Plant*.- 2011, №33. -P.1103–1111.
3. Rice-Evans C.A., Miller N.J., Bolwell P.G. et al.The relative antioxidant activities of plantderived polyphenolic flavonoids // *Free Radical Research*.- 1995.- Vol. 22, № 4.- P. 375–383.
4. Smirnova G.V., Samoylova Z.Y., Muzyka N.G., Oktyabrsky O.N. Influence of polyphenols on *Escherichia coli* resistance to oxidative stress // *Free Radical Biology and Medicine*.-2009.- Vol. 46, № 6.-P. 759–768.
5. Мамонов Л.К., Сарсенбаев Б.А., Карпенюк Т.А., Ахметова Д.Ш., Кустова Т.С., Мурсалиева В.К., Есенбаева Г.Л. Некоторые фитохимические и фитотерапевтические свойства *Chamaenerion angustifolium* (L.) Scop. и их практическое использование // Матер. междунар. науч. конф. и школы молодых ученых «Физиология растений – теоретическая основа инновационных агро- и фитобиотехнологий».- Калининград: 2014. - С. 285-287.
6. Kiss A.K., Bazylo A., Filipek A., Granica S., Jaszewska E., Kiarszys U., Kosmider A., Piwowarski J. Oenothrin B's contribution to the anti-inflammatory and antioxidant activity of *Epilobium sp.* // *Phytomedicine*. -2011, № 18(7). - P. 557-560.
7. Hevesi B.T., Houghton P.J., Habtemariam S., Kery A. Antioxidant and anti-inflammatory effect of *Epilobium parviflorum*. Schreb // *Phytother Res.* – 2009.– Vol. 23. - P. 719-724.
8. Махов А.А. Зеленая аптека: Лекарственные растения Красноярского края. Красноярск, 1986. - 352 с.
9. Сыркин А.Б., Коняева О.И. Фармацевтические исследования некоторых новых противоопухолевых средств // *Химико-фармацевтический журнал*. -1984, №10. - С. 1172–1180.

10. Ducrey B, Marston A, Gohring S, Hartmann RW, Hostettmann K. Inhibition of 5 α -Reductase and Aromatase by the Ellagitannins Oenothlein A and Oenothlein B from Epilobium Species // *Planta Medica*. – 1997. – Vol. 63. - P. 111- 114.
11. Sobirova, G., & Pozilov, M. (2023). EFFECT OF A TRIAZOLE DERIVATIVE ON MITOCHONDRIAL LIVER DYSFUNCTION IN ALLOXAN DIABETES. *Science and innovation*, 2(D5), 238-240.

ТИПЫ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ДОБАВОК И ИХ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Собирова Гулрух Хасан кизи

Ферганский Государственный университет, Преподаватель биологии

muratovagulrux@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются виды биологически активных добавок и их роль в современном мире, их использование и содержание витаминов в пище.

***Ключевые слова:** биология, биологический актив, сложение биологических активов.*

ABSTRACT

This article analyzes the types of dietary supplements and their role in the modern world, their use and the content of vitamins in food.

***Key words:** biology, biological asset, addition of biological assets*

ВВЕДЕНИЕ

БАДы – это биологически активная добавка к пище, представленная в виде таблеток, капсул, жевательных пастилок или порошка для приготовления напитка. БАД - это набор микроэлементов, которые дополняют пищевой рацион человека. В разных странах мира БАДы пользуются большой популярностью. В странах с высоким уровнем жизни они стали неотъемлемой частью здорового образа жизни людей. В Японии, например, где средняя продолжительность жизни человека составляет 82 года, порядка 90% жителей дополняют свой рацион биологическими добавками к пище. В США аналогичный показатель составляет 80% всего населения, в Европейских странах – порядка 65%. В России же, по статистике за 2015 год, регулярно принимают БАДы примерно 5% от всего населения. Причина тому – отсутствие четкого понимания, какую именно пользу принесет потребление таких добавок [1].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

К огромному сожалению, прилавки магазинов ломятся от визуально привлекательных, но минимально полезных по своему составу продуктов. Фрукты и овощи могут выглядеть, будто их только что сорвали с грядки, но по вкусу будут мало отличаться от пластиковых реквизитов театральных постановок. О содержании полезных витаминов в таких продуктах говорить даже не стоит. Именно поэтому стоит задуматься о дополнительном источнике

витаминов, особенно в зимнее время. Ведь именно этот способ получения полного спектра витаминов на деле оказывается самым простым и безопасным. Интересно: в результате проведенных диетологами исследований выявлено, что в питании современного человека наблюдается существенный дефицит белков, витамина С, фолиевой кислоты и витаминов В1, В2, В6, полунасыщенных жирных кислот и микронутриентов, а углеводы и жиры, наоборот – в избытке. Для 80% населения северных районов страны актуальна проблема нехватки витамина Д, который регулирует особенно важные процессы организма. Большинство из проживающих в мегаполисе людей зачастую испытывает острый дефицит различных витаминов и питательных веществ, например, недостаток витаминов группы В приводит к частым стрессам, нервным расстройствам, депрессиям, дефицит йода - приводит к нарушению функций щитовидной железы и сердечно-сосудистой системы, дефицит железа влечет за собой малокровие или анемию, общую слабость, упадок сил. Люди, занимающиеся спортом, испытывают необходимость в большем количестве витаминов В и С, а также витамина Р, которых недостаточно в привычных нам продуктах питания. Полное отсутствие или недостаток какого-либо элемента может привести к серьезным последствиям, поэтому так необходимо для поддержания общего тонуса и здоровья организма правильно питаться и, по необходимости, обогащать свой рацион дополнительными веществами. К сожалению, даже увеличение количества потребляемых фруктов и овощей не гарантирует увеличение поступающих в организм витаминов и питательных веществ, так как при длительной термообработке, химических удобрениях почвы при выращивании урожая, теряются такие витамины, как А, В, С и Е [2].

Важно уяснить: БАДы не являются лекарством и не заменяют пищу. В первую очередь, это это может быть комплекс пищевых волокон или экстрактов лекарственных растений, полиненасыщенных жирных кислот и аминокислот. БАДы помогают активизировать внутренние резервы организма, за счет богатого витаминами и минералами состава.

В настоящее время все БАДы можно условно разделить на три группы.

Первая группа – это нутрицевтики. Главная их задача – коррекция питания. В состав этих препаратов входит необходимый для нормального функционирования организма витаминный и минеральный комплекс, аминокислоты и антиоксиданты. Приём нутрицевтиков улучшает защитные свойства организма, восполняет нехватку питательных веществ, делает организм стрессоустойчивым.

Вторая группа – это пробиотики. В их состав входят живые микроорганизмы. Благодаря ним восстанавливается естественная флора пищеварительного тракта. Эти препараты полезны для лечения дисбактериоза.

И третья группа – парафармацевтики. Этот вид БАДов применяется в комплексе с медикаментами, например, после лучевой и химиотерапии. Также употребление этих препаратов эффективно перед серьёзной операцией или после неё. С парафармацевтиками реабилитационный период проходит гораздо быстрее [3,4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Беспалов В. Г., Некрасова В. Б., Иорданишвили А. К. Современный взгляд на биологически активные добавки к пище и их использование в лечебно-профилактических целях в клинической медицине // Медицина. XXI век. № 8 (9). С. 86-94. 2007.
2. Cora J. Dillard, J. Bruce German. Phytochemicals: nutraceuticals and human health // Journal of the Science of Food and Agriculture. Vol. 80, iss. 12. P. 1744–1756. 2000.
3. Гичев Ю. Ю., Гичев Ю. П. Руководство по микронутриентологии. Роль и значение биологически активных добавок к пище. М.: «Триада-Х», 2006. 264 с. С. 11—12.
4. Давыдов С. А Posteriori: БАД и другие // Ремедиум. Журнал о российском рынке лекарств и медицинской технике. № 10. С. 50-55. 2013.
5. Sobirova, G., & Pozilov, M. (2023). EFFECT OF A TRIAZOLE DERIVATIVE ON MITOCHONDRIAL LIVER DYSFUNCTION IN ALLOXAN DIABETES. *Science and innovation*, 2(D5), 238-240.
6. Собирова, Г. Х. К. (2022). АНТИРАДИКАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ ЭКСТРАКТОВ ПУСТЫРНИКА, ШИПОВНИКА И БОЯРЫШНИКА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 130-136.

ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ В ВУЗЕ

Хужомов Бобомурод Хайтмуродович

профессора и.о. кафедры физического воспитания и спорта,
ТГПУ имени Низами

АННОТАЦИЯ

В современном мире актуальной проблемой в физическом воспитании является низкий уровень физического здоровья и физической подготовленности студентов. Согласно многим исследованиям, студенты часто выражают негативное отношение к занятиям физической культурой. Это свидетельствует о том, что физическая культура как часть общей культуры личности у студентов не сформирована.

***Ключевые слова.** Физическое воспитание, физическая культура, физические упражнения, студент.*

ABSTRACT

In the modern world, a pressing problem in physical education is the low level of physical health and physical fitness of students. According to many studies, students often express negative attitudes towards physical education. This indicates that physical culture as a part of the general personal culture of students has not been formed.

***Keywords.** Physical education, physical culture, physical exercises, student.*

ВВЕДЕНИЕ

В онтогенезе человека важная роль принадлежит физическому воспитанию. Это касается не только содействия нормальному физическому развитию растущего организма и его совершенствованию, укреплению здоровья, а также и формированию духовных качеств личности. Все это становится возможным и реальным при правильной постановке физического воспитания, осуществлении его в органической связи с другими видами воспитания: умственным, нравственным, трудовым, эстетическим.

По определению, физическое воспитание – это педагогический процесс, направленный на совершенствование формы и функций организма человека, формирования двигательных умений, навыков, связанных с ними знаний и развития физических качеств.

Физическое воспитание является важным средством, сочетающим в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство человека. Оно способствует повышению социальной и трудовой активности людей,

экономической эффективности производства. Занятия физическими упражнениями удовлетворяют социальные потребности в общении, игре, развлечении, в некоторых формах самовыражения личности через социально активную полезную деятельность.

Целью физического воспитания студентов является формирование физической культуры личности и способности направленного использования разнообразных средств физической культуры, спорта и туризма для сохранения и укрепления здоровья, психофизической подготовки и самоподготовки к будущей профессиональной деятельности.

Основными средствами физического воспитания являются физические упражнения. Физическое упражнение – это двигательное действие, специально организованное для решения задач физического воспитания. Содержание физического упражнения составляют входящие в него действия и те основные процессы, которые происходят в организме по ходу выполнения упражнения, определяя величину его воздействия. Оздоровительные силы природной среды и гигиенические факторы также являются средствами физического воспитания и используются в двух направлениях: как сопутствующие условия (занятия на открытом воздухе, в условиях горного климата), усиливающие воздействие физических упражнений при организации специальных дозированных процедур (сеансы закаливания, воздушные, солнечные и водные ванны).

Таким образом, физические упражнения, в сочетании с естественными факторами закаливания помогают повысить общую устойчивость организма к ряду неблагоприятных воздействий внешней среды. Соблюдение гигиенических правил в процессе физического воспитания усиливает положительный эффект физических упражнений. Требования гигиены к режиму нагрузок и отдыха, питания и внешних условий занятий (чистота, освещённость, вентиляция мест занятий) способствуют эффективности проводимых физических упражнений.

Что касается методов физического воспитания, в процессе физического воспитания применяются как общепедагогические методы, так и специфические, основанные на активной двигательной деятельности (метод регламентированных упражнений, игровой метод, соревновательный метод, словесные и сенсорные методы предполагают широкое использование слова и чувственной информации).

Физическое воспитание – неотъемлемая часть обучения и профессиональной подготовки специалистов в высших учебных заведениях,

направленная на укрепление здоровья студентов и их подготовку к высокопроизводительному труду.

В настоящее время число студентов в вузах, имеющих неудовлетворительный уровень психофизического состояния (низкий уровень развития двигательной подготовленности, функциональных возможностей, недостаточное физическое развитие и незначительные отклонения в состоянии здоровья), составляет 65-68% от общего числа занимающихся и относится к подготовительному учебному отделению для занятий физическим воспитанием. Эти неблагоприятные тенденции диктуют необходимость поиска различных действенных мер, направленных на улучшение физического состояния молодежи.

По мнению ученых, наиболее перспективным, доступным и эффективным направлением для достижения улучшения физического состояния нации является внедрение физической культуры как ведущего компонента здорового образа жизни в быт общества.

Одной из актуальных проблем физического воспитания является необходимость формирования мотивационной сферы на активное использование средств физической культуры в условиях производства, учебы, повседневного быта и отдыха.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

В Республике Узбекистан создана стойкая система физического воспитания, охватывающая практически все слои населения, все социальные группы, все возрастные категории. Физическое воспитание студентов – многолетний процесс. В высшем учебном заведении совершенствуются ранее приобретенные умения и навыки физического развития юношей и девушек. Содержание и формы воспитательного процесса в различные периоды обучения меняются и зависят от динамики условий жизнедеятельности, возрастных изменений каждого отдельного студента.

Физическое воспитание в высших учебных заведениях является неотъемлемой составной частью этой системы и одним из условий подготовки высококвалифицированных специалистов. Кроме того, физическое воспитание направлено на подготовку студентов к высокопроизводительному труду, достижению студентами физического совершенства и оздоровлению организма. В данной ситуации для успешного решения государственных задач в области физического воспитания студенческой молодежи необходим поиск более совершенных форм и методов организации учебных занятий, выявление

неиспользованных возможностей для повышения эффективности физической подготовки молодых специалистов.

Процесс обучения студентов по всем разделам программы по физическому воспитанию предусматривает разностороннюю физическую подготовленность, оптимальный уровень комплексного развития двигательных способностей. Успешное решение этих задач может быть осуществлено только при тщательном учете типологических особенностей занимающихся, исходного уровня физической подготовленности (выносливости, силы, быстроты, гибкости), технической подготовленности, их взаимосвязей.

В настоящее время на помощь преподавателю пришла компьютерная техника, взяв на себя учет и анализ данных об уровне подготовленности студентов, определение индивидуальных факторов, направленных на их физическое совершенствование. Но, какого бы уровня не достигли современные технологии, ведущей фигурой учебно-воспитательного процесса всегда будет оставаться педагог. И от того, насколько творчески он сможет использовать информационные данные, будет зависеть качество осуществления физического воспитания студенческой молодежи.

Таким образом, на занятиях по физическому воспитанию, главной целью является укрепление здоровья и повышение работоспособности для производительной работы в различных областях человеческой деятельности. А это возможно только при сознательном отношении студентов к необходимости занятий физическими упражнениями.

Взаимосвязанная деятельность педагогов и студентов в процессе физического воспитания, т.е. преподавание и учение, составляет две стороны единого процесса: с одной стороны, овладение студентами системой знаний, умений, навыков; повышение своей физической подготовленности, сохранение здоровья, с другой – управляющие действия педагога. Такая деятельность регламентируется целями и временем обучения, а также характеризуется различными формами и методами организации занятий, опираясь на определенную учебно-материальную базу.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Исходя из вышесказанного, можно сделать следующий вывод, для повышения эффективности учебного процесса по физическому воспитанию в вузе, необходим поиск более совершенных форм и методов организации учебных занятий, умение преподавателя объяснить и убедить студента в том, что двигательная активность является лучшим средством профилактики различных заболеваний.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Аврамова, Н.В. Формирование мотивации к самостоятельному использованию средств физической культуры и спорта для сохранения здоровья студентов 2015. – №1(34). – С. 7-13
2. Купчинов, Р.И. Физическое воспитание: учеб. пособ. / Р.И. Купчинов. – Мн.: Тетра Системс, 2006. – 352с.
3. Михаленя, В.М. Физическое воспитание студенток / В.М. Михалени, Т.А. Глазко, Р.И. Купчинов. – Мн.: Дизайн ПРО, 1998. – 128 с.
4. Рустамов, Л. Х. (2012). Значение педагогической практики в подготовке квалифицированных специалистов в сфере физической культуры и спорта. *Молодой ученый*, (10), 379-380.
5. Рустамов, Л. Х. (2013). Источники и этапы развития теории и методики физического воспитания. *Педагогика и современность*, (3), 69-76.
6. Рустамов, Л. Х. (2012). Концепция систематизации непрерывной педагогической практики. In *Педагогика: традиции и инновации* (pp. 183-185).
7. Рустамов, Л. Х. (2013). Физическая культура и ее влияние на организм человека. In *Актуальные вопросы современной науки* (pp. 99-103).
8. Rustamov, L. (2022). IMPLEMENTATION OF A PERSON-ORIENTED APPROACH IN PROFESSIONAL ACTIVITIES OF STUDENTS. *Science and Innovation*, 1(8), 1259-1262.
9. Rustamov, L. (2022). TALABALARNING KASBIY FAOLIYATLARIDA SHAHSGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUVNI AMALGA OSHIRISH. *Science and innovation*, 1(B8), 1259-1262.
10. RUSTAMOV, L. PEDAGOGIK AMALIYOTNI AMALGA OSHIRISH JARAYONI MAZMUNI. O ‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022,[1/11] ISSN 2181-7324.
11. Rustamov, L. X. (2012). Uzluksiz pedagogic amaliyotni tizmlashtirish. *Metodik qollanma Toshkent*.
12. Рустамов, Л. Х. (2023). ВОЛЕЙБОЛ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, 3(1), 48-50.
13. Рустамов, Л. Х. (2023). ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА СТУДЕНТОВ: ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ АСПЕКТ. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, 3(1), 34-38.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ВИДА СПОРТА «БОРЬБА НА ПОЯСАХ»

Очилов Элбек Олимович

Доцент Узбекского государственного университета
мировых языков

АННОТАЦИЯ

Борьба на поясах совершенствовалась веками. В ходе дальнейшего развития этого вида и совершенствования правил проведения соревнований необходимо сохранить самобытные и эффективные приемы и основу борьбы. А приемы национальных видов единоборств входят в арсенал технических действий некоторых олимпийских видов борьбы.

***Ключевые слова.** Борьба на поясах, национальный, международный, спорт.*

ABSTRACT

Belt wrestling has been perfected over the centuries. In the course of further development of this type and improvement of the rules of competitions, it is necessary to preserve original and effective techniques and the basis of wrestling. And the techniques of national types of martial arts are included in the arsenal of technical actions of some Olympic types of wrestling.

***Keywords.** Belt wrestling, national, international, sport.*

ВВЕДЕНИЕ

Борьба на поясах с незапамятных времен верно служила нашим предкам: была средством воспитания, укрепления здоровья, помогала растить сильную, крепкую физически и духовно готовую к жизненным испытаниям молодежь. Развивается техника, наука, изменяются условия жизни людей. Несмотря на это, остается интерес к национальным традициям и культуре. Пример тому – все возрастающая тяга к национальной борьбе, как молодежи, занимающейся ею, так и широкой публики, зачарованной ее зрелищностью.

Самобытны и разнообразны виды единоборств, такие же разные, как народы и эпохи, их создавшие. Техника достижения победы оттачивалась в течение веков, проходила естественный отбор, хранилась культурами разных народов, передавалась из поколения в поколение и дошла до наших дней в виде национальных видов борьбы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Все ранее существовавшие и существующие виды борьбы можно разделить, а точнее классифицировать на несколько групп. В основе классификации положен важный признак каждого вида борьбы – приемы

борьбы с противником. В итоге большинство видов борьбы разделено на семь групп:

- борьба в стойке без действий ногами и захватов ниже пояса;
- борьба в стойке с действием ногами, без захвата ниже пояса;
- борьба в стойке с действием ногами и захватами ниже пояса;
- борьба в стойке и партере без действия ногами и захватов ниже пояса;
- борьба в стойке и партере с действиями ногами, захватами ниже пояса;
- борьба в стойке и партере с действиями ногами, захватами ниже пояса и болевыми приёмами;
- борьба в стойке и партере с действиями ногами, захватами ниже пояса, болевыми и удушающими приемами.

Названия видов борьбы сложились на основе языка народа, который ее культивировал. Рассмотрим, в соответствии с классификацией, из каких же видов борьбы произошла борьба на поясах.

1. Борьба в стойке без действий ногами и захватов ниже пояса.

Характерной особенностью техники в этой группе борьбы являются силовые движения, при помощи которых борец поднимает противника и бросает или сваливает его на спину. Поединок, как правило, проходит на травяной площадке. К данной группе относятся:

Русская народная борьба (в схватку с захватом накрест).

Борьба проводилась в повседневной одежде, захваты строго ограничивались. Борцы сцепляли руки на спине, захватив друг друга накрест. Задача – свалить противника или повалить на спину. Время борьбы не ограничивалось.

Молдавская борьба (трыньтэ-дрянтэ). Молдавская национальная борьба. Одежда – холщовые рубашки и брюки с поясом-шарфом. Борцы также делали захваты крест-накрест, захватывая пояс. Задача – бросить противника на обе лопатки. Время схватки неограниченно.

Татарская борьба (корэш). Национальная борьба татар. Костюм – красно-зеленый с красным кушаком. Борец, после захвата кушака, длинную часть его забрасывает на поясицу соперника под его разноименной рукой и захватывает другой рукой над разноименной рукой соперника и, наклоняясь вперед, кладет голову на правое плечо соперника. Для победы нужно оторвать соперника от ковра и бросить на спину или другую часть тела. Через 3 минуты схватка останавливается и продолжается далее с завязанными кушаками. Длительность схватки 6 минут.

Узбекская борьба (кураш). Одежда – национальный халат, стеганный с мягким поясом. Противники захватывают пояс правой рукой на спине и накручивают его на руку. Захват отпускать нельзя. Левой рукой можно делать захваты за любое место и отпускать их. Для победы нужно бросить противника на ковер. Не разрешается бросать противника через ноги. Время схватки неограниченно.

Древнегреческая борьба. Эта борьба известна нам по литературным источникам и памятникам искусства. По правилам разрешалось противника захватывать руками туловище не ниже пояса. Задача – повалить противника спиной на ковер. Время схватки не ограничивалось.

Башкирская борьба (курэи). Национальная борьба башкирского народа. Костюм – красно-зеленый с мягким кушаком. Борцы, после захвата кушака, длинную часть его забрасывают на поясицу соперника под его разноименной рукой, и захватывает другой рукой над разноименной рукой соперника и, наклоняясь вперед, кладет голову на правое плечо соперника. Для победы нужно оторвать соперника от ковра и бросить на спину или другую часть тела. Через 3 минуты схватка останавливается и продолжается далее с завязанными кушаками. Длительность схватки 6 минут.

2. Борьба в стойке с действием ногами, без захватов ниже пояса.

В этой группе характерной чертой борьбы является: костюм имеет мягкий пояс, разрешаются подножки. Хотя, несмотря на различие в некоторой специфике и национальных костюмах, перечисленные виды борьбы имеют много общих приемов. Борьба проводится на траве или мягкой площадке.

Казахская борьба (курес). Национальная борьба казахов. Одежда – национальный халат, с мягким поясом. Так же разрешается бороться и в трусах, но с поясом. Задача – повалить противника на лопатки, но, не отрывая рук от пояса. Разрешается применять любые броски через ноги. Длительность схватки 15 минут.

Киргизская борьба (курес). Национальная борьба киргизов. Костюм - национальный халат с мягким поясом. Разрешается делать захваты за пояс и за любое место халата выше пояса, а также броски через ноги. Победителем признается борец, бросивший своего противника на спину. Время неограниченно.

Таджикская борьба (гушти). Национальная борьба таджиков. Одежда – национальный халат с мягким поясом. Захваты выполняются за любое место пояса, отворота халата и рукава. Захватывать ниже пояса не разрешается.

Разрешаются броски через ноги. Задача – бросить противника спиной вниз (хотя бы на одну лопатку). Время схватки - 10 мин.

Туркменская борьба (гореш). Национальная борьба туркмен. Одежда – национальный халат (до коленей), подвязанный мягким поясом. Разрешается делать захваты за пояс и любое место халата выше пояса. Победитель должен бросить своего противника на спину так, чтобы тот коснулся земли тремя точками. Разрешается делать броски через ноги. Время схватки неограниченно.

Грузинская борьба (чидаоба). Национальная борьба грузин. Костюм – трусы и специальная короткая куртка из парусины с таким же поясом, которая называется чоха. Захваты выполняются за любое место чохи выше пояса. Разрешается делать броски через ноги. Победитель должен бросить противника спиной на ковер, не дожимая и не переворачивая его. При отсутствии чистой победы лучшему борцу присуждается полпобеды. Борьба обязательно проводится под национальную музыку. Длительность схватки – 5 мин.

Армянская борьба (кох). Национальная борьба армян. Одежда – борцы носят специальный халат – чоха с мягким поясом. Задача – бросить противника спиной на ковер, не дожимая и не поворачивая его. Захваты выполняются за пояс и за чоху выше пояса. Разрешаются броски через ноги. Время схватки неограниченно, но обычно борьба продолжается не более 5-10 мин.

Молдавская борьба (трыньтэ-купэдикэ). Разновидность национальной борьбы молдаван. Костюм – холщовая рубашка и брюки с мягким поясом-шарфом. Разрешается делать хват за пояс и бросать через ноги. Цель – бросить противника на обе лопатки. Время борьбы неограниченно.

Якутская борьба на поясах (курдацан тустуу). Разновидность якутской народной борьбы. Одежда – трусы и матерчатый пояс. Захваты выполняются только за пояс. Разрешается делать подножки. Задача – сбить противника на три точки. Время схватки неограниченно.

3. Борьба в стойке с действием ногами и захватами ниже пояса.

Особенность этой группы борьбы – все приемы проводятся с захватами ниже пояса одновременно с применением приемов ногами. Несмотря на различие в костюме (в одних видах борьбы туловище борца обнажено, в других – борцы надевают специальную куртку), общим остается пояс, за который делаются захваты. Борьба в партере не проводится. Место борьбы – травяная, песчаная или снежная площадка.

Таджикская борьба (бухарская гушти). Разновидность национальной борьбы таджиков. Развивалась среди населения Бухары. Костюм – национальный халат с поясом. Применяются захваты за брюки на бедрах, не

ниже коленей. Задача – бросить противника на спину. Время схвати неограниченно.

Тувинская борьба (куреш). Национальная борьба тувинцев. Одежда – прочные холщовые трусы-плавки – судаю, пояс. Также одевалась специальная куртка – содаю, которая состоит только из спинки и рукавов. Куртка спереди закрепляется планками из сыромятной кожи. Бороться можно и без куртки. Захваты выполняются за любое место куртки, за трусы и любую часть тела. Разрешаются броски через ноги. Победа присуждается за прикосновение к земле противника четырьмя точками. Время схватки неограниченно.

Монгольская борьба (барильда). Национальная борьба монголов. Костюм такой же, как у тувинских борцов только без курток, которые называются удаю, бороться не разрешается. Правила те же, что и в тувинской борьбе. Поражение фиксируется при прикосновении противника к земле 3 точками.

Якутская борьба (хапсагай). Национальная борьба якутов. Одежда борцов состоит из трусов (бандажа) и мягкой обуви. Борются и в обычной одежде. Захваты выполняются за любую часть тела противника, за туловище и ноги. Разрешаются броски через ноги. Падать вместе с противником и раньше него не разрешается. Задача – заставить противника прикоснуться к земле третьей точкой (встать на колени или коснуться рукой). Время схватки неограниченно.

Существовали попытки модернизировать правила и приблизить их к вольной борьбе (к международным правилам). Победу присуждали за бросок на спину, живот или в положении сидя. Однако эти правила в народной борьбе не привились.

Японская борьба (сумо). Японская народная борьба. Одежда – плавкибандаж из плотной материи. Разрешается выполнять захваты за любую часть тела и делать подножки. Задача – бросить противника на землю на три точки или вытолкнуть его из круга (заставить коснуться ногой жгута соломы). Имеет много различных ритуальных церемоний перед началом борьбы. Время схватки неограниченно. Получила развитие среди борцов-профессионалов. Место борьбы – площадка, ограниченная кругом из жгутов рисовой соломы размером до 5 м в диаметре.

Швейцарская старая борьба (швайцершвиген). Старая народная борьба швейцарцев. Костюм – обыкновенные национальные брюки и куртка с мягким поясом. Разрешается выполнять захваты за пояс и ноги, а также делать подножки. Задача – сбить противника на колени, бросить на бок или спину. Время схватки не ограничивается.

Швейцарская новая борьба (сюис либр). Разновидность швейцарской народной борьбы более позднего времени. Одежда – специальные трусы или обычные брюки и пояс. Разрешается делать захваты за пояс, брюки, любую часть тела и бросать через ноги. Задача – бросить противника на спину. Время схватки по уговору – 5 и 10 мин.

Туркменская вольная борьба (хивинская). Разновидность туркменской борьбы, культивируемой хивинцами. Костюм обычный, национальный, с поясом. Разрешается выполнять захваты за пояс, куртку и за ноги. Задача – бросить противника на спину (на три точки). Время борьбы неограниченно.

Английская свободная борьба (кэтч голд). Старинная английская борьба. Костюм — обычные трусы или короткие брюки. Разрешается делать захваты за любую часть тела и применять подножки. Задача – бросить противника на спину. Время борьбы неограниченно.

Узбекская борьба (бухарская). Разновидность узбекской народной борьбы среди жителей Бухары. Одежда – национальный халат с мягким поясом. Разрешается делать захваты за пояс, подножки и захватывать за ноги. Задача борьбы – бросить противника на спину. Время борьбы неограниченно.

4. Борьба в стойке и в партере без действия ногами и захватов ниже пояса – классическая борьба (греко-римская).

Международная спортивная борьба. Характерная черта этого вида борьбы – борьба в партере. Несмотря на ограниченное количество захватов (не ниже пояса) и запрещение применять броски с действием ног, эта борьба содержит большое количество приемов, так как допускает переворачивание противника на спину из положения стоя на колени и лежа (партер). Место борьбы – специальный ковер. Костюм – трусы с плечиками (трико) и ботинки из мягкой кожи. Для победы нужно прижать противника спиной к коврику (туше). Победа присуждается и за проведение приемов (по баллам). Время схватки часто изменялось.

5. Борьба в стойке и в партере с действием ногами и захватами ниже пояса.

Для этой группы характерны приемы с захватами за ноги как при борьбе в стойке, так и в партере. Кроме того, разрешается применять приемы с действием ногами.

Древнеегипетская борьба. Эта борьба известна нам из истории по изображениям на могильных плитах в селении Бени Гассан (Средний Нил). На них нарисовано 242 приема вольной борьбы в стойке и партере, а также захваты за различные части тела и различные приемы ногами.

Древнегреческая (панкратион). Разновидность борьбы древних греков. Костюм – бандаж-плавки. Разрешалось делать приемы с захватами за ноги и выполнять приемы ногами. Задача – прижать противника спиной к земле. Время неограниченно.

Азербайджанская борьба (гюлеш). Национальная борьба народов Азербайджана. Одежда – прочные брюки специального покроя с мягким поясом. Брюки немного ниже коленей, сильно сужены. Захваты делаются за туловище, ноги, пояс и любое место брюк. Допускаются подножки. При борьбе в партере разрешается переворачивать противника на спину, используя с этой целью захваты руками за туловище, ноги, брюки и с помощью своих ног. Цель – прижать противника обеими лопатками к коврику. Время схватки 15 мин. Победа присуждается также и за большее число проведенных приемов.

Вольная борьба. Международная спортивная борьба. Ковер для борьбы и костюм спортсмена такие же, как и в греко-римской борьбе. Также определяют и победителя. Разрешается выполнять захваты за ноги и делать подножки. В партере допускается переворачивать противника на спину, используя для этого любые захваты, обхваты и действия ногами.

Иранская борьба (персидская кошти). Борьба народов Ирана. Место борьбы – травяная площадка, не ограниченная размером. Костюм обычные брюки, туловище обнажено. Разрешается делать захваты за любую часть тела и применять действия ногами в стойке и партере. Задача – положить противника на спину. Время схватки неограниченно.

Пакистанская борьба (кушти). Борьба ведется в матерчатых плавках и босиком на земляной площадке. Цель борьбы – свалить или повернуть противника на спину. Разрешаются захваты за любую часть тела и приемы ногами в стойке и партере. Время неограниченно. Распространена только среди профессионалов.

Турецкая борьба (гюреш). Национальная борьба турок. Одежда – обычные национальные брюки с мягким поясом. Разрешается делать захваты за туловище, руки и ноги, пояс и брюки, делать подножки и поворачивать противника спиной вниз в партере. Задача – прижать противника спиной к коврику, время схватки неограниченно. Борцам разрешали смазывать тело оливковым маслом.

Ланкаширская борьба (ольд фри реслинг). Старая вольная борьба англичан (Ланкаширского графства). Костюм – обычные брюки, туловище обнажено. Разрешается захватывать за любую часть тела. Борьба ведется в стойке и

партере с подножками и действием ногами. Цель борьбы – прижать противника спиной к коврику. Время схватки неограниченно.

6. Борьба в стойке в партере с действиями ногами, захватами ниже пояса и болевыми приемами.

В этой группе видов борьбы разрешается применять броски, удержания на спине и болевые приемы (перегибание и поворачивание конечностей в суставах, и различные сдавливания). Запрещаются лишь удары и опасные для жизни захваты. Болевые приемы применяются с целью принудить противника к сдаче.

Японская борьба (дзюдо). Разновидность японской борьбы. В Японии существует как система физического воспитания. Место борьбы — специальный, сложенный из рисовых циновок ковер — татами. Костюм (кимоно) — специальный халат с поясом и холщовые брюки несколько ниже коленей. Борьба ведется босиком. Применяются захваты за пояс и любую часть халата выше пояса. Разрешается захватывать ногу, если она поднята и не стоит на ковре. Разрешаются действия ногами, захваты суставов рук (кроме кисти) с целью причинить болевое ощущение, удушающий захват горла при помощи отворотов халата и предплечья. Кроме того, разрешается удерживать противника спиной вниз, прижимаясь к нему туловищем. Для победы надо четко бросить противника спиной вниз (не обязательно оставаясь в положении стоя) или удерживать его спиной вниз в течение 30 сек., или принудить его к сдаче, применяя болевой или удушающий прием. Победа присуждается также за лучшие технические действия. Время схватки ограничено условием — по 5 или 10 мин.

Борьба самбо (самозащита без оружия). Борьба, сложившаяся в приемов борьбы дзюдо, греко-римской, национальных видов борьбы народностей некоторых приемов самозащиты. Место борьбы – ковер, как в греко-римской и вольной борьбе. Костюм борцов — трусы, борцовки с мягкой подошвой и специальная куртка с мягким поясом. В борьбе применяются болевые приемы на руки и ноги (кроме удушающих приемов). Победа присуждается за бросок на спину (при этом атакующий должен остаться стоять на ногах) и за болевой прием в положении лежа. В остальных случаях победа присуждается по очкам. Оценка по очкам непрерывно изменяется и совершенствуется.

Вольно-американская борьба (кэч-эз-кэч-кэн). Любительская борьба, культивируемая в США, главным образом, в колледжах и университетах. Костюм — обычные трусы или трико и ботинки. Разрешается применять все приемы, которые выполняются в вольной борьбе по международным правилам, и дополнительно болевые приемы на суставы рук и ног с целью повернуть

противника спиной вниз. Задача – прижать противника спиной к коврику на 2 сек. Время, установленное для борьбы, – 10 мин.

Вольно-американская профессиональная борьба (реслинг). Борьба, распространенная среди профессиональных борцов США, Франции, Италии, других странах. Место борьбы – ковер, ограничиваемый барьером или канатами, – ринг. Одежда – обычные борцовские трусы и ботинки. Разрешается выполнять любые приемы, в том числе удушающие и болевые, с целью прижать противника спиной к коврику. Время поединков устанавливается по специальным условиям матчевой встречи. Соревнования носят коммерческий характер.

Голландская борьба (самозащита). Приемы борьбы, культивируемые в Старой Голландии, известны по литературному источнику Фабиана Ауэрсвальда «Искусство борьбы» (1539) и гравюрам на меди известного художника Дюрера. В этой борьбе, судя по гравюрам, применялись подножки, броски с захватом ног руками и болевые приемы на руки в стойке и партере. Костюм – обычный национальный: куртка с поясом и брюки несколько ниже коленей, туфли. Победа присуждалась, когда противник признавал себя побежденным. Время схватки не ограничивалось.

Борьба, как вид спорта, культивируется различными народами на протяжении многих веков. Каждый народ в разные исторические эпохи проводил соревнования по борьбе. В них он отражал свои национальные обычаи и особенности культуры. В соревнованиях создавались различные приемы для достижения победы. Так, с течением времени рождались правила состязаний и техника борьбы. Это привело к образованию большого количества различных видов борьбы. Одни из них уже исчезли и известны лишь по памятникам искусства и литературным источникам, другие получили распространение и широко используются в современной спортивной практике.

В мире, где существует широкое разнообразие культур, а также видов спорта, всегда будет жить извечная мечта о сближении и единении народов, но одновременно неистребимо желание быть первыми, значительными, неповторимыми, поэтому необходимо сохранить самобытность и основу борьбы на поясах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Ильдарханов И.Г. Мы родом из «Курэш». Казань: Гасыр, 2003. 42 с.
2. 115
3. Кашгарий, М. Devonu lugatit turk. Фан Нашриети. 1960. 344 с.

4. Ким-Кимэн А.Н. Кузнецова З.М. Развитие традиций предков во славу якутского спорта. //Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. 2018.
5. Кузнецов, А.С., Шулика Ю.А. Теоретические основы и методология овладения техникой и тактикой борьбы на поясах. Казань: Поволжская ГАФКСиТ. 2010. 264 с.
6. Кузнецова З.М. История физической культуры и спорта в Республике Татарстан. Монография. Набережные Челны: КамГиФК. 1999. 268 с.
7. Рустамов, Л. Х. (2013). Источники и этапы развития теории и методики физического воспитания. *Педагогика и современность*, (3), 69-76.
8. Рустамов, Л. Х. (2013). Физическая культура и ее влияние на организм человека. In *Актуальные вопросы современной науки* (pp. 99-103).

ВЫЯВЛЕНИЕ КОМПОНЕНТОВ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ВЕРХНЕЙ ПОДАЧИ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ 12-13 ЛЕТ

Рахимкулов Каримжан Даткаевич

Профессор Узбекского государственного университета мировых языков

Кулуев Бакытбек Мамасаитович

Доцент общефакультетской кафедры физического воспитания ОшГУ №2

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена выявлению компонентов физических качеств, определяющих эффективность верхней подачи у волейболистов 12-13 лет, с помощью выявления взаимосвязей между показателями эффективности техники данного технического действия и уровнем развития физических качеств спортсменов данного возраста.

Ключевые слова: *волейболисты 12-13 лет, волейбол, физические качества, верхняя подача, технические действия волейболистов, техника.*

ABSTRACT

This article is devoted to the identification of the components of physical qualities that determine the efficiency of the upper serve in volleyball players 12-13 years old, by identifying the relationships between the indicators of the effectiveness of the technique of this technical action and the level of development of the physical qualities of athletes of this age.

Keywords: *volleyball players 12-13 years old, volleyball, physical qualities, top serve, technical actions of volleyball players, equipment.*

АКТУАЛЬНОСТЬ.

Спортивные достижения волейболистов во многом зависят от уровня их технического мастерства, поэтому поиски путей оптимизации процесса технической подготовки – одна из важнейших проблем современного волейбола.

В волейболе технику составляют приемы и способы, необходимые для ведения игры. Для понимания техники игры как комплекса приемов и способов существует классификация техники.

В технический арсенал занимающихся волейболом входят около 15 технических приемов, и только половина из них более или менее систематически используется спортсменами в соревнованиях.

Среди технических приемов, без которых невозможна успешная соревновательная деятельность, особое место занимают подачи. Высокий уровень владения подачами может сразу принести команде очки или прием

мяча после подачи бывает настолько затруднен, что противник лишается возможности эффективно осуществлять нападающие действия. А это облегчает подающей команде организацию защитных действий.

Подача – единственный технический элемент, исполнение которого полностью зависит от игрока, а не определяется игровой ситуацией и взаимодействием с партнерами или противником. Подающий игрок владеет мячом – он сам выбирает место подачи, способ ее выполнения и решает, куда направить мяч. Это обстоятельство предъявляет самые высокие требования к техническому исполнению подачи.

Большое значение для техники играет уровень сформированности физических качеств у спортсменов, не является исключением и техника подачи у волейболистов. Проявление таких физических качеств, как координационные и скоростные качества, скоростно-силовые качества, гибкость особенно важны для волейболистов.

Следовательно, возникает необходимость определения компонентов физических качеств, определяющих эффективность верхней подачи волейболистов 12-13 лет.

Методы и организация исследований.

Цель исследования – выявить компоненты физических качеств, определяющие эффективность верхней подачи волейболистов 12-13 лет.

Для выявления компонентов физических качеств, определяющих эффективность верхней подачи волейболистов 12-13 лет, проводился корреляционный анализ между показателями эффективности техники верхней подачи и уровнем развития физических качеств спортсменов данного возраста

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ.

Результаты данного корреляционного анализа представлены в таблице.

Таблица

Показатель	Компоненты физических качеств							
	способность к пространственным характеристикам (кол-во раз)	способность к динамическому равновесию, (кол-во раз)	скоростно-силовые качества мышц ног (см)	скоростно-силовые качества мышц ног (см)	скоростно-силовые качества мышц ног (см)	скоростно-силовые качества мышц ног (см)	реакция выбора (кол-во раз)	реакция движения (кол-во раз)

Эффективно сть верхней подачи, (%)	0,76	0,36	0,83	0,80	-0,36	0,54	-0,43	-0,73
--	------	------	------	------	-------	------	-------	-------

Показатели корреляционного анализа между показателями эффективности верхней подачи и уровнем развития компонентов физических качеств у волейболистов 12-13 лет

В ходе корреляционного анализа между показателями эффективности верхней подачи и уровнем развития компонентов физических качеств у волейболистов 12-13 лет, результаты которого представлены в таблице, определено, что сильные положительные корреляционные связи выявлены между следующими показателями: эффективностью верхней подачи и уровнем развития способности к пространственным характеристикам ($r=0,76$), скоростно-силовыми способностями мышц ног ($r=0,83$) и мышц рук ($r=0,80$). Отрицательная сильная взаимосвязь была выявлена между показателями эффективности верхней подачи и уровнем проявления подвижности в плечевых суставах ($r=-0,73$).

Заключение. Следовательно, компонентами физических качеств, определяющими эффективность техники верхней подачи у волейболистов 12-13 лет, являются – способность к пространственным характеристикам, скоростно-силовые способности мышц ног и рук, подвижность в плечевых суставах. При построении процесса технической подготовки волейболистов 12-13 лет необходимо учитывать полученные данные, так, при совершенствовании техники верхней подачи у спортсменов данного возраста необходимо одновременно повышать уровень развития и компонентов физических качеств, определяющих эффективность данных технических действий.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Казарьян, Ю.Б. Специфические особенности воспитания физических качеств гребцов с ампутацией нижних конечностей / Ю.Б. Казарьян, Г.М. Юламанова, А.Н. Попов // Известия ТулГУ. Физическая культура. Спорт. 2018. Вып. 1 С. 134-140.
2. Костарев, А.Ю. Реализация спортивно-образовательного проекта «Здоровое поколение – сильный регион» в системе физического воспитания школьников / А.Ю. Костарев, Г.М. Юламанова, Т.Ф. Емелева, Р.Р. Исмагилова // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. -№1. -2018. -С. 47-49

3. Рустамов, Л. Х. (2013). Источники и этапы развития теории и методики физического воспитания. *Педагогика и современность*, (3), 69-76.
4. Рустамов, Л. Х. (2013). Физическая культура и ее влияние на организм человека. In *Актуальные вопросы современной науки* (pp. 99-103).
5. Рустамов, Л. Х. (2023). ВОЛЕЙБОЛ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, 3(1), 48-50.
6. Rustamov, L. (2022). TALABALARNING KASBIY FAOLIYATLARIDA SHAHSGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUVNI AMALGA OSHIRISH. *Science and innovation*, 1(B8), 1259-1262.

ЭТНОТАФАККУРНИНГ ИЖОБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ БОРАСИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Умарова Фариди Саидикрамовна

Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Мақолада этнотафаккурнинг прагматизм, инновация, тадбиркорлик, янгиланиш жараёнлари билан боғлиқ масалалари муҳокама қилинади, бу борадаги фалсафий қарашларга мурожаат этилади.

***Калит сўзлар:** этнотафаккур, халқ онги, миллат тафаккури, рационал тафаккур, прагматизм, сиёсий тафаккур, иқтисодий тафаккур.*

ABSTRACT

The article discusses issues of ethno-thinking related to pragmatism, innovation, entrepreneurship, renewal processes, and addresses philosophical views in this regard.

***Key words:** ethno-thinking, national consciousness, national thinking, rational thinking, pragmatism, political thinking, economic thinking.*

КИРИШ

Халқ, миллат ижтимоий борлиғини ифода этган ҳар қандай воқелик, ҳодиса маълум бир маънода рационал маънога, прагматистик хусусиятга эга. Келажакни мистицизм ва спиритизмга муккасидан берилган кишилар, элатлар эмас, балки ақлу идрокка, давр талабларини англаган, бу ўриндаги муаммоларни амалий ҳал этишга қодир, Д. Дьон ибораси билан айтганда “тафаккурда реконструкция” қила оладиганлар яратган [1; С. 5-6].

Прагматизм ижтимоий тараққиёт, бу борада амалга ошириладиган инструментлар, эришиладиган ютуқлар, натижалар, ақлу идрокни уларга йўналтириш тўғрисидаги дунёқараш ҳисобланади [2; С.541]. Уни фалсафий таълимотга айланишида Ч.С.Пирс, Ж.Жемс, Д.Дьон каби америкалик файласуфларнинг роли катта. Айнан улар прагматизмдаги инсонни амалий фаолиятга, кундалик муаммоларни, айниқса ишлаб чиқариш ва иқтисодий ҳаёт масалаларини ҳал этишга қодир ақлу тафаккурига эътибор қаратдилар. Амалий натижа – тафаккур ва фалсафий изланишларнинг мақсади бўлишини асослашга интилдилар. Улар прагматизмдаги утилитаризмни тадбиркорлик ва ишбилармонликни, кўпроқ “фойда кўриш”ни ёқлаб чиқдилар. Ж.Жемснинг

“радикал эмпиризми” ҳамма нарсани тажриба келтирган фойда, наф орқали баҳолаш усули сифатида фалсафада ўзига хос ўрин эгаллади [3:С.150].

Тафаккур, шу жумладан, этнотафаккур ҳам, субъектив ходисадир. “Ақлу идрок”, “онг”, “тасаввур”, “хаёл”, “идрок”, “англаш” каби психологик-гносеологик тушунчалар тафаккурнинг атрибутлари, ички, таркибий қисмлари ҳисобланади. Мазкур тушунчалар тафаккурнинг у ёки бу жиҳатларини, хусусиятларини ифода этиб, уни полифункционал воқелик эканини тасдиқлайди. Полифункционаллик биринчидан, тафаккурга таъсир этувчи омилларнинг ранг-баранглиги, серқирралиги, иккинчидан, рационалнинг зиддиятли шаклланиши билан боғлиқдир. Инсон ақлу идрокининг беором изланишга, гоҳо ўзини ўзи рад этишга мойиллиги полифункционалликни муаммолар муаммосига айлантиради.

“Этнотафаккур” халқ, миллат ҳаётига, ақлу идроки, ташқи оламга субъектив муносабатлари, ўзлигини англаши ва ифода этишига оид тушунча ҳисобланади. Унда умуммиллийлик устувор. Шу нуқтаи назардан у тафаккурнинг шахс, гуруҳ, давлат билан боғлиқ поғоналаридан фарқ қилади.

Халқ, миллат мудом ён-атрофга ўзининг реал эҳтиёжлари, ҳаётий тажрибалари нуқтаи назардан ёндошади. Ҳатто, улар эъзозлайдиган ва сиғинадиган дин, эътиқод, символлар ҳам маълум бир ҳаётий эҳтиёжларни ифода этади. Ижтимоий ҳаёт талабларидан мутлақ узилган эҳтиёж йўқ. Халқ, миллат эҳтиёжлари мудом объектив, реалдир. Шунинг учун этнотафаккурнинг прагматик хусусиятларини ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Этнотафаккур халқнинг, миллатнинг объектив борлиққа, ижтимоий муаммоларга рационал муносабати инъикоси ҳисобланади. Ушбу бош белги, хусусият орқали биз халқнинг, миллатнинг ижтимоий борлиқни қандай идрок этаётганини англаймиз. Бу идрок силлиқ шаклландиган ва ўзини зиддиятсиз кўрсатадиган воқелик эмас. Масалан, ўтган асрнинг 90 йилларидаги ўзбек халқи тафаккуридаги ҳолатларни эслайлик. Ўзбек халқи сиёсий тузумнинг даъватларига иккиланмай ишониб келгани туфайли СССРни сақлаб қолиш ғоясининг тарафдори эди. Халқимиз тафаккурида Ўзбекистон кўпмиллатли совет халқи ичидагина барқарор ривожланиши мумкин, деган ўйда эди. Ҳатто 1991 йил 31 августда республикаимиз сиёсий мустақилликка эришган пайтда ҳам у “пролетар интернационализми” ва “коммунистик жамият” қуришга ишончли йўқотмаган. Бу ўринда этнотафаккурда зиддиятли, ҳатто консерватив ҳоллар рўй беришини, уни дарров ўзгартириш, янгилаш қийин эканини кўрамиз. Бироқ сиёсий тафаккур ушбу зиддиятли, консерватив ҳолларни бартараф этиш

қувватига эга эдики, шу сабабли этнофақкурда ён-атрофга соғлом назар ташалаш, давр ва ҳаёт муаммоларини миллий тараққиёт нуқтаи назаридан баҳолаш тажрибаси пайдо бўлди. Демак, этнофақкурнинг шаклланишида ва унда янгиланишлар қилишда сиёсий тафаккурнинг етакчи ўрни бор.

Этнофақкурнинг рационализмга мойиллиги халқнинг, миллатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга муносабатларида яққол акс этади. Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт моҳиятан рационализмга, прагматизм тарафдоридир. Шунинг учун ҳам прагматизм фалсафаси асосчилари тадбиркорликка, бизнес ва ўзаро мусобақалашиб, янги инструментларни, техника воситаларини, фаолият шакллари яратиб яшашга урғу беришади [4;5;6;]. Тадбиркорлик эса наф, фойда кўришга қаратилган фаолият туридир [7: С.190].

Этнофақкур халқнинг, миллатнинг тарихий тажрибасига таянади, ундаги замонга мувофиқ келадиган усулларни ўзлаштиради. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш иқтисодий тафаккурни янгилаш, халқимиз тарихий тажрибасига мурожаат этиш масалаларини кун тартибига қўйди. Бу мавзунини махсус тадқиқ этган мутахассислар фикрига кўра, ўлкамиз халқлари қадимдан замонавий иқтисодий тафаккурга мос қарашларга, тажрибаларга эга бўлган. Уларда “иқтисодиётдаги меркантилизм (қимматбаҳо олтин, кумуш, жавоҳирлар, савдо-сотик ўрни), физиократизм (ер, деҳқончилик ва чорвачилик аҳамияти), классик мактаб (эркин тадбиркорлик, баҳолар эркинлиги, хусусий мулк, рақобатнинг роли), мартинализм (кадр-қиммат, ноёблик) каби таълимотларнинг куртаклари ва аниқ белгилари яққол кўзга ташланади” [8; 240 б]. Демак, бугун иқтисодий тафаккуримиздан жой олган бозор иқтисодиёти, менежмент асослари, талаб ва таклиф, хусусий мулк, тижорат, бизнес кабилар халқимиз тарихий тажрибаларининг объектив давомларидир. Уларда иқтисодий тадбиркорликдан, фаолият турларидан фойда кўриш мумкинлиги рад этилмайди, балки фойда кўришга инсонни фаоллаштирувчи, янги-янги иш усуллари, хизмат турлари ва савдо-сотик воситаларини топиш омили сифатида қаралади.

Этнофақкурни реал ҳаётга муаммолар ва уларни амалий ҳал этиш билан боғлашнинг қанчалик муҳимлиги Президентимиз илгари сураётган инновацион ривожланишдаги вазифалар ҳам тасдиқлайди. Президентимиз Ш.М. Мирзиёев томонидан инновацион ривожланишга оид 30 дан зиёд Фармон ва қарорлар эълон қилинди, мамлакатимизнинг 2030 йилигача бўлган инновацион ривожланиш йўллари белгилаб берилди. Ш. М. Мирзиёевнинг прагматик сиёсати этнофақкурни инновацион ривожланиш томон ўзгартириш, янгилашга қаратилган. Шу мақсадда Ўзбекистонда биргина 2018 йилда чет

эллардаги илғор университетларнинг 7 та филиали очилди, янгича фикрлайдиган, миллий тараққиётни илғор технологиялар билан ривожлантиришга ҳам билими, ҳам тадбиркорлиги билан катта ҳисса қўшадиган олий малакали мутахассислар тайёрлашга киришилди. Бугун Ўзбекистон этнофақкурда инновацион янгиланишни таъминлаш томон йўл тутган.

Этнофақкурнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий борлиқ билан алоқалари ва динамизми унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларда, жамият ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларида, аҳолининг турмуш тарзида акс этади. Этнофақкур ушбу жиҳатлари билан объективлашиб, умуммиллий, умумхалқ ҳаётига, менталитетига оид воқеликка айланади. Шунинг учун этнофақкурни ўрганганда мазкур жиҳатларга, ўзгаришларга мурожаат этиш, улар динамикасини кузатиш, ўрганиш даркор.

Махсус социологик кузатувлар натижаларига кўра, 2011 йили мамлакатдаги иқтисодий ривожланиш ҳолатидан респондентларнинг 91,0 фоизи қониқиш ҳосил қилаётганини билдирган. 2012 йили бу кўрсаткич 97,1 фоизга, 2013 йили эса 97,3 фоизга кўтарилган. Юқоридаги йиллар бўйича мавжуд иқтисодий ҳолатлар қониқмаётганлар 2,3 фоиз, 0,9 ва 0,8 фоизни ташкил этган [9; С. 27]. Кўриниб турибтики, респондентларнинг мутлақ кўпчилиги мамлакатдаги иқтисодий ривожланишдан қониқади. Агар шундай бўлса, нега Ш.М.Мирзиёев давлат раҳбари бўлгач, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга “танқидий таҳлил” зарур бўлиб қолди ва бу соҳада салбий ҳоллар илдиз отгани аён бўлиб қолди? деган савол пайдо бўлади. Ш.М.Мирзиёев мамлакатдаги аҳволни таҳлил қилар экан тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг 2016 йил 19 октябрда бўлиб ўтган VIII съездидаги маърузасида турли “ёвуз иллат”, яъни коррупция, уюшган жиноятчилик, халқ дарди ва ташвишларига бефарқлик, қонунлар ижросининг пастлиги, ишсизлик, қишлоқ хўжалигини молиялаштириш ва модернизациялаш, тадбиркорлар ҳуқуқларини бузиш, бюрократия, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш, аҳолини газ, электр энергияси, ичимлик суви билан таъминлашда жиддий камчиликлар мавжудлигини очиқ эътироф этди. Мана, унинг жиноятчилик негизларини топишга даъват этилган сўзлари: “Ҳар бир ҳолат ва вазият бўйича туман ҳокими, вилоят ҳокими ва бошқа масъул раҳбарлар шахсан жавоб берадиган вақт келди. Жиноятнинг сабаби нима ўзи? Ўғирлик қилган бўлса, у нима учун бўляпти? Қани профилактика нозири? Қани бизнинг ишонган маҳалла раисимиз, қани жамоатчилигимиз? Бу саволларга жавоб йўқ” [10; 53 б.]. Мустақиллик йилларида миллий иқтисодиётда

ривожланишлар бўлганини давлатимиз раҳбари эътироф этган ҳолда, асосий мақсад нима эканини уқтирди: “Лекин, ҳаммамизга аёнки, ўсиш суръатлари – бу шунчаки бир мақсад эмас. Бундай ўсиш аввало халқимизга, ҳар бир фуқарога қандай наф етказиши, унинг энг аввало дастурхонида кундалик ҳаётида қандай акс этиши биз учун муҳим масаладир” [10; 60 б.]. Минг афсуски, ўтган ўн йилликларда иқтисодий ривожланиш бу муаммони ечишга ёрдам бермоқда. Аҳоли қашшоқлиги даражаси юқориликча қолаверди. Ҳозирги кунда аҳолимизнинг 12 фоизи қашшоқликда яшайди [11].

Президентимизнинг Фармон ва Қарорларидан, видео йиғилишларидан озгина хабардор киши ижтимоий-иқтисодий ҳаётда қанчадан-қанча муаммолар йиллар давомида ечилмай қолганига гувоҳ бўлади. Мазкур ҳоллардан халқ, кишилар, юқоридаги респондентлар беҳабар бўлишганми? Албатта, йўқ. Бўлмаса, нега жавоблар иқтисодий ўсишни идеал, инсоният ҳавас қиладиган даражада, яъни 97,3 фоиз қилиб кўрсатаяпти? Демак, этнофафаккурда илғаш қийин бир нимадир бор.

Ўша манбадан яна бир мисол келтирамиз. Респондентларнинг 2011 йилда 96,5 фоизи, 2012 йили 96,4 фоизи, 2013 йил эса 96,7 фоизи мамлакатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминланишидан қониқаётганини билдирган. Орадан икки йил ўтгач Президентимиз Ш.М.Мирзиёев реал ҳолатга эътибор қаратиб дейди: “Биргина 2016 йилнинг 9 ойида Бош прокуратурага 137 минг, Олий судга 17 минг, Адлия вазирлигига 52 мингдан зиёд мурожаатларнинг салкам 30 фоизи бевосита тергов-суд фаолияти ва суд қарорлари ижроси соҳасидаги масалалар билан боғлиқ. Энг ачинарлиси шундаки, мансабдор шахсларнинг ҳаракатсизлиги оқибатида такрорий мурожаатлар сони ортиб бормоқда. Қани, айтинг-чи, бу аҳволда аҳолининг умуман суд-ҳуқуқ тизимига ишончи ва уни мустаҳкамлаш тўғрисида гапириш мумкинми ўзи?” [10; 48-49 б.]. Президентимизнинг бу саволи юқоридаги респондентларнинг муносабатига ҳам тааллуқлидир. Нима учун суд-ҳуқуқ тизимида салбий ҳолатлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш, менсимаслик оддий ҳолга айланган бир пайтда респондентлар жавоби 96,7 фоизга кўтарилган? Бу ўринда этнофафаккур билан ўтказилган социологик сўровнома натижалари ўртасида кескин фарқлар борлиги кўзга ташланади. Бизнинг фикримизча этнофафаккурдаги қуйидаги жиҳатлар оммавий социологик сўровнома пайтида ҳисобга олиниши даркор.

Биринчидан, этнофафаккурни фақат оммавий сўровнома натижалари (респондентлар жавоблари) билан чегаралаш мумкин эмас. Респондентлар жавоблари аҳоли қатламлари, уларнинг кайфиятларига қараб ўзгарувчан воқелиқдир. Этнофафаккур эса халқ, миллат менталитетидаги барқарор, ташқи

таъсирларга гоҳо бефарқ, муқим хусусиятларга эга воқелик. Этнотафаккур кунаро, ҳар қандай ташқи таъсир остида ўзгарадиган воқелик эмас, у аста-секин трансформацияга учраш хусусиятига эга.

Иккинчидан, оммавий сўровнома расмий кўрсатмалар, ички идеологик тазйиқ ёки таъсир остида давр талабига мувофиқлаштирилиши, фальсификациялаштирилиши мумкин. Этнотафаккур барқарор воқелик сифатида ўзини қайта ва қайта намоён этаверади. У халқ, миллат тафаккури, менталитети, субъектив борлигининг ядросини ташкил этади.

Учунчидан, оммавий социологик сўровнома оперативликни яхши кўради. У куннинг долзарб масалаларини аниқлашга қаратилади. Ҳозиржавоблик, оперативлик бундай кузатувларнинг бош хусусияти ҳисобланади. Этнотафаккурни бундай тадқиқот усуллари билан илғаш, баҳолаш қийин. У узоқ, синчиклаб, изчил ўрганишни тақозо этади. Куннинг долзарб талаблари ёки муаммолари ҳали этнотафаккурга оид бўлавермайди. Улар ўртасидаги фарқлар ҳар икки ёндашувга, тадқиқот усулига алоҳида воқелик, усуллар сифатида қарашга ундайди.

Тўртинчидан, этнотафаккурдаги барқарорлик, муқимлик консерватив ходиса сифатида идрок этилиши мумкин. Бундан кўрқмаслик зарур. Бизнинг фикримизча, айнан ушбу консервативлик этнотафаккурни бирор халққа, миллатга оид воқелик эканини англаиб туради, субъектив воқеликка миллийлик бахш этади. Бирор халқни, миллатни ўрганиш муаммоси пайдо бўлганида унинг менталитетига, тафаккур тарзига мурожаат этилиши шундандир.

Бешинчидан, этнотафаккурни догма сифатида қабул қилмаслик зарур. Ундаги консервативлик мутлақ ўзгармас эмас. Барча онг, тафаккур шакллари сифатида этнотафаккур ҳам трансформациялашади, яъни давр талаблари таъсирида ўзгаради, янгиланади ёки бошқа кўринишга, шаклга ўтади. Бироқ бундай ўзгариш революцион тарзда эмас, балки тадрижий тарзда рўй бергани маъкул. Тўғри, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг “танқидий таҳлил” усулида эскича ишлаш, коррупция, бефарқлик каби иллатлар мамлакатни олдинга силжишга халақит бераётгани, шу боис уни инновацион ривожлантириш зарурлиги асослаб берилган. Гап “сити”лар барпо этишда эмас, муаммо халқ, миллат тафаккури, онги ва ўз тақдирига муносабатини ўзгартиришдадир. Президент янги олий ўқув юртлари ва ижод мактаблари очиш, илм-маърифатни юксалтириш, халқ амалий санъати, мусиқа, рақс ва маданиятни инновацион ривожлантириш ҳақида гапирганида, Фармон ва Қарорлар қабул қилганида этнотафаккурни ўзгартиришни ҳам назарда тутаяди. Шундай экан, маълум бир

ислохотлар, модернизация таъсирида этнотафаккурда янгилашиш қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Дьюн Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека. – Москва, Республика, 2003.
2. Новейший философский словарь. – Минск, Изд. В.М. Скаун, 1998.
3. Жемс В. Прагматизм. – Санкт-Петербург, 1990.
4. Philip P/ Wiener, Evolution and the Founders of Modern Pragmatism. – Cambridge, 1949.
5. James W. Essays in Radical Empiricism. – N.Y., 1949.
6. Лингарт И. Американский прагматизм. – Москва, Ин. лит-ра, 1954.
7. Чжен В.А. ва бошқалар. Законодательные основы рынка. Т.3. – Тошкент, Шарқ, 1996.
8. Раззоқов А. Иқтисодий тафаккур сарчашмалари. – Тошкент, Ўзбекистон НМИУ, 2011.
9. Узбекистан: общественное мнение. – 2013. (по результатам целевого социологического исследования) // Ижтимоий фикр. Право человека. 2014, №1 (65).
10. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017.
11. Узбекистан, бедность. МОТ/Общество. 14.12.2018.

ЁШЛАР ЎРТАСИДА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Абилов Ўрол Муродович

Фалсафа фанлари доктори, Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий
фанлар кафедраси профессори

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада глобаллашув шароитида ахборот таҳдиди тушунчалари, ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг фалсафий жиҳатлари ҳамда ёшлар ўртасида ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари, интернет тармоғидан фойдаланиш шартлари ҳақида фикр юритилган.

Калим сўзлар: *Глобаллашув, бешта ташаббус, ахборот таҳдиди, ахборот хуружи, ахборот хавфсизлиги, интернет, хавфсизлик, стратегия.*

ABSTRACT

This article highlights the problems of using the Internet, as well as specific features of information security among young people, the concept of information threat, philosophical features of information threat in the context of globalization.

Key words: *Globalization, five initiatives, information security, information threat, Internet, security, strategy.*

КИРИШ

Ҳозирги даврда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари ХХ асрнинг охири ва ХХІ аср бошларида бутун инсоният, ер юзидаги барча халқлар ва миллатлар тараққиёти учун, айниқса, ҳаётга кириб келаётган ёшлар учун мисли кўрилмаган имкониятлар яратиб бермоқда. Авваламбор, фан ва техниканинг илғор ютуқлари, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан, интернет тармоғи турли давлатлар ва минтақалар ўртасидаги чегараларни очиб бериб, ўзаро ҳамкорликва интеграция ривожига сўзсиз катта ҳисса қўшаётганига бугун барчамиз гувоҳ бўлмоқдамиз. Лекин одамзот тафаккурининг юксак ва ёрқин намоёни бўлган бундай ютуқлар айни пайтда катта куч-қувват ва молиявий имкониятларга эга бўлган айрим сиёсий кучларнинг ғаразли ниятларини амалга оширишда мафкуравий қурол сифатида фойдаланилаётганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Биринчи навбатда ёшларнинг онгу тафаккурини, маънавий оламини издан чиқаришга қаратилган бундай уринишларнинг асл моҳиятини, уларнинг узоқ ва давомли, салбий оқибатларини англаш ва бундай хавф-хатарларнинг олдини олиш бугунги кунда ўта муҳим аҳамият касб этиб бормоқда [1].

Бугунги глобаллашган дунёда ёшлар онгига салбий таъсир қилаётган унсурлар ҳам пайдо бўлаётганига бефарқ қарай олмаймиз. Ягона ахборот маконида авж олаётган турли мафкуравий таҳдидлар, ахборот хуружлари ёш авлод онгу шуурига жиддий зарар етказиши мумкин. Энди асосий мақсадлардан бири – ёшларни ўша хуружу таҳдидлардан ҳимоя қилишга қаратилмоғи зарур. Зеро, глобаллашув - инсоннинг онгу шуури, тафаккури самараси сифатида вужудга келган жаҳон миқёсидаги умумий жараён, таъбир жоиз бўлса, инсоният бошидаги яна бир синов. Бугунги кунда дунёдаги айрим кудратли давлатлар ўз миллий манфаатларини амалга оширишда глобаллашув жараёнидан устамонлик билан фойдаланиб қолишга уринмоқда. Бу манфаатларнинг шакли, кўриниши, соҳаси, йўналиши, турлича” [2]. Ана шундай экан ўқувчи-ёшларда ахборот истеъмоли маданиятини шакллантиришга ва юксалтиришга алоҳида эҳтиёж сезилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2019 йил 19 март куни ёшларга эътиборни кучайтириш, уларни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларга ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини сингдириш, ёшлар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини ошириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Унда давлатимиз раҳбари ижтимоий, маънавиймаърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича бешта муҳим ташаббусни илгари сурди.

Биринчи ташаббус – ёшларнинг мусиқа, рассомлик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини оширишга, истеъдодини юзага чиқаришга хизмат қилади.

Иккинчи ташаббус – ёшларни жисмоний чиниқтириш, спорт соҳасида қобилиятини намоён қилишлари учун зарур шароитлар яратишга йўналтирилган.

Учинчи ташаббус – аҳоли ва ёшлар ўртасида компьютер технологиялари ва интернетдан самарали фойдаланишни ташкил этишга қаратилган.

Тўртинчи ташаббус – ёшлар маънавиятини юксалтириш, улар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш бўйича тизимли ишларни ташкил этишга йўналтирилган.

Бешинчи ташаббус – хотин-қизларни иш билан таъминлаш масалаларини назарда тутди.

Бугунги кунда мамлакатимиздаги 800 дан ортиқ маданият марказлари, 312 та мусиқа ва санъат мактабларига атиги 130 минг нафар ўғил-қиз камраб олингани, мазкур муассасаларнинг аксарияти ўқув қўлланмалари, ноталар

тўплами, муסיқа асбоблари, мебель ва жиҳозлар билан етарли даражада таъминланмаган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мамлакатимиз аҳолисининг 30 фоизини 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган йигит-қизлар ташкил этади. Уларнинг таълим олиши, касбхунар эгаллаши учун кенг шароит яратилган. Шу билан бирга, ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказишни ташкил этиш долзарб масала ҳисобланади. Ёшлар қанчалик маънавий баркамол бўлса, турли ёт иллатларга қарши иммунитетини ҳам шунчалик кучли бўлади. Ушбу йиғилишда ёшларни ахборот таҳдиди, интернетдаги зарарли хуружлардан асраш, уларни ахборот технологияларидан унумли фойдаланишга ўргатиш масалаларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилди.

Хўш, ахборот таҳдиди нима? Бу саволга адабиётларда: «ахборот таҳдиди - ахборот соҳасида шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларига хавф туғдирувчи шароит ва омиллар йиғиндиси» [3], - деган таъриф берилган бўлиб, уни бир оз такомиллаштирган ҳолда қуйидагича таърифлаш мумкин. Демак, ахборот таҳдиди деб, шахс, элат, миллат, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларига хавф туғдирувчи шароит ва омиллар ҳақида тўпланган, қайта ишланган ҳолда манипуляция шаклида ахборот-коммуникация тизимлари орқали тарқатиладиган кўрқитиш, дўк, пўписа қилишга асосланган хатарли хабарлар йиғиндисига айтилади. Манипуляция” французча manipulation “manipulus” ховуч “manus” кўл сўзларидан олинган бўлиб, ноқонуи“й операция, 1969 йил Нью Йоркда чоп қилинган “Замонавий социология луғати”да эса “бошқаларга билдирмасдан, асл мақсадни яширин тутган ҳолда бошқалар устидан ҳукмронлик қилиб, ўзи истаган хулқ-атворни шакллантириш”, деб таърифланган [4].

Ахборот таҳдидларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Таҳдид объектлари бўйича:

- фуқароларнинг ахборот соҳасида амалга оширилувчи конституцион ҳуқуқ ва эркинликларига таҳдидлар;
- жамият маънавий ҳаётига таҳдидлар;
- ахборот инфратузилмасига таҳдидлар;
- ахборот ресурсларига таҳдид.

2. Таҳдид манбаи бўйича:

- ташқи - табиий офатлар, техноген, сиёсий, ижтимоий омиллар, ахборот ва коммуникацион технологиялар, бошқа ташқи таъсирлар билан боғлиқ;
- ички - ҳисоблаш ва коммуникация техникасининг ишдан чиқиши, дастурий таъминотдаги хатолар билан боғлиқ.

3. Таҳдид юзага келишига кўра:

-табiiй (объектив) - инсон ихтиёридан ташқари объектив табiiй жараёнлар ёки табiiй ҳодисаларнинг ахборот муҳитига таъсири натижасида;

-сунъий (субъектив) - инсоннинг ахборот муҳитига таъсири натижасида келиб чиқади.

Сунъий таҳдидлар қуйидагилар билан фарқланади:

-ихтиёрсиз (тасодифий) таҳдидлар - дастурий таъминот, ходимларнинг хатолари, ҳисоблаш ва коммуникация техникасининг ишдан чиқиши ва ҳоказо;

-ихтиёрий (қасддан) таҳдид - ахборотлар базасига ёки маконига рухсатсиз кириш, унинг учун таҳдид қилувчи махсус дастурий таъминотни ишлаб чиқиш, вирусли дастурларни ишлаб чиқиш, тарқаташ ва ҳоказоларни амалга ошириши мумкин. Ихтиёрий таҳдид кишиларнинг ҳаракатларига боғлиқ бўлиб, у ахборотнинг конфиденциаллиги, яхлитлиги ва қулайлигини рухсатсиз бузиш, шунингдек, ресурслардан ўз мақсадларида фойдаланишга қаратилган бўлади.

Таъсир кўрсатиш принципига кўра имкониятдан ва яширин йўллардан фойдаланган ҳолда конфиденциалликни, яхлитликни ҳамда қулайликни бузиш мақсадида амалга оширилиши мумкин. Таъсир характери га кўра у фаол ва суст бўлади. Таъсир этишига кўра ахборот муҳитига умумий таъсир этувчи ва унинг алоҳида элементларига таъсир этувчи таҳдидларга бўлинади [5]. Аниқроғи, «таҳдид» арабча сўз бўлиб дўқ қилиш, кўрқитиш, пўписа; «хуруж» ҳам арабча сўз бўлиб олға чиқиш, отланиш, сўзга чиқиш, тўсатдан ҳужум қилиш деган маъноларни англатади.

Шунга кўра, соддароқ қилиб айтганда ахборот таҳдиди – бу кўрқитишга асосланган зарарли, ўта хатарли хабарларни тарқатиб дўқ қилиш бўлса, ахборот хуружи эса ахборот таҳдиди соҳибларининг ахборот воситалари орқали тўсатдан ҳужум уюштиришлари ҳисобланади. Умуман олганда «ахборот хуружи» тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин. Ахборот хуружи бу ўзбек халқининг ички ва ташқи ғанимлари томонидан атайин тўсатдан унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий маданий ҳаётида юз бераётган ижобий ўзгаришлар, ислохотлар натижасида эришилган марралар, баъзида йўл қўйилган хато ва камчиликлар ҳақида ахборот - коммуникациялари, интернет ва бошқа оммавий ахборот воситалари орқали ишончсиз, ёлғон, уйдирма, одамларнинг онгини заҳарлайдиган ҳар хил маълумотларни тарқатиш учун тўсатдан қилаётган ҳужумидир. Шундай ўта бемаъни ахборотларнинг олдини олиш учун ҳам ахборот хавфсизлигини таъминлаш зарур. Демак, ўзбек халқининг қўлга киритган мустақиллигини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ўрни бекиёсдир.

Ахборот хавфсизлиги тушунчаси XXI асрга келиб ўзгача маъно касб эта бошлади. Унинг бугунги кундаги ўрни ҳақида И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Хавфсизлик - узлуксиз ҳолатдир, ҳадсиз - ҳудудсиздир... Ҳар бир минтақада хавфсизликни таъминлаш муаммолари муайян моҳиятга эга. Ҳар бир минтақанинг ўз хусусиятлари, ўз таҳдид манбалари ва хавфсизликни сақлаш омиллари бор» [6]. Юқорида келтирилган «ахборот» ва «хавфсизлик» тушунчаларининг қисқача фалсафий таҳлилларидан келиб чиққан ҳолда «ахборот хавфсизлиги» тушунчасига қуйидагича фалсафий таъриф бериш мумкин.

Ахборот хавфсизлиги бу - муайян шахс, оила, ижтимоий гуруҳ, меҳнат ва хизмат жамоаси, давлат ва жамиятнинг ижтимоийиқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий омиллар асосида хавфхатарсиз тарзда нормал фаолият олиб боришлари учун зарур бўлган информацияларни ўрнатилган тартибда сақлаш ва етказиб бериш тизимидир. Ўзбекистонда ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизими, бунга:

-Мамлакатимиз мустақиллигини бевосита сақлашга қаратилган, яъни халқимизнинг тарихий макон ва замондаги ўрнини инкор қилувчи ёки бу ҳақдаги тарихий далилларни сохталаштириб, уларни бузиб жаҳон афкор оммасига етказишга уринувчи сохта информациялар оқимидан ҳимояланишни ўз ичига олувчи ҳаққоний маълумотлар тизимини мунтазам равишда ишга солиш;

-глобаллашув шароитида Ўзбекистоннинг иқтисодиёт соҳасидаги эришаётган ютуқларига раҳна солувчи ҳар хил информацион хуружларнинг олдини олиш ва уларга ишончли маълумотлар орқали қакшатқич зарба бериш, яъни бугунги кундаги жаҳон-молиявий инқирози шароитида мамлакатимизда юз бераётган иқтисодий барқарорлик, қолаверса, иқтисодий ўсишнинг сабабларини тушунтириб беришни таъминлаш, уларни сохталаштириб ёки энг ривожланган мамлакатлар билан қиёслаш орқали «Ўзбек модели» ва унинг мантиқий давоми бўлган «Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси» нинг обрўсини туширишга интилаётган ғанимларга қарши информацион ҳужумни уюштириш;

- Мамлакатимиз сиёсий тизимини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга, яъни, сиёсий-ҳуқуқий ҳаётни либераллаштиришга, Ўзбекистонда «демократия» йўқ деб, бутун дунёга жар солаётган «сиёсатчи»ларнинг ғоявий хуружлари ва амалий ҳаттиҳаракатларининг олдини олиш ва уларни бадном этиш;

- Ўзбекистонда яшовчи аҳолининг 60% ини ташкил этувчи ёшларни миллий ва мустақиллик ғояси руҳида тарбиялаш, уларнинг онгига миллий мафқуранинг бош ва асосий ғояларини сингдиришга қаратилган, яъни ёшларнинг маънавиятини юксалтириш, ҳар хил мафқуравий хуружларга қарши иммунитетини шакллантириш, «оммавий маданият» унсурлари орқали кўзга кўринмас даражада ўтказилаётган таъсирлар доирасига тушиб қолмаслик учун олиб борилаётган ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш ишларини киритиш мумкин.

Ахборот хавфсизлигининг юқорида баён қилинган тизими фуқароларнинг ахборот олиш эркинлигини чекламайди, балки уларнинг бу соҳадаги конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга хизмат қилади. И.А. Каримов таъкидлаганидек: «Фуқароларнинг ахборот соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш масаласи инсоннинг ахборот олиш, ахборотни ва ўз шахсий фикрини тарқатиш ҳуқуқи ва эркинлигини ўзида мужассам этган бўлиб, бу Ўзбекистонда демократик жамият асосларини барпо этишнинг муҳим шarti, таъбир жоиз бўлса, тамал тоши ҳисобланади» [7].

Ахборот ва инъикос жараёнининг диалектик алоқадорлиги масаласидаги яна бир жиҳат бу ахборотларда инъикос эттирилган маълумотларнинг хавфсизлигини таъминлаш муаммосидир. Бу хусусда И.А.Каримов: «Айни пайтда жаҳон миқёсида ахборотлаштириш жараёнлари тобора глобаллашиб, бу борадаги рақобат кучайиб бораётган, ахборот наинки товар, балки кучли мафқуравий қуролга айланаётган ҳозирги шиддатли замонда ҳаётнинг ўзи, Ўзбекистон миллий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, бу йўналишда янги-янги вазифаларни олдимизга кескин қилиб қўймоқда» [8], - деган эди.

Демак, ахборот ва унинг хавфсизлигини таъминлаш бу - ғанимларимиз томонидан мамлакатимизга нисбатан қилинаётган ахборот хуружларининг олдини олиш ҳамда уларга нисбатан миллий ахборот воситаларимиз орқали қарши қақшатқич зарба бериш демакдир. Зеро, ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласи мамлакат мустақиллиги ва давлат суверенитетини мустаҳкамлаш воситаси экан, унинг аҳамиятини биринчи навбатда ўқувчи ёшлар орасида тушунтириш, амалиётда қўллаш сирларини ўргатиш борасида мутассадилар қуйидаги ишларни бажаришлари шарт. - интернет тармоғидан мактабда ва уйда фойдаланиш қоидалари рўйхатини тузиш ва унга риоя қилишни талаб этиш;

- интернет тармоғига уланадиган компьютернинг умумий хонада бўлишини таъминлаш;

- ёшлар билан уларнинг интернетдаги дўстлари ҳақида суҳбат қилиш, улар ким эканлиги ҳақида доимий маълумотга эга бўлиш;
- керак бўлмаган контентга блок қўйиш;\
- ёшларни электрон почтада шахсий, яъни хусусий маълумотларни киритмасликка, номаълум хатларга жавоб ёзмастикка ўргатиш;
- интернетдан келиши мумкин бўлган дағдаға ёки кўрқитиш ҳақида маълумот бериб боришга ўргатиш;
- фойдаланадиган сайтлар ҳақида маълумотга эга бўлиш;
- тармоқларда безорилик қилмаслик ёки бошқа инсонларни кўрқитиш учун ишлатмаслик лозим эканлигини тушунтириб бориш кабилардан иборат.

Талаба-ёшларнинг ахборот хавфсизлигини таъминлаш учун қуйидаги ишларни амалга оширишимиз зарур:

1. Ахборот хавфсизлигига тааллуқли педагогик шартларни муваффақиятли амалга ошириш, яъни компьютер хоналарида хавфсизлик ҳудудини ташкил этиш; компьютер хоналарининг ишлаш тартибини тасдиқлаш; Интернет билан ишлашда ёшларга ахборот хавфсизлиги ва уни амалга ошириш бўйича йўлйўриқлар кўрсатиш.

2. Ёшлар ўртасида ахборот хавфсизлиги ҳамда таҳдидлар ҳақида тушунтириш ишларини олиб бориш ва уни бартараф этишни таъминлаш учун таълим-тарбия жараёнини ахборот маданияти, этика, инсонпарварлик ғояларига йўналтириш.

3. Интернет ахборот ресурсларидан олинаётган таълимга тааллуқли маълумотларни филтрлар орқали олиш, Интернетга қўшилган компьютерларда филтр дастурлари ўрнатилган бўлиши шарт. Ана шу ишлар бажарилса, ўқувчи ёшларнинг ахборот хавфсизлиги таъминланади.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. – Т., Ўзбекистон, 2009. - Б. 5- 6.
2. Расулов А. Глобал жараёнлар ва маънавият. Ўзбекистан матбуоти. – Т., 2008. - №.5-6. - Б.8-9.
3. Президент ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифаларни белгилаб берди. <https://president.uz/uz/2437>
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж.2. Е-М. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. - Б. 538., Миллий истиқлол ғояси. Дарслик. - Т., Академия, 2005. - Б.99.

5. Ёзиева У. Ахборотлар таҳдидидан ҳимояланишнинг педагогик шарт-шароитлари: Монография. - Т., Akadempnashr, 2016 – Б. 25-26
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Унинг ўзи Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т 6. - Т., Ўзбекистон, 1998. – Б. 37.
7. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси // Унинг ўзи Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т. 19. -Т., Ўзбекистон, 2011. – Б. 71.
8. Каримов И.А. Тошкент ахборот технологиялари университетининг профессор-ўқитувчилари ва талабаларига, бутун жамоасига // Унинг ўзи: Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т. 14. – Т., Ўзбекистон, 2006. – Б. 53-54.
9. Абилов Ў.М., Худайбердиев А. К. Глобаллашув даврида ахборот таҳдиди, ахборот хуружи ва ахборот хавфсизлигининг фалсафий жиҳатлари ҳақида. *In sarchashmalari*, 2019 йил 9-сон.
10. Атамуратова Ф.С. Соғлиқни сақлашда “адолат” тушунчаси. *BIOETHICS AND MEDICAL LAW Materials of the international scientific and practical conference May 19, 2023.* – Т., 2023. – Б. 97-101.

ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ МУАММО СИФАТИДА

Норқулов Дусмурат Ташпулатович

Фалсафа фанлари доктори, Тошкент тиббиёт академияси

Ижтимоий фанлар кафедраси профессори

АННОТАЦИЯ

Мақолада тарихий-маданий бойликни ўрганиш, тадқиқ этишининг айрим гносеологик жиҳатлари, инсон ва жамият ҳаёти билан боғлиқ ижтимоий-фалсафий масалалари муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: тарих, тарихий-маданий мерос, маданият, маънавият, жамият, гносеология, артефактлар, бойликлар, ворисийлик, анъана, эномаданият.

ABSTRACT

The article discusses some epistemological aspects of the study of historical and cultural heritage, as well as socio-philosophical issues of the relationship of historical and cultural heritage with the life of man and society.

Key words: history, historical and cultural heritage, culture, spirituality, society, epistemology, artifacts, wealth, succession, traditions, ethnic culture.

КИРИШ

Тарихий-маданий меросга бўлган қизиқиш инсон гносеологик изланишларининг марказида туради. Инсоннинг оламга, ён-атроф ва жамиятга муносабатлари унинг ўтмишга, кекса авлод қолдирган меросга муносабатларининг инъикоси сифатида келади. Масалан, Сукрот ва Платоннинг софистлар ва илк файласуфларга муносабати аввало гносеологик хусусиятга эга. Сукрот “мен билмаслигимни билдим” деганида такаббур софистларга жавоб беради, уларнинг манманлигига муносабат билдиради. “Ота-онангга бетакаллуфингни кўриб кишилар биргаликда сендан нафратланмасин, дўстсиз қолишни истамасанг, кишилар сени ота-онангга бетакаллуфлигингни кўрмасин, агар сен ота-онангни ҳурмат қилмасанг кишилар сенга эзгулик кўрсатмай қўйишлари мумкин” [1; 90 б.]. Бу ўринда Сукрот ота-она деганда кекса авлодни, у яратган ахлоқий меъёрлар ва қадриятларни назарда тутди. Ота-она, унинг назарида, тарихий-маданий мерос субъектлари, уларга муносабат ушбу меросга муносабатдир.

Тарихий меросни эъзозлаш ва уни асраш Шарқ фалсафасида, тафаккури ҳамда турмуш тарзида анъанага, парадигма даражасига кўтарилган. Бу ўринда Конфуций (эр.авв. 551-479 йиллар) қарашлари эътиборлидир.

Конфуций давлат ва жамиятни бошқаришда ўтган авлодлар қолдирган усулларга, ахлоқий нормаларга, шаклланган тарихий анъаналарга таянишни шарт қилиб кўяди. Унинг фикрича урф-одатларга таяниш “олийжаноб эр”даги асосий фазилат. “Урф-адатлардан фойдаланиш кишиларни муросага келтиради. Қадимдаги хукмдорлар усуллари гўзал эди. Улар ўзининг катта ва кичик ишларини урф-одатларга мувофиқ амалга оширганлар” [2; с. 56]. Мутафаккир, урф-одатлар, ота-она, улар мероси инсонсеварликка ўргатади, инсонсевар бўлмай бошқарув билан шуғулланиб бўлмайди, деган фикрни илгари суради. У ижтимоий-ахлоқий идеал сифатида қарайдиган “олийжаноб эр” инсонсевар шахсдир. Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий ва ахлоқий қарашлари ушбу “олийжаноб эр”нинг функционал хусусиятларини, бошқалар хулқ-атворида таъсирини очиб беришдек гносеологик мақсадга қаратилган. У давлат ва жамият ишларини бошқарувчи “олийжаноб эр” аввало анъаналарни севиши ва яхши билиши, уларни халққа сингдириши лозим. “Айниқса мутафаккирларнинг “идеал бошқариш” – “жамиятда бошқарув, урф-одатлар ва нарсалар тартиби” (“Ли”) концепцияси жамиятни муҳим, барқарор ривожлантиришга хизмат қилган. Унда бошқаришда, ижтимоий ва шахсий ҳаётда тарихий-маданий анъаналарга, аждодлар тажрибаларига таяниш, жамиятдаги субординация принципларини, стратификация тартибларини сақлаш ғоялари – хизмат, ота ота бўлсин, ўғил-ўғил концепциясининг моҳиятини ташкил этади” [3; 20-21 б.]. Фалсафа фанлари доктори, профессор Ф.Мусаевнинг қайд этишича, Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий концепцияси “янги, адолатли жамият қуришга эмас, балки ўтмишни қайта тиклашга, тарихий-маданий тажрибани қайтадан қарор топтиришга қаратилгандир. Бу Конфуцийдаги “историцизм” дир” [4; 18 б.].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тарихий-маданий меросга оид илк илмий асарлардан бири Абу Райхон Беруний (973-1048) нинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асаридир. Унда мутафаккир ўтмишга, тарихий-маданий анъаналарга яхлит воқелик сифатида ёндашади, уларни англашнинг, билишнинг ўзига хос гносеологик методларни яратади. Унинг ўзи ёзади: “Мендан сўралган саволларга олиб келадиган сабабларнинг яқинроғи ўтмиш миллатларнинг ва илгариги даврларнинг воқеаларини билмоқдир. Чунки хабарларнинг аксари ўтмиш миллатларнинг ахволлари, расм ва шариатларининг баёнидан иборат бўлиб, уни билмак ақлий нарсаларга суяниш, сезиладиган нарсаларга солиштириш билангина бўлмай, балки китоб аҳллари ва турли раъй эгаларига

асосланишни талаб қилади. Тарих исботида уларнинг сўз ва раъйларини бир-бирларига солиштириш керак бўлади” [5; 77 б].

Бу ўринда Беруний гносеологик аҳамиятга эга илмий билиш методларини кўрсатиб ўтади. Уларга тарихий воқеалар (фактлар), расм-русумлар, шариат тажрибаларини билиш, рационалга таяниш, ходисаларни, артефактларни бир-бирларига солиштириш, китобларни ўқиш, ўрганиш, халқлар тафаккурига асосланиш кабилар киради. Мазкур методлар гносеологияда ҳануз устувордир. Айниқса тарихий-маданий меросни тадқиқ этганда тажрибалар ва рационалга таяниш уйғун келиши зарур, ҳар қандай ўтмишга оид тажриба, артефакт ва қараш рационаллик талабларига мувофиқ келаганида илмий фалсафани бойитади, унга янгилик қўшади.

Тарихий-маданий мерос бизнинг ўтмишга боғлиқлигимизни, янги авлод мудом олдинги авлодлар қолдирган бойликларга, анъналарга ва ҳаёт тарзига асосланишини ифодалайди. Фридрих Ницше (1844-1900) “биз ўтмишга занжирбандмиз, биз қаерга чопсак, тарих занжири биз билан бирга чопади” [6; С.161], деганида инсон яратган маънавий бойликлар ўтмиш руҳидан униб чиқишини назарда тутди. Инсон тарихга “занжирбанд” бўлиб янги нарса яратади. И.Ньютондан, сиз бутун олам тортишиш қонунига қандай етгансиз, деб сўрашганида, чунки мен буюклар елкасида ўтиргандим, деб жавоб берган экан.

Тарихий-маданий меросни билиш гносеологик тажриба поғонасида қолиши мумкин эмас, у ижтимоий ҳаётнинг туб қонунларини, ривожланиш талабларини англаш орқали шахсда маълум бир фаолликни шакллантириши, уни фаол субъектга айлантириши лозим. Билиш “ўзи ўзи учун” поғонасида қололмайди, ижтимоий борлиқни такомиллаштириш ҳар қандай билиш жараёнининг пировард натижасидир. “Инсоннинг оламини, ижтимоий борлиқни билишга бўлган қизиқишини фақат субъектив воқелик, зарурат деб ҳисобламаслик зарур. Тўғри, билиш мудом субъектив хусусиятга эга сенситив, аффектив жараёндир: инсон ҳис-туйғулари орқалигина билишга эришади ... Шунинг учун ўтмиш ҳақида билимлар бир томондан, тарихнинг ижтимоий воқелик сифатида авлодлар онгида, ҳаёт тарзида, келажагини яратишда муҳим роль ўйнайдиган омил, бундай, ҳатто субъектив характерга эга бўлса-да, омил эволюцион тараққиётни таъминлаш учун зарур. Иккинчи томондан, тарих “ўзи ўзи учун” мавжуд эмас. Тарихий ҳақиқатни билишда шахс маълум бир абстракцияларга берилади, ҳаёлий моделлар ва гипотезалар яратади. Лекин улар абстракция тарзида қолиб кетмайди, шахснинг нафақат тарихга, ўтмишдаги воқеа ва ходисаларга муносабатини, шу билан бирга мавжуд

тарихий-маданий тажрибаларни ўзлаштиришга, улардан фойдаланишга, шу асосда ўзи янги тарихий макон ва ижтимоий муҳит яратиб, жамият тараққиётига хизмат қилишига қанчалик тайёр эканлигини ҳам билдиради” [7; 11-12 б.]. Мазкур фикрлардан аён бўладики, тарихий-маданий меросни билиш, ўрганиш, Фридрих Ницше айтганидек, “бизга ҳаёт ва фаолият” учун зарур. “Биз тарихга қандай хизмат қилсак, у ҳам бизга шундай хизмат қилади” [6; С.159]. Янги ижтимоий макон, инсон ва жамиятнинг туб мақсадларига мос келадиган жамият, тузум барпо этиш ана шу ўрганиш пировард натижаси, мезони ҳисобланади.

Ўзбекистонда тарихий-маданий меросни ўрганиш, асраш ва уни жамият тараққиёти манфаатларига хизмат қилдириш давлат сиёсати даражасидаги вазифадир. Мутақилликнинг илк кунларидаёқ Ўзбекистон ўз тараққиётини тарихий-маданий меросни қайта тиклаш, миллий давлатчилик анъаналарига таяниш, умуминсоний қадриятлар устуворлигини эътироф этган ҳолда маънавий-ахлоқий янгиланиш билан боғлади. Тарихийлик ва ворисийлик анъаналари негизида янги, мустақил, демократик, ҳуқуқий давлат қуриш стратегик мақсадга айланди.

Тарихий-маданий мерос кенг қамровли, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига тааллуқли ҳодисадир. Халқ, миллат маънавиятига, ўтмишига, маданий артефактларига оид барча нарсалар, предмет ва қарашлар ретроспектив ёндашиш объекти сифатида қаралиши мумкин. Шундай экан, тарихий-маданий меросда биздан илгари яшаган авлодларнинг ижодий, ахлоқий, маданий бойликлари мужассамдир. Ижтимоий-фалсафий ёндашув нуқтаи назардан улар:

- ижтимоий-амалий тажрибалар;
- шаклланган қадриятлар;
- авлодлараро муносабатларда асраб, бир бирига ўтиб келаётган дунёқарашлар, тасаввурлар;
- тармуш тарзидан жой олган этноанъаналар кибилар сифатида ўрганилиши мумкин.

Маълумки, тарихий-маданий меросга халқ, миллат ҳаётидан жой олган ижтимоий-амалий тажрибалар муҳим ўрин эгаллайди. Бундай тажрибалар боис авлодлар ўртасида алоқалар сақланади ва мустаҳкамланади. Масалан, ўзбек халқи бошқа халқлар ва ўлкалар билан савдо-сотик, иқтисодий алоқаларга киришиб яшашнинг ўзига хос ижтимоий-амалий тажрибаларига эга. Бу тажрибалар натижасида иқтисодий тафаккурнинг ўзига хос тарихи, йўналишлари, ҳатто ҳозирги бозор иқтисодиётининг шаклланишига хизмат

қилган усуллари, концепциялари вужудга келди. Профессор А.Раззоқовнинг ёзишича, ўлкамизда “нодир иқтисодий ғоялар ва фикрлар шакллانган, донишмандлар ва давлат арбоблари бозор иқтисодиётининг муҳим қонун-қоидалари тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлганлар, шу асосда иқтисодий сиёсат юргизганлар. Меҳнатнинг бойлик асоси эканлиги, эҳтиёж туфайли фаолият юритиш, меҳнат тақсимооти ва унинг аҳамияти, баҳо ва унинг бозор билан чамбарчас боғлиқлиги, пулнинг вазифалари ва иқтисодиётдаги ўрни, эркин иқтисодий фаолият, солиқлар тизими, судхўрлик, ижара тизими, ер-сув муносабатлари, савдо-сотикнинг аҳамияти, айниқса, хусусий мулкнинг муқаддаслиги, давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни, бошқариш тизими яхши тушунилган ва кучли давлат бўлиши кераклиги тарғиб этилган” [8; 240 б.]. Бундай ижтимоий-амалий тажриба тарихий-маданий меросга кенг, ижтимоий-фалсафий ёндашиш имконини беради.

Шаклланган кадриятлар деганда инсон ва жамият ҳаётида эъзозланадиган, кишилар сўзсиз қабул қиладиган, ижтимоий аҳамиятга эга нормалар, идеаллар, қарашлар, урф-одатлар назарда тутилади. Бундай кадриятлар халқ, миллат ҳаётининг, турмушининг ядросини ташкил этади ва этномаданий бойлик сифатида қаралади. Фалсафа фанлари доктори О.Нишонovanнинг ёзишича “этномаданият халқ, миллат яратган моддий ва маънавий бойликларнинг, кадриятлар, артефактлар ва оламни бадий-эстетик идрок этишга қаратилган гносеологик изланишлар ҳамда тажрибаларнинг ўзак қисми, ядросидир. Миллий маданият, мерос мудом ушбу ўзакка, ядрога қурилган, улар орқали миллий хусусият, шакл ва мазмун касб этган” [9; 3 б.]. Демак, тарихий-маданий мерос тизимида халқ, миллат томонидан эъзозланадиган, шакллантирилган кадриятлар марказий ўрин эгаллайди, бу борадаги ҳар қандай тақдимот уларнинг ўрнини, аҳамиятини очиб бериши зарур.

Тарихий-маданий мерос мавҳум нарса эмас, у мудом аниқ халқ, миллат анъаналарини назарда тутати. Этноанъаналари йўқ халқ, миллат учрамайди, бироқ гап уларни асрашда, маънавий-маданий тараққиётга йўналтиришдадир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ташаббуси ва сайъ-ҳаракатлари туфайли этноанъаналаримиздан унумли фойдаланиш ва уларни жаҳонга ёйиш мақсадида кўп ишлар амалга оширилмоқда. Президентимизнинг “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалини ўтказишга тайёргарлик кўриш чора-тадбирлари тўғрисида (2019 йил 26 февраль), “II Халқаро мақом санъати анжуманини ўтказишга тайёргарлик кўриш чора-тадбирлари тўғрисида” (2019 йил 26 февраль), “Халқаро хунармандчилик фестивалини ўтказиб боришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”

(2019 йил 3 октябрь), “Ўзбекистон Республикасида заргарлик тармоғини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” (2019 йил 18 май), “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида” (2018 йил 1 ноябрь) каби Фармон ва Қарорларида тарихий-маданий меросга мутлоқ янгича ёндашиш кўзга ташланади. Уларда тарихий-маданий мерос “ноёб ва буюк санъат”, “тенгсиз маънавий бойлик” экани таъкидланади. “Мана шундай ноёб ва буюк санъат – дейди афсус билан Ш.М.Мирзиёев, - бугунги кунда шунчаки маданий ёдгорлик намунасига айланиб, кўп жойларда унутилиб кетаётгани, ҳимоя ва муҳофазага муҳтож бўлиб тургани – бу ҳам давримизнинг аччиқ ҳақиқатидир. Шу сабабли тенгсиз маънавий бойлигимиз бўлмиш мумтоз бахшичилик санъатини, халқ ижодининг нодир намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни келгуси авлодларга безавол ўтказиш жаҳондаги илғор фикрли олимлар ва санъаткорларнинг, шунингдек, давлат ва жамоат арбоблари, барча маданият аҳлининг бурчидир” [10].

Давлатимиз раҳбари бохшичилик санъатини халқаро миқёсда тарғиб этиш, асраш тарафдори. Фестивалда 80 та давлатдан 300 дан зиёд иштирокчи, ижодкор қатнашиш иштиёқини билдирган, 58 нафари ўз репертуари билан иштирок этган. Илмий-амалий конференцияда эса 18 та давлатдан 45 нафар хориж олимлари, мутахассислари қатнашган, маъруза ўқиган. Муҳими шундаки, мазкур Халқаро фестивал ЮНЕСКО томонидан қўллаб-қувватланган.

ХУЛОСА

Хуллас, тарихий-маданий мерос фақат ворисийлик функциясини бажармайди, у халқаро маданий алоқаларни мустаҳкамлаш, халқ, миллат ҳақида объектив фикрларни шакллантириш, ёшларда ўтмишга, ота-бобларимиздан қолган бойликларга ҳурмат туйғусини уйғотиш, инсонда яратишга, ижод қилишга ва бадиий-эстетик изланишлари билан миллий маданиятни юксалтиришга муносиб ҳисса қўшиш истагини ҳам тарбиялайди. Тарихий-маданий меросдаги ижтимоий-фалсафий моҳият ҳам шундадир.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Энциклопедия афоризмов. Античность. Древняя Индия. Древний Китай. Библия. – Минск, Современ. литератор., 1999.
2. Мудрецы поднебесной. – Симферополь, Реноме, 1998.
3. Агзамходжаева С. Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт. – Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.
4. Мусаев Ф. Демократик давлат куришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. – Тошкент, O`zbekiston, 2007.

5. Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар. – Тошкент, Фан, 1959.
6. Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Т.1. – Москва, Мысль, 1990.
7. Алимасов В.А., Ходжаева Б.Х. Ижтимоий-маънавий тараққиётда тарихий шахсларнинг роли. – Тошкент, Fan va texnologiya, 2016.
8. Раззоқов А. Иқтисодий тафаккур сарчашмалари. – Тошкент, O`zbekiston, 2011.
9. Нишонова О. Ўзбек этномаданиятининг эстетик моҳияти. – Тошкент, Фан, 2013.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи// Халқ сўзи, 2020 йил 7 апрель.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЕ АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ

Норимбетов Т.Б.

к.психол.н. доц. Каф. «Социально-гуманитарных наук и физически воспитание» АФ.ТГТУ им И.А.Каримова.

Норимбетова Н.Т.

Преп. Каф.«Пед. и психол общ образования» IUY.

АННОТАЦИЯ

Фараби является выдающим мыслителем раннего средневековья. Он еще при жизни получил прозвание «Второй учитель». Нет почти ни одной отрасли знания, в которой бы он не оставил глубоких суждений, метких наблюдений и гениальных догадок. Фараби является автором ряда специальных трактатов по психологии: «Трактат о сущности души», «Слово о сновидении», «О душе», «О силе души», «Ум и понятие», «Слово об уме взрослых», «Слово об уме юных», «О темпераменте» и др. Психологические идеи великого мыслителя содержатся также в многочисленных его произведениях, прямо не связанных с психологией.

Ключевые слова: *Аристотелизм, Муалими сони, Идеализм, Материализм, Теология, Душа и тело, Ал куууат ал-мухаррина, Ал кууут ал-газийя, Ал куууат ал-хасса, Ал-куууат ан-нузуийя, Ал-куууат ан-натика, Ан нафс ал инсанийя, Акциденции, Субстанции, Формирование моральных качеств, усвоение знаний, умения и навыков,*

АННОТАЦИЯ

Фаробий ўрта асрлардаги буюк мутафаккурлардан бири ҳисобланади. У ўз даврида “Иккинчи муаллим”, «Муалимис соний»(Арастудан сўнг) даражасига еришган мутафаккурдир. Ўз даврида билимларнинг ҳамма соҳасида кузатишлар олиб борган ва уларнинг ечимларини тақдим этган уламодир. Унинг психологияга оид асарлари “Рух ҳақида трактат”, “Туш кўриш ҳақида”, “Жон ҳақида”, “Рух кучи ҳақида”, “Ақл ва тушунча”, “Катталар ақли ҳақида фикрлар”, “Ўсмирлар ақли ҳақида фикрлар”, “Темперамент ҳақида” ва бошқа ва психологияга оид бўлмаган илмий ишларида психологияга оид фикрлар баён қилинган.

Калит сўзлар: *Аристотелизм, Муалими сони, Идеализм, Материализм, Илоҳиёт, Рух ва тана, Ал куууат ал-мухаррина, Ал кууут ал-газийя, Ал куууат ал-хасса, Ал-куууат ан-нузуийя, Ал-куууат ан-натика, Ан нафс ал инсония, Бахтсиз ҳодисалар, Моддалар, Ахлоқий фазилатларни шакллантириш, билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш,*

ВВЕДЕНИЕ

Мировая общественность готовится торжественно отметить 1150-летие со дня рождения одного из величайших мыслителей Востока, ученого-энциклопедиста Абу Наср ибн Мухаммед аль-Фараби (873-953). Выходец из тюркской племени, преемником которого является народы Центральной Азии, Фараби был одним из выдающихся мыслителей раннего средневековья, оказавших огромное влияние на духовную культуру народов Центральной Азии и народов всего мира. Возвысив арабский аристотелизм до определенной философской системы, он еще при жизни получил прозвание «Второй учитель» или «Муалими сони» (второй учитель - после Аристотеля). Нет почти ни одной отрасли знания, в которой бы он не оставил глубоких суждений, метких наблюдений и гениальных догадок.

Еще молодым аль-Фараби, руководимый жаждой знаний, отправился в страны арабского халифата. Умер в возрасте 80 лет в Дамаске (Сирия). Город Фараб стал позже именоваться Отраром; развалины его сохранились на территории нынешнего Туркестанской области республики Казахстана. Находясь на стыке важнейших караванных путей, Фараб в то время был крупным культурным центром. В нем имелась огромная библиотека, по числу книг уступавшая лишь Александрийской.

Мировоззрение Фараби о психологии, в целом являясь идеалистическим, в то же время содержит ряд материалистических идей, тесно связанных с достижениями древнего и средневекового естествознания. Аль-Фараби был твердо убежден в необходимости изучать светские науки, освободив их от влияния теологии. Он признавал вечность мира, исходил из детерминистического принципа в объяснении явлений природы, отрицал бессмертие души. Особенно ярко материалистические идеи аль-Фараби проявились в взглядах на материю, в подходах к объяснению отдельных сторон психической жизни человека.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

О творчестве Фараби написано много работ. Несмотря на это, наследие аль-Фараби изучено далеко недостаточно. Особенно это касается его психологических взглядов. Фараби является автором ряда специальных трактатов по психологии: «Трактат о сущности души», «Слово о сновидении», «О душе», «О силе души», «Ум и понятие», «Слово об уме взрослых», «Слово об уме юных», «О темпераменте» и др. Психологические идеи великого мыслителя содержатся также в многочисленных его произведениях, прямо не связанных с психологией. В этой связи большой интерес представляют такие труды Фараби, как «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», «Существо вопросов», «О сущности

разума», «О происхождении наук», «Основы мудрости» а др. В этих указанных трудах Фараби много внимания уделяет проблеме души и тела. Так в книге «Существо вопросов» он выступает против учения Платона о душе, считая, что Платон заблуждается, когда объявляет душу первичной и, предшествующей телу. «Душа,-пишет Фараби,-не может, существовать раньше тела, как это утверждает Платон». По мнению Фараби, душа рождается одновременно с телом, не может быть две души в одном. Телу и душе не может переселяться из одного тела в другое. Индивид преходящее, смертен. Состояние тела влияет на состояние души. Для сохранения нормального состояния души и выполнения ею своих функций необходимо здоровое тело. За высказанную мысль о зависимости души от тела Фараби не раз подвергался преследованию со стороны духовенства, которое обвиняло его в безбожии и неверии в бессмертие души, в загробную жизнь.

Конечно, взгляды Фараби о связи души и тела были непоследовательны и противоречивы. Так, иногда он утверждал, что, хотя тело разлагается, душа не исчезает, она уходит в вечность и никогда не возвращается и не перевоплощается. Покидая тело человека, душа объединяется с такими же другими душами, объединяется и все духовное, приобретенное ими, составляя мировую душу. Весьма своеобразна его мысль о том, что бессмертны души добродетельных к сведущих людей, тогда как души людей, невежественных смертны.

Как известно, учение Аристотеля о душе оказало большое влияние на последующие решения этой проблемы. Аристотель трактовал душу, как материальное начало, имеющее определенное местонахождение в теле, а именно в сердце, которое сообщает теплоту крови, питающую «жизненный дух» организма. Аль-Фараби в вопросе о душе находился под влиянием Аристотеля. Чувствуется, что он прекрасно знал произведение Аристотеля «О душе» и применял его без каких бы то ни было неоплатоновских наслоений. По мнению Фараби, вся живая природа наделена душой. Душа делится на движущую (ал кууат ал-мухаррина) и познающую силу. Движущие душевные силы присущи всей живой природе (растения, животные, люди), все они имеют способность к движению. Познающие же силы имеются только у людей и животных, которые способны отражать в мозгу окружающий мир. Растения не имеют такой способности, поэтому они не входят в эту группу.

Человек, считает Фараби, овладевает прежде всего питающей силой (ал кууат ал-газийя), под которой он подразумевает телесное строение организма. Люди имеют также душевную силу, которая делится в свою очередь на два вида. Первую из них он называет «внешней душевной силой» или «силой ощущений» (ал кууат ал-хасса), которая возникает при непосредственном воздействии

внешних предметов на органы чувств (осязание, вкус, слух, зрение, обоняние). К «внутренней душевной силе» относятся сила воображения (ал кууат ал-мутахаййила) (память, представление, воображение), стремящаяся или побуждающая сила (ал-кууат ан-нузуийа) и разумная или мыслящая (ал-кууат ан-натика) сила. Центром человеческой души (ан нафс ал инсанийа) Фараби считает не мозг, а сердце. Сердце является главным органом, который не управляется никаким другим органом тела. Затем идет мозг. Он также главный орган, но господство его является не первичным, а вторичным, потому что, управляя всеми другими органами, он сам управляется сердцем. В мозгу аль-Фараби выделял отдельные центры. «Посредством одной из своих частей (мозг) уравнивает (теплоту), способствующую воображению; посредством другой -то, что способствует мышлению; и (наконец) посредством третьей-то, что способствует сохранению в памяти и воспоминания». Дифференцируя нервы по выполняемой ими функции, аль-Фараби различал нервы двух видов: чувственные и двигательные. По-видимому, он знал о существовании нервных узлов в сердце и спинном мозге, именно этим можно объяснить его слова в «Трактате о взглядах жителей добродетельного города»: «Многие из этих нервов имеют в самом сердце корни, посредством которых они черпают из мозга то, что сохраняет их силы. Многие другие корни берут начало в спинном мозгу, верхняя часть которого связана с (головным) мозгом».

По мнению аль-Фараби, процесс познания имеет две ступени: ощущение и мышление, которые отображают различные стороны объектов: первое отображает их внешние, изменчивые свойства (акциденции), второе-существо предметов (субстанция). Признавая две ступени познания, он не обращался к практике, но был противником скептицизма и агностицизма. Здесь ярко проявляется связь его воззрения с успехами естественнонаучной мысли той эпохи, материалистические тенденции его философских взглядов. Опираясь в своем учении на аристотелизм, аль-Фараби придерживается мнения о полной возможности познания человеком внешнего мира. Преимущества человека перед животными аль-Фараби видит в том, что человек, в отличие от других животных, обладает особыми душевными способностями, высшей формой которых является речь и разум.

Для современной молодежи облик самого Фараби может стать образцом для подражания. С каким усердием и терпением изучал он труды своего духовного отца Аристотеля. Согласно преданиям, Фараби прочитал книгу Аристотеля «О душе» — сто раз, «Естественно гармонию» — сорок, «Риторику» — двести раз, знал более 70 языков; обладал высокими человеческими достоинствами: довольствовался малым, не прельщался богатствами, не искал

высоких должностей, был скромен и прост в быту и в обращении с людьми, при первой же возможности был готов оказать им помощь. Ученый твердил, что формирование моральных качеств, усвоение знаний, навыков владения различными ремеслами достигается кропотливым трудом, огромным усилием воли, через обучение, воспитание и самовоспитание. После приобретения определенных знаний и овладения ремеслом постепенно совершенствуется инициатива, затем молодежь овладевает привычками к логическому мышлению во всех теоретических знаниях. В таком же порядке происходит и процесс совершенствования знания у детей. Привычки и навыки у учащихся образуются при помощи направляющих и вдохновляющих слов учителя. Слово, по мнению Фараби, следует обращать к тем людям, которые изучают науки и овладевают профессией по своему желанию, а по отношению к непослушным, упрямым людям, необходимо принуждение. Это качество Фараби должен осваивать современный молодежь т.к. только своим трудом можно достичь поставленной перед собой цели.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, «Наука», 1970.
2. Аль-Фараби. Комментарии к трудностям в ведении к первой и пятой книгам Евклида. «Вопросы востоковедения», 1959, № 4.
3. Т.Б.Норимбетов. Абу Носир Фаробийнинг таълим-тарбия ва касб-хунар ҳақидаги фикрлари. УзДЖТУнинг “XXI аср интеллектуал салоҳият асри” номли Республика илмий – методик анжуманида 7- қисм 2019й
4. Т.Б.Норимбетов. Tasavvufda komilinson masalasi. (Milliy va ma’naviy qadryatlarning yuksalishida ayollarning o‘rni) Toshkent Islom Universitetining maqolalar to‘plami TIU nashiryoti 2016-yil. 312- bet.
5. Т.Б.Норимбетов. Шарқ алломалари асарларида билимга қизиқишни шакллантиришда оиланинг ўрни ҳақидаги фикрлари. Тошвил “Оила” маркази илмий-амалий конференция. 2018й. 262-265 бетлар.
6. Расулов, Х. М. (2020). Шарқ ва ғарб: сиёсий ва ҳуқуқий маданият компонентлари уйғунлиги. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, (SI-1№ 3).
7. Расулов, Ҳ. (2022). Сиёсат–маданият, ҳодиса ва фан сифатида. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 691-702.
8. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.
9. Mamanovich, R. H. (2022). The mass media as a subject of political and legal propaganda. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(10), 122-128.

JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZO BO'LISH JARAYONLARI VA UNING AHAMIYATLI JIHATLARI

Xo'janiyazov Amirbek

Toshkent davlat Yuridik universiteti

“Xalqaro tijorat” yo‘nalishi magistranti.

Email: khujaniyazovamirbek@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Jahon savdo tashkilotiga a'zolik jarayonlari, uning tartib taomillari va a'zolik uchun harakat qilayotgan davlatlardan talab qilinadigan vazifalar yoritilgan. Bundan tashqari maqolada a'zo bo'lishdagi davlatlarning a'zolik maqomlari (status) va ularga beriladigan qo'shimcha muddatlar, kotibiyat tomonidan ko'rsatiladigan yordamlar haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: *A'zolik qo'mitasi, kotibiyat, LAP, tariflar, notarif, ko'p tomonlama, ikki tomonlama kelishuvlar, GATT, GATS, konsensus, ishchi guruh, implementatsiya, memorandum.*

ABSTRACT

The article delves into the intricate processes of World Trade Organization (WTO) membership, exploring the associated procedures and responsibilities incumbent upon member states. It also sheds light on the various membership statuses and the additional terms granted to states in the process, elucidating the supportive role played by the WTO secretariat in facilitating these dynamics.

Key words: *Accession comitee, Secretary, LAP, tariffs, non-tariff, bilateral agreements, multilateral agreements, GATT, GATS, consensus, working party, implementation, memorandum.*

KIRISH

Hozirgi kunda davlatimiz oldida turgan istiqbolli maqsadlardan biri bu Jahon savdo tashkilotiga (JST keying o'rinlarda) a'zo bo'lishdir. Ushbu maqolada JST ga a'zo bo'lish tartib taomillari va undan kutiladigan natijalar haqida qisqacha ma'lumot beramiz.

Jahon savdo tashkiloti 1995-yil 1-yanvarda Marokash kelishuvi bilan tuziladi, bungacha JST “GATT” ya'ni “ing,-Savdo va tariflar bo'yicha bosh kelishuvi” tarzida faoliyat yuritgan. JST tuzilgan vaqtda uning 128 ta a'zosi mavjud bo'lgan va hozirga kelib a'zolar soni 143 taga yetgan.

JST ga a'zolik jarayoni shunday jarayonki unda, JST a'zolari va a'zolikka harakat qilayotgan davlatlar o'rtasida muzokaralar amalga oshiriladi. Bu jarayoning

asosiy maqsadi shundaki, a'zolik uchun harakat qilayotgan davlatning qonunchiligi va siyosati JST qoidalariga uyg'unlashtirilishi kerak va davlat a'zolikka erishganida to'liq JST qoidalarida savdo munosabatlari va boshqa mutanosib sohalarda faoliyatni tartibga solishi kerak. Savol tug'ilish tabiiy hol nimaga davlatlar JST ga a'zo bo'lish uchun harakat qilishadi. Bunga birqancha sabablar bor, bular:

- a) Xalqaro bozorga kirish imkoniyatlarining o'sishi;
- b) Mahalliy institutsional strukturalarda islohatlar bo'lishi;
- c) Savdo va xizmatlar sohasida shaffof va pragnozlash imkoniyatini beruvchi qoidalar shakllanishi;
- d) Xalqaro savdo munosabatlarida va qoidalarida o'z so'ziga ega bo'lish;
- e) Xalqaro bozorda hamkorlik imkoniyatlarining kengayishi;
- f) Proteksionistik tendensiyalarning liberallashuvi.

Maqola maqsadidan uzoqlashmagan holda a'zolik jarayonini yoritishga harakat qilamiz. Marokash kelishuvining XII moddasi ya'ni a'zolikka nisbatan talablarni belgilovchi norma bo'lib, ko'pincha XII modda asosida JST ga a'zo bo'lgan davlatlar "XII modda a'zolari" deb yuritiladi. Marokash kelishuvi XII moddasiga ko'ra, *Istalgan davlat, yoki o'z tashqi savdo aloqalarini belgilashda to'liq avtonomiyaga ega bo'lgan alohida bojxona hududi Marokash kelishuvi bo'yicha va uning tartib qoidalariga asosan JST ga a'zo bo'lishi mumkin. JST ga a'zolik Vazirlar konferensiyasi tomonidan konsensus asosida (yoki ko'pchilik ovozi 3/2) belgilanadi. Ko'p tomonlama savdo shartnomasiga qo'shilish Marokash kelishuvi qoidalarini bilan tartibga solinadi.*

Marokash kelishuvi XII moddasi a'zolik tartibini tushunishdagi asosiy norma hisoblanadi shu sababli unda belgilangan asosiy prinsiplarni quyida ko'rib chiqamiz.

Davlat yoki alohida bojxona hududi.

Marokash kelishuviga ko'ra, har bir suverenitetga ega bo'lgan davlat JSTga a'zo bo'lishi mumkinligi keltirilgan shu jumladan, suveren davlatlardan tashkil topgan xalqaro tashkilot va ittifoqlar ham unga a'zo bo'lishi mumkin. Ammo Marokash kelishuvi XII moddasi to'liq suverenitetga ega bo'lmagan savdo hamkorlariga ham

a'zo bo'lish imkoniyatini yaratadi, lekin ularga nisbatan quyidagi ikkita talabni belgilaydi:

1. Ular alohida bojxona hududlari bo'lishi kerak;
2. Tashqi savdo munosabatlarida to'liq avtonomiyaga ega bo'lishlari zarur.

Alohida bojxona hududlari ham boshqa a'zo suveren davlatlar kabi huquq va majburiyatlarga ega bo'lishadi. Masalan, Tayvan alohida bojxona hududi, Penghu, Kinmen va Matsu (Xitoy Taypeyi) 2002-yil 1-yanvardan buyon JST a'zosi hisoblanadi.

Kelishiladigan shartlar.

Marokash kelishuvi XII moddasi a'zolik uchun majburiy kelishiladigan shartlarni belgilamaydi bunga asosiy sababi, a'zolik uchun moslashuvchanlikni ta'minlashdir. Chunki har bir davlat o'zgacha geografik joylashuv, siyosat va savdo tartib qoidalariga ega, shu sababdan kelishuvlar shundan kelib chiqqan holda har bir davlatga nisbatan alohida amalga oshiriladi. Kelishuvlar ketma-ketlikda qo'shilayogan davlatning institusional va savdo siyosatidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Vazirlar konferensiyasi.

Tashkilotga a'zolik to'g'risidagi qarorlar Vazirlar konferensiyasi tomonidan qabul qilinadi. Vazirlar konferensiyasi tashkilotning qaror qabul qiluvchi organi hisoblanadi. U JST funksiyalarini bajaradi va buning uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshiradi. Vazirlar konferensiyasi barcha a'zolarining vakillaridan iborat bo'lib, kamida ikki yilda bir marta yig'iladi. Qo'shilish to'g'risidagi qarorlarni Vazirlar konferensiyasi yig'ilishlari oralig'ida JSTning barcha masalalari bo'yicha Vazirlar konferensiyasi nomidan ishlaydigan Bosh Kengash ham qabul qilishi mumkin. Bosh Kengash, shuningdek, JSTning barcha a'zolari vakillaridan iborat bo'ladi.

Konsensus.

Konsensus tushunchasi ishtirokchilarning to'liq ovoz berish, barchaning bir qarorga kelishini anglatadi, bitta ishtirokchi ovoz bermagan bo'lsa ham konsensus o'tmagan hisoblanadi. Marokash kelishuvining XII moddasiga ko'ra Vazirlar konferensiyasi ko'pchilik ovozi, ya'ni vazirlarning uchdan ikki qismining ovozi bilan qaror qabul qilinishi mumkin. Ammo ko'pchilik ovozi bilan qaror qabul qilish konsensusga erishilmaganda va a'zolikning so'ngi bosqichida qo'llanilishi mumkin va bunday usuldan JST tuzilgandan buyon bir marta foydalanilgan, ya'ni 1996-yilda Ekuadorni a'zolikka qabul qilish jarayonida. Asosan barcha qarorlar Kelishuvning IX moddasida belgilangan tartibda konsensus orqali amalga oshiriladi.

Majburiyatlarni to'liq qabul qilish (Single undertaking).

Bu prinsipga ko‘ra JSTning barcha xalqaro shartnomalari bir-biri bilan bog‘langan va JSTga a‘zo bo‘lgan subyekt shartnomalarning barchasini qabul qilishi shart, ya‘ni unda ba‘zi shartnomalarni qabul qilishi va ba‘zilarni rad qilish huquqi mavjud emas. Ammo JST da “Plurilateral” o‘zaro shartnomalar ham mavjud bo‘lib, ularga qo‘shilish barcha uchun majburiy hisoblanmaydi. Bularga misol qilib, quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

1. Fuqaro aviatsiya savdosi bo‘yicha kelishuv (The Agreement on Trade in Civil Aircraft);
2. Davlat xaridlar to‘g‘risida kelishuv (The Agreement on Government Procurement);
3. Axborot texnologiyalar bo‘yicha kelishuv (The Information and Technology Agreement).

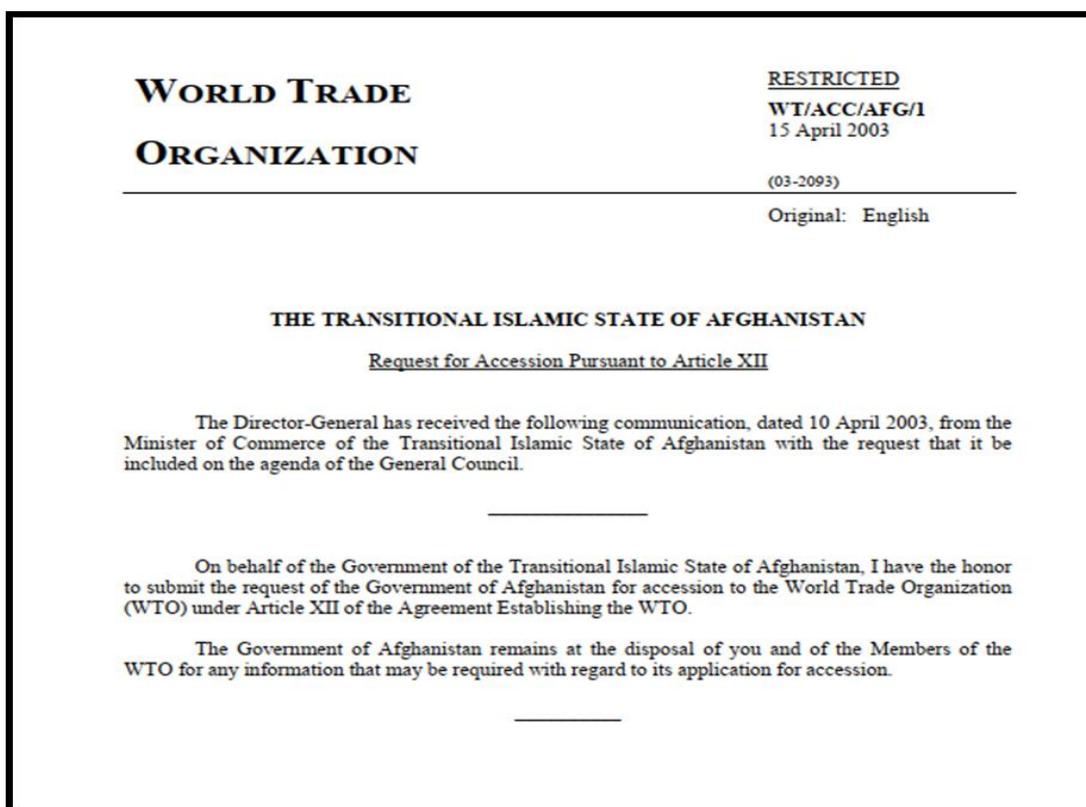
Yuqorida XII modda haqida tushnchaga ega bo‘ldik, endi JST ga a‘zo bo‘lish jarayonini uch bosqichda ko‘rib chiqamiz.

1. **A‘zolik uchun JST ga so‘rov (xat);**
2. **A‘zolik uchun kelishuvlar jarayoni;**
3. **So‘ngi bosqich bosqichi: JSTga A‘zo bo‘lish shartlarini tasdiqlash va a‘zolik protokolini qabul qilish va uni ratifikatsiya qilish.**

A‘zolik uchun JST ga so‘rov yuborish, a‘zolik uchun tashlangan ilk qadam hisoblanadi, bu bosqichni ham shartli ravishda to‘rtta jarayonga ajrtish mumkin.

JST ga a‘zo bo‘lishni xohlagan davlat bu haqida JST bosh direktoriga davlatning tashkilotga qo‘shilish istagini ifodalaydigan xat yuborishi kerak. Bu xat uchun alohida talablar mavjud emas, u sodda tilda yozilishi ham mumkin. Xatda Marokash kelishuvining XII moddasi asosida JST ga qo‘shilish istagi ifodalanishi yetarli bo‘ladi. Misol sifatida Afg‘oniston Islom Respublikasi tomonidan yuborilgan xatni ko‘rsatishimiz mumkin.

Davlatlar JST ga qo‘shilishdan oldin, kuzatuvchi maqomida kirishni so‘rashlari mumkin, kuzatuvchi sifatida kirishdan asosiy maqsad, JST faoliyati bilan yaxshiroq tanishish uning istiqbollari o‘rganish va kelajakda a‘zolik uchun tayyorgarlik bo‘lishi mumkin. Kuzatuvchi maqomi ko‘pi bilan *bash yil* muddatga beriladi va shu muddat ichida davlat JSTga qo‘shilish niyatini bilidirishi kerak va hozirgi savdo va iqtisodiy siyosati haqida ma‘lumot berishi va qanday islohatlar amalga oshirishni rejalashtirganligi to‘g‘risida ma‘lumot berishi lozim.

Talabnomaning aylanishi (Circulation of the Request).

JST ga a‘zo bo‘lish talabida yuborilgan xat (talabnoma) Bosh direktor tomonidan qabul qilinadi va barcha a‘zo davlatlarga rasmiy hujjat sifatida yuboriladi (circulation). Bu JST bazasida uch harfli identifikatsiya kodi bilan belgilanadi masalan, O‘zbekiston uchun WT/ACC/UZB kodi foydalaniladi. **Keying bosqichda** xat bosh Kengash raisiga bo‘ljak umumiy Kengash yig‘ilishida ko‘rib chiqish uchun yuboriladi.

Ishchi guruhni tashkil etish.

Bosh kengash a‘zolik uchun talabnomani ko‘rib chiqadi va ma‘qul deb topsa, arizani muhokama qilish uchun ishchi guruh tuzadi. Ishchi guruh tarkibiga muhokamalrda ishtirok etishni xohlagan boshqa a‘zo davlat vakillari ham qo‘shilishi mumkin. A‘zolik uchun ishchi guruh tuzilishi bilan davlatga kuzatuvchi maqomi

beriladi. Bosh kengashda a'zolik talabnomasini ko'rib chiqish uchun o'tkaziladigan birinchi yig'ilishda a'zolikni talab qilgan davlatdan vakil ham ishtirok kerak. Vakil o'z davlatining nima sababdan JST ga qo'shilmog'chi ekanligi va hozirgi iqtisodiy-siyosiy holati haqida ma'lumot beradi. Ishchi guruh tomonidan unga JST doirasida savollar va takliflar beriladi. Ishchi guruhning majburiyati davlatning arizasini ko'rib chiqadi va Bosh konsul yoki Vazirlar konferensiyasiga takliflarni kiritadi, takliflar bilan birga Qo'shilishi protokoli loyihasi ham ilova qilinishi mumkin. Ishchi guruhga rahbarlik qilish uchun vakil Bosh konsul tomonida tayinlanadi. Ishchi guruh a'zolar soni qat'iy belgilanmagan misol uchun, Qozog'iston a'zolik jarayonida ishchi guruhda 52 ta a'zo, Liberyanikida esa 20 ta a'zo bo'lgan. Istalgan JST ga a'zo davlat vakillari kotibyatga yozma murojaat qilgan holda ishchi guruh tarkibiga kirishi mumkin, xalqaro tashkilotlar, a'zolik jarayonidagi va a'zolikni nazarda tutmagan davlatlar ishchi guruh yig'ilishlarida rasmiy ravishda kuzatuvchi maqomida ishtirok etishlari mumkin.

II. A'zolik uchun kelishuvlar jarayoni.

Kelishuvlar a'zolikda eng muhim jarayon hisoblanadi, chunki bu jarayonda a'zo bo'layotgan davlatning savdo qonunchiligi ko'rib chiqiladi va JST qoidalariga uyg'unlashtiriladi. Kelishuvlar jarayonini ham shartli ravishda uchga ajratish mumkin. Bular JST ko'p tomonlama (Multilateral) kelishuvlar, O'zaro kelishuvlar (Plurilateral) va ikki tomonlama (Bilateral) kelishuvlar.

Ko'p tomonlama kelishuvlar ishchi guruh doirasida amalga oshirilib, unda asosan davlatning xalqaro savdo rejimi, JST ga a'zolik uchun amalga oshirayotgan ishlari va ularning amalga oshirilishi ko'rib chiqiladi va ko'riladi. Ko'p tomonlama muzokaralarni ham uch bosqichga ajratish mumkin, ya'ni **Faktlarni topish bosqich, kelishuv bosqichi va ishi guruh hisobatini ishlab chiqish bosqichi**. Faktlarni topish bosqichida, a'zo bo'layotgan davlatning xalqaro tijorat siyosati o'rganiladi, JST qoidalariga moslashtirish lozim bo'lgan normativ hujjatlar aniqlanadi. Bu jarayonda

davlatdan xalqaro tijorat siyosati bo'yicha hujjatlar talab qilinishi mumkin. Bu bosqichda davlat o'zining xalqaro savdo rejimini bayon qilgan holda **Memorandum** topshiradi. Memorandumda quyidagi sohalar bo'yicha ma'lumot bo'lishi shart:

- Iqtisodiy siyosat va tashqi savdo;
- siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun asos;
- tovarlar savdosiga ta'sir qiluvchi siyosat (importni tartibga solish, eksportni tartibga solish, ichki siyosat tovarlar savdosiga ta'sir qilish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosiga ta'sir qiluvchi siyosat);

- intellektual mulk huquqlari;
- xizmatlar;
- shaffoflik;
- savdo shartnomalari.

Statistika va nashr etish, qonunlar va me'yoriy hujjatlar ro'yxati, importni litsenziyalash tartibi, bojxona baholash shartnomasini amalga oshirish, savdodagi texnik to'siqlar, Davlat savdosi, xizmatlar sohasi tasniflari va savdo shartnomalari to'g'risida qo'shimcha ma'lumotlar taqdim etilishi kerak. Barcha qo'shilish hujjatlari tashkilotning rasmiy tillaridan biri ingliz, fransuz va ispan tillarida taqdim etilishi kerak.

Memorandunga qo'shimcha ravishda davlatdan quyidagi hujjatlarni ham taqdim etishi so'raladi:

- Qonunchilik harakatlari rejasi (LAP), qonun hujjatlari nusxalari bilan birga;
- Tegishli bo'lsa, muayyan shartnomalar amalga oshirish uchun harakat rejalari (odatda sanitariya va Fitosanitariya (SPS) choralari, savdo uchun texnik to'siqlar (TBT), intellektual mulk (IP) va bojxona baholashi);

- Qishloq xo'jaligida ichki qo'llab-quvvatlash va eksport subsidiyalari haqida ma'lumot (Vt/ACC/22/Add.1);

- Xizmatlar haqida o'xborot (Vt / ACC / 5);
- SPS va TBT bo'yicha cheklist (Vt/ACC/22/Qo'shish.2);
- Intellektual mulk savdo bilan bog'liq jihatlari bo'yicha nazorat ro'yxati (Vt/ACC/22/Qo'shish.2);

- Subsidiyalar to'g'risida bildirishnoma loyihasi (25-modda, subsidiyalar va kompensatsiya choralari to'g'risidagi bitim);

- Davlat savdo subyektlari bo'yicha so'rovnoma.

A'zo bo'layotgan davlat JST qoidalari va davlat NHHlar o'rtasidagi farqlarini aniqlab, Qonunchilik Harakatlari Rejasi (LAP) da bayon etish va ularni JST qoidalariga moslashtirish bo'yicha davriy jadvala bayon qiladi.

PART I - PENDING BILLS/DRAFTS/REGULATIONS						
Subject	Legislation/ Measures	Authority in Charge	Expected adoption/ enactment date	Status	Expected implementation date	Translation submitted to Working Party
PART II – COMPLETED LEGISLATION/REGULATIONS						
Subject	Legislation/ Measures	Authority in Charge	Date of adoption/ enactment	Status	Date of implementation	Translation submitted to Working Party

Bundan tashqari JST qoidalariga uyg'unlashtirilishi kerak bo'lgan NHHlar nusxasi JST rasmiy tilarining birida taqdim etiladi. Taqdim etilgan memorandum bilan tanishgan a'zolar to'rt hafta ichida o'zlarining savollarini yo'llashlari mumkin. Berilgan savollarga A'zo bo'layotgan davlat javoblar yo'llaydi. Birinchi savol javoblar raundi tugagandan so'ng, ishchi guruh rahbari, birinchi ishi guruh yig'ilishini chaqiradi. A'zo bo'layotgan davlat delegatsiyasi ishchi guruh bilan muhokamaga kirishadi va ular tomonidan berilgan savollar va takliflarni muhokama qiladi. Ishchi guruh yig'ilishi nihoyasiga yetgandan keyin, JST kotibiyati a'zolari yozma ravishda savollar taqdim etishga taklif etadi. Qabul qilingan savollarni kotibiyat a'zo bo'layotgan davlatga yuboradi. Qachonki, yangi savollar, javoblar va qo'shimcha hujjatlar yig'ilganda yangi ishchi guruh majlisi chaqiriladi. Ma'lumot yig'ish bosqichi nihoyasiga yetganda, kotibiyat jarayonning shafoffligini ta'minlash uchun Faktik xulosalar (Factual summary) talab qilishi mumkin. Bu hujjat norasmiy hisoblanib, ko'rib chiqilgan masalalar va muhokama haqida ma'lumot beradi. A'zo bo'lish jarayoni nihoyalaganda, kelishuvlar bosqichi so'ngida ishchi guruh kotibiyatdan ishchi guruh hisobot loyihasini faktik xulosalar asosida tayyorlashni so'raydi. Bu jarayonlardan keyin a'zolik protokoli loyihasi va qaror loyihasi tayyorlanadi, ya'ni a'zolik uchun so'nggi bosqich bo'lib, unda davlatning a'zolik shartlari ham belgilanadi.

Ikki tomonlama muzokaralar.

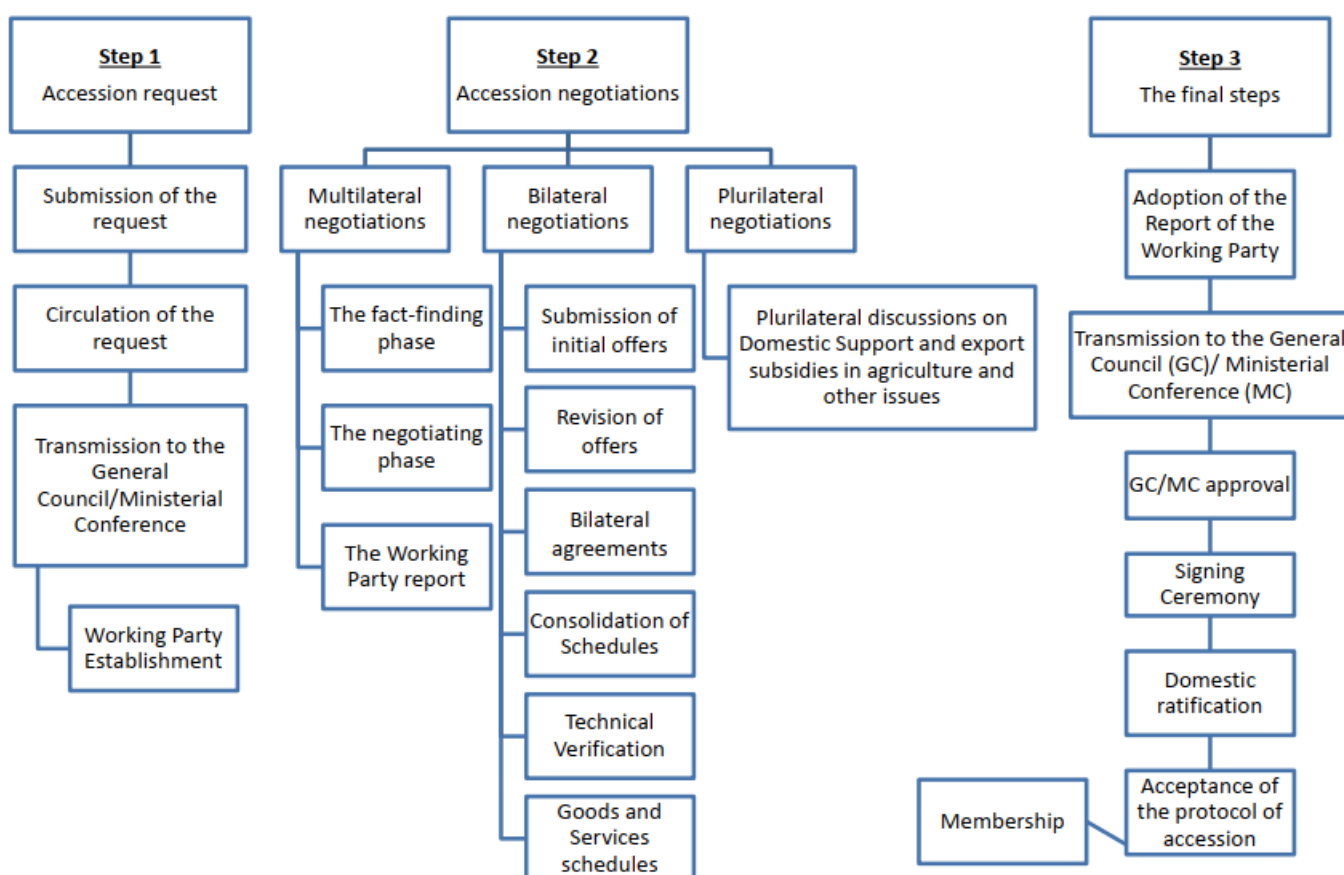
Tovar va xizmatlar bo'yicha bozorga kirish majburiyatlarini muhokama qilish uchun manfaatdor ishchi partiya a'zolari bilan ikki tomonlama uchrashuvlar o'tkaziladi. Ushbu muzokaralar odatda ishchi partiyalar yig'ilishlarining chekkasida, istalgan vaqtda Jenevada yoki poytaxtlarda bo'lib o'tadi. Ikki tomonlama savdo va xizmatlar bo'yicha kelishilgan qoidalar kotibiyatga taqdim etiladi va u a'zolik paketiga ilova qilinadi.

A'zolik bosqichi.

Bu bosqich ishchi guruh va a'zolikka intilayotgan davlat o'rtasida kelishuvga erishilgandan keyin boshlanadi. Davlatning a'zolik masalasi Vazirlar konferensiyasi tomonidan konsessuga qo'yiladi va shundan so'ng ishchi guruh mandat yakunlanadi. Davlat kuzatuvchi sifatida yillik to'lovini to'lashi kerak bo'ladi. To'lov miqdori

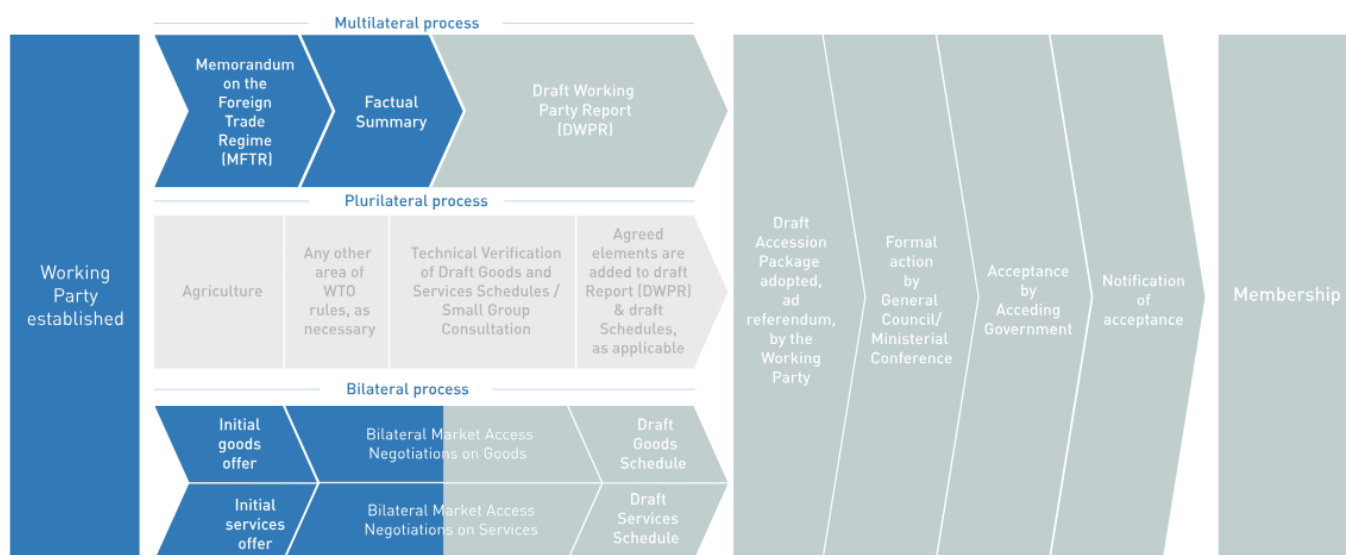
barcha a'zo davlatlarning bir yillik a'zolik badalining 0.015% tashkil etadi. So'ngra Vazirlar konferensiyasi "A'zolik protokolini" tasdiqlaydi, A'zolik paketi Vazirlar konferensiyasi tomonidan taqdim etilgach, A'zolik protokolini Imzolash marosimi tashkillashtiriladi. A'zolik protokoli imzolanganidan 30 kalendar kunidan so'ng rasmiy ravishda JST a'zosi deb e'lon qilinadi. A'zolik protokoli davlat tomonidan ratifikatsiya qilinishi kerak.

Overview of the accession process

A'zolik jarayonlari jadvali. Wto.org

O'zbekiston Respublikasi ham JST ga a'zolik jarayonida yuqoridagi bosqichlarni bosib o'tmoqda. Aytish kerak O'zbekistonning a'zolik jarayonlari ancha cho'zilyapti, hozirgi vaqtda O'zbekistonning a'zolik jaryonining qaysi bosqichida ekanligini quyidagi jadvaladan bilish mumkin.

O‘zbekistonning JSTga a‘zo bo‘lishi doirasida 2023-yil 16-noyabr kuni yettinchi ishchi guruh yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. Ushbu ishchi guruh yig‘ilishida davomida ham Qonunchilik harakatlari rejasi (LAP) yangi bandlar kiritildi. Bundan tashqari boshqa a‘zo davlatlar bilan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama kelishuvlar amalga oshirildi. Ishchi guruh raisi Koreya Respublikasi elchisi Yun Song Dok “Ushbu yuqori darajadagi katta delegatsiyaning mavjudligi O‘zbekistonning JSTga a‘zo bo‘lishga sodiqligini aks ettiradi. Iyun oyida Prezidentning JST masalalari bo‘yicha maxsus vakili va JSTga qo‘shilish bo‘yicha yangi bosh muzokarachi etib tayinlangan Janob Azizbek Urunovni alohida olqishlayman” dedi.

REFERENCES

1. Sabirov X.N. Ekanometrika II. O‘quv qo‘llanma. “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi” 2022, 430 bet.
2. Pomfret, Richard. 2020. “O‘zbekiston va Jahon savdo tashkiloti”. <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> ga qarang. 2(1): 54–61. DOI: <https://doi.org/10.16997/srjed.35>
2. Umirdinov Alisher va Valijon To‘raqulov. 2019. “Markaziy Osiyodagi proteksionizmning so‘nggi tayanchi: O‘zbekistonning JSTga a‘zo bo‘lishidan keyingi avtosanoati”. Savdo, huquq va taraqqiyot 11(2): 301–33.
3. A Akhrorjon. (2022). Reasons, problems and consequences for the accession of the Uzbek economy to the WTO. International scientific conference "Topical issues of the economy in modern world.

TERGOVCHINING MUSTAQILLIGINI TA'MINLASHDA PROKUROR VA SUD NAZORATINING TA'SIRI

Elmurzayev Biloliddin Nurmon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi doktoranti

E-mail: elmurzayevbiloliddin@gmail.com

Tel: +998 97 765 31 96

ANNOTATSIYA:

Mazkur maqolada jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan shaxs sifatida tergovchining huquqiy maqomi, protsessual vakolatlari, huquqlari va majburiyatlari tahlil qilingan. Bu orqali tergovchining faoliyatini tartibga soluvchi jinoyat-protsessual qonunchiligi o'rganilgan, undagi kamchilik hamda bahsli normalar haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, tergovchining mustaqilligi kafolatlari, uni ta'minlashda yuzaga kelayotgan amaliy muammolar, ularni bartaraf etish chora-tadbirlari tahlil qilingan. Maqolada tergovchi faoliyatini amalga oshirishda nazorat organlarining ta'siri, xususan idoraviy nazoratning ahamiyati, zarurati, dastlabki tergovga mas'ul shaxs bo'lgan prokurorning tergovchi bilan o'zaro munosabati, prokuror nazorati hamda sud nazoratining tergovchi mustaqilligini ta'minlashdagi o'rni ilmiy nazariy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada yuqorida nazarda tutilgan masalalar bo'yicha bu borada ilmiy tadqiqotlar o'tkazgan protsessualist olimlarning tasdiqlovchi yoki rad etuvchi fikrlari asosida ilmiy munozara o'tkazilgan, tergov faoliyati bilan shug'ullanuvchi mas'ul shaxslarning tavsiyalari asosida mavjud amaliy muammolar o'rganilgan va sud-tergov amaliyotining tegishli materiallari o'rganib chiqilgan. Maqola yakunida tergovchining mustaqilligini ta'minlashda prokuror va sud nazoratining ta'sirini optimallashtirish yuzasidan bir qancha taklif va tavsiyalar berilgan bo'lib, ular o'rganilayotgan mavzuning bugungi kundagi ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tergovchi, sud nazorati, prokuror nazorati, tergovchining mustaqilligi, dastlabki tergov, tergovchining vakolatlari

KIRISH

Tergovchi surishtiruvchi, prokuror va sudya kabi ishdagi barcha holatlarni sinchkovlik bilan, to'la, har tomonlama va xolisona ko'rib chiqishga asoslangan holda qonunga va huquqiy ongga amal qilib o'zining ichki ishonchi bo'yicha dalillarga baho beradi, mustaqil ravishda jinoyat ishi bo'yicha tergov rejasi va tergov versiyalarini tuzadi, tergov va boshqa prosessual harakatlarni amalga oshirish ketma

ketligini belgilab oladi. Ishni tergov qilish jarayonida kelib chiqadigan turli masalalarni hal etish tergovchining o'z majburiyatlarini bajara olishining muhim sharti hisoblanadi. Tanlov imkoniyatining berilmasligi jinoyat ishini yuritishga mas'ul shaxslarning o'z jinoyat-prosessual majburiyatlarining bajara olmasligiga olib keladi. Amaldagi qonunchiligimizni tahlil qilish orqali, tergovchi mustaqilligini ta'minlovchi elementlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- o'zining ichki ishonchiga asoslangan holda dalillarga baho bera olishi;
- sessual qarorlar qabul qilishdagi mustaqillik (sud va prokuror ruxsati bilan o'tkaziladiganlar bundan mustasno);
- prokurorning bir qancha ko'rsatmalariga qo'shimchilik va ular yuzasidan yuqori turuvchi prokurorga shikoyat qila olish;
- korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jismoniy shaxslar uchun majburiy bo'lgan topshiriqlar bera olish;
- jinoyat ishi doirasida tergov va sessual harakatlar bo'yicha javobgarlikning mavjudligi.

Jinoyat-prosessual qonunchilikda tergovchining sessual mustaqilligi nima ekanligi, uning mohiyati, mazkur tushunchaning mazuni aniq belgilanmagan. Shuning uchun ham mazkur masalaning mohiyati yuzasidan aniq to'xtam mavjud emas. Shuni qayd etish joizki, V.V.Ulanov fikricha, tergov organi rahbari yoki prokuror tomonidan tergovchi faoliyatining nazorat qilinishi uning sessual mustaqilligiga salbiy ta'sir o'tkazmaydi [1]. V.G.Mkrtyan esa boshqa fikrda, unga ko'ra jinoyat-prosessual qonunchiligida shunday normalar borki, ular tergovchining sessual mustaqilligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi [2]. Xususan, tergov yakuni bo'yicha prokuror tomonidan ayblov xulosasining tasdiqlanishi shunday holatlardan biridir. Amaldagi tartibga ko'ra prokuror ayblov xulosasini tasdiqlashi yoki kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan qo'shimcha tergovga qaytarishi mumkin (JPK 384-modda). Bir jihatga e'tibor qaratish kerakki, jinoyat prosesining institusional tuzilishiga ko'ra tergovchi prokuror va sud butunlay mustaqil ravishda faoliyat yurita olmaydi. Prokuror va sud nazorati tergovchilar tomonidan bo'lishi mumkin bo'lgan turli o'zboshimchaliklardan himoya qiladi, fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarining ehtimoliy buzilishidan asraydi. Umuman olganda, tergovchining mustaqilligini bir necha yo'nalishlarda ko'rishimiz mumkin bo'ladi: 1) davlat organi, mansabdor shaxs, jamoat birlashmalari va ularning vakillarining har qanday ta'siridan xoliligi; 2) tergovchining o'zi faoliyat yurituvchi huquqni muhofaza qiluvchi organdagi va bevosita uning foliyatini nazorat qilmaydigan yuqori turuvchi rahbarlardan mustaqillik. Bu o'rinda A.V.Smironovning fikrini ham inobatga olishimiz joiz, unga ko'ra tergovchi ijro etuvchi organ tarkibida ish faoliyatini yuritmasligi

kerak [3]. Shu bilan birga, jinoyatlarni tergov qilish bilan shug'ullanuvchi mutlaqo mustaqil, o'zining rahbari, o'rinbosarlari va boshqa ko'plab boshliqlar faoliyat yurituvchi davlat idorasining tashkil etilishi ham tergovchining mustaqilligini to'liq ta'minlay olmaydi. Chunki, hokimiyat va bo'ysinuv munosabatlariga qurilgan bunday tizimda mustaqillikni ta'minlash muammoli masala.

Tergovchi kasbining nufuzi birinchi navbatda yaratilgan moddiy-texnik baza, ish tartibining to'g'ri yo'lga qo'yilgani, shuningdek uning moddiy ta'minoti bilan o'lchanadi. Aksariyat xodimlar ish xajmining ko'pligidan nolishadi. Ularning tergov organi binosi ularning "ikkinchi oilasi"ga aylanib qolgan. Amaldagi jinoyat-prosessual qonunchiligi mazmunidan anglashiladiki, tergovchi yuqori turuvchi rahbarlarining roziligi bilan harakat qiluvchi, jinoyat ishi taqdiriga jiddiy ta'sir qilmaydigan qarorlarnigina qabul qila oluvchi, ishning taqdiriga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan masalalarda prokuror yoki sudning ruxsatini olib harakat qiluvchi shaxsga aylanib qolgan. Bunday tartib ortiqcha vaqtning sarflanishiga, byurokratik to'siqlarning paydo bo'lishiga va eng yomoni ish yuritish samaradorligining pasayishiga ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Tergov faoliyatiga oid sud-huquq islohotlarini amalga oshirishda, tergovchining maqomiga tegishli normalarni shakllantirishda quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish zarur, deb hisoblaymiz. Birinchidan, har bir tergovchiga to'g'ri keladigan jinoyat ishlari sonining me'yorini ishlab chiqish va uning amalda ishlashini ta'minlash kerak. Mazkur masala bugungi kunda tergov organlarida juda dolzarb bo'lib, aynan ish hajmining tartibga solinishi ular faoliyatidagi boshqa qiyinchilik va muammolarning oldini olgan bo'lar edi.

Prokuror nazorati davlat faoliyatining mustaqil, o'ziga xos turi hisoblanadi. Ushbu faoliyatni prokuratura organlaridan boshqa hech bir davlat idorasi, tashkiloti, jamoat tashkilotlari, boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlari, shuningdek, mansabdor yoki jismoniy shaxslar amalga oshira olmaydilar. Prokuror nazorati hujjatlarida davlat nomidan deb qayd etilmasada, O'zbekiston Respublikasi davlati nomidan amalga oshiriladi. Prokuror O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir hilda bajarilishi ustidan nazoratni ma'lum bir idora nomidan yoki shu idora manfaati yo'lida emas, balki davlat nomidan va davlat, jamiyatimiz manfaati yo'lida amalga oshiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Amaldagi jinoyat-prosessual qonunchiligimizga ko'ra, tergovchining faoliyati ustidan bevosita nazoratni uning rahbari, shuningdek prokuror amalga oshiradi. Dastlabki tergovga mas'ul shaxs sifatida prokuror tergovchi tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning qonuniy va asosliligini tekshiradi, ular bo'yicha

tomonlardan kelib tushayotgan shikoyatlarni o'rganadi, zaruratga qarab ushbu prosessual hujjatlarni bekor qiladi. Bundan norozi bo'lgan tergovchi prokurorning qarorlari ustidan yuqori turuvchi prokurorga shikoyat qilish huquqiga ega. Shikoyat bo'yicha esa yakuniy qarorni yana prokuror qabul qiladi, faqat yuqori turuvchisi. Bundan ko'rinadiki, jarayonga uchinchi tomonni jalb etishning imkoni mavjud emas. Prokuror va tergovchi faoliyatining umumiy jihatlari ko'p. Chunki ular umumiy maqsad va vazifalarga ega.

Huquqshunos olimalar Z.F. Inog'omjonova va G.Z. To'laganovalarning fikricha, prokuror jinoyat prosessining eng faol ishtirokchilaridan biri bo'lib, faqat u jinoyat ish yurituvining barcha bosqichlarida, ya'ni jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichidan to shaxsga nisbatan chiqarilgan sudning hukmi kuchga kiritilgunga qadar ishtirok etadi [4]. Prokuror barcha jinoyat ishlari ko'rilishiga boshchilik qilib, ishlar bir bosqichdan keyingisiga o'tishida muhim vazifalarni ado etadi. Shu bilan birga, uning prosessual holati ham turli bosqichlarda turlicha ko'rinishga ega bo'ladi. Prokurorning tergovchi bilan o'zaro munosabati, tergovchining mustaqilligiga ta'siri xususida olimlar turlicha fikr-muloxazalarni bildirganlar. Jumladan, G.Z. Tulaganovanning fikricha, tergovchining mustaqilligini yanada mustahkamlash maqsadida uning prokuror bilan birgalikda qamoqqa olish masalasini hal etishda ishtirok etishi shartligi qonunda belgilanishi kerak [5]. Tergovchi ishning holatlari bilan ko'proq tanish bo'lgani uchun aynan mazkur chorani qo'llash lozimligini sudda isbotlashda prokurorga katta yordam beradi.

Prokuror quyidagi vakolatlarini amalga oshirish orqali dastlabki tergov jarayoniga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsata oladi:

- jinoyat ishini surishtiruv organidan tergovchiga, prokuraturaning bir tergovchisidan boshqasiga, jinoyat-prosessual qonunda belgilangan hollarda va tartibda esa bir dastlabki tergov va surishtiruv organidan boshqa dastlabki tergov va surishtiruv organiga o'tkazadi;

- surishtiruvchini yoki tergovchini, agar u ishni tergov qilish chog'ida qonun buzilishiga yo'l qo'ygan bo'lsa, surishtiruvni yoxud dastlabki tergovni davom ettirishdan chetlatadi;

- ayblov xulosasini yoki ayblov dalolatnomasini yoxud qarorini tasdiqlaydi, ishni sudga yuboradi;

- jinoyat ishlarini surishtiruv va dastlabki tergov organlariga qo'shimcha tergov o'tkazish to'g'risidagi o'z ko'rsatmalari bilan qaytaradi. Prokurorning bu kabi surishtiruv va dastlabki tergov organlariga hamda tergovga qadar tekshiruvni yoki tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi organlarga tergovga qadar tekshirish

o‘tkazish, ishlarni qo‘zg‘atish va tergov qilish bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘rsatmalari ana shu organlar uchun majburiy hisoblanadi.

Prokurorning ishni sudga qadar yuritish davridagi vakolatlarini kengaytirish tarafdorlari: L.A.Voskobitova [6], N.A.Kolokolov [7], O.S.Kapinuslar [8] tomonidan ta’kidlab o‘tilgan. Dastlabki tergovda qonuniylikni va shu bilan birga bu davrda shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta’minlash vazifalaridan kelib chiqib, aynan prokuror dastlabki tergovda qonunlarning bajarilishini ta’minlashi kerak. Uning vakolatlari jinoyat ishi doirasida dalillarni to‘plash, tekshirish va baholash jarayoniga, qilmishni malakalashga hamda tergov yakuniga ta’sir ko‘rsata oladi. Prokurorning nazorat faoliyati dastlabki tergovdagi qonunbuzilish holatlariga yo‘l qo‘ymaslik va ularning oldini olishga qaratilgan. Shuning uchun dastlabki tergov organlari faoliyati ustidan prokuror tomonidan olib boriladigan nazoratni tergovchining mustaqilligini cheklovchi omil sifatida tushunmaslik kerak. Boshqacha aytganda, agarda tergovchi jinoyat ishini tergov qilish davomida uni JPKda belgilangan tartibda har tomonlama, to‘liq va xolisona amalga oshiradigan bo‘lsa, uning tergovchining faoliyatiga prokuror nazoratining ta’siri deyarli sezilmaydi. Tergovchi tomonidan qonun talablariga rioya qilmaslik holatlariga prokuror munosabatini bildiradi.

Prokuror bilan tergovchining vakolatlarini, prosessual imkoniyatlarini solishtirib bo‘lmaydi, albatta. Tergovchi jinoyat ishi bo‘yicha o‘zining pozitsiyasini prokurorga o‘tkaza olish ehtimoli juda kam. Shuning uchun ham bu borada A.S.Aleksandrovning fikrlariga qo‘shilmaslikdan boshqa iloj yo‘q. Uning bildirishicha, tergovchi jinoiy ta’qibni amalga oshiruvchi boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari kabi “prokurorning prosessual xizmatchilari” hisoblanadi [9]. M.X.Rustambayev ta’kidlaganidek “... tergovchining mustaqil ekanligini ko‘plab olimlar alohida ta’kidlagan bo‘lsalarda, u cheklangandir” [10]. Dastlabki tergovda qonuniylik ustidan nazorat qilish prokuror uchun jinoiy ta’qibga rahbarlik qilish vositasi sanaladi. Surishtiruv va dastlabki tergov, tezkor-qidiruv faoliyatida qonunlarga rioya etilishi, shuningdek mazkur faoliyat turlarini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslar tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning qonuniyligi, asosliligini nazorat qilish orqali prokuror jinoyat ishi bo‘yicha o‘zaro hamkorlikda ish olib boruvchi huquqni muhofaza qiluvchi organlarning rahbari hamda ularning faoliyatini muvofiqlashtiruvchi “tashkilotchi” vazifasini bajaradi.

Jinoyat-prosessual qonunchiligimizga ko‘ra, tergovchi prokurorning quyidagi ko‘rsatmalariga rozi bo‘lmasa, o‘z e’tirozlarini yozma ravishda bayon qilgan holda ishni yuqori turuvchi prokurorga taqdim etishga haqli:

- shaxsni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish haqidagi;

- jinoyatni tavsif qilish va ayblov hajmi haqidagi;
- qamoqqa olish yoki uy qamog‘i tarzidagi ehtiyot chorasini qo‘llash uy qamog‘i bo‘yicha qo‘shimcha taqiq (cheklov) belgilash pasportning (harakatlanish hujjatining) amal qilishini to‘xtatib turish to‘g‘risida iltimosnoma qo‘zg‘atish haqidagi;
- ayblanuvchini lavozimidan chetlashtirish, shaxsni tibbiy muassasaga joylashtirish tarzidagi prosessual majburlov choralarini qo‘llash to‘g‘risidagi;
- amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini qo‘zg‘atishni rad qilish to‘g‘risida yoki jinoyat ishini tugatish haqida sudga iltimosnoma kiritish to‘g‘risida prokurorga taqdimnoma kiritish haqidagi ishni sudga yuborish;
- jinoyat ishini tugatish haqidagi, tugallangan ishni qo‘shimcha tergovga qaytarish haqidagi.

Ushbu ro‘yxatni yanada kengaytirish zarur, deb hisoblaymiz. Tergovchi prosessual majburlov choralarini tanlash, shuningdek ishda ishtirok etishiga monelik tug‘diruvchi holatlar aniqlanganda uni rad qilish to‘g‘risidagi ko‘rsatmalar bo‘yicha ham yuqori turuvchi prokurorga murojaat qilish imkoniyati berilishi kerak. Prokuror nazoratining obyekti tergovchining faoliyati emas, uning prosessual harakat va qarorlarining qonuniyligi, asosiligi bo‘lishi zarur. Tergovchining faoliyati ustidan prokuror nazoratini amalga oshirishning shakl va usullarini takomillashtirib, uning huquq va qonuniy vakolatlarini holatga xolis va mustaqil baho beruvchi sud orqali taminlash imkoniyatlari ham so‘nggi yillarda prosessualist olimlar va amaliyot xodimlari o‘rtasida faol muhokama qilinmoqda.

Tergovchining prokurorga bo‘ysinuv tartibida faoliyat yuritishi tergovchilar uchun jiddiy muammo emas. Ish hajmining ko‘pligi, moddiy beqarorlik, berilayotgan topshiriqlarning tartibga solinmaganligi - aynan shu muammolar bugungi kunda tergovchilar faoliyatida hal etilishini kutmoqda. Bundan tashqari, mazkur masalalar tergovchining mustaqilligiga ham daxl qiladi. Shuningdek, JPKning 36-moddasiga ko‘ra, tergovchi prokurorning ko‘rsatmalariga rozi bo‘lmasa, o‘z e‘tirozlarini yozma ravishda bayon qilgan holda ishni yuqori turuvchi prokurorga taqdim etishga haqli. Bunday hollarda quyi turuvchi prokurorning ko‘rsatmasini yuqori turuvchi prokuror o‘z qarori bilan yo bekor qiladi yoki ish bo‘yicha tergov yuritishni boshqa tergovchiga topshiradi. Biroq, yuqori turuvchi prokuror tomonidan quyi turuvchi prokurorning xatti-harakatlari ustidan berilgan tergovchining shikoyatini ko‘rib chiqish natijasi ushbu tergovchi uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Yuqori turuvchi prokuror tergovchining shikoyatini qanoatlantirib, quyi turuvchi prokurorning qarori yoki ko‘rsatmasini bekor qilgan taqdirda ham tergovchi o‘zi uchun “noprofessional” yoki “yetarli kompetentga ega bo‘lmagan” deb hisoblagan

yana o'sha prokurorning nazorati ostida dastlabki tergovni davom ettiradi. Prokurorning vakolatlari keng bo'lib, u tergovchining ish yurituvida bo'lgan jinoyat ishi doirasida o'zining fikrlarini o'tkaza oladi va oxir oqibatda jinoyat ishining yakuniy taqdiri prokurorga bog'liq bo'lib qoladi.

Jinoyat prosessi ishtirokchilari tomonidan berilgan har qanday shikoyat, mazkur jinoyat ishining natijasidan manfaatdor bo'lmagan, shu bilan birga, ushbu shikoyatni hal qilish vakolatiga ega bo'lgan davlat organlariga berilgandagina kutilgan natijaga erishish samaradorligi yuqori bo'ladi. Shikoyat sud tomonidan ko'rib chiqilib, uning natijasiga ko'ra surishtiruvchi, tergovchi yoki prokurorning harakatlari (harakatsizligi) yoki qabul qilgan prosessual hujjati asossiz (g'ayriqonuniy) deb topilganida, sud uni bekor qilish bilan cheklanib qolmasdan, ushbu mansabdor shaxsga nisbatan majburiy tartibda tegishli chora ko'rish yuzasidan taqdimnoma kiritishi lozim.

Tergovchining mustaqilligi buzilishiga ba'zida ularning o'zlari ham sababchi bo'lishadi. Jinoyat ishi doirasida aniqlangan holatlar yuzasidan o'zlarining qat'iy ichki ishonchlari mavjud bo'lmaganligi sababli ular prokurorning yoki tergov bo'limi boshlig'ining og'zaki buyruqlariga so'zsiz rioya qilishadi. Bu esa mazkur toifa tergovchilarning birorta mas'uliyatli qaror qabul qilishidan oldin yuqoridagi mansabdor shaxslar bilan mastlahatlashish kabi norasmiy amaliyotning shakllanishiga olib keladi.

Prokuror dastlabki tergov, davlat aybloviga mas'ul shaxs sifatida ayblov xulosasini tasdiqlab beradi. JPKning 25-moddasiga ko'ra, birinchi instansiya sudida ish yuritish faqat ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi yoxud tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash uchun ishni sudga yuborish to'g'risidagi qaror mavjud bo'lganda boshlanadi. Demak, jinoyat ishi sudga ko'rilishi uchun albatta prokurorning roziligi talab etiladi. Chunki sudga davlat ayblovini qo'llab-quvvatlovchi mansabdor shaxs sifatida prokuror qatnashadi. Butun dunyo tergov amaliyotida shunday tartib shakllangan. B.Salomov fikricha, jinoyat ishi bo'yicha dastlabki tergovni amalga oshirgan yoki tergov qilmagan bo'lsada, ayblov xulosasini tasdiqlagan prokuratura organi vakilining sudga davlat ayblovini qo'llashi xolislik tamoyiliga zid bo'lib, sud jarayonida taraflar tengligi va tortishuv prinsiplarini amalda ta'minlanishiga xizmat qilmaydi. Davlat ayblovini qo'llaydigan prokuratura organi vakili o'zi tergov qilgan yoki ayblov xulosasini tasdiqlagan jinoyat ishi yakunidan manfaatdor bo'lganligi bois, garchi sud jarayonida dastlabki tergov harakatlarini o'tkazishda prosessual qonunchilik talabalari buzilganligi yoki ayblanuvchining aybi tasdiqlanmaganligi aniqlangan taqdirda ham jinoyat ish bo'yicha ayblov hukmi chiqarilishiga harakat qiladi. Prokuraturaning jinoyat ishlarini

tergov qilish va jinoyat ish yakunlari bo'yicha tuziladigan barcha ayblov xulosalarini tasdiqlash vakolatini bekor qilish va ushbu vakolatlarni mustaqil faoliyat ko'rsatuvchi Tergov departamenti yoki komitetiga berish lozim [11]. Jinoyat ishlari ko'rilayotgan sud proseslarida, odatda, prokuror ayblov xulosasini o'qib, sud tergovini boshlab beradiyu, chiqib ketadi. Sud jarayonida nimalar bo'lyapti, tergovda to'plangan dalillarning qaysilari tasdiqlanayapti, qaysilari tasdiqlanmayapti, bunga e'tibor ham bermaydi [12].

Bu, birinchi navbatda, fuqarolarning prokuratura organlariga bo'lgan ishonchini so'ndiradi. Sud jarayoni nihoyasiga yetib, oxirgi muzokaraga navbat kelganida esa, prokuror, kutilmaganda, ayblanuvchiga tegishli modda bilan mana buncha muddat so'rayman deb hammani hayratda qoldiradi. Chunki, viloyat, shahar, tuman prokurori yoki ularning o'rinbosarlari ayblov xulosasini tasdiqlab turgandan keyin prokurorlar undan chetga chiqolmaydi xohlagan taqdirda ham.

Ayblov xulosasi prokuror tomonidan tasdiqlab qo'yilgan bo'lsa sudda ishtirok etayotgan yordamchi prokuror unga o'zining muqobil fikrini bera olmaydi. Shularni inobatga olgan holda, ayblov xulosalarni tasdiqlashni prokurorlarning vakolatidan olib tashlash masalasi ham bugungi kunda muhokamalarga sabab bo'lmoqda.

Dastlabki tergovdagi sud nazorati nafaqat jinoyat prosessi ishtirokchilarining huquq va erkinliklari to'la ta'minlanishini nazorat qiladi, balki isbotlash prosesining qonuniy va asosli bo'lishini kafolatlaydi [13]. Dastlabki tergovda sud nazorati odil sudlovga xizmat qiladi, sud hokimiyati qarorlarining qonuniy, asosli va adolatli bo'lishiga zamin yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat-prosessual qonunchiligida belgilangan tartibga ko'ra ishni sudga qadar yuritishda dastlabki tergovning quyidagi holatlarida sud nazorati bilan bog'liq harakatlar amalga oshiriladi. Bular quyidagilar:

- qamoqqa olish yoki uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash yoxud qamoqda saqlash yoki uy qamog'i muddatini uzaytirish masalalari bilan bog'liq iltimosnoma, shikoyat va protestni ehtiyot chorasini qo'llash to'g'risida ajrim chiqargan sudni albatta xabardor qilgan holda ko'rib chiqish;

- pasportning (harakatlanish hujjatining) amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi iltimosnomani ko'rib chiqish;

- ayblanuvchini lavozimidan chetlashtirish to'g'risidagi;

- shaxsni tibbiy muassasaga joylashtirish haqidagi yoki ayblanuvchining tibbiy muassasada bo'lishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi;

- murdani ekskumasiya qilish haqidagi;

- pochta-telegraf jo'natmalarini xatlash to'g'risidagi iltimosnomalarni ko'rib chiqish;

- olib qo'yish va tintuv o'tkazish haqidagi;
- telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib boriladigan so'zlashuvlarni eshitib turish, ular orqali uzatiladigan axborotni olish;
- prokurorning amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish to'g'risidagi yoki jinoyat ishini tugatish haqidagi yoxud mahkumni jazodan ozod qilish to'g'risidagi iltimosnomasini ko'rib chiqish. Lekin jinoyat ishlarini qo'zg'atish yoki rad etish yoxud ayrim tergov harakatlarini amalga oshirishda ularning qonuniyligini ta'minlash masalalari faqat prokuror nazorati bilan chegaralanib, sud nazorati deyarli amalda mavjud emas.

Dastlabki tergov ustidan sud nazoratining kengayishi odil sudlovning amalga oshirilishiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishi ham mumkin. Bunday holatda sudyaning keng vakolatlarga ega bo'lishi sudning nafaqat dastlabki tergovning qonuniyligi ustidan nazoratni amalga oshirishiga, balki doimiy nazoratning amalga oshirishga va amalda tergovni boshqarishiga olib kelishi mumkin. Ushbu qoida tergovchining prosessual mustaqilligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki u jinoyat ishlari bo'yicha o'z qarorlari va harakatlarini amalga oshirishda sudning qaroriga bog'lanib qoladi. Qiziq jihati, amaldagi jinoyat-prosessual qonunchiligimiz bo'yicha dastlabki tergov organi, tergovchilarning bir qator prosessual harakatlarini nazorat qiluvchi sudyaning o'zi keyinchalik sud muhokamasida o'sha jinoyat ishini mazmunan ko'rib chiqib, hal etadi. Bu esa sudda qatnashayotgan jinoyat ishi yurituvchi ishtirokchilari o'rtasida sudyaning xolisligi borasida savollar paydo bo'lishi mumkin.

Prosessualist olim G'.M.Shodievga ko'ra, sud nazorati – jinoyat prosessida shaxsning sud himoyasida bo'lish konstitusiyaviy huquqini ta'minlash hamda prosess ishtirokchilari va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan, ishni sudga qadar yuritish uchun vakolatli mansabdor shaxslarning iltimosnomalari va manfaatdor shaxslarning shikoyatlarini sud tomonidan ishni sudga qadar yuritish jarayonida ko'rib chiqilishi va hal qilinishi orqali qonunan belgilangan prosessual shaklda amalga oshiriladigan faoliyatdir [14]. Boshqa bir olim B.Mo'minov esa ishni sudga qadar yuritishda dastlabki tergovning quyidagi holatlarida sud nazorati bilan bog'liq harakatlar amalga oshiriladi [15]:

- sudning vakolatlariga: qamoqqa olish yoki uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash yoxud qamoqda saqlash yoki uy qamog'i muddatini uzaytirish masalalari bilan bog'liq iltimosnoma, shikoyat va protestni ehtiyot chorasini qo'llash to'g'risida ajrim chiqargan sudni albatta xabardor qilgan holda ko'rib chiqish;
- pasportning (harakatlanish hujjatining) amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi iltimosnomani ko'rib chiqish;
- ayblanuvchini lavozimidan chetlashtirish to'g'risidagi;

- shaxsni tibbiy muassasaga joylashtirish haqidagi yoki ayblanuvchining tibbiy muassasada bo'lishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi;
- murdani ekskumasiya qilish haqidagi;
- pochta-telegraf jo'natmalarini xatlash to'g'risidagi iltimosnomalarni ko'rib chiqish;
- olib qo'yish va tintuv o'tkazish haqidagi;
- telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib boriladigan so'zlashuvlarni eshitib turish, ular orqali uzatiladigan axborotni olish;
- prokurorning amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish to'g'risidagi yoki jinoyat ishini tugatish haqidagi yoxud mahkumni jazodan ozod qilish to'g'risidagi iltimosnomasini ko'rib chiqish.

Jinoyat proessual qonunchiligidagi tergovchining faoliyati ustidan sud nazorati amalda ish yuritish jarayonini ma'lum darajada murakkablashtirdi, tergovchining mustaqilligini cheklovchi yana bir tartib paydo bo'ldi, shu bilan birga tergovning samaradorligini va ishtirokchilar huquqlarini ta'minlash maqsad qilingan bo'lsada, ushbu ikki vazifani parallel ravishda ta'minlashda qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Sudlarda dastlabki tergov jarayonini nazorat qilish bo'yicha prokurordagi kabi vakolatlar yetarli emas, ularni bu borada solishtirib bo'lmaydi. Masalan, qamoqqa olish ehtiyot chorasini qo'llash tartibini olaylik. Uni qo'llashning sudlar ixtiyoriga o'tkazilishi sudlarni shaxsni hisbga olib, unga jazoni ham tayinlovchi markazlashgan organga aylantirib qo'yadi.

Sud gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchiga nisbatan qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash to'g'risidagi iltimosnomani qanoatlantiradigan bo'lsa, keyinchalik mazkur ish sudga oshirilgach, uni aybsiz deb topib, oqlov hukmi chiqarishi o'zining oldinga xatti-harakatiga zid bo'ladi. Bu esa sudning o'zi qo'llagan ehtiyot chorasini xato tanlanganli yuridik jihatdan xato bo'lganini anglatadi. Aslida shaxsning erkinlik va daxlsizlik huquqi buzilishiga olib kelgan mazkur xarakterlik uchun javobgarlik belgilanishi kerak. Afsuski, sud-tergov amaliyotida bu masala baxs-munozaralarga sabab bo'lmayapti.

Tergov amaliyotida murdani ekskumasiya qilish yoki pochta-telegraf jo'natmalarini xatlash bo'yicha sudga yuboriladigan iltimosnomalarning deyarli barchasi sudlar tomonidan qanoatlantirilmogda, rad etish holatlari juda kam. Tergovchi ham ushbu tergov harakatlarini o'tkazishga zarurat bo'lgandagina iltimosnomalarni qo'zg'atmoqdalar va tabiiyki, sudlar ularni o'tkazishga ruxsat berishmogda. Boshqacha aytganda, tergov harakatlarini o'tkazish uchun sudda ruxsat olish tartibi shunchaki rasmiyatchilik, formal xarakterga ega. Bundan kelib chiqadiki, bu masalada sud nazorati samara bermoqda, deb aytib bo'lmaydi. Tergovchining

ortiqcha vaqt, kuch va resurs sarflanishiga olib kelmoqda. Qiziq jihati, mazkur harakatlar prokuror nazoratidan olinib sud nazoratiga o'tkazigani bilan baribir prokurorning kuchli ta'siri saqlanib qolmoqda. Chunki mazkur tergov harakatlarini o'tkazish uchun sudga yuboriladigan iltimosnomalarni oldin prokuror tasdiqlab berishi kerak. Agarda prokuror iltimonomaga qo'shilmasa, ish materiallari sudgacha yetib bormaydi.

V. M. Bikov mazkur jinoyat-prosessual shaklning ijobiy jihatlari bilan birga salbiy jihatlari to'xtalgan va amaldagi tartibni "xizmat vaqtini behuda sarflash" deya ta'riflagan [16]. V.A.Semensov fikricha, fuqarolarning huquq va erkinliklariga daxl qiluvchi tergov harakatlarini amalga oshirish uchun sudning ruxsatini olish zarur, bunda tergovning ustidan nazoratni amalga oshiruvchi mansabdor shaxs (prokuror)ning roziligi olinmasligi kerak. Mazkur tartib ortiqcha bo'lib, prokurordan ruxsat olmasdan turib sudga murojaat qilish jinoyat ishi uchun jiddiy oqibatlarini keltirib chiqarmaydi. Bundan tashqari, ikki tomonlama nazoratning o'rnatilishi ish yuritish tartibini murakkablashtiradi, xolos [17]. Ammo, olimlarning mazkur fikrlariga qo'shilib bo'lmaydi.

JPKning 35 va 344-moddalariga asosan, jinoyat ishi bo'yicha dastlabki tergovni prokuratura, ichki ishlar organlari va milliy xavfsizlik xizmati tergovchilari olib boradi. Ilgari ta'kidlaganidek, mazmuniga ko'ra yagona bo'lgan dastlabki tergov faoliyatining uch davlat organida amalga oshirilishi, o'z-o'zidan, hatto yuzaki nazar tashlaganda ham, shaklan bir xil, mazmunan boshqa-boshqa tarzda tergov o'tkazilishini keltirib chiqaradi. Bunda IIV, DXX va prokuratura tergovchilarining ish faoliyatini boshqarish ustidan idoraviy kontrol ham o'zgacha tarzda kechadi, prokuratura organlarida esa prokuror ham kontrolni, ham nazoratni amalga oshiradi. Lekin bu uch organga bo'lingan tergovning muammolarini hal etilishiga xizmat qilmaydi. Bu muammoni bartaraf etish maqsadida yagona tergov organi tashkil etilishi va u tergov qo'mitasi shaklida alohida davlat organi sifatida faoliyat yuritishi to'g'risida mamlakatimiz olimlari va xorij mutaxassislari tomonidan yillar davomida fikrlar bildirilib, bu masala bahs-munozaralarga sabab bo'lgan.

Yuridik jurnallar sahifalarida, ilmiy anjumanlarda va davriy matbuotdagi chiqishlarda dastlabki tergovni qayta tashkil etish va sifatini tubdan yaxshilash yo'llari bo'yicha ko'plab qiziqarli takliflar bildirilmoqda. Tergovchining haqiqiy sessual mustaqilligini va uning prokurordan mustaqilligini ta'minlaydigan dastlabki tergovni tashkil etish muammosiga asosiy o'rin beriladi. Bizga jinoiy sessi ishtirokchilari bajaradigan funksiyalarni qat'iy belgilab beradigan islohot kerak va shu munosabat bilan muammoni hal qilishning o'z yo'li taklif etiladi:

- prokuror faqat nazorat qilish funksiyasini bajaradi, agar prokuror tergovchining fikriga rozi bo'lmasa, u protest keltirishi (tergov boshqarmasi yoki tergov bo'limiga), rad etilgan taqdirda esa sudga murojaat qilishi;

- tergov boshqarmasi, bo'limi boshlig'i tergovchining prosessual funksiyalariga aralashmasdan, tergovni tashkil etish va samarali amalga oshirish uchun umumiy rahbarlik qilishi;

- sud tergovchi va prokuror o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. Уланов В.В. Самостоятельность и независимость следователя при осуществлении процессуальных полномочий в уголовном судопроизводстве. <https://cyberleninka.ru/article/n/samostoyatelnost-i-nezavisimost-sledovatelya-pri-osuschestvlenii-protsessualnyh-polnomochiy-v-ugolovnom-sudoproizvodstve>
2. Мкртчян В.Г. Процессуальная самостоятельность следователя. Право: история, теория, практика: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2015 г.). – СПб.: Свое издательство, 2015. – iv, 144 с. <https://moluch.ru/conf/law/archive/142/8441/>
3. Смирнов А. В. Современные проблемы следственной власти в России. <https://center-bereg.ru/j1535.html>
4. Иноғомжонова З.Ф., Тўлаганова Г.З. Жиноят процесси иштирокчилари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ. 2006. – Б. 45.
5. Тўлаганова Г.З. Даствлабки тергов босқичида шахс ҳуқуқларини таъминлаш масалалари: Монография. –Т.: ТДЮУ, 2021. -206.
6. Воскобитова Л.А. Обвинение или обвинительный уклон?. // Актуальные проблемы российского права. - 2014. - № 3. - С. 455-462. http://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-27929
7. Колоколов Н.А. «Великое противостояние»: следователь vs прокурор // Вестник Московского университета МВД России. 2014. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/velikoe-protivostoyanie-sledovatel-vs-prokuror>.
8. Капинус О. С. К вопросу о процессуальном положении прокурора в уголовном судопроизводстве. «Прокурор», 2013, N 2. <https://center-bereg.ru/j319.html>
9. Александров А.С. Каким не быть предварительному следствию // Государство и право. <https://www.lawmix.ru/comm/1096>
10. Рустамбаев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 363б.

11. Саломов Б. Ўзбекистонда адвокатура: жорий ҳолати ва ривожланиш истиқболлари (таҳлилий маълумот). –Т.:2020. –63б.
<https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/UZB>
12. <https://advokatnews.uz/xabar/1138.html>
13. Рябина Т.К. Стадия назначения судебного заседания в свете уголовно-процессуального закона: проблемы теории и практики, пути их решения. // Российский судья -№ 7. 2004. –Б. 6.; Рябина Т.К. Производства по уголовному делу в суде до судебного разбирательства. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. –Воронеж.: 2005. -23 б.
14. Шодиев Ғ.М. Жиноят ишларини судга қадар юритиш босқичида суд назоратининг объекти сифатида шахсининг ҳуқуқ ва эркинликларини чекловчи тергов ҳаракатлари // Суд-ҳуқуқ ислохотлари: ҳозирги ҳолати ва такомиллаштириш истиқболлари. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. - Б. 132.
15. Мўминов.Б.А “Жиноят ишларини судга қадар юритиш устидан суд назорати” Юридик фанлар доктори (Doctor of Science) диссертацияси автореферати.18 б.
16. Быков В. М. Актуальные проблемы уголовного судопроизводства. С. 208.
<http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id=20344>
17. Семенцов В.А. Процессуальная самостоятельность следователя и процессуальное руководство // Актуальные проблемы применения норм уголовно-процессуального права при расследовании преступлений: сб. науч. ст. междунар. науч.-практ. конф. Института повышения квалификации Следственного комитета России. М.: Буки-Веди, 2012. С. 360-364

TENDER KO'RNISHIDAGI DAVLAT XARIDI O'TKAZISHNING O'ZIGA HOS JIHATLARI

Abduxalilov Shahboz Zafar o'g'li

TDYU, Biznes huquqi yo'nalishi magistranti

shoh0098james@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Tender ko'rnishidagi davlat xaridi o'tkazishning asoslari, tartibi, bu borada xalqaro tajriba bayon qilingan. Bildirilgan fikrlar asosan kuzatuv natijasidagi xulosaga asoslangan.

***Kalit so'zlar:** Tender, Davlat xaridi, xarid komissiyasi, davlat buyurtmachisi, ishtirokchi, raqobat, korrupsiya, monopoliya, yagona yetkazib beruvchi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны принципы и процедуры государственных закупок в форме тендера, а также международный опыт в этом отношении. Высказанные мнения в основном основаны на выводах наблюдений.

***Ключевые слова:** Тендер, государственные закупки, закупочная комиссия, госзаказчик, участник, конкуренция, коррупция, монополия, единственный поставщик.*

KIRISH

Bugungi kunda Respublikamizda budjet mablag'laridan oqilona foydalanish masalasiga har qachongidan ham ko'proq e'tibor bo'lmoqda. Mazkur tartibga solinadigan faoliyatlardan biri bu budjet tashkilotlarining xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanish maqsadida amalga oshirgan xaridlari ya'ni davlat xaridlaridir. Respublika budjetining asosiy qismi fuqarolar hamda yuridik shaxslar to'laydigan soliqdan yig'ilishini hisobga olganda, ularning soliq uchun to'laydigan puli turli xil talon-tarojlardan hamda korrupsion xavflardan himoya qilish muhim. Buning asosiy yechimi esa albatta xaridni o'tkazish davomida shaffoflik hamda erkin raqobat muhitini shakllantirish hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida ushbu masalani tartibga solishga qaratilgan "Davlat xaridlari to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Qonunning qabul qilinishi bilan davlat xaridlarini tartibga solish bilan bog'liq masalalar hamda savolli holatlar barchasi alohida tizimga solindi. Qonun bilan davlat xaridini amalga oshirishning bir qancha turlarini keltirib o'tadi. Ulardan biri bu tender ko'rnishidagi davlat xarididir. Tenderga qonunning o'zida berilgan ta'rifga

asoslanadiga bo'lsak, raqobatli davlat xarididan biri sifatida shartnomani bajarish eng yaxshi shartlarni taklif qilgan ishtirokchi bilan shartnoma tuzilishini nazarda tutadi⁶⁰

Tenderga boshqa turli xil ta'riflar ham mavjud xususan, tender - bu savdo tashkilotchisi (kelajakdagi shartnoma kontragentlaridan biri) tomonidan shartnomada ishtirok etishi tashkilotchining manfaatlariga eng mos keladigan boshqa kontragentni tanlash jarayonidir deyiladi adabiyotlarda⁶¹.

Tender ishtirokchilari mijoz(davlat buyurtmachisi), yetkazib beruvchi(ishtirokchi yoki tender natijalari bo'yicha go'lib) va elektron savdo maydonchasi (maxsus axborot platformasi) hisoblanadi.

Elektron savdo maydonchasi - bu boshqa tomonlarning savdolari o'tkazish va shartnomalar tuzish maqsadida o'zaro hamkorlik qilish imkoniyatlarini ta'minlaydigan resurs. Tender ko'rinishidagi davlat xaridi ham buyurtmachi tomonidan elektron savdo maydonchasida o'tkaziladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tender o'tkazish ta'riflarda ham berib o'tilganidek, eng yaxshi shartlar taklif qilinganda shartnoma imzolanadi. Bu shartlar nafaqat pul bilan bog'liq balki, miqdoriy hamda sifat bilan bog'liq baholanishni ham o'z ichiga oladi. Shartlar kim tomonidan yoki qanday tartibda belgilanishi masalasini ko'rib chiqamiz. Qoidada aytib o'tilganidek, davlat xaridida tender raqobatli savdo qilish usuli hisoblanadi. Bunda inson omili aralashuvini kamaytirish maqsadida qonunchilikda majburiy tartibda uning elektron tartibda o'tkazilishi belgilangan. Qonunchilikda nazarda tutilgan ayrim holatlarda buni chetlab o'tish mumkin.

Savdo ishtirokchilarining har biri o'ziga xos bo'lgan huquqiy maqomga ega hisoblanib, boshqa tomonning vakolatlarini amalga oshirish huquqiga ega emas, aks holda xaridlar paytida manipulyatsiya xavfi keskin oshadi, natijada g'olibni tanlash tartibi buziladi. Ya'ni bunda har kim o'zi uchun belgilangan aniq faoliyat bilan shug'ullanadi. Undan ortig'iga harakat qilish yoki to'liq bajarmaslik savdo o'tkazilishi yoki uning natijasini xavf ostida qoldirishi mumkin.⁶²

Elektron raqamli imzo elektron tarzdagi davlat xaridi uchun muhim element hisoblanadi. Uning mavjud bo'lishi tender tashkil etish hamda unda ishtirok etishni kafolatlaydi.

O'zbekiston Respublikasida mavjud qonunchilikka ko'ra davlat xaridi sifatida tenderni o'tkazish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi.

⁶⁰ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.04.2021-y., 03/21/684/0367-son

⁶¹ Белов В.А. Гражданское право: Общая часть: учебник. М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2004. С.267.

⁶² Service specification in pre-tender phase of public procurement - A triadic model of meaningful involvement – Anne Maria Holma , Jukka Vesalainen ^b, Anne Söderman , Joha na Sammalmaa

1. Xarid komissiyasini tuzish. Qonunda belgilab o'tilganidek bu yetti nafar a'zodan iborat tarkibda tuziladi. Ushbu komissiyani tuzish uchun davlat buyurtmachisi ma'sul hisoblanadi. Bunda xarid komissiyasiga alohida rais tayinlanadi hamda toq sondan iborat tarkibda tuziladi. Ular xarid qilishni tashkil etish hamda takliflarni baholash jarayoni uchun ma'sul hisoblanadilar. Xarid komissiyasining majlislari faqatgina a'zolarining uchdan ikki qismi mavjud bo'lgandagina vakolatli hisoblanadi. Tender o'tkazish jarayonida bu biroz mujmalliklarga sabab bo'lishi mumkin. Sababi 7 kishidan iborat tarkibda a'zolarining bunday foizlarda hisoblanishi 7 kishidan to'rt nafari qatnashganda vakolatli hisoblanmaydi ammo besh kishi qatnashganda vakolatli hisoblanishi matematik usulda hisoblanishini keltirib chiqaradi. Buning o'rniga aniq a'zolar soni ko'rsatilishi maqsadga muvofiq bo'lardi degan xulosa ham kelib chiqadi.

Ikkinchi bosqich bu tender bo'yicha e'lon berish bo'ladi. Bunda davlat buyurtmachisi elektron tarzda e'lon berishning bir qancha yo'llaridan foydalanishi mumkin. Xususan: axborot portali orqali davlat xaridlarining elektron tizimiga, shuningdek davlat buyurtmachisining xohishiga ko'ra uning veb-saytiga yoki uning yuqori turuvchi organining rasmiy veb-saytiga, shuningdek ommaviy axborot vositalarida tender o'tkazilishi to'g'risidagi e'lonni va tender bo'yicha xarid qilish hujjatlarini joylashtirish yo'li bilan ma'lum qilinadi.

Bunda ushbu turdagi qoidalarining bir qancha turlari kiritilishidan maqsad ishtirok etish istagida bo'lgan hech kim bexabar qolib ketmasligini ta'minlashdir. Bunda hujjatlarni jamlash hamda topshirish uchun ham maqbul muddat belgilangan bo'lib, u kamida 10 kun ko'pi bilan 30 kundan iborat bo'lishi kerak. Tender to'g'risida e'lon qilish bilan bir paytda uning uning xarid qilish hujjatlari ham platformaga joylashtiriladi. Mazkur hujjatlarning ro'yxati alohida komissiya tomonidan tasdiqlanadi. Hujjatlarga qo'shimcha tariqasida shartnoma loyihasi ham ilova qilinadi. Unda ishtirok etuvchi shaxslar hujjatlar topshirish bilan bog'liq tushunmovchiliklar bo'yicha davlat buyurtmachisidan rasmiy tushuntirish olish huquqiga ega hisoblanadi.

Keyingisi bu - takliflar berish bilan bo'g'liq qismi. Bunda belgilangan muddat ichida zarur deb topilgan hujjatlarni tender tashkilotchisining manziliga muhrlangan holda yuboradi. To'plangan hujjatlarning to'g'ri ekanligi uchun aynan ishtirokchining o'zi javobgar hisoblanadi.

Oxirgi eng muhim bosqich bu takliflarni ko'rib chiqish hamda baholash. Ushbu bosqichda xarid komissiyasi tominidan 45 kundan kechikmagan muddat ichida hujjatlar ko'rib chiqiladi hamda baholanadi. Bunda kamida 2ta ishtirokchidan hujjatlar kelib tushgan bo'lishi lozim. Baholash davomida komissiya a'zolarining

aryim huquqlari mavjud. Bunda komissiya a'zolari rozilik berishi yoki qarshi ovoz berishi yoki umuman ovoz berishdan bosh tortish huquqiga ega. Ovizlar soni teng kelib qolgan taqdirda komissiya raisining ovozi hal qiluvchi bo'lib hisoblanadi.

Bunda raqobatli usul bo'lishi uchun maksimal darajada harakat qilingan. Ya'ni hamma hujjati to'liq bo'lgan hamda ikki bosqichdan ham o'tgan kamida ikkita ishtirokchi bo'lmagan holda tender o'tkazilmagan deb hisoblanadi. Ushbu qoidaning kiritilishi bir kishi nomidan ko'z bo'yamachilikka tenderda ishtirok etishlarning oldini oladi.

Shartnoma tuzish bosqichi. Bunda g'olib deb topilgan ishtirokchi bilan xarid hujjatalri hamda go'lib tomonidan taklif qilingan shartlar asosidagi qoidalar bo'yicha shartnoma tuziladi. Bunda go'lib shartnoma tuzishdan bosh tortgan holda zaklat summasi qaytarib berilmadi. Ushbu holatda savolli vaziyat kelib chiqadi. Qanday holatda g'olib deb topilgan ishtirokchi shartnomadan bosh tortishi mumkin. Ushbu tenderga qattiq tayyorlangan hujjatlarni to'liq qilgan holda qanday sababga ko'ra bosh tortishi biroz tushunarsiz. Bunda qonun chiqaruvchi kamchiliklar aniqlangan holda shartnoma tuzilishining bekor bo'lish holatlari nazarda tutilishi maqsadga muvofiq bo'lardi.

Elektron tender o'tkazishning bir qancha asosiy afzalliklari mavjud.

Birinchiidan, bunda onlayn ishtirok etish imkoniyati mavjud, shaxsiy ishtirok etish shart emas ya'ni siz boshqa shaharda bo'lib turgan holingizda ham tenderda qatnashishingiz mumkin. Bu ofisingizda kompyuterda o'tirish imkoniyatini beradi hamda transport xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Ikkinchiidan, protsedurani tashkil etish va o'tkazish uchun byudjet mablag'laridan tejamkor hamda oqilona usulda foydalanish imkoniyatini yaratadi. Ananaviy turdagi tender uchun ma'lum vaqtni belgilashni talab qiladi. Bunda ayrimlar kela olamasligi bilan bog'liq yoki boshqa sabab bilan keyinga qolib ketishi mumkin. Uchinchiidan, elektron tenderlar nafaqat yirik, balki o'rta va kichik korxonalarining davlat buyurtmalariga kirish imkonini beradi, ikkalasi uchun ham savdo bozorlari kengaytiriladi. Ular o'z xizmatlarini raqobatli usulda taqdim eta olishadi. Shuningdek, kim oshdi savdosi ishtirokchilari o'rtasida halol raqobat, savdo jarayonining shaffofligi va ochiqligini ta'minlaydi. Qiziqish bildirgan ishtirokchilar tender bo'yicha ma'lumotlarni tezkor izlash hamda uning ma'lumotlarini olish kabi afzalliklar mavjud. Shuncha afzalliklarga qaramasdan uning bir qancha kamchiliklar ham mavjud.

Birinchiidan, tender jarayonini buzishi mumkin bo'lgan texnik nosozliklar xavfi mavjud va bu eng hal qiluvchi pallada sodir bo'lishi mumkin. Texnik nosozlik bu insonga umuman olganda subyektiv bo'lmagan sabab hisoblanadi. Qanchalik yaxshi ishalashini xohlasakda u bizga bo'ysunmay qolishi mumkin.

Ikkinchidan, kiber hujumlari amalga oshirilishi mumkin. Bugungi kunning eng muhim muammolaridan biri. Hech bir tizim kiber hujumdan to'liq himoyalangan.

Bir qancha ijobiy hamda salbiy tomonlari bo'lishiga qaramasdan, tender ko'rinishidagi davlat xaridi an'anaviy turidan ancha ustun hisoblanadi.

Tender boshqa turdagi davlat xaridlaridan raqobat muhitining ancha obyektiv tarzda yo'lga qo'yilganligi hamda korrupsiyaviy omillarni chetlab o'tishi bilan qolganlaridan ko'ra ancha ishonchli. Biroq bunda ham ayrim holatlar mavjud buni inkor etib bo'lmaydi albatta. Bu o'zaro kelishuv asosida raqobat muhitini buzishga qaratilgan takliflarning komissiya tomonidan tanlanishi. Bunda boshqalar qatnashgan taqdirda ham g'olib bo'lish imkoniyati cheklanadi. Keyingisi, bu tadbirkorlar o'rtasida hali hamon o'zari kelishuv asosida bir tender uchun boshqasini qurbon qilish holatlari ko'zga tashlanib turadi. Bunda raqobatchi sifatida aynan so'nggi bosqichda mag'lub bo'lish uchun o'zaro solishtirilgan holda tender uchun hujjatlar topshiriladi. Bir qaraganda raqobat muhiti mavjud. Ikkita qatnashuvchi bor hamda hujjatlar to'liq. Ayana so'nggi qismda bittasining ustunligi qayd etilgan bo'ladi. Boshqa davlatlarda tender bilan bog'liq ajoyib tajribalar mavjud. Xususan, Buyuk Britaniyada tenderdan keyingi muzokaralar bosqichidan foydalanish imkoniyati mavjud. Bunda ishtirokchi tomonidan narxni tushirish bilan bog'liq muzokalar olib borilishi mumkin. Biroq ularda ham ayrim shunday tushunmovchilik holatlari mavjud. Masalan, Sog'liq saqlash qo'mitasi narx bilan bog'liq muzokara o'tkazish jarayoniga ta'qiq qo'ygan. Bu ta'qiq qonuniy asos ega hisoblanadi.

Bundan tashqari Buyuk Britaniyada xaridlar siyosatining eng muhim talabi shundan iboratki, barcha davlat xaridlari "sotib olingan tovar yoki xizmatlardan foydalanish davrida eng kam xarajat evaziga sifat va samaradorlikning eng yaxshi aralashmasi" sifatida belgilangan pul qiymatiga asoslanishi kerak. Ya'ni bunda sifatdan oldinda pul turadi. Ular ham agar qandaydir jiddiy sabablar bo'lmasa, raqobat orqali erishish kerak deb hisoblashadi. Ularda tender jarayonida Davlat shartnomalari to'g'risidagi Nizomga (yoki Mudofaa va xavfsizlik davlat shartnomalari to'g'risidagi Nizomga) bo'ysunmasa, shartnomaning taxminiy qiymati tegishli chegaradan past bo'lsa, siz kamsitmaslik, tenglik, oshkoralik tamoyillarini qo'llashni davom ettirishingiz kerak deb hisoblashadi. Ya'ni bunda narx taqdim etuvchilar belgilangan talablarni bajargan holda ular bir xil – teng sharoitlarda raqobat muhiti yaratib berish lozimligini nazarda tutadi⁶³.

Respublikamizda davlat xaridi jarayonida raqobat muhitini vujudga keltirishning asosiy qadamlaridan biri bo'lgan maxsus tartibga soluvchi qonun qabul qilingan

⁶³ <https://www.gov.uk/guidance/public-sector-procurement-policy#tenders-not-covered-by-the-public-contracts-regulations-2015>

bo'lsada, hamon ayrim muammolar mavjudki, bu muammolar tashkiliy holat bilan bog'liq emas. Davlat xaridi bilan hamon to'liq qamrab olinmagan xarid turlari mavjud. So'nggi statistic ma'lumotlarga ko'ra amalga oshirilayotgan savdolarning 30 foizi davlat xaridi qoidalari bo'yicha o'tkazilmoqda. Qolgan 70 foizi hamon yagona yetkazib beruvchilar bilan tuzilayotgan to'g'ridan to'g'ri shartnomalarga to'g'ri keladi. Garchi O'zbekiston Respublikasi Raqobatnirivojlantirish qo'mitasi tomonidan ularning soni kamaytirilishga harakat qilinayotgan bo'lsada, amalda ularning soni hamon ko'p. Yagona yetkazib beruvchilar reyteri ko'rib chiqilsa, ularning aksarining faoliyati tabiiy monopoliyaga tortmasligiga guvoh bo'linadi. Bunda raqobat muhitiga tabiiy bo'lmagan to'siqlar yuzaga keltirilgan. Agar davlat budjeti mablag'lari qonunda belgilanganidek raqobat muhitida shaffof foydalanilsa, barcha birdek manfaat ko'rishiga sabab bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi "Davlat xaridi to'g'risida"gi Qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.04.2021-y., 03/21/684/0367-son
2. Белов В.А. Гражданское право: Общая часть: учебник. М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2004. С.267.
3. Service specification in pre-tender phase of public procurement - A triadic model of meaningful involvement
Maria Holma, Jukka Vesalainen, Anne Söderman, Johanna Sammalmaa.
4. ЭЛЕКТРОННЫЕ АУКЦИОНЫ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ М.П. Селезнёва, Самарский государственный экономический университет (Россия, г. Самара)
5. Imomniyozov, D. (2023). THE SYSTEM OF CONTRACTS: ASSESSING THE VALIDITY OF PRIVATIZATION OF STATE PROPERTY. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(7), 13-17.
6. Пашков П.А., Горлов В.В., Муза Ю.А., & Родин Н.М. (2023). ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗЕЛЕННЫЕ ЗАКУПКИ. Экономические системы, 16 (1), 159-166.
7. Ерёмкина К.О., & Татеосян Т.М. (2020). УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ЗАКУПКАМИ. Форум молодых ученых, (1 (41)), 182-184.
8. ПРОВЕДЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ АУКЦИОНОВ В РАМКАХ КОНТРАКТНОЙ СИСТЕМЫ Ерофеев Филипп Станиславович, аспирант. Место учёбы: Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова.

Подразделение: кафедра гражданского права и процесса. E-mail: mosssp@mail.ru

9. Doniyorbek, I. (2022). MAJBURIYATNI BAJARMAGANLIK UCHUN JAVOBGARLIKNI QO'LLASH MUAMMOLARI.

10. <https://www.oecd.org/gov/ethics/>

11. <https://www.gov.uk/guidance/public-sector-procurement-policy#tenders-not-covered-by-the-public-contracts-regulations-2015>

IMPLEMENTATION OF COMPETENCE APPROACH IN TEACHING NON-LINGUIST STUDENTS ENGLISH BY MEANS OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES

Khidirova Umida Islom kizi

Karshi Institute of Engineering and Economics

Teacher of English at the chair of “Foreign Languages”

ABSTRACT

The article describes interactive technologies that change the approach to teaching and enhance non-linguist students' communicative activity. In the present paper interactive technologies are considered as special forms of lesson organization which simulate real situations which encourage students to interact and make a joint decision. Use of interactive technologies allows to create a comfortable and communication boosting atmosphere. That leads to significant changes in teachers' behavior as well as in the approach to planning and conducting English lessons. To achieve the set goals, we chose a cluster of interactive methods according to the forms and principles of lesson organization, current teaching conditions and students' ability to speak English.

Keywords: *competence approach, interactive technologies, interactive teaching, project, discussion, brain storm, role and business games, case-study, workshop.*

РЕАЛИЗАЦИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Хидирова Умида Ислом кизи

Каршинский инженерно-экономический институт

Преподаватель английского языка кафедры «Иностранные языки»

АННОТАЦИЯ

В статье описаны интерактивные технологии, которые меняют подход к обучению и активизируют коммуникативную активность студентов-нелингвистов. В данной статье интерактивные технологии рассматриваются как особые формы организации урока, моделирующие реальные ситуации, побуждающие учащихся к взаимодействию и принятию совместного решения. Использование интерактивных технологий позволяет создать комфортную и располагающую к общению атмосферу. Это приводит к существенным изменениям в поведении учителей, а также в подходе к планированию и проведению уроков английского языка. Для достижения поставленных целей

мы выбрали кластер интерактивных методов в соответствии с формами и принципами организации урока, текущими условиями обучения и способностью студентов говорить по-английски.

Ключевые слова: компетентностный подход, интерактивные технологии, интерактивное обучение, проект, дискуссия, мозговой штурм, ролевые и деловые игры, кейс-стади, мастер-класс.

INTRODUCTION

Modern methods of teaching foreign languages still pay great attention to information and communication technologies, while the requirements for the quality of the educational process in universities require the widespread introduction of developmental and student-oriented technologies. The modernization of Russian education consists not only in revising the content of educational material, but to a greater extent in revising teaching methods, using effective teaching techniques, intensifying student activity in the classroom, and developing their skills to find solutions to problem situations [2, p. 54]. Many modern scientists, methodologists, such as I.V. Larionova [3], V.Ya. Lyaudis [4], N.D. Galskova [4], E.S. Polat [5], and others, note that passive teaching methods negatively affect students' learning motivation. They develop an indifferent or negative attitude towards learning. That is why it is necessary to change the approach to learning so that students are not passive, they are able to independently find the necessary information, exchange share opinions, defend your point of view, take part in discussions, communicate in a foreign language on every day and professional topics.

If previously a teacher acted as a mentor and transmitter of knowledge, now he is required to change his entire approach to the learning process, turn his thinking around and become an assistant, a guide for students. To do this, it is necessary to create such conditions for communication so that students are included in the situation being studied, are encouraged to take active action, experience a state of success, in other words, so that they have an urgent need and motivation to develop language skills. It is interactive methods that best meet these requirements [6].

When using interactive methods, the educational process is based on the joint activity of all students in the group, without exception, since everyone makes their own individual contribution. In the course of work, there is an exchange of knowledge, ideas, and methods of activity. The teacher has the opportunity to organize various types of work: individual, pair and group, project work, role-playing games, etc. An environment of educational communication is created, which is characterized by openness, interaction of participants, equality of their arguments, accumulation of joint knowledge, and the possibility of mutual assessment and

control. When implementing interactive learning, it is necessary to adhere to the basic principles: interaction, activity, reliance on group experience and mandatory feedback [7].

AIM OF THE WORK.

The purpose of this work is to determine the place of interactive technologies in the system of classes when teaching English and to select the most effective forms for teaching students in non-linguistic areas of university training.

The teacher, along with new knowledge, leads the training participants to an independent search, motivating them to work with various sources of information, becoming one of such sources [8]. In the methodology of teaching foreign languages, there are three forms of interaction between teacher and students: passive methods, active methods and interactive methods.

The passive method is a form of interaction when the teacher controls the course of the lesson, and students act as passive listeners. Typically, this method is used when conducting surveys, independent work, tests, tests, etc. This method is characterized by easy preparation of the teacher for the lesson and the ability to deliver a larger amount of educational material in a limited time frame of the lesson.

The active method is a form in which the teacher and students interact with each other. Students are active participants, the teacher and students have equal rights. If passive methods presupposed an authoritarian style of interaction, then active ones presuppose a more democratic style.

Despite the fact that active and interactive methods have some commonality, there are differences between them. The interactive method is considered as the most modern form of the active method. Interactive method (inter - mutual, act - act in English) - means to interact, to be in the mode of dialogue, conversation with someone. Unlike the active method, the interactive method is focused on the interaction of students with the teacher and with each other, as well as on the dominance of student activity in the learning process. The teacher develops a lesson plan and directs the students' activities to achieve the goals of the lesson.

DISCUSSION.

Interactive learning is a special form of organizing cognitive activity. Its goal is to create comfortable conditions for learning, in which the student feels his success, his intellectual competence, which makes the learning process productive. The objectives of interactive forms of training are:

- increasing student interest;
- effective assimilation of educational material;

- students' independent search for ways and options for solving a given educational task (choosing one of the proposed options or finding their own option and justifying the solution);

- establishing interaction between students, learning to work in a team, show tolerance to any point of view, respect everyone's right to freedom of speech, respect their dignity;

- formation of students' opinions and attitudes;

- formation of life and professional skills;

- reaching the level of conscious competence of the student.

To solve educational problems, the following interactive forms can be used: project, round table (discussion, debate), brainstorming, business and role-playing games, case-study (analysis of specific situations), master class. There are other interactive forms of training (methods "Take a Position", "Decision Tree", trainings, group discussion, interactive excursion, video conference, focus group and others) that can be used in the classroom. In addition, the teacher can develop new forms himself, depending on the purpose of the lesson, as well as modernize and improve existing forms.

In the process of preparing for a lesson, the teacher, depending on the purpose of the lesson, must select suitable interactive forms or may even combine several teaching methods to solve the problem.

The interactive lesson requires adherence to the following principles:

- activity - general team work;

- all participants are equal;

- each participant has the right to his own opinion on any issue;

- there is no place for direct criticism of the individual (only the idea can be criticized).

There is an algorithm for preparing and conducting an interactive lesson, which includes a preparatory part, introduction, main part and conclusions (reflection). It can be supplemented or modified depending on the students' level of foreign language proficiency, the purpose of the lesson and the content of the educational material. Let's look at the general characteristics of the following methods:

1. Project - (from the Latin projectus - speaking) is an independent individual or group creative activity. The advantage of the project method is that it motivates and creates comfortable conditions for communication, develops the ability to work with information, independence and initiative, presentation skills, and the ability to work in a team.

2. Round table (discussions, debates) is a method that allows students to develop the ability to express their thoughts, argue, justify and defend their opinions, find a common solution to a problem, and be tolerant of the opinions of others.

3. Brainstorming is a quick method of solving a problem, in which participants offer as many solution options as possible, even the most fantastic ones, and choose the most effective ones for use. This method develops communicative competence and creativity.

4. Business and role-playing games are simulations of communication situations in which students are close to real life and professional conditions. This activity transforms the acquired knowledge into an activity context. Modern technology offers a huge variety of games.

5. Case-study - this method is based on situational analysis of real situations (identifying problems, finding solutions). Its advantage is that students, analyzing the situation, exchange ideas and experiences, independently study the problem and make their individual contribution to solving the problem.

6. Master class is a means of conveying your new idea and includes event design. It allows you to work in small groups, exchange opinions, activates the cognitive activity of students, and promotes the development of non-standard thinking. At the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Togliatti State University" the discipline "English Language" in the curriculum is allocated 4 hours a week in all courses and in all areas of training. This is due to the new requirements of the time for the educational system in universities and the competence of university graduates. Unfortunately, most students in engineering, economics, chemistry and other fields are not motivated to study a foreign language to such an extent. They do not realize the need to know a foreign language they do not see any prospects for using it in the profession. Therefore, the primary task is to develop a sustainable interest in learning English and orient students towards the widespread use of foreign language communication, both in the professional sphere and in everyday life. To increase motivation, a teacher needs to use a variety of teaching methods and techniques in his arsenal, and interactive methods are the most effective in achieving this goal.

Over the course of the year, interactive methods such as the project method, debates, discussions, business and role-playing games were tested in practical classes in English. The choice was made based on an analysis of methodological literature and the personal experience of the teacher. Most of the practical classes were interactive in nature, as they involved the interaction of all participants in the process. Over the course of two semesters, students were required to study eight modules.

Work on the module included several stages: introduction and training of lexical material based on listening, introduction and training of grammatical material based on reading texts, creation of situations of real communication and a control stage. For each module, existing games, discussions, debates and projects were developed or modified in accordance with the students' level of English and their area of training. The methods listed above were used at certain stages of working with the module. For example, role-playing and business games are especially effective at the stages of training and control of lexical and grammatical material. Brainstorming was carried out at the initial stage of working with the module, text or before listening, as well as at the final stage of working with the module. Methods such as discussion and debate are good means of control and generalization of the studied material. The project method is a universal method; it was used at different stages of working with the module.

The role of the teacher at the preparatory stage was to carefully plan the lesson and organize it in accordance with the set goal and objectives. The organization included the development of a script, preparation of handouts, selection of tools and techniques, development of instructions, rules and evaluation criteria, reflection and summing up. It can be noted that students with Elementary and Pre-Intermediate levels of English proficiency showed very good results in business, role-playing games and projects. Students at these levels were comfortable communicating in a foreign language within real situations, where they showed their creativity, professional skills and cognitive activity.

The most effective were business and role-playing educational games that were time-limited, as they were carried out during scheduled classes. The participants' activities were assessed with points according to developed criteria. The teacher can develop some general criteria, which will be modified depending on the level, content, objectives and purpose of the game. The result of the game depended on whether there was a ready-made answer that had to be arrived at or whether the answer had to be found during the game. According to the methodological classification, the following were carried out: role-playing (where each participant has his own role), simulation (when a certain situation close to reality is created), group (to develop group work skills), organizational-activity (where there are no roles and rules, where solutions to interdisciplinary problems are developed) and innovative (where innovative solutions to traditional problems are found) games.

As for projects, their significant role in the Much has been written about teaching foreign languages, so the project is one of the main methods in a teacher's practice. However, in order to develop the communicative and professional

competencies of students using gaming and project technologies, the following conditions must be met:

- situations must be real or close to real, interesting and problematic,
- take into account the level of training of the participants, develop evaluation criteria,
- have a clear structure,
- control the process,
- carry out reflection.

Methods such as “Debate” and “Brainstorming” have been effective in teaching students with Intermediate English proficiency level, as they involve speaking freely on an issue, exchanging opinions, explaining, arguing, and giving examples and limited time.

The most labor-intensive method for a teacher is the “Debate” method. It consists of:

- the preparatory stage, where the problem is selected. Students are divided into groups “for” and “against”, these are drawn up, information is searched, strategies and questions are thought through;
- introductions, representatives from both sides introduce the team, their point of view, theses, conclusion;
- the main stage, when each team member expresses his point of view, gives examples, explains and argues;
- the final stage, when reflection is carried out, the preparation of teams is discussed and analyzed.

Each stage is pre-planned and signed by the teacher, a script is created and the entire process is monitored and summed up.

Brainstorming is also divided into four stages. In the first stage, a problem or question is selected, in the second stage, suggestions and ideas are expressed, in the third stage, groups make a presentation of the results, and in the last stage, the results are summed up. The goal of this method is to consider as many ideas as possible in a short period of time and select the most suitable solution to the problem. Here is one example of using this method. For third-year students at the Institute of Economics, Finance and Management (a group of 8 people), the pressing problem was combining successful study and work. Therefore, the teacher, upon completing the study of the module “The World of Work” at the preparatory stage of brainstorming, led to the formulation of the problematic question “How to be a good student and earn money at the same time?” Then a leader (moderator) was selected, whose task was to record ideas on the board and monitor the order of hypotheses and the correctness of

expressing ideas. The main technique of the second stage was the breakdown into clusters, a graphic method of systematization. A problematic question was placed in the center of the board, and large semantic units around it, i.e. proposed solutions to the problem (for example: to organize your day; to find part-time job, where you have a lot of free time; to ask money from parents; to find a way with university teachers, etc.). The time for this stage was limited to 10 minutes. At the third stage, we collectively discussed solutions to the problem, their pros and cons, and established cause-and-effect relationships between the clusters. At the last stage, we chose the best solution and discussed our work. The main difficulties were the following: the teacher does not have the opportunity to foresee and plan the entire course of brainstorming and lead to the desired solution; not all speech errors were tracked; dominance of leaders appeared in the group, and students “got fixated” on the same type - Karelian scientific journal. 2017. T. 6. No. 1(18)

But, in general, this method showed that all students participated on an equal footing, the problem was presented clearly, a comfortable atmosphere for speaking and interacting was created, and cognitive activity increased. Thus, the choice of one or another interactive technology depends on the purpose and objectives of the lesson, on the content, on the level of foreign language proficiency and the degree of proficiency in this technology.

However, when developing an interactive lesson, we recommend that the teacher take into account the following conditions: the interests of students, their professional direction of training, the time frame for conducting the lesson, a clear definition of the purpose of the lesson, handouts, technical support, the prospect of implementing the acquired knowledge, formulated questions for reflection and evaluation criteria. The thoughtfulness of these conditions increases the intensity and effectiveness of communication.

Based on the above, the following conclusions can be drawn: interactive pedagogical technologies:

- this is a huge number of opportunities for organizing the process of teaching English in a comfortable atmosphere that stimulates creative, intellectual activity and developing communicative competence;
- can be used at different stages of learning, with students who speak different levels of English;
- involve all participants in the cognitive process, develop teamwork skills;
- provide high motivation, freedom of expression and mutual respect.

CONCLUSION.

The use of such technologies encourages the teacher to be creative and improve, since, using these tools, he determines their pedagogical capabilities, identifies them with the characteristics of the students, the proposed content and his own individuality.

REFERENCES

1. Innovative approaches to teaching foreign languages as the basis for the implementation of the third generation Federal State Educational Standard <http://www.surwiki.ru/wiki/index.php/> University management. 2013. No. 4. pp. 78-83.
2. On the formation of the Russian Federation. Federal Law of December 29, 2012 No. 273-FZ. // Official documents in education. 2012. No. 2, No. 3. pp. 2-92
3. The verbal and mental aspect of language acquisition. Problems of methodology and technology. Larionova I.V. St. Petersburg 2014
4. Lyaudis V. Ya. Innovative training and science. - M., 2012.
5. Polat E.S. Method of projects in foreign language lessons / E.S. Polat // Foreign languages at school. 2010. No. 2. P. 3-10; No. 3. P.3-9.
6. Korneeva L.I. Modern interactive teaching methods: foreign experience / L.I. Korneeva // Interactive technologies in the educational process [Electronic resource]. - Access mode: <http://interactive technologies moderation method TOGIS>.
7. Dvulichanskaya N.N. Interactive teaching methods as a means of developing key competencies / N.N. Dvulichanskaya // Science and education: Electronic scientific and technical publication. No. 4. 2011 [Electronic resource]. - Access mode: <http://technomag.edu.ru/doc/172651.html>
8. Speech at a methodological seminar. Innovative approach and project-based forms of learning. N.V. Efimieva <http://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/library>
9. Petrenko M.A. Theory of pedagogical interaction: Monograph / M.A. Petrenko. - Rostov n/Don: IPO PI SFU, 2009. - 168 p.

A LITERATURE REVIEW: A FRAMEWORK FOR THE STUDY OF SUBTITLING AND THE IMPORTANCE OF SUBTITLES IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Rahmatova Davlatoy Rustam qizi

Termiz University of Economics and Service, master degree

Based on the review by N. Mamataliyeva,

Ph.D., Department of English Language and Literacy, TerSU

ABSTRACT

This literature review aims to highlight the evolution of subtitling studies and underline its significant role in foreign language learning. It dovetails information extracted from various sources with a focus on understanding the emerging trends and paradigms. The review illuminates the comprehensive framework necessary to study subtitling and reinforces the indispensable position subtitles occupy in learning new languages.

Key words: *subtitles, theoretical perspectives, communication skills, exploration, clarification, pedagogical practices*

ADABIYOT SHARHI: SUBTITRLARNI O'RGANISH UCHUN ASOS VA CHET TILINI O'RGANISHDA SUBTITRLARNING AHAMIYATI

Rahmatova Davlatoy Rustam qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

N.Mamataliyeva taqrizi asosida

TerDu Ingliz tili va adabiyoti kafedrası Filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu adabiyot sharhi subtitrlarni o'rganish evolyutsiyasini ta'kidlash va uning chet tillarini o'rganishdagi muhim rolini ta'kidlashga qaratilgan. Unda turli xil manbalardan olingan ma'lumotlar paydo bo'lgan tendentsiyalar va paradigmalarni tushunishga qaratilgan. Sharh subtitrlarni o'rganish uchun zarur bo'lgan keng qamrovli asosni yoritadi va subtitrlarning yangi tillarni o'rganishda egallagan ajralmas pozitsiyasini mustahkamlaydi.

Kalit so'zlar: *subtitrlar, nazariy istiqbollor, muloqot qobiliyatlar, izlanishlar, tushuntirishlar, pedagogik amaliyotlar*

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ: ОСНОВА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ СУБТИТРОВ И ВАЖНОСТЬ СУБТИТРОВ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ

Этот обзор литературы направлен на то, чтобы осветить эволюцию исследований субтитров и подчеркнуть их важную роль в изучении иностранного языка. Он увязывает информацию, извлеченную из различных источников, с акцентом на понимание новых тенденций и парадигм. Обзор освещает комплексную основу, необходимую для изучения субтитров, и подчеркивает незаменимую роль субтитров в изучении новых языков.

***Ключевые слова:** субтитры, теоретические аспекты, коммуникативные навыки, исследование, уточнение, педагогические практики.*

INTRODUCTION

Subtitling has a long but under-researched history. Since the advent of cinema and broadcast media, subtitling has been a key method of translating spoken dialogues in films, TV programs and online videos. Over the years, this integral part of multimedia translation has gained academic attention, and alongside, its role as a powerful tool of language learning has been accentuated. Subtitles are widely used as an aid to foreign language learning, particularly when audio-visual materials are involved. They provide learners with access to authentic texts which they may not have encountered before; these texts can then be broken down into smaller chunks that make them easier to comprehend and remember. This approach encourages active engagement with material through reading comprehension exercises such as summarizing or paraphrasing what has been seen/heard on screen (Gavioli & Aston 2002). Furthermore, subtitles allow students more time for processing spoken input than would otherwise be available if they were listening solely without visual support (Basturkmen 2006).

The use of subtitles in foreign language education has attracted considerable attention from researchers over recent years; consequently, there have been numerous studies conducted exploring its effectiveness both inside and outside classroom settings (Fernández-Toro et al., 2018). A number of themes emerge from these studies: firstly, that exposure via subtitled media significantly increases vocabulary acquisition compared with non-subtitled media; secondly that it promotes better understanding due to increased contextualization provided by visuals accompanying text; finally, that repeated viewing helps develop fluency skills by providing opportunities for repetition practice within naturalistic contexts (Lambertz et al., 2014). These findings suggest strong potential benefits associated with using subtitles

during instruction - however further research is needed into their optimal usage so as ensure maximum impact upon student outcomes across different contexts including age groups etc.

ANALYSIS AND RESULTS:

Analysis involves looking at statistics related to subtitle use such as frequency of words used or types of errors made while translating from one language into another; whereas results refer more specifically to any changes observed in learner performance after using subtitles (e.g., improved comprehension). By studying both aspects together, researchers are able to gain insights into how effective subtitling can be as an educational tool for second-language learners – something which has been largely overlooked until recently due its relatively recent emergence as a viable teaching method.

One key finding from research studies conducted so far is that there appears to be no single ‘ideal’ type or format for subtitles – different approaches work best depending on individual learner needs and preferences (for example some may prefer text-based captions while others might benefit more from audio descriptions). This means that it is essential for teachers/educators working with multilingual students/learners ensure they provide options tailored towards each student's specific needs; not only will this increase engagement levels but also maximize potential gains associated with using captioning technologies during lessons/classes etc.

Additionally, studies suggest that there are certain features which should always be taken into consideration when designing effective subtitle systems: accuracy & readability being two prime examples here - inaccurate translations can lead students astray whilst overly complicated syntax could cause confusion among those still mastering their target languages. Furthermore, the timing between spoken dialogue & corresponding text must also be accurate if viewers are expected comprehend accurately; too slow & comprehension rates decrease significantly -so careful attention must paid here too!

Finally, subtitles offer great potential benefits beyond just aiding understanding amongst non-native speakers: they allow users access content otherwise unavailable them due geographical restrictions /language barriers plus enable individuals watch videos without sound e.g library /public spaces where noise isn't permitted! Thus, overall, it is clear see why these tools becoming increasingly popular choice educators

Early approaches to subtitling focused on understanding it as merely a tool to bridge the language gap in audiovisual media. However, modern studies recognize that the act of subtitling is a nuanced practice, where each decision shapes the viewers' understanding of the source material.

Subtitles used in movies can be classified under various types. For example, bimodal, standard and reversed subtitling (Zanon, 2006, p. 47). However, there are two different types of subtitles in general: 1. Interlingual subtitle: The original language of the movie is translated into another language. The audience/language learner watches and listens to the movie with the original/target language, but reads the subtitle translated into his/her own language. 2. Intralingual subtitle: Here, the original language and the subtitle of the movie are the same. Intralingual subtitle is more for people with impaired hearing. Therefore, with this kind of subtitle, all audio sounds like footsteps, which are a sign of someone is coming, knocking sound at the door, the sound of a car horn that is coming from outside are shown. There are also intralingual subtitles for foreign language learners apart from the aforementioned ones. As a result of many research, it is seen that using subtitles in foreign language learning has positive results. These positive results also include subtitles' positive effects on productive skills like recalling the words entirely and keeping them in the correct context besides communicative performance in a specific oral and written communication (Rokni & Atae, 2014, p. 718).

Many researchers agreed that intralingual subtitles have positive effects in foreign language learning. Studies held among English language learners have revealed that intralingual subtitles can be effective as a teaching tool (see Okyayuz, 2016, p. 43). In many research, it is stated that subtitles have positive influences on language education in general terms, however, inter-lingual subtitle, which is translated subtitle, has been recommended less than intra-lingual subtitle, which is the subtitle in the original language, by comparison. As an example, according to the study carried out by Holger Mitterer and James McQueen (2009), a learner who watches a movie in a foreign language to improve listening comprehension skills in that foreign language can ideally achieve this by watching the movie with an intra-lingual subtitle. Similarly, Caimi (2006) states that intra-lingual subtitles can be used for didactic purposes in language learning. In another paper, a movie in English with English subtitles was watched and it was seen that the subtitle helped students to learn new words and idioms, and to improve their listening skills (Özgen, 2008).

The main goal of interlingual subtitle is to use expressions, which make the movie understandable. The audience/learner comprehends the meaning of the

scene by reading the subtitle. On the other hand, there are also features that subtitles should have technically (Günay-Köprülü, 2016). Because of these technical features like the number of lines and the number of maximum characters, translation of the subtitles has to be restricted, therefore subtitles, in a way, have to give the summary or the gist of spoken expressions.

Some of the early attempts to exploit the potential of subtitles for foreign language learning purposes has focused mainly on the development of learners' ability to understand input in a foreign language by means of intralingual subtitles either created by the teacher or available from Teletext (i.e. originally aimed at a deaf or hard-of-hearing audience), VHS or DVD. The type of subtitles taken into consideration greatly varies from study to study, and teacher's choices are certainly affected by the availability of material. Clearly, also the country where studies are conducted along with their preferred audiovisual mode (mainly dubbing or subtitling) play a role in the design of trials.

As already mentioned, research in this field has been conducted on the basis of different methods and in different countries. Hence, while some works are centred on only one combination of spoken/written mode (for example audio and subtitles in L2) others include various combinations of inputs administered to randomly divided groups with the specific aim of demonstrating the intrinsic added value of subtitled material over simple aural or visual input (Garza: 1991, Bird & Williams: 2002, Guichon & McLoran: 2007 to mention but a few). The conclusion they all reach is that phonological along with written information favours the comprehension of spoken language, thus leading to the conclusion that subtitled material helps learners to recognise and memorise items. In fact, phonological and orthographical processes are two intertwined channels leading to lexical recognition (Gambier 2007:103-104). However, for the sake of completeness it will also be accounted for studies presenting data that lead to opposite conclusions.

According to the Study on the use of subtitling, performed in 2011 by the European Commission, the way European countries approach the language transfer issue both in cinema and television programs is presented in Table 1

Subtitling countries Portugal, Iceland, Ireland, UK,
Belgium, Netherlands, Switzerland,
Norway, Sweden, Finland, Estonia,
Lithuania, Latvia, Poland, Czech
Republic, Slovakia, Hungary,
Slovenia, Romania, Bulgaria,
Greece, Turkey, Cyprus, Malta,

Luxembourg
 Portugal, Iceland, Ireland, UK,
 Belgium, Netherlands, Romania,
 Greece, Slovenia, Hungary,
 Estonia
 Dubbing countries Spain, Germany, Austria, Italy Spain, France, Germany,
 Switzerland, Italy, Austria,
 Hungary, Slovakia, Czech
 Republic, Turkey
 Both versions (subtitling
 and dubbing)
 France Cyprus
 Voice-over -- Bulgaria, Poland, Lithuania,
 Latvia, Estonia
 Originals -- Luxembourg

	Cinema	Television
Subtitling countries	Portugal, Iceland, Ireland, UK, Belgium, Netherlands, Switzerland, Norway, Sweden, Finland, Estonia, Lithuania, Latvia, Poland, Czech Republic, Slovakia, Hungary, Slovenia, Romania, Bulgaria, Greece, Turkey, Cyprus, Malta, Luxembourg	Portugal, Iceland, Ireland, UK, Belgium, Netherlands, Romania, Greece, Slovenia, Hungary, Estonia
Dubbing countries	Spain, Germany, Austria, Italy	Spain, France, Germany, Switzerland, Italy, Austria, Hungary, Slovakia, Czech Republic, Turkey
Both versions (subtitling and dubbing)	France	Cyprus
Voice-over	--	Bulgaria, Poland, Lithuania, Latvia, Estonia
Originals	--	Luxembourg

Two adaptation methods are clearly favourite when foreign-language movies and television programs are made available to domestic markets: subtitling and dubbing (Danan, 2004; European Commission, 2011; Kilborn, 1993; Koolstra, Peeters & Spinhof, 2002; Van Lommel, Laenen & d'Ydewalle, 2006). However, as mentioned by Koolstra et al. (2002) there seems to be a divide between European

countries in the use of the two popular methods. Even if there are substantial differences concerning the language transfer methods used for cinema and television, subtitling is the practice used most widely in Europe. Typical ‘subtitling countries’ are Belgium, Cyprus, Denmark, Estonia, Finland, Greece, Iceland, Ireland, Liechtenstein, Malta, Netherlands, Norway, Portugal, Romania and Slovenia (European Commission, 2011; Koolstra et al., 2002). United Kingdom also favours subtitling, but the translation issue is not as significant there, since the vast majority of imported movies and television programs are American, and consequently do not require any translation. Dubbing is the predominant language transfer practice in Spain, Italy, Germany and Austria. It is also used widely in France. Dubbing is used to different extents in these countries. As underlined by the European Commission (2011), regarding television, digital broadcasting is starting to change the audio-visual environment, giving TV viewers access to original versions with subtitles as alternative to dubbed versions, or to subtitling in a language other than the main language of broadcast. This option is already a possibility in a number of countries.

CONCLUSION

The relevance of subtitling in both the fields of multimedia translation and language learning cannot be overstated. Although past studies have provided valuable insights, there is still a wide scope for research in various sections of this field. The unifying thread is that subtitling is not merely a translation tool but also a vital aid in pedagogical strategies for effective language learning. The need for comprehensive research and the development of an advanced subtitling pedagogy framework is critical for grasping future challenges and opportunities in this field. Having a strong sense of cultural awareness combined with excellent linguistic skills are essential components needed for successful translations involving cartoon subtitle projects. By taking into account all relevant factors such as dialects, humor, puns etc., translators will be able to ensure accurate translations between two different cultures while still conveying all necessary information contained within each scene. It’s important for professional translators working with cartoon subtitles to have strong time management skills since this type of work often requires tight deadlines. Therefore, having accurate estimates regarding how long projects will take along with effective strategies such as breaking down large tasks into smaller ones help ensure successful completion within set timelines. With these combination of competencies, translation professionals should be able to produce high quality results quickly which ultimately benefits everyone involved including clients, customers alike.

It is hoped that this literature review will inspire further conversation and research on the importance of subtitling in foreign language learning.

REFERENCES

1. Bird, S. A. & Williams, J. N. (2002). The Effect of Bimodal Input on Implicit and Explicit Memory: An Investigation into the Benefits of Within-Language Subtitling. *Applied Psycholinguistics*, 23(4), 509-533. doi: 10.1017/S0142716402004022
2. Danan, M. (2004). Captioning and Subtitling: Undervalued Language Learning Strategies. *Meta: Translators' Journal*, 49(1), 67-77. doi: 10.7202/009021ar
3. Mitterer, H. & McQueen, J.M. (2009). Foreign Subtitles Help but Native-Language Subtitles Harm Foreign Speech Perception. *PLoS ONE*, 4(11), e7785, 1-5. doi: 10.1371/journal.pone.0007785
4. Araujo, L. e Costa, P. (2013). The European Survey on Language Competences: School-internal and External Factors in Language Learning. JRC Scientific and Technical Report (EU 26078 -2013). Luxemburg: Publications Office of the European Union
5. Bell, R.T. (1991). *Translation and Translating. Theory and Practice*. Longman: London and New York.
6. Bittner, H. (2011). "The Quality of Translation in Subtitling". *Trans-kom* 4 (1), pp. 76-87.

BO'LAJAK BIOLOGIYA O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK TIZIMI

Achilova Nazifa Rahmonqulovna

Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrası katta o'qituvchisi

Bo'riyeva N.J.

Biologiya ta'lim yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik tizimi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, gnostik, individual, yondashuv, dialog, akmeologiya, kreativ, pedagogika, innovatsiya, metodika, reproduktiv, evristik, vosita, texnologiya, usul, integratsiya.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описана методическая система формирования профессиональных компетенций будущих учителей биологии, обучающихся в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: компетентность, гностика, личность, подход, диалог, акмеология, креатив, педагогика, инновация, методология, репродуктивная, эвристика, инструмент, технология, метод, интеграция.

ABSTRACT

This article describes a methodological system for developing professional competencies of future biology teachers studying in higher educational institutions.

Keywords: competence, gnosticism, lichernost, approach, dialogue, acmeology, creative, pedagogy, innovation, methodology, reproductive, heuristics, instrument, technology, method, integration.

KIRISH

Rivojlanib borayotgan jamiyat talablarini qondirish bugungi kun o'qituvchisidan chuqur nazariy bilim, yuksak manaviyat, yuqori madaniyat, Vatan ravanaqi yo'lida o'quvchilarni, talabalarni komil inson darajasida tarbiyalashda javobgarlik hissi va mas'uliyatga ega, o'z o'quvchilarining ijodiy potensialini rivojlantirishga pedagogik qiziqishi, innovatsion faoliyatga, o'z ustida ishlashga, kasbiy faollikka qobiliyatlilik va shu kabi boshqa bir qator sifatlarni talab etadi. Bu ta'lim tizimiga kompetentli yondoshuv asosida bo'lg'usi kasb egalarini yetuk mutaxassis sifatida

kasbiy kompetentligini, xususan, pedagogika oliy o'quv yurtlarining bitiruvchilarida esa kasbiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ma'lumki, "Kasbiy kompetentli o'qituvchi birinchidan, o'quv-tarbiya jarayonida ijodkor ta'lim oluvchilarni shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ikkinchidan, o'z kasbiy faoliyatida ijobiy natijalarga erisha oladi va uchinchidan, shaxsiy kasbiy imkoniyatlarini amalga oshira oladi".

Buning uchun bo'lajak biologiya o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik tizimi talab darajasida ishlab chiqilgan bo'lishi va unda quyidagi ishlarni amalga oshirish zarur:

1. O'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash sifati va samaradorligini oshirish, natijaviylikni kafolatlash uchun talabalarda pedagogik va texnik bilimlar uzviylini, sintezini ta'minlash zarur.

2. Bo'lg'usi o'qituvchining shaxsiy sifatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish lozim.

3. Bo'lg'usi o'qituvchining kommunikativligini, nutqini rivojlantirish. Bunda e'tibor o'qituvchining pedagogik kompetentligini shakllantirishga qaratiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Innovatsion faoliyatning tuzilishini o'rganib chiqqan olimlardan biri V.Slastenin uni quyidagicha tuzilishga ega deb ko'rsatib o'tadi: "Innovatsion faoliyatning tuzilishi – ijodiy yondashuv, ijodiy faollik, yangilikni kiritishga texnologik va metodologik tayyorgarlik, yangicha fikrlash, muomala madaniyati. Innovatsion faoliyatning darajalari: reproduktiv, evristik, kreativ bo'lishi mumkin". Mamlakatimizda ham innovatsion faoliyatni mazmuni va uni tashkil etishi masalalari J.G'.Yo'ldoshev, N.Saidaxmedov, N.A.Muslimov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Biz oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarning kasbiy-pedagogik kompetentligini shakllantirishda kerak boladigan nazariy va metodik tayyorgarlikning shakllarini tanlash bilan bir qatorda, ularga mos ravishda o'qitish vositalari, ta'lim texnologiyalari, metodlari va usullarini tanlay olish, qo'llay olish asnosida talabalarni o'quv-bilish faoliyatini axborot kommunikatsion texnologiyalardan to'laqonli foydalangan holda tashkil eta olishimiz lozim. Shundagina, bo'lajak biologiya o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik tizimi talab darajasida ishlab chiqa olamiz va ta'lim jarayonida innovatsion muhit yaratib, o'z innovatsion faoliyatimizni samarali tashkil eta olamiz.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot yo'lidagi asosiy strategik maqsad – ilmiy bilimlarini ishlab chiqarish, iqtisodiyotda qo'llab, tadqiqot hamda tajriba-

konstruktorlik natijalaridan samarali tijorat maqsadlarida foydalanishni yo'lga qo'yish hamda zamonaviy ilmiy va texnologik kuch sifatida qayta tiklashdir. Respublikamizda mavjud vaziyatning o'ziga xos xususiyati ilmiy-texnik salohiyatning yuqori darajasi ilmiy izlanishlar va ishlanmalardan tijorat maqsadlarida foydalanishning juda past ko'rsatkichga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Uning sababi milliy iqtisodiyotimizda innovatsion iqtisodiyotga o'tish muammosini tezda hal qilish uchun mamlakatda hali ham innovatsion g'oyalarning tug'ilishi va tijoratlashirilishi uchun qulay bo'lgan innovatsion muhit yetishmayotganligidir.

Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarni intellektual salohiyatini oshirish, dunyoqarashlarini kengaytirishda innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'qitishning yangi, innovatsion shakl, metod va vositalar bilan tanishtirish, ular bilan ishlash ko'nikma va malakalarni hamda ularda kasbiy va pedagogik kompetentlilik sifatleri hamda kreativlikni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida biologiya o'qitish metodikasi o'quv modulini o'zlashtirayotgan talabalarni zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalarining tashkiliy, texnik va didaktik imkoniyatlaridan xabardor bo'lish bo'lg'usi o'qituvchilarni ta'lim amaliyotida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, o'zlariig kompetentlilik va kreativlik sifatlarini doimiy rivojlantirib borish ko'nikma va malakalarini hosil qilishga sharoit yaratadi. Ta'lim tizimining demokratiyaltashuvi va insonparvarlashuvi ta'lim tizimining yangilanishi ta'lim sifatiga bo'lgan zamonaviy talabi bo'lg'usi biologiya o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash zarurligini ko'rsatmoqda.

“Hozirgi vaqtda ta'limdagi innovatsion harakatlarning xususiyatini o'rganmagan, ta'lim sohasidagi innovatsion faoliyatning mohiyatini tushunmaydigan, innovatsion ta'lim texnologiyalarini keng egallamagan o'qituvchini zamonaviy pedagog, yetuk mutaxassis, deb hisoblab bo'lmaydi. Pedagog-o'qituvchi innovatsion faoliyatining rivojlanishi – bu ta'limdagi strategik yo'nalishlardan biridir” deydi pedagog olimlar.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Oliy ta'lim muassasalarida o'ziga xos yondashuvlar asosida innovatsion jarayonlar tashkil etiladi va bu o'z o'rnida innovatsion faoliyatni tashkil topishda muhim rol o'ynaydi. Ular:

1. *Gnostik-dinamik yondashuv* (unga ko'ra pedagoglar pedagogic innovatsiyalar, ularning turlari, yaratilishi, amaliyotga tatbiq etilishi, xorij mamlakatlarida yaratilgan ilg'or pedagogik (ta'limiy) innovatsiyalar va ularni o'rganish, mahalliy shart-sharoitlarni inobatga olgan holda amaliyotda ulardan foydalanishga doir bilim,

ko'nikma, malakalarni izchil o'zlashtiradilar, o'z faoliyatlarida pedagogik innovatsiyalarni faol qo'llash borasidagi tajribalarni o'zlashtiradilar).

2. *Individual-faoliyatli yondashuv* (bunda pedagoglar o'zlarining individual imkoniyatlari, qobiliyatlari, tajribalariga tayangan holda pedagogik innovatsiyalarni amaliy faoliyatda qo'llashda muayyan izchillikka erishadilar)

3. *Ko'p subyektli (dialogik) yondashuv* (mazkur yondashuv pedagogik jarayonda innovatsiyalarni hamkasblarning o'zaro, xususan, ko'p yillik ish tajribasi, kasbiy mahorat va tajribaga ega pedagoglarning faoliyatlari bilan tanishish, ularning ta'lim innovatsiyalarini samarali, maqsadli va uzluksiz qo'llashga doir tavsiya hamda ko'rsatmalaridan foydalanishlarini ifodalaydi).

4. *Insonparvarlik yondashuvi* (ushbu yondashuv pedagogik jarayonda innovatsiyalarni qo'llashda ta'lim oluvchilarning imkoniyatlari, xohish-istaklari, qiziqishlari, bilim, ko'nikma va malakalari darajasini inobatga olish maqsadga muvofiqligini yoritishga xizmat qiladi).

5. *Individual-ijodiy yondashuv* (unga ko'ra har bir pedagog faoliyatini o'rganilayotgan mavzu, o'quv materialining mohiyati, shuningdek, o'z imkoniyatlari, salohiyati, mahorati, ish tajribasidan kelib chiqqan holda ta'lim va tarbiya jarayonlarini ijodiy ishlanmalar asosida tashkil etadi)[63;16-b.].

6. *Akmeologik, kreativ va kompetensiyaviy yondashuv*. Tajribalarimizga ko'ra bizningcha bu yondashuvlarni taklif qilish lozim deb bildik. Bunday yondashuvlar mutaxassislarning ijodiy qobiliyatlarini ochish va rivojlantirish muammolarini bartaraf etishda qo'llanilib, bu bo'lg'usi o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini, ya'ni, A.Avloniy ta'rifiga ko'ra "axloqli, odobli, bilimdonligi, ziyakligi, topqirligi, farosatliligi, aql-zakovatliligi" ta'lim-tarbiya jarayonining negizi hisoblanadi.

Innovatsion faoliyat – yangi ijtimoiy talablarning an'anaviy me'yorlarga mos kelmasligi yoki yangi shakllanayotgan g'oyalarning mavjud g'oyalarni inkor etishi natijasida vujudga keladigan majmualari muammolarni yechishga qaratilgan faoliyat.

Bizningcha innovatsion faoliyat - pedagogning o'z kasbini egallash (oliy ta'lim muassasasida o'qish jarayonida) va uni takomillashtirish (bevosita ish jarayonida) davomidagi bilim, ko'nikma, malakalarni egallash va kompetentligini shakllantirish jarayonida mavjud shakl va vositalardan, shuningdek, zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan, xorijiy tajribalardan foydalanish, uni o'z o'rnida qo'llay olish malakasini egallashga ijodiy yondashuvidir. Ta'limdagi innovatsiyalar va innovatsion pedagogik faoliyat haqida barqaror va hammaga ma'qul bo'lgan ilmiy tasavvurlar va tasniflar hali hanuz mukammal tarkib topgan emasligi barchamizga ma'lum. Buning asosiy sabablari ta'limga yo'naltirilgan fanlararo ilmiy bilimlarni integratsiyasini sustligi, ular o'rtasidagi qiyinchilik bilan

yengib o'tiladigan uzilishlar, nazariy bilim va amaliy pedagogik faoliyat o'rtasidagi uzilishdir. Bu uzilishlarni bartaraf etish uchun har bir o'qituvchi innovatsion faoliyatning subyekti va tashkilotchisi sifatida yangilikni yaratish, qo'llash hamda ommalashtirishda faol ishtirok etishi va u fandagi bilim, an'analardagi o'zgarishlar mazmunini va mohiyatini tahlil eta bilishi kerak. Bo'lg'usi biologiya o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlar ekanmiz, bu jihatlarga alohoda e'tibor qaratishimiz lozim.

“Pedagogning innovatsion faoliyatiga tayyorgarligi jarayoni quyidagicha kechadi, jumladan, mo'ljallangan yangilikni yalpi va uning alohida bosqichlari muvaffaqiyatini bashorat qilish, yangilikni boshqa innovatsiyalar bilan qiyoslash, ulardan samaradorini tanlab olish, ularning eng ahamiyatli va aniqlik darajasini belgilash, yangilikni tadbiq etishning muvaffaqiyatlilik darajasini tekshirish va yangilikni tadbiq etadigan tashkilotning innovatsiyani qabul qilish qobiliyatiga baho berish. O'qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi lozim: 1) yangilikni idrok qilishga innovatsion tayyrgarlikni shakllantirish; 2) yangicha harakat qila olishga o'rgatish”.

Pedagogik yo'nalishdagi talaba va o'qituvchilar har qanday pedagogik innovatsiyani egallashlari uchun uning uchta shartini, ya'ni, “tushunish, refleksiya va shaxsning tayyor ekanligi” bo'lishi lozim, deydi T.M Davidenko.

Innovatsion faoliyatni yo'lga qo'yilishi natijasida yangiliklar, innovatsiyalarni pedagogik jarayonga kiritish 4 bosqichda amalga oshiriladi:

1. Muammoni tahlil asosida aniqlash;
2. Mo'ljallanayotgan ta'lim tizimini loyihalash;
3. O'zgarishlar va yangiliklarni rejalashtirish;
4. O'zgarishlarni amalga oshirish.

Bo'lg'usi biologiya o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashdan maqsad ularni bilimlarni egallash bilan birga yangilikka intiluvchanligini, mustaqil o'z ustida ishlash ko'nikmasi va malakasini shakllantirish, yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlardan foydalanib, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida dars, darsdan va sinfdan tashqari oliy ta'lim muassasalarida esa auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni o'tkazish malakasini takomillashtirish bilan bir qatorda ularda kasbiy-pedagogik kompetentlilikni shakllantirishdan iborat. Bundan ko'rinib turibdiki, innovatsion faoliyat albatta, muayyan innovatsion muhitni tarkib topishni talab etadi.

Raqobat muhitida innovatsion faoliyat uchun qulay shart-sharoit yaratgan mamlakat yoki hududda bugungi kunda innovatsion muhit tarkib topadi va uni iqtisodiy tarrqiyotining asosiy omili hisoblanadi. Prezident Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Innovatsiya – bu kelajak degani". Chunki innovatsiya kelajakda

jamiyat talab qilgan iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnik yoki boshqa turdagi samaraga erishish maqsadida yangilikni joriy etishning yakuniy natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumotlar va mavjud shart-sharoitni o'rganish natijasida, bizningcha, innovatsion muhit – muayyan turdagi tashkilot, korxonalar jamoasida, xususan, ta'lim muassasalarida, pedagogik jamoada samimiy, do'stona munosabat, sog'lom raqobatni yuzaga kelishi hamda ularning ijodiy-kreativ faoliyati uchun qulay psixologik muhit, yetarli moddiy-texnik, ma'naviy sharoitni yaratilishi yoki vujudga kelishidir. Bunday muhitda ishtirokchi, jumladan, ta'lim ishtirokchilari erkinlikni his qiladi, o'qituvchi va talabalar ilmiy, ijodiy, kreativ fikr yuritishga, yangilikka intilishga, kashfiyot qilishga tayyor bo'ladi. Ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni qo'llanilishi, AKT vositalardan foydalanish innovatsion ta'lim muhitini yuzaga kelishiga olib keladi.

“Innovatsion ta'lim muhiti deganda – ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini subyekt-subyekt munosabatlari natijasi tushuniladi va quyidagilarga:

o'quv dasturlari va o'quvchilarning individual ta'lim traektoriyalarida aks ettirilgan ta'limning innovatsion mazmuni;

transditsiplinar (fanlararo integratsiya) yondashuvga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'qitishning interfaol usullari va tyuterlik faoliyati, repetitorlik;

zamonaviy sharoitlarda yoshlar bilan tarbiyaviy ish olib borishning takomillashtirilgan usullariga asoslangan ta'limning innovatsion usullari;

ta'lim sifatini doimiy monitoring qilish asosida universitetning xavfsiz ta'lim muhitini yaratish kabilarga asoslanishi bilan farqlanadi.

XULOSA

Innovatsion muhit tarkib topgan korxonalar, tashkilot, muassasa, xususan, ta'lim muassasida innovatsion jarayonning asosiy subyektlari bo'lgan professor-o'qituvchilar va talabalar, bo'lg'usi o'qituvchilar zamon talabiga javob beradigan, mustaqil va ijodiy faoliyat olib bora oladigan, yuqori darajada kreativlik va kompetentlikka ega bo'lishi lozim. Ana shundagina biz bo'lg'usi biologiya o'qituvchilarida kreativ yondashuv asosida pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма – Тошкент: 2015 й.– 208 б.
2. Muslimov N.A., va boshqalar. “Педагогнинг инновацион фаолиятини ривожлантириш” модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. Т.: 2019-у. 120 б.

3. Еробкин, Р. П. Подготовка курсантов в инновационной образовательной среде вуза МВД России: автореф. дис. канд. пед. наук / Р. П. Еробкин. – Н. Новгород, 2015. – 26 с.
4. Xudayqulova F.B. Bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetentlikni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. Pedagogik ta'lim klasteri: muammo va yechimlar Pedagogical Education Cluster: Problems and Solutions. Xalqaro konferensiya materiallari. Chirchik, Uzbekistan International Conference. 167-b.
5. Шамова Т.И., Давыденко Т.М. Управление образовательным процессом в адаптивной школе /М.: Центр «Педагогический поиск», Сканировано: Подмазина А.С.2001. – 384 с.
6. Ataqulova Manzura Nematovna Uzbekistan. N.D.P.I. (Phd), Uzbekistan Turolova Guljahan Biological feature and pathogenic significance of the malaria fly. Results of modern scientific research published: january 30, 2023 | pages: 91-93
7. Сластёнин В.А. **Педагогика** профессионального образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.П. Белозерцев, А.Д. Гонеев, А.Г. Пашков и др.; М.: «Академия», 2004. – 368 с.
8. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
9. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of " Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(3), 144-149.
10. Nematovna, A. M., & Baxodirovna, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS'CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.
11. Nematovna, Atakulova Manzura, and Murtozayeva Fazlatxon Baxodirovna. "THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS'CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES." *International Journal of Advance Scientific Research* 3.09 (2023): 170-174.
12. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.
13. Muhabbat, R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.

14. Nematovna, A. M. (2021). Pedagogy the Effectiveness of the Use of Design Technology in the Development of Research Activities of Students in the Process of Biology Education in Higher Education Institutions. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(3).
15. Ibodova, M. N. (2018). A FORMING THE BASIC COMPETENCIES OF PUPILS BY USING OF SELF-STUDY ASSIGNMENTS. *ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ*, 37.

PORTRET JANRINING ILMIIY NAZARIY ASOSLARI

A'zamjonov Axadjon A'zamjonovich

Farg'ona davlat universiteti Tasviriy san'at kafedrası o'qituvchisi

Arziyeva Nazira Mahmudjon qizi

Farg'ona davlat universiteti Tasviriy san'at kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada portret janri, uning o'ziga hos xususiyatlari, portret janrida ijod qilgan rassom pedagoglar asarlari orqali mazkur janrning ilmiy nazariy asoslari haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: portret, janr, anatomik tuzuzlash, ruhiy kechinma, dinamika, yuz qismlari, lali g'uncha, labiyaproq, uyg'unlashgan lab.

ABSTRACT

In this article, information about the portrait genre, its specific features, and the scientific theoretical foundations of this genre are given through the works of the artist and pedagogues who created in the portrait genre.

Key words: portrait, genre, anatomical arrangement, mental experience, dynamics, facial parts, lali guncha, labiaproq, harmonious lip.

АННОТАЦИЯ

В данной статье сведения о портретном жанре, его специфических особенностях, научно-теоретических основах этого жанра даны через творчество художника и педагогов, творивших в портретном жанре.

Ключевые слова: портрет, жанр, анатомическое расположение, душевный опыт, динамика, части лица, лали гунча, половые губы, гармоничная губа.

KIRISH

Mustaqillik yurtimizga nafaqat siyosiy erkinlikni, balki, millatimizga millatdek, xalqimizga xalqdek yashash, mustaqil fikrlash erkinligini ham berdi. Shu tufayli biz san'at sohasini, uning tarixini dunyoviylik, insonparvarlik nuqtai-nazaridan o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik. Mamlakatimiz fuqarolarida tafakkur erkinligi shakllanib bormoqda. Yurtimizda sodir bo'layotgan murakkab yaratuvchanlik tafakkur mustaqilligi bilan uzviy bog'liq hodisadir. Mamlakatimizda o'tgan davr mobaynida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan isloh etishga qaratilgan 300 ga yaqin qonun, 4 mingdan ziyod O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari qabul qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Portret janri – insonning ichki ruxiy olami bilan bog‘langan holda aniq bir obraz yaratilishi portret san‘ati deb yuritiladi. Tasviriy san‘atning asarlarini yaratishda portret rangtasvir ishlashda insonning to‘la gavdasi, yarmi yoki yuz qiyofasining faqat o‘zi ham bo‘lishi mumkin. Portret yaratish o‘ziga hos murakkab jarayon bo‘lib, insonning anatomik tuzilishidan tortib ichki ruxiy, ma‘naviy, shuningdek, tashqi ko‘rinishidagi barcha jixatlarini aks ettirishi bilan san‘at darajasidagi asar bo‘lishi mumkin. Portretchi rassom odamlarga hos turli harakatlarni his qila bilmog‘i, ayniqsa, odamning qiyofasidagi samimiylilik yoki soxta jihatlarni tasvirlay bilish qobiliyatlariga ega bo‘lishi kerak.

O‘zbekiston xalq rassomi akademik Malik Nabiyev buyuk siymolar obrazini o‘ziga xos talqin eta olgan iste‘dodli mo‘yqalam sohibidir. Uning «Amir Temur» portreti fikrimiz dalilidir. Buyuk Sarkardaning, taxtda o‘ychan qilichga qo‘llarini qo‘yib o‘tirgan holati mohirona tasvirlangan. Uning yurt tinchligi, xalq farovonligini o‘ta ziyraklik bilan mushoxada etayotganligi ishonarli ko‘rsatilgan. Boshidagi shoxlik toji barvasta qomatlariga juda mos tushgan. Uning nihoyatda qattiq qo‘lligi, dovyurak va abjirligi, o‘ta zakovatlilik yuzidagi qiyofada o‘z ifodasini topgan.

Inson obrazini yaratish – tasviriy san‘atda eng murakkab jarayon hisoblanadi. Tasviriy san‘atning portret janri insonning ma‘naviy qiyofasini o‘zida ifodalashi bilan san‘atning boshqa turlaridan bir muncha farq qiladi. Tasviriy san‘atning asarlarini yaratishda portret rangtasvir ishlash orqali inson obrazini mohirona ko‘rsata olgan buyuk rassomlar qatoriga Kamoliddin Behzod, Leonardo da Vinchi, Rembrandt, shuningdek, o‘zbek rassomlaridan Abdulxaq Abdullayev, Rahim Axmedov, Chingiz Axmarov, Malik Nabiyev va boshqa bir qancha rassomlarni kiritish mumkin.

Tasviriy san‘atning asarlarini yaratishda portret rangtasvir ishlashi ko‘rinishini sharqda qiyofa ilmi deyishgan va u bilan shug‘ullanish man etilmagan. Masalan, Muhammad alayhissalomning «Utlub ul-xayri min hison il-vujuh» hadislarida bir misol keltirilgan va uning mazmuni quyidagicha «Sizlar yaxshilikni chiroyli yuzlilardan qidiringlar».

Inson qiyofasini obrazli tasvirlash – bu juda qiziqarli san‘at bo‘lib, u insonlarni yuzi, a‘zolari, tuzilishi, rangi, inson tanasini harakat holatlari, kulishi, uxlash holati kabilardan uning psixologik xarakterini kompozitsiyasini topishga o‘rgatadi. Xitoy va Ovroqada inson qiyofasini o‘qish san‘ati mavjud, u qadimdan to shu kunlarga davom etib kelmoqda. Har bir insonning fe‘l-atvoriga bog‘liq holda tashqi ko‘rinishi berilar ekan. Ko‘zi, qoshi, yuzi, umuman, chehrasi ichki olamiga monand bo‘ladi. Shuning uchun yuzini tasvirlashda odam fe‘l-atvorini yanada chuqur o‘rganish, ilmiy tadqiqotlar olib borish zarur. Chizg‘ilarni qalbdan yuritish buyuk bir san‘atdir.

Bizning fikrimizcha, bunday maxsus psixologik holatni tasvirlash jarayonida psixologiya san'ati kabi rassom-pedagog mutaxassislarni tayyorlashda juda katta ijobiy ta'sirini o'tkazadi. Ular inson qiyofasini rangtasvir, miniatyura va boshqalarda aks ettiradi. Inson qiyofasining dinamik holatlardan eng xarakterli holati kulgi va yig'idir. «L.N.Tolstoy o'z asarlarida odamning ruhiy holatini ifodalovchi ko'rinishlarning 85 xilini va kulishning 97 xilini tasvir etgan».

«Har xil sabab bilan yig'lagan paytda odamning qoshi va og'zi har xil qiyofada o'zgaradi», - degan edi Leonardo da Vinchi.

Psixolog P.M.Yakobson tomonidan ishlangan rasmlardan ko'rinib turibdiki, odamning aftidagi qiyofa, asosan, lablar, qosh va ko'z o'zgarishlarining bir-biriga nisbatan turlicha holatiga, shuningdek ko'zning qanchalik chaq nab turishiga bog'liqdir».

Tomoshabinning asosiy diqqati portretning bosh, yuz qismiga ko'proq qaratilgan bo'ladi. Tasviriy san'at asarlarini yaratishda «plenerda»da portretida eng muhimi uning ko'inishi va yuz ifodasidir. Aynan shu ifodada insonning ichki ruhiy dunyosi aks etadi. Inson xarakterini, umuman butun borlig'ini yorqin namoyon etadigan ifodani topish juda muhimdir. Boshqa detallar esa uni to'ldiradi va kuchaytiradi. Inson tasvirida ko'z, burun va lablar uning xarakterini ifodalaydi.

Ko'zdagi rangdor pardaning rangi odamda hayotiy kuchlar bor - yo'qligini ko'rsatadi: qora, jigarrang va yashil ko'z pardasi - jo'shqinlikdan, g'ayratdan; moviy rang - ta'sirchanlikdan; och jigarrang parda - tortinchoqlikdan dalolat beradi.

Yaponiyada qirqqa yaqin ko'z turlari o'zaro farqlanadi va muayyan hayvonga xos xatti-harakatdagi ko'zlar o'sha turdagi odamga hos deb hisoblanadi. Burun haqida - burun shakli 40 yoshdan keyin barqarorlashadi. Risoladagidek burunning uchi yumaloq, parraklari yaqqol shakllangan bo'ladi. Burun teshiklarining haddan ziyod kattaligi shaxsiyatdagi nuqsonlardan darak beradi. Buruni chiroyli odam kuchli shaxs hisoblanadi. Uzun burun, odatda, yaqqol ko'rinib turuvchi shaxsiyat belgisidir. Lekin u turli ko'rinishda xilma-xil ma'nolarni anglatadi.

Mutaxassislarning fikriga qaraganda erkaklar, ayollar og'izining, ya'ni lab tuzilishida ma'lum ma'nolar yotar ekan. Kuyida o'ziga xos ana shunday lab tuzilishlarini rangtasvir mashg'ulotlar jarayonida amaliy ishlarida qo'llash uchun ta'rifini keltiramiz. Masalan, la'li g'unchalar - ko'rinib turgan lablardagi nafis chiziqlar, o'ziga xos mayin, oq ko'ngil, iboli va halolligidan nishonadir. Labi yaproqlar - yupqa lab sohiblari bosiq, vazmin bo'lsalarda, hamisha maftunkordirlar. Ko'rinishdan qiziqqon, lekin o'zlarini tuta bilishda ularning oldiga tushadigani bo'lmaydi. Bundaylarni yo'ldan "urish" osonmas. Boisi, bunday ayollar hamisha tiniq fikr yuritadilar. Uyg'unlashgan lablar - qandaydir iymanish va istiholaga

borayotganligi sezilib turgandek bunday lab sohiblari aksariyatini ma'naviyati yetarli bo'lib, yozuvchi, shoirlarga xosdir. Ular haqiqat bilan kechirishni mohirona moslashtira bilishadi.

XULOSA

Qo'lga qarab odamning kasbi, xarakteri, xatto bajaradigan ishini ham aniqlash mumkin. Bosh xarakteri uning burilib, egilib turishi, yuz mimikasi, gavdaning umumiy holati inson xarakterini ochishga yordam beradi. Insonning ichki ruhiy holatini ifodalash rassomning muhim, asosiy vazifasidir. Xarakterli ishoralar ham rassom nazaridan qolmasligi zarur. Ular yuz ifodasiga mos bo'lishi kerak. Inson dunyoqarashi uning ruhiyati, har bir harakati, o'zini tutishi, voqealarga bo'lgan munosabati, fikrlashi ham obrazni to'laqonli yoritishga yordam beradi. Qarakat insonning eng zo'r o'ziga xos xarakteridir. Bu narsani faqat mavzuli asar ishlaganda emas, portret ustida ish yuritish jarayonida ham unutilish kerak emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. N.Abdullayev San'at tarixi II-jild I-kitob «San'at», Toshkent, 2001.
2. V.P.Shevchenko «Odam anotomiyasi va rasm». T., A.Qodiriy Nomidagi Xalq me'rosi nashriyoti 1996.
3. N.K.Axmedov. «Odam anotomiyasi» Atlas. Ibn-Sino.T. I-jild. 1996. II-jild 1998.
4. A'Zamjonov, A., & Muhammadali, C. (2022). TASVIRIY SAN'AT DARSLARINI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 84-88.
5. A'Zamjonov, A. A. Z. (2022). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA TASVIRIY SAN'AT FANINI O'QITISHGA INNOVATSION YONDASHUV YO'LLARI MAVZUSI BO'YICHA AMALIY ISHLANMA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 56-60.
6. A'Zamjonov, A., and Ko'Hinur Hamdamov. "TASVIRIY SAN'AT MASHG'ULOTLARI MAZMUNINING DAVLAT TA'LIM STANDARTLARI BILAN BOG'LIQLIGI." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.10-2 (2022): 71-77.
7. A'Zamjonov, A., & Ibrohimov, A. (2022). O'ZBEKISTON TASVIRIY SAN'ATI MEROSI AN'ANALARINI ILMIY PEDAGOGIK JIHATLARINI O'RGANISHNING AMALIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 151-156.

8. A'Zamjonov, A., & Kimsanboyev, M. (2022). O'QITUVCHI FAOLIYATIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 199-205.
9. Davron, O., & Muxammadjon, U. (2022). MODERN METHODS OF TEACHING FINE ARTS. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(8).
10. A'Zamjonov, A. A. Z., & O'Rinov, M. X. O. G. L. (2022). CHIZMACHILIK FANI DARSLARIDA UYG'UNLASHGAN TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1009-1016.
11. A'Zamjonov, A. A. Z., & O'Rinov, M. X. O. G. L. (2022). TALABALAR MUSTAQIL TA'LIMIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING CHIZMACHILIK FANIDAGI O'RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1032-1038.
12. Сулайманова, С., Омонов, Д., & Аъзамжонов, А. (2022). Алишер Навоий асарларидан бадийий олий таълим муассасаларида тасвирий санъатни ўқитиш жараёнида фойдаланишнинг зарурияти. *Research Focus*, 1(2), 272-277
13. Arziyeva, N., & Dodoboyev, A. (2022). TASVIRIY SAN'AT VOSITASIDA O'QUVCHILARINING BADIY VA IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 996-1002.
14. KAMOLOV, I. B., & ARZIYEVA, N. (2021). The Practical and Social Importance of Art in The Spiritual and Moral Form of the Person.
15. Курбанова, Б. М., Юнусалиев, М., & Арзиева, Н. (2022). ОСОБЕННОСТИ ТЕХНИКИ: АКВАРЕЛЬ, МАСЛО И ГУАШЬ. *Research Focus*, 1(2), 319-325.
16. Sulaymanova, S. B. Q. (2023). BADIY AN'ANALARGA YO'G'IRILGAN QUROQCHILIK SAN'ATI NAMUNALARINING TASVIRIY SAN'ATDAGI O'RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(9), 106-111.
17. Sulaymanova, S. (2023). IMPORTANCE OF THE PATCHWORK NEEDLEWORK IN STUDY WHICH HAS GIVEN A BIRTH TO APPLIED ARTS, BASED MUCH ON ANCIENT OLD-TIME TRADITION. *Science and innovation*, 2(C4), 9-12.

OLIY TA'LIM TALABALARIGA IQTISODIY INGLIZ TILINI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Doniyorova Gulrux Shoniyozovna,
Qarshi Muhandislik Iqtisodiyot Instituti,
"Xorijiy tillar" kafedrasida katta o'qituvchisi.
<https://orcid.org/0009-0001-0210-1513>
gulrukh.1989.12.05@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'rganish (English for Specific Purposes - ESP) oliy ta'lim muassasasida akademik yo'nalishda yoki tashkilotlarda kasb yuzasidan ingliz tilini o'rganish demakdir. Biznes, muhandislik, aniq fanlar, tibbiyot kabi nofilologik sohalarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun ham ingliz tili ko'nikmalariga ega bo'lganlik muhim qadam hisoblanadi. ESP akademik maqsadda yoki ma'lum kasbda faoliyat olib borayotgan soha vakillari uchun mo'ljallanadi. Ushbu maqolada biz oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish metodlari va jarayon bilan bog'liq muammo va kamchiliklar xususida fikr yuritamiz.

Kalit so'zlar: *ESP, til o'rganish, yondashuv, ehtiyojlarni tahlil qilish, autentik manbalar*

ABSTRACT

Learning English for Specific Purposes (English for Specific Purposes - ESP) means independent learning of the professional language in an academic direction at a higher education institution or in an organization. In non-philological fields ESP is intended for academic purposes or for the field of activity in a certain profession. In the following article, we discuss the problems and issues related to the methods and process of teaching English in higher education.

Keywords: *ESP, language learning, approaches, observational analysis, authentic resources*

KIRISH

Ingliz tilini nofilolog mutaxassislariga moslashtirilgan holda o'rgatish dunyo lingvistlari tomonidan salkam bir asrdan buyon takomillashtirib kelinmoqda. Dadli-Evans, Sent-Jon, T. Xatchinson, A. Uoters va P. Strevens tilshunoslikning ushbu yo'nalishi asoschilaridan hisoblanadi. Xatchinson va Uotersning ta'kidlashicha, "ingliz tili endi til o'qituvchilarining kasb doirasidan chiqib boshqa soha vakillarining xohish-istaklari, ehtiyojlari va talablariga moslashib boradi" [6]. O'rganuvchilar til ko'nikmalariga turli yondashuvlari asosida ega bo'lishi mumkin, chunki ularning

barchasi alohida shaxs va turli fundamental asoslarda shakllangan. Biroq talabalarning bo'lajak kasbiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ularda til malakalarini shakllantirish va mustahkamlash o'qituvchining zimmasidagi vazifa hisoblanadi.

ESP, ya'ni ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitish kursi dasturlari Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institutida talabalarning til bilimlari va ingliz tilini bilish qobiliyatidan kelib chiqqan holda shakllantiriladi. Mashg'ulotlar kasb doirasidagi autentik matnlar bilan tanishish, nutqiy ko'nikmalarni mustahkamlash, idoraviy hujjatlar yuritishda qo'llaniladigan yozish malakasini shakllantirish, tinglab tushunish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi ya'ni amaliy saboqlar tarzida kechadi. Demak, amaliy mashg'ulotlarda o'qituvchi barcha o'quvchilarga o'z til ko'nikmalarini namoyon qila olish imkoniyatini bera olishi kutiladi, qaysidir o'rganuvchi nisbatan quyi darajadagi til ko'nikmasi tufayli o'zlashtirishdan ortda qolib ketishi kabi holatlardan saqlanish lozim bo'ladi. O'zbek va ingliz tillaridagi so'zlarning yozuvda aks etishi va nutqda jaranglashi turlicha, gapdagi so'zlarning ketma ketligi va hosil qilish konstruksiyalarida katta farq borligi asosiy to'siq bolishi mumkin. O'z tajribamizdan shuni aytishimiz mumkinki, talabaga eng avvalo chet tilini o'rganishning ahamiyatini, u orqali boriladigan akademik va kasbiy yutuqlar haqida ma'lumot berib, ularda xorijiy til konikmalarini egallashga ichki xoxish, qiziqishlarini uyg'ota olish muhimdir. Ular ingliz tilini yaxshiroq bilish bilan kelajakda qanchalik muvaffaqiyatli kadr bo'lishlarini tasavvur qilishlari lozim. Oddiy qilib aytganda, talabalar xorijiy tilni o'rganishda qiyinchilikka duch kelganlarida ham o'zlarini ilhomlantira olishlari, fikrlarini ifodalashning boshqa yo'llarini topa olishlari kerak.

METODLAR

Ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitishning eng samalari usul va yondoshuvlari xususida butunjahon tilshunos va metodistlari tomonidan uzoq muhokamalar, metodik tadqiqotlar olib borilgan. Xatchinson va Uotersning fikricha "Ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitish (ESP) ning aniq bir metodologiyasi mavjud emas, chunki tilshunoslikning ushbu yo'nalishining maqsadi lingvistik xususiyatlarni emas balki o'sha tilning o'zini o'rgatishdir." [6] Shu sababga ko'ra, ESP dasturlari va metodlari talabaning kasbiy ehtiyojlaridan kelib chiqib shakllantiriladi. Ammo, grammatik tarjima metodiga javob sifatida yuzaga kelgan "to'g'ridan to'g'ri metod" yoki tabiiy metod ESP mashg'ulotlarida qo'llanilishi mumkin. Ushbu metod o'rganuvchini maqsad qilingan til muhitiga olib kirishning eng "tabiiy" yondoshuvi sifatida ifodalanadi. Ingliz tilini birinchi asosiy tili sifatida o'rganuvchilar so'zlarni va frazalarni butunligicha, anglatgan ma'nosiga qarab

tog`ridan to`g`ri abul qilishadi. ESP soha vakillarining fikricha darsda o`qituvchining grammatika yoki talaffuz qoidalari bilan mashg`ul bo`lishi bu eng katta xatodir. Ammo grammatik xatolarsiz chet tilida so`zlashish imkonsiz va buni amaliy mashg`ulotlarda hisobga olish zarur. ESP dasturi talabalarning bo`lajak kasbiy maqsadlariga va ish beruvchilarning talablariga mos tarzda yaratilishi muhim. Darsda talabalar so`zlarni va ularning ona tilidagi tarjimalarini daftarga yozish o`rniga o`sha xorijiy tilda so`zlashuvchilarning suhbatlarini audio mashqlar ko`rinishida tinglash va tushunilgan mazmuni so`zlab berish vazifasi o`rinlidir. Jon Teylor va Stefen Petlyerning "Career path: Accounting" majmuaviy kitobi ESP o`qitishda yaratilgan muvaffaqiyatli adabiyotlardan desak bo`ladi.

Accountant 1: *Dan, could you look at this for me?*

Accountant 2: *Sure, what is it?*

Accountant 1: *Well, I checked these numbers twice, but they still seem wrong.*

Accountant 2: *Let`s see... Three thousand five hundred over seven hundred is five.*

Accountant 1: *Right. And then I multiplied each entry by five.*

Accountant 2: *Oh, I see the problem. You weren`t supposed to divide thirty - five hundred by seven hundred.*

Accountant 1: *Are you sure?*

Accountant 2: *Yes, you need to multiply them.*

Dialogdagi Ajratib ko`rsatilgan jumlar kasbiy nutqning kalit so`zlari hisoblanadi. Suhbatni eshitish yakunlangach, talaba kalit so`zlardan foydalanib mazmuni o`z nutqida qayta shakllantirishi kutiladi. Bu metod orqali dialogni ko`r ko`rona yodlash emas, nutq malakasini oshirish mumkin.

Samarali ESP darslarini tashkil etishda yo`l qo`yiladigan yana bir muhim kamchilik bu o`rganuvchining qoniqarli darajada nutq shakllantirishi uchun o`rganilayotgan til muhitini yetarlicha yarata olmaslikdir. Haqiqiy ish muhitida kasbiy suhbatlarni samarali amalga oshirish uchun til o`rganuvchilar senariy asosida rol o`ynash mashg`ulotlarini olib borishlari ham natijali hisoblanadi. O`yinlarni tashkil qilishda o`qituvchining o`z ona tilida instruksiya tushuntirishi ham noto`g`ri. Rolli o`yinlarni tashkil etsih, jarayon, baholash, yo`l qo`yilgan kamchiliklar yoki yutuqlar muhokamasi hammasi maqsad qilingan til doirasida bo`lishi kerak. Shundagina talaba ham xatolar bilan bo`lsa ham xorijiy tilda so`zlashishga jur`at topadi.

ESP mashg`ulotlarida matn tarjimasini bilan davomli shug`ullanish ham yondoshuvdagi muhim kamchiliklardan hisoblanadi. Filolog bo`lmagan til

o`rganuvchilariga uzundan uzun zerikarli matnlar tarjimasiga sarflanadigan vaqtda o`qituvchi real autentik manbalarni olib tahlil jarayonini, izohlarni talabalarga havola qilishi mumkin. Ushbu usulda talabalar kundalik kasbiy suhbatda qo`llaniladigan so`zlar, iboralar, terminologiya bilan ishlaydilar. Hattoki, ba`zi holatlarda tanqidiy yondoshuvni ham shakllantiradilar, fikrlar qarama qarshiligi mashg`ulotning qizg`in kechishini ta`minlaydi, unchalik so`zlashuvga moyil bo`lmagan talaba ham muhokamalarga qatnashadi.

TADQIQOT VA MUHOKAMALAR

Izlanishimiz natijasida ESP ni o`qitishni samarali yo`lga qo`yish uchun oliy ta`lim muassasalari xorijiy tillar kafedralari kurs dasturini tuzishda mutaxassis kafedralar bilan hamfikrlikda faoliyat olib borishlari lozimligi aniqlandi. Jumladan, Qarshi muhandislik Iqtisodiyot institutida jami 31 ta ta`limiy yo`nalishlari mavjud. Ular texnik, muhandislik, neft va gaz, geologiya va konchilik, muqobil energetika, iqtisodiyot, oziq-ovqat texnologiyalari va boshqalarni o`z ichiga oladi. Demak, ushbu yo`nalishlarda tahsil oluvchi talabalar ham mutaxassislik fanlarini bilishlari ham ma`lum xorijiy tilda so`zlasha olish darajasini egallashlari kutiladi. Amaliy darslarda matn tarjimasini, grammatik tushunchalar va audio mashqlar bilan bir qatorda ingliz tilida so`zlashuvchi va boshqa davlatlar urf odatlari, tarixi, til xususiyatlari to`g`risida ham ma`lumotga ega bolib borishlari zarur. Masalan, neft va gaz sohasi bo`yicha ingliz tilini o`rganuvchi talaba dunyoning asosiy neft va gaz ta`minotchi davlatlar va xalqaro tashkilotlar haqida ham bilimlarni egallashlari muhimdir. Bugungi kunda Yaqin Sharq, Sharqiy Osiyo mamlakatlari, Eron, Livan va Janubiy Osiyoda tobora ko`proq odamlar ESP kurslarini oliy ta`lim muassasalari fan dasturlariga kiritishgan. Muhammad Ali Chaliqandiy o`z maqolasida, xalqaro savdo va martaba imkoniyatlari tufayli yuqorida tilga olingan mamlakatlar so`nggi paytlarda aniq maqsadlarda ingliz tilini o`rgatishni boshlaganini aytadi. [7]

XULOSA

Ingliz tili butun dunyo bo`ylab biznes, ilm-fan va texnologiyani amalga oshirish uchun muhimdir. U asosiy til bo`lmagan mamlakatlarda mashhur bo`ladi. Biz kompyuterlar uchun o`quv materiallarini yaratamiz va ingliz tilini o`rganuvchilarga turli madaniyatlarni yaxshiroq tushunishlariga yordam berish uchun yanada ilg`or real hayot matnlaridan foydalanamiz. Buning uchun ish beruvchilar va o`qituvchilar birgalikda ish uchun ingliz tili qanchalik yaxshi bo`lishi kerakligini aniqlash uchun ishlaydi. Muxtasar qilib aytganda, ESP har doim ingliz tilini ikkinchi yoki chet tili sifatida o`qitish bilan bog`liq. ESP o`qituvchilari o`z o`quvchilarining ehtiyojlarini va ular o`rganayotgan vaziyatlarni bilishlari muhim, garchi bu boshqalar qilayotgan narsa emas.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Kuk, V. Ikkinchi tilni o`qitish. 3-nashr. London: Hodder Arnold. 2001.
- a. Doniyorova Gulrukh Shoniyozovna, Linguistic analysis of coronavirus terms which “infected” our dictionary: on the example of world languages. *ACADEMICIA: An international multidisciplinary research journal*. Volume 11, Issue 2, 2021
2. Djabbarova Dilfuza G`ayratovna, Reading Skills Through Active Reading Techniques. *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*. Volume 5. 2022
3. ESP O`zbekistonda Oliy ta`lim dasturi. Toshkent. Avgust 2020.
4. Gulruh Doniyorova Shoniyozovna, Interpretating English Terminology in Social and Political Aspects of the Society. *International Journal on integrated education*. Volume 5, Issue 3. 2022
5. Hutchinson, T., & Waters, A. *English for specific purposes: A learning-centered approach*. Cambridge, England: Cambridge University Press. 1987.
6. Muhammad Ali Chalikandy, Muayyan maqsadda ingliz tilini o'rgatishning keng qamrovli usuli. *Arab World English Journal, AWEJ* Volume.4 Number.4, 2013
7. Johns, A., & Dudley-Evans, T. (1991). *English for specific purposes: International in scope, specific in purpose*. *TESOL Quarterly*, 25
8. John Taylor, Stephen Peltier, *Career Path: Accounting*. Express Publishing 2013.
9. Strevens, P. *Special-purpose language teaching: A Perspective*. *Language Teaching and Linguistics Abstracts* 10, 3. 1977.

BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA LOYIHALASH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Nasirova Shahlo Qutbiddinovna

Navoiy davlat pedagogika instituti, Biologiya kafedrasini o'qituvchisi.

shahlonasirova55@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Biologiya fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasi, ya'ni ijodiy xarakterdagi loyihalar, rolli o'yin loyihalari, izlanish xarakteridagi loyihalar, amaliy xarakterdagi loyihalardan foydalanish haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *ijodiy xarakterdagi loyihalar, rolli o'yin loyihalari, axborot texnologiyalari, ta'lim - tarbiya, izlanish xarakteridagi loyihalar, amaliy xarakterdagi loyihalar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны сведения об использовании технологии дизайна в преподавании биологии, то есть проектов творческого характера, ролевых проектов, проектов исследовательского характера и проектов практического характера.

Ключевые слова: *творческие проекты, ролевые игровые проекты, информационные технологии, образование, исследовательские проекты, практические проекты.*

ABSTRACT

This article describes information about the use of design technology in teaching biology, that is, creative projects, role-playing projects, research projects and practical projects.

Key words: *creative projects, role-playing game projects, information technology, education, research projects, practical projects.*

KIRISH

Jahonda ta'lim jarayonlariga loyihalash texnologiyasini, shuningdek axborot - kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, ta'lim resurslari bazasini yaratish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab quvvatlashga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Jumladan loyihalash texnologiyasi 1920- yillarda amerikalik faylasuf va pedagog J.Dyu va uning shogirdi V.X. Kilpatrik tomonidan ishlab chiqilgan loyihalash metodi asosida vujudga kelgan. J. Dyu o'qitishni o'quvchilarning qiziqishi va ehtiyojini hisobga olgan holda o'quvchilarning muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyatini faollashtirish orqali tashkil etishni taklif etgan. Buning uchun

o'quvchilarga o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotga qo'llash, ulardan kelgusi hayotda foydalanish yo'llarini ko'rsatish, ya'ni nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'liq holda o'qitish lozimligini uqtirgan. Bu jarayonda o'quvchilar tanish vaziyatdagi ahamiyatga molik muammolarni avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikmalarini amaliyotga qo'llab hal etish orqali yangi bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtiradilar. O'quvchilar muammolarni muvaffaqiyatli hal etishlari uchun o'qituvchi ularga tegishli ko'rsatmalar berishi, foydalaniladigan manbalarni tavsiya etishi, o'qitishdan ko'zlangan natijaga erishish yo'llarini ko'rsatishi, buning uchun muammoni hal etishda o'quvchilarning faoliyatini loyihalashi lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Loyihalash texnologiyasining asosiy g'oyasi amaliy yoki nazariy ahamiyatga molik bo'lgan muammoni hal etish jarayonida ko'zlangan natijaga erishishdir. Agar nazariy muammoni loyihalash lozim bo'lsa, uning aniq yechimi, agar amaliy muammo bo'lsa, amaliyotga qolash masalasi bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqish lozim. O'quvchilar ushbu natijaga erishish uchun mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini egallagan bo'lishlari, muammoni anglash va uni hal etish yo'llarini izlashlari bu borada avval o'zlashlirgan bilimlaridan foydalanishlari, fanning turli sohalarida izlanishlar olib borishlari, olinajak natijalarni bashorat qilish, turli yechimdagi variantlar ishlab chiqish, sabab-oqibat bog'lanishlarini tasavvur qilishlari zarur. Loyihalash texnologiyasining asosiy mohiyati ma'lum bir muammoli vaziyatni vujudga keltirish orqali o'quvchilarning qiziqishlarini orttirish, loyihalash faoliyatini shakllantirish, ularning tegishli bilimlarni egallashlari, fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish sanaladi.

Loyihalash texnologiyasining asosiy tezisi: «O'rganilayotgan bilim, ko'nikmalar menga nima uchun zarurligi va undan qayerda va qay tarzda foydalanishni bilaman» sanaladi. Bu tezis o'quvchilarning fan asoslarini ongli o'zlashtirishlari, hayotga moslashishlari va muammoni to'g'ri olishlariga yordam beradi. Biologiyani o'qitishda o'qituvchi loyihalash texnologiyasidan o'quvchilarning qiziqishi va qobiliyatlarini hisobga olgan holda nafaqat darsda o'quv muammoni ularni hal etishda, balki darsdan va sinfdan tashqari ishlarda ham ijodiy muammoni ularni hal etishda foydalanishi zarur. Loyihalash texnologiyasida foydalanish o'quvchilarga individual va differensial yondashish imkonini beradi. Har bir loyiha o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi, shu sababli ular ma'lum belgilariga ko'ra quyidasicha tasniflanadi:

Loyihada ko'zda tutilgan faoliyatning ustunligiga ko'ra: tadqiqot xarakteridagi loyihalar; ijodiy xarakterdagi loyihalar; rolli loyihalar; amaliy xarakterdagi loyihalar; izlanish va muammoni hal etishga mo'ljallangan loyihalar.

Loyihalarning predmeti va mazmuniga ko'ra: bir fan sohasini qamrab olgan loyihalar; fanlararo izlanishni talab etadigan loyihalar.

Loyihalar xarakteriga ko'ra: aniq natija olishga mo'ljallangan loyihalar; ko'p yo'nalishli natija olishga mo'ljallangan loyihalar.

Loyihada ishtirok etadigan qatnashchilar soniga ko'ra: yakka tartibdagi loyihalar; ikki o'quvchiga mo'ljallangan loyihalar; o'quvchilarning kichik guruhlarda ishlashiga mo'ljallangan loyihalar.

Loyiha ko'lamiga ko'ra: bir sinf o'quvchilariga mo'ljallangan loyihalar; maktab o'quvchilariga mo'ljallangan loyihalar; shahar miqyosida hal etilishi mo'ljallangan loyihalar; mamlakat miqyosida hal etilishi mo'ljallangan loyihalar; dunyo miqyosida hal etilishi mo'ljallangan loyihalar.

Loyiha muddatiga ko'ra: qisqa muddatli; uzoq muddatlilarga ajratiladi.

Ijodiy xarakterdagi loyihalar. Mazkur loyihani hal etishda qatnashchilardan ijodiy yondashish talab etiladi. Ijodiy loyihalarning tadqiqot xarakteridagi loyihalardan asosiy farqi, ularning mo'ljallangan strukturasi avvaldan belgilanmaydi, balki loyihaning yechimi davomida shakllantiriladi. Ijodiy loyihada qatnashchilarning qiziqishi, motivi, ehtiyojiga ko'ra loyihaning yo'nalishi, olinajak natija belgilanadi. Lekin loyihada ko'zda tutilgan natijani rasmiylashtirish va jihozlashda qat'iy talab qo'yiladi. Biologiya o'qituvchisi ushbu loyihalar turidan darslarda foydalanishi mumkin. Odam va uning salomatligi o'quv kursida «Odamning sutkalik ovqat ratsionida oqsil, yog', uglevodlar miqdori va ulardan ajralib chiqadigan energiya miqdorini aniqlash» laboratoriya mo'ljallanishini kichik guruhlarda tashkil etib, ularga quyidagi topshiriqlar tavsiya etiladi:

1-guruh topshirig'i. O'rta yoshli aqliy va yengil jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchilar uchun bir kecha-kunduzda sarf qilinadigan energiya miqdoriga muvofiq holda ularning ovqat ratsionini tuzing.

2-guruh topshirig'i. O'rta yoshli og'ir jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchilar uchun bir kecha-kunduzda sarf qilinadigan energiya miqdoriga muvofiq holda ularning ovqat ratsionini tuzing.

3-guruh topshirig'i. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bir kecha-kunduzda sarf qilinadigan energiya miqdoriga muvofiq holda ularning ovqat ratsionini tuzing.

4-guruh topshirig'i. O'smir yoshdagi o'quvchilar uchun bir kecha-kunduzda sarf qilinadigan energiya miqdoriga muvofiq holda ularning ovqat ratsionini tuzing.

Rolli o'yin loyihalari. Ushbu loyihalarda struktura aniqlanmaydi va ish tugagunga qadar ochiq bo'ladi. Loyiha qatnashchilari muayyan rollarni bajaradilar. Rollarga muvofiq holda ularning vazifalari aniqlanadi. O'yin sujetiga muvofiq ular rollarni bajarishi, tegishli hollarda «mansabdor shaxs» sifatida muloqotga kirishishi,

bunda mavjud qobiliyat va iste'dodlari, o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini safarbar etishlari lozim. Loyihani hal etish jarayonida ko'zlangan natijaga erishishlari uchun juda ko'p mehnat qilishlari, izlanishlari, mustaqil va ijodiy fikr yuritishlari, mustaqillik va onglilik talab etiladi. Bu yerda ijodiy izlanish mavjud, lekin o'quvchilar ma'lum rollarni bajarish orqali loyiha hal etilganligi sababli rolli o'yin loyihalar sanaladi.

Izlanish xarakteridagi loyihalar. Loyihalarning bu tipi muayyan bir mavzu bo'yicha axborot va material to'plash, to'plangan axborot va materiallar bilan loyiha qatnashchilarini tanishtirish, ularni tahlil qilish, faktlarni umumlashtirish, olingan natijalarni rasmiylashtirishni o'z ichiga oladi. Mazkur loyihalar tadqiqot xarakteridagi loyihalar bilan uyg'unlashib ketadi va uning bir qismiga aylanishi mumkin.

Izlanish xarakteridagi loyihalarning strukturasi quyidagicha bo'lishi mumkin: — kerakli bo'lgan axborotni izlash manbalari;

- izlanish bosqichlari;
- to'plangan axborot, materiallar, faktlar ustida tahlil o'tkazish;
- xulosa yasash;
- izlanish yo'nalishiga o'zgartirishlar kiritish;
- yangi faktlarni to'plash;
- umumlashtirish va xulosa yasash;
- olingan natijalarni rasmiylashtirish.

Bu toifadagi loyihalardan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanishi mumkin. Bular jumlasiga «O'zbekiston qizil kitobi»ga kirgan o'simliklar va hayvonlar, «O'zbekistonda paxtachilikning rivojlanishi», «O'zbekistonning dorivor o'simliklari» kabi mavzulardagi loyihalarni kiritish mumkin.

Amaliy xarakterdagi loyihalar. Bu toifadagi loyihalar qatnashchilar faoliyatidan kutilgan natijalarning aniq belgilanishi bilan xarakterlanadi. Mazkur natija amaliy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Bunday loyihalar juda yaxshi strukturaga ega bo'lishi kerak. Loyiha ssenariysi, qatnashchilarning vazifalari, natijaga erishish bosqichlari, foydalaniladigan metodlar, olingan natijalarni rasmiylashtirish shakllari aniq belgilanishi kerak. Bu loyihani amalga oshirishda qatnashchilarning har birining ulushi, yakka tartibda va kichik guruhda olib boriladigan ishlar natijalari, taqdimot, olingan natijalarni amaliyotga qo'llash yo'llari ko'rsatiladi. Bu toifadagi loyihalardan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish maqsadga muvofiq. Jumladan, tirik tabiat burchagida boqiladigan kanareyka, to 'ti va boshqa hayvonlarning ovqat ratsionini tuzish, O'zbekistonga kelib-ketuvchi qushlarning kelish, uya qurish, ko'payish, uchib ketish muddatlari, ularning

keltiradigan foydasi, qishlash joyi, ularni muhofaza qilish tadbirlarini o'rganish bo'yicha loyihalarni o'quvchilarning kichik guruhlariga tavsiya etish joiz.

Loyihalar predmeti va mazmuniga ko'ra, bir fan sohasini qamrab olgan loyihalar, fanlararo izlanishni talab etadigan loyihalarga ajratiladi. Bu loyihalarni shakllantirishda o'qituvchi biologiya sohasidagi muammoli, qiyin mavzularni olishi mumkin. Mazkur loyihalar biologiyani o'qitishda tabiiy fanlar, adabiyot, matematika, madaniyat, san'at va gumanitar fanlar bilan fanlararo bog'lanishni amalga oshirishga imkon beradi.

Biologiyani o'qitishda o'qituvchi loyihalash texnologiyasidan foydalanish uchun:

- loyihalar toifasi, mavzusi va qatnashchilar sonini aniqlashi;
- loyihani amalga oshirish uchun turli variantlardagi muammolar zanjirini tuzishi;
- loyiha predmeti, vazifasi va bosqichlarini aniqlashi;
- loyiha qatnashchilari uchun topshiriqlar tuzishi va ularni a'zolar o'rtasida taqsimlashi;
- ilmiy-izlanish, tadqiqot mavzulari bo'yicha o'quvchilarning yakka tartibdagi, juftlikda yoki kichik guruhlarda mustaqil izlanishlarini tashkil etishi;
- loyihadan kutilgan natijalarni aniqlashi, uni rasmiylashtirish va taqdim otini belgilashi;
- loyiha ishini yakunlashi, baholash mezonini va xulosalar yasash yo'llarini aniqlashi lozim;
- loyihalash texnologiyasi — rivojlantiruvchi ta'limga asos bo'ladi. O'quvchilarda aqliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga zamin tayyorlaydi.

Loyihalash texnologiyasi o'quvchilarda ijodiy faoliyatning shakllanishiga asos bo'ladi. Ma'lumki, ijodiy faoliyat ta'lim mazmunining tarkibiy qismi sanalib, uni o'qituvchining tayyor axboroti orqali shakllantirib bo'lmaydi. O'quvchilar loyihalar yechimi ustida ishlar ekan, ular avval o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini yangi vaziyatlarda qo'llab, yangi bilimlarni o'zlashtiradilar, shu tariqa ijodiy faoliyat tarkib topadi.

Buning uchun:

- o'quvchilarga tayyor bilimlar berilmasdan, balki ularni bilimlarni mustaqil o'zlash tirish usullarini egallash, amaliy va bilishga oid muammolarni avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikmalarini qo'llab hal etishga o'rgatish zarur;
- muloqotga kirishish ko'nikma va malakalarini egallashning ahamiyati, turli ijtimoiy rollarni bajarishda va kichik guruhlarda ishlash ko'nikmasiga ega bo'lish zarurligini tushuntirish;

— bitta muammoni hal etish uchun har xil nuqtayi nazarni bayon etish, boshqa tabiiy fanlar hamda ma'naviyat va madaniyat kabi jabhalarda izlanishlar olib borish zarurligini tushuntirish;

— o'quvchilarning tadqiqot metodlaridan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishning ahamiyati, zarur axborotlar, faktlar, materiallar to'plash, ularni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish, farazlarni ilgari surish, xulosa va yakun yasash lozim. Agar o'quvchilar yuqorida qayd etilgan ko'nikma va malakalarni egallagan bo'lsa, ular doim o'zgarib turadigan hayotga tezroq moslashishga, turli muammoli vaziyatlarni tahlil qilib ulardan chiqishning muqobil variantini topishga, turli vaziyatlarda mo'ljalni to'g'ri olish va har xil jamoalarda ishlab ketish imkoniyatiga ega bo'ladi.

XULOSA

Biologiya fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish, aqliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga zamin tayyorlaydi, shuningdek, mustaqil ishlashiga, ijodiy fikrlashiga va ta'lim samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. J.O.Tolipova "Biologiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalar" Pedagogika oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - "Cho'lpon" – 2011 y.
2. Умарова, Ж. К., & Рахмонова, Р. Б. (2023). НАСЛЕДОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 118-124.
3. Ibodova Mahfuza Namozovna "IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE SUBJECT "ZOOLOGY" IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS." *Open Access Repository* 4.3 (2023): 21-25.
4. Ibodova, Mahfuza Namozovna. "AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 3.4-2 (2023): 125-131.
5. Ibodova Mahfuza Namozovna "BIOLOGIYANI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARI." *PEDAGOGS* jurnali 11.2 (2022): 12-21.

6. Ibodova Mahfuza Namozovna "Effectiveness of independent work in the educational process." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.10 (2021): 322-326.
7. Ibodova Mahfuza Namozovna "A FORMING THE BASIC COMPETENCIES OF PUPILS BY USING OF SELF-STUDY ASSIGNMENTS." *ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ* (2018):
8. Muhabbat Ravshanova Ndpi , R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.
9. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
10. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
11. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
12. Sayfullayev, A. F. O. (2023). SHAHARLARNI KO'KALAMZORLASHTIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 77-82.
13. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.
14. Nematovna, A. M., & Baxodirovna, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS'CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.
15. Сохибназаров, Р. А., & Сайфуллаев, А. Ф. Ў. (2023). МЕТОДЫ УЧЕТОВ ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 132-138.

HOZIRGI DAVRDA MILLIY MUNOSABATNING INTEGRATSIYALASHUVIDA O'ZLIKNI ANGLASH MUAMMOLARI

Mirzayev Ikrom Boboqulovich

Toshkent davlat transport universiteti o'qituvchisi

Jo'rayev Jonibek

Isroiljonov G'olib

Toshkent davlat transport universiteti

YMAS-6 guruh talabalari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirgi davrda milliy munosabatning integratsiyalashuvida o'zlikni anglash muammolari, ajdodlarimizning bizga qoldirgan madaniy va ma'naviy meroslarining o'zlikni anglashdagi moxiyati va yosh avlod tarbiyasida vatanga muxabbatni shakillantirish asosiy omil bo'lib qaralishi haqida mulohaza qilamiz.

***Kalit so'zlar:** O'zlikni anglash, Milliy o'zlikni anglash, ajdodlar merosi, millat taraqiyoti, tarixiy xotira, yoshlar ongida milliy o'likni shakillantirish, milliy ong, milliy g'urur, milliy his, milliy iftixor, milliy xarakter.*

ABSTRACT

This article analyzes the problems of self-awareness in the integration of national attitudes in the current period. We will reflect on the essence of the cultural and spiritual heritage left to us by our ancestors in self-awareness and the formation of love for the country is considered the main factor in the education of the young generation.

***Key words:** Self-awareness, National identity, ancestral heritage, nation's development, historical memory, formation of national memory in the minds of young people, national consciousness, national pride, national feeling, national pride, national character.*

KIRISH

Ma'lumki, hozirgi davr globallashuv jarayonlarining nihoyatda chuqurlashib ketganligi va hayotimizning barcha jabhalariga sezilarli ta'sir etayotganligi bilan xarakterlanadi. Albatta globallashuv jarayonining hozirgi davr insoniyat hayotidagi ta'sir doirasi, tutgan o'rni va ahamiyati haqida bu borada tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchi olimlar, siyosatshunoslar hamda taniqli davlat arboblari tomonidan turfa fikrlar, qarashlar, mulohazalar bildirilgan. Kezi kelganda aytish joizki ayni masaladagi qarashlarda birbirini inkor etuvchi holatlarni ham kuzatish mumkin.

Ammo bu boradagi fikrlarning aksariyatida globallashuvning ham ijobiy ham salbiy tomonlarini e'tirof etuvchilar ko'pchilikni tashkil etadi desak xato qilmagan bo'lamiz. Xo'sh, globallashuv jarayonini haqiqatdan ham hozirgi o'ta shiddatli va murakkab davr tezligi talablariga javob beradigan, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ijobiy bir fenomen sifatida qabul qilish kerakmi, yoki aksincha, milliy madaniyatning yemirilishiga, urf-odat, an'ana, qadriyatlarning zaiflashuviga olib keladigan salbiy jarayon sifatidami?

Har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomoni bo'lgani singari, globallashuv jarayoni ham bundan mustasno emas. Hozirgi paytda uning g'oyat o'tkir va keng qamrovli ta'sirini deyarli barcha sohalarda ko'rish, his etish mumkin. Ayniqsa, davlatlar va xalqlar o'rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi, xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin harakati uchun qulayliklar vujudga kelishi, ko'plab yangi ish o'rinlarining yaratilishi, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuqlarining tezlik bilan tarqalishi, turli qadriyatlarning umuminsoniy negizda uyg'unlashuvi, sivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi, ekologik ofatlar paytida o'zaro yordam ko'rsatish imkoniyatlarining ortishi - tabiiyki, bularning barchasiga globallashuv tufayli erishilmoqda. Shu bilan bir qatorda, uning o'ta ta'sirchan ma'naviy, mafkuraviy tahdid sifatidagi jihatlari ham e'tibor qaratish lozim. Globallashuv jarayonining yana bir o'ziga xos jihati shundan iboratki, hozirgi sharoitda u mafkuraviy ta'sir o'tkazishning nihoyatda o'tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganini sog'lom fikrlaydigan har qanday odam, albatta, kuzatishi muqarrar.⁶⁴

Prezident SH.Mirziyoyev ham globalashuv haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Keyingi yillarda Yer yuzida keskin geosiyosiy o'zgarishlar ro'y berdi, xalqaro miqyosda xavfsizlik va barqarorlik tizimi izdan chiqmoqda. Globallashuv jarayonining tobora shiddatli tus olishi nafaqat insoniyat imkoniyatlarini kengaytirmoqda, balki ziddiyatlarning keskinlashuvi, rivojlangan va qoloq davlatlar o'rtasidagi tafovutning o'sishiga olib kelmoqda. Buning oqibatida tinchlik va barqarorlikka raxna solayotgan, mohiyati va ko'lamiga ko'ra transmilliy xususiyatga ega turli xatti-harakatlar sodir etilmoqda". Bu qarashdan ham ko'rish mumkinki, globallashuv ulkan insoniy imkoniyatlar bilan bir qatorda dunyoda tinchlik va barqarorlikka soya solayotgan bir jarayon sifatida e'tirof etilgan.

Globallashuv jarayonining chuqurlashib borishi natijasida inson uchun xavfli bo'lgan turli xil noan'anaviy tahdidlar yuzaga kelmoqda. Bulardan eng xavflilari

⁶⁴ Мавлонов Ў. М. Глобаллашув жараёнининг миллий маънавиятга таъсири. «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601 // Volume: 1, ISSUE: 6.

insonlarning ruhiyatiga ta'sir o'tkazish orqali millatlarning qadriyatlari va turmush tarzini izdan chiqarishga qaratilgan axloq-odob, oila va jamiyat hayotida jiddiy ta'sir ko'rsatadigan ma'naviy tahdidlar hisoblanadi⁶⁵.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'naviy tahdid – shaxs, jamiyat va davlatning ma'naviyat sohasidagi hayotiy muhim manfaatlariga xavf tug'diruvchi shart va sharoitlar, omillar majmuidir. Ma'naviyatga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va milliy ma'naviy manfaatlar uchun xavf bo'lgan hodisa va jarayonlarni keltirib chiqaruvchi omillar ma'naviy tahdidlar hisoblanadi⁶⁶.

So'nggi yillarda globallashuv jarayonlari inson hayoti va faoliyatining barcha jabha va sohalarini qamrab olayotgan dolzarb hamda keskin muammolarni yuzaga chiqarmoqda. Globallashuv bayrog'i ostida dunyoni qayta taqsimlashga qaratilgan jiddiy harakatlar ko'zga tashlanmoqda. Globallashuv, bir tomondan, dunyo hamjamiyati hayotini, jahon siyosati va halqaro munosabatlarini belgilab beruvchi yetakchi omilga aylanmoqda, ikkinchi tomondan esa, alohida olingan davlat va hududlar ichki siyosatini tarkib topgan umumdunyoviy sharoit bilan muvofiqlashtirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ham turli soha olimlari globallashuv jarayonlariga o'z munosabatini bildirish, bu jarayonlarning oqibatlarini talqin etish hamda kelajakka ta'sirini o'rganishga harakat qilmoqda.

Globallashuv jarayonlarining boshlanishini olim va siyosatchilar turli davr hamda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotidagi o'zgarishlar bilan bog'lashadi. Taniqli nemis sotsiologi Ulrix Bek bu haqda shunday yozadi: "Iqtisodiy globallashuv qachon boshlandi, degan savol to'siqlarga to'la chakalakzorga yetaklaydi. Ayrim olimlar (Immanuel Uollerstayn) "kapitalistik dunyo tizimi" ning boshlanishini XVI asr boshidagi mustamlakachilikning paydo bo'lish davri, boshqalar baynalminal konsernlarning paydo bo'lishi bilan bog'laydi. Yana ba'zi mutaxassislarining fikricha, globallashuv mustahkam valyuta kursining bekor qilinishi yoki sharqiy blokning inqirozi bilan boshlangan"1.

Globallashuv jarayonining boshlanishi va sabablarini aniqlashda qarashlarning ko'pligi uning mohiyati borasidagi fikrlarning rang-barangligi bilan bog'liq. Jumladan, globallashuvni ancha keng-davlatlararo va hududlararo munosabatlarning kengayishi bilan bog'liq hodisa sifatida talqin etuvchi olimlar uni Sharq va G'arb mamlakatlari o'rtasidagi aloqalarning kengayishini ta'minlagan Buyuk Ipak yo'lining shakllanish davri bilan bog'laydi. Globallashuv masalalarini tadqiq etgan taniqli

⁶⁵ Йўлдошева С.М. Соғлом турмуш тарзи – таҳдидларга қарши кураш омили сифатида. Соғлом турмуш тарзини шакллантиришда ахлоқий кадриятларнинг ўрни. // Т.:2009. 191 б.

⁶⁶ Исламов И.Н. Маънавиятга таҳдид – келажакка таҳдид. Глобаллашув, модернизация ва толерантлик: муаммолар, ечимлар ва истикболлар. Конференция материаллари.-Т.:2009, 57 б

olimlardan biri I.Vallerstayn global iqtisodiyotning («jahon kapitalistik iqtisodiyoti») paydo bo‘lishini XVI asrga taqagan bo‘lsa, R.Robertsonning fikricha, bu jarayon XV asrda boshlangan, 1870 yildan XX asr o‘rtalariga qadar keng miqyos kasb etgan va “sovuq urush” tugagandan so‘ng yangi yo‘nalish kasb eta boshlagan. Rus olimi V.M.Ryumin esa globallashuvning uch bosqichini ajratadi va har bosqichni jahonda sodir bo‘lgan muayyan voqea-hodisalar bilan bog‘laydi. Jumladan, uning fikriga ko‘ra, XV asr oxiri –XVI asr boshlarini qamrab olgan birinchi bosqich-buyuk jo‘g‘rofiy kashfiyotlar (Amerikaning kashf etilishi, Hindiston tomon dengiz yo‘lining ochilishi va h.k.) bilan bog‘liq, ikkinchi bosqich-sanoat inqilobi hamda bozor almashinuvining kengayishi natijasida vujudga kelgan yagona jahon bozori makonining shakllanishi natijasida boshlangan (XVIII asr), uchinchi bosqich esa XX asr oxirida paydo bo‘lgan zamonaviy axborot texnologiyalari mamlakatlar va xalqlar o‘rtasidagi qat’iy chegaralarni buzganligi bilan bog‘langan. Albatta, globallashuv borasidagi bu va boshqa fikrlar mualliflari o‘z nuqtai nazarini muayyan darajada asoslab bergan. Biznicha, globallashuv jahon miqyosidagi integratsiyalashuv jarayoni va hodisalari sifatida talqin etilsa, uning yangi hodisa emasligi haqidagi fikr asosli tuyuladi. Darhaqiqat, O‘rta asrlardagi salib yurishlari oqibatida Sharq va G‘arb madaniyatlarining muayyan darajada uyg‘unlashuvi yoki Angliyada to‘quv dastgohining paydo bo‘lishi Hindistondagi millionlab to‘quvchilarning xonavayron bo‘lishiga olib kelgani, Fransiya respublikachilik g‘oyalarining paydo bo‘lishi Sharqdagi yakka hukmdorlar hokimiyatini zaiflashtirgani, masalan, Rossiyada dekabristlar harakatiga turtki bo‘lganini tasdiqlaydi.

Dunyoni manfaat boshqaradi, degan gap bor. Shu nuqtai nazardan, globallashuv jarayonlarining asos-mohiyatini foyda va daromad tashkil etgan kapitalistik munosabatlarning takomillashuvisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Bu, o‘z navbatida, ijtimoiy-siyosiy tizim va iqtisodiyotni liberallashtirishni talab etadi. Tadqiqotchi B.Umarov bu haqda shunday deb yozadi: “Ilmiy adabiyotda liberalizm ta’limoti Uyg‘onish (Renessans) Islohotchilik (Reformatsiya) davri hamda Nyuton ilmiy inqilobi mahsuli sifatida baholanadi. Darhaqiqat, o‘sha zamonlarda ilgari surilgan ilg‘or g‘oya va ta’limotlar feodal jamiyatining inqirozi hamda burjuaziya ozodlik harakati jarayonida vujudga kelgan mafkuraning o‘zagini tashkil etadi. Dastlab XVII asrda eng rivojlangan mamlakat-Angliyada vujudga kelgan ma’rifatparvarlik g‘oyalari asta-sekin Fransiya, Germaniya, Gollandiya kabi mamlakatlarda ham keng tarqala boshlandi”. B.Umarov fikrlarini davom ettirib, aytish mumkinki, Yevropada XVIII asrda keng miqyos kasb etgan ma’rifatchilik harakati ijtimoiy-siyosiy hayotni yangi tartibotlar asosida tashkil etishga qaratilgan, 1789-1794 yillardagi Buyuk fransuz inqilobi boshlab bergan va jahoniy miqyos kasb etgan tub islohotlarga zamin

hozirlagan edi. Asosini liberalizm g'oyalari tashkil etgan mafkura ta'sirida arab millatlari, Turkiya, Eron va nihoyat, Markaziy Osiyo hududida ijtimoiy-siyosiy hayotni isloh etishga qaratilgan ma'rifatchilik harakati avj oldi, ilgari "taraqqiyot yo'lidan chetda qolgan" xalqlar global jarayonlarning subyektiva va obyektiga aylana boshladi. Yuqoridagi fikr-mulohazalarga tayanib, davrimizdagi globallashuv jarayonlari jahon taraqqiyotining tadrijiy rivoji, dunyodagi turli davlatlar va hududlar o'zaro bog'liqligining benihoya kuchayishi hamda inson hayoti va faoliyatining barcha jabhalarida jiddiy o'zgarishlarga olib kelgan yangi bosqich ekani haqida xulosa qilish mumkin. Shu asosda bugungi kunda globallashuvga millat va davlat chegaralarini inkor etuvchi "jahon jamiyati" ni shakllantirayotgan insoniyat hayotidagi obyektiv hamda tabiiy jarayon, deya ta'rif berish mumkin⁶⁷.

Globallashuv mazmun-mohiyati borasida ham mutaxassislar o'rtasida yakdillik yo'q. Bu jarayon bilan bog'liq konsepsiyalarning rang-barangligi, birinchidan, mazkur jarayonning ijtimoiy hayotning turli sohalarini (ma'naviy, madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy) qamrab olgani bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, masalaga yondashuv, tadqiqotchilarning ko'zlagan maqsadlari, mafkuraviy qarashlar o'rtasidagi farq va o'ziga xoslik bilan belgilanadi. Shu bilan birga, globallashuv mohiyati va xususiyatlariga doir qarash va konsepsiyalarning ko'p bo'lishiga qaramay, bu boradagi asosiy yondashuvlarni ajratish mumkin. Bular-iqtisodiy, ekologik, tamadduniy, siyosiy yondashuvlardir.

Iqtisodiy yondashuv globallashuvni mehnat, kapital, tovar va xizmatlarning umumjahon bozori taraqqiyoti bilan bog'laydi. Belorussiyalik olim YE.Meshaykina fikricha, "Globallashuv XX asr oxiri XXI asr boshlarida jahon iqtisodiyotidagi eng xarakterli hodisalardan biridir. Jahon bozori va mehnatning xalqaro taqsimoti tarkibidagi jiddiy o'zgarishlar aksariyat davlatlarni qamrab olgan moslashish jarayonlarini yuzaga keltirib, global xususiyat kasb etdi"¹. Globallashuv muammolarining iqtisodiy jihatlariga asosiy e'tibor qaratgan mutaxassislar, uni jamiyat rivojining postindustrial bosqichi sifatida talqin etib, globallashuv jarayonlarining mohiyati-moddiy ne'matlar ishlab chiqarishdan xizmatlar va axborot ishlab chiqarishga qaratilishi bilan belgilaydi. Xususan, G.Pochensovning fikricha, «Kommunikatsiya jamiyat uchun, uni tashkil etuvchi va moddiy xarakterga ega bo'lgan boshqa tarmoqlar singari, strategik muhim ahamiyatga ega insoniyat tamadduni tobora axborotlashish tomon yuz tutmoqda. Asosiy mahsulot sifatida axborot ishlab chiqarayotgan Yaponiya singari davlatlar XXI asr liderlariga aylanmoqda». Ekologik yondashuv globallashuvni yer sayyorasidagi ekologik vaziyatning yomonlashuvi va shunga muvofiq iqtisodiy taraqqiyotning chegarasini

⁶⁷ Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари. –Т.:Маънавият, 2006. –Б.29.

belgilash bilan bog‘liq ravishda talqin etadi. 1972 yili “Rim klubi” ning topshirig‘i bilan D.Medouz boshchiligidagi bir guruh olimlar tomonidan “Taraqqiyot chegarasi” nomli kitob tayyorlandi. Unda aholining o‘shish sur‘atlari bilan bog‘liq sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojning oshib borishi butun insoniyat uchun halokatli oqibatlariga olib kelishidan ogoh etgan hamda buning oldini olish bo‘yicha tegishli tavsiyalar berilgan edi. Oradan atigi 20 yil o‘tgach, bu vaqt ichida qilingan tahlil va hisob-kitoblar asosida, “texnologiyalarning takomillashuvi, bilim doirasining kengaygani hamda tabiatni muhofaza etishga qaratilgan siyosat ancha qat‘iylashgani”-ga qaramay, insoniyat “muvozanat va barqarorlik chegarasi” dan o‘tib ketganligi ta’kidlandi¹. Bugungi kunda tabiat va atrof muhit holatining keskin yomonlashgani, biosferaga texnogen ta’sirning kuchayishi oqibatida sayyoramizda tiklab bo‘lmas o‘zgarishlar sodir bo‘layotgani ko‘pchilikni sarosimaga solmoqda. Ekologiyaning buzilish sabab va oqibatlari xususida mutaxassislarining izlanishlari insoniyat tamaddunining o‘ta nozikligi haqidagi xulosaga olib keladi. Bu, o‘z navbatida, insoniyat taqdiri bir xil ekanligi hamda butun jahonni qamrab olgan inqiroziy jarayonlarning kuchayib va kengayib borishi haqidagi fikrni uyg‘otadi. Masalan, muammoning bir qirrasiga e’tibor qaratgan U.Bekning fikriga ko‘ra, ekologik sarosima holatiga tushgan tafakkur odamlarning muayyan guruhlar va ularning ishlariga nisbatan zo‘ravonlik aktlarini sodir etishga yo‘naltirilishi mumkin. “Bir paytning o‘zida tahdidlarning kuchayishi kosmopolitik tafakkurni uyg‘otadi... Jamiyat xavf-xatar bilan kurash asnosida shakllanadi; global xavf-xatarga qarshi kurash asnosida esa global jamiyat yaratiladi”².

Darhaqiqat, iqlimdagi global o‘zgarishlar, ularning halokatli oqibatlari hozirgi kunda butun jahon hamjamiyatini chuqur o‘yga solmoqda. Xususan, olimlarning taxminlariga ko‘ra, Yerdagi haroratning ko‘tarilishi natijasida qisqa vaqt ichida sayyoramizdagi o‘simlik va jonzotlarning uchdan bir turi yo‘q bo‘lib ketadi, tropik o‘rmonlar o‘rnini savanna, sahro egallaydi, ayrim orollarda joylashgan davlat va hududlar suv ostida qoladi va h.k. Bundan xavotirga tushgan 150 davlatning 2500 dan ortiq olimlari zudlik bilan 2007 yil 7 mayda XV Umumjahon meteorologik kongressiga to‘planishdi. Bugungi kunda aksariyat olim va mutaxassislarining fikricha, insoniyat tobora tezlashib borayotgan sur‘atlar bilan halokat sari ketmoqda. “Insoniyatning birgina farovonligi emas, balki uning borligi, hayotining o‘zi xavf ostida. Bu- «qiyomat kuni» haqidagi safsatalar emas, balki matematik hisob-kitoblarga tayangan ilmiy bashorat”¹, -deb yozadi rossiyalik olim I.Ilinskiy

Globallashuv jarayoni va uning oqibatlari umumtamadduniy miqyosda madaniyatshunoslik va sotsiologiya fanlari nuqtai nazaridan o‘rganilmoqda. “Rim klubi” bu yo‘nalishda demografiya muammolari, ishsizlik, ochlik, ijtimoiy

adolatsizlik, ma'naviy qadriyatlarning yemirilishi, e'tiqodning susayishi kabi qator masalalarni tilga oladi. So'nggi yillardagi globallashuvni anglashga bo'lgan harakatlar asosida bugungi kunda uni "jahon hududining asta-sekinlik bilan zamonaviy institutlari rivojini ta'minlovchi va ularning o'zaro munosabatlari mexanizmlarini takomillishtirib boruvchi kapital, tovar va xizmatlar to'siqsiz harakatlanadigan, g'oyalar hamda ularni ifoda etuvchilar erkin tarqaladigan yaxlit makonga aylanishi jarayoni"² sifatida talqin etishga olib kelmoqda.

REFERENCES

1. Hoshimov K va boshqalar. Pedagogika tarixi //Pedagogika oliy o.,uv yurtlari va dorilfununlar talabalari uchun O'quv qo'llanma. - Toshkent, O'qituvchi, 1996, - 301-bet.
2. Mahkamov U, Tillaboeva N, Tillaboeva SH. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. T.: 2003 y
3. Ikrom Boboqulovich Mirzaev (2021). MILLIY MADANIYAT FALSAFASI. Academic research in educational sciences, 2 (12), 965-969.
4. 2. Mirzaev Ikrom Boboqulovich O'zbekiston yosh avlodi tarbiyasida milliy qadriyatlarning o'rni // Fan va ta'lim bugungi kun. 2019 yil, 4-son (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-natsionalnyh-tsennostey-v-vospitanii-molodogo-pokoleniya-uzbekistana> (kirish sanasi: 18.01.2023).
5. Mirzaev Ikrom Boboqulovich Zamonaviy madaniyat jarayonlarida milliy va umuminsoniy uyg'unlik // Ilmiy jurnal. 2020 yil. 3-son (48). URL: World scientific research journal www.wsrjournal.com Volume-12_Issue-1_February-2023 146 <https://cyberleninka.ru/article/n/garmoniya-natsionalnogojobschechelovecheskogo-v-protsessah-sovremennoy-kultury> (kirish sanasi: 18.01.2023).
6. Ikrom Boboqulovich Mirzaev, D. A. Abduhoshimov ZAMONAVIY KADROLAR TAYYORLASH TIZIMI VA MAQSADLARI // Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar. 2022. #TSTU konferensiyasi 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zamnaviy-kadrlar-tayyorlashning-tizimli-va-masadli-zhi-atlari> (kirish sanasi: 18.01.2023).
7. Ikrom Boboqulovich Mirzaev GLOBALLASHUV DAVRIDAGI "SOXTA DINIY DUNYOQARASH" // Pedagogik fanlarda akademik tadqiqotlar. 2022. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globallashuv-davridagi-sohta-diniy-dunyo-arash> (Kirish sanasi: 18.01.2023).
8. O'.Erniyozov, I.Merzayev, & M.Hasanov. (2022). SHAXSNI SHAKILLANTIRISHDA "OILA" VA "JAMIYATNING" AXAMIYATI . World

Scientific Research Journal, 4(2), 96–101. Retrieved from <http://www.wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/1445>

9. Kaipbergenova, D. (2017). THE IMPORTANCE OF MATERIAL DESIGNING IN LANGUAGE TEACHING. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 34(3), 62-63.

10. Kaipbergenova, D. (2016). СНЕТ ТИЛИ О'QITUVCHILARINING KASBIY VAZIFALARI VA PEDAGOGIC MAHORATI HAQIDA. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 33(4), 48-50.

11. Каипбергенова, Д. О. (2020). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. In *Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования* (pp. 211-213).

12. Каипбергенова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. *Молодой ученый*, (12-4), 83-85.

13. Orakbayevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA СНЕТ TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. *Научный Фокус*, 1(1), 1472-1478.

14. Orakbayevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. *Научный Фокус*, 1(1), 1466-1471.

15. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. *World scientific research journal*, 15(2), 3-7.

16. Каипбергенова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 652-668.

17. Orakbayevna, K. D., Normuminovich, M., & Muxiddinova, M. Z. (2021). English language teaching methodology for non-native speakers. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1721-1725.

18. Orakbayevna, K. D. (2022, February). SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF COMPARISON IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES. In *Conference Zone* (pp. 145-147).

19. KHUSENALIYEVNA, K. D., CHORIYEVNA, A. Z., & ORAKBAYEVNA, K. D. (2021). Lexico-semantic features of technical teams of English and Uzbek languages. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4083-4088.

20. Orakbayevna, K. D. (2022). THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE. *Confrencea*, 7(7), 69-72.
21. Orakbayevna, K. D. (2022). Using effective language learning strategies in teaching English. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 2, 1-3.
22. Orakbaevna, K. D. (2022). USING THE PRINCIPLE OF UNITY IN EDUCATION. *PEDAGOG*, 1(4), 1467-1473.

BADIIY MATNDA PEDAGOGIK TERMINLARNING MILLIY XUSUSIYATLARNI IFODALASHDAGI AHAMIYATI

Husanxo‘jayev Obidxon Mamutovich,

Namangan davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedراسi katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
obidxon89@gmail.com

ANNOTATSIYA

Har qanday xalqning lug‘at boyligi tarkibida turli kasbga oid terminlar sistemasi mavjud bo‘lib, ular o‘ziga xos uzoq tarixiy ma‘no taraqqiyotiga ega bo‘ladi. O‘zbek terminologik sistemasida ham bir necha asrlardan buyon tilimiz lug‘at boyligida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan pedagogik terminlarning hozirga qadar ham tilshunoslik, shuningdek, pedagogika, psixologiya fanlari doirasida ham o‘rganilayotgani doimo masalaning dolzarb bo‘lgan tadqiqotlar sirasiga kirishidan dalolat beradi. Pedagogik terminlar milliy adabiyotimizdagi badiiy asarlar matnida ham o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada badiiy matnga lingvopedagogik, kulturologik jihatdan yondashuvga alohida e‘tibor qaratilgan. Badiiy matnda milliy ma‘naviyat, madaniyat, ta‘lim va tarbiya, milliy ruhning ifodalanishi personajlar nutqini tahlil qilish orqali yoritilgan. Badiiy matnda o‘zbek millatining lingvopedagogik va psixolingvistik qarashlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *Lingvopedagogika, lingvopedagogik kulturologiya, lingvokulturologik pedagogika, lingvokulturologiya, nutq madaniyati, til madaniyati, muloqot madaniyati.*

ABSTRACT

The vocabulary of any nation includes a system of terms related to various professions, which have their own long historical development of meaning. In the Uzbek terminological system, pedagogical terms, which have had a special place in the vocabulary of our language for several centuries, are still being studied within the framework of linguistics, pedagogy, and psychology. indicates that it is included in the research. Pedagogical terms serve to reflect unique national-cultural features in the text of artistic works in our national literature. In this article, special attention is paid to the linguistic-pedagogical and cultural approach to the artistic text. In the literary text, national spirituality, culture, education and upbringing, the expression of the national spirit are illuminated by analyzing the speech of the characters. Linguistic-pedagogical and psycholinguistic views of the Uzbek nation are analyzed in the literary text.

Key words: *linguo-pedagogy, linguo-pedagogical culturology, linguo-cultural pedagogy, linguo-culturology, speech culture, language culture, communication culture.*

KIRISH

O‘zbek milliy pedagogik terminologik sistemasining yuzaga kelishi va amaliy jihatdan qo‘llanilib kelishi o‘tmishimizning uzoq asrlariga borib taqaladi. O‘zbek milliy pedagogik terminologiyasi ham turkiy pedagogik terminologik sistemaning uzviy qismi bo‘lib, ta‘lim va tarbiyadagi o‘zaro mushtarakligi bilan izohlanadi. Turkiy tillar uchun umumiy iste‘molda bo‘lgan pedagogik terminlar ulug‘ bobolarimizning asarlarida, shuningdek, islom dini va tarixiga bag‘ishlangan asarlarda o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga, arab va fors tillaridan kirib kelgan ilm va ma‘rifat, ta‘lim va tarbiya, ma‘naviyatga oid terminlar ham milliy pedagogikamiz lug‘at boyligidan mustahkam o‘rin egallagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Til tafakkur ifodachisi bo‘lish bilan birga ma‘naviy unsurlar orqali milliy xarakterni ochib beruvchi va ijtimoiy munosabatlarni ro‘yobga chiqaruvchisidir. Gap shundaki, har qanday milliy xarakter o‘ziga xos bo‘lgan ma‘naviyatdan tashkil topadi va falsafiy, psixologik xususiyatlarni o‘zida umumlashtirgan holda lingvokulturologik jarayonlarda voqelanadi. Demak, milliy xarakter milliy madaniyat, ma‘naviyat o‘zaro mushtarak holda lingvopedagogik kulturologiyada aks etadi. Til – ana shunday murakkab, xalqning dunyoni ko‘rish, idrok qilish tarzi, ruhi, madaniyatini ifoda etadigan hodisa. Uni faqat aloqa vositasi sifatida tushunish jo‘n tasavvurdir.

Tilshunos S.G.Ter-Minasovanning fikriga ko‘ra, til milliy xarakterning turli sirli qirralarini ochib berish xususiyatiga egaligi bilan muhim ahamiyatga ega. U nafaqat milliy xarakterning paydo bo‘lishi va mavjudligini tasdiqlovchi, shuningdek, uning eng kichik ko‘zga tashlanmaydigan jihatlarini ochib beruvchilik xususiyatini o‘zida mujassam etadi. Shuningdek, parallel ravishda turli tillardagi milliy xarakterning farqovchi qonuniyat asoslarini ochib beradi yoki guvohlik beradi.

I.A.Sternin, M.A.Sternina milliy xarakterga to‘xtalib shunday yozadilar: ”Milliy xarakter xalqning odob va axloqini ifodalovchi psixologik stereotip sifatida gavdalanadi”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada pedagogik terminlar lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan tahlil etiladi. Bu borada jahon va o‘zbek tilshunosligida amalga oshirilgan ilmiy

tadqiqotlarga metodologik asos sifatida tayaniladi. Pedagogik terminlar xalq tarixining, ma'naviyatining ajralmas qismi ekanligiga alohida urg'u beriladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Bunday so'z-terminlarni paydo bo'lishi, boyib borishi, muomalada bo'lishi hamda ma'lum miqdorda hozirgi kungacha yetib kelishida qadimiy yozma manbalarning ahamiyati g'oyat beqiyos. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf xos Hojibning "Qutadg'u bilig", A.Yassaviyning "Devoni hikmat", Boburning "Boburnoma", Alisher Navoiyning ulkan merosi, xususan, "Muhokamatul lug'atayn", "Munshaot", "Vaqfiya", "Xazoyinul maoniy", "Xamsa" asarlari, sharq pedagogikasining qomusi bo'lmish Kaykovusning "Qobusnoma" asari, Jaloliddin Rumiyning qator asarlari ana shunday nodir manbalardandir. O'z navbatida aytish mumkinki, islom ta'lim va tarbiyasiga oid tarixiy va badiiy pandnoma asarlaridagi pedagogik atamalar xalqimiz shuuriga singib, ma'naviy boyligiga aylangan, lug'at boyligimizning husni sanaladi. Aytish mumkinki, islom dini ilm va ma'rifatni, ta'lim va tarbiyani oliy darajada qadrlagan. Bu o'rinda zahmatkash adabiyotshunos olim va pegagog Subutoy Dolimovning Kaykovusning "Qobusnoma" asariga bergan tavsifidan xulosa chiqarish mumkin. U shunday yozadi: "Qobusnoma" asarining fazilatlari cheksiz: unda ham jismoniy, ham aqliy tarbiyaning hamma qirralari o'ta zukkolik bilan tahlil qilinadi. Sharq mutafakkirlaring pedagogikaga oid asarlarini o'rganar ekanmiz, ularda har bir ta'lim-tarbiyaviy masala bilan uzviy ravishda bog'langan hikoyatlarga duch kelamiz. "Qobusnoma" ham o'nlab hikoyatlar asarining ham g'oyaviy, ham badiiy yuksakligini ta'minlagan".

Til o'zining noyob fazilatga egaligi bilan inson bilan jamiyatning bog'lovchi, ko'p vazifa bajaruvchiligi bilan muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Uning muhim vazifalari kommunikativlik, tafakkur, kognitivlik, inson bilimini ifodalash (kumulyativ, yoki yana ma'naviyat xazinasi)dir. Demak, shaxsning ona tilida tafakkuri rivojlanadi, olamni taniydi. Albatta, til olamni anglash jarayonida milliy madaniyati, ma'naviyati, milliy ruhini ifoda etuvchisi hisoblanadi. O'z navbatida lingvopedagogik madaniyat ham til orqali voqelanadi. Demak, har qanday milliy mentalitetga xos bo'lgan lingvopedagogik madaniyat o'sha til sohibi tomonidan amalga oshiriladi.

Shoh va shoir, tilshunos Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining murarakkab foaliyati davomida mohir pedagogog sifatida farzandlarining ta'lim va tarbiyasiga alohida e'tibor qaratadi. U Humoyunning yozgan maktubini tahrir qilar ekan, unga mohir ustoz singari muomala madaniyati bilan fikr aytadi. Uning fikrlarida ustozning shogirdga bo'lgan muhabbati bilan otalik muhabbati uyg'unlashib ketadi. U shunday yozadi: "Xatingni xud tashvish bilan o'qusa bo'ladur, vale asru mug'laqdur (juda

chalkashdir). Nasri muammo hech kishi ko‘rgan emas. Imlong yomon emas, agarchi xili rost emas. Itifotni to bila bitibsen, qulunjni yo bila bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o‘qusa bo‘ladur, vale bu mug‘laq alfozingdin (chilkash so‘zlar) maqsad tamom mahum bo‘lmaydur(tushunmaydi). G‘olibo xat bitarda kohilliging (bo‘shliging) ham ushbu jihattindir. Takalluf (hashamat, bezak) qilay deysan, ul jihatdin mug‘laq bo‘ladur, mundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz(til) bila biti, ham senga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qig‘uvchig‘a’(BN-65).

Ushbu keltirilgan matnda Z.M.Bobur ulkan til bilimdoni, mohir pedagog, yuksak ma‘naviyatli salohiyat egasi sifatida gavdalanadi. Chunki Humoyunning maktubini til qoidalari asosida to‘g‘ri tahlil etishi, ota va murabiy-pedagog bo‘lib farzandi yozuviga oid atamalarning qo‘llash uslublaridagi imloviy xato va yutuqlarini odob me‘yori doirasida o‘ta ma‘daniyatli tarzda ifodalab berishini milliy lingvopedagogik kulturologiyaning namunasi deb atash mumkin. U o‘g‘lining har bir yozgan harfi va imlosi, shuningdek, bitilgan so‘zning ma‘nolariga ham e‘tibor qaratishi tilshunos-pedagog sifatida katta tajribaga ega shaxsligini angatadi. Shuningdek, u ma‘naviyatli shaxs – pedagog sifatida xatni o‘quvchilarga og‘irlik qilmaydigan sodda tilda ravon yozishni uqtiradi.

Nutq so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko‘rinishi ifodasi bo‘lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafasat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq insonning odob-axloqi, ma‘naviyatini aks ettiruvchi oyna hisoblanadi.

Ko‘rinadiki, matnda ifodalangan jummalardagi tilshunoslik atamaları o‘z nabatida pedagogik atamalar bilan o‘zaro umumiylikni ifodalab lingvopedagogik kulturologiyaning bir ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma‘lum bo‘ladiki, milliy xarakter butun bir xalqning yoki ko‘p millatli xalqning hayotiy faoliyati, turmush tarzi, hayotiga talluqli bo‘lgan umumiy jihatlarini aks ettiradi. SHu bilan bir qatorda makon va zamonda teritoriya jihatidan tabiiy-geografik joylashuvi faktorlari ham ularning madaniyatidagi farqlanuvchi o‘lchov hisoblanadi. Masalan, tarixan o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, tojik va qoraqolpoq xalqlarining yashash tarzi va madaniyati, jug‘rofik joylashuvida o‘xshash va farqlovchi jihatlari mavjud. Demak, bu xalqlarning pedagogikasi, madaniyatida ham o‘ziga xos bo‘lgan milliy xarakter gavdalanadi.

A.Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanida milliy lingvopedagogik madaniyat va xarakterni Sultonali tilidan quyidagicha ochib beradi:

-Bo‘stoni ma‘rifat va gulshani haqiqat, – dedi Sultonali, – Imomi A‘zam rahmatullohi allayhi o‘n ikki yoshlarida darsgo‘ylik qilib va hokazo kutubi

mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an ekanlarkim, bu karomat janoblaridan po'shida emasdir. Bas, indal'uqalo yoshliqning hech bir nuqs va ahamiyati yo'q, ammo fazlu zakovat lozimdir. Masalan, kaminangiz tahsilda "Aqoid" gacha bordim va qariyib o'n yildan beri mirzoliq qilurman. O'z hunarimda yaxshi tajriba ham ortdirdim, shuning bilan birga nafsilamrni iqror etishka majburmankim shogirdingiz mirzo Anvardan ko'b darajada quyidaman: tahrirda, taqrir, va foizda Anvaringizning yordamig'a muhtojman. Holbuki yoshim undan barobar katta, men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an... Anvarning zakovatiga yolg'iz men emas hatto marhum munshiy mulla Muhammad Rajabning o'zi tahsin qilar, ajoyib o'g'lon deb qo'yar edi. Menim mirzo Anvarni bu o'rung'a sa'i qilishim bo'lsa bir g'araz yuzasidan emas, xolisonadir.

Agar g'arazg'a hisoblansa, masalan: "Birarta noahlning qo'li ostida ishlagandan, ahlining jag'idan tishlagan ma'qul" so'ziga binoandir. Lekin mirzo Anvar nima uchundir biz bir necha mirzolarining ra'yimizga qarshi tushib, bizdan ranjib yuruydur. Hatto janobga bir ariza kirgizib, menim nomzadimni yanglish ko'rsatilibdir, men bu vazifani uhda qilolmayman, deb uzr bayon qilmoqchi emish. Uning bu yo'sun inodi nima uchun, bilmadik ... faqir, og'aynilar tarafidan garchi adabsizlik bo'lsa ham huzurlariga iltimos uchun keldim. Avvalo, mirzo Anvarg'a otaliqlari, soniyan ustozliqlari bor. Siz janob targ'ib qilsangiz va kengash bersangiz qabul qilar, deb o'yladiq.

Ushbu keltirilgan matn lingvopedagogik kulturologik yondashuv asosida tahlil etilsa, A.Qodiriyning o'zbek milliy pedagogik madaniyatini chuqur anglagan bilimdoni ekanligi namoyon bo'ladi. Chunki unda keltirilgan qator so'z-terminlar o'zining qisqa va ma'nodorligi bilan matnning semantik xususiyatiga ta'sir etadi. Matnda ma'rifat va gulshani haqiqat, Imomi A'zam rahmatullohi allayhi, ibtido qilg'an, indal'uqalo,"Aqoid " gacha,tahrirda, taqrir, sa'i qilishim singari so'z va so'z birikmalari orqali o'zbek milliy pedagogik terminlarining tarixan ham semantik maydoni keng ekanligini e'tirof etishimiz mumkin.

Keltirilgan matndan ma'lum bo'ladiki, Sultonali tilidan Abdulla Qodiriy o'zbek ziyolisining ma'naviyati yuksak,tarbiyali va o'zidan ilmi va bilimi, madaniyati yuqori bo'lgan insonlarga hurmati bilan qarash ruhiyatini yuksak badiiy nafislik bilan tasvirlab bergan. Bundan kelib chiqqan, xulosa shundaki, milliy mentalitetga xos bo'lgan mardlik shaxs tarbiyasi bilan bog'lanadi. Milliy tarbiya esa milliy pedagogikaning ajralmas qismidir.

Sultonali tomonidan aytilgan so'zlar insof va diyonat, ma'naviyatli bir o'zbekning xarakterini ochib beradi. Demak, milliy pedagogikamizda ma'naviy tarbiyaviy muhit o'zbek psixologiyasida azaldan mavjud va qadrlil hisoblangan.

Anglashiladiki, Sultonlining soʻzlarida oʻzbekning muloqot madaniyatidagi oʻziga xos bir koʻrinishi tasvirlangan.

“Oʻtgan kunlar“ kunlar romanida ota-ona va oʻgʻil oʻrtasida quyidagi epizod-dialogda milliy taʼlim va tarbiya, madaniyatning yuqori ekanligi ochib beriladi. “Ota-ona duosi – Oʻtga, suvga botirmas! maqoliga amal qilgan holda Otabek ota-ona soʻrovlariga javob beradi.

Anchagina soʻzsiz oʻltirgʻondan soʻng hoji muloyimona soʻz ochdi.

-Oʻgʻlim hali san eshitdingmi, yoʻqmi haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qoʻydiq...

Otabek, maʼlumki, ularning “qilib qoʻygan yoki qilmoqchi boʻlgʻan ishlarini” albatta, bilar edi. Shundoq ham boʻlsa bilmaganga soldi:

-Aqlli kishilarning oʻgʻullari ustidan qilgʻan ishlari albatta nomaʼqul boʻlmas, – dedi.

Keltirilgan matnda shaxs-individning muomalasi, ota-onaning hurmati, qadri birgina jumla orqali namoyon boʻladi. Aytish mumkinki, keltirilgan “Aqlli kishilarning oʻgʻullari ustidan qilgʻan ishlari albatta nomaʼqul boʻlmas“ jumlasini pragmatik maʼnoni ifodalab ikkita maʼnoni ochib beradi. Birinchi maʼno oqil va mehribon, madaniyat va tarbiyasi ulugʻ insonlar. Ikkinchi maʼnosi farzandini dildan yaxshi koʻradigan. Demak, yozuvchi Otabekdagi har ikki holatni his etgan holda milliy lingvopedagogik madaniyatni aks ettirgan. Bunday munosabat lingvopedagogik kulturologiyadagi pertseptiv munosabatni ifodalaydi.

Demak, nutqiy mahoratni egallashga intilish nutq odobi, aniqrogʻi, til va nutq vositalarini puxta bilishni taqozo etadi. Koʻrinadiki, Abdulla Qodiriy bu sohada oʻta tajribali psixolingvist va lingvopedagog sifatida ota bola munosabatiga yondashadi. Shuning uchun ham u oʻzbek milliy lingvopedagogik kulturologiya meʼyorlarini personajlari tilidan mohirona koʻrsata olgan.

Har qanday soʻzning xosiyati nutqning mohiyati bilan aloqadorgina emas, balki mantiqiy tafakkur mezoni hamdir. Nutq, notiq, mantiq, notqlik atamalarining bir-oʻzakdan yasalgani ham bu til birliklarining oʻzaro uzviy bogʻliklikda namoyon boʻlishini anglatadi. Biri birisiz roʻyobga chiqmasligini, biri ikkinchisini taqozo etishini bildiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, inson muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, taʼlim va tarbiya, turli munosabatlar, axloqiy meʼyorlar, gʻoya va mafkura omillari taʼsirida yashab ijtimoiylashadi va kamolotga yetadi. Kishilar oʻrtasidagi oʻzaro muloqot pedagogik-psixologik, lingvistik, mantiqshunoslik fanlarining asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u oʻz ichiga shaxslararo munosabatlarning eng

muhimlarini qamrab oladi. Demak, badiiy matnda yozuvchi personajlar tilidan insonning milliy tafakkuri, ma'naviyati, odob va axloqi, ta'lim va tarbiyasi, urf - odatlariga bo'lgan cheksiz hurmatini ifoda etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Белик А.А. Психологическая антропология (культура-и-личность): История – теоретический очерк // личность, культура, этность: Совр. психол. Антропология // Под общ.ред. А.А.Белика. М.: Смысл, 2001.С. 174-203.
2. Кайковус."Қобуснома" асарига сўз боши. Долимов У. – Т., О'qituvchi. НМИУ, 2006. 14-бет.
3. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Т. Mumtoz so'z. 2017. 37-бет.
4. Стеринин И.А.,Стеринина М.А .Очерк американского коммуникативного поведения // Науч.ред.: И.А.Стеринин, М.А.Стернина. Воронеж: Истоки, 2001.
5. Тер-Минасова С.Г.Язык и межкультурная коммуникация. Учеб.пособие // С.Г.Тер-Минасова, М.: Слово. 2000. – С.159.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILI SO‘Z BIRIKMALARI TIZIMIDA KECHADIGAN DERIVATSION JARAYONLARNING QIYOSIY TAHLILI

Rahmonova Gavhar Nuritdinovna,
Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek so‘z birikmalarining sintaktik va morfologik tuzilishidagi hosila jarayonlarning qiyosiy tahlili berilgan. Tilshunoslik evolyutsiyasining muhim jihati bo‘lgan derivatsiya ikkala tilning yangi so‘z va iboralarni qanday yaratishidagi o‘xshashlik va farqlarni ochish uchun o‘rganiladi. Tadqiqotda asosiy mexanizmlarni sinchiklab o‘rganish, ingliz va o‘zbek tillari leksik tizimlarining boyligiga hissa qo‘shadigan lingvistik murakkabliklarga oydinlik kiritish uchun tillararo yondashuv qo‘llaniladi. Derivativlar so‘z yasalishi bilan bog‘liq lingvistik dinamika haqidagi tushunchamizni kuchaytirish, bu ikki tilni bir-biridan ajratib turuvchi o‘ziga xos xususiyatlarni tushunishga qaratilgan.

***Kalit so‘zlar:** Derivatsion; Ingliz tili; O‘zbek tili; So‘z birikmalari; Qiyosiy tahlil.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВОДНЫХ ПРОЦЕССОВ В СИСТЕМЕ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Рахмонова Гавхар Нуриддиновна,
Каршинский экономико-педагогический университет.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится сравнительный анализ словообразовательных процессов в синтаксической и морфологической структуре английских и узбекских словосочетаний. Важный аспект эволюции лингвистики, деривация изучается с целью выявить сходства и различия в том, как оба языка создают новые слова и фразы. В исследовании используется кросс-лингвистический подход для изучения основных механизмов и освещения лингвистических сложностей, способствующих богатству лексических систем английского и узбекского языков. Производные призваны улучшить наше понимание лингвистической динамики, связанной с образованием слов, и понять уникальные особенности, которые отличают эти два языка.

***Ключевые слова:** Деривация; Английский язык; узбекский язык; Словосочетания; Сравнительный анализ.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DERIVATIVE PROCESSES IN THE SYSTEM OF ENGLISH AND UZBEK WORD COMBINATIONS

Rahmonova Gavhar Nuritdinovna,

Karshin University of Economics and Pedagogy.

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of derivational processes in the syntactic and morphological structure of English and Uzbek word combinations. An important aspect of the evolution of linguistics, derivation is studied to reveal similarities and differences in how both languages create new words and phrases. In the research, a cross-linguistic approach is used to study the main mechanisms and shed light on the linguistic complexities that contribute to the richness of the lexical systems of the English and Uzbek languages. Derivatives aim to enhance our understanding of the linguistic dynamics involved in word formation and to understand the unique features that distinguish these two languages.

Key words: Derivation; English language; Uzbek language; Word combinations; Comparative analysis.

KIRISH

Til, dinamik va rivojlanayotgan tizim sifatida doimo o'sish va moslashishga olib keladigan jarayonlarni boshdan kechiradi. Ana shunday asosiy jarayonlardan biri morfologik va sintaktik o'zgarishlar orqali yangi so'zlarni yaratishni o'z ichiga olgan derivatsion jarayondir. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillari lingvistik doirasidagi hosila (derivatsion) jarayonlarini qiyosiy tahlil qilib, ularning so'z birikmalarini shakllantiruvchi nuanslarni ochib berishga qaratilgan. Bu tillarning yangi iboralar hosil qilishidagi umumiylik va tafovutlarni o'rganib, biz ularning lug'aviy tizimida ma'no yasash asosini tashkil etuvchi murakkab mexanizmlarni ochishga harakat qilamiz. Bu izlanish nafaqat til xilma-xilligi haqidagi tushunchamizni boyitibgina qolmay, balki ingliz va o'zbek so'z birikmalarining ekspressiv imkoniyatlarini belgilovchi o'ziga xos xususiyatlar haqida qimmatli tushunchalar beradi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni olib borishda ingliz va o'zbek tillaridagi so'z birikmalari tizimidagi hosila jarayonlarni qiyosiy tahlil qilish uchun keng metodologiyadan foydalanildi. Prefikslar, qo'shimchalar, infikslar va boshqa morfologik va sintaktik o'zgarishlarni o'z ichiga olgan hosilalanishga duchor bo'lgan so'zlarga alohida e'tibor berildi. Ma'lumotlar to'plami qiyosiy tahlil uchun mustahkam asos bo'lib, leksik elementlarning keng spektrini qamrab olishga qaratilgan.

MUHOKAMA VA NATIJA

Ingliz tilidagi derivativ jarayonlarni o'rganish ko'plab tilshunoslar uchun qiziqarli mavzu bo'lib kelgan. Ingliz tilida yangi so'zlarni hosil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan hosila affikslarining boy tizimi mavjud. Bundan farqli o'laroq, o'zbek tilida hosila affikslar tizimi ancha cheklangan. Biroq, har ikkala tilda yangi so'zlarni hosil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan hosila jarayonlarining o'xshash tizimi mavjud.

Ingliz tilida yangi so'zlarni hosil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan hosila affikslarining boy tizimi mavjud. Ushbu tilda hosila affikslarining ikki turi mavjud bo'lib, ular prefikslar va suffikslar (qo'shimchalar) deb nomlanadi. Prefikslar so'zning boshiga, qo'shimchalar esa so'z oxiriga qo'shiladi. Misol uchun, "employed" so'zini hosil qilish uchun "employed" so'ziga "un-" prefiksi qo'shilishi mumkin. Xuddi shunday, "happy" so'ziga "-ness" qo'shimchasini qo'shib "baxt" ma'nosini beruvchi "happiness" so'zini hosil qilish mumkin. Ingliz tilida affiksatsiyadan tashqari, yangi so'zlarni hosil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan boshqa hosila jarayonlari ham mavjud bo'lib hisoblanadi. Ana shunday jarayonlardan biri konvertatsiya bo'lib, u so'zning shaklini o'zgartirmasdan nutq qismini o'zgartirishni nazarda tutadi. Misol uchun, "email" otini inglizchada "I will email you later"da bo'lgani kabi, tegishli fleksiyaning qo'shish orqali fe'lga aylantirish mumkin. Bunday misollar ingliz tilida juda ko'plab topiladi.

Ingliz tilidagi yana bir hosilaviy jarayon - bu birikma bo'lib, u ikki yoki undan ortiq so'zlarni birlashtirib, yangi so'z hosil qilishdir. Masalan, "black" va "board" so'zlari birlashib, "qora taxta yoki doska" so'zini hosil qiladi.

O'zbek tilida hosila affikslar tizimi ingliz tiliga qaraganda ancha cheklangan. Biroq, o'zbek tilida ham ingliz tilida bo'lgani kabi, yangi so'z yasashda qo'llanadigan prefiks va qo'shimchalar tizimi mavjud. Masalan, "vatan" so'ziga "be-" prefiksi qo'shib, "bevatan" (vatani yo'q) so'zini hosil qilishi mumkin. Xuddi shunday, "til" so'ziga "-chi" qo'shimchasi qo'shib, "tilchi" so'zini hosil qiladi.

Ingliz va o'zbek tillarida hosila jarayonlari ko'p jihatdan o'xshash. Har ikki tilda ham yangi so'z yasash uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan affiksatsiya tizimi mavjud.⁶⁸ Biroq ingliz tilida hosila affikslar tizimi o'zbek tiliga qaraganda ancha boy. Bundan tashqari, ingliz tilida o'zbek tilida mavjud bo'lmagan konversiya va birikma kabi boshqa hosila jarayonlari ham mavjud. Bu farqlarga qaramay, ingliz va o'zbek tillarida hosila jarayonlar o'rtasida ham o'xshashliklar mavjud. Har ikki tilda ham yangi so'z yasash uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan affiksatsiya tizimi mavjud. Bundan tashqari, ikkala tilda ham yangi so'zlarni hosil qilish uchun ishlatilishi

⁶⁸ Lehrer, Adrienne. "Prefixes in English word formation." (1995): 133-148.

mumkin bo'lgan transpozitsiya va reduplikatsiya kabi boshqa hosila jarayonlari mavjud.

Ingliz va o'zbek tillaridagi hosila jarayonlarning qiyosiy tahlili ham umumiy qonuniyatlarni, ham o'ziga xos xususiyatlarni ochib beradi. Affiksatsiya, ikkala tilda ham keng tarqalgan strategiya, prefiks va qo'shimchalarning ma'no o'zgarishiga qanday hissa qo'shishi bo'yicha o'xshashliklarni ko'rsatadi. Biroq, affiksning tabiati har xil bo'lib, ingliz tilida ko'proq qo'shimchalarga tayanadi, o'zbek tilida esa prefiks va infikslarga ustunlik beriladi. Murakkablik, garchi umumiy mexanizm bo'lsa-da, har bir tilga xos bo'lgan madaniy va semantik nuanslarni aks ettiruvchi tuzilishdagi o'zgarishlarni namoyish etadi. Hosil jarayonlarni sifat jihatidan tahlil qilish ingliz va o'zbek tillaridagi so'z birikmalarining semantik jilolari va kontekstual moslashuvini o'rganadi. Madaniy va tarixiy omillar muayyan derivativ strategiyalarning maqsadga muvofiqligini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, ingliz tilining global til sifatidagi ta'siri uning turli madaniy kontekstlarga moslashuvida namoyon bo'lsa, ma'lum bir geografik va madaniy muhitda ildiz otgan o'zbek tili so'z yasashida ko'proq mahalliyashtirilgan moslashish qobiliyatini namoyon etadi. Qiyosiy tadqiqot nafaqat til xilma-xilligi haqidagi tushunchamizni kengaytiradi, balki til va madaniyat o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni ham ta'kidlaydi. Ingliz va o'zbek tillaridagi hosila jarayonlari o'z jamoalarining tarixiy yo'llarini va madaniy murakkabliklarini aks ettiradi. Ko'p asrlar davomida turli til an'analari bilan o'zaro aloqada bo'lgan keng lug'atga ega ingliz tili global miqyosda til evolyutsiyasining dinamik xususiyatidan dalolat beradi.⁶⁹ Bundan farqli o'laroq, Markaziy Osiyo madaniyati va tarixida chuqur ildiz otgan o'zbek tili mintaqaning lingvistik merosi va uning lug'aviy yangiliklarini shakllantiruvchi madaniy o'ziga xoslikni aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek tillarida hosila jarayonlar o'rtasidagi sezilarli farqlardan biri, yuqorida aytib o'tilganidek, bu prefikslardan foydalanishdir. Ingliz tilida yangi so'zlarni yaratish uchun asos so'zlarga qo'shilishi mumkin bo'lgan keng ko'lamli prefikslar mavjud bo'lsa-da, o'zbek tilida hosila jarayonlarida asosan qo'shimchalardan foydalaniladi. Bu o'zbek tilining aglyutinativ xususiyatini aks ettiradi, bunda so'z oxiriga qo'shimchalar qo'shib, grammatik munosabatlar va semantik farqlarni bildiradi. Bundan tashqari, ingliz tilida hosila qo'shimchalari so'zning nutq qismini o'zgartirishi mumkin. Masalan, "real" otiga "-ize" qo'shimchasining qo'shilishi "realize" fe'lini hosil qiladi. O'zbek tilida esa hosilalanish jarayonlari, asosan, tayanch so'z kabi grammatik turkumlari o'xshash bo'lgan yangi so'zlarni yaratishni, masalan, otni boshqa otga yoki fe'lni boshqa

⁶⁹ Yurtbaşı, M., 2015. Building English vocabulary through roots, prefixes and suffixes. *Global Journal of Foreign Language Teaching*, 5(1), pp.44-51.

fe'lga aylantirishni o'z ichiga oladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi hosila jarayonlarni qiyosiy tahlil qilishda qo'llanilgan affikslarning turlaridagi farqlardan tashqari yana bir muhim jihat - hosila so'zlarning semantik va grammatik vazifalaridir. Ingliz tilida hosila affikslarining qo'shilishi natijasida ma'no o'zgarishi, ya'ni qarama-qarshi ma'noli so'zlarning yasalishi, harakatga aloqador so'zlarning yasalishi yoki sifat va xususiyatlarni bildirishi mumkin. O'zbek tilida qo'shimchalarning qo'shilishi ham ma'no va shakl o'zgarishiga olib keladi, lekin ikki til o'rtasidagi tuzilish va leksik tafovutlar tufayli semantik va grammatik vazifalari farq qilishi mumkin.

Ingliz va o'zbek so'z birikmalari tizimidagi hosila jarayonlarning qiyosiy tahlili qiziqarli va murakkab mavzudur. Til va tilshunoslik sohasidagi shaxs sifatida men turli tillarda so'zlarning qanday hosil bo'lishini va birikishini tushunish ushbu tillarning tuzilishi va evolyutsiyasi haqida qimmatli tushunchalar berishi mumkinligiga ishonaman. Ingliz va o'zbek tillaridagi hosila jarayonlarni qiyoslaganda yangi so'zlarning yasalish yo'llarida tafovutlar mavjudligi ayon bo'ladi. Ingliz tili lotin va fransuz tillaridan kuchli ta'sir ko'rsatadigan german tili bo'lib, prefikslar, qo'shimchalar va qo'shma so'zlarni o'z ichiga olgan boy hosilaviy morfologiya tizimiga ega.⁷⁰ Boshqa tomondan, turkiy til bo'lmish o'zbek tili ham murakkab so'z yasalish tizimiga ega, lekin uning hosilalanish jarayonlariga turkiy va fors tillari ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu ikki tilda so'zlarning qanday hosil bo'lishini va birikishini o'rganish ularning lug'at tarkibini shakllantirgan madaniy va tarixiy ta'sirlarni tushunishga yordam beradi. Shuningdek, bu tillarda so'zlashuvchilarning tushuncha va g'oyalarni ma'lum so'z yasalishi orqali ifodalash usullarini ham yoritib berishi mumkin. Tahlil morfologik va sintaktik murakkablikdan tashqari, ingliz va o'zbek tillaridagi so'z birikmalarining hosila jarayonlarini shakllantirishda madaniy ta'sirlarning ham ahamiyatini ko'rsatdi. Fikrimizcha, ingliz tili global lingua franca sifatida turli madaniy kontekstlarga silliq moslashish qobiliyatini namoyish etadi, bu uning madaniyatlararo muloqot uchun kanal sifatidagi rolini aks ettiradi. Aksincha, o'zining Markaziy Osiyo merosi bilan chuqur ildiz otgan o'zbek tili so'z yasalishida o'zining madaniy o'ziga xosligining mohiyatini qamrab olgan holda ko'proq mahalliyashtirilgan moslashish qobiliyatini namoyon etadi.

Shaxsiy fikrimizcha, turli tillardagi hosila (derivativ) jarayonlarni o'rganish til tizimlarining xilma-xilligi va zukkoligini chuqur baholash imkonini beradi. Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi qarama-qarshilik har bir tilning so'z shakllanishini aniq strukturaviy va morfologik xususiyatlarni ko'rsatadi. U tilning tabiiy ijodkorligi va moslashuvchanligini ta'kidlab, tillar qanday rivojlanganligi va murakkab va nozik

⁷⁰ De la Cruz, J.M., 1975. Old English pure prefixes: Structure and function.

ma'nolarni yetkazish uchun moslashganini ko'rsatadi. Derivativ jarayonlarning qiyosiy tahlili tillar ichiga singib ketgan madaniy va tarixiy ta'sirlarni ham aks ettirishini ko'rdik.⁷¹ Ingliz tili, boy ta'sirlar bilan shakllangan til sifatida, german, lotin va fransuz tillari va boshqalarning ta'siri tufayli so'z shakllanishida ajoyib moslashuvchanlikni namoyish etadi. Fikrimizcha bu to'g'ri bo'lib, darhaqiqat, o'zbek tilining aglyutinativ xususiyati va qo'shimchalarga tayanishi tilning o'ziga xos grammatik tuzilishini, turkiy til an'analari bilan tarixiy aloqalarini ochib beradi. Ushbu kuzatishlar til va madaniyat o'rtasidagi chuqur o'zaro bog'liqlikni ta'kidlab, tillar jamiyatlar va ularning tajribalarining organik aksi ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, hosilaviy jarayonlarni o'rganish tilning davom etayotgan evolyutsiyasini eslatib turadi. Tillar o'z so'zlovchilarining kommunikativ ehtiyojlarini qondirish uchun doimiy ravishda moslashadigan "tirik mavjudotlar"dir. Ingliz tilidagi prefiks va qo'shimchalarning murakkab o'zaro ta'siri hamda o'zbek tilidagi qo'shimchalarning boy tizimi tillarning doimiy o'zgarib turadigan kontekstda qo'llanilayotgan sharoitga mos ravishda yaratish va yangilanish qobiliyatiga misol bo'la oladi. Muhim jihati shundaki, ingliz va o'zbek tillarida hosila jarayonlarning qiyosiy tahliliga kirishish qiyosiy tilshunoslikning kengroq sohasini chuqurroq tushunish imkonini beradi. U inson tillarida mavjud bo'lgan morfologik imkoniyatlarning keng doirasi va so'zlarning hosil bo'lishi va o'zgarishining murakkab tizimlari haqida bebaho tushunchalar beradi.

XULOSA

Ingliz va o'zbek so'z birikmalari tizimidagi hosila jarayonlarni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot til murakkabliklari, madaniy ta'sirlar va so'z yasallishining o'ziga xos xususiyatlarining ko'p qirrali jihatlarini ochib berdi. Qiyosiy tadqiqot ingliz tilining hosilaviy jarayonlarini o'rganishdan boshlandi, bu tilning katta lug'at boyligi tarixiy qarz olish va ta'sir qatlamlari bilan shakllangan. Ingliz tili global til sifatida turli madaniyatlarning ta'sirini o'z ichiga oladi, bu tilning leksik xilma-xilligiga hissa qo'shadi. Boshqa tomondan, O'rta Osiyo madaniy tarixidan kelib chiqqan turkiy til bo'lgan o'zbek tilidagi hosilaviy jarayonlarni o'rganish uning tarixiy yo'nalishini aks ettiruvchi o'ziga xos tomonlarni aniqladi. O'zak so'zlarga affikslar tizimli ravishda qo'shiladigan aglyutinatsiyaning keng tarqalganligi o'zbek tilidagi so'z yasallishiga xos aniqlik va bashoratlilikni ko'rsatadi. Murakkab so'zlar ingliz tiliga qaraganda kamroq tez-tez uchrasa ham, tilning madaniy o'ziga xosligining mohiyatini o'zida aks ettiradi, qo'shma so'zlar mahalliy kontekstga chuqur singdirilgan nozik tushunchalarni qamrab oladi.

⁷¹ Prčić, T., 2005. Prefixes vs Initial Combining Forms in English: A Lexicographic Perspective1. International Journal of Lexicography, 18(3), pp.313-334.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Lehrer, Adrienne. "Prefixes in English word formation." (1995): 133-148;
2. Yurtbaşı, M., 2015. Building English vocabulary through roots, prefixes and suffixes. *Global Journal of Foreign Language Teaching*, 5(1), pp.44-51;
3. De la Cruz, J.M., 1975. Old English pure prefixes: Structure and function;
4. Prčić, T., 2005. Prefixes vs Initial Combining Forms in English: A Lexicographic Perspective1. *International Journal of Lexicography*, 18(3), pp.313-334.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA DIFFERENSIALLASHTIRISH VA INDIVIDUALLASHTIRISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

**Umarova J.Q,
Shodiyeva O.M**

Navoiy davlat pedagogika instituti, Biologiya kafedrası dotsentlari.
shodiyevaozoda70@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida Biologiya fanini o'qitishda foydalaniladigan differentsiallashtirish va individuallashtirish texnologiyasi haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: gomogen, geterogen, gomogen, konsepsiya, axborot texnologiyalari, ta'lim - tarbiya, reproduktiv, produktiv, o'qitish metodlari.

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены сведения о технологии дифференциации и индивидуализации, используемой при преподавании биологии в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: гомогенный, гетерогенный, гомогенный, понятие, информационные технологии, образование, репродуктивный, продуктивный, методы обучения.

ABSTRACT

This article provides information about the technology of differentiation and individualization used in teaching biology in higher educational institutions.

Key words: homogeneous, heterogeneous, homogeneous, concept, information technology, education, reproductive, productive, teaching methods.

KIRISH

Ma'lumki, ta'lim jarayoni talabalarning bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, ularning ilmiy dunyoqarashi, ijodiy izlanishlarini rivojlantirish maqsadiga yo'g'rilgan o'qituvchi va talabalarning o'zaro hamkorligi sanaladi. Boshqacha aytganda, ta'lim mazmunining o'qitish metodlari yordamida o'zlashtirilishiga erishishdir. Jumlaan differentsiallashtirish va individuallashtirish texnologiyasi haqida fikr yuritar ekanmiz, dastlab Differentsiallashtirish haqida ma'lumot bersak, differentsia lotincha («difference») so'zidan olingan bo'lib, u yaxlit narsani turli darajadagi shakl va bo'limlarga ajratish ma'nosini beradi.

Ta'limni differentsiallashtirish:

1. O‘quvchilarni o‘quv jarayoni uchun ahamiyatli bo‘lgan xususiyatlariga ko‘ra guruhlariga ajratib tashkil etiladigan o‘quv jarayonining ma‘lum bir shakli;

2. O‘quv jarayonini tashkil etish didaktik tizimining bir qismi bo‘lib, unda tahsil oluvchilarning har xil darajadagi guruhlarida maxsus o‘qitish jarayoni tashkil etilishini ta‘minlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Differensial ta‘lim texnologiyasi o‘quv jarayonining muayyan qismining didaktik maqsadini amalga oshirishga imkon beradigan mazmun, vosita, metod va shakllarining majmuasidir.

Bu texnologiyaning asosiy mohiyati o‘qitish jarayonini tabaqalashtirish ustuvor jihati bo‘lib, unda har bir shaxsning imkoniyati va qobiliyatiga yarasha o‘qitish, o‘quvchilarni har xil guruhlarda ishlashga o‘rgatish sanaladi.

O‘qitishning barcha shaklida differensiallashtirish uchraydi, tabaqalashtirish mavjud, shu sababli mazkur texnologiya ta‘lim jarayoniga «singib» ketuvchi texnologiya sanaladi.

Mazkur texnologiyaning afzalliklari:

1. O‘qituvchi talabalarni egallagan bilimi, o‘zlashtirish sur‘atini e‘tiborga olgan holda yordam berish imkoniyati vujudga keladi.

2. Talabalarning tahsil olish sur‘ati va bilimlarni o‘zlashtirish sifati ortadi.

3. Shaxsda mavjud «Men» konsepsiyasining darajasi ortadi, bilimi kuchli talabalarning o‘zlarining qobiliyatlarini namoyon qilish, o‘lashtirishi past bo‘lgan talabalarda bilish quvonchiga ega bo‘lishiga olib keladi.

4. Talabalarning tahsil olishga bo‘lgan qiziqishi, ehtiyoji ortadi.

5. Talabalarning har xil tabaqadagi (gomogen, geterogen) kichik guruhlarda ishlashiga imkon yaratiladi.

Biologiya o‘qituvchisi o‘qitishni differensiallashtirish uchun muayyan bir mavzu bo‘yicha uch xil darajadagi:

A — ijodiy, B — izlanish, C — reproduktiv xarakterdagi o‘quv topshiriqlarini tuzadi.

Bu o‘quv topshiriqlarda ikkita yo‘nalish nazarda tutiladi:

1. Talabalarning muayyan darajadagi bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashi;

2. Talabalarning tahsil olishdagi mustaqilligini ta‘minlash;

O‘qituvchi A, B, C variantdagi o‘quv topshiriqlarini tuzishda izchillikka amal qilishi kerak.

A — variantdagi o‘quv topshiriqlari o‘rtacha o‘zlashtiradigan talabalarga mo‘ljallangan bo‘lib, u talabalarning DTS bilan me‘yorlangan bilim va ko‘nikmalarni egallashlarini ta‘minlaydi. Shuning uchun ushbu o‘quv topshiriqlarni bajarish

bo'yicha ko'rsatmalarda e'tibomi nimalarga qaratish kerakligi, qanday xulosa chiqarish yo'llari aniq belgilab qo'yilishi lozim.

B — variantdagi o'quv topshiriqlarini tuzishda o'qituvchi talabalarning o'quv va aqliy faoliyat usullaridan foydalanishini nazarda tutgan holda, DTS bilan me'yorlangan bilim va ko'nikmalami egallashdan tashqari shaxsning mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida muammoli va mantiqiy xarakterdagi topshiriqlarni kiritadi.

C — variantdagi o'quv topshiriqlari talabalarning avval o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini yangi vaziyatlarda qo'llab, yangi bilimlarni egallashlariga imkon yaratadi. Talabalar mavzu bo'yicha berilgan o'quv materiallarini mustaqil o'zlashtiradilar. Shuningdek, talabalarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirilishiga zamin tayyorlaydi.

O'qitishni demokratizatsiyalashtirish talablariga muvofiq talabalarga o'quv topshiriqlarini tanlash huquqi beriladi. Shu tariqa har bir talabaning o'z imkoniyati va qobiliyatiga yarasha rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Mazkur texnologiyada bilimlarni nazorat qilish va baholash individual tarzda bajarilgan o'quv topshiriqlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Shuni qayd etish kerakki, tabaqalashtirilgan yondashuvda, o'quv topshiriqlarini tuzishda talabalarning o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materiallari asos qilib olinadi. Buning uchun o'qituvchi biologiyadan DTS ning mazmuni bilan yaqindan tanishishi, talabalarning o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalarga qo'yiladigan minimum va maksimum talablarni yaxshi bilishi lozim.

Talabalarning mavzu bo'yicha o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar "V" ko'nikmalar asos bo'lib, qisman izlanishli va ijodiy topshiriqlar bilimlarni rivojlantirish, chuqurlashtirish va mustahkamlashga xizmat qiladi, ya'ni o'qitish jarayonini har bir qatnashchisi uchun qiziqarli va foydali bo'lishi, shaxsning rivojlanishiga imkon yaratadi.

Biologiyani o'qitishda tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish uchun o'qituvchi:

1. O'quv fani bo'yicha o'quv materiallarini qism (blok)larga ajratishi, har bir qism bo'yicha talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materialining minimum va maksimum hajmi, talabalarning bilim va ko'nikmalarga qo'yiladigan minimum va maksimum talablarni yaxshi bilishi lozim;

2. Muayyan mavzular bo'yicha qiyinchiligi turli darajadagi o'quv topshiriqlarini tuzishi;

3. Talabalarning har xil darajadagi kichik guruhlarda ishlashini tashkil etish va boshqarish ko'nikmalarini egallagan bo'lishi lozim. Differensiallashtirilgan ta'limda

har bir talabaning shaxsiy xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari hisobga olinadi. Shu sababli o'qitishni differensiallashtirish individuallashtirilgan ta'limni taqozo etadi.

Individuallashtirilgan ta'lim — o'qitish shakli, o'qitish jarayonini tashkil etishning modeli bo'lib, u quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

1. O'qituvchi har bir talaba bilan individual ishlaydi;

2. Har bir talaba o'zining shaxsiy xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlariga mos holda tuzilgan o'quv topshiriqlarini bajaradi, ya'ni o'qitish vositalari (darslik, ko'rgazmali va didaktik materiallar, kompyuter) bilan yakka tartibda ishlaydi.

Individual ta'limning asosiy afzalligi, talabalarning o'quv faoliyatini tashkil etish, ta'lim mazmuni, vositalari va metodlarini tanlashda ularning shaxsiy xususiyatlari va sur'ati hisobga olinganligi sababli mazkur jarayonni jadallashtirish, ularning o'quv topshiriqlarini bajarishda mo'ljalni to'g'ri olishi va tezroq moslashishi, o'z imkoniyatlari darajasida bilim va ko'nikmalarni egallashlariga imkon yaratish hisoblanadi.

O'qituvchi talabalar bilan individual ishlaganda ularning har bir harakati, bilimlarni o'zlashtirish borasida qo'ygan har bir qadami, o'quv faoliyatidagi yutuq, kamchiliklar va yetishmovchiliklarni aniqlash, ularga barham berish choralarini qo'llash, yutuqlar uchun rag'batlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu talabalarni doimo o'zgarib turadigan o'qitish jarayoniga moslashishi, pirovard natijada o'z imkoniyatlari darajasida o'quv materialini kam vaqt sarflab o'zlashtirishi, o'ziga qulay metod va uslublardan foydalanib ko'zlangan maqsadga erishishiga yordam beradi. O'qitishni individuallashtirish texnologiyasi individual yondashishni talab etadi.

Individual yondashuv — metodikaning tamoyillaridan biri bo'lib, unda o'qituvchi talabalarning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlarini hisobga olgan holda, individual model asosida o'quv faoliyatini tashkil etadi va ular bilan muloqotda yuksak madaniyatni namoyon qiladi, hamkorlikka kirishadi. Darsda vujudga kelgan qulay psixologik-pedagogik muhit hamma talabalarning, shu jumladan, har bir talabaning o'z imkoniyati darajasida rivojlanishiga asos bo'ladi.

O'qitishni individuallashtirish texnologiyasining quyidagi xususiyatlari mavjud:

1. O'qituvchi talabalarning o'quv faoliyatini tashkil etish, o'qitish mazmuni, vositalari, metodlari va uslublarini tanlashda ularning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlarini hisobga olishi;

2. Individual o'qitishni tashkil etishning o'quv-metodik, pedagogikpsixologik, tashkiliy va boshqarish yo'llarini belgilashi lozim.

Shunday qilib, o'qitishni individuallashtirish texnologiyasi deyilganda, o'qitishning individual shakli va yondashuvi ustuvor bo'ladigan texnologiya tushuniladi. Mazkur texnologiya yaxlit pedagogik jarayonga singib ketuvchi texnologiya bo'lib, uning ustuvorligi talabalarga shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlarini hisobga olgan holda individualyondashuv sanaladi.

Biologiyani o'qitishda individuallashtirish texnologiyasidan dars, darsdan va sinfdan tashqari ishlar, ekskursiyalarda foydalanish tavsiya etiladi. O'qitish samaradorligi talabalarning darsdan tashqari ishlarini talab darajasida tashkil etilishiga bog'liq.

Talabalarning darsdan tashqari ishlari mavzular bo'yicha uy vazifalarini bajarish, muayyan mavzular bo'yicha kuzatish va tajriba o'tkazish, qo'shimcha o'quv adabiyotlari ustida mustaqil ishlash kabilami o'z ichiga oladi.

Talabalarning fan asoslarini chuqur va mustahkam o'zlashtirishlariga erishish, qo'shimcha o'quv adabiyotlari, ko'rgazmali vositalar yordamida mustaqil ishlarini tashkil etish, belgilangan mavzular bo'yicha kuzatish va tajribalar o'tkazish, o'quvchilarning qiziqishlari va bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan ta'limni tashkil etish, ularning ijodiy qobiliyatlari, mustaqil va mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, kasbga yo'llash, o'qitishni umumiy jismoniy va aqliy mehnat bilan uzviy bog'lash maqsadida umumiy biologiyadan sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'tkaziladi.

XULOSA

Biologiya fanini o'qitishning samaradorligi dars, darsdan va sinfdan tashqari ishlar, ekskursiyalar, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlar, talabalarning qiziqishlari va ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda tashkil etilishiga bog'liq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ibodova Mahfuza Namozovna CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR THE USE OF INTEGRATIVE TECHNOLOGIES FOR TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN ACADEMIC LYCEUMS *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 11 No. 4, 2023 ISSN 2056-5852
2. Ibodova Mahfuza Namozovna "IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE SUBJECT "ZOOLOGY" IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS." Open Access Repository 4.3 (2023): 21-25.
3. Ibodova, M. N. (2023). AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN

FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 125-131.

4. Ibodova Mahfuza Namozovna "BIOLOGIYANI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARI." PEDAGOGS jurnali 11.2 (2022): 12-21.

5. Ibodova Mahfuza Namozovna "Effectiveness of independent work in the educational process." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.10 (2021): 322-326.

6. Ibodova Mahfuza Namozovna "A FORMING THE BASIC COMPETENCIES OF PUPILS BY USING OF SELF-STUDY ASSIGNMENTS." ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ (2018):

7. J.O.Tolipova "Biologiyani o`qitishda innovatsion texnologiyalar" *Pedagogika oliy o`quv yurti talabalari uchun darslik*. Toshkent - "Cho`lpon" – 2011 y.

8. Ibodova Mahfuza Namozovna BIOLOGIYA FANINI O`QITISHDA INTEGRATIV-BINAR MASHG`ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI *Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(11), November, 2023 417*

9. Умарова, Ж. К., & Рахмонова, Р. Б. (2023). НАСЛЕДОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2),

10. Mukhabbat, R. (2022). THE IMPORTANCE OF ORGANIZING STUDENTS'INDEPENDENT WORK IN BOTANY. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(5), 281-284.

10. Shodiyeva O.M. Intrapopulation variability of cotton cultivars // *European Science Review*. - Austria, 2019. -№1-2. P. 63-65.

11. Халикова М.б., Сайдалиев Х., Шодиева О.М., Мамарахимов Б.М. Методы изучения генетической изменчивости в популяции сельскохозяйственных культур. // "Современные достижения селекции и семеноводства, инновационные технологии выращивания хлопчатника " мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман матер.– Душанбе, 2019. Б. 80-85.

12. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.

13. Sayfullayev, A. F. O. (2023). SHAHARLARNI KO`KALAMZORLASHTIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 77-82.

14. Nematovna, A. M., & Baxodirovna, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.

ODAM ANATOMIYASI VA FIZIOLOGIYASI FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Urunova Dilshoda Sobirovna

Navoiy davlat pedagogika instituti,

Biologiya kafedrası o'qituvchisi.

urunovadilshoda98@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida "Odam anatomiyasi va fiziologiyasi" fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

***Kalit so'zlar:** Innovatsiya, subyektiv, aqliy-hujum, fikrlar hujumi, blits -o'yin texnologiyasi, intervyu metodi, konsepsiya, axborot texnologiyalari, ta'lim - tarbiya, reproduktiv, produktiv, o'qitish metodlari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описана информация об использовании инновационных технологий при преподавании предмета «Анатомия и физиология» в высших учебных заведениях.

***Ключевые слова:** Инновация, субъективная, ментальная атака, мысленная атака, технология блиц-игры, метод интервью, концепция, информационные технологии, образование, репродуктивные, продуктивные, методы обучения.*

ABSTRACT

This article describes information about the use of innovative technologies when teaching the subject "Anatomy and Physiology" in higher education institutions.

***Key words:** Innovation, subjective, mental attack, mental attack, blitz game technology, interview method, concept, information technology, education, reproductive, productive, teaching methods.*

KIRISH

Ma'lumki, ta'lim jarayoni talabalarning bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, ularning ilmiy dunyoqarashi, ijodiy izlanishlarini rivojlantirish maqsadiga yo'g'rilgan o'qituvchi va talabalarning o'zaro hamkorligi sanaladi. Boshqacha aytganda, ta'lim mazmunining o'qitish metodlari yordamida o'zlashtirilishiga erishishdir. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining

sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, sliakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim jarayonida o'quvchi-talaba asosiy obyektga aylanadi. Shuning uchun oliy o'quv yurtlari va fakultetlarida malakali kasb egalarini tayyorlashda zamonaviy o'qitish metodlari-interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va roli benihoya kattadir. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o'quvchi-talabalarni bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol metodlardan to'liq foydalaniladi.

Interfaol metodlar - bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib, ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchi-talabalarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- o'quvchi-talabani dars davomida befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga majbur etish;

- o'quvchi-talabalarni o'quv jarayonida bilimga bo'lgan qiziqishlarining doimiy ravishda bo'lishini ta'minlashi;

- o'quvchi-talabaning bilimga bo'lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirishi;

- pedagog va o'quvchi-talabaning hainisha hamkorlikdagi faoliyatining tashkillanishi.

Pedagogik texnologiyalar masalalari, muammolarini o'rganayotgan o'qituvchilar, ilmiy-tadqiqotchilar. amaliyotchilarning fikricha, pedagogik texnologiya — bu faqat axborot texnologiyasi bilan bog'liq hamda o'qitish jarayonida qo'llanishi zarur bo'lgan AKT, kompyuter, masofali o'qish, yoki turli xil texnikalardan foydalanish deb belgilanadi. Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi bu o'qituvchi va o'quvchi-talabaning hamkorlikda belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga erishishlari tanlagan texnologiyalariga bog'liqligidadir, ya'ni

o'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil etib, har ikkalasi ijobiy natijaga erishsa. o'quv jarayonida o'quvchi talabalar mustaqil fikrlasa, ijodiy ishlasa, izlansa, tahlil eta olsa, o'zlari xulosa qila olsa, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bersa, o'qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, ana shular o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv predmetining o'ziga xos texnologiyasi bor, ya'ni o'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya — bu yakka tartibdagi jarayon bo'lib, u o'quvchi-talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

O'qituvchi va o'quvchi - talabaning maqsaddan natijaga erishishda qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq natijaga erishishga qaratilgan, bunda o'quvchi-talabalarning bilim saviyasi, guruh xarakteri, sharoitga qarab ishlatiladigan texnologiya tanlanadi. Shu bilan bir qatorda, o'qitish jarayonini oldindan loyihalash tirish zarur, bu jarayonida o'qituvchi o'quv predmetining o'ziga xos tomonini. mavjud moddiy va ma'naviy shart-sharoitlarni, AKT vositalarini. eng asosiysi, o'quvchi-talabalarning imkoniyat va ehtiyojini hamda ularning hamkorlikdagi faoliyatni tashkil eta olish qobiliyatlarini hisobga olishi kerak. Shundagina kerakli va kafolatlangan natijaga erishish mumkin. Qisqa qilib aytganda, o'quvchi-talabani ta'limning markaziga olib chiqish kerak.

O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish kerak. Bunda o'qituvchiga u tomonidan bo'lajak darsning texnologik xaritasini tuzib olishi katta ahamiyatga egadir, chunki darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchi-talabalarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. Bunday texnologik xaritaning tuzish oson emas, chunki buning uchun o'qituvchi pedagogika, psixologiya, xususiy metodika, pedagogik va axborot texnologiyalaridan xabardor bo'lishi, shuningdek, juda ko'p metod va usullarni bilishi kerak bo'ladi. Har bir darsning rang barang, qiziqarli bo'lishi avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq.

Hozirgi vaqtda ta'limni axborotlashtirishda asosiy yo'nalish turli o'quv fanlari bo'yicha pedagogik dastur vositalarini yaratishdan iborat bo'lib qoldi. Biroq mavjud va ishlab chiqilayotgan kompyuter texnikasi bazasidagi pedagogik dastur vositalari o'qitish nuqtai nazaridan ta'lim sifatida muhim siljishlariga olib kelishi mumkin emas. Buning sabablaridan biri kompyuter texnologiyalarini an'anaviy tashkil etilgan

o'qitish jarayoniga joriy etila boshlanganligida bo'lib, o'z mazmuni va metodi bo'yicha bu texnologiya aniq maqsadga yo'naltirilmagan. Shu munosabat bilan iqtisodiy ta'lim tizimiga axborot texnologiyalarini joriy qilish muammo va istiqbollarni ko'rib chiqish favqulodda muhimdir.

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali uzluksiz ta'lim samaradorligini oshirishga alohida e'tibor berilmoqda. Pedagogik texnologiyalar — ta'lim berish va zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash yordamida talabalarning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirish imkoniyatini beruvchi o'quv vositalari bo'lib, u o'ziga xos didaktik va uslubiy asosga ega.

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi faninining o'qitilish sifati va samaradorligini oshirish maqsadida, pedagogik texnologiyalarni zamonaviy axborot texnologiyalar imkoniyatlari asosida uch turdagi o'quv mashg'ulotlariga, ya'ni ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kompleks holda qo'llash tavsiya etiladi.

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanidan o'rganilayotgan materiallarning o'quv soatlari miqdori hisobga olingan holda mavzu bloklariga ajratiladi, har bir ma'ruza mavzu blokiga 2-8 o'quv soati oralig'ida vaqt ajratiladi hamda ushbu mavzu blokiga mos amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari mazmuni va hajmi belgilanadi. Bu usulda har bir mavzuni o'rganishdagi ichki izchillik va uzviylik to'la saqlanadi va talabalarda mavzuga oid malaka va ko'nikmalarini to'laroq va maqsadliroq shakllantirish imkoniyati kuchayadi.

Innovatsiya texnologiyalari o'qitish jarayonida yuqori malakali, raqobatbardosh o'qituvchi kadrlar tayyorlash, ularning kasbiy omil ko'nikmalarini shakllantirish, metodik mahoratini ko'tarish, o'qituvchi pedagoglarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish omili bo'lib qolmoqda.

Anatomiya va fiziologiya fanini o'qitish jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan ba'zi bir treninglar (texnologiyalarga)ga tavsifnoma berib, ba'zilarini o'tkazish tartibi to'g'risida metodik tavsifnoma berib o'tamiz:

«TARMOQLAR» metodi - o'quvchi-talabani mantiqiy fikrlash, umumiy fikr doirasini kengaytirish, mustaqil ravishda adabiyotlardan foydalanishni o'rgatishga qaratilgan.

«3x4» metodi - o'quvchi-talabalarning erkin fikrlashi, keng doirada turli g'oyalarni bera olishi, ta'lim jarayonida yakka, kichik guruh holda tahlil etib, xulosa chiqara olishi, ta'rif bera olishiga qaratilgan.

«BLITS-O'YIN» metodi — harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil fikrlardan, ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan.

«INTERVYU» texnikasi - o'quvchi-talabalarga savol berish, eshita olish, to'g'ri javob berish, savolni to'g'ri tuzishni o'rgatishga qaratilgan.

«IERARXIYA» texnikasi — oddiydan murakkabga, murakkabdan oddiyga o'tish usullarini qo'llash orqali ularni mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashga o'rgatishga qaratilgan.

«BUMERANG» texnikasi - o'quvchi-talabalarni dars jarayonida, darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so'zlab bera olish, fikrini erkin holda bayon eta olish hamda bir dars davomida barcha o'quvchitalabalarni baholay olishga qaratilgan.

«TALABA» treningi - o'quvchi-talabalar bilan individual holda ishlash o'qituvchi va talaba o'rtasidagi to'siqni yo'q qilish, hamkorlikda ishlash yo'llarini o'rgatishga qaratilgan,

«O'QITUVCHI SHAXSI» treningi — o'qituvchining innovatsion faoliyatini ochib beruvchi «O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar» mavzusidagi mustaqil fikrlashga, ijodiy insho yozish orqali fikrlarni bayon qilishga qaratilgan.

«MULOQOT» texnikasi o'qituvchilarni auditoriya diqqatini o'ziga jalb etish, dars jarayonida hamkorlikda faoliyat ko'rsatishga, uni tashkil etishni o'rgatishga qaratilgan.

«BOSHQARUV» texnikasi o'qituvchilarni auditoriyani boshqarishdagi usullari hamda o'quvchi-talabalarni ish jarayonida boshqarish usullari bilan tanishtiruvchi va shunga o'rgatishga qaratilgan.

Fikrlar hujumi (aqliy hujum)

«Aqliy hujum» - muammolarni hal qilishda keng qo'llanadigan anchagina mashhur metoddir. Bu usul katta miqdordagi g'oyalarni yig'ish, talabalarni ayni bir xil fikrlash inersiyasidan holi qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yengishdir. U qatnashchilarni o'z tasavvurlari va ijodlaridan foydalanishga undaydi va berilgan har qanday muammoga ko'p sonli yechimlar topishda yordam beradi (Bu vaziyatda men nima qilishim kerak? Bu to'siqni qanday bartaraf qilishimiz kerak?). Aqliy hujum qadriyatlarini tanlash va muqobillarini aniqlashga yordam beradi. Aqliy hujumni o'tkazish qoidalari, foydalanish usullari quyidagilardan iborat:

1. O'ylash jarayonida hech qanday baholashlarga yo'l qo'yilmaydi.

Agar o'ylash jarayonida g'oyalami baholaydigan bo'lsak, qatnashchilar e'tiborlarini o'z fikr va g'oyalarini himoya qilishga qaratib, ularning yangilari va yaxshilari ustida bosh qotirmay qo'yadilar. Baholash qoidadan istisno qilinishi kerak.

2. Hammani o'ta xilma-xil kutilmagan g'oyalar doirasida o'ylashga undash kerak. Haqiqatdan ham aqliy hujumda kutilmagan g'oyalar yuzaga kelmas ekan, ayrim qatnashchilar o'z shaxsiy fikrlarini qayta ko'rib chiqishlari aniq bo'lib qoladi.

3. G'oyalar miqdori rag'batlantiriladi. Miqdor deyarli doimo o'sib, sifatga aylanadi.

Tezkor izchillikda katta miqdorda g'oyalar paydo bo'lganda, odatda, baholash istisno qilinadi.

4. Har bir kishi o'zgalar g'oyasiga asoslanishi va ularni o'zgartirishi mumkin. Oldin taklif etilgan g'oyalami biriktirish yoki o'zgartirishga, ko'pincha, sabab bo'lganlardan ko'ra yaxshiroq g'oyalami keltirib chiqaradi. Samaraii «Aqliy hujum» metodidan foydalanish quyidagilami taqozo etadi:

- qatnashchilar bemalol o'tiradigan qilib joylashtiriladi;
- g'oyalami yozish uchun doska yoki varaqlar tayyorlab qo'yiladi;
- muammo aniqlanadi;
- ish qoidalari belgilanadi;
- g'oyalar hech qanaqasiga baholanmaydi;
- fikrlarga to'liq erkinlik beriladi;
- miqdorga intilish;
- o'qish, qayta o'zgartirish va boshqalar;
- g'oyalar haqida so'rash va aytilishi bilan yozib olish;
- qog'oz varaqlari to'lganda, ularni devorlarga osib qo'yish;
- o'zidan qo'shib yangi g'oyalami rag'batlantirish;
- ishni davom ettirish va o'zgalar g'oyasiga aralashmaslik.

«Aqliy hujum» metodining mohiyati ham o'ziga xos xususiyatga ega. Bunda maqsad berilgan qisqa vaqt ichida ma'lum muammoning yechimini topishga qaratilgandir. Bu psixotexnik o'yin mashg'ulot jarayonida ijodiy va noandoza fikrlashni uyg'otadi. Bitta yoki bir necha guruh tashkil etiladi va ular oldiga muammo qo'yiladi. Talabalar o'z oldiga qo'yilgan muammoni yechish uchun turli g'oyalami ilgari suradi. Echim variantlari qancha ko'p bo'lsa, tanlash jarayoni shunchalik oson bo'ladi. Har bir ilgari surilgan g'oyani atroflicha ko'rib, kengaytiriladi va ular orasidan eng to'g'ri g'oyani muammoning yechimi sifatida qabul qilinadi. Muammoni yechish vaqti oldindan belgilab olinadi va unga qat'iy amal qilinadi. «Aqliy hujum» o'yini qiyin vaziyatlardan qutulish chorasini tez topishga, muammoni ko'ra bilish chegaralarini kengaytirishga, fikrlash bir xilligini yo'qotishga va keng

doirada tafakkur yuritishga imkon beradi. Bundan labhqari jamoadagi munosabatlar o'zgaradi, kurashish kayfiyatidan ijodiy hamkorlik kayfiyatiga o'tiladi va guruh yanada jipslashadi.

«Tarmoqlar» (Klaster) metodi

Bu usulning ma'nosi — fikrlaming tarmoqlanishi. «Klaster» texnologiyasi pedagogik strategiya bo'lib, u o'quvchi - talabalarni biron-bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam beradi. O'quvchitalabalarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog'langan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi. Bu usul biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval o'quvchi-talabalaming fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qiladi. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, umumlashtirish hamda o'quvchi-talabalarni shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

«Bumerang» texnologiyasi

Bu texnologiya bir mashg'ulot davomida o'quv materialini chuqur va yaxlit holatda o'rganish, ijodiy tushunib yetish, erkin egallashga yo'naltirilgan. U turli mazmun va xarakterga (muammoli, munozarali, turli mazmunli) ega bo'lgan mavzulami o'rganishga yaroqli bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oladi. Har bir mashg'ulot davomida talabalarning turli topshiriqlarni bajarishi navbat bilan o'qituvchi yoki talaba. iqtisodchi yoki tadbirkor rovida bo'lishi, kerakli ballni to'plashiga imkoniyat yaratadi. «Bumerang» texnologiyasi tanqidiy fikrlash va mantiqni shakllantirishga imkoniyat yaratadi hamda g'oya va fikrlami yozma va og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Mazkur metod tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi, ya'ni bo'lajak iqtisodchilarda jamoa bilan ishlash mahorati. muomalalik, xushfe'llik. o'zgalar fikriga hurmat, rahbarlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondashish, o'z faoliyatini samarai bo'lishiga qiziqish, o'zini xolis baholash kabilar.

XULOSA

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda Innovatsion texnologiyalardan foydalanish talabalarning mustaqil ishlashiga , ijodiy fikrlashiga va ta'lim samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ibodova Mahfuza Namozovna CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR THE USE OF INTEGRATIVE TECHNOLOGIES FOR TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN ACADEMIC LYCEUMS *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 11 No. 4, 2023 ISSN 2056-5852

2. Ibodova Mahfuza Namozovna "IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE SUBJECT "ZOOLOGY" IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS." Open Access Repository 4.3 (2023): 21-25.
3. Ibodova, Mahfuza Namozovna. "AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3.4-2 (2023): 125-131.
4. Ibodova Mahfuza Namozovna "BIOLOGIYANI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARI." PEDAGOGS jurnali 11.2 (2022): 12-21.
5. Ibodova Mahfuza Namozovna "Effectiveness of independent work in the educational process." ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 11.10 (2021): 322-326.
6. Ibodova Mahfuza Namozovna "A FORMING THE BASIC COMPETENCIES OF PUPILS BY USING OF SELF-STUDY ASSIGNMENTS." ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ (2018):
7. J.O.Tolipova "Biologiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalar" Pedagogika oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - "Cho'lpon" – 2011 y.
8. Ibodova Mahfuza Namozovna BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA INTEGRATIV-BINAR MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(11), November, 2023 417
9. H.T. Omonov, N.X. Xo'jayev, S.A. Madyarova, E.U. Eshchonov Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 5A340605 — «Xalqaro moliya» mutaxassisligining magistrantlari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. Toshkent - "Iqtisod - Moliya" – 2009 y.
10. Sayfullayev, A. (2020). MICROALGAE AND CYAN BACTERIA AS BIO FERTILIZERS. *SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT*# 26.
11. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
12. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin

Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.

13. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.

14. Sayfullayev, A. F. O. (2023). SHAHARLARNI KO'KALAMZORLASHTIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 77-82.

15. Nematovna, A. M., & Baxodirovna, M. F. (2023). THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(09), 170-174.

**TARBIYACHINING PEDAGOGIK KOMPETENSIYASINI
RIVOJLANTIRISH USULI VA KASBGA TAYYORLASH JARAYONIDA
TASVIRIY- IJODIY YONDASHUVI**

Tillayeva Vasila O'ktam qizi

70110201-“Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi”

(Maktabgacha ta’lim) 2-bosqich magistranti

Zufarova Laziza Tolibjon qizi

70110201-“Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi”

(Maktabgacha ta’lim) 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada tarbiyachi yosh avlodimizni xalqimizning munosib farzandlari qilib tayyorlashdek muhim, faxrli ish bilan birga mas’uliyatli vazifani bajarishi, tarbiyachining siyosiy etukligi bolalarni tarbiyalash sifati uchun xalq hamda jamiyat oldidagi o‘z mas’uliyatini anglashi, ta’lim-tarbiya vazifalarini ijodiy yondashishga, o‘z mahoratini doimo takomillashtirib borishi haqida ma’lumotlar berilgan.

***Kalit so‘zlar:** ta’lim, tarbiyachining pedagogik kompetensiyasi, qonun, bola, o‘yin, mehnat, mashg‘ulot.*

АННОТАЦИЯ

В статье дается информация о том, что воспитатель наряду с такой важной, гордой работой, как подготовка подрастающего поколения достойными детьми нашего народа, выполняет ответственную задачу, политическая зрелость воспитателя способствует осознанию своей ответственности перед народом и обществом за качество воспитания детей, творческому подходу к задачам воспитания, постоянному совершенствованию своего мастерства.

***Ключевые слова:** воспитание, педагогическая компетентность воспитателя, право, ребенок, игра, труд, обучение.*

ABSTRACT

The article provides information that the educator performs a responsible task, along with an important, proud work, preparing our young generation as worthy children of our people, the educator's political maturity realizes his responsibility to the people and society for the quality of raising children, gives a creative approach to educational tasks, constantly improving his skills.

***Keywords:** education, pedagogical competence of the educator, law, child, play, labor, training.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim taraqqiyoti samarali mexanizmlarini joriy etish o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarishning eng muhim sharti hisoblanadi. Shuningdek, o'quv-tarbiya jarayonida ta'limning innovatsion shakllari va usullarini qo'llashga ko'maklashadi.

Mamlakatimizda ayni paytda vujudga kelgan shart-sharoitlar o'qish shakli, mazmuni va uni amalga oshirish mexanizmlarini qayta ko'rib chiqishni va bu jarayonga tegishli o'zgartirishlarni kiritishni taqozo etmoqda. Xususan, shu kunlarda maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun tarbiyachilarning malakasini oshirish mazmuni va shakllarini takomillashtirish zarurati paydo bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" PQ-2707-sonli, 2017 yil 30 sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risi" dagi PF-5198-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9-sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli Qarori, 30 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli Farmoni hamda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi - faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3305-sonli Qarori bayon etilgan.

Maktabgacha ta'lim – ta'lim tizimining mustahkam poydevori bo'lib, aynan shu davrda bolaning kelajakdagi barcha faoliyat turlarida muvaffaqiyatga undovchi umuminsoniy xislatlari shakllana boshlaydi. Kichkintoyning shaxsiy faolligi ayniqsa, rasm chizish, qurish-yasash, musiqa va boshqa faoliyat turlarida takomillashib boradi. Bunda bolaning oson o'zlashtirishida faoliyat turlarining o'yin tarzida tashkillashtirilgani samarali natija ko'rsatadi.

Ta'limiy jarayonlarni tizimli olib borish va maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishda "Ilk qadam" Maktabgacha ta'lim tashkilotining Davlat o'quv dasturi yaqindan yordam beradi. O'zbekiston Respublikasining "Ilk va maktabgacha yoshidagi bolalarni rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari"ga muvofiq ishlab chiqilgan me'yoriy-huquqiy hujjat bo'lib, unda maktabgacha ta'lim tashkilotining maqsad va vazifalari, o'quv-tarbiyaviy faoliyatning asosiy g'oyalari ifodalangan, shuningdek, bolaning ta'limning keyingi bosqichiga o'tishidagi asosiy kompetensiyalari belgilangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim – "Ilq qadam" Davlat o'quv dasturi va Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida aks ettirilgan ta'lim va tarbiyaning asosiy tamoyilidir. Ushbu pedagogik konsepsiyamni yozishdan oldin men o'tgan davr mobaynida, o'zimning hamkasblarimning ish faoliyatini kuzatuvim hamda turli o'quv seminarlaridagi kuzatuvlarim asosida yozishga qaror qildim. Pedagogik konsepsiya eng avvalo o'zimning Pedagogik kompetensiyamni oshirishga xizmat qiladi, shu bilan birgalikda ushbu Konsepsiya orqali men tashkilotim va shahrimdagi tarbiyachilarning o'zlarini ustida ishlari uchun ozgina bo'lsa ham turtki, shu bilan birgalikda yo'l ko'rsatuvchi ish bo'ladi deb o'yladim. Ushbu konsepsiyani yozish vaqtida, konsepsiyadagi ko'rsatma va yo'nalishlarni hayotga to'liq tadbiiq etishim uchun men doimiy o'z ustimda ishlashim kerakligi hamda kamida 2 yil davomida ta'lim-tarbiya jarayonimga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tadbiiq etishim lozimligini tushundim. Aytib o'tish lozimki, bolalarga ularning individual ritmda rivojlanishlari va individual potensialini hamda qiziqishni oshirish uchun teng imkoniyatlarni taqdim etuvchi qulay muhitni ta'minlash uchun tarbiyachi shaxsi muayyan kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lishi kerak.

Pedagogik kompetensiyalar-bilimlar, malaka va ko'nikmalar hamda o'zlashtirilgan qadriyatlar asosida mustaqil harakatlanishga bo'lgan motivatsiyaning uyg'unlashgan majmuini o'zida aks ettiradi. Kompetentli kadr kasbiy vazifalarni samarali va sifatli bajarishi mumkin. Zamonaviy kompetensiya nafaqat malaka, bilim va ko'nikmalarni, balki qadriyatlar va axloqiy fazilatlarni xam o'z ichiga oladi. Har bir tarbiyachi shaxsi, temperamenti va tarbiyachiik uslubi boshqalarinikidan farqlanadi. Biroq bolaga, uning ta'limiga va rivojlanishiga yondashuv barcha tarbiyachilarda bir xil bo'lishi lozim. Shuning uchun ham kasbiy standart barcha tarbiyachilar uchun bir xil talabni qo'ydi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zamonaviy bolalar bog'chasini yangi axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilish qiyin. AKTga egalik qilish ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishga, tarbiyachilarning kasbiy malakasini oshirishga yordam beradi.

Kasbiy mahoratning bir qismi sifatida tarbiyachining loyiha madaniyati ham katta o'rin tutadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining loyihaviy faoliyati - bu tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan (muammo "tug'dirish", ma'lumot to'plash va qayta ishlash, tajribalar o'tkazish, olingan natijalarni tahlil qilish) rivojlantiruvchi ta'lim va o'z-o'zini tarbiyalash usullaridan biridir. va mantiqiy fikrlash; maktabgacha ta'lim tashkilotining uslubiy faoliyati davomida va malaka oshirish kurslarida olgan

bilimlarini birlashtiradi. Loyiha faoliyatining maqsadi - maktabgacha ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyat uchun sharoit yaratish, tarbiyachilar tomonidan kasbiy faoliyatda olingan bilim, ko'nikma va malakalardan foydalanish. Tarbiyachilar tomonidan loyihalarni ishlab chiqish uchun mavzular, mini-loyihalar faoliyatning ijodiy yo'nalishiga qarab mustaqil ravishda tanlanadi. Faoliyatning yakuniy bosqichida taqdimot o'tkaziladi.

Tarbiyachilarning malakasini rivojlantirishning turli shakllari va usullari mavjud bo'lib ularni bosqichma-boqich amalga oshirish mumkin. Tarbiyachilar bilan ishlashda malakani rivojlantirishga qaratilgan ko'plab shakl va usullardan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Seminar - ijodiy darslar ijodiy fikrlashni rivojlantirish va innovatsion loyihalarni yaratishga qaratilgan.

O'yinlarni modellashtirish. Ishbilarmonlik va rol o'ynash o'yinlari haqiqiy jarayonni modellashtirishni o'z ichiga oladi, bu davrda sun'iy ravishda yaratilgan pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish asosida maqbul kasbiy qarorlar qabul qilinadi. Kollektiv muammolarni hal qilish, guruh muhokamasi yoki aqliy hujum; kasbiy mahoratni oshirish uchun kichik guruhlarda treninglar; o'z-o'zini tarbiyalash ishlarining usullari, maktabgacha ta'lim muassasasining innovatsion faoliyati natijalariga bag'ishlangan ilmiy va amaliy konferensiyalar.

Pedagogik halqa - tarbiyachilarni psixologiya va pedagogika sohasidagi so'nggi tadqiqotlarni, uslubiy adabiyotlarni o'rganishga yo'naltiradi, pedagogik muammolarni hal qilishning turli xil yondashuvlarini aniqlashga yordam beradi, mantiqiy fikrlash va o'z pozitsiyalarini dalil qilish ko'nikmalarini yaxshilaydi, bayonlarning ixchamligi, aniqligi, to'g'riligini o'rgatadi. Ushbu shakl ishtirokchilarning javoblari, nutqlari va harakatlarini baholash mezonlarini taqdim etadi:

XULOSA

Ushbu pedagogik konsepsiyada keltirilgan fikr va mulohazalar, yo'nalish hamda takliflar bu eng avvalo ma'lum bir davr ichida o'zimning ta'lim-tarbiya berish faoliyatimning sifat samaradorligini oshirish uchun qilinadigan ishlar sifatida ko'rishimiz mumkin. Bugun tarbiyachining pedagogik kompetensiyalarini doimiy oshirib borishi, bu eng avvalo bola shaxsini hayotga tayyorlash, unda hayotiy muhim masalalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan, ahloqiy me'yor va qadriyatlarni o'zlashtirish, boshqa insonlar bilan muloqot qilish, "Men" obrazini qurish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat usullarini shakllantirishda asosiy omildir. Mazkur pedagogik konsepsiyada ko'rsatilgan vazifalar, yo'nalish va natijalarga erishish maqsadida men o'zim uchun bir o'quv yiliga rejalashtirilgan chora-tadbirlar rejamni ham tuzib

chiqdim. Maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilishning zamonaviy sharoitida tarbiyachining maqomi tubdan o'zgarib bormoqda, uning ta'lim funksiyalari, shunga muvofiq, uning kasbiy va pedagogik kompetensiyasiga, uning kasbiy mahorat darajasi talablari o'zgaradi. Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolani tarbiyalash va rivojlantirishning zamonaviy tizimida o'zining shaxsiy salohiyatini safarbar qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qodir bo'lgan ijodkor, mahoratli tarbiyachi talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. "Ilq qadam" Davlat o'quv dasturi
2. Sharipova Guzal Sodiqovna. Distribution and modernization of advanced Pedagogical practices in the lesson process. Current research journal of pedagogics (ISSN –2767-3278) volume 03 issue sjif impact factor (2021:5.714) (2022:6. 013) oclc – 1242041055 metadata if – 8.145 12-15 betlar
3. Sharipova Guzal Sodiqovna .Important components of directing students to innovative activity in the conditions of economic development
4. Xalilova Dilnoza Furqatovna. "Maktabgacha ta'lim tashkiloti bo'lajak tarbiyachilarining ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirish ". Ta'lim sifati – Yangi O'zbekiston taraqqiyotini yanada yuksaltirishning muhim omili, Qo'qon 21 iyun 2023 yil. 677-679.
5. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
6. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
7. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
8. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
9. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
10. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.

11. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАВГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА'LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH КОМПЕТЕНСИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. *ҚО 'ҚОН UNIVERSITETI ХАВАРНОМАСИ*, 871-872.
12. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
13. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.
14. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.
15. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
16. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
17. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
18. Radjapova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.
19. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA LOKAL TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Tilakova Shirin Xaqberdi qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti,

Biologiya kafedrası o'qituvchisi

shirin.tilak@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida Biologiya fanini o'qitishda foydalaniladigan lokal texnologiyalar haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *axborot texnologiyalari, ta'lim - tarbiya, reproduktiv, produktiv, o'qitish metodlari .*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается информация о местных технологиях, используемых при преподавании биологии в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *информационные технологии, образование, репродуктивное, продуктивное, методы обучения.*

ABSTRACT

This article describes information about local technologies used in teaching biology in higher education institutions.

Key words: *information technologies, education, reproductive, productive, teaching methods.*

KIRISH

Ma'lumki, ta'lim jarayoni talabalarning bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, ularning ilmiy dunyoqarashi, ijodiy izlanishlarini rivojlantirish maqsadiga yo'g'rilgan o'qituvchi va talabalarning o'zaro hamkorligi sanaladi. Boshqacha aytganda, ta'lim mazmunining o'qitish metodlari yordamida o'zlashtirilishiga erishishdir. Metod so'zi umumiy ma'noda muayyan maqsadga erishish usulidir. O'qitish metodlari tom ma'noda o'qituvchining bilimlarni talabalar ongiga yetkazish va ayni paytda ularni talabalar tomonidan o'zlashtirib olish usulidir. Didaktikada o'qitish metodlari quyidagi metodologik va nazariy qoidalarga asosan ta'riflanadi:

1. O'qitish metodi o'qitish jarayonining o'ziga xos pedagogik sharoitida ob'ektiv reallikni bilish metodlarining ifodasi sanaladi, ya'ni o'qitish metodlari yordamida talabalarning bilish faoliyati tashkil etiladi va boshqariladi.

2. O'qitish metodlari talabalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish

maqsadida qo'llaniladi. Bu ularning asosiy funksiyalari sanaladi, shuningdek, mazkur metodlarning undovchi, rag'batlantiruvchi, uyushtiruvchi va nazorat qiluvchi funksiyalari ham mavjud.

3. O'qitish metodlari yagona ta'lim jarayonining ikkita sub'ekti bo'lgan o'qituvchining pedagogik va talabalarning o'quv-bilish faoliyatini uyg'unlashtiruvchi, hamkorligini ta'minlovchi faoliyat usulidir.

4. O'qitish metodlari o'qitishning moddiy vositalari bo'lgan darslik, ko'rgazmali, didaktik va tarqatma materiallar bilan uzviy bog'langandir.

5. O'qitish metodlari aniq o'qitish usullaridan tarkib topadi va pedagogik jarayonga qo'llaniladi.

6. O'qitish metodlari o'zaro bog'langan faoliyat usullari sifatida darsning barcha bosqichlari, tashkiliy qism, talabalarning bilish motivlarini faollashtirish, yangi mavzuni o'rganish, talabalarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini nazorat qilish va baholash, olingan natijalarni tahlil qilish, uy vazifasini berishda foydalaniladi.

7. Darsda o'qitish metodlari doimo muayyan birikma holda qo'llaniladi. Darsning har bir bosqichida metodlarning u yoki bu birikmalaridan foydalaniladi. Mazkur bosqichdagi vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishni ta'minlovchi metod ustunlik qiluvchi yetakchi tizim hosil qiluvchi metod hisoblanadi, qolgan metodlar unga bo'ysunadi. Biologiyani o'qitishda aksariyat hollarda ko'rgazmali metod yetakchi o'rinni egallaydi, boshqa metodlar unga bo'ysunadi yoki singib ketadi.

8. Inson faoliyati metodlarining o'zgarishi, o'qitish metodlarining boyishiga va yangilanishiga olib keladi. Axborotlarning globallashuvi sharoitida dasturli o'qitish, EHM dasturlari vositasida o'qitish va h.k. metodlar vujudga keldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Didaktikada o'qitish metodlarini tasniflash munozarali masala bo'lib, tasniflash turli asoslar bo'yicha amalga oshirilgan.

Akademik I.D.Zverev metodlarni o'qitish manbalari va o'quvchilar faollik darajasiga ko'ra quyidagicha tasniflashni tavsiya etgan.

Mazkur jadvalga muvofiq, o'qitish metodlarining guruhini tanlab olish imkonini beradi.

O'qitish manbalari bo'yicha	Talabalar faollik darajasiga ko'ra		
	Reproduktiv (qayta aytib berish)	Qisman qidiruv	tadqiqotchilik
Og`zaki	+	+	+
Ko'rgazmali	+	+	+
Amaliy	+	+	+

Taniqli didaktik olim Yu.K. Babanskiy o'qitish metodlarini quyidagi guruhlariga ajratgan:

1. O'qitishning og'zaki metodlari (hikoya, suhbat, o'quv ma'ruzasi).
2. O'qitishning ko'rgazmali metodlari.
3. O'qitishning amaliy metodlari.
4. O'qitishning muammoli-izlanish metodlari.
5. O'qitishning mantiqiy metodlari.
6. Mustaqil ishlash metodlari.
7. O'qitishda o'quvchilar faoliyatini rag'batlantirish va asoslash metodlari.
8. O'qitishning nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari.

Quyida o'qitishning reproduktiv metodlari bo'lgan og'zaki metodlari (hikoya, suhbat, o'quv ma'ruzasi), ko'rgazmali, amaliy metodlarining tavsifi beriladi:

O'qitishning og'zaki bayon metodlari guruhi. O'qitish jarayonida og'zaki metodlardan doimo va muntazam foydalanib kelingan. Bu metodlar metodlar ichida ustunlik qilgan davrlar ham bo'lgan. Hozirgi kunda an'anaviy ta'lim tizimida og'zaki metodlar ustunlik qiladi. Keyingi yillarda og'zaki metodlarni tanqid qilish, ularni o'quvchilar faoliyatiga faol ta'sir ko'rsatmaydigan metodlarga kiritish odat tusiga aylangan. Metodlarga baho berishda xolisona yondashish zarur, uning ahamiyatini mutlaqlashtirish, bo'rttirib ko'rsatish mumkin emas, shuningdek, pasaytirishga ham yo'l qo'yib bo'lmaydi.

O'qitishning og'zaki bayon metodlari qo'llanilganda o'qituvchining so'zi talabalarning bilim olishlari uchun asosiy manba hisoblanadi, ya'ni o'qituvchi talabalarga so'zlar vositasida bilim beradi, o'quvchilar faoliyatini eshitish, fikr yuritish, berilgan savollarga javob topishga yo'naltiradi. Shuning uchun o'qituvchining so'zi oddiy axborot bo'lmasdan, balki ishonchli, asoslovchi, talabalarning faoliyatini faollashtiruvchi ta'sir kuchiga ega bo'lishi kerak.

O'qituvchining yorqin, hissiyotli, dalillarga asoslangan, mantiqiy ketma-ketlikda tuzilgan, ko'rgazmali hikoya, suhbat, ma'ruzalari hozir ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Og'zaki metodlar qisqa muddatda katta hajmdagi o'quv materialini o'quvchilar ongiga yetkazish, muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish, ularni hal etish yo'llarini ko'rsatish, o'quvchilarning nutqini rivojlantirish imkonini yaratadi. Shuningdek, ko'pchilik metodlar o'qitish jarayonida og'zaki metodlar bilan uyg'unlashtirilgan holda qo'llaniladi. Og'zaki metodlarning muvaffaqiyatli qo'llanilishi, o'qituvchining:

9. Nutq madaniyatini egallaganlik, jumladan, nutqning ravonligi, ovoz kuchi, intonatsiya, axborotlarning obrazlilik, ishonchliligi, asoslovchi, isbotlovchi, emotsiyali, shaxsiy munosabat bilan yo'g'rilganlik darajasiga;

10. Axborot texnologiyalari asosida yaratilgan elektron darsliklarda ovoz, animatsiya, harakatlarning uyg'unlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

TADQIQOT NATIJASI

Og'zaki bayon metodlari guruhi o'z ichiga suhbat, hikoya, ma'ruza metodlarini oladi. Hikoya metodi o'quvchilarga o'quv materialini yaxlit holda savollar berib, uzmasdan bayon etishni nazarda tutadi. Yangi mavzu mazmunida yangi tushunchalar, ilmiy axborot ko'p bo'lgan taqdirda, shuningdek, o'qituvchi o'quv materiali yuzasidan faol suhbat o'tkazish imkoni bo'lmagan, izohlash va tushuntirishi lozim bo'lgan, o'quv materialining hajmi katta bo'lib, uni dasturda belgilangan vaqtda o'rganish zarur bo'lgan hollarda hikoya metodidan foydalanadi. Hikoya metodidan darsning qaysi bosqichida foydalanishiga ko'ra hikoya metodining didaktik maqsadi turlicha bo'ladi.

Darsning kirish qismida foydalaniladigan hikoya metodi talabalarning yangi mavzu mazmunini idrok qilishga tayyorlash sanaladi. Mazkur jarayonda hikoya metodi mazmun jihatdan o'quvchilarda yangi mavzuni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojni vujudga keltirish, barqaror qiziqishni uyg'otish, dars davomida bajarilishi lozim bo'lgan o'quv topshiriqlarining maqsadini anglashni ta'minlashga qaratiladi.

Yangi mavzuni o'rganish jarayonida foydalaniladigan hikoya metodi mazmun jihatdan yangi mavzu mazmuni mantiqiy ketma-ketlikda, izchillikda rivojlantirilib boriladi, asosiy tushuncha va atamalar alohida ta'kidlanib, ko'rgazmali vositalari va ishonarli misollar foydalanilgan holda bayon etiladi.

Darsning yakunlash qismida foydalanilgan hikoya metodida o'qituvchi o'rganilgan mavzu mazmuni yuzasidan asosiy fikrlarni umulashtiradi, yakunlaydi, xulosa chiqaradi, o'quvchilarga mustaqil ish topshiriqlarini tavsiya etadi.

Talabalarning bilimlarini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan hikoya metodi o'quvchilarning muayyan mavzularni hikoya qilishini taqozo etadi. Talabalarning hikoyalari ularning ilmiy dunyoqarashi, nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirishga zamin tayyorlaydi. Bunda talabalar yangi mavzu mazmunidagi asosiy g'oyani ajratish, o'z fikrini asoslash va dalillash, qisqa va lo'nda, mantiqiy ketma-ketlikda bayon etish, ko'nikmalarini egallaydi.

Hikoya metodini qo'llashning samaradorligi o'qituvchining dars rejasini puxta tuzishi, mavzu mazmunini yoritishning eng izchil yo'lini tanlashi, ko'rgazmali vositalar, tarqatma va didaktik materiallarni to'plashi, bayonning tegishli darajadagi ko'tarinki ruhini ta'minlashni taqoza etadi. Hikoya metodining tarkibiga quyidagi metodik uslublar kiradi:

O'quv materialini jonli, ob'ektlarga xos xususiyatlarni bayon qilish, axborotning ilmiyligi, izchilligi, tushunarlilik, nutqning ravonligi va ifodaliligi uslubi.

Suhbat metodi o'qituvchining talabalar tomonidan yangi mavzu mazmunidagi qonuniyat, tushuncha va atamalarning izchillikda faol o'zlashtirishini ta'minlovchi puxta o'ylangan savollar vositasida ishlashini nazarda tutadi. Suhbat metodi yordamida talabalarning avval o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalari faollashtiriladi, tizimga solinadi, umumlashtiriladi, xulosa chiqariladi va yangi o'rganilayotgan tushuncha bilan o'zaro aloqadorligi yoritiladi. Shuni qayd etish kerakki, talabalarning avval o'zlashtirgan bilimlari asosida yangi mavzuni savollar yordamida o'zlashtirish imkonini beradigan mavzular suhbat metodi vositasida o'rganish tavsiya etiladi. Suhbat metodi talabalarning nazariy bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillatish, talabalarning avval o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalari, hayotiy tajribalaridan foydalanib, qator savollar yordamida yangi bilimlarni o'zlashtirish, mazkur bilimlardan amaliyotga qo'llashni anglab olishiga zamin tayyorlashni ko'zda tutadi.

O'quv materialining murakkablik darajasi o'rtacha bo'lib, mavzu mazmunini mantiqiy tugallangan fikrli qismlarga ajratish, mazkur qismlar bo'yicha savollar tuzish imkoni bo'lgan, o'quvchilarning dastlabki bilimlari yetarli darajada, ular suhbat davomida o'z fikrlarini aytishlari, asoslashlari va shu bilan bir qatorda yangi bilimlarni shunchaki eslab qolmasdan, balki mustaqil idrok etishlari, faol egallashlari mumkin bo'lgan hollarda suhbat metodidan foydalaniladi.

Suhbat metodi talabalarning nazariy bilimlarni o'zlashtirish uchungina emas, balki ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, nutqini rivojlantirish, taqqoslash, tahlil qilish, mantiqiy fikr yuritish ko'nikmalarini tarkib toptirishga yordam beradi.

Suhbat metodining samaradorligi o'qituvchining mavzu mazmunni mantiqiy tugallangan qismlarga ajratish, har bir qism bo'yicha savollar zanjirini tuzish, dars davomida mazkur savollardan o'z o'rnida foydalanish, sinf o'quvchilarining bilish faoliyatini faollashtirish va savollarga javob topishga yo'llashi, har bir o'quvchining rag'batlantirishi, o'quvchilarning esa o'z fikrini lo'nda va qisqa bayon etish, dalillash ko'nikmalarini egallaganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Mazkur metod tarkibiga suhbat savollarini ketma-ketlikda qo'yish, yordamchi va qo'shimcha savollarni o'z vaqtida berish, o'quvchilarni faollashtirish, talabalar javobidagi xatolarni to'g'rilash, xulosa va umumlashtirishni tarkib toptirish uslublari kiradi.

O'quv ma'ruzasi metodidan o'quv materialining hajmi katta, mantiqiy tuzilishi murakkab, tushuncha va atamalarga boy bo'lgan hollarda foydalaniladi. O'quv ma'ruzasi metodidan foydalanilganda quyidagi talablarga e'tibor qaratish lozim:

1. Ma'ruza mazmuni chuqur ilmiy, g'oyaviy va mantiqiy ketma-ketlikda ko'rgazma vositalarga asoslangan holda bayon etilishi.

2. Talabalar uchun tushunarli, hissiyotga boy va sodda tilda yoritilishi, 15-20 minutdan so'ng qisqa mustaqil ish yoki savol-javob o'tkazish, talabalarning bilish faoliyati faollashgandan so'ng davom ettirilishi lozim.

Ta'lim jarayonida o'quv ma'ruzasini qo'llash o'qituvchidan jiddiy tayyorgarlik ko'rishni talab etadi va u:

1.Dars mavzusi, maqsadi va dolzarb muammolarni aniqlashi;

2.Tanlangan mavzu bo'yicha darslik, ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan tanishishi;

3.Talabalarning yosh va psixologik xususiyatlari hamda qiziqishlarini hisobga olgan holda ma'ruza rejasi, mazmunini tuzishi;

4.Yuqori samara beradigan o'qitish vositalari va metodlarini tanlashi kerak.

Ma'ruzaning muvaffaqiyatli o'tishi, avvalo talabalarning o'quv-bilish faoliyati qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

Unda talabalarning bilish faoliyatini faollashtiradigan ko'rgazma vositalari – O'TV, multimedialar, tabiiy, tasviriy jihozlar va boshqa o'qitish vositalaridan foydalanish hamda ma'ruza davomida talabalar uning rejasi, mazmunini qisqa yozib olishi, savollarga javob topishga erishishi o'qituvchining diqqat markazida bo'lmog'i lozim.

Darsning kirish qismida foydalanilgan o'quv ma'ruzasi metodi yordamida o'quvchilarning diqqati jamlanadi, bilish faoliyati faollashtiriladi, bilimlarni qabul qilishga zamin tayyorlanadi. Buning uchun ma'ruzani boshlashda uning mazmuniga oid qiziq misollar, yorqin va hissiyotga boy voqealar keltirilib, o'quvchilar oldiga muammolar qo'yiladi.

Darsning asosiy qismida foydalanilgan o'quv ma'ruzasi metodi o'quv materiali didaktik tamoyillarga amal qilingan holda ta'lim mazmuni mantiqiy izchillikda, ko'rgazma vositalari – O'TV, multimedialar, tabiiy, tasviriy jihozlar va boshqa o'qitish vositalaridan foydalangan holda bayon qilishni taqoza etadi.

Darsning xulosa qismida foydalanilgan o'quv ma'ruzasi metodi yordamida talabalarning bilimlari tartibga solinib umumlashtiriladi, xulosalar chiqariladi.

Ma'ruza yakunida o'qituvchi talabalarning bilimlarini chuqurlashtirishga, umumlashtirishga qaratilgan xulosalarni yana bir bor takrorlaydi. So'ng o'quv topshiriqlari yuzasidan talabalarning javoblari tekshiriladi va jadvalning to'ldirilishi ko'zdan kechiriladi. Savol-javob, o'quv bahsi o'tkaziladi.

O'qituvchining ma'ruzasi mazmuni va o'quvchilar faoliyatining tashkil etilishiga ko'ra induktiv yoki deduktiv ravishda tuzilgan bo'lishi mumkin.

Ma'ruza induktiv tuzilganda, avval talabalar hodisa va ob'ektlar bilan tanishtirilib, keyin umumiy xulosa keltirib chiqariladi.

Deduktiv ma'ruzada esa buning aksi bo'ladi, ya'ni, avval umumiy tushunchalar beriladi, keyin ob'ektlar va hodisalar yordamida uning mazmuni ochib beriladi. Mazkur metod tarkibiga o'quv materialini mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilish, muammolarni qo'yish, ob'ektlarni aniqlash, taqqoslash, xulosa chiqarish, umumlashtirish, o'quvchilarning diqqatini jalb qilish uslublari kiradi

XULOSA

Biologiya fanini o'qitishda lokal texnologiyalarini amalda qo'llash, talabalarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ko'rgazmalilik, talabaning bilimlarini nazorat qilish va baholash, bilish faoliyatini faollashtirish va qiziqishini orttirish kabi funksiyalarini darslarda uyg'unlashtirish imkoniyatlarini beradi. Shuningdek talabalarning mustaqil ishlashi va kreativ fikrlashiga, ularning bilim, ko'nikma, malakalarini takomillashtirishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Умарова, Ж. К., & Рахмонова, Р. Б. (2023). НАСЛЕДОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 118-124.
2. Namozovna, I. M. (2023). IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE SUBJECT "ZOOLOGY" IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS. *Open Access Repository*, 4(3), 21-25.
3. Ibodova, M. N. (2023). AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 125-131.
4. Ibodova Mahfuza Namozovna "BIOLOGIYANI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARI." *PEDAGOGS* jurnali 11.2 (2022): 12-21.
5. Ibodova Mahfuza Namozovna "Effectiveness of independent work in the educational process." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.10 (2021): 322-326.
6. Ibodova Mahfuza Namozovna "A FORMING THE BASIC COMPETENCIES OF PUPILS BY USING OF SELF-STUDY ASSIGNMENTS." *ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ* (2018):

7. J.O.Tolipova “Biologiyani o`qitishda innovatsion texnolo giyalar” Pedagogika oliy o`quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - “Cho`lpon” – 2011 y.
8. Tukhtaev, F., Karimova, D., Malikova, A., & Kamalova, D. (2020). Research of kinetic sorption of Cu 2+ ions in Cuso 4 solution by composite polymeric sorbents under various conditions. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(S6), 505-511.
9. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.
10. Mukhabbat, R. (2022). THE IMPORTANCE OF ORGANIZING STUDENTS'INDEPENDENT WORK IN BOTANY. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(5), 281-284.
11. Mukhabbat, R., & Normurod, S. (2023). THE VALUE OF USING GAME EXERCISES WHEN TEACHING THE CHAPTER" ORGANS AND ORGAN SYSTEMS" IN THE 7TH GRADE OF BIOLOGY". *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(5), 2365-2369.
12. Muhabbat Ravshanova Ndpi , R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.
13. Сохибназаров, Р. А., & Сайфуллаев, А. Ф. Ў. (2023). МЕТОДЫ УЧЕТОВ ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 132-138.
14. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
15. Sayfullayev, A. F. O. (2023). SHAHARLARNI KO`KALAMZORLASHTIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 77-82.
16. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR TA'LIM – TARBIYASINI TASHKIL ETISHDA XALQ ERTAKLARIDAN FOYDALANISH

Xamrayeva Dildora Ruziyevna

Xalqaro Nordik universiteti

70110501 Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim)

yo'nalishidagi I bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda, ularni kelajakda yetuk shaxs sifatida kamol topishida albatta tarbiyachilarning o'rni katta. Shunday ekan bolalarni o'qitishda yangi zamonaviy uslublardan foydalanish bolalarni yangi zamon ruhida tarbiyalanishida, ularni yetuk mutaxassis bo'lib yetishida asosiy omil bo'ladi, desak to'g'ri bo'ladi. Ushbu maqolada shu fikrlarning asosini ko'rib chiqish mumkin.

Kalit so'zlar: didaktik o'yinlar, aqliy qobiliyat, imkoniyatlar, xalq og'zaki ijodi.

АННОТАЦИЯ

Воспитателям принадлежит большая роль в воспитании детей дошкольного возраста и их развитии во взрослом возрасте в будущем. Поэтому правильно говорить о том, что использование новых современных методов в обучении детей является главным фактором воспитания детей в духе нового времени и формирования из них зрелых профессионалов. В этой статье можно рассмотреть основу этих идей.

Ключевые слова: дидактические игры, умственные способности, возможности, условия, устное народное творчество.

ABSTRACT

Educators have a great role in educating preschool children and in their development as adults in the future. Therefore, it is correct to say that the use of new modern methods in teaching children is the main factor in bringing up children in the spirit of the new age and making them mature professionals. In this article, you can consider the basis of these ideas.

Key words: didactic games, mental ability, opportunities, conditions, folk oral creativity.

KIRISH

Professor-o'qituvchilarning eng muhim vazifasi - yosh avlodga puxta ta'lim berish, ularni jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir.

SH.M.Mirziyoyev

Jahon maktabgacha ta'lim tizimida xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarni yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxs qilib tarbiyalashga doir samarali ta'lim texnologiyalariga asoslangan ta'lim dasturlarini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj yanada kuchaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi namunalariidan foydalangan holda maktabgacha ta'lim bo'yicha samarali o'quv rejasi va o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish, aqliy, ma'naviy-axloqiy tarbiyani folklor namunalari orqali singdirish, koreys, yapon folkloridan foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu sohada zamonaviy talablarga javob beradigan ilg'or pedagogik usul va uslublarni ishlab chiqish, o'quv va o'quv-metodik adabiyotlarning yangi avlodini yaratish va nashr etish ham g'oyat dolzarb vazifadir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlariga shifokorlar ajratish, tibbiyot hamshiralarning malakasini oshirish, tez tibbiy yordam ko'rsatish uchun dori-darmon, sanitariya-gigiyena vositalari bilan to'liq ta'minlash, bolalarning ovqatlanishini belgilangan me'yorlar darajasida tashkil etish zarurligi ta'kidlandi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlariga mo'ljallangan o'quv-metodik va didaktik adabiyotlarni nashr etishga doir standartlarni qayta ko'rib chiqish va tasdiqlash masalasiga ham e'tibor qaratildi.

Respublikamizda maktabgacha ta'lim tizimini qaytadan qurish borasida olib borilayotgan tub ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar, amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar ertangi kunimiz, qolaversa, kelajagimiz egalari bo'lmish yoshlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikning yorqin ifodasidir. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 30 sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni hamda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq bu sohada yangi tizim yaratildi. Yangi vazirlik oldiga maktabgacha ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga bolalarni qamrab olishni keskin oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish orqali bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik, jismoniy rivojlantirish hamda ularni maktabga tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash vazifalari qo'yildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Respublikamizda maktabgacha hamda umumiy o'rta ta'lim tizimini yanada takomillashtirish va moddiy texnika bazasini mustahkamlash, maktabgacha ta'lim

tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish, malakali kadrlar bilan ta'minlash, bo'lajak tarbiyachilarda kasbiy sifatlarni rivojlantirish, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirishning huquqiy-meyoriy asoslari yaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 31.01.2020 yil 07/20/4581/0098-sonli "Maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarorida maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni qo'llab-quvvatlash orqali "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini yanada kengaytirish hamda bolalarning maktabgacha ta'limi bilan kengroq qamrab olinishini ta'minlash" ustuvor vazifalar etib belgilandi.⁷² Natijada maktabgacha ta'lim tashkilotlar tarmog'ini kengaytirish va bu tashkilotlarda bolalarning psixologik va jismoniy rivojlanishi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 2016- yil 29- dekabrda PQ-2707-son "2017-2021- yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2017-yil 9-sentabrdagi PQ-3261-son "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida", 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-son "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi 391-son "Pedagogika oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi PQ-4312-sonli - O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi, 2016 yil 29 dekabrda —2017-2021yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2707-sonli, 2017 yil 30 sentabrdagi —Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-5198-sonli Farmoni, 2017 yil 9 sentabrdagi «Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3261-sonli qarori, shuningdek, Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018 yil 18 iyundagi 1-MX sonli — "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari" hamda "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim

⁷² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 31.01.2020 yil 07/20/4581/0098-sonli "Maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori

tashkilotining Davlat o'quv dasturini amalda joriy etish kabi davlat hujjatlarida bu sohaga oid masalalarini hal etish nazarda tutilgan.

Maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va har tomonlama yetuk, shu bilan birga maktabga tayyorlagan holda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabr 637-son qarorida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi Qonunning 8-moddasida: "Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 20.04.2017 yil 2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori e'lon qilindi. Ushbu farmonda Oliy ta'lim tizimida o'z yo'nalishlari bo'yicha dunyoning yetakchi ilmiy ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatish, o'quv jarayoniga ilg'or xorijiy tajribalarini joriy etish, ayniqsa, istiqbolli pedagog va ilmiy kadrlarni xorijning yetakchi ilmiy ta'lim muassasalarida stajirovkadan o'tkazish va malakasini oshirish borasidagi ishlar yetarli darajada olib borilmayapti. Oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda, kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan qayta ko'rish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratilishini ta'minlash shart-sharoitlari keltirib o'tilgan. Hayotimizning barcha sohalari kabi ta'lim tizimini ham modernizatsiyalash bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Innovatsion ta'lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to'liq mosligini ta'minlash yoshlarimizni bugungi tez o'zgaruvchan ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishning muhim omilidir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish uzluksiz ta'lim tizimining tuzilmasi hamda mazmunini zamonaviy fan yutuqlari va ijtimoiy tajriba asosida takomillashtirishni ko'zda tutadi. Buning uchun, avvalo, barcha ta'lim muassasalaridagi dars jarayonlarini ilg'or, ilmiy-uslubiy jihatdan asoslangan zamonaviy uslubiyot bilan ta'minlash lozim. Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish maqsadi, vazifalari, hozirgi jamiyatimiz oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Barchamiz shuni chuqur anglab oldikki, faqatgina zamonaviy asosda ta'lim-tarbiya olgan, jahonning manaman degan mamlakatlaridagi tengdoshlari bilan bellasha oladigan, jismoniy va ma'naviy jihatdan barkamol yoshlar biz boshlagan ishlarni munosib davom ettirish va yangi bosqichga ko'tarishga qodir bo'ladi.

Har tomonlama yetuk, barkamol yoshlarni yetishtirish uchun albatta malakali, o'z mutaxassisligini chuqur egallagan pedagog-kadrlar zarur. Shuning

uchun hozirgi kunda pedagoglar, shu bilan birga pedagogika sohasida tahsil olayotgan talabalar oldiga ham juda ko'p vazifalar qo'yilmoqda.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod ta'lim-tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Ta'lim-tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida alohida ta'kidlangan milliy model O'zbekiston Respublikasining milliy-hududiy xususiyatlarini inobatga olish hamda ilg'or fan, texnika va texnologiya yutuqlari asosida tayyorlangan kadr (mutaxassis) – komil inson va yetuk mutaxassis qiyofasini o'zida to'laqonli aks ettiruvchi namunadir.⁷³

Maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi",- deb ta'kidlangan. Hayotimizda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimi haqida gapirganda, Abdulla Avloniy bobomizning dono fikrlarini takror va takror aytishga to'g'ri keladi: tarbiya-biz uchun yo hayot- yo mamot- yo najot-yo halokat-yo saodat-yo falokat masalasidir⁷⁴. Qaysi sohani olmaylik, biz zamonaviy yetuk kadrlarni tarbiyalamasdan turib biron-bir o'zgarishga, farovon hayotga erisha olmaymiz. Bunday kadrlarni, millatning sog'lom genofondini tayyorlash, avvalo, maktabgacha ta'lim tizimidan boshlanadi. Maktabgacha ta'lim tizimi uzluksiz ta'limning birlamchi, eng asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Mutaxassis va pedagoglarning ilmiy xulosalariga ko'ra, inson o'z umri davomida oladigan barcha axborot va ma'lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda oladi. Ana shu dalilning o'zi bolalarimizning yetuk va barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishida MTT tarbiyasi qanchalik katta ahamiyatga ega ekanini yaqqol ko'rsatib turibdi. Bunga qo'shimcha isbot qidirib uzoqqa borishning hojati yo'q. MTT tarbiyasini olgan bola bilan MTTga bormagan bolani solishtirganda, ularning fikrlash darajasi o'rtasida yer bilan osmoncha farq borligini sezish qiyin emas. Shuning uchun ham biz maktabgacha ta'lim tizimini qayta ko'rib chiqish masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tarib, bu borada katta ishlarni boshladik. Agar shu ishni har tomonlama puxta o'ylab amalga oshirmasak, butun ta'lim tizimida sifat o'zgarishiga erishishimiz, ta'limning uzluksizligini ta'minlashimiz qiyin bo'ladi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi MTTlar qurish bo'yicha davlat dasturi qabul qilinib, amalga oshirilmoqda. Rivojlangan davlatlar tajribasi hisobga olinib, nodavlat ta'lim tashkilotlari, jumladan,

⁷³ Kasbiy ta'lim metodikasi fanidan o'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent – 2019. 8-9-betlar

⁷⁴Qodirova. F.R. va boshq. Maktabgacha pedagogika (o'quv qo'llanma). –T.: Ma'naviyat, 2013.

nodavlat MTT tarmog'ini kengaytirishga ham katta ahamiyat qaratilmoqda. Bu esa tizimda sog'lom raqobatni shakllantirish hamda ta'lim xizmatlari turini ko'paytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Ravshanova N.N. Maktabgacha yoshdagi bolalarda uzviylik asosida ekologik tarbiya tushunchalarini shakllantirish.//monografiya/ T. : Nizomiy nomidagi TDPU, 2022 y
2. Tolipova J.O., Fofurov A. Biologiya o'qitish metodikasi. - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.
3. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda innovasion texnologiyalar. - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2014.
4. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
5. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
6. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
7. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
8. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
9. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
10. Xolto'rayeva, S. X. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARBLIGI. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
11. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ

ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).

12. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.

13. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.

14. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).

15. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.

16. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.

17. Radjarova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.

18. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.

19. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.

20. Akhmedova, N. (2023). EMBROIDERY IN UZBEKISTAN: A RICH HISTORY AND PRACTICAL CRAFTSMANSHIP. *Science and innovation*, 2(C5), 81-84.

21. Ахмедова, Н. Э. (2022). МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАТИЖАСИДА ЁШЛАРНИ АҚЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯЛАШ САЛОХИЁТИГА ТАЪСИР ҚИЛИШ ОМИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 41-45.

БЎЛАЖАК ТАРБИЯЧИЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА АКМЕОЛОГИК КОМПИТЕНСИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Мохинур Азимовна Хакимова

Тошкент давлат педагогика унивеситети 2-курс магистранти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Олий таълим муссасасида бўлгуси тарбиячининг касбий сифатлари шакллантириб борилиши лозим. Касбий педагогик мотивациянинг пайдо булиши бўлажак тарбиячиларни касбий эҳтиёж, касбий қизиқиши ва педагогик фаолиятга ундайди.

Калим сўзлар: *конгүтив, компетенция, компетентлик, умумий, махсус, экстремал, методик, ижтимоий, назарий, шахсий, касбий компетентлик, билим, кўникма, ривожланиши.*

ABSTRACT

The article presents theoretical knowledge and guidelines for the formation and development of professional competence of a preschool teacher.

Key words: *competence, competence, general, special, extreme, methodical, social, personal, professional competence, knowledge, skills, development.*

Хозирги кунда мактабгача талим тизимида малакали ракобатбардош мутахассисларни тайерлаш долзарб масала хисобланади. Президентимиз Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 9 сентябрдаги "Мактабгача талим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тугрисида" ги ПК-3261-сонли қарори ҳамда "Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тугрисида"ги 2017 йил 30 сентябрдаги ПФ-5198-сонли фармонида замонавий инновацион педагогик технологияларни, талим ва тарбиянинг самарали шакллари ҳамда усуллари тавлим-тарбия жараёнига, шу жумладан нодавлат секторида жорий этиш, замонавий педагогик технологиялар ва методларни ҳисобга олган ҳолда ва акмеологик компетенцияларни ривожлантириш, болаларни тарбиялаш ва ҳар томонлама ривожлантириш масалаларини профессионал даражада ҳал этишга қодир бўлган мактабгача таълим муассасалари педагог-тарбиячилари, раҳбар кадрларини қайта тайерлаш ва малакасини ошириш вазифаси белгиланган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мазкур муаммоларни ечишда олий талим тизими ҳам алоҳида урин тутуди. Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларда касбий мотивацияни шакллантириш мактабгача тавлим тизимида сифатли талимни ташкил этишни

талминлайди. Касбий мотивация талабаларни касбий-дидактик билим, куникма ва малакаларни етарли даражада узлаштиришларига турки беради. Булажак тарбиячиларда касбий фаолиятга таёрлашда акмеологик компитенсияларни ривожлантириш шакллантириш мактабгача таълим жараёнида инновацион гоаяларни яратиш ва самарали равишда ташкил этиш хамда педагогик изланувчанликни амалга оширишни кафолатлайди. Бугунги кунда замонавий тарбиячиларга жамият томонидан куйиладиган талаблардан мухими уларнинг акмеологик компитенсиялар билан боглик сифатларни ривожлантиришга каратилган. Олий таълим муссасасида булгуси тарбиячининг касбий сифатлари шакллантириб борилиши лозим. Касбий педагогик мотивациянинг пайдо булиши блажак тарбиячиларни касбий эхтиеш, касбий кизикиш ва педагогик фаолиятга ундайди. Тарбиячи манавий ва маърифий томондан тарбиялаши хамда умуминсоний кадриятларнинг мохиятини билиши, болаларни Ватанга содиклик рухида тарбиялаш, Ватани, табиатга ва оиласига булган мухаббатини шакллантириши лозим. Шунингдек, мактабгача талим сохасига онд турли маълумотлардан хабардор булиши талаб этилади. Булажак тарбиячилар таълим ва тарбия методикасини эгаллашлари болаларнинг ёш хусусиятларини билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиш, педагогик техника (мантик, нутк, талимнинг ифодали воситалари) ва педагогик такта эга булиши, уз билими ва педагогик махоратини доимий равишда ошириб бориш малакасига хам эга булишлари зарур. Булажак тарбиячиларни педагогик фаолиятга тайерлашда укув фаолияти мотивацияси асосий омил хисобланади. Укув фаолияти мотивацияси харакатлантирувчи куч булиб, талабаларни билим, куникма ва малакаларни фаол узлаштиришга йуналтирувчи жараёнدير. Укув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд булиб, уларга куйидагилар киради:

1. Ички манбалар. Улар инсоний тугма ёки орттирилган эхтиёжлари билан белгиланади. Орттирилган этиёжлар фаолликка ундайди хамда гностик ва ижтимоий ижобий этиёжлар хисобланади.
2. Ташки манбалар. Улар шахсининг ижтимоий шарт-шароитлари билан белгиланади. Турли хил талимий вазиятлар ва жамиятни шахедан талаб киладиган доимий хулк-атвори билдиради.
3. Шахсий манбалар. Шахнининг кадриятлари системаси установкалари гоаяларидир. Бу манбалар хар бир шахе фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятга тасир этиб таълим жараенининг мотивациясини ташкил этади. Шахсининг ички коникиши, узини тан олиш, муваффакиятларга эришиши билан намоен булади. Талабаларда касбий мотивация турли мотивлар негизида шаклланади. Касбий сохага онд мотивлар куйидагиларни уз ичига

олади: мактабгача тавлим соҳаси буйича билим олишга интилиш; педагогик фаолиятида муваффақиятга эришиш йулларини пухта эгаллаш; педагогик маҳорат ва этикага эга бўлиш. Мазкур компонентлар касбий фаолиятни ташкил этишнинг асоси ҳисобланали.

Буларнинг барчаси талабаларнинг касбга кизиқиши билан боғлиқ бўлиб, олдида куйган мақсадга эришишда ютуқларни эгаллаш ва касбий фаолиятида ижод қилишга интилишни тасминлайди. Шахсий мотивлар талабаларда касбий фаолиятида уз урнига эга бўлиш ва Узини тарбиячилик касбига бағишлашга ундайди. Талабалар жамоада ва жамиятда з урнига эга бўлиш, ташкилотчилик ва раҳбарлик қилиш қобилияти, шахсий хатти-ҳаракатларини намоён этишга ҳаракат қиладилар. Шунингдек танлаган касбига кизиқиши ортади, интеллектуал жихатдан дунёқараши кенгайди, ижодий фаолият юритишга ҳаракат қилади. Шахсий мотивлар ў фаолияти мазмуни билан бевосита боғлиқ бўлади. Талабаларни фаол уқишга йуналтиради. Амалий мотивлар иш ҳаракатда намоён бўлади, талабалар уз билими ва тажрибасига таяниб амалий машғулотда эртас ва ҳикояларни сахналантирирадилар. Натижада турли ҳаётий вазиятлар, педагогик фаолиятида дуч келадиган муаммоларни ҳал этиш қуникма ва малакалари шаклланади. Булажак тарбиячиларда маънавий сифатлар ҳамда умуминсоний кадриятлар, болаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, уз Ватани ва онласига бўлган муҳаббат шаклланади. Шунингдек, мактабгача тавлимга оид пухта билимга эга бўлиш талаб этилади. Мактабгача талим соҳасига оид мустаҳкам билимга эга бўлиш болаларни мактаб талимига тайёрлашдаги энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Булажак тарбиячидан уз касби ва соҳаси буйича жаҳон фанида эришилган сунгги ютуқлар ривожланган давлатлар тажрибасидан хабардор бўлиш такозо этилади. Ф. Хайдаров. Х.Абдукаримов ва бошқаларнинг фикрича "касбни тугри танлашга ҳос етакчи мотивларни аниқлаш муҳим. Етакчи мотивлар сирасига севимли ўқитувчисига таклид қилиш; касбий-мутахассислик йуналишидаги фанларга кизиқиш:касбнинг ижтимоий моҳиятини англаб этиш; касбга ҳос амалий қуникмалар ва ҳулқ-атворнинг шаклланиши; зига ҳос касбий-педагогик тарбиялашга бўлган талабчанликнинг ортиб бориши: касбига ҳос билим ва қобилиятларнинг ривожланиб бориши; касбий изланиш ва ижодкорликка ҳос фаолликнинг ортиб бориши; таҳлил ва уз-зини таҳлил этиш ҳамда узининг касбий фаолиятига баҳо бериб бориш; касбий-педагогик фаолиятга оид синовларга шайлик ҳиссининг пайдо бўлиши ва х.к.лар қиради" Республикамиз ҳукумати мактабгача таълим тизимини ривожлантириш унинг олдида қўяётган вазифаларнинг аксарияти педагог-ўқитувчиларнинг касбий

махорати ва бошқарувчилик салоҳиятига боғлиқ. Бугунги кунда таълим тизими олдида қўйилаётган мақсадларга эришиш, таълим олувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш педагог-тарбиячи зиммасига юклатилади. Юқорида келтирилган фикрлар асосида булажак тарбиячиларда касбий фаолиятга таёрлашда акмеологик компетенцияларни ривожлантириш тавлимни сифатли ташкил этиш, талабаларда танлаган касби моҳиятини чуқур англаш ва хис қилишларига ҳам боғлиқ деган хулосани тасдиқлайди. Булажак тарбиячилар таълим ва тарбия методикасини эгаллашлари, болаларни билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиш, педагогик техника (мантик, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши, уз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориш малакасига эга бўлишлари лозим.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш
2. чора-тадбирлари тугрисида қарор. 9.09.2017 й., ПК-3261, «Халқ сузи» газетаси.
3. 2017 й., 11 сентябрь. 181 (6875)-сон.
4. Абулханова-Славская К.А. Фаолият ва шахс психологияси. - М.: Наука, 1980.-335 п.
5. Кулневич СВ. Концепциялардан технологияга қадар шахсининг
6. педагогикаси: дарслик. - Ростов-Дону: "Укитувчи", 2011 - 160 с.
7. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
8. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
9. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
10. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).

12. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
13. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
14. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАВГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА'LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH КОМПЕТЕНСИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. *ҚО 'ҚОН УНИВЕРСИТЕТИ ХАВАРНОМАСИ*, 871-872.
15. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
16. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.
17. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.
18. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
19. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
20. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
21. Radjarova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.

22. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.
23. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.
24. Akhmedova, N. (2023). EMBROIDERY IN UZBEKISTAN: A RICH HISTORY AND PRACTICAL CRAFTSMANSHIP. *Science and innovation*, 2(C5), 81-84.
25. Ахмедова, Н. Э. (2022). МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАТИЖАСИДА ЁШЛАРНИ АҚЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯЛАШ САЛОХИЁТИГА ТАЪСИР ҚИЛИШ ОМИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 41-45.
26. Artikbayeva, A. A. (2023). IJTIMOIY HAMKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPENTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 187-190.
27. Artikbayeva, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL COOPERATION DURING THE QUALIFICATION PRACTICE. *Академические исследования в современной науке*, 2(4), 68-70.

TA'LIM MUASSASALARI RAHBARLARINING BOSHQARUV KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Nishonova Dilso'z Sadritdinovna

Xalqaro Nordik Universiteti magistranti

Tel nomer: 998996992310

Email:d12642668@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola orqali ta'lim muassasalari rahbarlariga boshqaruv kompetensiyasining qanchalik muhimligi yoritib berilgan. Ta'lim jarayonidagi boshqaruv va rivojlanishga aloqador bo'lgan muammolarni bartaraf etish uchun amaliy va nazariy jihatdan tushunchalar berib o'tilgan. Maqola orqali rahbarlar uchun foydali va kerakli bo'lgan bilimlar va ko'nikmalar, shu bilan birga qobiliyatlar haqida batafsil ma'lumotga ega bo'lish mumkin. O'ylaymanki, bu bilimlar ta'lim jarayonini va sifatini yaxshilashda foydali bo'ladi.

Kalit so'zlar: *Ta'lim muassasasi, rahbarlik qobiliyati, menejment, kompetentlik, ta'lim sifati, boshqaruv, tafsilotlar, mutaxassislik.*

IMPROVING MANAGEMENT COMPETENCE OF HEADS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ABSTRACT

Through this article, the heads of educational institutions are covered by how important management competence is. Concepts have been provided, both practical and theoretical, to overcome the problems involved in management and development in the educational process. Through the article, it is possible to learn in detail about the knowledge and skills that are useful and necessary for leaders, and at the same time about abilities. I think this knowledge will be useful in improving the educational process and quality.

Key words: *educational institution, leadership ability, management, competence, quality of education, management, details, expertise.*

ПОВЫШЕНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

В этой статье руководители образовательных учреждений узнают о том, насколько важна управленческая компетентность. Были представлены концепции, как практические, так и теоретические, для преодоления проблем, связанных с управлением и развитием в образовательном процессе. Благодаря

статье можно подробно узнать о знаниях и навыках, которые полезны и необходимы лидерам, и в то же время о способностях. Я думаю, что эти знания будут полезны для улучшения образовательного процесса и его качества.

Ключевые слова: образовательное учреждение, лидерские способности, менеджмент, компетентность, качество образования, менеджмент, детали, экспертиза.

KIRISH

Dunyoda ijtimoiy va ta'lim sohalarining innovatsion rivojlanishi ijodiy fikrlash va yetakchilik salohiyatiga ega boshqaruv xodimlariga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirdi. Shu munosabat bilan BMT Bosh Assambleyasining 2030 yillik yubiley sessiyasida qabul qilingan 70 yilga mo'ljallangan barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) ta'limning barcha sohalarida inson resurslarini rivojlantirishning sinergik ta'sirini, kasbiy qiziqishlar va ehtiyojlarga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini shakllantirishni aniqladi. Dunyo bo'ylab boshqaruv kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlashning innovatsion modellarini ishlab chiqish va joriy etish, ta'lim menejerlarining etakchilik va boshqaruv vakolatlarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Evropa universitetlari assotsiatsiyasi (EUA), Oliy ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha Evropa tarmog'i (EAQA) kabi tashkilotlarda inson resurslarini rivojlantirish infratuzilmasini takomillashtirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali etakchilik vakolatlarini rivojlantirish va baholash uchun yaxlit platformalarni yaratish. tarkibni, shaklni, usullarni va vositalarni takomillashtirishga alohida e'tibor beriladi. Mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv ko'nikmalari va yetakchilik salohiyatini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirish, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Oliy ta'lim tizimida o'qituvchilarni tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, ilmiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirish bo'yicha ishlarni mazmunli va maqsadli tashkil etish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishning ustuvor yo'nalishlari belgilab olindi. Ushbu vazifalarni bajarish oliy ta'lim sifatini ta'minlash uchun uzluksiz malaka oshirish jarayonini amalga oshirishni, integratsiyalashgan axborotni takomillashtirishni va innovatsion yondashuvlar asosida boshqaruv kompetentsiyasini rivojlantirishni uslubiy ta'minlashni talab qiladi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni, apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ2909-son qarori. 2017-yil, 2019-yil 27-avgustdagi PF-5789-son "Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz

malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi qarori, 2019-yil 8-oktabrdagi "Konsepsiyani tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son qarori. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish to'g'risida"gi qarori hamda ushbu faoliyat bilan bog'liq boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish. Ta'limni boshqarish, oliy ta'lim tizimida strategik va funksional menejmentni integratsiyalashuvi, rahbar va o'qituvchilarning kasbiy va boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish, shuningdek, kasbiy tayyorgarlikning texnologik jihatlari bo'yicha R.Djuraev, A.Musurmonova, A. Magrupov, Sh. Paxrutdinov, B. Xodjaev, M. Yo'ldoshev, M. Mirsolieva, Y. Ismadiyarovlar ta'lim jarayonlarini axborotlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida ta'lim sifatini oshirish, malaka oshirish jarayonlari monitoringi mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha izlanishlari U. Begimqulov, N. Muslimov, F. Zokirova, Sh. Sharipov, Q. Olimov, T. Shoymardonov va boshqa olimlar. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligidan T.Bazarov, I.Zimnyaya, E.Zeer, E.Kudryavtseva, A.Markova, A.Derkach va boshqa olimlar kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning boshqaruv, pedagogik va psixologik jihatlari, uslubiy tamoyillar. Xorijiy olimlar R.Boyatzis, D.Bartram [1], J.Raven, V.Xutmaxer, A.Hakim [2] va boshqa olimlar ta'lim sifatini nazorat qilish, axborot-ta'lim muhitini shakllantirish ishlarini o'rganishgan. ta'lim tizimi. Mavjud nazariy manbalar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalari boshqaruv xodimlarining malakasini oshirish tizimida boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlari kompleks axborot-metodik ta'minlashni takomillashtirish nuqtai nazaridan to'liq o'rganilmagan va pedagogik muammo sifatida o'rganilmagan. ta'limni boshqarishda. Dissertatsiya tadqiqoti OOMTV YOA 5-5 "O'quv jarayoniga moslashtirilgan Web-tizimini yaratish" (2016-2017) va 561624-ERR- qoshidagi Bosh ilmiy-metodik markazning ilmiy-tadqiqot ishlari rejasiga muvofiq amalga oshirildi. 1-2015-1-UK-EPPKA2-CBHESP : IMEP: "O'zbekistonda oliy ta'limda ta'lim va jarayonlarni xalqarolashtirish va modernizatsiya qilish" (2015-2017).

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tarmoq manfaatlari bo'yicha o'quv-uslubiy, ijtimoiy-ma'rifiy va ilmiy-innovatsion internet birlashmalarini joriy etish orqali yetakchi kadrlar boshqaruvi kompetensiyasini rivojlantirishning yaxlit axborot-metodik tizimi takomillashtirilmoqda; Boshqaruv malakasini rivojlantirishni baholash tizimi boshqaruv-texnologik (qattiq ko'nikmalar) va ijtimoiy motivlangan (yumshoq ko'nikmalar) kompetensiyalarni aniqlash va sifat mezonlari (uzluksizlik, samaradorlik, innovatsion faoliyat) asosida darajani baholash komponentini aniqlash asosida ishlab chiqilgan. ; A'zolik va ko'rsatkichlarga asoslangan individual o'quv

traektoriyalarini amalga oshirish imkonini beruvchi muqobil va tabaqalashtirilgan o'zgaruvchan dasturlarni joriy etish orqali menejerlarning boshqaruv malakasini rivojlantirish mexanizmlari takomillashtirildi; Boshqaruv faoliyatini uzluksiz monitoring qilish natijalari asosida statistik diagnostika, strategik rejalashtirish va ilmiy hamkorlik xizmatlarini joriy etish orqali boshqaruv vakolatlarini rivojlantirishga qaratilgan integratsiyalangan elektron portfelning tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari yaxshilandi.

Fikrimizcha, integratsiyalashgan elektron portfelning joriy etilishi oliy ta'lim muassasalarida samarali boshqaruv tizimini shakllantirishga, rahbar va o'qituvchilarning mustaqil kasbiy va shaxsiy rivojlanish darajasini baholashga, ehtiyojlardan kelib chiqqan holda kasbiy-boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishga olib keladi. Shuningdek, tabaqalashtirilgan ko'nikmalar sizga shakllarni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, integrallashgan elektron portfel ko'rsatkichlarining sifat tahlili oliy ta'lim muassasalari reytingini aniqlash, xodimlarni boshqarish bo'yicha boshqaruv qarorlari, menejerlarning, shu jumladan dekanlarning boshqaruv va texnologik, ijtimoiy motivlangan kompetensiyalarini rivojlantirish, nazorat qilishda ochiqlik va shaffoflik hamda monitoring. Pedagogik shartlarni belgilaydi. Ilmiy-amaliy tadqiqotlarimiz dekanlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishga integratsiyalashgan elektron portfel tizimi ko'rsatkichlari asosida tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish imkonini berdi. Shu bilan birga, elektron portfel tizimida mustaqil o'qitish natijalari ko'rsatkichlari 20-85 ball oralig'ida bo'lgan dekan-rahbar xodimlar — ta'lim dasturlari asosida to'liq malaka oshirish kurslarida qatnashish; 86-100 ballga ega bo'lgan ushbu rahbar xodimlar onlayn test sinovidan muvaffaqiyatli o'tgan taqdirda, dissertatsiya (loyiha) ishi himoyasiga bevosita kirish huquqiga ega bo'ladi. Yuqoridagi tahlillar asosida biz malaka oshirish jarayonida boshqaruv malakasini rivojlantirishning yaxlit axborot-metodik tizimini takomillashtirish modelini ishlab chiqdik. Oliy ta'lim muassasalari ta'limni boshqarishning ilmiy, motivatsion, o'zgaruvchanlik, integratsiya va ochiqlik hamda boshqaruvga yo'naltirilganligi tamoyillariga asoslangan boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan integratsiyalashgan axborot-ta'lim muhitini ta'minlashga xizmat qiladi, chunki uning tarkibiy qismlari maqsadli, mazmunli, tashkiliy va boshqaruvchidir.. Faoliyat jarayoni va natijalarni baholash komponentlari aniqlandi.

“Oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlari kompetensiyalarini boshqarishning integratsiyalashgan axborot-metodik tizimini takomillashtirish” mavzusidagi dissertatsiyada olib borilgan izlanishlar natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Nazariy-uslubiy tahlili. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida boshqaruv vakolatlarini rivojlantirish asoslari va axborot-metodik ta'minoti yetakchi kadrlarning boshqaruv malakalarini rivojlantirishning yaxlit axborot-metodik tizimining mazmuni, shakllari, usullari va vositalarini takomillashtirishni nazarda tutadi. universitetlar. Bu o'quv-uslubiy, ijtimoiy-ma'rifiy, ilmiy va innovatsion yo'nalishlar bo'yicha soha manfaatlariga muvofiq oliy o'quv yurtlarining yetakchi kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini o'quv-uslubiy faoliyatini kompleks axborot-metodik ta'minlash asosida takomillashtirish imkonini beradi, sanoat manfaatlarining ijtimoiy, kognitiv va ilmiy va innovatsion sohalari. 2. Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv vakolatlarini rivojlantirish mexanizmlarining empirik tahlili boshqaruv faoliyatini diagnostika qilish va monitoring qilish natijalari asosida boshqaruvchi kadrlar malakasini oshirish mazmuni va shakllarini takomillashtirish zarurati mavjudligini ko'rsatadi. Shu munosabat bilan, o'rganish davrida muqobil va tabaqalashtirilgan o'quv dasturlari hamda boshqaruv faoliyati portfeli va diagnostikasining integratsiyalangan elektron axborot tizimidan foydalangan holda boshqaruv xodimlarining boshqaruv malakasini rivojlantirish uchun tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar takomillashtirildi.

Natijalar asosida quyidagi tavsiyalar berildi:

- boshqaruv xodimlarining boshqaruv malakasini rivojlantirish uchun shaxsiy o'quv muhitiga asoslangan innovatsion interaktiv ta'lim tizimlarini - integratsiyalashgan holda ishlab chiqilgan individual ta'lim yo'nalishlariga asoslangan PLEni joriy etish zarur. bir butun sifatida axborot-uslubiy tizim;

- yaxlit elektron portfel asosida oliy ta'lim muassasalarining yetakchi kadrlari boshqaruvi faoliyati samaradorligini aks ettiruvchi ishlab chiqilgan "Asosiy samaradorlik ko'rsatkichlari" – yetakchilik KPilari (Kalit samaradorlik ko'rsatkichlari) tizimini amaliyotga joriy etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Bartram, D. (2005). The Great Eight competencies: a criterion-centric approach to validation. *Journal of applied psychology*, 90(6), 1185. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.90.6.1185>
2. Afanasyev V.G. Tiriklar dunyosi: izchillik, evolyutsiya va boshqarish.- M., 1986.
3. Bespalko V.P. Pedagogik texnologiya shartlari.- M., 1989
4. Hakim A. Contribution of competence teacher (pedagogical, personality, professional competence and social) on the performance of learning // *The International Journal of Engineering and Science*. 2015. V. 4. №2. P. 1-12.

5. Hamidova, M., & Karimova, S. (2021). Ta'lim Boshqaruvi va Menejmenti. Toshkent: O'qituvchi.
6. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
7. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
8. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
9. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAГI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
10. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
11. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
12. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАБГАЧА YOSHDAГI BOLALARNI МАКТАВ ТА'LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH КОМПЕТЕНСИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
13. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
14. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.
15. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.

16. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
17. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
18. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
19. Radjarova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.
20. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.
21. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.
22. Akhmedova, N. (2023). EMBROIDERY IN UZBEKISTAN: A RICH HISTORY AND PRACTICAL CRAFTSMANSHIP. *Science and innovation*, 2(C5), 81-84.
23. Ахмедова, Н. Э. (2022). МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАТИЖАСИДА ЁШЛАРНИ АҚЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯЛАШ САЛОХИЁТИГА ТАЪСИР ҚИЛИШ ОМИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 41-45.
24. Artikbayeva, A. A. (2023). IJTIMOIY NAMKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPENTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 187-190.
25. Artikbayeva, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL COOPERATION DURING THE QUALIFICATION PRACTICE. *Академические исследования в современной науке*, 2(4), 68-70.

ILK VA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI RIVOJLANISHIGA QO'YILADIGAN DAVLAT TALABLARIDA TABIAT BILAN TANISHTIRISH

Sadullayeva Komila Murat qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni davlat talablari asosida tabiat bilan tanishtirish yo'llari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, qonun, bola, talab, asos, tarbiyachi, tabiat burchagi, o'yin mehnat, mashg'ulot.

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о способах приобщения детей к природе исходя из государственных требований.

Ключевые слова: воспитание, обучение, право, ребенок, потребность, основа, воспитатель, уголок природы, игра, труд, обучение.

ABSTRACT:

The article provides information on ways to introduce children to nature based on state requirements.

Key words: education, training, law, child, demand, basis, educator, corner of nature, play, work, training.

KIRISH

Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020- yil 22-dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-sonli qarori bilan tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan talablari ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ta'lim-tarbiya berish, maktab ta'limiga tayyorlash bo'yicha davlat talablarini belgilaydi .

Mashg'ulotlar bolalarga ta'lim va tarbiya berishning asosiy vositasi hisoblanadi. Dasturda belgilangan bilim va malakalarni tarbiyachi ta'lim tamoyillari asosida bolalar o'zlashtira oladigan qilib tashkil etadi.

Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularni aniqlash va sistemalashtirish imkonini beradi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning xilma-xil yo'llari mavjud. Mashg'ulotlarning ayrimlarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Buning uchun tarbiyachi kuzatish,

rasmlarni ko'rish, badiiy asarlarni, hikoyalarni o'qish, diafilm va shunga o'xshashlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar aniqlanadi, kengaytiriladi va chuqurtiriladi. Mashg'ulotlarda bu xildagi suhbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi so'zlardan, bolalarning tabiatdagi mehnatidan foydalaniladi. Barcha guruhlarda mashg'ulotlarga qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Ekskursiya. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'lim berishning tashkiliy formalaridan biri ekskursiyadir. Ekskursiya jarayonida bolalar ona tabiat to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'ladilar. Bu tasavvur tabiatni ko'rish, eshitish, sezish orqali idrok etiladi. Ekskursiya bolalarni tabiatni o'ziga xos hodisa va voqealari bilan tanishtiribgina qolmay, balki shu bilan qatorda insonlarni tevarak-atrofdagi o'zgartiruvchi faoliyatining natijalari bilan ham tanishtirib boradi. Bu esa kishilarning yaratuvchanlik faoliyatiga hurmatini tarbiyalaydi va unda qatnashish xohishini uyg'otadi, o'z o'lka tabiatidan, unda yashovchi mehnat ahlidan g'ururlanish hissini mustahkamlaydi. Yuqorida tilga olingan barcha metodlar va usullar bolalarda tabiatga nisbatan qiziqish uyg'otadi, ularni yanada sinchkovlik bilan kuzatishga, kuzatayotgan narsa ustida chuqurroq o'ylashga, fikr, bilim doirasini kengaytirishga, har xil tabiiy voqea, hodisalarni so'z bilan chiroyli qilib to'g'ri ifodalab berishga o'rgatadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tabiat bilan tanishtirishning pedagog asoschilari : Chexiyalik mashhur pedagog Ya.A. Komenskiy bashariyat tarixidan demokratik pedagogikaning asoschisi sifatida o'rin olgan. U o'zining ongli hayotini va amaliy pedagogik faoliyatini, yaratgan ilmiy asarlarini bolalarni o'qitish va tarbiyalashdek oliyanob ishga bag'ishlagan. Uning fikricha, inson tabiatning eng go'zal mavjudotidir. Inson tabiatga ergashib, hamma narsani bilib olishi mumkin. O'zining «Buyuk didaktika», «Tillar hamma fanlarning ochiq eshigi», «Fizika», «Falakiyot», «Onalar maktabi», «Tinchlik farishtasi» kabi asarlarida o'zining muhim pedagogik g'oyalarini ifodalagan. I.G. Pestalossi 1746-yilda shveysariyalik shifokor oilasida tug'ilgan. U o'z zamonasining mashhur pedagog bo'lgan. Uning fikrlari haligacha pedagogika sohasida qo'llanib kelinadi. U «Gertruda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi», «Kuzatish alifbosi», «Son to'g'risida ko'rsatmali ta'lim», «Oqqush qo'shig'i» kabi asarlarni yaratdi. I.G. Pestalossining fikricha, bolaga berilayotgan tarbiya tabiat bilan uyg'un bo'lishi kerak. U Ya.A. Komenskiy, Jan Jak Russolarning ushbu g'oyasiga amal qildi. S.A. Veretenikova «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi» kitobida, har bir yosh guruhidagi bolalarni yil fasllariga qarab tabiat bilan tanishtirish metodini asoslab bergan. P.G.

Samorukova tahriri ostidagi «Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish» o'quv qo'llanmasida tabiat bilan tanishtirish metodlari, vositalari va usullari, ish shakllari, bolalar bog'chasi hovlisidagi tabiat burchagini tashkil etish masalalari keng yoritilib berilgan. M.M. Markovskaya «Bolalar bog'chasida tabiat burchagi» kitobida, tabiat burchagini tashkil etishning shart-sharoitlari, undagi xona o'simliklari, hayvonlar, tabiat burchagidagi mavsumiy ishlar, bolalarni tabiat burchagidagi hayvonlar bilan tanishtirish yo'llarini ko'rsatib bergan. A.G. Grigoryans, U.B. G'ofurovalarning «Bolalar bog'chasida ekologik tarbiya» nomli qo'llanmalarida ekologik tarbiya berish metodlari, yo'llarini misollar orqali yoritib, shuningdek bolalarda oddiy izlanuvchanlik faoliyatini tarbiyalashning yo'llari haqida qimmatli maslahatlar berishgan.

XULOSA

Dastur bolalarga ta'lim-tarbiya berish vazifalarini, mazmunini shakllantirish uslublarini va pedagogika fani taraqqiyoti ustuvor yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Dastur maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasida quyidagi dastur talablariga asoslanib tuzilgan bo'lib, unda bolaning rivojlanishi, ruhiyati, ta'lim-tarbiyasidagi davrlari, davrlariga monand o'zgarishlar, muommolar haqida hikoya qiladi. Ushbu dastur nafaqat tarbiyachi uchun, balki oila va ota onalar uchun ham eng yaqin maslahatchi bo'lib hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Sh.Mirziyoyev "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 29.12.2016 y. Qarori.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari. Toshkent. 2008.
3. D. Sharipova va boshqalar. «Agar bolam sog'lom bo'lsin desangiz» (Ota-onalarga maktabgacha yoshdagi bolalarning gigiyenik tarbiyasi haqida). Metodik qo'llanma. Toshkent. 2006.
4. O. Hasanboyeva. H.Jabborova. Z.Nodirova. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi. - T.: Cho'lpon NMIU. Qo'llanma. 2006.
5. Sh.M. Kamolxo'jayev. «Tabiatshunoslik asoslari». - T.: «Moliya». Qo'llanma. 2002.
6. H.S. Yoldoshev. SH.M. Avazov. «Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish asoslari». -T.: «Mehnat» nashriyoti. Qo'llanma. 2003 .
7. I. Xolliyev. A. Ikromov. «Ekologiya» - T.: «Mehnat». Qo'llanma. 2001.

8. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
9. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
10. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
11. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
12. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
13. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
14. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА'ЛИМИГА ТАЙЙОРЛАШ JARAYONIDA TAYANCH КОМПЕТЕНСИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
15. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
16. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.
17. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.

18. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
19. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
20. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
21. Radjarova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.
22. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.
23. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.
24. Akhmedova, N. (2023). EMBROIDERY IN UZBEKISTAN: A RICH HISTORY AND PRACTICAL CRAFTSMANSHIP. *Science and innovation*, 2(C5), 81-84.
25. Ахмедова, Н. Э. (2022). МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАТИЖАСИДА ЁШЛАРНИ АҚЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯЛАШ САЛОХИЁТИГА ТАЪСИР ҚИЛИШ ОМИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 41-45.
26. Artikbayeva, A. A. (2023). IJTIMOIY NAMKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPENTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 187-190.

DEVELOPMENT OF THE CREATIVITY OF PRESCHOOLERS ON THE BASIS OF DIGITAL TECHNOLOGIES

Rakhmatova Shakhnoza Oybek kizi

Master`s student of TDPU named after Nizamiy

e-mail rahmatovashaxnoza01@gmail.com

Rakhmatova Ondagul Oybek kizi

Teacher at school

ABSTRACT

Digital technologies have become increasingly prevalent in various aspects of our lives, including education. In the context of preschool education, the integration of digital technologies offers both opportunities and challenges. This essay aims to examine the potential benefits and considerations associated with the use of digital technologies in preschool education.

Keywords: *information and communication technologies, digital technologies, cognitive activity, emotional perception, hermeneutics, preschool education, digitalization, education, virtual world, development, globalization, motivation, integration.*

АННОТАЦИЯ

Цифровые технологии становятся все более распространенными в различных аспектах нашей жизни, включая образование. В контексте дошкольного образования интеграция цифровых технологий открывает как возможности, так и проблемы. Целью этого эссе является изучение потенциальных преимуществ и соображений, связанных с использованием цифровых технологий в дошкольном образовании.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, цифровые технологии, познавательная деятельность, эмоциональное восприятие, герменевтика, дошкольное образование, цифровизация, образование, виртуальный мир, развитие, глобализация, мотивация, интеграция.*

INTRODUCTION

Uzbekistan today, along with developed countries, is moving into the digital area, and the changes associated with it are clearly visible in most cases, in production areas, in housing and communal services, in trade and other areas. Nowadays, we spend the main part of our life in the virtual world: computers, laptops, tablets, smartphones and other devices. Modern digital technologies provide new

tools for the development of all educational institutions around the world. Digitization provides opportunities to share learned lessons and knowledge, giving people the opportunity to learn more and make good decisions in their daily lives. In the near future, there will be major changes related to digitization in the educational environment. The e-learning system is creating new opportunities and new tasks. The main opportunities include solving problems related to education, expanding the choice of a form of education, increasing the means of knowledge transfer. The need to understand the role and role of digital technologies in modern education should be reflected in modern research in the fields of preschool methodology and didactics. Currently, the problems of applying digital technologies in the integration of preschool education are the cause of research related to the choice of a strategy for further development and a direction aimed at it. It is clear that a digital transformation program must already be developed in order to move to a competitive education and research model in the future. The problems of the e-learning system can be divided into two classes: current (transitional) and immanent.

DISCUSSION AND RESULTS

Today, the rapid penetration of the educational system into digital technologies provides the basis for a serious analysis and pedagogical justification of many things that are presented in the information space. The purpose of this article is to identify the priorities of the digital development of the educational process, based on their advantages and threats, to analyze digital technologies based on the hypothesis of the need for scientifically based implementation in the preschool and primary education system. Digitization of the educational environment can be carried out in various forms: available educational materials, including lectures, presentations, textbooks, translation of tasks and knowledge management tools for independent work into an electronic environment; the formation of an interactive electronic environment for interaction between a teacher and a child-student, including the creation of electronic classes for teachers, hosting web seminars, discussion forums, etc.; creation of new types of tools :electronic textbooks, electronic problem books, video lectures, electronic assignment database, computer games; creation of fundamentally new forms of education using the capabilities of the electronic environment - expanding the spectrum of imaginary transmission of information, modeling various situations in the process of role-playing games, tagging in competitive games, etc.:- to incorporate the capabilities of artificial intelligence into the educational process. Today, in most educational organizations, the digitization of education is an early form of the process. This makes it possible to facilitate the access of students to educational materials, reduce the educational load that does not have social

significance, facilitate control over the discipline of and the content of the educational process. In addition, this process makes it possible to significantly expand the remote control. However, following this trend, someone may sooner or later lose their own mortality in the educational system (in the market of educational services). Johann Wissem's thesis that e-learning is "a disruptive innovation that inevitably screens inefficient educational institutions, after which relatively few of the winning educational institutions benefit from this new technology" cannot be avoided. This is a type of innovation that applies to e-learning. Currently, it is significantly inferior to the offline educational features that are important to consumers. However, only educational organizations that can take their place in the online education market and offer the market a constantly improving quality of the relevant services have the opportunity to stay in the educational space in the future. The benefits of e-learning include: solving educational access problems: eliminating territorial barriers to access to knowledge; removing time constraints-accessing at a user-friendly time; fractional access at the expense of dividing classes into blocks; the use of the knowledge of highly qualified teachers expanding selection: the ability to choose a teacher and the method of presenting material; attention to logic, images (associations) or practice (cases, tasks); the ability to choose a method of assimilation of material: through auditory, visual, motor skills or interactive participation; the ability to choose the depth of mastering the material-a wide range of courses; the ability to choose a convenient way to control knowledge: tests, assignments, Free Essays, projects, interactive conversations with artificial intelligence, etc. expanding forms and tools knowledge transfer: the use of project work alongside traditional lectures, performances and workshops, group debates, role-playing and competitive games, including with virtual participants, etc. Digital imitation of traditional courses leads to the impoverishment of communication tools, the exclusion from practice of such forms of knowledge acquisition as personal processing of them in the process of recording records, assimilation of knowledge and discussion of controversial issues with the teacher. knowledge by the teacher and the skills of the child-student in solving problems, role-playing and others; poor-quality control of educational products. Unfortunately, some modern online courses reflect the low qualifications of their teachers. Primary psychological and pedagogical training is important for employees - programmers, engineers in the knowledge of the results of scientific research in the field of psychology, pedagogy, medicine, primarily in terms of the introduction of digital technologies in dictionaries, accounting and legal programs, etc. violates many of the powers of its users. In addition, today's children and students are individuals who have certain competency standards, are willing and capable of

many things, but it is necessary to teach him exactly what to do at work. This is to be aimed at increasing the ability of students to use digital technologies and to teach that they can be used effectively in future work activities in preschool and primary education; the problem of socialization. Based on the above, it is worth noting that the introduction of digital technologies is very important for the development of the preschool and primary education system, but at the same time it is necessary to form a scientifically based approach to their implementation. Currently, several projects are being implemented in our country for the development of this field. Developing, new knowledge-giving electronic portals are being created for children in Uzbek. Thus, the use of a digitized education system serves as a backbone for preschoolers to become members of the target audience for future access to a digitized society. This, of course, leads to an increase in the competitiveness of the preschool organization and the school in the educational market, creating additional value and attracting children. This increases competitiveness in the first place; Secondly, education adjusts to the world standard. In such conditions, the formation of personality is fundamentally different from the previous traditional methods, which in the globalizing information space requires the development of a qualitatively new model of its implementation in the integration of preschool primary education.

REFERENCES

1. Khalikova U.M. (2020). The relevance of the use of information and communication technologies in preschool education.
2. Khalikova U.M. (2020). Information and communication technology (ICT) in preschool education. .
3. Kholikova U.M. (2020). Emotional and methodological systems of teaching mathematical concepts in preschool education based on information technology.
4. Khalikova U.M. (2021). The role of multimedia technology in the effectiveness of preschool education. Scientific progress.
5. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
6. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
7. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.

8. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
9. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
10. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
11. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА'LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARBLIGI. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
12. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
13. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.
14. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.
15. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
16. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
17. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.

18. Radjapova, Z., & Abduraufova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.
19. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.
20. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.
21. Akhmedova, N. (2023). EMBROIDERY IN UZBEKISTAN: A RICH HISTORY AND PRACTICAL CRAFTSMANSHIP. *Science and innovation*, 2(C5), 81-84.
22. Ахмедова, Н. Э. (2022). МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАТИЖАСИДА ЁШЛАРНИ АҚЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯЛАШ САЛОХИЁТИГА ТАЪСИР ҚИЛИШ ОМИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 41-45.
23. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. *Middle European Scientific Bulletin*, 18, 359-362.
24. Mamanovich, R. H. (2022). The mass media as a subject of political and legal propaganda. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(10), 122-128.
25. Artikbayeva, A. A. (2023). IJTIMOIY HAMKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPENTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 187-190.
26. Artikbayeva, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL COOPERATION DURING THE QUALIFICATION PRACTICE. *Академические исследования в современной науке*, 2(4), 68-70.

MUHANDISLIK ETIKASINING SHAKLLANISHI VA MAZMUNI

Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Toshkent davlat transport universiteti professori v.b.

Abduvaxobov Samandar Saydvakkas o‘g‘li,

Tojiboev Abdumomin Abdisaid o‘g‘li.

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Muhandislik etikasi muhandisning xulq-atvoriga va uning kasbiy faoliyatini tartibga soluvchi axloqiy me‘yorlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Muhandislik etikasi amaliy etika deb ataladigan turga kiradi. Muhandislik etikasi muhandisning xulq-atvorini tartibga soluvchi me‘yorlar to‘plami (yoki tizimi) sifatida doimo mavjud bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: muhandislik, etika, me‘yor, tajriba, kasb, amaliyot.

ABSTRACT

Engineering ethics focuses on the behavior of the engineer and the development of ethical standards that regulate his professional activity. Engineering ethics belongs to the so-called applied ethics. Engineering ethics has always existed as a set of rules (or system) that regulates the behavior of an engineer.

Key words: engineering, ethics, standards, experience, profession, practice.

KIRISH

Muhandislik etikasining mavjud tajribasi o‘ziga xosdir. Shimoliy Amerikada, birinchi navbatda, Kanadada 1920-yillardan boshlab va biroz keyinroq AQShda muhandislik etikasining rivojlanishi alohida e‘tibor ga loyiqdir. Ushbu tajribani eng rivojlangan va axloqiy jihatdan ishonchli deb hisoblash mumkin. Muhandislik etikasi asosan me‘yoriy va axloqiy amaliyot sifatida shakllangan va uzoq vaqt davomida rivojlanib, umumiy kasbiy muhandislik etikasining bir qismiga aylangan ijtimoiy hodisadir. Shu bilan u kasbda yuzaga keladigan muammolarni axloqiy va me‘yoriy mulohaza yuritish orqali kasbning axloqiy tamoyillarini shakllantirish bilan ishlab chiqilgan boshqa kasbiy etikadan farq qiladi. Ushbu tajribani taqdim etishdan oldin shuni ta’kidlash kerakki, “muhandislik etikasi” deganda, birinchi navbatda, muhandis etikasi, ya’ni, muhandislik faoliyatini to‘g‘ri amalga oshirish tamoyillari va normalari, shuningdek ularni ta’minlaydigan tartiblar hisoblansa; ikkinchidan, muhandis etikasi predmeti bu muhandislik faoliyatining axloqiy muammolari bo‘lgan maxsus amaliy bilimlar tushuniladi. Muayyan me‘yoriy ishlanmalar va vaziyatni tahlil qilishda muhandisning kasbiy etikasi va amaliy muhandislik etikasi bir-biriga mos kelishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'pgina kanadalik muhandislar o'z kasbiga sodiqlik ramzi sifatida kichkina barmog'iga temir uzuk taqadilar. Temir uzuk muhandislik kasbiga kirish marosimini o'tkazishda beriladi. Marosim g'oyasi 1922 yilda kanadalik muhandis va ixtirochi, Toronto universiteti professori Gerbert E. Xaultain (1869-1961) tomonidan taklif qilingan bo'lib, u muhandislik faoliyatini ma'lum axloqiy tamoyillar asosida tasdiqlash zarurligiga ishonch hosil qilgan. Bu g'oya Kanada muhandislik instituti tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Keyinchalik Kanada muhandislik jamiyatlari federatsiyasi tashkil qilinishiga sabab bo'ldi. Majburiyat matni va marosim ingliz shoiri Rudyard Kipling tomonidan yaratilgan bo'lib, u she'riyatda ham, jurnalistikada ham muhandislik muammolariga to'xtalib o'tgan. Birinchi temir uzuk taqish marosimi 1925 yilda bo'lib o'tdi. Temir uzuk taqish nizomida ta'kidlanganidek, u muhandislarning kasbiy g'ururini ifodalaydi. Muhandislarlarga kamtarlik va kasbiy xulq-atvorning yuqori standartlarini doimo qo'llab-quvvatlash zarurligini eslatish uchun mo'ljallangan. Vaqt o'tishi bilan bu marosim ko'plab universitetlarda qabul qilindi va hozir ularning soni o'ttizga yaqinlashmoqda. Shu bilan birga, marosimning o'zi hech qanday universitet bilan bog'liq emas va unga rioya qilish va o'tkazish uchun muhandislik universitetlarining rektorlarining jamiyati javobgardir. Muhandislik bilimiga ega bo'lgan va tegishli majburiyatlarni qabul qilgan har bir kishi marosimdan o'tishi, chaqiruvni qabul qilishi va temir uzukni olishi mumkin.

1970 yilda AQShda muhandislik fakulteti bitiruvchilari uchun xuddi shunday marosim ishlab chiqildi va qabul qilindi. U birinchi marta Klivlend shtat universitetida bo'lib o'tdi. Uning ramzi, po'lat uzuk edi. Uzukni olish uchun muhandislik majburiyati deb nomlangan qasamyod qilish kerak, uning matnida shunday deyilgan: "Men muhandisman va o'z kasbim bilan faxrlanaman. Uning nomidan men tantanali majburiyatlar olaman. Tosh davridan beri insoniyat taraqqiyotiga muhandislik dahosi sabab bo'lgan. Muhandislar ulkan tabiiy jismoniy va energiya resurslaridan insoniyat manfaati uchun foydalanish imkonini yaratdilar. Muhandislar hayot bilan to'lgan va fan va texnologiyaning boshlanishidan amaliy foydalanishga murojaat qilishgan. Ushbu to'plangan tajribaning merosisiz, mening harakatlarim samarasi ahamiyatsiz bo'lar edi. Men muhandis sifatida vijdonli, halol, bag'rikeng va hurmatli bo'lishga, o'z kasbim me'yorlari va qadr-qimmatiga sodiq bo'lishga, boylikdan unumli foydalanib, insoniyatga xizmat qilishni burchim sifatida ajralmas ekanligini yodda tutishga va'da beraman. Muhandis sifatida men hech qachon noloyiq ishlar bilan shug'ullanmayman. Agar kerak bo'lsa, mening ko'nikma va bilimlarim umumiy manfaat yo'lidagi xizmatga berilishi kerak. Men o'zimni butunlay kasbga va unga xizmat qilishga bag'ishlayman".

1937 yildan boshlab barcha muhandislik faoliyati litsenziyalangan. Muhandislik faoliyatiga cheklov, ko‘priklar va inshootlarning qurilishiga rahbarlik qilgan muhandislarning tajribasizligi tufayli yuzaga kelgan bir qator halokatli nosozliklardan so‘ng kiritilgan. Keyingi barcha tuzatishlar muhandislik ijrochilariga talablarni oshirishga va muhandislik faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirishga qaratilgan edi. Jumladan, muhandislarga nisbatan insofsizlik, beparvolik, kasbiy mahoratsizlik uchun jazo choralarini kuchaytiruvchi, boshqa kasb vakillari va korxonalarda hamkorlikda ishlayotgan muhandislarning javobgarligini belgilovchi mezonlar kiritildi.

Vaqt o‘tishi bilan Axloq kodeksi muhandisning kasbiy xulq-atvorini belgilaydigan va uni jamiyatga, ish beruvchiga, mijozlarga, hamkasblarga, muhandislik kasbga va o‘zini hurmat qilishga majburlaydigan asosiy hujjat sifatida qaraladigan “Axloq Nizomi”ga kiritildi. Bundan maqsad, muhandislarning jamoat ehtiyojlariga, shaxsiy sha‘ni va kasbiy halollikning yuksak g‘oyalariga sodiq bo‘lishga o‘z faoliyatida muhandislikning so‘nggi yutuqlariga rioya qilish va ularni o‘z amaliyotida to‘liq malaka bilan qo‘llashga o‘rgatish bo‘lgan.

Muhandislarning mas‘uliyatini oshirishning maxsus vositasi - bu muhandislik litsenziyasi bilan birga beriladigan professional muhandisning shaxsiy muhri hisoblanadi. Bu hujjatning to‘liqligini tasdiqlaydi va hujjat muallifining uning mazmuni uchun texnik va axloqiy javobgarligini tasdiqlaydi.

Axloq qoidalarining barcha buzilishi ro‘yxatga olish qo‘mitasi yoki shikoyat qo‘mitasi tomonidan ko‘rib chiqilishi kerak, ular tegishli qaror qabul qilish uchun ishlarni Intizom qo‘mitasiga yuboradi.

Qo‘shma Shtatlarda muhandislik litsenziyalash Milliy Professional muhandislar jamiyati (NOPI) tomonidan amalga oshiriladi. U 1934 yilda taniqli ko‘prik muhandisi Devid Shtaynman (1886-1960) tomonidan o‘sha paytda mavjud bo‘lgan to‘rtta mintaqaviy professional muhandislar tashkiloti asosida tashkil etilgan. Milliy Professional muhandislar jamiyati nafaqat litsenziyalangan professional muhandislarni, balki yosh mutaxassislarni ham birlashtiradi. Jamiyatga qo‘shilish uchun siz tegishli ma‘lumotga ega bo‘lishingiz va professional ish tajribasiga ega bo‘lishingiz kerak bo‘ladi (professional muhandislar va yosh mutaxassislar uchun bu talablar, albatta, farq qiladi).

Asosiy printsiplarga ko‘ra, muhandis o‘z amaliyotida: 1) jamiyat xavfsizligi, salomatligi va farovonligining ustuvor ahamiyatini hisobga olishi; 2) o‘z vakolatlari doirasidan tashqariga chiqmaslik; 3) ommaviy bayonotlar berayotganda xolis va haqqoniy bo‘lish; 4) har bir xodim yoki mijozga hurmat va ishonch bilan munosabatda bo‘lish; 5) chalg‘ituvchi harakatlarga yo‘l qo‘ymaslik; 6) halol,

mas'uliyatli, axloqiy va qonunga bo'ysunuvchi xulq-atvori bilan kasbning qadr-qimmatini, yaxshi obro'si va foydaliligini ta'minlashi shart.

Ushbu tamoyillar qoidalarda (jami o'n to'qqizta) ko'rsatilgan va quyidagi vazifalarda ishlab chiqilgan:

1) muhandislar o'zlarining barcha ishlarida halollikning eng yuqori standartlariga amal qilishlari kerak; 2) muhandislar doimo jamoat manfaatlariga xizmat qilishga intilishlari kerak; 3) muhandislar jamiyatni chalg'itishi mumkin bo'lgan harakatlardan qochishlari kerak; 4) muhandislar o'z mijozlari, ish beruvchilari yoki jamoat tashkilotlari bilan qilgan biznes va texnik tafsilotlarga oid maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilmasligi kerak; 5) muhandislar o'z faoliyatida manfaatlar to'qnashuvini istisno qilishlari kerak; 6) muhandislar boshqa muhandislarni asossiz tanqid qilish yoki boshqa nomaqbul va shubhali vositalar orqali ishga kirishga yoki o'z martaba va kasblarida ko'tarilishga harakat qilmasliklari kerak; 7) muhandislar boshqa muhandislarning kasbiy obro'siga, rejalariga, amaliyotiga yoki ishiga putur etkazmasliklari kerak, shuningdek, kimningdir axloqsiz yoki noqonuniy xatti-harakatlarida shubha tug'ilsa, ma'lumot rahbariyatga taqdim etilishi kerak; 8) muhandislar o'zlarining kasbiy faoliyati uchun shaxsan javobgar bo'lishlari kerak, ammo ular olingan zararni qoplash huquqiga ega; 9) Muhandislar boshqa muhandislarning ishiga ishonishlari va ularning qonuniy manfaatlarini tan olishlari kerak. Ushbu talablarning har biri boshqa bir qator talablarda (jami yigirma to'qqizta) ko'rsatilgan.

Jamiyat manfaatlariga xizmat qilishni ustuvor vazifa deb biladigan, undagi munosabatlar ochiq, hurmatli, hamjihatlik va o'zaro yordamga to'la bo'lishini kutmaydigan biron bir kasb yo'q. Taqdim etilgan Shimoliy Amerika tartibga solish tajribasining uzoq va boy an'alarini hisobga olgan holda, muhandislik faoliyatini axloqiy tartibga solish hech qanday aniq axloqiy tamoyillar va qoidalarni shakllantirishni talab qilmaganligi xarakterli va e'tiborga loyiq. Bu holat o'ziga xosdir. Agar biz boshqa kasblar - shifokorlar, tadqiqotchilar, tadbirkorlar, huquqshunoslar va boshqalarning axloqini oladigan bo'lsak, hamma joyda biz u yoki bu axloqqa xos bo'lgan tegishli kasbiy amaliyot bilan bog'liq holda tuzilgan tamoyil va qoidalarni topamiz.

Muhandislik axloqining o'ziga xos xususiyati tahsinga loyiq. Zero, muhandislik etikasi, an'analarda ko'rinib turganidek, kasbiy etikaning boshqa ko'plab komplekslari bilan solishtirganda, kasbiy asoslilik, puxtalik va me'yoriy samaradorlikning alohida o'lchovi bilan ajralib turadi.

Ushbu me'yoriy tajribani hisobga olgan holda, kasbiy ta'limning ajralmas elementi sifatida muhandislik etikasini o'qitish va rivojlantirishi kerak. Amaliy

etikani o'rganishning ma'nosi bo'lajak muhandislarni o'zlarining kasbiy vazifalari haqida axloqiy nuqtai nazardan o'ylashga, kasbiy faoliyatining muayyan holatlarida axloqiy muammolarni ko'rishga va ularni nafaqat axloqiy fikrlashda, balki amaliy jihatdan ham hal qila bilishga o'rgatishdir. Bunda axloqiy muhandislik ta'limining vazifalari hech qanday kasbiy va axloqiy ta'limdan zarracha farq qilmaydi. Ammo muhandislik etikasining mavjud tajribasi axloqiy muhandislik ta'limiga aynan shunday yondashuv uchun eng qulaydir.

Davom etayotgan ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitida zamonaviy muhandis-texnik mutaxassislarning roli, ularning jamiyatdagi ijtimoiy va ma'naviy mas'uliyati sezilarli darajada oshib bormoqda.

Muhandis-texnik mutaxassislarning o'rni va roli bir nechta funktsiyalarda ifodalanadi va belgilanadi:

- moddiy-ishlab chiqarish (texnik va texnologik) funktsiyani bevosita moddiy ishlab chiqarish sohasiga xizmat qiluvchi, fanni jamiyatning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchiga aylantirishga, ilmiy bilimlarni amalga oshirishga, "materallashtirishga" hissa qo'shadigan muhandis-texnik xodimlar tomonidan amalga oshiriladi. Uni amaliyotga tatbiq etish, ishlab chiqarishning moddiy-texnik bazasini yaratish, moddiy ishlab chiqarish sohasida ilmiy-texnikaviy, texnologik va tashkiliy-boshqaruv taraqqiyotini ta'minlash, ishlab chiqarish darajasini oshirish va takomillashtirish bo'yicha ularning g'oyalari, ishlanmalari, tavsiyalari va takliflariga faol ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni tashkil etish va ishlab chiqarishda ishchilarining mehnat unumdorligi va samaradorligini oshiradi.

- Ilmiy-kognitiv (ijodiy) funktsiya, ilmiy-texnika mutaxassislari faoliyatida ularning moddiy-ishlab chiqarish, texnik-texnologik va boshqa funktsiyalarni bajarishida vositachi element sifatida mavjud bo'lishi kerak. Lekin amalda ular asosan ijodiy faoliyatdan uzoqda bo'ladi. Joriy va hatto muntazam ish bo'lganligi sababli, bu funktsiyani texnik profil olimlari, texnika fanlari vakillari amalga oshiradilar.

- Tashkiliy-ishlab chiqarish (ijtimoiy boshqaruv funktsiyasi) moddiy ishlab chiqarish sohasidagi muhandis-texnik mutaxassislarning nafaqat sof muhandislik, balki texnik va texnologik, balki tashkiliy-boshqaruv faoliyati bilan ham shug'ullanishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularning ko'pchiligi ishlab chiqarishda tashkilotchilar, turli darajadagi menejerlar ishchilar bilan bevosita aloqada bo'lishadi.

- Ijtimoiy-madaniy funktsiya fan-texnika mutaxassislarning jamiyatda tarqatadigan va ular orqali insonning dunyoga texnik, texnologik, muhandislik munosabatini, ularning qarashlarini shakllantiradigan muayyan ilmiy-texnik madaniyatga tegishlilik hamda dunyo va undagi insonning o'rni bilan belgilanadi.

Muhandis mas'uliyati va muhandislik etikasi muammosi texnika falsafasining yana bir muhim muammosidir. Bu yerda zamonaviy G'arb va Osiyo gumanitar tafakkuridagi "texnika va etika" muammolaridagi farq ham hisobga olinadi.

Muhandislik etikasi muhandisning xulq-atvoriga va uning kasbiy faoliyatini tartibga soluvchi axloqiy me'yorlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Muhandislik etikasi amaliy etika deb ataladigan turga kiradi (amaliy etika orasida professional etikani ajratib ko'rsatish mumkin - masalan, tibbiy etika yoki advokatlar etikasi).

Muhandislik etikasi muhandisning xulq-atvorini tartibga soluvchi me'yorlar to'plami (yoki tizimi) sifatida doimo mavjud bo'lgan. Uning me'yorlari qatoriga o'z ishini vijdonan bajarish zaruriyati kabilarni kiritishimiz mumkin. Shuningdek, odamlarga foyda keltiradigan va zarar yetkazmaydigan qurilmalarni yaratish, kasbiy faoliyati natijalari uchun javobgarlik, muhandis va texnologiyani yaratish va undan foydalanish jarayonining boshqa ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning ma'lum shakllari ham uning me'yorlari qatoriga kiradi. Bir qator bunday normalar huquqiy hujjatlarda – masalan, xavfsizlik, intellektual mulk, mualliflik huquqi bilan bog'liq qonunlarda mustahkamlangan. Muhandislarning kasbiy faoliyatining ba'zi normalari tashkilot (korxonalar, firma, institut va boshqalar) faoliyatini tartibga soluvchi ma'muriy normativ hujjatlarda mustahkamlangan.

Shu bilan birga, kasbiy faoliyatning axloqiy me'yorlarini tushunishda muhandislarni kasbiy jamoalarga birlashtirish ularning intellektual ehtiyojlarini yaxshiroq qondirish uchun ham, moddiy manfaatlarni himoya qilish uchun ham shart-sharoit yaratishda muhim rol o'ynaydi. Texnik jihatdan rivojlangan mamlakatlarda ushbu turdagi uyushmalar muhandislarni qo'llab-quvvatlash funksiyalarini bajaradilar.

"Muhandis-ish beruvchi" va "muhandis-mijoz" munosabatlarini tartibga soluvchi axloqiy me'yorlar biznes majburiyatlarini vijdonan bajarishni talab qiladi: mijozga yoki ish beruvchiga ishlab chiqarishga va'da bergan narsalarni taqdim etish, ishni o'z vaqtida va byudjet doirasida bajarish va agar bunga erishilgan bo'lsa, tuzatish choralarini ko'rish; sobiq yoki hozirgi mijoz, ish beruvchingizning ishlari yoki texnik jarayonlari to'g'risida ularning roziligisiz boshqa shaxslarga ma'lumot bermaslik talab etiladi. Milliy professional muhandislar jamiyati kodeksida aytilganidek, "muhandis, mijoz tomonidan taqdim etilgan dizaynlardan foydalanganda, ushbu dizaynlar mijozning mulki bo'lib qolishini va uning ruxsatisiz boshqalar tomonidan ko'chirilishi mumkin emasligini tan oladi". Xuddi shu kodeksda muhandisning hamkasblari bilan munosabatlariga oid qoidalar orasida quyidagilar mavjud: "Muhandislar boshqa muhandislarning kasbiy obro'siga, rejalariga, faoliyatiga va rasmiy mavqeiga yomon yoki noto'g'ri, bevosita yoki bilvosita zarar

yetkazmasligi kerak. Boshqalarning faoliyatini axloqsiz yoki noqonuniy deb hisoblaydigan muhandislar choralar ko‘rilishi uchun bu haqda tegishli organlarga ma’lum qilishlari kerak”. “Muhandislar, ular bilan yaxshilanishlar, rejalar, dizaynlar yoki nusxa ko‘chirish huquqlari yoki patentlar bilan tasdiqlanishi mumkin bo‘lgan boshqa yutuqlar bilan ishlashlari mumkin bo‘lgan odamlar bilan ishlashdan oldin, mulkchilik to‘g‘risida shartnoma tuzishlari kerak va hokazo”.

XULOSA

Bunday axloq kodeksida belgilangan qoidalarning o‘ziga xosligi shundaki, ushbu qoidalar axloq normalari bo‘lib, ularga rioya etilishi ushbu kasbiy hamjamiyat tomonidan mustaqil ravishda nazorat qilinadi va asosan huquqiy normalar bilan, shuningdek, iqtisodiy va boshqalar bilan bog‘liq. Bu holat axloqiy me‘yorlar va motivlarni har qanday g‘arazli niyatlardan xoli deb qarash tarafdorlariga, umuman olganda, bunday kodekslarning axloqiy mohiyatini rad etish uchun asos beradi

Shuni yodda tutish kerakki, ko‘pincha dastlab axloqiy deb qabul qilingan qoidalar keyinchalik huquqiy normalarda mustahkamlanadi. Axloq kodeksining samaradorligi ko‘p jihatdan uning muayyan vaziyatlarda qanday qo‘llanilishiga bog‘liq. Qoidalarni shakllantirish boshqa narsa, muayyan holatda bu qoidalarga qanday amal qilish kerakligini aniqlash boshqa narsa. Subyektning xulq-atvori berilgan axloq kodeksiga mos keladimi yoki yo‘qmi degan savolni har doim ham bir ma’noda hal qilib bo‘lmaydi.

Zamonaviy muhandis har tomondan ma’naviy jihatdan “bog‘langan”. Bular, biznesning ijtimoiy mas’uliyati, tavakkalchilik menejment doktrinasi, global yo‘nalish, korporativ kodekslar, shuningdek, fuqarolik bag‘rikengligi, sayyorani qutqarish, inson huquqlariga hurmat va siyosiy to‘g‘rilik va boshqalar hisoblanadi. Muhandislik kasbining madaniy tarixidagi yangi bosqichi, uning jamiyatga, tabiatga va umuman madaniyatga xizmat qilishga ko‘proq bog‘liq bo‘lmoqda. Bizning zamonamizda muhandis ko‘proq ijtimoiy yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘z kasbiy faoliyati bilan davrning madaniy va axloqiy ziddiyatlarini hal qilishga majbur bo‘lmoqda.

REFERENCES

15. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Бирдамлик ва ҳамжихатлик – ижтимоий муносабатларнинг келажакдир. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(3), March, 2023.
16. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва барқарорлигини белгиловчи муҳим тамойиллар. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(3), March, 2023.
17. Salimov, B., Madalimov, T. (2023). *Transport falsafasi*. Globe Edit.

18. Salimov Bakhriddin Lutfullaevich. The Importance of Sea Transport in the Communication System. WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. Volume 2 Issue 1, Year 2023 ISSN: 2835-3013.
19. Salimov Bakhriddin Lutfullaevich. The Influence of the Transport and Communication System on Social Relations. Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
20. Salimov Bakhriddin Lutfullaevich. Reforms in the Fields of Communication and Transport and their Social Impact. Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
21. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) Ўзбекистон тараққиётида коммуникация ва транспорт тизимини ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.
22. Салимов, Б. Л. (2022). ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИДА БОШҚАРУВ ВА ТАРБИЯ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3(11), 359-365.
23. Salimov, V. L. (2021). The philosophical role of dialectical categories in human life. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 406-410.
24. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
25. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич. Йўлдошов Сардор Зокир ўғли. (2023). 61. Инсоният ҳаётидаги туб бурилишлар. *Innovative Technologies in Construction Scientific Journal*, 1(2992-8893).
26. Салимов, Б. Л. (2023). 51. ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИККИ ЁҚЛАМА ТАЪСИРИ. *Inntechcon. uz*, 1(0000).
27. Salimov, V. L. (2023, May). NEGATIVE CONSEQUENCES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY DEVELOPMENT. In *International Conference" Law, Economics and Tourism sciences in the modern world"*. (Vol. 1, No. 2, pp. 5-10).
28. Hakim, R. (2021). Political and Legal Culture-the Factors of Stability of the Political and Legal System. *Бюллетень науки и практики*, 7(3), 281-286.
29. Salimov, V. L., Tursunov, S. R., & Haydarov, M. N. U. (2023). SYNERGETIC APPROACH IN THE ANALYSIS OF SOCIAL RELATIONS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 1001-1007.

FAN SIFATIDA MUHANDISLIK FALSAFASINING AHAMIYATI

Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Toshkent davlat transport universiteti professori v.b.

Abdusalomov Zoidjon Nozimjon o'g'li,

Toshmurodov Abror Xolmamat o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada muhandislik falsafasining ob'ekti va predmeti, maqsadi va vazifalari, asrlar otishi bilan olimlar va muhandislar tomonidan muhandislikning falsafiy kontsepsiyasi yaratilishi, ushbu falsafiy kontsepsiya bir tomondan, muhandislik tajribasini nazariy tushunishga, ikkinchi tomondan, muhandislik tajribasini rivojlantirishga asoslanganligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: muhandislik, texnika, mexanika, ob'ekt, predmet, vazifa.

ABSTRACT

The article describes the object and subject, goals and tasks of engineering philosophy, the creation of the philosophical concept of engineering by scientists and engineers over the centuries, and the fact that this philosophical concept is based on the theoretical understanding of engineering experience on the one hand, and on the development of engineering experience on the other hand.

Key words: engineering, technique, mechanics, object, subject, task.

KIRISH

Kishilik tafakkurining mahsuli bo'lgan texnika va texnologiyalarni amalda qo'llash va foydalanish muhandislik falsafasining ob'ekti bo'lsa texnika va texnologiyalarni amalda qo'llash va foydalanishning falsafiy jihatlari muhandislik falsafasining predmeti hisoblanadi. Bunda, muhandislik falsafasining falsafa tarkibida vujudga kelgan yangi yo'nalish ekanligi, texnika va texnologiyalar uning tadqiqot doirasidagi masalalar ekanligini alohida ta'kidlamoq joiz.

Insoniyat tarixida davlatchilik va savdoning jadal rivojlanishi ko'plab kichik davlatlar mudofaasi, birinchi navbatda artilleriya va istehkomlar, shuningdek, yo'l - kommunikasiya tizimini barpo etishni, gidrotexnika qurilishi uchun zarur bo'lgan harbiy ishlarni yaxshilashni hamda arxitektura inshootlarini takomillashtirishni rag'batlantirdi. Shahar-davlatlarning mustaqilligini mustahkamlash va ularning mavjudligini saqlash hayotiy ahamiyat kasb eta bordi. Bularniig hammasi oxir-oqibatda kishilik jamiyatida yangi faoliyat turlarining, jumladan, muhandislik faoliyatining paydo bo'lishiga zamin hozirladi. Davrlar o'tishi bilan davlatlarning boyligi ortib, qurilishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Qulay va chiroyli me'moriy tuzilmalar

va turli xil mashinalarni ishlab chiqarish uchun yangi ilmiy-muhandis-maslahatchilar hamma joyda zarur bo'la boshladi. Chunki, bu ishlarni amalga oshirish uchun oddiy hunarmandchilik mahorati endi etarli emas edi. Shuning uchun texnik vazifalarni hal etadigan muhandislar va ixtirochilar kerak edi. O'z davrining bilimdon kishilari bo'lgan muhandislar, mavjud muammolarni matematik va mexanik bilimlarga asoslangan hisob-kitoblarga tayangan holda hal etishgan. Agar bu bilim etarli bo'lmasa, ular o'z bilimlarini oshirishga va yangi bilimlarni egallashga harakat qilishgan. Bilim o'sha davr jamiyatida juda haqiqiy kuchga aylanadi va tan olinadi. Shu tariqa, kishilik jamiyatida yangi ijtimoiy qatlam, muhandislar sinfi shakllandi. Bular o'z-o'zidan o'qitilgan muhandislar edilar. Ularning muhandislik ma'lumoti etarli bo'lmaganligi sababli, dastlab oddiy qurilmalarni yasaganlar, masalan, suv va shamol tegirmonlarini o'rnatadilar. Bu odamlar odatda arifmetika va qisman mexanikani bilishgan, ular loyihalarni chizish va elementar hisob-kitoblarni amalga oshirishga qodir edi. Biroq, asta-sekin ular nafaqat o'z bilim doiralarini sezilarli darajada kengaytiradilar, balki qomusiy bilim darajasiga ega bo'lgan ilg'or olimlarga aylanishadi va o'sha paytdagi jamiyatda muhim o'rin egallaydilar. O'z atroflarida talabalarni to'plab, ilmiy, badiiy va muhandislik maktablarini tashkil etadilar. Asrlar otishi bilan olimlar va muhandislar tomonidan muhandislikning falsafiy kontseptsiyasi yaratiladi. Ushbu falsafiy kontseptsiya bir tomondan, muhandislik tajribasini nazariy tushunishga, ikkinchi tomondan, muhandislik tajribasini rivojlantirishga asoslangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqoridagi mulohazalardan muhandislik falsafasining maqsadi, vazifalari, ob'ekti va predmetini belgilab olishda quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin.

Muhandislik falsafasining maqsadi – barqaror jamiyatni shakllantirish jarayonida muhandislik faoliyatining ijtimoiy-falsafiy ahamiyatini ko'rsatish.

Muhandislik falsafasining vazifalari:

- muhandislik faoliyatining vujudga kelish shart-sharoitlarini va rivojlanish bosqichlarini aniqlash;
- muhandislik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
- zamonaviy jamiyatda muhandislik faoliyatining o'rni va ahamiyatini asoslash;
- muhandisning ijtimoiy – ma'naviy qiyofasini shakllantirish;
- muhandislik faoliyatning mazmun va mohiyati, muhandislik falsafasining ilmiy tadqiqot sohasini shakllantirishdan iborat.

Muhandislik falsafasining tadqiqot ob'ekti - kishilik tafakkurining mahsuli bo'lgan texnika va texnologiyalarini amalda qo'llash va foydalanish hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi muhandislik faoliyati hisoblanadi.

Muhandislik falsafasining predmeti - texnika va texnologiyalarni amalda qo'llash va foydalanishning falsafiy jihatlari hamda muhim fan sifatida muhandislik falsafasining ijtimoiy taraqqiyotga ta'sir etishi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarning barchasi muhandislik tafakkurining falsafiy tushunchasi sifatida bizni muqarrar ravishda zamonaviy dunyoqarashning markaziga tortadi. Muhandislik tafakkuri jamiyatdagi ijtimoiylik modellariga, qabul qilingan tasniflarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ilmiylik konstruksiyalariga asoslangan muhandislik tafakkurida falsafiy fanga doir o'ziga xoslik ham mavjuddir. Muhandislik fikrlash texnologiyalari majmuasi allaqachon shakllangan hamda uzoq vaqtdan beri aniq va yashirin tarzda yangi epistemologik, semiotik uslublar bilan fan va ijtimoiy hayotning turli sohalarida mavjud bo'lib kelmoqda. Xususan, muhandislik tafakkurining zarurligi mamlakatimizda o'zgargan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va iqtisodiyotning ijtimoiy-texnologik rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu postindustrial jamiyatda muhandislik tafakkurining muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Hech ikkilanmasdan aytishimiz mumkinki, muhandis o'zining zamonaviy kasbiy imidjiga muhtojdir. Muhandisning kasbiy imidjining shakllanishi bir qator omillarga bog'liq bo'ladi va buning uchun hal qilinishi lozim bo'lgan quyidagi uchta vazifani o'z ichiga oladi: fundamental gumanistik qadriyatlar asosida zamonaviy muhandisning aksiologik qiyofasining asosi bo'lishi mumkin bo'lgan bir qator qadriyatlarni belgilash; muayyan hayotiy vaziyatlarda ilmiy ustuvorliklarining aniq afzalliklarini ko'rsatish; muhandislik ta'limida talabalarning shaxsiy tanlovini hurmat qilish.

Muhandislik kasbiy imidjining vujudga kelishi jamiyatdagi mavjud sohalarga ham aloqadordir. Mazkur aloqadorlik, "shaxs – texnologiya – tabiat" konsepsiyasi asosida shakllantiriladi. Texnik ta'limni shakllantirishga qaratilgan zamonaviy muhandisning aksiologik qiyofasi o'z tarkibiga qadriyatlar doirasini sezilarli darajada kengaytiradigan intellektual, axloqiy, kasbiy, ekzistensial xususiyatlarini qamrab olgan. Ushbu jihatlar muhandisning yaxlit shaxs va yetuk mutaxassis sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Muhandislik ta'limini ilmiylashtirish bilan bir qatorda qadriyatlararo munosabatlarini o'rganishga birdek o'rin ajratilishi maqsadga muvofiqdir. Shu o'rinda muhandislikni kelajak ta'limi ekanligini anglab etish muhimdir. Ushbu

mavzuni o'rganishdan maqsadimiz ham muhandislik ta'limining ilmiy ahamiyatini va texnik ta'limning aksiologik ustuvorliklarini falsafiy tushunishni aniqlashdir. Muhandislik falsafasining asoslarini ijtimoiy-falsafiy tahlili texnik ta'lim va axloqiy – me'yoriy qoidalar nuqtai nazaridan amalga oshiriladi. Shuningdek tizimli yondashuvlar, dialektika, sinergetika, modellashtirish va aksiologik qayta qurish tamoyillaridan foydalanish ham kutilgan natijani beradi.

Shunga alohida e'tibor qaratish kerakki muhandislik ta'limida yetuk mutaxassislarni tayyorlashda ijtimoiy – gumanitar fanlardan xabardorlik, badiiy yorqinlik, notiqlik va fuqarolik faolligiga egalik kabilar ham zarur bo'ladi. Zotan insoniylik fazilatlarining mavjudligi bo'lg'usi mutaxassislarning kelgusida yuksak marralarga erishish imkoniyatlarini yanada oshiradi. Chunki, faol va mustaqil bo'lmagan, jamiyat hayotida ishtirok etishni istamaydigan "o'rtacha" mutaxassislar arzimagan moddiy boyluk bilan qanoatlanadi, ba'zan hatto bunga intilmaydi ham Bundaylar mas'uliyatdan qochishadi, kasbiy rivojlanishni va martaba o'sishini xoxlashmaydi. "O'rtacha" muhandis uchun o'z ustida ishlash, yangiliklar yaratish juda og'ir ish.

REFERENCES

1. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Бирдамлик ва ҳамжиҳатлик – ижтимоий муносабатларнинг келажакидир. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(3), March, 2023.
2. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва барқарорлигини белгиловчи муҳим тамойиллар. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(3), March, 2023.
3. Salimov, B., Madalimov, T. (2023). Transport falsafasi. Globe Edit.
4. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. The Importance of Sea Transport in the Communication System. WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. Volume 2 Issue 1, Year 2023 ISSN: 2835-3013.
5. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. The Influence of the Transport and Communication System on Social Relations. Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
6. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. Reforms in the Fields of Communication and Transport and their Social Impact. Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
7. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) Ўзбекистон тараққиётида коммуникация ва транспорт тизимини ўрни. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.

8. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022). Жамиятнинг шаклланиши ва такомиллашувида бошқарув ва тарбия санъатининг ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3 (11), 359-365.
9. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
10. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
11. Салимов, Б. Л. (2023). 61. ИНСОНИЯТ ҲАЁТИДАГИ ТУБ БУРИЛИШЛАР. *Inntechcon. uz*, 1(0000).
12. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич. Йўлдошов Сардор Зокир ўғли. (2023). 61. Инсоният ҳаётидаги туб бурилишлар. *Innovative Technologies in Construction Scientific Journal*, 1(2992-8893).
13. Салимов, Б. Л. (2023). 51. ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИККИ ЁҚЛАМА ТАЪСИРИ. *Inntechcon. uz*, 1(0000).
14. Salimov, B. L. (2023, May). NEGATIVE CONSEQUENCES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY DEVELOPMENT. In *International Conference" Law, Economics and Tourism sciences in the modern world"*. (Vol. 1, No. 2, pp. 5-10).
15. Mamanovich, R. K. (2021). Components of political culture in political processes. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, 11(2), 953-959.
16. Rasulov, H. M. (2021). ELECTION PHENOMENON I THE PROBLEM OF IMPROVING THE ELECTRIC CULTURE OF THE POPULATION. *ВОСТОЧНО ЕВРОПЕЙСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ*, 75(part 6), 28.
17. Расулов, Х. (2021). Ҳукуқий маданият: муаммонинг ижтимоий-сиёсий омиллари. *Общество и инновации*, 2(10/S), 335-342.
18. Salimov, B. L., Tursunov, S. R., & Haydarov, M. N. U. (2023). SYNERGETIC APPROACH IN THE ANALYSIS OF SOCIAL RELATIONS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 1001-1007.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI EKOLOGIK TARBIYALASHDA IJTIMOYIY ZARURIYAT SIFATIDA

Ravshanova Nargiza Norboevna

Nizomiy nomidagi TDPU “Maktabgacha ta’lim texnologiyasi” kafedrası
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Norqulova Latofat Sherali qizi

Nizomiy nomidagi TDPU Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Maktabgacha ta’lim turli yosh guruh bolalarida ekologik ong elementlarini shakllantirish, ekologik elementlar bola ongida tabiat to‘g‘risidagi tasavvur, atrof-olam to‘g‘risidagi tushunchalarining mazmun va moxiyati bilan aniqlanishini shakllantirish. Tabiatda sodir bo‘ladigan hodisalar tabiiy ofatlar, insonlar tomonidan yetqazilan zararlar, to‘g‘risidagi elementlar ekologik ta’lim faoliyatida bola ongiga singdirish lozim.

***Kalit so‘zlar.** ekologik ta’lim, ekologik tarbiya, bioloya pedagoglarini, biologik ta’limi nazariyalari, modellarini loyihalashtirish, kontseptual, integrativligi, gumanistik yo‘nalishlar, atrof-olam, ijtimoyi muhit.*

КАК СОЦИАЛЬНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ В ЭКОЛОГИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Равшанова Наргиза Норбоевна

Кафедра “Технология дошкольного образования” ТГПУ им Низами доктор
философии по педагогическим наукам (PhD., и.о., доцент

Норкулова Латофат Шерали

Магистрант 1 курса направления дошкольного образования ТГПУ им.
Низами

АННОТАЦИЯ

Дошкольное воспитание формирование элементов экологического сознания у детей разных возрастных групп формирование представления о природе в сознании ребенка, отождествление элементов окружающей среды с содержанием и сущностью его представлений об окружающем мире. Элементы о природных явлениях, стихийных бедствиях, вреде, причиняемом людьми, должны быть привиты в сознании ребенка в экологической образовательной деятельности.

***Ключевые слова.** проектирование, концептуализация, интегративность, гуманистические направления экологического образования, экологического*

воспитания, теории, модели биологического воспитания педагогов, биологического воспитания, окружающего мира, социальной среды.

AS A SOCIAL NECESSITY IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOLERS

Ravshanova Nargiza Norboevna

Department of “Technology of preschool education” of Nizami TSPU associate
philosophy in pedagogical sciences (PhD), Dosent

Norkulova Latofat Sherali

Master's student of the 1st year of the direction of preschool
education of TSPU. Nizami

ABSTRACT

Preschool education formation of elements of ecological consciousness in children of different age groups formation of an idea of nature in the child's mind, identification of environmental elements with the content and essence of his ideas about the world around him. Elements about natural phenomena, natural disasters, harm caused by people should be instilled in the child's mind in environmental educational activities.

Keywords. *design, conceptualization, integrativity, humanistic directions of environmental education, environmental education, theories, models of biological education of teachers, biological education, the surrounding world, social environment.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi “Maktabgacha ta’lim tizimida ilk ekologik ta’limni takomillashtirish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasida ilk ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 27 maydagi 434-son qarori asoslanib, maktabgacha ta’lim tizimida uzviylik asosida ilk ekologik tarbiyani ta’lim faoliyatini sivilizasiyaning hozirgi va kelajakdagi holati o‘rtasidagi bog‘lovchi vosita sifatida ta’limiy faoliyatni olib bordik. Pedagogkni maqsadi ta’lim-tarbiyani asosi xisoblanadi, pedagog o‘ziga xos shakl-usullar orqali insoni xayotga tayyorlaydi, inson bilim natijalarini tarbiyasida ko‘rsatadi. Ta’lim malaka va ko‘nikmalar orqali shaxsda tarbiyaning rivojlantirishdir.

Hozirgi vaqta O‘zbekistonda ekologik madaniyatni rivojlantirish maqsadida bir qancha loyihalar olib borilmoqda misol sifatida, YXHT loyihalari Koordinatorining idorasi, Maktabgacha ta’lim vazirligi, “SVB Advisory” Britaniya-O‘zbekiston barqaror rivojlanish kompaniyasi va “Hashar Week” ijtimoiy loyihasi bilan birgalikda

O‘zbekiston Respublikasida mavjud maktabgacha ta’limda ekologik ta’lim va tarbiyani joriy etish dasturini boshladi. Loyiha doirasida «Qiziqarli chiqindi» didaktik o‘yinini va o‘qitish metodikasini aprobechasiyasi uchun maktabgacha ta’lim tashkilotlari tanlab olindi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni turli xildagi chiqindini saralashga, chiqindi bilan to‘g‘ri ishlashga o‘rgatishga, shuningdek bolani mehnatga o‘rgatishga qaratilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI:

Maktabgacha ta’lim tashkilotida bolalarga ilk ekologik ta’lim-tarbiya berish muammosi, uning nazariy va amaliy ahamiyati pedagogik jarayonlarda o‘rganilgan bo‘lsada, ko‘pgina jihatlarga e’tibor qilinmaganligining mavjudligi, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya faoliyatida bolalarni ekologik tarbiyalashda muammosini yanada chuquroq o‘rganishni taqazo etadi. (O.U.Xasanboyeva, X.D.Djabborova, R.O. Boboyorov, N. Ravshanova, V.V. Zotov, H.H Gara, S.Rubinshteyn , S.N Nikolayeva , V.N. Ogonkov, D. S. Gordeyeva, N.M Kot, A.R. Axmetshina, N. S Zotova, A.V Mironov va boshqalar) ekologik tarbiyaning global jarayonlarida globallashtirish tendentsiyalari, fanlar majmuasini birlashtirish, maktabgacha ta’limning milliy o‘ziga xosligini saqlash va mustahkamlash lozim.

Vazifalar: O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi, jahon hamjamiyatiga yuz tutishi, rivojlangan mamlakatlar bilan iqtisodiy, madaniy ma'rifiy, diplomatik aloqalarning yo'lga qo'yilishi barcha jabhalar kabi ta'lim tizimini isloh qilishni talab etdi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunida ta'lim mamlakatimizning ijtimoiy taraqqiyot sohasida ustuvor yo'nalish deb e'lon qilingan.

Mazkur hujjatda mamlakatimizning ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari etib, jumladan, quyidagilar qayd etilgan:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta'lim uzluksizligi va izchilligi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqdligi;
- ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondoshuv;
- bilimli bo'lish va iste'dodni rag'batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish;

Ma'lumki, mamlakatimizning ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari uzviy ravishda uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatish prinsiplariga bevosita ta'sir ko'rsatadi va ularni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, zamon talablari asosida qayta qurish, uzluksiz ta'lim tizimining turlari, ta'lim muassasalari oldidagi

vazifalar, kadrlar tayyorlash milliy modelini amaliyotga tatbiq etish masalalari bilan bir qatorda uzluksiz ta'lim tizimining quyidagi faoliyat ko'rsatish prinsiplari qayd etilgan.

1. Ekologik ta'limning ustuvorligi ta'lim-tarbiya jarayonining samarali tashkil etilishi va rivojlantirilishi jamiyatimizdagi ustuvor yo'nalish sanaladi. Ta'limning ustuvorligi yuksak ma'naviyatli, bilimli va salohiyatli barkamol shaxsning shakllanishiga zamin yaratadi.

2. Ekologik ta'limning demokratlashuvi ta'lim va tarbiya uslublarini tanlashda, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va boshqarishda ustoz va tahsil oluvchining hamkorligiga asoslanadi.

3. Ekologik ta'limning insonparvarlashuvi - inson qobiliyatlarini to'liq ochilishi va bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarning qondirilishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligining ta'minlanishi, inson, jamiyat va atrof-muhitning o'zaro munosabatlarini uyg'unlashtirishga asoslanadi.

4. Ekologik ta'limning ijtimoiylashuvi - ta'lim oluvchilarda ongli intizom, insoniy qadr-qiyamat tuyg'usi, yuksak ma'naviyat, ijtimoiy normalarga asoslangan xulq-atvor, estetik boy dunyoqarash, mantiqiy va ijodiy fikrlashni tarkib toptirish nazarda tutiladi.

5. Ekologik ta'limning milliy yo'naltirilganligi - ta'limning milliy tariximiz, xalq an'analari va urf-odatlarini bilan uzviy uyg'unligi, O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmatlashni ta'minlaydi.

6. Ekologik ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi har tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishni nazarda tutadi.

7. Iqtidorli yoshlarni aniqlash ta'lim jarayonini differensiallashtirish va individuallashtirish, iqtidorli yoshlarga ta'limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratishni ko'zda tutadi. Respublikamizda olib borilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlarning muvaffaqiyati uzluksiz ta'lim tizimining barcha turlarida ekologik ta'lim-tarbiya jarayoni tashkil etiladigan o'qitish prinsiplari ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari va uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatish prinsiplariga qanchalik mos kelishi va ularni amaliyotga joriy etishga safarbar etilganligiga bog'liq.

Maktabgacha ta'lim turli yosh guruh bolalarida ekologik ong elementlarini shakllantirishda, ekologik elementlar bola ongida tabiat to'g'risidagi tasavvur, atrof-olam to'g'risidagi tushunchalarining mazmun va moxiyati bilan aniqlanadi. Tabiatda sodir bo'ladigan hodisalar tabiiy ofatlar, insonlar tomonidan yetqazilan zararlar,

to'g'risidagi elementlar ekologik ta'lim faoliyatida bola ongiga singdirish lozim. Albatta faoliyatdan oldin, bolani yosh xususiyatlari inobatga olgan xolda, turli xil metod va ussulardan foydalanib ta'limiy faoliyatlar olib boriladi, shunda bolada malaka va ko'nikma shakillanadi, faoliyat bilan bog'liq bo'lgan harakatlar tabiatni saqlash xarakteriga ega bo'lishi kerak.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, ta'limiy faoliyatning maqsadi bolaga ta'lim-tarbiya berish, shunday ekan biz ta'lim faoliyatiga o'zgacha yondashuvlar orqali ma'lum natijaga erishamiz. Misol sifatida, maktabgacha ta'limda, turli yosh gurux bolalariga uzviylik asosida ilk ekologik tarbiya berishda ta'lim faoliyatini to'g'ri tashkil etish, mavzuga oid jixozlash, (adabiyotlar, krassvordlar, topishmoqlar, AKT, didaktik, xarakatli o'yinlar) ekologik tarbiya tushunchalarini muammosiz o'zlashtirishiga asos bo'ladi. Maktabgacha ta'lim tizimida ekologik ta'lim, yani konsepsiyasini rivojlantirishda integrasiyalashgan ta'limga urg'i berish, ekologik ta'limni samarali usullarini ishlash, maktabgacha ta'limga oid metodik, o'quv qo'lanma va dasturlarini yaratish, ekologiyaga oid adabiyotlar turini ko'paytirish nazarda tutilgan. Maqsad, ilk ekologik ta'lim-tarbiya orqali, ekologik muammolarni oldini olish, atrof-muxitga nisbatan madaniyat, milliy va umuminsoniy axloq, ilk ekologik tushunchalarni shakllantirishni nazarda tutadi. **Yangilik:** Inson hayotida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, sport odatlari bilan birga zamonaviy ekologik ko'nikmalar va tabiiy marosimlar keng o'rin olgan. Aynan ilk ekologik tarbiya inson va tabiat o'rtasidagi munosabat va muvozanatga bog'liqliq, ta'limiy faoliyat jarayonida ko'nikmalarni va tabiatni asrash, shaxsiy gigiyenik qoidalarni ilk yoshdan boshlash va uzviylik asosida davom ettirib borish maqsadga muvofiqdir.

Ekologik tarbiyani oiladan, kichik yoshdan boshlash, uzviylik asosida tizimli ravishda maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan keyin o'rta ta'limda davom ettirish maqsadga muvofiqdir. Dastlabki ilk ekologik tarbiya asosi, bolaning kundalik faoliyatidan boshlanadi, ozoda yurish, mexnatsevarlik, uy xayvonlari va xona gullarini parvarish qilish, ifloslantirmaslik, ya'ni chiqindilarni maxsus axlat idishiga tashlash, daraxt shoxlarini sindirmaslik, atrof muhitni ozodaligi uchun ma'suliyatli bo'lishni, jonli, jonsiz tabiatga muruvvatli bo'lishni shakllantirib borish muhim ahamiyatga ega.

TAHLIL VA NATIJALAR:

Demak, ekologik madaniyat tabiatni ilmiy anglashdir, insonni tabiatga bo'lgan munosabat natijasi ekologik madaniyatining ko'zgisidir. O'z navbatida aytishimiz mumkin, tabiatda mavjud jonzotlari ichida, faqat inson o'zida ekologik madaniyatni, tabiatga nisbatan shakllantiradi. Inson va tabiat, bog'liqligini kundalik bir kunlik, bir soniyalik hayot misolida ko'rishimiz mumkin. Aytaylik o'n daqiqada butun yer

yuzida kislorod yo‘q bo‘ldi deylik, natija butun yer yuzida hayot tugaydi, shunday ekan kislorod manbasi daraxt, o‘simlik, gullarni ekib parvarishlab atrof muhitni ko‘kalamzorlashtirishni bolalar o‘rtasida targ‘ib qilishni kuchaytirishning ayni vaqti.

XULOSA VA TAKLIFLAR:

Maktabgacha ta‘limda tizimida, uzviylik asosida ilk ekologik tarbiya berishda, nazariy va amaliy faoliyatlar jarayonida, bola faoliyatiga yaqin bo‘lgan usullardan foydalanib, inson va tabiatning o‘zaro bog‘liqligini, faoliyat jarayonida jamoa bo‘lib yil fasllari o‘zgarishiga qarab jonli tabiat vakillariga yordam berishlari kuzatiladi. Masalan qish faslida qushlarning yemishlari qor tagida qolishini hisobga olgan holda jamoaviy tarzda tarbiyachilar boshchiligida tarbiyalanuvchilar bilan birgalikda donxo‘raklarni ommaviy yasash va MTT ichidagi daraxtlarga ilib chiqish va muntazam qor yoqqan vaqtlarda donxo‘raklarga qushlar uchun yemish don qoldirishni odat qilish. Bolalarning ekologik tarbiyasi faqat ekologik-ma‘rifiy yoki atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlarini tashkil etish bilan cheklanib bo‘lmaydi. Shunday ekan, ilk ekologik bilimlarning keng doirada, motiv, inovasion, kognitiv yondashishlar orqali, bola ongiga ekologik muammolar, ilmiy munosabatlar asosida shakllantirish zarurati bilan, ekologik tarbiya ta‘limi jarayonida mustaxkamlanib o‘z samarasini beradi. Ekologik tarbiya mazmun-moxiyati, umumbashariy insoniy qadriyatlar asosida ta‘limiy faoliyatlar olib borilsa, bolada tabiat bilan bog‘liq milliy qadriyatlarga nisbatan ijobiy tasavvurlar shakllanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Ravshanova N.N. Maktabgacha yoshdagi bolalarda uzviylik asosida ekologik tarbiya tushunchalarini shakllantirish.//monografiya/ T. : Nizomiy nomidagi TDPU, 2022 y
2. Tolipova J.O., Fofurov A. Biologiya o‘qitish metodikasi. - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.
3. Tolipova J.O. Biologiyani o‘qitishda innovasion texnologiyalar. - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2014.
4. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In Archive of Conferences (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
5. Ravshanova, N. N. (2020). THE PRINCIPLE OF CONTINUITY IN ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(6), 369-374.

6. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
7. Xolto'rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
8. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
9. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
10. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O 'STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
11. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
12. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
13. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА'ЛИМИГА ТАЙЙORLASH JARAYONIDA ТAYANCH КОМПЕТЕНСИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
14. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
15. Садиқова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.

16. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.
17. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
18. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
19. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
20. Radjapova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.
21. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.

CHET TILINI O'RGANISHDA TARJIMANING ROLI

Muminova Dilshodaxon Abduvaxitovna

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Dotsent v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tel: +998997608887,

e-mail: dilshodamuminova110@gmail.com

ANNOTATSIYA

Chet tilini o'rganishda tarjimaning roli, til o'rganish usuli sifatidagi samaradorligi va til o'rganishdagi ahamiyati ulkan bo'lib, mazkur maqolada aynan bu usulning talabalarni o'qitishdagi ahamiyati keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: metodika, zamonaviy yondashuvlar, ta'lim va til, tarjima amaliyoti, tarjima pedagogikasi, aslyat matni.

ABSTRACT

The role of translation in learning a foreign language, its effectiveness as a language learning method, and its importance in language learning are huge, and the importance of this method in teaching students is widely covered in this article.

Key words: methodology, modern approaches, education and language, translation practice, translation pedagogy, original text.

KIRISH

Bizga ma'lumki, xorijiy tillarni o'qitish va o'rganishdagi eng samarali yondashuvlar masalasi ko'p yillar davomida muhokama qilingan va ular ustida bir qancha tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

XX asrning boshlarida til o'qitishning zamonaviy yondashuvlariga asos solingan va ularning rivojlanishi bugungi kunda auditoriyada qo'llaniladigan til o'qitish va o'rganish usullari uchun asos bo'lgan. Yillar davomida ko'plab til o'qitish va o'rganish borasidagi yondashuvlar o'z davrida til o'qitish metodikasida ustunlik qilib keldi. Har bir dominant usul yoki yondashuv o'zi ishlab chiqilgan muayyan davrning g'oyalari va innovatsiyalarini o'zida aks ettiradi. Jamiyatning qadriyatlari va g'oyalari o'zgara boshlagach, ta'lim va til o'rganishga oid g'oyalar ham rivojlanib boradi. Mana shunday rivojlanish davrida chet tilni o'qitish va o'rganishda tarjima ham o'ziga xos ahamiyat kasb etdi.

Chet tilni o'rganishda tarjimaning roli bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularda tarjimani til o'rganish usuli sifatida samaradorligi va til o'rganishdagi ahamiyati e'tirof etilgan. Jumladan J.Pim "tarjimani ikki tilda mustaqil ravishda o'qish, tinglash, gapirish va yozish bilan bir qatorda, til auditoriyasida qo'llanilishi kerak bo'lgan beshinchi ko'nikma" deb hisoblash kerakligini ta'kidlaydi. Uning

fikricha, agar dars jarayonida bu amaliyot amalga oshirilsa, til o'rganish mashqlarida tarjima amaliyotining qo'llanilishi tarjimani o'qitish usuli sifatida rivojlanishiga olib kelishi mumkin bo'ladi. Bu, shuningdek, dars jarayonida til o'qitish va o'rganishda tarjimaning o'rni va qo'llanilishini kuchaytiradi. Aytish mumkinki, tarjima hech bir holatda auditoriyada o'qitishdan butunlay chetda qolmasligi maqsadga muvofiqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

An'anaviy tarjima mashg'ulotlari mavjud yondashuvlarda eng samarali deb hisoblangan til o'rganish usullariga mos ravishda o'zgartirilishi kerak. Jumladan, kommunikativ mashqlarni tarjima bilan birgalikda bajarish tadqim etilayotgan axborotni yanada samarali bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Shu o'rinda tarjimaning asosiy mohiyatiga e'tibor qaratsak. G'. Salomov "tarjimaning bosh xossasi uning boshqa til vositalari bilan qayta yaratishdan iborat ijodiy jarayon, so'z san'ati ekanligini" ta'kidlab o'tgan. Bu fikrni mulohaza etgan holda tarjimaga so'z san'ati, deb ta'rif bersak to'g'ri bo'ladi.

Chunki, o'zga tildagi ma'lumotni o'z tilida qayta bayon etish so'z san'ati bilan bog'liq hodisadir. Tarjima – badiiy va lug'at faoliyatining o'ziga xos turi. Tarjima badiiy, ilmiy ijod kabi til, tafakkur va fantaziya bilan ish ko'radi. Q. Musaevning fikriga ko'ra, "insoniyat faoliyatining murakkab shakli bo'lmish tarjima – bir tilda yaratilgan nutqiy ifodani (matnni), uning shakli va mazmun birligini saqlagan holda, o'zga til vositalari asosida qayta yaratishdan iborat ijodiy jarayondir". Darhaqiqat, tarjima – ijod mahsulidir. Bir tildagi ijod mahsulini o'zga tilda yaratish ijodkorning ijod mahsuli hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda Q.Musaev fikriga qo'shilamiz.

A. Rojoning fikrining takidicha esa, "ikki til o'rtasidagi tarjima jarayoni tarjimon tomonidan biror asliyat tilidagi yozma matnni tarjima tilidagi yozma matnga, biror asliyat tilidagi og'zaki matnni boshqa tarjima tilidagi og'zaki matnga o'zgartirishdir". M.Snel-Xornbi esa, tarjimaga "bir tilda ifodalangan axborotni boshqa tilga o'girish yoki o'sha tilning belgilarini joylashtirish jarayoni yohud harakati" deb ta'rif beradi. J.Katfordning fikricha esa "tarjima bir tildagi matn materialini boshqa tildagi matn materialining ekvivalenti bilan almashtirishdir".

R.Bellning ta'kidlashicha "tarjima asliyat tilida ifodalangan narsaning semantik va stilistik ekvivalentligini saqlagan holda tarjima tilida ifodalashdir".

Ye.Nayda va S.Taber "tarjima manba tilidagi ma'lumotni, birinchidan, ma'no terminlari, ikkinchidan, uslub terminlari jihatidan eng yaqin ekvivalentini tarjima tilida qayta yaratishdan iborat," jarayon deb hisoblaydi. Demak, olimlarning tarjimaga bergan tavsif va ta'riflarga yondashgan holda tarjimani quyidagicha izohlash mumkin: tarjima asliyat matnidagi og'zaki yoki yozma shakldagi har qanday

soʻz, gap, matn va hokazolarni, asliyat va tarjima tillarining lingvistik: sintaktik, semantik, stilistik xususiyatlari hamda ekstralingvistik: lingvokulturologik, pragmatik va kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda tarjima tiliga olib oʻtish jarayonidir.

K.Klaudi tarjima pedagogikasi borasida soʻz ketganda “pedagogik tarjima” va “asl tarjima” oʻrtasidagi farqni koʻrsatib oʻtish lozim ekanligini takidlab oʻtadi .

Ular oʻrtasidagi farq uchta belgiga asoslanadi: tarjimaning vazifasi, obʻekti va tarjima kimga moʻljallanganligi. Pedagogik tarjimada tarjima jarayoni til oʻrganishda muhim usul sifatida qaraladi; tarjima qilishdan maqsad oʻquvchiga tillar oʻrtasidagi farqlardan xabardor boʻlib, ushbu farqlarni anglay olishga yordam berish hamda tilni bilish darajasini tekshirishdan iborat. Asl tarjimada esa tarjima qilish jarayonining maqsadi asliyat matn oʻz kontekstida qanday ishlayotgan boʻlsa, tarjima matn kontekstida ham xuddi shunday ishlaydigan tarjima matnini yaratishdir.

Shuning uchun ham pedagogik va asl tarjimada tarjimaning oʻrni va vazifasi juda xilma-xildir: birinchi holatda tarjima til oʻrganish jarayonidagi usul boʻlsa, ikkinchi holatda esa tarjima ushbu faoliyat jarayonining asosiy maqsadi hisoblanadi.

Pedagogik tarjimaning maqsadi “til oʻrganuvchining tilni bilish darajasi” haqida maʼlumot olishdir va pedagogik tarjimani qabul qiluvchisi bu – oʻsha maʼlumotga harihoh boʻlgan til oʻqituvchisi yoki imtihon oluvchisidir. Asl tarjimaning maqsadi esa “manba matnida mavjud boʻlgan voqelik haqidagi maʼlumot” va bu maʼlumotni turli tillarda soʻzlashuvchilarga yetkazish boʻlib, qabul qiluvchi esa “voqelik haqida maʼlumot olishni istaydigan tarjima tili oʻquvchisi” hisoblanadi. A. Vermes toʻgʻri takidlaganidek: “pedagogik tarjimada asosiy eʼtibor tilga, professional tarjimada esa tilning mazmuniga qaratiladi”. Bundan tashqari, pedagogik tarjimalar odatda talabalarning til koʻnikmalarini rivojlantirish maqsadida ularning til bilimlarini tekshirish va baholash uchun qoʻllaniladi. Asl tarjimalar kamdan-kam hollarda baholanadi. Ayrim baholanadigan tarjimalar ham mavjud boʻlib, ular odatda adabiyotshunoslar tomonidan koʻrib chiqiladi.

Xulosa oʻrnida shuni aytishimiz mumkinki Tarjima oʻquvchini ikki tilni solishtirish va qiyoslashga va ular oʻrtasidagi tarkibiy farqlarni bilishga yordam beradi, bu esa yangi tilni oʻrganishda juda samarali boʻladi. Tarjima til oʻrganishda samarali qoʻllanishi uchun tarjima soʻzlarni birma-bir oʻgirish emas, balki maʼnoni olib oʻtishga eʼtibor qaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI (REFERENCES)

1. Bell R. Translation and Translating. – London and New York: Longman, 1991. – P.5.
2. Catford J. A Linguistic Theory of Translation. – London: OUP, 1965. – P.20.

3. Ingo, R. 1989. Kääntäminen kielenopetuksessa. In Nuopponen & Palmberg (eds.), 61-67.
4. Klaudy K. 2003. Languages in Translation. Budapest: Scholastica.
5. G'afurov I, Mo'minov O, Qambarov N. Tarjima nazariyasi. –T.: Tafakkur bo'stoni, 2012. – B.7.
6. Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – T: Fan, 2005. – B.8.
7. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – T.: O'qituvchi, 1978. – B.93.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI RAHBARLARINING KOGNITIV KOMPETENTLIGI

N.M.Ergasheva

Halqaro Nordik universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarini kongutiv kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha nazariy bilimlar va uslubiy ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: kongutiv, kompetensiya, kompetentlik, umumiy, maxsus, ekstremal, metodik, ijtimoiy, nazariy, shaxsiy, kasbiy kompetentlik, bilim, ko'nikma, rivojlanish.

ABSTRACT

The article presents theoretical knowledge and guidelines for the formation and development of professional competence of a preschool teacher.

Key words: competence, competence, general, special, extreme, methodical, social, personal, professional competence, knowledge, skills, development.

KIRISH

Ta'lim sifatining takomillashib borishi natijasida bugungi kun yoshlarining ma'naviy qiyofasi va maqsadlari ham o'zgacha ko'rinish kasb etmoqda. Har bir yosh kadrlar o'z faoliyatini o'ziga xos yo'nalishda tashkil etish yo'llarini aniqlashga intilib bormoqda. Shu o'rinda maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari hamda ushbu faoliyatga kirib kelayotgan bo'lajak tarbiyachilar ham o'zida kasbiy layoqatni oshirish uchun tinimsiz izlanishda davom etmoqdalar.

Zamon rivojlanib borar ekan, har bir faoliyat o'zida yangicha usullarni qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi. Xususan, maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishning eng muhim bo'g'inida turganliklari tufayli, mazkur yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi pedagoglar zimmasiga chuqur mas'uliyatni yuklaydi. Bu mas'uliyatli vazifani samarali ado etishda tarbiyachi o'zida kasbiy kompetentlikni shakllantirgan bo'lishi g'oyatda muhimdir.

Kompetentlik – kasbiy mahorat belgisi sifatida pedagogdan talab qilinayotgan xususiyatdir. “Kompetentlik” so'zining ma'nosi xabardorlik, obro', o'z sohasi bo'yicha keng qamrovli tushuncha va tajribaga ega bo'lish bilan belgilanadi. Kompetentsiya-shaxsiy sifat bo'lib, turli xil vaziyatda pedagogik faoliyat va ijtimoiy hayotda ifodalanadigan qobiliyat, bilim, ko'nikma va malaka hisoblanadi.

“Kompetentsiya” va “kompetentlik” atamaları o'zakdosh so'zlar bo'lib, ular g'arb ilmiy adabiyotida XX asrning 60 yillari oxiri, 70 yillarda paydo bo'ldi. “Kompetentsiya” atamasi milliy pedagogikada XX asrning 90 yillaridan e'tiboran

ishlatila boshlandi Bugungi kunda davlatimiz tomonidan ko'rsatilayotgan e'tibor va g'amxo'rlik barcha tarbiyachi hamda pedagoglarning o'z ustida ishlashi, tinmay izlanish olib borishi hamda ta'limiy faoliyatlarni zamon talablari darajasida, ilmiy asosda tashkil etishlari uchun zaruriy sharoitlarni yaratib berish bilan bir qatorda bu sohaga yosh mutaxassislar kelib qolishiga imkoniyat yaratmoqda, bu esa o'z navbatida maktabgacha ta'limtashkilotirahbarlari oldiga yanada yangi vazifalar qo'yadi. Jaxon ta'lim jarayonida kognitiv kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish miqiyosida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbatining YUNESKO tomonidan 2030 yilda belgilangan xalqoro ta'lim kansebsiyasida "Butun hayoti davomida sifatli talim olish imkoniyarini yaratish" dolzab vazifa sifatira belgilandi. Boshqaruv faoliyati mazmuni, talablari va yo'nalishlarini takomillashtirib borishni rahbar hodimlarni kasbiy faoliyatga tayorlashda kognitiv va kompetensiyaviy yondashuvlar talab etmoqda. Shunga ko'ra, raqobatbardosh va malakali rahbar xodimlarni tayorlashda xamda malakasini oshirishda bilimlarini amalyotda qo'llash katta axamyat kasb etadi. jamiyat rivojining turli soxalariga Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining kognitiv kompetentligini rivojlantirishni didaktiv tizimini takomollashtirishga aloxida etibor qaratilmoqda. Ayniqsa bo'lajak rahbarlarni pedagogik-psixologik xususiyatlari rivojlantirish turli axborotlashtirish sharoitida ularni masofaviy talimni samarali tashkil etish malakasini tarkip toptirish muhim axamyat kasb etadi. Shuningden maktabgacha talim tashkiloti rahbarining kognitiv kompetentligini oshirishda o'z dolzarbligini saqlab qoladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisida kasbiy kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirishda kasbiy kompetentlik sifatlarini pedagog shaxsiy xislatlari bilan muvofiqlashuviga e'tibor qaratish lozim. Pedagogning xulq-atvori va qiziqishlari uning kasbiy yuksalishida ta'sir ko'rsatadi. O'z kasbiga nisbatan mehr, doimiy izlanish va aniq maqsadlar orqali harakatlanish kasbiy kompetentlikni takomillashtiradi.

Tarbiyachining kasbiy kompetentligini ko'rsatuvchi sifatlar quyidagilar sanaladi:

- Pedagogika va psixologiyaga doir bilimlarga ega bo'lish;
- O'z ustida ishlash;
- Ta'lim jarayonini rejalashtirish, bolalar bilimni baholay bilish;
- Bolalarda motivatsiyani shakllantirish;
- AKTni bilish;
- Ta'lim faoliyatiga yangilik kiritish;
- Bolalar yosh xususiyatlari va individual ishlash yo'llarini mukammal bilish;
- Xorijiy tillar va zamonaviy sohalardan biri haqida xabardor bo'lish.

Kasbiy kompetentsiyani shakllanishi o‘z-o‘zini tahlil qilish, zarur narsalarni anglash, o‘zini rivojlantirishni rejalashtirish maqsad, vazifa belgilash, o‘zini namoyon etish va kamchiliklarini tuzatish bosqichlarini qamrab oladi.

Tarbiyachilarda kasbiy kompetensiyani rivojlanishini aniqlashda, kasbiy kompetensiya moduli yaratiladi. Ya’ni, bunda kasbiy kompetenlikni tashkil qiluvchi muhim komponentlarni aniqlashdan oldin, uning yaxlit manzarasi yaratiladi. Kasbiy bilim va tushunchalarni egallashdan avval kasbga nisbatan mehr va qiziquvchanlik aniqlashtiriladi. Qachonki, kasbiy faoliyat egasi o‘z faoliyatiga mehnat deb emas, sevimli mashg‘ulot sifatida qarasa unda ijodiy qobilyat rivojlanib boradi. Kasbiy kompetensiya moduli bu – qiziqish va ishtiyoq bilan kasbiy bilim va tushunchalarni egallash, bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash asosida kasbiy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va faoliyatni qadriyat sifatida baholashga erishishdan iborat. Mazkur modul egasiga aylanish kasbiy faoliyatda duch kelinadigan turli holatlarda samarali yechimlardan avtomatik foydalanish ko‘nikmasini vujudga keltiradi.

Maktabgacha ta’lim bolani yangi hayot pog‘onasiga tayyorlashdek muhim vazifani bajaradi. Bolaning ijtimoiy hayotga kirib borishining dastlabki bosqichi tabiiyki, oson kechmaydi. Chunki bola faqatgina ota-onadan iborat bo‘lgan tor doiradan tashqariga chiqadi va jamoaviy hayotga qo‘shiladi. Bu jarayon turlicha individual xususiyatli bolalarga turli xil ta’sir ko‘rsatadi. Tarbiyachining vazifasi bolaning jismoniy va ruhiy xususiyatlaridan kelib chiqib, uni jamoaviy hayot tarziga ko‘niktirish va jamoada erkin yashash malakasini shakllantirishdir.

Hozirgi zamonda maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarining kognitiv kompetentligini metodikasini nazariy asoslashda mazmun mohiyatiga etibor qaratish tushunchalarining nisbati yo‘nalishidagi muammolar eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bularning ichida ko‘proq yo‘nalishi Maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarining faoliyati pedagogik faoliyatdan iborat bo‘ladi. Maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarining kognitiv kompetentligini rivojlantirishda, maktabgacha ta’lim sohasi uzluksiz ta’lim tizimining dastlabki bo‘g‘ini bo‘lishi bilan birga keyingi ta’lim tizimida, rahbarlikka tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda bu ta’lim sohasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishi bejiz emas. Bu borada davlatimiz tomonidan qabul qilingan qator farmon, qaror va farmoyishlardir O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi PQ-4312-sonli O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi, 2017-2021yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-2707-sonli, 2017 yil 30 sentabrdagi —Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PF-5198-

sonli Farmoni, 2017 yil 9 sentabrdagi «Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3261-sonli qarori, shuningdek, Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018 yil 18 iyundagi qo'yiladigan davlat talablari kognitiv kompetentlika rahbar hodimlarni ta'lim muassasalarida aniq dasturlar orqali o'rganadi. Mirziyoyev "Har bir raxbarning faoliyat mezoni - bu xalqning orzu - umidlarini o'zi uchun asosiy maqsad qilib, ularni izchillik bilan ro'yobga chiqarishdan iboratdir" deb - rahbar shaxsiga qat'iy javobgarlik va ma'suliyat hissini yuklaganlar. Oxirgi yillarda inson omiliga e'tibor kuchaygani bois boshqaruv masalalariga ham qiziqish kuchaydi. Boshqaruv vazifalaridan yana biri fan taraqqiyotiga, olimlarga g'amx'orlik qilishdir" deb rahbarlikda insonparvarlik g'oyalari muhim o'rin tutishini yozib qoldirgan. "kompetensiya", kognitiv" tushunchalariga yanada ko'proq ilmiy asoslar keltirilganligiga guvoh bo'ldim. Rahbar kasbiy kognitiv kompetentligini tashkil etuvchi muhim tarkibiy qismlardan biri psixologik kompetentlikdir.

Rahbar pedagogning nutk madaniyati ta'lim jarayonini boshkarishda, keng kulamli ta'lim-tarbiya faoliyatini amalga oshirish-da xal qiluvchi, g'oyat muhim urin tutadi. Pedagog nutkining madaniyligi - uning bilim darajasi, aql-idrokining mantiqiy fikrlashdagi yetukligi bilan bir qatorda ona tilining boyligidan foydalana olishiga ham bog'liq.

Til - har bir pedagogning quroli, o'z fikr-munosabatlarining bevosita voqelikka chiqishidir. Donolar ta'kidlaganlaridek, inson aql-zakovati, tafakkuri va ongining eng boy yutuqlari, teran bilimlar, keng miqyosli ilm-fanlar, otashin xis-tuyg'ular nutqda ochik-oydin, jarangdor va jozibador ifodalanmas ekan, tinglovchiga noma'lum bo'lib qolaveradi. Binobarin, rahbar yoki pedagogning notiqlik vazifasi bayon etiladigan fikrlarni tinglovchilar bevosita qabul kilishlari uchun ularga qulayligini inobatga olishga erishishdan iborat. Bu esa notikning uz fikrini kandy shaklda ifoda kilishiga ham bog'liq.

Ta'lim tashkiloti rahbarlari, pedagoglarda muomala odobi, xulqi va notiqlik san'ati ta'lim-tarbiya sifatini oshirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar sirasiga kiradi. Rahbar pedagogning nutq madaniyati ta'lim jarayonini boshqarish, keng ko'lamli ta'lim-tarbiya faoliyatini amalga oshirishda hal etuvchi, g'oyat muhim o'rin tutadi. Pedagog nutqining madaniyligi – uning bilim darajasi, aql-idrokining mantiqiy fikrlashdagi yetukligi bilan bir qatorda ona tilining boyligidan foydalana olishiga ham bog'liq.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikacining 1997 yil 29 avgustdagi «Ta'lim to'g'risida»gi 464-I-sonli qonuni. O'zbekiston Respublikaci Oliy Majlicining Axborotnomasi, 1997 y., 9-con, 225-modda.

2. O‘zbekiston Respublikacida maktabgacha ta’lim konsepsiyasi. Qodipova F.R., Qodipova R.M., Vaxobova F.N. - T., 2000.
3. <http://opi.nuu.uz>.
4. Xolto‘rayeva, S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik bilim berish orqali fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning dolzarbligi. *Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman*, 579-581.
5. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
6. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
7. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O‘STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O‘RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
8. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).
9. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
10. Xolto‘rayeva, S. X. (2023). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА‘LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARBLIGI. *QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
11. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
12. Садиқова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.

13. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.
14. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
15. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.
16. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
17. Radjapova, Z., & Abdurafova, U. (2023). THE IMPORTANCE OF USING METHODS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH. *Science and innovation*, 2(B1), 337-340.
18. Tirkashevna, R. Z. (2023). PEDAGOGIK KOMPETENTLIK-SHAXSGA TA'LIM-TARBIYA BERISHNING MUHIM SHARTI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 9), 125-128.
19. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.
20. Ахмедова, Н. Э. (2022). МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАТИЖАСИДА ЁШЛАРНИ АҚЛИЙ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯЛАШ САЛОХИЁТИГА ТАЪСИР ҚИЛИШ ОМИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 41-45.
21. Artikbayeva, A. A. (2023). IJTIMOIY NAMKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPENTENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 187-190.
22. Artikbayeva, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL COOPERATION DURING THE QUALIFICATION PRACTICE. *Академические исследования в современной науке*, 2(4), 68-70.

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН МАДАНИЙ ВА
ГУМАНИТАР ҲАМКОРЛИК ҲИНДИСТОНИНГ ЮМШОҚ КУЧ
ОМИЛИ СИФАТИДА**

ҲИЛОЛА МУСТАПОВА

сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), ТДШУ

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ҳиндистоннинг Марказий Осиёдаги иштироки, давлатларaro ҳамкорликнинг изчил ва ажралмас қисми бўлган маданий-гуманитар йўналишидаги алоқалари хусусиятлари, Ҳиндистон минтақа давлатлари билан муносабатларида “юмшоқ куч”дан фойдаланишидаги имкониятлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: *Болливуд фильмлари, кўшиқлар, ҳинд телевизион сериаллари, ижобий имидж, йога машқлари, рақс санъати, ҳинд таълими, мусиқа фестиваллари*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется участие Индии в Центральной Азии, особенности культурно-гуманитарных отношений, которые являются последовательной и неотъемлемой частью межгосударственного сотрудничества, а также возможности использования «мягкой силы» в отношениях Индии со странами региона.

Ключевые слова: *Болливудские фильмы, песни, индийские сериалы, позитивный имидж, упражнения йоги, танцевальное искусство, индийское образование, музыкальные фестивали*

ABSTRACT

This article analyzes India's participation in Central Asia, the characteristics of cultural and humanitarian relations, which are a consistent and integral part of interstate cooperation, and the possibilities of using "soft power" in India's relations with the countries of the region.

Key words: *Bollywood Movies, songs, indian TV series, positive Image, yoga Practices, dance art, indian art, music festival*

Адабиётлар таҳлили ва методлар: *Мақола тайёрлаш жараёнида мавзуга доир инглиз, ҳинд ва рус олимларининг илмий ишларига мурожаат қилинди. Шунингдек, мақолада назарий-методологик, статистик таҳлил ва тизимлаштириш тамойиллари, шунингдек, қиёсий, тизимли таҳлил каби усуллардан фойдаланилди.*

Кириш. Ҳозирги халқаро муносабатларда давлатлараро ҳамкорликнинг изчил ва ажралмас қисмини маданий-гуманитар йўналишдаги алоқалар ташкил қилади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринли бўлади: “Маданий-гуманитар ҳамкорлик давлатлар ўртасидаги муносабатлар муҳитини шакллантиради, инсонларни бирлаштиради” [1]. Шу маънода, Ўзбекистон Республикасининг Ҳиндистон Республикаси билан маданий-гуманитар соҳалардаги алоқаларини йўлга қўйиши ва ривожлантиришини қатор омиллар билан изоҳлаш мумкин. Ҳар бир давлат янги ва энг янги даврда ташқи сиёсатида ўз маданиятига асосланган ўз брендини илгари сургани ҳолда маданий дипломатия жараёнида хорижликларга юксак маданияти (адабиёти, санъати, таълими ва шу кабилар)ни ҳам, анъанавий маданият (аҳоли орасида кенг тарқалган маданияти)ни ҳам кўрсатишга интилади[2].

Дунёдаги кўплаб инсонларнинг Ҳиндистон ҳақидаги тасаввурлари шаклланишида Болливуднинг ҳиссаси катта бўлиб, Марказий Осиё давлатлари ҳам бундан мустасно эмас. Ҳинд фильмлари собиқ Совет Иттифоқи таркибига кирган давлатларда илк бор 1950-йилларда оммалашган. “Жаноб 420” ёки “Диско раққоси” каби классик фильмларни мароқ билан томоша қилиб улғайган катта авлод вакиллари машҳур ҳинд фильмларининг кўшиқларини яхши эслашади. 2018 йил Ҳиндистоннинг собиқ ташқи ишлар вазири Сушма Свараж Тошкентга ташриф буюрган чоғида кекса бир ўзбек аёли таниқли Болливуд фильмидан кўшиқни маромига етказиб қуйлаганида ҳайратини яшира олмаган экан. Ташқи ишлар вазирлиги вакили Равеш Кумар юқоридаги ҳолатга тегишли роликни Инстаграмга жойлаштириб: “Болливуд чегара билмайди!” [3] деган сўзларни ёзиб қолдиради.

Бош вазир Нарендра Модининг 2015 йил Марказий Осиёнинг бешта давлатига амалга оширган ташрифи Ҳиндистон минтақа давлатлари билан муносабатларида ўз “юмшоқ куч”идан унумли фойдаланишига янги имкониятлар яратди. Ҳиндистон маданий маҳсулотлари собиқ совет давридан буён минтақада жуда машҳур бўлиб келган. Бу ердаги инсонлар ҳинд мусиқасини тинглашади ва ҳинд фильмларини мароқ билан томоша қилишади. Ҳиндистоннинг “Марказий Осиё билан боғланиш сиёсати” нафақат энергетика, хавфсизлик соҳаларида, балки сиёсат, маданият ва бошқа соҳаларда ҳам ҳамкорлик қилишга қаратилган яхлит сиёсатдир[4].

Болливуд фильмлари, кўшиқлари ва ҳинд телевизион сериалларининг Марказий Осиёда оммаланиши Ҳиндистоннинг минтақадаги ижобий имижини шакллантиришда муҳим омил ҳисобланади.

Муҳокама. Бугун Ҳиндистон телевидение ва кино саноатида маданиятининг қимматбаҳо қирраларидан унумли фойдаланиш билан бирга, ҳукумат бир қатор маданий ва маърифий алмашинув дастурларини ҳам ташкил қилмоқда. Маданий алоқалар бўйича ҳинд шеърларининг Марказий Осиё давлатларининг тилларига таржима қилинишини молиялаштиради ҳамда маданий фестивалларга ҳомийлик қилиб, минтақа бўйлаб рақс дасталари ва мусиқий гуруҳларнинг гастролларини ўтказди. Марказий Осиё давлатларида дунёнинг 160 дан ортиқ давлатида ўз амалий дастурларини таклиф қилаётган Ҳиндистоннинг Техник ва иқтисодий ҳамкорлик дастури (ИТЕС) фаолият олиб бормоқда. Тиббий ва техник салоҳиятни инобатга олган ҳолда кейинги йилларда, Африка мамлакатларидаги шифохона ва университетларга масофавий тиббиёт ва таълим соҳасида ёрдам берадиган Пан-Африка электрон тармоғи модели асосида Марказий Осиё минтақасининг бешта давлати учун ҳам тиббиёт ва таълимга мўлжалланган ана шундай электрон тармоқ яратиш режалаштирилган[5].

Ҳиндистон нафақат Марказий Осиёдан талабаларни таҳсил олишга қабул қилмоқда, балки талабалар алмашинуви дастурларидан ҳам кенг фойдаланишда давом этмоқда. Ҳар йили минглаб ҳиндистонлик талабалар тиббиёт соҳасида ўз таълимларини давом эттириш учун Марказий Осиё давлатларига келишмоқда. Сўнги йилларда Марказий Осиё мамлакатларида тиббиёт соҳасидаги ҳиндистонлик талабалар сони анча ошди[6].

Ҳозирги вақтда Ҳиндистон икки томонлама алоқаларнинг маданий жиҳатларини янада кучайтиришда ўзининг бой маданий меросидан кенг миқёсда фойдаланмоқда. Қозоғистоннинг Олмаота шаҳрида 1994 йилда ташкил қилинган марказ негизида 2007 йилда Остона (ҳозирги Нурсултон) шаҳрида Ҳинд маданий маркази ташкил этилди. Бу марказ қозоғистонликлар орасида машҳур бўлган ҳинд фильмлари, йога машқлари, рақс санъати ва ҳинд таълимини тарғиб қилиш борасида катта ишларни амалга оширмоқда[7]. Марказ ҳинд ва қозоқ мусиқа фестивалларига ҳам мезбонлик қилмоқда[8]. Икки мамлакатнинг маданият соҳасидаги тегишли мутасадди идоралари бошчилигида мунтазам равишда қозоқ ва ҳинд маданият кунлари ўтказиб келинмоқда. Шунингдек, қозоқ мусиқаси ва фольклор рақслари Ҳиндистонда анча таниқли ҳисобланади. Нурсултон шаҳридаги Свами Вивекананда (Swami Vivekananda) маданият маркази турли маданий тадбирларни ташкил қилиш билан шуғулланади, шу жумладан, йога, рақс ва мусиқа дарсларини ўтказиш, ҳинд фестивалларини нишонлаш ана шулар жумласидандир. Ҳиндистон Қозоғистон талабалари учун Ҳиндистоннинг маданий алоқалар кенгаши (The

Indian Council for Cultural Relations) стипендия дастурлари бўйича турли фанлардан стипендиялар ажратади[9]. Ушбу стипендия дастури бўйича Қозоғистонга ажратилган 15 та йўналиш мавжуд. Дастур Ҳиндистоннинг юзга яқин етакчи олий таълим муассасалари, шу жумладан, Ҳиндистон технологиялар институти ва мамлакатдаги хусусий коллежлар билан ҳамкорликни ўз ичига олади. 1992 йилдан бери Ҳиндистоннинг техник ва иқтисодий ҳамкорлик дастури (ИТЕС) бўйича мингдан ортиқ мутахассислар малака оширдилар. Таълим ва фан вазирлигининг таклифига асосан Ҳиндистоннинг техник ва иқтисодий ҳамкорлик (ИТЕС) дастури доирасида 2018 йил 25 июндан 3 августгача Қозоғистоннинг 25 нафар ўқитувчисига олти ҳафталик махсус курс ташкил этилди[10].

Ҳиндистон маданият вазирлиги кўмагида Қозоғистонда Ҳиндистон маданият фестивали ўтказилди[11]. 2017 йилдан бери 200 дан зиёд қозоқ миллатига мансуб талабаларга Маданий алоқалар бўйича кенгаш томонидан таклиф қилинган ўз таълимларини Ҳиндистоннинг олий ўқув юрларида давом эттириш имконини берувчи грантлар берилди[12].

Тожикистонда эса давлат мустақиллигига эришилганидан буён Ҳиндистон мамлакат ривожланишида муҳим стратегик ҳамкор сифатида баҳоланмоқда. Хусусан, 2006 йилда “юмшоқ куч” омили доирасида 0,6 млн АҚШ доллари миқдоридаги грант ҳисобидан Бедил номидаги Ахборот технологиялари маркази фойдаланишга топширилди. Лойиҳа олти йил давомида Ҳиндистон томонидан тўлиқ молиявий таъминланди ва Тожикистон давлат сектори учун IT-мутахассислар тайёрлаб берди. Бундан ташқари, Ҳиндистон энг замонавий муҳандислик институтини барпо этиб, 2011 йил 2 июнда фойдаланишга топширди, Тожикистондаги 37 та мактабда компьютер лабораториялари яратиш лойиҳасини муваффақиятли тарзда амалга оширди[13].

Маданий алоқаларни янада чуқурлаштириш ва кенгайтириш учун эса Душанбедаги Свами Вивекананд (Swami Vivekananda) маданият маркази Ҳиндистоннинг маданий алоқалар кенгаши томонидан юборилган ўқитувчилар махсус курсларни таклиф қилишмоқда. Марказда ҳинд тили дарслари ҳам мавжуд. Йога ҳам Тожикистоннинг маҳаллий аҳолиси орасида жуда машҳур. Ҳиндистон маданият маркази маҳаллий йога ўқитувчилари билан мунтазам тарзда йога дарсларини таклиф қилади. Ҳар йили «Халқаро йога куни» нафақат маданият маркази томонидан, балки Тожикистоннинг турли шаҳарларида кўплаб кишилар томонидан кенг нишонланади. 2020 йилда Тожикистонлик йога ихлосмандлари маданият Маркази томонидан ташкил этилган «Менинг

ҳаётим, менинг йогам» видеоблоглари танловида икки номинация бўйича иштирок этишди[14].

Шуниси эътиборлики, 1000 дан ортиқ тожик фуқаролари Ҳиндистоннинг техник ва иқтисодий ҳамкорлик дастури (ITEC) ҳамда маданий алоқалар бўйича кенгаш томонидан берилган давлат стипендияларидан фойдаланган ҳолда Ҳиндистоннинг олий ўқув юртларида таълим олиш имкониятига эга бўлдилар[15].

Шунингдек, Ҳиндистоннинг Тожикистонга гуманитар ёрдамлари ҳам салмоқли кўрсаткичларга эга. Ҳиндистон Помир ҳамда Рашт водийсидаги сув тошқини ва кўчки қурбонларига ёрдам бериш учун 2015 йилда 100 минг АҚШ доллари миқдорида гуманитар ёрдам кўрсатди. 2017 йил март ойида Тожикистонда табиий офатлар юз берганида гуманитар ёрдам сифатида яна 100 минг АҚШ доллар ажратган. 2018 йилда Ҳиндистон Тожикистоннинг турли ҳудудларига Россияда ишлаб чиқарилган 10 та тез тиббий ёрдам машинасини ҳадя қилди[16].

Ҳинд мусиқаси ва Болливуд фильмлари Тожикистонда жуда машҳур бўлиб, бу кўпинча мамлакатда ҳинд-урду тилларини ўрганишга катта қизиқиш борлиги билан боғлиқ. Бироқ тожик тилига таржима қилинаётган ҳинд фильмларининг йиллик сони Эрон фильмлариникига нисбатан жуда кам[17].

Душанбе шаҳридаги Ҳиндистон элчихонаси қошида ташкил қилинган Ҳинд маданият маркази (2003 йилда) асосан рақс, йога ва ҳинд таълимининг мамлакатда оммалашishi учун фаолият олиб бормоқда[18].

Тошкентда ҳинд таълими ва йога машқлари билан шуғулланувчи маданий алоқалар бўйича ҳукумат кенгаши томонидан бошқарилувчи Лал Баҳодир Шастри номидаги Ҳинд маданият маркази фаолият олиб бормоқда. Ҳинд тили Ўзбекистоннинг кўплаб олий ўқув юртларида ўқитилмоқда ва ўзбек радиоси қарийб 50 йилдан бери ҳинд тилидаги радиоэшиттиришларни оммага ҳавола этиб келмоқда[19]. Шунингдек, Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ҳинд жамоаси Холи, Дивали каби байрам тадбирларида ва Ҳинд маданият маркази ҳомийлигида ташкил этилган турли дастурларда иштирок этади[20].

Ўзбек ва ҳинд халқларининг тарихи, адабиёти, мусиқаси, санъати ва меъморчилигидаги ўхшашликлар, уларнинг ўзаро бойиши ва бир-бирига ўтишида Заҳириддин Бобур ва унинг авлодлари катта аҳамият касб этади. Уларнинг беқиёс мероси Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида икки томонлама муносабатларни мустаҳкамлаш, илмий ва маданий соҳадаги самарали алоқаларни ривожлантиришда улкан салоҳиятга эга[21].

Хусусан, 2017 йилда Ҳиндистон Миллий музейи томонидан Бобурнинг 1528 йилда ёзилган «Девони Бобур» қўлёзмаси ҳамда 1640 йилда чизилган «Шахзода Дори Шикоҳнинг тўй маросими» миниатюраси нусхаларининг расман Ўзбекистонга тақдим этилиши икки томон ўртасидаги маданий алоқаларни мустаҳкамлашда рамзий қадам бўлди[22].

Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги *халқ дипломатияси* ҳам жадал ривожланмоқда. Бу борада икки томонлама маданий алоқаларни кенгайтиришга 1991 йилдан буён ҳисса қўшиб келаётган Ўзбекистон—Ҳиндистон дўстлик жамиятининг ҳам аҳамияти катта. Амалга оширилаётган доимий маданий-маърифий алоқалар натижасида икки мамлакат фуқаролари турли соҳаларда бир-бирлари ҳақида кенг маълумотга эга бўлмоқда. 2017 йил 13–16 январь кунлари Ҳайдаробод шаҳрида ўтказилган рақс фестивалида Ўзбекистондан “Навбахор” ашула ва рақс ансамбли раққосалари иштирок этиб, ҳинд томошабинларини ўз дастурлари билан мамнун қилдилар.

Тошкент шаҳридаги Лал Баҳодир Шастри номли Ҳинд маданият марказида ҳинд мумтоз рақси «Катхак», йога ва ҳинд тили бўйича машғулотлар ташкил қилинган. Тошкент давлат Шарқшунослик университетида ҳинд тили ўргатилмоқда. Шунингдек, университетда Махатма Ганди номидаги Ҳиндистон тадқиқотлар маркази ҳам фаолият юритмоқда. Ўзбек тили бўйича дарслар Дехлидаги Жамия миллия исламия университетида олиб борилмоқда. Тошкент давлат шарқшунослик университети ҳиндшуносларидан профессор Улфат Муҳибова 2007 йилда, доцент Сирожиддин Нурматов 2017 йилда Ҳиндистон маданий алоқалар кенгашининг “Ҳинд тилини ривожлантириш ва тарғиб қилишдаги хизматлари учун” мукофотига сазовор бўлган[23].

Ҳиндистон таълим соҳасида яхши натижаларга эришмоқда, унинг сифати бўйича Жанубий ва Шарқий Осиёнинг аксарият давлатларидан анча илгарилаб кетган. Ҳиндистон олий ўқув юртлари ичида энг машҳур йўналишлар ахборот технологиялари, менежмент ва фармакологиядир. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг олий ўқув юртлари 10 дан ортиқ ҳинд олий таълим муассалари ва илмий-тадқиқот марказлари билан ҳамкорлик ўрнатган[24].

Ҳиндистон маданий алоқалар кенгаши (ХМАК) дастурлари доирасида ўзбекистонликларга ҳар йили ҳинд олий ўқув юртларида турли йўналишларда таълим олишлари учун 25 та грант ажратилади. Ҳар йили аксарият ўзбекистонлик мутахассислар Ҳиндистоннинг техник ва иқтисодий ҳамкорлик (ИТЕС) дастури доирасида инглиз тили, банк иши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, бошқарув, кишлок хўжалиги ва бошқа соҳаларда Ҳиндистонда малака ошириб келмоқда.

Томонлар ўзаро ҳамкорликнинг энг истиқболли йўналишларидан бири сифатида ахборот технологиялари соҳасини, биринчи галда, ҳиндистонлик мутахассислар ҳақли равишда дунёда етакчи ўринда турадиган дастурий маҳсулотлар ва телекоммуникация ускуналари ишлаб чиқариш, масофали таълим ва бошқа тармоқларни қайд этдилар. Тошкент Ахборот технологиялари университети қошида Жаваҳарлаъл Неру номидаги ҳинд-ўзбек ахборот технологиялари маркази ташкил этилиб, унда бу соҳадаги профессор-ўқитувчиларнинг малакаси оширилмоқда ва талабалардан етук кадрлар тайёрланмоқда[25]. Бу ерда ёш мутахассислар энг илғор усуллар асосида таълим олмақда, дастурлашнинг замонавий принциплари кенг жорий қилинмоқда.

Ҳиндистон ҳукуматининг Маданий алоқалар бўйича кенгаши ҳар йили Ҳиндистондаги олий ўқув юртларида ўқиш учун ўзбекистонликларга 20 та грант тақдим этмоқда[26].

Туризм соҳасидаги ҳамкорлик ҳам ривожланиб бораётган икки томонлама манфаатли ҳамкорлик динамикасида катта аҳамият касб этмоқда. Шунини таъкидлаш лозимки, юртимизда Ҳиндистондан ташриф буюрувчи сайёҳлар салмоғи тобора ошиб бормоқда. ЮНЕСКО маданий меросига киритилган Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабзнинг улуғвор меъморий ёдгорликлари, ажойиб табиати ва иқлими, шунингдек ўзбек халқининг анъанавий меҳмондўстлиги замонавий Ўзбекистонга ҳинд сайёҳларнинг қизиқишини оширмоқда. Ўзбекистонга келувчи ҳиндистонлик сайёҳлар кескин кўпайганини 2016 йилда 16 мингга яқин ҳиндистонлик сайёҳ мамлакатимизга ташриф буюрганидан ҳам билса бўлади.

Ўзбекистон ва Ҳиндистон маданияти, урф-одати ранг-баранглиги, дунё маданий меросининг ёрқин намуналарига бойлиги билан улкан сайёҳлик салоҳиятини ўзида акс эттиради. Шу боис мазкур соҳа бугунги кунда икки мамлакат иқтисодий ҳамкорлигининг устувор йўналиши сифатида баҳоланмоқда.

Ҳиндистон ҳукумати Қирғизистонда йога ва ҳинд тилини оммалаштириш бўйича бир қатор тадбирлар уюштириб, унга бу борада моддий жиҳатдан кўмаклашмоқда, шунингдек қирғизистонлик санъаткорларнинг Ҳиндистондаги гастроль сафарларини кўллаб-қувватлади[27] ва Ҳиндистонда қирғиз маданияти кунлари ўтказилди[28].

Ҳиндистон маданий алоқалар кенгаши Қирғизистон фуқароларига Ҳиндистон олий ўқув юртларида таълим олиш учун, Ҳиндистон Техник ва иқтисодий ҳамкорлик дастури эса Ҳиндистонда касбий тайёргарлик ўташ учун

грантлар таклиф этмоқда. Бундан ташқари, Қирғизистондаги Транспорт ва архитектура университетининг IT-маркази, Дипломатик академия қошидаги махсус илмий лаборатория, олтита шифохонани боғловчи телетиббиёт алоқалари, Бҳабҳатрон-II ускунаси ҳамда саратон касалликларини даволаш учун тасвирлаш симулятори — буларнинг бари Ҳиндистон томонидан кўрсатилаётган техник ёрдамга мисоллардир. Ҳиндистоннинг техник ва иқтисодий ҳамкорлик (ИТЕС) дастури доирасидаги техник ёрдам, айниқса, инсон ресурсларини ривожлантириш нуқтаи назаридан берилаётган ёрдам айниқса салмоқлидир.

Таълим борасида, Ўш давлат университети қошида ташкил этилган Ҳиндшунослик маркази (1997 йилда) қирғиз олимлари ва зиёлиларини ҳинд маданияти ва цивилизацияси билан таништиришда қўл келмоқда. Марказ кўнгиллилар томонидан бошқарилади. Унда инглиз ва ҳинд тиллари, йога ва катҳак рақс курслари ташкил этилган.

Шунингдек, 2019 йил март ойида Норин, Қоракўл ва Бишкек шаҳарларида Маҳатма Ганди таваллудининг 150 йиллигига бағишлаб «Олтин Тоғ Ҳиндистон—Қирғизистон» дўстлик жамияти билан ҳамкорликда йога, классик ҳинд рақси ва вегетариан ҳинд ошхонаси фестиваллари бўлиб ўтди[29].

Ҳиндистон *Туркменистон* билан яқин, дўстона ва тарихий алоқаларга эга. Деҳлида XIII асрда Ҳиндистонда яшаган буюк туркман мутафаккири Шамс-ул-Орифиншоҳ Байбаний хотирасига қурилган «Туркман дарвозаси» ана шу дўстликнинг ёрқин ифодасидир. Ҳозирда икки томонлама муносабатлар олий даражадаги мунтазам ташрифлар билан мустаҳкамланиб бормоқда. Туркменистон ҳукумати Ҳиндистондаги туркман маданияти фестивалларини амалий жиҳатдан қўллаб-қувватлади, ўз навбатида, Ҳиндистон ҳам Туркменистонда ҳинд маданияти фестивалларини ташкил қилмоқда. 2015 йилда Деҳлининг кўмаги билан Ашхободда Йога ва анъанавий тиббиёт маркази очилди[30]. Умуман олганда, ҳинд кино ва сериаллари туркманлар орасида машҳур. Худди шу каби ҳинд мусиқаси ҳам туркман халқи қалбидан алоҳида жой олган. Туркменистоннинг турли шаҳарларида мунтазам равишда ҳинд кинофестиваллари ўтказиб келинади. 2017 йил май ойида Ашхобод шаҳрида Ҳиндистон ва Туркменистон ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганининг 25 йиллигига бағишлаб «Ҳинд маданияти ҳафталиги» доирасида бадиий кўргазмалар, рақс томошалари, кино ва таомлар фестивали ўтказилди. 2018 йил апрель ойида Ҳиндистоннинг «Табла» гуруҳи Туркменистон давлат маданият маркази томонидан ташкил этилган «Кўҳна мусиқа санъати бешиги» халқаро илмий анжумани ва фестивалида иштирок

этиш учун Туркменистонга ташриф буюрди. 2019 йил август ойида 14 кишидан иборат «Болливуд Роскерс» гуруҳи Туркменистонда чиқиш қилди.

Ўз навбатида, «Галкиниш» туркман маданий фольклор гуруҳи 2018 йил декабрь ойида бўлиб ўтган Халқаро рақс ва мусиқа фестивалида иштирок этиш учун Ҳиндистонга ташриф буюрди. Марказий Осиёдаги биринчи йога ва анъанавий тиббиёт маркази Ҳиндистон бош вазири тарихий ташрифи доирасида 2015 йил июль ойида Ашхободда очилган эди. Ҳиндистондан марказга йога ўқитувчиси ва Аюрведа мутахассиси рўйхатдан ўтган ҳамда қизиқувчиларга дарс ва консультациялар бериб келинмоқда.

Ҳиндистон ўзининг ИТЕС дастури орқали Туркменистон фуқароларига таълим имкониятларини тақдим этиб келмоқда. 1994 йилда Туркменистон учун махсус дастур яратилганидан буён 400 дан ортиқ туркман фуқароларининг таҳсил олиши таъминланди. Бундан ташқари, 300 дан ортиқ туркменистонлик талаба Ҳиндистоннинг турли номдор университетларида таҳсил олмоқда. 2010 йилда Ҳиндистон Ашхободдаги Озоди Жаҳон тиллари институтида ҳинд тили бўлими ташкил этилган бўлиб, у ерда университет талабаларига ҳинд тили ўргатилади[31].

Ҳиндистон ва Марказий Осиё ўртасидаги ҳамкорликнинг асосий йўналишларидан бири — фармацевтика ва соғлиқни сақлаш бўлиб, бу COVID–19 пандемияси талофатларидан сўнг 2021 йил 19 декабрда ўтказилган учинчи Ҳиндистон—Марказий Осиё мулоқоти доирасида яна бир бор алоҳида қайд этилди. Марказий Осиё давлатлари Ҳиндистоннинг COVID–19 вакциналари ва асосий дори воситаларини пандемиянинг дастлабки босқичида етказиб бериш бўйича кўрсатган ёрдамни юксак баҳолаб, миннатдорлик билдирдилар. Ўз навбатида, Нью-Дехли Қозоғистон ва Ўзбекистондан олинган тиббий буюмлар, 2021 йил апрель-май ойларида Ҳиндистонда COVID–19 нинг иккинчи тўлқини пайтида Туркменистон томонидан кўрсатилган ёрдамни юксак баҳолади. Вакциналарни тақсимлаш, технологиялар трансфери, маҳаллий ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, тиббий буюмлар етказиб беришни ривожлантириш самарали бўлиши таъкидланди[32]. Зотан, Ҳиндистон ушбу соҳада жаҳон бозорида катта мавқега эга. Ҳинд компанияларининг баъзилари Claris Life Sciences, Ranbaxy, Dr Reddy’s Labs, Lupine Laboratories, Unique Laboratories ва Aurobindo Pharma Марказий Осиёга фармацевтика маҳсулотларини экспорт қилади. Ушбу компанияларнинг баъзилари ишлаб чиқариш бўлиmlарини Марказий Осиёнинг ўзида ташкил қилишни режалаштирмоқдалар. Қозоғистон ва Ҳиндистон биргаликда ташкил қилган “Kazakhstanpharma” қўшма корхонасининг фармацевтика фабрикаси Олмаотада барпо этилди[33].

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, Ҳиндистон, қайсидир маънода, Марказий Осиёга кириб келиш ва ушбу минтақада ўз мавқеини кучайтиришга бошқа буюк давлатлар, хусусан, Россия ва Хитойга қараганда кеч киришган бўлса-да, айрим соҳаларда жуда катта салоҳиятга эга. Айниқса, маданий-гуманитар соҳада ўзининг “юмшоқ кучи”дан минтақада унумли фойланиши учун Ҳиндистоннинг анча катта имкониятлари мавжуд.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Интеграция ва ҳамкорлик йўлидаги янги имкониятлар // Миллий тикланишдан — миллий юксалиш сари. 4-жилд. — Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2020. — Б. 267.
2. Сайфуллаев Д.Б. Ўзбекистон Республикаси маданий дипломатиясининг шаклланиши ва ривожланиши. Тарих фан. доктори (DSc) дисс. ... Автореф. — Тошкент: 2020. — Б. 5.
3. Wood C. India’s Soft Power at Play in Central Asia. August 23, 2018. // URL: <https://thediplomat.com/2018/08/indias-soft-power-at-play-in-central-asia>
4. Martand Jha. India’s Connect Central Asia Policy. December 02, 2016. // URL: <https://thediplomat.com/2016/12/indias-connect-central-asia-policy-2/>
5. India-Central Asia. 2021. <https://www.insightsonindia.com/international-relations/bilateral-regional-and-global-groupings-and-agreements-involving-india-and-or-affecting-indias-interests/india-central-asia/>
6. Wood C. India’s Soft Power at Play in Central Asia. August 23, 2018. // URL: <https://thediplomat.com/2018/08/indias-soft-power-at-play-in-central-asia>
7. Indian Cultural Centre. Embassy of India — Astana, Kazakhstan, accessed May 31, 2018. // URL: <https://www.indembastana.gov.in/page/icc/>
8. India-Kazakhstan relations. Ministry of External Affairs — Government of India, last modified August 2017. // URL: http://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bilateral_Brief_India_Kazakhstan_Aug_2017.pdf
9. P.India’s Economic Opportunities in Central Asia. September 17, 2018. // URL: <https://idsa.in/policybrief/indias-economic-opportunities-in-central-asia-pstobdan-170918>
10. P.India’s Economic Opportunities in Central Asia. September 17, 2018. // URL: <https://idsa.in/policybrief/indias-economic-opportunities-in-central-asia-pstobdan-170918>

11. Festival of India in Kazakhstan. Ministry of Culture — Government of India, last accessed June 19, 2018. // URL: <http://www.indiaculture.nic.in/festival-india-kazakhstan>
12. Festival of India in Kazakhstan. Ministry of Culture — Government of India, last accessed June 19, 2018. // URL: <http://www.indiaculture.nic.in/festival-india-kazakhstan>
13. India-Central Asia. 2021. <https://www.insightsonindia.com/international-relations/bilateral-regional-and-global-groupings-and-agreements-involving-india-and-or-affecting-indias-interests/india-central-asia/>
14. India-Central Asia. 2021. <https://www.insightsonindia.com/international-relations/bilateral-regional-and-global-groupings-and-agreements-involving-india-and-or-affecting-indias-interests/india-central-asia/>
15. India-Tajikistan relations. Ministry of External Affairs — Government of India, last modified January 2016, // URL: https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Tajikistan_Jan_2016_english.pdf
16. India-Central Asia. 2021. <https://www.insightsonindia.com/international-relations/bilateral-regional-and-global-groupings-and-agreements-involving-india-and-or-affecting-indias-interests/india-central-asia/>
17. Sanjay Sharmal. Central Asia is best place to host centenary of Indian cinema next year. The Times of India, last modified April 1, 2012. // URL: <https://timesofindia.indiatimes.com/city/chandigarh/Central-Asia-is-best-place-to-host-centenary-of-Indian-cinema-next-year/articleshow/12494040.cms>
18. India-Tajikistan relations. Ministry of External Affairs — Government of India, last modified January 2016. // URL: https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Tajikistan_Jan_2016_english.pdf
19. India-Uzbekistan relations. Ministry of External Affairs — Government of India, last modified 2013. // URL: <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Uzbekistan.pdf>
20. India-Uzbekistan relations. Ministry of External Affairs — Government of India, last modified 2013. // URL: <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Uzbekistan.pdf>
21. Маматкулова Д. Ўзбекистон–Ҳиндистон ҳамкорлигидаги устувор йўналишларни ривожлантириш истиқболлари. 01.10.2018. // URL: <http://isrs.uz/uz/maqolalar/uzbekiston-indiston-amkorligidagi-ustuvor-junalislarni-rivozlantiris-istikbollari>
22. Маматкулова Д. Ўзбекистон–Ҳиндистон ҳамкорлигидаги устувор йўналишларни ривожлантириш истиқболлари. 01.10.2018. // URL:

<http://isrs.uz/uz/maqolalar/uzbekiston-indiston-amkorligidagi-ustuvor-junalislarni-rivozlantiris-istikbollari>

23. Ҳиндистон маданий алоқалар кенгаши билан ҳамкорлик кенгаймоқда. https://uza.uz/uz/posts/hindiston-madaniy-aloqalar-kengashi-bilan-hamkorlik-kengaymoqda_245398

24. Маматкулова Д. Ўзбекистон–Ҳиндистон ҳамкорлигидаги устувор йўналишларни ривожлантириш истиқболлари. 01.10.2018. // URL: <http://isrs.uz/uz/maqolalar/uzbekiston-indiston-amkorligidagi-ustuvor-junalislarni-rivozlantiris-istikbollari>

25. IT Park signed a memorandum with the Uzbek-Indian Center of Information Technologies. 2021-03-01. // URL: <https://www.it-park.uz/en/itpark/news/it-park-signed-a-memorandum-with-the-uzbek-indian-center-for-information-technologies-named-after-jawaharlal-nehru-at-the-tashkent-university-of-information-technologies-named-after-muhammad-al-khorazmiy>

26. India-Uzbekistan relations. Ministry of External Affairs — Government of India, last modified 2013, // URL: <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Uzbekistan.pdf>

27. Subhash Kumar Baitha. India-Kyrgyzstan relations: future prospects and challenges. International Journal of Applied Social Science 2, No. 9–10 (2015): 316.

28. Orakbayeva U., and Medeubayeva Zh. “Historical and cultural links between Kyrgyzstan and India” (2016): 112. // URL: http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/119852/9/09_chapter%204.pdf

29. India-Central Asia. 2021. <https://www.insightsonindia.com/international-relations/bilateral-regional-and-global-groupings-and-agreements-involving-india-and-or-affecting-indias-interests/india-central-asia/>

30. Joint statement between Turkmenistan and India during the prime minister’s visit to Turkmenistan. Ministr of External Affairs–Government of India, last modified July 11, 2015. // URL: [http://www.mea.gov.in/bilateraldocuments.htm?dtl/25456/Joint Statement between Turkmenistan and India during the Prime Ministers visit to Turkmenistan](http://www.mea.gov.in/bilateraldocuments.htm?dtl/25456/Joint%20Statement%20between%20Turkmenistan%20and%20India%20during%20the%20Prime%20Ministers%20visit%20to%20Turkmenistan)

31. India-Central Asia. 2021 // URL: <https://www.insightsonindia.com/international-relations/bilateral-regional-and-global-groupings-and-agreements-involving-india-and-or-affecting-indias-interests/india-central-asia/>

32. India-Central Asia relations: Growing convergence brings relations to strategic heights. January 11, 2022. <https://www.orfonline.org/expert-speak/india-central-asia-relations/?amp>

33. Ramakrushna Pradhan. India's Soft Power in Central Asia: Why it Must Act on the Look North Policy. Mainstream, VOL LIII No 29 New Delhi July 11, 2015. // URL: <http://www.mainstreamweekly.net/article5792.html>

ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ НАУКИ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Иззетова Эмине Мустафаевна

доктор философских наук, профессор, Ташкентский государственный
университет востоковедения

АННОТАЦИЯ

В статье проведен ретроспективный анализ гуманистической парадигмы познания, науки, научного знания, которая реализована в творческом наследии А.Навои. Показана взаимосвязь процесса познания, научного знания, с экзистенциалами бытия человека: любовь, свобода, творчество, духовность, благо, воля, выбор. В формировании уникальности человеческой личности, в разрешении противоречий между человеческим внутренним миром и социальной средой, проблем внутреннего выбора, поиска человеком своего внутреннего «Я» и места в жизни А.Навои особое место отводит созидательной деятельности, науке и этическим ценностям.

Ключевые слова: наука, гуманистическая парадигма, научные знания, этические экзистенциалы, совершенная личность, разум, суфизм, любовь, истин, «мысль сердца», творчество

ANNOTATSIYA

Maqolada A.Navoiy ijodiy merosida amalga oshirilayotgan bilish, ilm-fan, ilmiy bilishning gumanistik paradigmasi retrospektiv tahlil qilingan. Bilish jarayoni, ilmiy bilish va inson borligining ekzistensiallari o'rtasidagi munosabat ko'rsatilgan: sevgi, erkinlik, ijodkorlik, ma'naviyat, yaxshilik, iroda, tanlov. Inson shaxsiyatining o'ziga xosligini shakllantirishda, inson ichki dunyosi va ijtimoiy muhit o'rtasidagi ziddiyatlarni, ichki tanlov muammolarini hal etishda, insonning o'z ichki "men"ini, hayotdagi o'rnini izlashda A.Navoiy alohida o'rin tutadi. ijodiy faoliyatga, ilmiy va axloqiy qadriyatlariga.

Kalit suzlar: ilm, gumanistik paradigma, ilmiy bilim, axloqiy ekzistensiallar, komil shaxs, aql, tasavvuf, ishq, haqiqatlar, "qalb fikri", ijod

ABSTRACT

The article provides a retrospective analysis of the humanistic paradigm of cognition, science, scientific knowledge, which is implemented in the creative heritage of A. Navoi. The relationship between the process of cognition, scientific knowledge, and the existentials of human existence is shown: love, freedom, creativity, spirituality, good, will, choice. In the formation of the uniqueness of the human personality, in resolving contradictions between the human inner world and

the social environment, problems of internal choice, a person's search for his inner "I" and place in life, A. Navoi gives a special place to creative activity, science and ethical values.

Key word: *science, humanistic paradigm, scientific knowledge, ethical existentials, perfect personality, reason, Sufism, love, truths, "thought of the heart", creativity*

ВВЕДЕНИЕ

Гуманизация науки в XXI веке приобретает важное методологическое значение в процессе интеграции различных отраслей знания вокруг комплексного изучения природы, человека и общества, в поиске смысла исторического процесса, его человеческой обусловленности. Современное информационно - цифровое общество как никогда остро осознает необходимость признания « благоговения перед любой жизнью» как принципа уважения не только прав любого человека, но и прав на жизнь всей природы в самом широком смысле слова. Гуманистическая трансформация научного сообщества направляет свой взор на ноосферное сознание, общество знания, постнеклассическую модель науки, на углубление и расширение знания и нравственных норм во всех сферах жизнедеятельности человека. Основные нормы и принципы морали (добро, справедливость, счастье, трудолюбие, терпение, гуманизм, честность, любовь) получили свое развитие в творчестве великого поэта - гуманиста Алишера Навои.

Вопросы гуманизации науки, социально-этических оснований человеческого бытия привлекали внимание как восточных, так и западных мыслителей. Философы Центральной Азии (ал-Хорезми, ал-Фараби, Беруни, Ибн Сина, Алишер Навои) разработали стройную концепцию о нравственно-гуманистических нормах развития научного познания. Они считали, что такой подход является неотъемлемым элементом развития науки. Хотя следует признать, что эти вопросы в том время не вставали перед человечеством в столь остром качестве проблемы его непосредственного бытия. Глубокие изменения, наметившиеся во взаимодействии науки и общества, требуют глубокого исследования данной проблемы, в первую очередь с позиций гуманизма, с точки зрения ее ценностных смыслов.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Общеметодологический круг вопросов исследования получил достаточно глубокую разработку в мировой философско-методологической и научной литературе, выполненной в контексте арабо-мусульманской и западной и

философско-культурной парадигмы. Философско-методологические аспекты проблемы рассмотрены в научных исследованиях Ф. Роузенталя, Е.Э.Бертельса, Р.О.Баходиров, М.Н.Абдуллаевой, К.Назарова, Н. Комилова, М.Арипова, Ж.Холмуминова, Ш.Ш.Агзамходжаевой, М. Меликовой, Б.А.Тилляева, Для достижения научной цели и решения поставленных задач были использованы такие методы, как: философско-историческая реконструкция, аналитический - синтетический, сравнительно-исторический, философско-герменевтический, идеографический, системный подход.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Во все времена и эпохи концепции, теории науки должны быть этически соразмерными, соотнесенными с гуманистическими ценностями, «человекообразными». Культурное, гуманистическое значение фундаментальной науки, включающей философские и этические компоненты, делают ее необходимой для человечества. Эти параметры науки сформировались еще в древности. Решение этих проблем мы находим в трудах мыслителей средневекового Возрождения Центральной Азии. Одной из особенностей рассматриваемого периода было то, что нравственность человека являлась центральной проблемой в их исследованиях. Так, например, Алишер Навои был глубоко убежден в том, что наука, научные знания способствуют развитию лучших нравственных качеств ученых, которые в конечном итоге ведут к духовному совершенству, к развитию таких составляющих этой сферы, как интеллект, разум, сознание, мышление, психика, нравственность, воля, вера и т.д. «...Знания приобретаются, чтобы веру укреплять, а не для того, чтобы богатства наживать...ученый, не действующий по закону, - это тучи, не приносящие дождя».⁷⁵

Особое внимание А.Навои уделял формированию духовно-интеллектуального облика молодежи, с высокоразвитым интеллектом, владеющего языками, наделенного лучшими человеческими качествами. Мыслитель считал, что в этом процессе особая роль должна принадлежать разуму, науке, знаниям. Жизненное кредо А.Навои «Знание и мудрость - украшение человека» является ориентиром для современной молодежи, нового поколения молодых ученых. В сложном динамично развивающемся мире эта проблема приобретает особую ценность⁷⁶. Знание – необходимый компонент духовного мира личности, включающий в себя стремление к

⁷⁵ Навои А. Возлюбленный сердце / Собр.соч.: В 10 – ти т. Т.10. – Ташкент: Фан, 1970. – С.81.

⁷⁶ Манурова Р.У. Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения// Проблемы педагогики. – 2016. -№ 2 (13). - С. 17- 20.

совершенствованию посредством учения и образования. Приобретение знания отождествляется исключительно с категорией счастья и ведет к достижению наивысшего нравственного самосовершенствования и достоинства. Любое улучшение общественного положения человека зависит от уровня его знания и не должна зависеть от богатства, преимущества рождения, социального положения и т.д. В этой социальной среде ни мораль, ни благополучие, ни действие, никакая другая из общественных ценностей не пользуется такой же долей внимания, как «знание». В концепции А.Навои знание связано с личностью, с внутренними чувствами, с духовным миром человека, этическими экзистенциями.

Значимость знания определяется, прежде всего, его местом и ролью в нравственном совершенствовании личности и общества в целом. Ценность знания определяется тем, служит ли оно добру или способствует процветанию зла, падению нравов. Наука – это ключ к подлинному существованию и препятствие на пути неподлинного бытия. Да, действительно, наука должна служить благу. Это особенно важно в настоящее время. Решение научно-технических задач должно имплицитно включать в себя гуманистические идеалы, ибо в противном случае она же приведет к негативным последствиям, угрожающим, природе, здоровью человека, то есть планете в целом. С этой точки зрения представляет особый научный интерес постановка и решение данной проблемы в творчестве А.Навои.

В духовном мире человека А. Навои уделяет особое внимание разуму, апелляция к которому дает возможность обосновать ценность и высокую степень совершенства человека. Вместе с тем разум служит также обоснованию идеи утверждения приоритета духовного начала, где он играет роль вспомогательного фактора в непрерывном самосовершенствовании человека. В этом плане разум выполняет регулирующую, контролирующую функцию, ограничивая действия человека и помогая ему преодолевать страсти души, отрицательные наклонности. А.Навои считал, что человек познает самого себя, окружающий мир благодаря силе своего разума, способности мыслить:

„Дороже всех богатств, Тебе дана
Бесценная жемчужина одна;
И это - разум. Не сравниваться с ним
Рубинам и алмазам дорогим.
В жемчужине земного бытия
Заклучена жемчужина твоя.
В ней дар познания тайн и высоты,

Вот чем при жизни удостоен ты!».⁷⁷

Главной целью каждого государства, общества являются интересы человека, его счастье. И для того, чтобы быть счастливым, человек, согласно А.Навои, должен всемерно проявлять интерес к земной жизни, использовать и подчинять себе силы природы, трудиться и заниматься самосовершенствованием. Для достижения совершенства человек должен изучать науки. Этот процесс требует настойчивых интеллектуальных усилий, научно-философского постижения мира.

«Друг! Если хочешь к цели ты дойти

И море знаний в мире приобрести,

На путь исканья бодро поспеши!

Надежда – свет взыскующей души.

Чтоб стать ученым, молод ты иль стар,

Условья: воля добрая и дар»⁷⁸.

Кто исполняет все, что обещал,

Тот обретает все, что пожелал.

Ты слово дал – так сохрани его,

Как заповедь пророка самого».⁷⁹

А.Навои в характеристику подлинно разумного, духовно-нравственно развитого человека включает этические категории: искренность, честность, следование нравственной чистоте, цельность, ответственность. Он осознавал, что эти категории выступают ценностно-этическими экзистенциалами жизнедеятельности человека⁸⁰, а так же являются важными факторами развития научного знания. Среди разнообразных ценностных форм психики человека важнейшее значение имеет «воля добрая», сознательная саморегуляция субъектом своей деятельности, проявляющаяся как целеустремленность, решительность, самообладание. Воля является источником осуществления нравственных принципов, основой практической деятельности человека.

Человеческий разум в процессе познания сущего совершенствуется сам и приходит к познанию высшей истины. Поэтому А. Навои рассматривает научное знание в неразрывном единстве с духовно - нравственным совершенством человека. Однако для приобретения знания требуются не

⁷⁷ Навои А. Смятение праведных// Собр. Соч.: В 10 т. Т.3. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 208.

⁷⁸ Навои А. Стена Искандера. // Собр.соч.: В 10т. Т.7. - Ташкент: Фан, 1968. – С.156.

⁷⁹ Навои А. Стена Искандера. // Собр.соч.: В 10т. Т.7. - Ташкент: Фан, 1968. - С.255.

⁸⁰ Новикова Е.С. Экзистенциалы человеческого бытия как предмет этического анализа. Автореф. к.филос.н.-Тула, 2007. - <https://www.dissercat.com/content/ekzistentsialy-chelovecheskogo-bytiya-kak-predmet-eticheskogo-analiza>

только трудолюбие, но и определенные нравственные качества - скромность, терпение (сабр), довольство малым (каноат), благовоспитанность. Терпение – это основа жизнедеятельности человека, поэтому этому принципу большое значение придавалось в философии суфизма, к которому проявлял повышенный интерес А.Навои. В своем произведении «Возлюбленный сердец» поэт-философ дает следующее объяснение: «...Терпение это означает переносить все трудности к истине, вынести все слышанное и виденное, как бы оно ни было горько... Оно – путь к решению задач. Оно – спутник докучный, который до цели доведет...»⁸¹. Вместе с тем в науке необходимо воздержание от надменности, гордости: «Человек, который не скрывает своего незнания, расспрашивает обо всем, со временем станет ученым, а тот, кто из гордости не обращается к другим, вредит сам себе. Постоянно накапливая знания, человек становится мудрым. Знание подобно реке, образующейся из ручейка... Кто своим трудом приобретает знание, тот станет мудрым. Кто лишает себя знания, тот в народе слывет своевольным невеждой. Кто прилагает усилие и старание в приобретении знания, тот станет в мире (знатным) и ученым»⁸². Ученого не украшают такие качества, как невежество, не компетентность, высокомерие, надменность по отношению к другим людям, не уважительное отношение к чужому мнению, так как он считает себя носителем истины в последней инстанции. «Поистине, нет ничего злосчастнее невежества. Какая глупость быть самодовольным! Какое несчастье быть самоуверенным!»⁸³. Для А.Навои гуманистический идеал - это совершенный человек (ал камил инсон), воплощающий в себе единство интеллектуального и нравственного совершенства.

В произведениях А.Навои нашли отражение и представления о диалектическом развитии мира всего сущего. Все существующие предметы и явления диалектически взаимосвязаны, все возникающие вещи причинно обусловлены, базируются на принципе детерминизма, зависят друг от друга. Все материальные системы мира подвергаются изменению, они постоянно обновляются, движутся и совершенствуются, поэтому, заключает Навои, разум из-за этих перемен и изменений не в состоянии познать всего⁸⁴.

«Все изменяется, всему пора,

Сегодня не похоже на вчера.

Но разум – хоть не может знать всего, -

⁸¹ Навои А. Возлюбленный сердец / Собр.соч.: В 10 – ти т. Т.10. – Ташкент: Фан, 1970. – С.56.

⁸² Навои А. Возлюбленный сердец. – М.- Л., 1948. – С.146.

⁸³ Навои А. Возлюбленный сердец / Собр.соч.: В 10 – ти т. Т.10. – Ташкент: Фан, 1970. – С. 71.

⁸⁴ Тилляев, Б. А. Рационалистический характер этики в Средней Азии и Иране в XIV-IV вв. / Б. А. Тилляев. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2017. № 14 (148). - С. 749-752.

Он лучше, чем отсутствие его»⁸⁵.

Благодаря силе разума человек способен раскрыть глубокие тайны природы. Только познавая тайны природы, устанавливая истину, можно решать практические задачи. Любое действие не может быть без знания.

«Пусть трудно сущность атома понять,
Пусть невозможно истину познать
Когда стремленье явит разум твой,
Ты мир чудес откроешь пред собой»⁸⁶.

Выдающий поэт, философ, видевший мощь разума и пороки безнравственности, считал, что нравственные свойства человека превыше всего, они определяют его деятельность в обществе, его взаимоотношения с другими людьми, а моральные требования и предписания во многом определяют успехи в научно-познавательном процессе. Современная тенденция развития научного познания свидетельствует о том, что субъект познания вовлеченный в виртуальное пространство, в поле искусственного интеллекта, отдает предпочтение рационализации и целесообразности. В этой ситуации на второй план уходят ценностные, этические ориентиры науки и научной деятельности.

Стремление великого гуманиста к нравственности, понимание ее значения в развитии общества обратило его внимание на суфизм⁸⁷, поскольку в нем созданы учения, ведущие к нравственному очищению человека, пути достижения высокой нравственности и истины. Суфизм оставляет человека наедине с совестью, заставляет думать о себе, самосовершенствоваться, воспитывает в духе справедливости и нравственной чистоты.

Соотношение нравственности и познания - это одна из вечных проблем философии. История развития науки, если вспомнить создание атомной и водородной бомбы, современную генную инженерию, экологическую ситуацию, биотехнологии, нанонаучные исследования и т.д., свидетельствует об ее актуальности на всех этапах развития человеческой цивилизации. Представляется, что суфизм не только обратил внимание на проблему взаимоотношения гуманистических идеалов и науки, но и создал свою концептуальную конструкцию. Ступени познания связаны со ступенями постижения Истины: шариат, тарикат, маърифат, хакикат. По мере восхождения к Истине суфий все более и психически, и нравственно

⁸⁵ Навои А. Стена Искандера. // Собр.соч.: В 10т. Т.7. - Ташкент,: Фан, 1968. - С.263.

⁸⁶ Навои А. Стена Искандера// Собр.соч.: В 10т. Т.7. - Ташкент: Фан, 1968. – С. 153.

⁸⁷ См.: Комилов Н. Тасаввуф. – Ташкент: Ёзувчи, 1996. - С. 176; Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – С. 24.

приближается к тому состоянию, когда у него появляется предсказательное (кармат) свойство, когда ему открываются божественные, необычные, сверхъестественные явления. Вот именно на этой ступени человек только при помощи разума не может познавать божественный мир. И здесь необходима интуиция, свойственная только избранным (орифам), которые приобретаю способность предвидения (кармат).

Идеи суфизма открывали большие возможности для человеческого мышления, для свободы, простора человеческой мысли, для самосознания человека. И вместе с тем была поставлена проблема познания мира. Она не сводилась лишь к одному разуму, а представляла собой сложную систему, высшим элементом которой является интуиция. Мы не должны исходить из того, что объективно существующий мир исчерпывается только миром материальной эмпирической действительности. Сущность суфизма, «занявшего место в сердце народа, выражается в идеалах Честности, Истины, Красоты, Совершенства, в идеях Гуманизма, которые дали вдохновение великим ученым, писателям, литераторам»⁸⁸.

В основе любого ценностного знания лежит деление явлений на благоприятные (полезные) и неблагоприятные (вредные). Этот же общий знаменатель (польза - вред) мы обнаружим при историческом подходе к таким человеческим ценностям, как свобода, истина, счастье, любовь, добро, справедливость. Тут естественным образом на передний план выходят эмоциональная окраска, чувственная неповторимость переживания, радость, счастье, смысл жизни, т.е. речь идет о экзистенциальных составляющих существования человека. Каждая из духовных ценностей настолько своеобразна и несводима к чему бы то ни было, что никакие логические операции приблизить нас к постижению этого качественного своеобразия не в силах. Ведь мы живем не в абстрактном мире, а в мире очеловеченном. Этот мир имеет свою цветовую палитру, которая связана с нашим отношением к нему. Мы воспринимаем мир через сознание, а оно, как известно, соткано из опыта взаимоотношений с явлениями жизни, диалогов с природой, человека с человеком, из человеческих смыслов, из стремлений познать самого себя, постичь истину.

«Тому, кто хочет истину познать,
Нет нужды далеко ее искать.
Она с тобою всюду. Нет причин
Идти за нею в отдаленный Чинг...

⁸⁸ Комилов Н. Тасаввуф. – Ташкент: Ёзувчи, 1996. – С.19.

И тот, кто хочет смысл найти во всем,
Найдет ответ на все в себе самом.
Ища познания – по миру блуждай,
Но чтобы все познать – себя познай»⁸⁹.

Жизнь есть любовь, добро, счастье, удивление. Любовь движет истиной. А.С. Пушкин писал: «Нет истины, где нет любви!». Философия любви занимает достойное место в творчестве А. Навои. Любовь выступает как составной элемент гуманистического идеала, гармонично развитой личности, творческого поиска истины. Любовь, по Навои, есть путь благородства и мужества, испытание верности и дружбы, горение сердца и непрерывное движение от одной цели к другой, проявление человеком всех своих способностей и духовных качеств. Для этой любви свойственны три качества: во-первых, жертвенность, идея самопожертвования во имя высшего блага, сочетание борьбы за личное счастье с необходимостью борьбы с социальным злом; во-вторых, она требует нравственной чистоты, очищения сердца от дурных наклонностей, сочетания знания с нравственным совершенствованием; в-третьих, любовь выступает как объединяющее социальное начало, соединяя в себе красоту и добродетель, укрепляет разум и волю⁹⁰.

Любовь в творчестве А. Навои выступает как широкая социально-философская, этико - эстетическая категория, духовная ценность, которая представляет собой направляющую и организующую силу человеческой деятельности - интеллектуальной, нравственной, художественно-эстетической, воспитательной, физической и т.д. А.Навои, отмечал, что красота – это тайна мироздания, а любовь – это средство постижения красоты. Встреча с внутренним существованием мира возможна только в состоянии любви. «Мысль разума», которой дана лишь внешняя сторона предмета, всегда должна сопровождаться «мыслью сердца». «Сердце» не есть некая отдельная инстанция, противоположная разуму, она есть целостность внутреннего бытия, одним из излучений которого может быть и разум. Сердце противостоит лишь отрешенному, оторванному от этой целостности разуму. То, что не дано сердцем, вообще не дано в точном смысле слова, не затрагивает человека и, в конечном счете, делает невозможным объективное познание. Отношение к окружающему миру через «мысль сердца» есть отношение любви.

Проблеме философии любви как гуманистической ценности уделяли много внимания философы последующих эпох. В своих концепциях мыслители

⁸⁹ Навои А. Стена Искандера// Собр.соч.: В 10т. Т.7. - Ташкент: Фан, 1968. –С. 312, 14.

⁹⁰ Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – С. 98 – 99.

подчеркивали приоритет любви над теоретическим научным знанием. Любовь не только конституирует человека как личность, но и является средством более глубокого, а потому и более точного открытия – реальности. Так, например, А.Ф. Лосев, комментируя Платона, писал: «Любящий всегда гениален, так как открывает в предмете своей любви то, что скрыто от всякого нелюбящего... Творец в любой области. В личных отношениях, в науке, в искусстве, в общественно-политической деятельности всегда есть любящий; только ему открыты новые идеи, которые он хочет воплотить в жизнь и которые чужды нелюбящему»⁹¹.

ВЫВОДЫ

Мыслители Центральной Азии уже в те далекие времена теорию знания связывали с личностью, духовным миром человека, экзистенциальной составляющей бытия человека. А.Навои гуманистическую модель знания рассматривал через призму суфизма. Научно-философская концепция ученого характеризуется близостью к современной интерпретации мыслительного процесса, научного познания, глубоким пониманием роли науки в социальном прогрессе. Современная наука претерпевает фундаментальные изменения, вызванные социокультурными преобразованиями. Меняется облик науки, ее место в информационном - цифровом обществе. Здравый смысл нам подсказывает, что познавательный процесс не может быть ограничен чисто логическим развитием знания, в нем важна и субъективная, духовно - ценностная составляющая. По-новому осмысливаются ее задачи, функции, способы и методы взаимодействия с окружающим миром. В связи с переходом науки на постнеклассический этап развития, идет активный процесс формирования гуманистической парадигмы науки, рационально-этические предпосылки которой, на наш взгляд, были заложены великим ученым, философом А.Навои.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – 242с.
2. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – 272б.
3. Лосев А.Ф. Вступительная статья к первому тому сочинений Платона /Платон. Сочинения.- М.: Мысль, 1968. Т.1. – 63бс.
4. Меликова М. Вопросы исторического познания в духовном наледии

⁹¹ Лосев А.Ф. Вступительная статья к первому тому сочинений Платона/ Платон. Сочинения. - М.: Мысль, 1968. Т.1. - С.70.

- А.Навои //Жамият ва инновациялар. Общество и инновации. 2021. №2. – С.94 – 98.
5. Навои А. Смятение праведных // Собр. Соч.: В 10 т. Т.3. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 208.
6. Навои А. Стена Искандера. // Собр.соч.: В 10т. Т.7. - Ташкент: Фан,1968.- С.255.
7. Навои А. Возлюбленный сердец. – М.- Л., 1948. – С.146.
8. Новикова Е.С. Экзистенциалы человеческого бытия как предмет этического анализа. Автореф. к.филос.н.-Тула,2007.- <https://www.dissercat.com/content/ekzistentsialy-chelovecheskogo-bytiya-kak-predmet-eticheskogo-analiza>
9. Тилляев, Б. А. Рационалистический характер этики в Средней Азии и Иране в XIV-IV вв. / Б. А. Тилляев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. -2017. № 14 (148). - С. 749-752. - URL: <https://moluch.ru/archive/148/41662/> (дата обращения: 06.02.2022).

MUHANDISLIK TAFAKKURINING IJTIMOIIY VA FALSAFIY BILIMLAR RIVOJIDAGI AHAMIYATI

Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Toshkent davlat transport universiteti professori v.b.

Buriboyev Behruz Baxtiyor o'g'li,

Oydinov Saidakbar Sayidin o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Muhandislik tafakkuri yaxshi rivojlangan tasavvurga asoslanishi va turli xil fikrlash turlarini o'z ichiga olishi kerak: mantiqiy, ijodiy, vizual-majoziy, amaliy, nazariy, texnik, fazoviy va boshqalar. Ularning asosiylari ijodiy, vizual-majoziy va texnikdir. Muhandislik tafakkuri - bu muammoni bir butun sifatida turli tomonlardan ko'rish, uning qismlari orasidagi bog'lanishlarni tahlil qilish imkonini beruvchi tizimli ijodiy texnik fikrlashdir.

Kalit so'zlar: muhandislik, tafakkur, texnika, tajriba, mantiqiy, ijodiy.

ABSTRACT

Engineering thinking should be based on a well-developed imagination and include different types of thinking: logical, creative, visual-metaphorical, practical, theoretical, technical, spatial, etc. The main ones are creative, visual-figurative and technical. Engineering thinking is a systematic creative technical thinking that allows you to see the problem as a whole from different angles and analyze the connections between its parts.

Key words: engineering, thinking, technique, experience, logical, creative.

KIRISH

“Muhandislik tafakkuri” hodisasi ko'pgina fanlarning: falsafa, psixologiya, pedagogika, gumanitar va texnika fanlarining o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Ijodiy muhandislik muammolarini hal qilishning haqiqiy tajribasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, muhandislik tafakkurining asosi quyidagilardan iborat: bu yuqori darajada rivojlangan ijodiy tasavvur; fantaziya, bilimlarni ko'p ekranligini tizimli ijodiy tushunish; ishlab chiqarish jarayonini ongli ravishda boshqarishga imkon beradigan texnik ijodkorlik metodologiyasi; yangi g'oyalarga ega bo'lish.

Muhandislik fikrlashi qanday bo'lishi kerak? U qanday fikrlashni o'z ichiga olishi kerak? Unga qanday fikrlash turlari kiritilishi kerak?

Muhandislik tafakkuri yaxshi rivojlangan tasavvurga asoslanishi va turli xil fikrlash turlarini o'z ichiga olishi kerak: mantiqiy, ijodiy, vizual-majoziy, amaliy,

nazariy, texnik, fazoviy va boshqalar. Ularning asosiylari ijodiy, vizual-majoziy va texnikdir. Psixologik kategoriya sifatida muhandislik tafakkuri konseptual-majoziy-amaliy tuzilishga ega. Muhandislik tafakkuri - bu muammoni bir butun sifatida turli tomonlardan ko'rish, uning qismlari orasidagi bog'lanishlarni tahlil qilish imkonini beruvchi tizimli ijodiy texnik fikrlashdir. Muhandislik tafakkuri bir vaqtning o'zida tizimni, supertizimni, quyi tizimni, ular o'rtasidagi va ichidagi aloqalarni ko'rishga va ularning har biri uchun - o'tmishni, hozirgi va kelajakni bashorat qilish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, muhandislik fikrlashi ko'p qirrali bo'lishi kerak. Muhandis qancha ko'p bilimga ega bo'lsa, shunchalik original va sodda yechim taklif qila oladi. Bunday ko'p ekranli ko'rishning o'ziga xos xususiyati - ularda yashiringan texnik qarama-qarshiliklar va jismoniy qarama-qarshiliklarni aniqlash va bartaraf etish yo'llarini ochadi. Shu bilan birga maqsadli ravishda paradoksal g'oyalarni yaratadi. Muhandislik tafakkurining xususiyatlariga quyidagilar kiradi: texnik qarama-qarshilikni aniqlash va ongli ravishda fikrni ideal yechimga yo'naltirish qobiliyati, bunda ob'ektning asosiy vazifasi o'z-o'zidan, ortiqcha kuch va pul sarflamasdan ish bajarish; texnik tizimlarning rivojlanish qonuniyatlari nuqtai nazaridan fikrni eng istiqbolli yo'nalishga yo'naltirish; psixologik omillarni nazorat qilish qobiliyati; ongli ravishda ijodiy tasavvurni kuchaytirish.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muhandislik tafakkuri, shuningdek, g'oyani ongli ravishda va maqsadli ravishda yaratgan holda, sub'ektga uning dizaynini ishlab chiqish zarurligini his qilishi bilan tavsiflanadi. Bunda g'oya yangi texnika, texnologiya va boshqalarning haqiqiy loyahasiga aylantiriladi. Demak, texnik universitetning global vazifasi talabalarda tizimli ijodiy muhandislik tafakkurini rivojlantirishdan iborat bo'lib, buning uchun ongli va maqsadli ravishda nostandart texnik g'oyalarni yaratish qobiliyatiga qo'shimcha ravishda, ijodkorlik metodologiyasini o'zlashtirish kerak bo'ladi. Mashinasozlik va texnologiya sohasidagi umumiy ilmiy va maxsus kasbiy bilimlar bazasidan optimal foydalanish ham shular jumlasiga kiradi.

Amaliy muammolarni hal qilishda ilmiy bilimlar amaliyotning turli sohalariga kiritiladi. Bunday faoliyatning xususiyati uning ijodiy xususiyatidir. Diqqat markazi insonga, uning ijodiy aqliy faoliyatiga qaratiladi. Ilmiy ijod va ilmiy tafakkur mavzulari azaldan olimlar, faylasuflar va psixologlarning e'tiborini o'z tortib kelgan. Ushbu tadqiqotlarda muhim o'rinni amaliy savolga javob izlash egallaydi. Muammolarni qanday hal qilish kerak. Bilimlarni rasmiylashtirish va bilimlar bilan ishlashning rasmiylashtirilgan usullaridan foydalanish, ishonchlilik va xatolar muammosini bartaraf etishning eng kuchli vositasi hisoblanadi.

Yangi paydo bo'lgan savollarga javob izlashda bilimlarning mazmuni emas, balki insonning aqliy jarayonlari, ularning tashkil etilishi va natijalarining sifati alohida ahamiyatga ega. Ilmiy bilim va tajribani o'zida mujassam etgan sxemalar va umumiy tushunchalar fikrlash jarayonida yangi bilimlarni maqsadli yaratish uchun hamda mavjud bilimlarning sifatini oshirish uchun qo'llanilishi mumkin. Ilmiy faoliyat va loyihalash amaliyoti sohasidagi ijodiy muammolarni hal qilishda tizimli yondashuv shakllanadi. Tizimli yondashuv, bir tomondan, ilmiy bilimlar va muammolarni hal qilish usullariga, ikkinchi tomondan, bilimlarni ifodalash, uning sifatini baholash va bilimlarni yangi vazifalarga o'tkazish funktsiyalarini bajaradigan sxema-kontseptual fikrlashning psixologik mexanizmlariga asoslanadi. Juda xilma-xil muammolarni hal qilishda aylanma yondashuv asosida aqliy mexanizmlarning umumiyliigi mavjud. Ilmiy bilimlarni tashkil qilish va uzatishning asosiy vositalari kontseptual sxemalar va analogiyalar bilan birgalikdagi tushunchalar ekanligi aniqlanadi.

Vazifalar va muammolarning keng doirasi mavjud bo'lib, ularning o'ziga xosligi mavjud. Bu ularni hal qilishda inson omillarining muhim rolini belgilaydi va vazifalarga ijodiy xususiyat beradi. Ushbu muammolarni hal qilish insonning ishlashga ta'siri bilan bog'liq. Bunday muammolarni hal qilishda ilmiy bilim va tajribani taqdim etish, uzatishning aqliy mexanizmlari ularning sub'ektivligi, ishonchsizligi, shu bilan birga ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan ishlaydi. Doimiy usul va vositalar mavjud bo'lmaganda, biz mavjud bo'lgan bilimlardan yangi bilimlarni hosil qilamiz. Shaxs ilmiy bilim va tajribani o'z tafakkurida shunday tashkil qiladi va qo'llaydi. Muammolarni hal qilishda ob'ektiv yondashuv ratsionalizm normalari va an'alariga asoslanadi. Bu shuni anglatadiki, vazifalar ideal holda, aniq belgilab qo'yilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, hal qilish usullari aniqlangan, asosli, kafolatlangan natijaga ega bo'lishi shart va muammoni hal qiluvchi muhandis ham mantiqiy fikrlashi lozim.

Muhandislik tafakkurining falsafiy tushunchasi, o'zida muqarrar ravishda ijtimoiylik tamoyillarini, uning o'ziga xosliklari va farqlarni aks ettiradi. Shuningdek, yaxshi shakllangan tizimlar, fan va ilmiylikning tubdan o'zgartiradigan zamonaviy falsafiy qarashlar ham kiradi. Muhandislik tafakkuri, texnika fanlari, muhandislik faoliyati va muhandislik fikrlash texnologiyalari bilan bog'liqdir. Fan va ijtimoiylikning yangi epistemologik, semiotik, topologik va boshqa bilimlar ham muhandislik tafakkurining shakllanishiga xizmat qiladi.

Muhandislik tafakkuri – kognitiv va instrumental darajada amalga oshiriladigan konstruktiv, ilmiy-nazariy, transformativ, ijodiy, ijtimoiy omillar sifatida tavsiflangan texnik ob'ektlar bilan faoliyatni ta'minlashga qaratilgan fikrlashdir.

Muhandislik tafakkurining xususiyatlari sifatida quyidagi mulohazalarni keltirish mumkin.

1. Muhandislik tafakkurining birinchi xossasi sifatida uning texnikaga oidligi alohida ta'kidlandi. Chunki u texnosferadagi inson faoliyati bilan belgilanadigan eng muhim o'ziga xoslikni aks ettiradi. Muhandislik tafakkurining ushbu xususiyati umumiy ta'lim va texnika bilimlardan tashkil topganligini anglatadi. Ushbu bilimlarning zamonaviy ishlab chiqarishda loyihalash, tashkiliy boshqaruv, ishlab chiqarish, texnologiya va tadqiqot faoliyati sohalarida qo'llash ko'nikmalari muhandislik tafakkurining asosini tashkil etadi. Maktab, kollej, universitet va texnik korxonada o'rtasidagi uzluksizlikni ta'minlaydigan mehnat, o'qitish tizimining yaratilishi muhandislik tafakkurini shakllantirish uchun xizmat qilishiga ishonchimiz komil.

2. Muhandislik tafakkuri konstruktivdir. Konstruktivlik deganda, texnik, moddiy, vaqt, energiya va boshqa resurslarni hisobga olgan holda tahliliy va real maqsadni qo'yish, unga adekvat texnik usullar va vositalarni tanlash, o'z harakatlarining ketma-ketligini rejalashtirish, uning darajasini aniqlash qobiliyati tushuniladi. Maqsadga erishish uchun, uni dialektik tuzatish, agar kerak bo'lsa, o'z vaqtida o'zgartirishlar kiritishni taqozo qiladi. Bu borada loyihalash texnologiyalari, texnik ijodkorlik tanlovlari va ko'rgazmalari samarali vosita hisoblanadi. Muhandislik tafakkurini shakllantirishda texnologiya va informatika kabi fanlar muhim rol o'ynashi mumkin.

3. Muhandislik tafakkuri ilmiy-nazariy bilim sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy tafakkur olimlarning tadqiqotga va ularning natijalariga yondashishda yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi metodologik tamoyillarga muvofiq amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi. Bu xususiyat texnika bilan chambarchas bog'liq. Zamonaviy, jadal rivojlanayotgan texnosferada ma'lum mashinalar qurilmasining xususiyatlari to'g'risida yuqori ixtisoslashtirilgan bilimlar, ularni ishlatish qoidalari shu qadar tez eskiradiki, ular o'quv bosqichida ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Umumiy, fundamental tabiatshunoslikka asoslangan fundamental bilimlar, aksincha, doimo dolzarb bo'lib qoladi. Ularning bilimlari ishlash printsipini, texnik yangiliklar qurilmasini tezda tushunishga va ularni kasbiy faoliyatingizda va kundalik hayotingizda samarali ishlatishga imkon beradi.

4. Muhandislik tafakkuri tevarak-atrofdagi olamning o'zgarishi bilan bog'liq. Modellarni yaratish bosqichida (chizmalar, diagrammalar, algoritmlar va boshqalar) moddiylikni mujassamlashtirishda ushbu modellarni haqiqat bilan aqliy aloqasiz amalga oshirish mumkin emas. Faoliyatni o'zgartirishning amaliy qobiliyatsizligi, shuningdek, fikrlashning o'zini pastligiga olib keladi. Bu real jarayonlarning borishini

intuitiv bashorat qilishning yo‘qligida, mantiqiy tuzilmalarda asosiy xususiyatlarni aniqlashning noto‘g‘riligi bilan bog‘liq xatolarning paydo bo‘lishida namoyon bo‘ladi.

5. Muhandislik fikrlashi ijodiydir. Ijodiy fikrlash har doim ob‘ektiv yoki sub‘ektiv yangi natijalarga olib keladi. Innovatsion fikrlash uchun ijodiy komponent eng muhim hisoblanadi. Ijodiy komponentsiz innovatsion fikrlash bo‘lmaydi. Muhandislik tafakkurida bu xususiyatni aniqlovchi deb atash mumkin emas. Ammo, shunga qaramay, uni ahamiyatsiz deb butunlay chiqarib tashlash noto‘g‘ri bo‘ladi. Zamonaviy muhandis, texnik sohadagi intellektual faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan har qanday ishchi kabi, doimiy ravishda kasbiy jihatdan takomillashib borishi lozim. Zamonaviy muhandis, texnik muammolarni hal qilishda ma‘lumotlarning ortiqchaligi, sharoitlarning noaniqligi va vaqt yetishmasligi sharoitida mustaqil ravishda qaror qabul qilishi kerak. Bunday sharoitda ko‘pincha mavjud algoritmlardan chetga chiqish kerak bo‘ladi. Bu ijodiy yondashuvsiz mumkin emas.

6. Muhandislik tafakkuri doimo ijodga qaratilganligi, uning motivatsiyasi insonparvarlik g‘oyalariga asoslanganligi, hal etilayotgan muammolarning ijtimoiy ahamiyatga egaligi (mehnat unumdorligi oshadi, mehnat sharoiti osonlashadi va hokazo) bilan tavsiflanadi. Biz muhandislik tafakkurining bu xususiyatini ijtimoiy ijobiy deb ataymiz. Bu sifatni shakllantirish uchun fizika tarixidan va texnik ixtirolar tarixidan, o‘quv jarayonida foydalanish zarur. Texnika bilan bog‘liq keng ko‘lamli xabarlar, tezislari, tadqiqotlar taklif qilinishi mumkin. Ixtirolarning inson hayotiga ta‘sirini yoritish, texnik innovatsiyalar sohasida professional faoliyat yurituvchi kishilar bilan uchrashuvlar, innovatsion korxonalariga ekskursiyalar uyushtirish ham yaxshi samara beradi. Axloqiy tarbiya doirasida tafakkurning bu xususiyatini shakllantirishda gumanitar fanlar: adabiyot, tarix, rus va chet tillari eng muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, muhandislik tafakkurini shakllantirish vazifalari faqat tabiiy fanlar va matematika fanlari doirasida hal etilmaydi, buning uchun barcha fanlar birlashtirish zarurligini alohida ta‘kidlash zarur.

Jamiyatning “postindustrial” davrga o‘tish sharoitida muhandislik va kasbiy pedagogikaning muhim yo‘nalishi bo‘lgan muhandislik pedagogikasi shakllandi. Muhandislik pedagogikasining mustaqil fanlararo fan sifatida tanlanishiga jamiyatning texnologik va iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi omil sifatida ta‘lim, fan va ishlab chiqarishni innovatsion rivojlantirishning murakkab global muammolarini hal etishning ob‘ektiv zarurati sabab bo‘ldi. Kerakli muammolarni hal qilishning tor empirik usuli oliy texnik ta‘limning sifat darajasini talab qiladigan fanni ishlab chiqarish va bilim iqtisodiyotining zamonaviy talablariga muvofiq rivojlantirishni ta‘minlamaydi.

XULOSA

Muhandislik ta'limi samaradorligini oshirish ta'lim, fan va ishlab chiqarishning o'zaro ta'sirining chiziqli bo'lmagan jarayonlarini "boshqaruvchi" qonuniyatlarni o'rganishga ilmiy yondashuvni qo'llashni talab qiladi. Umumiy ilmiy nuqtai nazardan, muhandislik pedagogikasi - bu ta'limning "ajralmas uchligi"ning eng muhim quyi tizimi sifatida muhandislik kadrlari va oliy texnik maktab o'qituvchilarini tayyorlash tizimini ishlab chiqishni asoslash imkonini beradigan pedagogik nazariyadir. Muhandislik pedagogikasi metodologiyasi va muhandislik-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi ilmiy-tadqiqot faoliyatining strategiyasi bo'lib, ushbu yosh fanning rivojlanish istiqbollari belgilab beradi. Nazariy va eksperimental harakatlarni ma'lum darajada qo'llash asosida tizimli, izchil va maqsadga muvofiq ishlab chiqilgan usullarning kombinatsiyasi, o'zaro bog'liqligi ushbu fanning asosini tashkil etadi. "Muhandislik pedagogikasi" fanining o'rganish ob'ekti murakkabdir. U quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: fanlararo ko'p funktsiyali muhandislik faoliyati, zamonaviy sharoitda texnik oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarining muhandislik-pedagogik faoliyati, "ta'lim-fan ishlab chiqarish" integral tizimining funktsional komponenti sifatida muhandislarni tayyorlashning pedagogik jarayoni. Muhandislik pedagogikasi predmeti - bu texnik fanlarni o'qitishni takomillashtirishga qaratilgan barcha narsa va o'qituvchi faoliyatining maqsadlari, mazmuni bilan bog'liq ta'lim shakllari hisoblanadi. Bugungi kun nuqtai nazaridan, muhandislik pedagogikasining o'rganish predmetini aniqlashtirish va konkretlashtirish mumkin. Uning nazariy qismi quyidagilardan iborat: 1) ta'lim, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi muhim munosabatlar; 2) tez o'zgaruvchan tashqi muhitda muhandislarni innovatsiyalarga tayyorlashning nazariy asoslarini ishlab chiqish. Tizimdagi integratsiya jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha nazariy g'oyalarni hisobga olgan holda, texnik fanlar o'qituvchilari va texnik universitetlar talabalarini innovatsion kasbiy faoliyat uchun tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda o'z-o'zini tayyorlashning pedagogik tizimlarini ishlab chiqish, joriy etish va optimallashtirish talab etiladi. Muhandislik pedagogikasi muhandislik-texnik ta'lim va texnika fanlari o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini insonparvarlashtirish muammolarini hal qiladi. Ma'naviyat va fanlararo ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun undagi qo'yilgan kuchli imkoniyatlarni amalga oshiradigan ilmiy asoslangan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqadi.

REFERENCES

1. Салимов, Б. Л., Аъзамжонов, А. Б. Ў., & Қодиров, Ш. Қ. Ў. (2023). БИРДАМЛИК ВА ҲАМЖИҲАТЛИК–ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ

КЕЛАЖАГИДИР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 83-88.

2. Салимов, Б. Л. (2023). Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва барқарорлигини белгиловчи муҳим тамойиллар. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3).

3. Lutfullaevich, S. B. (2023). The Importance of Sea Transport in the Communication System. *WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(1), 272-275.

4. Lutfullaevich, S. B., Muradkabilovich, E. Z., & Abdurahimovich, S. A. (2023). The Influence of the Transport and Communication System on Social Relations. *Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*, 2(2), 209-212.

5. Lutfullaevich, S. B., Sheralievich, A. A., & Zafarovich, Z. D. (2023). Reforms in the Fields of Communication and Transport and their Social Impact. *Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*, 2(2), 227-230.

6. Салимов, Б. Л. (2022). Ўзбекистон тараққиётида коммуникация ва транспорт тизимининг ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 1), 403-407.

7. Салимов, Б. Л. (2022). ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИДА БОШҚАРУВ ВА ТАРБИЯ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3(11), 359-365.

8. Salimov, B. L. (2021). The philosophical role of dialectical categories in human life. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 406-410.

9. Салимов, Б. Л. (2022). Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. *Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент*, 224.

10. Салимов, Б. Л. (2023). 61. ИНСОНИЯТ ҲАЁТИДАГИ ТУБ БУРИЛИШЛАР. *Inntechcon. uz*, 1(0000).

11. Салимов, Б. Л. (2023). 51. ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИККИ ЁҚЛАМА ТАЪСИРИ. *Inntechcon. uz*, 1(0000).

12. Salimov, B. L. (2023, May). NEGATIVE CONSEQUENCES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY DEVELOPMENT. In *International Conference " Law, Economics and Tourism sciences in the modern world"*. (Vol. 1, No. 2, pp. 5-10).

13. Salimov, B. L., Tursunov, S. R., & Haydarov, M. N. U. (2023). SYNERGETIC APPROACH IN THE ANALYSIS OF SOCIAL RELATIONS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 1001-1007.

EVFEMIZM FAOL TIL BIRLIGI SIFATIDA

Ibragimova So'g'diyona Ikrom qizi

Termiz Davlat Pedagogika Instituti magistranti

ibragimovasugdiyona3@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada evfemizmlarning nutqda qo'llanilish sabablari, evfemizm so'zining lug'aviy ma'nosi, lingvistikada til birligi sifatida ahamiyati haqida so'z boradi. Evfemizmlarning dolzarblik xususiyatlari misollar yordamida hamda tadqiqotchilar fikrlari orqali isbotlab beriladi. Evfemizmlarning davrlar o'tishi bilan o'zgarishi, yangi evfemizm guruhlarining vujudga kelishi haqida yoritiladi.

Kalit so'zlar: *til birligi, evfemizm hodisasi, tarixiy etnografik hodisa, tilshunos, neytral so'z.*

ABSTRACT

This article discusses the reasons for the use of euphemisms in speech, the dictionary meaning of the word euphemism, and the significance of the word euphemism as a language unit in linguistics. The relevance features of euphemisms are proven with the help of examples and researchers' opinions. Changes of euphemisms over time, emergence of new groups of euphemisms are highlighted.

Key words: *language unit, phenomenon of euphemism, historical ethnographic phenomenon, linguist, neutral word.*

KIRISH

Suhbat jarayonida har birimiz yonimizdagi insonni ranjitmaslik maqsadida nojo'ya va qo'pol so'zlarni aytmadan qoldiramiz yoki so'zimizni ma'no jihatdan bezashga majbur bo'lamiz. Bunday vaziyatlarda qo'pol so'zlar o'rnini bosuvchi so'z sifatida evfemizmlardan foydalanishimiz mumkin. Aynan evfemizmlardan foydalanish noqulay vaziyatlardan oson chiqishimizga yordam beradi. Evfemizm yunon tilidan "yumshoq ifodalash" deya tarjima qilinadi va so'zlovchiga aytish noqulay bo'lgan so'zlar o'rnida qo'llaniluvchi sinonimlar sifatida qaraladi. Evfemizmlarning shakllanishi tabu hodisasi bilan chambarchas bog'liq. Tarixiy etnografik hodisa sifatida ikkala hodisa birgalikda shakllangan. Evfemizm xalqlardagi urf-odat, madaniyat va saviyaning rivojlanishi bilan birga taraqqiy etadi [6].

Hozirgi kunda evfemizmlar hayotning barcha sohalarida keng tarqalgan. So'nggi o'n yillar ichida evfemizm til birligi mahalliy va xorijiy tilshunoslarning muhimligi jihatidan mashhur tadqiqot obyektiga aylandi. Tilshunos sifatida evfemizmlarning vazifasi va nutqdagi o'rnini tushunish juda muhimdir. Chunki ularni tushunish

ijtimoiy nutq normalarini yaxshi anglash hisoblanadi. V.N. Yartseva soʻzlariga koʻra "Evfemizmlar - soʻzlovchiga odob doirasidan tashqarida boʻlib tuyuladigan, qoʻpol, behayo soʻzlar oʻrnida ishlatiladigan hissiy jihatdan neytral soʻz yoki iboralardir". Hugh Rison esa evfemizmlarga juda aniq va loʻnda taʼrif beradi: "qoʻpol, yoqimsiz soʻzlar oʻrnida yumshoq, qabul qilinadigan allegorik soʻzlar ishlatiladi va ular evfemizmlardir". Boshqacha qilib aytganda evfemizmlar bizga nutq meʼyorlarini saqlashga yordam beradi. Misol uchun, ingliz tilida oʻlim haqida gapirish ochiqcha emas hamda bir necha yumshoq muqobillari bilan tushuntirishga harakat qilinadi. "To pass away", "to leave this life", "to rest in piece" soʻzlari bilan maʼno neytrallashtirib beriladi. Yoki keksalik haqida gap ketganda ham yoshi ulugʻ maʼnosini beruvchi bir necha stilistik ekvivalentlardan foydalaniladi [2]. Masalan, oʻzbek adabiyotidan A.Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanidan shunday jumlaning evfemizmi sifatida keltirish mumkin: "Raʼnoni egasiga topshirmagunimizcha quyilmaydiganga oʻxshaydi". Ushbu asar qahramoni Nigoroyim tilidan aytilgan jumladagi "egasiga topshirmoq" soʻz birikmasi "erga bermoq" soʻzining yumshatilgan shakli hisoblanadi [6].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Evfemizmlar nutqda koʻp qirrali va murakkab lingvistik hodisa sifatida qaraladi. Barcha evfemizmlarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga boʻlish mumkin [5]:

a) tibbiy sohada qoʻllaniluvchi evfemizmlar (tibbiy atamalar koʻpincha salbiy yoki uyatli maʼnoga ega boʻlganligi uchun evfemizmlarga almashtiriladi);

b) irq va millat uchun ishlatiluvchi evfemizmlar (qadimdan Afrika va Amerika xalqlariga nisbatan qoʻllanilib kelgan "hindu" yoki irqni anglatuvchi "negr" soʻzlari qoʻpol tuyulgani uchun ular oʻrnida mahalliy amerikaliklar, mahalliy afrikaliklar soʻzlari ishlatiladi);

c) har qanday taʼqiq yuzasidan vujudga keladigan qoʻrquvni kamaytirish yuzasidan qoʻllaniluvchi evfemizmlar (masalan, oʻlmoq soʻzi oʻrniga keluvchi soʻzlar);

d) yoshni bildiruvchi evfemizmlar (masalan, qari soʻzi oʻrnida keksa, yoshi ulugʻ soʻzlarining ishlatilishi);

e) tashqi koʻrinishdagi kamchiliklar (semizlik yoki oʻta ozgʻinlik, xunuklik kabi holatlarda);

f) moda omili (ushbu omilning paydo boʻlishi tijorat maqsadlari bilan bogʻliq);

g) din omili (odatda ayrim mamlakatlarda boshqa dinga mansub kishilarga evfemistik soʻzlar bilan murojaat qilinadi);

h) ijtimoiy va moliyaviy holat (kambagʻal yoki nochor soʻzlarini qoʻllash hamma zamonlarda ham salbiy maʼno anglatgan).

Yuqoridagi omillardan tashqari ham evfemizmlarning dolzarbligini oshiruvchi bir necha sabablar bor va bu ro'yxat vaqtlar o'tishi bilan kengayib boraveradi.

Evfemizmgga ta'rif berilayotganda tilshunoslar ko'plab qiyinchiliklarga duch kelishadi. Sababi evfemizmlar boshqa til hodisalaridan ajralib turuvchi aniq chegaralarga ega emas. Bu tushunchaning mohiyatini yaxshiroq anglash uchun evfemizmlarning bir necha belgi va xususiyatlarini ko'rib chiqish lozim. Xususan, E.P. Senichkina barcha evfemizmlarga xos bo'lgan bir necha universal xususiyatlari borligi haqida yozadi [5; 303]:

1. Salbiy denotatning ma'nosiga mos keluvchi evfemizmlarning mavjudligi;
2. Ma'noni yumshatishga yordam berishi;
3. Almashtirilayotgan so'zga nisbatan denotatsiyaning takomillashtirilishi;
4. Denotatsiyaning takomillashtirilishi obyekt yoki hodisa haqida so'zlovchida taassurot paydo bo'lishiga yordam berishi.

Til va jamiyat taraqqiyotining u yoki bu bosqichiga ko'ra evfemizmlarning guruhleri dolzarbligini yo'qotishi mumkin. Ayrim guruhlar esa nutq normalariga to'g'ri kelmasligi tufayli eskirib bu ro'yxatdan chiqib ketishga sabab bo'ladi. Yangi salbiy hodisalar va munosabatlarning vujudga kelishi natijasida evfemizmlar guruhleri kengaya boradi. B.A.Larin, A.M.Katsev, S.Vidlak, B.Uorren kabi olimlar evfemizmlar lug'atini yaratishgan.

Shunday qilib, evfemizmlar axloq me'yorlariga zid so'z va iboralar o'rnida qo'llaniluvchi muqobil so'zlar hisoblanadi hamda ularni o'rinli qo'llash suhbatdoshingizni ko'ngliga ozor berishning oldini oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ibragimova Sugdiyona Ikrom qizi. (2023). The Cross-Cultural Specificity of The Taboo Is the Example of The English and Uzbek Languages. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 26, 18–20. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/5192>
2. Qodirova Mukaddas Tog'ayevna, . (2022). THE STUDY OF PRAGMATIC FEATURES OF ADDRESSING UNITS IN UZBEK LANGUAGE. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 3(03), 61–66. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-03-12>
3. Yusupova, M. (2023). ANALYSIS OF CLASSIFICATIONS OF EUPHEMISMS . Scientific Journal of the Fergana State University, 28(3), 80. https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol28_iss3/a409-412

4. Ibragimova, S. (2023). TABU HAMDA EVFEMIZMLARNI O'RGANISHDA NAZARIY QARASHLAR VA MUAMMOLAR. Talqin Va Tadqiqotlar, 1(19).
извлечено от <https://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/1281>
5. Сеничкина Е. П. Словарь эвфемизмов русского языка. М.: Флинта: Наука, 2008. 464с.
6. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Evfemizm>
7. <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/92>
8. <https://scienceweb.uz/publication/12149>

BOLALARDA MONOLOGIK NUTQNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Ismatullayeva Gulshoda Ergashevna,

Farg'ona viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi
Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim
metodikalari kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada nutq va uni rivojlantirish usullari maktabgacha ta'lim tizimidagi bolalarda monologik nutqni o'stirish orqali tahlil qilingan. Bu hodisa mantiqiy tafakkurning rivojlanishi bilan bog'liq pedagogik-psixologik jarayon ekanligi yoritilgan. Monologik nutqni rivojlantirish orqali bolalarda mantiqiy fikrlashni va muloqotga kirisha olish qobiliyatlarini shakllantirish usullari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *nutq va uning turlari, monologik nutq, mantiqiy tafakkur, pedagogik-psixologik jarayon, ti va tafakkur, qobiliyat.*

ABSTRACT

In the article, speech and methods of its development are analyzed by developing monologic speech in preschool children. It is explained that this phenomenon is a pedagogical-psychological process related to the development of logical thinking. Methods of forming logical thinking and communication skills in children through the development of monologue speech have been researched.

Key words: *speech and its types, monologic speech, logical thinking, pedagogical-psychological process, thinking and thinking, ability.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning ravon so'zlashuvi ularning nutq turlarini egallashlari bilan bog'liq. Bu nutq turlari dialogik va monologik nutq hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim muassasasining vazifasi bolalarda ravon so'zlashuv nutqni (dialogik nutq) va monologik nutqni rivojlantirishdan iborat. So'zlashuv nutqini shakllantirish vazifasi ko'p qirrali. Maktabgacha bosqichdagi kichik yoshli bolalarda ularga qaratilgan nutqni tinglash va tushunish, bir-birini tinglash, savollarga javob berish va o'zi ham savollar berishi, suhbat mavzusi bo'yicha izchil javob berish qobiliyati shakllanadi. Nutqning ushbu ikki turlari o'rtasidagi farq matn ichidagi gapning mantiqiy aloqa turi bilan belgilanadi. Monolog doimo vaqtli yoki sabab-oqibatli aloqada bo'ladigan (bir-biriga nisbatan) borliq faktlari haqida xabar qiladi. Vaqtinchalik aloqa ikki tomonlama bo'lishi mumkin: faktlar haqiqatan ham bir vaqtdalik yoki ketma-ketlik munosabatlarida bo'lishi mumkin. Bir vaqtning o'zida mavjud bo'ladigan faktlar haqidagi xabarlar tavsif deb ataladi. Faktlar ketma-ket keladigan xabar bayon qilish deyiladi. Sabab-oqibatli munosabatlarda bo'lgan faktlar

haqidagi xabarlar esa mulohaza deb yuritiladi. Ilk yoshda bola ravon nutqni eshitadi. Dastlab bu unga nisbatan aytilgan luqmalar, so'ngra esa ertaklar, hikoyalar, kattalarning monologik nutqlari bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bolalarda monologik nutqning shakllanishi ularda mantiqiy tafakkurning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, bola nutqi monologik nutqqa aylanishi uchun u tilning lug'atini va grammatik tomonini erkin egallagan bo'lishi kerak. Bolalarning nutqini o'stirish, ular bilan muloqotda bo'lish bola fikrlash tarzini rivojlantiradi. Bunda esa bolalarni monologik nutqqa o'rgatish muhim ahamiyatga egadir. Ma'lumki, hikoya qila olish qobiliyati kishilarning muloqotda bo'lish jarayonida katta rol o'ynaydi. Bola uchun esa bu qobiliyat bilish, o'z bilimlarini, tasavvurlarini tekshirish vositasi hisoblanadi.

Ruhshunoslarning fikricha, bolalarda monologik nutq besh yoshdan boshlab paydo bo'ladi. Ruhshunos D.Elkanin to'g'ri ta'kidlaganiday: „Bola hayot tarzining o'zgarishi, kattalar bilan yangi munosabatlarning va yangi turdagi faoliyatlarning shakllanishi nutq shaklini va uning vazifasini (xizmatini) farqlashga olib keladi. Muomalaning yangi vazifalari vujudga keladi, bola o'z taassurotlarini, kechinmalarini, rejalarini (niyatini) kattalarga yetkazishga harakat qiladi. Nutqning yangi shakli — monologik tarzda xabar qilish, ko'rgan va eshitganlari to'g'risida hikoya qilish paydo bo'ladi...Bolalarni hikoya qilishga o'rgatish jarayonida barkamol tarbiya berishning xilma-xil masalalarini hal qiladi, aqliy rivojlanishga yordam beradi. Hikoya qilib berishda mantiqiy tafakkur, diqqat rivojlanadi, nutq grammatik jihatdan shakllangan bo'lib, o'zini tutish, jamoa oldida so'zga chiqish malakasi hosil bo'ladi“. Shu munosabat bilan maktabgacha ta'lim muassasalari ta'lim-tarbiya dasturida bolalarni hikoya qilishga o'rgatish bo'yicha har bir yosh guruhlariga ish vazifalari va mazmuni belgilab berilgan. Q.Shodiyevaning fikrlariga tayanadigan bo'lsak “O'rta guruhlarda hikoya qilishga o'rgatish vazifalari va ularning mazmuni ancha murakkablashadi. Ushbu guruh bolalari birinchi yarim yillikda tanish hikoya va ertaklarni mustaqil holda qayta hikoya qilishga, asar qahramonlarining suhbatini ifodali so'zlab berishga o'rgatiladi”.

NATIJARLAR

Mashg'ulotlarda birinchi marta o'qib berilgan kichik ertak va hikoyalarning mazmunini qayta hikoya qilishga, o'rtoqlari hikoya qilayotganda e'tibor bilan tinglashga, o'yinchoqlar, turli buyumlar va yil fasllarini tavsiflovchi (avval tarbiyachining savollari, so'ngra namuna va reja asosida) hikoya tuzishga o'rgatiladi.

Ikkinchi yarim yillikda bolalarga tanish ertak va hikoyalarni tinglashni, ularda ishtirok etuvchi personajlarning gaplarini, o'ziga xos xususiyatlarini tushunishni, asar mazmunini hikoya qilayotgan o'rtoqlarining nutqini diqqat bilan eshitishni, asar matnini buzib hikoya qilgan joylarini payqashni o'rgatish davom ettiriladi.

Katta va maktabga tayyorlov guruhlarida esa birinchi yarim yillikda badiiy asarlarni qayta hikoya qilish malakasini o'stirish, adabiy asarlarni mazmunli, mantiqiy izchillikda, aniq va tasviriy, ifodali hikoya qilishga o'rgatishdan iborat. Tarbiyachi qayta hikoya qilishni o'rgatayotganda bolalar diqqatini, ayniqsa, ertakning boshlanmasiga, takrorlanib kelayotgan parchalarga, xulosa qismiga: hikoyalardagi qahramonlarning o'zaro nutqi kabilarga qaratishi lozim. Bolalar asar voqealarini so'zlayotganda ovoz ohangining xilma-xil turini (so'roq, his-hayajon, hayratlanish, iltimos) qo'llay bilishlariga erishishlari zarur. Bolalarga o'yinchoqlar va buyumlar haqida hikoya tuzishni o'rgatayotganda o'yinchoqlarni tanlab berishga, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi belgilarni (rangi, shakli, qanday o'ynalishi va boshqalar) aniq so'zlar orqali ifodalashga o'rgatish lozim. Bolani kreativ fikrlashga o'rgatishda ijodiy hikoya qilish ko'nikmalarini shakllantirib borish zarur. Bolalarni tarbiyachi tomonidan belgilangan hikoya yoki ertakni nihoyasiga yetkazishga, qisqa, lo'nda jumlar tuzishiga, tasviriy vositalardan foydalanishga o'rgatish nutq o'stirish omillari tarzida belgilanadi. “

MUHOKAMA

Bolalarning shaxsiy tajribalari va tarbiyachi taklif etgan hayotiy mavzular asosida mantiqiy rivojlanib boruvchi hikoya yoki ertak tuzish qobiliyatlarini rivojlantirishda “Quvonchli kun”, “Xafa bo'lgan kunim”, “Mehmonda”, “Bizning oila”, “Eng yaqin o'rtog'im”, “Dam olish kuni”, “Dadamga qarashdim”, “Qo'g'irchoq teatriga bordim” kabi qator mavzularni tavsiya qilish mumkin. Bolalarni o'zlari yaratayotgan hikoya yoki ertaklarida ishtirok etuvchi qahramonlarning ruhiy kechinmalarini bilishga o'rgatish, suratlar bo'yicha hikoya tuzishni o'rgatayotganda esa, avvalo, ularning mustaqil fikrlashlariga, suratda tasvirlangan voqealarga o'z munosabatlarini bildirishlariga imkon yaratish kerak. Shu bilan birga, rasmda aks ettirilgan mavzuli voqeaga qarab ilgari nima bo'lgani va keyin nima bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritishga undash zarur. Tabiat manzaralari aks ettirilgan suratga qarab, undagi go'zallikni, nafislikni ifodalay oladigan tasviriy so'zlar, o'xshatish va sifatlashlar ishtirokida gap tuzishga o'rgatib borishga erishish tarbiyachilarning muhim vazifalaridir. Bundan tashqari, bolalarning birgalikdagi hayot tajribalaridan olingan voqealar: ekskursiya, sayr, mehnat jarayoni, jonli va ravon hikoya qilib berish malakasini tarbiyalash muhim. Bolalarni hikoya qilayotganda tevarak-atrofdagi buyum nomini, voqea-hodisalarni, ularning o'ziga xos

xususiyatlarini, xatti-harakatlarini to'g'ri ifodalashga, voqealarning vaqti va joyini ko'rsatishga o'rgatish hamda topishmoqlar o'ylab topishga undash lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bolalarda monologik nutqni o'stirish mantiqiy tafakkurning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Monologik nutqni rivojlantirish orqali bolalarda mantiqiy fikrlashni va muloqotga kirisha olish qobiliyatlarini shakllantirish ertangi kunimiz istiqbolidir.

FOYDALANILGN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. F.R.Qodirova Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi ruhiy omillari. T.: "ISTIQLOL", 2006 y.
2. S.Q. Shodieva. O'rta guruh bolalari nutqini o'stirish. O'quv qo'llanma T.: "O'qituvchi" 1993 y.
3. D.R. Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi. T.: Fan va texnologiyalar 2009 y.
4. Sabirdinov, A. (2019). Sketches to the novel "Night and day" by Chulpan. *Scientific journal of the Fergana State University*, 1(6), 119-120.
5. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of Characters in Utkir Hoshimov's Story "Yanga". *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(6), 196-200.
6. Sabirdinov, A. (2020, December). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. In Конференции.
7. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of the banned period in the stories of Naim Karimov. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(11), 4-91.
8. Сабирдинов, А. Г. (1993). Слово и образ в поэзии Айбека.
9. Oripova G. M., Tolibova M. T. Q. Composition Of Modern Uzbek Stories //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 03. – С. 245-249.
10. Oripova, G. (2020, December). Rhythm and mything in lyrical genre. In Конференции.
11. Oripova, G. (2019). Traditions of folk ballads and distinctiveness of uzbek poetry of independence period. *Scientific journal of the Fergana State University*, 2(2), 82-86.
12. Oripova, G. M. (2021). Genesis And Essence Of Genre Concept. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(12), 90-94.

13. Oripova, G., & Ibrohimova, G. (2022). SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA MUMTOZ MUSHTARAKLIK. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 251-255.
14. Oripova, G. M., Akhmadjonova, O. A., Kholmatov, O. U. U., & Muminova, T. S. (2022). INTERPRETATION OF MOTHER IMAGE IN LITERATURE. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 304-309.
15. Oripova, G., & Alijanova, M. A. Q. (2022). ASQAD MUXTORNING “CHINOR” ROMANIDA AYOL PORTRETINING BADIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 221-226.
16. Oripova, G. M., & Abdurasulova, N. A. Q. (2022). O’ZBEK NASRIDA URUSH MAVZUSI VA “YO’QOTILGAN AVLOD” MUAMMOSI. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 213-220.
17. Oripova, G., & Mirzajonova, G. (2023). TARIXIY SHAXSLAR TASVIRI VA MUALLIF MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(10), 411-415.
18. Oripova, G., & Abdurasulova, N. A. Q. (2023). NABI JALOLIDDIN NASRIDA URUSH QATNASHCHILARI RUHIYATI TASVIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 495-501.
19. Oripova, G. (2019). Uzbek poetry and the world literature in the years of independence. *Scientific Journal of Polonia University*, 32(1), 116-120.
20. Murodilovna, O. G. (2019). The peculiarities of vazn meter in uzbek poetry of the independence period. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(2), 33-39.
21. Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Liryics. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 656-664.

БУГУНГИ ДАВРДА ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА ПЕДАГОГЛАРНИНГ МАҲОРАТИНИ БАҲОЛАШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Бобошев Зухриддин

Тошкент давлат транспорт университети доценти в.б

e-mail: zuhriddinboboshev88@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада таълим сифатини оширишда ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини баҳолаш механизми ҳамда таълим сифатини ошириш, бу борада юртимизда амалга оширилаётган ишлар, умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг педагогик маҳоратини баҳолаш ҳамда мазкур жараёни такомиллаштиришнинг аҳамияти ҳақида мулоҳаза тўхталиб ўтилган.

***Калит сўзлар:** Таълим сифати, таълим, билим, педагог, технология, таълим тизими, талаба, когнитив таҳлил, когнитив услуб, педагогик маҳорат, баҳолаш механизми, бевосита баҳолаш.*

ABSTRACT

In this article, the mechanism of evaluating the pedagogical skills of teachers in improving the quality of education and the importance of improving the quality of education, the work carried out in this regard in our country, the evaluation of the pedagogical skills of teachers of general secondary schools, and the importance of improving this process are discussed.

***Key words:** Quality of education, education, knowledge, pedagogue, technology, educational system, student, cognitive analysis, cognitive style, pedagogical skills, assessment mechanism, direct assessment.*

КИРИШ

Бугунги кунда Ўзбекистон кўп асрлик жуда бой педагогик тажрибага эга ҳамда таълим-тарбия жараёнида маълум анъаналар шаклланган. Ушбу тажриба пухта таҳлил ватизимли педагогик усулларни ишлаб чиқишни талаб этади, чунки бозор иқтисодиёти ҳозирда мактаб битирувчиларига нафақат жамиятда ўз ўрнини белгилашга, Ўзбекистонни глобал таълим муҳитига муваффақиятли интеграция қилиш, янгича ўқув услубларини излаш талабини қўяди. Юртимизда таълим соҳасини ривожлантириш, малакали кадрлар тайёрлаш, ўқитувчиларга кўплаб имтиёз ва енгилликлар яратиш ҳамда уларни профессионал компетентлигини оширишга катта эътибор қаратилаётгани ҳеч кимга сир эмас. Мактабгача ва мактаб таълими, профессионал ҳамда оилӣ таълимга доир амалга оширилаётган ишлар жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, миллатнинг

ички имкониятларини инобатга олиб амалиётга жорий қилинмоқда. Бунга жамиятда рўй бераётган ўзгаришлар, таълимнинг ташкилий тузилмаларини модернизация қилиш, педагогик маданият мазмунидаги ўзгаришлар, инсонпарварлик тарбиясини таъминлай оладиган ва эҳтиёжларни қондиришга қодир бўлган ўқитувчининг касбий маҳоратини баҳолашнинг объективлигига талабларнинг кучайиши билан боғлиқдир. БМТ нинг барқарор ривожланиш концепциясида “Quality Education”, яъни Сифатли Таълим 17 та мақсадларидан бири сифатида киритилган. 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг беш устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган чора-тадбирларни БМТнинг Барқарор ривожланиш концепцияси билан ҳам оҳанглигини кўплаб сиёсат ва фан арбоблари таъкидламоқдалар. 2020-йил 23-сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-боби, яъни “Таълим тизимини бошқариш” ҳамда 4-“Таълим фаолиятини ташкил этиш ҳамда унинг назоратини ташкил этиш” бобларида мазкур соҳадаги фаолият ҳамда муносабатларни тартибга солиш ҳамда таълим сифатини ошириш масалалари илгари сурилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Янги Ўзбекистон ма’мурий ислохотларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармониға мувофиқ, 2023-йил 1-январдан Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш инспекцияси фаолияти тугатилиб, унинг тегишли вазифа ва функциялари Мактабгача ва мактаб та’лим вазирлигига ўтказилди. 2023-йилда ўқитувчилар мажбурий аттестацияга жалб этилмади ва амалдаги малака тоифалари 2024-йилга қадар амал қилиниши белгиланди.

Шу муносабат билан вазирлик томонидан таълим ташкилотларида фаолият юритаётган педагог кадрларни аттестациядан ўтказиш ва малака тоифалари бериш бўйича янги шаффоф ва адолатли тизим ишлаб чиқилиб, 2024-йил 1-январдан давлат мактабгача, умумий ўрта ва мактабдан ташқари та’лим ташкилотлари педагог кадрларига малака тоифасини беришнинг янги тартиби жорий қилинади. Шундай экан, аввало, бу саъй-ҳаракатларнинг таълим сифатини оширишга ҳамда ўқитувчиларнинг ўз устида ишлашлари, касб маҳоратларини оширишлари учун яхши имконият ҳисобланади. Педагогик маҳоратини баҳолаш, ўқувчиларнинг ўзлаштириш ва ривожланиш даражасини аниқлаш учун амалга оширилган ўқув жараёнларини баҳолашни англатади. Бу, ўқувчиларнинг билим ва кўникмалари ошириш, ўзлаштириш, муаммоларни ҳал қилиш ва бошқа педагогик мақсадларни эришиш даражасини аниқлашга ёрдам беради. Педагогик маҳоратни баҳолаш учун турли усуллар ва воситалар мавжуд бўлиб, бу усуллар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1. Ўқув жараёнларини баҳолаш: Ўқитувчи, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун ўқув жараёнларини баҳолайди. Бу, синовлар, тестлар, проектлар ва бошқа тажрибалар орқали амалга оширилиши мумкин.

2. Ўқувчилар билим даражасини баҳолаш: Ўқитувчи, ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини баҳолайди. Бу тестлар, топшириқлар ва бошқа тажрибалар орқали амалга оширилиши мумкин.

3. Ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини баҳолаш: Ўқитувчи, ўқувчиларнинг ўзлаштириш, муаммоларни ҳал қилиш ва бошқа педагогик мақсадларни эришиш даражасини баҳолайди. Бу, ўқувчилар билим ва кўникмалари, қизиқишлари ва қобилиятларига асосланган таҳлиллар орқали амалга оширилиши мумкин.

4. Ўқувчиларнинг ривожланиш даражасини баҳолаш: Ўқитувчи, ўқувчиларнинг ўзларининг ривожланиш даражасини баҳолайди. Бу, ўқувчиларнинг ўзлаштириш ва ривожланиш жараёнларида қайси босқичда туришлари, ўзлаштириш ва ривожланишда қандай ўзгаришлар бўлиши кераклигини аниқлаш орқали амалга оширилиши мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Педагогик маҳоратини баҳолаш, ўқувчиларнинг ўзлаштириш ва ривожланиш даражасини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Бу, ўқувчиларнинг ривожланиши учун қандай усуллар ва таҳлиллар ишлатилиши кераклигини аниқлашга ёрдам беради. Таълим сифатини баҳолаш нафақат билим олаётган ўқувчи ва талабаларнинг, балки, ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини баҳолаш орқали ҳам билиш мумкин. Ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини баҳолаш қай даражада муҳимлиги ва бу таълим сифатини қанчалик оширади деган ўй-фикр ҳар бир шахсда туғилиши мумкин. Айнан бу саволга жавобни таълим сифатини оширишда ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини баҳолаш механизмларини такомиллаштиришнинг когнитив таҳлили орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Таълимнинг когнитив соҳаси, таҳлили нимани англатади? “Когнитив” тушунчаси одатда ўрганиш соҳаси, муносабат ёки эмпатия турларини муҳокама қилиш учун ишлатилади. Когнитив атамаси инглизча “согнитиве”, яъни “билиш”, “идрок этиш” деган маъноларни ифодалайди. Когнитив услуб тушуначасини биринчи марта австриялик психолог А. Адлер ишлатган ва бу жараён одатда мақсадларни белгилаш ва унга эришиш орқали тузилган инсоннинг ҳаёт йўлининг ўзига хослиги сифатида тушунилган. Когнитив услуб ва когнитивлик тушунчаларини Г. Аллпорт, К. Стаднер, Г. Виткин, В.А. Колга, М.А.Холодная, А. Либнин ва бошқалар ўрганишган. Когнитив тизим, когнитив тузилма - характер, тарбия,

кузатиш ва атрофдаги дунёни акс эттириш натижасида онгда ривожланган билимлар тизими. Ушбу тизимга асосланиб, мақсадлар қо‘йилади ва ма’лум бир вазиятда қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳақида қарорлар қабул қилинади, когнитив диссонансдан қочишга ҳаракат қилади. Когнитив тизимнинг асоси - фикрлаш, онг, хотира ва тилнинг о‘заро та’сири; бундай тизимнинг ташувчиси инсоннинг мияси. Когнитив тизимнинг белгиловчи хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

экспрессивлик - тил тизими воситасида со‘злашув қобилияти;

самарадорлик - амалий муаммоларни тез ва самарали ҳал қилишга ё‘налтириш; алгоритмик - алгоритмларга асосланган; ҳазм қилиш қобилияти - тизим о‘рганиш натижасида ассимиляция қилинади;

Аттестация жараёнини когнитив таҳлил қилар эканмиз, бу жараёни, шаффофликка асосланган ҳамда педагогнинг нафақат билим даражасини, балки касбий маҳоратини ҳам текшириш учун хизмат қилиши керак эканлигини англаб етишимиз зарур. Педагогик маҳорат ёки касб маҳорати эса “ёдланган тест савол-жавоблари”га асосланиб хулосага келиш, албатта, биз кутган натижаларга олиб келмайди. Педагогнинг дарс жараёнини ташкил этиши, фанни пухта эгаллаганлиги, синфни бошқариши, машғулот жараёнида юзага келувчи турли вазиятларни одилона ва маҳорат билан бошқариш, ўқувчиларга ўқитилаётган фанни чиройли тарзда етказиш, турфа қизиқишларга эга бўлган ўқувчилар билан бирдек самарали ишлай олиш каби вазифаларни ҳам қамраб олиши керак. Бу жараёнларни баҳолашни эса, албатта, шу йўналишда фаолият юритувчи, касб маҳорати ҳамда иш тажрибасига эга бўлган етук педагоглар жамоаси кузатиши ва баҳолаши мақсадга мувофиқ бўлади. Баҳолаш таълим жараёнидаги ажралмас концептлардан бирибўлиб, бирон-бир домен (билим, кўникма, малака ва компетенциялар мажмуи)нинг тест топширувчиларда шаклланганлик даражасини ўлчаш жараёнидир. (К.Жалилов, 2020). Педагогикада баҳолаш жараёни, хусусан, ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини баҳолаш жараёни қандай амалга оширилади? Бу соҳада “ёдланган тест” усули наф бермаслиги аниқ, чунки маҳорат тушунчаси кенг маънога эга бўлиб, касбий фаолиятнинг юқори даражада ташкилланишини таъминловчи шахс хусусиятлари комплекси (ўқитувчи фаолиятининг гуманистик йўналтирилгани, касбий билимлари, касбий қобилиятлари ва педагогик техникаси ҳисобланади. (И.А.Зязюн). К.Жалиловнинг таъкидлашича, педагогикада, ёки умуман таълим жараёнида бирор бир кўникма ёки малакани баҳоламоқчи бўлсак, шу домен қайси билим, кўникма, малака, компетенцияларни ўз ичига олишини ҳамда шу доменга хос хусусиятлар

ўлчаниши лозимлигини аниқлаб олишимиз керак бўлади. Бунда баҳолаш билвосита яъни, кузатиш, суҳбат, тест ва шу кабилар орқали амалга оширилиши мумкин .

Хулоса қилиб, шуни таъкидлаш жоиз-ки, ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини баҳолаш ҳамда бу механизмни янада такомиллаштириш учун энг аввало, оилий таълим тизимидаги ўқув дастурлари ва ўқитилаётган фанларни кўриб чиқиш, ҳамда педагогик йўналишдаги талабалар учун нафақат фанга оид билимлар, балки, кўпроқ дарсни моҳирона ташкил қилиш, ўқувчини фанга қизиқтира олиш, ўқитилаётган фанни чуқур билиш, муаммоли вазиятларга холис ечим топа билиш ва шу каби кўникма, малакаларни эгаллашни ўргатиш ҳамда уларни амалиётда қўллай олишни ўргатишимиз керак экан.

REFERENCES

1. Kaipbergenova, D. (2017). THE IMPORTANCE OF MATERIAL DESIGNING IN LANGUAGE TEACHING. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 34(3), 62-63.
2. Kaipbergenova, D. (2016). СНЕТ ТИЛИ О'QITUVCHILARINING KASBIY VAZIFALARI VA PEDAGOGIC MAHORATI HAQIDA. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 33(4), 48-50.
3. Каипбергенова, Д. О. (2020). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. In *Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования* (pp. 211-213).
4. Каипбергенова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. *Молодой ученый*, (12-4), 83-85.
5. Orakbaevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA СНЕТ TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. *Научный Фокус*, 1(1), 1472-1478.
6. Orakbaevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. *Научный Фокус*, 1(1), 1466-1471.
7. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. *World scientific research journal*, 15(2), 3-7.
8. Каипбергенова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 652-668.

9. Orakbayevna, K. D., Normuminovich, M., & Muxiddinovna, M. Z. (2021). English language teaching methodology for non-native speakers. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1721-1725.
10. Orakbayevna, K. D. (2022, February). SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF COMPARISON IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES. In *Conference Zone* (pp. 145-147).
11. KHUSENALIYEVNA, K. D., CHORIYEVNA, A. Z., & ORAKBAYEVNA, K. D. (2021). Lexico-semantic features of technical teams of English and Uzbek languages. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4083-4088.
12. Orakbayevna, K. D. (2022). THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE. *Confrencea*, 7(7), 69-72.
13. Orakbayevna, K. D. (2022). Using effective language learning strategies in teaching English. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 2, 1-3.
14. Orakbaevna, K. D. (2022). USING THE PRINCIPLE OF UNITY IN EDUCATION. *PEDAGOG*, 1(4), 1467-1473.
15. Турдимуратов, Я. А. (2022). КОЧЕВОЕ ХОЗЯЙСТВО УЗБЕКОВ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛО XX ВВ. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(7), 546-557.
16. Turdimuratov, Y. A. (2023). О ‘ZBEKISTONDA BOLALAR SPORTINI RIVOJLANTIRISHGA OID DAVLAT SIYOSATI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(2), 144-152.
17. Turdimuratov, Y. A. (2023). ETNOSPORT – MILLIY SPORT TURLARI VA XALQ O‘YINLARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM OMILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (11), 132-139.
18. Турдимуратов, Я. А. (2023). НАРОДНЫЕ ПОВЕРЬЯ В ТРАДИЦИОННОМ ХОЗЯЙСТВЕ УЗБЕКОВ, СВЯЗАННЫЕ С «КУЛЬТОМ СВЯТЫХ». *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 188-198.
19. Turdimuratov, Y. A. (2019). NATIONAL VETERINARY MEDICINE IN TRADITIONAL UZBEK LIVESTOCK BREEDING. *Theoretical & Applied Science*, (3), 468-471.

ZAMONAVIY MASHINASOZLIK VA NANOTEXNOLOGIYALAR

Temirov Asomiddin Iskandar o'g'li

Turgunov Kamolbek Saidjon o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti talabalari

Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Toshkent davlat transport universiteti professori v.b.

ANNOTATSIYA

Ekspertlar fikricha uchinchi ming yillik nanofan va nanotexnologiyalar asri bo'ladi. Yaqin 40-50 yil ichida nanomahsulot va nanotexnologiyaga bo'lgan biznes va iqtisod eng rivojlangan tarmoqqa aylanadi. XX asrda samolyotlar, raketalar, televizor va kompyuterlar dunyoni o'zgartirdi. Nanotexnologiyalar yordamida yaratilgan xom-ashyolar, dori-darmonlar, aloqa va xizmat ko'rsatish vositalari XXI asr yangi texnika taraqqiyotining asosi bo'ladi.

Kalit so'zlar: *nanofan, nanomashina, nanotexnologiya, mikrotexnologiya, nanostruktura.*

ABSTRACT

Technique, understood as a craft practice, only copies natural forms. Technology is associated with the activities of low-educated social groups, because it is far from intellectual knowledge and social technologies of managing society. Thus, according to ancient philosophers, technology is neutral with respect to culture. The concept of E. Kapp regarding the evolution of technology is known and famous.

Key words: *Mimetic, evolution, concept, Perception, technocracy.*

KIRISH

Ekspertlar fikricha uchinchi ming yillik nanofan va nanotexnologiyalar asri bo'ladi. Yaqin 40-50 yil ichida nanomahsulot va nanotexnologiyaga bo'lgan biznes va iqtisod eng rivojlangan tarmoqqa aylanadi. Nanobiotexnologiyalar vositasida tibbiy xizmat rivojlanadi va inson sog'lig'ini saqlashda yangi imkoniyat paydo bo'ladi, jumladan, inson tomir va to'qimalarida harakatlanib, kasallangan xujayrani topib, o'ldiradigan nanojarrohlarni yaratish ko'zda tutilmoqda. Barcha aloqa tarmoqlarini birlashtiruvchi globallashtirgan yangi aloqa tizimini o'rnatish imkoni tug'iladi.

Atomlar olamiga kirib kelganimizga 100 yildan oshganiga qaramay, uning mohiyatini endigina tushunib yetmoqdamiz. Bu haqda 1959 yili Kaliforniya texnika institutida so'zga chiqqan Nobel mukofoti sovrindori Richard Feynman shunday degan edi: "Bir kun kelib, masalan, 2000 yilda, insonlar 1960 yillargacha bo'lgan nanoolam tadqiqotlariga jiddiy qaramaganlaridan ajablanadilar". Ushbu so'zlar

bugun bashoratdan haqiqatga aylandi. Zarralar olami samarasini qator davlatlar allaqachon anglab yetganga o'xshaydi. Shu sababli bo'lsa kerak, ilmning bu yangi sohasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nanotexnologiya tushunchasi uchun tugal va aniq ifoda yo'q, ammo mavjud mikrotexnologiya asosida bu o'lchamlarni nanometrda texnologiya deb yuritish mumkin. Shuning uchun mikrodan nanoga o'tish bu moddani boshqarishdan atomni boshqarishga o'tish demakdir. Sohaning rivoji deganda esa, asosan, uchta yo'nalish tushuniladi:

- o'lchami atom va molekular o'lchamlariga teng elektron sxemalarni tayyorlash;
- nanomashinalarni loyihalash va ishlab chiqish;
- alohida atom va molekularni boshqarish va ulardan alohida mikroob'ektlarni yig'ish.

XX asrda samolyotlar, raketalar, televizor va kompyuterlar dunyoni o'zgartirdi. Olimlarning ta'kidlashicha, nanotexnologiyalar yordamida yaratilgan xom-ashyolar, dori-darmonlar, aloqa va xizmat ko'rsatish vositalari XXI asr yangi texnika taraqqiyotining asosi bo'ladi. Ko'z o'ngimizda ko'plab afsonalar haqiqatga aylanib bormoqda. Insonlar atomlarni boshqarish yo'li bilan oddiy ko'zga ilinmaydigan asbob-uskunalar yaratishni o'rganib oldilar. O'z ichiga fizika, kimyo hamda biologiya fanlarining yutuqlarini qamrab oladigan nanotexnologiya hayotimizga tobora tezroq kirib kelmoqda. Olim-nanotexnologlar nanometrlarda o'lchanadigan o'ta kichik jismlar ustida ish olib borishmoqda.

Mashinasozlik asosan ommaviy nanostrukturali materiallar, xotiraga ega materiallar, kukunli materiallar va nanomahsulotlar komponentlari iste'molchisi hisoblanadi. Kesuvchi asboblari, matritsalar va qoliplarga bardoshli qoplamalarni, shuningdek, mashina qismlarining korroziyaga, issiqlikka chidamli va suv o'tkazmaydigan qoplamalarini qo'llash bo'yicha texnologik jarayonlarni joriy etishdan sezilarli samara kutilmoqda. Nanostrukturali trubotexnik mahsulotlar va qismlarni nanometr aniqligi bilan qayta ishlash va nanoqoplamalarni qo'llash uchun uskunalar katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, tegishli sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga nanochanglar, nanotubalar, fullerenlar olishning u yoki bu texnologik jarayonini joriy etish orqali ham, blankalar va mahsulotlarni ishlab chiqarishning tegishli texnologik rejimlari orqali ham erishish mumkin.

Hozirgi vaqtda nano darajadagi mashinasozlik kompleksining ilg'or korxonalarida asosiy texnologiyalar joriy etilmoqda. Ulardan quyidagi oltita yo'nalish to'g'ridan-to'g'ri mashinasozlik uchun qo'llaniladi:

- dastur boshqaruvi bilan elektrospark dastgohlarida profilli va profilsiz vositalar bilan elektroeroziv nanometrli ishlov berish;

- nano darajadagi sirt mikrotopografiyasini nazorat qilish uchun yuklangan qismlarning ishchi yuzalarini elektrokimyoviy pardoqlash va o'lovli ishlov berish;

- mikrongacha qalinlikdagi olmosga o'xshash qoplamaning qo'llash bilan qurilmalarni, mashina qismlarini ion-plazma bilan mustahkamlash, bu buyurtmani ta'minlaydi va mahsulotlarning ishlash ko'rsatkichlarining o'sishiradi;

- past uglerodli qotishma po'latlarning korroziyaga chidamliligi va qattiqligini oshirish uchun plazma oqimlarining metall yuzasi bilan yuqori tezlikda kimyoviy-termik o'zaro ta'siri tufayli sirtini o'zgartirish;

- sirt qatlamining parametrlarini nazorat qilish imkoniyati bilan 1,5-2 mm chuqurlikda sirtini qattiqlashtirish;

- ion-plazma cho'kishi: ion bug'lanishining universal printsipligiga asoslanganligi sababli keng assortimentdagi materiallardan yuqori plyonkali qoplamalar olish imkonini beradi.

- Shuningdek mashinasozlikdagi quyidagi vazifalarni amalga oshirish ham bevosita nanotexnologiyalarni qo'llash orqali amalga oshiriladi:

- tozalangan modifikatsiyalangan montmorillonit va uning asosida polimer nanokompozitsiyaning seriyali qo'llanilishini yaratish;

- ko'p funktsiyali nanokeramik qoplamalarni sintez qilish uchun asbob-uskunalarini sanoat ishlab chiqarishini yaratish;

- o'ta yuqori quvvatli qurilmalarni ommaviy ishlab chiqarishni yaratish;

- nanostrukturali keramika va metall-keramika materiallaridan bardoshli mahsulotlar ishlab chiqarishni yaratish;

- nanostrukturali qoplamali monolit qattiq qotishma metall kesish asboblari ishlab chiqarishni yaratish;

- o'ta qattiq materialni kesuvchi qurilmalar ishlab chiqarish;

- nanostrukturali materiallardan detallarni aniq ishlab chiqarish va nanometrik sirt tuzilishi uchun elektrokimyoviy dastgohlarni seriyali ishlab chiqarish.

Samolyotsozlik sanoatida nanotexnologiyalardan foydalanish keng istiqbollarni ochadi. Aerokosmik nanostruktura samolyotlar, raketalar, kosmik stansiyalar va tadqiqot sun'iy yo'ldoshlariga kerakli materiallarni ishlab chiqarish uchun katta ahamiyatga ega. Bu yerda biz past og'irlik va yuqori quvvat, termal barqarorlik va boshqa qimmatli xususiyatlar bilan ajralib turadigan materiallarga muhtojmiz. Buning uchun kam quvvat sarflaydigan va yuqori unumdorlikka ega kosmik nurlanishga chidamli kompyuter tizimlari, kosmik stansiyalar va istiqbolli kichik sun'iy yo'ldoshlar uchun nano o'lchamdagi qurilmalar, nanostrukturali sensorlar va

nanoelektronikaga asoslangan yangi avlod avionika (aviatsion elektronika), issiqlikdan himoya qiluvchi, issiqlikka chidamli kompyuter tizimlari va bardoshli nanostrukturali qoplamalar talab qilinadi. Muzdan himoya qilish va samolyotlarning chidamliligini oshirish muammosi juda muhimdir. Samolyot uchun jiddiy xavf yuqori balandliklarda va past haroratlarda parvoz paytida qanotlarning muzlashidir. Natijalar halokatli bo'lishi mumkin, chunki muzlash hatto qanotlarning parchalanishiga olib kelishi mumkin. Hozirgi vaqtda muammo antifriz yordamida hal qilinadi. Muammoni hal qilishda nanotexnologiyadan foydalanishning istiqbolli yo'llari haqida bosh qotirish darkor.

Chidamlilikka kelsak, vazifa 70-90 mingtagacha parvozlarni amalga oshirish qobiliyatini ta'minlashda yangi nanomateriallar ta'minlaydigan mustahkamlik xususiyatlarini oshirishni talab qiladi. Hayotiylik va vazn yo'qotish hozirgi vaqtda kompozitlar tomonidan ta'minlanadi. Ularga nanomateriallar qo'shilishi kerak. Asosiy e'tibor yaxshilangan charchoq xususiyatlariga ega nanomodifikatsiyalangan polimerlar va polimer kompozitlariga, shuningdek, quyosh batareyalarining energiya samaradorligini bir necha baravar oshirish va muqobil energiya tizimlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Zamonaviy samolyot qurilishining eng muhim vazifasi samolyotning loyihalashni osonlashtirishdir. Bugungi kunda yirik yo'lovchi samolyoti korpusini ishlab chiqarishda foydalaniladigan 50 dan 30 milliongacha qismlarni payvandlangan tikuvlar bilan almashtirish uni sezilarli darajada engillashtiradi, ishlab chiqarish tannarxini kamaytiradi va ekspluatatsion xususiyatlarni sezilarli darajada yaxshilaydi. Bunday almashtirish faqat payvandlanadigan materialning mustahkamligi va payvand chokining mustahkamligining tengligi sharti bajarilgan taqdirdagina mumkin bo'ladi. Samolyotning dizayni bir xil kuchga ega bo'lgan barcha qismlarga ega bo'lishi kerak. Biroq, aviatsiya materiallarini payvandlashning zamonaviy usullari (alyuminiy va titanium qotishmalari) bu talabni to'liq qondirishga imkon bermaydi. Shu maqsadda olimlar nanozarrachalardan foydalangan holda lazerli payvandlashni ishlab chiqdilar. Bu payvandning mustahkamlik xususiyatlarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Yangi texnologiyaning asosiy g'oyasi - chokga kiritilgan o'tga chidamli birikmaning nanozarrachalari (masalan, titanium karbid) yordamida payvandlash jarayonida kristallanish jarayonini nazorat qilish hisoblanadi. Shunday qilib, chok metalining mexanik xossalari (mustahkamligi va egiluvchanligi) ortadi, nisbiy cho'zilish bir necha marta oshadi, cho'zilish kuchi va oquvchanlik kuchi ko'payadi.

XULOSA

Eng istiqbolli ishlanmalardan biri nanostrukturali qoplamali metall kesish qurilmasini yaratishdir. Ishlanma samolyot dvigatellari, samolyot va raketa qurilishi,

energetika va transport muhandisligi va kemasozlikda foydalanish uchun mo'ljallangan. Loyiyaning asosiy texnologiyasi – nanostrukturali qoplamalarni metall kesish vositalariga qo'llash olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Bunday qoplama qurilmaning qarshiligini 2-2,5 baravar oshiradi, buning natijasida korxonalarining uni sotib olish xarajatlari kamayadi. Nanostrukturali qoplamalarni qo'llash texnologiyasi metall yoki metall-keramik katodlaridan materialning bug'lanishi natijasida olingan plazmadan vakuumli cho'kma usuliga asoslangan bo'lib, hosil bo'lgan qoplama qatlamlarini yordamchi ion nurlari bilan chuqur doping qiladi. Ushbu texnik yuechim qurilmaning qarshiligini oshiradi, bu esa metallni yuqori tezlikda qayta ishlash imkonini beradi va qurilmaning ishlash muddatini oshiradi. Ta'kidlash joizki, nanoqoplamali qurilmaning texnik tavsiflarining (qattiqligi, pishiqligi) yaxshilanishi mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga va ushbu qurilma yordamida ishlab chiqariladigan mahsulotlar tannarxini pasaytirishga olib keladi. Qoplanmagan qurilma bilan solishtirganda, olib tashlangan metall hajmining 2-2,5 baravar ortishi kuzatiladi, qayta silliqlash va kesish tezligi o'rtasidagi qarshilik 1,5-2 barobar ortadi.

Yana bir loyiha – yangi avlodagi nozik, ekologik toza elektrokimyoviy mashinalar ishlab chiqarishni yaratish hisoblanadi. Rivojlanish doirasi - samolyot dvigatellari qurilishi, energetika, avtomobilsozlik, elektron va tibbiyot sanoati uchun qurilmalar ishlab chiqarish hisoblanadi. Loyiyaning raqobatbardosh afzalliklari past operatsion xarajatlar (yuqori mahsuldorlik, qurilmalarning uzoq muddat ishlashi), shuningdek, yuqori nusxa ko'chirish aniqligi va nanometrik sirt aniqligidir. Loyiha doirasida ishlab chiqarilgan elektrokimyoviy mashinalar deyarli barcha turdagi metallarni, jumladan, qattiq qotishmalar va nanostrukturali metallarni aniq nanometrik qayta ishlashga mo'ljallangan. Mashinalarda qo'llaniladigan texnologiya unumdorligi va ekspluatatsiya xarajatlari bo'yicha u dunyodagi yetakchi ishlab chiqaruvchilarning texnologiyalaridan ustunligi bilan ajralib turadi.

REFERENCES

1. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Бирдамлик ва ҳамжихатлик – ижтимоий муносабатларнинг келажагидир. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(3), March, 2023.
2. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва барқарорлигини белгиловчи муҳим тамойиллар. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(3), March, 2023.
3. Salimov, B., Madalimov, T. (2023). *Transport falsafasi*. Globe Edit.

4. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. The Importance of Sea Transport in the Communication System. WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. Volume 2 Issue 1, Year 2023 ISSN: 2835-3013.
5. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. The Influence of the Transport and Communication System on Social Relations. Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
6. Salimov Bakhridin Lutfullaevich. Reforms in the Fields of Communication and Transport and their Social Impact. Web of Semantic: Universal Journal on Ie Education. Volume 2 Issue 2, Year 2023. ISSN: 2835-3048.
7. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) Ўзбекистон тараққиётида коммуникация ва транспорт тизимини ўрни. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.
8. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022). Жамиятнинг шаклланиши ва такомиллашувида бошқарув ва тарбия санъатининг ўрни. Academic research in educational sciences, 3 (11), 359-365.
9. Salimov Baxridin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
10. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
11. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич. Йўлдошов Сардор Зокир ўғли. (2023). 61. Инсоният ҳаётидаги туб бурилишлар. Innovative Technologies in Construction Scientific Journal, 1(2992-8893).
12. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич Равшанов Охунжон Тўймурод ўғли. (2023). 51. Техника тараққиётининг икки ёқлама таъсири. Innovative Technologies in Construction Scientific Journal, 1(2992-8893).
13. Bakhridin Lutfullaevich Salimov. NEGATIVE CONSEQUENCES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY DEVELOPMENT. International Conference" Law, Economics and Tourism sciences in the modern world". 2023/5/1. С. 5-10.
14. Salimov Bakhridin Lutfullaevich, Tursunov, Shokhijakhan Ravshanovich, Haydarov, Mehriddin Nuriddin Ugli (2023). SYNERGETIC APPROACH IN THE ANALYSIS OF SOCIAL RELATIONS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 1001-1007.

GERMANIYA VA TURKIYA MAMLAKATLARI O'RTASIDAGI IQTISODIY-SIYOSIY HAMKORLIKNING TARIXI HAMDA KELAJAK ISTIQBOLLARI

Qadamov Bekzod Yuldashovich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Germaniya va Turkiya mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy hamkorlikning tarixi hamda kelajak istiqbollari haqida ma'lumotlar berilgan. Mavzuni ochib berishda taqqoslash va tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek Germaniya va Turkiya mamlakatlari o'rtasidagi savdo, madaniy aloqalar haqida ham so'z boradi.

Kalit so'zlar: *Xalqaro hamkorlik, strategiya, integratsiya, madaniy aloqalar, iqtisodiy hamkorlik, siyosiy partiyalar.*

ABSTRACT

This article provides information about the history and future prospects of economic and political cooperation between Germany and Turkey. Methods of comparison and analysis were used to reveal the topic. Trade and cultural relations between Germany and Turkey are also discussed.

Key words: *International cooperation, strategy, integration, cultural relations, economic cooperation, political parties.*

KIRISH

Turkiya ko'plab mamlakatlar bilan iqtisodiy sohada mustahkam aloqa o'rnatgan. Masalan, Yevropa iqtisodiy jamiyati tashkil topganidan buyon mintaqa davlatlari bilan yaqin hamkorlik qilmoqda. Yevropa Ittifoqi va Turkiya o'rtasidagi iqtisodiy aloqa bugungi kunga kelib yangi bosqichga ko'tarilgan. Bilamiz, YI yer yuzidagi eng yirik integratsiyalashgan iqtisodiy tashkilot sifatida xalqaro investitsiya kiritish bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Ittifoqqa a'zo 28 mamlakat jahon importi va eksporti bo'yicha yetakchi. Bunda Turkiyaning ishtiroki ham salmoqli. Aniqrog'i, Turkiya iqtisodiyoti Yevropa Ittifoqi bilan yuqori darajada integratsiyalashgan. YeI-Turkiya Bojxona ittifoqi sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlariga nisbatan bojxona to'lovi va boshqa turli cheklovlarni olib tashlashdan tashqari integratsiya jarayonini osonlashtirishda hal qiluvchi vazifani bajaradi. Bojxona ittifoqi turk firmalarining Yevropa ishlab chiqarish tarmoqlariga vertikal integratsiyalashuvini rag'batlantiradi, Turkiya bojxona boshqaruvini modernizatsiya qilishga yordam beradi. Xullas,

mamlakatning Yelga a'zoliqi mintaqada iqtisodiy islohotlarni izchil davom ettirish imkonini yaratdi.

Turkiya 2021 yil eng ko'p tovarni Germaniya va AQSHga eksport qilgan. Bu ikki mamlakat bilan savdo hajmi Turkiya umumiy eksportining 15 foiziga to'g'ri keladi. "Anadolu" agentligi xabar berishicha, "Norvegiya boylik jamg'armasi" 2020 yil oxirigacha Turkiyadagi aksiyalariga 812 million dollar sarmoya kiritgan. Demak, ushbu davlatning iqtisodiy salohiyati ortmoqda.

So'nggi yillarda mamlakatning iqtisodiy sheriklari ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratyapti. Jumladan, prezident Rejep Tayyip Erdo'g'on va AQSH yetakchisi Jo Bayden uchrashuvida ikki mamlakat o'rtasidagi savdo hajmini 21 milliard dollardan 100 milliard dollarga chiqarish maqsadi ilgari surildi. Yana bir ma'lumot: Turkiyada Germaniya sarmoyasi ishtirokida 7 ming 600 dan ziyod kompaniya faoliyat yuritmoqda. Qolaversa, Turkiya rahbari Germaniya sobiq kansleri Angela Merkelning Istanbulga tashrifi chog'ida tashqi savdo hajmini 50 milliard dollarga yetkazishni ko'zlayotgani haqida ta'kidlagandi.

Germaniya – Turkiya munosabatlari (nemischa: Deutsch-türkische Beziehungen; turkcha: Almanya-Türkiye ilişkileri) Usmonlilar imperiyasi davrida boshlangan va iqtisodiy, harbiy, madaniy va ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga oluvchi va ko'p jihatlariga ega mustahkam aloqalar rivojlanishi bilan tugagan. Turkiya Germaniya ikkinchi eng yirik a'zosi bo'lgan Yevropa Ittifoqiga nomzodligicha qolmoqda. Yana Germaniyada bir necha million kishilik turk diasporasi mavjudligi sabab necha o'n yillar davomida o'zaro aloqalar chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Turkiya bilan aloqalar 2016 – 2017-yillardagi Turkiyadagi tozalashlardan keyin sezilarli darajada yomonlashdi. Bunga Die Welt nashri jurnalisti Deniz Yücelning hibsga olingani ham sabab bo'lgan edi.

XIX asr oxiri va Birinchi jahon urushi

Usmonli Yildirim armiyasiga qo'mondonlik qilgan nemis generali Erich Von Falkenhayn va hamrohlik qilgan Jemal Posho.

- Bag'dod temiryo'li

- Usmonli-Germaniya ittifoqi
- Geben va Breslauning ta'qibi
- Birinchi jahon urushining Yaqin Sharq teatri

Germaniyaning Bag'dodga temiryo'l tizimini qurish bo'yicha takliflari inglizlarni xavotirga soldi, chunki bu Britaniyaning Hindiston bilan aloqalari ustidan nazoratini xavf ostiga qo'yar edi. Biroq bu masalalar 1914-yil fevralida tinch yo'l bilan hal qilindi va Buyuk urush bilan yakunlangan iyul inqirozida rol o'ynamadi.

Usmonli-Germaniya ittifoqi Germaniya imperiyasi va Usmonlilar imperiyasi o'rtasida 1914-yil 2-avgustda, Birinchi jahon urushi boshlanganidan ko'p o'tmay tuzilgan ittifoq edi. Ittifoq tobora zaiflashib borayotgan Usmonli qurolli kuchlarini mustahkamlash va modernizatsiya qilish bo'yicha hamkorlikning bir qismi sifatida, shuningdek, Germaniyaning qo'shni Britaniya mustamlakalariga xavfsiz o'tishini ta'minlash uchun tuzilgan edi. Shartnoma qilishda Usmonlilar tashabbusi ko'rsatgan. U 1915-yil yanvarida Usmonlilarning urushga kirishini va'da qilgan keng ko'lamli harbiy ittifoq bilan almashtirildi. Birinchi jahon urushining markaziy kuchlari oxir-oqibat nemislar va Usmonlilar, shuningdek, Avstriya-Vengriya imperiyasi va Bolgariyadan iborat bo'ldi.

Nemis generali Otto Liman fon Sanders Gelipolini himoya etgan Usmonli beshinchi armiyasiga qo'mondonlik qilgan.

Generallar Erich fon Falkenhayn va Otto Liman von Sanders Sinay va Falastin yurishi paytida Usmonlilarning Yildirim armiyasiga qo'mondonlik qilgan.

Ikkinchi jahon urushi

Germaniya-Turkiya o'rtasida do'stlik va hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnoma

Ikkinchi jahon urushi davrida Turkiya 1944-yil avgustiga qadar Germaniya bilan diplomatik aloqalarini saqlab turdi. Germaniya-Turkiya do'stlik shartnomasi 1941-yil 18-iyunda imzolangan. 1941-yil oktabrida "Klodius kelishuvi"ga (nemis muzokarachisi doktor Karl Avgust Klodius nomi bilan atalgan) erishildi. Unga ko'ra,

Turkiya 1941-1942-yillarda Germaniyaga 45 000 tonna xromit rudasini eksport qilishi kerak edi va Germaniyaning harbiy uskunalar yetkazib berishiga bog‘liq tarzda 1943-1944 yillarda 90 000 tonnadan mineral eksport qildi. Nemislar rudani tashish uchun 117 ta temiryo‘l lokomotivi va 1250 ta yuk vagonini bergan. Ushbu strategik mineralning Germaniyaga yetkazib berilishi oldini olish maqsadida Qo‘shma Shtatlar va Birlashgan Qirollik “oldinini oluvchi xarid“ga shoshqaloqlik bilan kirishib, kerak bo‘lmasa ham, turk xromitini sotib olgan. “Paket kelishuvi“ doirasida britaniyaliklar va amerikaliklar Turkiyaning quritilgan meva va tamaki mahsulotlarini ham xarid qilgan. 1944-yil avgust oyida Sovet armiyasi Bolgariyaga kirdi va Turkiya bilan O‘q kuchlari o‘rtasidagi quruqlikdagi aloqani uzib tashladi. Turkiya Germaniya bilan diplomatik va savdo aloqalarini uzdi va 1945-yil 23-fevralda Germaniyaga qarshi urush e‘lon qildi.

Siyosiy munosabatlar

Turkiyaning Yevropa Ittifoqiga qo‘shilishi masalasi

Germaniyaning Turkiya tashabbusini qo‘llab-quvvatlashi ushbu mamlakat siyosiy maydonida izchil bo‘lmagan. Vaqt o‘tishi bilan bu turlicha tus olgan; masalan, sobiq kansler Helmut Kol bu masalaga qarshi chiqqan, Gerhard Shröder esa ashaddiy tarafdor sifatida ko‘rilgan.

Istanbulning Bosfor bo‘g‘ozidan ko‘rinib turgan Levent moliyaviy tumani.

Turkiya Yevropa Ittifoqiga qo‘shilishi bilan Istanbul Yelning eng yirik shahriga aylanadi, Turkiya esa Yevropa Ittifoqining eng yirik (quruqlikdagi) a‘zosi bo‘ladi.

Germaniya kansleri Angela Merkel aniq belgilanmagan hamkorlik tarafdori va Turkiyaning Yevropa Ittifoqiga to‘liq a‘zo bo‘lishiga qarshi chiqqan. Turkiyaning o‘sha vaqtdagi bosh vaziri Rejep Tayyip Erdog‘an 2009-yil iyul oyida bunga javoban, Biz hech qachon imtiyozli hamkorlikni qabul qilmaymiz. Biz Yevropa Ittifoqiga to‘liq a‘zo bo‘lishni istaymiz. Biz to‘liq a‘zolikdan boshqa narsani xohlamaymiz, degan edi. 2006-yilda Merkel Turkiya o‘z portlarini Yevropa Ittifoqiga

a'zo Kiprga ochishdan bosh tortgani sababli ushbu mamlakatning «Yevropa Ittifoqiga qo'shilishga intilishlari haqida gap ketganda, u og'ir muammoga duch kelishi mumkin», degan edi. Merkel yana shunday qo'shimcha qilgan:

Biz Kipr bilan cheklanmagan savdoga oid Anqara protokollarini ham amalga oshirishimiz kerak. Aks holda, Turkiyaning a'zo bo'lish bo'yicha muzokaralarni davom ettirishi bilan bog'liq vaziyat juda chigallashib ketadi. Men Turkiya bunday murakkab vaziyatga duch kelmasligi va Yevropa Ittifoqi bunday holatga tushirmasligi uchun hamma ishni qilishga chaqiraman.

Merkel, shuningdek, Anqara o'z portlarini Kipr kemalari uchun ochish bo'yicha muzokaralarni yon berishlarsiz davom ettirishini tasavvur qila olmasligini aytgan. Turkiya hukumati bunga javoban Yevropa Ittifoqidan orolning Turkiya nazorati ostidagi qismiga qo'yilgan embargoni bekor qilishni talab qilgan.

Angela Merkel, Emmanuel Makron, Rejep Tayyip Erdog'an va Vladimir Putin Turkiyaning Istanbul shahrida Suriya sammiti doirasida matbuot anjumani o'tkazmoqda. 2013-yil 20-iyunida Anqaraning Taksim maydonida va butun mamlakat bo'ylab ommaviy namoyishlarni bostirishi ortidan Germaniya Turkiya bilan Yevropa Ittifoqiga kirish bo'yicha yangi muzokaralar boshlanishiga to'sqinlik qilgan. *Financial Times* nashriga ko'ra, turk rasmiylaridan biri bunday xatti-harakat Yevropa Ittifoqi bilan siyosiy munosabatlarni uzishi mumkinligini aytgan. Turkiyaning Yevropa Ittifoqi ishlari bo'yicha vaziri Egemen Bagish, Yevropa Ittifoqiga Turkiya Turkiyaga Yevropa Ittifoqidan ko'ra ko'proq muhtoj, dedi. Germaniya ta'kidlashicha, bu shart texnik muammodan kelib chiqqan, biroq Angela Merkel Anqara, asosan, tinch namoyishchilarga qarshi politsiya kuchini ko'p qo'llagani o'zini larzaga solganini aytgan. 25-iyunda Yevropa Ittifoqi tashqi ishlar vazirlari Germaniyaning Turkiya bilan Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lish bo'yicha keyingi muzokaralarini Turkiya noroziliklarga munosabat bildirgani sababli taxminan to'rt oyga kechiktirish taklifini qo'llab-quvvatladi^[5]. Turkiya uchun yangi sahifalarni ochish kechikishi mamlakatning Yevropa Ittifoqiga qabul qilinishiga oid yangi

shubhalarni keltirib chiqardi^[6]. Iyun oyi boshida Germaniya kansleri Angela Merkel Turkiyaning ehtimoliy a'zoliqi haqidagi izohlarida murosas taklifiga to'xtalmadi, biroq Turkiya o'zining a'zolikka intilishlariga turtki berish uchun Yevropa Ittifoqiga a'zo Kipr bilan munosabatlarida oldinga siljishi kerakligini aytdi.

Davlat safarlari. Istanbuldagi Nemis favvorasi gumbazidagi Vilgelm II monogrammasi va Abdul Hamid II tug'rosi, Kayzerning 1898-yilda Turkiyaga safariga bag'ishlangan. 2006-yilda kansler Angela Merkel Turkiyaga tashrif buyurdi va bosh vazir Rejep Tayyip Erdog'an bilan ikki tomonlama munosabatlar bo'yicha muzokara o'tkazdi va Turkiyaning Yevropa Ittifoqiga kirish masalasini muhokama qildi. 2008-yilda bosh vazir Rejep Tayyip Erdog'an Berlinga rasmiy safar qildi va kansler Merkel bilan uchrashdi, shuningdek, Myunxenga ham bordi. U safari chog'ida Germaniya hukumatiga turk o'rta maktablari tashkil etishni va nemis litseylari uchun Turkiyadan ko'proq o'qituvchilarni yuborishni taklif qildi. 2011-yilda bosh vazir Rejep Tayyip Erdog'an Germaniyaga yana bir marta tashrif buyurdi va Dyusseldorfda nutqi chog'ida Germaniyadagi turklarni integratsiyalashga, lekin assimilyatsiya qilmaslikka chaqirdi, bu bayonot Germaniyada siyosiy norozilikka sabab bo'ldi. 2018-yilda Erdog'anning davlat safari oldidan «Erdogan Not Welcome» uyushmasi Berlin, Essen va Bielefeld shaharlarida norozilik namoyishlari uyushtirdi va ularda taxminan 80-200 kishi ishtirok etdi. Erdog'anning Turkiyadagi va xorijdagi tarafdorlari uchun eng muhim voqea Kyoln jome shaharchasida yangi ko'p million yevrolik masjidning ochilishi bo'ldi. Masjidni Germaniyadagi Turkiya hukumati nazorat qiladigan DITIB islomiy tashkiloti boshqaradi. Masjid Kyolnning Erenfeld tumanida joylashgan bo'lib, «Kichik Istanbul» deb ham ataladi. Tashrif sharafiga uyushtirilgan davlat ziyofatiga mezbonlik qilgan Germaniya prezidenti Frank-Valter Shtaynmayer Turkiyada bir yilga qamalgan nemis-turk jurnalisti Deniz Yucelning tanqidlariga sabab bo'ldi. Yucel bu safarni Turkiyada erkin, demokratik va dunyoviy jamiyatni orzu qilgan barcha kishilarga nisbatan xiyonat deb atadi.

Iqtisodiy aloqalari. Germaniya va Turkiya tarix davomida bir-biri bilan kuchli iqtisodiy aloqalar o'rnatgan. Ayniqsa, mashinasozlik, elektrotexnika uskunalari va avtotransport vositalari va avtomobil sanoati uchun ehtiyot qismlar Germaniya Turkiyaga eksportining asosiy qismini tashkil qiladi. To'qimachilik/charm buyumlari va oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek, tobora ortib borayotgan motorli transport vositalari va elektron mahsulotlar Germaniya Turkiyadan import qilayotgan asosiy mahsulotlaridir. Ayni paytda Germaniyadagi turk ishbiarmonlariga tegishli kompaniyalarda 200 mingga yaqin kishi ishlaydi. Turkiyaga har yili uch milliondan ortiq nemis sayyoh tashrif buyuradi. Turkiyada 4000 dan ortiq nemis kompaniyasi faoliyat yuritadi. Germaniya tashqi savdo, moliyaviy va texnik hamkorlik, turizm va

mudofaa sanoati kabi sohalarda Turkiyaning eng birinchi sherigi bo‘lib qoldi. 2020-yilda Germaniya Turkiyaning eng katta savdo sherigi bo‘lib, o‘zaro savdo hajmi 38 milliard dollarni tashkil qildi. Nemis kompaniyalari Turkiyaning energetika sohasiga qariyb 25 milliard yevro sarmoya kiritgan.

Turkiya va Germaniya siyosiy partiyalari o‘rtasidagi munosabatlar

HDP va Germaniyaning yashillar partiyasi. Germaniya Yashillar partiyasi rahbari Jem O‘zdemir Shirnakdagi to‘qnashuvlar paytida Turkiyada, 2015-yil 15-sentabr 2015-yilning mayida Germaniyaning «Alyans '90/Yashillar» partiyasi Germaniyada yashovchi turk vatandoshlarini 2015-yil iyunida bo‘lib o‘tgan Turkiya umumiy saylovida Turk partiyasi HDP'ga (Demokratik partiya) ovoz berishga undagan.

AKP va CDU

2004-yil 16-fevralda Germaniya muxolifati CDU'ning (Germaniyaning xristian-demokratik partiyasi) o‘sha paytdagi raisi Angela Merkel Turkiyaning hukmron partiyasi AKP vakillari bilan uchrashgan edi. Matbuotning bunga munosabati taajjub uyg‘otgandi. Masalan, Germaniyaning «Der Spiegel» jurnali dastlab «Anti-Türkei-Reise» (*Aksil-Turkiya-sayohati*) haqida yozgan, oradan bir necha soat o‘tib esa «CDU islamischer AKP kooperieren» (*CDU islomiy AKP bilan hamkorlik qiladi*)^[29] deya xabar tarqatgan. 2016-yil 31-iyulda Germaniyaning yakshanba kuni chiqadigan «Bild am Sonntag» gazetasi ma’lum qilishicha, «Union der Vielfalt», CDU a’zolaridan iborat guruh partiya rahbariyatini AKP mamlakatga kirib kelishidan ogohlantirgan^[30].

Rejep Tayyip Erdog‘an va FDP siyosatchisi Wolfgang Kubicki

2022-yil sentabrda Rejep Tayyip Erdog‘an Ozod Demokratik partiya (FDP) siyosatchisi va Bundestag vitse-prezidenti Wolfgang Kubickini haqorat qilganlikda ayblab, sudga bergan^[31].

Turk diasporasi

Turk va kiprlik turk yoshlari Shlezvig-Golshteynning Uetersen shahrida Usmonli harbiy orkestri sifatida chiqish qilmoqda. Germaniyada kamida 2,1 million turk istiqomat qiladi, ular eng katta etnik ozchilikni tashkil etadi. Ularning mutlaq ko‘pchiligi G‘arbiy Germaniyada yashaydi. Germaniya hukumati XIX asrdan boshlab

yaxshi bo‘lib kelgan turk-german munosabatlariga asoslangan holda turklarning o‘z mamlakatiga ko‘chishini qo‘llab-quvvatlagan. Biroq katta miqyosdagi ko‘chish XX asrgacha yuz bermagan. Germaniya Ikkinchi jahon urushidan keyin ish kuchining keskin tanqisligidan aziyat chekkan va 1961-yilda Germaniya Federativ Respublikasi (G‘arbiy Germaniya) bu bo‘shliqni to‘ldirish, xususan, Germaniyaning iqtisodiy mo‘jizasini kuchaytirishga yordam bergan zavodlarda ishlash uchun turk ishchilarini o‘z mamlakatiga rasman taklif qilgan. Nemis hukumati bu odamlarga *Gastarbeiter* (nemischa *mehmon ishchilar*) deb nom bergan. Germaniyadagi turklarning ko‘pchiligi o‘z ajdodlarini Markaziy va Sharqiy Onado‘lidan deb biladi. Bugungi kunda turklar Germaniyadagi eng katta etnik ozchilikdir va Germaniyadagi musulmon ozchilikning aksariyat qismini tashkil qiladi.

REFERENCES

1. Nejat Doğan. Nato'nun O'rgutsel Değişimi, 1949- 1999: Kuzey-Atlantik İttifakından Avrupa-Atlantik Guvenlik Orgutune. Erciyes Universitesi. 2000.
2. Ali. S. USA Nukes in Turkey. Eurasia Review: A Journal of Analysis and News. September 1, 2016. URL: <http://www.eurasiareview.com/01092016-us-nukesin-turkey-oped>.
3. Mustafa Kibaroglu. Turkiye-NATO ilişkileri. Istanbul: Copyright. 2017. Марина Коваленко. На Турцию напало НАТО. 18.09.2018. URL:<https://www.kommersant.ru/doc/4613271>
4. Каипбергенова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. *Молодой ученый*, (12-4), 83-85.
5. Orakbaevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA CHET TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. *Научный Фокус*, 1(1), 1472-1478.
6. Orakbaevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. *Научный Фокус*, 1(1), 1466-1471.
7. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. *World scientific research journal*, 15(2), 3-7.
8. Каипбергенова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 652-668.
9. Orakbayevna, K. D., Normuminovich, M., & Muxiddinovna, M. Z. (2021). English language teaching methodology for non-native speakers. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1721-1725.

10. Orakbayevna, K. D. (2022, February). SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF COMPARISON IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES. In *Conference Zone* (pp. 145-147).
11. KHUSENALIYEVNA, K. D., CHORIYEVNA, A. Z., & ORAKBAYEVNA, K. D. (2021). Lexico-semantic features of technical teams of English and Uzbek languages. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4083-4088.
12. Orakbayevna, K. D. (2022). THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE. *Confrencea*, 7(7), 69-72.
13. Orakbayevna, K. D. (2022). Using effective language learning strategies in teaching English. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 2, 1-3.
14. Orakbaevna, K. D. (2022). USING THE PRINCIPLE OF UNITY IN EDUCATION. *PEDAGOG*, 1(4), 1467-1473.
15. Турдимуратов, Я. А. (2022). КОЧЕВОЕ ХОЗЯЙСТВО УЗБЕКОВ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛО XX ВВ. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(7), 546-557.
16. Turdimuratov, Y. A. (2023). О ‘ZBEKISTONDA BOLALAR SPORTINI RIVOJLANTIRISHGA OID DAVLAT SIYOSATI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(2), 144-152.

ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРНОГО ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Низомитдинова З.А.

преподаватель,

Ферганский государственный университет, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию гендерного языка в когнитивном аспекте. В работе рассматриваются культурные, социальные и когнитивные механизмы формирования гендерных стереотипов в языке, а также их воздействие на когнитивные процессы восприятия и интерпретации языка.

Ключевые слова: *гендерный язык, когнитивные процессы, гендерные стереотипы, языковой анализ, социокультурные аспекты.*

KOGNITIV NUQTAI NAZARDAN GENDER TILI BO'YICHA TADQIQOTLAR

Nizomitdinova Z. A.

O'qituvchi,

Farg'ona Davlat Universiteti, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola gender tilini kognitiv kontekstda o'rganadi. Tadqiqot tildagi gender stereotiplarini shakllantiruvchi madaniy, ijtimoiy va kognitiv mexanizmlarni va ularning idrok etish va talqin qilishning kognitiv jarayonlariga ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot tildagi gender stereotiplarini shakllantiradigan madaniy, ijtimoiy va kognitiv mexanizmlarni va ularning idrok etish va talqin qilishning kognitiv jarayonlariga ta'sirini o'rganadi.

Kalit so'zlar: *gender tili, kognitiv jarayonlar, gender stereotiplari, til tahlili, ijtimoiy-madaniy jihatlar*

Гендерный язык представляет собой явление, связанное с использованием языка в контексте гендерных отношений и ролей в обществе. Это включает в себя языковые структуры, лексику и выражения, которые могут содержать элементы, связанные с половой идентичностью и социокультурными стереотипами [1]. Гендерный язык исследует, как язык может отражать, укреплять или вызывать гендерные неравенства.

Изучение гендерного языка в когнитивном аспекте представляет собой важный шаг в понимании того, как язык формирует и воздействует на наше когнитивное восприятие гендерных ролей и идентичности. Когнитивный подход к гендерному языку фокусируется на том, как языковые структуры и выражения влияют на когнитивные процессы, такие как восприятие, память, и мышление, в контексте гендерных концепций.

Изучение гендерного языка с когнитивной перспективы помогает раскрыть тонкие детали того, как слова и фразы могут формировать представления и установки о гендере, влияя на наши когнитивные схемы. Этот аспект исследования также ставит вопросы о воздействии гендерного языка на мыслительные процессы и принятие решений в обществе.

Гендерные роли, формируемые в обществе, оказывают значительное влияние на языковые конструкции. Культурные и социальные аспекты гендерных ролей отражаются в языке через выбор слов, выражений и фраз, которые могут укреплять или подрывать стереотипы о том, какими должны быть мужчины и женщины. Эти аспекты включают в себя использование гендерно-специфичных терминов, прилагательных и грамматических форм, которые могут создавать определенные ожидания и представления о ролях в обществе[2].

Когнитивные механизмы, лежащие в основе формирования языковых стереотипов, играют ключевую роль в процессе восприятия и интерпретации языка с точки зрения гендера. Эти механизмы включают в себя когнитивные схемы и ассоциативные связи, которые формируются в результате обучения и социокультурного воздействия. Например, частое сочетание определенных прилагательных с определенными гендерными группами может укреплять стереотипы и влиять на восприятие гендерных характеристик в языке.

Изучение культурных и социальных аспектов гендерных ролей в контексте языка, а также анализ когнитивных механизмов формирования стереотипов, позволяет более глубоко понять взаимосвязь между языком и гендерными конструкциями, а также выявить механизмы, через которые язык может влиять на формирование гендерных установок в обществе.

Когнитивные процессы, связанные с формированием гендерных стереотипов, в значительной мере опираются на ассоциативные сети в языковом когнитивном восприятии. Люди формируют ассоциации между словами, фразами и гендерными категориями, создавая сложные сети, которые влияют на их представления о мужчинах и женщинах. Например, определенные

профессии могут ассоциироваться с определенным полом, укрепляя стереотипы о том, какие роли считаются "женскими" или "мужскими".

Гендерные стереотипы оказывают существенное влияние на восприятие языка, когда люди интерпретируют и осмысливают сообщения. Когда языковые конструкции соответствуют или нарушают устоявшиеся гендерные стереотипы, это может вызывать различные реакции и восприятия. Например, использование "женских" или "мужских" форм в профессиональных областях может повлиять на восприятие компетентности и статуса говорящего. Эти когнитивные процессы представляют собой сложную динамику взаимодействия между языком и формированием гендерных стереотипов.

Изучение ассоциативных сетей и воздействия гендерных стереотипов на восприятие языка позволяет понять, как эти процессы взаимодействуют и как они влияют на формирование представлений о гендере в языковой практике. В результате исследования этих когнитивных аспектов можно выявить стратегии для изменения существующих стереотипов и создания более инклюзивного языкового пространства.

Анализ языковых корпусов представляет собой мощный инструмент для изучения гендерного языка в контексте реальных текстов и коммуникации. Исследователи проводят систематический анализ больших объемов текстовых данных, выделяя гендерно-специфичные элементы, такие как употребление определенных слов, грамматических форм и фраз. Этот подход позволяет выявить тенденции в использовании языка, связанные с гендерными стереотипами, и определить, как эти стереотипы проявляются в различных областях общества, от медиа до профессиональной сферы.

Экспериментальные методы предоставляют возможность более активного вмешательства и контроля в исследовательском процессе. Эксперименты могут включать в себя создание контролируемых языковых [3] сценариев, анкетирование, а также использование технологий, таких как оцифрованные реакции или нейрообразование [4], для измерения когнитивных реакций на гендерно-загруженные языковые структуры. Этот подход позволяет более точно изучать влияние гендерного языка на когнитивные процессы и реакции.

Исследования гендерного языка в лингвистике, используя анализ языковых корпусов и экспериментальные методы, не только расширяют наше понимание гендерных динамик в языке, но и предоставляют конкретные данные для разработки стратегий по изменению языковых практик в направлении более равноправного и инклюзивного общества [5].

Перед будущими исследованиями гендерного языка в когнитивном контексте стоит задача развития и усовершенствования методологических подходов. Это включает в себя создание более точных инструментов для анализа ассоциативных сетей, а также разработку более сложных экспериментальных протоколов, способных учитывать множество когнитивных факторов. Исследователи будут стремиться к установлению более прочных связей между лингвистикой, когнитивной психологией и гендерными исследованиями.

Будущие исследования направлены на более глубокое понимание того, как гендерный язык влияет на когнитивные процессы. Это может включать в себя анализ эмоциональных реакций, изменения внимания и восприятия, а также влияние на принятие решений. Исследователи будут стремиться расширить методологические рамки для включения более сложных моделей и подходов, позволяющих более полно охватывать взаимосвязь между гендерным языком и когнитивными функциями [6].

Перспективы будущих исследований гендерного языка в когнитивном контексте предоставляют возможность не только углубить наше понимание взаимосвязи между языком и когнитивными процессами, но и создать более эффективные стратегии для преодоления гендерных стереотипов и сексизма в языке.

Несмотря на значительные достижения, перед исследователями по-прежнему стоят вызовы и перспективы. Развитие методологии, включая более точные инструменты анализа и экспериментальные подходы, требует дальнейших усилий. Важно продолжить исследования влияния гендерного языка на когнитивные процессы, освещая более глубокие аспекты этой взаимосвязи.

В целом, исследования гендерного языка в когнитивном аспекте играют ключевую роль в формировании понимания того, как язык не только отражает, но и влияет на формирование гендерных представлений в обществе. Решение этих задач не только расширит наши знания в области лингвистики и когнитивной науки, но и содействует созданию более справедливого и инклюзивного языкового пространства.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Coffey-Glover, L. (2018). Approaches to Studying Language and Gender. In *Men in Women's Worlds* (pp. 19-33). Palgrave Macmillan UK

2. Koenig, M. A., & Eagly, A. H. (2014). Evidence for the social role theory of stereotype content: Observations of groups' roles shape stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(3), 371–392
3. Sczesny, S., Formanowicz, M., Moser, F., & Montañés, P. (2016). Gender-fair language: A reaction to the masculine generic. *Journal of Language and Social Psychology*, 35(4), 357–368
4. Лукьянова, Е. (2019). Гендерный язык: проблемы и перспективы. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика*, (2), 212-219
5. Кузнецова, А. (2017). Гендерный язык: теоретические и практические аспекты. *Вестник Московского университета. Серия 22: Социология*, (1), 5-19
6. Шарова, Е. (2018). Гендерный язык: проблемы и перспективы. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика*, (4), 226-232

МИГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ АСОСЛАРИ: ЯҚИН ШАРҚ АРАБ ДАВЛАТЛАРИ МИСОЛИДА

Мадаминова Дурдона Искандаровна

Шарқ мамлакатлари сиёсати ва халқаро муносабатлар
кафедраси доценти, с.ф.н.

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Яқин Шарқ минтақасидаги миграцион жараёнларнинг кечиши, уларнинг сабаб ва оқибатлари ҳамда муаммонинг ечими юзасидан минтақа давлатлари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириши истқболлари, бу борада халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг тутган ўрни юзасидан таҳлил ўтказилган.

Калит сўзлар: миграция, хавфсизлик, иқтисодий миграция, энергетика омили, демографик динамика, гуманитар инқироз, иқтисодиёт тармоқлари, иқлим миграцияси, табиий омиллар, трансмиллий хусусиятлар, халқаро ва минтақавий ташкилотлар, иммиграция, эмиграция, ремиграция, репатриация.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен анализ миграционных процессов на ближневосточном регионе, их причины и последствия, а также перспективы развития сотрудничества между странами региона, дана оценка роли международных и региональных организаций по урегулированию данного процесса.

Ключевые слова: миграция, безопасность, экономическая миграция, энергетический фактор, демографическая динамика, гуманитарный кризис, отрасли экономики, климатическая миграция, природные факторы, транснациональные особенности, международные и региональные организации, иммиграция, эмиграция, ремиграция, репатриация.

ABSTRACT

This article analyzes migration processes in the Middle East region, their causes and consequences, prospects for developing cooperation between the countries of the region, and the role of international and regional organizations in this regard.

Key words: migration, security, economic migration, energy factor, demographic dynamics, humanitarian crisis, economic sectors, climate migration, natural factors, transnational characteristics, international and regional organizations, immigration, emigration, re-emigration, repatriation.

КИРИШ

Маълумки, 2018 йилда БМТнинг ташаббуси билан қабул қилинган “Хавфсиз, тартибли ва қонуний миграция ҳақида”ги глобал шартнома (ХМШ) [1], меҳнат муҳожирларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ глобал характердаги муҳим ҳужжатлардан бири ҳисобланади. Унга кўра, аъзо давлатлар томонларнинг манфаатларига мос тарзда, миграцияга оид мақсадларни амалга ошириш мажбуриятини олганлар.

2015 йилда БМТ томонидан 2030 йилга қадар Барқарор ривожланиш мақсадларига соғлиқни сақлаш, гендер тенглигини таъминлаш, шунингдек, хавфсиз, тартибли ва қонуний миграцияни йўлга қўйиш, бир сўз билан айтганда, халқаро муҳожирлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали эришиш кўзда тутилган[2].

Адабиётлар таҳлили ва методлар: Мақола тайёрлаш жараёнида мавзуга доир араб, инглиз ва рус олимларининг илмий ишларига муурожаат қилинди.

Муҳокама: Бугунги кунда фаолиятининг асоси муҳожир ва қочоқларга кўмак беришдан иборат бўлган халқаро нодавлат ташкилотлар бир қатор қийинчиликлар гирдобида қолгани боис, мигрантларга кўмак бериш жараёни тобора мураккаб тус олмоқда. Мавжуд вазият муҳожирларга хизмат кўрсатиш имконини чеклабгина қолмай, балки давлат тузилмалари ва бюджетга қўшимча масъулиятнинг юкланишига сабаб бўлмоқда. Натижада, давлатлар ва маҳаллий аҳоли орасида миграция, хусусан, қочоқлар муаммосига нисбатан салбий муносабатда бўлиш ҳолатлари кучаймоқда.

Ксенофобик кайфият замирида кечаётган мавжуд вазият, миграция муаммосининг долзарблигини тўлақонли англаш имконини чеклаш билан бир қаторда, кўплаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммоларга қарши кураш механизмларини ишлаб чиқиш имконини берувчи миграция сиёсати самарадорлигининг пасайишига сабаб бўлмоқда.

Қашшоқлик ва ижтимоий тенгсизлик, туғилиш ва касалликлар, жиноятчилик ва инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши, айирмачилик ва коррупция каби муаммолар миграцион оқимлар билан боғлиқ ҳолда, қабул қилувчи ва юборувчи давлатларда кузатиловчи ижтимоий муаммоларнинг тўлақонли мажмуини ташкил этмайди.

Қабул қилувчи давлатлар томонидан меҳнат муҳожирларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда, ХМТнинг “Меҳнат мигрантлари ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Конвенциясини ратификация қилиш, “Хавфсиз, тартибли ва қонуний миграция тўғрисида”ги

глобал шартномани амалга татбиқ этиш ҳамда БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш талаб этилади.

Яқин Шарқ араб давлатларининг миграция муаммосини ҳал этиш борасидаги сиёсатини таҳлил қилган ҳолда, унинг икки ва кўп томонлама форматга эга эканлигини кўришимиз мумкин.

Форс Кўрфази Араб давлатлари ҳамкорлик кенгаши. ФКАДХК фаолияти, Яқин Шарқ араб давлатларининг миграция сиёсатини тартибга солиш борасидаги кўптомонлама форматга мисол бўла олади. Шунга кўра, минтақадаги миграцион оқимларнинг катта қисмини қабул қилувчи бадавлат араб давлатларини ўзида бирлаштирган мазкур бирлашма, мавжуд муаммони манфаатдор томонлар билан биргаликда ҳал этишни мақсад қилган.

Маълумки, меҳнат миграцияси ФКАДХКга аъзо давлатларнинг (Саудия Арабистони, БАА, Қатар, Ўмон, Баҳрайн ва Қувайт) иқтисодий раванқи учун кўп қиррали ва муҳим аҳамиятга эга. Шу билан бирга, ҳар бир давлатнинг индивидуал ривожланиш хусусиятлари, мавжуд муаммолар ҳамда минтақанинг ривожланиш тенденциялари ва истиқболларини ҳисобга олган ҳолда, меҳнат бозорини янада ислоҳ қилиш долзарб саналади.

Сўнгги ўн йилликларда ФКАДХК аъзо давлатларни ўзида бирлаштирган, алоҳида вазнга эга бўлган кенгаш вазифасини ўтаб келмоқда. САПнинг марҳум қироли Фаҳд Ибн Абдулазиз ФКАДХК ҳақида фикр юритиб, “Мазкур Кенгаш интеграцион ҳамкорлик намунасига айланган ҳолда, АДЛга аъзо давлатлар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлаши ҳамда ташқи таҳдидларга қарши курашда қалқон вазифасини ўташи лозим”, дея таъкидлаган[3]. Бугунги кунда Араб монархияларининг ФКАДХК доирасидаги ҳамкорлигининг асосий йўналиши, аъзо давлатлар мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, умумий мудофаа инфратузилмасини шакллантириш ҳамда бу борада глобал миқёсда ягона ташқи сиёсат юритиш йўли билан минтақавий хавфсизликни таъминлашга қаратилган. 1994 йилда ФКАДХК саммити доирасида аъзо давлатлар томонидан илк бор “зўравонликнинг ҳар қандай кўринишларини инкор этиш ва бағрикенгликни тарғиб этишга асосланган исломнинг ҳақиқий қадрият ва тамойилларини талқин қилиш” бўйича ягона ёндашувнинг расман ишлаб чиқилганлиги, юқоридаги фикримизни тасдиқлайди [4].

XX асрда Арабистон ярим оролининг барча монархиялари, миллий даромад ва аҳоли турмуш даражасига кўра, мисли кўрилмаган миқёсдаги юқори ўсиш суръатларига эришдилар. Бунга ягона саноат тармоғи, яъни углеводородларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш орқали эришилган бўлиб, шу йўл билан улар ривожланаётган давлатлар қаторига кўшилишда давом

этдилар. Ушбу давлатлардаги нефть конлари ўзлаштирила бошлагач, хорижлик ишчи ва мутахассисларни миллий иқтисодиётга жадал тарзда жалб қилиш ишлари бошланди. Бунинг натижасида 1970-2000 йиллар оралиғида, яъни жаҳон бозорида энергия ресурсларининг нархи юқори кўрсаткичга эга бўлган даврда минтақага бўлган миграцион оқимлар сафи кенгайди. Аммо, мазкур жараён минтақа давлатлари учун нафақат ижобий, балки салбий оқибатларни ҳам келтириб чиқарди. Ўтказилган таҳлиллар, сўнгги йилларда ФКАДХКга аъзо давлатларда мавжуд ҳолат тобора салбий тус олганини кўрсатмоқда. Бу эса, ўз навбатида миллий меҳнат бозорларини ислоҳ қилиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Таъкидлаш жоизки, ФКАДХКга аъзо давлатлар дунёдаги ягона рецепиент давлатлар эмас, аммо мазкур давлатларда меҳнат ресурсларини жалб қилишнинг ўзига хос ноёб тизими шаклланганлигини тан олмай иложи йўқ. Бугунги кунда, ФКАДХКга аъзо давлатлардаги меҳнат муҳожирларининг умумий сони, уларнинг оила аъзолари билан биргаликда 28 миллиондан ортиқ кишини ташкил этади. Бу эса, мазкур бирлашмага аъзо давлатлар аҳолисининг қарийб ярмини ташкил этади. Шу билан бирга, ҳар бир давлат миқёсидаги муҳожирларнинг улуши сезиларли даражада фарқланади. Шундай қилиб, БАА ва Қатарда бу кўрсаткич халқаро миқёсдаги энг юқори даражага етган бўлиб, 90% ни ташкил этади. Аммо, эътиборга молик жиҳати шундаки, минтақанинг барча давлатларидаги меҳнат муҳожирлари бирдек, иқтисодий ривожланиш ва ЯИМ ҳажмига сезиларли таъсир кўрсатади. Айрим давлатлардаги хусусий секторда банд бўлган ишчи кучининг 99 фоизини айнан муҳожирлар ташкил этади. Маҳаллий аҳоли давлатнинг иқтисодий ҳаётида деярли иштирок этмайди. Улар маъмурий бошқарув органлари ходимлари ёки мансабдор шахслар сифатида фаолият юритадилар. Мавжуд омил давлат тузилмаларидаги иш ўринлари сонининг сунъий равишда кўпайишига, ишбилармон доираларнинг эса, хорижлик мутахассисларга бўлган талабининг янада ортишига сабаб бўлди. Дарҳақиқат, хорижлик мутахассислар муҳим аҳамиятга молик бўлган давлат органлари фаолиятида ҳам иштирок этадилар. Масалан, сўнгги ўн йилликларда БАА миллий разведка хизматлари тизимини янада такомиллаштириш мақсадида мисрлик зобитлар хизматидан кенг фойдаланилган. Айни пайтда, хорижлик мутахассисларни саноат, инфратузилмани ривожлантириш, хизмат кўрсатиш каби соҳаларга жалб қилмай туриб, давлат равнақини таъминлаш билан боғлиқ бўлган юқори марраларга эришиб бўлмайди. Шу билан бирга, ушбу жараён ФКАДХКга аъзо бўлган барча давлатлар миллий хавфсизлиги учун таҳдиддир.

Давлатларнинг миллий бойлиги бўлган энергия ресурсларини экспорт қилиш ҳисобидан, яъни меҳнат унумдорлиги билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, даромад олиш ҳамда меҳнат бозоридаги тақчилликни хорижлик ишчи кучи ва мутахассислар ҳисобидан қаноатлантириш имконининг мавжудлиги, маҳаллий аҳоли орасида меҳнатсеварлик иштиёқининг пасайишига сабаб бўлди. Натижада араб монархиялари фуқаролари орасида мавжуд касбларда меҳнат қилишдан у қадар қониқиш ҳосил қилмаслик ҳисси шаклланди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, маҳаллий аҳолининг меҳнат бозоридаги бегоналашуви билан боғлиқ мавжуд ҳолатни миллий фожиа сифатида баҳолаш мумкин. Бу эса, ўз навбатида аҳоли орасида кадрлар тайёрлаш сиёсатини юритиш ҳамда ёшларни миллий кадриятлар руҳида тарбиялаш заруратини келтириб чиқарди.

Маълумки, Европа Иттифоқининг айрим давлатларида демографик ўсиш суръатлари хусусиятидан келиб чиқиб, меҳнатга лаёқатли бўлган аҳоли қатламининг тақчиллиги кузатилган. Аммо, Қатар ва БАА каби давлатлар мисолида бунинг аксини кўриш мумкин. Зеро, ФКАДХКга аъзо давлатларда демографик ўсиш суръатлари юқори бўлиб, меҳнатга лаёқатли фаол аҳоли қатламининг ўсиш тенденцияси мавжуд. Шундай бўлсада, иқтисодиётнинг реал секторида улардан меҳнат ресурси сифатида фойдаланиш тобора имконсиз бўлиб бормоқда. Буларнинг бари, сўнгги йилларда ФКАДХКга аъзо давлатларда ишсизлик даражасининг ошишига сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга, Саудия Арабистони, Ўмон, Баҳрайн ва Кувайт каби давлатларда фуқаролар орасида иш ўринларининг етишмаслиги билан боғлиқ бўлган норозилик кайфияти юзага келмоқда. Бунинг ортида 2010-йилларда ҳукуматга қарши намоёишлар ҳам кузатилган. Юқоридагилар билан бир қаторда, маҳаллий аҳоли ва муҳожирлар ўртасидаги муносабатлар миллатчилик кайфиятининг авж олиши, мигрантларга нисбатан меҳнат бозорини ўзлаштириш билан боғлиқ айбловларнинг қўйилиши, адолатсиз рақобат муҳити, муҳожирлар иштирокидаги жиноятчиликнинг авж олиши ва миграцияга оид сиёсатга нисбатан танқидий руҳнинг шаклланганлиги кабилар замирида тобора кескинлашмоқда. БАА ва Қатарда, ишсизлар сони ортганига қарамай, аҳоли даромадининг юқорилиги сабабли оммавий тартибсизликлар рўй бермади. Бироқ, келгусида мавжуд ҳолат давлатнинг иқтисодий равнақи ва сиёсий барқарорлигига раҳна солиши табиий.

Яқин Шарқ минтақаси давлатларида миграцион вазият билан боғлиқ ҳолда кузатилган муҳим хусусиятлардан яна бири, хорижлик ишчи ва мутахассисларнинг мақоми билан боғлиқ. Маҳаллий фуқаролар билан бир

қаторда, тенг ҳуқуқларга эга бўлиш ҳамда фуқароликни қўлга киртиш имкони мавжуд бўлган Европа Иттифоқи давлатларидан фарқли ўлароқ, Араб монархияларида бу борадаги вазият сезиларли даражада фарқ қилади. Масалан, хорижликлар учун ФКАДХКга аъзо давлатларнинг фуқаролиги истисно тариқасидагина, олий сиёсий раҳбариятнинг қарори асосида берилади. Бу борада истисно тариқасида сўнгги бир неча йил ичида Баҳрайнда юритилган сиёсатни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Маълумки, сўнгги йилларда Баҳрайн томонидан бошқа араб давлатларининг 100 мингдан ортиқ аҳолисига фуқаролик бериш амалиёти қўлланиб келмоқда. Аммо, мазкур ҳолат муайян сиёсий сабабларга кўра вақтинча қўлланилган чоралардан биридир. Айни шу боисдан, инглиз тилидаги манбаларда ФКАДХКга аъзо давлатлардаги хорижлик ишчилар ҳақида сўз борганда, кўп ҳолларда “мигрантлар” сўзи ўрнида “экспатлар[5]” атамасидан кенг фойдаланилади. Зеро, мазкур атама орқали вақтинчалик асосда ташриф буюрувчилар ҳақида сўз юритилади.

Сўнгги йилларда кўплаб араб монархияларида қуллар меҳнатидан фойдаланиш, инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши ҳамда меҳнат муҳожирларининг эксплуатацияси билан боғлиқ муаммолар, Яқин Шарқ минтақасидаги миграция сиёсатининг оғриқли жиҳатларидан бири бўлиб қолмоқда. Гарчанд, реципиент давлатларнинг барчасида бу каби муаммолар кузатилиши табиий ҳол бўлса-да, ФКАДХКга аъзо давлатлардаги мавжуд вазият инсон ҳуқуқлари ташкилотлари томонидан жиддий танқид остига олинмоқда. Арабистон ярим ороли давлатларида меҳнат муҳожирларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини ислоҳ қилишда ҳам айнан ташқи кучларнинг танқидий қарашлари сабаб бўлган. Зеро, Европа Иттифоқида ташриф буюрувчи муҳожирларга ғамхўрлик кўрсатиш миграция сиёсатининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Арабистон ярим ороли давлатларида эса, сўнгги йилларда миграцион вазиятни тартибга солиш ва меҳнат шароитларини яхшилашга уринишлар, асосан, қонун ҳужжатларини қабул қилиш ва назорат органларини ташкил этиш йўли билан амалга оширилди. Аммо, ҳанузгача мазкур давлатлардаги вазиятни қониқарли деб бўлмайти.

Бундан ташқари, ФКАДХКга аъзо давлатлар БМТнинг 1951 йилдаги “Қочоқлар мақоми тўғрисидаги” Конвенциясига қўшилмаган. Бугунги кунда Форс кўрфази давлатларининг Яқин Шарқ минтақасидаги миграцион вазиятни барқарорлаштириш борасидаги сиёсати, аввало ички кўчирилганлар ва қочоқларга инсонпарварлик ёрдамини кўрсатишга қаратилган бўлиб, бунда муҳожирларни ўз ҳудудида қабул қилиш кўзда тутилмаган. Шундай қилиб, Ғарб давлатлари, БМТ ва бир қатор инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан

шуғулланувчи халқаро ташкилотларнинг танкидий рухтаги қарашларига қарамай, Арабистон ярим оролидаги монархиялар Яман ва Сурия фуқароларини ўз ҳудудларида нафақат қочоқ, балки меҳнат муҳожирлари сифатида жойлаштириш истагини билдирмадилар. Эътиборга молик жиҳати шундаки, ягона тил ва маданиятга эга бўлган араб давлатлари фуқаролари, Форс кўрфази араб давлатларига интилаётган хорижлик фуқаролар орасида устувор аҳамият касб этмайдилар. Буни, қабул қилувчи давлат раҳбарларининг араб диаспораларидан фойдаланган ҳолда, ички сиёсий вазиятни издан чиқаришга бўлган уринишлардан хавфсираш ҳисси билан боғлаш мумкин. Яқин келажакда мавжуд тенденциянинг ўзгариши ҳам эҳтимолдан йироқ.

ФКАДХКга аъзо давлатлар донор давлатлар учун муҳим даромад манбаи ҳисобланади. Зеро, меҳнат муҳожирлари ўз даромадларининг катта қисмини ўз ватанларига жўнатадилар. Бунда, иқтисодиётга қайтмайдиган пул массасининг чиқиб кетиш ҳажми жуда юқори бўлиб, 2017 йил ҳолатига кўра келтирилган рақамлар юқоридаги фикримизни тасдиқлайди: Баҳрайнда ЯИМнинг 6,6 фоиз, Қувайтда ЯИМнинг 8,8 фоиз, Ўмонда ЯИМнинг 11,7 фоиз, Қатарда ЯИМнинг 5,6 фоиз, Саудия Арабистонида ЯИМнинг 4,7 фоиз, БААда ЯИМнинг 4,6 фоиз. Ушбу кўрсаткични бошқа давлатлар билан қиёслаганда, унинг нечоғли юқори эканини англаш мумкин. Жумладан, кўпсонли муҳожирларни қабул қилувчи Франция ва Германия каби Европа давлатларида мазкур кўрсаткич ЯИМнинг 1 фоиздан ошмайди. Мавжуд ҳолат, ФКАДХКга аъзо давлатлардаги хорижликларнинг нафақат юқори улушга эга эканлиги, балки миграция сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари билан ҳам характерланади. Маълумки, кўплаб муҳожирлар ўз оила аъзолари билан биргаликда яшаш имконига эга бўлмай, уларнинг кўплаб соҳалардаги ҳуқуқлари чекланган. Европа Иттифоқидаги муҳожирлардан фарқли ўлароқ, улар кўчмас мулк сотиб олиш ёки тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш имконига эга эмаслар. Шу боисдан, уларнинг жамиятга интеграциялашуви қийин кечмоқда. Меҳнат муҳожирлари мавқеининг чекланганлиги, бир томондан, уларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтожлигини қисқартиради, бошқа томондан эса, уларга катта миқдордаги даромадларини давлат ҳудудидан ташқарига олиб чиқиб кетиш имконини беради. Бу эса, ўз навбатида қабул қилувчи давлатлар миллий валютасининг барқарорлигига салбий таъсир кўрсатиб, (айниқса, пул ўтказмаларининг бошқа валюталарга конвертациясини ҳисобга олган ҳолда), уларнинг пул-кредит сиёсатини мураккаблаштиради. Зеро, сўнгги пайтларда мажбурий тўловлардан қочиш мақсадида пул ўтказмаларининг кулранг схемалари, жумладан, “ҳавала” [6] тизимидан фойдаланиш ҳолатлари кенг

тарқалган. Бунда пул маблағлари, олтин ва қимматбаҳо тошлар кўринишидаги моддий бойликлар, бир давлатдан иккинчисига молиявий хужжатларни илова қилмаган ҳолда ўтказилади. Бу эса, давлат иқтисодиётига жиддий таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда, ФКАДХКга аъзо давлатларда олиб борилаётган бир қатор чора-тадбирлар ҳукумат аъзолари томонидан бунинг салбий оқибатлари тўлақонли англаб етилаётганидан далолат беради. Буни пул ўтказмалари устидан назоратнинг кучайтирилиши, ишчилар ҳуқуқларини ошириш борасидаги ташаббусларнинг илгари сурилиши, оила аъзоларини кўчириб ўтказиш жараёнининг соддалаштирилиши, иш берувчи томонидан ходимларни ижтимоий ҳимоялаш масаласига эътибор қаратилиши ҳамда кўчмас мулкка бўлган эгалик ҳуқуқининг шакллантирилиши билан боғлиқ давлат сиёсати мисолида кўриш мумкин. Яқин Шарқ минтақасининг бадавлат давлатларидан юборилувчи пул ўтказмалари ҳисобидан ўз иқтисодий барқарорлигини таъминлайдиган давлатлар кўпчиликини ташкил этади. Бугунги кунда, ўз муҳожирларининг нақд пул ўтказмаларидан кўп жихатдан манфаатдор бўлган давлатлар сирасига Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Миср ва Шри-Ланка кабиларни киритиш мумкин. Шунингдек, уларнинг сирасига маълум даражада манфаатдор бўлган Марокаш, Тунис, Ливан, Иордания, Непал ва Афғонистон каби давлатларни ҳам киритиш мумкин. Айни пайтда, донор давлатларга етказиб берилаётган пул ўтказмалари барқарор тарзда ҳаракатланишда давом этмоқда. Мавжуд ҳолатнинг сақланиб туриши, аввало ФКАДХКга аъзо давлатлардаги иқтисодий вазиятга боғлиқ бўлиб, бу аввало нефтнинг жаҳон бозоридаги нархи билан белгиланади. Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда минтақанинг айрим давлатларида кузатилган беқарор сиёсий вазият (масалан, 2011-2013 йиллардаги Мисрдаги сиёсий тўнтаришлар), шунингдек, мазкур давлатларнинг миграция сиёсати мазкур жараёнга сезиларли таъсир кўрсатмади.

Юқорида биз сўнгги ўн йилликларда Яқин Шарқнинг бадавлат давлатлари меҳнат бозорини тартибга солиш ишлари суғ бўлгани хусусида сўз юритдик. Маълумки, 1990-йилларга қадар хорижликлардан иборат штат бирликлари ҳақида статистик маълумотлар юритилмаган. 1980-йилларнинг охирида Уммон биринчилардан бўлиб, меҳнат бозорини тартибга солишга қаратилган ислохотларни бошлаб юборган. Кейинги йилларда эса, минтақанинг бошқа давлатлари ундан ўрнак олган ҳолда, бир қатор таъсирчан чораларни қўллаш устида бош қотира бошлаганлар.

Сўнгги йилларда ФКАДХКга аъзо барча давлатлар ҳукуматлари меҳнат муҳожирларига бўлган қарамликни бартараф қилиш муаммосининг

долзарблигини ва меҳнат бозорини тартибга солиш заруратини ҳисобга олган ҳолда, янада фаол сиёсат олиб бормоқдалар. Меҳнат бозорини ислоҳ қилиш, айниқса, маҳаллий аҳолининг бу борадаги иштирокини таъминлаш, ҳар бир давлат иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад манбаига кўра, дунёнинг етакчи давлатларидан бири ҳисобланган Қатар қонунчилигида “Қатарлаштириш” дастури муҳим ўрин эгаллайди. Мазкур дастур асосида давлат идоралари ва йирик компаниялар фаолиятида асосий эътибор, миллий кадрлар тайёрлаш сиёсати ва бандликни рағбатлантириш масалаларига қаратилиши лозимлиги мустаҳкамлаб қўйилган.

ФКАДХКга аъзо давлатларда кенг тарқалган чора-тадбирлар сирасига мажбурий квоталар, тўлов ва имтиёзлар тизимини жорий қилиш, таълимни ислоҳ қилишга сармоя ажратиш, миллий кадрлар малакасини ошириш ҳамда давлат томонидан меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини тартибга солиш орқали маҳаллий аҳоли бандлигини рағбатлантиришга алоҳида эътибор қаратилади. Мажбурий тўловлар ўз мақоми бўйича солиқ тушумларига ўхшайди, аммо уларнинг ҳажми ҚҚС билан боғлиқ ҳолда белгиланмайди. Бунда ҳукумат вакилларининг мақсади, мажбурий тўловлар ҳажминини ошириш йўли билан, бизнесга босим ўтказиш ва шу орқали маҳаллий мутахассислар бандлигини таъминлаш ва бюджет тушумлари ҳажминини оширишга эришишдан иборат. Шу боисдан, сўнгги йилларда Саудия Арабистони, Баҳрайн ва Ўмон каби давлатлардаги бошқарув органлари меҳнат муносабатларига оид сиёсати тадбиркорлик фаолиятига тўсқинлик қилгани борасидаги норозилик ҳолатлари тез-тез кўзга ташланади.

Шу билан бирга, миграцион вазиятни барқарорлаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатлар ва таъсир чоралари у ёки бу давлатнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Масалан, Қатар ёки БААдаги демографик ўсиш суръатлари меҳнат бозорини тартибга солишга қаратилган кўплаб ўзгаришларни амалга ошириш имконини берди. Саудия Арабистони ва Уммонда эса маҳаллий аҳолидан иборат ишчи кучига бўлган талабнинг ўрнини меҳнат муҳожирларининг 10% ҳисобидан қоплаш мумкин.

Бироқ, мавжуд ислохотлар натижасида минтақанинг барча давлатларида бирдек самарага эришилмади. Буни қарийб 30 йилдан буён “ўмонлаштириш” сиёсати юритиб келинаётган Ўмон давлати мисолида ҳам кўриш мумкин. Зеро, ҳукумат вакиллари томонидан илгари сурилган натижаларга эришилмади. Буни меҳнат муҳожирларига бўлган қарамликнинг янада кучайиши ҳамда маҳаллий аҳоли орасидаги ишсизлик даражасининг ошиши кабиларда кўришимиз

мумкин. ФКАДХҚга аъзо бўлган бошқа кўплаб давлатларда ҳам миллийлаштириш сиёсати орқали меҳнат бозорини тартибга солиш борасидаги уринишлар сезиларли натижа бермади. Буларнинг бари, реал иқтисодий рағбатларнинг мавжуд эмаслиги билан характерланади.

Масалан, 2000-2010-йилларда аҳоли орасида юзага келган миграцион вазият таъсирида норозилик кайфиятининг кескин тарзда кучайиши ҳамда уни ҳал қилиш билан боғлиқ муаммонинг жиддий тус олиши, Ғарбий Европа давлатларининг жиддий ташвишига сабаб бўлган эди. Ушбу муаммога ечим топиш мақсадида, сиёсий кучларни фаол жалб қилиш усулларидан кенг фойдаланилган. Шундай бўлсада, миграцион вазият билан боғлиқ ҳолда юзага келган муаммоларнинг кўламига қарамай, сўнгги йиллар ичида муҳожирлар оқимининг камайиш тенденцияси кузатилмади. Мазкур давлатларнинг ҳуқуқ-тартибот органлари томонидан муҳожирларнинг миграция қонунчилиги талабларига риоя этилиши устидан назоратни кучайтириш ҳамда ноқонуний миграцияга қарши кураш чоралари қўлланилишига қарамай, бу борада кутилган натижага эришилмади. Аксинча, мазкур давлатларга ташриф буюрувчи муҳожирлар сони ўсишда давом этди. Буни давлатлар миқёсидаги меҳнат муҳожирлари кўринишидаги арзон ишчи кучига бўлган талабнинг, уларга нисбатан норозилик кайфиятининг шаклланиши ва бу борада маъмурий чоралар қўлланилишидан кўра, устувор аҳамият касб этиши билан белгиланади. Масалан, Шарқий Европа давлатларида меҳнат бозорини фуқароларнинг кайфиятига мос равишда ислоҳ қилиш орқали, давлатнинг иқтисодий равнақи учун манфаатли бўлган Яқин Шарқ ва Шимолий Африка давлатлари муҳожирларидан воз кечиш бўлмайди. Шу боисдан, яқин келажакда Европа давлатлари миграцион сиёсатини ислоҳ қилиш борасида муайян натижага эришиш имконсиз эканини тахмин қилиш мумкин.

Мавжуд тенденцияни Арабистон ярим ороли давлатлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Европа давлатларидан фарқли ўлароқ, мазкур давлатлардаги демографик вазият миграцион жараёнларга у қадар катта таъсир кўрсатмайди, аммо меҳнат самарадорлиги юқори бўлган, арзон ва малакали ишчи кучи ушбу давлатларнинг иқтисодий равнақида муҳим ўрин эгаллайди. Шу боисдан, давлатлар томонидан мазкур жараённи тартибга солиш борасидаги уринишлар, мавжуд тенденцияларни ўзгартириш имконини бермайди. Келгусида мавжуд вазиятнинг янада жиддий тус олиши шубҳасиз, аммо айтиш пайтга қадар унга қарши таъсирчан чоралар ишлаб чиқилмаган. ФКАДХҚга аъзо давлатлар миграцион сиёсатидаги ўзига хосликнинг сақланиб қолаётгани ҳамда унга ечим

топиш борасидаги жаҳон тажрибасининг тўла шаклланмаганлиги, мавжуд вазиятнинг янада жиддий тус олишига сабаб бўлмоқда.

Шунга кўра, биз яқин келажакда ФКАДХК давлатларида меҳнат муҳожирларига бўлган талабнинг сезиларли даражада сақланиб қолиши ҳамда уларнинг бандлигини таъминлаш ва пул ўтказмалари манбаи сифатидаги мавқеини сақлаб қолишда давом этиши борасидаги хулосага келишимиз мумкин. Гарчанд, меҳнат бозорини тартибга солишга доир давлат иштирокининг кенгайишига эришилсада, бу борадаги фаолият самарадорлиги хусусида сўз юритиш мушкул.

Араб давлатлари лигаси. АДЛ ҳақида сўз борар экан, ушбу ташкилотнинг ўзига хос жиҳати хусусида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. 1945 йилда имзоланган шартнома мазмунидан келиб чиққан ҳолда, АДЛнинг фаолиятидан кўзланган мақсад “ташкилотга аъзо давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш ва шу мақсадда давлатлар ўртасида ягона сиёсий йўналишни ишлаб чиқиш ҳамда араб давлатлари манфаатлари ва уларга дахлдор масалалар доирасида мазкур томонларнинг мустақиллиги ва суверенитетини ҳимоя қилиш”дан иборат. Ҳамкорлик доираси нафақат сиёсий, балки иқтисодиёт, молия, коммуникация, маданият, тиббиёт ва ижтимоий соҳадаги ҳамкорлик муносабатларини, шунингдек, фуқароликни белгилаш, паспорт ва визалар бериш ҳамда жинойтчиларни экстрадиция қилиш кабиларни ҳам ўз ичига олган.

Мазкур ташкилот фаолиятининг ўзига хос жиҳати, араб тилида сўзлашувчи 18 нафар давлат ва Фаластин мухторияти билан бир қаторда, Шарқий Африкада жойлашган (аҳолиси соф араблардан иборат бўлмаган) мусулмон давлатлари (Жибути, Сомали ва Комор ороллари)ни ҳам ўзида бирлаштира олгани билан белгиланади. Бир сўз билан айтганда, ташкилот минтақанинг энг бадавлат (Қатар, БАА, Қувайт, Саудия Арабистони, Уммон, Баҳрайн) ва қашшоқ давлатлари (Сомали, Комор ороллари, Мавритания, Яман, Судан, Жибути)ни ўзида бирлаштира олган ҳолда, Яқин Шарқ ва Африка давлатлари ўртасидаги муҳим боғловчи кўприк вазифасини ўтайди[7]. Тадқиқот иши доирасида ўрганилаётган миграцион жараёнларни тартибга солишда, ташкилот ва унга аъзо давлатларнинг миграцион сиёсатидаги уйғунлик муҳим аҳамият касб этади. Шунга кўра, АДЛга аъзо давлатларнинг бу борадаги сиёсати хусусиятларига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Араб давлатлари лигаси 2014 йилда ташкил этилган ҳамда 2015 йилдан ўз фаолиятини бошлаган миграция масалаларига бағишланган Араб давлатлари иштирокидаги минтақавий маслаҳатлашув жараёнининг бешинчи глобал

Йиғилишига мезбонлик қилган. Мазкур учрашув, сўнгги йилларда миграция масалаларига бағишланган, муҳим аҳамиятга молик бўлган минтақавий маслаҳатлашув жараёни ҳисобланади. АДЛ фаоллигида ташкил этилаётган бу каби тадбирлар, аввало миграцион жараёнлардан ижобий омил сифатида максимал тарзда фойдаланиш мақсадида, араб давлатларининг кенг қамровли ва интеграциялашган стратегиясини ишлаб чиқиш, манфаатдор томонлар иштирокида миграция масалаларига бағишланган минтақавий ва халқаро даражадаги музокараларни ташкил этиш ва шу йўл билан давлатларнинг бу борадаги ёндашувларини мустаҳкамлаш, шунингдек, юборувчи, қабул қилувчи ва транзит давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг янги саҳифаларини очишга қаратилган. АДЛнинг БРМ (Барқарор ривожланиш мақсадлари) мақсадлари билан ҳамоҳанг тарзда илгари сурилган миграцион жараёнларни тартибга солиш борасидаги ташаббуслари унинг дастурий ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган. Бундан ташқари, Араб давлатлари иштирокидаги минтақавий маслаҳатлашув жараёни доирасида БРМ мақсадларини амалиётга татбиқ этиш мақсадида, давлатларнинг миграцион сиёсати билан боғлиқ фаолияти юзасидан ўзаро ахборот ва тажриба алмашинувини йўлга қўйиш ва мазкур жараённи тартибга солиш борасидаги амалий натижаларни қўлга киритиш кўзда тутилган.

АДЛ фаолияти доирасида миграцион жараёнларни тартибга солиш самарадорлигини ошириш мақсадида, миллий ва халқаро миқёсдаги ташаббусларни қуйидаги йўллар билан ўзаро мувофиқлаштириш режалаштирилган: миллий миқёсдаги қарашлар ва маълумотларни ўзаро анализ ва синтез қилиш ҳамда улардан глобал миқёсдаги жараёнларда асосий манба сифатида фойдаланиш; глобал мақсадларни араб давлатларининг миллий стратегияси, мавжуд меъёр ва стандартларига татбиқ этиш; ташкилотга аъзо давлатларни миграцион жараёнларни тартибга солишга қаратилган ҳамкорлик жараёнига сафарбар қилиш кабилар шулар жумласидандир.

Ташкилотнинг мунтазам равишда ташкил этиладиган йиллик йиғилишлари кун тартибида миграция билан боғлиқ БРМ мақсадларининг бажарилиши юзасидан ҳисоботларни қабул қилиш анъанаси йўлга қўйилган. Шу билан бир қаторда, Араб давлатлари иштирокидаги минтақавий маслаҳатлашув жараёнининг миграция билан боғлиқ мақсадларни амалга оширишда, БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий комиссияси ҳамда Халқаро миграция ташкилоти томонидан техник ёрдам кўрсатилади.

Умуман олганда, бугунги кунда Яқин Шарқ давлатларидаги миграцион жараёнлар билан боғлиқ бўлган асосий муаммолар сирасига қуйидагиларни

киритиш мумкин: қуролли низолар, экстремистик ҳаракатлар, қашшоқликнинг авж олиши, озиқ-овқат хавфсизлиги ва иқлим ўзгаришлари таъсиридаги кўчишлар ва мажбурий миграция; ноқонуний миграция ва аралаш миграцион оқимлар; одам савдоси ва мигрантлар контрабандаси кабилар шулар жумласидандир. Шу ўринда, мазкур жараёнларни тартибга солиш ва муаммоларга ечим топиш юзасидан ўз ечимини топаётган қуйидаги масалалар мавжудлигини ҳам таъкидлаш жоиз: “халқаро мигрант” атамасига доир ягона таърифнинг ишлаб чиқилмаганлиги; халқаро миграциянинг кўламини аниқлаш ва бу борадаги ишончли маълумотларни жамлаш жараёнининг ўз такомиллига етмаганлиги; маълумотлар алмашинувидаги шаффофликнинг мавжуд эмаслиги кабилар шулар жумласидандир.

Юқорида санаб ўтилган камчиликларни бартараф этишда, тадқиқотга оид ва таҳлилий материалларни ишлаб чиқишни такомиллаштириш, аъзо давлатларга аҳолини рўйхатга олиш, маълумотларни тўплаш ва таҳлилий материалларни тайёрлаш юзасидан техник ёрдам кўрсатиш, уларнинг бу борадаги салоҳиятини ошириш, шунингдек, 2030 йилга мўлжалланган БРМнинг миграцияга оид мақсадларини амалга ошириш бўйича минтақавий маслаҳатлашув жараёнлари фаоллигини ошириш ҳамда қочоқлар ва ички кўчирилганларни қўллаб-қувватлаш мақсадида миллий миқёсда дастурлар ишлаб чиқиш ва статистик маълумотлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадга мувофиқдир[8].

Ислом ҳамкорлик ташкилоти. ИХТ кенг таъсир доирасига эга бўлган, нуфузли халқаро ҳукуматлараро ташкилотлардан бири бўлиб, у ислом оламининг халқаро ва минтақалараро аҳамиятга молик бўлган истиқболли ташаббусларини муваффақиятли тарзда илгари суриб келмоқда. ИХТ аъзо давлатлар ўртасидаги сиёсий, савдо-иқтисодий, транспорт-коммуникация ҳамда маданий-гуманитар соҳалардаги ҳамкорликни ривожлантиришда фаол иштирок этмоқда.

Айни пайтда, ИХТга аъзо давлатлар сони 57 нафарга етган бўлиб, у 1,5 миллиардга яқин аҳолини ўзида бирлаштира олган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси ҳам 1996 йилнинг 2 октябридан мазкур ташкилотнинг тўлақонли аъзоси ҳисобланади. ИХТ фаолиятдан кўзланган мақсад, ислом цивилизацияси тараққиёти билан боғлиқ муаммолар ҳамда халқаро аҳамиятга молик бўлган долзарб муаммоларнинг ечими борасида аъзо давлатлар ўртасидаги ҳамкорликни йўлга қўйишдан иборат. Миграция муаммоси ҳам ташкилотнинг кун тартибида турган муҳим масалалардан бири

ҳисобланади. Сўнги йилларда ИХТ томонидан мазкур масаланинг ечими борасида кўплаб саъй-ҳаракатлар амалга ошириб келинмоқда.

Миграция муаммосини ҳал этишга доир амалга оширилган муҳим тадбирлардан бири сифатида, 2019 йилнинг 23-25 октябрь кунлари Туркиянинг Анқара шаҳрида ўтказилган ИХТ Статистика комиссиясининг 8-сессиясини келтиришимиз мумкин. Ушбу тадбирда ИХТга аъзо давлат вакиллари, шунингдек, Ислом тараққиёт банки гуруҳи, БМТ статистика департаменти, БМТнинг Ғарбий Осиё бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссияси, БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) ва Халқаро меҳнат ташкилоти кабилар иштирок этдилар. Мажлис кун тартибига аҳолини рўйхатга олишда электрон маълумотларни йиғиш технологияларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш ишларини фаоллаштириш ҳамда халқаро меҳнат миграциясига оид миллий статистика тизимларини ривожлантириш каби масалалар қўйилган.

Сессия якунларига кўра, ИХТ статистика комиссиясининг 2030 йилга мўлжалланган янги стратегик ёндашувлари муҳокама этилиб, халқаро меҳнат миграцияси бўйича кўрсаткичларни ишлаб чиқиш, картографик ва йўлдошли маълумотлардан фойдаланиш, сканерлаш, маълумотлар базаларини ишга тушириш бўйича ҳамкорлик ўрнатиш ва тажриба алмашиш юзасидан келишувга эришилган[9].

Умумараб эркин савдо ҳудуди. 1981 йилда АДЛга аъзо давлатлар ўртасида минтақада эркин савдо ҳудудини шакллантириш ва эркинлаштириш мақсадида, араблараро савдони йўлга қўйиш ва ривожлантириш тўғрисидаги (Agreement to Facilitate and Develop InterArab Trade) битим тузилган. Шундан сўнг, 1997 йилнинг февраль ойида АДЛнинг Ижтимоий-иқтисодий Кенгаши томонидан 18 нафар араб давлатини ўзаро бирлаштирган Умумараб эркин савдо ҳудуди (Pan-Arab Free Trade Agreement, PAFТА)ни тузиш тўғрисидаги декларация қабул қилинган. Баъзи манбаларда у Буюк араб эркин савдо ҳудуди (GAFTA) номи билан ҳам юритилади. Айни пайтда, ташкилотга Баҳрайн, Миср, Ироқ, Иордания, Яман, Қатар, Қувайт, Ливан, Ливия, Марокаш, Ўмон, БАА, Фаластин мухторияти, Саудия Арабистони, Сурия, Судан ва Тунис каби давлатлар аъзо ҳисобланади. Россиялик иқтисодчи олим И.М. Батиршиннинг фикрича, эркин савдо ҳудудини яратиш зарурати, Форс кўрфази давлатлари ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий соҳалардаги ҳамкорликнинг тўлақонли шаклланмаганлиги билан характерланади[10].

БМТ Ғарбий Осиё бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссияси. БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий Кенгаши резолюциясига мувофиқ, 1973 йилнинг 9

август куни БМТ Фарбий Осиё бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссияси (اللجنة الاقتصادية والاجتماعية لغربي آسيا) ташкил этилган бўлиб, у ўз ичига Баҳрайн, Миср, Ироқ, Иордания, Яман, Қатар, Қувайт, Ливан, Ливия, Мавритания, Марокаш, Ўмон, БАА, Фаластин, Саудия Арабистони, Сурия, Судан ва Тунис каби араб давлатларини қамраб олган. Ташкилот фаолиятидан кўзланган мақсад, минтақа давлатларининг ҳар томонлама иқтисодий ва ижтимоий равнақига кўмаклашиш, уларнинг ўзаро ва дунёнинг бошқа давлатлари билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, минтақадаги иқтисодий муаммолар, хусусан меҳнат миграцияси билан боғлиқ вазиятни ўрганиш, бу борада статистик маълумотларни тўплаш, баҳолаш ва тарқатиш кабилардан иборат.

Яқин Шарқ минтақаси давлатлари миграцион жараёнларни тартибга солишда Жазоир, Баҳрайн, Миср, Ироқ, Қатар, Қувайт, Ливия, БАА, Саудия Арабистони, Сурия ва Тунис каби давлатлар иштирокидаги Нефтни экспорт қилувчи араб давлатлари ташкилоти (араб тилида منظمة الدول العربية المصدرة للنفط, инглиз тилида OАPEC) доирасида ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйганлар. Бундан ташқари, 1994 йилга келиб, ўн тўққиз араб давлатидан олтитаси Тарифлар ва савдо бўйича Бош келишуви (ГАТТ)га, 2017 йил маълумотларига кўра эса, 12 араб давлати Жаҳон савдо ташкилоти (World Trade Organization)га аъзо бўлган[11].

Жаҳон банки раҳбари Жим Ёнг Ким, Яқин Шарқдаги минтақавий интеграция жараёни ўзига хос мураккаб тарзда кечаётганини маълум қилган. Унинг фикрича, Европадаги интеграция жараёни давлатлар равнақига муҳим таъсир кўрсатиб, қашшоқлик ва тенгсизликни қисқартириб, савдо муносабатларини кенгайтириш имконини берган. Шу ўринда, жаҳон иқтисодиётидаги беқарорлик ва ноаниқликларнинг ривожланаётган давлатларга нисбатан таъсири юқори эканлигини ҳам таъкидланган[12]. Шунга кўра, Яқин Шарқ давлатлари миллий иқтисодиёти механизмларини қайта қуриш, араб Шарқининг икки томонлама муносабатларини диверсификация қилиш ва ривожлантириш йўли билан бу борада ижобий ўзгаришларга эришиш мумкин.

ХВЖ томонидан 2021 йилда берилган маълумотларга кўра, Баҳрайн ва Саудия Арабистони каби давлатлардаги ишсизлик даражаси пандемиядан аввалги даврга нисбатан анча юқори экани маълум бўлади. Пандемия шароитида кузатилган иш ўринларининг кескин қисқариши натижасида юзага келган ишсизлик даражасини қисқартириш учун узоқ вақт талаб этилиши табиий. Пандемия шароитида юзага келган вазият аҳолининг муайян қатламларига ўзига хос тарзда салбий таъсир кўрсатган. Бунда малакаси паст бўлган ишчилар, ёшлар ва меҳнат муҳожирлари кўпчиликни ташкил этади.

Маълумотларга кўра, 2020 йилда аёллар ва ёшлар ўртасидаги ишсизлик даражаси 6-10 фоизни ташкил этган. Бунда нафақат давлат сектори, балки хусусий сектордаги ишсизлик даражасининг ортгани ҳам кузатилган[13].

Юқорида тилга олинган ишсизлик ва ижтимоий тенгсизлик билан боғлиқ ҳолат Яқин Шарқ минтақасида беқарорликнинг авж олишига сабаб бўлмоқда. Гарчанд, аҳоли орасидаги норозилик кайфияти 2019 йилга нисбатан юқори бўлмасда, 2021 йилда нисбатан ўсиш кузатилган. Аммо, мавжуд норозилик намоёишлари аҳоли орасида янги турдаги касалликларнинг кенг тарқалиши, ишсизлик даражасининг авж олиши, озиқ-овқат тақчиллиги ва нарх-навонинг ошиши каби иллатлар замирида янада авж олиш хавфи мавжуд. Буларнинг бари Ироқ, Яман, Ливия, Ливан ва Тунис каби давлатларда сиёсий беқарорликнинг авж олишига замин яратмоқда. Сиёсий ва ижтимоий характердаги беқарорлик ўз ортидан кенг миқёсли қочоқлар тўлқинини ҳамда бунинг ортида бошқа давлатларда ҳам норозилик кайфиятини юзага келтирмоқда. 2020-2021 йилларда қашшоқликнинг аянчли даражасига етганларнинг умумий сони 7 млн. кишини ташкил этган[14].

Маълумки, пандемия шароитида муҳожирлар нисбатан оғир вазиятни бошдан кечирган қатлам сирасига киради. Халқаро миқёсда муҳожирлар маҳаллий аҳоли сонига нисбатан устунлик касб этган ФКАДХКга аъзо давлатларда, ишсизлик даражасининг кескин ошиши, муҳожирларнинг яшаш тарзи ва пул ўтказмалари ҳажмига кескин таъсир кўрсатди.

ФКАДХКга аъзо давлатлардаги ишсизлик кўрсаткичлари
(2019 йилнинг IV чораги / 2020 йилнинг IV чораги %ларда)

Манба: расмий давлат органлари маълумотлари асосида ХВЖ ходимлари томонидан ўтказилган ҳисоб-китоблар⁹².

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Яқин Шарқдаги миграция муаммосини тартибга солиш борасидаги араб давлатлари ҳамкорлиги икки ва кўп томонлама форматлар асосида йўлга қўйилганлигини кўришимиз мумкин. Буни давлатларнинг Форс Кўрфази Араб давлатлари ҳамкорлик кенгаши, Араб давлатлари лигаси, Ислом ҳамкорлик ташкилоти, Умумараб эркин савдо худуди, БМТ Фарбий Осиё бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссияси, Нефтни экспорт қилувчи араб давлатлари ташкилоти каби бирлашмалар доирасидаги ҳамкорлик алоқалари мисолида кўриш мумкин. Таҳлилларга кўра, ФКАДХКга аъзо давлатлардаги меҳнат муҳожирларининг умумий сони 28 млн.дан ортиқ кишини ташкил этади. Бу эса, мазкур бирлашмага аъзо давлатлар аҳолисининг қарийб ярмини ташкил этади. Шу билан бирга, ҳар бир давлат миқёсидаги муҳожирларнинг улуши сезиларли даражада фарқланади. Масалан, БАА ва Қатарда бу кўрсаткич халқаро миқёсдаги энг юқори даражага етган бўлиб, 90 фоизни ташкил этади.

Энергия ресурсларини экспорт қилиш ҳисобидан даромад олиш ҳамда хорижлик ишчи кучи ва мутахассислар ҳисобидан меҳнат бозоридаги тақчилликни қаноатлантириш имконининг мавжудлиги, маҳаллий аҳоли орасида меҳнатсеварлик иштиёқининг пасайиши меҳнат бозоридаги бегоналашуви билан боғлиқ мавжуд ҳолатни миллий фожиа сифатида баҳолаш мумкин. Бу эса, ўз навбатида аҳоли орасида кадрлар тайёрлаш сиёсатини юритиш ҳамда ёшларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш заруратини келтириб чиқарди. Шу билан бир қаторда, ФКАДХКга аъзо давлатлар донор давлатлар учун муҳим даромад манбаи ҳисобланади. Зеро, меҳнат муҳожирлари ўз даромадларининг катта қисмини ўз ватанларига жўнатадилар. Бунда, иқтисодиётга қайтмайдиган пул массасининг чиқиб кетиш ҳажми жуда юқори бўлиб, минтақа давлатлари ЯИМнинг 4-12 фоизини ташкил этади. Европа давлатлари, хусусан, Франция ва Германия билан қиёслаганда, у ЯИМнинг 1 фоиздан ошмайди.

Сўнгги йилларда маҳаллий аҳоли ва муҳожирлар ўртасидаги муносабатлар миллатчилик кайфиятининг авж олиши, мигрантларга нисбатан меҳнат бозорини ўзлаштириш билан боғлиқ айбловларнинг қўйилиши, адолатсиз рақобат муҳити, муҳожирлар иштирокидаги жинойтчиликнинг авж олиши ва миграцияга оид сиёсатга нисбатан танқидий руҳнинг шаклланганлиги кабилар замирида тобора кескинлашмоқда. Арабистон ярим ороли давлатларида, сўнгги

⁹² Перспективы развития региональной экономики: Ближний Восток и Центральная Азия. // МВФ. 2021. – С. 26.

йилларда миграцион вазиятни тартибга солиш ва меҳнат шароитларини яхшилашга уринишлар, асосан, қонун ҳужжатларини қабул қилиш ва назорат органларини ташкил этиш йўли билан амалга оширилди. Аммо, ҳанузгача мазкур давлатлардаги вазиятни қониқарли деб бўлмади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Глобальный договор о безопасной, упорядоченной и легальной миграции // Управление Верховного комиссара по правам человека ООН. // URL: <https://waps.ohchr.org/ru/migration/global-compact-safe-orderly-and-regular-migration-gcm>
2. Цели в области устойчивого развития ООН. // URL.: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/>
مملكة العربية السعودية على طريق التنمية¹
3. [Королевство Саудовская Аравия на пути прогресса]. – Эр-Рияд, 2002. – С. 23.
4. Мелкумян Е.С. Персидский залив: региональный баланс сил. // Мировая экономика и международные отношения, №9. – 2000. С. 85 – 91.
5. Экспатлар (инг. expatriate сўздан олинган қисқартма (expat) ҳисобланиб, лотин тилидаги expatria “Ватандан ташқарида” маъносини англатади) - хорижий давлат ҳудудидида фаолият юритувчи хорижлик ишчи ва хизматчилар.
6. Хавала – Яқин Шарқ, Осиё ва Африка давлатларига хос бўлган брокерлар ўртасидаги даъво ва мажбуриятларни ўзаро ҳисоб-китоб қилиш имконини берувчи норасмий ҳисоб-китоб тизимидир.
7. МИД РФ // Лига Арабских Государств // URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/2259/print>
8. Миграция и цели в области устойчивого развития: роль механизмов межгосударственных консультаций по вопросам миграции и региональных экономических организаций // Международная организация по миграции (МОМ) Шестое Глобальное совещание председателей и секретариатов региональных, межрегиональных и глобальных консультативных процессов по вопросам миграции. – СС. 14-20. // URL.: https://publications.iom.int/system/files/pdf/grcp_6_rus.pdf
9. Халқаро сессияда статистика соҳасида 2030 йилга мўлжалланган янги стратегик ёндашув ва бошқа муҳим масалалар муҳокама қилинди // URL.: <https://gov.uz/uz/news/view/24820>
10. Батыршин И. Экономическая интеграция в рамках Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива // Ближний Восток и современность. – 2004. – № 24. – СС. 85-91.

11. Al-Atrash H. Yousef T. Intra-Arab Trade; Is It Too Late? // International Monetary Fund. – 2000. – P. 3 – 18.
12. World Bank Group President Jim Young Kim`s Opening Press Conference. 2016. Spring Meetings Washington. // URL.: <https://live.worldbank.org/2016-spring-meetings-opening-press-conference>
13. Перспективы развития региональной экономики: Ближний Восток и Центральная Азия. // МВФ. 2021. – С. 5. //URL.: <https://roscongress.org/materials/blizhniy-vostok-i-tsentralnaya-aziya-byulleten-perspektiv-razvitiya-regionalnoy-ekonomiki/>
14. Перспективы развития региональной экономики: Ближний Восток и Центральная Азия. // МВФ. 2021. – С. 5. //URL.: <https://roscongress.org/materials/blizhniy-vostok-i-tsentralnaya-aziya-byulleten-perspektiv-razvitiya-regionalnoy-ekonomiki>

ЁШЛАРНИ ВАТАНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШ ВА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ УЙҒОНИШНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Мирхамид Гафурович Файзиев

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий унверситети
харбий тайёргарлик ўқув маркази бошлиғининг
ўқув ишлари бўйича ўринбосари

АННОТАЦИЯ

Ўзбек миллий таълим тизими ҳам илгор тажрибаларни қабул қилиш билан бирга минг йиллар давомида шаклланган шарқона усуллардан воз ҳам кечмади. Шарқ, хусусан, ўзбек таълим тизимида ёшлар тарбияси, ахлоқи, ватанпарварлиги, меҳнатсеварлиги, ижодкорлиги, инсонпарварлиги каби сифатларга азалдан алоҳида эътибор қаратилган. Мақола ёшлар тарбиясининг муҳим жиҳати - ватанпарварлик руҳида тарбиялаш каби долзарб муаммога бағишланган.

Таянч иборалар: Ватан, ватанпарварлик, ёшлар, юксак ахлоқ, маънавият ва маърифат, меҳнатга виждонан муносабат, илм, миллий қадриятлар.

АННОТАЦИЯ

Узбекская национальная система образования, перенимая передовой опыт, не отказалась от восточных методов, которые формировались тысячелетиями. На Востоке, в частности, в системе образования Узбекистана особое внимание всегда уделялось таким качествам, как воспитание молодежи, нравственность, патриотизм, трудолюбие, творчество, гуманность. Статья посвящена актуальному аспекту воспитания молодёжи – проблеме воспитания в духе патриотизма.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, молодежь, высокая нравственность, духовность и просвещение, сознательное отношение к труду, наука, национальные ценности.

ABSTRACT

The Uzbek national education system, while adopting best practices, has not abandoned the oriental methods that have been formed over thousands of years. In the East, in particular, in the Uzbek education system, special attention always has been paid to such qualities as the upbringing of young people, morality, patriotism, diligence, creativity, humanity.

Key words: Motherland, patriotism, youth, high morals, spirituality and enlightenment, conscientious attitude to work, science, national values.

КИРИШ

XX асрнинг сўнгги ва XXI асрнинг йигирма йилида юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли миллатнинг асрий орзуси демократия, озодлик, эркинлик, фаровон ва осойишта турмуш тарзини чуқур англаш фурсати етди. Халқимиз ўз олдига эзгу ва улуғ мақсадлар қўйиб, ўз тақдирини ўзи белгилаб, азалий қадриятларимизга суяниб, шунингдек, тараққийпарвар давлатлар тажрибасини ижодий ўрганиб юксак интилишлар билан яшай бошлади.

Буларнинг барчаси адабий таълимнинг мақсадини ҳам ўзгартирди- энди бош мақсад болаларни эзгу қадриятлар асосида билимли, юқори салоҳиятли, ватани ва халқига содиқ, жисмонан соғлом, теран ва мустақил фикрловчи шахс этиб тарбиялашдир. Сўнгги йилларда бу борада қатор қарорлар қабул қилинди. Республика маънавият ва маърифат кенгашининг раиси Ўзбекистон Республикаси Президенти эканлиги белгилаб қўйилди. Кенгашнинг ҳудудий бўлимларига масъуллик ҳокимлар зиммасига юклатилди. Бу ўзгариш маънавий-маърифий ишларни давлатимиз сиёсатида янада юксак ўринга кўтарди. Давлат раҳбари 2021 йилнинг 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалаларига бағишлаб ўтказилган йиғилишда, “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир, ... Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустаҳкам устунга таянамиз. Биринчиси – бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавиятидир”,- деди.

Тадқиқот мақсади. Шунинг учун ҳам бугунги Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш тизимининг шаклланиши ва фаолият кўрсатишининг асосий тамойили тарзида “ўқувчи ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқ, маънавият ва маърифат, меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш” алоҳида таъкидланган.

Мазкур тамойил асосида миллий таълим тизими ва педагогик-методик соҳаларда жадал ўзгаришлар, шиддатли янгиланишлар юз берди. Мавжуд дарслик, қўлланма ва дастурлар замон талабларига мослаштирилиб, босқичма-босқич истеъмолга чиқарилмоқда. Замонавий дарс тушунчаси янгитдан сайқалланди. Ўқувчилардан итоаткорлик, ўқитувчининг ҳар бир гапини ёдлаб олиш талаб этилмай қўйилди. Энди ҳар бир мактаб(нинг истаган) ўқувчиси ўзининг шахсий фикри ва уни ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгаллигини, ўқитувчи диктатор эмас, илмга йўл кўрсатувчи йўлловчи (етакловчи) эканини билади. Берилган имтиёз ва ҳуқуқлар суиистеъмол қилинмаслиги учун ўқитувчилар

чуқур билим ва лидер-етакчилик хусусиятлари билан қуролланишлари лозим. Зотан, “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебахра миллат бошқаларга поймол бўлур”.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Педагогика нуқтаи назаридан қараганда, мавзу юзасидан миллий таълим тизими ва педагогик-методик йўналишлар доирасида кўплаб илмий изланишлар, фундаментал тадқиқотлар амалга оширилган. Аини муаммо фақат Ўзбекистонда эмас балки ўз келажагига бефарқ бўлмаган хориж мамлакатларида ҳам тизимли ўрганилган ва жиддий тадқиқот ишлари дунё юзини кўрган. Республикамизда ва хорижда нашр этилган илмий-педагогик адабиётлар таҳлили таълим жараёнининг долзарб йўналишлари бўйича қатор илмий ишлар олиб борилаётганини кўрсатди. Жумладан, Р.Джураев, Р.Аҳлидинов, Ж.Йўлдошев, Э.Ғозиев, Ш.Қурбонов, Э.Сейтхалилов, М.Мирқосимов, У.Иноятов, О.Мусурмонова, М.Саидов, Ў.Толипов, М.Усмонбоева, У.Долимов ва шу каби олимлар таълимни бошқариш қонуниятлари, унинг давлат ва шахс эҳтиёжи ҳамда манфаатларини қондиришда тутган ўрни, жамият ривожига боғлиқ талаблари, баркамол шахс тарбиялаш усулларини тадқиқ этишган.

Тадқиқот объекти. Ўзбекистон таълим тизими педагогикасида адабиёт ўқитиш муҳим, ижодкор ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ҳатто асосий юмуш саналиб, бу муаммонинг босқичма-босқич тизимли ривожланиб боришини кафолатлайди.

Тадқиқотнинг усуллари. Назарий адабиётларни ўрганиш, таҳлил қилиш, тушунчаларга таъриф бериш, кузатиш ва суҳбат, чоғиштириш, қиёсий таҳлил орқали далиллаш каби шахснинг мантикий тафаккур, мустақил фикр кўникмаларини ривожлантиради.

Илмий моҳият. Зотан, “... инсон ақлий ва жисмоний жиҳатдан қанчалик етук бўлса ҳам, ундаги билим ахлоқ нормаларига мос бўлмаса, у киши жамиятнинг ҳақиқий аъзоси бўла олмайди”. Ахлоқий меъёрлар эса адабиёт воситасида вужудга келади. Бунга бадиий адабиётдаги образли тафаккур тарзи имкон беради. Шу соҳаларда мамлакатимиз тараққиётнинг юксак маърифий-маданий жамият сари етакловчи, келажаги буюк давлатни бунёд қилиш йўлини танлагани боис таълим тизимига эътибор ва талаб кундан-кунга кучайиб бормоқда. Зотан, аждодлар танлаган йўлни миллий ғурурга эга, баркамол, ватанпарвар авлодларгина давом эттира олишади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Янги Ўзбекистон равнақи, келажак стратегияси ҳақида фикр юритилар экан, бутун Республика таълим тизимида катта ўзгаришлар амалга

оширилмоқда. Педагоглар бу ислохотлар тақдим этган ахборот коммуникатив ва илғор ўқув технологиялари, модуллаштирилган ҳамда замонавий таълим усуллари ёрдамида ёшларни маънавий-ахлоқий такомиллаштириш, чуқур фуқаролик туйғусини шакллантириш, ёт мафкуравий таъсирлардан ҳимояловчи ғоявий иммунитет ҳосил қилиш ва ўқитиш самарадорлигини таъминлашдан иборат. Шу боис ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш, уларда ватани ва эли билан фахрланиш, ҳимоясига шай туриш туйғусини ривожлантиришда адабий таълимнинг ўрни беқиёс. Мазкур ҳолат ҳамда шиддатли ахборот оқими туфайли ёшларимизда хориж мамлакатлари турмуш тарзига интилиш, тақлид қилиш, миллийликдан узоқлашиш, давлатлараро ядровий эмас, мафкуравий кураш олиб борилаётгани узлуксиз адабий таълим тизимининг асосий субъекти - ўқувчиларда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш йўсинларини илмий педагогик муаммо сифатида тадқиқ этиш долзарб эканлигини белгилайди. Мамлакатимиздаги УЎТМ, айниқса ижод мактабларининг юқори синфлари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари таълим олувчиларига «замона илми ва фани»ни сингдиришда адабиёт дарслари муҳим ўрин тутади. Адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларни аждодларимизнинг дунё фани ва маданияти ривожига ҳисса қўшган асарлари билан таништириб бориши зарур.

Шунда ёшларда миллий ифтихор туйғуси ва ўзлигини англаши учун илмни эгаллаш истаги уйғонади. УЎТМ «Адабиёт» дастурида белгиланган «Мактабда адабиёт ўқитишнинг бош мақсади соғлом эътиқодли, ўзга инсоннинг туйғуларини англайдиган, ўтқир ҳиссиётли, юксак дидли, ахлоқан баркамол, ақлан етук, ўз хатти-ҳаракатларига масъул бўла оладиган комил инсоннинг маънавий дунёсини шакллантириш...» тарзидаги вазифаларга янгича руҳ бахш этиш фурсати етди.

Бу вазифаларни ҳал қилишнинг муҳим шартларидан бири адабий таълимда ёшлар маънавиятини ривожлантириш тажрибаларини синчковлик ва қунт билан ўрганиш, анъанавий таълимнинг бугунги кун учун ўз долзарблигини йўқотган тамойилларидан воз кечиш, замонавий, тажрибада ўзини оқлаган усул ва технологияларга мурожаат қилишдан иборатдир. Аммо бу кўр-кўрона плагиаторлик дегани эмас. УЎТМдаги кузатувларимиз орқали бир фикр «... педагогик жамоалар танқидий қарамай туриб, ҳадеб ғарб методикасини, телевизион усулларни, бегона байрамлар ва шаклларни кўчириш билан шуғулланишади. Мен аминманки, бизда ўз интеллектуал кучимиз бор, маданиятимиз ва талантларимиз бор. Биз фақат улардаги яхши жиҳатларни олиб, ўрганибгина қолмай, ўзимиз ёшлар билан бирга янги, қизиқарли,

мазмунли, ўзига тортувчан, педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ кўп нарсалар яратишимиз мумкин».

Ўзбек миллий таълим тизими ҳам илғор тажрибаларни қабул қилиш билан бирга мингйиллар давомида шаклланган шарқона усуллардан воз ҳам кечмади. Шарқ, хусусан, ўзбек таълим тизимида ёшлар тарбияси, ахлоқи, ватанпарварлиги, меҳнатсеварлиги, инсонпарварлиги каби сифатларга азалдан алоҳида эътибор қаратилган. Бунда «Қобуснома», «Қутадғу билиг», «Ҳибат-ул ҳақойиқ», «Маҳбуб-ул қулуб» каби дурдона асарларга таянилган.

Бизнингча, ҳар қандай таълим ва тарбияни ”**Тарбия нимадан бошланади?**” сўроғи билан бошлаган маъқул. Бунда ўқитувчи шахси, имкониятлари, унинг ўқувчиларга ва ўқувчиларнинг ўқитувчиларга муносабатлари каби жиддий масалаларга жавоб изланади. Чунки ёшлар муҳаббатига эга бўлмаган ва табиатан ихтисослашмаган ўқитувчининг бақириб-чақирishi болаларни «ўлдириши», тарбия айнан ўқув фаолияти билан боғланган ҳолда дарсда бошланиши ва ўша ерда тугаши олиб бораётган илмий тадқиқотимиз мобайнида аёнлашди.

Ўқитиш жараёнига технологик бефарқ ёндашилса, ўқитувчи лаёқатсиз бўлса ёки тарбиялаш мақсадида ўз имкониятларини вақтида, ўринли ишга солмаса, ўқувчи, эҳтимол, фанни ўзига керакли жиҳатига кўра қисман ўзлаштириши мумкиндир, бироқ бу ҳолат мамлакат миллий хавфсизлигига таҳдид солади. Ҳар бир таълим муассасаси раҳбар ва педагоглари давлат миқёсидаги бу хавфнинг олдини олиш ва бартараф этиш чораларини кўришлари шарт. Улар, энг аввало, миллий ғурур туйғусига эга бўлишлари лозим. Масалан, Алишер Навоий туркий тил (ўзбек тили) бойликларини намоиш этиш орқали пайдо қилган бу тилдан ғурурланиш ҳисини ўқувчиларга англатиш, туйдириш лозим. Ўқувчилар эътиборини Алишер Навоий нутқ ва тилни ўша даврдаёқ бир жумла ёрдамида («Тил шунча шарафи билан нутққа хизмат қилади») фарқлаб берганлигига қаратиш керак. Ибн Сино эса Трубецкойдан 900 йил илгари товушларни унли ва ундошларга ажратгани, коррелятив товушларни белгилаб бергани ҳақида билиш ўқувчида миллий ифтихор ҳисини мустаҳкамлайди. Адабий таълим давлатнинг ички сиёсатига фаол таъсир этадиган ижтимоий ҳодисадир.

Мамлакатдаги таълим масканлари муваффақият ва фаровонлик тимсоли бўлиш баробарида келажак ворисларини яхши амаллар сари етаклайди. Таниқли сиёсатчи Франсуа Миттеран таълим масканини ”жамиятни ҳаракатлантирувчи куч”- деб ҳисоблаганда жуда ҳақ эди. Бинобарин, мустақил жамиятимизни ҳаракатга келтирадиган, биз кўзлаган манзилга элтадиган

таълим масканлари ижтимоий ҳаётдаги энг кичик ўзгаришни ҳам сезади ва унга муносабат билдиради.

Ижтимоий тафаккур янгилангани таълим тизимини ўзгартиради, бу эса ўз навбатида, яна ижтимоий тафаккурга таъсирини ўтказади. Шу каби илдизини аниқлаш мушкул таъсир туфайли адабий таълимнинг мазмуни ўзгарди. Илгари амал қилган тамойиллар, мезонлар истеъмолга ярамай қолди. Ўзбек адабиётини даврлаштириш таянадиган асослар эскиргач, янгиларини жорий этиш зарурати туғилди. Профессор Қ.Йўлдошев адабий даврларни, янги ўзбек адабиётининг илдизи, асосий белгилари ва тараққиёт босқичларини аниқлаш, бу атаманинг қўлланиш чегарасини белгилаш баробарида жуда муҳим бўлган қуйидаги тўрт босқични кўрсатиб ўтади:

1. Ўзбек маърифатчилик адабиёти.
2. Ўзбек жаҳид адабиёти.
3. Шўро даври ўзбек адабиёти.
4. Мустақиллик даври ўзбек адабиёти.

Бу ўринда ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришда халқ оғзаки ижоди намуналарини, албатта, ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлашни истардик. Муаллиф «**Янги ўзбек адабиёти**» атамасини баъзан «**XX аср адабиёти**», баъзан эса «**Жаҳид адабиёти**» истилоҳининг муқобили тарзида қўллаб, ушбу атама миллат адабий тафаккуридаги тамомила ўзига хос хусусиятларни ифодалаши, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бугунгача бўлган замоний оралиқда яратилган миллий асарларни англлатишини эътироф этади. Маълумки, ўтган асрда адабиётнинг вазифаси, ижтимоийлиги мудом эврилишда бўлди. XIX асрнинг 60-йилларида ўзбек адабиётида эстетик анъаналар ўзгарди, бадиий ижод руҳият қирраларини акс эттириш, комиллик сифатларини улуғлаш, маъшуқа азобларини тасвирлашдангина иборат бўлмай қолди. Муаллиф яна XIX аср иккинчи ярмидан адабиёт тирикчилиги юмушларига аралашиб, ижтимоий-сиёсий таъсир воситасига айлангани, публицистик руҳ касб эта бошлагани ҳақда сўзлаб, оддий одамлар ҳам бадиий қаҳрамонга айлангани, адабиётга ўзгача руҳ, бўлакча муаммо, янгича ҳаёт тарзи кириб келгани, бундай йўсин бадиий тил ифодасида туб ислоҳотлар бўлишини юзага келтирмай қолмаслигини айтади. Шу тариқа, омманинг фикрини уйғотиш, бунинг бирдан-бир йўли маърифат тарқатиш, атрофга назар солиш, ўз «мен»и билан ўзгалар «мен»ини солиштириш, қиёслаш, шу зайдда миллат аҳли тафаккур оламини уйғотиш, қоқоқликдан халос қилиш ўзбек адабиётининг бош мақсадига айланган. Ҳозирги кунимизда ҳам 1920 йилларда юз берган жараён каби ҳолат рўй бермоқда. Адабиёт ва уни ўқитиш борасидаги педагогиканинг

мақсади, вазифаси буткул ўзгарди. Илгари тузумнинг содиқ, буйруқни ўйламай сўзсиз, бажарадиган кадр етиштириш керак бўлган умумий таълим эндиликда ўқувчига билимларнинг зарурий ҳажмини бериши билан бирга унда мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдамлашади ва касбга дастлабки йўналиш беради.

Маълумки, таълимнинг индивидуал, рақиблик ҳамда ҳамкорлик каби уч тури мавжуд. Индивидуал таълим ёрдамида педагог тарбияланувчининг қалбига, руҳиятига тўғри таъсир этади. Соғлом рақобат ёрдамида ўқувчининг шахсий ва илмий сифатларини камолга етказади. Ҳамкорликдаги таълим ўқувчини ўқитиш ёки тарбиялашдан кўра, уни ўқийдиган, тарбияладиган ҳолатга келтиради. Бунда ҳар бир ўқувчи ўз устида тинимсиз ишлай олади, ўзини ўзи таҳлил қилиб, муваффақият ва нуқсонларидан хулоса чиқаради. Инсоннинг олий қадриятга айлангани таълимни юқоридаги уч тури билан таъминлади. Юксак қадрият ҳисобланмиш ўқувчи маънавияти ва шахсига қўйиладиган асосий ва биринчи талаб ватанпарварликдир. Бу талабни қондиришнинг энг самарали ва ишончли усули уни адабий таълим орқали рўёбга чиқариш ҳисобланади. Зотан адабиёт инсонларни яхшиликка чорловчи, ёмонликдан қайтарувчи илмдир. Айнан у гўзал ахлоқни шакллантиради, инсонни маънавий камолотга етказади. “Ахлоқ – бу хулқлар мажмуи. Хулқ эса эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қилади... Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади. У икки босқичдан -уй ва мактаб тарбиясидан ташкил топган”.

Демакки, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш дастлаб оила ўчоғида бошланади, сўнг боғча, мактаб. Олий таълим муассаси каби таълим босқичларида давом эттирилади. Айнан оилада бола ватанпарварликнинг баландпарвоз чақириқ эмаслигини, уни туйиш маълум маънавий тайёргарликдан сўнггина мумкин бўлишини, Ватанни «пул» ёки бирор манфаат манбаи тарзида кўрмаслик кераклигини ўрганади. Акс ҳолда таълимнинг турли босқичларида берилаётган билим ўқувчини нафс гирдобига тушиб қолишдан, маънавий қадриятларни суиистеъмол қилишдан асрай олмайди. Адабиётни таълимнинг турли тизимларида ўқитиш методикасини модернизациялаш,

миллий педагогикамизнинг бор имкониятларини ватанпарварликка йўналтириш зарур. Шу эҳтиёж юзасидан 1988 йилдан то 2007 йилгача бўлган давр оралиғида адабий таълимнинг УЎМКХТ босқичлари учун ўндан ортик дастурлар эълон қилинди. Бироқ бу чоралар бир ёқлама эканлиги, фақат шу билангина адабий таълим мазмунини ўзгартириб бўлмаслиги, бугунги кун талаблари доирасида аён бўлди. Адабий таълим концепцияси, давлат таълим стандарти, замонавий талаблар асосидаги дарслик, ўқув қўлланмаларининг яратилиши шу англаш (англам) маҳсулидир. Аммо уларни талабга тўла жавоб берадиган ўқув воситалари дейиш мушкул.

Дастур ва дарсликлар таҳлили уларда асрлар давомида кадрлаб келинган инсоний фазилятлар, хусусан, ватанпарварлик, халқпарварлик каби кадриятларни асраш ва шакллантиришга ундовчи материаллар, аниқроғи, бадиий матнлар кўнгилдагидек эмаслиги кўрилади. Фикримизча, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга йўналтирилган бадиий асарларни қайта саралаш лозим. Асарлар таянган маънавий ва назарий асослар соғлом ақлга, ҳақиқий санъатнинг табиати ҳамда миллий кадриятлар тизимига мувофиқ бўлгандагина илмий аҳамият, амалий қимматга эга бўлади. Аслини олганда, бадиий асарни яратишда ҳам, уни ўқиб тушуниш ва таҳлил этишда ҳам таяниладиган фалсафий-методологик асос муҳим ўрин тутди. Чунки бу оламни эстетик идрок этиш, ундан таъсирланиш, уни тушуниш ва тасвирлаш йўналишини тайин этади. Фалсафий асоснинг тўғри ё нотўғрилиги яхши билан ёмон, хунук билан гўзал тушунчаларига ёндашувнинг моҳиятини, мантикий ё асоссизлигини белгилайди. Истиклолга қадар ўзбек адабиётшунослиги асар модернизм фалсафа асосида таҳлил этиларди. Натижада ўзгача тафаккур тарзи маҳсули бўлмиш бадиий ҳодисаларнинг асл моҳиятини англаш ва сиру синоатларини тўғри изоҳлаш имконсиз бўларди. Адабиёт илми Арастунинг «Поэтика» китобида таърифланган «мимесис», яъни тақлид назариясига таянарди. Кўп қирралари тўғри бўлган бу қарашни ягона ва ҳар қандай адабий ҳодисага истисносиз татбиқ этса бўлаверадиган универсал ақида ҳисоблаш унчалик маъқул эмас. Бизнингча, агар бадиий асар мимесис натижаси бўлса, оламдаги барча халқлар адабиётида бир хил тур ва жанрлар қўлланиши лозим эди. Негаки, барча халқларни деярли бир хил ёки бир-бирига ғоят ўхшаш борлиқ ўраб туради. Инсон ҳамма жойда ҳам яшаб қолиш, тирикчилик ўтказиш учун бир-бирига ўхшаш йўсинда ҳаракат қилади. Демакки, ҳаётга тақлид ҳам деярли бир хилда амалга оширилган бўларди. Ўзбек адабиёти эса ХХ асрга қадар ҳам драматик турдан беҳабар эди. Агар жадидлар бу жанрни миллий адабий амалиётга киритмаганларида у тақлид натижасида ўзи пайдо бўлиб

қолмасди. Шунингдек, «Алпомиш»дай йирик халқ достони ҳам барча миллатларда мавжуд эмас. Бадий ижодда атроф-муҳит, инсоннинг тирикчилик ва турмуш тарзи муҳим ўрин тутгани ҳолда адабиётни фақат ҳаёт ҳодисаларига тақлид натижасигина, деб қабул қилишга асос бермайди. Фикримизча, адабиётни идрок этиш «мимесис» натижасида юз беради. Дейлик, туркий адабиёт намуналари исломдан олдинги даврда тамомила ўзига хос йўналишда ривожланган. Бунга тошбитиклар, Иссиққўрғондан топилган, Селунгурда сақланиб қолган адабий ёдгорликлар гувоҳдир. Эътибор қилинса, тошбитиклардаги тасвирларда ҳақ-ноҳақ, ҳалолҳаром, тўғри-ноғўри каби тушунчалар тилга ҳам олинмайди, Култигин, Билгақоон ва бошқа қаҳрамонларнинг тутумлари муайян ахлоқий ўлчамлар асосида баҳоланмайди. Бу битиклардаги ягона мезон – қудрат ва ғалаба.

Амалий таклифлар. Ўқувчида маънавий туйғуларни уйғотиш ва барқарорлаштириш ваколати ёки вазифаси фақат мактабнинг зиммасидагина эмас. Бола оила, боғча, маҳалла, қариндош-уруғ ва таниш-билишлараро муносабатлар жараёнларида ҳам тарбияланади. Шу боис таълим тизимида кўп қўлланган «**Бутун ҳаёт давомида таълим**» ифодаси «**Барча ҳаёт тарзи орқали таълим**» ифодаси билан алмаштирилди. Дарҳақиқат, тарбия-таълим турмушнинг барча жабҳаларида, инсон умрининг охиригача давом этади. Шунга қарамай, УЎТМ, ижод мактаблари, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва улардаги адабий таълимнинг ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдаги ўрнини камситиб бўлмайди. Бу муассасалар адабий таълими муваффақиятида:

- ўқитиш ўқувчининг турли хил қабул қилиш жиҳатларига самарали таъсир этадиган бўлиши;

- ўқувчилар улар олдида қўйилган вазифалар бўйича аниқ тасаввурга эга бўлишлари;

- янгиликлар билан таништириш, мураккаблиklarини соддалаштириб бериш йўллари;

- дедукция билан индукцияни амалда бирлаштириб қўллаш каби омилларга боғлиқдир. Мазкур омиллар ўқитишнинг тезкорлиги ва кафолатини ҳам белгилайди.

Педагогика, жумладан, адабиёт ўқитиш методикаси ижодкор болаларни ривожланишининг келажак истиқболини қуйидагиларда кўради:

- ўқув-тарбия жараёнини инсонпарварлаштириш;

- ўқитишни дифференциациялаш (фарқлаш, ажратиш);

- предметлар ва аниқ методларни интеграциялаш (уйғунлаштириш);

- ўқитиш савиясини ҳозирги замон фани ва маданияти савиясига яқинлаштириш;

- ўқитишнинг янги шакллари излаш; дарсларини лойиҳалаштириш;

- дастурга мос дарсларнинг янги технологияси ҳамда технологик харитасининг яратишни кўзда тутади.

Адабий таълимини такомиллаштириш эса, олиб борилган илмий тадқиқотларимиз асосида ўқувчиларда қуйидагиларга эришишни таъминлайди:

- бадиий адабиёт ўқишга қизиқишини ривожлантиради;

- таълим босқичларида ўқитувчи эътибори бадиий асарнинг ўқувчига маънавий, эстетик ва ҳиссий таъсир этишига қаратади;

- ўқувчида гўзалликни ҳис этишини шакллантириш орқали онгли муносабат ва мустақил фикр эгасини тарбиялашга хизмат қилади;

- адабиётга ижодий, индивидуал ёндашувни шакллантириш компетенцияси ривожланади;

- мақсадли таълимнинг турли босқичларидаги бундай ёндашувлар адабиёт ўқитиш борасидаги тизимли алоқани мустаҳкамлайди.

Ана шундай юмушларни амалга ошириш баробарида шиддатли илмий-техник инқилоблар замонида муваффақиятли фаолият юрита оладиган янги авлод кадрларини етиштириш, ёшларни бунёдкор, ватанпарварлик каби умрбоқий ғоялар билан тўйинтирилган таълим орқали касб-ҳунарга йўналтириш, адабий таълимни илғор педагогик воситалар билан таъминлаш, мактабда ташаббус ва ижодга кенг йўл очиш, уларга мувофиқ тизимларни яратиш каби зарур омилларни яратади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев. Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари. - Тошкент. “Янги Ўзбекистон” 2021 йил 19 январь.

2. Азбаров Ю.Т. Болаларни севиш санъати.–Т.:“Ўқитувчи”, 1991.– 138 б.

3. Азизходжаева Н.Н. Инновационные и образовательные технологии в подготовке педагогических кадров // Халқ таълими. – Тошкент, 2001. - №4.– С.123-126.

4. Азизхўжаева Н.Н. Ўқитувчи тайёрлашнинг педагогик технологияси. – Т.: ТДПУ, 2000. – 52 б.

5. Активные формы преподавания литературы. Лекции и семинары на уроках в старших классах (составитель: Р.И. Альбеткова). – М.: “Просвещение”, 1991. – 175 с.
6. Ал Бухорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – 560 б.
7. Аледова Р.Ш. Амир Темурнинг маърифий-тарбиявий қарашлари: Пед. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 23 б.
8. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият.– Т.:Маънавият,2000.– 630 б.

NASRIY ASARDA UCHLIK TIMSOLINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xodjayev Sidiq Axmedovich,

FarDU katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Maqolada nasriy asarlarda uchlik timsolining o‘ziga xos xususiyatlari va ularning badiiy-estetik va falsafiy vazifalari tahlil qilingan.

***Kalit so‘z va iboralar:** uchlik timsoli, badiiy matn, kompozitsiya, badiiy idrok, muallif, gedonistik, kommunikativ badiiy-estetik vazifa, shakl va mazmun birligi.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется своеобразие интерпретации символа триады и его художественно-эстетические, философские функции в прозаических произведениях.

***Ключевые слова и выражения:** символ триады, художественный текст, композиция, художественное восприятие, автор, гедонистический, коммуникативный, художественно-эстетическая, философская функции, единство формы и содержания.*

KIRISH

Badiiy adabiyotga mansub asar namunalari ko‘zdan kechirilganda ularda voqelikni badiiy idrok etish hamda badiiy matn yaratish jarayonida yozuvchilar asar arxitektonikasiga turli yo‘llar bilan yondashgani kuzatiladi. Xususan, ba’zi asarlarda kompozitsiya, ba’zilar esa obrazlar uchlik tamoyiliga asoslanganiga guvoh bo‘lish mumkin bo‘lamiz. Zero, badiiy asar yaratilishida ijodkor qo‘llagan uchlik tamoyili va uning asar kompozitsiyasiga alohida xususiyat sifatida singdirib yuborilishi badiiy asarning shakl va mazmun birligini ta’minlovchi muhim unsur sanaladi.

Adabiyot nazariyasi ham hukm va xulosalarda uchlik tamoyiliga tayanadi. Lekin so‘nggi yillarda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda, xususan, badiiy asar arxitektonikasiga oid izlanishlarda uchlik tamoyili ko‘pincha e’tibordan soqit qilinadi. Vaholanki, asar kompozitsiyasida uchlik va uning turli shakllari mazmuniy komponentlar yuzaga chiqishini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri deyish mumkin. Aslida uchlik voqelikni badiiy idrok etish, tasvirlash tamoyili sifatida adabiyotshunoslikda mavjud. Xususan, ertak strukturasi tashkil etuvchi asosiy tamoyil binarlik(invariantlilik, ikkilanish) hisoblanadi. Biroq syujet qurilishida uning yonida uchlik tamoyili ham ishtirok etadi va u strukturaning ikkilik xususiyatini buzmaganda unga sezilarli o‘zgarishlar kiritadi. Buni, avvalo, badiiy matnning

turli darajalarida kuzatsa bo‘ladi. Tadqiqot davomida ma’lum bo‘ldiki, uchlik asosiga ega badiiy asarlar talaygina bo‘lib, bunday matnlarda uchlik voqelikning asosiy qismida namoyon bo‘ladi. Masalan, barcha asarlarda badiiy voqelik kompozitsion ifodaga ko‘ra, uch o‘lchamli shaklda aks ettiriladi. Ba’zi asarlarda syujet tuzilishiga ko‘ra, uchlikning yondosh yoki sayyor jihatlari ham ko‘zga tashlandi. Biz faslda tadqiq etilayotgan muammoning asosan ana shu uch jihatiga e’tibor qaratamiz. Lekin g‘oyaviylik, falsafiylik hamda badiiy-estetik jihatlar ham nazardan nazardan soqit qilinmasligi lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma’lumki, badiiy asar kompozitsiyasida obraz yoki syujet qurilishida uchlik alohida o‘ringa ega. Chunki badiiy adabiyot o‘z mohiyatiga ko‘ra, borliqni, butun hayotni qamrab oladi. Borliq esa kishiga uch o‘lchamda namoyon bo‘ladi. «Chunki badiiy asardagi shakl va mazmun birligi aniq makon va zamon doirasida namoyon bo‘ladi». Shunday ekan, har qanday badiiy asar kompozitsiyasidagi syujet qurilishi uch o‘lchamda namoyon bo‘lishi haqida so‘z yuritish maqsadga muvofiqdir. Badiiy tahlil asoslari shakllanishida ham uchlik asosida fikr-mushohada yuritish ko‘zga tashlanadi. Masalan, akademik A.M. Levidov «Avtor – obraz –chitatel» «Muallif – obraz – o‘quvchi») nomli dialektikasini badiiy adabiyotda... qanday mujassamlashishini yoritir ekan, bu dialektik qarama-qarshilik asosida uch holat yotishini qayd etadi:

1. Muallif o‘zini bermasligi mumkin emas.
2. Muallif o‘zini berishga majbur.
3. Muallif o‘zini bermasligi kerak («o‘lishi shart»).

Ya’ni, 1. Muallif o‘zini bermasligi mumkin emas, degan fikr o‘z-o‘zidan muayyan bir g‘oyani ilgari suradigan badiiy adabiyot bo‘lishi mumkin emasligini bildiradi. Muallif asar yozish jarayonida qahramonlariga xolis yondashishga harchand harakat qilmasin, ba’zan simpatiyasi yoki antipatiyasi sezilib qoladi.

2. Muallif qahramonlarni ishonarli qilib tasvirlash uchun, aktyorlar o‘z roliga kirganlari kabi asar qahramonlarining qiyofasiga kirishi kerak. Shunga qaramay, obrazlar xatti-harakatiga, ichki dunyosiga aralashmaslikka harakat qilsa-da, ong-u shuuridagi fikrlarni tabiiy ravishda kiritadi, lekin o‘zligini yo‘qotmaydi.

3. Muallif faqat va faqat obyektiv yondashishi, o‘z fikrini aytmasligi, ya’ni «o‘lishi shart», yoki fransuz adibi G.Floberning iborasi bo‘yicha «u(muallif) o‘z ijodida xudoga o‘xshashi shart, ya’ni yaratsin-u jim tursin», voqealarga aralashmasin, ular o‘z tabiiy yo‘nalishi bilan rivojlansin. Olimning ta’kidlashicha, «bu holatlarning har biri alohida olinganda – haqiqat, ular birlashganda, yaxlitlikda ham – haqiqat».

XX asr boshlarida o‘zbek adabiyotiga kirib kelgan, V.G.Belinskiy ta’biri bilan aytganda, «zamonamiz epopeyasi» bo‘lgan epik turning badiiy adabiyotning gedonistik va kommunikativ vazifasini yaxlitlashtiradigan roman janri asrlar davomida shakllanib, sayqallanib bordi va bu jarayon hozirda ham izchil davom etmoqda. Buni adabiyotshunos olim A.Rahimov quyidagicha qayd etgan: «Roman barcha adabiy turlar ichida eng ko‘p o‘qiladigan janrdir. Bu jihatdan uni inson yaratgan mo‘jizalardan biri deb aytish mumkin. Roman adabiy janrlar orasida o‘zining qamrovi kengligi bilan ajralib turadi. U borliq va inson ichki dunyosini ochish imkoniyatlarini chuqurlashtiradi. Shu ma’noda roman epik rivoyaga asoslangan barcha janrlarga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Hayotning ko‘p qirraliligini ochish imkonini beradigan ushbu janr tabiatini o‘rganish maroqli bo‘lib, bu romanni tushunishga ko‘maklashibgina qolmasdan, adabiy janrning juda ko‘p muammolarini anglashga yo‘l ochadi». Demak, zamonaviy roman badiiy-estetik jihatdan teran mazmun va voqelikni ifodalash uchun to‘laqonli ko‘rinishga ega bo‘lgandagina, o‘zida adabiyotning barcha muhim xususiyatlarini jamlagandagina, betakror badiiylilik namunasi hisoblanadi. Roman janri haqidagi fikrini davom ettirib A.Rahimov yana quyidagilarni e’tirof etadi: «Romanning imkoniyatlari beqiyosdir. ... Romanning afzalliklari shundan iboratki, avvalo, unda konkret hayot voqealari beriladi. Ikkinchidan esa, romanga xususiy hayot ham material bo‘ladi. Qadimgi epos bunday imkoniyatga ega emas edi. Chunki hali u davrda shaxs jamoadan ajralib chiqmagandi. Romanning badiiyligi kundalik hayot va tarixiy voqealardan barcha tasodifiy narsalarni olib tashlash, ularning yashirin qalbiga kirish, tarqoq voqealarni ruh va aql maskaniga aylantirishdir. Romanning badiiyligi unda ifodalangan g‘oyaning chuqurligiga bog‘liqdir».

Bunda romandagi uchlik tamoyilining ham alohida o‘rni borligini ta’kidlash zarur. Masalan, A.Qodiriyning «O‘tgan kunlar» romanida umuminsoniylik, milliylik va individuallik tamoyillari syujet kompozitsiyasining asosini tashkil etgan. «O‘zbek adabiy tilining estetik, kommunikativ, funksional usuli asosan XX asr boshlarida, ya’ni adabiyotimizda epik tur endigina ommaviy tus ola boshlagan paytlarda shakllanishga kirishdi. Bu davrda dunyoga kelgan nasriy asarlarning o‘ziga xosligi shundaki, ularda qalamga olingan voqealar mohiyatini asarda ishtirok etuvchi personajlarning o‘zaro suhbatidan yoki yana yagona avtor axborotidan bilib olamiz. Albatta, bu axborot shunchaki yuzaki bo‘lib qolmasligi uchun avtor hayotni chuqur bilishi va uni butun murakkabligi bilan tahlil qila olishi, axborotda ishlatilgan so‘zlar vositasida inson tuyg‘ulariga bevosita ta’sir o‘tkaza olishi kerak». Adabiyotshunos olim Y.Solijonovning mazkur ilmiy-nazariy mushohadalari asar tahlilida qo‘l keladi.

XIX asr o‘rtalaridagi o‘zbek jamiyati tasviri syujetning milliyligini ta’minlagan bo‘lsa, ulardagi insonparvarlik, hayotsevarlik, sevgi-sadoqat kabi tushunchalar romandagi voqealarning umuminsoniyligini ifodalagan. «Sevgi-muhabbat umuman inson naturasining xususiyati bo‘lib, xuddi nafas olish, ko‘rish, ochiqish, tashnalik, aql, so‘z singari birgina xalq yoki qabilaga xos emas». Otabek, Kumush, Zaynab, Homid, Yusufbek hoji, O‘zbek oyim kabi obrazlarning xarakteriga xos jihatlar esa asardagi individuallik tamoyilini namoyon etgan. «Masalani oydinlashtirishda umumiylik – alohidalik – xususiylik kategoriyalarining dialektikasini eslash o‘rinli... Individuallik har bir personaj xakteri va qiyofasini boshqalardan farqlab turuvchi xatti-harakatlar va qiliqlar bo‘lib, milliy xususiyatlar va tipik, umumiy jihatlar ana shu takrorlanmas individuallik, u orqali namoyon bo‘ladi. Har qanday individ takrorlanmasdir». Demak, yozuvchi romanda zamonaviy ijtimoiy muammolar, xususan, hayotda o‘z o‘rnini topish, baxtga intilish, insonni tushunish, o‘z baxti uchun kurashish, sadoqatli bo‘lish kabilarni yuqoridagi uchlik tamoyili asosiga qurgan.

Bundan tashqari, obrazlar kompozitsiyasida ham uchlik tamoyiliga qat’iy amal qilingan bo‘lib, romanda Kumush – Otabek – Zaynab, Otabek – Kumush – Homid sevgi uchliklarida har bir obraz o‘zaro birlashib, yagona badiiy yaxlitlikning bo‘linmas qismlariga aylanib ketadi. Aynan mana shu yaxlitlikni yaratishda xilma-xillikning oliy holati va yorqin ko‘rinishi bo‘lgan uchlikning ahamiyati beqiyos hisoblanadi. Agar Tohir – Zuhra – Qorabotir, ya’ni erkak – ayol – erkak tarzida shakllangan sevgi uchburchagini an’anaviy deb qabul qilsak, A.Qodiriyning Kumush – Otabek – Zaynab(ayol – erkak – ayol) triadasi o‘zbek romanchiligida noan’anaviy sevgi uchburchagiga asos bo‘ladi. Adibning «Mehrobdan chayon» romanida an’anaviy uchlik bir qator o‘ziga xos jihatlarga ega. Bu esa mana shu «uchlik»ka mansub qahramonlarning spesifik xususiyatlari va syujet maydonining o‘zgacha badiiy-poetik belgilari bilan aloqador. Jumladan, oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi «Qorabotir» rolini –Abdurahmon domla bajaradi. Uning mirzo Anvarga bo‘lgan adovati xon saroyida xizmat qilayotgan paytida, undan yuqoriroq lavozimdagi «maktabdoshi»ga hasad qilishdan, Ra’no yosh mirzoni tanlashidan, Buxoro madrasasida tahsil olgan «olim»ning kichik bir masjidga imom bo‘lgani holda, «bir besavod yetim va badnajot isqirt» ning saroyda vazifador bo‘lishidan boshlangan. Bundan tashqari, Abdurahmonda «O‘tkan kunlar» romani qahramoni Homiddagi jismoniy kuch-quvvat, o‘ktamlik yo‘q. Qurol bilan dushmaniga ochiqdan-ochiq qarshi chiqishga jasorati yetishmaydi. Biroq uning arsenalida tilyog‘lamalik, g‘iybat, bo‘hton, fitna kabi kurash vositalari mavjud bo‘lib, u aynan mana shu qurollar bilan «O‘tkan kunlar»dagi maslakdoshiga yaqin va mushtarak.

Oybekning «Qutlug‘ qon» romanida uchlik tizimi tarixiy-an‘anaviy obraz yaratish yo‘lida ishlangan. Romanda uchlik tizimining tipiklashganini kuzatamiz. «Qutlug‘ qon»da har jihatdan obraz yaratishda tarixiy-an‘anaviylik saqlanib qolgani va keyingi davr romanlarida uchlik tamoyiliga xizmat qilganini alohida ta‘kidlab o‘tish joiz. «Qutlug‘ qon» romanida obraz-triada (S.X. Bu yerda Yo‘lchi – Gulnor – Mirzakarimboy uchligi nazarda tutiladi) tahlil qilinganda ijtimoiy sinfiylik nuqtai nazaridan kelib chiqib baholash kerak.

Bunga yana A.Muxtorning «Chinor» romanida Sattor – Komila – Matniyoz, P.Qodirovning «Qora ko‘zlar»ida Avaz – Hulkar – Xolbek kabilarni ham misol tariqasida keltirishimiz mumkin. To‘g‘ri oshiq-ma‘shuqa va oshiq tipidagi uchlikni xalq dostonlari, ertaklarida ko‘plab topish mumkin. Ammo ma‘shuqa – oshiq – ma‘shuqa tipidagi sevgi triadasi nisbatan keyingi davr romanlariga xos xususiyat sanaladi.

«Bola bosh qahramon bo‘lgan qissalarda, jumladan, G‘afur G‘ulomning «Shum bola», «Bolalik», Chingiz Aytmatovning «Oq kema» qissalarida» asar kompozitsiyasidagi o‘ziga xos uchliklarni, ya‘ni roviy – obraz – prototip yoki roviy-muallif – obraz – prototiplarni kuzatish mumkin. Shu bilan «badiiy adabiyotda bola obrazi eng qadimgi folklor asarlaridan boshlab, zamonaviy davrga qadar allegorik ramziy obraz tadrijiy strukturasi asosida rivojlandi»⁹³.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarlarni o‘rganishda asar kompozitsiyasidagi obrazlar munosabati, syujet va uning komponentlari joylashuvi uchlikning o‘zak, yondosh va sayyor xususiyatlarini yorqinroq ifodalaydi. Badiiy obraz yuzaga chiqishida insonning ongi, ruhi va his-tuyg‘ulari kabi uchlik yoki yozuvchi-matn-o‘quvchi kabi uchlik tamoyiliga asoslangan tarkibiy qismlar asar badiiyatini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Йўлчиев Қ. В. Лирик шеърда бадий макон муаммоси. Сўз санъати халқаро журнали | Международный журнал Искусство слова | International journal of Word Art. №5, 2020. – Б.148-152.<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-5-23> <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-5-23>.
2. Левидов А.М. Автор – образ – читатель. – Л., 1977. – С. 159.)
3. Муҳаммаджонова Гўзалхон. Мустақиллик даври ўзбек насрида инсон концепцияси. Филол.фан.д-ри. ... (DSc). – дисс.автореф. – Фарғона, 2022. – Б. 31)

⁹³ Р.М.Умурзаков. XX аср ўзбек киссаларида бола образи: давр ва руҳият. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Фарғона, 2021.

4. Белинский В.Г. Танланган асарлар. –Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат, 1977. – Б. 176.
5. Раҳимов А. Роман санъати. – Фарғона: «Фарғона», 2015. – Б.6.
6. Солижонов Й. XX асрнинг 80-90 йилларида ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси: Филол. фан. д-ри. – дисс.автореф. – Т., 2003.
7. Зияева Ю. Т. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида «ошиқ – маъшуқа – рақиб» образи талқини. «Jahon adabiyoti va qiyosiy adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani 2022- yil, 31-oktyabr. 109-113 б.
8. Р.М.Умурзақов. XX аср ўзбек қиссаларида бола образи: давр ва руҳият. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Фарғона, 2021.
9. Хо‘jayev, S., & qizi Tuychiboyeva, N. K. (2022). BOLA RUHIYATI TASVIRI (SH. AYTMATOV VA O ‘. HOSHIMOV ASARLARI MISOLIDA). *RESEARCH AND EDUCATION*, 1(3), 125-129.
10. Хо‘Jayev, S., & Abdumalikova, D. R. Q. (2022). BADIY ADABIYOTDA OPA-SINGILLAR OBRAZI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 734-740.
11. Хо‘Jayev, S., & Tuychiboyeva, Nodira Komiljon Qizi (2022). BOBO VA NABIRA MASALASI. (SH.AYTMATOVNING “OQ KEMA” ASARI MISOLIDA). *International scientific journal of Biruni*, 1 (2), 376-381.
12. Sabirdinov, A. (2019). Sketches to the novel “Night and day” by Chulpan. *Scientific journal of the Fergana State University*, 1(6), 119-120.
13. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of Characters in Utkir Hoshimov’s Story “Yanga”. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(6), 196-200.
14. Sabirdinov, A. (2020, December). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. In Конференции.
15. Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of the banned period in the stories of Naim Karimov. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(11), 4-91.
16. Сабирдинов, А. Г. (1993). Слово и образ в поэзии Айбека.
17. Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. *Scientific Journal of Polonia University*, 32(1), 116-120.
18. Oripova Gulnoza Murodilovna. (2019). THE PECULIARITIES OF VAZN METER IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD. *International*

Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 8 /Issue:2/. – Macedonia, 2019. –P.33-39.

19. Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Lyrics. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 656-664.

20. Oripova G. M., Tolibova M. T. Q. Composition Of Modern Uzbek Stories //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 03. – C. 245-249.

21. Oripova, G. (2020, December). RHYTHM AND MYTHING IN LYRICAL GENRE. In Конференции.

22. Oripova, G. (2019) "Traditions of folk ballads and distinctiveness of uzbek poetry of independence period," *Scientific journal of the Fergana State University: Vol. 2 , Article 12.*

23. Oripova, G. M. (2021). Genesis And Essence Of Genre Concept. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(12), 90-94.

24. Oripova, G., & Ibrohimova, G. (2022). SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA MUMTOZ MUSHTARAKLIKLAR. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 251-255.

25. Oripova, G. M., Akhmadjonova, O. A., Kholmatov, O. U. U., & Muminova, T. S. (2022). INTERPRETATION OF MOTHER IMAGE IN LITERATURE. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 304-309.

26. Oripova, G., & Alijanova, M. A. Q. (2022). ASQAD MUXTORNING “CHINOR” ROMANIDA AYOL PORTRETINING BADIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 221-226.

27. Oripova, G. M., & Abdurasulova, N. A. Q. (2022). O’ZBEK NASRIDA URUSH MAVZUSI VA “YO’QOTILGAN AVLOD” MUAMMOSI. *International scientific journal of Biruni*, 1(2), 213-220.

28. Oripova, G., & Mirzajonova, G. (2023). TARIXIY SHAXSLAR TASVIRI VA MUALLIF MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(10), 411-415.

29. Oripova, G., & Abdurasulova, N. A. Q. (2023). NABI JALOLIDDIN NASRIDA URUSH QATNASHCHILARI RUHIYATI TASVIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 495-501.

HSK 5 IMTIHONI O‘QISH VA YOZISH KO‘NIKMASIGA TAYYORLANISHNING ENG OSON VA SAMARALARI YO‘LLARI

Hamdamova Charos Hamdamovna
Samarqand davlat chet tillar instituti,
Yaqin sharq tillari kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

2009 – yil noyabr oyidan boshlab, Xalqaro Xanban tashkiloti xorij fuqarolari uchun yangi xitoy tili darajasini aniqlash imtihoni – HSK ni joriy qildi. Yangi ko‘rinishdagi imtihon shakli, nafaqat Xitoy, balki xorijlik talabgorlar tomonidan ham iliq kutib olinishiga muvaffaq bo‘ldi. Oxirgi paytlarda xorijiy tillarni o‘qitish masalasiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Mazkur maqolada xitoy tilidan til bilish darajasini belgilovchi “HSK” sertifikatini qo‘lga kiritish uchun topshiriladigan imtihonlarga tayyorlanish jarayoni haqida ma‘lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: HSK, Xitoy, til, daraja, yozish, o‘qish, ko‘nikmalar, sertifikat.

ПРОСТЫЕ И ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ПОДГОТОВКИ К ЭКЗАМЕНУ HSK 5 ПО ЧТЕНИЮ И ПИСЬМЕНИ

АННОТАЦИЯ

С ноября 2009 года Международная организация Ханьбан ввела новый тест на знание китайского языка – HSK – для иностранных граждан. В последнее время большое внимание уделяется преподаванию иностранных языков. В данной статье представлена информация о процессе подготовки к экзаменам для получения сертификата «HSK», определяющего уровень владения китайским языком.

Ключевые слова: HSK, китайский язык, уровень, письмо, чтение, навыки, сертификат.

SIMPLE AND EFFECTIVE WAYS TO PREPAR FOR THE HSK 5 READING AND WRITING EXAM

ABSTRACT

Since November 2009, the Hanban International Organization has introduced a new Chinese language test - HSK - for foreign citizens. Recently, much attention has been paid to teaching foreign languages. This article provides information about the process of preparing for exams to obtain the HSK certificate, which determines the level of Chinese language proficiency.

Key words: HSK, Chinese language, level, writing, reading, skills, certificate.

KIRISH

Tabiiyki, talabgorni imtihon oldidan qanday qilib qisqa vaqt ichida xitoy tili darajasini aniqlash imtihoniga tayyorlanish, aynan qaysi materiallar bilan muntazam va doimiy mashg'ulotlar olib borish, talabgorning bilim va ko'nikmalarini oshirish, qobiliyatini yuqori darajada namoyon qilish, ko'zlagan natijasiga erishish kabi savollar qiynaydi. Bugungi kunga kelib, kitob do'konlari yoki internet sahifalarida juda ko'p va turli – tuman HSK imtihoniga tayyorlanish uchun kerakli bo'lgan material, manba va savollar katalogini uchratish mumkin. Ammo ular orasida imtihonni yuqori natijalarga topshirish, tanlov savol - testlarni aynan qanday texnikalardan foydalanib ishlash, vaqtdan to'g'ri va unumli foydalanish, savollarning aynan qaysi jihatlariga e'tabor berilsa kutilgan natijaga erishish haqidagi darslik va manbalarni uchratish mushkul.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Birgina savollar kitobi bilan ishlangan taqdirda, talabgor o'zi bajargan testlarni mustaqil tekshirish imkoniyatiga ega bo'ladi, biroq javoblari noto'g'ri belgilangan holatda nega noto'g'ri, to'g'ri javob qaysi, nega aynan o'sha javob to'g'ri singari tushunmovchiliklarga duch kelishi, o'qituvchi bilan shug'ullanish biroz ko'p vaqt olishi mumkinligini inobatga olgan holda, talabgor bilan shug'ullana oladigan ham "murabbiy", ham savollarni o'zida mujassam etgan katalog va albatta darslik o'rnini bosadigan material ishlab chiqilishi hamda o'sha materialdan foydalanib, qisqa muddat ichida talabgorlarni HSK 5 imtihoniga sifatli tayyorlash vaqti yetdi, nazarimda.

Ushbu kitobni yaratishda ma'lumotlar, shunchaki grammatik qoidalar bilangina emas, balki xitoyliklarning madaniyati, urf – odatlari, udumlari misolida oson tilda yoritilgan.

O'ylaymanki, xitoy tilini o'rganishga bel bog'lagan, ayniqsa, HSK 5 imtihoniga jiddiy tayyorlanish maqsadida bo'lgan o'quvchilarning talab va istaklariga binoan yaratilgan ushbu eng yangi "HSK 5 imtihonidan o'tishning eng oson va samarali yo'llari" maqolam, HSK 5 imtihonidan yuqori ball bilan o'tish, Xitoy hukumati granti asosida Xitoy Xalq Respublikasida tahsil olish istagida bo'lgan barcha yoshlar uchun qo'llanma vazifasini o'taydi.

Talabgorlar orasida HSK 5 imtihoni nima? Imtihonni topshirishga qobiliyatim yetadimi? Imtihon qay tartibda bo'ladi yoki qanday topshiriladi? Imtihon sertifikatini qo'lga kiritilgan taqdirda, uning yordamida nimalarga erishish mumkin, kabi savollarga quyida javob beraman.

HSK 5 imtihoni (bundan keyin imtihon deb ataladi)ga tayyorlangan yoki tayyorlanib kelayotgan talabalar orasida imtihon o'zi qay tartibda olinishi, qanday

bo‘lishi to‘g‘risida tasavvur va tushunchaga ega bo‘lmagan talabalar, afsuski, mavjud. Ular xitoy tili yuzasidan chuqur bilimga ega bo‘lishsa-da, ammo ularning imtihon to‘g‘risida hech qanday tushunchaga ega emasliklari, ularning imtihonda bor qobiliyatlarini namoyon eta olishlariga to‘sqinlik qiladigan omillardan biridir.

Ushbu imtihon ona tilisi xitoy tili bo‘lmagan talabgorlar uchun mo‘ljallangan imtihon bo‘lib, imtihonda talabgorning kundalik hayotda, ishda yoki o‘qishda xitoy tilini qay darajada qo‘llay olishini tekshirishga mo‘ljallangan.

Imtihon topshirish usuliga ko‘ra 2 ga, ya‘ni yozma va og‘zaki imtihonga bo‘linadi. Yozma imtihon 6 qismdan iborat bo‘lib, HSK 一级, HSK 二级, HSK 三级, HSK 四级, HSK 五级, HSK 六级 nomlari bilan ataladi va o‘z navbatida ular og‘zaki imtihon bilan mutanosib bo‘lib, HSK 一级, HSK 二级 og‘zaki imtihonning 初级 (boshlang‘ich), HSK 三级, HSK 四级 og‘zaki imtihonning 中级 (o‘rta), HSK 五级, HSK 六级 esa og‘zaki imtihonning 高级 (yuqori) qismiga to‘g‘ri keladi:

Yozma imtihon	Og‘zaki imtihon
HSK 六级	HSK 高级
HSK 五级	
HSK 四级	HSK 中级
HSK 三级	
HSK 二级	HSK 初级
HSK 一级	

Yozma imtihonni talabgor o‘z xohishiga ko‘ra, qog‘ozda yozma tariqa yoki kompyuter orqali internetda topshirishi mumkin.

Talabgor imtihonning qaysi darajasini topshirishni bilmayotgan hollarda, yaxshisi quyidagi 3 muhim jihatga e‘tibor berish lozim:

1. O‘zining so‘z boyligini tekshirish. Buning uchun talabgor, har bir darajaga tegishli bo‘lgan so‘zlarni ko‘rib chiqishi va ular orasidan bilmaydiganlarini ajratib olib, ularning son – sanog‘iga qarab, o‘z so‘z boyligini aniqlash mumkin. Buning uchun quyi darajadan yuqori darajaga qarab, daraja so‘zlarini o‘zlashtirish va o‘z bilimini tekshirish maqsadga muvofiq. Egallagan so‘zlari va ularni qo‘llay olishiga qarab, o‘z bilimining qaysi darajaga mosligini aniqlash oson bo‘ladi.

2. Xitoy tilini o‘rganishga ajratadigan (yoki ajratgan) vaqtini aniqlash. Aniqrog‘I, HSK 5 imtihonini topshirish uchun talabgor haftasiga kamida 2 – 4 ta darsdan saboq olgan bo‘lishi va xitoy tilini o‘rtacha 2 yil o‘zlashtirgan bo‘lishi lozim.

3. Nima sababdan imtihon topshirmoqchi ekanligiga qarab. Agarda talabgor shunchaki o‘z bilimini tekshirmoqchi bo‘lsa, yuqoridagi 2 jihat yetarli, biroq

Xitoydagi oliy ta'lim muassasasida ta'lim olish uchun talabgor kamida 4 – darajaning sertifikatiga ega bo'lgan bo'lishlari lozim.

Eng yangi HSK imtihoni to'g'risidagi qo'llanmalarga ko'ra, HSK 五级 (HSK 5) 3 qismdan iborat bo'lgan 100 ta savoldan tashkil etadi.

1. Eshitish	1 – qism;	20	45	Davomiyligi: 30 daqiqa.
	2 – qism.	25		
2. O'qish	1 – qism;	15	45	Davomiyligi: 45 daqiqa.
	2 – qism;	10		
	3 – qism.	20		
3. Yozish	1 – qism;	8	10	Davomiyligi: 4 daqiqa.
	2 – qism.	2		
Javoblar varaqasini to'ldirish uchun vaqt				5 daqiqa.
Jami:	/	100		Davomiyligi: 120 daqiqa.

HSK 五级 (HSK 5) imtihoni qanday topshiriladi? Talabgorlar imtihonga maxsus ruxsatnoma bilan imtihonga kiritiladi.

Imtihon boshlangach, talabgor nazoratchining ko'rsatmasiga binoan, javoblar varaqasini to'ldiradi.

Javoblar varaqasi to'ldirib bo'lingach, talabgorlarga variantlar kitobi tarqatiladi. Talabgor variantlar kitobini zudlik bilan kleylangan holatda yangi va yopiq ekanligini tekshirishi va variantlar kitobiga putur yetgan taqdirda, bu haqda darhol nazoratchiga xabar berishi lozim bo'ladi.

Nazoratchi imtihonda diqqat qilinishi kerak bo'gan jihatlarni tushuntirgunga qadar, talabgor variantlar kitobini ochmasligi maqsadga muvofiq.

Nazoratchi audio yozuvni qo'yishi bilan, imtihonning eshitish qismi boshlanadi. Imtihonning eng dastlabki qismida imtihonga aloqador xabarlar eshittiriladi. Agarda talabgor audioyozuvni eshitmayotgan yoki audio yuzasidan yana boshqa muammoga duch kelayotgan bo'lsa, zudlik bilan bu haqda nazoratchiga xabar berishi lozim.

Eshitish qismi yakuniga yetgach, talabgor imtihonning o'qish qismiga o'tishi mumkin. O'qish qismi uchun 45 daqiqa vaqt ajratiladi. O'qish qismi yakuniga yetishiga yana 5 minut qolganda, nazoratchi bu haqda talabgorni ogohlantiradi.

O'qish qismidan keyin esa imtihonning yozish qismi boshlanadi. Yozish qismi uchun talabgorga 40 daqiqa beriladi. Xuddi yuqoridagi singari imtihon yakuniga yana 5 minut qolganda, nazoratchi yana bu haqda talabgorni ogohlantiradi.

Yozish qismi yakuniga yetgach, nazoratchi variantlar kitobi va javoblar varaqasini yig'ib oladi va shu bilan imtihon o'z yakuniga yetadi.

HSK sertifikatidan qay holatlarda foydalanish mumkin? Talabgor HSK sertifikatini qo'lga kiritgach, undan quyidagi holatlarda foydalanishi mumkin:

1. Xitoydagi ta'lim muassasalarida tahsil olish uchun grantlarda ishtirok etishi;
2. Ish topishda, ishga kirishda;
3. O'qitishga aloqador muassasalarda ishlashi yoki oldin ishlab turgan bo'lsa, lavozimini oshirishda, yoki ayni damdagi maoshiga qo'shimcha ustama qo'shilishida.

XULOSA

Imtihon yakuniga yetkandan o'rtacha 3 hafta o'tib, talabgor imtihondan o'tgani (yoki aksincha) to'g'risida bilib olishi mumkin. Talabgor imtihondan o'tgan taqdirda u 4 xil – ya'ni, eshitish, o'qish, yozish qismidan to'plagan ballari va ularning umumiy kamida 180 ball bo'lgan taqdirda imtihondan o'tganligi to'g'risida sertifikatga ega bo'ladi. Sertifikatga ega bo'lgan talabalar Xitoyda psixologiya, qishloq xo'jaligi, sanoat, tibbiyot (xitoy tabobati bundan mustasno), iqtisodiyot, huquqshunoslik, boshqaruv, o'qitish singari sohalari bo'yicha tahsil olish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 刘超英, 等, “新 HSK 速成强化教程”, 北京语言大学出版社, 2013.
2. Гурулева Татьяна Леонидовна. "Экзамен HSK 2.0: причины и последствия структурно-содержательной трансформации" Современное педагогическое образование, no. 3, 2021, pp. 43-48.
3. Рыжко Екатерина Борисовна. "ЕДИНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКЗАМЕН ПО КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЭКЗАМЕН HSK: ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И КЛЮЧЕВЫЕ РАЗЛИЧИЯ" Педагогические измерения, no. 2, 2020, pp. 65-71.
4. Санжиева, И. Б. Соотношение уровней владения китайским языком в экзамене HSK и европейской системе: к постановке проблемы / И. Б. Санжиева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 25 (315). — С. 486-488. — URL: <https://moluch.ru/archive/315/71924/> (дата обращения: 01.12.2023).

JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

Yuldasheva Nargiza Egamberdiyevna

Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg‘ona filiali “Sport psixologiyasi, ijtimoiy-tabiiy fanlar” kafedrasini mudiri

Djalalov Baxromjon Begmurzayevich

Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg‘ona filiali “Sport psixologiyasi, ijtimoiy-tabiiy fanlar” kafedrasini dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada integratsiya, integratsiyalash, pedagogik integratsiya tushunchalarining etimologiyasi (kelib chiqishi) va mazmuni yoritib berilgan. Shuningdek, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda integrativ yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlari haqida batafsil so‘z yuritilgan.

***Kalit so‘zlar:** integratsiya, integratsiyalash, integrativ yondashuv, kasbiy kompetentlik, o‘quv fanlari, umumkasbiy va mutaxassislik fanlari, tinglovchi.*

ABSTRACT

This article describes the etymology (origin) and meaning of the concepts of integration, integration, pedagogical integration. Also, specific features of the integrative approach to the development of professional competence of physical education teachers are discussed in detail.

***Key words:** integration, integration, integrative approach, professional competence, academic subjects, general professional and specialist subjects, listener.*

KIRISH

Integratsiya – o‘qitishning maqsad va omillarini bir butun qilib birlashtirish. Integratsiyalash - lotincha «integer» - umumiylik, «integerara» – umumiylikni to‘ldirish, yaratish, tiklash demakdir. Ta’lim mazmunidagi uyg‘unliklarni ta’minlash muammolari ham integratsiyalashning shug‘ullanadigan sohasi hisoblanadi. U tushunchalarni umumlashtirishni o‘rgatish[2].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida «Integratsiya (lot. integratio) – tiklash, qaytadan

boshlash, to'ldirish. 1. Ayrim qismlarning, elementlarning bog'liqlik holatini, ularni qo'shib birlashtirishni ifodalovchi tushuncha. 2. Fanlarning yaqinlashishi va o'zaro bog'lanish jarayoni. 3. Ikki va undan ortiq davlatlarning iqtisodiyotini o'zaro muvofiqlashtirish va birlashtirish», «Integral (lot. integer – bir butun, buzilmagan, qayta tiklangan) – mat. Oliy matematikada cheksiz kichik sonlar yig'indisi sifatida qaraladigan butun miqdor. Integrallash – mat. berilgan funksiyaning, matematik ifodaning integralini topish, aniqlash»[8, 557].

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida qayd etilishicha, «Integral [lot, integer-butun] - matematik analiz (tahlil) ning asosiy tushunchalaridan biri. Integrallash-matematikada aniqmas integralni izlash amali. Integratsiya (lot. Integration - tiklash, to'ldirish, integer-butun so'zidan), fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni, differensiasiya bilan birga kechadi»[9, 55].

«Macmillan English Dictionary for Advanced Learners» lug'atida esa quyidagicha izohni uchratish mumkin: Integral (integral) – 1. To'liq bo'lishi uchun biror bir qismni yaxlitlash; Integratsiyalash (Integrate) – 2. Ikki yoki undan oshiq narsalarni to'liq tizim yoki bo'lak bo'lishi uchun birlashtirish. Integratsiya (Integration)-narsalarni, odamlarni yoki turli xil fikrlarni bitta qilib jamlash, jamlab olmoq[5, 1692].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Pedagogik integratsiya” termini-tushunchasi, olimlarning fikricha, integratsiyaning muayyan ko'rinishlarini tushuntirish, prognozlash va ularni pedagogika predmetligi doirasida uning vazifalariga muvofiq tarzda boshqarishni nazarda tutadi. V.S.Bezrukova bu qoidani tasdiqlab, uni ilmiy integratsiyaning pedagogik nazariya va amaliyot doirasida amalga oshiriladigan turi sifatida ta'riflaydi[5, 25].

Fanda "integratsiya" tushunchasi XVIII asrdayoq G.Spenser tomonidan qo'llanilishiga qaramay, unga davr taqozosiga ko'ra, yaqin paytlargacha yetarli ahamiyat berilgan emas.

Ilmiylik nuqtai nazaridan olib qaraganda, integratsiyaning asosini olamning yaxlitligi va uni tashkil etuvchi qism (element)larning o'zaro aloqadorligi, munosabatlari tashkil etadi. Taniqli rus psixologi G.S. Kostyukning fikricha: "Tabaqalanish differentsiatsiya — ruhiy jarayonlar va holat (xususiyat)larni ko'payishiga olib kelsa, integratsiya — tartibga keltirish, subordinatsiya va uning natijalarini ma'lum ketma-ketlikda joylashtirishga olib keladi. Integratsiyalash yo'li bilan yangi psixologik jarayon, yangi faoliyat tuzilmasi hosil bo'ladi. Bu yangi tuzilma ilgari alohida-alohida bo'lgan elementlardan sintezlash yo'li bilan hosil qilinadi[1, 17].

Genetik jihatdan integratsiya–uzviylik, fanlararo aloqadorlik, o‘zaro aloqadorlik va nihoyat o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi, kengaytiruvchi hamda chuqurlashtiruvchi, o‘quv fanlari mazmunini eng kamida DTSlari darajasida sintezlab, mantiqan tugallangan mazmun, shaklning oliy darajasi. Chunki predmetlararo aloqadorlikning har qaysi quyi darajasi, o‘rganilayotgan o‘quv fanlari doirasida ma’lum didaktik birliklar orasida o‘rnatilib, ularni o‘rganish mazmuni va muddatlarini muvofiqlashtirishni ko‘zda tutadi. Bundan farqli o‘laroq, integrativ aloqadorlik asosida tashkil etilgan o‘quv fani yoki integratsiyalab o‘rganilayotgan fan, hodisa yoki jarayonlarni yaxlit tizim shaklida har tomonlama aloqadorlik va munosabatlar nuqtai nazaridan talqin etishni talab etadi.

Bu o‘z navbatida hozirgi va istiqbol talablariga javob beradigan, mustaqil fikr yurituvchi va ijodiy faoliyat ko‘rsatuvchi, malakali mutaxassis shaxsini shakllantirishga imkon beradi. Chunki u taxsil oluvchilardan faqatgina tahlil qilish va sintezlash operatsiyalarini talab qilish bilan chegaralanib qolmasdan, balki mavhumlashtirish, algoritmlashtirish, turkumlash, shartli belgilar yordamida ifodalash, sabab-oqibatli aloqadorlikni aniqlash, tahlil etish, sintezlash, tizimlashtirish, modellashtirish kabi yuksak darajali tafakkurlash operatsiyalarini talab etadi. Bu operatsiyalar o‘rganilayotgan obyektning barcha muhim jihat va xususiyatlarini ajratib olib (tabaqalashtirib), mohiyati va mazmunini anglab yetish va ularni umumlashtirish orqali amalga oshiriladi. Demak, integratsiya har doim ham uning ikkinchi tomoni bo‘lgan tabaqalashtirish (differentsiatsiya)ga tayangan holda, rivojlanib boradi yoki aksincha[10, 48-52].

Integratsion ta’lim yo‘nalishlarining muayyan aspektlarini tahlil qilishda M.N.Berulava, M.Pak, N.Y.Borisova, K.Y.Kolesina, R.Z.Mustafina, D.T.Mugallimova, S.I.Yakimenko va boshqalarning ishlaridan foydalanildi.

M.N.Berulavaning tadqiqotida integratsion ta’lim pedagogik hodisa sifatida qaraladi. U bugungi kunda integratsiya muammosiga ikki xil mazmunli va jarayonli yondashuv mavjudligini ko‘rsatib, ikkinchisiga nisbatan e’tibor qaratadi.

M.N.Berulavaning fikriga ko‘ra, integratsiya – bu ta’lim vositalari, shartlari va metodlarini qo‘llash jarayonidir, integratsiyaning ma’lum bir natijalari ta’lim oluvchilar bilimlarini sintez qilish natijasida ko‘rinadi[3, 48-49].

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda pedagogik jarayonda integratsiya tushunchasiga turli yondashuvlar ishlab chiqilgan. K.Y. Kolesina integratsion yondashuv asosida ta’lim jarayonini tashkil qilish natijaviylik va ishonchlilikning oshishini ta’minlaydi, deb ta’kidlaydi. U integratsiyaning umumdidaktik jihatlarini ta’lim jarayoni mazmunining moddiy va ma’naviy jihatlarini sifatida ko‘rib chiqadi.

K.Y.Kolesinaning tadqiqotlarida, mazmuni yangilovchi integratsion jarayonlar didaktik tamoyilga (ta'limda integratsiya tamoyiliga) o'tadi. Yanada to'liqroq tahlil mazmuni integratsiyalashning texnologik jihatlarini (fanlararo ta'limiy topshiriqlarni o'zaro taqsimlash) batafsil tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. K.Y.Kolesinaning tadqiqotlarida ushbu muammoning psixologik jihatini tahlil qilinadi[7, 18].

Ta'lim integratsiyasiga umumiy yondashuvni talablarning individual xususiyatlari bo'yicha ko'rib chiqadi[6, 51]. O'quv fanlarini bir fanga integratsiyalash uchun: tadqiqot obyektlari bir xil yoki bir biriga yaqin bo'lishi kerak; integratsiyalanayotgan o'quv fanlarida bir xil yoki o'xshash tadqiqot metodlaridan foydalaniladi; integratsiyalanayotgan o'quv fanlari umumiy qonunlar, umumiy nazariy tamoyillar asosida quriladi.

A.A.Pinskinning tadqiqotlarida o'quv fanlarini integratsiyalash ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishni ta'minlovchi didaktik sharoitlar sifatida ko'rib chiqiladi. Uning fikriga ko'ra, ta'limning asosiy tarkibiy qismlari bilan bir qatorda ta'lim metodlari ham o'quv fanlari integratsiyasining yetakchi yo'nalishlarini belgilaydi.

Integratsiya talablari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish deganda, bir nechta o'quv fanlarining yanada chuqur o'zlashtirilishini ta'minlash (uning mustaqilligini saqlash bilan birga), mustahkamlash, o'zaro boyitish, tinglovchilarning evristik va bilish imkoniyatlarini kengaytirish; intellektual qobiliyatlarini oshirish va o'qitish samaradorligini rag'batlantirish tushuniladi.

Integratsiya talablari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish ta'lim mazmuni, shakllari, bilim va ko'nikmalar sintezini tashkil qilish jarayoni sifatida talqin qilish ba'zi bir muhim xususiyatlarni aniqlashga olib keladi.

1. Xilma xillik. Bu xususiyat integratsiyalashgan ta'lim joriy etilgan ko'plab o'quv predmetlari, shuningdek, o'quv jarayonini ilmiy tashkil qilish va turli ta'lim shakllarini qo'llashni nazarda tutadi.

2. Ichki differensiya. Integratsiya bo'ysunish turiga ko'ra, mustaqillik, o'z konseptual asoslarini saqlab qoladi.

3. Umumiylik. Integratsiyalashgan ta'limni umumlashtirilishi fanlar tarkibini birlashtirilishi va yagona jadvalga integratsiyalashgan fanlar mavjudligi bilan ta'minlanadi.

4. Ko'p funksiyalilik. Integratsiyalashgan ta'limning ushbu xususiyati bir necha funksiyalarni bajarishni nazarda tutadi, bular ta'limni tashkil etishni optimallashtirish, grafika bilimlarni o'rganish dolzarbligini ta'minlashdir.

Shunday qilib, ushbu sohada ishlayotgan turli ta'lim muassasalarining tajribasi, adabiyotlar tahlili, oliy ta'limda integratsiyalashgan ta'limni tashkil etishning ayrim

kamchiliklari mavjudligini ko'rsatdi, ma'lum bir grafika asosida integratsiyalashgan ta'limni samarali amalga oshirish ta'minlash kerak[4, 48-51].

Umumkasbiy va mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga doir materiallar mazmuni va ularni tanlash prinsiplarini o'rganishga oid o'quv-metodik, didaktik, ilmiy adabiyotlar tahlilidan ma'lum bo'ldiki, mazkur tanlangan materiallardan o'quv jarayonida foydalanish ta'lim-tarbiyaviy ishlarni mazmun va sifat jihatdan takomillashtirishga, tinglovchilarda nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarning shakllanishiga keng imkoniyat yaratib beradi.

Umumkasbiy va mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga doir tanlangan materiallar quyidagi muammolarni hal etishi zarur:

1. Tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga doir tanlangan materiallardan o'qitish samaradorligini oshirishda ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda qanday an'anaviy, noan'anaviy metodlar hamda shakllarni qo'llab foydalanish kerakligi aniqlashtirilishi shart.

2. Tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga doir tanlangan materiallar mazmuni sodda, qisqa, lo'nda va eng muhimi tugallangan matnda ifodalangan bo'lishi lozim.

3. Tanlangan materiallar mazmuni va undagi faktlar haqqoniy bo'lishi zarur.

4. Tanlangan materiallar mazmuni va sinov savollari aniq hamda tushunarli bo'lishi talab etiladi.

Umumkasbiy va mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga doir materiallarni o'qitish metodikasi bo'yicha olib borilgan ilmiy-tadqiqotning nazariy va pedagogik tajriba-sinov ishlarining amaliy natijalari, olingan ilmiy xulosa va tavsiyalar quyidagi talablarga bo'ysunishi shart:

- tanlangan materiallar umumkasbiy va mutaxassislik fanlari konsepsiyalari, DTSlari, dasturlari va o'quv rejalarida o'z mazmunlarini topgan bo'lishi;

- fan-texnika-ishlab chiqarishning hozirgi zamon taraqqiyoti talablariga javob berishi;

- tanlangan materiallarning takrorlanmasligi;

- tinglovchilar uchun notanish, qiyin atamalarning bo'lmasligi kabilar.

Yuqorida ta'kidlangan fikrlarga asoslanib, aytish mumkinki umumkasbiy va mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga oid tanlangan materiallar bilan ularni ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda tanishtirish maqsadga muvofiq.

Qadim zamonlardan beri mustaqil (masalan, tabiat, jamiyat, insoniy fikrlash faoliyati) va turli sohalaridagi bilimlarning rivojlanishida susayishlar kuzatildi.

XX asrning oxiriga kelib, fanlar integratsiyasi jarayoni boshlanishi farqlash bilan bog‘liq ravishda hukmronlik qilishga imkon berdi. Ilgari yangi ilmlar bilimlarni ajratish hisobiga paydo bo‘lgan bo‘lsa, endi ular o‘zaro ta’sirlar, bilimlar integratsiyasi tufayli qayta paydo bo‘lishga kirishdilar (biogeokimyo, biofizika, mikroelektronika, plazmokimyo va boshqalar). Ular asosiy fanlar (matematika, fizika, biologiya, falsafa va boshqalar)ning amaliy tadqiqotlar sohasiga yanada chuqur kirib borishi bilan mavjud bo‘ldi.

Bugungi kunga kelib jahondagi mamlakatlarning 70 foizi ta’lim tizimida integrativ xarakterdagi o‘quv dasturlari va darsliklaridan foydalanib kelmoqda. Buyuk Britaniya ta’lim tizimida asosan integrativ fanlar joriy etilgan. Niderlandiyada alohida o‘quv predmetlari, Irlandiyada fan va texnika bloklarida barcha o‘quv fanlari mujassamlashtirilgan. Avstraliyada integratsiyalashgan fanlar, Yaponiya, Shimoliy Irlandiya, Uels, Gong-Long, Germaniyada integratsiya alohida fan sifatida o‘qitiladi. Koreya va Shvetsariyada integratsiyalashgan fanlar yoki predmetlar alohida o‘qitiladi. O‘zbekistonda hozirda bu sohada dastlabki qadamlar qo‘yilmoqda.

Ta’lim integratsiyasidan foydalanish natijasida pedagogik, psixologik jihatdan ta’lim maqsadlarini amalga oshirishda qulay shart-sharoit vujudga keladi; umumdidaktik talablar uzviylikda bajariladi; o‘quvchining vaqti, kuchi tejaladi; ortiqcha ruhiy va jismoniy zo‘riqishlarning oldi olinadi, ta’lim samaradorligi oshadi. O‘quvchilar zarur ko‘nikma va malakalarni, tushunchalar hamda bilimlarni o‘quv predmetlari mazmunini uyg‘unlashtirish natijasida har tomonlama chuqur o‘zlashtirish imkoniga ega bo‘ladilar.

O‘qitish jarayoni mazmunini integratsiyalash – o‘quvchi shaxsini rivojlantirish va o‘zini o‘zi rivojlantirishga yo‘naltirilgan olam haqidagi yaxlit tushunchalarni shakllantirish maqsadida ta’limning ma’lum tizimi doirasida mazmunning tuzilmaviy komponentlari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatish jarayonidir.

J.B.Ergashev fikriga ko‘ra integratsiya – tizimning, bir butun organizmning bir-biridan farq qiluvchi alohida bo‘laklarining o‘zaro bog‘langanligini anglatuvchi hamda xuddi shu holatni keltirib chiqaruvchi jarayon.

N.M.Ahmedovanning tavsifi bo‘yicha integratsiya – o‘zaro bog‘langan holda rivojlantirish, bir butun qilib birlashtirmoq, yaxlit holga keltirmoq ekani ta’kidlanadi. Integratsiya turli xil qism va elementlarni bir butunlikka birlashtirish jarayoni. Integratsiya jarayonlari tashkillashtirilgan tizimlarda bo‘lishi mumkin – bu holda ular tizim butunlik darajasini va tashkillashtirilgan darajasini ko‘taradi.

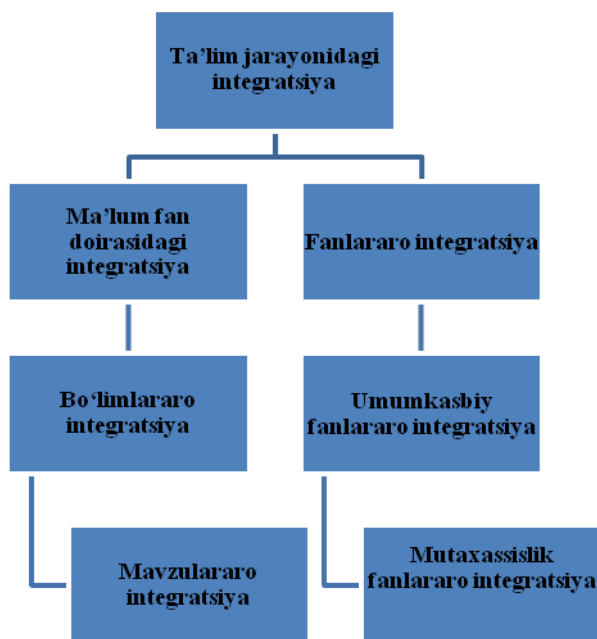
A.I.Avazboyev va Y.U.Ismadiyarovlar ta'rificha integratsiya – u yoki bu fanning ularni unifikatsiyalar va majmualashtirishga olib keladigan tarkibiy qismlarning yagona dunyoqarash mantiqiy-metodologik o'zaro ta'siri jarayoni. Fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida, integratsiya jarayoni differentsiya jarayoniga nisbatan ustunlik qilmoqda. Ilmiy bilimlar differentsiyasi fan, texnika taraqqiyotida ma'lum ahamiyatga ega, ammo u hal qiluvchi ahamiyat kasb etmaydi. Bu vazifani ilmiy bilimlar integratsiyasi jarayoni bajaradi.

Ta'lim tizimiga tatbiq etilganidek, “integratsiya” konsepsiya sifatida ikki xil ma'noga ega: birinchi navbatda, u tinglovchilar atrofidagi dunyoning yaxlit ko'rinishini hosil qiladi (bu yerda integratsiya ta'limning maqsadi deb hisoblanadi), ikkinchidan, u mavzu bilimlarining yaqinlashishi uchun umumiy platformani topadi (bu yerda integratsiya – o'rganish vositasi). Amalda bilimlarning integratsiyalashuvidan maqsadga yo'naltirilmagan holda foydalanish ko'proq darajada amalga oshiriladi. Uzoq muddatli kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, umumkasbiy fanlar bo'yicha o'qiyotgan tinglovchilar matematika, fizika va informatika fanlarini o'rganishda bilim, ko'nikma va malakalarni qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladi. Ularda mustaqil fikrlash, olgan bilimlarini o'xshash bo'lgan masalalarga tatbiq etish yoki boshqa holatlarga o'tkazish qobiliyati kabilar shakllanmagan bo'ladi.

R.V.Salomova fanlarni integratsiyalashgan holda o'qitish ularning tutash mavzularini bir vaqtda va bir-biriga bog'liq holda o'rganish imkoniyatini yaratadi deb hisoblaydi. Integratsiyalash fanlarni o'qitishning yangicha yondashuvidir. Bunday darslar turli fanlarning o'quv materiallari bir-birini to'ldirishi hisobiga vaqtni tejash imkoniyatini beradi. Integratsiyaning asosiy usullari quyidagilardan iborat:

- darslar boshqa fanlardagi mavzularga bog'lab o'tkaziladi;
- darslar ijodiy laboratoriya ishlari ko'rinishida olib boriladi;
- darslar elektron axborot ta'lim resurslari bilan to'ldiriladi.

Malaka oshirish jarayonida integratsiya ma'lum fan doirasida va fanlararo bo'lib (1-rasmga qarang), uni o'quv mashg'ulotlarida amalga oshirish integrativ yondashuv jarayoni bo'lib xizmat qilishini ta'kidlab o'tamiz.

1-rasm. Integratsiya turlari

Integrativ yondashuv mazmunan tutash, aloqador, mantiqiy bir-birini taqozo etuvchi va bir-biriga singib chuqurlashtiruvchi va kengaytiruvchi o'quv fanlarini integratsiyalash uchun qo'llanib, yaxlit mantiqiy mukammal bilim, ish-harakat usullari va shaxsiy sifatlarni shakllantirishdan iborat.

N.M. Ahmedova fikriga ko'ra integratsiya – u yoki bu kasb egasiga kerak bo'ladigan tarqoq bilimlar majmuini yaxlit holga keltirish va vaqt meyorlarini kreativlik asosida sarf etish mahorati. Integrativ yondashuv esa bo'lajak o'qituvchining chet til ta'lim sharoitida tinglovchilarning mutaxassislikka oid bilim, ko'nikma, amaliy ish-xarakat usullari va shaxsiy sifat hamda fazilatlarini yaxlitligini ta'minlash xohish-istaklari, ehtiyojlari hamda ularga ta'lim-tarbiya berish maqsad va vazifalariga mos qulay ta'lim muhitini tashkil etishga qaratilgan yaratuvchanlik va izlanishli-tadqiqotchilik faoliyati.

Turli yondashuvlarni umumlashtirib, integratsiyani birlashma va murakkablikning o'sishi bilan birga ayrim fanlarning strukturaviy elementlarining yagona mafkuraviy va mantiqiy-metodologik asoslari bo'yicha o'zaro ta'sir qilish jarayoni deb hisoblashimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan fanlar integratsiyasi tegishli tuzilishga ega bo'lgan tizim sifatida qaralishi va rivojlanishning turli bosqichlariga ega obyektiv jarayon sifatida e'tiborga olinishi kerak. Integrativ yondashuv esa turli fanlarni o'zlashtirishdan olingan bilim, ko'nikma, malaka va tajribalarni hisobga olish, tayanish, integratsiya qilish, chet tillarda muloqot, kasbiy shakllanish, kasbiy moslashish, kasbiy kommunikativlik, kasbiy kompetentlikni baravar rivojlantirish.

Boshqariladigan bilimlar integratsiyasini amalga oshirishda 2 ta yo'nalish mavjud. Ulardan birinchisi an'anaviy tavsifga ega va unda o'qituvchi muayyan

davrlar mobaynida tabiiy ravishda ikki yoki undan ortiq ilmiy fanlar bo'yicha o'quv materiallarining mazmunidan kelib chiqqan aloqalarni ko'rib chiqadi. Ikkinchi yo'nalish, integratsiyalashuv jarayoni uchun asos bo'lib, birorta texnika yo'nalishidagi institutlar fanlari chegarasiga mutlaqo mos kelmaydigan ma'lum bir ma'lumot va ko'nikmalar to'plamini tanlashdan iborat.

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti tinglovchilari turli xil fanlarni o'rganishlarida tizimli bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari zarur. Umumkasbiy va mutaxassislik fanlarining tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalar turli xil bo'lib, ular orasidagi elementlarning tarkibiga bog'liq. Ta'lim intizomining turli tarkibiy qismlari o'rtasida aniqlangan faktlar, hodisalar, tushunchalar, toifalar, qoidalar, formulalar, sxemalar orqali fanlar o'rtasida o'rnatilgan ko'plab ulanishlarni aniqlab olish mumkin. Ushbu aloqalar ilmiy mavzudagi «informativ» yoki informatsion tomonlari o'rtasida paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir fan turli xil tarkibiy qismlarga ega: fan tili, tadqiqot usullari, nazariya, qo'llaniladigan qism, mashq va fanning muayyan tuzilishini tashkil etuvchi vazifalar.

O'zaro aloqalar integratsiyalashuvi jarayoni mustaqil bilimlar sohasidagi umumiy va nazariy tushunchalarni shakllantirish yoki amaliy muammolarni hal qilish usullari natijasida yuzaga keladi. Shunday qilib, bilimlarni birlashtirish yangi nazariy va amaliy natijalarni amalga oshishi va mutaxassislarini tayyorlash darajasini oshirishga yordam beradi.

M.J.Turdiyeva fikricha ta'lim jarayonini integrativ dasturlar va darsliklar asosida tashkil etish nazarda tutilar ekan, bunda integratsiyaning turli darajalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Jumladan:

1. Mavzularni ketma-ket taqdim etish asosida integratsiya, bunda o'quv materiallarini bayon qilishda konsentrizm prinsipiga amal qilinadi. Ya'ni oldingi o'quv material keyingisini to'ldiradi. Lekin hech qachon bir-birini takrorlamaydi. Bunday integrativ yondashuv natijasida tinglovchining bilim, ko'nikma va malakalari hamda ijodiy faoliyatlari muntazam ravishda rivojlanib, boyib boradi.

2. O'quv dasturlarida o'zaro uyg'unlashgan nuqtalarni vujudga keltirishga asoslangan integratsiya; bunda ham takror tarzda beriladigan tavlologiya asosidagi o'quv materiallarining oldini olish uchun dasturlarda mavzulararo uyg'unlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Buning afzalligi shundaki, tinglovchining vaqti va kuchi tejiladi, darsliklarning hajmi ixchamlashadi va tannarxi arzonlashadi [2].

3. Modullashgan integratsiya: bunday integratsiya doirasida turdosh o'quv fanlariga oid bilim va tushunchalar bir tizimga solingan holda, uzviy tarzda tinglovchilarga taqdim etiladi.

4. Integrativ dasturlar: ushbu tipdagi dasturlar bir necha o‘quv predmeti yoki o‘quv fanlariga oid mavzularni uyg‘unlashtirilgan holda taqdim etishni nazarda tutadi. Bugungi kunda o‘quv rejasida o‘quv predmetlarining soni maksimum ko‘payib ketganligini inobatga olsak, bunday tipdagi dasturlarni yaratishga kuchli ehtiyoj sezilmoqda.

5. Mavzulararo integratsiya: bunda ayni bir kurs doirasida beriladigan o‘quv materiallari boshqa bir kurs doirasidagi mohiyatan yaqin bo‘lgan o‘quv materiallari bilan integratsiyalashtiriladi.

Dunyoda son-sanoqsiz aloqalar mavjud bo‘lib, har bir bog‘liqlik boshqalariga zarar keltirmasligi zarur. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘p fanlarning dasturlarida, bir xil hodisalarni o‘rganishga bag‘ishlangan mavzular va muammolar bir-biriga o‘xshash bir necha “nuqtalar” mavjud. Bo‘lajak mutaxassislarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun matematik va tabiiy-ilmiy fanlarni umumkasbiy va mutaxassislik fanlari bilan integratsiyasi asosida, o‘qituvchi va tinglovchilarning faoliyatini tashkil etishni hisobga olib, tegishli ta‘lim texnologiyalarini ishlab chiqish lozim.

Har bir guruh tinglovchilarida xotiralar, hislar, chalg‘ishlarga e‘tibor qaratishlar bo‘lishi tabiiy holdir. Ulardan ba‘zilari o‘qituvchining tushuntirish sur‘atidan qoniqishadi, lekin ba‘zilari uchun u juda tezdir. Jadvalda ishlatiladigan ma‘lumotlar kimgadir aniq ko‘rinadi, boshqalari esa uzoq tushuntirishlardan so‘nggina buni qabul qiladi. Tinglovchilarning mustaqil ilmiy izlanishlari ularning imkoniyatlarini biroz tenglashtiradi, chunki har bir kishi o‘zi muammoni hal qilish usulini tanlaydi. O‘qituvchi dars mashg‘ulotlarida vazifalar, uslublar, vazifani hal qilish uchun mos keladigan usullarni va vositalarni tanlashi kerak bo‘ladi.

Ta‘limning mazmuni shaxsning faoliyatida oqilona tashkil etilishi lozim, ya‘ni u muayyan shakllarda taqdim etiladi. Ta‘limga nisbatan “shakl” tushunchasi ta‘lim berish usuli va ta‘limni tashkil qilish sifatida ikki xil holatda qo‘llaniladi. O‘quv shakllari tinglovchilar tarkibi o‘zgarishi bilan individual, guruhli shuningdek, jamoa va juftlikka ajratiladi. O‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish shakllari muayyan turdagi sinflarni – ma‘ruza, seminar, amaliy mashg‘ulotlar, ixtiyoriy mashg‘ulotlarni tashkil etadi. Ular maqsadlar, mazmunlar, usullar, o‘quv qo‘llanmalarni, o‘qituvchi va tinglovchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘z ichiga oladi, chunki ular birlashtiruvchi rol hisoblanadi.

Ushbu ta‘lim shakllari doirasida tinglovchilarning jamoa, guruh, individual ishlarini tashkil etish mumkin. Ta‘limning umumiy va maxsus shakllarini birlashtirib, ta‘lim tizimlarining turli ma‘ruza-seminar, masofa va boshqa shakllari olinadi.

Ma'lumki, tinglovchilar o'zi biladigan narsalar orqali o'tiladigan tushunchalarni yaxshi anglaydi, esda tutadi va bu faoliyatni mustaqil ishlarda aniqlik bilan bajaradi. Tinglovchilar mustaqilligi va mustaqil faoliyati uchun eng samaralisi bu laboratoriya mashg'ulotlari.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kompyuter dasturlaridan foydalanish an'anaviy ta'lim usullari bo'yicha katta afzalliklarga ega. Ammo ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish an'anaviy ta'limning to'liq o'rnini bosmasligi kerak, faqat uni samaraliroq qilishi lozim.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Dehqonova O.Q. Maktab fizika ta'limida fanlar integratsiyasini takomillashtirish: p.f.b.f.d. (PhD) dissertatsiya. – Farg'ona, 2023. – B. 17.
2. Hasanboyev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboeva O., Pedagogika fanidan izohli lug'at. – Toshkent: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008. – 480 b.
3. Muslimov Sh.N. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy grafik kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: p.f.b.f.d(PhD) dissertatsiya. – Toshkent, 2020. – B. 48-51.
4. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. Macmillan Publishers Limited. – England. 2002. 1692 p.
5. Безрукова, В.С. Педагогическая интеграция: сущность, состав, механизмы реализации / В.С.Безрукова // Интеграционные процессы в педагогической теории и практике: Сб. науч. Трудов.автореф. Дисс....канд.пед.наук. – Свердловск: СГИПИ,1999. – С. 3 – 25
6. Брякова И.Е. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза: автореф. дис. ...докт.пед.наук. – Санкт-Петербург: 2010. – С. 51.
7. Колесина К.Ю. Построение процесса обучения на интегративной основе: Автореф. дисс... канд. пед. наук. -Р.н/Д., 1995. – Б. 18.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti, -T.: 2006. 3 jild. -557 b.
9. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. –Toshkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. 8-jild. - B. 55.
10. Эльцов А.Б. /Интегративный подход как теоретическая основа осуществления школьного физического эксперимента. -М.: Рязань, 2007. – С. 48-52.
11. Egamberdievna, Y. N. (2021). IMPROVING THE PEDAGOGICAL COMPETENCE OF THE TEACHER OF PHYSICAL EDUCATION OF THE

SECONDARY SPECIAL EDUCATION SYSTEM. *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*, 1(1.5 Pedagogical sciences).

12. Siddikov, B., & Djalalov, B. (2020, December). MODERNIZATION OF EDUCATION-THE FUTURE INNOVATIVE COMPETENCE OF TEACHERS AS A MAIN FACTOR OF FORMATION. In *Конференции*.

13. Ахмедов, Б. А., Сиддиков, Б. С., & Джалалов, Б. Б. (2020). МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-ОСНОВНОЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ. *Academy*, (9 (60)), 20-22.

14. Джалалов, Б. Б. (2018). Развитие профессиональной компетентности педагогических кадров в условиях глобализации как педагогическая проблема. In *international scientific review of the problems and prospects of modern science and education* (pp. 53-55).

15. Джалалов, Б. Б. (2022). ВО ‘LAJAK О ‘QITUVCHILARNING INNOVATSION KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA SMART-TA’LIMNING IMKONIYATLARI. *УЧИТЕЛЬ*, 3(4).

16. Юлдашева, Н. (2022). ОЛИЙ КАСБИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТ МУТАХАССИСЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, 1(28), 69-77.

17. Юлдашева, Н. Э. (2020). Развитие профессиональной компетентности воспитателя дошкольной образовательной организации. *International scientific review*, (LXXIII), 82-84.

18. Юлдашева, Н. Э. (2023). ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ФАКУЛЬТЕТА ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПО ДИСЦИПЛИНАМ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОГО ЦИКЛА. *GOLDEN BRAIN*, 1(13), 205-210.

KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING RIVOJLANISHI, UNING MAMLAKAT IJTIMOIIY-IQTISODIY TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

G.S.Sharipova

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha ta'lim kafedrası (PhD), professori v.b.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi va undagi istiqbollar tahlil qilingan. Mamlakat iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishning muhim muammolarini hal etish uchun iqtisodiy asoslarni yaratishning hal qiluvchi omili hisoblanadi. Ular bozor talablariga eng ko'p egiluvchanlik va moslashganlikka ega bo'lgan holda, aholi turmush tarzi va shart-sharoitiga yangilik kirituvchi, bosh yo'lni ko'rsatuvchi bo'lib chiqadi.

Kalit so'zlar: tarbiya, ta'lim, mehnat, iqtisod, kichik biznes, tadbirkorlik, xususiy tadbirkorlik, korxonona.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется развитие малого бизнеса и частного предпринимательства и его перспективы. В экономике страны малый бизнес и частное предпринимательство являются решающим фактором создания экономических основ для решения важных задач развития. Обладая наибольшей гибкостью и приспособляемостью к требованиям рынка, они являются новаторами и первооткрывателями образа жизни и условий жизни населения.

Ключевые слова: воспитание, образование, труд, экономика, малый бизнес, предпринимательство, частное предпринимательство, предприятие.

ABSTRACT

This article analyzes the development of small business and private entrepreneurship and its prospects. In the country's economy, small business and private entrepreneurship is a decisive factor in creating economic foundations for solving important problems of development. Having the most flexibility and adaptability to the market requirements, they are the innovators and pioneers of the lifestyle and conditions of the population.

Key words: upbringing, education, labor, economics, small business, entrepreneurship, private enterprise, enterprise.

KIRISH

Jahon amaliy tajribasining ko'rsatishicha, kichik biznes yirik ishlab chiqaruvchilarga nisbatan kapital mablag' sarfini kam talab qilishi, ihsamligi, shart-sharoitdan kelib chiqqan holda o'zi ishlab chiqarayotgan mahsulotlar turlarini tez o'zgartira olishi, ishlab chiqarish quvvatlarini jadal modernizatsiya qilish imkoniyatiga egaligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Kichik tadbirkorlik bozor konyukturasiining o'zgaruvchan talablariga xamda vaqti-vaqti bilan bo'lib turadigan iqtisodiy inqirozlarga tezroq moslasha oladi.

Yurtimizda tadbirkorlik nima uchun kutilgan darajada rivojlanmayapti? Chunki bu soha vakillarini asossiz ravishda tekshirish holatlari ko'p. Ochig'ini aytganda, tadbirkorlikning erkin rivojlanishiga o'zimiz – davlat idoralari yo'l qo'ymayapmiz. Hech kimga kerak bo'lmagan tartib-taomillar hamon saqlanib qolmoqda, joylarda ko'pgina amaldorlar faqat o'z shaxsiy manfaatini o'ylab ish ko'rmoqda" [1] ushbu fikrlaridan tadbirkorlik faoliyati va tadbirkorlar iqtisodiyot uchun nechog'lik muhim ahamiyat kasb etishini ko'rishimiz mumkin.

Xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini rivojlantirish hamda uning boshqaruv faoliyati mexanizmlarini takomillashtirish masalalari bugungi kun uchun dolzarb va ustuvor vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Aynan kichik biznes va tadbirkorlik o'zining harakatchanligi, kam kapital mablag'larini jalb qilgan holda ishlab chiqarishni yengilroq va tez modernizatsiya qilish orqali ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini qisqa davr ichida yangilab raqobatdosh mahsulotlarni iste'molchilarga taqdim etadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni tobora rivojlanishi ular faoliyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga bog'liqdir. Mamlakatimizda ushbu sohada zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash hamda rivojlangan xorij tajribasini chuqur o'rganishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekistonda tadbirkorlik jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari mujassamlashgan, yaqqol namoyon bo'ladigan hamda tez rivojlanib borayotgan va harakatchan sohasiga aylanib bormoqda. Mamlakatda bozor munosabatlarining shakllanishi va iqtisodiy taraqqiyotida uning o'zni va roli tobora sezilarli tus olib bormoqda.

Tadbirkorlik ideologi hisoblangan XX asr buyuk iqtisodchisi Yozef Shumpeter: "Tadbirkorlikning jamiyat ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyotidagi hal qiluvchi rolini u bo'lmagan joyda juda his qilish mumkin"deb ta'kidlab o'tgan [2].

Kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarni hal qilish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlash nuqtai-nazaridan juda dolzarb hisoblanadi.

M.V.Mamutning xulosasiga ko‘ra, kichik biznes subyektlarini mikro kreditlash amaliyotini rivojlantirish uchun banklar va nobank kredit tashkilotlarining mikro kredit operatsiyalari Markaziy bank tomonidan nazorat qilinmasligi kerak [3].

Nobel mukofotining sohibi, M.Yunusning xulosasiga ko‘ra, endi ish boshlayotgan kichik biznes subyektlarini kreditlashda asosiy e‘tibor kreditlashning ijtimoiy samarasiga qaratilishi kerak. Tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy imkoniyatlari kengaygandan so‘ng, ular bozor stavkalarida beriladigan kreditlarga bo‘lgan talabning oshishiga sababchi bo‘lishadi [4].

F.Allen va D.Geyl kichik va o‘rta biznes subyektlari faoliyatini moliyalashtirishning ikki tizimi – banklar faoliyatiga asoslangan tizim va moliya bozorlariga asoslangan tizimning mavjudligini e‘tirof etishadi va bunda birinchi tizimning nisbatan muhim ahamiyat kasb etishini ta‘kidlashadi [5].

Fikrimizcha, F.Allen va D.Geylning mazkur xulosasi o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, mazkur mamlakatlarda kichik biznesni kreditlash tizimida tijorat banklari yetakchi mavqega ega; ikkinchidan, kichik biznes subyektlari uchun qimmatli qog‘ozlar bozori orqali resurslar jalb qilish imkoniyati mavjud emas.

Shanel-Reyno va Bluaning xulosasiga ko‘ra, kichik va o‘rta korxonalar bilan aloqalarini yaxshi yo‘lga qo‘yilishi ularning tijorat banklari kreditlaridan foydalanish imkoniyatini oshiradi. Chunki, yirik korxonalar kichik va o‘rta korxonalar bilan ishbilarmonlik munosabatlariga kirishishdan oldin ularning bozor talablariga javob bera olishini tahlil qiladi. Shuningdek, yirik korxonalar hamkori bo‘lgan kichik va o‘rta korxonalar holatini doimiy ravishda nazorat qiladi [6].

J.Shanel-Reyno va E.Bluaning mazkur ilmiy xulosasi taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasining tahliliga asoslangan va shu jihatdan ishonchli hisoblanadi. Ular tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar aniq ma‘lumotlar tahliliga asoslangan bo‘lib, yirik biznesning kichik va o‘rta biznes subyektlari faoliyatini rivojlanishida muhim rol o‘ynashini asoslashga xizmat qiladi.

MakNotonning fikriga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun likvidli ta‘minot vazifasini bo‘lg‘usi hosil o‘taydi. Ammo qurg‘oqchilik bo‘lsa, ular mo‘ljallangan miqdorda hosilni yig‘ishtirib olisha olmaydi. Shu sababli, bo‘lg‘usi hosil qurg‘oqchilikdan, tabiiy ofatlardan sug‘urtalangan bo‘lishi kerak [7].

Buning ustiga, bo‘lg‘usi hosilni ular tomonidan sug‘urta qilinganligi qurg‘oqchilikning yuz berishi natijasida olinmagan hosil tufayli yuzaga keladigan

kredit riski muammosining chuqurlashishini oldini oladi. Ammo fikrimizcha, iqtisodchi olimlarning kichik biznes subyektlari faoliyatini moliyalashtirishni takomillashtirishga qaratilgan xulosalari, taklifi va tavsiyalarini respublikamiz amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini asoslab berish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish, xususiyl mulkning qonuniy hamda amaliy jihatdan ustuvor rolini ta'minlash, iqtisodiyotda davlat ulushini bosqichma-bosqich kamaytirishga qaratilgan aniq manzilli chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Shavkat Miromonovich ta'kidlaganlaridek: "Bizning bosh vazifamiz – tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratishni ta'minlashdir. Biznes bilan shug'illanayotgan har kishida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga astoydil ishonch bo'lishi shart. Odamlar biznes bilan shug'ullanishdan manfaatdor bo'lishi zarur. Tadbirkor va xalq boy bo'lsa – mamlakat ham boy bo'ladi" [8].

Ishchi kuchining to'la va samarali bandligi milliy iqtisodiyotning barqaror va mutanosib rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Biroq, o'zgaruvchan bozor sharoitida ushbu holatni ta'minlash juda murakkab bo'lib, aksariyat hollarda ishchi kuchiga talab va uning taklifi o'rtasida nomuvofiqlik mavjud bo'ladi. Bunga nisbatan yuqori haq to'lanadigan ish o'rinlari orqali namoyon bo'luvchi ishchi kuchiga talabning taklifdan ortda qolishi, aksariyat holatlarda esa yirik xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan yangi ish o'rinlari yaratishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emasligi sabab bo'ladi. Shunday holatlarda kichik biznes ishchi kuchi to'la bandligini ta'minlashning yashirin imkoniyatlari sifatida maydonga tushadi.

Ishchi kuchi bozorida kichik biznes korxonalarining ish beruvchi sifatidagi o'rni uning muhim ijtimoiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Statistika va etakchi ommaviy axborot vositalari ma'lumotlariga ko'ra, har yili ish o'rinlarining 2/3 qismi kichik tadbirkorlik hisobiga yaratiladi. Bu borada kichik biznesning roli ayniqsa inqiroz vaqtida, shuningdek depressiv hududlarda katta ahamiyat kasb etadi. Shunday tarzda kichik biznes millionlab kishilarga qiyinchilik vaqtlarini engib o'tishga yordam beradi, demak, jamiyatdagi ijtimoiy tanglikni yumshatishga imkon beradi.

Biroq, mazkur funksiyani kichik biznesning o'ziga xos xususiyatlari qatoriga kiritish mumkin emas, chunki ish o'rinlari shuningdek davlat, korporativ tuzilmalar, hatto notijorat tashkilotlari tomonidan ham tashkil etiladi.

Jahondagi rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, yirik korxonalar nisbatan kichik biznes subyektlarida yangi ish o'rinlarini yaratishga moyillik kuchliroq bo'lib, u quyidagi sabablar orqali izohlanadi:

1) kichik biznesning kapital sig'imi past bo'lgan yangi ish o'rinlarini tezlik bilan tashkil etishga qodirligi. Kichik korxonadagi bir ish o'rniga to'g'ri keluvchi kapital sarflari yirik korxonalar nisbatan sezilarli darajada past. Ba'zi bir mutaxassislarning fikricha, buning natijasida ish o'rnini qiymati o'rtasidagi farq o'n barvardan oshib ketadi: «yirik biznesda bitta ish o'rnini tashkil etish 100-150 ming AQSh dollari tursa, kichik biznesda bitta ish o'rnini yaratish taxminan 10 ming AQSh dollariga tushadi»;

2) kichik korxonalar kapital texnik tuzilishining nisbatan yuqoriligi. Ya'ni, ularda foydalanilayotgan ishlab chiqarish vositalari birligiga yirik korxonalar qaraganda ko'proq jonli mehnat (ishchi kuchi) birligi to'g'ri keladi;

3) kichik korxonalar tashkil topish jarayonlarining engilligi. Yangi kichik biznes korxonalar yirik korxonalariga nisbatan tezroq va ko'proq miqdorda tashkil etilishi tabiiy. Buni birgina yirik korxonalar tashkil etish uchun o'rtacha 15-20 kun talab etilgani holda kichik biznes subyektlari uchun o'rta hisobda 2 ish kuni talab etilishi orqali ham izohlash mumkin;

4) kichik korxonalar ma'lum qismi faoliyatining yirik korxonalar faoliyatining hosilasi sifatida amalga oshirilishi. Ya'ni, yirik korxonalar tashkil etilishi o'z navbatida, yana kichik biznes korxonalaridagi ish o'rinlarining ko'payishiga olib keladi;

5) kichik biznes korxonalarida ishchi kuchini yollashda miqdor samarasining amal qilishi. Ishchi kuchini yollashning miqdor samarasi – kichik tadbirkorlik subyektlari sonining nisbatan tezlik bilan ko'payishi, yirik korxonalar tarkib topishiga nisbatan hosilaviy tarzda ko'proq tarkib topishi natijasida yangi ish o'rinlarining yaratilishi. Ya'ni, kichik biznes korxonasi tomonidan yollash mumkin bo'lgan ishchilar soni yirik korxonalar qaraganda oz bo'lsada, bunday korxonalar sonining ko'pligi pirovardida jami yirik korxonalaridagi ishchilar umumiy sonidan ko'proq ishchilar yollanishiga imkon yaratadi. Buni quyidagi formulalar orqali ifodalash mumkin: kichik biznes korxonalarida band bo'lgan ishchilar umumiy soni (ya'ni, kichik korxonalar soni (K_k)ning ularda band bo'lgan ishchilar o'rtacha soni (I_k)ga ko'paytmasi) yirik korxonalarida band bo'lgan ishchilar umumiy soni (ya'ni, yirik korxonalar soni (K_y)ning ularda band bo'lgan ishchilar o'rtacha soni (I_y)ga ko'paytmasi)dan katta bo'ladi:

$$K_k * I_k > K_y * I_y \quad (1)$$

Ushbu holatda yirik korxonada band bo'lgan ishchilar o'rtacha soni kichik korxonaga nisbatan ko'pligi aniq:

$$I_k < I_y \quad (2)$$

Demak, bundan kichik korxonalar sonining yirik korxonalar soniga nisbatan ko'pligini ta'kidlash mumkin:

$$K_k < K_y \quad (3)$$

6) mehnat qilish va ishga yollashning moslashuvchan shart-sharoitlari keng tarqalganligi.

Kichik biznesning ijtimoiy funksiyalari qatoriga ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoniga ish beruvchilarning boshqa guruhlar tomonidan deyarli foydalanilmayotgan qo'shimcha mehnat resurslarini jalb etishga ko'maklashishni kiritish to'g'ri bo'ladi. Ularga "ishchi kuchi" tovarining egasi sifatidagi mehnat potentsiali obyektiv omillar orqali cheklangan kiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aksariyat ish beruvchilar ularga to'laqonli ishchilar sifatida qaramaydilar, shunga ko'ra ularni ishga joylashtirish imkoniyatini ta'minlash holatida emaslar. Kichik biznes esa bu qadar qat'iy talablarni qo'ymaydi. Oilaviy firmalarda eng kam darajada mehnatga layoqatli bo'lgan oila a'zolarining mehnatidan ham foydalaniladi.

Yollanma mehnatdan foydalanuvchi kichik korxonalar kasanachilar, o'quvchi yoshlar, keksa yoshdagi fuqarolar mehnatidan foydalanishga nisbatan ko'proq moslashgan. Keyingi ikkita guruhning aholi umumiy sonidagi ulushi doimiy ravishda ko'payib borayotganligini hisobga olgan holda, kichik biznesning qarab chiqilayotgan funktsiyasining amaliy ahamiyati ham oshib bormoqda [9].

Milliy iqtisodiyotda kichik biznesning to'laqonli rivojlanishi hamda o'z vazifalarini samarali bajarishida soha tarkibiy tuzilmasining mukammallik darajasi muhim o'rin tutadi. Tarkibiy tuzilmaning mukammal bo'lishi kichik biznes salohiyatidan to'liq foydalanish hamda uning raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Iqtisodiy taraqqiyotning yuksalib borishi bilan kichik biznesning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish obyektiv zaruratga aylanadi. Chunki, mamlakatdagi barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini, YaIM hajmidagi, bandlikni ta'minlashda soha ulushini oshirib borish pirovardida yangidan-yangi kichik biznes subyektlarining tashkil etilishini taqozo etadi. Bu esa ko'p jihatdan kichik biznes tarkibida yuqori texnologik ishlab chiqarishning ustuvor holdagi rivojlanishiga bog'liq.

E.Tixonovanning ta'kidiga ko'ra, "Kichik biznesning rivojlanish muammosi odatda yaxlit holda, uning o'ziga xos, ayrim hollarda o'zgacha xususiyatlarga ega bo'lgan alohida qism va elementlarini ajratmagan holda ko'riladi. Shunga ko'ra, kichik korxonalar oldindan tarkib topgan bozorlarda faoliyat yurituvchi an'anaviy hamda yangi texnologiyalar, mahsulotlar va bozorlarni o'zlashtiruvchi innovatsion korxonalar ajratish muhim holat hisoblanadi" [10].

Yuqoridagi fikrga tayangan holda, kichik biznes faoliyati uchun tashkil etish jihatidan engil va qulay rivojlanish shart-sharoitlariga ega bo'lgan an'anaviy soha va tarmoqlar (masalan, chakana savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish va boshqalar) hamda ma'lum darajada texnologik asoslarni taqozo etuvchi, tashkil etilishi jihatidan nisbatan murakkabroq talablarga ega noan'anaviy soha va tarmoqlarni ajratish mumkin.

1-jadval

Ilg'or ilm-fan yutuqlariga asoslangan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yetarli darajada rivojlanmasligi sabablari hamda rivojlantirish chora-tadbirlari [9]

Sabablar	Chora-tadbirlar
<ul style="list-style-type: none"> ✓ ushbu yo'nalishdagi faoliyatni tashkil etishning katta hajmdagi ✓ mablag'larni taqozo etishi; ✓ ulardagi xavf-xatar (risk) darajasining yuqoriligi; ✓ tadbirkorlardan maxsus bilim va malakalarning taqozo etilishi; ✓ texnik va texnologik asosning mavjud emasligi; ✓ mahsulot va xizmat bozorida raqobatning kuchliligi; ✓ kapital aylanish tezligining pastligi. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ mazkur yo'nalishdagi faoliyatni moliyalashtirishning imtiyozli manbalarini barpo etish; ✓ yuqori texnologik kichik biznes korxonalarini imtiyozli sug'urtalash ishlarini takomillashtirish; ✓ oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi, bizneskurslar orqali yuqori texnologiyalarni yaratish va ulardan foydalanishga yo'naltirilgan mutaxassislarni tayyorlash; ✓ kichik innovatsion korxonalarining "oyoqqa turib olishi" uchun davlat tomonidan maxsus biznes sharoitlar yaratish.

Kichik biznes subyektlarining o'z faoliyatini dastlab sodda, past texnologik darajaga ega bo'lgan sohalardan boshlab, korxonalar soni o'sib borishi bilan texnologiyadan foydalanishning o'rtacha darajasi ham o'sib borishini quyidagi holatlar orqali izohlash mumkin:

1) tadbirkorlarning o'z faoliyatini yaqqol ko'zga tashlanib turuvchi ehtiyoj (talab)ni qondirishdan boshlashi. Masalan, aholi yangi turar-joy massivining barpo etilishi birinchi navbatda bu hududda oziq-ovqat do'konlari, bozorhalar, umumiy ovqatlanish shoxobchalari, maishiy xizmat ko'rsatish (sartaroshxona, maishiy texnika ta'miri, poyafzal tuzatish va h.k.) shoxobchalarining tashkil etilishini taqozo etadi. Korxonalar soni ushbu hududdagi aholi ehtiyojini to'liq qondiradigan darajaga etishi

bilan asta-sekin ehtiyojning yuqori texnik va texnologik asosda qondiriluvchi turlariga ixtisoslashgan korxonalar tashkil etib boriladi;

2) dastlab an'anaviy sohalarga kiritilgan kapital ma'lum vaqtdan so'ng ko'payib ("kapitalning dastlabki jamg'arilishi"), ko'proq mablag' talab qiluvchi sohalarni yo'lga qo'yish imkonini ham yaratadi.

Bundan ta'kidlash mumkinki, mamlakatdagi kichik biznes subyektlarining soni nisbatan oz bo'lib, ulardagi kapitallashuv darajasi ham past bo'lgan holatda mazkur korxonalarda texnika va texnologiyadan foydalanishning o'rtacha darajasi ham past bo'ladi. Chunki, raqobatning past darajasi mavjud tadbirkorlik subyektlarini texnologik daraja u qadar yuqori bo'lmagan, an'anaviy tarmoqlarda faoliyat yuritish hamda etarlicha foyda normasiga ega bo'lish imkonini beradi.

Kichik biznes subyektlarining soni ortib borishi bilan ular o'rtasidagi raqobat kuchayib, aksincha, an'anaviy tarmoqlardagi foyda normasi pasayib boradi. Bu esa, kichik biznes subyektlarini texnik-texnologik darajasi yuqori bo'lgan tarmoqlarga o'tishga majbur qiladi. Boshqa tomondan, kapitallashuv, ya'ni korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'lar qiymatining oshib borishi bilan ularning ishlab chiqarish jarayoniga yuqori qiymatdagi texnik vositalarni jalb etish imkoniyatlari kengayib boradi. Shuningdek, ilg'or ilmfan yutuqlariga asoslangan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning etarli darajada rivojlanmasligi sabablari hamda bu borada qilinishi lozim bo'lgan ishlarni quyidagi jadval orqali kuzatish mumkin (1-jadval).

Hozirda iqtisodiyotdagi davlat mulkining ulushini pasaytirish bo'yicha tub chora-tadbirlarni qo'llash yo'li bilan ishlab chiqarishning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishning kuchli omili sifatida xususiy sektor, kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish; xizmat ko'rsatish sohasi va servis, kichik biznes, kasanachilik, ijtimoiy va bozor infratuzilmasini jadal rivojlantirish, mavjud quvvatlarni modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirish hamda yangilarini kiritish, uy-joy qurilishini kengaytirish uchun qulay sharoit va rag'batlarni yaratish, ta'lim, sog'liqni saqlash va uy-joy sohaslarini muvozanatli rivojlantirish orqali aholi daromadlari va bandligining izchil o'sishiga yo'naltirilgan faol ijtimoiy siyosatni amalga oshirish muhim hisoblanadi.

XULOSA

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining taraqqiy etishini ta'minlaydi. Aholi bandligini ta'minlashdagi mazkur sohaning ahamiyati soha uchun yanada e'tiborni kuchaytirish lozimligini ko'rsatadi. Demak, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida tarkibiy

o'zgarishlar, imkoniyat va imtiyozlarni muntazam amalga oshirish har jihatdan mamlakat iqtisodiyoti rivojiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. –T.: “Xalq so‘zi” gazetasi. 23.12.2017.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития. -М.: “Эксмо”, 2007.
3. Мамут М.В. Микрофинансирование: новые возможности финансово-кредитной системы // “Банковское дело”. – Москва, № 4, 2009.
4. Юнус М., Жоли А. Создавая мир без бедности: социальный бизнес и будущее капитализма. Пер. с англ. – М.: “Альпина Паблишерз”, 2010.
5. Allen F., Gale D. Comparing Financial Sestems. – Cambridge, Mass: “MIT Press”, 2000.
6. Chanel-Reynaud G., Bloy E. La Banque et le risqué PME – Presses Universitaires de Lyon, 2001.
7. МакНотон Д. Банковские учреждения в развивающихся странах. Пер. с англ. -М.: “ИЭР”, 1994.
8. Тихонова Е.О. Роль интеграции в развитии традиционного и инновационного малого бизнеса // “Российское предпринимательство”. №2, 2008.
9. Раджапова, З. Т., & Мирзаева, Г. З. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ.(в дошкольных образовательных организациях). *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(4), 70-76.
10. Norboevna, R. N. (2021, April). IMPROVING THE MEMBERSHIP SYSTEM IN ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. In *Archive of Conferences* (Vol. 20, No. 1, pp. 97-98).
11. Nigmatov, A. N., & Ravshanova, N. N. (2020). Scientific Preschool Environmental Education and Training Research Methodology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 23-31.
12. Babayeva, D. R., & Ochilova, X. S. (2022, October). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI NUTQ O ‘STIRISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O ‘RGATISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 8, pp. 21-23).
13. Sharipova, G. S., & Madaminjonova, M. S. (2022, April). BASIC CONCEPT IN CLOTHES DESIGN. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 12-15).

14. Sharipova, G. S. (2022). DISTRIBUTION AND MODERNIZATION OF ADVANCED PEDAGOGICAL PRACTICES IN THE LESSON PROCESS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(06), 12-15.
15. Xolto'rayeva, S. X. (2023). МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI МАКТАВ ТА'LIMIGA TAYYORLASH JARAYONIDA TAYANCH КОМПЕТЕНСИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 871-872.
16. ШАРИПОВА, Г. С. (2019). ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА НА ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. In *Высшее и среднее профессиональное образование как основа профессиональной социализации обучающихся* (pp. 260-268).
17. Садикова, Д. Х., & Калауова, М. С. (2023). РОБОТЫ-ИГРУШКИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ. *Analysis of world scientific views International Scientific Journal*, 1(5), 5-12.
18. Садикова, Д. Х. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM ТЕХНОЛОГИЙ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(2), 5-11.
19. Садикова, Д. Х. (2023, January). АППЛИКАЦИЯ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 87-91).
20. Sadikova, D. K., & Mansurova, A. M. (2023). Study of Foreign Experience in The Application of Steam Technologies in Preschool Education. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(2), 162-167.

NEW MODELS FOR ANALYSING THE FINANCIAL STATEMENTS OF ORGANISATIONS

Teshabayev Dilmurod Bokhodir ugli

master's student

Fergana Polytechnic Institute, Department "Accounting and audit"

e-mail: dilmurod.eagle@mail.ru

ABSTRACT

The article under discussion depicts new models for analysing the financial statements of organisations. The relevance of the problem under consideration is due to several factors at once: the rapidly changing needs of internal and external users of reporting, the trend towards unification of accounting standards, the processes of digitalisation and globalisation of the modern economy. The essence of the concept of digital reporting format XBRL, the format of aggregated accounting data showcases as well as the process of transition to these formats are considered in the article. The main advantages of integrating the above mentioned formats into accounting practice and the practice of analysing reports for their users are identified.

Key words: *financial statement, organisation, aggregated accounting data showcases, format XBRL, digitalisation, globalisation.*

АННОТАЦИЯ

В обсуждаемой статье представлены новые модели анализа финансовой отчетности организаций. Актуальность рассматриваемой проблемы обусловлена сразу несколькими факторами: быстро меняющимися потребностями внутренних и внешних пользователей отчетности, тенденцией к унификации стандартов бухгалтерского учета, процессами цифровизации и глобализации современной экономики. В статье рассмотрена сущность понятия формата цифровой отчетности XBRL, формата витрины агрегированных учетных данных, а также процесс перехода к этим форматам. Выявлены основные преимущества внедрения вышеуказанных форматов в практику бухгалтерского учета и практику анализа отчетов для их пользователей.

Ключевые слова: *финансовая отчетность, организация, витрины агрегированных учетных данных, формат XBRL, цифровизация, глобализация.*

INTRODUCTION

The shortcomings of the modern financial reporting system and the study of the current state of information disclosure in financial statements indicates the need to develop and apply new formats of data presentation and disclosure, which, in turn,

entails changes in the reporting forms themselves. In our opinion, the process of emergence of new types of reporting can be considered as a response of the accounting system to the changing demands of users.

The country's development in a digitised economy further tightens the requirements for financial reporting due to the spread of new digital technologies and modern business trends. By improving information technologies for processing and forming reporting information, such qualitative characteristics as predictive value, confirmatory value, completeness, absence of errors, verifiability and timeliness can be significantly improved. At the same time the factor of digitalisation will not be able to improve such qualitative characteristics of financial reporting as relevance, materiality, truthful presentation, and timeliness. These characteristics depend on the accountant's professional judgement and competent actions.

In general, digitalisation significantly increases the information value of financial reporting, and in this regard, it is said that it is important to improve approaches to the formation of financial reporting in the new conditions. As an indicator of improvement, many researchers suggest the possibility of customising the user menu for each indicator in the digital form of reporting [1]. This will allow access to additional information related to determining the value of this indicator, including the calculations performed and the possibility of access to the regulatory framework that served as the basis for such calculation.

MAIN PART

The end of the 1990s led to the creation of one of the first digital formats, the XML reporting format, which is still successfully used worldwide today. Despite the digital reporting format, XML format makes it difficult for users to analyse the data due to the lack of an accessible way to visualise it directly from this format, a problem that is solved by processing with the help of certain visualisation software. This format of information presentation is not a set of tables and schemes, but contains the data for report formation and the necessary programme. According to A.E. Kovalev, the beginning of XML format application meant the separation of financial reporting data from the form and the emergence of the structure of accounting data [4].

A vivid representative of digital reporting is the XBRL format, which is considered a new format worldwide, as it is used only by some non-credit financial organisations, but there are certain prospects for application in the commercial sector. Integration of the XBRL format, in which the content of reporting is presented in the form of an array, allows processing of reporting data using a computer. Mandatory reporting in XBRL format for tax authorities, stock exchanges and statistical services

has been practised for several years in the USA and European Union countries. As part of the presentation of financial statements to external users, this format is currently used by such giants as Microsoft, Reuters, Morgan Stanley and others [2].

XBRL (extensible Business Reporting Language) is an international standard of business reporting disclosure, the purpose of which is to regulate the exchange of business and financial information [6]. Each unit of information in the XBRL format is endowed with tags whose meanings are contained in a taxonomy. A taxonomy is a “dictionary” of tags adapted to a national standard. For example, there are taxonomies of IFRS (International Financial Reporting Standards), US GAAP (Generally Accepted Accounting Principles), UK GAAP. Thus, the procedure of XBRL reporting is reduced to assigning tags from the taxonomy to the corresponding accounting data. Transformation of financial statements into this electronic format can be performed using special software or manually, which is practised only by small businesses. At the moment, according to the SEC XBRL Spy research, the most common software developments for translation of reporting into the XBRL format are the following: Rivet, IMetrix, Corefilling, Fujitsu, Simplex, Hitachi [3].

The effectiveness of integrating the XBRL standard into modern accounting practice depends on the possibility of using it to optimise the process of preparation of financial statements for accountants, collection, analysis and processing of reports for external users. The benefits of using the format can be conditionally divided for the following categories of economic entities: preparers of reports, investors and regulators [10].

A significant benefit of switching to the XBRL format for preparers of reports is the actual reduction in the time of its preparation by 15%, which is due to two factors. Firstly, the format in question provides full integration of reporting and accounting, due to which the formation of reporting becomes fully automated. Secondly, organisations can now avoid duplication of data in dozens of forms for different regulators due to full identification of data [9].

Due to the translation of reporting into the XBRL format, investors can most effectively and easily analyse the financial condition of an organisation. This advantage is associated with the fact of increased compatibility of reports of different companies: XBRL format makes it possible to process both numerical and textual information, which allows investors to compare the reporting indicators of several organisations [5].

In our opinion, the use of XBRL format for the commercial sector will avoid repeated generation of financial statements for different groups of users with different requirements to information presentation. At present, due to limited technical

capabilities and time, the business entity submits a compulsory copy of financial statements to the tax authority, as well as to its investors, owners, statistical authorities and other users. In this regard, the reporting is uninformative and irrelevant for many users.

In the conditions of development of the digital economy within the framework of application of the XBRL format it will be possible to form the desired and necessary form of reporting for users, having set up in advance in the accounting system a set of key indicators for each group of interested parties. In this way, a differentiated approach to the presentation of information to different users will be ensured. On the one hand, this will ensure confidentiality of information, on the other hand, it will eliminate the redundancy of indicators for some groups of users, and for others it will ensure the formality of data. Thus, the application of a differentiated approach to the presentation of information will make it possible to limit access to insider information. The current presentation format of financial statements and its future presentation format

Sufficiently detailed financial statements will be submitted to the State Information Resource of Accounting (Financial) Statements (SIRAS). To reduce the labour intensity of the accounting process, the detailing of information for different groups of users can be carried out by levels of aggregation. For example, the item “Inventories” in the context of types of tangible assets is unlikely to be useful for tax authorities, but for investors, the owner and top management of the company can be essential information for decision-making. For such users of financial statements as counterparties and tax authorities, information on fixed assets in aggregated form will be sufficient, while for investors it will matter what objects are included in fixed assets and what their physical and moral depreciation is.

Marina Durovic, Ana Rep and Nikolina Dechman note that information is considered useful if it is relevant to the decision maker. Financial reports presented in XBRL format contain interactive tags and allow the user or decision maker to easily find relevant information [7]. Thus, the ad hoc disaggregation of financial statements for specific groups of users will maximise the impact of their decision making.

The next stage in the development of accounting reporting is the form of an aggregated accounting data mart (AADM). The concept of data mart was developed by Forrester Research in 1991. Nowadays, data mart is an integral part of decision support systems (DSS) and BI (Business Intelligence) in modern large companies.

In its original version, data mart is a set of thematic databases containing information related to certain aspects of an organisation's business. The peculiarity of the accounting data mart transferred as reporting (accounting data) is that it should

not be highly specialised. Its difference from the repository will consist in aggregation of all accounting information, aggregation of data to the level beyond which they cease to be classified as trade secrets.

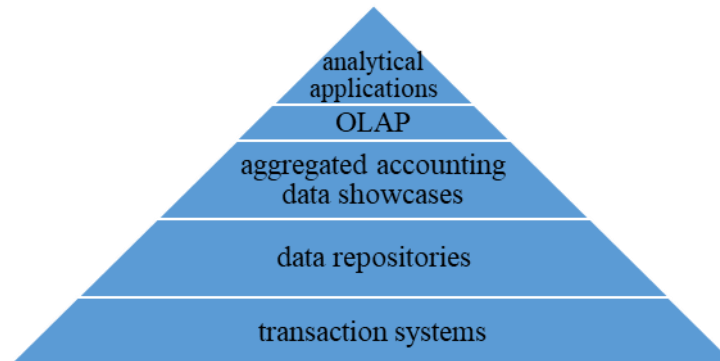

Fig.1. Reporting data as a development of the fourth generation of accounting reporting

As a result, at the fourth stage of development, reporting will be an integral element of the analytical pyramid of economic information already nowadays used to improve the validity of managerial decisions.

In this pyramid (Fig. 1) the level of the analytical pyramid, following AADM, is occupied by OLAP-systems. OLAP-systems provide solution of many analytical tasks, for example, analysis of key performance indicators, marketing, financial and economic analysis, scenario analysis, modelling, forecasting, etc. The peculiarity of OLAP-systems consists in multidimensional data storage. This gives the user the opportunity to build operational non-regulated queries to the data of AADM, using a number of analytical directions. The OLAP user operates with familiar economic categories and concepts, which greatly simplifies the work with data. AADM together with OLAP form a multidimensional model of financial reporting.

When using a multidimensional model of financial reporting, the traditional approach of forming reports in accordance with the ideas about information requests of groups of users of reporting information differing in specific information requests loses its relevance. The history of recent financial crises shows that in order to obtain reliable conclusions it is necessary to study the organisation from a variety of angles. In this respect, information segregation poses a significant threat. In addition, “...the current business climate is so dynamic that corporate users now recognise their information requests from 3-6 months ago as irrelevant...” [8].

It is probably worth paying attention to the general permissive principle of providing financial information when forming the AADM: “Everything that is not prohibited is allowed”, instead of the current permissive principle. It is expected that the amount of information included in the AADM will be much larger than what is currently presented in the reports. This volume of information will allow the user to

assess the financial position and financial and economic activities of the organisation from different angles. The construction of AADM is based on the division of all available accounting information into that which is a commercial secret and information that should be made available to a wide range of interested users.

At this point in time, the XBRL framework is actively developing a means of communicating multidimensional data, but ultimately this is not necessary. If the accounting information system is to be highly organised on the basis of a multidimensional data model, there is no need for its intermediate conversion to XBRL format only at the data transfer stage. It is much easier and more logical not to convert data from a multidimensional database structure to XBRL, transfer it in XBRL format and then do the reverse conversion to a multidimensional database structure, but immediately provide the end user with access to aggregated accounting data.

The structure and basic aggregates used in AADM should be standardised in the same way as XBRL taxonomies are now formed, but not within the framework of the activities of one specialised international consortium alone, but with the active participation of the International Accounting Standards Committee. At least the basic data set of the AADM should be standardised within the framework of international and national standards. It is assumed that the structure of the AADM will remain unchanged over a relatively long time horizon. The very process of forming the AADM for the reporting period of a particular economic entity will be an automated standardised algorithm, hence, the quality of information contained in the AADM will be determined mainly by the work of the system of registration of facts of economic life at the levels of transactional systems and data warehouses. Therefore, the international standardisation process in accounting will return to its original task of developing the accounting mechanism (IAS), instead of the currently implemented task of reporting (IFRS).

The use of a multidimensional data model assumes that the data set included in the SAI will be stable and will not change over long periods of time. This should eliminate the current practice of constant changes in reporting.

CONCLUSION

The application of new information technologies, including in the field of accounting, exacerbates the need to address the issue of commercial secrecy as the most important parity between the interests of society and the economic entity, taking into account new conditions.

REFERENCES

1. Дружиловская Т.Ю. Модернизация финансовой отчетности организаций в условиях цифровой экономики / Т.Ю. Дружиловская, Э.С. Дружиловская // Учет. Анализ. Аудит. – 2019. – № 6 (1). – С. 55-59.
2. Гордова М.А. Методика гармонизации бухгалтерского учета государств членов Евразийского экономического союза в условиях цифровой экономики // Интернет-журнал «Науковедение». – 2017. – Т. 9, № 5 [Электронный ресурс] URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/83EVN517.pdf/>
3. Калабихина, И.Е., Досиков, В.С., Волошин, Д.А. Внутренние заинтересованные пользователи финансовой и интегрированной отчетности российских компаний // Проблемы рыночной экономики. – № 4. – С. 18-27
4. Ковалев А.Е. Концепция интерактивной бухгалтерской отчетности // Учет и контроль. – 2019. – № 5 [Электронный ресурс] URL: https://gaap.ru/articles/Kontseptsiya_interaktivnoy_bukhgalterskoy_otchetnosti/
5. Морозова, Т. В., Сафонова, Э.Г., Калачева, О.Н. Оценка влияния на таксономию МСФО-отчетности формата XBRL// Азимут научных исследований: экономика и управление. - 2018. – № 2 (23). – С. 237-241.
6. Нестерова, Д.А. Стандарт XBRL: перспективы перехода для российских компаний // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2018. – № 4. - С. 184-188.
7. Ismanov I.N., Teshabayev D.B. Problems of accounting in small business and private entrepreneurship entities in accordance with the International Financial Reporting Standards (IFRS). // American Journal of Economics and Business Management. – ISSN 2576-5973 (online), Published by “Global Research Network LLC” under Volume: 6 Issue: 5, 2023. – Pp. 241-245.
8. Durovich M. Towards full digitization of the financial reporting - overview of the financial reporting languages / M. Durovich, A. Rep, N. Dečman // 12th International Odyssey Conference on Economics and Business At: Šibenik, Croatia, 2021. – Pp. 55-70.
9. Gartner: Data mart promises don't add up; Gartner [Электронный ресурс]. - URL: <https://adtmag.com/articles/2003/04/02/gartner-data-mart-promises-dont-add-up.aspx>
10. XBRL в России: от таксономий к онтологиям// [Электронный ресурс] URL: <https://bosfera.ru/bo/xbrl-v-rossii-ot-taksonomiy-k-ontologiyam>
11. XBRL financial statements // [Электронный ресурс] URL: <https://ir.thomsonreuters.com/financial-information/sec-filings/xbrl-financial-statements>

BIOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

p.f.f.d.(PhD) M.N.Ataqulova.,

Navoiy davlat pedagogika instituti Tabiiy fanlar fakulteti

manzuraataqulova98@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Biologiya fanlarini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish va uning ahamiyati to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *biologiya, ta'lim, pedagogika, interfaol metodlar, innovatsiya, tarbiya, kreativ topshiriqlar, dars, darsdan tashqari mashg'ulotlar.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье представлена информация об использовании интерактивных методов и их значении в преподавании биологических наук.

Ключевые слова: *биология, обучение, педагогика, интерактивные методы, инновации, обучение, творческие задания, урок, внеклассная работа.*

ABSTRACT

This article provides information on the use of interactive methods and their importance in teaching biological sciences.

Keywords: *biology, education, pedagogy, interactive methods, innovations, education, creative tasks, lesson, extracurricular activities.*

KIIRISH

Hozirgi kunda o'quvchilar, talabalar, tinglovchilar aqliy ta'limini rivojlantirish uchun ta'lim va tarbiya birligiga beriladigan bilimning ilmiy bo'lishi, bilimning sistemali va izchil bo'lishi barobarida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishga erishilmoqda.

Biologiya fanlarini o'qitishda tizimida pedagogik faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilarning oldidagi muhim vazifalardan biri o'quvchilarning fan asoslarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish asnosida ularning barkamolligini ta'minlash sanaladi. Ushbu muammolarni hal etishda innovasion texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Innovasion texnologiyalaridan foydalanilgan darslar axborotlarga boy, ko'rgazmali, interfaol bo'lib, vaqtdan unumli foydalanish, har bir o'quvchining o'z tempiraminti bo'yicha bilim olish, o'qituvchida esa, o'quvchilar bilan tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan ta'limni amalga oshirish imkoniyati vujudga keladi, shu bilan bir qatorda o'qitishda natijalarini nazorat qilish va baholash uchun zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Respublikamizda ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish masalari yuzasidan bir qator olimlarimiz ishlarida, jumladan I.T.Azimov, A.K.Raximov, J.O.Tolipova, N.J.Toshmanov, M.S.Usmonova, G.S.Ergasheva, N.Karimova, M.G'.Boratova va boshqalar ishlarida o'z aksini topgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Biologiya fanlarini o'qitishdatizimida tashkil etiladigan o'qitish jarayonining samaradorligini oshirish yuzasidan qabul qilingan me'yoriy hujjatlarda pedagogik va axborot texnologiyalaridan uyg'un foydalanish muhim vazifa sifatida belgilangan. Darhaqiqat, axborotlar globallashtirilgan davrda ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitish samaradorligini oshirish ham dolzarb muammo sanaladi.

Biologiya fanlarini o'qitishdatizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari asosida, turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi ta'lim turlarini o'z ichiga oladi:

- maktabgacha ta'lim;
- umumiy o'rta ta'lim;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
- oliy ta'lim;
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- maktabdan tashqari ta'lim.

Biologik ta'limning roli insoniyat hayotida katta ahamiyatga ega. Biologiya o'qituvchi biologik bilimlarning har bir inson hayoti va mehnatidagi rolini chuqur anglashi, bunga ishonch hosil qilishi lozim, bu shunday ishonchni o'quvchilarda tarbiyalash uchun zarurdir.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Oliy ta'lim muassasalari talabalarning kelajakda bilim olishida, kasb tanlashida, hayotda o'z o'rnini topishida, hamda maktab va oliy ta'limdagi faoliyatida ham katta o'rin tutadi. Bu boradagi masalalar hozirgi kunda o'quvchi yoshlarni xalqaro PIRL, PIZA kabi baholash dasturlari asosida baholash jarayonida yoki ishtirokidagi kuzatuvlarda ham namoyon bo'lib qolmoqda.

Barchamizga ma'lumki PIRL xalqaro baholash dasturi asosida yuqori o'rinni Rossiya davlati egallab kelmoqda, ushbu ma'lumot yuzasidan Rossiyadagi ayrim maktablarda yuqori natijaga erishgan o'quvchilarni erishgan yutug'i taxlil qilinganida ularning 90%i 3-5 yoshidan maktabgacha ta'lim muassasasiga borgan bolalar bo'lib chiqqan. Bundan tashqari bu yoshdagi bolalarda oilada kitobga qiziqtirish, muntazam kitob o'qib berish holatlari ham yaxshi yo'lga qo'yilgani ma'lum bo'ldi. Shu nuqtai

nazardan biz ham ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etishda birinchidan maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni ertaroq (2-3) yoshdan jalb etishimiz, ikkinchidan esa maktabgacha muassasalarida ta'lim sifatini ham oshirishimiz muhim sanaladi.

Shu nuqtai nazardan maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiiy fanlarni o'qitishda tabiatga tegishli bo'lgan qiziqarli topshiriqlar, rolli o'yinlar, o'yin mashqlari, kreativ topshiriqlar berish orqali ham o'quv mashg'ulotlarni qiziqarli tarzda tashkil etish lozim.

Hozirgi vaqtda ta'limdagi yangi innovatsion texnologiyalardan, interfaol metodlardan kreativ yondashuv asosida foydalanish ta'limning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi.

Kreativ topshiriqlar bolalar diqqatini jamlashda, tasavvurini boyitishda, fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda va o'quv jarayonlariga bo'lgan qiziqishlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, bunda tabiatga oid turlicha noodatiy rasmlarni nomlash, chizish, tasvirlash kabi yoki qiziqarli savollar berish orqali ham tashkil etish mumkin: masalan;

Dunyoda yo'q hayvonni rasmini chizib keling.,

o'zingizni qaysi gulga yoki daraxtga uxshatasiz va nima uchun?

o'zingizni qaysi gulga uxshatsangiz usha gulni rasmini chizib keling.,

Siz gumbak ichidagi qurtsiz, his hayajoningizni yozib keling.,

Siz bir kunlik kapalaksiz, tasavvuringizni yozib keling kabi topshiriqlar berish maqsadga muvofiqdir.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, maktabgacha ta'lim muassasasida bolalarga dars jarayonlarida muvaffaqiyatli ish olib borishining birinchi sharti shuki, tarbiyalovchi ta'lim jarayoni ishonchga asoslanadi, bunda biologiya o'qituvchisi uziningning kasbiy mahoratini namoyon qilishi ya'ni o'quvchilarga har bir inson tabiatni o'rganish zarurligini singdirishi lozim, bu uchun esa yuqori saviyadagi bilim va mustahkam irodani talab etadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida esa dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarni olib borishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonidagi uzviylikni rivojlantirishda muhim sanaladi.

Biologiya fanlarini o'qitishda bir qator interfaol metodlardan – “Asiment”, “keys stadi”, “Aqliy hujum”, “Insert” va “organayzerli” hamda “enerjayzerli” metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz[5].

Ayniqsa o'quvchi – yoshlarning aqliy qobiliyatini oshirishda muammoli ta'lim texnologiyasi ahamiyatlidir. masalan, “Aqliy hujum” metodidan foydalanish jarayonida masalan, botanika darslarida “Novda mavzusini” o'tishda o'quvchilarga quyidagicha aqliy hujum savolini berishimiz mumkin;

- Terak daraxtini barchamiz bilamiz va ko'rganmiz. Terakning bo'yi 20-30 metrcha keladigan baland bo'yli daraxtdir. Lekin terak bo'yi baland bo'lsada undan ko'pincha qurilish material sifatida foydalanilmaydi, xush, unda nima uchun terak qishloqlarimizda juda ko'p ekiladi? O'quvchilar maktabgacha ta'lim muassasalarida o'rgangan va bilimlari va tasavvurlari asosida ushbu muammoli savollarga turlicha javob beradilar, ya'ni terakning bir qator boshqa foydali xususiyatlarini ham sanab o'tadilar.

Boshlang'ich ta'limdan o'rta ta'limga o'tgach Tabiiy fanlar darslarida yanada murakkabroq muammoli savollar, masalan munozarali darslar tashkil etish yoki keys-stadi savollari berish orqali ularning fikrlash qobiliyatlarini yanada rivojlantirish mumkin.

1.Keys savoli: Abdulla gazetada mog'orlangan qo'ziqorinlardan qizilmiya olinishini o'qidi va qiziqib qoldi, agar bu zamburug' bo'lsa ular o'rmonda o'sadi, demak biz uni o'rmondan izlashimiz kerak deb o'yladi va o'rtoqlariga ham bu haqida so'zlab berdi. Keyin ular o'rmonga borib mog'or zamburug'ini izlashdi. lekin ikki soat o'tsa ham hech qanday mog'or topilmadi.

1-rasm. Mog'or zamburug'ining tuzilishi

Savol. Aytingchi o'quvchilar, bolalar mog'or zamburug'ini qayerdan izlashlari kerak edi?

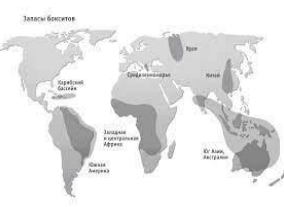
Umumta'lim maktablarida biologiya fanlarini(8-sinfda) odam va uning salomatligi darslarida o'quvchilarga keys topshiriqlar berish ham o'quvchilarning boshlang'ich ta'limda olgan bilimlarini rivojlantirishda hamda noanaviy darslar tashkil qilishda muhim sanaladi.

2.Keys savoli: Nima uchun *Golovin-Sivtsev* jadvalida aynan quyidagi harflardan foydalanilgan? (2-rasm)

2-rasm. O'qituvchi uchun javob: Chunki bu harflarni eni va buyi bir xil va ular so'z yasashda ishlatilmaydi.

Umumta'lim maktablarida biologiya fanlarini o'rganish o'quvchi yoshlarni tabiatga nisbatan mehr va muxabbatni oshirishda, tabiiy borliq insoniyatning barcha moddiy va ma'naviy boyliklarining manbai ekanligini his qilish imkoniyatlarini beradi. Bundan tashqari maktabda biologiya kursini o'rganishni to'g'ri yo'lga qo'yilganda u maktabni tamomlab chiqqandan keyin ham mustaqil ravishda ma'lumot olish yo'li bilan bilimlarni tinmay yangilab borish ehtiyojini tug'diradi va rivojlantiradi.

“Bog`lang” metodi

• Namuna sifatida quyidagi topshiriq bilan ham tanishtirib o'tamiz. **Qo'yidagi rasmdagi bog'liqlikni toping)**

Ko'rinib turibdiki topshiriqdagi rasmlar bir qarashda umuman bog'liqligi yuq, ammo mantiqiy fikrlab uylab ko'riladigan bo'lsa, rasmdagi xarita topshiriqni javobini topishdagi kalit hisoblanadi, ya'ni xaritada dunyo miqiyosida joylashgan alyuminiy zavodlari

tasvirlangan, qolgan rasmlarda esa, allyuminiy zavodidan chiqadigan zaharli moddalarni inson organizmiga va tabiatga bo'lgan ta'siri natijalari aks ettirilgan.

XULOSA

O'qituvchi - talaba bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi va shu bilan birga biologik ta'lim jarayonida ham butun yosh avlodni tabiatga to'g'ri munosabatda bo'lishga olib keladi, unga nisbatan uzini tarbiyalaydi, tabiatning chiroyini idrok etishdan tashqari uni muhofaza qilish, asrash, tabiat boyliklarini o'z qo'llari bilan yaratish va ko'paytirishga o'rgatadi, zamonaviy texnologiyalar, ularni egallayotgan bilimlarni o'zlari izlab topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlari, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi[4].

Biologiya fanlarini o'qitishda yangicha innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish ta'limning asosiy jihatlaridan biridir, xususan interfaol metodlar – keys stadi, insert, baliq skeliti, bumerang kabi bir qator metodlar dars jarayonini noananaviy tarzda tashkil etishda samarali o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. J.O.Tolipova “Biologiyani o’qitishda innovatsion texnologiyalar” Pedagogika oliy o’quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - “Cho’lpon” – 2011 y.
2. Abduquddusov O.A.Kasbiy kompetentsiyani shakllantirishda o’quv maliyotining o’rni. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. Toshkent 2016 yil 30-b
3. Uzluksiz ta’lim tizimida biologik ta’limning roli. Nasirova Sh. “PEDAGOGS” international research journal maqola ISSN: 2181-4027_SJIF: 4.995
4. Nematovna A. M., Baxodirovna M. F. THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING STUDENTS'CREATIVE THINKING IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES //International Journal of Advance Scientific Research. – 2023. – T. 3. – №. 09. – C. 170-174.
5. Bekpulatugli, Kulmamatov Bunyod. "THE WORLD OF PLANTS AND ITS PROTECTION IN UZBEKISTAN." *Frontline Social Sciences and History Journal* 3.05 (2023): 71-75.
6. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti’s (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
7. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
8. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(3), 144-149.
9. Malikova, A. R. "METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.1 (2023): 798-800.
10. Muhabbat, R., & Mohinur, Q. (2020). Biologiya fanini oqitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. *Science and Education*, 1(3), 550-553.
11. Ibodova, M. N. (2023). AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI. *Sharq uyg'onishi: Innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar* , 3 (4-2), 125-131.

KIBERMAKONDAGI AXBOROT XURUJLARIGA QARSHI KURASHISHDA YOSHLARNING O'RNI

Odinayeva Gulshoda Shavkatovna

Termiz muhandislik- texnologiya instituti

Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi Kibermakondagi axborot hurujlariga qarshi kurashishda yoshlarning o'rni qanchalar muhim ekanligi haqida batafsil to'xtab o'tilgan. Shuningdek bugungi axborot asrida yoshlarning nimalarga jiddiy e'tibor qaratishlari, mafkuraviy imunitet shakillantirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'z: *Kibermakon, ijtimoiy tarmoq, ekstremizm, axborotning himoyasi, ommaviy madaniyat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматривается, насколько важна роль молодежи в борьбе с информационными атаками в современном киберпространстве. Также в сегодняшний информационный век, на что молодежь обращает серьезное внимание, анализируются вопросы формирования идеологического иммунитета.

Ключевые слова: *Киберпространство, социальная сеть, экстремизм, защита информации, общественная культура.*

KIRISH

Takidlash joizki, bugungi kunda global o'zgarishlar ta'sir qilmagan biror bir sohani topish mushkul. Shubhasiz, bu jarayonning insonlar orasidagi muloqotning kuchayib ketishiga, qo'shayotgan hissasi haqida yetarli darajada dalillar bor. Ayni paytda bugungi dunyoni ommaviy axborot vositalarisiz, ya'ni ijtimoiy tarmog'larisiz tasavvur etish qiyin, zero hayotimizning bir qismiga aylanib ulgurdi desak, adashmagan bo'lamiz. O'tgan asrlarda internet, OAV haqida, virtual muloqot haqida tasavvurga ega bo'lmagan odamlar bugun muloqotning eng oson yo'liga o'tishdi. Bu muloqotning afzalligi shundan iboratki, u hech qanday masofa bilmaydi. Shu bois, onlayn muloqotni joy, muhit va boshqa sub'ektiv jihatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Uning muhim jihati, onlayn muloqotda nafaqat suhbatlashish, balki, har qanday savolga javob topish, turli ma'lumotlar almashish, nimadir sotish va sotib olish, turli xorijiy tillarni o'rganish, qiziqarli filmlarni tomosha qilish, hattoki pul ishlash uchun ham imkoniyatlar mavjud. Lekin tanganing ikki tarafi mavjud. Quyidagi maqolada

internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlarning keltirishi mumkin bo'lgan xavf-xatari to'g'risida so'z yuritamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kibermakon-kompyuter tarmoqlari orqali amalga oshiriladigan muloqot maydoniga nisbatan ishlatiladigan tushunchadir. Ijtimoiy tarmoq esa bu qiziqishlari o'xshash yoki oflayn aloqaga ega bo'lgan odamlar o'rtasida muloqot qilish, tanishish, ijtimoiy munosabatlar yaratish uchun, shuningdek, ko'ngilochar (musiqa va filmlar) va ish maqsadlarida ishlatiladigan onlayn platforma.

Aytish mumkinki, bugungi kunda mashhur bo'lgan ijtimoiy tarmoqlarda o'z sahifasiga ega bo'lmagan insonni topib bo'lmaydi, bu holatni yuqori darajasini ayniqsa yoshlar orasida ko'rish mumkin. Bugungi axborotlashgan jamiyat yoshlari, jumladan mamlakatimizda o'sib kelayotgan yosh avlod asosiy vaqtining taxminan 50% foizini virtual muloqotga ajratmoqda. Chunki, bugungi yoshlar o'z hayotini, ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur eta olmaydilar.

Bugungi kunda dunyoda internet foydalanuvchilari 2,8 milliarddan ko'p bo'lib, jumladan Xitoyda 500 million, Rossiyada 50 million, O'zbekistonda 10,5 milliondan ortiq foydalanuvchilar ro'yxatda bor va ijobiy yoki salbiy mazmundagi axborotlarni global tarmoqqa chiqishi uchun bir soniya yetarli. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlardagi mafkuraviy tahdidlarga e'tibor qaratganda quyidagi axborotga duch kelamiz: «Mutaxassislarning qayd etishicha, «IShID», «Al-qoida» kabi terrorchi tashkilotlar o'z targ'ibotining 99 foizini internet orqali amalga oshiradi. Terrorchilar o'zlariga tegishli veb-sahifa va ijtimoiy tarmoqlarda «shahidlik», «jihod», «hijrat», «takfir», «xalifalik» kabi tushunchalarni buzib talqin qilish natijasida juda ko'p yoshlar to'g'ri yo'ldan adashib ketayotganini aytish muhim. Bugungi kunda terrorchi g'oyalarni targ'ib qiladigan 1100 dan ortiq internet saytlari aniqlangan»⁹⁴. Bu esa bizni oldimizga yoshlarimizni ongini ana o'shanday kuchlar egallab olmasdan ilgari band qilish majburiyatini yuklaydi.

Ekstremizm(lotincha— o'ta, keskin degan ma'nolarni anglatadi) — siyosatda va mafkurada ashaddiy, favqulodda harakat va qarashlarga asoslanib faoliyat yuritish. Ekstremizmning siyosiy va diniy ko'rinishlari yaqqol ajralib turadi, ular zo'rlik yoki zo'rlik ishlatishga davat qilish. Ekstremistik kuchlar o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun OAVdan keng foydalanish, puxta ishlangan strategiya asosida virtual jamoalar tuzishga internet tizimini ijtimoiy tarmog'i orqali turli tillarda targ'ibot olib borishga harakat qilmoqdalar. Deylik, yirik terroristiki tashkilotlar o'z jamoalariga faol tarzda

⁹⁴ Tulepov A. Internet tahdidlardan himoya. T.:»Movarounnahr» 2015. B-15

ijtimoiy tarmoqlar orqali, asosan, 17- 35 yosh oralig'ida bo'lgan kishilarni qo'shib olmoqda. Bunda psixologik ta'sir samaradorligini yanada oshirish maqsadida ijtimoiy tarmoq a'zolarining sahifalari, sharh va izohlar hamda olib borilayotgan suhbat qo'yilayotgan rasmlar, suhbat va mavzularni puxta o'rganadi va shu asosida "nishon"ga olingan shaxsga mavzuga oid materiallar internetning "Facebook", "Vkontakte", "Telegram", "Odnoklassniki", "Vkontakte", "Viber", "Instagram", "WhatsApp" va "Twitter" kabi keng auditoriyaga ega bo'lgan ijtimoiy tarmoqlar orqali jo'natiladi va o'zaro aloqa yo'lga qo'yiladi.

Bunday holatlarning tobora ommalashuvi ayniqsa, fuqarolarni xususan yoshlarni ongida turli ko'rinishdagi buzg'unchi «fatvo»larning berib borilishi muammoning naqadar jiddiy ekanini ko'rsatadi. Chunki yoshlar katta kuch hisoblanib, ularni endi ongiga nimani singdirilsa, o'sha xotiraga muhrlanadi. Radikal oqimlar, shuning uchun ham aynan yoshlarni, o'z tuzog'iga ilintirishga harakat qiladilar. Zero yoshlardagi qiziqqonlik, ishonuvchanlik, kuch- g'ayrat ularning maqsadini amalga oshirish uchun ahamiyatga ega.

Axborot xavfsizligi- axborotni ruxsatsiz kirish, foydalanish, oshkor qilish, buzish, o'zgartirish, tadqiq qilish, yozib olish yoki yo'q qilishning oldini olish amaliyotidir. Ushbu universal kontseptsiya ma'lumotlar qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar (masalan, elektron yoki, jismoniy) amal qiladi. Axborot xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadi ma'lumotlarning konfidensialligi, yaxlitligi va mavjudligini muvozanatli, qo'llashning maqsadga muvofiqligini hisobga olgan holda va tashkilot faoliyatiga hech qanday zarar yetkazmasdan himoya qilishdir. Ma'naviy tahdidlar- hayotning hali oq-u qorasini yaxshi bilmagan, hayotiy tajribasi kam bo'lgan yoshlar va kelajak avlodlarimiz uchun internet tizimidagi manbasiga aylandi. Axborot xuruji, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarimizning kelgusi kamolotiga zarar yetkazuvchi ko'pgina ma'naviy tahdidlarni vujudga keltirdi. Ulardan:

- Noqonuniy oqimlar sonining ko'payib borishi, muqaddas dinimizni niqob qilib, o'zlarining g'arazli maqsadlariga erishish yo'lida internet tizimining ijtimoiy tarmog'idan foydalanayotgani natijasida yoshlarimiz bilib- bilmay ularga qo'shib bormoqda.

- Yoshlarimiz nazarida oilaning muqaddas dargoh ekanligi, turli tanishuv sahifalari va ijtimoiy tarmoqlarda o'zbek xalqining madaniyati, ma'naviyati va ma'rifatiga tahdid soladigan behayo va pornografik mazmundagi materiallarning ko'payishi natijasida unutilmoqda.

“Ommaviy madaniyat” targ'ibotchilari internet tizimining ijtimoiy tarmog'i imkoniyatlaridan foydalanib, o'zlarining g'ayriinsoniy maqsadlariga erishmoqda⁹⁵.

⁹⁵ O.Musurmonqulov, O.Musurmonqulova «Axborot asrida yoshlar dunyoqarashi: nazariya va amaliyot

Yoshlar tomonidan qabul qilinayotgan, ijtimoiy tarmoqda tarqatilayotgan, yot g'oyalar va axborotlar, dunyodagi barcha mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Ma'naviyatimizga tajovuz qilishga urinayotgan g'arazli kuchlarga, yoshlar ongi, qalbi va ichki dunyosini egallashga qaratilgan har qanday xatti-harakatlardan hamisha ogoh turishimiz kerak. Shunda bizni hech kim va hech narsa o'z tanlagan yo'limizdan ortga qaytara olmaydi hamda biz ko'zlagan ulug'vor maqsadimizga yetamiz albatta.

Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatning ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz zarur bo'lsa, biz mamlakatimiz suvereniteti va mustaqilligiga, xalqimizning tinch va osuda hayotiga tahdid soladigan har qanday urinishlarga qarshi keskin zarba berishga qodirmiz»⁹⁶. Ushbu so'zi bilan prezidentimiz Sh. Mirziyoyev yoshlarimizga e'tiborini yaqqol ko'rsatib berdi.

Buning uchun esa jamiyat hayotining modernizatsiyalashish sharoitida jamiyatda ma'naviy sohada quyidagi vazifalarni bajarishimiz lozim:

1. Yoshlarimizni ma'naviy yangilanish va islohotlar jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish:

2. Turli qarash va fikrga ega bo'lgan yoshlarning o'ziga xos orzu-intilishlarini uyg'unlashtiruvchi g'oyalar Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, yagona Vatan tuyg'usi, adolat - qonun ustuvorligida, xalq roziligi, jaholatga qarshi ma'rifat, innovatsion taraqqiyotni ta'minlash barcha yurtdoshlarimiz uchun muqaddas maqsadga aylanishiga erishish, milliy hamjihatlikni yanada mustahkamlash:

3. Ota-bobolarimiz dinining gumanistik mohiyatini keng jamoatchilikka tushuntirish borasidagi ishlarni davom ettirish.

Buning uchun, avvalo:

4. Ommaviy axborot vositalarida milliy ma'naviyatimiz aks etgan ko'rsatuvlar, seriallar, kino va badiiy filmlar namoyishini omma e'tiboriga taqdim qilish:

5. Internet tizimidan foydalangan holda milliy saytlar ko'paytirish hamda yoshlarbop ruknlarni ochish va ular orqali milliy g'oyalarni singdirib borishni ta'minlash:

mavzuidagi» Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami T.: O'zDJTU 2013 yil, B-11-12.

⁹⁶ Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -T., O'zbekiston: NMIU, 2016. B-11.

6. Jamiyatda ma'naviyatni takomillashtirish mavzuida ilmiy loyihalar joriy etish hamda qonun ustuvorligini ta'minlash zarurdir⁹⁷.

Bugungi kunda eng muhim vazifa - dunyoda g'oyaviy va informatsion xurujlar, turli mafkuraviy tahdidlar avj olayotgan paytda yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ularning tafakkurida sog'lom dunyoqarash asoslarini shakllantirish hisoblanadi fikrimizcha. Ta'kidlash joizki, bunday tahlikali va murakkab davrda ma'naviy – ma'rifiy ishlarni zamon talablari asosida tashkil qilish, quyidagilarga bog'liq hisoblanadi: dunyoda yuz berayotgan voqealarga daxldorlik hissini oshirish, yoshlarni turli xil mafkuraviy xurujlardan himoya qilib, diniy ekstremizm va terrorizm yoshlarimizning hayotga ongli munosabatini shakllantirish, g'animlarning g'arazli urinishlari nimaga qaratilganligini har tomonlama anglash hamda jamoatchilikka yetkazish, vatanimiz mustaqilligi, tinch va osoyishta hayotiga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan tajovuzlarga qarshi kurashish, yoshlarga yurtimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy targ'ibot va mafkuraviy jarayonlarni hamda ijobiy natijalarini tushuntirish, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning «Ma'naviyat va ma'rifat ishini vatanparvarlik ishi, vijdon ishi» ekanligi to'g'risidagi qarashlarining har bir fuqaroga mazmun-mohiyatini, xususan, yoshlar ongi, qalbi va ichki dunyosiga singdirish zarurligi hususida so'z yuritganlar.

Dunyo aholisining 90 % dan ortig'ida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish imkoniga ega. Foydalanayotganlar soni esa hayratlanarli. «Facebook» ijtimoiy tarmog'idan o'zidan 1,5 milliarddan ortiq kishi foydalanadi. Rus olimi I.N.Panarinning ta'kidlashicha, har kuni 936 milliondan ortiq foydalanuvchi «Facebook» ijtimoiy tarmog'idan foydalanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, internetdan foydalanuvchilar sonining 51 % foizi bir oyda bir marta tarmoqqa kiradi, bir kun davomida facebookda foydalanuvchining bo'lish vaqti 21 daqiqa ekan. Kanadada facebookdan eng faol foydalanuvchilar yashaydi. 253 million kishidan ortiqrog'i Osiyolik foydalanuvchilardir. Facebookka kirish ma'lumotlarga ko'ra, Xitoyda ta'qiqlanmaganda, foydalanuvchular soni bundan ham ko'p bo'lishi mumkin edi. Mashhurligi bo'yicha ikkinchi o'rinda «Google»ga tegishli video-xosting xizmati turadi. Bir oyda saytdan 1,3 milliarddan ortiq kishi foydalanadi. Bir oyda internet foydalanuvchilari saytda joylashtirilgan videolarni ko'rish uchun 6 milliard soatdan ko'proq vaqtni sarflashar ekan. Hisob-kitoblarga ko'ra mutaxassislar insonlarning ijtimoiy tarmoqda sarflaydigan minimal vaqti 3 soatni tashkil etar ekan. Bir qarashda kishini xavotirga soladigan hech narsa yo'qdek.

⁹⁷ Berdaliyev N.Sh. «Globallashuv sharoitida axborot tahdidlariga qarshi kurashishning zamonaviy texnologiyalarini yaratish muammolari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari T.: «Fan va texnologiya» 2020 yil, B-130.

Uch soat mobaynida inson turli hududlarda yashaydigan yaqinlari, tanishlari, qarindoshlari bilan muloqot qilmoqda, bunda nima sun'iylik bor deb o'ylash mumkin. Ushbu muloqot jarayonlarining ijobiy tomonlarini inkor etib bo'lmaydi, albatta. Ammo, ijtimoiy tarmoqlarda faqat ezgu niyatni ko'zlagan insonlar o'tirmasligini o'nlab misollar bilan asoslash mumkin. Yoshlar bunday holatga ko'proq yolg'iz qolish istagi kuchayganida namoyon bo'ladi. «Ko'k kit» o'yini ham tarmoqlarda mashhur bo'lib, u ham yolg'izlikni, jamoaviy munosabatlardan qochishni targ'ib qilib, oxir-oqibat yoshlarni o'z joniga qasd qilishga yetaklovchi jihatlarni oshkor qiladi. 2015 yildan boshlab bu haqidagi dastlabki shov-shuvlar boshlangan. «Ko'k kit», «Tinch uy», «f58», «f57» kabi «o'lim guruhleri» haqida turli fakt va ma'lumotlar internetda bor: «Ko'k kit»ni 18 yoshga to'lmagan, mustaqil fikri, qiziqqan mashg'uloti yo'q o'smirlar «Ko'k kit»ga qiziqish bildirgan. Boshida qiziq va oson, topshiriqlar berib o'smirning ichiga kirib oladi. Keyinchalik ko'k kitning suratini tanasiga tig' bilan chizdirib, bitta kuyni 3 kun tinimsiz tinglab, topshiriqlarni bajargan o'smirlarni maqtab, tabriklaydi. Va nihoyat 50 kunda so'nggi – 50 topshiriq (suiqasd)ni bajartirib, uni videoga olishni o'rgatuvchi o'lim o'yini, deyiladi⁹⁸.

Birinchidan, bu tahdid 18 ga to'lmagan yoshlarni, o'smirlarni o'z nishoniga olgan bo'lib, yoshlarni biz bu kabi tahdidlardan xabardor qilishimiz kerak:

Ikkinchidan, esa yoshlarning qiziqishlarini bo'sh vaqtini va ixtiyorini egallashga yo'naltirilgan. Shuning uchun, yosh-avlodni bo'sh vaqtini samarali o'tkazishlariga zamin yaratishimiz lozim. O'smirlar o'z bo'sh vaqtini til o'rganishga, sport yoki boshqa yoqtirgan mashg'ulotlari bilan birga, targ'ibot guruhlarini shakllantirish masalasiga e'tibor qaratish kerak. Shundagina o'smir-yoshlariga hech qanday tashqi kuchlarning ta'siri bo'lmaydi deb o'ylayman.

Uchinchidan, ularni o'z qo'l-oyoqlaridan foydalanib, g'oyaviy qul qilib, qurbon qilmoqchi. Shuning uchun, yoshlarning mafkuraviy immunitetni mustahkamlash uchun targ'ibot ishlarini o'tkazib borishimiz kerak:

To'rtinchidan, bular taraqqiyot strategiyasiga, ota-onalar, ustozlar, yoshlarga oid davlat siyosatiga, yoshlar maqsadlariga qarama-qarshi hisoblanadi. Shu sababdan bu tarbiya subektlarini bir nuqtaga jamlash shuningdek, mahallalarda, umumiy o'rta ta'lim maktablarida ma'naviy tanlovlar, tadbirlar treninglar, hamda targ'ibot ishlarini ta'sirchanligini ta'minlash uchun, zamonaviy informatsion va kompyuter texnologiyalarini samarali joriy qilishga qaratilgan samarali usullarni ishlab chiqish zarur hisoblanadi:

⁹⁸ T.X. Tashmetov «Globallashuv sharoitida milliy g'oyani yoshlar ongiga singdirishning zamonaviy usullar» nomli Monografiya. T.:»Nishon nashir» 2020. B-88

Beshinchidan, yoshlarni bunday turli xil zararli g'oyalar ta'siriga tushib qolmasliklari uchun, har tomonlama mafkuraviy qurollantirishga davrning o'zi talab etmoqda. Zero, buyuk ajdodlarimizni « Alisher Navoiy , Ibn Sino, Al Beruniy, Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg'inoniy, Imom Termiziy, Abu Mansur Moturudiy shu kabi boshqa allomalarimizning asarlari milliy tarbiyaning bosh g'oyasi bo'lib qolishi va ular yozgan asarlarida keltirilgan ibratli fikrlaridan bahramand bo'lishimiz kerak.

Ta'kidlashimiz joizki, bugungi kunda yoshlarni ma'naviy salohiyatini yuksaltirish va oshirish uchun, internet tizimidagj ijtimoiy tarmoqlarni salbiy ta'sirining oldini olish uchun, zamonaviy axborot texnologiyalari orqali maxsus internet dasturlarini ko'proq tuzib, yoshlar uchun ko'zda tutilgan, turli mavzular yuzasidan sohaviy tizimli va maqsadli loyiha dasturlarni tuzish va ularni doimiy a yangilab turish maqsadli, deb o'ylayman.

Yoshlarning ongiga: zamonaviy axborot texnologiyalar asosida milliy mafkura, milliy g'oya, milliy g'urur kabi oliy insoniy tushunchalarni targ'ib qilish jarayonida ularni ongi, qalbi va ichki dunyosiga singdirish bugungi kunning muhim talabidir. Yoshlarda vayronkor g'oya va mafkuralarning har qanday ko'rinishlariga qarshi kurashish orqali, mafkuraviy immunitetni innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda singdirish maqsadga muvofiqdir.

Tarixdan ma'lumki, ilgari xavf faqatgina maxfiy xabarlar va hujjatlarni o'g'irlash yoki nusxa olishdan iborat bo'lsa, hozirgi paytdagi xavf esa kompyuter ma'lumotlari to'plami, elektron ma'lumotlar, elektron massivlardan ularning egasidan ruxsat so'ramasdan foydalanishdir. "Bulardan tashqari, bu harakatlardan moddiy foyda olishga intilish ham rivojlandi".⁹⁹

"Axborotning himoyasi" deb boshqarish va ishlab chiqarish faoliyatining axborot xavfsizligini ta'minlovchi va tashkilot axborot zaxiralarining yaxlitligi, ishonchliligi, foydalanish osonligi va maxfiyligini ta'minlovchi qat'iy reglamentlangan dinamik texnologik jarayonga aytiladi".¹⁰⁰

Axborotning buzilishi yoki yo'qotilishi xavfiga olib keluvchi himoyalalanuvchi obyektga qarshi qilingan harakatlarga- axborot xavfsizligiga tahdid deyiladi. Bugungi kunda keng tarqalgan tahdidlardan: zamonaviy korporativ tarmoqlar va tizimlar duchor bo'ladigan tahdidlarni tahlil qilamiz. Bunday tarmoqlarga bo'lish tabiiy, sababi bir tahdid uchun ichki va tashqi manbalarga qarshi harakat turlari turlicha hisoblanadi.

⁹⁹ Ibrohimov Azimjon Abdumo'min o'g'li (2021). Korporatsiyani boshqarishda fidutsiar majburiyatlar va ularni O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlari. *Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (10), 841-853. doi: 10.24412/2181-1784-2021-10-841-

¹⁰⁰ Usmonova Muniskhon (2020). The role of forensic psychiatric examination in invalidating an agreement entered into by a citizen

“Umumjahon axborot globallashuvi jarayonlari axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini nafaqat mamlakatlar iqtisodiyoti va boshqa sohalariga joriy etish, balki axborot tizimlari xavfsizligini ta’minlashni ham taqozo etayapti. O‘zbekiston axborot va kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi xalqaro xavfsizlik tizimiga Markaziy Osiyoda birinchilardan bo‘lib qo‘shildi”.¹⁰¹

XULOSA

Xulosa qilib aytishim mumkinki , bugungi globallashuv sharoitida har bir axborot iste’molchisi, axborotdan foydalanish madaniyatiga ega bo‘lishi shart. Kibermakondagi axborot hurujlariga qarshi kurashishda yoshlarning o‘rni beqiyos. Chunki bugungi kun ijtimoiy tarmoqdan foydalanuvchilarning eng katta qismi aynan yoshlar ekanligi haqida yuqorida aytib o‘tdik. Agarda ular kompyuter tarmoqlaridan g‘oyaviy bo‘shliqqa yo‘l qo‘ymasdan, o‘zlarini vaqtini ijtimoiy tarmoqlardan bilim olishga, tajriba almashishga va yutuqlardan to‘g‘ri foydalanishga ajratsalar albatta maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Biz milliy g‘oya va ma’naviyat fanlarini manba sifatida singdirishda samarali bo‘lgan bir nechta innovatsion texnologiyalarni asos qilib oldik. Bunda egallangan bilim, tajriba, shuningdek, ajdodlarimiz meros qilib qoldirgan ulkan ma’naviy merosni tadqiq qilish kerak bo‘ladi. Zero, yosh-avlod milliy o‘zligi bilan birga, zamon bilan hamnafas, dunyoni chuqur anglaydigan insonlar, bo‘lib ulg‘aysin. Biz uchun odob-axloq tushunchalarini rad etadigan yot va zararli g‘oyalarni turli xil «da’vati» ham, umuman begona g‘oyalar ham o‘z ta’sirini o‘tkazmaydi. Internet tizimining ijtimoiy tarmoqlarisiz zamonaviy dunyoni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ammo uning zararli oqibatlarini minimallashtirish va foydali tomonlarini targ‘ib qilish bugungi kun talabidir. Shu sababli jamiyatimiz vakillari oldida turgan asosiy vazifalar, o‘sib kelayotgan yosh avlod ongi va tafakkurida zararli g‘oyalarning mavjud bo‘lmasligini ta’minlash, ularda internet tizimining ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri va maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

REFERENCES

1. O. Musurmonqulov, O.Musurmonqulova «Axborot asrida yoshlar dunyoqarashi: nazariya va amaliyot mavzuidagi» respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami T.: O‘zDJTU 2013 yil, B-11-12.
2. Berdaliyev, N. Sh. «Globallashuv sharoitida axborot tahdidlariga qarshi kurashishning zamonaviy texnologiyalarini yaratish muammolari» mavzusidagi

¹⁰¹ Asadov, Sh. F (2021). Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtiroki (davlat-xususiy sheriklik misolida). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (11), 789-799. doi: 10.24412/2181-1784-2021-11-789-799

xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari T.: «Fan va texnologiya» 2020 yil, B-130.

3. Rajabov H.I «Globallashuv sharoitida axborot tahdidlariga qarshi kurashishning zamonaviy texnologiyalarini yaratish muammolari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari T.: «Fan va texnologiya» 2020 yil, B-207.

4. Tashmetov T. X. «Globallashuv sharoitida milliy g‘oyani yoshlar ongiga singdirishning zamonaviy usullar» nomli Monografiya. T.:»Nishon nashir» 2020.

5. Shakambarov, A. A. (2023). MA’NAVIY MARGINALLASHUVDAN HIMOYALANISH–MILLIY MADANIY MEROSMIZNI ASRAB-AVAYLASH YO’LIDIR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(9), 308-311.

6. Shakambarov, A. A. (2023). MA’NAVIY MARGINALLASHUV YOSHLAR MA’NAVIYATI SHAKLLANISHIGA XAVF SOLUVCHI TAHDID SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(6), 418-422.

7. Normatova, F. A. (2023). TARIX FANINI O‘QITISHDA SAMARALI INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(6), 15-18.

8. Шакамбаров, А. А. (2023). ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОЙ МАРГИНАЛИЗАЦИИ. *International scientific journal of Biruni*, 2(2), 133-137.

9. Отамуродова, Д. А. (2023). АГРАР СОҲА ИҚТИСОДИЁТИГА БИОХИЛМА-ХИЛЛИК ВА ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ. *International scientific journal of Biruni*, 2(2), 151-159.

UO‘K (UDK, UDK): 811.22.1: 81.2-5-98

FORS TILIDA POLISEMIYANING FE‘LLAR ORQALI NAMOYON BO‘LISHI

Ahmedova Dilfuza Rafukjanovna

f.f.d., dotsent

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika kafedrası

dilakhmedova@mail.ru

+99890 357 60 30

+99890 931 34 58

ANNOTATSIYA

Polisemiya tilning ham nazariy, ham amaliy jihatdan o‘rganilishi zarur bo‘lgan hodisasi hisoblanadi. Uning nazariy hal etilishi esa tilning mantiq bilan bog‘liq, u bilan aloqador tomonini aloqadorlik qonuniyatlarini hal qilib chiqish bo‘ladi. Uning amaliy tomoni esa tarjima, izohli lug‘at kabi lug‘atlar strukturasi demakdir. Polisemiya so‘zning semantik strukturasi nuqtai nazaridan olib o‘rganiladi. So‘zning semantik strukturasi esa uning obyektiv borliq bilan bog‘liq tomonidir. Ma‘lum tildagi polisemiya o‘rganilar ekan, o‘sha xalqning tarixiy taraqqiyoti, fikrlash doirasi, nuqtai nazari kabilarga ham e‘tibor berilgan bo‘lardi. Til boyligining mana shunday tarmog‘i esa, to‘laligi bilan olib qaralganda, tekshirish obyekti bo‘lmay kelmoqda. U ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lishiga qaramay, mana shunday muammoli masala barcha xalqlar tilshunosligida hamon e‘tibordan chetda turibdi. Eron tilshunoslari tomonidan ham fe‘llarda ko‘pma‘nolilik, xususan soda fe‘llar ma‘nolari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan. So‘zning semantik tarkibidagi leksik ma‘nolar dastlab ikkita katta guruhga - hozirgi leksik ma‘nolarga va avvalgi leksik ma‘nolarga ajratiladi. Hozirgi leksik ma‘no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma‘nolar esa til taraqqiyotining o‘tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma‘no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma‘nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o‘rganiladi. Mavzuimiz obyekti bo‘lgan fors tilidagi soda fe‘llarda polisemiya masalasi ham shular jumlasidandir.

Kalit so‘zlar: polisemiya, ko‘chma mano, ma‘no ko‘chishi, leksik ma‘no, soda fe‘l, uzual va okkozional ma‘no, metonimiya, metafora, sinekdoxa

ПОЛИСЕМИЯ ПРОСТЫХ ГЛАГОЛОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Ахмедова Дилфуза Рафукжановна

д.ф.н., доцент

Кафедра переводоведения и международной журналистики
Ташкетский государственный университет востоковедения, Ташкент,
Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Полисемия – явление языка, которое необходимо изучать как теоретически, так и практически. Ее теоретическое решение связано с логикой языка, оно связано с решением законов связи. Его практической стороной является структура словарей типа переводного и толкового словаря. Многозначность изучается с точки зрения семантической структуры слова. Семантическая структура слова – это его аспект, связанный с предметным существованием. При изучении многозначности того или иного языка внимание будет обращено на историческое развитие этого народа, масштаб мышления и точку зрения. Такая сеть языкового богатства, взятая в целом, больше не является объектом изучения. Несмотря на свою теоретическую и практическую значимость, столь проблемный вопрос до сих пор остается без внимания в языкознании всех народов. Иранские лингвисты также провели исследования двусмысленности глаголов, особенно значений простых глаголов. Лексические значения в семантической структуре слова изначально делятся на две большие группы - текущие лексические значения и предшествующие лексические значения. Текущее лексическое значение характерно для текущего этапа развития языка, а предшествующие лексические значения характерны для прошлых этапов развития языка. Поэтому текущее лексическое значение изучается в описательной семасиологии, а прежние лексические значения изучаются в исторической (диахронической) семасиологии. Среди них – вопрос многозначности простых глаголов персидского языка, являющийся предметом нашей темы.

Ключевые слова: полисемия, мобильное значение, передача значения, лексическое значение, простой глагол, узуальное и окказиональное значение, метонимия, метафора, синекдоха.

POLYSEMY OF SIMPLE VERBS IN THE PERSIAN LANGUAGE

Dilfuza Akhmedova

DSc, Lecturer at the Tashkent State

University of Oriental Studies

Tahshkent, Uzbekistan

ABSTRACT

Polysemy is a language phenomenon that needs to be studied both theoretically and practically. Its theoretical solution is connected with the logic of language, it is connected with the solution of the laws of communication. Its practical side is the structure of dictionaries such as translation and explanatory dictionaries. Polysemy is studied from the point of view of the semantic structure of the word. The semantic structure of a word is its aspect associated with objective existence. When studying the polysemy of a language, attention will be paid to the historical development of this people, the scale of thinking and point of view. This network of linguistic richness, taken as a whole, is no longer the object of study. Despite its theoretical and practical significance, such a problematic issue still remains unattended in the linguistics of all nations. Iranian linguists have also conducted research on verb ambiguity, especially the meanings of simple verbs. Lexical meanings in the semantic structure of a word are initially divided into two large groups - current lexical meanings and previous lexical meanings. The current lexical meaning is characteristic of the current stage of language development, and previous lexical meanings are characteristic of past stages of language development. Therefore, the current lexical meaning is studied in descriptive semasiology, and the previous lexical meanings are studied in historical (diachronic) semasiology. Among them is the question of polysemy of simple verbs in the Persian language, which is the subject of our topic.

Key words: *polysemy, mobile meaning, conveying meaning, lexical meaning, simple verb, usual and occasional meaning, metonymy, metaphor, synecdoche.*

KIRISH

Til ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarning o'zaro aloqasini yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham til jamiyatga bog'liq holda o'zgarib turadi, uning yangi-yangi qonuniyatlari vujudga keladi. Polisemiya har qanday tilda ham salmoqli o'rin tutadi. Til boyligi faqat so'zlar, iboralar bilangina emas, so'zlarning leksik ma'nolari

bilan ham o'lanadi. Demak, so'zlarning ko'p ma'noliligi – polisemiya til boyligida o'z o'rniga ega (1,3).

Mavzuning maqsadi. Fors tilida sodda fe'llarda polisemiya hodisasini o'rganish, bu fe'llarga birlashuvchi ma'nolarning o'zaro munosabatini yoritishdan iborat.

Mavzuning o'rganilish darajasi. Polisemiya haqida leksikologiya, semasiologiya yoki tilshunoslikka kirishga bag'ishlangan darsliklarda berilgan ma'lumotlardan tashqari, ma'lum tomonlarini o'rganishga bag'ishlangan ba'zi ilmiy ish yoki maqolalar ham e'lon qilingan.

Polisemiya hodisasi bo'yicha o'zbek tilida 1966 yili T.Aliqulov "Ot so'z turkumida polisemiya hodisasi" mavzusi bo'yicha nomzodlik ishi qilgan. M.Mirtojiev 1995 yilda "Ўзбек тилида полисемия" nomli monografiyasini nashr ettirgan (1). Rus tilshunosligida ham polisemiya bag'ishlangan ishlar ko'p. Fors tilida polisemiya hodisasi masalalari L.Peysikovning «Лексикология современного персидского языка» va A.Quronbekovning "Fors tili leksikologiyasi" (2) kitoblarida yoritilgan.

Eron tilshunosligida fe'llarda ko'p ma'nolilik hodisasiga bag'ishlangan qator ishlarni kuzatish mumkin. Bulardan بررسی معنایی افعال مرکب اندام بنیاد از دیدگاه "شهلا شریفی" (5) "معناشناسی شناختی راحله", (6) "بررسی معنایی فعل مرکب در زبان فارسی" ابراهیم مرادی, (7) "رویکردی شناختی به مسئله هم معنایی بافتی در سطح افعال زبان فارسی" گندمکار علی صفری, (8) "معناشناسی زمینه و تناوب فعل های مرکب در زبان فارسی" رویکردی شناختی به یک "لیلا شریفی", (9) "فعل چندمعنای فارسی فضای" ارسالان گلغا, (10) "عناصر مؤثر در تغییر معنای فعل" حمید ربیعی, (11) "معنایی فعل «شدن» در زبان فارسی: نگرش شناختی" ishlarini sanab o'tish lozim.

Mavzuning vazifalari. - fors tilidagi jami sodda fe'llar ichidan polisemantik xususiyatga ega fe'llar ajratib olindi;

- polisemantik fe'llarda leksik ma'no taraqqiyoti natijalari o'rganildi;

- leksik ma'no taraqqiyoti natijasida fors tilidagi sodda fe'llar anglatgan ma'no miqdori jihatidan alohida guruhlarga bo'linadi;

- bir leksikaga birlashgan ma'nolarning o'zaro munosabati aniqlandi.

So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarimas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b.lar. Masalan, *oyoq* so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u *xontaxta*, *kursi*, *stol*, *stul*, *karavot* kabi mebellarning «oyog'i»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i*, *kursining oyog'i*, *stolning oyog'i*, *karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson

yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoqva ochiq gapirmoq* kabi, ammo «*ochiq eshik*»ni «*aniq eshik*» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

Tillarning boy yoki kambag'al ekanligi nafaqat shu tildagi so'zlarning miqdoriga, balki so'zlar bildirayotgan ma'nolarning soniga ham bog'liq bo'ladi. Til birliklari monosemantik va polisemantik xususiyatlarga ega.

Leksik monosemiya (yunoncha: *monos* – «bir»+*semia* – «belgi») – leksemaning faqat bitta ma'noga ega bo'lishi. Masalan, o'zbek tilidagi **guruch** leksemasi »*sholidan oqlab olinadigan oshlik don*» ma'nosini, **abadiy** leksemasi «*mangu, doimiy*» ma'nosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha bo'lgan qismi» ma'nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma'nolari yo'q.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi.

Monosemiya xodisasi o'zbek tilshunosligida *bir ma'nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma'nolilik ko'proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlang'ich ishlatilish davriga xosdir.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli so'zlarga aylanib qolishi mumkin.

Leksik polisemiya (yunoncha: *poli*-«ko'p»+*semia*-«belgi») – leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz**leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi vodorod o'rnini biror metall egallashi natijasida xosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat kislota tuzlari*); 2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*); 3) ko'chma: «*kimsaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati*» (*tuz bermoq, tuzini yemoq*); 4) ko'chma: *mantiq, ma'no, mazmun*.

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bog'lanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik

omonimiyadan farqqiladi. Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

Prof.A.Quronbekovning ta'kidlashlaricha polisemiya tarkibidagi vujudga kelgan omonimlarni boshqa ma'no belgilaridan farqlash o'ta qiyin. Masalan: "*parde*" – "*parda*", "*ekran*", "*san'at asari*", "*soz pardasi*". Bu ma'nolar orasidagi "*deraza pardasi*" bilan "*soz pardasi*"ni bir-biridan uzoq ma'noli omonimlar deyish mumkin. Ularning orasidagi bu farq faqat sintaktik va semantik valentlikda ma'lum bo'ladi. *Parde-ye panjare* – *deraza pardasi*; *parde-ye 'aroq* – *Iroq ohangi* orasida farq juda katta. Bularni bir so'zning bir-biriga yaqin ma'no belgilari deb bo'lmaydi. Bu bir-biridan uzoq ma'no belgilari – omonimlardir. Lekin lug'atlarda so'zning bu ma'nosi omonim sifatida qaralmaydi. Ko'p ma'noli so'zlardagi ma'no yaqinligi bilan omonimlar o'rtasidagi farqlarni ajratishning aniq ko'rsatkichlari ishlab chiqilmagan. Bu mavzu fors tili leksikologiyasida o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir (2,18).

Misollar tahlili natijasida huddi shunday muammoli holga خوردن fe'li misolida duch kelindi. خوردن 1) yemoq; 2) ichmoq; 3) yutmoq; 4) og'z. tushunarsiz gapirmoq; 5) o'zlashtirib olmoq; 6) sport. yutqazmoq; 7) mo'ljalga tushmoq; 8) urilib ketmoq; 9) tegmoq; 10) og'z. to'g'ri kelmoq kabi ma'nolarni anglatadi. Nazarimizda ushbu fe'lning 6, 7, 8, 9, 10 ma'nolari uning bosh ma'nosidan tubdan farq qilib, buni alohida omonim sifatida ajratish maqsadga muvofiq lekin bu masala alohida tadqiqotni talab etadi.

So'z ma'nolarini analiz qilish orqali shuni kuzatish mumkinki, barcha so'zlar dastlabki bosqichda monosemantik xarakterga ega bo'ladi. Ulardan muayyan narsa va hodisalarni ifodalash maqsadlarida foydalaniladi. Keyinchalik ular boshqa predmet va hodisalarni ifodalash maqsadlari uchun ham ishlatiladi. Natijada so'zlarning keyingi ma'nolari kelib chiqadi.

Polisemiya hodisasining yuzaga kelishida ko'chma ma'noning hosil bo'lishi muhim rol o'ynaydi. Ko'chma ma'nolar bir toifa voqelik atamasini boshqa toifadagi voqelikka ko'chirish jarayonida vujudga keladi. Masalan: چاقوی فولادین (*čāquye fulādin*) – po'lat pichoq; اراده فولادین (*erādeye fulādin*) – po'lat irodali. Bu o'rinda birinchi birikmada "*po'lat*" tom ma'noda, ikkinchi birikmada ko'chma ma'noda, ya'ni "*mustahkam*", "*bukilmas*" ma'nosida qo'llanilmoqda (2,9).

Polisemiyaning vujudga keltiruvchi faktorlarni olimlar ikkiga bo'ladilar. **1. Lingvistik faktor.** **2. Nolingvistik faktor.** Ellipsis, so'z formasining fonetik o'zgarishi va semantik kalka hodisalarini lingvistik faktorlar yordamida hosil bo'ladi deb talqin qiladilar.

Aslida birikmaga teng bo‘lgan til birligining tarkibidan biror komponent tushib qolsa–yu, qoldirilgan qism orqali butun ma’no ifodalanadigan bo‘lsa, bu hodisaga ellipsis hodisasi deyiladi.

So‘z formasining fonetik o‘zgarishida shu so‘zning tarkibidagi so‘z yasovchi yoki shakl yasovchi qo‘shimcha nutq jarayonida tushirib qoldiriladi, lekin shunga qaramasdan kutilgan ma’no yuzaga chiqaveradi.

Lingvistik faktor yordamida ma’no ko‘chishning keyingi yo‘li semantik kalka sanaladi. Semantik kalka usulida chet tillaridan o‘zlashayotgan so‘z aynan tarjima qilinadi. Bu tarjima tilida azaldan ishlatilib kelinayotgan so‘zlar hisobiga amalga oshiriladi. O‘z–o‘zidan yangi paydo bo‘lgan so‘z avvalgisiga nisbatan ikkinchi ma’no bo‘lib qolaveradi.

Shuningdek, so‘zlarning sinonimik, antonimik, paronimik munosabatlari natijasida ham yangi ma’no hosil bo‘lishi kuzatiladi.

Umuman olganda, ma’no ko‘chish hodisasi uchun xilma-xil omillar asos vazifasini o‘tashi mumkin.

Ma’noning ko‘chishi – bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo‘lishi. Bunday ko‘chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o‘rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, *nafas* leksemasining bosh (to‘g‘ri) ma’nosi «o‘pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliqqiling* deganda *nafas* leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: *nafas, gap, fikr-niyat* o‘rtasidagi ana shu aloqa va bog‘lanish *nafas* leksemasining mazmun mundarijasidagi ma’no ko‘chishlariga sabab bo‘lgan.

Yangi ma’noning nolingvistik usul bilan hosil qilinishi 4 xil yo‘l bilan amalga oshiriladi.

1. Metafora, 2. Metonimiya, 3. Sinekdoxa. 4. Vazifadoshlik.

Polisemiya hodisasida shu narsaga alohida diqqat qilinadiki, ko‘chma ma’noda biror predmet, voqea yoki hodisa nomi shunga o‘xshagan boshqa predmet yoxud voqea-hodisalarga ko‘chiriladi. Natijada tilda o‘z nomiga ega bo‘lmagan predmet, voqea-hodisa yangi nom oladi va oldingi nomga nomdosh bo‘lib qoladi. Bularning birinchisi nomdoshlovchi, ikkinchisi nomdoshlanuvchidir.

Predmet yoki voqea– hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlik asosidagi ma’no ko‘chishiga metafora deyiladi (lotincha *metaphora* –ko‘chirish degan ma’noni bildiradi) .

Predmetlar o‘rtasidagi o‘xshashlik uchun ularning turli jihatlari asos qilib olinishi mumkin.

Masalan: *odamning burni-geografik burun, ko'ylakning etagi-daryoning etagi, osmondagi oy-bayroqdagi oy kabi*. Bu o'rinda predmetlarning tashqi jihatdan o'xshashliklariga alohida ahamiyat berilgan. Shuningdek, ularning ichki o'xshashliklari, vazifaviy bir xilliklari asosida ham ma'no ko'chiriladi. Misol uchun *toza ko'ylak-toza odam, to'g'ri yo'l-to'g'ri gap, do'stim keldi-suv keldi* kabi.

Metafora usuli bilan ma'no ko'chish hodisasi ot, fe'l, sifat so'z turkumlarida ko'p uchraydi.

Misollarga e'tibor beraylik: *oltin kuz, temir intizom, po'lat iroda; shirin gap, achchiq haqiqat, uzun suhbat; suhbat qizidi, ko'ngli sovudi, gap cho'zildi*. E'tibor berilsa, barcha o'rinlarda o'xshashlik birinchi planga chiqayotganini va metaforani vujudga keltirayotganini sezish mumkin.

Metonimiya so'zi yunoncha *metomumia* — qayta nomlash so'zidan olingan bo'lib, biror predmet, voqea—hodisani o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro aloqadorlik asosida yangi nom bilan ataydi.

Metonimiyaning asosiy ko'rinishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

1. Biror predmet yoki hodisadagi nom shu qismga ko'chiriladi. Masalan: *shahar*- odamlar g'uj yashaydigan, madaniy markaz. *Butun shahar ko'chib chiqdi* gapida esa shaharda yashovchi odamlar nazarda tutilyapti. *Bosh* - odam gavdasining yelkadan yuqori qismi. *Boshim qotib qoldi* gapida esa miya ma'nosini beryapti. Demak, bunday holatlarda predmetlar o'rtasidagi ma'no ko'chirish uchun mezon qilib olinadi.

2. Biror narsaning nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligining nomi sifatida olinadi. *Kun* - quyosh, *kun* - 24 soatlik o'lchov birligi, *soat-kun vaqtlarini aniq ko'rsatib beruvchi mexanizm*, *soat* - aniq vaqt, *oy* - samodagi planeta nomi, *oy-yil bo'lagi*.

3. Bir predmetning nomi shu predmetdan hosil qilingan narsaga ko'chiriladi. Masalan, *choy* - o'simlik, *choy* - ichimlik, *suv* - tabiiysuyuqlik, *suv* - har xil sanoat mahsulotlari va hokazo.

4. Belgining nomi shunday belgisi bor narsaga ko'chiriladi; *achchiq* (*maza, ta'm*) - *achchiq* (*qalampir*), *chayon* (*zaharli hasharot*) -*chayon* (*serjahl, yomon odam*), *zahar* (*og'u*) - *zahar* (*maraz odam*) va shu kabilar.

5. Ayrim narsa— predmetlar nomi ma'lum bir xatti – harakatlar natijasida o'zaro aloqadorlik yo'li bilan hosil qilingan, lekin bu usul diaxron xarakterga ega bo'lib, tilimizning bugungi bosqichida uchramaydi. *Qatlama* — xamirni qat - qat qilib qo'yish natijasida, *to'y* - *to'ymoq* fe'lidan, *qirindi* - *qirmoq* so'zidan yasalgan.

6. *Boburni yodladim, Amerikani uchratdim, Navoiyni varaqlab ko'rdim* kabi birliklarda ham aloqadorlik hodisasi mavjud deb qaraladi.

Sinekdoxa qism orqali butunni, butun orqali esa qismini ifodalash sanaladi. Sinekdoxa usuli asosida ham predmetlar orasidagi aloqadorlik yotadi. Shu bois unga metonimiyaning bir ko‘rinishi sifatida baho berish ham mumkin, lekin bu aloqadorlikda butun–bo‘lak munosabati doimo yaqqol ko‘rinib turadi. Misollarga e‘tibor beraylik.

Tuyoq boqmoq (mol yoki qo‘y boqmoq), tirnoqqa zor (farzandga) kabi ko‘rinishlarda qism orqali butun ifodalanyapti.

O‘zbekiston yutdi, Farg‘ona keldi iboralarida esa bir kishi yoki guruh nazarda tutiladi. Bunday o‘rinlarda esa butun orqali qism ifodalanadi.

Ma‘no ko‘chishning yana bir usuliga funksional ko‘chish deyiladi. Ba‘zi bir adabiyotlarda unga vazifadoshlik asosidagi ma‘no ko‘chish deb ham baho beriladi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, ma‘no ikki predmet o‘rtasidagi vazifaviy o‘xshashlik asosida ko‘chiriladi.

Masalan: *oyoq*– insonning tik turishi uchun xizmat qiladigan anatomik organ. *Stulning oyog‘i* deb ataganimizda ham ana shu funksiyaga asoslaniladi.

Odamning ko‘zi - derazaning ko‘zi (har ikkalasi ko‘rish uchun), *qushning qanoti - samolyotning qanoti* (hap ikkalasi uchish uchun) misollarida ham vazifadoshlik asosidagi ma‘no ko‘chishni kuzatishimiz mumkin.

Yana shuni ham alohida aytib o‘tish joizki, ba‘zi bir holatlarda bir vaqtning o‘zida metaforik – funksional, metaforik– metonimik yoki metonimik – funksional, metoforik – sinekdoxa usullari namoyon bo‘lib qoladi. Misol uchun *ko‘k – osmon, ko‘k – tepa, yuqori, bosh – kalla, bosh – bir juft* holatlarida metaforadan tashqari metonimik holat ham mavjud. Umuman olganda, so‘z ma‘nosining ko‘chishi murakkab va ko‘p qirrali hodisa sanaladi.

So‘zning semantik tarkibidagi leksik ma‘nolar dastlab ikkita katta guruhga - hozirgi leksik ma‘nolarga va avvalgi leksik ma‘nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma‘no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma‘nolar esa til taraqqiyotining o‘tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma‘no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma‘nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o‘rganiladi.

Hozirgi leksik ma‘nolar o‘z navbatida *bosh ma‘no* va *xosila ma‘no* kabi tiplarga bo‘linadi, ular kontekst talabiga ko‘ra *to‘g‘ri ma‘no* va *ko‘chma ma‘no*, *nominativ (nomlovchi) ma‘no* va *majoziy ma‘no*, *erkin ma‘no* va *bog‘li ma‘no* (yoki *bog‘langan ma‘no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma‘nolar tizimiga asoslanadi.

Hosila ma‘no bosh ma‘nodan taraqqiy etib chiqqan ma‘nodir. Masalan, *tulki* so‘zining hosila ma‘nosi “*O‘taketgan ayyor, makkor odam*”dir. Bu ma‘no ayrim

kishilarning xatti-harakatini tulkining xiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Xaqiqatda esa bu **tulkilar** uni laqillatadilar.*

So'zning hosila ma'nosi kontekst talabidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga hizmat qilganligi uchun), *bog'li ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir.

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi.

Uzual ma'no leksemaning mazmun mundarijasida bor bulgan leksik ma'nodir. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'no hisoblanadi. Masalan,

رفتن fe'lining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolar bor: 1) *yurmoq; ketmoq; yo'lgatushmoq*; 2) *yaqinlashmoq*; 3) *oqmoq*; 4) *botmoq*; 5) *tortmoq, o'xshamoq (birorkimsaga)*; 6) *o'chmoq*; 7) *ahdqilmoq*

Okkazional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatidan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda anglashiladi.

لابد چادرشبتون رفته زير رختوابها (3,262)

“*Balki choyshabingiz kirlar orasiga kirib ketgandir”.*

Yuqoridagi jumlada رفتن fe'lining «yo'qolmoq» ma'nosida kelganini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no رفتن fe'lining mazmun mundarijasida yo'q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qo'llashidir.

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik qo'llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan bo'ladi, okkazional ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga birlashtiriladi; v) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bog'langandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; g) uzual ma'no tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin.

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1) so'zning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, miqdor o'zgarishi yuz beradi, bu hol polisemiyaga (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. 2) so'zning semantik tarkibida ma'no hajmi o'zgaradi. Bunda ma'nolar miqdori ortmaydi, bitta ma'noning hajm ko'lami kengayadi yoki torayadi, xolos. Ma'noning kengayishi – leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishidir.

Fors tilida sodda fe'llar anglatgan ma'no miqdori jihatidan quyidagi guruhlarga bo'lindi:

- Ikki ma'noli fe'llar;
- Uch ma'noli fe'llar;
- To'rt ma'noli fe'llar;
- Besh va undan ortiq ma'noli fe'llar;

Bir leksemaga birlashgan ma'nolarning o'zaro munosabati ikki xil bo'ladi:

- 1) ma'no biri ikkinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi.
- 2) ma'nolar biri ikkinchisidan o'sib chiqmagan bo'ladi

Manolari biri ikkinchisidan o'sib chiqqan fe'llarni bir nechta nuqtai nazardan o'rganish mumkin:

- A) ma'nolari qay tarzda bog'lanishi jihatidan yondashib;
- B) ma'nolari taraqqiy ettirish usullari jihatidan yondashib;

a) fe'l ma'nolari qay tarzda bog'lanishi jihatidan yondashuv

1. Ikki ma'noli fe'lar.

Biz tahlil qilgan sodda fe'llar orasida ikki ma'noli fe'llar eng kam qismni tashkil etdi.

Bu fe'llarning tahminan asosiy qismida ikkinchi ma'no birinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi.

- نواخ 1) *chalmog*; 2) *urmoq*;
- مردن 1) *o'lmoq*; 2) *o'chmoq*;
- افزودن 1) *ko'paymoq*; 2) *ko'paytirmoq*;

2. Uch ma'noli fe'llar.

Bunday fe'llarning ko'pida ma'nolar biri ikkinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi.

Ma'nolarning miqdori ikkitadan ortganda, albatta, ularning bog'lanishi ham murakkab tus oladi. Shu jihatdan fe'l ma'nolarining bog'lanishi ikki turli bo'ladi:

- 1) Ma'nolar o'zaro birin ketin bog'lanadi.

Bunda ma'nolarning bog'lanishi 1→2→3 shaklida bo'ladi.

شناختن

1) *tanimoq* (kimnidir); →2) *tanimoq* (nimanidir); →3) *anglab yetmoq, tushunmoq*;

2) keyingi ikki ma'noning har biri o'zicha birinchi ma'noga bog'lanadi:

1 | →2

1 | →3

پرسیدن

1) *so'ramoq*; | →2) *ma'lumot olmoq*;

1) *so'ramoq*; | →3) *kasal holidan xabar olmoq*;

دویدن

1) *yugurmoq*; | →2) *og'z. shoshilmoq*;

1) *yugurmoq*; | →3) *quvlamoq*;

3. To'rtma'nolife'llar.

Quyidagi to'rt ma'noli fe'llarda ma'nolar biri ikkinchisidan o'sib chiqqan. Bunda ma'nolarning bog'lanishi quyidagicha:

1) Keyingi uch ma'noning har biri o'zicha birinchi ma'noga bog'lanadi. Bu quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

1 | →2

1 | →3

1 | →4

کشتن

1) *o'ldirmoq* | →2) *o'chirmoq*

1) *o'ldirmoq* | →3) *bostirmoq*

1) *o'ldirmoq* | →4) *so'ndirmoq*

2) ma'nolari ikki xil: ham birin ketin, ham o'zicha bog'lanadi:

Bu fe'larning ikkinchi, uchinchi ma'nosi o'zicha birinchi ma'nosiga bog'lanadi, to'rtinchi ma'nosi esa uchinchi ma'nosiga bog'lanadi:

1 | →2

1 | →3 →4

ماتدن

1) *qolmoq*; | → 2) *to'xtamoq*;

1) *qolmoq*; | → 3) *tirikqolmoq*; → 4) *saqlanmoq*;

4. Besh va undan ortiq ma'noli fe'llar.

Sodda fe'llarning ma'no miqdori ortgan sari shu fe'l anglatayotgan ma'nolar munosabati murakkablashib boradi. Shunday holatni besh va undan ortiq ma'noli fe'llarda ham ko'rish mumkin. Bu fe'llarning ma'nolari bir biriga quyidagi usullar orqali bog'lanadi:

1) Fe'llarning barcha ma'nosi o'zicha birinchi ma'nosiga bog'lanib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

1 | → 2

1 | → 3

1 | → 4

1 | → 5 va h.

پریدن

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 2) *uchib ketmoq*;

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 3) *sakramoq*;

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 4) *sakrab turmoq*;

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 5) *yo'qolmoq, parlanib ketmoq*
(*hid, suyuqlik*);

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 6) *titramoq, uchmoq*
(*ko'zi uchmoq*);

کشیدن

1) *tortmoq*; | → 2) *cho'zmoq*;

1) *tortmoq*; | → 3) *chizmoq (chiziq, rasm)*;

1) *tortmoq*; | → 4) *tortib o'tmoq (sim)*;

1) *tortmoq*; | → 5) *chiqarmoq*;

1) *tortmoq*; | → 6) *uzib olmoq*;

1) *tortmoq*; | → 7) *o'ziga jalb etmoq*;

1) *tortmoq*; | → 8) *o'lchamoq*;

1) *tortmoq*; | → 9) *siqmoq*;

1) *tortmoq*; | → 10) *solmoq (ovqatni)*;

1) *tortmoq*; | → 11) *chidamoq*;

1) *tortmoq*; | → 12) *davom etmoq, cho'zilmoq*;

- 1) *tortmoq*; | →13) *sixga termog*;
 1) *tortmoq*; | →14) *yetib bormog*;
 1) *tortmoq*; | → 15) *chekmog*.

گذشتن

- 1) *qo'ymog*; | →2) *tegmog*;
 1) *qo'ymog*; | →3) *belgi qo'ymog*;
 1) *qo'ymog*; | → 4) *qorovul qo'ymog*;
 1) *qo'ymog*; | →5) *bermog (birorto 'garak)*;
 1) *qo'ymog*; | →6) *tashlab ketmog*;
 1) *qo'ymog*; | →7) *ruxsat bermog*;
 1) *qo'ymog*; | →8) *soch, soqol o'stirmog*;

رفتن

- 1) *yurmog; ketmog; yo'lga tushmog*; | →2) *yaqinlashmog*;
 1) *yurmog; ketmog; yo'lga tushmog*; | → 3) *oqmog*;
 1) *yurmog; ketmog; yo'lga tushmog*; | →4) *botmog*;
 1) *yurmog; ketmog; yo'lga tushmog*; | →5) *tortmog, o'xshamog
(birorkimsaga)*;
 1) *yurmog; ketmog; yo'lga tushmog*; | →6) *o'chmog*;
 1) *yurmog; ketmog; yo'lga tushmog*; | →7) *ahd qilmog*;

گذشتن

- 1) *o'tmog (vaqt, voqea), o'tib ketmog*; | →2) *kesib o'tmog*;
 1) *o'tmog (vaqt, voqea), o'tib ketmog*; | →3) *o'tmog*;
 1) *o'tmog (vaqt, voqea), o'tib ketmog*; | →4) *kechib o'tmog*;
 1) *o'tmog (vaqt, voqea), o'tib ketmog*; | →5) *oqib ketmog*;
 1) *o'tmog (vaqt, voqea), o'tib ketmog*; | →6) *kimdandir o'tib
ketmog*;

2) ma'nolari ikki xil: ham birin ketin, ham o'zicha bog'lanadi:

Bu fe'llarning ikkinchi, uchinchi ma'nosi o'zicha birinchi ma'nosiga bog'lanadi, qolgan ma'nolari esa uchinchi yoki keyingi ma'nosiga bog'lanib, quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

1 | 2

1 | 3 → 4 → 5 va h.

yoki

1 | → 2 → 3

1 | → 4
1 | → 5 → 6

خوابیدن

1) *uxlamoq*; | → 2) *yotmoq*;

1) *uxlamoq*; | → 3) *qaytmoq* (*shishning qaytishi*); → 4) *to'xtamoq*; → 5) *tinchlamoq*;

ساختن

1) *tayyorlamoq, ishlab chiqarmoq*; | → 2) *qurmoq, yaratmoq*;

1) *tayyorlamoq, ishlab chiqarmoq*; | → 3) *soxtalashtirmoq* (*hujjatlarni*); → 4) *chiqishmoq* (*biror kimsa bilan*); → 5) *til biriktirmoq*;

انداختن

1) *otmoq*; | → 2) *daraxtlarni chopmoq*; → 3) *o'tinyormoq*;

1) *otmoq*; | → 4) *yo'zmoq* (*dasturxon*);

1) *otmoq*; | → 5) *po'sttashlamoq*; → 6) *ag'darmoq*;

B) ma'noni taraqqiy ettirish usullari jihatidan yondashuv

Fe'l ma'nolarini o'zaro qiyoslab o'rganish ularning taraqqiyotida quyidagi ikki asosiy usul mavjudligin ko'rsatadi:

1) Tadbiq usuli.

Fe'l ma'nosi mavjud ma'noga xos liniyaning tadrijiy davomi sifatida, uning taraqqiyoti natijasida yuzaga keladi. Ma'noning bunday taraqqiy etishini ma'no taraqqiyotiga olib keluvchi ko'chirishning (metafora metanomiya kabilarning) birortasiga tenglashtirib bo'lmaydi. Bu usul ko'chirishga emas, tadbiqqa asoslanadi. Bunday usul bilan taraqqiy etib chiqqan ma'nolar ko'pchilikni tashkil qiladi. Quyidagi fe'llar ma'nolari ko'chma ma'no emas, balki bosh ma'noga bog'liq ma'nolarga ega fe'llar qatoriga kiradi:

پريدن 1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; 2) *uchib ketmoq*; 3) *sakramoq*; 4) *sakrab turmoq*, 5) *yo'qolmoq, parlanib ketmoq* (*hid, suyuqlik*); 6) *titramoq, uchmoq* (*ko'zi uchmoq*).

Bu fe'lning bosh ma'nosi "*uchmoq*". Uning anglatadigan barcha ma'nolari *uchmoq* bilan bog'liq ma'nolar hisoblanadi.

پريدن (3,261) رو دوچرخه هامون و رفتيم

"Velosipedlarimizga *sakrab o'tirib, yo'lga tushdik*".

پريدن (4,67) آن شب تا صبح خوابهای آشفته دیدم و پریدم.

"O'sha tunda ertalabgacha yomon tushlar ko'rib, *cho'chib uyg'onib ketdim*".

1) *tortmoq*; 2) *cho'zmoq*; 3) *chizmoq* (*chiziq, rasm*); 4) *tortib o'tmoq* (*sim*); 5) *chiqarmoq*; 6) *uzibolmoq*; 7) *o'ziga jalb etmoq*; 8) *o'lchamoq*; 9) *siqmoq*; 10) *solmoq* (*ovqatni*); 11) *chidamoq*; 12) *davom etmoq, cho'zilmoq*; 13) *sixga termoq*; 14) *yetib bormoq*; 15) *chekmoq*.

Bu fe'l anglatuvchi barcha ma'nolar uning bosh ma'nosi "*tortmoq*" bilan bog'liq ma'nolardir. Quyidagi jumalarda keltirilgan *کشیدن* fe'li anglatgan ma'nolar barchasi bosh ma'noga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

ماھیرا *کشید* رو قالی (4,263)

"*Baliqni gilam ustiga olib bordi*";

این سه تا بچه را با خون دل بزرگ کردم، نمیدانم چی *کشیدم* (4,69)

"*Bu uch bolani katta qilguncha nimalarni ko'rmadim*";

دایره ای که آقا روی تخته *کشیده بود* جلوی چشم چرخید (3,254)

"*Doskaga chizilgan doira ko'zim oldida aylana boshladi*";

برای خودش پلو *کشید* تو بشقاب (3,270)

"*Tarelkaga o'ziga palovdan soldi*";

گوشه اتاق نشسته و دارد قلیان میکشد (4,266)

"*Xona burchagida o'tirib qalyon chekyapti*";

Bunday ma'no taraqqiy etish hollarini quyidagi fe'llar misolida ham ko'rish mumkin.

1) *yurmoq; ketmoq; yo'lga tushmoq*; 2) *yaqinlashmoq*; 3) *oqmoq*; 4) *botmoq*; 5) *tortmoq, o'xshamoq* (*biror kimsaga*); 6) *o'chmoq*; 7) *ahd qilmoq*;

4,255) *رفتم* تو حیاط پای شیر

"*Hovlida vodoprovod yoniga bordim*";

4,257) *میگن* برین ماهی بخورین

"*Borib baliq yenglar deyishadi*";

4,254) کم کمک خرناسم *رفت* هوا

"*Asta sekin xurрак ota boshladim*";

1) uxlamog; 2) yotmog; 3) qaytmog (shishning); 4) to'xtamog; 5) tinchlanmog;

(3,189) روی تخت خوابیدم و منتظر ماندم

“*Kravatga yottim...*”;

(3,254) شکم حسابی دم کرد و قار و قورش خوابید

“*Qornim to'yib go'ldirashi to'xtadi*”;

1) otmog; 2) daraxtlarnichopmog; 3) o'tinyormog; 4) yozmog (dasturxon); 5) yopmog; 6) po'stashlamog; 7) ag'darmog; 8) og'z.tushirmog (aldamog); 9) og'z. tashlabketmog;

(3,261) حالا قالیرا تو حیاط انداخته بود

“*Endi gilamni hovliga opchiqib tashladi*”;

(3,269) زن آقای حیدری سفره را انداخت

“*Og'oye Haydarning ayoli dasturxon yozdi*”;

(4,265) چادرشرا انداخت سرش و از در خانه آمد بیرون

“*Boshiga chodirini tashlab, uydan chiqib ketti*”;

(3,266) رختخوابمرا انداختم و خوابیدم

“*Joyimni solib yottim*”;

1) yemog; 2) ichmog; 3) yutmog; 4) og'z. tushunarsizgapirmog; 5) o'zlashtiribolmog; 6) sport. yutqazmog; 7) mo'ljalgatushmog; 8) urilibketmog; 9) tegmog; 10) og'z. to'g'rikelmog

(4,256) روزی سه تا نهنگ هم بخوری چیزی نمیشه

“*Kuniga uchta nahang yesang ham hech narsa bo'lmaydi*”;

(3,255) حقش بود که دو تا چای پرمایه بخوریم که نخوردیم

“*Ikki piyola achchiq choy ichish kerak edi, ichmadik*”;

(4,255) چند قلب آب خوردم

“*Bir ikki qultum suv ichdim*”;

(4,270) سر انگشتهایم خورد به ماهی

“*Sekin baliqni ushlab ko'rdim (barmoqlarim baliqqa tegdi)*”;

2) Ko‘chirish usuli.

Bunday usul bilan taraqqiy etib chiqqan ma’nolar tadbiq usuli bilan taraqqiy etib chiqqan ma’nolarga nisbatan ozroq. Fe’l ma’nolarining taraqqiyotida ko‘chirishning faqat bir yo‘li - metafora mavjud. Bunda bir predmetga xos harakat boshqasiga ko‘chiriladi.

Quyidagi fe’llarning ma’nolari orasida ko‘chma ma’nolar ham mavjud. Buni keltirilgan misollar orqali ko‘rishimiz mumkin.

کشتن fe’li 1) *o‘ldirmoq*; 2) *o‘chirmoq*; 3) *bostirmoq*; 4) *so‘ndirmoq* kabi ma’nolarga ega. Lekin quyidagi jumlada *o‘ldirmoq* to‘g‘ri ma’noda emas, ko‘chma ma’noda ishlatilganini ko‘rish mumkin.

صبا؟ تو اينجايی؟ تو که منو کشتی (4,182)

“*Sabo sen shu yerdamisan? Meni o‘ldirib qo‘yay dedingku*”.

خودمرا کشتم و جان به جانش کردم که یک ذره از گوشت ماهی بگذارد تو دهانش (3,274)

“*Bir bo‘lak baliq go‘shidan tatib ko‘rish uchun yalinib yolvordim*”.

مردن fe’li *o‘lmoq* va *o‘chmoq* ma’nolariga ega. Lekin ushbu misolda fiziologik o‘lim emas, balki *xavotir olmoq*, *qiynalmoq* kabi ma’nolarni anglatib kelgan.

داشتم از نگرانی میمردم (3,183)

“*Xavotirdan o‘zimni qo‘yarga joy topa olmadim*”.

ساختن fe’lining 1) *tayyorlamoq*, *ishlab chiqarmoq*; 2) *qurmoq*, *yaratmoq*; 3) *soxtalashtirmoq* (*hujjatlarni*); 4) *chiqishmoq* (*biror kimsa bilan*); 5) *kelishib olmoq* kabi ma’nolari mavjud. Lekin quyidagi misollarda *to‘g‘ri kelmoq* ma’nosida ishlatilganini ko‘rish mumkin.

این چیزی به ما نمیسازه (3,257)

“*Bunaqa narsalar bizga to‘g‘ri kelmaydi*”.

هر چیزی به هر کس نمیسازه (3,271)

“*Har narsa har bir kishiga to‘g‘ri kelavermaydi*”.

خواندن fe’li 1) *o‘qimoq*; 2) *o‘rganmoq*; 3) *kuylamoq*; 4) *chaqirmoq*; 5) *og‘z. moskelmoq*; 6) *nomlamoq*; 7) *o‘lchamoq* kabi ma’nolarga ega. Uning ko‘chma ma’noda ishlatilgan *javranoq* ma’nosi quyidagi misolda ko‘rinadi.

نسیم هم مدام زیر گوشت میخواند: ... (4,71)

“*Nasim ham tinmay javrardi...*”.

شکستن fe'lining 1) *sindirmoq (sinmoq), buzmoq (buzilmoq)*; 2) *qonunni buzmoq*; 3) *tinchlikni buzmoq*; 4) *harorat tushmoq* kabi ma'nolari mavjud. Quyidagi jumlada uning to'g'ridan to'g'ri *sindirmoq* emas, balki ko'chma ma'nosi aks etadi.

(4,74) با این سیلی دنیای زیبا و معصوم شکست

“*Shu tarsaki bilan mening ma'sum va go'zal dunyoyimni vayron qildi*”.

رفتن fe'lining 1) *yurmoq; ketmoq; yo'lga tushmoq*; 2) *yaqinlashmoq*; 3) *oqmoq*; 4) *botmoq*; 5) *tortmoq, o'xshamoq (biror kimsaga)*; 6) *o'chmoq*; 7) *ahd qilmoq* kabi ma'nolari bilan bir qatorda, uning ko'chma ma'noda ishlatilishi ham sermahsulligini quyidagi jumlar orqali ko'rish mumkin.

(4,77) کسی که کار بدرا کرده شوهر شماست، نه شما. آبروی کی میروند؟

“*Yomon ishni qilgan sizning eringiz, siz emas. Kimning obro'si to'kiladi?*” .

(3,196) حالا که همه آمده اند، وقتشه که بریم سر اصل مطلب

“*Hamma yig'ilganda, asl maqsadga o'tishimizning ayni vaqti*”.

(3,254) کم کمک خرناسم رفت هوا

“*Asta sekin hurrak ota boshladim*”.

(3,270) مواظب تیغهاش باش یهو میرن تو گلوت

“*Ehtiyot bo'l qiltanog'i tomog'ingga ketib qolmasin*”.

(4,262) لابد چادرشبتون رفته زیر رختخوابها

“*Balki choyshabingiz kirlar orasiga kirib ketgandir*”.

Yuqoridagi jumalarda رفتن fe'lining obro' to'kilmoq, biror masalaga o'tmoq, biror ovoznining chiqishi, biror narsaning qayergadir ketib qolishi, biror narsaning qayergadir kirib ketishi ma'nolarida qo'llanganini ko'ramiz.

افتادن fe'li 1) *yiqilmoq*; 2) *qulamoq*; 3) *tushmoq*; 4) *qo'ldan boy bermoq*; 5) *yo'qotmoq* ma'nolariga ega. Lekin quyidagi jumalarda bu fe'lining ko'chma ma'noda qo'llanganini ko'ramiz.

(4,252) با قاشق افتادم به جان نان کشک

“*Nonekeshkni paqqos tushirdim*”.

(4,254) دست معلم افتاد روی شانه چیم

“*O'qituvchi chap yelkamga tushirib qoldi*”.

انداختن 1) *otmoq*; 2) *daraxtlarni chopmoq*; 3) *o'tin yormoq*; 4) *yozmoq (dasturxon)*; 5) *yopmoq*; 6) *po'st tashlamoq*; 7) *ag'darmoq*; 8) *og'z.tushirmoq (aldamoq)*; 9) *og'z. tashlab ketmoq* ma'nolariga ega. Quyidagi misolda uning ko'chma ma'nosi ko'rinadi.

(3,252) صدامرا انداختم تو گلوم

“*Baqirdim*”.

بوسیدن “o‘pmoq” fe’lining ko‘chma ma’nosini quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin.

(3,272) یواش یواش خجالترا بوسیدم و برای خودم پلو کشیدم

“Asta sekin xijolatni chetga surib qo‘yib, o‘zimga palovdan soldim”.

نشستن fe’li 1) o‘tirmoq; 2) qoplamoq; 3) botmoq; 4) cho‘kmoq; 5) qo‘nmoq; 6) yashamoq; 7) kamaymoq; 8) tinchlanmoq kabi ma’nolarga ega. Quyidagi misol orqali uning ko‘chma ma’nosini ko‘rishimiz mumkin.

(3,272) طعم خوب ماهی روی زبانم نشست

“Baliqning shirin ta’mini sezdim”.

چشیدن “tatib ko‘rmoq” fe’li quyidagi jumlada ko‘chma ma’noda ishlatilgan.

(4,187) داشتتم مزه آسایشرا میچشیدم

“Tinchlik nashidasini surardim”.

دویدن fe’li 1) yugurmoq; 2) og‘z. shoshilmoq; 3) quvlamoq ma’nolariga ega. Quyidagi jumlada uning ko‘chma ma’nosi qo‘llangan.

(4,252) دوید میان حرفم

“Gapimni bo‘ldi”.

خوردن fe’lining 1) yemoq; 2) ichmoq; 3) yutmoq; 4) og‘z. tushunarsiz gapirmoq; 5) o‘zlashtirib olmoq; 6) sport. yutqazmoq; 7) mo‘ljalga tushmoq; 8) urilib ketmoq; 9) tegmoq; 10) og‘z. to‘g‘ri kelmoq kabi ma’nolarga ega. Quyidagi jumlada uning ko‘chma ma’nosi ifodalangan:

(4,272) یکی زدند زیر خنده اما زود خنده شانرا خوردند

“Kulib yubordilar, ammo tezda o‘zlarini bosdilar”;

کشیدن fe’li 1) tortmoq; 2) cho‘zmoq; 3) chizmoq (chiziq, rasm); 4) tortib o‘tmoq (sim); 5) chiqarmoq; 6) uzib olmoq; 7) o‘ziga jalb etmoq; 8) o‘lchamoq; 9) siqmoq; 10) solmoq (ovqatni); 11) chidamoq; 12) davom etmoq, cho‘zilmoq; 13) sixga termoq; 14) yetib bormoq; 15) chekmoq ma’nolari bilan birqatorda quyidagi ko‘chma ma’noda ham qo‘llanadi:

(4,255) آقای حیدری حرفرا کشیده بود به غذا خوردن

“Og‘oye Haydari gapni ovqatga burvorgandi”;

(4,113) مریضرا بدون رضایت شوهرش زیر تیغ کشیدی

“Kasalni erining roziligisiz tig‘ tagiga olib kirding”;

(3,259) خونه رو به گند کشیدی

“*Butun uyni hidlatvording*”;

(3,268) شنیدم خل بازی در آوردی و مادر بزرگتو کشیدی تو مدرسه

“*Bir axmoqlik qilib, buvingni ham maktabgacha yetaklab kelganingni eshittim*”;

Ma'nolari biri ikkinchisidan o'sib chiqmagan sodda fe'llar juda oz. Bir ma'noga birlashuvchi fe'llarning bunday murakkab munosabatda bo'lishi, o'z-o'zidan asosan uch va undan ortiq ma'noli fe'llar orasida uchraydi. Lekin ikki ma'noli بخشیدن fe'lida ham shunday munosabat kuzatiladi.

بخشیدن fe'li 1) *sovg'a qilmoq, baxsh etmoq*; 2) *kechirmoq* ma'nolarini anglatadi.

Bu fe'lning ma'no munosabatini quyidagicha ifodalash mumkin:

| 1
| 2

(3,67) آشوق شوهرم بودم و با هر معذرت خواهی اش میبخشیدم

“*Turmush o'rtog'imni juda sevardim va har gal kechirim so'raganda uni kechirardim*”.

شکستن fe'li anglatgan ma'nolar munosabatini quyidagicha ifodalash mumkin:

1 | | → 2 → 3
4 |

شکستن

1) *sindirmoq (sinmoq), buzmoq (buzilmoq)*; | → 2) *qonunni buzmoq*; → 3) *tinchlikni buzmoq*;

4) *harorat tushmoq*; |

Bunda birinchi ma'no asosida ikkinchi va uchinchi ma'nolar kelib chiqqan. Lekin bu fe'l anglatayotgan to'rtinchi ma'no yuqoridagi hech bir ma'nolar bilan bog'liqligi kuzatilmaydi.

افتادن fe'li anglatgan ma'nolar munosabati quyidagicha ifodalanadi:

1 | → 2 → 3
4 | → 5

افتادن

1) *yiqilmoq*; | → 2) *qulamoq*; → 3) *tushmoq*;

4) *qo'ldan boybermoq*; | → 5) *yo'qotmoq*;

XULOSA

Polisemiya nafaqat ot va sifat soʻz turkumlarida balki feʼllarda, jumladan sodda feʼllarda ham keng tarmoq yoygan.

Fors tilida sodda feʼllar ikkitadan tortib oʻntagacha maʼno anglatib keladi. Bular ichida eng koʻpi besh va undan ortiq maʼnoli feʼllardir.

Bir maʼnoga birlashuvchi feʼllarning munosabati ikki xil: a) biri ikkinchisidan oʻsib chiqqan boʻladi, b) biri ikkinchisidan oʻsib chiqmagan boʻladi. Polisemantik feʼllarning koʻpida birinchi xil maʼno munosabati uchraydi. Baʼzan polisemantik feʼllarning maʼnolari oʻzaro har ikki munosabatni aks ettiradi.

Maʼnolari biri ikkinchisidan oʻsib chiqqan feʼllarda keyingi maʼnolar birinchi maʼnoga birin ketin bogʻlanadi yoki har biri oʻzicha bogʻlanadi.

Feʼl polisemiyasida maʼno taraqqiyoti ikki usul, tadbiiq usuli va koʻchirish usuli bilan boradi. Bu ikki usul deyarli teng holatda (baʼzan tadbiiq usuli ustunlik qiladi). Uch va undan ortiq maʼnoli feʼllarda har ikki usul bilan taraqqiy etish ham oʻz aksini topgan.

Feʼl polisemiyasida ham bosh maʼno va yasama maʼno farqlanadi. Uch va undan ortiq maʼnolarning birin ketin bogʻlanishida toʻngʻich bosh maʼno va nisbiy bosh maʼno (yasama bosh maʼno) haqida gapirish mumkin.

Ikki maʼnoli feʼllarda bosh maʼno va yasama maʼno masalasi juda oson hal qilinadi.

Agar polisemantik feʼl omonimiklik hosil etmasa, bosh maʼnoni belgilashda tortishuvga oʻrin qolmaydi. Polisemantik feʼl omonimiklik hosil qilsa, bosh maʼnoni belgilashda har xil fikr tugʻilishi mumkin.

Omonimiklik hosil etish etmasligidan qatʼiy nazar, feʼlning bosh maʼnosi (yoki maʼnolari) uchun asos boʻlgan maʼnoni bosh maʼno deb ataymiz. Bosh maʼnoning taraqqiyoti bilan tugʻilgan maʼnoni yasama maʼno deb yuritimiz.

Uch va undan ortiq maʼnoli feʼllarda bosh maʼno va yasama maʼno boshqacharoq belgilanadi. Feʼlning birlamchi maʼnosi bosh maʼno boʻladi. Qolgan maʼnolari shu maʼnoga nisbatan yasama maʼnodir. Lekin keyingi maʼnolar birinchi maʼnodan oʻsib chiqqan boʻlsagina, maʼno munosabati ikki bosqichli boʻladi (bosh maʼno – yasama maʼnolar).

Agar maʼnolar birin ketin bogʻlansa, oʻrtada joylashgan maʼno oldingi maʼnoga nisbatan yasama maʼno, keyingi maʼnoga nisbatan esa bosh maʼno boʻladi. Demak, maʼnoni oʻzi boshqa bir maʼnodan oʻsib chiqqan va ayni paytda oʻzidan yangi bir maʼnoning taraqqiy etishi uchun zamin boʻlgan. Bundan bosh maʼno mutlaq vaziyatda va nisbiy vaziyatda boʻlishi koʻrinadi.

Sodda feʼllarda bosh maʼno odatda toʻgʻri maʼno hisoblanadi.

Ma'nolari biri ikkinchisidan o'sib chiqqan fe'lining ma'nosi ikki xil: 1) ko'chirish usuli bilan o'sib chiqqan bo'lsa, ko'chma ma'no deb, 2) tatbiq usuli bilan ko'chib chiqqan bo'lsa, tadrijiy (evolyusion) ma'no deb baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан. 1984.
2. A.Quronbekov. Fors tili Leksikologiyasi.-T.,2009
3. تکین حمزه لو. افسون سبز. - تهران، ۱۳۷۱
4. هوشنگ مرادی کرمانی. قصه های مجید. - تهران، ۱۳۵۸
5. شهلا شریفی. بررسی معنایی افعال مرکب اندام بنیاد از دیدگاه معناشناسی شناختی // مجموعه مقالات ششمین همایش بین المللی «انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی». دانشگاه مازندران – خرداد 1390. ص 2990 – 3000
6. ابراهیم مرادی. بررسی معنایی فعل مرکب در زبان فارسی // نشریه ادب و زبان دانشکده ادب و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال 16، شماره 33، بهار و تابستان 1392.
7. راحله گندمکار. رویکردی شناختی به مسئله هم معنایی بافتی در سطح افعال زبان فارسی // پژوهش های زبانی، دوره دوم، شماره 2، پاییز و زمستان 1390. ص 115-125
8. علی صفری. معناشناسی زمینه و تناوب فعل های مرکب در زبان فارسی // جستارهای زبانی، دوره 2، شماره 2، بهار و تابستان 1392. ص 81-98.
9. لیلا شریفی. رویکردی شناختی به یک فعل چندمعنای فارسی // تازه های علوم شناختی، سال 11، شماره 4، 1388، ص 1 – 11.
10. حمید ربیعی. عناصر مؤثر در تغییر معنای فعل // رشد آموزش زبان و ادبیات فارسی. دوره بیست و سوم، شماره 2، زمستان 1388، ص 48-50
11. ارسلان گلفام. فضای معنایی فعل «شدن» در زبان فارسی: نگرش شناختی // پژوهش های زبان و ادبیات تطبیقی. دوره 2، شماره 4، زمستان 1390.

LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLARDA LINGVOKOGNITIV KONSEPTLAR

Yusupova Marjona Ikromjon qizi

FarDU 10.00.11 – Til nazariyasi. Amaliy va
kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi doktranti

ANNOTATSIYA

Bugungi kunga kelib, zamonaviy tilshunoslik sohasida konseptda tafakkurga nima tegishli-yu, tilga nima tegishli degan savol ochiq qolmoqda. Bir tomondan, konseptda umuman lingvistik hech narsa yo‘q degan qarashlar mavjud. Ushbu maqolada konsept va konseptosfera tushunchasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptosfera, semiotika, pragmatika, lingvokulturologiya, antroposentrizm, imagen, logogen

ABSTRACT

Nowadays, the question of what belongs to thinking and what belongs to language remains open in the field of modern linguistics. On the one hand, there are views that there is nothing linguistic in the concept at all. This article analyzes the concept and conceptosphere.

Key words: concept, conceptosphere, semiotics, pragmatics, linguistic culture, anthropocentrism, imagen, logogen

KIRISH

Jadallashib borayotgan tamaddun hamda unda taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohasida lingvokulturologiya ham o‘z oldiga bir qator vazifalarni qo‘yadi. Etnos madaniyati va tili hamda etnos mentaliteti va tili bir-birida qanday aks ettirishini o‘rganish ham ana shunday vazifalar qatoriga kiradi. Ushbu o‘zaro munosabatlar tizimi orqali odamlarning tilida go‘yo ko‘zgudagidek aks etgan xalqning etnik va madaniy o‘ziga xosligini aks etirishi ehtimoldan holi emas [Ruchina 2000]. Insonning nutqiy jarayoni kognitiv munosabat orqali amalga oshiriladi va bu avtomatik tarzda ongda mavjud bo‘lgan madaniy tushunchalarning tilga ko‘chishi Lingvokulturologiyaning obykti sifatida madaniyatning milliy kodlarida taqdim etilgan u yoki bu tarzda milliy tilda obyektivlashtirilgan madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarni ko‘rib chiqish odatiy hol ekanligini V.N.Teliya ta’kidlaydi. Yana uning talqiniga ko‘ra, bunday o‘ziga xos birliklar ko‘rinishida “madaniy konseptlar, madaniy semalar, madaniy konnotatsiya va madaniy fon” kabilar muhim ahamiyatga molik [Teliya 1996].

V.I.Karasikning fikricha, “til hayotning eng keng tarqalgan hodisalariga tarkibi sanalgan ajralmas komponent sifatida tushuniladi”:

- muloqotning eng muhim vositasi sifatida til kommunikativ faoliyatning tarkibiy qismi sifatida qaraladi;

- dunyoni o‘zgartirish, axborot ta’minoti va shaxslararo tartibga solishning eng muhim usuli deya sanalib, til ta’sir qilish, odamlarni u yoki bu harakatlarga undash, ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatish vositasi sifatida tahlil qilinadi;

- kollektiv tajribaning eng muhim ombori sifatida til madaniyatning ajralmas qismidir” [Karasik 2001: 6].

Zamonaviy lingvokulturologik tadqiqotlar doirasida yangi hodisa g‘oyasi shakllanmoqda, u hali ham terminologik ahamiyatga ega bo‘lmagan holda “madaniyat tili” deb nomlanadi: bu madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarning ko‘p bosqichli va turli xil tashuvchilari to‘plami bo‘lib, ular mohiyat va ekstralingvistik (an‘ana va marosimlar, urf-odatlar va biddiyatlar, tabiiy ramzlar, xalq naqshlari va boshqalar) va til ichidagi (kalit so‘zlar, shu jumladan, ekvivalenti bo‘lmagan leksika, ilg‘or fenomenalar, shu jumladan — frazeologik birliklar va paremiyalar, so‘z yasovchi modellar, grammatik toifalar va sintaktik sxemalar) [Radbil 2016]. Til nuqtai nazaridan “madaniyat tili” har xil turdagi diskurslar (diniy, badiiy, publisistik, reklama, maishiy va boshqalar)da amalga oshiriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Til inson atrofida sodir bo‘layotgan butun jarayonlarning markaziga aylanmoqda. Til orqali murakkab hodisalarni tushuntirish, anglab yetish va tadqiq qilish bugungi kun tilshunoslarining asosiy vazifalaridan sanaladi. Muloqotning eng asosiy vositasi sanalmish tilning xalq tajribasi orqali yuzaga kelgan tushuncha va urf-odatlarini keying avlodlarga uzluksiz va xatosiz yetkazib berishi hamda uning ma’naviy qadriyatlarini qaytadan tiklab, translyatsiya qilish jarayonlarida ishtirok etish yo‘llari va usullarini o‘rganishga bo‘lgan munosabati tufayli zamonaviy gumanitar bilimlarining tushunilgan lingvistik-madaniy paradigmasi nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Vaholanki, aynan til shaxsning milliy va madaniy o‘ziga xosligi muammosini anglab yetish uchun ishonchli ilmiy vositalarni taqdim etadi.

Madaniy boyliklarni yaratish, saqlash va kelgusi avlodlarga yetkazib berishning asosiy vositasi dunyoni kontseptsiyalashning milliy shartli usuli hisoblanadi. Etnosning olamni anlashning lingvistik shartliligi g‘oyasi asoslari V. fon Gumboldt tomonidan quyidagicha talqin qilinadi: “Xalqning tili va ma’naviy kuchi bir-biridan alohida va ketma-ket rivojlanmaydi, balki aqliy qobiliyatning uyg‘un va ajralmas harakatini tashkil etadi” [Gumboldt 1984: 68].

Qolaversa, mashhur tezis: “Xalq tili – bu uning ruhi, xalq ruhi – bu uning tili, yana shunchalik muvofiqlikni tasavvur qilish mushkul” mazkur nemis filologi V. fon Gumboldtga tegishli [Gumboldt 1984: 68]. Va aynan shu munosabat orqali zamonaviy lingvokulturologiya vujudga kelgan.

Til va madaniyat uyg'unligi va shu qadar bir-biri bilan chambarchas bog'lanishi boshqa tadqiqotchilarning ham nazaridan chetda qolmadi. Yuqorida keltirilgan fikrlar E.Sepir va B.L.Vorfning “lingvistik nisbiylik nazariyasi”ga o'ziga xos tarzda singib ketgan. Amerikalik olimlar Amerika hind tilini o'rganish jarayonida bir qator xulosalarga kelishdi. Ularning fikricha, ular butun olamni xuddi to'g'ridan-to'g'ri idrok qilayotgandek his qilishadi: “Aslida biz narsalarni ularning tili bizga taqdim etadigan tarzda o'ylaymiz”, deya ta'kidlaydilar. Boshqa tomondan qaraladigan bo'lsa, har bir xalqning tili dunyo haqidagi tasavvurni o'ziga xos tarzda uyg'otadi va bu holatda barcha tildagi kognitsiya bir-biridan ajralib turadi. Madomiki, boshqa tilni bilmkiy turib bu doirani his qilish va anglash mushkul. Yana ularning farazlariga qaraganda, amerikancha hind tilining shakllari nafaqat fikrlash shakllarini, balki xatti-harakatlarni ham belgilaydi. “Aslida gap shundaki, “chinakam dunyo” asosan ijtimoiy guruhning til qobiliyatlari asosida shakllanadi... biz voqelikni boshqacha emas, balki shundayligicha ko'ramiz, eshitamiz va idrok etamiz, chunki jamiyatning til ko'nikmalari haqiqatni talqin qilish imkoniyatini belgilaydi”, degan fikrni Sepir taqdim etadi [Sepir 1993: 231].

B.L.Vorf tushunchalarni shakllantirishda tilning yetakchi rolini tasdiqlaydi. Til bizga haqiqatni idrok etish shaklini avtomatik ravishda yuklaydi. Shunday qilib, biz “yangi nisbiylik tamoyili bilan shug'ullanmoqdamiz, unga ko'ra voqelik kuzatuvchilar tomonidan fizik xususiyatlarga asoslanib, ularning til qobiliyatlari o'xshash yoki bir-biriga mos keladigan taqdirdagina bir xil tarzda qabul qilinadi” [B.Uorf 1960: 64].

Shunday qilib, E.Sepir va B.L.Uorfning asarlarida ham insonning kognitiv yo'naltirilgan faoliyatida tilning ustuvor roli haqidagi fikrlar aniq bayon etilgan. Fikrlash shakllari umuman universal emas, ular qaysidir ma'noda ona tili toifalari tomonidan belgilanadi, ular aslida ba'zi bir namunalar, naqshlar, belgilangan andozalar bo'lib, unda odam sezgi organlari orqali unga keladigan tashqi muhit to'g'risidagi ma'lumotlarni o'zlashtiradi. Bu masalaga rus tilshunosligida ham e'tibor qaratilgan. Mazkur qoidalar 70-yillarda o'zlashtirildi va tilshunoslik olamida ijodiy qabul qilindi [Ivanov 1978].

Tilshunoslik rivojlangani sari uning tarkibiy qismi bo'lgan kognitiv lingvika qoidalaridan ham foydalanish samarali natijalar bera boshladi. Bu esa, o'z navbatida, mazkur asosiy g'oyalar taraqqiy etib “olamning lisoniy manzarasi” deb atalmish

umumilmiy atamaga aylandi. Tamaddun jarayonida insonning lisoniy olamiga kirib kelgan “konseptualizatsiya” tushunchasi “insonning kognitiv faoliyatidagi eng muhim jarayonlardan biri bo‘lib, ong tomonida resepiet sifatida qabul qilinadigan ma‘lumotlarni anglat yetishda yetakchi o‘rin egallaydi va inson miyasida, ya‘ni psixikasida konsept, konseptual tuzilma hamda butun konseptual tizimning shakllanishiga olib keladi” [KSCT 1996: 93].

Konseptualizatsiya jarayoni haqida Radbil ham o‘z qarashlarini bildirgan va unga ko‘ra “... ushbu jarayon obyekt qanchalik keng bo‘lishidan qat‘iy nazar, ham idrokning turli tomonlariga, ham aynan shu aqliy obyektning o‘ziga yo‘naltirilgan anglashni nazarda tutadigan ommabop tushuncha. Agar bu borada butun koinotni konseptualizatsiya obyekt sifatida qaraydigan bo‘lsak, uning barcha fragmentlari, shu jumladan, insonni ham butun olamning asosiy tarkibiy qismi sifatida shu qatorga qo‘shib, orasidagi o‘zaro munosabatga urg‘u berib, “olamning lisoniy manzarasi” haqida fikr yuritimiz” [Radbil 2016: 129].

Konseptualizatsiyani yana ma‘no shakllanishidagi aqliy faoliyat sifatida qarsh mumkin, uning natijasida esa sezgi organlari orqali tashqaridan ongga ta‘sir etayotgan tashqi ma‘lumotlarga tayanib, olam haqidagi tasavvurda o‘ziga xos “olamning bo‘linishi” sodir bo‘ladi, ya‘ni bunda “aqliy tasvirlar”, “olam haqidagi formatlar”, “yangi bilim kvantlari” kabi idrok obrazlari va shakllari yuzaga keladi.

Kognitiv faoliyatning qay yo‘sinda amalga oshirilishi haqida Mechkovskaya ham o‘z qarashlari bilan o‘rtoqlashgan va unga ko‘ra bu jarayon albatta ramziy shakllar orqali amalga oshiriladi. Kontseptualizatsiyaning har bir turi voqelikning o‘ziga xos ramziy modeli sanaladi. Ana shunday shakllangan ramziy modellar orasida tilning stimulyatsiyasi eng asosiy o‘rinni egallaydi. Agarda ma‘um bir turdagi konseptual tizim voqelikni faqatgina bir sohaga mansubligini aks ettirsa, til dunyodagi barcha sohada sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni konsepsiyalash uchun mo‘ljallangan universal belgi tizimidir. Olamning lisoniy manzarasi dunyoda mavjud bo‘lgan boshqa konseptualizatsiya, ya‘ni manzaralar (ilmiy, diniy, badiiy va boshqalar)dan ustunroq hisoblanib, ularga asos sifatida xizmat qiladi. “Birinchi navbatda, insonning va umuman olgandanda butun etnosning ma‘naviy faoliyatidagi yutuqlari aynan til orqali singdiriladi. Huddiki shu til bizga narsalarga nisbatan ma‘lum qarashlarni “jo qilatotgandek”, aqliy faoliyatning tabiati va yo‘nalishlarini belgilaydigandek tuyiladi” [Radbil 2016: 129].

Yuqorida keltirilgan fikrlardan tashqari boshqa tadqiqotchilar ham bu borada ma‘lum bir xulosalarga kelishgan. Jumladan, V.A.Maslovaning bildirgan fikriga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, “til madaniy ahamiyatga ega ma‘lumotlarni to‘plash va saqlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ayrim birliklarda zamonaviy til tashuvchisi

uchun ma'lum darajada dunyoviy o'zgarishlarga uchrab yashiringan, faqatgina bilvosita anglash orqali yuzaga chiqishi mumkin. Biroq u mavjud va ong osti darajasida "faoliyat olib boradi" (masalan, QUYOSH so'z-stimuliga tajribadagilar afsona semantikasidagi oy, osmon, ko'z, Xudo, bosh va boshqalarni ham javob tariqasida taqdim etishdi) [Maslova 2001: 11].

Vekbitskaya va Zaliznyak bergan ma'lumotlar omma e'tiboriga havola qilingandan so'ng, voqelikni lisoniy o'zlashtirish jarayonida u yoki bu tilda so'zlashuvchilarning ma'lum g'oyalarni aks ettirishda ona tililari vositalarining ta'siri shakllariga nazar sola boshlangan. "Ushbu farazlar til birliklarining semantikasida o'z aksini topadi, shu bois, tilni va xususan so'zlarning ma'nosini o'zlashtirgan holda, ona tilida so'zlashuvchi bir vaqtning o'zida mazkur g'oyalar bilan uyg'unlashadi va bu holat butun til egalariga xos jihat sanaladi (yoxud kamida tanish bo'ladi), ular ushbu tildan foydalanadigan madaniyatning bir qator xususiyatlarini aniqlaydi" [Zaliznyak va boshq. 2005: 17].

Turli tizimli tillarda boshqa tillararo ma'lum "ma'no konfiguratsiyalari" mavjud bo'lib, ular hatto har bir tilda lug'at yozishmasiga ega bo'lsa ham aynan bir xil shaklda uchramaydi. Til o'rganish jarayoni bolalikdan ongli va avtomatik shaklda amalga oshadi, chunki inson atrofidagi til muhiti unga so'zlashish ko'nikmasi bilan bir qatorda aynan shu til tegishli bo'lgan millatning o'ziga xos jihatlari, shartli fikrlashning ba'zi toifalari va sxemalarini, dunyoga boshqacha emas, balki aynan shu yo'sinda qarashning ayrim odatlarini qabul qiladi. Turli tillarda so'zlashuvchilar dastlab ma'lum "ma'no konfiguratsiyalarini" biror hodisani shu tarzda konseptsiyalash va anglashning yagona, haqiqiy, ishonchli va tabiiy ravishda qabul qilingan narsa sifatida qabul qiladilar. Milliy dunyoqarashning shakllanish jarayonida inson uchun dunyoning lingvistik konseptualizatsiyaning asosiy ahamiyatini ajratib ko'rsatish mumkin.

Shunday qilib, zamonaviy tilshunoslikdagi kognitiv yo'naltirilgan lingvokulturologik yondashuv olamning lisoniy konseptualizatsiyasi voqelikning kognitiv modellashtirishning o'ziga xos tarzda tashkil etilgan jarayoni sifatida tushuniladi.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Yusupova, M. (2023). LINGUOCULTURAL PECULIARITIES OF THE CONCEPT "PATRIOTISM". *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 3(4 Part 2), 116-118.
2. Yusupova, M. (2023). LINGUOCULTURAL PECULIARITIES OF THE CONCEPT "PATRIOTISM". *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 3(4 Part 2), 116-118.

3. Usmonova, D. S., & Yusupova, M. I. Q. (2021). Comparative analysis of the somatic phraseological units of the english and russian languages with the component "heart". *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 2(11), 94-99.
4. Usmonova, D. S., & Yusupova, M. I. (2020). "Экономика и социум" электронное периодическое издание, ISSN 2225-1545 № 2 (81), 837-841 бетлар.

МАМЛАКАТИМИЗДА МУЛҚДОРЛИК ВА ТАДБИРКОРЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ МУСТАҲКАМЛАНИШИНИНГ МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ ОМИЛЛАРИ

Ҳамраев Сирож Абруевич

Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти,
доцент, фалсафа фанлари доктори, PhD.

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола Ўзбекистон шароитида мулкчилик ва тадбиркорлик тамойилларини мустаҳкамлашда маънавий ва маърифий омиллар ўртасидаги мураккаб муносабатларни ўрганади. Тадбиркорлик муносабатлари ва қадриятларини шакллантиришда маънавиятнинг ролини ўрганар экан, тадқиқотда мустаҳкам бизнес тафаккурини тарбиялашга ҳисса қўшадиган таълим стратегиялари ҳам кўриб чиқилади. Мақола маданий, маърифий ва маънавий жиҳатларни ҳар томонлама таҳлил қилиш орқали ушбу омиллар Ўзбекистонда мулкчилик ва бизнес амалиётининг ривожланиши ва барқарорлигига синергик тарзда қандай таъсир кўрсатиши ҳақида тушунча беришга қаратилган. Топилмалар мамлакатда гуллаб-яшнаётган тадбиркорлик ландшафтини ривожлантириш учун зарур бўлган яхлит ёндашувни чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

Калит сўзлар: бизнес муҳити, маънавият, мулкчилик, қонун устуворлиги.

ДУХОВНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ УКРЕПЛЕНИЯ ПРИНЦИПОВ СОБСТВЕННОСТИ И БИЗНЕСА В НАШЕЙ СТРАНЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются сложные взаимоотношения между духовными и образовательными факторами в укреплении принципов собственности и бизнеса в условиях Узбекистана. Изучая роль духовности в формировании предпринимательских взглядов и ценностей, исследование также углубляется в образовательные стратегии, которые способствуют развитию устойчивого делового мышления. Посредством всестороннего анализа культурных, образовательных и духовных аспектов статья призвана дать представление о том, как эти факторы синергетически влияют на развитие и устойчивость собственности и деловой практики в Узбекистане. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию целостного подхода, необходимого для создания процветающей предпринимательской среды в стране.

Ключевые слова: бизнес-среда, духовность, собственность, верховенство закона.

SPIRITUAL - EDUCATIONAL FACTORS OF STRENGTHENING THE PRINCIPLES OF OWNERSHIP AND BUSINESS IN OUR COUNTRY

ABSTRACT

This article investigates the intricate relationship between spiritual and educational factors in bolstering the principles of ownership and business in the context of Uzbekistan. Examining the role of spirituality in shaping entrepreneurial attitudes and values, the study also delves into educational strategies that contribute to the cultivation of a robust business mindset. Through a comprehensive analysis of cultural, educational, and spiritual dimensions, the article aims to provide insights into how these factors synergistically influence the development and sustainability of ownership and business practices in Uzbekistan. The findings contribute to a deeper understanding of the holistic approach required for fostering a thriving entrepreneurial landscape in the country.

Keywords: *business environment, spirituality, ownership, rule of law.*

КИРИШ

Эркесвар халқимиз мана 30 йилдирки, мустақиллик туфайли ўз эрки, оходлигига эга бўлди, миллий ғурури, иззат обрўси тикланиб, эндиликда азалий қадриятларимиз, маънавий меросимиздан баҳраманд бўлмоқдамиз. Зеро, мустақил тараққиёт, мустақиллик тафаккури ва ва миллий қадриятларга содиқлик туйғулари бир-бирига ғоят боғлиқ тушунчалардир.

Бугунги кунда юртимизда яшайдиган ҳар бир инсоннинг, жумладан тадбиркорларнинг миллий қадриятларга содиқлигини юксалтирмасдан туриб, халқимиз ҳаёти ва турмуши юксалишида, ҳамда малакатимиз тараққиётида муваффақиятларга эришиш қийинлиги яққол намоён бўлмоқда. Кейинги йилларда миллий қадриятларга содиқликни юксалтириш йўлидаги кўзланган мақсадларни тўла амалга оширилиши учун лозим бўлган вазифаларни бажариш сари барча омилар шаклланмоқда ва зарур шароитлар ҳозирланмоқда.

Тобора глобллашиб бораётган бугунги дунёнинг бозор иқтисодиёти асосида ривожланган энг илғор мамлакатларида иш билан банд аҳолининг асосий қисми тадбиркорлик ва кичик бизнес соҳасида фаолият кўрсатаётганлиги ҳаб бу борадаги умуминсоний тенденция мавжудлигидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида, тадбиркорлик фаолияти ва тадбиркор маънавиятининг бутун жаҳон халқлари, жумладан Ўзбекистон жамияти

ҳаётининг мураккаб ва серқирра ҳодисаси сифатидаги ижтимоий-фалсафий мазмун-моҳиятини чуқур ўрганиш зарурлигини англатади.

Ушбу йўналишдаги ишлар эса, дунёнинг энг илғор мамлакатлари ҳаётини таъминловчи барча иқтисодий асосларни яратиш ва ушбу давлатлар қудратини таъминлашда тадбиркорлар ва кичик бизнес соҳаси вакиллари етакчи ўринни эгаллаши билан боғлиқ тамойилга таянади. Хусусан, тадбиркорлик билан шуғулланадиганлар ва кичик корхоналарда фаолият кўрсатаётганлар АҚШ ва Япония каби илғор мамлакатлардаги иш билан банд аҳолининг 80 фоиздан ортиқроғини ташкил этаётгани фикримизнинг яққол далилидир.

Ушбу соҳа вакилларининг ижтимоий қиёфаси ва маънавиятини замон талаблари даражасида шакллантириш, бунда миллий ва умуминсоний кадриятлар диалектикаси билан боғлиқ омиллар таъсирчанлигини жадал суратда ошириш эҳтиёжи илғор давлатлар ҳаётининг таркибий қисмига айлангани ҳам айна ҳаёт ҳақиқатини ифодалайди. Бу жиҳатдан, Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган Тараққиёт стратегиясида ҳам мамлакатимизни янада ривожлантириш ва янги тараққиёт босқичига кўтаришда ушбу жабҳадаги жаҳон тажрибасига таяниш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилгани асло бежиз эмас.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳар қандай давлатда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам мулкчилик ва тадбиркорлик тамойилларини мустаҳкамлашда маънавий-маърифий омиллар ҳал қилувчи ўрин тутади. Мамлакат иқтисодиёти ва бизнес соҳасининг ривожланиши кўп жиҳатдан унинг жамиятида сингиб кетган кадриятлар, эътиқодлар ва таълим амалиётига боғлиқ. Ўзининг бой тарихи ва маданий меросига эга бўлган Ўзбекистон шароитида бу омилларни тарбиялаш мустаҳкам тадбиркорлик руҳи ва масъулиятли мулкчилик маданиятини тарбиялашда янада муҳим аҳамият касб этади. Биринчидан, мулкчилик ва тадбиркорлик тамойилларини илгари суришда ўзбек жамиятининг маънавий ва маданий кадриятларини тушуниш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда меҳмондўстлик, ҳунармандчилик ва савдо-сотикнинг чуқур илдиз отган анъаналари минтақа Ипак йўлининг марказида бўлган қадим замонлардан бошланган. Бу тарихий мерослар тадбиркорлик руҳини ва мулкчиликни иқтисодий имкониятларни кенгайтириш воситаси сифатида кадрлашни акс эттиради. Ушбу маданий мойилликлардан фойдаланган ҳолда, таълим тизими мулкчилик, инновациялар ва ахлоқий бизнес амалиётларининг муҳимлигини таъкидлаш учун ишлаб чиқилиши мумкин.

Шу муносабат билан миллий таълим дастурига тадбиркорлик, ишбилармонлик одоб-ахлоқи, мулкчилик каби фанларни ўрганишни интегратсиялаш устувор вазифа ҳисобланади. Ушбу фанларни мактаб ва университет дастурларига киритиш орқали талабалар ёшлигидан мас'улиятли бизнес амалиёти тамойиллари билан танишадилар. Қолаверса, муваффақиятли ўзбек тадбиркорлари ва бизнес раҳбарларининг амалий тадқиқотларини ўз ичига олиш ёш авлодни ўз тадбиркорлари тажрибасидан ўрганган ҳолда ўзларининг тадбиркорлик интилишларига илҳомлантириши мумкин. Бундан ташқари, молиявий саводхонлик ва бизнес кўникмаларини ривожлантириш таълим ташаббусларининг ажралмас қисми бўлиши керак. Амалий машғулотлар ва мураббийлик дастурларини тақдим этиш орқали таълим муассасалари талабаларни бизнес оламининг мураккабликларида ҳаракат қилиш учун зарур тушунча ва билимлар билан жиҳозлашлари мумкин. Бундан ташқари, таълим муассасалари ва хусусий сектор ўртасидаги ҳамкорлик талабаларга амалий тажриба ортириш ва тадбиркорлик ва мулкчилик билан амалий танишиш имконини берувчи амалиёт имкониятларини яратиши мумкин.

Расмий таълим билан бир қаторда, жамиятда қўллаб-қувватланадиган маънавий қадриятлар ва ахлоқий таълимотлар ҳам мулкчилик ва бизнесга бўлган муносабатни шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Ўзининг ранг-баранг диний ва маданий меросига эга бўлган Ўзбекистон ҳалоллик, ҳалоллик ва ўзаро ҳурмат каби чуқур қадриятларга эга. Ушбу ахлоқий тамойилларни таълим ва ижтимоий контекстда таъкидлаш ахлоқий бизнес юритиш ва мас'улиятли эгаллик учун қулай муҳитни яратади.

Шу билан бирга, инновациялар ва ижодкорлик маданиятини юксалтириш иқтисодиётнинг узлуксиз юксалишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Технология, қишлоқ хўжалиги ва анъанавий хунармандчилик каби турли соҳаларда тадқиқот ва ишланмаларни рағбатлантириш Ўзбекистоннинг бой маданий ва тарихий меросидан замонавий тадбиркорлик ташаббуслари учун фойдаланишга ёрдам беради. Янги бошланувчиларни қўллаб-қувватлаш, саноат ва академия ҳамкорлигини ривожлантириш ва билим алмашиш учун платформалар яратиш инновацион фикрлаш ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаш мумкин бўлган йўللардир.

Бундан ташқари, давлатнинг қулай тартибга солиш муҳитини яратишдаги ролини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Ҳукумат кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватловчи сиёсатни амалга ошириш, бюрократик тартиб-қоидаларни энгиллаштириш ва адолатли рақобатни таъминлаш орқали тадбиркорлик ва мулкчиликни рағбатлантириши мумкин. Бундан ташқари,

молиялаштиришга киришни таъминлаш, солиқ имтиёзларини тақдим этиш ва инфратузилмани ривожлантириш каби ташаббуслар гуллаб-яшнаётган бизнес мухитини янада рағбатлантириши мумкин.

Мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги босқичига кирган ва Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга киришган ҳозирги даврда миллий кадриятларга содиқ, маънавий ва жисмоний баркамол тадбиркорлар авлодини тарбиялаб вояга етказиш умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги кечиктириб бўлмайдиган вазифа саналади. Бу эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларни изчил ва қатъиятлилик билан давом эттириш бугунги давлатимиз сиёсатининг диққат марказида турибди. Ҳақиқатан ҳам тобора янгиланиб, учинчи Ренессанс йўлидан илдам бораётган юртимизда бу масалага катта ва узлуксиз эътибор берилмоқда.

Бугунги кун воқеликлари миллий кадриятларга содиқлиги юксак халқни кул қилиш, абадий истибдод зулми остида сақлаш мумкин эмаслигини яна бир бор исботламоқда. Бундай миллий кадриятларга содиқликнинг камол топиши, бутун аҳоли, жумладан тадбиркорлар қатламининг онги ва қалбига сингиши учун мустақилликни мустаҳкамлаш ҳам лозимлиги ҳам шубҳасиз.

Ҳозирги кунлардаги қудратли ижтимоий-иқтисодий ислохотлар миллий кадриятларга содиқлик замирида вужудга келишини бугунги кун воқеликлари яққол исботламоқда. Ҳар бир алоҳида шахснинг, муайян касб соҳаси вакили, хусусан тадбиркорлар ва бутун халқимизнинг миллий кадриятларга содиқлиги орқали демократик ҳуқуқий давлат барпо этилмоқда. Шу тўғрисида халқимиз ўзлигини таниб, ўз шажарасини идрок этмоқда, тарих ва келажак олдидаги вазифасини тўла-тўқис англаб олмоқда.

Бундай улуғсор ва масъулиятли вазифаларни амалга ошириш учун кенг кўламли маданий, тарихий, маърифий, тарбиявий ишларни бажариш керак бўлади. Эски тамойил ва тартибларга барҳам бериш, янгича тафаккурга эга бўлган тадбиркор инсонларни шакллантириш мураккаб ва айни пайтда муайян даврни талаб қилувчи диалектик жараён дир. Бу борада иқтисодий ривожланиш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Бу жиҳатдан, ана шу тадрижий тарзда ва аста-секин амалга ошадиган жараёнда ҳар бир тадбиркорнинг ватанпарварлик туйғусини кучайтириш, миллий кадриятларга садоқатини янада мустаҳкамлаш вазифаси долзарбланиётгани табиий ҳол ва бугунги давр тақозосидир.

Бугунги иқтисодий ислохотларни самарали амалга оширишда ҳам юксак маънавиятли ва ахлоқ-одобли, иқтидорли, билим савияси юқори ва чуқур, зукко,

ишбилармон, ишчан кишилар зарур. Қашшоқ маънавият, маънавий-ахлоқий султ, билим савияси юзаки ва паст, ишнинг кўзини билмайдиган кишилар иқтисодий жараёнларда, тадбиркорлик соҳасида ҳам кўзланган мақсадга эришолмайдилар.

Бундан хулоса шуки, ҳеч иккиланмай ва кечиктирмасдан барча даражадаги тадбиркорларда миллий қадриятлар ва уларга садоқат руҳини тарбиялаш масаласи ҳақида ўйлаш, уни тўғри йўлга солиш вазифаси даврнинг энг ўткир масалаларидан бирига айланди. Бунда маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир” деган ўғитиғи амал қилишгина кутилган натижаларни бериши мумкин.

Олдимизда турган эзгу мақсадларимиз – мамлакатимизнинг буюк келажаги ҳам, эртанги кунимиз, эркин ва фаровон ҳаётимиз ҳам, янги Ўзбекистоннинг XXI асрда жаҳон ҳамжамиятидан қандай ўрин эгаллаши ҳам – буларнинг барча барчаси, авваламбор ана шундай долзарб масалаларнинг ечимларига боғлиқлиги шубҳасиз.

Бизнинг фикримизча, бир томондан, тадбиркорлик ҳозирги давр иқтисодиётининг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Бу жиҳатдан у иқтисодиётнинг ажралмас бўлағи, муайян соҳаси, йўналиши сифатида намоён бўлади.

Иккинчи томондан эса, тадбиркорлик шахснинг ўзига хос хусусиятларидан бири, ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган ижтимоий хислатлардан биридир.

Фалсафий жиҳатдан, ушбу тушунчанинг таянч объекти муайян инсон, яъни тадбиркор шахс ҳисобланади. Бундай шахс учун тадбиркорлик бирор бир фаолият соҳаси, муайян иш, юмуш шакли, меҳнат жараёнидир.

Биринчи ҳолатдан қараганда, тадбиркорлик бугунги кунда мамлакатимизда янги босқичга кўтарилаётган иқтисодиётнинг жадал ривожланаётган йўналишига айланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” 2018 йил 27 июлдаги фармони бунинг яққол далилидир [1].

Ушбу йўналишда фақатгина сермахсул фаолият олиб борилиб, кўплаб товарлар ишлаб чиқариш билангина кифояланилмайди, албатта. Негаки, тадбиркорлик жараёнида ўз юрти ва соҳаси учун қайғурадиган, мамлакат ва халқ ҳаёти, ёшлар келажаги, миллат бахти ва камоли учун тинимсиз изланадиган инсонлар вояга етиши лозим. Ана шундагина ушбу жараённинг

ижтимоий самараси кўринади ва бу бутун мамлакат, халқ учун кутилган натижани бериши мумкин.

Айни пайтда иқтисодиёт юксалади, янги тадбиркорлар авлоди шаклланади, Янги Ўзбекистон бунёдкорлари тарбияланади. Самарали йўлга қўйилган ва тизимли тарзда амалга ошириладиган маънавий-маърифий фаолият таъсиридагина миллий кадриятларга содиқлик туйғуси ҳар бир тадбиркор қалбига сингиб боради. Ана шундай серқирра жараённинг ҳосиласи сифатида унинг тафаккурини эгаллаб, маънавий қиёфасининг муҳим ва ажралмас таркибий қисмига айлана бошлайди. Аслида, ушбу соҳадаги барча таълим-тарбиявий фаолият, маънавий – маърифий ишлар, тарихот ва ташвиқотнинг энг асосий мақсади ҳам, долзарб ва кечиктириб бўлмайдиган устивор вазибалари ҳам ана шу билан боғлиқ экани шубҳасиз.

Агар ана шу вазифа бажарилмаса, унда етук ва халқчил, ватанпарвар ва миллий кадриятларга содиқ тадбиркорлар авлодини шакллантириш, тарбиялаш тизимининг самараси тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Ўз навбатида бу, тадбиркорларнинг миллий кадриятларга таянувчи фаолияти нафақат уларнинг ўзи, балки Ватани ва халқи учун ҳам самарали ва фойдали бўлишига эришиш жараёни ўз-ўзидан рўй бермаслигини кўрсатади [2].

Бу жиҳатдан, тадбиркорликни, айниқса кичик бизнесни ривожлантириш асосида учта муҳим вазифа ҳал этилади, биринчидан, кичик бизнес ички бозорни зарур товар ва хизматлар билан тўлдирадиган, иқтисодиётни таркибий негизини белгилаб берадиган муҳим сектор бўлиб, аҳолини иш билан таъминлашда унинг даромадларини оширишининг энг асосий омили ва манбаи бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, кичик бизнес ўзининг ҳаракатчанлиги, кам сармоя талаб қилиш ҳисобидан ишлаб чиқаришни енгилроқ ва тез модернизация қилиш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини янгилаш имкониятига эга экани, бозор конъюнктураси ўзгаришига мослаша олади. Учунчидан, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш асосида мулкдорлар ўрта синфини шакллантириш вазифасини ҳал этишга эришилади.

Ушбу сабабларга кўра, бу жараён билан боғлиқ муаммоларнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатларини юксак даражада шаклланган тадбиркорлик самараси ва миллий манфаатларга мослиги нуқтаи-назаридан чуқур таҳлил қилиш мазкур жабҳада бугунги кунда амалга оширилаётган илмий изланишларнинг асосий мақсадларидан бирига айланмоқда.

Тажриба тадбиркорларнинг миллий кадриятларга содиқлик хусусияти ўз-ўзидан ва тосодифан шаклланиб қолмаслигидан далолат беради. Бугунги жамиятимизда амал қилаётган қонун-қоидалар, бизнесменлик учун асос

бўлаётган ҳуқуқий нормалар ва тадбиркорлик тартиблари бундай ижтимоий хислат шаклланишига катта таъсир кўрсатиши табиий. Шу маънода, “Миллий кадриятларга содиқ тадбиркор” тушунчаси кенг қамровли ва серқирра маъно-мазмунга эга тушунчадир. У ўз йўналишида “маънавий баркамол тадбиркор”, бу борадаги комил инсон тушунчалари билан ҳамоҳанг атамалардан биридир. Айни вақтда ушбу тушунча “маънавий баркамол инсон”, “соғлом тадбиркорлар авлоди” тушунчалари билан ҳам узвий боғлиқликда намоён бўлади [3].

Илмий адабиётларда бу тушунчалар алоҳида-алоҳида ишлатилса-да, моҳиятан уларнинг ҳаммаси инсон ахлоқи ва одобини, уларда шаклланган барча ижобий хислатларни ифодалайди. Айни шу маънода, “миллий кадриятларга содиқлик” тушунчаси тадбиркорларнинг бошқа инсонларга, жамиятга ва Ватанга бўлган муносабатларидан тортиб, токи оилагача, ота-онага ва бошқаларга муносабатларининг барча қирраларини қамраб олади.

Ҳар бир тадбиркор инсонни тўғрилиққа, ҳалоллиққа, покликка, ватанпарварлик ва инсонпарварликка, эзгуликка ва қўйингки, юксак ахлоқлиликка йўллаш бу тушунчанинг моҳияти ва мазмунини ташкил этади. Ҳозирги кунда бу масалаларга биринчи даражали аҳамият берилишининг боиси – иймони, эътиқоди ва ахлоқий фазилатлари – яъни, маънавияти кучли, миллий масъулият туйғуси қалбида чуқур илдиз отган, маънавий баркамол фуқароларга эга бўлган мамлакатгина мустақил ва барқарор ривожлана олади.

Янги Ўзбекистон миллий кадриятларга содиқ ва маънавий баркамол инсонларга таянгандагина яратилади, қад кўтаради. Бошқача айтганда, маънавий баркамол, комил инсонларгина Янги Ренессанс пойдеворини ярата оладилар. Шунинг учун бундай содоқатли ва баркамол инсонни, етук тадбиркорлар авлодини тарбиялаш бугунги куннинг энг муҳим ва долзарб масалалари сирасига киради.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, маънавий кадриятлар ва маърифий ташаббусларнинг уйғунлиги Ўзбекистонда мулкчилик ва тадбиркорлик тамойилларини мустаҳкамлашнинг калитидир. Миллатнинг бой тарихий ва маданий меросига таяниб, биз чуқур илдиз отган тадбиркорлик руҳини, ахлоқий иш юритиш ва масъулиятли мулкка содиқликни тарбиялашимиз мумкин. Бу кадриятларни таълим тизимида, яъни эрта болалиқдан олий таълимгача таъкидлаб ўтиш илғор фикрлайдиган, ижтимоий онгли тадбиркор ва тадбиркорлар авлодини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Қолаверса, таълим муассасалари ва хусусий сектор ўртасидаги ҳамкорлик орқали молиявий саводхонлик, бизнес кўникмалари ва тадбиркорликка амалий

таъсир кўрсатишни рағбатлантириш ишбилармонлик оламидаги мураккабликларни йўлга қўйишга яхши тайёрланган авлодни шакллантириш имконини беради. Инновациялар, ижодкорлик ва ҳамкорлик муҳитини рағбатлантириш орқали биз Ўзбекистоннинг тарихий мероси ва маданий хилма-хиллигидан замонавий тадбиркорлик ташаббусларини жонлантириш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун фойдаланишимиз мумкин.

Бундан ташқари, жамиятнинг маънавий-ахлоқий тузилишини қўллаб-қувватлаш ҳалоллик, ҳалоллик ва ўзаро ҳурматга асосланган бизнес муҳитини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Ахлоқий тамойилларга урғу бериб, ошкоралик ва ҳисобдорликни қадрлайдиган маданиятни қабул қилиш орқали биз мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий фаровонлигига ҳисса қўшадиган бизнес ва мулк тузилмалари учун пойдевор қўйишимиз мумкин.

Ҳукумат, шунингдек, кичик ва ўрта корхоналарга қўмаклашувчи сиёсатни ишлаб чиқиш, бюрократик тўсиқларни камайтириш, молиялаштириш ва солиқ имтиёзлари каби қўллаб-қувватлаш механизмларини тақдим этиш орқали тадбиркорлик ва мулкчилик учун қулай замин яратишда муҳим рол ўйнайди. Адолатли рақобатни ва инновацияларни рағбатлантирадиган муҳитни рағбатлантириш орқали меъриий-ҳуқуқий база маънавий ва маърифий саъй-ҳаракатларни тўлдириши, Ўзбекистоннинг масъулиятли эгаллик ва динамик бизнес ташаббуслари учун гуллаб-яшнаётган марказга айланишини таъминлаши мумкин.

Кенгрок маънода маънавий-маърифий ва тартибга солувчи ташаббусларнинг яқинлашуви Ўзбекистонни бизнес нафақат иқтисодий раванқ топибгина қолмай, балки жамият фаровонлигига ҳам ҳисса қўшадиган ахлоқий тадбиркорлик маёқига айлантириш салоҳиятига эга. Ушбу тамойилларга барқарор содиқлик орқали биз инновациялар, ахлоқий хулқ-атвор ва мас'улиятли эгаллик кадриятларини ўзида мужассам этган авлодни илҳомлантиришимиз мумкин, бу эса пировардида мамлакатни барқарор иқтисодий фаровонлик ва жамият фаровонлиги келажаги сари ундайди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2018.
2. “Тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш механизмларини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 6 январдаги қарори. - Т.:Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ЗЕНИТНО-САМОХОДНОЙ УСТАНОВКИ ЗСУ-2-4 «ШИЛКА»

подполковник резерва Гофуров Ёдгорбек Кодирович

Старший преподаватель учебного центра военной подготовки
Национального университета Узбекистана имени Мирза Улугбека

Маматкулов Баходир Хатамович

Временно исполняющий обязанности доцента кафедры “Физики”
Джизакского политехнического института

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведена история создания, назначение, основные тактика-технические данные, боевые возможности и пути модернизации зенитно-самоходной установки ЗСУ-23-4 «Шилка».

Ключевые слова: *зенитно-самоходная установка (ЗСУ), радиолокационная станция (РЛС), орган конструкторского бюро (ОКБ), противовоздушная оборона сухопутных войск (ПВО СВ), воздушная цель (ВЦ), наземная цель (НЦ), бронебойный зажигательный трассирующий снаряд (БЗТ), счётно-решающий прибор (СРП), радиолокационно-приборный комплекс (РПК-2), зенитно-ракетная часть (ЗРЧ), зенитный пушечно-ракетный комплекс (ЗПРК), газотурбинный агрегат (ГТА), вспомогательная силовая установка (ВСУ), система управление огнем (СУО), командный пункт (КП), цифровая вычислительная система (ЦВС).*

ABSTRACT

This article provides the history of creation, purpose, basic tactics and technical data, combat capabilities and ways to modernize the ZSU-23-4 “Shilka” self-propelled anti-aircraft gun.

Key words: *self-propelled anti-aircraft unit (SPAAG), radar station (RLS), design bureau (OKB), ground forces air defense (air defense), air target (AT), ground target (GT), armor-piercing incendiary tracer projectile (BZT), calculating and deciding device (CRP), radar-instrument complex (RPK-2), anti-aircraft missile unit (ZRCH), anti-aircraft gun and missile system (ZPRK), gas turbine unit (GTA), auxiliary power unit (APU), fire control system (FCS), command post (CP), digital computer system (DCS).*

ВВЕДЕНИЕ

Современная война, вооруженные конфликты, специальные войсковые операция и боевые действия характеризуются своей скоротечностью, быстрым изменением боевой обстановки в районе боевых действий,

комплексным применением различных современных видов вооружения и техники, средств управления войсками и оружием во взаимодействие всех видов вооруженных сил и родов войск с применением более эффективных средств поражения и тактики действия.

Исход современной войны (вооруженного конфликта, специальной войсковой операции и боевых действий) определяется нанесением массированных авиационных, ракетных и артиллерийских огневых ударов по войскам и особоважным объектом противника.

В целях защиты от массированного авиационного удара противника, сохранения боеспособности и обеспечения высокой боевой эффективности подразделений сухопутных войск, значительную и важнейшую роль играет средства ПВО сухопутных войск.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Зенитно-самоходная установка ЗСУ-23-4 «Шилка» (ЗСУ Рис.1) названа по имени реки Шилка, левой составляющей реки Амура (индекс ГРАУ - 2А6) и является бывшей советской ЗСУ, серийное производство, которое началось в 1964 году.

ЗСУ была создана в ОКБ-40 (Мытищинский машиностроительный завод) группой конструкторов под руководством Николая Александровича Астрова и предназначена для непосредственного прикрытия наземных войск, уничтожения ВЦ на дальностях до 2500 м и высотах до 1500 м, летящих со скоростью до 450 м/с, а также наземных (надводных) целей на дальности до 2000 м с места, с короткой остановки и в движении^[11].

ЗСУ на вооружение принята 5 сентября 1962 года постановлением Совета Министров бывшего СССР № 925 - 401^[10].

ЗСУ вооружена с 23 мм счетверённой автоматической пушкой. Наводиться на цель может вручную, полуавтоматически и автоматически. В автоматическом и полуавтоматическом режимах используется штатная РЛС.

Рис.1. Зенитно-самоходная установка ЗСУ-23-4 «Шилка» с тепловизором

ЗСУ входила в состав подразделений ПВО СВ полкового звена и была оценена потенциальным противником как средство ПВО, представляющее серьёзную опасность для низколетящих ВЦ.

В настоящее время в связи с характеристиками и возможностями РЛС и недостаточной эффективной дальности огня по ВЦ считается устаревшей.

На замену «Шилки» был разработан и принят на вооружение ЗПКР «Тунгуска», но несмотря на это, по настоящее время ЗСУ-23-4 состоит на вооружении ЗРЧ в армии многих стран мира (Рис.2.). По сей день успешно применяется в локальных конфликтах для поражения ВЦ и НЦ.

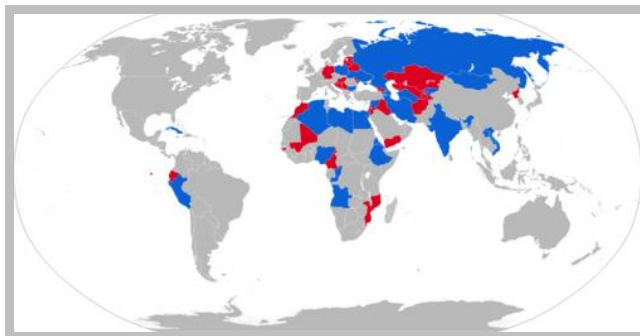

Рис. 2. Армии стран мира, имеющие на вооружение ЗСУ-23-4М4 «Шилка» на 2021

Рис. 3. Походное положение ЗСУ-23-4.

Рис. 4. Боевое положение ЗСУ-23-4.

Сверху и сбоку от люка механика-водителя установлен стеклоочиститель (рис. 3.), между заглушками верхних стволов установлена инфракрасная фара прибора ночного видения, над половинкой башни слева установлен бронеколпак, закрывающий головку оптического прицела в походном положении.

ЗСУ может вести огонь как из всех четырёх автоматов, так и из пары или любого из четырёх. Снаряды снаряжаются в ленты: на три осколочно-фугасных снаряда с трассёром или без (ОФЗТ/ОФЗ) один бронебойный зажигательный

трассирующий (БЗТ), каждый 40-й с размеднителем. БЗТ пробивает 15 мм броню при угле 60° (угол встречи 30°) на 700 метрах.^[15]

В состав установки входит аналоговый СРП, который решает задачу встречи снаряда с целью^[11].

Антенна РПК (Рис.5.) полностью стабилизирована, благодаря чему установка может вести эффективный огонь в движении. По азимуту и углу возвышения пушка наводится гидроприводами; также есть возможность наводить вручную, с помощью маховиков^[11].

Рис. 5. Антенна РЛС поднята в рабочее положение

Основные тактика-технические данные ЗСУ-23-4 «Шилка»

Боевая масса	21 т.
Экипаж	4 человек (командир, начальник РПК-старший оператор, оператор дальности, механик-водитель)
Разработчик	■ КБП (ТКБ-507), ^[1] ОКБ-357 (оптика), ^[2] ОКБ-40 (шасси), ^[3] ВНИИ «Сигнал» (приводы наведения) ^[4]
Производитель	■ УМЗ, ММЗ (шасси), ^[5] ГМЗ (АЗП-23 «Амур»), ^[6] Туламашзавод (2А7), ^[7] ЛОМО (оптика) ^[8] ■ МТЗ (ремонт и модернизация) ^[9]
Годы производства	1964 -1982
Годы эксплуатации	С 1965 ^[10] по сегодняшний день
Количество выпущенных	около 6500 шт.
Вооружение	23 мм счетверённая автоматическая пушка АЗП-23 «Амур» (индекс башни - 2А10, автоматов пушки - 2А7, силовых приводов - 2Э2).
Калибр и марка пушки	4 × 23-мм АЗП-23 «Амур»
Тип пушки	нарезные малокалиберные автоматические пушки
Длина ствола, калибров	82
Темп стрельбы пушки	3400 снарядов в минуту ^[11]
Боекомплект	2000 выстрелов (ЗСУ-23-4М2 - 3000 выстрелов).
Средства обнаружения ВЦ и наводки	радиолокационно-приборный комплекс орудийной наводки РПК-2
Дальность обнаружения ВЦ	до 20 км.
Дальность	до 15 км (ВЦ типа Миг-17),

автосопровождения	
Углы вертикальной наводки	-4...+85°
Углы горизонтальной наводки	360°
Дальность поражения ВЦ, на Н 1500 м, со скоростью до 450	200 – 2500 м.
Дальность поражения НЦ	2000 м.
Средства связи	радиостанция Р-123М и ТПУ-4.
Прицелы	оптический визир, РЛС РПК-2
Габаритные размеры	длина 6495×ширина 3075×высота 2644 - 3764 мм.
Конструкция корпуса	Броневой - противоосколочная, противопульная.
База шасси	3828 мм
Колея шасси	2500 мм
Клиренс,	400 мм
Тип брони	стальная катаная противопульная (9—15 мм)
Двигатель: тип и мощность	дизельный В6Р 280 л. с.
Ёмкость двух топливных баков	520 л.
Скорость по шоссе, км/ч	50
Скорость по пересечённой местности	до 30 км/ч
Запас хода по шоссе	450 км
Запас хода по пересечённой местности	300 км
Вспомогательная силовая установка	ГТД мощностью 74 л. с.
Удельная мощность	14,7 л. с./т
Тип подвески	Индивидуальная торсионная
Преодолеваемый подъём	30°
Преодолеваемая стенка	0,7 м
Преодолеваемый ров	2,5 м
Преодолеваемый брод	1,0 м

Вероятность поражения целей комплексом вооружения ЗСУ-23-4^[14] -цель типа МиГ-17 со скоростью 250 м/с.

Наклонная дальность, м	На высоте, м.				
	200	500	1000	1500	2000
500	0,28	0,35	0,39	0,39	-

Таблица бронепробиваемости для 2А7 при стрельбе снарядом БЗТ^[14]

Снаряд\Расстояние, м	500	1000	1500	2000
(угол встречи 90°, гомогенная броня)	25	20	10	—

Режимы стрельбы

Установка может стрелять по воздушным целям в **автоматическом режиме** - цель сопровождается комплексом по дальности и угловым

координатам, СРП определяет необходимое упреждение, разрешает огонь при достижении цели дальности эффективной стрельбы и прекращает его при выходе цели из зоны поражения.

Полуавтоматический режим - наводчик совмещает перекрестие визира с целью, дальность определяет РЛС - всё остальное вычисляет автоматика.

Средства наблюдения: РЛС 1РЛ33М2 - дальность обнаружения до 20 км, защита от пассивных и активных помех, режим изменения частоты Вобуляция.

Счётно-решающий прибор - решает задачу встречи цели и снаряда.

Визирное устройство (визир-дублёр).

Система стабилизации (гироазимутгоризонт).

ЗСУ-23-4 имеет пять режимов боевой работы:

- автоматический - режим автоматического сопровождения ВЦ;
- п/автоматический - по угловым координатам ВЦ от основного визира
- по запомненным координатам движения ВЦ;
- по ракурсным кольцам ВЦ;
- по дистанционной шкале - стрельба по наземным целям

Интересные факты

Образцы ЗСУ-23-4 «Шилка», попавшие в руки американцев во время Арабо-Израильской войны, были использованы в первой половине 1970-х годов при сравнительных испытаниях на живучесть двух самолётов непосредственной поддержки СВ США А-10 и А-7 «Corsair II». По результатам испытаний установлено, что боевая живучесть штурмовика А-10 решена применительно к боеприпасам калибра 23 мм^[12]. В последующем, наличие у потенциального противника бронированного штурмовика, не поражаемого штатными средствами ПВО калибра 23 мм, способствовало активизации работ в СССР по созданию 30-мм ЗРПК Тунгуска.

Пути модернизации зенитно-самоходной установки ЗСУ-2-4 «Шилка»

Цели модернизации: Повышение боевых свойств, основных характеристик, живучести, улучшение условий работы боевого расчета, повышение надежности и продление срока эксплуатации установки.

Повышение боевых свойств и основных характеристик за счет:

- модернизации аппаратуры бортовой РЛС оружейной наводки 1РЛ33;
- возможности автоматизированного управления ЗСУ с КП;
- применения современных цифровых устройств, повышающих точность наведения зенитных автоматов в упрежденную точку;

- повышения вероятности поражения цели в условиях активных помех за счет применения оптико-электронной системы для обнаружения и автосопровождения целей, а также комплектования ЗСУ 3-х см РЛС.

Повышение живучести за счет:

- сокращения времени топографической привязки;
- повышения радиолокационной скрытности путем применения оптико-электронной системы, обеспечивающей обнаружение и автосопровождение целей как днем, так и ночью;

- снижения заметности ЗСУ в видимом и ИК-диапазонах благодаря нанесению на элементы ЗСУ теплопоглощающего покрытия, снижению мощности агрегата питания, увеличению КПД ходового двигателя.

Улучшение условий работы боевого расчета за счет:

- введения новых автоматизированных рабочих мест командира, оператора поиска-наводчика, оператора дальности, которые позволяют получать информацию о целях от КП в автоматизированном режиме, отображать необходимую для ведения боевой работы информацию от радиолокационного и оптического каналов (о параметрах движения цели, параметрах зоны поражения, состоянии аппаратуры и др.);

- введения аппаратуры тренажера, которая обеспечивает повышение качества тренировки расчета в условиях, максимально приближенных к реальным, с оценкой результатов выполнения учебных задач;

Повышение надежности и продление срока эксплуатации ЗСУ за счет:

- замены штатной аппаратуры ЗСУ на современную элементную и технологическую базу;

- высокой надежности комплектующих, примененных в аппаратуре;

- капитального ремонта не модернизированной части ЗСУ;

- комплектования ЗИП.

Модернизированная зенитная самоходная установка ЗСУ-23-4БМ «Шилка» предназначена для ведения борьбы с низколетящими воздушными целями, в том числе с беспилотными летательными аппаратами на дальностях до 2500 м и высотах до 1500 м, летящими со скоростью до 450 м/с.

Модернизация ЗСУ заключается в установке современной оптико-электронной станции «Стриж-М2» со следующими возможностями:

- поиск, захват и автоматическое сопровождение цели по целеуказанию от вышестоящего командного пункта;

- автономный поиск, обнаружение и сопровождение воздушных, наземных (надводных) целей в пассивном режиме по целеуказанию с автоматизированного рабочего места командира боевой машины;

- поиск цели как в заданном секторе, так и в круговую;

- возможность пассивной оценки дальности до сопровождаемой цели с использованием технологий нейросети;

- визуализация обстановки и служебной информации.

Модернизация ЗСУ-23-4В проводилась с целью повышения надёжности эксплуатации установки, улучшения условий обитания для расчёта, увеличение ресурса газотурбинного агрегата (ГТА) с 300 до 450 часов. Для наведения РЛС сопровождения на визуально обнаруженную цель был введён командирский прибор наведения (КПН).

Модернизация ЗСУ-23-4В1 в ЗСУ-23-4В счётно-решающего прибора повысило точность и эффективность стрельбы, надёжность автосопровождения цели при увеличении скорости движения, установки с 20 до 40 км/ч, увеличен ресурс ГТА с 450 до 600 ч.

ЗСУ-23-4М1 - модернизация автоматов 2А7 и пушки 2А10 до 2А7М и 2А10М с целью повышения надёжности и стабильности работы комплекса. Повышена живучесть стволов с 3000 до 4500 выстрелов. Улучшена надёжность РЛС и увеличен ресурс ГТА с 600 до 900 ч.

ЗСУ-23-4М2 - модернизация ЗСУ-23-4М1 для использования в горных условиях. Из установки был исключён РПК, за счёт чего увеличен боекомплект снарядов с 2000 до 3000 шт., демонтирована РЛС, усилена бронезащита, введена аппаратура ночного видения для ведения стрельбы ночью по наземным целям.

ЗСУ-23-4М3 «Бирюса» - ЗСУ-23-4М1 с установкой наземного радиозапросчика «Лук» системы РЛ опознавания ВЦ по признаку «свой-чужой». ЗСУ-23-4М4 «Шилка-М4» (Рис.6.) - модернизация с установкой радиолокационной СУО и возможностью установки ЗРК «Стрелец». Ввод в состав батареи подвижного пункта разведки и управления (ППРУ) «Сборка М1» в качестве командного пункта (КП) и внедрения в ЗСУ телекодированного канала связи обмена информацией между ЗСУ и КП. Замену аналогового СРП на современную ЦВС. Устанавливается цифровая следящая система. Модернизация гусеничного шасси, направленная на улучшение управляемости и манёвренности самохода и снижения трудоёмкости его технического обслуживания и эксплуатации. Активный прибор ночного видения заменяется на пассивный. Заменяются радиостанции. Устанавливается кондиционер,

система автоматизированного контроля работоспособности радиоэлектронной аппаратуры.

Рис.6 ЗСУ-23-4М4 «Шилка-М4»

ЗСУ-23-4М5 «Шилка-М5» - модернизация ЗСУ-23-4М4 с установкой радиолокационной и оптико-электронной СУО.

Украинская модификация ЗСУ-23-4М-А

Базовая РЛС заменена на многофункциональную РЛС с ЦАР «Рокач-АС», установлена новая оптико-локационная система и ракетный канал, цифровая вычислительная система, новые алгоритмы управления^[17].

Белорусский вариант модернизации ЗСУ-23-4МБ

Рис. 7. Белорусская модификация ЗСУ-23-4БМ с тепловизором с неохлаждаемым фотоприемным устройством

ЗСУ-23-4МБ (Рис. 7.) **Белорусский вариант модернизации** - реализованный ООО «БСВТ - новые технологии». Полностью заменены элементы РПК, включающего в себя: РЛС 1РЛЗЗ, СРП, систему стабилизации линии визирования и систему стабилизации линии выстрела. Вместо РПК установлена мультиспектральная оптико-электронная станция «Стриж-МЗ» (Рис.8), которая позволяет не только значительно увеличить точность расчётов координат упреждённой точки и обеспечить идентификацию цели по типу и государственной принадлежности, но и за счёт режима пассивной работы способствует повышению скрытности и живучести установки. Также была произведена модернизация ГМ-575: системы первичного электропитания,

системы автоматического пожаротушения (перевод системы на огнегасящую смесь - углекислота взамен токсичного фреона «состав 3,5») и системы наблюдения за местностью в условиях недостаточной видимости механиком-водителем. Была установлена телевизионно-тепловизионная оптико-электронная система механика-водителя Puma Driver Sofia, которая вместе с бортовым комплексом ориентирования и навигации обеспечивает возможность движения самохода в тёмное время суток без использования осветительных приборов. Боевая машина оснащена автоматизированными рабочими местами экипажа и единой цифровой IP-сетью. В результате модернизации общий вес ЗСУ снизился на две тонны.

**Рис. 8. Тепловизор с неохлаждаемым фотоприемным устройством
Основные тактико-технические характеристики ЗСУ-23-4 «Шилка»**

Параметры	Телевизионный канал	Тепловизионный канал
Дальность круглосуточного обнаружения, км: - истребителя, летящего на высоте 1000 м, не менее; - беспилотного летательного аппарата, не менее	12 4	10 4
Спектральный диапазон, мкм	0,4 – 0,9	8 - 12
Угловые размеры широкого поля зрения, град	9 × 12	
Угловые размеры узкого поля зрения, град	3 × 4	
Питающее напряжение	~220 В, 400 Гц и +24 В	
Объем памяти обеспечивает	8-ми часовой режим информационной записи	
Диапазон рабочих температур, °С	от -40 до +50	

Сравнительные характеристики ЗСУ-23-4 до и после модернизации

Параметры характеристики	До модернизации	После модернизации
Дальность обнаружения РЛС ВЦ (типа истребитель) км	12	не менее 20
Дальность обнаружения ВЦ оптико-электронной	-	

системой: днем/ночью, км		5–20/3– 15
Максимальная дальность автосопровождения целей, км	не менее 10	не менее 12
Минимальная высота сопровождения целей, м	100	20
Время обработки цели, с	18	6
Вероятность поражения воздушной цели	0,07–0,12	0,1–0,2
Максимальная скорость движения по шоссе, км/ч	50	55
Максимальная скорость движения по грунту, км/ч	30	40
Тип навигационной системы	ТНА	БИНС
Возможность получения внешнего ЦУ в автомат. режиме	-	+

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Тихонов С. Г. Оборонные предприятия СССР и России: в 2 т. - М. ТОМ, 2010. — Т. 1. — 608 с. — 1000 экз. — ISBN 978-5-903603-02-2.
2. Тихонов С. Г. Оборонные предприятия СССР и России: в 2 т. — М. : ТОМ, 2010. — Т. 2. — 608 с. — 1000 экз. — ISBN 978-5-903603-03-9
3. А. Широкоград. «Шилка» и другие отечественные зенитные самоходные установки / М. Барятинский. - М.: Моделист-конструктор, 1998. - 32 с. - (Бронекolleкция №2 (17)/1998).
4. Чижиков, Сергей Зенитная самоходная установка ЗСУ-23-4 «Шилка». PZAKU.net. - Полное описание ЗСУ-23-4 «Шилка» и краткое — модификаций. 25 января 2008.
5. Зенитные комплексы, ГНПП «Прибор»
6. 2А6М.00.000ТО. ЗСУ-23-4М. Техническое описание. М.: Военное издательство МО СССР, 1980. — С. 6—8. — 40 с.
7. Tradoc Bulletin 4: Soviet ZSU-23-4: Capabilities and Countermeasures
8. Климович Е. С. Зенитная самоходная установка «Шилка». // Военно-исторический журнал. — 2002. — № 9. — С.44-45.
9. полковник-инженер В. Князьков. По воздушной цели // журнал "Юный техник", № 10, 1982. стр.27-30
10. НОВІ МОЖЛИВОСТІ ЗСУ-23-4 «ШИЛКА»
11. Состоится ли карабахский блицкриг / Реалии / Независимая газета. nvo.ng.ru. 17 декабря 2022.
12. The Military Balance 2021. — P. 330.
13. Army Guide. www.army-guide.com. 18 декабря 2022.
14. The Military Balance 2021. — P. 188.261.354.336.338.448.

15. Trade Registers. *armstrade.sipri.org*. 17 сентября 2023.
16. Протиповітряна оборона поля бою (Війська ППО СВ ЗСУ) 17 сентября 2023.
17. Eritrea Fact files. *web.archive.org* (2 апреля 2012). Дата обращения: 17 сентября 2023.
18. "ZSU-23-4". Jane's Information Group. 30 October 2008.
19. Сегодня.ру — Почему Грузия проиграет будущую войну
20. ЗСУ "Шилка" — Военный информационный портал Министерства обороны Республики Беларусь. *www.mil.by*. 29 сентября 2020.
21. Korean People's Army Equipment (англ.). *GlobalSecurity.org*.
22. ZSU-23-4 (Shilka) — Self-Propelled Anti-Aircraft Gun — History, Specs and Pictures — Military Tanks, Vehicles and Artillery
23. Александр Храмчихин. Многовекторный тупик // Военно-промышленный курьер: газета. — 2016. — 13 апреля (№ 14 (629)). — ISSN 1729-3928.
24. Осетинское радио и телевидение - ВС Южной Осетии. Дата обращения: 10 октября 2010. Архивировано из оригинала 21 июня 2013 года.
25. Гродненский Н. Г. Неоконченная война: История вооруженного конфликта в Чечне. — Мн.: Харвест. — 672 с. — (Военно-историческая библиотека). — ISBN 985-13-1454-4.

ПАХТА ТОЛАЛИ МАТОЛАРГА ГУЛ БОСИШДА ҚУЮҚЛАШТИРУВЧИЛАР ҚЎЛЛАНИЛИШИНING АМАЛИЙ ЖИХАТЛАРИ

Эшдавлатова Гулрух Эшмаматовна

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти доценти

eshdavlatovagulrux@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Қуюқлаштирувчилар орқали олинган суспензияларнинг хоссаларига кимёвий ишлов бериш вақтининг таъсири аниқланди. Қуюқлаштирувчилар концентрациясининг модификациялаш жараёнига таъсири ўрганилди. Ўтказилган синовларда лаборатория тажрибаларининг натижалари аниқланди. Кимёвий модификация натижасида таркибдаги компонентларнинг амалий жиҳатлари ўрганилди.

Калим сўзлар: қуюқлаштирувчи, концентрация, модификация, ингредиент, суспензия, альгинат, бўёқ, оксидланган крахмал, полиакриамид, К-4 препарати.

ABSTRACT

The effect of chemical treatment time on the properties of suspensions obtained through thickeners was determined. The influence of the concentration of thickeners on the modification process was studied. The results of laboratory experiments were determined in the conducted tests. As a result of chemical modification, the practical aspects of the components in the composition were studied.

Key words: thickener, concentration, modification, ingredient, suspension, alginate, dye, oxidized starch, polyacrylamide, K-4 drug.

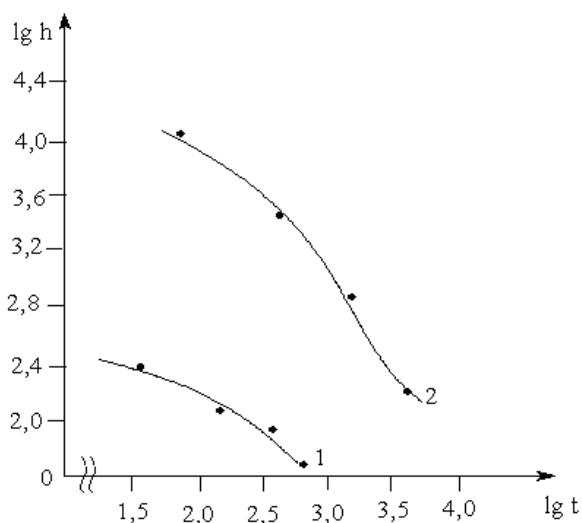
КИРИШ

Тўқимачилик ва енгил саноатнинг жадал суръатларда ривожланиши мавжуд технологик жараёнларни мукаммаллаштириш, юқори эксплуатацион хоссаларга эга бўлган ва рақобатбардош полимер материалларни модификациялаш ёки янгиларини яратишни тақозо этмокда. Мазкур соҳада истиқболли йўналишлардан бири пахта толали матоларга гул босишда қуюқлаштирувчилар сифатида қўлланиладиган табиий ва сувда эрувчан синтетик полимерлар асосидаги полифункционал самарали полимер ингредиентлар яратиш ҳисобланади. Бундай полимер структура ҳосил бўлиш жараёнларини бошқариш ва бир қатор специфик хоссалар бериш ҳамда пахта толали матоларнинг сифатини яхшилаш ва уларга ишлов беришда технологик жараёнларини назорат қилишга имкон беради [1].

Шунга кўра, фаол бўёқлар ёрдамида пахта толали матоларга гул босишда фосфатли бирикмалар билан модификацияланган крахмал асосидаги қуюқлаштирувчи ингредиентлар олишнинг юқори самарали технологияларини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан биридир.

МЕТОДОЛОГИЯ

Илмий тадқиқотларда фаол бўёқлар учун анъанавий қуюқлаштирувчи – натрий альгинат ўрнини тўлиқ боса оладиган янги турдаги қуюқлаштирувчиларни яратиш бўйича кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда.

1-крахмал,

2-модификатор асосида

1-расм. Крахмалнинг 5% сувли эритмаларининг оқувчанлик эгри

макромолекулаларнинг ҳаракати тезлашса, иккинчи томондан водород боғлар бўшашади.

НАТИЖАЛАР

Кимёвий модификацияланган крахмал асосидаги қуюқлаштирувчилар фаол бўёқлар билан матоларга гул босишда синовдан ўтказилди.

Демак, силжиш тезлигининг таъсири молекуляр тўрнинг емрилиши, эркин макромолекулаларнинг ориентацияси ва янги уст-молекуляр ҳосилаларнинг пайдо бўлишини келтириб чиқаради. Мазкур ишда кимёвий ишланган крахмал эритмаларининг реологик хоссаларига ҳароратнинг таъсири ҳам ўрганилди. Ҳароратнинг кўрсатилган чегараларида ўзгариши ишлов берилган эритмаларнинг реологик хоссаларига сезиларли таъсир кўрсатмайди, чунки бунда бир-бирини компенсациялайдиган турли эф-фектлар содир бўлади: ҳарорат кўтарилганда [2] бир томондан

1-жадвал

Қуюқлаштрувчи табиати ва уни модификациялаш усулининг остазин кизил 3Б-АШ билан матоларга гул босиш техник натижаларига таъсири

Қуюқлаштирувчининг номи	Модификация-лаш усули	Қуюқлаштирувчи концентрацияси, г/л	Рангининг интенсивлиги, К/С	Рангининг барқарорлиги, балл			Фаол бўёқнинг сингиш даражаси, %
				Ювишга	Терга	Қурук ишқаланишга	
крахмал	Модификация-ланмаган	80	16,3	4/4/4	4/4/4	5	68,5
Моди-фикация-ланган крахмал, ПАА, К-4	Модификация-ланган	40	22,7	5/5/5	5/4/5	5	92,3

1-жадвалдан кўринадики, анъанавий қуюқлаштирувчилар кимёвий модификацияланган крахмал билан алмаштирилганда бўёқнинг сингиш даражаси кўпаяди, ранг интенсивлиги ортади, гул босилган матоларнинг қаттиқлиги камаяди ва тўқимачилик матоларнинг ранг мустаҳкамлиги яхшиланади [3-4].

Бундан ташқари қуюқлаштириш қобилиятининг ортиши эвазига қуюқлаштирувчининг сарфи 2 марта камаяди ва бўёқнинг миқдори камроқ ювилиб кетади.

Модификацияланган крахмалнинг босма-техник хоссалари ўрганилди ва унинг натижалари қуйидаги жадвалда келтирилди.

2-жадвал

**Гул босилган пахта толали матоларнинг техник хоссалари
ОК концентрацияси – 6%, ПАА концентрацияси – 1%, К-4-1,5%**

Бўёқ	Бўёқнинг сингиш даражаси, %	Ранг интенсивлиги, К/С
------	-----------------------------	------------------------

	Оксидланган крахмал, ПАА ва К-4	Оксидланган крахмал	Табий крахмал	Оксидланган крахмал ПАА	Оксидланган крахмал, К-4	ПАА, К-4
Куб оч-яшил ЖП	89,1	85,2	76,1	13,33	12,24	11,36
Процион оч-зарғалдоқ Г	81,7	78,4	73,6	9,37	8,16	6,36
Цибакрон оч- кизил Р	92,2	91,64	90,2	15,26	14,90	11,94
Ремазоль оч- кизил Р	97,7	96,4	91,1	13,07	11,20	8,87

2- жадвал натижалари шуни кўрсатадики, пахта толали матоларга куб ва фаол бўёқлар билан гул босишда оксидланган крахмал, ПАА ва К-4 асосидаги композициянинг ранг интенсивлиги ва бўёқнинг сингиш даражасини сезиларли оширишга имкон яратади [5].

МУҲОКАМА

Ишлаб чиқариш шароитида ўтказилган синовлар лаборатория тажрибаларининг натижаларини тасдиқлаб берди. Композициянинг қўлланилиши бу препарат сарфини 22-25% камайтиришга, қуюқлаштирувчини тайёрлаш технологиясини соддалаштиришга ҳамда рангларнинг интенсивлигини оширишга имкон беради.

Қуюқлаштирувчи сифатида ПАА, К-4 препарати билан модификацияланган крахмал асосидаги таклиф этилган технологиялар альгинат, манутекс ва бошқа ингредиентлар каби анъанавий қуюқлаштирувчиларни, уларга қўйиладиган юқори талабларни сақлаган ҳолда, тўлиқ алмаштиришга имкон беради [7].

ХУЛОСА

Юқорида олинган натижаларга кўра, қуюқлаштирувчиларни тайёрлаш жараёнида композициянинг сарфи табиий крахмалга нисбатан 34% га камаяди. Композициянинг ўзига хос хусусиятларидан бири бу қуюқлаштирувчиларнинг макробиологик деструкцияга сезгирлигидир, шу сабабли қўлланилаётган курилмаларнинг тозалигига катта эътибор қаратиш, антисептиклардан фойдаланиш керак.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. N.Ismoilova, O.Rakhimov, N.Turabaeva, G.Eshdavlatova. Irrigation regime of fine fiber cotton in the karshin steppe. Conference Committee. Indexed in leading databases – Scopus, Web of Science, and Inspec. *Scopus & Web of Science indexed.*

2. Эшдавлатова Г.Э. (2022). Оксидланган крахмал, полиакриламид ва К-4 асосида гул босилган матоларнинг реологик ва колористик хоссалари. *Композицион материаллар журнали*. Тошкент. № 4, 66-68 бетлар.
3. G.E.Eshdavlatova and A.X.Panjiyev. (2023). Study of thickening polymeric compositions for printing fabric of blended fibers // E3S Web of Conferences 402, 14032. TransSiberia 2023 . <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202340214032>.
4. H.D.Ismoilova, G.E.Eshdavlatova // The influence of irrigation regimes on cotton productivity // BIO Web of Conferen ces 71, 01097 (2 023) CIBTA-II-2023. <https://doi.org/10.1051/bioconf/20237101097>.
5. Эшдавлатова Г.Э., Амонов М.Р. (2021). Оценка влияния компонентов загущающих композиций на результаты печатания смесовых тканей активными красителями. *Журнал Развитие науки и технологий*. № 5. –С. 54-58.
6. Эшдавлатова Г.Э., Амонов М.Р. (2021). Изучение реологических свойств загущающих композиций для печатания ткани на основе смесовых волокон. *Universium: технические науки*. № 11 (89). Часть 2. –С.19-23.
7. Бочаров С.С., Рахимова З.О., Минаев В.Е. (1996). Загустители текстильной печати на основе бентонитов. Сб. тез.докл. II конгресса химиков-текстильщиков и колористов. Иваново. 17-19 сентября, с. 65.
8. Эшдавлатова Г.Э., Амонов М.Р.(2022). Реологические свойства загущающей полимерной композиции и печатных красок на их основе. *Развитие науки и технологий: Научно – технический журнал*. № 3. –С. 27-31.
9. Эшдавлатова Г.Э. EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH. Innovative Academy Research Support Center. UIF = 8.1 | SJIF = 5.685. www.in-academy.uz 147-152 с.
- 10.Эшдавлатова Г.Э. Progress Annals: Journal of Progressive Research. Volume 1, Issue 7, November, 2023. ISSN (E): 2810-6466. Website: <https://academiaone.org/index.php/8>. 14-16.
- 11.Эшдавлатова Г.Э. Open Academia: Journal of Scholarly Research. Volume 1, Issue 8, November, 2023. ISSN (E): 2810-6377. Website: <https://academiaone.org/index.php/4>

BIRINCHI TUG'IMDAGI SIGIRLARNING EKSTERER KO'RSATKICHLARI

Xoljigitov Asqar Marifjonovich

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universitetining Toshkent filiali Zootexnologiya va ipakchilik kafedrasida mustaqil izlanuvchisi

Eshdavlatov Orif Zokirovich

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universitetining Toshkent filiali Zootexnologiya va ipakchilik kafedrasida dotsenti

ANNOTATSIYA

Sigirlarning tashqi ko'rinishi va sut mahsuldorligi o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni aniqlashda tashqi xususiyatlarini o'rganish muhim deb hisoblanadi va ularning tashqi ko'rinishidagi naslchilik ishlarining optimal xususiyatlari bo'yicha olingan natijalar asosida olib borilgan ishlar katta amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *eksterer, konstitutsiya, sog'in sigir, yag'rin balandligi, sag'ri balandligi, ko'krak kengligi, chuqurligi, aylanasi, tananing qiya uzunligi, orqa do'ng suyak kengligi, poycha aylanasi va sut miqdori.*

АННОТАЦИЯ

При определении положительной взаимосвязи между экстерьером и молочной продуктивностью коров важным считается изучение экстерьерных свойств, и большое практическое значение имеют работы, проведенные на основе полученных результатов по оптимальным признакам селекционной работы по их экстерьеру.

Ключевые слова: *экстерьер, конституция, молочная корова, высота вымени, высота в холке, ширина вымени, глубина, обхват, косая длина тела, ширина задних костей, обхват теленка и количество молока.*

ABSTRACT

When determining the positive relationship between the exterior and dairy productivity of cows, it is considered important to study the exterior properties, and the work carried out on the basis of the results obtained on the optimal signs of breeding work on their exterior is of great practical importance.

Key words: *exterior, constitution, dairy cow, lean exercise, leg exercise, chest exercise, depth, subtraction, oblique strength, hind leg exercise, calf circumference and milk volume.*

KIRISH

Hozirgi kunda respublikamizda qoramollarning bosh soni jihatidan qora-ola zotli qoramollar boshqa zotlar orasida birinchi o'rinni egallaydi, sigirlarining sut mahsuldorligi bo'yicha ham yetakchi zotlardan biri hisoblanadi. Golshtin zoti esa dunyoda, shu jumladan, respublikamizda sigirlarining sut mahsuldorligi jihatidan birinchi o'rinni egallaydi. Shunga qaramasdan sudor qoramolchilikda bu ikki yetakchi zotning nasl, mahsuldorlik, texnologik, pushtdorlik xususiyatlarini yanada takomillashtirish, irsiy imkoniyatlaridan keng foydalanib ularni to'liq yuzaga chiqarish muhim vazifalardan biri bo'lib turibdi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidentining 2006 yil 23 martdagi PQ-308-son «Shaxsiy yordamchi va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirish chora - tadbirlari to'g'risida» gi, 2008 yil 21 apreldagi PQ-842-son «Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirishni kuchaytirish hamda chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi va 2015 yil 29 dekabrda PQ 2460-son «2016-2020 yillarda qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari hamda mazkur sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqotlari muayyan darajada xizmat qiladi.

Sudor sigirlarning eksterer ko'rsatkichlarini o'rganish ularning mahsuldorlik yo'nalishlarini aniqlashda va konstitutsiya tiplarini baholashda muhim sanaladi. Shuning uchun biz, sog'in sigirlarning eksterer o'lchamlarini o'rgandik, uning natijalari 1-jadvalda keltiriladi.

1-jadval ma'lumotlardan ko'rinishicha, tajribadagi sigirlarning tana o'lchamlari o'rtasida biroz farq ko'zatildi. Masalan, I va II tajriba guruhdagi sigirlarning yag'rin balandligi nazorat guruhdagi sigirlarnikidan tegishli ravishda 4,7 sm yoki 3,6% ga ($R < 0,05$) va 4,3 sm yoki 3,3% ga ($R < 0,05$), sarg'i balandligi 4,5 sm yoki 3,4% ga ($R < 0,05$) va 4,01 sm yoki 3,0% ga ($R < 0,05$), ko'krak kengligi 2,2 sm yoki 4,2% ga ($R < 0,01$) va 1,6 sm yoki 3,0% ga ($R < 0,05$), ko'krak chuqurligi 3,6 sm yoki 5,2% ga ($R < 0,01$) va 1,4 sm yoki 1,8% ga ($R < 0,01$), ko'krak aylanasi 5,3 sm yoki 2,5% ga ($R < 0,01$) va 3,0 sm yoki 1,4% ($R < 0,05$), tananing qiya uzunligi 3,1 sm yoki 2,2% ga ($R < 0,01$) va 1,8 sm yoki 1,3% ga ($R < 0,05$), orqa do'ng suyak kengligi 1,7 sm yoki 3,5% ga ($R < 0,05$) va 0,8 sm yoki 1,7% ga ($R < 0,05$) va poycha aylanasi 0,5 sm yoki 2,2% ga va 0,4 sm yoki 1,8% ga yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ldi.

Olingan ushbu ma'lumotlarimiz I va II tajriba guruhdagi sigirlarning tanasi yaxshi rivojlanganligidan dalolat beradi.

1 jadval

Tajriba guruhlardagi sigirlarning tana o'lchamlari, sm

Tana o'lchamlari	Guruxlar (p=10)					
	Nazorat		I tajriba		II tajriba	
	$\bar{X} \pm S\bar{x}$	Cv,%	$\bar{X} \pm S\bar{x}$	Cv,%	$\bar{X} \pm S\bar{x}$	Cv,%
Yag'rin balandligi	129,3±1,20	2,82	134,1±1,70*	4,06	133,7±1,81*	4,87
Sag'ri balandligi	132,1±1,41	2,88	136,7±1,31*	3,95	136,1±1,59*	4,55
Ko'krak kengligi	49,7±0,42	6,35	51,8±0,47**	5,71	51,2±0,55*	6,75
Ko'krak chuqurligi	69,01±0,41	6,9	72,4±0,47**	6,0	70,2±0,51**	7,46
Ko'krak aylanasi	204,3±1,11	4,73	209,7±1,94**	4,03	207,4±1,62*	3,13
Tananing qiya uzunligi	148,6±0,84	3,94	151,8±0,58**	2,78	150,5±0,48*	3,96
Orqa do'ng suyak kengligi	49,7±0,45	9,37	51,5±0,53*	8,69	50,6±0,58*	11,09
Poycha aylanasi	21,1±0,36	2,07	21,6±0,35	2,16	21,5±0,40	3,40

Eslatma: *R<0,05, **R<0,01Mahsuldor sutbop podalar yaratishda sog'in sigirlarning ekstereri muhim ahamiyatga ega. Ekstereri mutanosib sigirlar odatda sut tipiga ega bo'lib, sermahsul bo'ladi. [47;10-11b.] yozishlaricha, sigirlarning ekstereri va sut mahsuldorligining o'rtasidagi o'zaro ijobiy bog'liqlikni aniqlashda eksterer hususiyatlarini o'rganish muhim hisoblanadi va olingan natijalar asosida seleksionerlar ularning ekstereri bo'yicha tanlash ishlarini maqbul belgilari bo'yicha takomillashtirish ishlarini amalga oshirishlari katta amaliy ahamiyatga ega.

Sog'in sigirlarning tana tuzilishini mutanosib rivojlanganligini tana sigirlarning tana indekslarini tahlil qilish orqali baholash mumkin

Tajribadag sigirlarning tana indekslari, % 2-jadval

Tana indekslari	Guruhlar		
	I	II	III
Bosh soni	10	10	10
Uzunoyoqlilik	44,3	43,2	43,8
Cho'ziluvchanlik	113,6	114,1	115,1
Ko'krak	68,3	67,2	68,7
Zichlilik	137,3	136,9	136,7

Suyakdorlik	16,5	17,3	16,9
Tos-ko'krak	100,0	98,2	99,0

2-jadval ma'lumotlarining tahlilining ko'rsatishicha, I va II tajriba guruhlardagi sigirlar nazorat guruhdagi sigirlarga nisbatan birmuncha yirik tanaga ega bo'lib, bu ularning nazorat guruhdagi sigirlarga nisbatan tegishli ravishda 0,8 va 2,8% uzunoyoqlilik indekslarining past ko'rsatkichga ega bo'ldi. Barcha guruhdagi sigirlar deyarli bir xil darajadagi cho'ziqiroq tanaga ega bo'lganligini cho'ziluvchanlik indeksidan ham ko'rishimiz mumkin.

I va II tajriba guruhlardagi sigirlarning cho'zinchoqlilik tana tuzilish indeksi nazorat guruhdagi tengqurlarinikiga nisbatan tegishli ravishda 1,7 va 2,3% past ko'rsatkichga ega bo'ldi.

Biz tadqiqotimizda tajriba guruhlaridagi sigirlarning eksterer o'lchamlarini o'rgandik, uning natijalari 3-jadvalda keltiriladi.

3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, II guruh sigirlarning tana o'lchamlari I va III guruhdagi sigirlarnikidan yuqori bo'lganligi aniqlandi. Jumladan, II guruhda sigirlarning yag'rin balandligi I va III guruhdagi sigirlarnikidan tegishlicha 1,0 va 1,9 sm, sag'ri balandligi 1,4 va 1,7 sm, ko'krak chuqurligi 1,4 va 2,3 sm, ko'krak aylanasi 1,7 va 1,6 sm, tananing qiya uzunligi 1,7 va 0,9 sm yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ladi.

3-jadval

Sigirlarning tana o'lchamlari, sm

Tana o'lchamlari	Guruhlar					
	I		II		III	
	$\bar{X} \pm S \bar{x}$	Cv,%	$\bar{X} \pm S \bar{x}$	Cv,%	$\bar{X} \pm S \bar{x}$	Cv,%
Bosh soni	10		10		10	
Yag'rin balandligi	131,0±1,2	2,82	132,0±1,8	4,06	130,1±2,1	4,89
Sag'ri balandligi	134,2±1,3	2,90	135,6±1,8	3,97	133,9±2,0	4,57
Ko'krak eni	49,9±1,4	8,37	50,7±1,3	7,8	50,2±1,8	10,8
Ko'krak chuqurligi	73,0±1,5	6,11	75,4±1,5	6,01	73,1±1,5	7,48
Ko'krak aylanasi	204,5±3,2	4,73	206,2±2,8	4,03	204,6±2,1	3,13
Tananing qiya uzunligi	148,9±1,9	3,96	150,6±1,4	2,80	149,7±1,3	3,98
Orqa do'ng suyak eni	49,9±1,5	9,32	51,6±1,5	8,69	50,7±1,9	11,2

Poycha aylanasi	21,6±0,4	6,07	22,8±0,32	4,18	22,0±0,5	7,42
-----------------	----------	------	-----------	------	----------	------

jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, II guruh sigirlari yirik tanaga ega, bu ularning uzunoyoqlilik indeksining I va III guruh sigirlaridan tegishli tarzda 0,9 va 0,6 % past ko'rsatkichi bilan ham tasdiqlanadi. Sigirlarning ekstereri mutanosib rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin.

Qolgan barcha tana indeksleri o'rtasida keskin guruhlararo farq kuzatilmadi, bu ma'lumotlar tajriba guruhlaridagi sigirlar mutanosib rivojlangan tanaga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Shuningdek, I va II tajriba guruhdagi sigirlar tanasining tos-ko'krak qismi yaxshi rivojlanganligi tos-ko'krak indeksidan ham ko'rinib turibdi. Bu indeks ko'rsatkichi I va II tajriba guruhdagi sigirlarda nazorat guruhdagi sigirlarga nisbatan tegishli ravishda 0,5 va 1,6% yuqori bo'ldi. Tana tuzilish indekslarini quyidagi hisoblab chiqish usulida aniqlanadi (%);

Sigirlar tanasining mutanosib rivojlanganligini, ularning tana o'lchamlari asosida hisoblab chiqilgan tana tuzilish indeks ko'rsatkichlari bo'yicha baholash mumkin. 4-jadvalda tajriba guruhlaridagi sigirlarning tana tuzilish indeksleri keltiriladi.

4- jadval

Tajriba guruhlaridagi sigirlarning tana indeksleri, %

Indeksler	Guruhlar		
	Nazorat	I tajriba	II tajriba
Uzunoyoqlilik	46,6	45,8	47,4
Cho'zinchoqlilik	114,8	113,1	112,5
Ko'krakdorlik	72,2	71,5	72,8
Tos-ko'krak	100,0	100,5	101,1
Zichlilik	137,4	138,09	137,7
Suyakdorlik	16,3	16,1	16,09

XULOSA

Tadqiqotlar natijalari barcha guruhlardagi sigirlarning tanasi mutanosib rivojlanganligini, ko'krak qafasi yaxshi rivojlanib, sigirlar cho'ziluvchan tanaga va sut tipiga ega bo'lganligini ko'rsatdi.

I va II tajriba guruhdagi sigirlar zich rivojlangan tanaga ega bo'lib, ularning zichlilik indeksi nazorat guruhdagi sigirlarnikiga nisbatan tegishli ravishda 0,5 va 0,3% yuqori bo'ldi, suyakdorlik indeksi esa 0,2 va 0,3% past bo'lganligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-308-sonli Qarori, Tashkent, 2006, 23 mart
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirish hamda chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-842-sonli qarori. Toshkent, 2008, 21 aprel.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2016-2020 yillarda qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2460-sonli Qarori. Tashkent, 2015, 29-dekabr'.
4. Akmalxonov Sh.A., Ashirov M.E. Qoramolchilikda naslchilik ishining vazifalari. J. «Zooveterinariya», № 10,2009, 35-37 b.
5. Анзоров В., Гончарова Е., Чомаев А. Связь факторов внешней среды с воспроизводительной функцией коров. Ж. «Молочное и мясное скотоводство», № 8, 2004, с. 27.
6. Амерханов Х. Племенная база молочного и мясного скотоводства Российской Федерации и перспективы ее развития. Ж. «Молочное и мясное скотоводство», № 8, 2010, с. 2-5.

PHYTOCHEMICAL COMPOSITION OF PROSPECTIVE MEDICINAL PLANTS

**Begmatova M.Kh.,
Abdullaeva Sh.B.,
Isroilhujaeva A.**

Samarkand State University of Veterinary Medicine,
Animal Husbandry and Biotechnology
77 Mirzo Ulugbek street, Samarkand city
maloxat_begmatova @ mail.ru

ABSTRACT

40% of the medicines used in medicine in our country are made from wild medicinal plants. Cardiac glycosides, alkaloids, saponins, terpenes, steroid and phenolic compounds and other biologically active substances cannot be obtained by synthesis until now. So far, the only source of them is plants. Therefore, it is possible to develop the ways of correct and effective use of medicinal plants and create a wide range of opportunities to provide the pharmaceutical industry of our Republic with natural medicines.

Keywords. *Flower is a fruit, oblong, ovoid, ovate, oval and elliptic in shape, introduction, vegetation, budding, general flowering, fruit, food additives, flavonoids, ascorbic acid, organic acids.*

АННОТАЦИЯ

40% лекарств, используемых в медицине в нашей стране, производятся из дикорастущих растений. Сердечные гликозиды, алкалоиды, сапонины, терпены, стероидные и фенольные соединения и другие биологически активные вещества не могут быть получены синтезом. Пока единственным их источником являются растения. Следовательно, можно разработать способы правильного и эффективного использования лекарственных растений и обеспечить фармацевтическую промышленность нашей республики натуральными лекарственными средствами.

Ключевые слова. *Цветки-плоды продолговатые, яйцевидные, яйцевидные, овальные и эллиптические по форме, интродукция, вегетация, бутонизация, общее цветение, плоды, пищевые добавки, флавоноиды, аскорбиновая кислота, органические кислоты.*

INTRODUCTION

In the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan, "development of the pharmaceutical industry, providing the population and medical institutions with affordable, high-quality drugs..." PQ-251 dated May 20, 2022 "Cultural cultivation of medicinal plants" and decisions on measures to organize their wide use in processing and treatment were adopted [1].

In the implementation of these tasks, substantiating the morpho-biological characteristics of perforatum species in different climatic conditions, determining their phytochemical composition, and developing recommendations for the cultivation of raw materials are of great scientific importance.

Mentha piperita L. belongs to Labiatae family. Perennial herb, 30-100 sm tall. The stem is several, erect, four-sided, glabrous or sparsely hairy. The leaf is simple, elongated ovate or lanceolate, with a sharp tip, and a sharp saw-like edge. The leaves are opposite in short bands on the stem. The flowers are small, pink, light purple or red-purple in color, forming spike-like flower clusters with spikes at the ends of stems and branches. The calyx is tubular, purple, five-toothed, and remains with the fruit. The inflorescence is slightly curved, funnel-shaped, four-lobed (different from other labial flowers), the male node is 4, the female node is 4-lobed, located above. The fruit is 4 nuts united with a sepal.

Usage. Preparations of peppermint leaves, peppermint water and tincture made from essential oil are used against nausea and vomiting and improve digestion. The leaves are used as a sedative, an expectorant, in herbal teas used for stomach ailments, and in tablets and drops used to relieve abdominal pain[8,9].

N. scabrum L. Height 20 - 40 sm. The stem and branches are gnarled. The leaves are long - pencil or lanceolate, 10-15 mm. Branches grow from leaf axils. The ball-flowered thyrid flower blooms and seeds in May - July. It grows in rocky and gravelly areas of hills and mountains.

The plant contains alkaloid, essential oil, coumarin, cotechin 18%, saponin, vitamin C, P, flavoring substances and flavonoids 5.1%.

Medicinal preparations of field plant (tincture, nastoyka, liquid extract, imanin preparation) in scientific medicine for gastrointestinal (colitis, diarrhea), oral cavity (gingivitis, stomatitis) and II and III degree diseases used in the treatment of burns. In folk medicine, ground organs are used in the treatment of jaundice (decoction).

H. perforatum L. It is a perennial herb, its height reaches 30-100 sm. The stem grows upright, the upper part is branched, cylindrical in shape. The leaves are opposite to each other on the stem, oval and elliptic in shape, on a branchless stem. The leaves have a small amount of shiny black glandular hairs. The flower organs are

free actinomorphic, the calyx is five-membered, the corolla is five, the corolla leaves are light yellow in color, there are many pollinators, often their number is up to 50-60 pieces. Based on pollinators, they are united in three sets. The node is egg-shaped and its length reaches 3-5 mm. A large number of flowers are combined into a tuberous inflorescence. The fruit is an elongated ovoid capsule, 6 mm long and 5 mm wide. A large number of seeds are placed in a very small fruit. Medicinal properties. Hyperforin contained in dalachoe has an antimicrobial effect and has antibacterial activity, so it gives effective results in the fight against golden staphylococci. Almost 88% of hypericin and 51% of flavonoids are found in flowers. This means that it is much more than in other organs of the field. Perforatum has strong adaptogenic properties. That is, it refreshes the body and increases immunity, just like Jen-shen. As a result of Perforatum effect, physical and mental vitality of organisms increases. It is resistant to infectious diseases. It is used to treat severe colds. It has been proven that it can be used against urinary and parasitic worms [4,5,6,7,8].

RESEARCH OBJECT AND USED METHODS.

Determination of the phytochemical composition of plants was carried out in the Laboratory of Flavonoids together with the employees of the Institute of Plant Substances Chemistry. All chemical analyzes were carried out by the methods described in the XII edition of the State Pharmacopoeia [2, 3].

DISCUSSION AND RESULTS

In the process of analysis, the amount of nutrients, organic acids, flavonoids and ascorbic acid in the budding, flowering and roots of the plant was determined. The obtained results are presented in tables 1-2. It was clear from the analysis that the highest amount of additives was observed in the flowering phase, 9.79% in *H. perforatum*, 9.68% in *H. scabrum*. This indicator was equal to 7.55% and 7.65% in the root of *H. perforatum*. In *H. scabrum*, it was 6.93% and 6.87% in the root.

Figure 1. Budding and flowering process of *H. perforatum*, *H. scabrum*

Relatively high amount of organic acids corresponded to the flowering period and was 1.46% in *H. perforatum* and 156% in *H. scabrum*. When studying the composition of flavonoids, the highest amount of these substances was observed in the budding phase, 3.40% in *H. perforatum*, and 2.87% in *H. scabrum*. This index was 0.47% in *H. perforatum* and 0.69% in *H. scabrum* in the flowering phase, and 1.15% in *H. scabrum* and 1.26% in root composition. A relatively high level of ascorbic acid was observed in the budding phase and was equal to 0.012 (12.8 mg/100 g) in *H. perforatum* and 0.011 (12.8 mg/100 g) in *H. scabrum*. Ascorbic acid in the flowering phase is 0.010 (10.2 mg/100 g) in *H. perforatum*, and 0.010 (10.7 mg/100 g) in *H. scabrum*, and the lowest amount is observed in the root of *H. perforatum*, 0.0078 (7, 83 mg/100g) and it was found to be 0.0068 (6.82 mg/100g) in *scabrum*.

Therefore, from the results of the above analysis, it is clear that it is appropriate to use the flowering phase of field species for the purpose of obtaining food additives, and to use them when they enter the budding phase for the extraction of ascorbic acid and flavonoids.

Table 1

Phytochemical composition of H. perforatum

Accumulation of substances in organs	Biologically active substances, composition %				
	Moisture	Additives	Organic acids	Flavonoids	Ascorbic acid
Budding	6,34	7,55	1,28	3,40	0,012 (12,8mg/100g)
Flowering	5,72	9,79	1,46	0,47	0,010 (10,2mg/100g)
Root	7,51	7,65	1,15	0,49	0,0078 (7,83mg/100g)

Table 2

Phytochemical composition of H. scabrumni

Accumulation of substances in organs	Biologically active substances, composition %				
	Moisture	Additives	Organic acids	Flavonoids	Ascorbic acid
Budding	6,45	6,93	1,37	2,87	0,011 (11,8mg/100g)
Flowering	5,82	9,68	1,56	0,69	0,010 (10,7mg/100g)
Root	6,98	6,87	1,26	0,38	0,0068 (6,82mg/100g)

It is written in the literature that it is recommended to prepare the raw material from the field plant at the time of flowering and the time when the fruit is not yet ripe. Peppermint plant contains 2.75% essential oil in leaves, 4.60% in flowers and 0.3% in stems. New varieties of peppermint contain up to 4-5% essential oil. According to the XI DF, the composition of the leaf should not contain less than 1% essential oil (taking into account the volatilization of the essential oil during the storage period of the leaf). Essential oil is extracted from the upper part of the plant with the help of water vapor. The oil is a clear colorless or pale yellow liquid with a pungent odor and

a sharp taste that cools the mouth for a long time. According to the XI DF, the density of essential oil obtained from peppermint is 0.900-0.910, the refractive index is 1.459-1.470, the angle of deviation of the plane of polarized light is -180 (-200 - 320), the acid number is up to 1.30 and the ether number is 11.5 should be higher than (corresponds to not less than 4% menthol acetate complex ester). When the essential oil is cooled, its stearoptin - menthol crystals are separated. The oil contains 41-70% menthol, 6-25% menthone, pinene, limonene, dipentene, phellandrene, cineole, pulegone, jasmine and 4-9% menthol esters formed with vinegar, valerian and other acids. According to the XI DF, the total amount of menthol in the form of free and complex ether in the essential oil should not be less than 50%.

In addition to essential oil, peppermint contains 40 mg% flavonoids and 0.12% oleanolic acids. It is also worth mentioning that flavonoids are 42mg% in the flower of the plant, 38mg% in the stem, and 0.13% oleanolic acids in the flower. in the stem was 0.10%. Menthol, extracted from essential oil, is used for ear, nose, respiratory tract diseases and to relieve toothache. Menthol is used to make a migraine pen that relieves headaches. Menthol drug - validol, is used in chest tightness (angina).

Essential oil and menthol are also used in food and perfume industries. Medicinal preparations. A tincture is made from the leaves, mint water from the essential oil, nastoyka; Menthol is included in Migraine Pen and Validol (25-30% solution of menthol in the complex ether of isovaleric acid formed with menthol). Menthol is part of Ingofen. Other types of peppermint also contain menthol. Cultivated in Japan, *Mentha arvensis* L. var. *piperascens* Hom. 0.05% essential oil in the upper part, and 43-90% menthol in the oil[9,10,11].

Table 3

Phytochemical composition of Mentha piperita L

Accumulation of substances in organs	Biologically active substances, composition %			
	Moisture	essential oil	lavonoids,	oleanolic acids
On a plant leaf	8,22 %	2,75	40mg %	0,12 %
in flower	7,68 %	4,60 %,	42mg %	0,13 %
on the stem	8,22 %	0,3 %	38mg %	0,10 %

Figure 2. Peppermint - Menta piperita L.

CONCLUSION

Based on our analysis, we recommend to take raw materials of field species in the phase of gross budding and flowering. It should also be noted that under the conditions of introduction, it is possible to use the partially cultured field root to obtain the chemical elements necessary for the pharmaceutical industry.

Peppermint, a medicinal plant containing essential oils, contains 2.75% essential oil in its leaves, 4.60% in its flowers, and 0.3% in its stems.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 20 майда қабул қилинган “Доривор ўсимликларни маданий ҳолда етиштириш ва қайта ишлаш ҳамда даволашда улардан кенг фойдаланишни ташкил етиш”даги 251 сон қарори. Тошкент. 2022.
2. Государственная фармакопея. ХИ издание. Выпуск 1. Общие методы анализа. 1987. М. С. 285.
3. Государственная фармакопея. ХИ издание. Выпуск 2. Общие методы анализа. 1987. М. С. 295-324.
4. Begmatova M., O'ralova S. Subject: some biological characteristics of cherry (*hypericum perforatum* l) planted in different crop schemes //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 6. – С. 51-58.
5. Бегматова М. Х., Уроқов А. У. Лекарственные свойства и фитохимический состав условиях *hypericum perforatum* интродукции //Eurasian Journal of Academic Research. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 177-182.

6. Бегматова М. Х., Мусурмонова Н. Х. *Hypericum perforatum* изучен в почвенно-климатических условиях при условии интродукции //Eurasian Journal of Academic Research. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 183-186.
7. Фарманов Н. и др. Далачой (*Hypericum perforatum* L.) ни дориворлик хусусиятлари ва кимёвий таркиби //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 59-64.
8. Бегматова М.Х. Далачой (*Hypericum perforatum* L.) ning морфо- биологик хусусиятлари. Диссертация // Самарканд 2021 й.-127 б.
9. Аралов Атлас и ресурсов лекарственных растений . Москва, 1976.
10. Ataboeva X., N. va boshqalar. O‘simlikshunoslik. T., “Fan” nashriyoti, 1995.
11. Акопов И.Э. «Важнейшие отечественные Лекарственные растения и их применение» Справочник - Ташкент-1990 й. 38 бет.

STUDYING EFFECTIVE METHODS FOR OBTAINING INDIGO DYE FROM THE INDIGOFERA L PLANT TRADITIONALLY

Khushnodbek Eshchanov Odilbekovich

Urgench State University

Doctor of Philosophy in Chemistry (PhD)

olmos_77@mail.ru

Gayrat Yakubov Kuvandikovich

Urgench State university, Associate professor

E-mail: gayratindigoae@gmail.com

Manzura Nurullayeva Shavkatovna

Urgench State university, Doctor of Philosophy in Biological Sciences (PhD)

E-mail: manzura646@gmail.com

Oydin Zaripova

Urgench State university, Student of the Department of Chemistry

E-mail: oydinzaripova2@gmail.com

ABSTRACT

In this article, the use of natural dyes and the creation of methods for their effective extraction, as well as the extraction of indigo dye from the Indigofera tinctoria L plant traditionally grown in the Khorezm region during our research, and the indigo dye particles in solution after product extraction options are provided. Extraction of indoxyl- β -D-glucoside from the leaves of Indigofera tinctoria L plant was carried out in aqueous medium, and hydrolysis of indoxyl- β -D-glucoside released into the solution was carried out with the presence of β -glucosidase enzyme. Lactobacillus acidophilus bacteria were used to obtain β -glucosidase enzyme. According to the obtained results, the formation of dye was observed in the remaining solution even after the indigo dye was extracted. In order to solve these problems, we conducted research.

Keywords: *Indigofera tinctoria L, indigo, solution, indican, β -glucosidase, extraction, Lactobacillus acidophilus, indoxyl.*

ИЗУЧЕНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПОЛУЧЕНИЯ КРАСИТЕЛЯ ИНДИГО ИЗ РАСТЕНИЯ ИНДИГОФЕРА ТРАДИЦИОННЫМ СРЕДСТВОМ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрено использование природных красителей и создание методов их эффективного извлечения, а также извлечение красителя индиго из растения Indigofera tinctoria L, традиционно выращиваемого в

Хорезмской области во время наших исследований, и частиц красителя индиго. В растворе после предоставления вариантов экстракции продукта. Экстракцию индоксил- β -D-глюкозида из листьев растения *Indigofera tinctoria* L проводили в водной среде, а гидролиз выделившегося в раствор индоксил- β -D-глюкозида осуществляли в присутствии фермента β -глюкозидазы. Для получения фермента β -глюкозидазы использовали бактерии *Lactobacillus acidophilus*. Согласно полученным результатам, образование красителя наблюдалось в оставшемся растворе даже после экстракции красителя индиго. Для решения этих проблем мы провели исследование.

Ключевые слова: *Indigofera tinctoria* L, индиго, раствор, индикан, β -глюкозидаза, экстракция, *Lactobacillus acidophilus*, индоксил.

INTRODUCTION

Today, the production and use of synthetic dyes cause many environmental and everyday problems. Due to the pollution caused by the production and use of many synthetic dyes, there is a renewed interest in obtaining and using natural dyes that do not harm the environment. The use of indigo dye obtained by synthetic and natural methods is still a large part. The use of synthetic dyes can cause harmful effects on the environment and the human body. It encourages research on the use of natural dyes and energy-saving methods to avoid harming the natural environment.

Natural indigo dye can be obtained from tropical and subtropical plants belonging to the genus *Indigofera* [1-8]. In our experiments, it was found that the biomass of the *Indigofera tinctoria* L plant is used as a raw material in indigo dye, and the concentration of dye compounds in the leaves is high. In the *Indigofera* plant, Indigo dye is not found in the plant as a free form, but in the form of an indican (indoxyl- β -D-glucoside) compound. Extraction of indigo from plant biomass involves several steps; indican located in cell vacuole is released from plant biomass by water and fermentation, and β -glucosidase enzyme hydrolyzes indican into indoxyl and glucose[2].

The formation of indigo is observed when two molecules of indoxyl combine in the presence of oxygen in an alkaline environment [3]. Under the catalytic of the β -glucosidase enzyme, inhibitions were carried out at different temperatures and pH values of the medium to hydrolyze the indican contained in the *Indigofera* plant. In these studies, the process's duration is very long and is 10–36 hours [4-6].

Taking into account the research data presented above, experiments were conducted to obtain indigo from the plant *Indigofera tinctoria* L traditionally.

MATERIALS AND EQUIPMENT

Dried indigofera leaves, distilled water, 0.1 N NaOH solution, *Lactobacillus acidophilus* colony, dimethylformamide, Bante 210 digital stationary pH meter, 1 L conical flask, 1 L beaker, digital magnetic stirrer hot plate (MS7-H550-S, China), Schott funnel, 6 50 ml volumetric flasks, 200 ml volumetric flask, UV-1800 Shimadzu spectrophotometer.

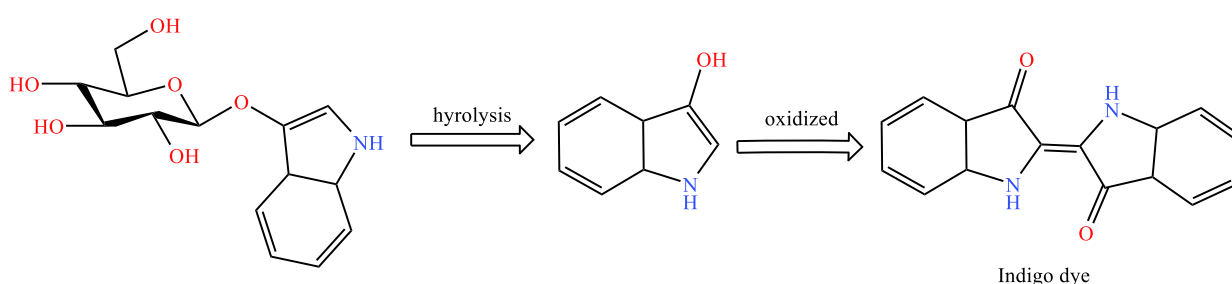
SEPARATION OF INDIGO DYE

10 g of dried Indigofera leaves were cut and placed in a 1 L flask, 150 ml of distilled water was poured over it, and extraction was carried out for 90 minutes at a temperature of 50°C. After the plant mass in the flask was mixed with water, 1 ml of the *Lactobacillus acidophilus* colony was added to the mixture in the flask and placed in a thermostat at a temperature of 37°C for 24 hours. At the end of the specified time, the solution in the flask passes through a Schott funnel and separates. 0.1 N NaOH solution was added until the pH of the solution reached 8-8.5. Air was passed for 1-1.5 hours until blue precipitates were formed through the solution, the pH indicator of which was brought to the specified value. The blue precipitates were separated by filtration. The mass of the obtained sample was measured on an analytical balance.

RESULTS AND DISCUSSION

It is released as a result of the extraction of indoxyl-β-D-glucoside contained in the Indigofera plant into an aqueous solution at a temperature of 50°C. The reason for keeping the mixture in a thermostat for 24 hours at a temperature of 37°C is that it is most convenient for *Lactobacillus acidophilus* bacteria to multiply at this temperature [7]. Indoxyl and glucose are formed due to the hydrolysis of indoxyl-β-D-glucoside released from the plant mass into the aqueous environment with the participation of the β-glucosidase enzyme produced by *Lactobacillus acidophilus* bacteria.

As a result of the oxidation of indoxyl formed during hydrolysis under the influence of air oxygen, indigo dye material is formed. The resulting blue indigo dye substance precipitates in the solution.

Indigo dye is slightly soluble in water and relatively well soluble in chloroform, concentrated sulfuric acid, nitrobenzene, and dimethylformamide. Therefore, indigo precipitates in water.

The indigo precipitate was quickly separated by filtration, and the mass of the precipitate was measured on an analytical balance. Based on the above experiments, it was found that the amount of indigo dye extracted from the *Indigofera tinctoria L* plant grown in the Khorezm region is on average 0.2-0.3 g per 10 grams of leaf in laboratory conditions. It has been shown that 30-60 kg of indigo can be obtained on average from 1 ton of leaves in different phases of the plant, depending on the ontogeny periods.

When studying the processes of obtaining indigo dye traditionally obtained from the *Indigofera* plant, parts of the indigo dye were observed in the plant residues and the filtrate.

It is possible to increase the productivity of the product by extracting the indigo dye that is formed over time. Therefore, it is possible to obtain more dye than the 0.2-0.3 g mass of indigo dye obtained by the traditional method. Researching obtaining indigo dye from the *Indigofera* plant faster, in less time and a productive amount is one of the urgent issues. Therefore, research is being conducted to increase the activity of *Lactobacillus acidophilus* bacteria and the β -glucosidase enzyme produced in it to obtain indigo dye productively.

CONCLUSION

When the indigo dye obtained by the traditional method was obtained, it was observed that the dye sample was formed again over time in the plant residues and in the solution. This situation shows that it is possible to obtain more mass of paint than the mass of paint obtained by the traditional method. A low-energy and efficient method is required to perform this task. We are conducting new research to address these issues.

REFERENCES

1. Martin-Leake, H. (1975). An historical memoir of the indigo industry of Bihar. *Economic Botany*, 29(4), 361-371.
2. Minami, Y., Takao, H., Kanafuji, T., Miura, K., Kondo, M., Hara-Nishimura, I., ...& Matsubara, H. (1997). β -Glucosidase in the Indigo Plant: Intracellular Localization and Tissue Specific Expression in Leaves. *Plant and cell physiology*, 38(9), 1069-1074.

3. Maugard, T., Enaud, E., Sayette, A. D. L., Choisy, P., & Legoy, M. D. (2002). β -Glucosidase-Catalyzed Hydrolysis of Indican from Leaves of *Polygonum tinctorium*. *Biotechnology progress*, 18(5), 1104-1108.
4. Doke Jr, J. M. (2005). An improved and efficient method for the extraction of phycocyanin from *Spirulina* sp. *International Journal of Food Engineering*, 1(5), 1-2.
5. Gillam, E. M., Notley, L. M., Cai, H., De Voss, J. J., & Guengerich, F. P. (2000). Oxidation of indole by cytochrome P450 enzymes. *Biochemistry*, 39(45), 13817-13824.
6. Gillam, E. M., & Guengerich, F. P. (2001). Exploiting the versatility of human cytochrome P450 enzymes: the promise of blue roses from biotechnology. *IUBMB life*, 52(6), 271-277.
7. Huang, Z., Zhou, X., Stanton, C., Ross, R. P., Zhao, J., Zhang, H., ... & Chen, W. (2021). Comparative genomics and specific functional characteristics analysis of *Lactobacillus acidophilus*. *Microorganisms*, 9(9), 1992.
8. Ergashev, A., Eshchanov, R., Yakubov, G., Turdieva, N., Turaeva, N., & Urinova, H. (2014). Abiotechnology of *Indigofera tinctoria* L. on the saline land of Aral Sea Basin and producing of the natural plant indigo pigment for the industry. *Journal of Chemistry and Chemical Engineering*, 8(7).

COVID 19 PANDEMIYASI DAVRIDA VUJUDGA KELGAN NEOLOGIZMLAR

Nasirova Moxigul Furkatovna

SamDChTI, Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi

kafedrasi o'qituvchisi

Tel: +998915292508

ANNOTATSIYA

Maqolada COVID-19 pandemiyasi davrida paydo bo'lgan neologizmlar haqida ma'lumot berilgan. Pandemiya davrida "Koroneologizm" atamasi tilshunoslik atamalari qatoriga kiritildi. Bugungi kungacha koroneologizmlar bir qancha xorijiy olimlari tomonidan ma'lum darajada o'rganilgan, ammo o'zbek tadqiqotchilari tomonidan bu mavzu deyarli tadqiq etilmagan. Maqolani yozishdan asosiy maqsad ingliz, rus va boshqa tillar tarkibidagi koroneologizmlarni tadqiq etish, ularning o'zbekcha ekvivalentlarini muayyan qilish hamda koroneologizmlar tarjimasiga bog'liq muammolarni bartaraf etishdan iborat.

***Kalit so'zlar:** Neologizm, sotsiolingvistika, koroneologizm, COVID-19, pandemiya, leksikografiya, etimologiya.*

НЕОЛОГИЗМЫ, ВОЗНИКШИЕ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ COVID-19

Носирова Мохигул Фуркатовна

Преподаватель кафедры английской
лексикологии и стилистики СамГИИЯ

Tel: +998915292508

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация об неологизмах появившихся во время пандемии COVID-19. В период пандемии в перечень лингвистических терминов был включен новый научный термин «коронеологизм». К настоящему времени коронеологизмы в той или иной мере изучены рядом зарубежных ученых, но узбекскими исследователями эта тема практически не изучена. Основной целью написания статьи является исследование коронеологизмов в английском, русском и других языках, определение их узбекских эквивалентов.

***Ключевые слова:** Неологизм, социоллингвистика, коронеологизм, COVID-19, пандемия, лексикография, этимология.*

NEOLOGISMS ARISING DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Nasirova Moxigul Furkatovna

Lecturer at the Department of English

Lexicology and Stylistics, SamSIFL

Tel: +998915292508

ABSTRACT

The article provides information about neologisms that appeared during the COVID-19 pandemic. During the pandemic, a new scientific term “coroneologism” was included in the list of linguistic terms. To date, coroneologisms have been studied to some extent by a number of foreign scientists, but this topic has practically not been studied by Uzbek researchers. The main purpose of writing the article is to study coroneologisms in English, Russian and other languages, to determine their Uzbek equivalents.

Key words: *Neologism, sociolinguistics, coroneologism, COVID-19, pandemic, lexicography, etymology.*

KIRISH

Dunyoning deyarli barcha tillariga COVID-19 pandemiyasining dastlabki daqiqalaridan boshlab ta'sir ko'rsatildi, chunki pandemiya davrida turli jargonlar va texnik atamalardan foydalanish va amaliyotda tadbiq etish boshlandi. Butun dunyo bo'ylab karantin paytida uyda qolgan insonlar turli tillarda COVID-19 pandemiyasi bilan bog'liq neologizmlar (koroneologizmlar)ni yaratishni boshladilar. Bu ommaviy axborot vositalari orqali butun dunyo bo'ylab tarqala boshladi va ularning ba'zilari hatto rasmiy tilga kirdi. Ushbu tadqiqot ishimiz turli xil elektron bazalardagi ma'lumotlarga hamda bir qancha tilshunos olimlarning tadqiqot ishlariga asoslangan holda ingliz va o'zbek koroneologizmlarini o'rganishga yo'naltirildi. Ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida sotsiolingvistika, korpus tilshunosligi, leksikografiya, etimologiya va nutq uslublari yo'nalishlari bo'yicha faoliyat olib boradiganlar uchun muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

COVID-19 pandemiyasi jamiyatning sog'liqni saqlash, ta'lim, til va madaniyat jihatlariga ta'sir ko'rsatgani ma'lum. Karantinda qolgan shaxslarning aksariyati, bir-birlari bilan onlayn muloqotda bo'lib, o'ylab topilgan lug'at va yangi atamalardan foydalanishni boshladilar. Ushbu yaratilgan so'zlarning ba'zilari turli lug'atlarga kiritildi, chunki ularning qo'llanish chastotasi va jamiyatga ta'siri yuqori. Neologizm so'zi bu yaratilgan yangi so'zlar, atamalar va iboralarni ifodalovchi atamadir. Neologizm bu til foydalanuvchilari tomonidan qabul qilingan yoki qabul qilish

jarayonida bo‘lgan so‘zlar deb ta’riflanadi.¹⁰² Neologizmlar butun dunyo bo‘ylab ommaviy axborot vositalari va onlayn aloqa orqali tarqaladi va protologizmlardan farqli o‘laroq, ular ixtirochilarning shaxsiy yoki kichik jamoada foydalanishi bilan chegaralangan bo‘lib, ular lug‘atlarga kiritilmagan. Koroneologizmlar COVID-19 pandemiyasi davrida ishlab chiqilgan neologizmlar hisoblanadi.¹⁰³

Pandemiya davrida vujudga kelgan bir qator yangi so‘z va iboralar va ularning tavsifini quyidagi tarzda bayon qilishimiz mumkin:

Biosurveillance (Bionazorat) - bu asosan AQShda Milliy xavfsizlik xizmati tomonidan o‘rnatilgan kuzatuv kameralari orqali COVID-19 pandemiyasi davrida infeksiyalangan yoki sog‘lom shaxslarning harakatlarini kuzatishni anglatadi. U AQShda, xususan, COVID-19 cheklovlarini buzmoqchi bo‘lgan shaxslarni aniqlash uchun keng qo‘llanilgan.

“Koronavirus karantini” - bu Covid-19 pandemiyasi tufayli odamlarning uyda qolishga majbur bo‘lgan vaqt davri. Shu davrda butun O‘zbekiston bo‘ylab eng ko‘p ishlatilgan ibora “uyda qol” iborasi edi. Buni dunyoning barcha tillaridagi ekvivalentlari mavjud.

“Niqoblar rejimi” - Covid-19 tarqalishining oldini olish uchun jamoat joylarida niqob taqish talabi.

“Masofaviy o‘qitish” - bu talabalar Internet orqali bilim oladigan va Covid-19 pandemiyasi tufayli maktabga bormaydigan ta’lim shaklidir.

"Covidiot" - bu xavfsizlik qoidalarini e’tiborsiz qoldiradigan va Covid-19 tahdidini jiddiy qabul qilmaydigan odam. Bu avval rus tilida paydo bo‘lib keyin boshqa tillarga o‘tgan.

"Kovidfobiya" - bu Covid-19 yuqishidan qo‘rqish, jamoat joylaridan qochish va ijtimoiy izolyatsiyaga tegishli yangi so‘zdir.

"Covid shoki" - bu Covid-19 pandemiyasi va uning oqibatlaridan kelib chiqqan stress va shok holati.

“Covid pasporti” - sayohat qilish va jamoat joylariga tashrif buyurish uchun Covid-19 ga antikorlar mavjudligini yoki infeksiya uchun salbiy test natijasini tasdiqlovchi hujjat.

"Covid qahramoni" - tibbiyot xodimi yoki Covid-19 ga qarshi kurashning oldingi safida ishlaydigan mutaxassis.

"Covid testi" - bu nazofarengal tampon yoki so‘lak testi yordamida o‘tkaziladigan Covid-19 infeksiyasining mavjudligi.

¹⁰² Levchenko, Y. (2010). Neologism in the lexical system of modern English. Munchen, Germany: GRIN Verlag.

¹⁰³ Roig–Marin, A. (2020). English-based Coroneologisms: A short survey of our COVID-19-related vocabulary. English Today, 15(3), 1-3. Doi:10.1017/S0266078420000255.

“Covid protokoli” - jamoat joylari va tashkilotlarda Covid-19 tarqalishining oldini olish uchun ishlab chiqilgan chora-tadbirlar va qoidalar majmui.

“Covid vaksina pasporti” - Covid-19 ga qarshi emlanganligini tasdiqlovchi hujjat.

"Covid xavfi" - Covid-19 yuqtirish yoki infeksiya tashuvchisiga aylanish ehtimoli.

"Covid-lockdown" - Covid-19 ga qarshi kurashish uchun joriy etilgan harakat va jamoat joylarining ishlashiga qat'iy cheklovlar.

"Covid klaster" - bu ma'lum bir joyda yoki tashkilotda Covid-19 bilan kasallangan odamlar guruhi.

"Covid resurs" - Covid-19 bilan kurashish uchun zarur bo'lgan tibbiy va boshqa resurslar, masalan, tibbiy asbob-uskunalar, dori-darmonlar va xodimlar.

“Covid pass” - bu Covid-19 pandemiyasi davrida muayyan joylar yoki tashkilotlarga tashrif buyurish uchun talab qilinadigan hujjat.

"Covid inqirozi" - Covid-19 pandemiyasi tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy va ijtimoiy inqiroz.

“Covid monitoring” – Covid-19 tarqalishi va uning oqibatlarini kuzatish tizimi.

“Covid ekspert” - Covid-19 va uning oqibatlariga qarshi kurashda bilim va tajribaga ega mutaxassis.

“Ijtimoiy masofa” bu Covid-19 yuqish xavfini kamaytirish uchun qabul qilingan chora bo'lib, u odamlar orasidagi masofani saqlashdan iborat.

“Niqob majburiyati” - Covid-19 tarqalishining oldini olish uchun niqob kiyish talabi.

“Karantin jarimalari” - Covid-19 pandemiyasi davrida karantin qoidalarini buzganlarga nisbatan qo'llaniladigan jarimalar.

"Covid-19 uchun test" - bu organizmda virus mavjudligini aniqlash jarayoni. Shu bilan birga vaksinaning turli ko'pligi uchun ularni har biri yangi so'z sifatida tillar tarkibiga kirib keldi. Masalan Moderna, Sputnik va h.k.

"Covid statistikasi" - Covid-19 tarqalishi va uning oqibatlari, masalan, yuqtirganlar va o'limlar soni haqidagi ma'lumotlar.

"Covid Fond" - bu Covid-19 va uning oqibatlariga qarshi kurashda yordam berish uchun yaratilgan moliyaviy resurs.

“Covid iqtisodiyoti” – Covid-19 pandemiyasining iqtisodiy oqibatlari va ularni yumshatish choralari.

"Covid volunteer" - bu Covid-19 ga qarshi kurashda ixtiyoriy ravishda qatnashadigan va muhtojlarga yordam ko'rsatadigan shaxs.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bugungi kungacha koroneologizmlar ingliz, rus, turk, arab, fors tadqiqotchilari hamda boshqa mamalakatlar olimlari tomonidan ma`lum darajada o`rganilgan, ammo o`zbek tadqiqotchilari tomonidan bu mavzu deyarli tadqiq etilmagan. Suning uchun ingliz, rus va boshqa tillar tarkibidagi koroneologizmlarni tadqiq etish, ularning o`zbekcha ekvivalentlarini muayyan qilish hamda koroneologizmlar tarjimasiga bog`liq muammolarni bartaraf etish tilshunosligimizdagi muhim masala hisoblanadi. Bundan tashqari o`zbekcha koroneologizmlarning boshqa tillardagi ekvivalentlarini aniqlash dolzarb masala deb bilamiz.

ADABIYOTLAR RO`YXATI (REFERENCES)

1. Akut, K. B. (2020). Morphological analysis of the neologisms during the COVID-19 pandemic. *International Journal of English Language Studies*, 2(3),1-7.
2. Levchenko, Y. (2010). *Neologism in the lexical system of modern English*. Munchen, Germany: GRIN Verlag.
3. Mallinson, C., Childs, B., & Van Herk, G. (2013). *Data collection in sociolinguistics: Methods and applications*. California, US: Routledge.
4. Mattiello, E. (2018). *Analogy in Word-formation*. Berlin, Germany: De Gruyter Mouton. Doi:10.1515/9783110551419
5. Piller, I., Zhang, J., & Li, J. (2020). Linguistic diversity in a time of crisis: Language challenges of the COVID-19 pandemic, *Multilingua*, 39(5), 503-515. Doi:10.1515/multi-2020-0136.
6. Plag, I. (2018). *Word-formation in English*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
7. Roig-Marín, A. (2020). English-based Coroneologisms: A short survey of our COVID-19-related vocabulary. *English Today*, 15(3), 1-3. Doi:10.1017/S0266078420000255.
8. Семерджи́ди В.Н. Коронеологизмы и способы их образования / Актуальные аспекты лингвистики, лингводидактики и межкультурной коммуникации, Краснодар, 2021.
9. Т.А Бунина, М.В Гринева, О новом по-старому: коронеологизмы в английском языке // - НОВЫЙ ЯЗЫК. НОВОЕ МЫШЛЕНИЕ, 2021
10. Katermina, V., & Yachenko, E. (2020). Axiology of COVID-19 as a linguistic phenomenon in English mass media discourse. *Advances in Journalism and Communication*, 8(10), 59-67. Doi:10.4236/ajc.2020.82005
11. Khalfan, M., Batool, H., & Shehzad, W. (2020). COVID-19 neologisms and their social use: An analysis from the perspective of linguistic relativism. *Linguistics and Literature Review*, 6(2), 117-129.

FOTOEFFEKT QONUNLARINI O‘RGANISH

Aslonov Xayrullo Shukrullo o'g'li

Andijon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Rasulova Shodiyaxon Anvarjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti “Aniq fanlar” fakulteti , Fizika va astronomiya yo‘nalishi 3-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Fotoeffekt, elektromagnetik dasturlar nazorati bilan ishlaydigan effekt hisoblanadi. U yuqori energiyali fotonlar bilan bir nechta atomlarda ta'qiqlanadi va elektronlar uchun bilimlangan energiya darajalari ko'rsatadi. Fotoeffektida elektronlar fotonlar bilan zamonda ta'qiqlanganda atom tugarak odamning energiyasini ixtiyoriy darajalarda ortda solishlari mumkin. Fotoeffektning qonunlaridan biri, fotoelektrik effektida ta'sirga tushgan foton energiyasining keskinlarosiylikda eng kamini (minimal) bo'lishi qonuni hisoblanadi. Bu qonun bo'yicha, fotonlar vakuumning taliqli atmosferasi ostida boshqa narsaga ta'sir etishmaydi, balki yuqori energiyali fotonlar kamaymaydigan energiya bosimi qo'yadigan bir katlarda ta'sir ko'rsatadi. Bu minimal energiya fotosi natijasida yuksak energiyali foton vazxonasidan, biron bir atomdan bo'sh atomigacha foto atomning yosh bor elektronigacha foto atomning o'xshashish energiyaning vakumning taliqli atmosfera vazni ostida ko'rsatilishi abbreviatsiyaning maksimal debi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: *Materialning xususiyatlari, Elektron energiyasi, Yorug'likning intensivligi, Elektron chiqish tezligi, Yorug'lik energiyasi miqdori, yorug'lik material yuzasiga tushganda elektronlarning chiqishi. Bu effekt 1905 yilda Albert Eynshteyn tomonidan ilgari surilgan fotoelektrik effekt tenglamalari bilan izohlanadi. Fotoelektrik effektning asosiy qoidalari. Bu qoidalar fotoelektrik effektни tasvirlashda foydalaniladigan asosiy tamoyillardir. Fotoelektrik effekt turli xil ilovalarda, masalan, quyosh panellarida yoki fotoelektrik batareyalarda energiya konvertatsiyasi uchun ishlatiladi.*

АННОТАЦИЯ

Фотоэффект – эффект, работающий под управлением электромагнитных программ. Он запрещен фотонами высокой энергии в нескольких атомах и показывает известные уровни энергии для электронов. В фотоэффекте, когда электроны сталкиваются с фотонами во времени, атомы могут перегонять энергию человека на произвольных уровнях. Одним из законов фотоэффекта является закон о том, что энергия фотона, испытывающего фотоэффект, наименьшая (минимальная) в напряжении.

Согласно этому закону, в плотной атмосфере вакуума фотоны не влияют ни на что другое, а фотоны высокой энергии воздействуют на слои, оказывающие неубывающее энергетическое давление. В результате этой фотографии с минимальной энергией, из высокоэнергетической фотонной клетки, от любого атома к пустому атому и к молодому электрону фотоатома, энергия подобия фотоатома проявляется при идеальном атмосферном давлении вакуума.

Ключевые слова: *Свойства материала, Энергия электронов, Интенсивность света, Скорость эмиссии электронов, Количество энергии света, Эмиссия электронов при попадании света на поверхность материала. Этот эффект объясняется уравнениями фотоэффекта, выдвинутыми Альбертом Эйнштейном в 1905 году. Основные правила фотоэффекта. Эти правила являются основными принципами, используемыми для описания фотоэлектрического эффекта. Фотоэлектрический эффект используется для преобразования энергии в различных приложениях, таких как солнечные панели или фотоэлектрические батареи.*

ABSTRACT

The photoeffect is an effect that works with the control of electromagnetic programs. It is forbidden by high-energy photons in several atoms and shows known energy levels for electrons. In the photo effect, when electrons collide with photons in time, atoms can overtake a person's energy at arbitrary levels. One of the laws of the photoeffect is the law that the energy of the photon affected by the photoelectric effect is the least (minimum) in the tension. According to this law, photons do not affect anything else under the dense atmosphere of a vacuum, but high-energy photons affect layers that exert a non-decreasing energy pressure. As a result of this minimum energy photo, from a high-energy photon cage, from any atom to an empty atom to a young electron of a photo atom, the photo atom's similarity energy is shown under the vacuum's ideal atmospheric pressure.

Key words: *Material properties, Electron energy, Light intensity, Electron emission rate, Light energy amount, Electron emission when light hits the surface of the material. This effect is explained by the photoelectric effect equations put forward by Albert Einstein in 1905. Basic rules of the photoelectric effect. These rules are the basic principles used to describe the photoelectric effect. The photoelectric effect is used for energy conversion in various applications, such as solar panels or photovoltaic batteries.*

KIRISH

Elektromagnit nurlar ta'sirida moddadan elektronlarning ajralib chiqishiga fotoeffekt hodisasi deyiladi. Fotoeffekt hodisasini birinchi marta 1887-yilda G. Gers

kuzatgan. Gers razryadli ochiq konturda elektr tebranishlarini uyg'otish orqali elektron magnit to'liqlar generatsiyasini hosil qilishda katodni ultrabinafsha nurlar bilan yoritilganda, razryadnikning metall elektrodleri orasida uchqunning uzunligi ortishini kuzatgan yoki boshqacha aytganda, metall elektrodga tushayotgan ultrabinafsha nurlar katod va anod orasida hosil boladigan uchqunning uzunligini orttiradi. Kuzatilgan bunday hodisaning mohiyati V. Galvaks, A. Stoletov, P. Lenard va boshqa olimlarning bu borada o'tkazgan tajribalarida tushuntirildi. Gers kuzatgan hodisaning mohiyati shundan iboratki, manfiy zaryadlangan katodni ultrabinafsha nurlar bilan yoritilganda katod manfiy zaryadini yo'qotishi kuzatilgan. Musbat zaryadli anod yoritilganda zaryad yo'qotilishi kuzatilmagan.

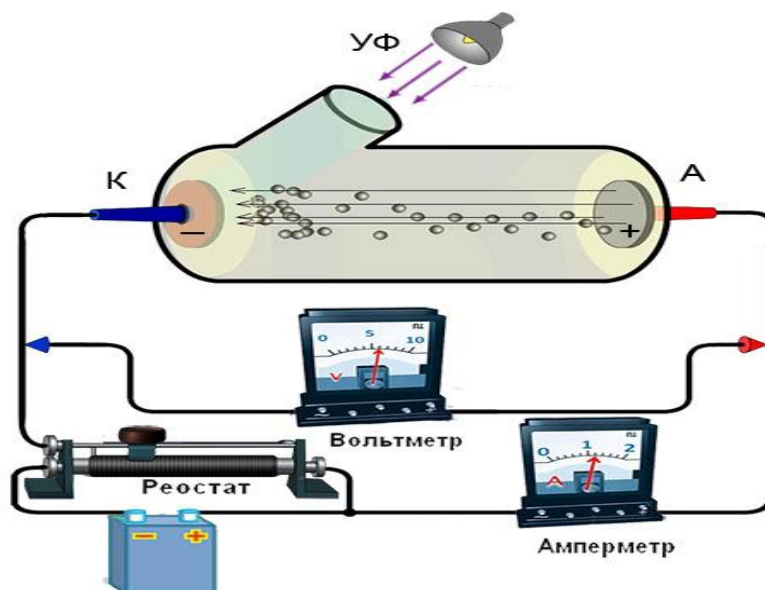
ADABIYOTLAR SHARHI

1897-yilda Dj. Tomson elektronni kashf qildi. 1898-yilda Tomson va Lenardlar o'tkazgan tajribalarida modda yoritilganda undan ajralib chiqayotgan zarralarning magnit maydonida og'ishiga asoslanib, ularning solishtirma zaryadini (e/m kattalikni) aniqladilar. Bu bilan yorug'lik ta'sirida katoddan ajralib chiqadigan zarralar manfiy zaryadli elektronlar ekanligi aniqlandi. Yorug'lik ta'sirida (ultrabinafsha, ko'zga ko'linadigan, infraqizil va boshq.) metallardan elektronlarning ajralib chiqishi fotoelektrik effekt yoki fotoeffekt deb ataldi. Yorug'lik ta'sirida metallardan ajralib chiqqan elektronlar fotoelektronlar deyildi. Fotoeffekt - yorug'lik materiya bilan o'zaro ta'sir qiladigan va elektronlar ajralib chiqadigan fizik hodisa. Bu hodisa 1905 yilda Albert Eynshteyn tomonidan ilgari surilgan nazariya bilan izohlangan va bu nazariya uchun u oxir oqibat Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan. Fotoeffektning asosiy qoidalari: Yorug'lik energiyasi fotonlar deb ataladigan energiya paketlarida tashiladi. Foton energiyani elektronlarga o'tkazadi. Elektronning ajralishi uchun yutilgan fotonning energiyasi chegara qiymatidan yuqori bo'lishi kerak. Energetik fotonlar materiya bilan uchrashganda elektronlarni chiqaradi. Ozod qilingan elektronlar fotoelektronlar deb ataladi. Fotoelektronlarning kinetik energiyasi yutilgan foton energiyasi bilan modda bilan o'zaro ta'sir qilishning turi va xossalari o'rtasidagi bog'liqlikda bo'ladi. Fotoelektronlarning kinetik energiyasini oshirish mumkin emas. Agar fotonning energiyasi yetarlicha yuqori bo'lsa, ortiqcha energiya elektronning potentsial energiyasi sifatida so'rilgan energiya miqdorini oshiradi. Amalda, fotoeffekt fotografiya, quyosh energiyasi, optik sensorlar va turli xil tahlil usullari kabi ko'plab sohalarda muhim ro'l o'ynaydi. Fotoeffekt - yorug'likning metallar kabi moddalar bilan o'zaro ta'sir qilish, elektronlarni chiqarish hodisasi. Fotoelektrik hodisani Albert Eynshteyn o'z tadqiqotida tushuntirib bergan va ba'zi asosiy qoidalarga ega. Tekshirilayotgan moddaga tushadigan yorug'lik chastotasi elektronlarning ajralishi uchun zarur bo'lgan minimal energiya darajasini belgilaydi.

Bu holat fotoelektrik chegara deb ataladi. Fotoelektrik effektda metall yuzasidagi atomlarga energiya o'tkazish orqali elektronlar ajralib chiqadi. Buning uchun yorug'lik energiyasi atom yoki kristall tuzilishdagi elektronlardan yuqori bo'lishi kerak. Fotoeffekt yorug'lik chastotasi ortishi bilan elektronlarning kinetik energiyasining ortishi bilan tavsiflanadi. Agar yorug'lik chastotasi elektronlarning ajralish energiyasiga to'g'ri kelmasa, fotoelektr effekti yuzaga kelmaydi. Tekshirilayotgan metallarning har biri fotoelektrik chegaraga ega va bu qiymat metallning turi, tozaligi va tuzilishiga qarab o'zgaradi. Fotoeffekt kuzatilayotganda, yorug'lik intensivligi oshganda, ajralib chiqadigan fotoelektronlar soni ortadi, lekin har bir elektronning kinetik energiyasi o'zgarmaydi. Fotoelektrik effekt yorug'likning atom zarralariga ta'sirini tushuntiruvchi asosiy qoidalarni o'z ichiga oladi. 1905 yilda Albert Eynshteyn tomonidan tasvirlangan fotoelektr effekti quyidagi asosiy qoidalarga asoslanadi: Yorug'lik energiyasi kvant yo'lida tarqaladi: Nur o'zini zarrachalar kabi tutadi va energiya paketlarini (fotonlarni) olib yuradi. Har bir foton chastota va shu chastotaga mos keladigan energiyani ifodalaydi. Elektronlar fotonlar bilan o'zaro ta'sir qilishi mumkin: sirtga tushgan yorug'lik sirtidagi elektronlar bilan o'zaro ta'sir qiladi. Agar fotonning energiyasi sirtidagi elektronning bog'lanish energiyasidan oshsa, elektron sirtidan ajralib chiqadi va fotoelektron deb ataladi. Elektronlarning energiyasi foton energiyasiga bog'liq: Elektronning harakat energiyasi foton energiyasiga va sirtning xususiyatlariga bog'liq.

MUHOKAMA

Agar fotonning energiyasi elektronning bog'lanish energiyasidan yuqori bo'lsa, ajratilgan elektronning kinetik energiyasi ortadi. Ammo fotonning energiyasi kamroq bo'lsa, elektronning parchalanishi mumkin emas. Foton energiyasi chastotaga bog'liq: yorug'lik chastotasi ortishi bilan fotonning energiyasi ortadi. Shuning uchun yuqori energiyali fotonlar past energiyali fotonlarga qaraganda fotoelektr effektini osonroq keltirib chiqaradi. Ushbu asosiy qoidalar fotoelektr effektini tushuntiradi. Fotoelektr effekti zamonaviy kvant nazariyalarining muhim namunasidir va Eynshteynga 1921-yilda fizika bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori bo'ldi.

Fotoeffektning faqatgina birinchi qonunini to‘liq nazariyasi asosida tushuntirish mumkin. Ammo to‘liq nazariyasi fotoeffektning ikkinchi va uchinchi qonunlarini tushuntira olmaydi. Haqiqatdan ham to‘liq nazariyaga asosan fotokatodga tushayotgan ixtiyoriy to‘liq uzunlikka ega bo‘lgan yorug‘likning Intensivligi ortgan sari ajralib chiqayotgan fotoelektronlarning energiyalari ham ortishi kerak edi. Ammo tajribalarning ko‘rsatishicha, fotoelektronlarning energiyasi yorug‘lik intensivligiga mutlaqo bog‘liq emas. To‘liq nazariyasiga asosan, elektron metalldan ajralib chiqishi uchun kerakli energiyani har qanday yorug‘likdan olishi mumkin, ya‘ni yorug‘lik to‘liq uzunligining ahamiyati yo‘q. Faqat yorug‘lik Intensivligi yetarlicha katta bo‘lishi lozim. Vaholanki, to‘liq uzunligi qizil chegaradan katta bo‘lgan yorug‘likning intensivligi har qancha katta bo‘lsa ham, fotoeffekt hodisasi yuz bermaydi. Aksincha, to‘liq uzunligi qizil chegaradan kichik bo‘lgan yorug‘lik intensivligi kuchsiz bo‘lsa ham, fotoeffekt hodisasi kuzatiladi. Bundan tashqari, nihoyatda kuchsiz intensivlikdagi yorug‘lik tushayotgan taqdirda, to‘liq nazariyasiga asosan, yorug‘lik tolqinlar tashib kelgan energiyalar evaziga metalldagi elektron ma‘lum miqdordagi energiyani to‘plab olishi kerak. Bu energiya elektronning metalldan chiqishi uchun yetarli bo‘lgan holda fotoeffekt sodir bolishi kerak. Hisoblashlarning ko‘rsatishicha, intensivligi juda kam bo‘lgan yorug‘likdan A_{ch} ga yetarli energiyani elektron to‘plab olishi uchun soatlab, hattoki kunlab vaqt o‘tishi lozim ekan. Tajribalarda esa metallga yorug‘likning tushishi va fotoelektronlarning vujudga kelishi orasida 10^9 sekundlar chamasi vaqt o‘tadi, xolos. Demak, yorug‘likning to‘liq nazariyasi va fotoeffekt hodisasi o‘rtasida ma‘lum nomuvofolliklar mavjud. Shuning uchun yorug‘likni uzluksiz elektromagnit to‘liq jarayoni deb tasavvur qilish yorug‘lik tabiatini to‘la aks ettira olmaydi. Bu fikr 1905-

yilda A.Eynshteynni yorug‘likning kvant nazariyasini yaratishiga olib keldi. Eynshteyn Plank gipotezasini rivojlantirib, yorug‘lik ulushlar shaklida chiqarilgani kabi xuddi shunday ulushlar shaklida yutiladi deb hisoblansa, fotoeffekt qonunlarini tushuntirish mumkin deb ko‘lsatadi. Eynshteynning fikricha, yorug‘lik to‘lqinlari energiyasining oqimi uzluksiz bo‘lmasdan, balki energiyaning diskret ulushlari oqimi bo‘lib, ularni kvantlar yoki fotonlar deyiladi. Foton — yorug‘likning elementar zarrasi deb tasavvur qilinadi. Issiqlik nurlanishi, fotoeffekt hodisalari foton tushunchasi asosida tushuntiriladi. Bu hodisalarni tushuntirishda yorug‘lik energiyasi (ya’ni, elektromagnit energiya) fotonlarda mujassamlangan, yorug‘lik energiyasi fotonlar ko‘rinishida tarqaladi degan fikr asos qilib olingan. Ventilli fotoelementlardan amaliyotda elektr energiyasi generalori sifatida foydalaniladi. Quyosh batareyasi deb yuritilayotgan kremniyli fotoelementlar batareyasi kosmik kemalarda, raketalarda radioappaturalar ishlashida tok manbai sifatida foydalaniladi. Quyosh batareyalarining foydali ish koeffitsienti 20—22% bo‘lganda, ular ishlab chiqarish hamda maishiy zarurlatlarda elektr energiyasi manbai sifatida birinchi o‘rinda turadi.

XULOSA

Eynshteyn tenglamasining asosida elektron faqat bitta fotonni yutadi degan tasavvur yotadi. Lekin intensivligi juda katta bo‘lgan yorug‘liklar uchun fotoeffekt qonunlari o‘z kuchini yo‘qotadi. Haqiqatdan ham, intensivligi juda katta bo‘lgan yorug‘lik bilan tajriba olib borilayotgan bo‘lsa, metallidagi elektronga bir vaqtning o‘zida ikkita foton tushishi mumkin. Bu holda elektron yutgan energiya ikkala foton energiyalarining yig‘indisiga teng. Bunda sodir bo‘ladigan fotoeffektning ko‘p fotonli fotoeffekt deb ataladi. Tabiiyki, ko‘p fotonli fotoeffektning qizil chegarasi kichik chastotalar (katta to‘liq uzunliklar) sohasiga siljiydi. Fotoeffektning kvant nazariyasining muvaffiqiyati yorug‘likning kvant tabiatini namoyon qiluvchi isbotlardan biridir. Keyinchalik yorug‘likning kvant tabiati ko‘pgina tajribalarda ham tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. G.Axmedova, O.B. Mamatqulova, I. Xolibaye “Atom fizikasi”.T; “O‘zbekiston” 2013.
2. T.M. Mominov, A.B. Xo‘jaqulov, SH.X. Xushmuratov “Atom yadrosi va zarralar fizikasi”.
3. Polvonov S.R., Kanokov Z., Ruzimov SH.M. Atom va yadro fizikasidan masalalar to‘plami. O‘quv qo‘llanma. -T.: “UNIVERSITET”, 2017, 200 b.

4. Kadilin V.V., Mercy V.Yu., Samosadny V.T. Amaliy yadro fizikasi. Qo‘llanma. M.: MEPhI, 2007.
5. Muxin K.N. Eksperimental yadro fizikasi: Darslik. 3 jildda. T.1. Atom yadrosi fizikasi. - Sankt-Peterburg: "Lan" nashriyoti, 2009. 384 b.
6. Bekjonov R.D. Atom yadrosi va zarralar fizikasi. T.: O‘qituvchi, 1994.576 b.
7. Shirokov Yu.M., Yudin N.P. Yadro fizikasi, M.: Nauka, 1980.-728 b. 7. Teshaboev K.T. Core va elementar zarralar fizikasi. T.: “O‘qituvchi”, 1992 yil.

ALFA-ZARRANING SOCHILISHI. REZERFORD FORMULASI

Aslonov Xayrullo Shukrullo o'g'li

Andijon davlat pedagogika instituti

Informatika va aniq fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Abdurashidova Madinaxon G'ayratjon qizi

Fizika va astronomiya yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada alfa zarraning sochilishi, Rezerford formulasi haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Rezerford tajribasi, alfa zarraning sochilishi, Rezerford sochilishi.*

ABSTRACT

This article covers the scattering of alpha particles, Rutherford's formula.

Keywords: *Rutherford experiment, alpha particle scattering, Rutherford scattering*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается рассеяние альфа-частиц по формуле Резерфорда.

Ключевые слова: *эксперимент Резерфорда, рассеяние альфа-частиц, резерфордовское рассеяние.*

KIRISH

Zarrachalar fizikasida Rezerfordning tarqalishi-bu zaryadlangan zarralarning Kulon ta'sirida elastik sochilishi. bu 1911-yilda Ernest Rezerford tushintirilgan fizik hodisadir. Atomning sayyoraviy Rezerford modali Bor modelining rivijlanishiga olib keldi. 1911-yilda Rezerford atomning yangi modelini tavsiya etdi. Atom markazida yadro joylashgan bo'lib uning o'lchami 10^{-10} m. Atomning qolgan hamma hajmida elektronlar harakat qiladi. Yadro ichida elektronlar yo'q. Yadro musbat zaryadlangan protonlar va zaryadga ega bo'lmagan neytronlardan iborat. Atomdagi elektronlar soni yadrodagi protonlar soniga teng. Bu sonlar kimyoviy elementlarning tartib raqamini belgilaydi. Elektronlarni ba'zi -birlarini temir atomi oson yo'qotishi mumkin, bunda atom musbat ionga aylanadi. Atom qo'shimcha elektronlarga ega bo'lsa manfiy ionga aylanadi. Rezerford elektronlar yadro atrofida orbita bo'ylab harakat qiladi deb faraz qiladi. Shu sababdan uning modali planetar model ham deyiladi.

Rezerford tajribasida qalinligi 10^{-5} - 10^{-4} sm bo'lgan metal folgalar ishlatilgan. Bunday holda katta burchaklarda sochilishda alfa-zarralarning yadro bilan ko'p marta to'qnashishlarini hisobga olmaslik mumkin. Ikki va undan ko'p marta to'qnashishda katta burchaklarga sochilish ehtimoliyati juda kichik. Elektronlar

massasi kichik bo'lganligi tufayli alfa-zarralarning elektronlarda katta burchaklarda sochilishi ehtimoliyati ham juda kichik U vaqtda alfa-zarralarning faqat bitta yadro bilan o'zaro ta'siri hisobga olinadi. Alfa-zarra bitta yadro bilan o'zaro ta'sirlashib boshqa yadrolardan uzoqdan uchib o'tadi. Rezerford nazariyasi faqat bitta yadro elektr maydoni ta'sirida bo'ladigan katta burchakdagi sochilishlar uchu o'rinli bo'ladi. Bunday sochilish Rezerford sochilishi deyiladi. Bu sochilish elastik sochilish hisoblanadi, chunki sochilish natijasida alfa-zarraning kinetik energiyasi o'zgarmaydi. Yuqorida qaralgan masala Quyosh atrofida planetalar harakati to'g'risidagi Kepler masalasiga o'xshaydi.

Har ikki masalada ham jismlarning o'zaro ta'sir kuchi markaziy bo'lib ta'sirlashuvchi jismlar orasidagi masafaning kvadratiga teskari proporsional ravishda o'zgaradi. Planetalar holida qaralsa, bu kuch tortishish kuchidir, zarralar holida esa bu kuch itarishish kuchidir. Bunday hol planetalar ellips va giperbola bo'yicha, alfa-zarralar esa faqat giperbola bo'yicha harakat qilishida ko'rinadi. Rezerford alfa-zarralarning sochilishini sxema orqali tushuntirdi: Onuqtaga sochadigan yadro joylashtirilgan. Yadro zaryadi $+Ze$ va alfa-zarra zaryadi $+2e$ ga teng. Yadroning massasi alfa-zarra massasidan nisbatan shunchalik kattaki, yadroni qo'zg'almas deb qaealadi. Lekin haqiqatda yadro harakatsiz emas, shuning uchun alfa-zarra massasini keltirilgan massa bilan almashtirib yadro harakatini hisobga olish mumkin. Yadroga tomon uchib kelayotgan alfa-zarra va yadro orasidagi itarishish kuchi Kulon qonuniga bo'ysunadi deb faraz qilinadi. Bu kuch alfa-zarra va yadro orasidagi masofa kvadratiga teskari proporsional.

Klassik mexanikadan ma'lumki alfa-zarra 0 nuqtadagi yadroga nisbatan giperbola bo'ylab harakatlanishi kerak. Alfa-zarraning massasi m , sochuvchi yadrodan uzoqroq nasdofadagi tezligi v bilan belgilanadi. Agar alfa-zarra yadro bilan ta'sirlashmasa, u yadrodan b masofadan uzoqlikda uchib o'tib ketgan bo'lar edi. b masofa alfa-zarraning yadroga yaqinlashish masofasi deyiladi, lekin uni tajribada o'lchash imkoniyati mavjud emas. Uchib kelayotgan alfa-zarra b masofagacha yaqinlashadi, so'ng yadrodan itarilib giperbola bo'yicha harakatlanishi kerak. Yadrodan itarilayotgan alfa-zarraning chetlanish burchagi φ Kulon qonuni asosida quyidagicha aniqlanadi:

$$\operatorname{ctg} \frac{\varphi}{2} = \frac{mv^2 b}{2Ze^2}$$

Bu formuladan tajribada aniqlanishi mumkin bo'lgan parametrlar asosida sochilishning effektiv kesimini aniqlashda foydalaniladi.

Bu formulada m -alfa-zarra massasi, v -uning tezligi, Ze -yadro zaryadi, $2e$ -alfa-zarra zaryadi, Z -yadroning zaryad soni yoki qisqacha yadro zaryadi deyiladi. b -alfa-zarraning yadroga eng kichik yaqinlashish masofasi, φ -ni nishonga olish masofasi.

MUHOKAMA

Alfa-zarra qanchalik yadro yaqinidan o'tsa, ya'ni b qanchalik kichik bo'lsa, alfa-zarra shunchalik katta burchakka o'g'adi. Bu formulani tajribada tekshirish qiyin, chunki bu formulaga o'lchab bo'lmaydigan kattalik b kiritilgan. Shuning uchun bu formuladan kelib chiqadigan statistik natijalarni qarab chiqish mumkin.

Rezerford o'z tajribalarida radioaktiv poloniy-214 yemiriliashida hosil bo'ladigan energiyasi 7,67 MeV bo'lgan alfa-zarradan foydalandi. Alfa-zarralarning parallel dastasi vakuumda qinligi $6 \cdot 10^{-7}$ m bo'lgan oltin folgaga yo'naltirilgan va unda sochilishi kuzatilgan. Alfa-zarralar manbasi oldiga markazida tirqiyah bo'lgan diafragma qo'yilgan. Manbadan chiqqan alfa-zarralarning tirqishga tushganlari tirqishdan dasta ko'rinishida chiqib Iyumi-nessensiyali ekranga tushadi. Ekran rux sulfidi (ZnS) bilan qoplangan.

Ekraning har bir alfa-zarra kelib urilgan joyida yorug' dog'lar chaqnashlar hosil bo'lishi kuzatilgan. Bir sekundda ekranga tushayotgan alfa-zarralar soni juda ko'p bo'lganligi uchun ularning hosil qilgan yorug' dog'lari qo'shib bir-birini qoplagan markaziy yorug' dog'ni hosil qiladi. Endi ekran oldiga $6 \cdot 10^{-7}$ m bo'lgan oltin folga joylashtiriladi. Alfa-zarralar oltin folgadan o'tib ekranga tushadi. oltin folga bo'lmaganda ekranda hosil bo'lgan markaziy yorug' dog' intensivligi oz bo'lsada kamayadi. Ekranda alfa-zarralar dastasi hosil qilgan markaziy yorug' dog'dan tashqarida boshqa yorug' dog'lar ham hosil bo'ladi. Bu yorug' dog'larni oltin folgadan o'tayotganda o'z harakati yo'nalishini o'zgartirgan, ya'ni oltin folga atomlarida sochilgan alfa-zarralar hosil qiladi.

XULOSA

Ektranda hosil bo'lgan yorug' dog'lar lupa yoki mikroskop orqali kuzatiladi. Bu tajribada quyidagi hollar muhimdir: oltin atomining diametri $3 \cdot 10^{-10}$ m, u vaqtda qalinligi $6 \cdot 10^{-7}$ m bo'lgan oltin folgada 3300 atom qatlami bo'lib bunda atomlar zich joylashadi. shuning uchun alfa-zarralar oltin folgadan o'tganda taqriban 3000 ta oltin atomlari bilan to'qnashadi. Alfa-zarraning ko'pchilik qismi folgadan o'tganda oltin atomlarida 1/3 darajada bo'lgan kichik burchaklarda sochilishi kuzatilgan. Lekin sochilgan alfa-zarralar orasida 150° burchakgacha yetadigan katta burchaklarda sochilgan alfa-zarralar mavjudligi ham aniqlangan. Bunday katta burchaklarda sochiladigan alfa-zarralar soni juda oz bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ahmadjonov O. Fizika kursi. Optika atom yadro fizikasi. III-tom - Toshkent: O'qituvchi, 1989. - 272-b.

2. Savelov I.V. Umumiy fizika kursi. III-tom.-Tshkent:O'qituvchi, 1976.-449-b.
3. Bekjonov R.B., Ahmadxo'jayev B. Atom fizikasi .-Toshkent: O'qituvchi,1979.
4. Chertov A., Vorobyov A. Fizikadan masalalar to'plami.- Toshkent: O'zbekiston, 1997.- 604-bet.

ATOMDAGI ELEKTRON SATXLARNING LEMB SILJISHI

Aslonov Xayrullo Shukrullo o'g'li

Andijon davlat pedagogika insituti Anq fanlar kafedrası o'qtuvchisi

Qodirjonova Odinaoy

Andijon davlat pedagogika instituti "Aniq fanlar" fakulteti, Fizika va astronomiya yo'nalishi 3-kurs talabasi

Soliyeva Mubina Zokirjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti "Aniq fanlar" fakulteti, Fizika va astronomiya yo'nalishi 3-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi, yoki aptek, xarakteristika siljishi elektronlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ifodalaydi. Bu lemb siljishi atomning elektron qoplamasi, energetik va xarakteristikasi haqida ma'lumot bermaydi. Atomdagi elektronlar "lemb siljishi" deyiladi. Bu elektronlar tezligi vaqt tayyorgarligi xossalari orqali ushbu lembning sifatlarini belgilash uchun foydalaniladi. Elektronlar belgilangan energiya darajalarida joylashib, moslashtirilgan energetik reja orqali lembda harakatlanadilar. Bu kimyo va fizika sohasida elektronlarni tahlil qilishda foydalanilgan foydali model hisoblanadi. Atomdagi elektronlarning lemb siljishini ifodalash uchun Bohrning nazariyasi ekanligi sababli uning elektronlarning lemb siljishini ifodalovchi formulalar bir qancha nazariyalarga moslashadi

Kalit so'zlar: elektron satx, lemb siljishi, orbital va kvant raqamlar.

АННОТАЦИЯ

Лэмбовское смещение электронных уровней в атоме, или фармация, характерное смещение представляет собой информацию об электронах. Этот барашек сдвиг не дает информации об электронном покрытии, энергетике и характеристиках атома. Электроны в атоме называются «лэмбовым сдвигом». Эта скорость электрона используется для определения качества этого ягненка через свойства подготовки времени. Электроны располагаются на заданных энергетических уровнях и движутся в яйце по настроенному энергетическому плану. Это полезная модель, используемая при анализе электронов в химии и физике. Поскольку теория Бора представляет лэмбовский сдвиг электронов в атоме, его формулы для представления лэмбовского сдвига электронов совместимы с несколькими теориями.

Ключевые слова: Уровни электронов в атоме не смещаются, но этот сдвиг связан с орбитальными и квантовыми числами электрона. Этот вопрос очень важен для будущего мышления. Уровни электронов в атоме не имеют

лямбда-сдвига, но ваш сдвиг связан с орбитальным и квантовым числами электрона. Этот вопрос очень важен для будущего мышления.

Ключевые слова: электронный уровень, лэмбовский сдвиг, орбитальное и квантовое числа.

ABSTRACT

Lamb displacement of electronic levels in an atom, or pharmacy, characteristic displacement represents information about electrons. This lamb shift does not provide information about the electronic coating, energetics and characteristics of the atom. Electrons in an atom are called "lamb shifts". This electron velocity is used to define the qualities of this lamb through the properties of time preparation. Electrons are located in the specified energy levels and move in the lamb through the adjusted energy plan. It is a useful model used in the analysis of electrons in chemistry and physics. Because it is Bohr's theory to represent the Lamb shift of electrons in an atom, his formulas for representing the Lamb shift of electrons are compatible with several theories

Keywords: electron level, Lamb shift, orbital and quantum numbers.

KIRISH

Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi, atomdagi elektronlarning o'rtacha energiyasini ko'rsatadi. Lemb siljishi, o'rtacha energiya darajasining elektronning atomga mo'ljalangan pozitsiyasidan bo'ylab o'zgarmasligini anglatadi. Bu esa atomdagi elektronlarning o'rtacha energiyasini bilishga yordam beradi. Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi, atomdagi elektronlarning o'rtacha energiyasini ko'rsatadi. Lemb siljishi, o'rtacha energiya darajasining elektronning atomga mo'ljalangan pozitsiyasidan bo'ylab o'zgarmasligini anglatadi. Bu esa atomdagi elektronlarning o'rtacha energiyasini bilishga yordam beradi. Elektronlar atomdagi qo'llaniladigan energetik potensialni temsil etadigan satxlar bo'lib, lemb siljishi deganda, ularning energetik potenciallari va oraliqning necha yirikligi haqida gaplashish mumkin. Elektronlar atomning energetik potenciallariga asoslangan holda o'zlarini satxlarga o'rnatadilar va ularni atomning tuzilishi va kimyoviy xossalari tasvirlashda foydalanamiz. Bu xossalarni ko'rib chiqish uchun, atomlarning energetik modellari va kimyoviy xossalari haqida qanchalik ma'lumotga ega ekanligingizga qarab, elektronlarning siljishi (konfiguratsiyasi) mazmuna to'g'ri keladi. Atomdagi elektronlar qiymatli bir lemb siljishidan o'tkinlik ko'rsatadilar.

ADABIYOTLAR SHARHI

Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi XX-asrning boshlarida kemalar chegaralilari Dmitri Mendeleev va Jons Nerdson tergov qilib, Mendeleev suvayti

asosida kimyoviy elementlarni tartiblash asoslari tug‘ilgan. Mendeleev va Nerdson ikkala o‘z elementlari tartiblashdagi ro‘lini ushbu qoidalar jamoasini shakllantirish va tartiblashda kechishi fikrlari bilan yetakchi ko‘paytirishdi. Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi Niels Bohr tomonidan aniqlangan. Bu model yozilgani 1913 yilda bo‘lgan “On the Constitution of Atoms and Molecules” nomli maqolada. Bu model atomning yanada tushunarli tavsifi va atom optikasi e‘tiborli bo‘lgan bir vakilijodir. Bohr atori bir yarmi adab kunlik elektronidan ochildi va tasvirlar alohida mihamanlar orqali qo‘lga kiritishni isbotladi. Atomdagi elektron satxllarning lemb siljishini Niels Bohr aniqlagan. Bohr, elektronlar tomonidan emas, balki faqatgina ma‘lum bir davrda ko‘rib turadigan o‘zaro o‘zgaruvchan mezonlarni ta‘minlaydigan yangi atom tuzish sistemasi ko‘rsatgan. Ma‘lumotlarga ko‘ra, atomdagi elektronlar satxlarning lemb siljishi tajribasida energetik quvvatlarning ta‘siri natijasida siljishga tortiladi. Elektronlarning tajribadagi xarakteristikalarini o‘rganish uchun ham asoslangan laboratoriya usullaridan biri ham o‘qituvchilar va so‘nggi olimlar uchun mustahkam bo‘lgan ma‘lumotlar mavjud. Bu tajriba atomlar va molekulalarning xususiyatlari va kimyoviy ta‘sirlarining o‘rganilishida muhim ahamiyatga ega. Umuman, bu tajriba kimyoviy materiallarning jismoniy xususiyatlari bilan ishlashda yordam beradi. Elektronlar nechta qavatlarda yotadi va ularning har biri birinchi kvantovda ushbu qavatning “energiya darajasi” deb ataluvchi qiymatga ega.

MUHOKAMA

Elektronlar atomdagi qonuniy tomonlamalari orqali saylanadilar va ularning har bir qavatning maksimal elektronlar soniga ta‘sir ko‘rsatadi. Elektronlar orasidagi qurollari bo‘lgan yarim boshdagi qo‘l bilan aylanib ko‘rsatiladi, shuning uchun ularning har bir qavatlari o‘zaro aloqasi bilan birgalikda atomdagi boshqa teskin yoki kuchli tomonlamalarga ko‘rsatgan harakatga olib kelishi mumkin. Atomdagi elektronlar o‘rtacha faoliyat ko‘rsatkichsiz (lemb)ga ega emas. Lekin, o‘rtacha faoliyat ko‘rsatkichsiz (lemb siljishsiz) elektronning ko‘rsatkichi, atom elektronlarining faolligini ifodalovchi bir o‘lchovdir. Atom elektronlarini tahlil qilish uchun lemb siljishi juda muhimdir. Atom elektroni -1 yoki +1 bo‘lishi mumkin. Elektronlarning lemb (spin) siljishi esa -1/2 yoki +1/2 bo‘ladi. Bu esa elektronning o‘z joylarini va krillarni belgilovchi atom modelida juda muhim bo‘lgan qavrayish. Atomdagi elektronlar oblasteshgandin lemb yetishini yengib ketaveradi. Elektronlar atomning markazi yoki yadro bo‘ylab aylanadigan joyda joylashgan. Elektronning lemb energiyaning miqdori va chiziqli haraktirli daftar joyida aylanadi, bu esa atomning siljishi sifatida tasvirlanadi. Elektronning lemb siljishi yadro bilan massaviy yadro protonlar hamda neutronlar almashuviga bog‘liq. Bu esa atoming fizikaviy xususiyatlariga ta‘sir ko‘rsatadi. Elektron satxlarning element siljishi,

atomdagi elektronlarning energetik tashkilotlanishi va vositalarning orqaga qaytarilishini ta'minlash uchun biror dala qilinadi. Bu siljishning asosiy sababi, atomning energetika dalasiga mos ravishda joylashgan elektronlarning tug'ilishlarini ta'minlashdir. Elektronlar, atomning o'lehovli bo'lgan tumanli (orbital) yo'nalishlari orqali joylashadi va bu orbitalar qayta tashkil topdiku tumanli dasturing natijasi. Elektronlar atomdagi energiya darajasining eng yuqori darajasiga tegishli bo'lgani sababli, ularning lemb siljishi va harakati chet elga qaraganda ko'p daraja yetib bormasligi sababli, atomdagi elektronlar tarkibiy kesimda qoladi. Elektronlar uning atomdagi o'rniga bog'liq holda harakat qiladilar va atomdagi elektronlar bir-biriga yaqinlikradir, lekin ularning lemb siljishi tashkil etmasdan bir-biriga yaqin qolishadi. Atomdagi elektronlar satxlarning lemb siljishini; a) chemodan, b) l neguldan, va c) soyad qabuldan biridir. Shu bilan birga, elektronlar bir-biriga qarshi yuquma, lekin to'qima bo'lmajak emasligi sababli, ularning o'rniga tasqishi mumkin emas. Elektronlar kemikoyok balanib, ligamentlarni mustahkamlaydi yuquma hujayralarni uchraydilar va bu jihatdan siljishi inson ma'lumotlari bo'yicha izohlangan karborniyl va plastik qo'shimchalari orqali tushunarli. Atomdagi elektronlarning lemb siljishi, ya'ni orbita shakli, azotlanayotgan atomdagi elektronlar soni va energiyasi bilan aniqlanadi. Lemb siljishining tug'ilishi uchun elektronning orbita shakli va energetikasi kritik ahamiyatga ega. Bu atomning kimyoviy xossalari va kimyoviy davriyliklarga ko'ra o'zgaradi. Lemb siljishi elektronga kichik energiya bilan aloqador bo'lgani sababli elektronning atomning asosiy joylaridan uzoqda joylashishi mumkin emas. Bu esa atomning kimyoviy xossalari va davriyliklari uchun muhimdir. Elektronlar atomning degan lembi bilan siljishadi. Elektronlarning lemb siljishi atomda elektronning energetik stavkalari orqali amalga oshiriladi. Elektron o'z energiyasini atomning unumdagi potensial energetika bilan almashtiradi. Elektronlarning qiymati, ayni va sayriysizlik darajasi va boshqa tegishli xususiyatlari uning siljishiga ta'sir qiladi. Elektronlar atomning yadro tomonidan tortib kelgach va shaklga ega bo'lishi mumkin, shuningdek ular orbita tomonidan yoritilishi mumkin. Elektronlar siljidagi ishlash darajasi tavsifini qo'llab-quvvatlashi mumkin. Atomdagi elektronlarining lemb siljishi, ya'ni qancha uzoqda yurishlari mumkinligi, o'rnating. Atomlarning elektronlar tomoshalar chegaralari bilan cheklanadi. Elektronlarning lemb siljishi ko'p tilda o'zgaruvchan bo'lishi mumkin, chunki ulardan o'zgarmagan tomoshalar bor. Lekin umuman olganda, atomdagi elektronlar o'rtacha 10^{-10} metr uzunlikdagi tomoshalarda yurishadi. Bu ko'rsatkich atomning reaksiya va chimchimaviy xossalari bilan bog'liq bo'ladi. Atomdagi elektronlar satxlarning lemb siljishi atomdagi elektronlar soni va energiyasi bilan bog'liq. Elektronlarning yo'nalishi va turgan oraliqlari o'zgaruvchan.

Elektronlar atomning tomondan yorug'lik energiyasiga ega bo'lib, bundan tashqari, ularning qaysi orbita yoki orbitalda (satx) joylashganligiga ko'ra lemb siljishi ham o'zgarishligi mumkin. Elektronlar turgan orbita yoki orbitalning lembini, energiyasini, yo'nalishini va tezligini o'zgarishi mumkin. Bu xususiyatlar atomning kimyoviy va fizikaviy xususiyatlarini belgilaydi. Atomdagi elektronlarning lembi ilohiy hisoblanadi. Elektronlar atomning siljishi emas, balki lembi va uning yoritishini va kimyoviy xususiyatlarini belgilaydi. Kimyoviy jihatdan, elektronlar atomning energiya sathiga joylashadi, ammo ularning lembi yo'q. Elektronlar elektr lembi bilan birga jihatlarda batareya tuzish paytiga hisoblanadi. Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi, ya'ni energetik strukturada yangi o'zgarishlar bo'lishi, atom elektronlarining energiyasida o'zgarishlarga olib keladi. Elektronlar energiya o'zgarishini olib kelganida atomda kimyoviy reaksiyalar va boshqa fizik kimyoviy jarayonlar sodir bo'ladi. Lekin, bu muammolarning barchasi to'g'ri javob topish uchun so'rovni ko'zdan o'tkazish zarur. Shuningdek, bu so'rov elektron satxlarning xarakteristikalariga bog'liq bo'lib, atomning jamiy elektron taqiqlarining soni, ulardagi elektronlarning tashqi shellardagi joylashuvi va boshqa xususiyatlarga qarashlaricha o'zgaradi. Atomdagi elektronlar satxlarning lemb siljishi (angular momentum) hisoblanadi va ushbu siljishning o'rni kvantlanuvchilarning orbitallari (yarmkadam) hisoblanadi. Elektronlar atomning yadro tomon yo'nalgan yoki orbitallarda harakatlanib, ularning lemb siljishi esa ularning yangilash tezligiga bog'liq. Elektroniga etilgan lemb siljishi sodir bo'lishi uchun, elektron har doim o'zaro istiqamatchilariga ko'tarilishida elektr yorug'lik emas, balki bu uslubda bo'lgan "hujum". Bu esa kvantlanuvchilarining atomdagi elektronni hujum qilishiga va bu hujum juda kuchli miqdorde tajriba kilishadi. Elektronlar atomdagi satxlarning lemb siljishi nuqtasida yurganini anglatadi. Elektronlar atomdagi noyoblik tokchalarida joylashadi, va shu jumladan, ularning lemb siljishi banklardan yuqori darajada bo'lgan lemb tokchalarda bo'ladi. Elektronlar tuzuvning ishonchli tomonini ifodalaydi va atomdagi kimyoviy aloqa o'rniga yordam beradi. Atomdagi elektronlar lemb siljishi, atomlarning elektronlarini o'zaro chegaralangani va osilayotgani ko'rsatadi. Lemb siljishi paramagnetizmning va ferromagnetizmning asosiy sababidir va atom tuzilmasi bilan bog'liqdir. Elektronlar, lemb siljishi elektriga mos kelgan coulomb kuchlarini yoritadigan quyoshlar kabi xarorat quyishadi. Atomdagi elektronlar son saqlaydi, lekin ulardan hech biri siljish emas. Elektronlar atom tenglamasida xarakterizatsiya qilinadigan xususiyatlarga ega bo'lguncha biror xil holatda o'zgarishi mumkin. Elektronlar energetik sathlar orqali harakatlanadi va ulardan biri tashqi sathga siljishi mumkin. Bunday holatda, elektronlar bir-biriga o'zaro almashtiriladigan yoki jonatiladigan energiya qurolariga ega bo'lishi mumkin.

Atomdagi elektronlar satxlarning orbital tugun bo'yicha joylashganlar. Shuning uchun, ularning lemb siljishi tugunlar orasida o'zaro amaliyotlarini nazorat qiladi. Elektron satxlarning lemb siljishi; s, p, d, va f orbital tugunlarga mos keladi va atomning tuzilishi va kimyoviy xossalari bilan bog'liqdir. Atomdagi elektron satxlarning lembi siljishi, yani elektronlar qurilishdagi qurolli silinuvi sifatida tushuniladi. Lemb siljishi, atomning o'ziga xos bo'lgan kimyoviy almashish sifatidir va atomdagi elektron satxlarning energetik jarayonlari bilan bog'liqdir.

XULOSA

Bu jarayonlar elektronlar o'rtasida kuch quvvatlar o'zgarishi yoki ulkan joylarda elektronlarin miqyosliklari, o'rtasida mevalar o'zgarishiga olib kelmaydi. Lemb siljishi asosan kvant mekhanikani tushunish orqali tasvirlangan va dolzarb metodlarda xulosalan. Bu bosqichda elektronlar qanday pozitsiyalarda bo'lishi mumkin va ularning sifatlarini aniqlashda foydalaniladigan kvant mekhanikasi prinsiplari haqida tushuntirilgan ma'lumot larga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Polvonov S.R., Kanokov Z., Ruzimov SH.M. Atom va yadro fizikasidan masalalar to'plami. O'quv qo'llanma. -T.: "UNIVERSITET", 2017, 200 b.
2. Kadilin V.V., Mercy V.Yu., Samosadny V.T. Amaliy yadro fizikasi. Qo'llanma. M.: MEPhI, 2007.
3. Muxin K.N. Eksperimental yadro fizikasi: Darslik. 3 jildda. T.1. Atom yadrosi fizikasi. - Sankt-Peterburg: "Lan" nashriyoti, 2009. 384 b.
4. Bekjonov R.D. Atom yadrosi va zarralar fizikasi. T.: O'qituvchi, 1994.576 b.
5. Shirokov Yu.M., Yudin N.P. Yadro fizikasi, M.: Nauka, 1980.-728 b. 7. Teshaboev K.T. Core va elementar zarralar fizikasi. T.: "O'qituvchi", 1992 yil.

МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР МУВОЗНАТИНИ ТАЪМИНЛАШ – БАРҚАРОРЛИК ГАРОВИ

Жўрабоев Н.Ю.,
ТДТрУ доценти
Исмоилова К.У.,
ТДТрУ талабаси
Эшмуратова Г.Б.,
ТДТрУ талабаси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада миллатлараро тотувлик ғояси таҳлил қилинган. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини ишлаб чиқишида миллий сиёсатга қаратилган эътибор, мамлакатимизда миллатлараро барқарорликни сақлашнинг ҳуқуқий асослари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: *Миллат, миллатлараро тотувлик, толерантлик, бағрикенглик, миллий маданий марказлар, дўстлик жамияти, миллий концепция, миллий ҳамкорлик.*

ABSTRACT

This article analyzes the idea of interethnic harmony. From the first years of independence, the focus on national policy in the development of Uzbekistan's unique development path, opinions on the legal basis of maintaining inter-ethnic stability in our country have been described.

Key words: *Nation, inter-ethnic harmony, tolerance, tolerance, national cultural centers, friendship society, national concept, national cooperation.*

КИРИШ

Миллатлараро тотувлик ғояси сайёрамизда яшаётган 1600 дан зиёд этник гуруҳларнинг тенг ҳуқуқлилик, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик асосида тинч-тотув яшаш ғоясидир.. У барча миллат ва элатларни тили, урф-одати, анъаналари, байрамлари ривожланишини талаб этади. Мустақилликнинг илк кунлариданоқ миллий сиёсатнинг ўзига хос йўли ишлаб чиқилдики, айти шу сиёсат миллий бағрикенгликнинг барқарор ривожланишига замин яратди.

Ўзбекистонда яшовчи турли миллат вакиллариининг маданий эҳтиёжларини қондириш учун миллий маданий марказлари фаолият юрита бошлади. Дастлабки миллий маданий марказлар корейслар, қозоқлар, яҳудийлар, арманлар томонидан республика вилоятларида 1989 йилда ташкил этилган эди. Бу марказларнинг чинакам ривожланиши ва раванқ топиши Ўзбекистоннинг

мустақилликка эришгандан кейин бошланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги қарори билан ташкил этилган Республика Байналмилал марказлар маркази эса ушбу миллий маданият марказлар фаолиятини мувофиқлаштириб, уларга ёрдам кўрсатади.

Бугунги кунда Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитаси мамлакатимизда фаолият юритаётган 150 та миллий маданий марказ, 38 та дўстлик жамияти ва хориждаги ватандошларнинг 38 та жамияти билан ҳамкорлик қилиб келаётганлигини таъкидлаш керак. Бугунги кунда Республика байналмилал маданият маркази мамлакатда яшаётган турли миллат вакилларининг маънавий-маърифий мулоқот масканига, зига хос дўстлик уйига айланган.

Ўзбекистонда мамлакат Президенти раҳбарлигида Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитети ва худудий яхлитлигини мустаҳкамлаш, жамиятда миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликни янада кучайтириш, юртимизда истиқомат қилаётган халқларнинг этник-маданий ўзига хослигини сақлаб қолиш, жинси, ирқи, миллати, тили ёки диний мансублиги ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар камситишларга йўл кўймасликка қаратилган самарали чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Миллатлараро муносабатлар соҳасидаги давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири - жамиятда юзага келиш эҳтимоли бўлган келишмовчиликлар ва низоли вазиятлардан эрта огоҳ қилиш ва уларнинг олдини олиш бўйича фаолиятни ташкил этиш учун асос сифатида миллатлараро муносабатларнинг ҳолатини мунтазам мониторинг қилиш ҳисобланади. Хусуан, "Ижтимоий фикр" республика жамоатчилик фикрини ўрганиш Маркази мамлакатда бағрикенгликка асосланган миллатлараро муносабатлар маданияти, миллатлараро муносабатларнинг ҳолати ва ривожланиш тенденцияларини аниқлаш ҳамда Ўзбекистонда истиқомат қилаётган турли миллатлар вакиллари тенг ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиши даражаси тўғрисида ўзбекистонликларнинг фикрини ўрганиш мақсадида ва Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг "Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги Фармонига мувофиқ, "Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар жамоатчилик фикри кўзгусида" мавзусидаги комплекс социологик тадқиқотларни ҳар йили мониторинг тартибида ўтказиб келади. Тадқиқотлар натижалари давлатнинг миллий сиёсати, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорлиги, мамлакат фуқароларининг хайрихоҳлиги, этник ва диний

бағрикенглик фуқароларнинг миллатлараро ва фуқаролик тотувлигининг асосий омиллари эканлигидан далолат бермоқда.

2019 йилнинг 15-ноябрида қабул қилинган “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикасида давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг фармонида (ПФ-5876-сон) соҳага доир қуйидаги муҳим жиҳатлар алоҳида таъкиблаб ўтилган: “Сўнгги йилларда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири — жамиятда миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликни таъминлаш, дўстлик муҳитини ва кўп миллатли катта ягона оила туйғусини мустаҳкамлаш, ёшларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан қараш руҳида тарбиялаш, хорижий мамлакатлар билан маданий-маърифий алоқаларни кенгайтиришга йўналтирилган кенг миқёсдаги ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоидалари турмушга фаол татбиқ этилмоқда, бу қоидалар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари миллатидан қатъи назар Ўзбекистон халқини ташкил этишини, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ўзининг ҳудудида яшовчи миллат ва элатларнинг тили, урф-одати ва анъаналарига ҳурмат билан муносабатда бўлишни, уларни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратилишини эълон қилади ва кафолатлайди”. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасида шундай дейилган: “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади”. Ёки, Конституциямизнинг 19-моддасида: “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, эътиқоди, ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар”. – деб қайд этилган.

Фуқароларнинг ушбу ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитаси ташкил этилган бўлиб, у ўз фаолиятини юритмоқда ҳамда жамиятда миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликни таъминлаш бўйича давлат сиёсатини изчил амалга ошириб келмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимизда яшаб келаётган 130 дан зиёд миллат ва элатларнинг вакиллари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари тақдим этган тенг ҳуқуқ ва имкониятлардан фойдаланиб,

иқтисодийнинг турли тармоқларида ва ижтимоий соҳада, илм-фан ва маданият соҳаларида самарали меҳнат қилиб, Ватанимизнинг гуллаб-яшнашига ва унинг мустақиллигини мустаҳкамлашга, республиканинг халқаро майдондаги обрў-эътибори ва имижини оширишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Амалга оширилаётган устувор йўналишлар суръатини, кенг қўламли демократик ислохотларни, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий жиҳатдан эркинлаштириш ва жамият ҳаётининг бошқа жабҳаларида эришилган салмоқли муваффақиятлар таҳлили Ўзбекистон халқи ягона ғоя — Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича олийжаноб мақсадлар ва ғоят муҳим вазифаларга эришишдан иборат ягона мақсад атрофида бирлашганлигини таъкидлаш учун барча асосларни беради.

Шу билан бирга, халқаро ва минтақавий муносабатларда давом этаётган глобаллашув ва трансформация, дунёда иқтисодий, сиёсий, миллий, диний ва бошқа зиддиятлар кучайиб, ахборот ва кибермақонларида қарама-қарши кураш ортиб бораётган бир шароитда миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида ўз ечимини тақозо этаётган бир қатор долзарб масалалар сақланиб қолмоқда, қуйидагилар шулар жумласидан: миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида давлат органлари ва ташкилотларининг, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро ҳамкорлик даражасини янада ошириш; жамиятда юзага келиши мумкин бўлган можароли вазиятлар ва ихтилофларнинг барвақт олдини олиш ва уларни профилактика қилиш бўйича фаолиятни ташкил этиш асоси сифатида жойларда миллатлараро муносабатлар ҳолатини мониторинг қилиш тизими ва механизмларини йўлга қўйиш; миллатлараро муомала маданиятини тарбиялаш, Ўзбекистон халқининг тарихи ва анъаналарини ўрганиш бўйича таълим, ахборот ва маданий-маърифий чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш; миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида давлат органлари мутахассисларини, шунингдек, бошқа ташкилотлар ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш борасидаги ишларни такомиллаштириш.

Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида давлат сиёсатини изчил амалга ошириш ва янада такомиллаштириш мақсадида, шунингдек, 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ қуйидагилар

миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсатининг асосий йўналишлари этиб белгиланган: миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида Ўзбекистон Республикасининг давлат сиёсатини амалга ошириш жараёнида давлат органлари ва ташкилотларининг, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан, шу жумладан оммавий ахборот воситалари билан ўзаро ҳамкорлиги механизмларини такомиллаштириш; миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш, республикамизда яшаб турган турли миллат ва элат вакилларининг тили, маданияти, анъаналари ва урф-одатларини сақлаш ва ривожлантириш соҳасида Ўзбекистон Республикасининг давлат сиёсатини самарали амалга ошириш учун кўшимча ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратиш; жамиятда кўп миллатли катта оила ҳис-туйғусини, республикамизда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасида дўстлик ва тотувликни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш, уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўймаслик; миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш, мамлакат ҳудудида ва ундан ташқарида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида халқаро ҳамкорликни ва чет мамлакатлар билан дўстона алоқаларни ривожлантириш, ватандошларни қўллаб-қувватлаш ва хориждаги ўзбек диаспоралари билан яқин ҳамкорлик қилиш, Ўзбекистоннинг жаҳон майдонидаги обрў-эътибори ва имижини ошириш; Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамиятни ривожлантиришдаги устувор мақсадларни, илғор хорижий тажрибани эътиборга олган ҳолда миллатлараро муносабатларнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий сиёсат умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрларига ҳамоҳанг ҳолда Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча миллат вакилларининг ўзаро тотувлигини таъминлаб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: "Бағрикенглик ва инсонпарварлик маданиятини ривожлантириш, миллатлараро ва фуқаролараро ҳамжиҳатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш, ёш авлодни шу асосда Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш Ўзбекистонда давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир».

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Янги таҳрири). –Т., 2023 й.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т., 2021 й.
3. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”. – Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони (07.02.2017 й., ПФ-4947-сон).
4. “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикасида давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”. - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони (15.11. 2019 й., ПФ-5876-сон).
5. Муртазаева Р.Ҳ. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т., 2010 й.

ҲАМЗА ШИНВОРИЙ ИЖОДИДА ЖАНРЛАР РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Сардор Қорабоев

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Ҳамза Шинворийнинг ярим асрдан кўпроқ ижодий изланишлар самараси бўлган асарлари ҳажм ва мазмун жиҳатдан жуда бой. Узоқ йиллик ижодий изланишлар ҳажм ва мазмун жиҳатдан ташқари жанрий ранг-барангликка ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Ҳамза адиб сифатида йирик мерос қолдирган ижодкор бўлиб, насрий асарлари йирик романдан тортиб кичик ҳажмли ҳикоя, эссе ва мақолаларгача бўлса, шеърятга газалдан бошлаб рубоий, қитъа, қасида, фард каби жанрларни ташиқил этади. Ушбу мақолада адиб ижодининг жанрлар ранг-баранглиги таҳлил остига тортилган.

Калим сўзлар: *наср, назм (шеърят), жанр, насрий жанрлар, анъанавий шеърӣ жанрлар, газал, рубоий, қитъа, қасида ва фард.*

ABSTRACT

Hamza Shinvari's works, which are the result of more than half a century of creative research, are very rich in volume and content. Long-term creative research has had a positive effect on genre diversity, in addition to volume and content. Hamza is a creator who has left a great legacy as a writer. His prose works range from large novels to short stories, essays and articles, and his poetry includes genres such as rubai, qita, qasida, fard, starting from ghazal. In this article, the variety of genres of literary works is analyzed.

Key words: *prose, verse (poetry), genre, prose genres, traditional poetic genres, ghazal, rubai, qita, qasida and fard.*

КИРИШ

Ҳамза Шинворий ижоди унинг ярим асрдан кўпроқ, аниқроғи олтмиш йиллик ижодий изланишлар самарасидир. Шунинг учун у ҳажм ва мазмун жиҳатдан жуда бой. Бу узоқ йиллик ижодий изланишлар жанрий ранг-барангликка ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Ҳамза истеъдодли сўз санъаткори сифатида адабий жараённинг ҳар иккала қиррасида – анъанавий ва замонавий жанрларда фаол ижод этди. Унинг анъанавий йўналишдаги ижоди асосан шеърятга, замонавий жанрлардаги ижоди наср ва драматургияга тўғри келади. Ҳамза адиб сифатида йирик мерос қолдирган ижодкордир. Унинг насрий асарлари жанр жиҳатидан ҳам хилма-хиллиги билан ажралиб туради. У йирик романдан тортиб кичик ҳажмли ҳикоя, эссе ва мақолалар муаллифидир. 1944-

1953 йиллар орасидаги ёзган ҳикоялари “Жвар фикруна” – (“Теран фикрлар”) номли ҳикоялар тўплами сифатида чоп этилди. Бу тўпландаги ҳикоялар мавзу доираси жиҳатидан турлича бўлиб қолмай, уларни жанр жиҳатидан классификация қилиш ҳам мушқил. Масалан, тўпландаги “Саритўб” – (“Инсонийлик”), “Дъ камтарей ихсос” – (“Камтарлик ҳисси”) ва “Тамаддун ав инсоният” – (“Маданият ва инсоният”) каби асарлари муаллифнинг шахсий фикрлари, мулоҳазалари ва кечинмалари эркин ифодаланган эссеий шаклида бўлса, “Танқид”, “Хушҳолхон ав дъ ҳағи шоири” – (“Хушҳолхон ва унинг шеърляти”), “Дъ пашту ғазал” – (“Пушту ғазали”), “Дъ Раҳмон Бобо комила ақида” – (“Раҳмон Бобонинг мустаҳкам ишончи”), “Дъ Жўш Малиҳободий ғазал” – (“Жўш Малиҳободийнинг ғазалиёти”), ва “Пашту бъ ценга таракқий кави” – (“Пушту тили қандай ривожланади”) каби асарларида Ҳамзанинг илмий таҳлил ва хулосалари келтирилган ва юқорида санаб ўтилганлар мақоланинг барча шартларига тўла жавоб беради. “Наве цапе” – (“Янги мавжлар”) романи ўз давридаги долзарб масалага бағишланган ва маълум давр ҳаётини ажойиб тарзда тасвирлаб бера олувчи романининг мукамал намунаси бўлса, “Дъ Ҳижоз пъ лор” – (“Ҳижоз йўлида”) асари сафарнома жанрининг пушту тилидаги ёрқин намунасидир. Унда муаллифнинг Ҳаж сафари тасвирланган бўлиб, саёҳат Ҳамзанинг ота юрти Ланди Кўтал Сарайдан автобус орқали Маккайи Мукаррамага йўлга чиқиш билан бошланади. Муаллиф Афғонистон, Эрон, Ироқ ва Қувайт орқали Саудия Арабистонига кириб боради ва саёҳат давомида кўрган кечирганларини эркин тарзда қоғозга тушириб боради.

1976 йилда Ҳамзанинг урду тилида ”Мере зиндаги” – (“Менинг ҳаётим”) номли автобиографик асари чоп этилди. Ҳамзанинг пири муршиди Саид Абдусаттор Шоҳга бағишланган асари тазкира жанрида ёзилган бўлиб, 1970 йилда ”Тазкирайи Саттория” номи остида чоп этилди.

Ҳамза драматургия соҳасида ҳам катта ютуқларга эришган ёзувчидир. У илк сценарийнавис сифатида ҳам пушту адабиёти тарихига муҳрланди. У ёзган ”Лайли Мажнун” сценарийси асосида биринчи пушту филми дунё юзини кўрди. У Пешовар радиосида ишлаб юрган даврида радио учун икки юздан ортиқ турли ҳажмдаги пьесалар ёзди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳамза шеърляти фақат мавзу доираси кенглиги билан эмас, турли жанрлар силсиласини оригинал ифодасини билан ҳам диққатга сазовордир. У ғазал, рубоий, қитъа ва қасида каби анъанавий жанрларда баракали ижод қилди.

Шоирнинг шеърлий қобилияти ғазал шаклида намоён бўлди. Унинг меҳнатлари натижасида пушту тилидаги ғазал ўзининг юқори такомил

босқичига кўтарилди, ғоявий-бадий жихатдан анча юксалди. Шоирнинг ишқий мавзуда ёзилган ғазаллари содда, халқона, шу билан бирга, жозибали, сўфиёна ташбеҳларга бойлиги билан ажралиб туради. Масалан “Кимман?” номли ғазалида

د وصال اويو دی اور د هجران سور کر
ما حمزه په مرو حساب مه کره که سکور يم¹⁰⁴

Яъни: Висол сувинг ҳижрон алангасини ўчирди,
Мен Ҳамзани кўмирдек куйганлигим учун ўлди, деб ҳисобламагин,
деб “висол суви”, “ҳижрон алангаси” каби кўчимларни келтиради ва сенинг ҳажрингда ёндим, лекин ҳали ўлганим йўқ, сен ўз вақтида келиб, висол сувинг билан менинг ҳижрон оловимни ўчирдинг, демоқчи бўлади.

Унинг “пушту ғазалининг отаси” сифатида машхур бўлиши ғазал жанрида ёзган шеърларининг ҳажман кўплигидан эмас. У пушту ғазалини янги босқичга олиб чиқди. Таъкидлаш лозимки, Амир Ҳамза Шинворий Афғонистон худудида яшамаган бўлсада, у ердаги воқеа-ҳодисалардан хабардор эди ва ижтимоий-маданий, айниқса, адабий жараёнларни ҳис этиб борди. Афғонистондаги пушту тилини ривожлантиришга бўлган ҳаракатлар унинг ижодига ҳам таъсир этмай қолмади. Шинворий мазмунан севиқли ёрга бағишланади, деб ҳисобланган ғазал жанрига миллий ғурур мавзусини олиб кира олди.

XX асрнинг биринчи ярмида пушту адабиётида миллий истиқлол билан бирга миллий бирлик мавзуси ҳам долзарб мавзулардан бирига айланди. Шинворий *وحدت د ملت* – (“Миллий бирлик”) шеърида пуштун халқининг турғун ҳаёти ва қолоқлигининг асосий сабаби сифатида тарқоқлик ва ўзбошимчаликни келтиради.

وحدت د ملت
وحدت د عمل راشی چه وحدت او شی د خیال
کثرت د غم جمود دئ ، چه په قام کبني خان خانی شی
ویالی رسی سیندونو ته ، سیندونه سمندر ته
آخر خو رسیده دی ، خو پیدا چه روانی شی
ملت شو هغه کس چه خان یی ورک کر په ملت کبني
یو سیند شی سمندر ، په سمندر کبني چه فانی شی
تارونه د خیال دی مختلف وی باری څه شو
نغمی د یو اصول ته چه په تر شی آسانی شی
په باغ کبني بوتی باغ دی بی له باغه پخپل نوم وی
بپلتون له جمعیه ، وچولی پرپشانی شی
یو فرد لکه د څاڅکی نه پرې لوند نه پرې خروبه

¹⁰⁴ Абдурауф Бенаво, “اوسنی لیکوال”, Кобул-1967, 278-бет

سر سبزه شی چه جل وهلی مزکه بارنی شی
ډک کور د آیینی وی د کثرت نه د عکسونو

له خپله خانه روندو ته ورپاتي خبرانی شی¹⁰⁵

Таржима:

Миллий бирлик

Фикрий бирлик бўлса, иттифоқ вужудга келади,

Юртда ғам кўпаяди, эл ичида ман-манлик
бўлса.

Сойлар дарёларга, дарёлар уммонга етади,

Охир етиб боради йўлида собит давом этса.

Миллат ичида ўзини ўзини йўқотган киши миллат бўлади,

Дарё денгиз бўлади, денгиз ичида фоний бўлса.

Ҳаёл пардалари турли бўлса, самара қандай бўлади,

Наво ҳам осон бўлади, бир услубда чалинса.

Жамиятдан айрилиш паришонлик ва сўнишдир!

Боғ ичида бўлса у боғдир, гарчи-да у бута бўлса.

Ёлғиз инсон томчидир: на суғоради, на хўл қилади,

Қақраган ер ям-яшим бўлади, агар унга ёмғир ёғса.

Киши ўз аксини кўриб хайрон қолади,

Кўзгу тўла уйга кирса.

Шинворийнинг маҳорати шундаки, у анъанавий жанрларга замонавий мавзуларни олиб кирди. Шу билан бирга анъанавий кўчим ва рамзларни ҳам қойилмақом тарзда қўллай олди. Масалан, **نننى پښتون** - “Бугунги пуштун” шеърда шарқ мумтоз шеърятда жуда кенг тарқалган шам ва парвона рамзини куйидагича қўллайди:

زه د مړې شمعی پټنگ يم¹⁰⁶

Таржима: Мен сўнган (ўчган) шамнинг парвонасиман.

Бунда шоир икки фикрни илгари сурмоқчи бўлади. Биринчи - шоир унинг шами сўнганини, яъни, маъшуқасидан ажралганлигини, бахтсизлигини ифодамоқчи бўлса, иккинчи ғоя шуки, у шами сўнган бўлса ҳам, шу шамнинг парвонаси, яъни, унга вафодор, содиқ эканлигини ифодамоқчи бўлади. Бундай пурмаъно анъанавий образлар шоир шеърятда кўплаб учрайди.

Ҳазал шарқ шеърятда кенг тарқалган жанр бўлиб, ўрта аср шоирлари ижодида етакчи мавқеъни эгаллайди. Ҳамза ижод майдонига кириб келган пайтда пушту адабиётда ғазал ҳали ўз мавқеъини йўқотмаган эди. Лекин ХХ

حمزه شنواری ، غزونی ، پښاور - ۱۹۵۶ کال ، ۱۷۱ مخ¹⁰⁵

حمزه شنواری ، غزونی ، پښاور - ۱۹۵۶ کال ، ۲۸۱ مخ¹⁰⁶

аср бошларида бу жанр турғунлик ҳолатида эди. Ғазал ҳали ҳануз ўрта асрдаги ишқий лирика тарзида ёзиларди. Ҳамза ғазалчилик такомилида муайян ўзгаришларни амалга оширди. У жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-маданий янгиланишни, эркинликка интилиш кайфиятини ҳисобга олган ҳолда, пушту ғазалчилигини эркесварлик ва хуррият мотивлари билан бойитди, мазмунан такомиллаштирди. Ҳамза ижоди натижасида пушту ғазали янги йўналишга эга бўлди ва янги мақсадларни ифодалай бошлади. Бу ғазалнинг талқин услубига ҳам таъсир этди. Анъанавий ғазалиётда романтик – руҳий тасвир устивор бўлса, Ҳамза ижод этган замонавий ғазалда реалистик – ҳаётий тасвир услуби етакчилик қила бошлади. Ҳамзанинг саъй-ҳаракатлари ва ижодий изланишлари натижасида анъанавий ғазаллардаги бош лирик қаҳрамон – ошиқ миллий-ватанпарварлик руҳи билан тўлиб тошган маърифатли ва эркесвар инсон образи билан алмаша борди.

Ҳамза Шинворий ғазал бобида ўз даврида тенгсиз деб топилган бўлсада, унинг рубоий жанрида яратган шеърлари ҳам ўзининг кенг фалсафий қарашлари, чуқур мушоҳадалари билан ажралиб туради. Бу рубоийларда ҳаётни, инсонни англашга интилиш, инсоннинг ўзини англашга бўлган тасаввуфий қарашлари акс этган. Шу ўринда рубоий ҳақида икки оғиз сўз. Бу жанрнинг асосгузори Рўдакий бўлсада, уни юқори такомил босқичга кўтарган шахс бу Умар Хайём эканлиги ҳаммага маълум. Унинг хизматлари натижасида рубоий шарқ мумтоз шеърлигида кенг тарқалди. Мавзу доираси такомиллашиб, жанр сифатида юксалди. Хайём рубоийларидаги “май” мавзуси эса ҳали-ҳануз баҳслилигича қолмоқда. Баъзи олимлар унинг рубоийларидаги “май”, “кўза”, “қуллол” образларини тасаввуфий рамзлар деб ҳисоблашади. Бунга асос сифатида ўрта асрлардаги тасаввуфнинг адабиётга кучли таъсири, нафақат таъсири, умуман, бадиий адабиёт билан қоришиб кетганлиги ва “тасаввуфсиз ўрта аср шарқ адабиётини тушуниш мумкин эмас” деган ғояларни кўрсатишади. Хайём шахсияти ҳам уларнинг фикрини тасдиқлагандек, чунки у буюк астроном ва математикгина эмас, кучли мутафаккир олим ҳамдир. У фақатгина дунёвий май тўғрисида содда маънодаги шеърлар ёзиши мумкин эмасдек. У математик бўлганлиги учун ҳам шу кичик тўртликка олам-олам маъноларни сиғдирмоқчи бўлгандек. Олимларнинг бундай фикрга келишларига яна бир сабаб унинг “май” билан бирга “қуллол” ва “кўза” образларининг қўллашидир. Бундай хулосага асосан шарқ олимлари келишади. Профессор Нажмиддин Комилов таъбири билан айтганда “Хайёмни фақат майни тарғиб этган маишатпараст бир кимса, бодахўрлар пири деб тушуниш бағоят янглиш

қарашдир. Бу Хайём рубоиёти мағзини чуқур англаб етмаслик, уни примитив, жўн ва дағал шархлаш оқибатидан келиб чиқади”.¹⁰⁷

Лекин кўпчилик олимлар Хайёмнинг ижодини тасаввуф адабиётига дахлдор эмас, деб ҳисоблашади. Бунга кўра унинг “май” образи илохий ишқни тараннум этмайди ва “кўза” ҳамда “кулол” образлари ҳам кўчма маънода ишлатилган бўлиши мумкин, лекин тасаввуфий маъно касб этмайди. Хайёмнинг ғарб орқали машхур бўлиши бундай фикрлар асоси бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам, Хайём ижоди рубоий жанрини мукамал даражага кўтарди, уни ҳаётий кечинмалар ва фалсафий фикрларни ифодалаш учун қулай ва тугал тўртлик шаклига келтирди. Ўзбек тилида рубоийнинг асосчиси Навоий дейиш мумкин. Чунки Навоийгача Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” ва Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарларида учрайдиган тўртликлар рубоий талабларига жавоб бермайди. Рубоий ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам шажараларида ёзилиши керак. Юсуф Хос Ҳожибнинг тўртликлари мутақориб ва Аҳмад Тарозийнинг туркий тўртликлари рамал баҳридадир.¹⁰⁸ Навоийдан бошлаб ўзбек тилидаги рубоийлар ҳам ҳазаж баҳрида ёзилиши қатъий қоида тусини олди. Рубоий икки қофияланиш тартибига эга:

1. а-а-б-а; Учинчи мисра очиқ қоладиган бу тартиб “хосий рубоий” дейилади ва бу рубоийнинг кенг тарқалган туридир.

2. а-а-а-а; “Таронайи рубоий” деб номланадиган бу тартиб асосан Навоий даврида урф бўлган. Навоий ўзбекча рубоийларининг 95 фоизи, форсий рубоийларининг 100 фоизи шу тартибга тегишли.¹⁰⁹

Пушту тилидаги илк рубоийлар рўшоний шоирлар – Арзоний Хешкий ва Али Муҳаммад Мухлис қаламларига мансуб. Афғоншунос олим, профессор А. Маннонов ўзининг “Рошанийская литература” китобида Али Муҳаммад Мухлис девонида 123 та,¹¹⁰ Арзоний Хешкий девонида эса 570 та¹¹¹ рубоий мавжудлигини қайд этган. Машхур афғон шоир ва адиби Хушхалхон Хаттак пушту тилидаги рубоийни юксалтирди. Унинг хизматлари натижасида пушту рубоий хазинаси янада бойиди. У а-а-б-а тартибда қофияланадиган хосий рубоийлар ёзган бўлиб, улар асосан панд-насихат мавзусида:

Панду-насихатни тинглагай оқил,
Сен ҳам насихатни тинглаганга қил.
Менинг пандим шуки, ким ўз косасин

¹⁰⁷ Комилов Н., Тафаккур карвонлари, Тошкент-2011, 249 бет

¹⁰⁸ Қурононов Д., Мамаджонов З., Шералиева М., Адабиётшунослик луғати Тошкент-2010, 260 бет

¹⁰⁹ Қурононов Д., Мамаджонов З., Шералиева М., Адабиётшунослик луғати Тошкент-2010, 260 бет

¹¹⁰ Маннонов А., Рошанийская литература, Тошкент-2006, 131 бет

²³² Маннонов А., Рошанийская литература, Тошкент-2006, 116 бет

Синдирса ўзгага мухтож бўлур бил.¹¹²

XX аср пушту адабиётида рубоий жанрининг тараққиётига хисса қўшган Фазли Муҳаммад Маҳфий, Абдул Акбархон Акбар, Самандархон Самандар, Ажмал Хаттак, Қаландар Мўманд, Гулом Муҳиддин Афғон, Гул Почо Улфат каби шоирларни келтиришимиз мумкин. Улар орасида Амир Ҳамза Шинворий ўз рубоийларининг чуқур фалсафий мушоҳадаларга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳамзанинг рубоийлари сони анчагина ва мазмун жиҳатдан бой. Унинг рубоийлари билан дастлабки танишувда-ёқ Ҳамзанинг ижодини рубоийларисиз тўлиқ тасаввур этиш мумкин эмаслиги кўзга ташланади. Чунки рубоий тўрт мисралик кичик ҳажмли жанр бўлса ҳам, Ҳамза шу тўрт мисрада инсон ҳаётидаги анча долзарб бўлган муаммони тугал фикр билан ифодалай олган. Ўз навбатида бадий санъатларни, айниқса, анъанавий бадий санъатларни моҳирона қўллагани ўрта асрлар шеърятига хос тасаввуф рамзларидан усталик билан фойдалангани унинг рубоийларига ўзгача бир рух бахш этган. Унинг рубоийларида умумшеърятга хос бўлган ишқ мавзуси устивор. Бу ишқ ҳақиқий ишқ сифатида тасаввуфий рамзлар билан яратилади. Масалан, қуйидаги рубоийда ишлатилган тасаввуфий истилоҳларни билмасдан унинг маъносини англаб бўлмайди.

واصل په جوش کښي وی سینه نه وینی
بر په برجل چه شی، نو زینه نه وینی
شنواریه اوخی نسبت له مېنځه
څوک چه خپل عکس وینی، آیینه نه وینی¹¹³

Таржима: “Восил ҳолда ўзини билмайди

Кўтарилган сари зина кўринмайди.

Шинворий орадан нисбатни кўтар

Ўз аксини кўрган ойнани кўрмайди.”¹¹⁴

Ҳамзанинг бундай нозик масалаларни ёритишда анъанавий рамзларни қўллаши унинг тасаввуф фалсафаси ва унинг бой адабий меъросининг нақадар кучли билимдони эканлигидан далолат беради. Чунки машҳур мутасаввуф олим Жалолиддин Румий ҳам инсон ўзлигини англаши ҳақида фикр юритар экан, буни айнан ойна образи орқали ифодамоқчи бўлади: “Амир ойнага ўхшайди. Унинг сифатлари эса ойнанинг орқасига ишланган олтин ва қимматбаҳо инжулар кабидир. Улар ана шу инжуга боқишади, кўзлари ойнанинг орқасида. Ойнага ошиқ бўлганларнинг кўзлари эса олтинларда эмас.

¹¹² Маннонов А., Афғонистон халқлари фолклори ва мумтоз адабиёти тарихи, Тошкент-2001, 95-бет (Таржима Э. Воҳидовники)

¹¹³ حمزه شنواری، غزونه، پښاور، ۱۹۵۶

¹¹⁴ Таржима муаллифники

Булар ойнани ойна эканлиги учун севишади. Чунки унда гўзал бир юзни кўрганлари учун қарашлари билан ичлари сиқилмайди”¹¹⁵.

Шоир рубоийларини таҳлил қилар эканмиз унинг ҳаёлини сўфиёна қарашларда бўлганидек олам ва одам муамолари банд қилганини кўрамыз.

که جمع غواری نو خرخ دی جمع کره
چه خرخ دی جمع شی جمع طمع کره
تپل دی بی کاره دی چه بی له کاره دی
محفل رنا غواری روینا نه شمع کره¹¹⁶

Таржима: “Агар йиғишни хоҳласанг, барча барча нарсани жамла
Ҳамма нарса жамлангач, жамланганни талаб қил.
Агар қўлингдан бир иш келмаса – бекорчисан
Жамоат, яъни, кўпчилик ёруғлик истаса шамни ёқ.”¹¹⁷

Бунда шоир бутун олам инсон учун яратилган, шунинг учун инсонни оламдаги барча нарсани талаб қилишга ҳаққи бор демоқчидек бўлади ва шу билан бирга инсон шунга муносиб бўлиши керак, унинг қўлидан кўп иш келади, у жамиятга, инсониятга ўз иқтидорини ва салоҳияти билан фойда келтириши керак, дейди.

Олам ва одам ҳақида фикр юритадиган олимлар орасида ўз қарашларини шеърый йўл билан ифода этадиган мутафаккирлар ҳам талайгина. Уларнинг аксарияти ўз фалсафий қарашларини тингловчига рубоий орқали етказишга ҳаракат қилишган. Адабиётларда рубоийнинг “лириканинг фалсафий жанри” деб юритилиши бежиз эмас. Чиндан ҳам ҳикмат, яъни фалсафа – рубоийнинг мағзи. Шунинг назарда тутиб тасаввуфшунос олим, профессор Нажмиддин Комилов рубоийни “ҳис ва фикрларнинг қаймоғи” деб атаган¹¹⁸. Рубоийда фалсафийликнинг чуқурлашуви унда тасаввуфий ғояларнинг ишлатилиши билан боғлиқ. Рубоий айна шу тасаввуф таълимоти туфайли ҳақиқий шуҳрат топди. Зеро рубоий тасаввуф адабиётининг тамал тошини қўйган жанр¹¹⁹.

Амир Ҳамза Шинворийнинг шеърларида мумтоз адабиётнинг муаттар хиди билан бирга ўз даврининг долзарб муаммоларига, миллий кадриятларга ва умуминсоний масалаларга бағишланган рубоийлар ўзгача тароват уфуриб туради.

Ҳамза тасаввуфда чиштия тариқати вакили бўлиб, чиштия моҳиятан нашқбандийлилик тариқатининг Ҳиндистон ҳудудидаги шаклидир. Унда

¹¹⁵ Жалолодин Румий, Ичиндаги ичиндадур, Улуғбек Ҳамдам таржимаси, Тошкент-2003, 80-бет

¹¹⁶ حمزه شنوارى ، غزونه ، پشاور ، ۱۹۵۶

¹¹⁷ Таржима муаллифники

¹¹⁸ Комилов Н., Хатолар бор аммо... Ўзбекистон адабиёти ва санъати – Тошкент, 1992, 15-май

¹¹⁹ Очиллов Э., Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги – Тошкент, 1994. Б.9.

таркидунёчилилик, дунё, оиладан кечиш каби одатларга қарши инсондўстлилик, меҳнатсеварлик, ҳаллолик каби ғоялар илгари сурилади.

Унинг рубойлари мазмунидан шоирнинг пири Шайх Абдусаттор таъсирига тушганини ва тасаввуф уммониغا ғарқ бўлганини кўриш мумкин. Эътиборли томони шундаки, бу таълимот Ҳамза ижодига мўътадиллик бағишлаган. Шунинг натижасида аксарият пуштун шоирлари каби Ҳамза ижодида реакцион исёнкорона фикрлар ўрнини мўътадил, гуманистик руҳдаги қарашлар, ҳаёт ва ишқ фалсафасининг моҳиятини теран англашга ва буни панд-насиҳат оҳангида талқин этишга асосланган ғоялар эгаллаган.

Рубойда шоирнинг нақадар юксак маҳорат эгаси эканлигини кўрамиз. У қўллаган анъанавий бадий санъатлар рубойнинг жозибадорлигини, айниқса, бетакрор оҳангдорлигини таъминлаган. Айтиш жоизки, шу тўрт мисранинг ичида шоир ташхис, таносиб, радд, айниқса, ҳам иштиқоқ, ҳам шибҳи иштиқоқ санъатларини қўллай олгани унинг нодир истеъдод эгаси эканлигидан далолат беради. Тўртинчи мисрадаги биринчи сўз “маҳфил” “тўғарак”, “мажлис” маъноларини беради. Лекин шоир уни шахсга хос сифатлар билан зийнатлайди ва уни жонлантиради. “Рано”, “рўшона”, “шам” сўзлари эса таносиб яъни бир тушунчани – ёруғлик тушунчасини берувчи сўзлардир. “Жам”, “ҳар цъ”, “ди”, “ғвори” ва “кор” сўзларининг қайта-қайта ишлатилиши эса радд яъни бир сўзни турли ўринларда такрорлаш санъатини вужудга келтирмоқда. “Жам”, “жам кавил”, “жам кедил” сўзлари бир ўзакдан ҳосил бўлган сўзлар бўлиб бу иштиқоқ санъатидир. Иштиқоқ санъати рубой оҳангдорлигини таъминлаган ва шу билан бирга биринчи мисрадаги “жам ғвори” сўзи омоним яъни икки маънони: биринчиси “жами, ҳамма нарсани хоҳласанг” ва иккинчиси “жамлашни, йиғишни, тўплашни хоҳласанг” маъноларини ифодаламақда. Шибҳи иштиқоқ эса ўзакдош, маънодошга ўхшаб кўринадиган, лекин маъно жихатдан фарқланадиган сўзлардир. Учинчи мисрадаги “бе кора ди” ва “бе ле кора ди” иборалари ўхшаш бўлсада, айнан бир хил маъно англатмайди, балки иккинчи ибора биринчи иборани далиллаш маъносида келтирилган. Чунки биринчи иборада ”бекорчисан” маъноси ифодаланган бўлса, иккинчи иборада “қўлингдан бир иш келмаса маъноси англашилади. Яъни “қўлингдан бир иш келмаса – бекорчисан”. Шинворий рубойлари мазмунига чуқурроқ кириб борсак, уларда инсон дуч келиши мумкин бўлган кўпгина муамоларни кўришимиз мумкин. Инсон руҳиятидан келиб чиқиб бу дунё ҳо-ю ҳавасларига берилиш бойликка ружу қўйиш каби жамият илатларини қоралайди, уларга қарши сабр-тоқат, қаноат ва саҳийлик каби сифатларни улуғлаб чиқади.

غنى چه هرچا لره خه ورکا

بیا بی زبادنه ورشی په ورکا
غنی بی مه گڼه، غنی هغه دی
غر د نیکی چه د مچ وزر کا¹²⁰

Таржима: Бой кимгадир бир нима берса,

Кейин берганини миннат қилади.

Буни бой ҳисоблама, бой удирки

Тоғдек қилган яхшилигини пашша қанотичалик билади.¹²¹

Ҳимматли ва саҳий бўлган инсонгина бойдир. Ҳимматли инсон қилган саҳийлигини миннат қилмайди. Инсонларга тоғдай яхшилиқ қилиб, қилган ишини пашшанинг қанотичалик ҳам билмайдиган одам бойдир, дейди шоир. Бу бизнинг “ўнг қўлинг билан берганингни чап қўлинг билмасин” тушунчамизга тўғри келади.

حمزه خه شی په دا که مال او زر لری څوک
مالک د تخت او تاج وی او لښکر لری څوک
په سترگو کښی جوهور چه د حیا نه لری
تری تښته په دُنیا کښی که کوثر لری څوک¹²²

Таржима: Ҳамза, кимдир мол-дунёга эга бўлса, нима қилибти

Тоҷу тахт ва лашкар эгаси бўлса, нима қилибти

Кўзида ҳаёнинг жавҳари бўлмаган

Қоч ундан ким ҳою ҳавасни дунёнинг кавсари билибти.¹²³

Ушбу рубоийда Ҳамза жамиятдаги кенг тарқалган иллатлардан бири лаганбардорликни қоралайди ва мол-дунё, тоҷу-тахт барчаси ўткинчи деган ғояни илгари суради ва сўнгги мисрани дунё ҳою-ҳаваслари кетидан кувадиганлардан қоч деган маслаҳати билан якунлайди.

Рубоийдек ихчам жанрда бадиийликни таъминлаш учун ишлатиладиган образлар ҳар жиҳатдан мукамал бўлмаса, рубоийда ифодаланаётган ғояни, унинг ҳаётӣ таъсирчанлигини етказиб бериш мушкул. Ҳамза рубоийларида анъанавӣ ва кенг тарқалган ишқ, ёр, висол, зулф каби образлар билан бирга сабр, тақво, ирода ва ақл каби образлар ҳам кенг қўлланилади. Бу албатта дидактик руҳдаги рубоийларнинг адади кўплиги билан ҳам боғлиқ.

Ҳамза қитъа жанрида ҳам баракали ижод қилди. Аксарият қитъалари диний-фалсафӣ руҳда ёзилган бўлиб, улар ҳажм жиҳатдан турли хил. Яна бир ўзига хос жиҳати ҳудди рубоий ва ғазаллари каби Ҳамза қитъаларининг ҳам айримларига сарлавҳа қўйилган. Лекин сон жиҳатдан сарлавҳа қўйилмаган ва

¹²⁰ حمزه شنوارى، غزونه، پښاور، ۱۹۵۶

¹²¹ Таржима муаллифники

¹²² حمزه شنوارى، غزونه، پښاور، ۱۹۵۶

¹²³ Таржима муаллифники

тўрт мисралик қитъалари катта ҳажмни эгаллайди. Уларнинг мавзу кўлами ҳам анча кенг. Қитъалари орасида ҳам ватанпарварлик руҳида ёзилганлари талайгина. Бу баъзан тилга эътибор, баъзан пуштун миллатининг машҳур тарихий шахсларини улуғлаш орқали ифодаланади. Мисол тариқасида қуйидаги қитъани олишимиз мумкин. Унда шоир миллатни барҳаётлигини таъминлаш учун унинг тилини ривожлантириш керак, деган ҳақли хулоса чиқаради.

چې پښتو يې محبوبه وي پښتون دا دى
چې همه لیلی لیلی شی مجنون دا دى
راشه پوهې دى چې په راز د مرگ او ژوند کړم
چې مړه نه شی خپله ژبه ژوندون دا دى¹²⁴

Таржима: “Пушту тилини севган инсон бу – пуштундир
Бутун олам Лайли бўлса у Мажнундир.

Кел, сенга ўлим ва ҳаёт сирини тушунтираман –

Ўз тилини йўқотмаган миллат барҳаётдир.”

Яна бир миллатпарварлик руҳида ёзилган қитъасида шоир машҳур пуштун шоири ва давлат арбоби Хушҳолхон Хаттакни идеал шахс сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади.

غيرت ورسره پت د شجاعت سره حکمت
چې دا څلور عنصر وی تري جورپړی خوشحالخان
هغو ته می راکښلي په الفاظو کښي تصوير
د چا په ويښو زرونو چې ورپړی خوشحالخان¹²⁵

Таржима: “Ғурур, номус, шижоат ва ҳикмат

Шу тўрт унсурдан яратилган Хушҳолхон.

Унга мен сўзлардан суръат чиздим,

Кимнинг қалби уйғоқ бўлса, у Хушҳолни танийди.”

Қитъалари орасида миллий-ватанпарварлик ғояларидан ташқари панд-насихат руҳидаги қитъалар, ижтимоий-маиший масалаларга бағишланган қитъалар, диний-тасаввуфий ғояларга ҳамда миллий ва умуминсоний қадриятларга бағишланган қитъалар ҳам мавжуд. Шоирнинг “Сенинг Сифатинг” сарлавҳали қитъаси яратганнинг сифатларинини улуғлашга бағишланган.

په گلونو کښي خندان دى ستا صفت
په بلبلو کښي گريان دى ستا صفت
روح د ميو په وجدان دى ستا صفت

حمزه شنوارى ، کلیات پنجم جلد ، پیښور- ۱۹۹۷م ، ۴۴۶ مخ 124

حمزه شنوارى ، کلیات پنجم جلد ، پیښور- ۱۹۹۷م ، ۴۴۷ مخ 125

ما به خوان كاندی خوان دی ستا صفت
شهسوار د تحیل شو زما ستیری
ناتمامه بیابان دی ستا صفت¹²⁶

Таржима: “Гулларнинг хандон отишидир Сенинг Сифатинг
Булбулларнинг ноласидир Сенинг Сифатинг
Виждон рухининг илҳомидир Сенинг Сифатинг
Мени ёшартирган ҳам Сенинг Сифатинг
Менинг чарчоқларим хаёллар шоҳсувори бўлди
Чексиз биёбондир Сенинг Сифатинг”

Ушбу қитъа йигирма икки мисрадан иборат бўлиб, қолган мисраларда ҳам шоир худонинг сифатларини табиат ҳодисалари билан боғлашга ҳаракат қилади. Ўқувчи қитъа мазмунини тўғри маънодаги ёр сифати ифодаланган, деб ҳам тушуниши мумкин. Лекин қуйидаги мисра таъриф тангрининг сифатлари ҳақида эканлигига ўқувчини ишонтиради:

هر ويينته می ستا ثنا لره زبان کره
خو تراوسه می ارمان دی ستا صفت¹²⁷

Таржима: “Ҳар уйғонганимда Сенга сано ўқийман
Лекин ҳануз армондир Сенинг Сифатинг”

Юқоридаги мисрада шоир “сифат” сўзини “васл” сўзига яқин маънода ифодалаган бўлиши мумкин. Чунки тариқат аҳли орасида “Ёр васли” анча ишлатиладиган тушунча. Ёр васлининг армон бўляётганини эса рамзий маънода тушуниш лозим. Ушбу қитъанинг яна бир ўзига хос жиҳати шоир сўнгги байтда ғазалдаги каби ўз исмини келтириб ўтади:

جمعیت که د حمزه د خاطر اوکری
نه ده بنه چي پریشان دی ستا صفت¹²⁸

Таржима: “Жамоат гар Ҳамзани ёдга олганларида
Сенинг Сифатингни унутсалар яхши эмас”

Ҳамза Шинворий анъанавий жанрларнинг ҳажм жиҳатидан энг кичиги ҳисобланадиган фард жанрида ҳам ўз маҳоратини синаб кўрди. Шоирнинг куллиётида унинг олти дона фарди берилган. Улар адади жиҳатдан кўп бўлмасида, мазмунан жуда бой ва ҳар бири ҳикматли сўз каби ўзида бир олам маъно жамлаган. Қуйида улардан бир нечтасини келтираимиз.

وسواس وهلی نه شی پر چي مینه زره ته راشی
هوا داخله کور کبني ماشی ونبنلی په جال کبني¹²⁹

126 حمزه شنواری، کلیات پنجم جلد، پیسور-۱۹۹۷م، ۴۵۵ مخ

127 حمزه شنواری، کلیات پنجم جلد، پیسور-۱۹۹۷م، ۴۵۵ مخ

128 حمزه شنواری، کلیات پنجم جلد، پیسور-۱۹۹۷م، ۴۵۶ مخ

129 حمزه شنواری، کلیات پنجم جلد، پیسور-۱۹۹۷م، ۴۵۴ مخ

Таржима: “Муҳаббат кирган қалбни васвос безовта қила олмайди
Ҳаво кириб турадиган уйда чивин тўрга илинмайди”.

Ҳамза муҳаббатни мусаффо ҳавога қиёслаб ўзига хос ўхшатиш яратган. Биринчи мисрани иккинчи мисра билан далиллаш орқали шоир ўз фикрини исботламоқчи бўлади. Бир қарашда иккинчи мисрадаги фикр асосиздай туйилади. Ҳаво кирадиган уйга ҳам чивин кириши ва тўрга илиниши мумкин. Лекин шоир айтмоқчи бўлган фикр – агар хона ҳавоси алмашиб турса, у ерда ўргимчак ин қурмайди ва чивин тўрга илиниши учун шароит бўлмайди. Шу каби муҳаббат кирган юракда ҳам васвос ин қуриши учун шароит бўлмайди.

مستقبل خو هله رون شى د قامونو
چې يې حال ته بوگنيدلي ماضى ياد وى¹³⁰

Таржима: “Халқларнинг келажаклари ҳозир маълум (аён) бўлса,
Тарихни ёдга олиб ҳайратдан ёқа ушлайдилар”

Бу фардни турли маъноларда талқин қилиш мумкин. Шулардан энг асосийси сифатида айтиш мумкинки, тарих қайтарилади. Келажакда ҳам низолар ва ўзаро урушлар давом этади, ўтмишдаги каби давлатлар парчаланadi, улар ўрнида янги давлатлар, янги тузумлар шаклланади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, XX асрнинг 40-50-йиллари пушту адабиётининг бурилиш нуқтаси бўлди. Бунда анъанавий шарқ адабиёти билан замонавий (ғарб) адабиёти тўқнашди. Ҳамза Шинворий пушту мумтоз адабиётининг вориси бўлиб майдонга чиққан бўлсада, замонавий адабиёт тушунчаларини, унинг ўзига хос, ҳаётий мавзуларини кўп асрлар давомида шаклланиб келган анъанавий адабиётга олиб кира олди.

حمزه شنواري ، کلیات پنجم جلد ، پیبئور- ۱۹۹۷م ، ۴۵۴ مخ¹³⁰

ATOMNING TOMSON MODELI

Aslonov Xayrullo Shukrullo o'g'li

Andijon davlat pedagogika institute Aniq fanlar fakulteti o'qituvchisi

Imyaminova Dilnura Dilmurodjon qizi

Andijon davlat pedagogika institute Aniq fanlar fakulteti

Fizika va astronomiya yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada atomning Tomson modeli haqida umumiy va asosiy tushuncha ilmiy tadqiqotlarga asoslangan holda ma'lumotlar taqdim etilingan. Shuningdek, bu modelni tasniflash uchun bir nechta fikrlar keltirib o'tilingan.

Kalit so'zlar: Olxo'ri modeli, elektronlar, model, vodorod, atom, korpuskulalar, elektrik, fizik, olxo'ri puding.

АННОТАЦИЯ

В этой статье представлено общее и базовое понимание модели атома Томсона, основанное на научных исследованиях. Также дано несколько пунктов по классификации данной модели.

Ключевые слова: Модель Сливы, электроны, модель, водород, атом, корпускула, электричество, физика, сливовый пудинг.

ABSTRACT

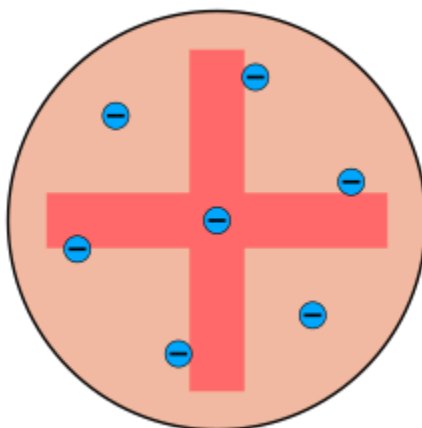
In this article, general and basic understanding of the Thomson model of the atom is presented based on scientific research. Also, several points are given for the classification of this model.

Key words: Plum model, electrons, model, hydrogen, atom, corpuscles, electricity, physics, plum pudding.

KIRISH

Tomson modeli atomning bir qancha tarixiy ilmiy modellaridan biridir. Birinchi marta 1904-yilda J.J. Tomson tomonidan taklif qilingan elektron kashf etilgandan so'ng, lekin atom yadrosi kashf etilishidan oldin, model atomlarning o'sha paytda ma'lum bo'lgan ikkita xususiyatini tushuntirishga harakat qildi: elektronlar manfiy zaryadlangan zarralar va atomlar hech qanday zaryadga ega emas. Tomson modeli "Olxo'ri modeli" deb ham yuritiladi. Unga ko'ra musbat zaryadli „olxo'ri“ mavjud va uning zaryadiga teng elektronlar ichida harakatlanib yuradi. Ko'p yillar davomida atomlar manfiy zaryadlangan subatomik zarralarni o'z ichiga olishi ma'lum edi. Tomson ularni „korpuskulalar“ (zarralar) deb atagan, lekin ular ko'proq „elektronlar“ deb atalgan, 1891-yilda GJ Stoney nomi „elektr energiyasining asosiy birligi

miqdori“ uchun o‘ylab topgan edi. Atomlarda elektr zaryadi yo‘qligi ham ko‘p yillar davomida ma’lum edi. Tomson atomlar elektronlarining manfiy zaryadini yo‘qotadigan musbat zaryadga ega bo‘lishi kerak, deb hisobladi. Tomson o‘zining taklif qilgan modelini 1904-yil mart oyidagi Falsafiy jurnalda, Britaniyaning eng mashhur ilmiy jurnalida nashr etdi. Tomsonning fikriga ko‘ra: “Elementlarning atomlari bir xil musbat elektrifikatsiya sferasida o‘ralgan bir qancha manfiy elektrlashtirilgan korpuskulalardan iborat.”

Atomning Tomson modeli.

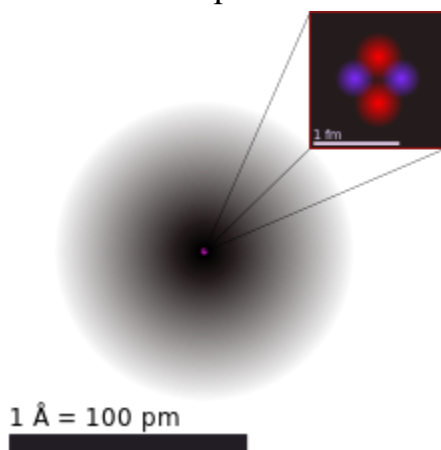
ADABIYOTLAR SHARHI

Tomsonning modeli birinchi bo‘lib atomga o‘ziga xos ichki tuzilmani belgilagan, ammo uning dastlabki tavsifida matematik formulalar mavjud emas edi. U 1867-yilda girdobli atomni taklif qilgan holda maqola yozgan Uilyam Tomsonning ishiga ergashdi. JJ Tomson 1890-yilgi „bulut atomi“ gipotezasidan voz kechdi, atomning girdob nazariyasiga asoslanib, atomlar nomoddiy elementlardan iborat edi va girdoblarning joylashishi va kimyoviy elementlar orasidagi davriy muntazamlik o‘rtasida o‘xshashlik borligini taklif qildi.

MUHOKAMA

Tomson o‘zining atom modelini o‘sha kunning ma’lum eksperimental dalillariga asosladi va aslida, Kelvin bir yil oldin musbat shar atomini taklif qilganidek, Kelvinning yo‘liga ergashdi. Tomson Kelvinning musbat hajm zaryadining modeliga asoslangan taklifi kelajakdagi tajribalarni boshqarishga xizmat qildi. Tomson modelining dastlabki nashr etilganidan keyin asosiy maqsadi atomning elektr neytral va kimyoviy jihatdan o‘zgaruvchan holatini hisobga olish edi. Klassik mexanika sharoitida elektron orbitalari barqaror edi. Elektron musbat zaryadlangan sharning markazidan uzoqlashganda, uning orbitasida ko‘proq musbat zaryad borligi sababli unga ko‘proq aniq musbat ichki kuch ta’sir qiladi. Elektronlar o‘zlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlar natijasida barqarorlashadigan halqalarda erkin aylanishlari mumkin

edi va spektroskopik o'lovlar turli elektron halqalar bilan bog'liq energiya farqlarini hisobga olish uchun mo'ljallangan. Moddaning xususiyatlariga kelsak, Tomson ular elektr ta'siridan kelib chiqadi deb hisoblardi. Bundantashqari, u korpuskulyar va musbat zaryad nazariyasidan foydalangan holda atomning fizik va kimyoviy tomonlarini tasvirlashga yordam beradigan nazariya zarurligini ta'kidladi. Tomson bir nechta elementlar uchun eksperimental ravishda ma'lum bo'lgan ba'zi asosiy spektral chiziqlarni hisobga olish uchun o'z modelini qayta shakllantirishga ko'p va samarasiz urindi. Radioaktivlikning ilmiy kashfiyotidan so'ng Tomson buni o'z modelida ko'rib chiqishga qaror qildi: "Biz atom qonuniyatlari muammosiga duch kelishimiz va unda radioaktiv moddalarning ajoyib xususiyatlarini tushuntirish imkoniyatiga ega bo'lgan modelni tasavvur qilishimiz kerak."

Zamonaviy model: Subatom tuzilishining hozirgi modeli elektronlarning ehtimoliy „buluti“ bilan o'ralgan zich yadroni o'z ichiga oladi.

Tomsonning modeli o'zining dastlabki nashri davomida o'zgardi va nihoyat, statik tuzilishdan ko'ra musbat zaryadning zich maydonida aylanadigan elektronlarni o'z ichiga olgan ancha harakatchanlikka ega modelga aylandi. Shunga qaramay, tez orada Tomson modeliga „olxo'ri pudingi“ laqabi qo'yildi, chunki uning taklif etgan nazariyasi ko'plab olimlarga o'sha paytda " olxo'ri " deb nomlangan mayizni eslatdi. Ilmiy modelning muhim namunasi sifatida olxo'ri puding modeli bir nechta tegishli ilmiy muammolarni hosil qildi. Bitta elektronga ega olxo'ri puding modeli qisman fizik Artur Erich Xaas tomonidan 1910-yilda Plank doimiysi va vodorod atomlari uchun Bor radiusining miqdoriy qiymatini baholash uchun ishlatilgan. Haasning ishi birinchi bo'lib bu qiymatlarni kattalik tartibida baholagan va Niels Bor ishidan uch yil oldin bo'lgan. Olxo'ri puding modeli bilan bog'liq bo'lgan katta matematik muammo Tomson muammosi deb ataladigan birlik sferada teng nuqtali zaryadlarni optimal taqsimlashdir. Tomson muammosi olxo'ri puding modelining bir xil musbat fon zaryadi yo'qligining tabiiy natijasidir.

XULOSA

Tomson modelining dastlabki nashr etilganidan keyin asosiy maqsadi atomning elektr neytral va kimyoviy jihatdan o'zgaruvchan holatini hisobga olish edi. Klassik mexanika sharoitida elektron orbitalari barqaror edi. Elektron musbat zaryadlangan sharning markazidan uzoqlashganda, uning orbitasida ko'proq musbat zaryad borligi sababli unga ko'proq aniq musbat ichki kuch ta'sir qiladi. Elektronlar o'zlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar natijasida barqarorlashadigan halqalarda erkin aylanishlari mumkin edi va spektroskopik o'lchovlar turli elektron halqalar bilan bog'liq energiya farqlarini hisobga olish uchun mo'ljallangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. K.Krane „Introduction nuclear physics“
2. B.Yuldashev „Amaliy yadro fizikasi“
3. G.Ahmedova „Atom fizikasi“

HAQIQIY ELEMENTAR ZARRALAR HAQIDA MULOHAZALAR

Aslonov Xayrullo Shukrullo o'g'li

Andijon davlat pedagogika instituti

Informatika va aniq fanlar kafedrası o'qituvchisi

Ne'matjonova Habiba Tursunboy qizi

Andijon davlat pedagogika institute Aniq va tabiiy fanlar fakulteti

Fizika va astranomiya yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Valijonov Asadbek Otabek o'g'li

Andijon davlat pedagogika institute Aniq va tabiiy fanlar fakulteti

Fizika va astranomiya yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqola haqiqiy elementar zarralar haqidagi ma'lumotlar va ularning xususiyatlariga bag'ishlangan bo'lib, dastlab umumiy mulohazalar va keyinchalik har bir guruh elementar zarralar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: standart model, rang kvant soni, oraliq bozonlari, kvarklar, glyuonlar, Xigs bozoni, leptonlar, neytrino, lepton zaryad, antizarra, antimodda, mezon, adron, barion, giperon, konfaynment, kvant xromodinamikasi, kalibr bozonlar.

АННОТАЦИЯ

Статье рассматриваются сведения о реальных элементарных частицах и их свойствах, сначала с общими соображениями, а затем со сведениями о каждой группе элементарных частиц.

Ключевые слова: стандартная модель, цветовое квантовое число, промежуточные бозоны, кварки, глюоны, бозон Хиггса, лептоны, нейтрино, лептонный заряд, античастица, антиматерия, мезон, адрон, барион, гиперон, конфайнмент, квантовая хромодинамика, калибр бозоны.

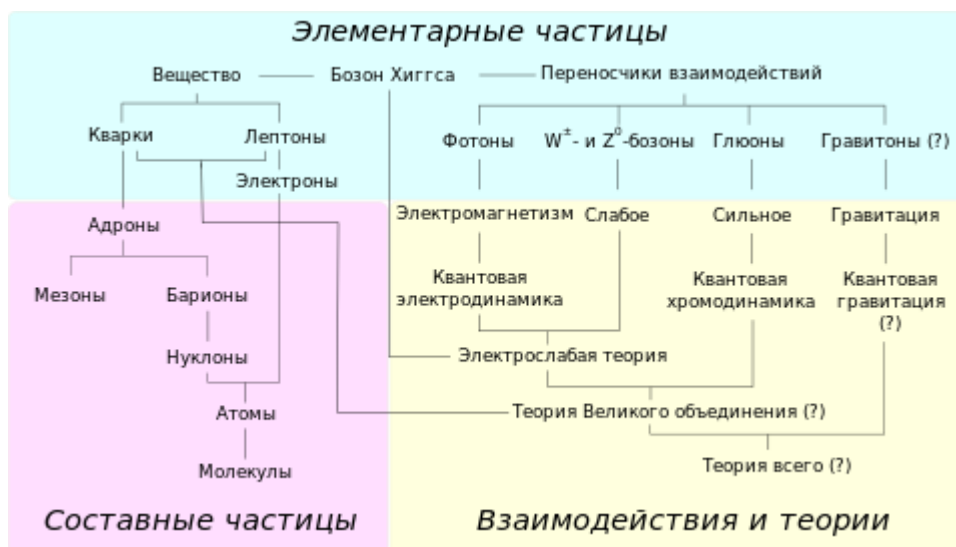
ABSTRACT

The article deals with information about real elementary properties, first with general considerations, and then with information about each group of elementary particles.

Keywords: standard model, color quantum number, intermediate bosons, quarks, gluons, Higgs boson, leptons, neutrinos, lepton charge, antiparticle, antimatter, meson, hadron, baryon, hyperon, confinement, quantum chromodynamics, strange, charming.

KIRISH

Fizika fanining tarixi ham, rivojlanishi ham elementar zarralar fizikasi bilan bog'liq bo'lib, fizika fanining xuddi shu sohasi olam tuzilishi haqidagi Navigatsiyaga o'tish Qidiruvga o'ting

Elementar va kompozit zarrachalarning turli oilalari va ularning o'zaro ta'sirini tavsiflovchi nazariyalar haqida qisqacha ma'lumot. Chapdagi elementar zarralar fermionlar, o'ngda bozonlar

Elementar zarrachalar fizikasi (EPP), ko'pincha subyadro fizikasi deb ham ataladi, elementar zarrachalarning tuzilishi va xususiyatlarini va ularning o'zaro ta'sirini o'rganadigan fizikaning bo'limidir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Nazariy FEF. Nazariy PEF joriy tajribalarda olingan ma'lumotlarni tushuntirish, kelajakdagi eksperimentlar uchun bashorat qilish va ushbu turdagi tadqiqotlarni o'tkazish uchun matematik vositalarni ishlab chiqish uchun nazariy modellarni yaratadi. Bugungi kunda nazariy zarralar fizikasining asosiy vositasi kvant maydon nazariyasidir. Ushbu nazariy sxema doirasida har qanday elementar zarracha ma'lum bir kvant maydonining qo'zg'alish kvanti sifatida qaraladi. Har bir zarracha turi uchun o'z maydoni kiritiladi. Kvant maydonlari o'zaro ta'sir qiladi, bu holda ularning kvantlari bir-biriga aylanishi mumkin.

Bugungi kunda PFCda yangi modellarni yaratishning asosiy vositasi yangi Lagrangians qurilishi hisoblanadi. Lagrangian erkin kvant maydonining dinamikasini tavsiflovchi dinamik qismdan (boshqa maydonlar bilan o'zaro ta'sir qilmasdan) va maydonning o'z-o'zini yoki boshqa sohalar bilan o'zaro ta'sirini tavsiflovchi qismdan iborat. Agar dinamik sistemaning to'liq Lagranjijani ma'lum

bo'lsa, u holda QFTning Lagranj formalizmiga ko'ra, maydonlar sistemasining harakat (evolyutsiyasi) tenglamalarini yozib, bu sistemani yechishga harakat qilish mumkin.

Zamonaviy nazariy PFCning asosiy natijasi zarralar fizikasining standart modelini qurishdir. Ushbu model maydonlarning o'lchovli o'zaro ta'siri va o'lchov simmetriyasining o'z-o'zidan uzilish mexanizmi (Higgs mexanizmi) g'oyasiga asoslangan. So'nggi ikki o'n yilliklar davomida uning bashoratlari tajribalarda qayta-qayta tasdiqlandi va hozirgi vaqtda bu bizning dunyomizning tuzilishini 10-18 m gacha bo'lgan masofalargacha etarli darajada tavsiflovchi yagona fizik nazariyadir. 61 zarracha [1].

Nazariy PFC sohasida ishlaydigan fiziklar oldida ikkita asosiy vazifa turibdi: eksperimentlarni tavsiflash uchun yangi modellarni yaratish va ushbu modellarning (shu jumladan Standart Model) bashoratlarini eksperimental tekshiriladigan qiymatlarga etkazish. Ikkinchi vazifa elementar zarralar fenomenologiyasi bilan shug'ullanadi.

FECda o'zaro ta'sir tushunchasi. PFCdagi zarrachalarning o'zaro ta'siri fizikaning boshqa sohalaridagi ob'ektlarning o'zaro ta'siridan tubdan farq qiladi. Klassik mexanika, asosan, bir-biri bilan o'zaro ta'sir qila oladigan jismlarning harakatini o'rganadi. Biroq, bu o'zaro ta'sir mexanizmlari klassik mexanikada aniqlanmagan. Bundan farqli o'laroq, PFC zarrachalarning o'ziga ham, ularning o'zaro ta'sir qilish jarayoniga ham bir xil e'tibor beradi. Buning sababi, PFCda elektromagnit, kuchli va zaif o'zaro ta'sirni virtual zarralar almashinuvi sifatida tasvirlash mumkin. Ushbu tavsifdagi muhim postulat o'lchov o'zgarishlariga nisbatan dunyomizning simmetriyasiga bo'lgan talab edi.

MUHOKAMA

Zarrachalarning tengligi va ularning o'zaro ta'siri bizning dunyomizda yana bir yashirin simmetriya mavjudligini ta'kidlaydigan supersimmetrik nazariyalarda chiroyli tarzda namoyon bo'ladi: supersimmetriya. Aytishimiz mumkinki, supersimmetriya o'zgarganda zarralar o'zaro ta'sirga, o'zaro ta'sirlar esa zarrachalarga aylanadi.

Bu yerdan PFCning g'ayrioddiy fundamental tabiati ko'rinadi - u bizning dunyomizning ko'plab xususiyatlarini tushunishga harakat qiladi, ular ilgari (fizikaning boshqa sohalarida) faqat berilgan sifatida qabul qilingan.

Eksperimental FEC. Eksperimental zarralar fizikasi ikkita katta sinfga bo'linadi: tezlatuvchi va tezlatmaydigan. Tezlashtiruvchi PFC - tezlatgichdagi uzoq umr ko'radigan elementar zarrachalarning yuqori energiyaga tezlashishi va ularning bir-biri bilan yoki statsionar nishon bilan to'qnashuvi. Bunday to'qnashuv vaqtida

mikroskopik hajmda energiyaning juda yuqori konsentratsiyasini olish mumkin, bu esa yangi, odatda beqaror zarrachalarning tug'ilishiga olib keladi. Изучая характеристики таких реакций (количество рождённых частиц того или иного сорта, зависимость этого количества от энергии, типа, поляризации исходных частиц, от угла вылета и т. д.), можно восстановить внутреннюю структуру исходных частиц, их свойства, то, как они взаимодействуют bir-biri bilan.

Tezlashtiruvchi bo'lmagan PFC - bu bizning dunyomizni "passiv kuzatish" jarayoni. Tezlashtiruvchi bo'lmagan tajribalarda tabiiy kelib chiqadigan elementar zarralar o'rganiladi. Odatda tezlatilmaydigan eksperimentlar neytrino teleskoplarida neytrinolarni kuzatish, proton parchalanishini, neytrinosiz qo'sh beta parchalanishini va katta hajmdagi materiyadagi boshqa juda kam uchraydigan hodisalarni qidirish, kosmik nurlar bilan tajribalardir.

Zarrachalar fizikasidan yechilmagan masalalar. Zamonaviy zarrachalar fizikasida mutaxassislar bir qancha hal etilmagan muammolarni aniqlaydilar [2].

Neytrino salınımlarının eksperimental ravishda o'rnatilgan fenomeni Standart Modelning to'liq emasligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, neytrinolar va antineytrinolarning tebranishlari amplitudasida farq borligi haqida ba'zi eksperimental dalillar mavjud.

Astrofizik va kosmologik tadqiqotlar standart modeldan tashqari fizikaning mavjudligiga ishora qiladi. Shunday qilib, kuzatuv fakti koinotning barion assimetriyasidir, standart modelda esa barion soni doimiydir. Yana bir fakt - kosmosda yashirin massa deb ataladigan narsaning mavjudligi, bu odatda zamonaviy fizikaga noma'lum tabiatdagi qorong'u materiyaning mavjudligi bilan izohlanadi. Va nihoyat, zamonaviy fizika doirasida tushunib bo'lmaydigan narsa - bu odatda qorong'u energiya deb ataladigan narsa bilan bog'liq bo'lgan koinotning tezlashtirilgan kengayishi.

Alohida masala - bu kuchli (200 MeV) va elektr zaif (256 GeV) o'zaro ta'sirlarning xarakterli energiya shkalalari tortishish o'zaro ta'siri shkalasidan ko'p darajada past bo'lganligidan iborat bo'lgan o'lchov ierarxiyasi muammosi (10¹⁹ GeV), shuningdek, Grand Unification shovqinlarining taxminiy shkalasi (10¹⁶ GeV) va kuchli o'zaro ta'sirlarda CP saqlanishi bilan bog'liq shkala (10¹⁴ GeV). Tegishli savollar - bunday ierarxiyaning tabiati, uning barqarorligi sabablari va tarozilarning ikki guruhi o'rtasida katta "cho'l" mavjudligi.

Boshqa bir ierarxik muammo fermion massalari bilan bog'liq. Standart model doirasida barcha fermion maydonlari (leptonlar va kvarklar) uch avlodni tashkil qiladi. Bunda avlodlar massalari ko'p marta farqlanadi, garchi turli avlod

zarrachalarining boshqa xossalari farq qilmasa ham. Bunday ierarxiyani tushuntirish zamonaviy fizikaning muammolaridan biridir .

Hadronlarni tasvirlashda ham nazariy qiyinchiliklar mavjud . Xususan, qamoqqa olish tabiatini tushunish uchun kvant xromodinamikasining bezovta bo'lmagan usullaridan foydalanish talab etiladi .

Standart modeldan tashqari fizika. Standart modeldan tashqari fizika (boshqacha aytganda, yangi fizika deb ataladi) standart modelning kamchiliklarini tushuntirish uchun zarur bo'lgan nazariy ishlanmalarga ishora qiladi , masalan , massaning kelib chiqishi , kuchli CP muammosi , neytrino tebranishlari , materiya -antimateriya nosimmetrikligi , kelib chiqishi. qorong'u materiya va qorong'u energiya . [3] Yana bir muammo standart modelning matematik asoslarida yotadi - standart model umumiy nisbiylik nazariyasiga mos kelmaydi, ya'ni ma'lum sharoitlarda bir yoki ikkala nazariya o'zlarining tavsiflarida kichikroq bo'lib parchalanadi (masalan, Katta portlash va qora tuynuk hodisalari gorizontlari kabi fazo-vaqtning ma'lum o'ziga xosliklari doirasida).

Standart modeldan tashqarida joylashgan nazariyalar Supersimmetriya orqali Standart Modelning turli kengaytmalarini o'z ichiga oladi , masalan Minimal Supersimmetrik Standart Model va minimaldan keyingi supersimmetrik standart modeli , yoki string nazariyasi , M-nazariyasi va qo'shimcha o'lchamlar kabi butunlay yangi tushuntirishlar . Ushbu nazariyalar hozirgi kuzatilayotgan hodisalar bilan to'liq mos kelishi yoki aniq bashorat qilish darajasiga qadar ishlab chiqilmaganligi sababli, qaysi nazariya to'g'ri (yoki hech bo'lmaganda Hamma narsa nazariyasiga "eng yaxshi qadam") degan savolga javob berishi mumkin. tajriba orqali hal qilinadi. Hozirgi vaqtda u nazariy va eksperimental fizikaning eng faol tadqiqot yo'nalishlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Glazkov V.N. Atom va yadro fizikasi. M.: 2016 yil.
2. <http://nuclphys.sinp.msu.ru/lekt//05.pdf>. Kvark aniq. Adronlar kvarki strukturasi. Atom yadrosi ichidagi qiziqarli olam.
3. <http://elementy.ru/lib/430525>. Atom yadrosi ichidagi ajoyib dunyo. <http://elementy.ru/trefil/21196?cjntext=20442>. Kvarklar va universal yo'l.
4. <http://femto.com.ua/articles/part-1/1585.html>. Kvarklar
5. JINR. Birlashgan Yadro institutining rasmiy sayti tadqiqot. <http://www.jinr.ru>.
6. Mo'minov T.M. Atom yadrosi va zarralar fizikasi. T.: "O'R milliy jamiyati nashriyoti", 2009.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Mirzayev I.B. // <i>Ta'lim muassasalarida yoshlarni mustaqil ishlash faolligini boshqarishda professor-pedagog mahorati</i>	5
Khodjakulova F.R. // <i>Translation strategies of Islamic terms</i>	12
Zaylobidinova M.G. // <i>O'zbekistonda soyadagi ta'limning rivojlanishi</i>	17
Ochilova N.R. // <i>The importance of moral education of young people in the development of new Uzbekistan</i>	25
Авазов К.Х. // <i>Влияние интернет-зависимости на личность подростка</i>	29
Эрназаров А.Э. // <i>Иқтисодиётда ахборот коммуникацион технологиялар ва тизимлар замонавий ўқув машғулотининг тузилиши ва турлари</i>	37
Abdurasulov A.Z. // <i>Yarimo'tkazgichli materiallardan foydalanishdagi istiqbolli rejalar</i>	45
Akramov A.A., Ergasheva I.R. // <i>Issues of legal regulation of marital relations complicated by a foreign element</i>	50
Akramov A.A., Kahhorova D.U. // <i>Conflicting issues of property rights in complex relations with foreign elements</i>	56
Tursunova G.A. // <i>Inson huquqlari kelajagi -fantastik to'qimalardan holi. Inson huquqlari tizimining ikkinchi bosqichga ko'tarilishi</i>	65
Xushvaqtov H.Z., Xushvaqtov Z.R. // <i>Jamoat tashkilotlari va ularning davlat boshqaruviga ta'siri</i>	75
Mahkamova D.N. // <i>Terminological models in scientific TEXT</i>	82
Abdushukurov B., Abjalova M. // <i>Hamidulla Dadaboyev - Prominent linguist</i>	86
Khujaniyazova Sh.S. // <i>Euphemisms used in "Manoqibs" by Alisher Navoi</i>	95
Ibragimov S. // <i>"Ommaviy madaniyat" tushunchasi va uning yoshlar tarbiyasiga tahdidi</i>	102
Xalikova L.U. // <i>Bugungi kun yoshlarda kreativ fikrlash va kreativlik jihatlarini rivojlantirishning samarali yo'llari (chet tilini o'qitish misolida)</i>	110
Очилова Г.А. // <i>Янгиланган конституция – ислохот ва имкониятлар асоси</i>	116
Turdimuratov Y.A. // <i>Etnosport – milliy sport turlari va xalq o'yinlarini rivojlantirishning muhim omili</i>	132
Begimov O.T. // <i>Zamonaviy o'zbek tili ergonimik terminologiyasining shakllanishida chet tili o'zlashmalarining o'rni</i>	140

Темирова С.В. // <i>Бугунги кунда глобаллашув жараёнининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қарашлар ва гоялар тахлили</i>	147
Алмардонов М.И. // <i>Худудларнинг иқтисодий салоҳиятини инновацион-инвестицион бошқариши: стратегияси ва механизми</i>	155
Karimov Sh.A. // <i>Raqobat, monopoliyaga qarshi boshqaruv va raqobatni rivojlantirishning ahamiyati</i>	166
Tog'ayeva G.S., Istamov Y.M., Adashev Sh.H., Eshonqulov M.B. // <i>Buyrak usti bezi yetishmovchiligi; fiziologiyasi, klinik ko'rinishi va diagnostika muammolari</i>	172
Haydarov S.S., Islambekova N.M., Muxiddinov N.M. // <i>Yangi assortimentdagi xom ipakning uzilish ko'rsatkichlarini matematik statistik tahlili</i>	179
Jumanov Z., Amonova G., Ortikov B. // <i>The morphological features of the structure of the brain of newborn, born and dead at different periods of pregnancy in the atelectatic form of pneumopathy</i>	189
Маликов Б.Қ. // <i>Давлат хизмати ва бошқарув тизимининг тарихий даврлаштириши босқичлари</i>	194
Маликов Б.Қ. // <i>Ўзбекистонда давлат хизмати соҳаси кадрларини тайёрлашнинг сиёсий асослари</i>	200
Rasulov Sh.B. // <i>Oldi-sotdi shartnomasining iqtisodiyotdagi roli</i>	208
Mamadaliyev B.B. // <i>Ko'chmas mulk obyektlari joylashgan yer uchastkalarini xususiy lashtirishning o'ziga xos jihatlari</i>	213
Otaxanova M.M. // <i>Chustiyning radif qo'llash mahorati</i>	222
Djabbarova D.G. // <i>Student's creativity as a universal cognitive creativity</i>	230
Salimova Z.R. // <i>Turk va o'zbek tillarida zoomorf va fitomorflar bilan inson obrazining ifodalanishidagi o'ziga xosliklar</i>	240
Закирова Ш.И. // <i>Олий таълимда таълим сифатини ошириши – ислохотларнинг бош мақсади</i>	248
Усманова Г.Т. // <i>Олий таълим -жамият тараққиётнинг асосий таянчи ва пойдевори</i>	255
Kaipbergenova D.O. // <i>Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida "Stepmother/O'gay Ona" konseptining farqli jihatlari</i>	261
Rasulova S.J. // <i>Ilmiy matnlarni tarjima qilish jarayonidagi asosiy qiyinchiliklari tahlili</i>	268
Авлиякулов З.А., Абдуллаева Д.Б., Джураев А.Ш. // <i>Изучение иностранного языка в вузах Узбекистана – русский язык</i>	272

Ochilova X.Sh. // <i>Maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalar nutqini rivojlantirish</i>	278
Abdunabiev S.B. // <i>Terminology in arabic linguistics</i>	285
Xolmo‘minov J.M., Aqilxonov S. // <i>Ibn Al-Arabiy va Mavlono Jomiyning tasavvufiy-falsafiy qarashlarida haq ma’rifati masalasi</i>	291
Akhmedova D.S. // <i>Spiritual image of young people with a modern worldview</i>	304
Хамидова Х.Ш. // <i>Мамлакатимизда чет тилларига берилаётган эътибор ва инглиз тилини ўрганишининг аҳамияти</i>	310
Bokiyeva G.I. // <i>Zamonaviy Shaxrisabz kashtachiligida dilorom jo’rayeva ijodining o’rni</i>	319
Salimov B.L., Erkinov Sh.T., Maxammatova M.X. // <i>Texnika va texnosfera tushunchalarining falsafiy mohiyati</i>	324
Maxmudova Z.M. // <i>Ingliz tilidagi ravishlarni tarjima qilish</i>	329
Salimov B.L., Shirinbaev M.Sh., Xo‘jamov O.B. // <i>Texnika taraqqiyoti borasidagi falsafiy konsepsiyalar</i>	333
Mirzayev I.B., Muratbaeva I.S. // <i>Madaniyatlar globallashuvi jarayonida milliy o‘zlikni anglashdagi o‘zgarishlar</i>	338
Kushakov Y.X. // <i>Features of teaching writing and written speech in english classes at universities</i>	344
Minnikulov I.U. // <i>Problems of study of conditionals from stylistic perspective</i>	352
Saidova M.Sh. // <i>Namangan o‘zbek shevalaridagi uda, jiyon terminlarining etimologiyasi va leksik –semantik xususiyatlari</i>	357
Ortikov U. // <i>Time allocation for vocabulary training in ESP classrooms</i>	364
Juraeva G.N. // <i>Bugungi kunda tarjima madaniyatidagi muammo va yechimlar</i>	371
Boymatova K.Sh. // <i>Tadbirkorlik subyektlari faoliyatida mikro kreditlash mexanizmini takomillashtirish</i>	376
Sultonova G.H. // <i>Aforizmlarning ilmiy tadqiqi ingliz va o‘zbek tillari misolida</i>	382
Qazaqova N.A. // <i>Dialogik diskursda shaxs ruhiyatining ifodalanishi</i>	388
Шарафиддинов Х. // <i>Фафур Фулом шеърятда вақт ифодалаш усуллари</i>	393
Xamidova D.G’. // <i>Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasi</i>	402

Sharipova D.R. // <i>Sinergetik yondashuv asosida biologiyani o'qitishda axborot texnologiyalardan foydalanish metodikasi</i>	407
Ibodova M.N. // <i>Biologiya fanini o'qitishda integrativ-binar mashg'ulotlarini tashkil etish texnologiyasi</i>	417
Shamsidinova G.D. // <i>Yosh avlodga ekologik madaniyatni shakllantish va uning istiqbollari</i>	422
Malikova A.R. // <i>Biologiya fanini o'qitish jarayonida talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirish mazmuni</i>	428
Хайдарова Ф.А., Латипова М.А. // <i>«Результаты оценки расстройств пищевого поведения с помощью голландского опросника пищевого поведения (debq) и шкалы тревоги занга у пациентов с ожирением»</i>	436
Кушаков Ф.А., Наурзалиева Ш.М. // <i>Орол фожсиасининг ижтимоий оқибатлари</i>	452
Kamilova A.Sh., Turdialiyev Sh.X. // <i>Polimer ishlab chiqarish korxonalari ishchilarini ovqatlanishiga gigiyenik baho berish</i>	458
Собирова Г.Х. // <i>Фенольные антиоксиданты в лекарственных травах</i>	463
Собирова Г.Х. // <i>Типы биологически активных добавок и их роль в современном мире</i>	467
Хужомов Б.Х. // <i>Повышения эффективности учебного процесса по физическому воспитанию в ВУЗе</i>	497
Очиллов Э.О. // <i>Происхождение вида спорта «Борьба на Поясах»</i>	475
Рахимкулов К.Д., Кулуев Б.М. // <i>Выявление компонентов физических качеств верхней подачи волейболистов 12-13 лет</i>	485
Умарова Ф.С. // <i>Этнотафаккурнинг ижобий хусусиятлари борасида мулоҳазалар</i>	489
Абилов Ў.М. // <i>Ёшлар ўртасида ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари</i>	496
Норкулов Д.Т. // <i>Тарихий-маданий мерос ижтимоий-фалсафий муаммо сифатида</i>	504
Норимбетов Т.Б., Норимбетова Н.Т. // <i>Психологические воззрение Абу Наср Аль-Фараби</i>	511
Хо'жанийазов А. // <i>Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish jarayonlari va uning ahamiyatli jihatlari</i>	516
Elmurzayev B.N. // <i>Tergovchining mustaqilligini ta'minlashda prokuror va sud nazoratining ta'siri</i>	526

Abduxalilov Sh.Z. // <i>Tender ko'rnishidagi davlat xaridi o'tkazishning o'ziga xos jihatlari</i>	539
Khidirova U.I. // <i>Implementation of competence approach in teaching non-linguist students english by means of interactive technologies</i>	546
Rahmatova D.R., Mamataliyeva N. // <i>A literature review: a framework for the study of subtitling and the importance of subtitles in foreign language learning</i>	555
Achilova N.R., Bo'riyeva N.J. // <i>Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik tizimi</i>	563
A'zamjonov A.A., Arziyeva N.M. // <i>Portret janrining ilmiy nazariy asoslari</i>	571
Doniyorova G.Sh. // <i>Oliy ta'lim talabalariga iqtisodiy ingliz tilini o'qitishni takomillashtirish</i>	576
Nasirova Sh.Q. // <i>Biologiya fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasidan foydalanish</i>	581
Mirzayev I.B., Jo'rayev J., Isroiljonov G'. // <i>Hozirgi davrda milliy munosabatning integratsiyalashuvida o'zlikni anglash muammolari</i>	588
Husanxo'jayev O.M. // <i>Badiiy matnda pedagogik terminlarning milliy xususiyatlarni ifodalashdagi ahamiyati</i>	597
Rahmonova G.N. // <i>Ingliz va o'zbek tili so'z birikmalari tizimida kechadigan derivatsion jarayonlarning qiyosiy tahlili</i>	604
Umarova J.Q., Shodiyeva O.M. // <i>Oliy ta'lim muassasalarida biologiya fanini o'qitishda differensiallashtirish va individuallashtirish texnologiyasidan foydalanish</i>	611
Urunova D.S. // <i>Odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish metodikasi</i>	618
Tillayeva V.O'., Zufarova L.T. // <i>Tarbiyachining pedagogik kompetensiyasini rivojlantirish usuli va kasbga tayyorlash jarayonida tasviriy- ijodiy yondashuvi</i>	627
Tilakova Sh.X. // <i>Oliy ta'lim muassasalarida biologiya fanini o'qitishda lokal texnologiyalardan foydalanish</i>	633
Xamrayeva D.R. // <i>Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim – tarbiyasini tashkil etishda xalq ertaklaridan foydalanish</i>	641
Хакимова М.А. // <i>Бўлажак тарбиячиларни касбий фаолиятга тайёрлашда акмеологик компетенцияларни ривожлантириш педагогик муаммо сифатида</i>	648

Nishonova D.S. // <i>Ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirish</i>	654
Sadullayeva K.M. // <i>Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarida tabiat bilan tanishtirish</i>	661
Rakhmatova Sh.O., Rakhmatova O.O. // <i>Development of the creativity of preschoolers on the basis of digital technologies</i>	666
Salimov B.L., Abduvaxobov S.S., Tojiboev A.A. // <i>Muhandislik etikasining shakllanishi va mazmuni</i>	672
Salimov B.L., Abdusalomov Z.N., Toshmurodov A.X. // <i>Fan sifatida muhandislik falsafasining ahamiyati</i>	680
Ravshanova N.N., Norqulova L.Sh. // <i>Maktabgacha yoshdagi bolalarni ekologik tarbiyalashda ijtimoiy zaruriyat sifatida</i>	685
Muminova D.A. // <i>Chet tilini o'rganishda tarjimaning roli</i>	693
Ergasheva N.M. // <i>Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlarining kognitiv kompetentligi</i>	697
Мустапова Х. // <i>Марказий Осиё давлатлари билан маданий ва гуманитар ҳамкорлик Ҳиндистонинг юмиоқ куч омили сифатида</i>	703
Иззетова Э.М. // <i>Философско-историческая реконструкция гуманистической парадигмы науки в контексте философии Алишера Навои</i>	716
Salimov B.L., Buriboyev B.B., Oydinov S.S. // <i>Muhandislik tafakkurining ijtimoiy va falsafiy bilimlar rivojidadagi ahamiyati</i>	727
Ibragimova S.I. // <i>Evfemizm faol til birligi sifatida</i>	734
Ismatullayeva G.E. // <i>Bolalarda monologik nutqni rivojlantirish usullari</i>	738
Бобошев З. // <i>Бугунги даврда таълим сифатини оширишда педагогларнинг маҳоратини баҳолаш механизмлари</i>	743
Temirov A.I., Turgunov K.S., Salimov B.L. // <i>Zamonaviy mashinasozlik va nanotexnologiyalar</i>	749
Qadamov B.Y. // <i>Germaniya va Turkiya mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy hamkorlikning tarixi, hamda kelajak istiqbollari</i>	755
Низомитдинова З.А. // <i>Исследования гендерного языка в когнитивном аспекте</i>	764
Мадаминова Д.И. // <i>Миграцион жараёнларни тартибга солишнинг институционал асослари: яқин шарқ араб давлатлари мисолида</i>	769
Файзиев М.Г. // <i>Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва маънавий-маърифий уйғонишнинг асосий муаммолари</i>	788

Xodjayev S.A. // <i>Nasriy asarda uchlik timsolining o'ziga xos xususiyatlari</i>	799
Hamdamova Ch.H. // <i>HSK 5 imtihoni o'qish va yozish ko'nikmasiga tayyorlanishning eng oson va samaralari yo'llari</i>	806
Yuldashva N.E., Djalalov B.B. // <i>Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda integrativ yondashuvning ahamiyati</i>	811
Sharipova G.S. // <i>Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi, uning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ta'siri</i>	823
Teshabayev D.B. // <i>New models for analysing the financial statements of organisations</i>	833
Ataqulova M.N. // <i>Biologiya fanlarini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish samaradorligi</i>	840
Odinayeva G.Sh. // <i>Kibermakondagi axborot xurujlariga qarshi kurashishda yoshlarning o'rni</i>	846
Ahmedova D.R. // <i>Fors tilida polisemiyaning fe'llar orqali namoyon bo'lishi</i>	855
Yusupova M.I. // <i>Lingvokulturologik tadqiqotlarda lingvokognitiv konseptlar</i>	878
Хамраев С.А. // <i>Мамлакатимизда мулкдорлик ва тadbirkorлик тамойиллари мустақамланишининг маънавий - маърифий омиллари</i>	884
Гофуров Ё.К., Маматкулов Б.Х. // <i>Пути модернизации зенитно-самоходной установки ЗСУ-2-4 «Шилка»</i>	893
Эшдавлатова Г.Э. // <i>Пахта толали матоларга гул босишда қуюқлаштирувчилар қўлланилишининг амалий жиҳатлари</i>	905
Xoljigitov A.M., Eshdavlatov O.Z. // <i>Birinchi tug'imdagi sigirlarning eksterer ko'rsatkichlari</i>	910
Begmatova M.Kh., Abdullaeva Sh.B., Isroilhujaeva A. // <i>Phytochemical composition of prospective medicinal plants</i>	916
Eshchanov Kh.O., Yakubov G.K., Nurullayeva M.Sh., Zaripova O. // <i>Studying effective methods for obtaining Indigo dye from the Indigofera L plant traditionally</i>	924
Nasirova M.F. // <i>COVID 19 pandemiyasi davrida vujudga kelgan neologizmlar</i>	929
Aslonov X.Sh., Rasulova Sh.A. // <i>Fotoeffekt qonunlarini o'rganish</i>	934
Aslonov X.Sh., Abdurashidova M.G'. // <i>Alfa-zarraning sochilishi. Rezerford formulasi</i>	941
Aslonov X.Sh., Qodirjonova O., Soliyeva M.Z. // <i>Atomdagi elektron satxlarning lemb siljishi</i>	945

Жўрабоев Н.Ю., Исмоилова К.У., Эшмуратова Г.Б. // Миллатлараро муносабатлар мувозанатини таъминлаш – барқарорлик гарови.....	951
Қорабоев С. // Ҳамза Шинворий ижодида жанрлар ранг-баранглиги.....	957
Aslonov X.Sh., Imyaminova D.D. // Atomning Tomson modeli.....	970
Aslonov X.Sh., Ne'matjonova H.T., Valijonov A.O. // Haqiqiy elementar zarralar haqida mulohazalar.....	974

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2023. – 987 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 3-bo'lim 11-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

